

सुवासि

१०००

१०००

पेशाब : १९८६

१९८६

अंथाव

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થશે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આહત ધની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે. અભ્યાસપૂર્ણ છંતાં સર્વશ્રદ્ધ, સુવાચ્ય, સરળ ને સ્પષ્ટ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે, જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કોશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જો પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાણું જોડવું, એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકે ભેટ, પ્રતિનિધિત્વ, પુસ્તકપ્રકાશન વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગ સુંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક ચા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ આહતો ધનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ના ‘મિત્રમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને ભેટ તથા ઇનામોનો લાભ મેળવી શકે છે. ‘સુવાસ’ના લેખકો, આહતો કે મિત્રો પ્રગટ થયેલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી ‘વાચકમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને રોકડ, ઇનામો પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

આઠ આનાની એક એવી છ કુપનો ખરીદનારને ‘સુવાસ’ની એક નકલ આખા વર્ષ સુધી વિના લવાજમે મોકલાશે; એવી અગિયાર કુપનો ખરીદનારને બે નકલ, પંદર ખરીદનારને ત્રણ નકલ ને વીશ ખરીદનારને ચાર નકલ એ પ્રમાણે ક્રમ રહેશે. આવી કુપનો ખરીદનારાઓ તે કુપનોનું વેચાણ કરી તેનાં નાણાં પોતાની માલિકીનાં ગણી શકશે; જ્યારે એવી એક કુપન ખરીદી લઈ આહત બનનારને ‘સુવાસ’ રૂ. ૩-૮-૦માં આપવામાં આવશે. આમ કુપન ખરીદી આહત બનનારને આઠ આના કુપનના + અઢી રૂપિયા = રૂપિયા ત્રણમાં ‘સુવાસ’ પરવડશે. [ને સામાન્ય રીતે તો લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ ઇતિ મળી રૂ. ૩-૪-૦ લેવાય છે.]

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આહત બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી ૧-૧૨-૦માં આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજીમુઠ્ઠી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરેશર પ્રસાદ ખખરદાર

મુઠ્ઠીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—ગરમભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં ગૌરવથી એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ક્ષત્ર અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર દરી ફેંફી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મદસ્તતા ભાષાશુદ્ધિ અને નોંધણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિદ્વાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિને બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે હથરાની રોપકીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—દાનિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાનભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરો એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દશીરામત્ત

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ દાગોર સિવાય કંઈક નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના રોષપ્રખ માહિત્યરસિકને અનેક વખત યાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

૬ સંસ્કૃતિ-પ્રબલ્લવન

૧ બે મહોત્સવો	૪	૧૦ ગ્રામસેવા	૨૬
પ્રમા		રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	
૨ જાપાનની પ્રગતિનું સાચું રહસ્ય	૧૪	૧૧ ૧૯૮૬	૨૯
ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ હેમાણી		વ	
૩ સાહિત્ય અને જીવન	૨૮	૧૨ આમોત્તરિ	૩૩
રાજરત્ન વાસુદેવ વિ. નેપી		રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	
૪ સંસ્મરણ	૧૫૭	૧૩ સ્વર્ગની સફર	૩૭૧-૪૧૧
મોહન વ. હક્કર		નરસિંહ	
૫ રંગીન પ્રજાઓ	૧૭૯	૧૪ સ્ત્રી અને પુરુષ	૩૯
નરસિંહ		વ	
૬ યુગદર્શન	૨૦૩	૧૫ આપઘાત માટે માનવજાતિની	
વ		તૈયારી	૪૪૧
૭ નવું અને જૂનું	૨૧૭	અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા	
ગૌતમ		૧૬ વામાચારનો પુનર્જન્મ	૫૨૧
૮ જીવન સંસ્મરણ	૨૨૨	નરસિંહ	
પ્ર		૧૭ સૂચાતી માતાઓ	૫૨૬-૫૬૩
૯ આપણને હાંકી કાઢશે	૨૫૭	ચમનલાલ	
આરામ			

૭ કલા-રમતગમત-વિનોદ

૧ સ્વિ-રસાયણ	૯૧	૩ ઓલિમ્પિક રમતગમતો	૪૮૧
શાંતિલાલ ખાવીશી		નરસિંહ	
૨ રિવાજનો અવાજ	૨૧૧	૪ ચલ-ચિત્ર	૫૭૪
ઓલિયા નેશી		વિગ્રાથો	

૮ વિજ્ઞાન

૧ ક્ષ-કિરણો	૧૨૭	૩ જવાહિર	૩૨૪
ચીમનલાલ સંઘવી		નરસિંહ	
કાશીનાથ અ. દામલે		૪ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો	૩૬૭
૨ યાંત્રિક દરજીની જીવનકથા	૨૩૮	કાશીનાથ અનંત દામલે	
કાશીનાથ અ. દામલે		૫ રેલવે	૫૦૦
		અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા	

૯ અર્થશાસ્ત્ર-રાજકારણ

૧ જનસંખ્યા	૬૬	૭ જાન્યુઆરી દિવાલ ને વ્યવસ્થા	૩૬૪
૨ શ્રમ	૧૩૬	૮ મૂલ્યાંકન	૪૨૪
૩ શ્રમ વહેંચણી	૧૮૫	૯ નાણું	૪૭૭
૪ યંત્ર	૨૧૯	૧૦ બેન્ક	૫૫૬
૫ યુદ્ધ અને આર્થિક લિયલપાથલ	૨૬૨	૧૧ અંતિમ પ્રજાસંઘમાં હિંદુનું સ્થાન	૨૧૩,
૬ રેલવેનું સંચાલન	૩૩૩	પ્રાણસંકર નેશી	૪૦૩

૧૦ ઇતિહાસ-સંશોધન

૧ વટપદ [વડોદરા]ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ૭૫, ૧૪૧, ૧૬૩, ૨૩૧, ૨૭૫, લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી ૩૧૫, ૩૭૯, ૪૫૬	૩ ગુજરાતનો સૂકાયેલો સમુદ્ર અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા	૩૫૯
૨ નાગર-ગૌરવ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૪ મોઢ જાતિનું મૂળ વતન- મોહનજી ડોરે સૌ. ચન્દ્રકલા માણેકલાલ શેઠ	૪૬૩

૧૧ ભૂગોળ-પ્રવાસ

૧ નેપાળ : સ્વર્ગસીડી નરસિંહ	૨ હિંદ-દર્શન વિદ્યાર્થી	૨૮૯
--------------------------------	----------------------------	-----

૧૨ ચર્યાપત્રો

૧ લાવખુદસ્પતિને વ્યભિચારી કોણે કહ્યો છે ? ચ.-લ.	૩ ઐતિહાસિક જૂઠાણાં નરસિંહ	૧૪૭
૨ સાહિત્ય-પરિપક્વતા પ્રમુખો નરસિંહ	૪ પરદેશી આંખે ચ.-લ.	૧૬૩

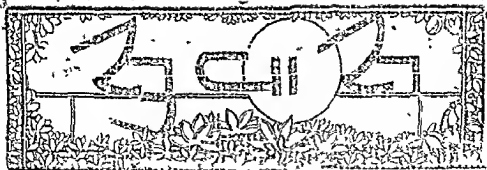
૧૩ પ્રકીર્ણ

૧ નવા વર્ષે તંત્રી	૧ તંત્રી ૪૫, ૧૯૭, ૨૯૧, ૩૩૬, ૪૮૭, ૫૩૪, ૫૭૮
૨ ગાયરી ૩૯, ૯૭, ૧૫૨, ૧૯૫, ૨૯૬, તંત્રી ૪૩૬, ૪૮૫, ૫૩૨	૫ તારા-તણખા ૧૦૫, ૧૫૪, ૨૦૧, ૨૯૭, તંત્રી ૩૪૫, ૩૯૩, ૪૩૬, ૪૮૬, ૫૩૭, ૫૮૫
૩ મોંઘ ૪૩, ૧૦૩, ૧૫૧, ૧૯૬, ૩૪૧, તંત્રી ૩૯૦	૬ છૂટાં ફૂલ ૨૪૮, ૩૩૬, ૩૮૮, ૫૮૧ તંત્રી
૪ અન્ય પરિચય ચ. રતિલાલ ઉ. પરેલ	૭ ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય ૩૮૭ તંત્રી
	૮ અંગત તંત્રી
	૫૨૭

૨ લેખકક્રમ-

૧ અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા ૩૫૯, ૪૦૭, ૪૪૬, ૫૦૦, ૫૪૧	૮ કુમાર ૩૬૩, ૩૭૮
૨ અરેશર ફેરામજી ખચરદાર ૨૫૨	૯ કૃષ્ણરાવ મોહિલે ૩૦૩
૩ ઇ. ન. ૧૮, ૨૭૯, ૫૧૩	૧૦ કૃષ્ણવદન જોતસી ૨૦૮
૪ 'ઉર્મિલ' ૩૪૯	૧૧ કેશવલાલ પરેલ ૧૦૮
૫ 'એલિયા જોશી' ૨૧૧	૧૨ કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી ૫૬
૬ કાન્તિલાલ મો. ગાંધી ૨૧૦	૧૩ 'ગૌતમ' ૨૧૭, ૩૪૮, ૪૨૭
૭ કાશીનાથ અ. દામલે ૧૨૭, ૨૩૮, ૩૬૭	૧૪ ચ. ૪૯, ૧૦૭, ૨૦૩, ૨૯૯, ૩૪૭, ૩૯૫, ૪૪૩, ૪૯૧, ૫૩૬

૧૫ ચ.	૯૩, ૧૦૧, ૧૬૩, ૫૦૬	૩૪ પ્રાણશંકર જોષી	૨૧૩, ૪૦૩
૧૬ ચમનલાલ	૧૦૯, ૪૧૨, ૫૨૬, ૫૬૩	૩૫ પ્રેમજી દુલેરાય કારાણી	૫૪૫
૧૭ ચમનલાલ સંઘવી	૧૨૭, ૧૬૭, ૨૫૩, ૩૯૮	૩૬ બાલચંદ્ર મં. પરીખ	૩૭, ૭૦, ૧૩૧
૧૮ ચન્દ્રકલા માણિકલાલ શેઠ	૪૬૩	૩૭ બારાસ	૨૫૭
૧૯ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૫૫૬	૩૮ ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	૨૫૮, ૩૫૫
૨૦ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૩૧૯	૩૯ ભોળીલાલ જયચંદ સોઝેસરા	૩૭૬
૨૧ જોશલાલ ત્રિવેદી	૧૨૨, ૧૫૮, ૫૫૧	૪૦ મનુભાઈ ત્રિવેદી	૫૧
૨૨ તંત્રી ૧. ૩૯, ૪૩, ૪૫, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૪૮, ૨૯૧, ૨૯૬, ૨૯૭, ૩૩૬, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૩૬, ૪૩૯, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૯, ૫૨૭, ૫૩૨, ૫૩૪, ૫૩૭, ૫૭૮, ૫૮૧, ૫૮૫		૪૧ મહેન્દ્રકુમાર દેશાઈ	૧૮૮, ૩૫૮, ૩૯૮, ૪૮૩
૨૩ ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ હેમાણી	૧૪	૪૨ મૂળજીભાઈ પી. શાહ	૨૧૮, ૫૨૬
૨૪ 'ત્રિશંકુ'	૪૫૨	૪૩ મૂળશંકર જોષી ૩, ૨૬૧, ૪૭૧, ૫૦૯	
૨૫ દેવજી રા. મોઢા	૪૩૨, ૪૯૬	૪૪ મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	૮૫
૨૬ ન	૧૫૫	૪૫ મોહન વ. દક્ષર	૧૨૨, ૧૫૭, ૩૫૪
૨૭ નરસિંહ ૨૩, ૧૪૭, ૧૭૯, ૨૮૨, ૩૨૪, ૩૭૧, ૪૧૭, ૪૮૬, ૫૨૧, ૫૬૯		૪૬ રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ	૬૪
૨૮ નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ ૬૬, ૧૩૬, ૧૮૫, ૨૧૯, ૨૬૨, ૩૩૩, ૩૬૪, ૪૨૪, ૪૭૭, ૫૫૬		૪૭ રતિલાલ મહેતા	૯
૨૯ નિરંજન	૧૧૫	૪૮ રમણલાલ ભટ્ટ	૩૩૨
૩૦ 'નૌતમ' ૩, ૧૩, ૫૧, ૧૨૨, ૧૭૮, ૨૩૭, ૨૫૧, ૩૦૨, ૩૨૯, ૪૯૩, ૫૪૮, ૫૭૭		૪૯ રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ ૬૧, ૨૬૭, ૩૩૦	
૩૧ પ્ર.	૨૨૨	૫૦ રમણ વ્યાસ	૪૪૫, ૫૨૮, ૫૪૪
૩૨ પ્રમા ૪, ૭૯, ૧૪૫, ૧૮૯, ૨૪૫, ૨૭૨, ૩૧૦, ૩૮૩, ૪૨૮, ૪૮૪, ૪૯૭, ૫૫૨		૫૧ રમણિક મેઘાણી	૩૨
૩૩ પ્રભુલાલ શુક્લ ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૬૭, ૫૪૦, ૫૭૩		૫૨ લાલચંદ્ર ભગવાત ગાંધી ૭૫, ૧૪૧, ૧૬૩, ૨૩૧, ૨૭૫, ૩૧૫, ૩૭૯, ૪૫૬	
		૫૩ 'વસંતાનુજ'	૪૩૨, ૪૬૮, ૫૧૦
		૫૪ વામુદેવ જાની	૧૩૫
		૫૫ વામુદેવ વિ. જોષી	૨૮
		૫૬ વિદ્યાર્થી	૨૨૫, ૨૮૯, ૫૭૪
		૫૭ વિવિશુ	૫૦
		૫૮ શાન્તિલાલ ખાવીશી	૯૧
		૫૯ સરોદ	૫૦૫
		૬૦ મૌજન્ય	૪૭૨
		૬૧ સ્વયંજ્યોતિ	૫૪૭
		૬૨ હરશુભરાય ગો. માંડલિયા	૫૨, ૧૨૩

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકાયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ઉત્તું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : વેશાખ

[અંક ૧]

ત્રીજા વર્ષે

આ અંકથી 'સુવાસ' તેના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.

પહેલાં બે વર્ષના તેના અનુભવ ધાર્યા કરતાં કંઈક વિશેષ કડવા નીવડ્યા છે. પહેલા વર્ષ તેણે અણધારી આર્થિક ખોટ અનુભવી, છતાં બીજા વર્ષમાં એણે પ્રવેશ કર્યો—એવી આશાએ કે આ વર્ષમાં તો એ ખોટ ધણી હળવી બનશે. પણ હુદના સંયોગો કે એવાં જ બીજાં કારણે ધાર્યું પરિણામ તો ન જ આવ્યું. આમ છતાં એ ઉત્સાહભરે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે—એવી ચોક્કસ ભાવના સાથે કે આ વર્ષમાં તો પ્રગ્ન તેને આર્થિક ગણતરીએ પોતાનું કરીજ શેશે. અને એ ભાવના સફળ નીવડવાની અમને આશા છે. ગુજરાતી પ્રગ્ન પરનો અમારો વિશ્વાસ હજી કાપમ છે.

ગયાં બે વર્ષમાં સુવાસે પોતાનું ચોક્કસ સ્થાન મેળવી લીધું છે: પ્રગ્ન અને સાહિત્યકારોએ એને વધાવી લીધું છે; વર્તમાનપત્રોએ એની પ્રશંસા કરી છે; તેના લેખો રસિક, અભ્યાસપૂર્ણ, નવીનતાભર્યા અને રાચક મનાયા છે; સંખ્યાબધ સામયિકોએ એવા લેખોને ફરી પ્રગટ કરવામાં ગૌરવ નિહાળ્યું છે; પ્રથમ પંક્તિના, પ્રતિષ્ઠિત ને ઊર્ગતા તેજસ્વી લેખકોનો એને સહકાર મળ્યો છે. એના પ્રત્યેક અંકમાં વિષયવૈવિધ્યતા જળવાવા સાથે જ વસ્તુ અને વિચારમાં કંઈક ને કંઈક નવીન સામગ્રી દેખા દે છે. વાચકવર્ગના મોટા ભાગે એને ગુજરાતનાં ચાર—પાંચ અગ્રણ્ય સામયિકોમાંના એક તરીકે ઓળખાવ્યું છે; કોઈકે એને 'વસંત' કહ્યું છે. તો ધણીએ એને 'સાહિત્ય'ના નવા અવતાર તરીકે વધાવ્યું છે. આ સ્થિતિએ અનેક આર્થિક મુશ્કેલીઓતી વચ્ચે પણ અમારા ઉત્સાહને નવજીવન બદ્યું છે. અને અમે ગમે તે સંયોગોમાં પણ ત્રીજું વર્ષ સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

દિંદનાં બીજાં પ્રાતિક સાહિત્યોને મુકાજમે ગુજરાતી સાહિત્યની આર્થિક સ્થિતિ ધણી ફગાસ છે. બીજા પ્રાન્તોમાં સામાન્ય સામયિકો પણ 'પાંચ' પાંચ હજારની ગ્રાહકસંખ્યા ધરાવે છે. ત્યારે ગુજરાતમાં અગ્રણ્ય માસિકોને પણ એક હજારને આડે પહોંચતાં આંખે પાણી આવે છે. ગુજરાતી પ્રગ્નના મોટા વર્ગને મફતિયું વાંચવાની ટેવ ફાવી ગઈ છે. જે

અધ્યમવર્ગ થોડા પૈસા ખર્ચી શકે તેમ છે તેની રચિ મોટે ભાગે અધિષ્ટ સાહિત્યે આકર્ષી લીધી છે. પ્રજાના એકદમ કેળવણી ગ્રેડના ને સંસ્કારી લેખાતા સમૃદ્ધિસંપન્ન વર્ગને કેવળ અંગ્રેજીનો જ મોહ લાગ્યો છે. પૈમાની જ પૂજ કરતા વર્ગને 'ચોપાનિયું' ને કચરાની ટોપલીમાં જ પધરાવવાની ટેવ હોય છે. ને જોયો ગુજરાતી સાહિત્ય કે સામયિકોને હોશિ હોશિ વાંચે છે કે વિચારે છે તેમની પાસે ઘણી વખત આર્થિક માનુદ્વજતા નથી હોતી. પરિણામે મુંદર કોટિનું ગુજરાતી સાહિત્ય તારીફ મેળવી શકે છે, ચોપાન્ય નથી મેળવી શકતું. ને આ સ્થિતિમાં સર્જનશીલ શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રવાહ મંદ પડે તો દોષ દેવાય છે બિચારા સાહિત્યકારો પર. ગુજરાતી પ્રજા અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં દોષ જોનારાઓ ધ્રુષ્ટ છે કે ગુજરાતી લેખકો અને સામયિકોએ દવા પર જીવેને જ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવું જોઈએ.

કલા કે સાહિત્ય એ પ્રકારના આશ્રયે જ જીવી કે વિકાસ પામી શકે છે: એક પ્રજાશ્રય, બીજો રામશ્રય. રામશ્રયની આશા તો આજે નષ્ટ બની ગઈ છે. પરિણામે પ્રજાના સક્રિય ટેકા પર જ સાહિત્યના જીવનનો આધાર છે. ને પ્રજાનો મોટો ભાગ ચોતાની આ જવાબદારી અત્યે જો ઉપેક્ષા સેવે તો પછી સાહિત્યે કચરમાં જ દટાવું રહ્યું.

ગુજરાતી પ્રજાએ જો જીવવું હોય, ચોતાની સમૃદ્ધિને ખચાવવી હોય, ચોતાના ઇતિહાસને અમર કરવો હોય, ચોતે વિકાસમાર્ગે વળવું હોય તો ચોતાના સર્જનશીલ સાહિત્યને ટાઈ પળુ ઉપાયે ખચાવી લેવાને તેજો તરત જ કૃતનિશ્ચય બનવું જાણ્યે.

સુવાસે એ વર્ષના જ આયુષ્યમાં જો પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવી લીધેલ છે તે તેની વિશિષ્ટતાનો પુગવો છે. બીજા વર્ષે તેજો શં શં આખું છે તે સાથેની વાર્ષિક અનુક્રમશીલ પરથી જાણીશો. ત્રીજા વર્ષે એ કરતાં પણ વિશેષ આપવાની અમને હોંશ છે.

ગયા વર્ષે મિત્રોની બાબતમાં 'સુવામ' ચોતાની બાવનાને સિદ્ધ કરી શકેલ નથી. પણ લગાડના કારણે ઊભા થપેલ નવા સંયોગમાં એટલી તુટિ કમ્ય લેખારો એવી આશા છે. એ સિવાય, આલુ લવાજમમાં જ 'સુવાસે' લેખસામગ્રી અને કદની બાબતમાં ચોતાનું ધોરણ જળવરી ગામ્ધું છે એટલું જ નહિ, લેખન-મામમીની વિશિષ્ટતા સંબંધમાં તો તેજો દિનપ્રતિદિન વિકાસ સાધ્યો છે. અને આ વર્ષે એજ લવાજમમાં સાહિત્યિક વિશિષ્ટતા અને કદની બાબતમાં વિકાસ સાધવાની એને હોંશ છે.

માસિકને વધારે પ્રગતિમાન બનાવવાને નવા અંકથી સંચાલનમાં કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવે છે તે આવકાર્પ થઈ પડશે એવી આશા છે. લેખકોમાંથી વધારે સક્રિય સહકાર આપનાર બાઈને 'મહાદકાર મંડળ'માં અધ્યાયક પ્રતિનિધિત્વ પણ એટલું જ સરથાને લેખારો એમ માનીએ છીએ.

પ્રજા પાસેથી અમે અંતમાં એક જ આશા રાખીએ છીએ—જોયો માહક બની શકે તેમ હોય તેજો ચોક્કસ 'સુવાસ'નાં માહક બને, ન બની શકે તેમ હોય તે બીજાને માહક બનાવવા પ્રયાસ કરે. અને જો જો સદ્ગૃહસ્થોને નમૂનાના અંક મોકલાય છે તેજો એક અંક વાંચી બીજા જ અંકે માહક બનવા સંજ્ઞા દા—ના તો ઉત્તર મોકલાવી દે અથવા તો બીજો અંક ન રવીકારતાં તે પાછો મોકલાવે.

'લેખકમંડળ,' મિત્રમંડળ, 'વાચકમંડળ'ને 'કૃપન'ને લગતી પરસ્પરસહાયક ને લાભદાયો ચોજનાઓ અત્યે પણ પ્રગતું લક્ષ્ય એવીએ છીએ.

હિંદના ખીન પ્રાંતોના જેવી ગુજરાત પણ એક લૌગલિક તથા સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે. તેને પોતીકા ભાષા, પોતીકું સાહિત્ય, પોતીકા આચારવિચાર તથા પોતીકા ચિદ્ધ, ચિત્ર તથા સ્થાપત્ય અને સંગીતની કલા છે. તેને પોતાની અનોખી નાતગત છે. પોતાનું વાણિજ્ય તથા લોકવ્યવહારની નીતિ છે. તેનું પોતાનું સાહસ છે અને તેનો પોતાનો નિખાલસ ભક્તિભાવભર્યો લોકધર્મ છે. આ બધી કાંઈકતોનો અનેકો એવો પચરંગી એનો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસનું જ્ઞાન વર્તમાન ગુજરાતને બહુ મોડું મોડું થવા પામ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષા એકાદી પ્રગ્ન કચ્છ અને આણંદથી માંડીને દક્ષિણમાં છેક ખાનદેશ સુધી પથરાયેલી છે; અને તેનામાં એક પ્રકારની સાંસ્કારિક એકતા છે. તેના વિસ્તૃત કંઠાજ પ્રદેશને લીધે, અને તેની સપાટ ભૂમિને લીધે અસંખ્ય પ્રજાઓના ચર પર ચર, જેટલા દરિયાઈ માર્ગે તેટલા જ જમીન માર્ગે તેની ભૂમિ પર ગમતા ગયા છે. ગુજરાત-કોઠિયાવાડનો બહુ ઓછો ભાગ એવો હશે જેનાથી દરિયાકાંઠો બહુ દૂર હશે.

આવા એક અખંડ અને અભેદ એવા ગુજરાતનો સાંસ્કારિક વ્યક્તિ તરીકેનો વિચાર બહુ ઓછાને અને તે પણ બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં આવ્યો છે. તેને લીધે આપણામાં પ્રાંતિક અભિમાન* ઓછું છે એમ કહેવું પડે છે. પૃથ્વી પર પથરાયેલાં ગુજરાતી સંસ્કારોની વેલ કઈ સંસ્કૃતિ અને કલાસંસ્કારો સાથે લેતી ગઈ છે અને પોતાની વસાહતોમાં કયા સ્વરૂપમાં પોતાનું ગુજરાતીપણું દેખાવી રહી છે તેનો પરિચય પણ તેના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વને સમજવામાં મદદગાર થાય તેમ છે. 'આત્માને ઓળખો' એમ કહેવામાં પોતાના સારા નરસા બધાએ અંશોનો તાગ કાઢવાનો આદેશ રહેલો છે; અને આત્મજ્ઞાન જેટલું જ આત્મભાન પણ આપણને આપણું વ્યક્તિત્વ સમજવામાં ઉપયોગી છે.

બ્રિટીશ જમાનામાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિનાં ૫૩ ઊભેળનાર પહેલા કવિ નર્મદને ગણાવવા પડશે. 'ગુજરાતીઓની રિયલિટી'ના એમના નિબંધમાં આ વિષયનો સૂત્રપાત થયેલો આપણે નોંધ શકીએ છીએ. તેમના પછી ગુજરાતના ઇતિહાસનું તથા તેના પુરાતત્ત્વનું અન્વેષણ કરનારો વર્ગ, જન્મે તથા સંસ્કારે ગુજરાતી નહોં એવો હતો. બ્રિટીશ સરકારના પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતાના ઍર્ગેસ અને કઝિન્સ જેવા કેટલાક વિદ્વાનો, ઇલાકાના કેળવણીખાતાના ડૉ. બ્યુલર અને ડૉ. પીટર્સન જેવા અધ્યાપકો તથા મુદ્રા, લશ્કરી અને ન્યાયખાતાના કાર્નેસ, વોટસન, રે, રકાટ અને બેઇલી જેવા અમલદારોએ પોતાની નોકરીને અંગે અથવા તો અંગત શોખ તરીકે આ દિશામાં કામ કર્યું હતું; પરંતુ તેમને તેમના અભ્યાસમાં નોંધ એ તેટલું મગત્ય કે જાંડી સહાનુચિતિ નહોતાં એમ કહીએ તો ચાલે.

ડૉ. ભગવાનદાસ ઈંદ્રજી, શ્રી. વસંતભજી આચાર્ય, ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ, શ્રી. વજ્રેચંકર ઓઝા, ડૉ. જીવણજી મોદી-એટલાં નામ ગણાવ્યા પછી, ગુજરાતની અનેકવિધ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરનાર કે તે ખાતે જાંડી જિજ્ઞાસા ધરાવતો વર્ગ જોતજોતામાં અદેશ્ય યર્ષ મળે જણાય છે.

* શ્રી. મણિસાહ દિનેશીના 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત' નો સત્કાર કરતો પ્રવેશ,

દી. બા. રણુહોડભાઈ, દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડી, પ્રો. મણિલાલ દિવેદી, આચાર્ય આનંદરાકર ધ્રુવ, પ્રો. હોડીવાળા, પ્રો. દામિસેરિયટ અને પ્રો. બળવંતરાય દકોર જેવા સાહિત્ય તથા પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ન ગણાવીએ તો તેમને અન્યાય થાય. પરંતુ અહીં તો તેમના દષ્ટિબિંદુને અનુલક્ષીને લખવું પ્રાપ્ત થાય છે કે અખિલ હિંદને સ્પર્શ કરતા અભ્યાસવિષયોમાં તેમનું ખ્યાન રહેવાને લીધે, કેવળ ગુજરાત માટે-ગુજરાતની અનોખી સંસ્કૃતિ માટે-ન પૂરાય એવી જિજ્ઞાસાની તમબા તેમનામાં દુર્ભાગ્યે જાગી નહોતી.

શ્રી. રણુજિતરામના “ગુજરાતની એકતા”ના લેખમાં, અને કવિ ન્હાનાલાલની “ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશઃ અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ”ની કવિતામાં ગુજરાતના અને ગુજરાતીઓના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વને સભાગ્વામાં આવ્યું છે. તે જ પરંપરામાં થયેલું કૈવલાલાલ મુનશીનું “ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ”નું વ્યાખ્યાન, શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનો “ગુજરાતી પ્રજાનું ધડતર”નો લેખ, શ્રી. કેશવલાલ કામદારનું “ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું ધડતર”નું લખાણ, તથા શ્રી રત્નમણિરાવનું “ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન” તથા ગુજરાતના વહાણુવટા સંબંધી તથા તેના ઔચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ લખાયેલો લેખસમૂહ--આ બધાં આ દિશામાં થયેલાં યાદ રાખવા જેવાં ચિંતનો છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીનું નામ, જીવનના ગમે તે વિષયની વાત કરવાની હોય તોપણ સંભાર્યા વગર ચાલવાનું નથી. તેમણે જન્માવેલાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં આદિસતોને પરિણામે ગુજરાતમાં ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ સ્થપાયું; અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ, તેનું સાહિત્ય, તેની કલા વગેરેના અભ્યાસનું પુનઃસંસ્મરણ કરવામાં આવ્યું. મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, પંડિત બેચરદાસ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી કાકા દાલેશ્વર વગેરે તેના આદિ અભ્યાસકોષ બન્યા. આમાંના કેટલાક આ પહેલાં પણ આ ક્ષેત્રમાં છૂટુંછટાયું કામ કરી રહ્યા હતા. તેમની મોંઘે મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી તથા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી જેવા મુનિમહારાજો તથા શ્રી ચીમનલાલ દલાલ, શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ, ડૉ. ત્રિયુવનદાસ તથા પંડિત લાલચંદ ગાંધી જેવાં વિદ્વાનોના ગુજરાતના પુરાતત્ત્વની દિશામાં થયેલા પ્રયત્નો પણ સર્વથા નોંધપાત્ર છે. શ્રી ગિરિજાશંકર આચાર્ય તથા રણુહોડલાલ જાની અને શ્રી ડિસફરનો કાળો પણ જાણવા જેવો છે.

દી. બા. અવેરીનાં “સુસંલમાનો સંપર્કને લીધે ગુજરાતીઓ પર થયેલી અસર”નાં સક્ષમ અભ્યવેષણ પણ ન ભૂલી શકાય.

શ્રી રવિશંકર રાવળનાં તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈનાં ગુજરાતના ઇલાવૈભવ સંબંધનાં લખાણો તથા શ્રી જગન્નાથ પાઠકના ગુજરાતના સિદ્ધ, સ્થાપત્ય ઉપરાંત ગુજરાતના રાચરચીકો સંબંધીના લેખો ગુજરાત પ્રત્યે ગમના ઉત્પન્ન કરાવનારા છે. શ્રી ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતાએ દિલ્હી ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતી ચિત્રકલાની એક મહત્ત્વના અંકાત તરીકે કરાવેલી ઓળખાણ તથા શ્રી સાગળાષ્ટ નવાને તેના સમર્થનમાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં નવાં વિપુલ સાધનોવાળો ‘ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ પણ ઉલ્લેખનીય છે.

શ્રી અવેરચંદ મેઘાણીએ સોદહી ધરાના શરાતનની, દાનાઈની, બહારવટાની તથા સતપરંપરા અને શોષપરંપરાના સંગીત-ધ્વનની કરાવેલી પિઠાન પણ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ જ

મુક્તવવા જેવી છે. શ્રી. રાયચુરાના અવતરોને 'પણ' આ પ્રવૃત્તિમાં તેમના બેરુબંધ જેવા જ ગણી શકાય.

કોઠ નાશીરવાન ધૂધીનો "ગુજરાતના વૈષ્ણવો"નો મંહાનિબંધ તથા દી. આ. નખેદા-શંકર મહેતા અને શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર જેવાનાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ તથા સાંપ્રદાયિક ધર્મનાં અન્વેષણો, ગુજરાતને લક્ષ્યમાં રાખીને થયેલાં છે; અને તેથી તે મૂલ્યવાન ધરે છે.

આમ. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અભ્યાસના અંગે થયેલા અવતરોની ઊડતી નોંધ આટલેથી પૂરી થાય છે. એ પુરાતત્ત્વવિદોની પરંપરામાં શોભે તેવી પ્રવૃત્તિ આદરનાર શ્રી મણિભાઈ દિવેદી છે; અને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં દક્ષિણ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા પ્રત્યે પહેલવહેલું આટલું ધ્યાન ખેંચનાર પણ શ્રી મણિભાઈ દિવેદી છે, એમના આ અભ્યાસલેખો, તેમાં મહત્ત્વનો અને કિંમતી ભાગેશો કરે છે. તેમના "પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત" ના પુસ્તકને આ દૃષ્ટિએ જ હું ખૂબ આવડતું છું; અને તેમને આવા અસામાન્ય વિષયમાં અસાધારણ રસ લેતા ભોંઈ પ્રસન્ન થાઉં છું અને સંતોડું છું.

શ્રી. મણિભાઈનાં પહેલાં લખાણો, 'પુસ્તકાકારે સન ૧૯૩૬ માં "૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત" એવા નામથી પ્રકટ થયાં હતાં. ત્યારથી જ તેમણે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓનું સાતું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તે પુસ્તકના પુસ્કર્તા શ્રી રમાચુલાલ દેસાઈનાં રાખ્દોમાં લખીએ તો "તેમાં વિદ્વતા છે, શોધન છે, સુઘટિત રૂપના છે. ઇતિહાસ છે અને સ્વ-દેશાભિમાન છે." એમાં મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતના નદીપ્રદેશોમાં વિકસેલી અને વિસ્તરેલી સંસ્કૃતિનું પ્રથમ ઊડતું દર્શન કરાવ્યું છે; અને ખાસ કરીને કામરૂજ તથા નવસારીની આસપાસ વેરાવેલી પહેલી પુરાતત્ત્વની વિપુલ સામગ્રી પ્રત્યે અભ્યાસીઓની નિર્યાસાને તેમણે ભગતી કરી છે.

તેમના "પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત"ના આ ખીમ્મ ગ્રંથમાં; ત્યાંના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર છૂટક પ્રકાર પાડતા વધુ વિગતોવાળા લેખોનો સંગ્રહ છે. પૂર્ણ અને તાપીની ખીણોનો પ્રદેશ, કુબેર બંકારી જેવાં કાંચનાં નંગલો અને કાંકણપટ્ટી સુધીના સાતરકાઠો-એમાં વિવિધ-રંગી પુરાતન સંસ્કૃતિનાં મૃગચિત્રો થયાં હતાં. તેનું જ્યાં તેમણે પોતાનાં જમણોદ્ધાર મેળવેલા કેટલાક પ્રાચીન અવશેષોને આધારે કર્યું છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાને શૂસ્તરવિદ્યા, માનવવંશવિદ્યા, લિપિ-જ્ઞાન, મુદ્રાવિજ્ઞાન, બાણાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરેનો ઓછોવત્તો પરિચય હોવો ધરે છે. અને એ સર્વ વિષયોનું કામચલાઉ જ્ઞાન શ્રી. મણિભાઈએ એક શોખના વિષય તરીકે, પોતાના ચાલુ વ્યવસાયમાંથી થોડીક પળો ફાજલ કાઢીને મેળવી લીધું છે. વર્તમાન ગુજરાતમાં જળાતી અભ્યાસશીલતાની મંદીના વખતમાં તેમનો આવો વિદ્યાઅભ્યાસ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. છતાં એ બધું શીખી લેવામાં તેમને અનેક મર્યાદાઓ-સમય, સાધન અને દ્રવ્યના અભાવની નદી છે તે ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વનાં અન્વેષણોને ધખાવવા માટે "ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી" સ્થપાઈ છે. તેણે શ્રી મણિભાઈને જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત કરી, તેમના યોગક્ષેમનું વહન થાય તેવો વિચાર કરી, ફક્ત પુરાતત્ત્વ-અન્વેષણના કામે શેડો લેવા ધરે છે. અને પહેલાં પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા એમના માદ પરિચયવાળા દક્ષિણ ગુજરાતનાં એકંદર મામે રાંબધી પ્રાગમિક નોંધો તેમની પાસે તૈયાર કરાવી લેવા જેવી છે; તેથી

ભવિષ્યના અભ્યાસીઓને માટે કીમતીમાં કીમતી સાધન નિર્માણ થશે. આ “સંશોધન મંડળ” આવા એક અભ્યાસીના શોખનો લાભ ઉઠાવશે તો તેટલાથીયે તેનું અસ્તિત્વ તેટલાપૂરતું સફળ થયું ગણાશે. કારણ કે દરેક વિજ્ઞાનયોજનામાં પહેલાં સૂત્રપાત કરનારની જરૂર પડે છે, જેણે પાડેલી કેડીએ કામ કરનાર પછીથી ઘણા નીકળી આવશે.

શ્રી મણિભાઈનું આ પુસ્તક વાર્તા જેવી રસિક અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયું છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એ ગદ્ય કવિતાની નજીક આવી ગયું છે. એકજ ઉદાહરણ ટાંકું છું:

“માંડવી કર્યો આજે પણ તાપીને તીરે છે. પણ આજે એ મહોડાઓનું માંડવી નથી. તેની રંગ નીતરતી સુદડીના રંગાર નથી. એ રંગ ઉડી ગયા છે! પેંધાના પાટનગરમાં જઈ, ખાંડના ખેલ ખેલી આવેલા મહોડાના વરાળે આજે બળદની રાશ પકડી દેશું ખેડે છે; અને નિઃસત્ત્વ બનેલું માંડવી તાપીને તટે આ બધા ધુંટડા ગળાને ઊંચું છે!”

“પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત” ના સંવિસ્તર પુરાતત્ત્વ અન્વેષણ પછી ગુજરાતના બીજા ભાગોની જાહેરાતથી બીજા અભ્યાસીઓદ્વારા ન્યારે આપણે બરાબર પિછાણી શકીશું જ ત્યારે જ પ્રો. ખુશાલ શાહે જેમ અખિલ હિંદ માટેનું “Splendour that was Ind” નું અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું છે તેવું જ ગુજરાત માટે “Glory that was Gujarat” લખાવું સુલભ થઈ પડશે.

શ્રી મણિભાઈને તેમના અભ્યાસને વિકસાવવાની અનેક સુંદર તક પ્રાપ્ત થાય એટલું ઇચ્છી આ સંસ્કારલેખ પૂરો કરું છું.

ઊર બારણાં

સુરેશ ગાંધી

[૫૪૫]

લડયાં ઝઘડીયાં કહુ મચનડ'બધી બેઉએ
અસંગત પ્રહાર વાણીયુધના કયાં આઘડયાં,
તને દુલવી હું રડ્યો કંઈકવાર બેઉ રડયાં
અસંગદ કયા બધી; દિન ગયો અસૂક થયું,
ચલો સખી ઉઘાડી બંધ ઊરબારણાં આપણે
ઊભાં રહી સનેડલે દુહયના પ્રભુની કને
મહા ગહન મૌનનું અલખ ગીત આરાધીએ.

યુદ્ધ-સૈન્ય-સામગ્રી

વિધાર્થી

સ્ત્રી અને પુરુષની જેમ પૃથ્વી અને યુદ્ધ પણ અત્યંત કાળથી સંકળાયેલાં છે. પહેલો પુરુષ કે પહેલી સ્ત્રી એનો જેમ નિર્ણય નથી થઈ શકતો તેમ પહેલું યુદ્ધ કે પહેલી પૃથ્વી એનો પણ નિર્ણય નથી થઈ શકતો. કેમકે બાઈબલની માન્યતા પ્રમાણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પણ ઈશ્વર અને શયતાન વચ્ચેના યુદ્ધને આભારી છે.

જગત પર પ્રાણીઓની સંખ્યા જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ તેમ તેમની વચ્ચે વિચાર અને વર્તનની અવગમણોનાં મૂળ પણ વધતાં આયાં. આ અવગમણોના નિરાકરણનો એક માત્ર માર્ગ બળ રહ્યો, અને ધીમે ધીમે જગત બળવાનોના હાથમાં સરકતું ગયું.

આવાં બળોના એકીકરણમાંથી રાજસત્તાઓ જન્મી. અને એ રાજસત્તાઓ એકમેક પર સરસાઈ મેળવવાને અથવા પરસ્પરના મતબેદના નિરાકરણના માર્ગ તરીકે યુદ્ધનો આશ્રય લેવા લાગી.

પરિણામે યુદ્ધ પણ હવતું મહત્વનું અંગ બન્યું. એક કલા તરીકે તેનો વિકાસ થવા લાગ્યો. ભારતીય ઋષિવરોએ આખી પ્રજા યુદ્ધના કારણે લોહિયાળ ન બની જાય તે માટે પ્રજાના ચોથા બાગને ક્ષત્રિયવર્ગ તરીકે રચાવી તેના પર બળ, યુદ્ધ અને પ્રજાના સંરક્ષણની જવાબદારી મૂકી. યુદ્ધ એ કેવળ ખૂનરેણુ જ ન બની જાય તે ખાતર તેમણે સમાન સંખ્યા અને સમાન સામગ્રીથી જ યુદ્ધ કરવું, રાત્રે લડવું નહિ, સ્ત્રી કે બાળક પર હાથ ન ડિગામવો, નમેલા શત્રુને મારવો નહિ વગેરે યુદ્ધનાં નિયમોનાં ધડાં.

જગતના ઇતિહાસમાં પહેલપ્રથમ વ્યવસ્થિત યુદ્ધ આદિ પુરુષવર ઋષિમહેશના બે પુત્રો-ભરત અને બાહુબલી વચ્ચે ખેલાયું. પણ એ યુદ્ધને એ બંને રાજાઓના હૃદયુદ્ધમાં જ મર્યાદિત બનાવી દેવાયું. આ પછી રાજા સુદાસ અને દશ-ગતિઓ વચ્ચે યુદ્ધ ખેલાયું- જેમાં ૭ લાખ સૈનિકોએ ભાગ લીધો. રામાયણના યુદ્ધમાં જે રાત્રે વપરાયાં તે જોતાં જણાય છે કે તે સમયે યુદ્ધકલા અને શસ્ત્રસામગ્રી સુંદર સ્વરૂપમાં વિકાસ સાધી શક્યા હતાં. તે સહી મહાજ્વારણનાં યુદ્ધમાં ૧૮ અશ્વીકિસૃતો તેનાઓ સમસ્તશક્તિ પર આવી જીતી. એ સમયે યુદ્ધકલા અને શસ્ત્રસામગ્રીએ અશ્વીકિક સ્વરૂપ સાધી લીધું હતું. એ અશ્વીકિકતાએ લાખો માનવોનો ભોગ લીધો. તે ઋષિવરોના પ્રયાસથી એ યુદ્ધ પછી શસ્ત્રસામગ્રીને ખૂબજ મર્યાદિત બનાવી દેવામાં આવી. તે પછીના ભારતીય રાજાઓએ સૈન્યસંખ્યાને વિપુલ બનાવી છે. પણ શસ્ત્રસામગ્રી અને યુદ્ધનીતિને તો તેમણે અચૂક જાળવી રાખી છે.

પણ હિંદમાં યુદ્ધની આ નીતિ-મર્યાદા ધરાવા સાથે જ પરદેશોમાં તે અમર્યાદિત બનવા લાગ્યું. ભારત પર ચડી આવેલા સિંહદેરે યુદ્ધનીતિનો ત્યાગ કરી એક રાત્રે વિશ્વાસથી સુનેલા આંક હજાર હિંદી સૈનિકોને કાપી નાંખ્યા. તે પછીના યવન આક્રમણકારોએ પણ એક પણ પ્રકારની ભારતીય યુદ્ધનીતિને માન ન આપ્યું. પૃથ્વીરાજ સોલંકીએ ધોરીને સાત સાત વાર દરાવીને જવા દીધો, છતાં એ જ અનાર્પણને મહાન ભારતીય સમ્રાટનો કપટથી વધ કરાવ્યો. તે પછીના મુસલમાન શાસકોએ તો કપટની હદ જ નથી રાખી. જલાલુદ્દીને રણુ-

યંબોરના શાસક વીરનારાયણને મહેમાન તરીકે આમંત્રી એનું ખૂન કર્યું. અલ્લાહદીને દગા ફટકાની ખાબતમાં પાછું જ ન ગેયું. ઔરંગઝેબ પણ એ જ નીતિને અનુસર્યો.

ને છેવટે અંગ્રેજો—એમણે તો ન જાળવી મુદ્દનીતિ, ન જાળવી યત્નમર્યાદા કે ન જાળવી સંધિપત્રોની પવિત્રતા. ગિનવરકરી અગ્ર પર પણ તેમણે હાથ ઉગામ્યો. પણ કુદરતની ગહનમતિએ આટલી અનીતિ છતાં એમના જ હાથમાં હિંદનું શાસન જવા દીધું. ને હિંદમાં અંગ્રેજોનું એમ ખીળ પણ કાળી પ્રગ્નના દેશોમાં એ જ અંગ્રેજોનું કે ખીછ ગોરી પ્રગ્નજોનું અનીતિના રસ્તે પ્રભુત્વ જામવા લાગ્યું.

પણ ગોરી પ્રગ્નને આ અનીતિનો બદલો આપવો પડ્યો છે અને હજી પણ આપવે પડે છે. ખસો વર્ષ થયાં યુરોપની ભૂમિ પર કે એ ભૂમિવાસીઓના કારણે જગત પર મક્ક મુઢો ખેલાઇ રહ્યાં છે. એ મુઢોમાં લાખો—કરોડો લશ્કરી કે ગિનવરકરી માણસો મર્યા છે ને મરે છે, દ્રવ્યની નદીઓ વહી છે ને વહે છે, આખા જગતને થોડીજ પળોમાં ભરગીભૂત કરી મૂકે એવાં દાનવી સાધનો શોધાયાં છે ને હજી શોધાય છે.

નેપોલિયનિક યુદ્ધમાં યુરોપે સાઠ લાખ લગભગ માણસો શુભાખ્યાં ને કરોડો પાઉડને ધુમાડો કર્યો. એ યુદ્ધમાં દ્રવ્યની ખાબતમાં વધુમાં વધુ ભોગ ઇંગ્લાંડને આપવો પડ્યો. તે પછી તરતના સાર્થનાનિક યુદ્ધમાં ક્રાન્સે બ્લડી લાખ સૈનિકો ને ૫૫૦ લાખ પાઉડનો ભોગ આપ્યો જ્યારે ઇંગ્લાંડે પચાસ હજાર સૈનિકો ને ૬૩૧૦ લાખ પાઉડ શુભાખ્યા. કોમિયન યુદ્ધમાં ૪૬૦૦૦ માણસો ને ૩૧૩૦ લાખ પાઉડનો ધુમાડો થયો. આફ્રિકન યુદ્ધમાં ૪ લાખ સૈનિકો ને ૧૨૧૦ લાખ પાઉડનો ભોગ લેવાયો. ફેન્ચ-જર્મન યુદ્ધમાં એકલા ક્રાન્સનેજ ૩૧૬૦ લાખ પાઉડનો ધુમાડો કરવો પડ્યો.

૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં ૮૦૫૩૮૪૮ માણસો માર્યા ગયાં ને ૧૯૫૬૭૩૪૧ ધાયલ થયાં. આ યુદ્ધમાં ૫૬૧૨૨૦ લાખ પાઉડ હોમાયા. તેમાં એકલા ઇંગ્લાંડનેજ ભાગે ૧૩૫૭૮૦ લાખ પાઉડનો કાળો આગ્યો. સુકાની પાછળ લીધું બળે તેમ ચિટનના લાભના એ યુદ્ધમાં દિંદને પણ ૬૮૭૦ લાખ પાઉડ આપવા પડ્યા.

ને એ ભયંકર યુદ્ધને એક પચ્ચીસી પૂરી થાય તે પહેલાં જ નવા વિગ્રહનાં મંડાલ ચર્ધ ચૂક્યાં છે. આ યુદ્ધના ચરઆતના સાત મહિના દરમિયાન એકલા ચિટનને નેતું કરતા પાઉડનો ખર્ચ ચર્ધ ચૂક્યો છે ને રોકડો વદાણો રૂબવાથી આવેલી નુકશાનીનો અંદાજ કાઢવો પણ મુશ્કેલ છે. થોડાક દિવસના નોવેન્બરન યુદ્ધે લીધેલો ભોગ પણ ભયંકર લેખાયે છે. આ રિયલિમાં આખું યુદ્ધ કેતું નીવડ્યો એની કલ્પના કરતાં પણ કમકમાટી છૂટે છે.

વર્તમાન યુદ્ધોની આ ભયંકરતા યત્નમર્યાદા ને મુદ્દનીતિના ત્યાગને જ આભારી છે પ્રગ્નજોના હિતના નામે ગોરા વૈશાનિકોએ નૌકા, વિમાન, ક્રાંધનેગાર્દ, ભયંકર શસ્ત્રો વગેરેની શોધ કરી ને તેનો વપરાશ વિશેષતઃ યુદ્ધમાં જ થવા લાગ્યો. એ ભયંકર સામગ્રીની સંદાર્શીતા ગણવાજ્યી છે.

ખોત્ત્ર—તેનો આકાર તુંગઝ જેવો હોય છે; તે વિમાનમાંથી તેમજ તોપમાંથી પણ ફૂટી શકાય છે. વિમાનમાંથી ફેંકાતા ખોત્ત્રને પાંખો હોય છે—જેની મદદથી ધારેલા સ્થળે જ તેનો ધા કરી શકાય છે. આવા ખોત્ત્રો જલદી ભાંગી જાય એવી ધાતુના કોચલાન ખનાવેલા હોય છે.

હિંચા હિંચા ગગનમેદી ધારોથી વીંટાયલા સન્નગદ ઉપર રામદાસ સ્વામીએ પોતાની મદૂલી બાંધી ને મઠ સ્થાપ્યો. સન્નગદ સુન્નતાથી ઉભરાવા લાગ્યો. પતિત-પાવની ગંગા-સમી રામદાસની ભૂતિએ અનેક પતિનોને પાવન કરવાનું સુકાર્ય આરંભ્યું. સ્થળે-સ્થળે પવિત્ર વાતાવરણ સર્જાયું. ગમે તેવો પાપી માણસ પણ એ જગ્યાએ પોતાના પાપી સ્વભાવને ધડીભર વિસારી દેતો. સંપત્તિ અને છદ્ધિવનિગ્રહની ત્યાં ભૂમિકા રચાણી. સદ્ગતિ ત્યાં વિલસવા લાગ્યું. ગંપૂર્ણ વિરક્તિનું એ સ્થાન થયું.

રાત્રીનો સમય હતો. લગભગ નવ દશ વાગ્યા હશે. પૂર્ણિમાનો ઝગમગનો ચંદ્ર આખીએ વનસ્થળીને રૂપેરી રંગથી રંગેલો હતો. આબુઆબુથી હિંસક ત્રાણીઓના બરાડા સંભળાતા હતા. ગરીબ બિચારાં હરણાંઓ આશ્રય શોધતાં મદૂલીની આસપાસ છૂપાઈ જતાં. ન્હાના શા કૂલબાગથી વીંટાયલી મદૂલી સોદામણી લાગતી વાળીઝાડી સ્વચ્છ બનાવેલા આંગણાની વચ્ચેવચ્ચ અંબડ ધૂણી સળગતી હતી; એ ધૂણીની આસપાસ, ગોળકુંડાળું કરી વીસ પચીસ શિખો બેઠા હતા. પાસે એક વ્યાધાસન પડ્યું હતું. વાળુ કરી રામદાસ સ્વામી એ વ્યાધાસન ઉપર બિરાજતા. કલ્યાણ સ્વામીના માટે પાન બનાવવા ગયો. સ્વામીના શિષ્યોમાં એક શાસ્ત્રી પણ હતા. એ સમયમાં, એ શાસ્ત્રી સૌથી વિદ્વાન અને જ્ઞાની લેખાતા. મહત્ત્વ ધણુંખૂં કામ એમને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

“મહારાજ ! આપે કલ્યાણને પાન બનાવવાનું કામ સોંપ્યું છે. પણ એને તો કશું જ સમજતું નથી. અક્રમ વિનાતો એ લુગલ છે.” શાસ્ત્રી બોલ્યા.

જે દિવસથી કલ્યાણ આવ્યો તે દિવસથી જ શાસ્ત્રીના હોશકોશ ઊડી ગયેલા. એ ધર્મીથી બળવા લાગ્યા. કલ્યાણ જેવા જડભરત ઉપર દિવસે દિવસે સ્વામીની કૃપા વધવા લાગી એથી એમને ધણું જ દુઃખ થતું. ગમે તે પ્રકારે કલ્યાણને અહીંથી ખસેડવો એવી શાસ્ત્રીએ પેરવીઓ રચવા માંડી. આજ એને એ સમય મળ્યો. કલ્યાણની ગેરહાજરીમાં એમણે મહારાજના કાન ઊંચેરવા શરૂ કર્યા.

“એમ ! શાસ્ત્રીજી, ખરું પૂછો તો જોને કશું જ સમજતું નથી એ જ માણસ મને બહુ પસંદ છે. કારણ કે એને કશું જ સમજતું નથી એટલે એની દૃષ્ટિ માત્ર સેવા ઉપર જ કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે.” રામદાસ સ્વામી માત્ર હસ્યા.

“એ ખરું મહારાજ, પરંતુ કલ્યાણ તો આપને એ દિવસથી એકું પાન ખવાડે છે. મ્હોમાં ચાર્વી-બૂકા કરી કદંબાણ આપને પાન લાવી આપે છે. એકું ખવાડે છે અને ભૂકું બોલે છે.”

“એમ ! તો ખલ કયાં ગયો ?” રામદાસ સ્વામીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“ખલ તો પરમ દિવસથી બોવાઈ ગયો છે. ઘણો શોધ્યો પણ જડતો નથી.” પોતાના શબ્દની શી અસર થાય છે તે જોવા શાસ્ત્રી સ્વામી તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યા. પણ સ્વામી તો માત્ર હસતા હતા.

મહારાજે કલ્યાણને પાન બનાવવાનું કામ સોંપ્યું એટલે શાસ્ત્રીએ ખસ છપાવી રાખ્યો. ખસ જડે નહિ અને મહારાજને વખતસર પાન અપાય નહિ તો મહારાજ કલ્યાણ ઉપર ગુસ્સે ધાય, એ વિચારે શાસ્ત્રીએ આ કૃત્ય કર્યું. પણ કલ્યાણે તો ખસ ન જડ્યો એટલે ખસની જગ્યાએ મોઢાનો ઉપયોગ કર્યો.

“કલ્યાણ ક્યાં છે ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“પાન બનાવવા જ ગયો છે.” શાસ્ત્રી બોલ્યા.

“હીક.” મહારાજ ફરી હસ્યા. શાસ્ત્રીજી વિચારમાં પડ્યા. આવી ભયંકર ભૂલ કલ્યાણે કરી છતાં મહારાજ ગુસ્સે થતા નથી જોનું કારણ એમને ન જડ્યું. કલ્યાણ તો જંગલી દોર, એવકુદ જડભરત જેવો છે. એના ઉપર શા મટિ મહારાજની કૃપા થતી હશે એ એમને ન સમજાયું. જ્ઞાનની મોટાઈમાં મરત બનેલા અભિમાની શાસ્ત્રીને ક્યાંથી ખતર હોય કે જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ ને ભાવનું વધુ મહત્ત્વ છે. આમ ગુરુશિષ્યની વાતો ચાલતી હતી એટલામાં કલ્યાણ જમણા હાથમાં પાનનો બૂઠો લઈ આવ્યો.

કલ્યાણ એની માતા સાથે એક ખૂંપડીમાં રહેતો હતો. એના પિતા તો એ ન્હાનો હતો ત્યારે જ પરલોકના નિવાસી મયા હતા. એની માતા મહેનત મજૂરી કરી એ જથ્થા પૂરતું ખાવાનું લઈ આવતી. કલ્યાણ તો હતો, ખરેખર જડભરત; અક્ષરોને વિચાર એનાથી દોઢ ઠોસ દૂર ભાગતાં. એની માતાને એની ચિન્તા થતી.

એક દિવસ કલ્યાણ જંગલમાં લાકડાં ફાડવા ગયો. એ એક ઝાડ ઉપર ચડ્યો. એ ઝાડ તળે એક ફૂલો હતો. જે ડાળખી ઉપર એ ઊભો હતો તે જ ડાળખી એ કાપવા સાગ્યો. પાસેના ખીજા ઝાડ તળે રામદાસ સ્વામી બે-ત્રણ શિષ્યો સાથે ઊભા હતા; તે એના તરફ જોઈ રહ્યા. જૂની પુરાણી શોધ મંપૂર્ણ થઈ હોય એમ એમને લાગ્યું. એક પલમાં એમણે એને ઓળખ્યો. એ શું કરે છે એ જોતા રામદાસ સ્વામી ઊભા રહ્યા.

પાંચદશ મિનિટમાં તો એ ડાળખી તૂટી અને કલ્યાણને લઈ નીચે ફવામાં આવી. કલ્યાણની માતા કલ્યાણને શોધતી ત્યાં આગળ આવી. “કાઈ છોકરાને તમે જોયો ?” રામદાસ સ્વામીને એણે પૂછ્યું.

“હા. અક્ષલ વિનાનો જડભરત છે.”

“ક્યાં છે ?”

“જો. પેલા ફવામાં.”

કલ્યાણની માતા એકદમ ફવા તરફ દોડી ગઈ અને અંદર ડોહિયું કરી જોયું. “મહારાજ ! મારા છોકરાને કાઢો !” એ રડવા લાગી.

“બાઈ ! જો. આ છોકરો તદ્દન બેઅક્ષલ છે. એને કાઢ્યો તો શું અને ન કાઢ્યો તોય શું ! તું એ મને સોંપી દે, હું એને વિદ્વાન બનાવીશ.”

“તમે એને વિદ્વાન બનાવશો ?” કલ્યાણની માતાને અપૂર્વ સ્નાંદ થયો.

“બનાવીશ. એનું નસીબ યજ્ઞ જ મોટું છે. જગતમાં એ વંદનીય મશે. અનેક પતિતોનો ઉદ્ધારક બનશે.”

“તો તો મહારાજ ! કારો એને.” એ મહારાજના પગે પડી.

રામદાસ સ્વામીએ કલ્યાણને જલ્દાર કાઢ્યો અને પોતાની મઢસીમાં લઈ ગયા.

દિવસે દિવસે મહારાજની કૃપા એના ઉપર વધવા લાગી; ને શાસ્ત્રીના હૃદયમાં છપાંખિ સળગવા લાગ્યો.

કલ્યાણુ પાનનો બૂકો મહારાજના હાથમાં મૂક્યો અને નમસ્કાર કરી, પાંસે એક ખાલુએ બેઠો.

“મહારાજ! ખાશો નહિ. એ તો એકું છે.” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“હશે. એકું હશે તો પણ એ એટલું બધું સ્વાદિષ્ટ છે કે એ મને ફેંકી દેવું મનનું નથી. માટે હું ખાઈશ જ.” “બેટા, કલ્યાણુ!” મહારાજે કલ્યાણુ તરફ જોયું.

“હું, મહારાજ.” કલ્યાણુએ હાથે જોડ્યા.

“તું જેટલું સ્વાદિષ્ટ પાન બનાવે છે?” કલ્યાણુના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં એ બોલ્યો. કલ્યાણુ મોંઝે હાથ જોડી રહ્યો.

“તું એમાં શું શું નાંખે છે?”

“મહારાજ! કાથો, ચૂરો ને સોપારી.”

“વાર. કલ્યાણુ! તું પાનનો બૂકો શી રીતે કરે છે?”

“મહારાજ! ખસમાં એને ખાંકું છું.”

“એમ!” મહારાજે શાસ્ત્રી તરફ જોયું. શાસ્ત્રી દસ્તા; મનમાં મંત્રકાયા. હવે કલ્યાણુની ખરાબર ખબર લેવાશે એ વિચારે દરખાયા.

“હા હા.”

“તો હવે આવ એ ખસ! મારે જોવા છે કેવો છે એ.”

કલ્યાણુ બેઠો ને ખસ લેવા ગયો. શાસ્ત્રીને અપૂર્વ આનંદ થયો. ખસ તો પોતે સંતાડી શક્યો છે એટલે હવે કલ્યાણુ તરફ આગળ બેઠો. પડશે—જો પડશે અને એને પાંધુશું મળશે. બધા શિષ્યો એકઠીજા તરફ જોવા લાગ્યા. ગદ્યાએ શાસ્ત્રી તરફ વિનયની એક નજર નાંખી. આ જ એમની યુક્તિ સફળ થઈ એટલે અજિમાનથી એમનાં દેવાં ફુલીયાં લાંબાં હવે શું થાય છે એ જોવા યોગી પણ મુધી તે ચૂપકીયા બેઠા.

તરફ જ કલ્યાણુ આવ્યો. એના હાથમાં તલવાર ચમકતી હતી. ધૂણી પાસે આવી એણે ગુરૂને નમસ્કાર કર્યો.

“કેમ! તું ખસ લેવા ગયો હતો ને?” મહારાજે પૂછ્યું.

“હા હા.” ટૂંકમાં જ એણે જવાબ આપ્યો.

“ક્યાં છે, ખસ?”

“આ રહ્યો ખસ.” કહી એક ઝટકે એણે ધડપી સિર છૂટું કર્યું ને ગુરૂની આગળ ધવું. શાસ્ત્રી તથા બીજા શિષ્યો અચાક બની બેઠા—બધી કંપવા લાગ્યા. રામદાસ માત્ર દડતાથી બેઠો હતો. એમણે કલ્યાણુનું માથું ખોળામાં લીધું કે થડ જમીન ઉપર ધડડ અવાજ સાથે પડ્યું.

“શાસ્ત્રીજી! જોયું! આનું નામ ભક્તિ; આનું નામ જાવ ને એ જ સેવા. તમે કહેતા હતા ને કે એને કશું જ સમગતું નથી. તે ખરાબર છે. ખસ તે શું અને સિર તે શું! એ બેમાં એને જરાય ભિન્નતા દેખાતી નથી; માત્ર એ સમજે છે એક સેવાધર્મ. તમને ખબર છે!—રામચંદ્રએ શંખરીનાં એમાં ખોર ખાધાં હતાં. એ શા સાડ? એ બોળમાં ભક્તિ ને

તે કાવ્ય-એક-ખીન્ન કાવ્યમાં થોડા ફેરફાર કરીને જ લખેલું હોય છે. થોડામાં થોડા ફેરફારથી વધારેમાં વધારે લિખ્ન અર્થ નિષ્પન્ન કરવામાં તેની ખૂબી રહેલી છે." સૌથી વિશેષી બાબો-ભવતા અને ઉપદાસ હોઈ; જેમાં ભવ્ય અર્થ હોય એવાં મૂળ કાવ્યો જ એટલેભાગે પ્રતિ-કાવ્ય માટે પસંદગી પામે છે.

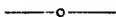
“ ગદ્ય કરતાં પદ્ય મનુષ્યતા અંતરને વધારે સ્પર્શી શકે છે એટલે ગદ્યના હાસ્ય કરતાં પદ્યનું હાસ્ય સત્વર અને વધારે સચોટપણે હાસ્ય ઉપજાવી શકે છે.” આ કારણથી જ જગતભરનાં સાહિત્યોમાં જોઈ વળીશું તો વધુ સફળ ‘પેરડી’ ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં જ વધારે સંખ્યામાં મળી આવશે.

પ્રતિકાવ્ય એ પ્રતિ-કાવ્ય છે એટલે સાહિત્યમાંથી એનો કંઈક જ કાઢી નાખવો એ વાન વ્યાજખી તો નજ ગણાય. સાચું પ્રતિકાવ્ય તો મૂળના નામથી માંડીને પંક્તિએ પંક્તિ અને શબ્દેશબ્દનો આખા પ્રતિધોય પાડતું હોય; અને આને માટે ભાષા અને ક્ષા પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ અને કાવ્યશાસ્ત્રના ઊંડા જ્ઞાનની જરૂર તો છે જ, પણ સાથે-સાથે નૈસર્ગિક હાસ્યની શક્તિ હોવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. “ કાવ્ય રસાત્મક વાક્ય ” એ જેટલું કાવ્ય માટે એટલું જ પ્રતિકાવ્ય ને માટે પણ ખરૂં છે, કેમકે પ્રતિકાવ્ય એ પણ આખરે તો કાવ્ય જ છે ને.

સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનાં પ્રતિકાવ્યો લોકોમાં સહેલાઈથી પ્રિય થઈ પડે છે એ ખરું. પણ “પ્રતિકાવ્ય”ની સફળતા-અસફળતાનો એટલો ભાગ એના પર જ અવલંબે છે એમ માનવું જૂલું ભરેલું છે. ‘એક જ દે ચિનગારી’ કે ‘કામનો લાડકવાયો’ નાં અનેક સારાં પ્રતિકાવ્યો થયાં છે એનું કારણ એ કાવ્યો ખૂબ લોકપ્રિય હતાં એ જ એમ કહેવું એ ખરાબર નથી; એ જ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનાં કેટલાંક એવાં પ્રતિકાવ્યો પણ થયાં છે, જે પ્રતિકાવ્યો લેખે સાવ નિષ્ફળ જ ગયાં હોય. જ્યાં આ કાવ્યપ્રકાર સારા પ્રમાણમાં ખેડાયો છે, એવા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેટલાંક એવાં પ્રતિકાવ્યો પણ છે જેનાં મૂળ કાવ્યો વિસરાઈ ગયા હતાં ‘પ્રતિકાવ્યો’ની લોકપ્રિયતા દિનપ્રતિદિન ઘટવાને જાહેર વધતી જ રહી હોય. A. C. Wardના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ સફળ પ્રતિકાવ્યમાં લોકોને આનંદ આપવાનો સ્વતંત્ર ગુણ આવશ્યક છે.

પ્રતિકાવ્યકાર એટલા પ્રમાણમાં સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સર્જક : હોવો જ નોઈએ. ‘પ્રતિકાવ્ય’ એ પણ ક્ષા તો ખરી જ. પછી ભલે ક્ષા લેખે આપણે એને કાવ્ય જેટલી ઊંચી ન ગણીએ.

[યાજ્ઞ]

જુદી જ દષ્ટિ

દેવજી રા. મોદી

ગુલાબોના કાંટા ભણી ન વળવા દે નજરને,
મને એની મીઠી મુરલિ મહીં તું સુધ કરી દે;
પછી એ મોહથી ફરી નવ કદી જાગૃત થઈ,
થઈ તોયે કાંટા નહિ, પણ ગધે પુષ્પ નીરખું.

પુરુષને બગાડનારી કેણી?

—ધરની કે બહારની?

લેખક : રાજરત્ન વા. વિ. જોશી,

બી. એ., એલએલ. બી., વડોદરા.

અનુવાદક : રાંદરજતી મોહનજતી ગોસાઈ

આમ જોઈએ તો મારા મિત્રની પત્ની નક્કર જેવી સુંદર, બુદ્ધિમાન ને ચાલાક છે; બાળસંગીપત્ર અને માદાંઓની માવજત કરવામાં હોંશિયાર છે. ગૃહકાર્યમાં દસ અને પતિપ્રચારણ છે. આમ છતાં મારો એ મિત્ર બીજી સ્ત્રી પાછળ ફરે છે. તે સ્ત્રી રૂપની દૃષ્ટિએ મારાં બાળી (મિત્રપત્ની) સાથે બીબી રહેવાને પણ લાયક નથી. ખરું કહું તો ભાળીની દાસી તરીકે પણ શોભી શકે એમ નથી. ભાળી જેવી સુસ્વરૂપ અને આદર્શ આર્ય પત્નીને તરછોડી એક દુસ્ત્ર સ્ત્રીના નાદે લાગનાર મારા મિત્ર ઉપર અને ખૂબ ક્રોધ સહ્યો. મારો મિત્ર પણ કંઈ ઉત્તુ, ઉચ્છૃંખત અને મવાલી વૃત્તિનો નહોતો. તેની નૈતિક કલ્પના અને કેમળ બાવનાઓ હું સારી રીતે જાણતો હતો. આથી તો મને તેની આ વૃત્તિ વધુ ગૂઢ લાગી. ભાળીએ ત્યારે વાત ઉપરથી વાત કરતાં મને એ હકીકત કહી ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું, “આજસુધી કેમ કંઈ કહ્યું નહિ?” ‘હજી દિવસથી કહેવાનું કરતી હતી પણ એવો મોકો જ ન મળ્યો.’ તેમનો આ જવાબ સાંભળી તેમના સ્વનરીક્ષ વિનયની મને દયા આવી. તે જ દિવસે મેં મારા મિત્રને એકાંતમાં બોધેડાં બોધ્યાં. મૈત્રીનો સંબંધ તોડી નાખવાની ધમકી બતાવતાં જ એનો સ્વહેરો પડી ગયો ને તે એકદમ દયામણું દેખાવા લાગ્યો. ‘હજી એ માનવતાને બૂલ્યો નથી! મૈત્રી તોડી નાંખીશ તો એને માણસાઈમાંથી હટી જતાં વાર નહિ લાગે; મૈત્રીનાં દોરથી આજે નહિ તો કાલે અધઃપતનની ગતિમાંથી તેને ઉપર ખેંચી શકાયો,’ એમ મને થયું; મારો અર્થો ક્રોધ શમી ગયો. મારી નરમ પયેલી વૃત્તિ હું બોલી બતાવું તે પૂરે જ તે ગદગદિત થઈ બોલ્યો:

“ખરું કહું તો તું નહિ મનિ; પણ સાચું પૂછે તો એનામાં જીવનની ઉષ્મા જ નથી. સ્પષ્ટ કહું! આર્થક સ્ત્રીત્વ જ એનામાં નથી એમાં મારો પણ દોષ છે જ, કમૂઝ કંઈ છું; પણ તેથી મેં એની સ્વરહેલના કદી પણ કરી નથી.”

તેનો એ જવાબ મને નવાનંદ્યો તો લાગ્યો જ. તે બાળી સાથે, છોકરાઓ સાથે પ્રેમ અને આનંદથી પહેલાંતી માફક જ વર્તે છે, એ વાત નાદખૂત કરી સકાય એમ નહોતી. તેણે કાદલા ઉગ્રાશના દુર્ગ્ગિનમાંથી હું ભાળી તરફ જોવા લાગ્યો. ધીમેધીમે કેઈ નવું જ દૃષ્ય, કેઈ બીજી જ સ્ત્રી, કેઈ જુદો જ ગૃહસંસાર હું જોતો હોઉં એમ મને લાગ્યું. ભાળી એટલાં સપ્રમાણ, ગોરાં ને સુંદર દંતાં કે હું આજસુધી તેમને કેઈ સુંદર પ્રતિમા મનથી માનતો હતો અને ખરેખર આજે તે મને હજી મંગેમરમરની પૂતળી જેવાં સુંદર, સપ્રમાણ પણ તેટલાં જ નિર્જીવ લાગ્યાં. તેમની પતિસેવા, તેમનું સ્વરહારકૌશલ્ય તદ્દન નિર્દોષ ખરું પણ એમાં હોંસ નહોતી. એ નાનકડા સંસારનું વાતાવરણ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ખરું પણ એમાં

ભાભીના આર્થિક વર્તનનો ઉદાસ અગર ઊર્મિનો ઉછાળો નહોતો. એ વાતાવરણ તેથી ગૂંગળાવતાઈ અને ઉદાસ હતું. ભાભીના વર્તનમાં એટલું ગાંભીર્ય, એટલી સહનશીલતા, અને એટલી વિનયશીલતા છે કે મારા મિત્રની તો શું પણ એનાં ન્હાનાં બાળકોની રમતિયાળ વૃત્તિ જ્યાં ને ત્યાં ફરી જાય. ભાભીનો નિર્દોષ સાન્નિધ્યતા અને એમના નાનકડાં સંસારના ગંભીર વાતાવરણને લીધે દોષિત કાર્તિકસ્વામીની સમાધિ પાસે જ ખીતા ખીતાં બોલા હોઈએ એમ આપણને લાગે. ભાભીમાં ચીડિયો સ્વભાવ, વિનોદ, રસધું, અલસપણું, ડંખીલું બોલવું, આંચક્ય અને ઝાઝવા-પહેરવાની ટાપટીપ હોત તો ભાભી આ પાસાદાર હીનાના વધના ચમકાટમાં આર્થિક રીતે દીપી ઊઠત અને મારો મિત્ર એમના દીપ્તિવલ્લયની ચોમેર પતંગોની માફક આખું જીવન ધૂમરીઓ ખાયા કરત, એમ મને પણ લાગવા માંડ્યું. મારા મિત્રને જે જીવતપણું, આર્થિક સજીવપણું જોઈતું હતું તે મારાં ભાભી ખતાવી શક્યાં નહિ. જ્યાં એણે સજીવતા જોઈ, જીવનની ધબક જોઈ ત્યાં એ દોડી ગયો. આમાં મારા મિત્રનો મૂર્ખાઈ હોય તો પણ એનું કારણ તો આખીનું હું વર્તન જ છે.

મારા મિત્રની પ્રવૃત્તિ અને ભાભીની આ અવરથા અપવાદરૂપ નથી; એ તો સાર્વત્રિક પરિસ્થિતિ છે. ‘બદાર : ખડનારા’ ધણા પુરુષોની સ્ત્રીઓ સુસ્વરૂપ અને સુસ્વભાષી પણ હોય છે. તેમના શુભોત્સાહો આવો ખદસો પનિ તરફથી મળે એ ખરેખર દુર્લભ છે તો પણ એમ મનનાં પણ કેટલાંક બ્યવહારિક કારણો હોય છે જ. એ કારણો ક્યાં અને ક્યાં નિવારી શકાય એ પ્રત્યેક પરિણીત સ્ત્રીએ જાણવું આવશ્યક છે.

પુરુષ ગમે તેટલો સુસંસ્કૃત ભલે હોય તોપણ કેટલાક પ્રતિધર્મો એની નસોમાં હકથી બીનેલા રહે છે જ. પુરુષને સ્ત્રીના સંદર્ભનો અનિવાર મોહ હોય છે. એટલે દરજ્જે ઈતર પ્રાણીઓથી એનો દરજ્જો ઘેર્ય દહી શકાય. પુરુષ ભલે ગંરહારી, દરેક ને પ્રોદ હોય છતાં પણ એને સ્ત્રીમાં શારીરિક અને બૌદ્ધિક સંદર્ભનું મિશ્રણ જ વધુ આકર્ષે છે. પુરુષ જન્મે જ ખેલદિલ હોય છે—ઓછે અથવા વતે અંશે; એટલે એવી રમતિયાળ માથો મળતાં જ એમનામાં એકરાગ જન્મે છે. આ ખેલદિલોથી બીજા ઉપર ચડાઈ કરવાની તેને જેટલી હોંશ હોય છે તેટલી જ ઈચ્છા તેને બીજા તેના પર હસ્તી કરે એ માટે હોય છે. પહેલવાન દુર્બળ માણસોને સત્તાવતો નથી; મિત્ર તરીકે પણ તેમને તે સ્વીકારતો નથી. વૃક્ષખજ-પછી તે જુદિનું હોય, શરીરનું દોષ, સૈદ્યનું દોષ, અગર યુક્તિનું હોય—એ ગૈત્રીનું અધિષ્ઠાન છે. આ સામર્થ્યનો સમાનધર્મ રતેલની અલંગ સાંકળ છે. પુરુષ નાવી-પ્રિય અને ઉન્માદક વૈચિત્ર્યનો બોક્તા છે. બૌદ્ધિક સૈદ્ય યોડેપણે અંશે એને સ્પર્શે છે ખરું, પણ એની આંકાયાઓ તો છેવટે શરીરસંદર્ભ પર જ લુપ્ત થાય છે. સ્ત્રી પ્રત્યે પુરુષની આવી પ્રવૃત્તિ છે. જે સ્ત્રી આ પ્રવૃત્તિની યુક્તિયો ઉપાયના કરે એને પુરુષ વશ વતે-પછી તે પરિણીત પત્ની હોય કે અપરિણીત મૈત્રિણી હોય. પુરુષ ધણો વિવેકી હોય, પરિસ્થિતિ એને ચોમેરથી દાખી ગૂંગળાવતી હોય, દારિદ્ર્ય અગર ધ્યેયના ખ્યાસમાંથી તે જાંચો આવતો ન હોય તો ને ગમે તેવી પત્ની સાથે સંસારનું ગાંડું ખેંચે રાખે છે, પણ કેટલીક અતૂઠ આકાંક્ષાઓ સ્વવર્તની મનુષ્યને દુઃખી બનાવે છે. પુરુષો અહેતી ન જાય, વહી ગયેલાં સુમાર્ગે ચડે અને સમજી પણ દુઃખી પુરુષોને જીવનમાં ઉદાસ સાંપડે એવું વર્તન રાખવાની જવાબદારી સુગંધિણી ઉપર આવી પડે છે.

એને આપણા સમાજની સુઘડિણીઓ તો પતિની ભાવનાઓ તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા ધરાવે છે. પતિ પોતાના પર પ્રેમ કરે એ છોકરાં થવા જોઈએ સ્પષ્ટિકર્મીધીન છે, પ્રેમ અને સંતતિની સમૃદ્ધિ કાલાધીન છે એમ માનનારી સ્ત્રીઓ કાંઈ થોડી નથી. પરમાર્થ, ધાર્મિક મતો અને કથાપુરાણમાં રચીપચી રહેલી. જૂના ઠાણની સ્ત્રીઓ અમળે પ્રાદ બને છે, વૈરાગ્યનો દેખાવ કરે છે. બહેલી સ્ત્રીઓ કેવળ આજસથી ઉદાસીન થઈ જાય છે. પતિને પ્રેરણાની, ઉત્સાહની, ઉત્તેજનની જરૂર હોય છે એ બેમાંથી એક પણ પ્રકારની જરૂર વિષે સ્ત્રી ભાગ્યે જ વિચારે છે. વધુમાં વધુ બેપરવાઈ ક્યાંય બતાવવાની હોય તો પતિ પાસે-કારણ એવો તોર બીજા શા માટે ચલાવી લે? અમારી સ્ત્રીઓને હજી સંસારસાગરના કંકાની પણ ખબર નથી એમ લાગે છે. છાંય-છોકરાં થતાં એ કાંઈ સંસારની સીમા નથી અને સંસારનો મર્મસાર તો એ ખાસ નથી જ નથી. એટલે એચાર બાળકો થતાં એટલે સંસારસાગર તરી બિતપીં એમ માનવાનું નથી. કેટલી સ્ત્રીઓને પોતાના પતિનું મન સંપાદન કરતાં આવડે છે! ઘણી થોડી સ્ત્રીઓને-એ જવાબ દરેક પુરુષના અંતઃકરણમાં ધોળાંઈ રહેલો જણાયો. એનું કારણ પુરુષોની પ્રવૃત્તિઓ તરફ સ્ત્રીઓ કદી લક્ષ જ આપતી નથી એ છે.

પુરુષ સૌંદર્યભોગી છે. પત્ની સારા વર્તનથી એની ભાવનાઓને પોષે છે કદી? બહાર જવાના પોશાક જોઈએ જ સુખડ પોશાક ધરમાં કેટલી સ્ત્રીઓ પહેરે છે? ધરમાં કિમતી વસ્ત્રો પહેરવાં એનું વક્તવ્ય નથી. સાદાં પણ સુખડ ચપોચપ વસ્ત્રો પહેરવાથી પણ શરીર આકર્ષક ઉઠાવ પામે છે. રાજાંદા બવહારમાં પણ એવી ટાપડીય અને મોઢકતા લાવી શકાય કે જેથી લક્ષ્મીના પ્રારંભ કાળમાં દેખાતી આકર્ષકતા પુરુષને નિંદગી સુધી બતાવી નથાવી શકાય. છતરો સાથે લાડથી વર્તવું મર્દણીય જ લેખાય પરંતુ પતિ પાસે લાડ કરવા, લજ્જાળુ વિનય દાખવવો એ કામ્ય જ નહિ પણ અત્યંત અનિવાર્ય પણ છે. પત્ની એટલે અદ્યતી દરેક કુકમ સાંભળનારો પટાવાળો કે સ્ત્રીઓ ઉપરો અમલદાર ન હોવો જોઈએ એવી પ્રત્યેક પતિની ઇચ્છા હોય છે. પત્ની તરફ તે મિત્રની માફક નિકટ-વર્તીપણાથી, વિશ્રામસ્થાનની માફક રમતિયાળ વૃત્તિથી જુએ છે. પોતાની પત્ની સુંદર દેખાય, આકર્ષક દેખાય, લાડીલી દેખાય-ટુંકમાં મોઢક દેખાય અને યાય એમ એને ગમતું હોય છે. તેમજ તે મિત્રની માફક રમતિયાળ વૃત્તિની હોય એમ પણ તેને લાગે છે. તે મુળક કરે, મરકરી કરી પતિપર સરસાર્થ મેળવે, સામી મળક કરતાં લટકાથી રૂસણું લે અને છેવટે હાર સ્વીકારી પતિ ઉપર વિજય મેળવે એવી તેની અપેક્ષા હોય છે. આ દૃષ્ટિએ કેટલી સ્ત્રીઓ વર્તે છે? દરેક જણ માટે સુંદર શરીર હોય એ શક્ય નથી; પણ સુંદર દેખાવું તો શક્ય છે. નૈસર્ગિક ખોડખાંપણો પતિના મનમાંથી જૂંસાર્થ મેલેલી હોય છે. બીજાની આંખે નહિ દેખાનારું સૌંદર્યનું રહસ્ય તદ્દન કંપે સ્ત્રીનો પતિ પણ હૃદયમાં સાચવે છે. આત્મીયતાની ભાવના અને ભાવનાઓની સમરસતા એ અદ્દ્ય પ્રસાધનથી રંગાયેલાં પતિ-પત્ની જ એકમેકને સુંદર દેખાય છે, એકમેકને ગમી શકે છે. પણ એ સૌંદર્ય વધુ 'દેખીતું' બને, પુરુષના આકર્ષણનું યોગ્ય સ્થાન યાય, પતિ પણ એમાંથી ખુમારી જોઈ ધન્ય બને એવી ઘણી ભાજતો સ્ત્રીઓ જો બ્યાનમાં લે તો કરી શકે, માત્ર તેઓ આવી બાજતો તરફ ઈર્લક્ષ કરે છે.

આ સૌન્દર્યસાધનાના આવેશમાં સ્ત્રીઓએ વિનયને વીસરવેા એમ નથી. ઊલટું વિનયની માત્રા સાથે પુરુષના કુતૂહલની માત્રા વધે છે. સ્ત્રી એ જગતનો કાયદો છે. એ કાયદો ઉઠેલવાની પુરુષની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે એ મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનયના પડદાથી અત્યંત રાખીને જેટલી વધારી શકાય તેટલી સ્ત્રી વિશેની પુરુષની આસક્તિ વધતી જાય. કુતૂહલ શમતાં જ તેને તેના ધિક્કાર વણ્ટે છે. આમ વિનયની કિંમત કેટલી છે તે ચતુર ગૃહિણીઓ સમજે. આ વિનય નાનીમોટી વાતોમાં પણ મૂર્ત થવો જોઈએ. જૂની સ્ત્રીઓના કેટલાક વિનયનાં નિયમો આવી વૃત્તિના પોષક છે. પતિના દેખતાં મોં ધોવું, ન્હાવું, વાળ સમારવાં, ચણિયા મિલાવં ફક્ત સાડી પહેરી ફરવું, કમળ મિલાવ આવવું એ તેઓએ વર્ત્ય માન્યું હતું. આ નિયમો અવસ્ય પાળવા જેવા છે. પુરુષની સૌંદર્યોપાસક દષ્ટિ-બહારના ભાગના અને દાપટીપ નીચે સંતાડેલું એરૂપ આહુંચ નગરે ચરે તો તેને તિરસ્કાર છૂટશે. આદર્શ સૌંદર્યની ચોક્કસતા તેને દેખાશે અને તે ઉદ્ભવ થશે. શરીરસૌંદર્ય પ્રમાણે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ બૌદ્ધિક સૌંદર્યસાધન અવસ્ય કરવું જોઈએ. વિનોદ અને હાસ્ય એ આદર્શના અંગે લઈએ તો પણ સાત્ત્વિક અને ઉદાર વિચારથી જ સુદિનું સૌંદર્ય દીપે છે. પત્નીના વિચારો જિજ્ઞસુ હોય તો પુરુષને તે મોટો આધાર લાગે છે અને તે તેના પૂજક બને છે. વિચારની હિચ્ચતા જે તેણે વિદ્યાથી પણ શાખ્ય કરી નથી તે પોતાની પત્નીમાં સ્વાભાવિક જોઈ તે સ્ત્રી-હૃદયના પાવિત્ર્યની તારીફ કરે છે. દુઃખ અગર અગ્નિચુના પ્રસંગે એની હાંફ મેળવે છે. એનાથી ઊલટું હૃદય વિચારની પત્ની આગળ પુરુષ પોતાનું હૃદય ખોલવા તૈયાર નથી હોતો. એના વિશ્વાસનું નિવાસસ્થાન બનવાની લાપડી ને કાઢની હોય તો તે શુદ્ધ અને વિચારથીજ પત્નીની જ છે. તેથી આ બૌદ્ધિક સૌંદર્ય પણ સ્ત્રીઓએ કેળવવું જોઈએ—મેળવવું જોઈએ. સંસાર એ એક સાત્ત્વ છે, એને પાર પાડવા માટે કેટલાક નિયમો પાળવા પડે છે, દુઃખ પણ સહન કરવું પડે છે.

જેને ઘેર પેટપૂર સ્વાદિષ્ટ તીજુતમનમતું ખાવાનું મળતું નથી તે હોટેલમાં જાય છે, અને હંમેશ માટે ટેવાય છે. જે પત્ની પતિની ભાવનાની બરદાસ કરતી નથી તેનો પતિ ઘર છોડી બહાર જાડકી સુખનાં શોધનાં શોધવા માંડે છે. હોટેલની વસ્તુઓમાં સ્વચ્છતા, સાત્ત્વિકતા ક્યાંથી હોય? પણ નમતમાટ એમાં ખૂબ હોય છે. તેથી ઘર છોડી બહાર જાડકનાર પુરુષને બીજી દષ્ટિ જ રહેતી નથી નવીનતાની સતત શોધમાંથી વ્યિચ્ચની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એકવાર વ્યિચ્ચનું વ્યસન વળગ્યું કે મુક્ત થવાની આશા ધોડી જ. આમ આ પ્રશ્ન ઉપેક્ષણીય નથી.

પણ બહેન ગયેલો પુરુષ કદી ઠેકાણે નહિ આવે એમ માનવાનું નથી. તેને રસ્તે ચડાવનાં વાર લાગે છે અને તેના ઉપાયો જરા જુદા પણ ખરા. જાનુંબપનું ખાતી વડુને પેટપૂર જમવાનું મળે તો ચોરીને ખાવાની તેની કુટેવ જાય છે, તેની જ રીતે બહેનના પુરુષને જરૂરી સવસ્ત્રન ધરમાં મળવા લાગે તો તેનું વ્યસન છૂટે. જે કારણોથી તે બહેન ગયો હોય તે કારણે ચતુર પત્નીએ શોધી કાઢવાં અને ઉજુગ ભરી કાઢવી. કાઢીને રમતિયાળ, કાઢીને નિઃશ્ચિંતાથી તો કાઢીને મિનલાપિણી પત્ની ગમતી હોય છે પણ આ તેની પસંદગીઓ સંભાળવામાં આવે તો તે ફરી ધરમાં રહેવા માંડશે. આજે પણ આવા

પતિની પત્ની ઠેટલાક ઉપાયો અજમાવતી જ હોય છે; પરન્તુ તેની ઉપાયયોજના ધરમૂળથી ખોટી હોય છે એમ એદથી કહેવું પડે છે. પતિને તેની સ્ત્રીમિત્રો વિષે વખત-કવખત ઉતારી પાડી બોલવાથી તે વધુ સ્ત્રીકામ છે. પુરુષ પોતાનો ગુન્હો સર્ગવહાલાંથી, બાળકોથી, તે પાડોશીઓથી છુપાવવાની પરાકાષ્ટા કરતો હોય છે; પણ સ્ત્રીકામ બેકામ અનેલી તેની પત્ની જ જો તેનાં પાપો પોષાગતી ફરે, અધાના દેખતાં એને હલકો પાડે તો પુરુષ દંટાળી જાય છે, નિર્હનજ અને છે. દેખીતી રીતે તે પત્નીના માથામાં લાકડાની ફાયરો નથી મારતો પરન્તુ તેના કકળાટથી તેના અંતરમાં વધુ ગડીઓ પડે છે. આવો લાવનાશૂન્ય ઘર, પોતાની આખર ઉપર તરૂપ મારનારી સ્ત્રી પર વિશ્વાસ ન મૂકવાનો તે નિશ્ચય કરે છે અને પરિણામે પતિપત્ની વચ્ચેનું અણુઅનાવનું અંતર વધતું જ જાય છે. વહી ગયેલા પુરુષને પાછો ઠેકાણે લાવવો હોય તો તેણે તેના ગુન્હા કે તેની ઉણપના ઉચ્ચારથી પણ દર રહેતું જોઈએ, તેના તરફ પહેલા જોટસો જ આદર ખતાવવો જોઈએ. આવા પતિની પત્નીએ તેનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી લેવો જોઈએ, એના અપરાધ તરફ આંગળી ચીંધ્યા સિવાય વર્તવું જોઈએ. તે પોતે વાત કાઢે તો સહાનુભૂતિ ખતાવવી જોઈએ. ગુન્હેગાર પથાનાપના પાવકથી હંમેશા પ્રજળતો હોય છે. સહાનુભૂતિનો શીતળ વાયુ અંતરમાં ઊંડતા ભડકાઓ કારવા-તેમાંથી ઉગરતો એને જોઈતો હોય છે એ સહાનુભૂતિના સિંચનથી જ એ જુલેલો માર્ગ છોડે છે. પત્નીનું અનુપમ ઔદાર્ય પાખીમાં પણ પોતાનો અપરાધ કબૂલી ક્ષમા માગવાની ઈચ્છા જન્માવી શકે, પણ તે ક્યારે ?—ન્યારે તેમ કરતાં તેના પતિત્વને, એના પુરુષત્વને ખામી ન લાગે ત્યારે તેથી આવી સ્ત્રીઓએ પણ નિરાશ ન થતાં પોતાના પતિને માર્ગે ચડાવવા સતત પ્રયત્ન જારી રાખવો. માત્ર પ્રયત્નની માફક ઉપાય પણ ઉચિત અને અચૂક હોવા જોઈએ, જોઈતું જ.

પુરુષની લાવનાશી અજાણ્ય અને તની અગદમ ન કનાર જ નને ખરી રીતે ખગાડે છે. ધરની એને ધકેલી મૂકે અને ગદાગની પાસે ત જાય એમાં દોષ ધરનીનો જ! આપણો જ રૂપિયો ખોટો; ખીનને શો દોષ દેવો ?

મૈન

“ નૈતમ ”

કવીશ ના કાબ્ય કરી હૃદયે હું:
આ ખીનનું તું જહું ભાંગી જતાં
સંવાદ ના સાધી શકાય, બોળહું
આલાપી રૈ ગાન બસર હાવાં
સંગીત પ્રહાંડ વીણાનું ચારુ
શેણે કરું ભંગ ? ભરું ન એથી
આ ખીનનું નીરવ, મૈન મારું ?

‘હિટલર-વાદ’ કે ‘હિત-લઠ-વાદ’

[એક રમૂજ સંવાદ]

“આલિયા ભેશી”

પ્રસંગ : લડાઈની શરૂઆતનો.

સ્થળ : મુંબઈનું એક દિવાનખાનું.

[રામો બાઈસાહેબ પાસે બેઠી રહી રહે છે.]

બાઈ સાહેબ : આમાં શક કેમ નથી ?

રામો : બાઈ, આજે મારફીટમાં ગોફરી છે.

બાઈ સાહેબ : અને દાતણ આટલાં જ કાં ?

રામો : મોંઘાં યધ ગયાં છે.

બાઈ સાહેબ : કેમ ?

રામો : લડાઈ યધ છે, ઈમ કે છે. [રામો કામે વળગી જાય છે].

બાઈ સાહેબ : મુઆ વાધરા !

[આરામ-ચુરડી વપર ધણી બાપુ વાંચે છે, તેની પાસે જઈને]

તમે ધારાસભા ગળવો છો, પણ આવા વાધરી લોકને લડાઈ કરતાં કેમ અટકાવતા નથી ?

ધણી : [હાથમાંથી માથું ઊંચું કરીને] ક્યા વાધરી ?

ધણિયાણી : આ દાતણ કાપે છે હં લોક રામો કહે છે કે લડાઈ પૂરજોશમાં સળગી છે, એમાં દાતણ મોંઘાદાટ યધ ગયાં છે.

ધણી : [હમીને] ડીવર ! એ કાંઈ કાળી—વાધરીની લડાઈ નથી. એ તો મોટી લડાઈની વાત છે.

ધણિયાણી : લે—વળો ! મોટી લડાઈ કેને યધ ?

ધણી : તમારે જાણવું છે ? વાત શરૂ કરું ?

ધણિયાણી : કીયોને ! મેં કાન ક્યા ધરેણે મૂક્યા છે !

ધણી : પોણનું નામ તો તમે સાંભળ્યું છે ના ?

ધણિયાણી : હા, હા, આપણી બબ્બીની નવુંદોઈનો નાનો, પેલો પોસભાઈ પારખ છ—ને ?

ધણી : નહિ—નહિ. એ—નહિ.

ધણિયાણી : ત્યારે પેલી—પોલ-પત્રિકા ?

ધણી : અરે—એ પણ નહિ. આ તો પોલ લોકો યુરોપ ખંડમાં વસે છે તે.

ધણિયાણી : તી હં ! એને લડાઈ શું છે ?

ધણી : આ પોલ લોકોનું ડાન્સીંગ બંદર.....

ધણિયાણી : કેવો બંદર !

ધણી : ડાન્સીંગ બંદર.

ધણિયાણી : હં. હં. સરકસમાં નાચે-કૂદે ને ડાન્સ કરે હં બંદર ને !

ધણી : અરે! એવો વાંદરો નહિ. આ તો જેમ આપણું મુંઝવું બંદર છે તેમ પોલાનડું ડાન્ડીંગ બંદર છે.

ધણિયાણી : તંયે! એમ સરખું કીયોની! ઈ બંદરમાં શું લાડાઈ થઈ?

ધણી : બંદરમાં નહિ, પણ બંદર માટે.

ધણિયાણી : એટલે?

ધણી : એટલે કે ડાન્ડીંગ બંદર પોલ લોકોનું છે. જરમની કહે છે કે.....

ધણિયાણી : કઈ જમની?

ધણી : જમની નહિ, પણ જરમની. જરમની કહે છે કે એ બંદર મૂળ મારું છે. અને મારા લોકો તેમાં વસે છે, તે ખોટી રીતે પોલાનડને મળ્યું છે તે હું પાછું લઈશ.

ધણિયાણી : એનું હોવાને ઈ ક્યે, એમાં બીજાના આપનું શું જાય છે?

ધણી : પણ જખરાની પાંચશેરી કેમ ચાલે?

ધણિયાણી : ચાલે છે જ ને? તમે નમાલા, તી તમારો વાડો તમાગજ બાંધો તે જખરાધથી પચાવી પાડ્યો, ને તમે હાથ ઝાલી બેસો ત્યાં.

ધણી : તે—શું હું જંગ આદે? મેં તો કેવરાબું હતું કે પંચ કરો.

ધણિયાણી : હવે—ક્યાં પંચ! ઈ તો—નાગાહારે નાગા જ થાયું જોઈએ.

ધણી : એ મારો સ્વભાવ નથી

ધણિયાણી : જો સ્વભાવ ચાલ્યો છે! તો પછી તમારી આ બધી માલમિદકતે દઈ દોને! બહુ લાગી આવતું હોય તો! મારે શું? બહે—તમારાં હૈયાં-છોકરાં જૂખ્યે મરે, અને બહે અમે બીજા ભાગીએ!

ધણી : પણ-ડીયર! આવી અગળદ વાત લાપી મારી સાથે નાહક લાડાઈ કાં આદરો?

ધણિયાણી : લે—બ્રાઈ! લડાઈની વાત તમે છેડી, અને ઊંચટા મને વળગો છો? તમારા હિતને માટે બે સખ્દો દહીએ, અને અમારે બોલ્યું તમને ના ગમતું હોય તો અમે આ—આશ્વા. [જવા માટે છે.]

ધણી : [પાછો હાથ ખેંચીને] મારા ઉપર વિના કારણ શા માટે રાપ કરો છો?

ધણિયાણી : તંયે—મને પજવો છો શું કામ?

ધણી : અરે! આપણે તો વિશ્વાયતની વાતું કરતાં દનાં. તેમાં તમને પજવવા મારે કંઈ કારણ નથી, હવે સાંભળગો ના?

ધણિયાણી : મેં તમને ક્યારે અટકાવ્યા?

ધણી : ત્યારે—શાંત ચાઓ. પોલ લોકોનું ડાન્ડીંગ બંદર પરાણે બળજબરીથી લઈ લેવાની હિટલરે ગર્જના કરી.....

ધણિયાણી : લે! પેલાં કેતાંતા કે જમની લેવા માગે છે. હવે વળી કીયો છો કે હિતલરે ગરજના કરી. તમારી વાતમાં ઢંઢપડો જ ક્યાં છે?

ધણી : ઉતાવળાં કાં ચાઓ? એ બંને એકજ બાબત છે: જમની એ દેશ છે અને હિટલર તેનો મુખ્યત્વાર છે.

ધણિયાણી : હોય. ધરધરના સૌ મુખત્વાર હોય, એમાં શું?

ધણી : પણ—આ હિટલરે તો આપડી જરમન પ્રજાને દાબી દીધી છે.

ધણિયાણી : તી ઈ! તમેય ક્યાં મુખત્વારી વાપરતા નથી? અને જરાક પણ તમારા હિતનાં એ વેણ કહેવા જઈએ, તો તમે અમારૂં મોટું તોડી લીધો છો, એનું શું?

ધણી : એવી જાજરાઈ તમારા ઉપર વપરાતી હોવાનું જો ખરેખર બનતું હોય તો હું જાગ્રદાર ખરો. ચાલો-પછી ? બીજું કંઈ કહેવું છે ?

ધણિયાણી : તો-બીજું અમારેય શું કહેવાપણું હોય !

ધણી : ઠીક-ત્યારે ! આ હિટલરે ડાન્ઝીંગ બંદર પોલસોકનું.....

ધણિયાણી : પોલ કાણુ ?

ધણી : કેમ ! વળી બૂલી ગયા ! પોલાન્ડ દેશના વતનીઓ.

ધણિયાણી : સમજી, પછી ?

ધણી : પોલસોકનું ડાન્ઝીંગ બંદર હેર હિટલરે બલજાજરીથી લઈ લેવાની ગર્જના કરી, એટલે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોએ તેને કીધું કે—‘ભાષ ! અત્યારસુધી તો જેના તેના બુલક પચારી પાડ્યા એ તમારી ગુઝાગીરી અને ચલાવી લીધી. હવે થઈ ચૂં પોલ લોકોનું આ બંદર કે તેના કબજાની બીજી કોઈ જમીન હવે આક્રમણ કરીને અને લઈ લેવા દેશું નહીં.....

ધણિયાણી : પોલ લોકોની વાતમાં વળો આ બીજા લોકો શું કામ કહ્યા ?

ધણી : બહુજ સુંદર પ્રશ્ન. હું તમને પૂછું છું કે નબળાને સમજાવવાને ત્યારે એવા સમજાવને કાણુ સમજાવે ?

ધણિયાણી : હે ! ઈ તો નાનું હોકફીયડાચે કે સમજાયાથી મોટો હોય ઈ. નાનાનું વજન તો શું પડે !

ધણી : વાહ ! બહુજ ઠીક. તો—આમાં પણ પોલ લોકો શસ્ત્ર-મરંજમ અને સાધન સામગ્રીમાં જર્મન લોકોથી ઊતરતા, એટલે જર્મનીના મહાવડિયા અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો પોલ લોકોની બહારે ધાયા.

ધણિયાણી : એમ !

ધણી : હા, એ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો દિલ્લસગને કીધું કે ‘હિસાની વાત રહેવા દો, અ—હિસાથી વાટાઘાટ કરો તો પછી અમને વાધો નથી.’

ધણિયાણી : અ—હિસાની વાત તો માતમાગાધી બાપુને મોટે શોભે.

ધણી : ખરૂં છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ હિટલરને સંદેશો પાઠવ્યો કે ‘કૃપા કરીને હજાજાને દબાવો નહીં, એ સમ્યક્તા કે મંરકારિતા ન જ કહેવાય. ભાતુભાવ અને માનવતા ગુણ વાપરી ન્યાયધર્મથી વર્તન કરો તો ઉપકાર.’

ધણિયાણી : પછી હિત—લડ માન્યો !

ધણી : અરે—એ પાણનું પૂતળું માને એવો ક્યા છે ? એ તો મહાત્માજીને પણ મૂર્ખ લેખે એવો છે. અત્યારે ગાંધીજીની તત્વડીને અવાજ મુરોપમાં સાંભળે જ કાણુ ?

ધણિયાણી : હે ! આ હિત—લડ એવો તુંડમિજીજી ને નાગો છે ?

ધણી : દાર્તો. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોએ તો એને ચોખેચોખું સુણાવી દીધું કે. “નાગા ચારો તો હવે અમારે પણ તમારી સાથે નાગા ચાલું પડશે;” તો હિટલરે પકાર કર્યો કે—‘આવી નહોતો.’ એટલે ‘અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોએ પણ કીધું કે—‘ત્યારે—આવી નહોતો.’

ધણિયાણી : વાહ ! તંબ તો—આ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો જર્મની કરતાં પરાપકારી અને બસા તો ખરા.

ધણી : બસાં તો—કુનિમાના દરેક દેશમાં ધણિયે માણસો હોય છે. રાજ—તંત્રવાદનોજ આ વાંધો છે.

ધણિયાણી : શું કાંધું ?

ધણી : વાદનો વાંધો.

ધણિયાણી : ભેયું ? તમારે ફરીફરીને મારા ઉપરજ ઊતરી પડવું છે. આ તમારા ધરનો કારભાર અને ચલાવીએ છીએ એટલે અને વાદીલાં એમજને ? તમે બલા અને અને ભૂડાં ! તમારા ધરનો કારભાર મારે હવે એક ધડીય સાચવવો નથી, પછી કાંઈ ! અને ભૂડાં થવા માગતાં જ નથી. બસ થયું. પછી મારે કાંઈ સાંભળવું જ ન પડે ને ! લે—અને વાદીલા !

ધણી : અરે ! અરે ! હું તો નાઝીવાદ અને શાહીવાદની વાત કરું છું

ધણિયાણી : મને તમે ઉડવોમાં, મારે એવી તમારી શાહી કે શાહીવાદની વાત જ સાંભળવી નથી, પછી કાંઈ !

ધણી : બસે—હમણાં નહીં સાંભળો, તો પછી બંધગોળા પડશે ત્યારે જીવને ભેખગે સાંભળવું પડશે.

ધણિયાણી : હે ! હે !

ધણી : હા. હું તમને ખડું જ કહું છું કે ખાંડે ખાંડે કરે એવા આ રાક્ષસીવાદો વચ્ચે વદવાક થઈ, અને વિગ્રહ થયો પછી થઈ ચૂક્યું. વિકાળ રૂપ ધારણ કરે, પછી તેમાં હું—તમે કે—છોકરાં કાંઈ પણ સલામત રહેવાનાં નથી.

ધણિયાણી : કાં ! કાં !

ધણી : આ વાદો એક—બીજા પર વર્ચસ્વ મેળવવા માટે સમગ્ર વિશ્વને ઉપરતળે કરી નાંખે, દયા-ધર્મનો છાટો વટીકે રાખવાના નહીં. નિર્દોષ શહેરીઓ અને સ્થાનોપર ખોળના વરસાદ વરસાવે અને તેમાં માનવજીવોનો મંદાર થાય.

ધણિયાણી : એય—માડી ! એટલું બધું ! આંહી પણ બંધ પડે !

ધણી : દુશ્મનો કાંઈ પણ છોડે નહિ. આંહી પણ પાડે તો પાડે.

ધણિયાણી : એય—મા ! આ લડાઈ ! પીટવા ! એવા બધા વાદોનું સત્યાનાશ જનને ! તમે અત્યારલગી છાપાં શું વાંચ્યા કરો છો અને મુંગા મુંગા ખેત્રી શું રહ્યા છો ? રામા ! એ—રામા !

ધણી : રામાનું શું કામ છે ?

ધણિયાણી : રામા ! અરે—રામા—આ ! જલદી બાબા—બેબી અને કાકુને નિરાશયી તેડી લાવ્ય.

ધણી : કાં—આ ?

ધણિયાણી : શું કાં ? આપણે એક ધડીય હવે આંહી રહેવું નથી. મારા તો જીવ ધરાતો નથી. દેશમાં અટાણે જ ઊપડી ગયું છે. તમે સાબદા થાવ. રામા ! અરે—રામા—આ ! પીટવો ગમશે ! પણ ટાંકણે કાણુ ગળે કયાં મૂવો.....

[ધણિયાણી હાંફાંફાંકા રામાની શોષમાં જાય છે, અને ધણી તાજી રહે છે. ટાબેલો.]

જીવન ઝરણ

પ્રમા

બેદિન્યમપતિ લિયોપોલ્ડ બીજીની મોટર એક પ્રસંગે નગર-અદારના માર્ગ પર ઝડપથી આગળ વધતી હતી. તે વખતે મોટરમાં બેઠેલ રાજાએ છેલ્લી બેઠું તો મોટરને ન્યાં ફેંટાતા માર્ગ પર વાળી લેવાની હતી ત્યાં એક ડોશીને તેણે એક મંતાનને ફેડ પર ને બીજાને આંગળીએ વળગાડી, એ જ માર્ગે ચડી આવતી ને ઝડપથી ધસી આવતી મોટરને બેઈ બેઠાકળી બનીને ત્યાજ ભમિતનો જેમ ઠરી જતી જોઈ અતિ વેગે દોડતી મોટરને અટકાવવાનો એક ઉપાય ન રહ્યો. ને ગમ્મએ ક્ષણના પણુ વિલંબ વિના ડ્રાઇવરને આઘા કરી.

“મોટરને વાળવાની નથી સીધી ખાઈમાં જવા દો.”

ડ્રાઇવરે તરત જ આચાને ઝીલી લીધી. ને બીજી જ ક્ષણે માર્ગચૂકેલી મોટર પાસેની ખાઈમાં ગબડી પડી. પણુ તે પછે લાગેલા સખત આંચકાથી મોટરમાંના બંને પુરુષ ઉછાળા ખાઈ ફેંકી છેડે તળાવના કિનારે પટકાયા. બંનેને ગંભીર હાજી તો થઈ પણુ તે બંનેના હૃદયમાં એક માતાને તેનાં મંતાન સાથે બચાવી લીધાનો. મિષ્ટ મંતોપ હતો... થોડાક દિવસની સારવારે એ બંનેને ઉગારી લીધા.

*

*

*

સેનાપતિ હીને એક જૂઠા નીચે જોગેવ જોઈ દુશ્મનસૈન્યે તેના પર તોપના ગોળા વર્ષાવવા માંડ્યા. હીએ તરત જ પોતાના સૈન્યની મધ્યમાં-સક્ષાત્ત રથએ આશ્વા જવાને પગલાં ઉપાડ્યાં. પણુ તે જ ક્ષણે તોપમાગના ભીષ્મ નાદથી ગમગાવલ એક ચક્રીના કુમળા બચ્ચાને તેણે એ જૂઠા પરના માળામાંથી નીચે ગબડી પડતું જોયું.

હી તરત પાછો ફર્યો. ચક્રીના બચ્ચાને હાથમા લઇ તે જૂઠા પર ચડ્યો. ને દુશ્મનોના ગોળાની પરવા વગર એ બચ્ચાને માળામા સારી રીતે ગોઠવ્યા પછી જ તે પોતાના સૈન્ય તરફ વળ્યો.

દરથી આ પ્રસંગ જોઈ રહેલા સેનાપતિના મિત્રોએ પૂછ્યું. “નામવર, આપના અમૂલ્ય જીવન કરતાં ચક્રીના બચ્ચાની કિંમત વધારે ગણી?”

“હું કુદે ચડેલો સૈનિક છું.” હીએ હમીને કહ્યું, “મારે માટે તોપના ગોળાથી મૃત્યુ એ વીરમૃત્યુ ગણાય. પણ ચક્રીના એ નિર્દોષ બચ્ચાનું જો મારા દેખતાં એ રીતે મોત થાય તો તે ખૂન લેખાય; હું મારા દવાધર્મને ચૂક્યો ગણાઉં.”

*

*

*

એક પક્ષીની રક્ષામાં પોતાના પ્રાણુ આપનાર વીર મુંજની પાછળ માતા જોમખાઈ ન્યારે આંસુ સારતાં હતાં ત્યારે પુત્ર લખધીરજીએ માતાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “માડી, બાઈનું મોત નિર્દોષની રક્ષા કરતાં થયું છે. તેમાં રડવાનું ન હોય. તારે તો પ્રણુ આગળ માગવું જોઈએ કે અમે—તારા બીજા પુત્રો પણ એવું મોણું મોત વરીએ.”

સ્વીડનપતિ, ચાર્લ્સ બારમે સ્વરૂપવતી રમણીઓથી ખૂબ જ ડરતો. પોતાનું ચારિત્ર નિષ્કલંક રાખવાની તેને હેશ હતી. તે માનતો કે પુરુષ જે પરત્નીની મોહિનીમાંથી દૂર રહી શકે તો જગતની અડધોઅડધ મુશ્કેલીઓ આપોઆપ મટી જાય.

એક દિવસે સવારે દ્વારપાળે તેને ખબર આપ્યા કે બારણે એક કન્યા તેના પિતાને યથેલ અન્યાયની ફરિયાદે આવી છે.

ચાર્લ્સ આમન પરથી જડી એકદમ કન્યાની વિગત સાંભળવા દોડ્યો. પણ પછી કંઈક યાદ આવતાં તેણે પૂછ્યું, “શું એ કન્યા રૂપાળી છે?”

“હા હા,” દ્વારપાળે હસીને કહ્યું, “તે જીવાન છે. ફૂટડી છે, તેજનો અંધાર છે; રૂપરૂપનું મણિ છે, આરસનો પૂતળો જેવો છે; નોંધને ઈશ્વર પણ મોહી પડે એવો છે.”

“હીક.” રાજાએ દ્વારપાળની ઊર્મિઓને શાંતિથી ઠારતાં કહ્યું, “એને જરા કાળો ખુરમો પહેરાવો અને પછો મત્રીઓ અને રાજમહેલની બીજી સ્ત્રીઓની હાજરીમાં તેને તરત અમારી સમક્ષ રજૂ કરો.”

x

x

x

અમેરિકન મંત્રી સુન્નેર ચાર્લ્સ બાલપણથી જ સ્ત્રીના પ્રસંગથી દૂર જાગતો. જે સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓની પાછળ એના મિત્રો ભમરાની જેમ શુંજવા માડે એવી સ્ત્રીઓનો તે પડછાપો પણ ન લેતો.

અનેક સુંદરીઓએ તેને લલચાવવા પ્રયાસ કર્યો. પણ એકે તેમાં સફળ ન બની શકી.

એક દિવસે અમેરિકાની એક રૂપરમણીએ સુન્નેરના મિત્રો સાથે શરત કરી કે, “જો હું સુન્નેરને આજી ન શકું તો પાંચસો ડોલર હારી જઈ, ને આજી શકું તો તમારે મને પાંચસો ડોલર આપવા.”

સુન્નેરના મિત્રોએ બધી જ ખુશીથી આ શરત કબૂલી લીધી.

તે પછી રૂપરમણીએ ખાણીને એક જંગી જલસો મોઢવ્યો. તે જલસામાં તેણે સુન્નેરના મિત્રોની સાથે અનેક સુંદર રમણીને બેસાડી; ને સુન્નેરની સાથે તે પોતે, કામદેવને પણ લલચાવે એવા આકર્ષક સ્વરૂપમાં સજ્જ બની, જઈ બેઠી.

સુન્નેરના મિત્રો પોતપોતાની સુંદરીઓ સાથે વાતે વળગ્યા. રૂપરમણીએ પણ હસી-હસીને સુન્નેરને લલચાવવા માડ્યો. પણ સુન્નેર તો નીચે મોઢે ખાવામાં જ પરવાઈ રહ્યો. રમણીએ મોં પર શરમતા શેરડા સાથે એની યાળા ખેંચવા માંડી.

સુન્નેરે તરત જ પોતાની ખુરશી અવળા ફેરવી નાંખી, ને પાસે બેઠેલા એક જડા, બેડોળ અને સીસમના કકડા જેવા દેશી પુરુષ-નોકરને પોતાની સમીપ બેસાડી તેની સાથે તે વાતોએ વળગ્યો.

તે જલસો પૂરો થયો ત્યાંસુધી તેણે તે પુરુષની સાથે વાતો કર્યા જ કરી. રૂપરમણીનો ગર્વ તો સમૂળગો ફરી જ ગયો. તેણે સુન્નેરના મિત્રોના હાથમાં પાંચસો ડોલરની નોટ મૂકી.

x

x

x

એક પ્રસંગે એ જ સુન્નેર મહાશયે પુસ્તકાલયમાં પ્રવેશતાં માથેથી હેટ ઉતારી નાંખી. પુસ્તકાલયમાં ફરતી સુંદરીઓએ આ જોઈ ગર્વ અનુભવ્યો.

મુખેરના ત્યાં બેઠેલા એક દીપળી મિત્રે પૂછ્યું, “નામદાર, મુંદરીઓના માનને ખાતર આપે હેટ ઉતારી તે જોઈ અમે ખુશ થયા છીએ, પણ તમારી નાજુક તબિયત જોતાં...”

“તબિયત ગમે તેવી હોય. પણ પુસ્તકો સમીપ વિનયપૂર્વક હેટ ઉતારી નાંખવાનું મેં મત લીધેલું છે.”

સેક્ટસબરીએ પોતાની મિત્રમંડળીમાં કહ્યું, “બહેને પુરોહિત જુદા જુદા પત્ર કાઢે કે મતમતાંતરે સ્થાપે. આખર તો એ બધા એક જ ધર્મના અનુયાયી છે.”

સમીપમાં બેઠેલી એક મુંદરીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “નામદાર, એ ધર્મ કયો?”

“દેવી,” સેક્ટસબરીએ કંઈક દસ્તીને કહ્યું, “એ ધર્મ એવો છે કે જે મુંદરીને મોઢે સહેલાઈથી ન કઢી દેવાય.”

નામાંકિત અમેરિકન રાજપુરુષ વેબ્સ્ટરના નિવાસસ્થાને એક પારસન આવ્યું. વેબ્સ્ટરે પાસે વસતા એક ગૃહસ્થની સ્વરૂપવતી કન્યાની મદદથી એ પારસન પરથી ગાંઠો છોડવા માંડી. ગાંઠો છૂટી રહેતાં વેબ્સ્ટરે કહ્યું, “હવે આપણે એક એવી ગાંઠ બાંધીએ” કે જે જિંદગી સુધી ન છૂટે.”

“ઘણી જ ખુશીથી.” કન્યાએ હસીને સંમતિ આપી.
વેબ્સ્ટરે પાસે પડેલ દોરો લઇ એક ગાંઠ બાંધી; કન્યાએ એ ગાંઠને પાકી કરી.
તે વેબ્સ્ટરનું એ કન્યા સાથેનું લગ્ન અમેરિકામાં વધુમાં વધુ સુખી ને કલહહીન નીવડ્યું. વેબ્સ્ટરે પ્રેમની ગાંઠને એ દોરો જિંદગી સુધી અળગી રાખેલો.

શુરુ ગોવિન્દસિંહ એક પ્રસંગે તેમના ફેટલાક ભક્ત સૈનિકો સાથે આનંદપુરના કિલ્લામાં રાખ ગયા. કિલ્લાની આસપાસ પથરાયેલી વિરાટ મોગલસેનાએ તે કિલ્લા પર ઝનૂની દુમસો કર્યો. અચાવનો એકે ઉપાય ન રહ્યો. પણ ગોવિન્દસિંહે કિલ્લાને છોડી નજવા કરતાં ફક્તમોને આધીન બનવા કરતાં લડીને મરવાનું વધારે પસંદ કર્યું.

આ સમયે તેમના શિષ્યોમાંથી ચાળીસ જણે શુરુ પાસે કિલ્લો છોડી જવાની પરવાનગી માગી. શુરુએ કંઈક દુઃખભર્યા સ્વરે દર્સાવે કહ્યું, “તમે ખુશીથી જઈ શકો છો. પણ તેમ કરતાં પહેલાં તમારે મને શુરુ તરીકે નાકબૂલ કરવો જોઈએ, સિન્યમાંથી રાજનામું આપવું જોઈએ.”

ચાળીસે સૈનિકો રાજનામું આપી શુરુ રીતે કિલ્લો છોડી ગયા. પણ ત્યારે તે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તેમની પત્નીઓએ, માતાઓએ, મહેનોએ, પુત્રીઓએ સૈનિકધર્મ તજી દેવા માટે તેમના પર શીટકાર વર્ષાઓ. સૈનિકોને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. તે તત્કાલ પાછા ફર્યા, ને કિલ્લાને ઘેરી પડેલી મોગલસેના પર તેમણે ઝનૂની દુમસો કર્યો.

એ સંભ્રામમાં ચાળીસે સૈનિક ખપી ગયા, પણ રાજરાયેલી મોગલસેનાએ પોતાના ડેરા-તંજુ કિલ્લા પાસેથી ઉઠાવી લીધા. ગોવિન્દસિંહ ત્યારે એ પીછેઠઠનું કારણ જાણવાને બદલ નીકળ્યા ત્યારે પોતાને તજી ગયેલા સૈનિકોને સમરબૂમ પર સ્તેષા બેતાં તેમની આંખે દર્વનાં આંસુ આવ્યાં.

તેમણે નીચા નમીને પ્રત્યેક સૈનિકના કપાળે ચુંબન કર્યું, ને તે યાજ્ઞીશમાંથી એકાદ પશુ જીવતો હોય તો તેના પાસેથી સૈનિકાની અંતિમ ઇચ્છા મળીવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો. ને મહાનસિદ્ધ નામે એક ધાયલ સૈનિક તેમને કંઈક સજીવ જણાયો.

“પુત્ર, તમારી કંઈ ઇચ્છા બાકી છે ?” ગુરુએ સંજળ નયને પૂછ્યું.

“અમને માશી.....”

“તમે વીર છો. તમારા આ માદસે તમારી કીર્તિને ઉજાડવાળી કરી છે.”

“અમારૂં ગજનામું...”

ગુરુએ તે જ જગ્યાએ સૈનિકાનું રાજનામું ફાડીને સળગાવી મૂક્યું. ને મહાનસિદ્ધે શાંતિથી પોતાના પ્રાણ છોડ્યા.

x x x

દક્ષિણમાં, આઠ વર્ષની વયના એક નિર્દોષ બાળકે ઔરંગઝેબની સમક્ષ આવી તેને નમનપૂર્વક વિનંતિ કરતાં કહ્યું, “શહેનશાહ, મારા પિતાજી આપની ફેદમાં છે. જોઈએ તો મારા પ્રાણ લો, પણ એમને મુક્ત કરો.”

“પ્રાણ આપી શકીશ ?” ઔરંગઝેબ વાપની જેમ ગળ્યો.

“હા, હજીર.”

ઔરંગઝેબ તરત જ એ બાળકનો એક કાન તરવારથી કાપી નાખતાં બોલ્યો, “બોલ, હજી પણ પ્રાણ આપવાની ભાવના છે ?”

“હા જી,” બાળકે હસીને કહ્યું.

ઔરંગઝેબ બાળકનો બીજો કાન કાપી નાખતાં ગળ્યો, “બોલ હવે ?”

“જોઈએ તો મરતક ઉતારી લો.” બાળકના મુખ પર પિતાની મુકિતની આશાનું સ્મિત પથરાયું.

“નહો,” ઔરંગઝેબ પાસે જીમેલા સરદારને આદા કરતાં બોલ્યો, “આ બાળકના પિતાને હમણાં ને હમણાં જ સામેના ઝાડે વળગાડી ખંડુકની ગોળીએ ઉડાડી મૂકા. જેનું બાળક આટલું તેજસ્વી છે તેનો પિતા કેટલો શક્તિશાળી હશે ? એવાને તો જીવતા જ ફૂંકી દેવા.”

ને એ બાળકના દેખતાં જ ઔરંગઝેબે એના પિતાના શરીરને ગોળીઓથી વીધી નંખાવ્યું.

x x x

શીખગુરુ ગોવિન્દસિંહ ત્યારે મોગલ-સલ્તનત સામે ધર્મયુદ્ધમાં ઊતર્યા ત્યારે તેમણે પોતાનાં પત્નીને એકાંતવાસમાં મોકલાવી દીધેલાં. યુદ્ધની પૂર્ણાવસ્થા અને વિજય પછી તેઓ બહાર આવતાં ગુરુને તેમણે પૂછ્યું, “મારા ચાર બાલપુત્રો ક્યાં છે ?”

“દેવો” ગુરુએ દુઃખને દબાવી શાંતિથી કહ્યું, “ચારે પુત્રો યુદ્ધમાં ખપી ગયા છે. પણ બદલામાં પુત્ર મળી શીખ પ્રજા જીવંત બની છે. હવે એ પ્રજાને જ પુત્ર ગણી આપણે એનું પાલન કરવું પડે.”

અર્થશાસ્ત્રનું એક પ્રકરણ—

શાખ [Credit]

નર્મદાસંકર હ. વ્યાસ

સામાજિક દષ્ટિએ Creditનો અર્થ આપણે આખરે કરીએ છીએ, પણ આર્થિક દષ્ટિએ તેનો અર્થ શાખ થાય છે. આર્થિક વ્યવહારમાં શાખ ખૂબ જ શક્તિવાળું વિનિમયનું સાધન છે. જે વ્યક્તિની શાખ છે, તેની પાસે શાખના પ્રમાણમાં ખરીદશક્તિ છે. શાખને પરિણામે સમાજમાં લેનાર અને દેનાર, લેણદાર અને દેણદાર, કરજદાર અને શાહુકાર એવા ભાગો પડે છે. લેણદાર તથા કરજદાર બંને શાખની શક્તિથી ખીજના પૈસાનો ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે સમાજના પૈસાનો સતત ઉપયોગ શાખની લેવડ-દેવડના પરિણામે થવા કરે છે. માનવસમાજ પ્રગતિશીલ હોઇને જગતનો આર્થિક વ્યવહાર દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. વધતા જતા આર્થિક વ્યવહારને પહોંચી વળવાને માટે જેટલા પ્રમાણમાં સોનાનું ભંડોળ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં સોનું મળતું નથી, પરિણામે આર્થિક વ્યવહારનું સોનામાં અંકાતી કિંમતનું સમતોલપણ રહેતું નથી. જેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક વ્યવહાર વધે તેટલા પ્રમાણમાં વિનિમયનું સાધન વધતું જ જોઇએ. પણ સોનાની પૂરતિ થતી નહિ હોવાથી, વધતા જતા આર્થિક વ્યવહારને પહોંચી વળવા માટે વિનિમયનું સૂક્ષ્મ સાધન શાખના સ્વરૂપમાં શોધવામાં આવ્યું. એટલે આર્થિક વ્યવહારના પદ્ધતિ સામે માત્ર સ્થૂળ સોનાનાર્થ જ નહિ પણ તેની સાથે સૂક્ષ્મ શાખને પણ આર્થિક વ્યવહારના પદ્ધતિને સમતોલ રાખવાને મૂકવામાં આવે છે. સોનાનું પ્રમાણ વધે કે ઘટે પણ જેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક વ્યવહાર વધે છે કે ઘટે છે તેટલા પ્રમાણમાં શાખને વિસ્તારવામાં કે સંકોચવામાં આવે છે; જરૂરિયાત પ્રમાણે શાખનો વિસ્તાર અને સંકોચ થકય હોવાથી વસ્તુઓની કિંમતમાં કે નાણાંઓની કિંમતમાં વધઘટ મનાતો સંભવ રહેતો નથી.

વિનિમયનું આ સૂક્ષ્મ સાધન સમાજની આર્થિક પ્રગતિ અમુક અંશે થવા પછીજ શક્ય બન્યું છે. વાસ્તવિક રીતે સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર એ વસ્તુઓનો વિનિમય કે શ્રમનો વિનિમય જ છે. વિનિમયના સાધનનો આશ્રય લઇને આર્થિક વ્યવહાર થતો હોવાથી એવી જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થઇ કે જગતનો આર્થિક વ્યવહાર એટલે પૈસાની લેવડ-દેવડ; પણ લોકો જેમ જેમ આર્થિક વલણચાળા બનતા ગયા અને અર્થશાસ્ત્ર સમજતા ગયા તેમ તેમ આ માત્ર પૈસાની લેવડ-દેવડનો આશ્રય દૂર મથો અને પૈસાનો ઉપયોગ માત્ર વિનિમયના સાધન તરીકે જ નહિ, પણ વસ્તુની કિંમતની આંકણી તરીકે મતો હોવાથી લેવડ-દેવડની વસ્તુઓની કિંમત પણ પૈસામાં નોંધી શકાય છે. નાણાંનો ઉપયોગ દિશાળના સાધન તરીકે પણ થતો હોવાથી વસ્તુઓની પરસ્પર લેવડ-દેવડનો દિશાળ વસ્તુઓની કિંમત પ્રમાણે પૈસામાં રખાય છે. દુકામાં કાર્ડપણ જાતના આર્થિક વ્યવહારમાં વસ્તુઓની મોજા ઉપર ભાર દેવામાં આવતો નથી, પણ એ વસ્તુઓની સંખ્યાની કિંમત નાણાંમાં કેટલી માપ છે તેની ઉપર જ ખ્યાન આપવામાં આવે છે.

સમાજનું આર્થિક બંધારણ બે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત હોય, સ્થિર હોય, અને સમાજના પ્રત્યેક સભ્યના જનમાલની સહોત્સલામતી હોય તો જ શાખની દસ્તી સંભવી શકે. પરસ્પરનો વિશ્વાસ—સમાજમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ એ શાખનો આધારસ્થંભ છે. કાંઈ પણ સમયે આ વિશ્વાસનું વાતાવરણ નબળું પડે તો શાખ નિર્બળ અને સત્તહીન બને છે.

શાખ ઉત્પાદનનું તેમજ ઉપભોગનું એક જળરસ્ત સાધન થઈ શકે છે. ઉત્પાદક શાખ જેટલી કાયદાકારક છે તેટલી જ ઉપભોગાત્મક શાખ નુકશાનકારક છે. શાખનો વણવિચાર્યો ઉપયોગ હંમેશાં નુકશાનકર્તા છે. શાખને પરિણામે સપ્તિનો વિકાસ સુંદર રીતે થાય છે. પૈસા પૈસાને રળે છે એ કથનના મૂળમાં શાખનો ઉપયોગ રહેલો છે. નાણું એક જગ્યાએ નિર્જીવ બની પડી રહે તો તે નાણું સમાજનું તેમજ વ્યક્તિની પામે હોવા છતાં વ્યક્તિનું પણ હિત સાધી શકતું નથી. એ નાણાની બે શાખ ઉપર લેવકદેવક કરવામાં આવે તો તે નાણું વ્યક્તિને આવકનું સાધન થઈ પડે છે, તેમજ સમાજમાં નાણું ફરતુ રહેવાથી સમાજના આર્થિક વ્યવહારમાં સુગમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

મુખ્યત્વે કરીને શાખનાં પાંચ સર્વસાધારણ સાધન છે. શાખનું પ્રથમ અને મુખ્ય સાધન ચેક—cheque—છે. ચેકના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે: (૧) સાદો ચેક—Bearer cheque—, કાંઈ પણ વ્યક્તિ બેંકમાં જઈ આ ચેક વટાવી શકે છે. આવા ચેકને નાણાની માફક વાપરી શકાય છે. (૨) હુકમનો ચેક—Order cheque—, જે માણસના નામનો ચેક હોય તે જ માણસ બેંકમાં આ ચેકને વટાવી શકે છે, અથવા તો એ માણસ કોઈપણ માણસને આ ચેકની પાછળ શેરો કરીને તે આપી શકે છે. ચેક ઉપર યોગ્ય શેરો થયા વિના બેંકમાં ચેકને રપીકારવામાં આવતો નથી. (૩) Crossed cheque—, પહેલા બે પ્રકારના ચેક કરતાં આ પ્રકારનો ચેક બહુ જ સહોત્સલામતી બરેલો હોય છે. ચેકની વચમાં અથવા તો ચેકના ખૂણા ઉપર બે સર્માતર લીટીઓ દોરવામાં આવેલી હોય છે. આ પ્રકારનો ચેક બેંકમાં વટાવી શકાતો નથી પણ માત્ર જમા કરાવી શકાય છે. એટલે ચેકના બદલામાં શેકડા નાણું મળતું નથી પણ જેના નામનો ચેક હોય અથવા તો ચેક ઉપર જેના નામનો શેરો હોય તેના ખાતામાં ચેકની રકમ જમા થાય છે. (૪) Specially crossed cheque—, ત્રીજા પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર એક ડગલું આગળ વધે છે. બે લીટીની વચમાં અમુક બેંકનું નામ લખેલું હોય છે એ જ બેંકમાં આ ચેકના પૈસા જમા થાય છે.

શાખનું બીજું સાધન હંડી—Draft—છે. હંડીનો ઉપયોગ પણ જૂના કાળથી થતો આવ્યો છે પણ વર્તમાન યુગમાં બેંકના વિકાસ સાથે હંડી શાખનું વ્યવસ્થિત અને સંગીન સાધન બનેલ છે.

શાખનું ત્રીજું સાધન—Bills of Exchange છે. આ બીલ, જેને હંડી પણ કહેવામાં આવે છે,—એટલે લેણદારે દેણદારની ઉપર પોતાને અથવા તો બીજા કોઈ માણસને પૈસા આપવાનો કરેલો હુકમ. આવા બીલને લેણદેણના સાધન તરીકે વાપરી શકાય છે.

શાખનું ચોથું સાધન કાગળની નોટ છે. આમાં Promissary note નો પણ સમાવેશ થાય છે.

વિશ્વાસઘાતી!

૫૬૪

૧

અપરાન્ત (આધુનિક ચાણુ જીસો) નાં એક બંદરો સમ્રાટ પ્રલોકેશીના રાજ્યની સમૃદ્ધિ બતાવતાં હતાં. એ બંદરોમાં સુપોરક (સોપારા) મુખ્ય ગણાતું હતું. એ બંદરેથી ધરાન, અરબસ્તાન, મિથ પ્રત્યાદિ દેશોમાં ભારતીય માલનો નિકાસ થતો હતો. એ બંદરની સમૃદ્ધિ સમસ્ત ભારતના ગૌરવનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. એજ બંદરેથી સદીઓ પહેલાં સાટ-અપરાન્તના કુશળ નાવિકોએ દૂર સુદૂર પૂર્વમાં ગયા સુમાનામાં ભારતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું અને સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું.

સુપોરક બંદરના મુખદ્વાર પર એક કિલ્લો હતો. એ દુર્ગના ઉપરના ભુજ પરથી થયે દૂર સુધી સમુદ્ર પર દષ્ટિ નાંખી એક પ્રહરી હમેશ ખેરી રહેતો હતો. સમ્રાટ પ્રલોકેશીના જમણા હાથ સમો કુશળ વૈર સહદેવ એ દુર્ગનો રક્ષક હતો. સહદેવના હાથ નીચે પાંચ સહસ્ત્ર કુશળ નાવિકોનું સૈન્ય હતું. સહદેવના શીશ, સ્વભાવ અને કાર્યતંત્રપરતાને લીધે સુપોરકના નાગરિકો પોતાને સુરક્ષિત સમજતા હતા. સહદેવ જનતાનો તેમજ સમ્રાટનો પ્રિયપાત્ર હતો.

૨

“મહારાજ, હું સુપોરકથી આવે એક મહત્વની ખબર લઈ આવ્યો છું. ફત્તે મોકલવાનું અયોગ્ય ધાર્યું માટે સ્વયં આવ્યો છું.”

“શું ખબર છે?”

“મહારાજ, અરબસ્તાનમાં એક નવા ધર્મનો ઉદય થયો છે એ તો આપણને પહેલાં ખબર મળી હતી.”

રાખનું પાંચમું અને છેલ્લું સાધન Book-credit છે. વર્તમાન યુગમાં પ્રણી ગરીબ આર્થિક વ્યવહાર રાખથી જ કરવામાં આવે છે. અમુક સમયને અંતે પરસ્પરથી જ દ્વિસાથો ચોક્કસ કરી માત્ર બાકીની લેવડ-દેવડ કરવાની રહે છે. આ સાધનથી પ્રત્યેક સોદા વખતે કે પ્રત્યેક આર્થિક વ્યવહાર માટે નગદ નાણાંની આવશ્યકતા રહેતી નથી. સોદાની કિંમત ચોખ્ખાઓમાં નોંધાય છે. અને અમુક સમય માટેના પરસ્પરના થયેલા સોદાઓની કિંમત એકબીજાની સાથે ગ્રહણાવનાં બાકીમાં વધારા-ઘટાડા પૂરતું જ નાણાંની લેવડ-દેવડ કરવાની રહે છે.

રાખને શક્ય બનાવતી મુખ્ય બે સંસ્થાઓ છે. (૧) બેંક અને (૨) Clearing Houses.

“હા, પણ તેનું શું ?”

“મહારાજ, એ ધર્મના અનુયાયીઓ સર્વત્ર ફર વર્તાવી રહ્યા છે. પારસ એઓના હાથમાં આવી ગયું છે અને ગાંધાર પર પણ એઓની ફર દૃષ્ટિ પડી છે.”

“પરંતુ ગાંધારરાજ કાંઈ નિર્બળ નથી.”

“હા મહારાજ, ગાંધારનરેશે હાલ તુરંત તો એ વિકટવાહિનીને અટકાવી છે, પરંતુ એઓના ધર્મગુરુઓએ સમુદ્રમાર્ગે ભારતમાં પ્રવેશ કરવાનું વિચાર્યું છે.”

“તને એ વાત કાણે કહી ?”

“મહારાજ, મારો ગુપ્તચર શ્રીધર અરબસ્તાનનાં વહાણોમાં આ વખતે ખાસ ગયો હતો. તે એમ પણ ખબર લાવ્યો છે કે સૌવીર (સિંધુ) પ્રદેશ પર ચડાઇ કરવાની એમના ધર્મગુરુઓની ઈચ્છા હતી પરંતુ અમુક વેપારીઓએ આપણા બંદરોની સમૃદ્ધિનાં વખાણ કર્યા છે માટે એમનો વિચાર આ તરફ ફર્યો છે.”

“તું શું કરવા માગે છે ?”

“મહારાજ, આપણી જળસેનાને તૈયાર રાખી સમુદ્રમાં ફરતી મૂકી દેવી જોઈએ. દુર્ગની સેનાની સખ્યા ત્રણ ગણી કરવી જોઈએ. બંદરમાંના પ્રત્યેક વિધર્મી વેપારી પર તજર રાખવા હું શ્રીધરને કહી દઉં છું.”

કંઈક વિચારી સમ્રાટ ખોલ્યા, “સહદેવ, તારો વિચાર મને પણ માન્ય છે. પરંતુ જળસેનાના એક ભાગને સંસ્થાન (સંજય) ના ખારામાં રાખી મૂકવો એ વધારે ઠીક મર્ધ પડશે.”

“હા મહારાજ, આપનો વિચાર ઉત્તમ છે. હું સાગરભટ્ટને આદેશ આપી દઉં.”

“સહદેવ, ધ્યાન રાખજો આ કસોટીમાં આર્યાવર્તના સમ્રાટ હર્ષને પરાજિત કરવાથી મળેલું ગૌરવ જૂંસાર્ધ નહિ જાય !”

“મહારાજ, સહદેવનો પ્રાણ રહેતાં સુપારિકતુ ગૌરવ જશે નહિ !”

૩

આર્યાવર્તમાં સમ્રાટ શ્રીહર્ષનું તથા દક્ષિણાવર્તમાં સમ્રાટ પુલકેશીનું સામ્રાજ્ય હતું. અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામનો ઉદય મર્ધ ચૂક્યો હતો. અને મહોમ્મત ઈસ્લામી સેનાએ પારસ, શીલીસ્તાન, મિઝ, દ્રીપોથી, સીરિયા છતાંદિ રાજ્યો જમીનદોસ્ત કીધાં હતાં. ભારતવર્તના કાંતિ અને સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને ખલીફાઓએ ભારત પર દૃષ્ટિ નાખી. આર્યાવર્તના પ્રખળ સમ્રાટ હર્ષની સેનાને હરાવવી અસંભવિત જણી એ તરફનો વિચાર પડતો મૂકાયો. હજુ ગાંધાર અને કાબુલનાં હિંદુ રાજ્યો ભારતને માટે રક્ષકરૂપ હતાં. સમુદ્રમાર્ગે સુપારિક પર ચડાઇ કરવાની ખલીફાઓની મહત્વાકાંક્ષા જંગમી. તે માટે ખલીફાના જામુસો અને વેપારીઓ બધી સામગ્રી એકઠી કરવા લાગ્યા.

૪

“દેવ, અરબસ્તાનના ઉમરશૈફ આજે આપને મળવા આવ્યા છે.”

“કારણ !”

“કાલે તેમનાં વહાણ અરબસ્તાન જવાનાં છે અને તેઓ પણ જવાના છે.”

“વારૂ, એમને અંદર લઇ આવ.”

ઉમરશૈફને અંદર લાવવામાં આવ્યા. તેઓ લોચા કદના એક આરબ હતા.

“સલામ, સહદેવજી. હમે કાલે પાછા જાઉં છીએ. આપને સલામ કરવા આવ્યો છું.”

“હીઠ, તમે સુખરૂપ જઈ પહોંચો એ પ્રભુ પાસે માથું ધું. મારી ઈચ્છા પણ જુદા જુદા દેશો જોવાની થાય છે, પરંતુ કર્તવ્યવશ લાચાર છું.”

“હમારો અરબસ્તાન એકવાર તમે જરૂર જુઓ સહદેવજી, હમારા ખલીફા પણ તમને મળી ઘણા ખુશ થશે.”

“ઉમરશેઈ, મારું એ સૌભાગ્ય કહેવાય કે તમારા ખલીફાને પણ મારે માટે લાગણી છે.”

“સલામ, સહદેવજી હું હવે રજા લઉં છું.”

“વાર.”

૫

પ્રાતઃકાળમાં જ ઉમરશેઈનાં વહાણો સદ ચડાવી મુખારકનું બંદર છોડી ચાલી નીકળ્યાં. છેલ્લો જુરજ વટાવતાં વહાણો પરથી નાવિકોનો સખ્દ ધીમે ધીમે જતો હતો.

સહદેવ હજુ પ્રાતઃસ્નાન કરવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં તો દોડતા ભૂત્યે આવી ખબર આપી કે શ્રીધર મળવા આવ્યો હતો અને અગત્યનું કામ છે એમ જણાવ્યું હતું. સહદેવે તેને બંદર મોકલવા કહ્યું.

“દેવ, ઉમરશેઈનાં વહાણોને અટકાવવાની આજ્ઞા કરો અને બૂધરને નજરબંધ કરો.”

“કેમ ?”

“દેવ, બૂધરે કાલે ઉમરશેઈને આપણા સમુદ્ર-દિનારાનું માનચિત્ર અને ખીજ ખાનગી ખાખતો આપી છે અને બદલામાં પાંચ હજાર સુવર્ણમુદ્રા લીધી છે.”

“એનો પુરાવો શું ?”

“દેવ, મિત્રસેન ગુપ્તતરે પોતે એ વાત સાંભળી છે. કાલે રાત્રે ઉમરશેઈ બૂધરને ઘેર ગયા હતા અને મોડી રાત્રે બહાર નીકળ્યા. મિત્રસેને છૂપાઈને વાતો સાંભળવાં પ્રયત્ન કરીયા પરંતુ સ્પષ્ટ સાંભળી ન શક્યો.”

“તો રાત્રે કેમ ખબર ન આપી ?”

“દેવ, મિત્રસેનના હાથપગ બાંધી કાઢ માણસે તેને અંધારી ગલીમાં નાંખી દીધો હતો. તે સવારે છટી દોડતો આવ્યો છે.”

કંઈક વિચારી સહદેવ બોલ્યો:

“વાર જળચર (સૌમ્ય) ને ઉમરશેઈનાં વહાણોનો પ્રીક્ષા પ્રકરણ કહે. બૂધરના ધરની ચાર તરફ પ્રહરી મૂકી દે. બૂધરને તેમજ મિત્રસેનને મારી સમક્ષ લાવવા કહે.”

“જેની આજ્ઞા.”

૬

“બૂધર,” સહદેવ બોલ્યો, “તે ઉમરશેઈને આપણા સમુદ્રનું માનચિત્ર આપ્યું છે એ વાત ખરી છે ?”

“કાણ કહે છે ?”

“મિત્રસેન એ વાતનો સાક્ષી છે.”

“કંઈક વિચારી બૂધર બોલ્યો, “એ વાતનો પુરાવો હાથ આવશે.”

“ઉમરશેઈનાં વહાણો પકડાય તો સખ્દ પુરાવો હાથ આવશે.” મિત્રસેન બોલ્યો.

“સહદેવજી,” બૂધર બોલ્યો, “હું કાંઈપણ જાતનો જરાબ કરીશ તો તે તમારે ગમે

ઊતરશે નહીં, પણ એટલું ધ્યાન રાખજો કે મિત્રસેનને હાથપગ બાંધી નાંખી દેનાર વ્યક્તિ સહેલાઈથી તેની હત્યા પણ કરી શકતે.”

થોડુંક મૌન સેવ્યા પછી સહદેવ બોલ્યો, ‘વારુ, જુવેર તને સમ્રાટની પાસે ન્યાય મેળવવા મોકલું છું.’

૭

સહદેવની ચિંતા વધવાનું કારણ એ પણ હતું કે ઉમરશોકનાં વહાણોને જળચર પકડી શક્યું નહિ. જૂધરે માનચિત્રોની બાબતમાં કંઈ પણ ખુલાસો કરવાની સ્પષ્ટ ના કહી હતી. સહદેવ સંસ્થાન, નારગોલ, વગઈ અને દહાણુકા (દિહણુ)નાં સામુદ્રિક યાણુઓના કિલ્લાઓની દેખરેખમાં પડ્યો. જૂધરને મિત્રસેન સાથે સમ્રાટ ખુલકેશીની પાસે મોકલ્યો.

૮

‘જૂધર,’ સમ્રાટ બોલ્યા; ‘તે ઉમરશોકને માનચિત્રો આપ્યાં હતાં ?’

‘હા મહારાજ.’

‘જૂધર, ભારતવર્ષમાં નરાધમો હિતપત્ર કરવાની કળા પતા આવી ગઈ છે એની મને ખબર ન હતી.’

‘મહારાજ !’

‘ચૂપ, તું જાણે છે-વિશ્વાસઘાત લૌકિક તેમજ પારલૌકિક દષ્ટિએ અક્ષમ્ય પાપ છે !’

‘હા મહારાજ, પરંતુ એ વિશ્વાસઘાતના મૂળ કારણ પરથી સાચો ન્યાય આપી શકાય.’

‘શું તું એમ કહેવા માગે છે કે વિશ્વાસઘાત કરવાને તને કંઈ મહત્ત્વનું કારણ મળ્યું હતું ?’

‘મહારાજ, મારો કોઈ પણ પ્રકારનો ખ્યાલ કરતાં પહેલાં તમારી પાસે એક વાચના કરૂં છું.’

‘વિશ્વાસઘાતીની વાચનાનો સ્વીકાર થવો નહીં જોઈએ મહારાજ’ એક સલાસદ બોલ્યો. મિત્રસેને તેમાં ટુકડો પૂર્યો. સમ્રાટ ચૂપ બેઠા. થોડીવાર તે બોલ્યા, ‘જૂધર જ્યાંસુધી મને તારી પૂર્વની સુંદર સેનાઓની સ્મૃતિ છે ત્યાંસુધી તને ચતુરદંડ તો નહીં જ આપું. પરંતુ તારે માવજત્તવન કારાગૃહમાં રહેવું પડશે !’

‘મહારાજ, આપની દયા અસ્થાને નથી એનો પુરાવો મળી ગયો એજ પ્રભુ પાસે માગુ છું.’

૯

‘મહારાજ’ સહદેવ બોલ્યો, ‘અરબસ્તાનનાં વહાણોનો કોફો આપણા તટ પર આક્રમણ કરવા આવી રહ્યો છે.’

‘તે તેના સ્વાગતની શી તૈયારી રાખી છે ?’

‘મહારાજ, વસઈના દુર્ગ પર પ્રતિષ્ઠાન પાંચ સહસ્ત્ર ગ્રામણ ધનુર્ધારીઓ-મહાસાગરના એક એક બિંદુ પર નજર રાખી શકુની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે.’

‘સંસ્થાનનું રક્ષણ કેમ થશે ?’

‘મહારાજ. સંસ્થાનમાં આપણા સુનંદા નાવિકોનો કોફો રાખ્યો છે અને પારદા (પાર) નદીના મુખ પાસે કાશ્મીરના ત્રણ સહસ્ત્ર કુશળ સૈનિકો છે. દાહાણુકા (દિહણુ) નદીના મુખ પાસે વનમાં આશ્રના ત્રીસ સહસ્ત્ર કુશળ ખડ્ગપુદ્ગકુશળ સૈનિકો મૂક્યા છે.’

‘રામનગર તથા વિજયદુર્ગમાં લાટના આબીરોની સેના જરૂર રાખજો. તને યાદ હશે કે એજ આબીરોના પૂર્વજોએ શકોને હફાળ્યા હતા.’

‘હા, મહારાજ, એ વાત ધ્યાનમાં જ છે. પરંતુ મને એક વાતની સમજણ નથી પડતી.’

‘કંઈ વાતની ?’

‘આરબોનો કોફો પારદા નદીના મુખ તરફ કેમ જઈ રહ્યો છે ! ત્યાં તો તેઓ

કાળમુખમાં જઈ રહ્યા છે. ત્યાં અને મંરચાનની પાસે બિનરવાની સલાહ કેણે આપી હશે ?
 'બૂધરનું માનચિત્ર ત્યારે શું બોલું હતું ?'
 'મહારાજ, મને કંઈ સમજાય પડતી નથી. -વાર મહારાજ, હવે સત્તુ પર આક્રમણ કરીએ છીએ.'

૧૦

ઉમરશેકને મળેલા માનચિત્રને આધારે આરણ-નીકાએ મંરચાન, દાહણુકા અને પારદા પાસે આવી પહોંચી. તટ સાંત હતો. આરણને લાગ્યું કે મહેસાઈથી બિતરી રચણ પર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી શકશે. 'અલ્લાહો અકબર'ના અવાજે અપરાંતનો કિનારો ગળતી મૂક્યો.
 મંરચાનમાં ઈસ્લામી સેનાને બિતરતા વાર લાગી નહીં. એકાએક 'સત્રાટ પુલકેદીનો જય' - 'હરહર મહાદેવ'ના જયધોષની સાથે આલુકચમેના આરણો પર તૂટી પડી. આરણો ચમક્યા. પારદા નદીના મુખમાં સંતાપલો વડાભોનો કાફલો હવે દેખાવા લાગ્યો અને સહદેવના કુશળ નાવિકાએ આરણોની નીકાએ ઘેરી લીધી.

આરણોની સેના છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. આલુકચોનો આ વિજય ઇતિહાસમાં એક સુવર્ણપૃષ્ઠ તરીકે શોભે છે. આરણોનો સેનાપતિ તથા ઉમરશેક કેડ પકડાયા. ઉમરશેક પર આરણ-સેનાપતિ પુષ્કળ ગાળો વરસાવતો હતો. 'કેડખાનામાં પણ તે અપરાધો બોલતો હતો.

૧૧

'કોજખના કુતા, શું તને ખબર ન હતી કે કાફીરોની ફોજ આ જગ્યાએ સંતાપલી હતી ?'
 'જનાબ, મારો નકશો ખરાબર છે. એ જગ્યાએ ફોજની જગ્યા જાનાવેલી નથી.'
 'એ નકશો તને કેણે આપ્યો ?'
 'જનાબ, એ નકશો એ રાજના ખાસ નકશા જનાવનારે આપ્યો છે. એ બોટો નહીં હોય ?'
 'તો પછી શું તે ફટી ગયો છે કે શુ ?'
 'અલ્લાહ જાણે, કાફીરોનો ભરોસો શું ?'
 'પણ પહેલો નકશો કેમ સાચે નહીં લીધો ?'
 'તે બોટો હતો માટે ફેંકી ખરો નકશો લીધો.'
 'બેવકૂફ, તું બકાલ જ રહ્યો. પહેલો નકશો જ ખરો હોવો જોઈએ.'
 ઉમરશેક મૌન ધારણ કરી બેઠા.

૧૨

સત્રાટને મિત્રસેનના આપઘાતની ખબર મળી તથા બંદી આગળોની વાતનું ધોરણ મળ્યું ત્યારે સત્વર બૂધરને કારાગારમાંથી સલામાં લાવવાનો તેણે હુકમ કરીધો.
 બૂધર આગ્યો. તેના મુખ પર અપૂર્વ ચાંતિ હતી. તેણે આવીને મહારાજને નમન કરીધું.
 'બૂધર તું ખરેખર કેહે કે ઉમરશેકની પાસે હવે શું માનચિત્ર ગયું હતું ?'
 'મહારાજ, એ જ માનચિત્રના આધારે આરણોનું આક્રમણ થયું છે.'
 'પરન્તુ આરણસેના સરચાન અને પાંગદના મજબૂત અને ગ્રમ દૂર્ગોમાં મૂર્ખોની માફક કપાવા નહીં આવે.'
 'મહારાજ તેનો ખુલાસો મિત્રસેનને પુકો !'
 'બૂધર, તને ખબર હશે કે મિત્રસેન આત્મહત્યા કરી છે.'
 'મહારાજ, વિશ્વાસપાતીનો અંત બીજો શું હોય ?'

સમસ્ત સભા ચમકી. વિશ્વાસઘાતી કોણ ? બૂધર, કે મિત્રસેન !

‘બૂધર, તું સ્પષ્ટ કહી દે કે આ બધી રમત શું છે ?’

‘મહારાજ, મિત્રસેન તમારો વિશ્વાસપાત્ર હતો; પરંતુ એ મહો ભંડકર અને મીઠા હતો. સહદેવની જગ્યા એને નોંધતી હતી એણે ઉમરશોકને આપણા સમુદ્રતટનું ખરું માનચિત્ર આપ્યું હતું.’

‘શું કહે છે !’

‘હો, મને એ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ માનચિત્ર અરબસ્તાન રવાના થઈ ચૂક્યું હતું.’

સમસ્ત સભા ઊંચે મને વાત સંભળતી હતી.

‘મહારાજ, મેં એનો પ્રતિકાર કરવાની આજે મુક્તિ ટાળી.’

‘કઈ મુક્તિ ?’

‘ઉમરશોકને મેં બરાબર વિશ્વાસપૂર્વક મિત્રસેનનું માનચિત્ર ખોટું છે એમ કસાબ્યું, અને મારું માનચિત્ર આપ્યું. હું જાણતો હતો કે આપણી એ જળમાર્ગે આવી એક પથુ આરબ જીવતો નહીં જાય.’

‘સાબાસ, પણ તે એ બાબતની વાત કેમ કરી નહીં ?’

‘મહારાજ, પણ મને સમય મળ્યો નહીં. મિત્રસેનને ખબર પડી કે તેની દેસદોહિના બહાર પડી જાય તેમ હતું માટે મને બદી બનાવડાવ્યો.’

મને ચૂપ હતા.

‘મહારાજ, મારો બચાવ અને મારી દલીલ કોઈને મળે ઊતરતે નહિ અને મેં બચાવ કરવો બર્થ ધાર્યો મેં એ તરફ સંકેત કીધો હતો કે જે માણસે મિત્રસેનના હાથ-પગ બાંધ્યા હતા તે માણસ તેની હત્યા પણ કરી શકતે.’

‘બૂધર, અને જો ઉમરશોકના વહાણ પકડાયાં હોત તો ?’

‘મહારાજ, એમા આપણને લાભ થત નહીં. આરબોનું આક્રમણ તો થવાનું જ હતું અને જો ઉમરશોક પકડાતે તો આક્રમણ ખરા માનચિત્રને આધારે થતે તો આપણું લાભ લેવામાં હતું.’

સભાસદો અને સમ્રાટ એક અદ્ભુત આનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. એકાએક સમ્રાટ બોલ્યા, ‘બૂધર, અને જો વિશ્વાસઘાતના આરોપખર તને દેહદહ દીધો હોત તો ?’

‘મહારાજ, આ દેહનું પતન સામ્રાજ્યના ગદગદ માટે ચાલુ તેનાથી વધારે ગૌરવમય મૃત્યુ શું હોઈ શકે ? હા, પરંતુ મિત્રસેનનો કાચડો અણઉકેલ્યો રહી જતે.’

સમ્રાટે બૂધર તરફ જોયું. બૂધરના મુખ પર ગૌરવભર્યું સ્મિત હતું. ‘સમ્રાટ પુલકેશીની જય’ના જયનાદે સભા ઝુંજ ઊઠી. સમ્રાટે ઊઠીને બૂધરને આલિંગન કીધું.

‘આજથી બૂધર તું સામ્રાજ્યનો સ્થળ કહેવાશે.’

‘સમ્રાટની જય’—‘બૂધર સેનાપતિની જય’ના જયનાદો સંભળાવા લાગ્યા, અને ફર મુદ્દર સુપારિકના ખંઠર પર, સાગરના વલ્લરચળ પર આંખો માંડી બેઠેલા સહદેવને એ જયનાદે પશ્ચાતાપના આસુ પાડતો બનાવી દીધો.

વિશાળ સમુદ્રના તરંગોમાં પણ એ જયનાદે સ્ફૂર્તિ, આણી અને એ સંદેશો અરબસ્તાન પહોંચાડવાને સ્પર્ધા કરતા તરંગો એક પછી એક દોડવા લાગ્યા. એ વિજયના ફળસ્વરૂપ ખીર્ન વ્રણસો વર્ષો સુધી અપરાન્તનો કિનારો ચલતાને માટે લખતું કારણ બન્યો હતો.

તેમણે રસીના લાભદાયી ધંધા પડે તો ન જ મૂક્યો. તેમણે હવે જે બાળકને મંદ શીતળા નીકળ્યા હોય તેમના હાથ પરની રસી બીજાઓને આપવા માંડી. પણ આવી રસી પૂરતા પ્રમાણમાં મળે નહિ અને જે બાળકના હાથ પરથી એવી રસી લેવાઈ હોય તેના શરીરમાં રહેલા બીજા એવી રાગોનો પણ પ્રચાર થવા માંડે—આ કારણે આ પ્રયોગ પણ મુરકેલ જણાયો. છેવટે તેમણે વાહરડાંઓને રસીથી શીતળાનો રોગ લાગુ પાડી, તે રોગના પડેલી રસી બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને હજી પણ એ ઉપયોગ એજ સ્વરૂપમાં ચાલુ છે.

આ રસી બનાવવાને વાહરડાંને પકડીને ટેબલ સાથે બાંધવામાં આવે છે. પછી એના વાગ કાઢી નાંખી તેના શરીરને ધસીને ચક્રચક્રતું બનાવવામાં આવે છે. તે પછી એ શરીર પર ૧૨૦ ડેકાણે લાક્ષાના જખમ કરવામાં આવે છે. એ જખમમાં શીતળાની ઝેરી રસી પૂરી એ વાહરડાંને આઠ દિવસ સુધી, એનું માથું દિવાલ સાથે જોડ્યું બાંધી રાખી, તળેલામાં પૂરી મૂકવામાં આવે છે. પરિણામે વાહરડાંના શરીર પર ફેફસાઓ થાય છે અને એ ફેફસાઓને દબાવી તે નીચેથી નાંખવામાં આવે છે. એમાંથી જે પડે ઝરે છે તેને ઝીમરીનમાં સાચવી રાખવામાં આવે છે. ને પછી જીગતી પ્રજને શીતળાના રોગમાંથી બચાવી લેવાના નામ નીચે તેના હાથમાં એ પડે લહેલા સોપા ધોતવામાં આવે છે.

શીતળાની જેમ ટાઈફોઇડ અને પારાટાઇફોઇડ [મોતીઝરાના જ અમુક પ્રકાર] પણ નિદગીમાં એક જ વખત થાય એવી માન્યતા આવે છે. એટલે પ્રજને શીતળાની જેમ એ રોગમાંથી બચાવી લેવાને એની પણ રસી અપાય છે. સૈનિકોને માટે તો આ રસી મુકાવવી એ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી ગણાય છે.

આ રસી બનાવવાને ટાઈફોઇડના દરદીના દસ્તમાં પાણી ભેળવી, તેને પીચકારીથી ઘોડાના શરીરમાં ભરી, ઘોડાને એ રોગ લાગુ પાડવામાં આવે છે; પછી વાહરડાંની જેમજ ઘોડાને સડવી એના પડેલી ટાઈફોઇડની રસી તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ પ્રો. વીલિયમ એક્સર ને ડૉ. ફ્રાંકો ગર જેવાનાં સત્તાવાર પ્રમાણોથી શીતળા કે મોતીઝરા નિદગીમાં એક જ વખત નીકળે છે એ માન્યતા ખોટી નીવડવા લાગી પરિણામે દાકતરોએ રસી વારંવાર મુકાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો. ને એમ ક્યાં છતાં ત્યારે એવા રસી મુકાવનારાઓને એ રોગ લાગુ પડવાજ લાગ્યો ત્યારે દાકતરો પાસે એક જ દલીલ રહી અને તે એ કે રસી બરાબર નહિ મુકાણી હોય માટે તે ફરી મુકાવવી.

જેનરે રસીની શોધ કર્યા પછી તરત જ ઇંગ્લાંડમાં એક ખાનગી દવાખાનું ખોલવામાં આવેલું અને એથી જાહેરાત કરવામાં આવેલી કે આ દવાખાનામાં રસી મુકાવનાર વ્યક્તિને એ ફરી શીતળા નીકળે તો તેને પાંચ ગીનીનું દંનામ આપવામાં આવશે. પણ અનેક માણસોને પાંચ પાંચ ગીનીનું દંનામ આપીને આ દવાખાનું બિચારે બેસી ગયું. પરિણામે એ પ્રવૃત્તિ કંઈક મંદ પડી ગઈ. પણ જેનરનો ઉત્સાહ અને રસીના દિમાયતીઓની હીલચાલથી પ્રિટિય પાર્લામેન્ટમાં આ પ્રજની જીજ્ઞાસ કરવામાં આવી. અને પાર્લામેન્ટે રસી મુકાવવા ઈન્જીનારને મગવડના દરી આપવાને ૧૮૦૮માં વાર્ષિક ત્રણ હજાર પાઉંડના ખર્ચેને મંજૂરી આપી. એ પછી તરત જ તે અંગે સાત સ્થળો ખોલવામાં આવ્યાં ને તેનો પ્રમાણ વધેના જ આવ્યો.

આ રસીનો ઇતિહાસ જોટલો રોમાંચક છે તેટલો જ તે કરુણ અને જગતચ્છાપી છે. અનેક દેશોએ રસી મુકાવવાની પ્રથાને ફરજિયાત બનાવી છે અને પછી એનાં નિષ્ફળ ને કરુણ પરિણામોથી ઝીકાઈને તેમાંના ધણાખરાએ તેને મરજિયાત કરી મૂકી છે.

શીળા ટંકાવવાની પ્રથાને કાયદાથી ફરજિયાત બનાવવાનું પ્રથમ માન બેરિયાને ફાળે જાય છે. ૧૮૦૭ માં ત્યાં પ્રત્યેક પ્રગ્નજને રસી મુકાવવો જ જોઈએ એવો કાયદો ધડંપામાં આબો. પણ ૧૮૭૧માં એ પ્રદેશમાં શીતળાનો રોગ એવા લયકર પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યો કે દોઢ ટકા જોટલી પ્રગ્ન એ જ રોગથી ખતમ થઈ ગઈ.

૧૮૧૦ માં ડેન્માર્કે એવો કાયદો ધડ્યો. છતાં ૧૮૨૪ થી ૧૮૩૫ ના ગાળા દરમિયાન એ દેશમાં ૧૧૨ ટકા જોટલાં મૃત્યુ તો એ જ રોગને આહારી હતાં. ૧૮૭૨માં પાટનગરની પ્રગ્નનો ૧૨ જોટલો ભાગ એજ રોગથી મરણ પામ્યો.

સ્વીડને ૧૮૧૬માં એવો કાયદો ધડ્યો. પરિણામમાં, તે કાયદો ધડાયા પહેલાં શીતળાના કારણે દશ લાખે સરેરાશ ૧૩૩ મૃત્યુ થતાં તે વધીને ૧૮૭૩ માં ૨૬૧ થયા ને ૧૮૭૪માં તે ૬૩૬ ની પ્રમાણે પહોંચ્યાં.

પ્રશિયાએ ૧૮૩૫ માં રસીનો ફરજિયાત કાયદો ધડ્યો. ત્યાં એ કાયદાને અમલમાં મૂકવાને બેઠક સખતાર્થ પણ વપરાવા માંડી પરિણામમાં, ૧૮૨૧ થી ૧૮૩૦ સુધીના ગાળામાં શીતળાના કારણે તે પ્રદેશનું મૃત્યુપ્રમાણ દશ લાખે સરેરાશ ૧૮૭ નું હતું તે વધીને ૧૮૭૧ માં ૨૪૩૨ નું ને ૧૮૭૨ માં ૨૬૨૪ નું બન્યું. ૧૮૭૧-૭૨ ના ગાળા દરમિયાન એ દેશમાં એ રોગથી ૧૨૪૯૪૮ માણસો મરણ પામ્યાં. પરિણામે ૧૮૭૪માં ત્યાં એક જ વખત નદિ પણ પ્રમંથે પ્રમંથે વારંવાર રસી મુકાવવાનો કાયદો ધડાયામાં આબો.

ઇંગ્લાંડે પણ ૧૮૫૩માં ફરજિયાત રસી મુકાવવાનો કાયદો ધડ્યો. છતાં એ જ રોગના કારણે એ દેશમાં ૧૮૫૭-૫૮માં ૧૪૦૦૦; ૧૮૬૩-૬૪માં ૨૦૦૦૦ ને ૧૮૭૧-૭૨માં ૪૪૯૪૮ મૃત્યુ થયાં. ૧૮૭૦ માં લંડનમાં શીતળાનું મૃત્યુપ્રમાણ દશહજારે એકનું, ૧૮૭૧ માં ત્રણનું ને ૧૮૭૨ માં પચીશનું આગ્યું. પરિણામે પ્રગ્નને રસી મારે જોહાદ ઉઠાવી ને ૧૮૭૫માં કાયદાની લગામ સહેજ ઢીલી બની. આ ગાળા દરમિયાન ઇંગ્લાંડનાં હજારો કુટુંબોના અગ્રણીઓએ પોતાનાં તંદુરસ્ત સંતાનોના હાથમાં સોયા ધોવાવવા કરતાં જોલ, દંડ કે નોકરીના ત્યાગને વિશેષ પસંદગી આપી.

લેસ્ટર નગરનાં કુટુંબોએ રસી સામે સખત વિરોધ નોંધાવી રસી મુકાવનારાઓનું પ્રમાણ હપ ટકાથી ઉતારી પાંચ ટકાનું કરી નાંખ્યું. પરિણામમાં, ત્યાં શીતળાનું મૃત્યુપ્રમાણ ઇંગ્લાંડના બીજા ભાગો કરતાં ઘણું જ ઓછું હોતું.

ગ્લાઉસ્ટર નગરના એક કુટુંબમાં પિતાએ પોતાની નાની પુત્રીને મનાડી દીધી ને ડેઝી સખીન નામે મોટી પુત્રીને દાકતરે હાથ પર ૭ ટેકાણે શીંગી ટોક્યાં. મહિના પછી બંને બહેનોને શીતળા નીકળ્યાં; તેમાં શીતળા ટકાવનારી મરી ગઈ, ન ટકાવનારી બચી ગઈ. એજ પરગણામાં રમી ટકાવેલા પ્રદેશમાં જ્યારે એ રોગ લયકર સ્વરૂપમાં ફાટી નીકળ્યો ત્યારે દર્દીઓને મહિય જતમદદ કરનારાઓના આગેવાને રમી મુકાવવાની ધસીને ના કહેતી, ને તે કોઇ પણ જાતની ઈજા વગર બચી ગયેલા.

રોશીદમાં ૧૮૮૭-૮૮માં રમી ટકાવેલાં ૫૦૩૫ માણસોને શીતળાનો રોગ લાગ પડેલો. આ બધાં પરિણામોથી ૧૮૯૮માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે એવો હરાવ પસાર કર્યો કે જે માખાપો પોતાનાં બચ્યાં તંદુરસ્ત છે ને તેમને રસી મુકાવવાની જરૂર નથી તે સંબંધમાં

ધણુન-ધ-અતુતા, શીરોઝયાહ તમલખ, બાખગ, ચાંદખીખી, નૂરજહાં; દાદુ, કખીર, નાનક, બાબા ફરીદ; ઉમર, અલી, હુસેન, અબ્દુલ, અબ્દુલ, ખલીફ; અલી, હરુ-ઉર-રશીદ, અબ્દુલ રહેમાન ત્રીજો.

જાણીતા શીશ્મ—ઉત્પાદક એક હે વોટની વિમાનની મુસાફરીમાં હમેશાં એ સીટ રીઝર્વ કરાવે છે: એક તેમના શરીરને માટે, બીજી તેમના પગ મૂકવાને માટે.

કેટલાક સમય પહેલાં જાણીતા મુક્તવિહારવાદી બટ્રાન્ડ રસેલની ન્યુયોર્ક સીટી કોલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક થયેલી. મીસીસ છન કે નામની બાધએ પોતાનાં સતાન એ કોલેજમાં લાજુતાં હોઈ ત્યાં નીતિધાતક વિચારો ધરાવનાર માનવીની અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થાય તે સામે સુપ્રીમ કોર્ટમાં વિરોધ નોંધાવ્યો. તે સુપ્રીમ કોર્ટ એ નિમણૂક પાછી ખેંચાવી.

સુંબર્ધના માણ ગવર્નર લોર્ડ લોમ્બે તાજેતરમાં 'સિટનનો કેસ' નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં તેમણે વર્તમાન યુદ્ધને એક ધર્મયુદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના બચાવના યથ તરીકે ઓળખાવવા પ્રયામ કર્યો છે. પરદેશમાંથી લોર્ડ હેલીફાક્સે એની પ્રગમક પ્રસ્તાવના લખી છે. એચ. જી. વેલ્સ એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં કહે છે, 'આ પુસ્તકમાં આખા જગતમાં કેવળ અંગ્રેજ-પદ્ધતિ જ સ્થાપિત કરવાની મુરાદ તરવરતી જણાય છે.'

માણસ પોતાના વાળ પોતાને હાથે જ કાપી શકે એની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દર્શાવતો એક અન્ય અમેરિકાના એક પ્રકાશકને પ્રકાશન અર્થે મળ્યો છે. એ અન્યના લેખકના જણાવવા પ્રમાણે આખા જગતમાં આ વિષય પર આ એક જ અન્ય છે અને તે વીશ લખેની મહેનતે તૈયાર થયેલ છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી લશ્કર અને નાણાની જેમ પ્રચાર પણ યુદ્ધનું એક મહત્વનું અંગ થઈ પડ્યું છે. ગત મહાયુદ્ધમાં જર્મનીમાં ફેંકવામાં આવેલી પત્રિકાઓએ જ જર્મન લશ્કરમાં બેદિલી ફેલાવેલી. જાણીતા અમેરિકન લેખક એચ. સી. પીટર્સને તાજેતરમાં 'Propaganda for War' નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં ગત મહાયુદ્ધમાં પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સન અંગ્રેજ-વિરોધી છતાં અંગ્રેજોના અદ્યુત પ્રચારથી અમેરિકાને યુદ્ધમાં શી રીતે મોકલાવું પડ્યું તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ યુદ્ધમાં જર્મન પ્રમાર વધારે પ્રબલ મનાય છે એક અંગ્રેજ પત્રકારના જણાવવા પ્રમાણે, 'યુદ્ધની શરૂઆતમાં અમેરિકન પ્રજાનો ૪૪ ટકા જેટલો ભાગ અંગ્રેજપક્ષે હતો, થોડાક મહિના વર્તા તે ૨૯ ટકે આવ્યો અને અત્યારે ૨૩ ટકા જેટલો જ ભાગ અંગ્રેજપક્ષે લડવાની તરફેણ કરે છે.'

જગતમાં આફ્રિકાને જ એક એવો દેશ છે જ્યાં લશ્કર નથી, નૌકાદળ નથી, બેકારી નથી, રાષ્ટ્રીય ઝંઝૂ નથી. તે પ્રદેશમાં ૧૦૭ જ્વાળામુખી પર્વતો આવેલા છે જ્યાં ત્યાંના જેવો સ્પાંતિ બીજો ક્યાંય નથી. માત્ર મહિનામાં અંગ્રેજ લશ્કરે એ પ્રદેશને પોતાના કાબૂમાં લીધો છે.

કલા-સાહિત્ય—હવેથી ન્હાનાભાણના હમપર્વના પચાસમા વર્ષ નિમિત્તે ગાજરાતમાં ડેર ડેર જીવવાયલ 'પ્રેમભક્તિ દામ્પત્ય સુવર્ણ-મહોત્સવ' વડોદરામાં 'સંસ્કાર-મંડળ'ના આગ્રહે એ મહોત્સવની ભવ્ય જાળવણી. કવિવર ઠાગોરની ૮૦મી જન્મજયંતિ. તે પ્રસંગે સેનાપતિ ચાંચ કાઠ રોક, ચીનની ધારાસભાના પ્રમુખ તથા હિંદની અને જગતની બીજા અનેક નામાઘિત વ્યક્તિઓ તરફથી તેમને મળેલાં અભિનંદન. દરમગાના મહારાજાએ ના વાહસરોયને મહાત્માજીના બસ્ટની ફરેલી ભેટ. ન્યુયિયૉર્કનાં બંણીતા દિગ્દર્શક બરઆ શીસ્મ કેપોરેરાતમાં જોડાય છે. પાવાપદમાં દિગંજર નૈનોએ જીવલેલો ભવ્ય મહોત્સવ. શ્રી હંસરાજ વાપરલેસે ફરેલી નવા રેટિયાની રોપ. મદ્રાસ પબ્લીક સર્વિસ કમીશન પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે, 'નેહરુના નવા હમેદવારો ચોપડીના કોડા, ફેશનદાર અને નોડરી મોટી મોટી સાગે ગેરલાયજ્જ લેાય છે': [વાત તદન સાચી હશે. પણ એની જવાબદારી તો રાજા કાલકર્ય કારણમ્ છે.] મુંબઈમાં ખેલાયલો ફુટીબૉલ. હિંદુસ્તાનીની ઊંચા નીચે હિંદભરમાં વધી રહેલો વર્ડ્ બાખાનો પ્રચાર. રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કૉલેજ સેન્ટ ડેવિયર્સ કૉલેજને સોંપવાની વિચારણા : [હિંદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કેવળ ખ્રિસ્તીઓ જ નથી કરતા, હિંદુઓ પણ કરે છે.]

દેશ—વર્ષા ખાતે મહાસભાની કાર્યવાહીની બેઠક, દિલ્હીમાં ખાનબહાદુર અલ્લાદખાનના પ્રમુખ-પદે આગ્રહ મુસ્લીમ પરિવહ. કીપલાનીએ હિંદુસ્તાનમાં ક્યાંક અનાનીસ્તાન જાણું કરવાની બહાર મૂકેલી ચેતના : [પાકીસ્તાન, અંત્યજસ્તાન, દ્રવિડીસ્તાન, શીખસ્તાન, અનાનીસ્તાન—કલ્પસ્તાનની એક જ ચેતના હવે બાકી રહી છે.] મહાત્માજી કહે છે : 'આડ કરોડને વૈમનસ્થનું ઝેર પાનાર મુસ્લીમ લીજ ઇસ્લામની કુસેવા કરી રહી છે': [છેવાડમાં ભલીવ ગદનો યોગિનામવ્યગમ્ય.] પંતબ ધારાસભામાંથી શ્રી : ગોપીચંદ લાર્જવે સત્યાગ્રહમાં જોડાવા ખાતર આપેલું રાજનામું. અમદાવાદમાં મીલ—મલ્લૂર પ્રમંની સમાધાની. મહોત્સાણામાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજાપરિવહની બેઠક. રાજકોટમાં દિવાનની ફેરબહરી. વર્ષાને આકર્ષવા જનમનગરમાં ઝાડ રોપાયું છે ને કાઢિયાવાડના બીલ સાગેમાં પણ રોપારો. ઢાકામાં બદમાસોના હાથમાં સપડાયેલી એક હિંદુ યુવતીએ તે બદમાસોમાંના એકને સાઈ કહોતાં તે 'બદમાસો બીલચોના પંતમાંથી તે બહેનને બચાવી' લીધી, ને સાઈ તરીકે ધેર મૂકી ગયો : [સાઈ—બહેનના પવિત્ર સંબંધની જીવનદોરી હજી નથી તરી રાજી.] પંચમઢીમાં એક પાડાએ પોતાના માલિકની પાછળ આપેલું જીવનનું બલિદાન : [દેશને ખાતર જીવન ન હોમી રાકતા યુવાનોને વરકેરવાને જ જો એ પાડાએ એમ કહ્યું હોય તો તે રાજદ્રોહી સેખાવો જોઈએ.] નાગપુરના એક યુજરાતી ખાણમાલિકે પુત્રવધૂ પર પંતે જમાવવાને ફેરું કહેવાઈ પુત્રનું ખૂન : [એ પણ એક યુગબલિદારી છે.] સ્વામી સહજાનંદની ધરપકડ ને તેમને ત્રણ વર્ષની કેદ. રંજુતમાં કોમી રમખાણ. લખનૌ ને જન્નુમાં જોમ્મના ઘડાણ. લખનૌમાં શિયા—સુન્ની દુલ્લહા. સિંધની નેલમાં તોફાન. પંચમઢી નજીકનું એક ગામ આગથી ખસાસ. બંણીતા વેપારી અને દાનવીર શ્રી આનંદીલાલ પોદાર તથા લલ્લુભાઈ ડેવેરીનું અંવસાન. નાચળ હિંદી જણે દિંદને આપેલી

ધમકી ને વેનલુડમેને એ પ્રત્યે દર્શાવેલી દિલ્લોરી [વેનલુડમેન એ નામનું દિલ્લી વહરના પદે હોત
તો એ ધમકી કહી સુદર હોત એમ માનવાને દિલ્લમા હજી મોટું તૈયાર નથી એન એક
કમનસીબી છે ને !] નવા દિલ્લી વહર તરીકે એલ. સી. એમરીની થયેલી નિમણૂક. ફાહોલ નજીક
ભયકર રેલવે-અકસ્માત : ૧૮ માર્ચ ને સો લગભગને ઇલ. લાવનગરમા ગળીર બનતો ટ્રામવે-સત્યામલ.

પરદેશ-જર્મનીએ ચાલુ યુદ્ધમા ૬૭૦૦૦૦ ટનના ૯૨ નદાન ને જિતને ૧૧૭૦૦૦ ટનના
૧૭૨ નદાન ગુમાવ્યા છે [પ્રત્યેક વસ્તુના જર્મની સાથેએનું મરણ પણ સંકળાયતું જ હોય છે.]
૪૦૦૦૦ થી ૫૦૦૦૦ ટનની એવી ૮ થી ૧૨ યુદ્ધનીકાઓ જાપાન ગ્રાસ રીતે બાધી રહ્યું છે [યુદ્ધમા
જર્મનાત નહિ મરે એમ માનવું કદાચ મુશ્કેલ છે.] જિતને યુદ્ધના સાત મહિના દરમ્યાન ૯૦ કરોડ
પાઉંડ ખર્ચ્યા છે ને આવતા વર્ષ દરમિયાન ૨૫૦ કરોડ પાઉંડ ખર્ચવાની ગણતરી છે [ખચવાઈ !]
આવતા વર્ષના ફેબ્રુ ૧૨૩૪ કરોડ પાઉંડના ખર્ચને પહોંચીવળવાને જિતનમાં નવા કરવેરા. યુગોરોવિયા,
સ્વીડન ને હોલાંડમા જર્મન જનસુસોની ધરપકડ જર્મન પરદેશમ ત્રીના કથન પ્રમાણે 'મિત્ર-રાજ્યો
તટસ્થ રાજ્યોને યુદ્ધમા સહાયતા માગતા હતા માટે જ જર્મનીએ નોર્વે-ડેન્માર્કને કબલે લીધા છે.
આ કથન સામે સાર સેમ્યુઅલ હોરના વળતા પ્રહાર. નોર્વેમાંથી મિત્ર-રાજ્યોએ પાણી ખેંચતું પોતાનું
સરકાર એ કૃત્ય માટે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમા પ્રધાનમંડળ પર આકરા પ્રહારો પરિણામે વડાપ્રધાન
મી. ચેમ્બરલેનનું સંજ્ઞાપત્ર ને મી. ચર્ચિલની તે સ્થાને નિમણૂક. નોર્વેમા જર્મન સરકારની
કબૂલવામા આવેલી સર્વોપરિતા. છટાલિયન વર્તમાનપત્રોના કથન પ્રમાણે નેપોલિયનનું અધૂરું કામ
ટીટલર પૂર કરશે. ઇટલીમા યુદ્ધરંગી વાતાવરણ. ટર્કી અને ઈજીપ્ટે સરકાર માટે લીધેલા હડપી
પગલા. ઈંગ્લાંડથી હવે ફ્રાંસ સિવાયના ખીલ દેશોમા છાપા, નકરા કે ફોટોગ્રાફસ મોકલવાની મનાઈ.
રશિયાએ ઇસ્ટોનિયાની સરહદ પર સાર કરેલી હડપી કિલ્લેબંધી. સેમ્યુઅલ ચર્ચ નામે એક અમેરિકન
ટીટલરને પકડી સારનાર માટે નહર કરેલું ફ્રાંસ લાખ ડોલરનું ઇનામ. અમેરિકાએ ચાલી ખરીદ કરવાની
નીતિ ખંધ કરી છે. ચીનમા એક લાખ ત્રીસહજાર જાપાનીઝ સૈનિકોની કતલ. લંડનમાં દારૂગોળાના કારખા-
નામાં ભયકર ઘડાઈ. ઈંગ્લાંડ, ફ્રાંસ ને અમેરિકામા ભયકર રેલવે-હોનારત. રશિયામાં ભયકર જળપ્રલંથ.
જર્મનીએ હોલાંડ, બેલ્જિયમ ને લગ્ગેજર્મ પર કરેલી ચડાઈ. તે અંગે હીટલરે, મિત્રરાજ્યો આ દેશોને
રસ્તે જર્મની પર ચડાઈ લાવવા માગતા હતા એવું બતાવેલ બહોતું ફ્રાંસમા કેટલેક કંથજે જર્મન
વિમાનોએ ચલાવેલો બોમ્બમાર્ગ. બેલ્જિયમ ને હોલેંડમા ચાલુ કાર્યકર યુદ્ધ. મિત્રરાજ્યોના ૩૦૦ ને
જર્મનીના ૪૦૦ વિમાનોની ઝુવારી. બેલ્જિયમની કિલ્લેબંધીના કેટલાક આગરવાના કિલ્લાઓ જર્મનીને
કબલે. હોલેંડ પર જર્મનીનો જામતો કાચુ હોલેંડની રણીને કેદ કરવાનો જર્મન સરકારનો પ્રયાસ.
તે રણી ઇંગ્લાંડમા ને લગ્ગેજર્મનું રાજકુળ ચેરીસમા. હોલેંડ ઉપર જર્મનીને શરણે થાય છે.
બેલ્જિયમમા ફ્રાંસે વિમાનોની મદદથી ખિલાઈ રહેલો ભયકર સત્યામ. હોલેંડે પાચ દિવસના યુદ્ધમાં
ગુમાવેલું એક લાખનું સરકાર. અમેરિકાની મિત્ર-રાજ્યોની તરફેણમા વધતી જતી વસ્તુ મોટોટાક વગેરે
રશિયન મુસદ્દીઓ ગલીંનમા.

શ્રવાસ

ઃ અંક ૪

અંક : ૨૬

સંચાલક

ભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

વેલ • ૧૯૮૬

વૃન • ૧૯/૦

ત્રી

ચીમનલાલ અમુલખ મંધવી

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩	જેઠ : ૧૯૮૬	અંક ૨
૧ રણકાર	૪	૪૬
૨ મૃત્યુ પગડી [કાવ્ય] ...	મુરેસ ગામી	૫૦
૩ જ્ઞાતિસંસ્થા... ..	રમણલાલ વર્મતપાલ દેસાઈ	૫૧
૪ વિચિત્ર અમૃત [કાવ્ય]...	દેવજી રા. મોઢા	૫૩
૫ જીવન ઝરણુ	પ્રભા	૫૪
૬ નૃત્ય-કલાનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો	કાન્તિલાલ વિશ્વરામ ત્રિવેદી	૫૭
૭ મગજ કે હૃદય ? [કાવ્ય]	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	૫૮
૮ આરાધક [વાર્તા]	પ્રભુલાલ શુક્લ	૫૯
૯ જાતસતતંત્ર	ચમનલાલ	૬૧
૧૦ રહસ્યમયી મુન્દરી ! [કાવ્ય]	નૌતમ	૭૧
૧૧ પ્રતિકાવ્યો	નૌતમ	૭૨
૧૨ યુદ્ધના અપ્રણીઓ ...	ન. મિંદ	૭૬
૧૩ આર્થિક આપત્તિ	નર્મદાસકર દ. વ્યાસ	૮૧
૧૪ વિરોધ [વાર્તા]... ..	પંડિત	૮૪
૧૫ યુદ્ધ-સાહિત્ય	વિદ્યાર્થી	૮૬
૧૬ અન્ધ-પરિચય	૯૦
૧૭ છૂટાં ફૂલ	૯૨
૧૮ તારા-તાલુખા	૯૫

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

દિદ—

ખર્ચ—

પરેરા—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

ગિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ મામ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનુ	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨ ફૂટ વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રાન અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ. ૧૪-૧-૪૦

નૈયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આહુક જની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે. અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વશ્રદ્ધા, સુવાચ્ય, સરળ ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સળધમાં વિદ્યાપીઠના ઠેકાણે અનુસરવું.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાવું જોઈએ એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો ભેટ, પ્રતિનિધિત્વ, પુસ્તકપ્રકાશન વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગ સુદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા ખીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ આહુકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ના ‘મિત્રમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને ભેટ તથા ઇનામોનો લાભ મેળવી શકે છે. ‘સુવાસ’ના લેખકો, આહુકો કે મિત્રો પ્રગટ થયેલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી ‘વાચકમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને રોકક ઇનામો પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે

આઠ આનાની એક એવી છ કુપનો ખરીદનારને ‘સુવાસ’ની એક નકલ આખા વર્ષ સુધી વિના લવાજમે મોકલાશે, એવી અગિયાર કુપનો ખરીદનારને બે નકલ, પંદર ખરીદનારને ત્રણ નકલ ને વીશ ખરીદનારને ચાર નકલ એ પ્રમાણે ક્રમ રહેશે આવી કુપનો ખરીદનારાઓ તે કુપનોનું વેચાણ કરી તેનાં નાણા પોતાની માલિકીના ગણી શકશે, જ્યારે એવી એક કુપન ખરીદી લઈ આહુક બનનારને ‘સુવાસ’ રૂ. ૨-૮-૦ માં આપવામાં આવશે. આમ કુપન ખરીદી આહુક બનનારને આઠ આના કુપનના + અઢી રૂપિયા = રૂપિયા ત્રણ મા ‘સુવાસ’ પરવડશે. [ને સામાન્ય રીતે તો લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ ઈં મળી રૂ. ૩-૪-૦ લેવાય છે]

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આહુક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી ૧-૧૨-૦મા આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કૌટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અમરભેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ભેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુદેશર પ્રદામજી ખળતાર

મુશ્કેલીએ છીએ કે ચિંતિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા મતપ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે..

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યયા’ નામા તથા ગ્રંથા’તી જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... ભેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મદસ્તવતા કાપાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એનીવાડી વિરનાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો !-અત્યારે કચરાની ટાપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—શશિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા ભેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના ભેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તાંત્રી-રશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમરભેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યને પ્રયોગ ટાંગોર સિવાય કર્યા નથી અનુભવ્યો.

—ખ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની કાપા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી કાપાના કાષ્ઠપિણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

‘સુવાસ’ના ગ્રાહકો વી. પી.ની રાહ ન જોતાં ત્રીજા વર્ષનાં પોતાનાં લવાજમ ત્વરાએ મોકલાવી આપે એવી વિનંતિ છે.

નોંધણી છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહકો વધારવાને અને ‘સુવાસ’ને માટે જાહેરખબરો મેળવવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે સુસાક્ષરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શસ્ત્રો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.
રાવપુરા, વડોદરા.

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is sanctioned by the Director of Public Instruction
- And approved by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs 9/-. Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs 30/-.

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.

Sole Distributors —

ORIENTAL PUBLISHERS

THE NEW BOOK Co.

Raopura, opp Tower, Baroda

Hornby Road, Fort, Bombay

“ એ શી રીતે ? ”

“ હું પાંત્રીશ કરોડ કહેવાતાં સંતાનનીં માતા છું. ”

“ ને આપનાં એ સંતાન-આપના સંગ્રહણ માટે કંઈ ઉપાય નથી અજમાવી શકતાં ? ”

“ અજમાવતા હજે કોઈક, સાચા-ખોટા ” દેવી સમક હારયપૂર્વક બોલ્યાં, “ પણ તે મારે માટે નહિ, તેમની પોતાની ‘વાહવાહ’ને માટે. મને તો તેઓ સમૂળગી વીસરી ગયા છે. મને ચૂંધનારાઓએ તેમને પણ ઘેન પાચુ છે. હાથમા જીજીરો નચવી તેઓ તાળીઓ પારે છે ને એ એકે તાળીએ મારી છતીમાં એકે બાણુ ગોંટાય છે. પણ હું તેમને દેખાતી નથી. સ્વાર્થ એમનો દેવ છે; યુક્તામી એમનું મંદિર છે, કુસુપ એમનો ઘંટ છે, નીતિભંગ, નિર્જનતા ને વિલામ એમના પૂજનયાજ છે; ગર્વ એમનો કળશ છે; હું પદનો એમણે ધ્વજ રાખે છે. ને જીવનની લાલમોને એમણે એ ધ્વજની દોરી બનાવી છે. ”

“ આ સ્થિતિમા આપ સૂક્તિની આશા રાખો છો ? ” મારી આંખો મહેજ બીની બની.

“ જરીકે નહિ, ” દેવી મક્કમ સ્વરે બોલ્યાં, “ મારે તત્કાળ સતી થવું જ જોઈએ, પણ મારું હૈયું ચીરાય છે. કરોડો પુત્રોની કહેવાતી ‘મા’ છતાં હું અદ્વસંખ્યને હાથે ચૂંધાઉં છું; એ સ્થિતિમાં મારા ગ્રાણુ નથી છૂટતા. હું સાચે જ પુત્રહીન હોત તો મને જરીકે દુઃખ ન માત. પણ કરોડો માનવાં મને ‘મા’ કહે છે. તેમને જન્મ દેનારી મા પારકે હાથે ચૂંધાય તો એમની આંખોમાં ખુલસ બરાવાનું, પણ મને ચૂંધાતી ભેષ એમનું થીન્નું લોહી જરીકે ગરમ નથી બનતું હું મરકરીની ‘મા’ રહી છું. મારે એ ‘મા’ શબ્દ પાછો ખેંચવો છે. હું વાંઝણી કહેવાઉં છું; મારે ખરેખરી વાંઝણી બનવું છે. પછી હું સતોષપૂર્વક સતી બની શકીશ. ”

“ એ શી રીતે બને ? ” મારી આંખો વધારે સળંગ બની.

“ નપુમકની મા વાંઝણી કહેનાય છે. મારા દરેક પુત્રના હાથમાં બંગડી પહેરાવેલે ને હું માનીશ કે હું પુત્રહીન-વાંઝણી હતી. ”

x

x

x

બીજો દિવસે પ્રભાતમાં માતાને ચિતા પર ચડાવી ત્યારે હું એના ખોળામાં ફૂટી પડ્યો ત્યારે કરોડો બગડીઓના ગણકારને અમારા કાનની નજીક આવતો અટકાવવા અને એ કાન પર અમારી સળંગતી હથેળીઓ હાથી હાથી

મૃત્યુ પગલી

સુરેશ ગાંધી

[હરિણી]

શિશિર રાત્રિ શાને પેલાં હજવાં ફૂલો લે જતી,
અરધખીલતી પાંખડીઓને જ્યાં સુગંધી અલી,
જીવનગીતની વાગેલી જ્યાં ધીમી સૂર બેસરી,
સુરણી ફૂલની, જ્યાં એ સૂરોનું મૃત્યુ પગલી પડી.

જાતિ સંસ્થા

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

કોમ અને જાતિના મૂળ બંધારણમાં સર્વોદયનો આશય હોય અને સ્થળ, સમય તથા સમાજની જરૂરિયાતને અંગે સામાજિક-સમાજ ઉપયોગી કાર્યની વહેંચણીનો જ ઉદ્દેશ હોય સમાજને દેહ છે, મન છે, ગતિ છે અને દેહ, મન અને ગતિ સ્વચ્છ, બળવાન અને પ્રગતિશીલ અને એમ હોય તો જ સમાજનું સ્વાસ્થ્ય મચવાય સમાજના દેહને, આત્માને, ગતિને સ્વાસ્થ્ય આપવા માટે જ આપણી કામોના અને જાતિઓનાં બંધારણ રચાય છે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને વર્ગ આરોગ્યમય, પ્રકૃલ્લ અને આબાદ અને, સૌને સંસ્કાર મેળવવાના માર્ગ ખુલ્લા રહે એ મમાજનો ઉચ્ચતમ વિકાસ કહેવાય, અને કામો તથા જાતિઓના વિભાગો એ જ ઉદ્દેશથી રચાય છે સર્વને ઉપયોગી યર્ષ પડવા માટે, સર્વોદયનું ધ્યેય અને સર્વોદયનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે જ જાતિનું અસ્તિત્વ હોય છે એ ધ્યેય, એ કાર્યક્રમ અમલમાં ન આવતો હોય તો જાતિસંસ્થા નિરુપયોગી જ નહિ પરંતુ રાગિષ્ટ અને અનિષ્ટ બની જાય છે

હિંદુસ્તાનની જાતિસંસ્થા સૈકાઓ યથા હિંદુસમાજનો રાગ બની ગઇ છે વ્યક્તિ અને સમાજસમસ્તને તે ખરેખર ઉપકારક બનતી અટકી ગઇ છે હિંદુસમાજની ગતિ અને પ્રગતિને તે રોધે છે એમાં ઊંચનીચના લાયકર ભેદ પડ્યા છે અને એક કોમ તો આપણે એવી બનાવી દીધી છે કે જેને હિંદુસમાજમાં ગણવા છતાં તેને અડકવામાં આપણે આભાડછેટ માનતા નથી ગયા છીએ આગ અર્પણ-અર્પણ સુધી વિજાગીકરણને લઇ જતી જાતિસંસ્થા સમાજમાં એક રિક્ત રાગરૂપ છે એમ માનવાની પણ ના પાડવા સુધીની આપણી તૈયારી એકજ વસ્તુસ્થિતિનું સૂચન કરે છે આપણે આપણા રાગને પણ ચલાવે જેવી વિષરીત માનસ-ભૂમિકાએ પહોંચી ગયા છીએ

આ સ્થિતિ બદલે જ છૂટકો છે જાતિ ધંધા ઉપર રચાતી હોય તો તેમાં કશી હરકત નથી પરંતુ વશપરંપરાને જ આપણે જાતિનો આધાર બનાવીએ છીએ ત્યારે એક લાયકર બૂલ કરી બેસીએ છીએ માનવીને વશપરંપરાથી વિદ્વતાના, વશપરંપરાથી જ કારીગરીના અને વશપરંપરાથી જ મજૂરીના વલણ મળે જાય છે એમ માનવું એ યુજેનીક્સ-સુપ્રજન શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા છતાં પણ વ્યર્થ નથી વ્યર્થ એ છે કે સંસ્કાર, કના અને કાર્ય-કૌશલ્ય એ સર્વને વશમાં મળે છે અને તેના ઉપર ચર્ચનો હક્ક છે મંસ્કારપ્રાપ્તિ મહેનતનો તિરસ્કાર કરતી હોય તો એ ધમંડના રાગથી ગ્રસ્ત બને છે કયા મેફ્ટ બની આગસ્ટ કે વ્યસની બની જાય તો તે નિર્ગર્થ બોમ્બર બની જાય છે અને મહેનતમાત્ર મજૂરીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો તેમાં જડતા, મદતા અને પશુતા દાખવ થાય છે એટલે સંસ્કાર ધમંડી ન બને, કલા વ્યસની ન બને અને કમ્પોઝિટ જડ ન બને એવી જ યોજના પ્રત્યેક મમાજમાં હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ મમાજના પ્રત્યેક અંગમાં, પ્રત્યેક જાતિમાં એ ત્રણે પ્રાપ્તિ કે હક્કનો સમન્વય થવો જોઈએ

પણ આ પ્રમાણે યત્ન અટક્યું છે; અને એટલે જ સાતિસંસ્થાઓ સિધ્ધિ, અધ્યાપોર મિથ્યાભિમાની ને પ્રગતિરોધક બની રહે છે. સાતિસંસ્થા સુખસગવડવાળું મંદાન મંદી કેદખાનું બની જાય છે. કામદાર માળાપને ત્યાં જન્મનારથી ચિત્ર ન દોરાય અને ચિત્ર દોરનારથી વેદાભ્યાસ ન જ થાય એવી જોબી થતી જડ પરિસ્થિતિ નથી કારીગરને ઉપકારક, નથી કલાકારને ઉપકારક કે નથી વિદ્વાનને ઉપકારક. એ સાતિ-પક્ષાધાત સેકડો વર્ષથી આપણને લાગુ પડ્યો છે. હિંદની પરાધીનતાનું એક કારણ એ સાતિમંદતા અને સાતિજડતા.

એ રોગ કેમ દૂર કરવો એ મહાપ્રશ્ન હિંદુસમાજ આગળ નિદાન સો વર્ષથી તો જોભો થયો જ છે. નર્મદે વર્ષો પહેલાં ગાયું કે:

‘જાતિબંધન કાટ તે તૂટી પડે.’

અને એ જ નર્મદ સુધારાની ઉચ્છૃંખલતા અને મહીનતાથી ગભરાઇ જાતિ-બંધનના સ્વીકારમાં માનતા યર્ષ ગયા. દલપતરામે ગાયું કે:

‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.’

બંને યોજનાઓનો ઉપયોગ છે. દીવાલો તોડીએ પડે અને બાંધવીએ પડે. બંધિયાર હવા અને પ્રકાશનો અભાવ હોય ત્યાં જરૂર દીવાલ તોડવી પડે. પૂર આવે ત્યારે પાળ પણ બંધાય અને ધગધગતો તાપ હોય ત્યારે છાપડે પણ બંધાય. અને આપણા હિંદુસમાજમાં આજે કેદખાનું બની ગયેલી અનેક દીવાલો હિંદુસમાજ ઉપર યથેલાં અનેકાનેક યુગનાં આક્રમણોથી બચવા બાંધેલી છે એ ઐતિહાસિક સત્ય પણ આપણે બૂલવું ન જોઇએ. સાતિ સંસ્થા પ્રત્યે અતિ ઉમ્મ ખનતાં પહેલાં ઇતિહાસને ઓળખીએ તો રોગનું નિદાન સરળ થઇ પડે.

સાતિ-સંમેલનો આવાં નિદાન અર્થે રચાય તો જ તેમનો સાચો ઉપયોગ થઈ શકે. સાતિ જે જડમર્યાદાઓમાં પુરાઈ રહે તો કાર્ય માટે તે ચોક્કસ ક્ષેત્ર આપે છે; માનવીની સંખ્યા મર્યાદિત કરી કાર્યક્ષેત્રને સુગમ, સુસ્પષ્ટ અને સૌથી કામ કરી શકાય એવું નાવું બનાવે છે; પરસ્પરનાં સ્પર્શસ્થાનો વધારી આપે છે; અને સમ્યક્ હોય તો ભ્રાતૃભાવને ગાઢ બનાવી એક ઉપયોગી ગિરાદરી જોબી કરી આપે છે. નવાં મંડળો, નવી સંસ્થાઓ, નવાં ચોકો અને વર્તુળોની આપણે ઉપરછલી રચનાઓ ક્યેં જઈએ છીએ. સાતિસંસ્થાઓમાં નવીનતા પ્રવેશ પામે તો નિરચક નવાં નવાં જોભાં થતાં મંડળો અટકી આપણી સાતિસંસ્થા દ્વારા પ્રગતિ કરી શકાય કે કેમ એ પ્રયોગ આવાં સંમેલનો અંગે થઈ શકે એમ છે.

આપણી સાતિઓમાં મહેનત અને કારીગરી ઉપર જ ભાર મૂકીને પોતાનું મહત્ત્વ માનવી ગુખનારી સંસ્થાઓમાં કારીગરવર્ગમાં મૂકાતી સાતિઓ અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. તોલ, ભાવ, અણોગ, બજાર વગેરે વ્યાપાર વ્યવસ્થામાં તેમજ ગામ કે શહેરના સાર્વજનિક કાર્યવ્યવહારમાં મહાજનનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે આજના બદલાતા યુગમાં પણ આપણે જાણીએ છીએ. અને એ મહાજનમાં કારીગરસાતિનું કાયમ અને માનવંત સ્થાન છે.

અંગમહેનતને ઓછી કરનાર અગર વ્યવસ્થિત કરનાર યંત્રવદીવટમાં એવી સાતિનો અત્યંત યશસ્વી ફાળો છે. આપણી સમાજરચનામાં નાનાં મોટાં યંત્રો, યોજનાઓ અને પ્રક્રિયાઓની નિત્ય જરૂર છે. એ નિત્યની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી માનવીનાં સુખ, સાધનો અને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનાર વર્ગ સદા પૂજ્ય ગણાવો જોઈએ. સંખ્યા કરનાર બાહ્યજન માન નહિ પરંતુ સંખ્યા માટેની આચમની ધડનાર પણ આપણાં વંદનને પાત્ર છે. એ આચમનીના ધડનાર પાછળ બાહ્યજન ઈચ્છે છે એવું જ પવિત્ર વાતાવરણ, ઇશ્વર પ્રત્યેના પૂજ્યભાવ અને બકિતભાવ, એકામતા પ્રેરતી કડાએજી અને આખો સમાજ સ્વીકાર એવી

આકૃતિ ધડવાની કલ્પના આચમનીને ધડનાર કલાકારને હાથ કરવાં પડે છે. બ્રાહ્મણુત્વ વગર એ વાતાવરણુ આકારમાં ઊતરી શકે જ નહિ. બ્રાહ્મણુત્વ ઉપરાંત એ ધડનારની પાસે કલા અને કૌશલ્ય પશુ જોઈએ જે વર્ગમાં એ ગુણુ હોય, એ વર્ગ માનને પાત્ર છે.

બ્રાહ્મણુ હોઈને માત્ર લિશ્તુક ખનવું તેના કરતાં બ્રાહ્મણુ હોઈને-અગર ન હોઈને પશુ-ઉપયોગી સોની, હુદાર કે સુતાર ખનવું એ જરાય ઊતરતું નથી.

એવી કામોએ બહુ ઉચ્ચ કક્ષાના પુરખો ઉત્પન્ન કર્યા છે. અખો વેદાંતી, પ્રો. ત્રિભુવન-દાસ ગજ્જર, નર્મદાશંકર સોમપુરા, હીરા કડિયો વગેરે અનેક નામો યાદ આવે એમ છે. એમાંથી માત્ર એ જ વર્તમાન નામો ગંભીરો એ બોલ કહું.

એક હરિચંદ મંજારામ. વાંસનગરના વતની એ કલાકુશળ પાચાલે તિલ્લેરીની યનાવટમાં નામ મેળવ્યું એટલુંજ નહીં, તેમની કુશળતાએ તેમને આપેલું ધન તેમણે અત્યંત ઉદારતા-પૂર્વક વાપરી જનતાની સેવા કરી દાતારતું મહામાનવત રથાન પ્રાપ્ત કર્યું. એ સદ્ગતને પગલે આપણે બધા જ ચાહી શકીએ એમ ધ્રુવીએ. પંખો મળવો-ન મળવો એ મોટું ભાગે અકસ્માતનું પરિણામ છે. આપણી પાસે હરિચંદ જેવો પૈસો ભડે ન હોય. તેમની કુશળતા, ઉદારતા અને સેવાભાવનો અંશ પશુ હોય તો આપણે લાગ્યશાળી થઈશું.

ખીજું મહાઈ પરિચિત નામ મારા યુવાન મિત્ર ત્રિભુવનદાસનું. 'સુન્દરમ'ને નામે ગુર્જર સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધની ટાંચે પહેચિલા એ પાંચાલ કારીગરશાતિનું એક મહામૂલ્યવાન રત્ન છે. એ રત્ન સમગ્ર ગુજરાત પાસે ધરવા માટે આપ્યું ગુજરાત એ શાતિનું આભારી છે. વર્તમાન યુગના સર્વ સરકારો જીલ્લાવાની, એ સરકારોને યોગ્ય મરસ્વતીની નૂતન ભૂતિ ધડવાની, અને એ ભૂતિનો સ્વીકાર કરાવવાની તાકાત કારીગરશાતિમાં છે એની સાબિતી 'સુન્દરમ' આપી રહ્યા છે.

આવી ભવ્ય શક્તિઓ ઉપજવનાર, સમાજમાં મદત્તવું રથાન પ્રાપ્ત કરનાર, ધર્મક વગર હલકી-ભારે સેવા કરી સૌના સુખસાધનો વધારી આપનાર કામો ગુજરાતની અને હિંદની સાચી સેવામાં પ્રવૃત્ત થઈ હિંદની માનસ અને આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારવામાં સારો ફાળો આપી શકે એમ છે-જે શાતિના બંધારણમાં રહેલું રહસ્ય-સેવાભાવ અને કાર્ય-વિભાગનું-સમગ્રય તો.

વિચિત્ર અશ્રુ

દેવશ રા. મોહા

વીંધ્યા ઉરના મર્મ જ સીધા,
શબ્દોના કારી ઘા કીધા;
મૂંઝે મોંએ સૌ સહી લીધા:
આંસુડાં ના'વ્યાં !

હુઃખ વિષે જરી સમતા દાખી,
સ્વજન ગણીને કરી જરી ઝાંખી;
ઉર-પંખાળત જાની લાખી:
આંસુડાં ના'વ્યાં !

દક્ષિણમાં વિચરતા અગત્ય મુનિએ એક પ્રસંગે પોતાની પત્ની લોપામુદ્રાને બોલાવી લાવવાને શિષ્ય તૃણગિન્દુને ઉત્તર દિશામાં રવાના કરતાં કહ્યું, “તેની સાથે પાછા વળતી વખતે તારે તેનાથી એક વાંસ જેટલા છેટે રહીને મુસાફરી કરવી.”

“જેવી આજ્ઞા” —કહી તૃણગિન્દુ રવાના થયો.

પાછા વળતાં તૃણગિન્દુએ ગુરુની આજ્ઞા અદ્વરશઃ જાળવી રાખી. પણ નર્મદાનાં કાંઠાં નીરમાં ન્યારે લોપામુદ્રા ફળવા લાગ્યાં ત્યારે તેમણે આગળ ચાલતા તૃણગિન્દુને પોતાની મહેર બોલાવ્યો. તૃણગિન્દુએ ગુરુની આજ્ઞા અને ગુરુપત્નીની દશા વચ્ચેનો વિરોધ નિહાળ્યો. ને પળતર વિચાર કરી તે નદીમાં પડ્યો ને લોપામુદ્રાને બચાવી લીધાં.

અગત્ય મુનિએ ન્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમણે તૃણગિન્દુને પોતાની સમીપ બોલાવી કહ્યું:

“જીવન કરતાં આઝાપાલનની કિમત વિશેષ છે. તેં એવી આજ્ઞાનો વાંંગ કર્યો છે, તારે માટે સ્વર્ગનાં દાર બંધ રહે એવો દું તને શ્રાપ આપું છું.”

આના ઉત્તરમાં તૃણગિન્દુએ પણ તેજસ્વી વાણીમાં ગુરુને શ્રાપ આપતાં કહ્યું:

“ને આઝાપાલનું ગંભીર પરિણામ નિહાળી, માનવી ને એવા પરિણામમાંથી બચવાને, શુદ્ધ ને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી, આજ્ઞાને કષ્ટગર ભંગ કરે તો એને પાપ માનવું એ માનવજાતિનું અપમાન છે. તમે એ અપમાન કરી રહ્યા છો. ને તેથી તમારે માટે પણ સ્વર્ગનાં દાર બંધ રહે એવો દું પણ તમને શ્રાપ આપું છું.”

x

x

x

વિક્રમ પોતાની કુમારવયે, ગરીબ સ્થિતિમાં, ન્યારે એક મિત્ર સાથે, પર્વતમાળા-ઓમાં રખડતો હતો ત્યારે તેના મિત્રને માહિતી મળી કે, “તે કાષ્ઠ તેજસ્વી યુવાન શૈલજાત્રય પર્વત પર પાવડાનો ધા કરી ‘દા દેવ’-કહી દીન બની બેસે તો તેને તે પર્વતમાંથી એક અમૂલ્ય રત્ન મળી આવે છે.”

વિક્રમ આમ કરવા કમ્બલ શાપ એ અમંગલિન હતું. એટલે મિત્રે તેને એક પાવડો લાવી આપી શૈલજાત્રય પર્વતની કિમતી માટી બોદવાની સલાહ આપી; અને એમ કરતાં વિક્રમે ન્યારે પર્વત પર પાવડાનો ધા કર્યો ત્યારે તે મિત્ર અકસ્માતે તેની સમીપ જઈ બોલી કહ્યો, “ભાઈ, આજે તો ઘેરથી માતાના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા છે.”

વિક્રમ તરત જ ‘દા દેવ’ કહેતાં જમીન પર બેસી ગયો. ને તરત જ તેણે ત્યાં ધા મારેલો ત્યાં એક ઝમઝમતું મોતી દેખાવું. તે મોતીને કાચમાં લેતાં મિત્રે માતાના મૃત્યુના ખોટા સમાચાર આપવા માટે દિલગીરી દર્શાવી વિક્રમને પોતાની મુક્તિ સમજાવી.

“ધિકાર છે, તારા આ લોભને” મિત્રના હાથમાંથી રત્ન પડાવી લઈ તેને પાસેની ખીણમાં ફેંકી દેતાં વિક્રમ ગજ્જો, “પુરુષાર્થને તજી દઇ-દીન જનીને બીજા માગવી તે કરતાં તો મૃત્યુ લાખોગણું વધારે મુંઢર છે.”

x

x

x

ગુર્જરપતિ મૂળરાજ એક પ્રસંગે એક તપસ્વીને મળવા ગયો. ત્યાં તેણે તપસ્વીની નજીક પડેલી સાદડીને ધરધર ધૂળતી જોઈ. રાજાએ વિરમમ પામી તપસ્વીને તેનું કારણ પૂછ્યું.

“રાજાજી, મને સખત તાવ ચડ્યો છે. પણ તું મારે આંગણે અતિથિ તરીકે આવ્યો છે. મારે તારું સન્માન કરવું ઘટે. તે માટે મારા તાવને મેં થોડાક સમય માટે આ સાદડીને સોંપ્યો છે.”

રાજાએ વિશેષ આશ્ચર્ય પામતાં વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, “આવી અદ્ભુત શક્તિ છે તો પછી આપ તાવને સમજાવો દૂર કાં નથી કરી દેતા ?”

“રાજા” તપસ્વી હસીને બોલ્યા, “આ દેહ આપણને આપણાં શુભ-અશુભ કર્મનાં પરિણામ ભોગવવાને મળ્યો છે. એ પરિણામ ભોગવવા વિના કર્મ કાઈ ને છોડતાં નથી, એટલે માનવીની ફરજ છે કે પરિણામ શાંતિથી ભોગવવાં, ને ત્યાં અવધિત કર્મ કરતાં દૂર રહેવું.”

x

x

x

એક પ્રસંગે રાજા બોજ કાઢ સતી સીતું અપૂર્વ લાવણ્ય નિહાળવાને સંન્યાસીના વેશે તે સતીને આંગણે પહોંચ્યો. સતીએ સંન્યાસીને જોતાં જ તેને બોજન માટે ધરમાં નહોતર્યો ને તે ફરીના રમ કાઢવા બેઠી. પણ ફરીમાંથી કેમ કરતાં રસની છતોછલ ધાર ન પછુટે. ને સતી ગ્લાનિભર્યા વદને બોલી:

“શું આ દેશનો રાજા એટલો લંપટ જાન્યો છે કે ફરી પણ પોતાનાં રૂપરસ ગોપલે છે ?”

સંન્યાસીના વેશમાં રહેલા રાજાની આંખ તરત જ ખૂલી ગઈ. તેણે જોઈને સતીને ‘માતા’ કહી પ્રણામ કર્યાં. સતીએ તેના માથા પર હાથ મૂક્યો. ને ફરીમાંથી રસ જલકવા લાગ્યો.

બીજે પ્રસંગે એજ રાજા ગુપ્તવેશે એક ખેતરમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તરસ લાગતાં તેણે ખેડૂતપત્ની પાસે પાણી માગ્યું. ખેડૂત-સ્ત્રીએ પાસે પડેલી એક શેતડી બાગી રાખીને તેના રસથી પ્યાલો ભરી આપ્યો. રાજાએ તે રસ મટમટાવી જઈ ફરી બીજે માગ્યો.

ખેડૂત-સ્ત્રીએ હસીને બીજી શેતડી બાગી. પણ આ પ્રસંગે રસ ધણે એછો નીકળ્યો. ને આંખમાંથી આંસુ સારતાં ખેડૂત-સ્ત્રી બોલી, “શું આ દેશનો રાજા એટલો લોભી જાન્યો છે કે શેતડી પણ રસ નથી છોડતી ?”

રાજા ચમક્યો. તેણે ખેડૂતસ્ત્રીની માફી માગતાં કહ્યું, “બાઈ, હું જ રાજા છું. તમને પાણીને બદલે રસ વાપરતાં જોઈ મને તમારા પાસેથી વધારે કર પડાવવાની લાલચ થઈ આવી. પણ હવે એ વિચાર માટે પણ મને દુઃખ થાય છે.”

ખેડૂતસ્ત્રીએ ત્રીજી શેતડી બાગી. ને ખાલો તેના રસથી છતોછલ ભરાઈ ગયો. -

x

x

x

મીનના શહેનશાહે પોતાના વિરોધી જ્વેષ્ઠા એક વીરને દાખી દેવાને તે વીરની ધરડી માતાને પકડીને ફેદ કરી. જ્યાં જ્યારે એ વીર શરણે ન જ આવ્યો ત્યારે શહેનશાહે કેદી ડોચીને કહાવ્યું, “તારા પુત્રને શાંતિના સંદેશ કહાવ. નહિતર તને રીઆવી-રીબાવીને ખારીશું.”

“એમ !” શહેનશાહનો એ ગદિય લાવેલા મરદારના હાથમાંથી ખેંચી કાઢી, તે વડે પોતાની છોતીને ચીરી નાખી. સરદારને તેનું ખેંચર પાછું સોંપતાં તે વૃદ્ધા બોલી, “તારીમાં કે તારા રાગમાં જે માનવતાનો જરીક પણ અંશ હોય તો મારા પુત્રને મારો હૃદયો મદદ પહોંચાડજે કે, ‘બેટા, માતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત જાઓ છો. હવે ખુલ્લી તરવારે તું તારી વિશાળ ફરજને જાનવજે.”

જેમીલોનની રાણી નીટાકીસે પોતાની કબર પર લખાવેલું કે, “અહીં અખૂટ દ્રવ્ય-બંદારો ભરેલા છે. મારી પ્રજામાંથી જે કાંઈ ગરીબ કે અસક્ત હોય તેણે આ કબર ખોદવી. તે નીચેથી જોઈતું ધન મેળવી લેવું.”

વર્ગો સુધી કાંઈ પણ જેમીલોનવાસીએ એ કબર ન ખોદી. પણ ઈરાનના શહેનશાહ રુદિયસે ત્યારે જેમીલોન છૂટી લીધું ત્યારે તેણે દ્રવ્યબંદારો લૂટી લેવાને રાણી નીટાકીસની કબર પણ ખોદાવી નાખી. નીચેથી કશું જ ન મળ્યું. ફક્ત એક સપાટ પથ્થર નીકળ્યો, જે પર લખેલું હતું: “તું માનવી જ નથી, નહિતર મરેલાને ન સતાવત,”

મધ્યયુગના ખ્રિસ્તી-સંપ્રદાયમાં એક એવો સડો પેસી ગયેલો કે માનવી બને ગમે તેવાં પાપ કરે પણ જો તે ખ્રિસ્તી-ધર્મચુક પાસેથી માશીપત્ર લખાવી લે તો કબર એને એ પાપોમાંથી મુક્તિ બક્ષે છે.

આ સંપ્રદાયમાં, લીખીકના એક અમીરે નગરના મુખ્ય ધર્મચુક પાસે જઈ પૂછ્યું:

“શુરદેવ, મેં કેટલાંક પાપ કર્યા છે, તે કેટલાંક હજી પણ થવા સંભવ છે. એ પાપોમાંથી આપ. મને મુક્તિ બક્ષી શકો ?”

“લખીજ ખુદીથી,” ધર્મચુકએ હસીને કહ્યું, “તે માટે ફક્ત પૂરતાં નાણાં જોઈએ.”

તે અમીરે એક સાખ રૂપિયા આપી ધર્મચુક પાસેથી બધાં જ પાપોનું માશી-પત્ર લખાવી લીધું.

કપક મમય જતાં એ ધર્મચુકની બદલી બીજા નગરમાં થઈ. તે પ્રગંજે તે ધર્મચુકએ પોતાની લાખોની સપ્તિ ને યાદી રાચરચીલા સાથે લીખીકથી વિદાય લીધી. તે માર્ગમાં કેટલાંક ગાણસો માથે ઊભેલા પ્રથમના અમીરે તેમની બધી માલમિલકત લૂટી લીધી.

“પાપી !” ધર્મચુકએ ગર્જના કરી.

“શુરદેવ, ગબગબો મા,” અમીરે દસીને બોલ્યો, “આ પાપનું તો મેં આપના પાસેથી પહેલેથી જ માશીપત્ર લખાવી લીધું છે.”

નબીની અમેરિકન નટી એન શેરીડને દાવડાં વિદ્યાવધના વિદ્યાર્થીઓએ ખૂબ ઉતારી પાડેલી. ઉત્તરમાં નટીએ રોપકર્મો સ્વરે જાણાવ્યું, “ખબર છે, મારી વાર્ષિક આવક અડી લાખની છે—તમારા આખા વિદ્યાલય કરતાં પણ વિશેષ.”

ઉત્તરમાં વિદ્યાર્થીઓએ હસીને કહ્યું: “એ જંગી આવક જ આપની હવનવિવધક નિષ્પ્રજનાનો પુરાવો છે.”

નૃત્ય-કલાનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો

કાન્તિલાલ વિશ્વરામ ત્રિવેદી
(કથક-નૃત્યકાર)

લલિત કલામાં જે જે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે તેમાં નાટ્ય, સંગીત, નૃત્ય વગેરે કલા પ્રમુખસ્થાને છે.

આ કલાઓનું વિવેચન કરનાર શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં છે. તેમાં ભરતમુનિનું 'ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર' પ્રમાણભૂત ગણાય છે. કવિકુલશુભ કાલિદાસની લિખિત પ્રમાણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં અભિનય, સંગીત અને નૃત્યનો સમાવેશ થાય છે.

ભરતમુનિના મત પ્રમાણે નાટ્યની ઉત્પત્તિ અતિ પ્રાચીન છે. ભરતમુનિએ ધ્યાધારી માંડીને પ્રત્યેક દેવ પાસેથી કંઈક કંઈક સામગ્રી એકઠી કરી છે. એ ઉપરાંત, ઋગ્વેદમાંથી નાટ્ય, યજુર્વેદમાંથી અભિનય, સામવેદમાંથી ગાન અને અથર્વવેદમાંથી રસ લઈ તેમણે નિરાણું નાટ્યશાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું છે.

ભરતમુનિના એ 'ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર' પરથી એટલી ખાત્રી થાય છે કે નાટ્ય, સંગીત અને નૃત્યની ઉત્પત્તિ આપણા વેદમાંથી જ થયેલી છે.

'પ્રાયેગ સર્વલોકેષ્વ નૃત્તમિદં સ્વમાયતઃ।' સર્વ મનુષ્યને સ્વાભાવિકપણે જ નૃત્ય તો આવડે જ છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુના દલનચલનમાં એક પ્રકારનું સૌન્દર્ય રહેલું જ છે. પછી તે દલનચલન કૃત્રિમ હોય કે સ્વાભાવિક હોય. કૃત્રિમ દલનચલન એ પણ એક પ્રકારનું નૃત્ય તો છે જ.

આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વાભાવિક દલનચલનમાંથી ઈશ્વરદત્ત અંગને એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વલણ દઈ, તે વલણને કાર્જી-વિશિષ્ટ નિયમમાં બાંધી લીધું આનું નામ નૃત્ય.

પ્રાચીન સમયમાં આ કલાનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. એનું સ્થાન પ્રથમ પકિતમાં હતું. એ સમયના હિન્દુ રાજાઓનાં સંતાનોને આ કલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. બૃહલકની કથા આની સાક્ષી પૂરે છે. પ્રાચીન સમયમાં, રાજદરબારમાં નૃત્યકલાનું કેટલું માન હતું તેની ઉત્કૃષ્ટ કદવના કાલિદાસના 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકમાં હરદત્ત અને ગણદાસ-આ બંને પાત્રોના સંવાદમાંથી સ્પષ્ટ જ મળી આવે છે.

સંગીત અગર ગાયનકલા અને નૃત્યકલા, આ બંને, પ્રાચીનકાળથી, સાથોસાથ ઊતરી આવેલ છે; કારણ કે બંનેનું સ્થાન એકબીજામાં ઓળખીત થયેલું છે. મનુષ્યને નેટલી ગાયનકલા સ્વાભાવિક છે તેટલીજ નૃત્યકલા સ્વાભાવિક છે. કદાચ જો એમ કહીએ કે ગાયનકલા કરતાં નૃત્યકલા મનુષ્યમાત્રને અધિક સ્વાભાવિક છે તો આમ કહેવામાં જરાય અત્યુક્તિને સ્થાન નથી.

નૃત્યકલાની પ્રાથમિક અવસ્થામાં, માત્ર શારીરિક-અંગવિશેષ-ક્રિયા કરવાની રહે છે, ૩,

પરન્તુ દ્વિતીય—તૃતીય અવસ્થામાં સંગીતકલાની જોડમાં કીજા રહેવું પડે છે; તાલ પ્રમાણે શબ્દને અનુસરવું પડે છે; માત્રાબેદ સમજી, શબ્દના ભાર-સૂચક અભિનયને અનુસરવું પડે છે.

નૃત્યની ઉત્તમ અવસ્થામાં લાવદર્શક નૃત્ય અને સાહિત્ય નૃત્ય—એમ બે પ્રકાર પડે છે. આ બંને પ્રકારમાં ખામ ફેર છે.

લાવદર્શક નૃત્ય એ અંગવિશેષથી ઉપજતું મૂક ગાન છે. આ બાબતમાં નૃત્યવિવેચક જીવ પોણના શબ્દો પણ આમ જ છે.

નૃત્ય-નૃત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નૃત્તી નામ વિશેષે ।—આ ધાતુ પરથી થયેલી છે. આ અંગવિશેષનો પ્રારંભ પાદતાલથી થાય છે. પાદાત્ય નૃત્યકલાની સુમંગલિ સાધનાર અધકાર મિ. બ્યૂ એ'પ (Beauchamp) પ્રાગ્ભજના આ પાદતાલના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર આપે છે. એ પ્રકારને તેણે 'નૃત્તપાદ' એવી મંત્રા આપી છે. ભાગતીય નૃત્ય-વિચારદો એ પ્રારંભના પાદતાલને અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારની કલ્પનામાં વહેંચી નાખે છે, અને એ સર્વને શાસ્ત્રશુદ્ધ, નિયમયુક્ત કહે છે.

નૃત્તાચાર્ય કોહલેએ, નૃત્યમાં હસ્તક્રિયાના પ્રકારો, ભરતમુનિ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં આપ્યા છે. પાદ કરતા દસ્ત વિશેષ સુદરતા સૂચવે છે એવી જ એકજ પાદતાલમાં અનેક હસ્તક્રિયાને રચાન મળ્યું છે.

તાલ, પગ, હાડાં, કટિ, મરદન વગેરે વિવિધ શારીરિક અવયવોનું હલનચલન, પ્રમાણસર—તાલમર, અમુક વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે.

નૃત્યકલાનાં આ બધા વિશિષ્ટ તરવો છે.

પ્રાચીન ભારતમાં નૃત્યકલાનો મંપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. કાલાંતરે આ કલા નામશેષ થઈ રહી, અને છેવટે ઉચ્ચ સમાજમાંથી અદસ્ય થઈ પછા સમય સુધી, ઉચ્ચ અને જીવિગાન વર્ગે એના તરફ દુર્લેપ ગમ્યું એજ એની કમનસીબી.

દિન્દની ભૂમિ પર, વૈભવસપત્ત અને કલાગ્રેમી મુસલમાન બાદશાહોનો જમાનો આવ્યો ત્યારે નૃત્યકલાને ઉત્તેજન મળ્યું તો પણ મહેલાના જેવું સ્થાન એ કલા લાઈ શકી નહિ.

ત્યારપછીના મગડી સામ્રાજ્યમાં વિવિધ કલાઓને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તો પણ નૃત્યકલા અમમ દરજ્જે પહોંચી શકી નહિ.

પર્તગાન યુગમાં એ નૃત્યકલાનો પુનર્જન્મ થયો છે,

મગજ કે હૃદય ?

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ બી. એ.

* [માલિની]

મૃદુલ શિશુક હેયુ મુક્ત નિર્બંધ કોણું,
સરલ મધુર મારે જોઈએ છે સહાયે;
અણુધ મતિ-વિતર્કે નિઃશયાભાવવાણું,
શિશુમગજ ન મારે જોઈએ છે જરાયે.

આલસુહૃત મહેશ કરવા જતો. સ્મૃતિને સતેજ કરતા, ચેનન અને ઉત્લામલર્વા પ્રભાતના શાંત વાતાવરણમાં ધડીક કવિતાની કડીઓ ગોઠવતો, ધડીક સરકંતી કલ્પનાને પકડવા મથામણ કરતો તે ગુજરાત-નગરના બેઠાલાટના એક બગલા નજીક આવી પહોંચતો ત્યારે નીચેના ખંડમાંથી મંગીતની તાલબદ્ધતામાં ઊઠતા ધૂધરમાળના રણુકાર તેના પગને ચંભાવી દેતા. વિતાનને ભરતી એ સ્વરસૃષ્ટિ તેના હૃદયનેપથ્યમાં અવનવા ભાવ પ્રેરતી. ને તેના સ્મરણુપટ પર એ રણુકાર દરબડી યડકાયા કરતા.

રાત્રિની શાંત નિઃસ્તબ્ધતામાં છાયામિત્ર જેવી ચાલી જતી વણુકારના ધૂધરનો 'મધુર રણુકાર સૂતેલા કોઇ અમિતને જગાડી દે, તેમ આ ધૂધરમાળના રણુકાર તેને સ્વપ્નમાંથી જગાડી દેતા.

પ્રભાતે નિત્ય કરવા જતું એ તેનો ક્રમ મર્ધ ગયો. બગલા નજીક આવી પહોંચતાં, ફરી એજ રણુકાર, એજ સુગાવટ તેની નવી કાવ્યસૃષ્ટિ ઊભી કરતાં.

તેને ખબર નહોતી કે નૂતન રચાપત્યક્ષાના પ્રતીક સરીખો ને ફૂલછોડની સુગંધથી મધમધતો આ આછાનીલા રંગનો સુખઃ બંગલો કોનો હતો ? તેને ખબર નહોતી કે એકજ વાયોલીનના યેગ સૂરની ગિલાવટમાં તબલાના ઠેકા સાથે વાતાવરણને નચાવતી એ પાનીઓ કોની હતી ? પણ કેમ દારથી એ પાનીઓ કોઈ મીરાં, કે સગરની બવા 'ગો માનવ-હૃદયને કવિના, નૃત્ય અને મંગીતથી પુનિત કરવા સારાનપત્ર કોઇ ચિરયૌવનાની હતો તેમ તે કલ્પતો. ને, આ સ્વપ્નશોભનાનુ અંતરિણે પાદપ્રક્ષાલન કરી તેનું અંતર પુષકિત થતું.

પછી તો આ બંગલો તેનું પૂજમંદિર બની ગયું મંદિરમાં નાચતી દેહવસ્ત્રી તેની આરાધ્ય-મૂર્તિ બની ગઇ. ને એ મૂર્તિના ઘૂઘરનો રણુકાર તેનાં કાન્યેનો પ્રસાદ બની ગયો.

જેમ જેમ આ કલ્પનામૂર્તિને એક હકાર-પ્રણયીની તપસાધનાથી તે આરાધવા લાગ્યો તેમ તેનાં કાવ્ય-સર્જનોની એ પ્રેરણા બનતી ગઇ. નવ નવાં રૂપે—અવનવા ભાવે, વિવિધ કવિતા-સામગ્રીએ એ તેનાં કાવ્યોમાં પ્રેયસી બનીને રાખી. ઊર્મિ, ચિંતન, ભાવ, પ્રસાદ અને માર્દવરૂપી તેનાં કાવ્યોનું બધું મર્દનતંત્ર આ મનોમૂર્તિની આસપાસ રચાણું. તેની પ્રાંતીય દષ્ટિ મર્દેશી બની. અવિરત અને અખલિત રીતે મર્દર ગતિએ વહેના તેના કાવ્યપ્રવાહે જાતુકની સૃષ્ટિમાં નવો પ્રાણ મળકાવ્યો. તેની કવિતા શુવનમોદિની બની જગતને પ્રેરવા લાગી. તેના કાવ્ય-ગ્રન્થોએ કવિતા—ક્ષેત્રમાં નવીન પગદંડી પાડી.

એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું હતું. હતુએ તે ત્યાં ફરવા જતો. વાતાવરણમાં એ જ પુષ્પ-સુગંધ, એજ સ્વરો, એજ નર્તન. પણ હવે મહેશને દરથી એ પુષ્પસુગંધ ઝીલવાને બદલે એ ફૂલોને ચૂંટવાની ઇચ્છા થઇ આવતી. તેને વરેલ કીર્તિ અને ધનથી એ બગલાને પોતાનો કરવાની એવણાં તેના અંતરના કોઈ અંગણ ખૂલે ઊઠતી. જે પાનીઓને તેણે સ્વપ્નમાં

પૂજા હતી તેને નીરખવાની તેને ઝંખના થતી. હવે એ પાનીઓ ઉપરની દેહલતા નિહાળવાની વૃત્તિ તેના ચિત્તને વ્યાકુળ કરતી. સરસ્વતી ને મોરાં બનીને પ્રેરતી એ કલ્પના-મૂર્તિનું દેહ—સૌન્દર્ય જોવા તેનાં ચક્ષુઓ તલપતાં. ને રાજ રાજ એ સૌન્દર્યમૂર્તિ કેવી હશે તેની વિવિધ કલ્પનાઓમાં તે પહાવરો ખની જતો.

આવનાજગતમાં ઊડતા આ માનવકવિને હવે માનવીને મુલજ એવી જીવન-સૃષ્ટિ સર્જવાની અને એ સૃષ્ટિમાં સ્વૈરવિહાર કરવાની એવણા યર્ષ હતી.

રાત્રિના ચાર વાગ્યા હતા. મહેશ કોઈ સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો. દૂર દૂર ક્ષિતિજમાંથી ઊઠતો કોઈ ધ્વનિ તેના કર્ણપટ પર અથડાતો હતો. એ સંગીતના તાલે તાલે કોઈ રૂપાની ધંટડીના અવાજ જેવો નૂપુરજીણકાર ઊઠવા માડ્યો હતો. નાચતી કમ્બુજ પાનીઓ દેખાતી હતી. નૂપુરો ઉપર તારક ટીપકીઓ સ્થામ સાળુ પગલે પગલે હેલાતો હતો. સાળુ પરની સફેદ પામરી વિહંગની પાખ સરીખી ઊડતી હતી. કરમાં યુગ્મયુગાની મંજરીમાલા શોભતી હતી. સપ્રમાણ દેહલતામાંથી અગ્રોધ સુગંધી પ્રસરી રહી હતી. દેહવેલીની કાંતિ, કૌમુદિયીથે વધુ ઉજ્જ્વલ દીસતી હતી. કમકતા પગેમાં, હલેકાતી દેહવસ્ત્રીમાં ને નાચતી અંશુલિઓમાં અદીક નૃત્ય ભર્યું હતું. ગૂંચાયલી વેણી કટિ પ્રદેશ પર અથડાઈ રંગોળાતી હતી. વિશાલ બાલપર તારક-ટીપકીઓએ ખીજ-અનુ મિત્રામણ કર્યું હતું. ઘાટીલા મુખની પ્રતિભાં તેજઃપુંજ જેવી હતી. સરિમત ને અર્ધખીકાપલે અધરાએ મેષધનુ આપ્યાં હતાં. કાજળે આંજલે નયનોની તેજ્યમક વીજળીથીથે વેધક હતી. તેનાથી આ સ્વપ્ન-પ્રકાશ ઝીલી શકાયો નહોતો. તે સફાળો બેઠો ધધને જોલ્યો, "નર્તિકા! નર્તિકા!"

તેનાં નેત્રો ખૂલી ગયાં. ખંડમાં અંધકાર હતો. તે જોશે યથો, ને સ્વપ્નમાં નિત્ય સંતોષતી આ નર્તિકાને આજ નીરખવાનો નિશ્ચય કરી નર્તિકાના ગૃહપ્રતિ જવા ઉપડ્યો. આંજ કોઈ કાવ્યની કલ્પના તેને આવતી નહોતી. આજ તેને સ્વપ્નમૂર્તિનાં અંગો નિહાળવાની ધૈલજા લાગી હતી. ને, એ કલ્પનામાં ને કલ્પનામાં તે નર્તિકાના અંગલા નચેક આવી પહોંચ્યો.

પ્રજ્ઞાતના છ વાગ્યા હતા. મહેશે દારમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ દૂર ઝારી વતી ફૂલછોડને પ્રાણી પ્રાંતો, આલીશોક વર્ષના, ગોઠણસુધી પહેરેલ ખેલા સફેદ ધોતિયાથી સજ્જ એવા, ગોટી ચમકતી આંખોવાળા, સ્થામ વર્ણના લેખાએ ઘોટા પાડી પૂછ્યું:

"કિરકા કામ હમ?"

"કિસીકા બી" મહેશે તેની સાંમે જોવા વિના બેપરવાઇથી જવાબ આપ્યો.

માણી આ વિચિત્ર પ્રત્યુત્તરથી ને દ્વારપ્રવેશ કરનારની દેખાતી મૃદતાથી ચુરસે યથો. ને ઝારી પડતી મુઠી, મહેશ તરફ આવતાં તરફ્યો:

"અંદર જોનેકી મનાઇ હૈ."

મહેશે કંઈ પણ ઉત્તર ન દીધો. તે ઉતાવળે પગલે જે ખંડમાંથી સંગીતના સ્વરો ઊઠતા હતા તેની નજીક, માણી તેને રોકે તે પહેલાં, આવી પહોંચ્યો, ને ધંટડી (Call Bell)ની આંપ દબાવી.

ત્યાં, સફાઈથી ઝોલેલ વાંકડિયા વાળવાળા, સ્વચ્છ સફેદ ખમીશ ને ધોતિયાથી મુસલજ એવા કોઈ રૂપાળા યુવાને દાર બોલ્યું. તેણે મહેશપર દૃષ્ટિ ફેંકી, ને તેના મુઆર્ષિદની પ્રતિભાથી જાણે અંગતર્થ ગયો હોય તેમ અચકાધને તે બોલ્યો:

“કાણુ છે આપ ? કાનું કામ છે ?”

“મહેશ. નર્તિકાદેવીને મળવું છે.”

“કાણુ, કવિ, મહેશ ?”

“હા હા.”

દાર ખોલનાર ધુરુપનો અવાજ અંડમાં નૃત્ય કરતી નર્તિકાએ સાંભળ્યો. તેણે નૃત્ય બંધ કર્યું. ને સફાળી દાર મभीપ આવનાં, નમન કરી ખોલી:

“કાણુ, આપ છે કવિ મહેશ ?” ને તેનાં ચક્ષુ બંધ થયાં.

“હા હા.” મહેશે ઉભય હાથથી વદન સ્વીકારી આ સ્વરૂપવતીના રૂપથી અંગ્રામ જાણે પેતે રૂપસમાધિમાં લીન ચર્ષ ગયેાં ન હોય તેવા ભાવથી પ્રત્યુત્તર દીધો.

નર્તિકા સ્વસ્થ થઇ ને જમણા હાથવતી આવકારસૂચક મુદ્રા દર્શાવી ખોલી: “પધારો, કવિ. અંદર આવો.”

“ને મહેશે ખંડપ્રવેશ કરવાં પ્રથમ ડગ ભર્યું ત્યાં મહેશ ને નર્તિકાના મુખપર છવાતા, જાણે તે બંને ધુંધેધુનનાં પ્રજ્વળી ન હોય તેવા, વિચિત્ર ભાવ દેખી દિઠ્ઠમુઠ બનેલ લેયો ખોલ્યો:

“લેકિન માયછ! શાયદ આપ ભૂલ રહે છે આપકા હકમ. ‘ગિના મંજૂરી કિસીકુ’ બી મત આને દો.’ હે છ ?”

“હાં મંજૂરી! મંજૂરી!” નર્તિકાએ માળાની વાતને મુક્ત હાસ્યમાં ઉઠાડતાં કહ્યું, ને મહેશ તથા દાર ખોલનારને હોશી ખોલી: “ચાલો, ચાલો, અંદર ચાલો.”

સહુ અંદર ગયાં.

ને માળા તેની માયછની આ વિચિત્ર વર્તણૂકથી આશ્ચર્ય પામી પ્રવેશદ્વારનાં પગધિયાં પર ખેડો. કડિયાના ખિસ્સામાંથી કમાવેલ તંબાકુ કાઢીને એ હાથથી તેને ચોળતાં ચોળતાં માથું ધૂણાવતો યકવા લાગ્યો, “મંજૂરી! હાં; મંજૂરી! અમ સખ બાતકી મંજૂરી. રામા લેયા! અખ કયસી મઝા ?”

ખંડ મધ્યે જતાં, મહેશને જાણુના એક સોફા તરફ અંચુલિનિર્દેશ કરતાં નર્તિકા ખોલી: “બેસો.”

મહેશ ખેડો. નર્તિકા શાળુ સંકેતરતી તેની બાલુમાં બેઠી, અને આંગળીઓવતી વેણીને હસ્સો રમાડતી ખોલી:

“લણો જ આનંદ થયો આજ મને આપનાં દર્શનથી. આપનાં કાળો હું વાંચતો ત્યારે મને થતું કે આપનાં દર્શનનો લાલ મને મળે તો કેવું ?”

“હું તો આ તરફ હંમેશાં ફરવા આવું છું. દરરોજ જહારથી નૃત્યની રમઝટ સાંભળતો ને મને આપનાં દર્શન કરવાની અને નૃત્ય નીરખવાની ઉત્કેષા થઈ આવતી.” ખંડની સમ્ભવતનું નિરીક્ષણ કરતાં મહેશ ખોલ્યો.

“આપ અહીં સુધી ફરવા આવો ને અમને દર્શનનો પણ લાભ ન આવો ?” મહેશની આંખમાં આંખ પડેલી, સરકતી સાળુની ડોર સંકેતરતાં નર્તિકા ખોલી.

“આપ એકે અગ્રણ્ય નર્તિકા. ન ચોળાં ન પિછાનું. કેમ કરી આવવું ?”

“આપ મારાથી અપરીચિત છે કાં ? હું છું મંદાકિની.”

“કોણ ? આંતરરાષ્ટ્રીય નર્તિકા મંદાકિની તે આપ...” ‘આપ’ સંખ્દ પર બારે મૂકી મહેશે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની પૂછ્યું.

મંદાકિનીએ ‘હકાર’માં શિર હલાવ્યું. ને બોલી: ‘યુરોપની છેલ્લી સફર પૂરી કર્યા પછી ‘કચક નૃત્ય’ના અભ્યાસ માટે હું એક વર્ષ થયાં અહીં રહી છું. સાધના માટે નિવૃત્તિની જરૂરત હોવાથી જાણ જાતને મ્હારા આ રહેઠાણની મં ગળુ થવા નથી દીધી.”

“આપનાં વૃણોનો અવાજ હું સાંભળતો ત્યારે, મને થતું કે આપ જરૂર કોઈ મહાન નર્તિકા હશે.”

ને, ખંડમાં ચોડા વખત મૌન પ્રસર્યું. ત્યાં જાણમાં બિભેષા નોકરને ઉદ્દેશી મંદાકિની બોલી:

“કિરણ ! બે કપ ચાપના લાવતો.”

“હા હા, બહેનજી ! હમણાં લાગ્યો.” કહી કિરણ ચાલ્યો ગયો.

મહેશ મંદાકિનીનું સ્વરૂપ નીરખી રહ્યો હતો. તેને લાગતું હતું કે તેની કલ્પનામૂર્તિ મંદાકિનીમાં આવીને સમાઈ જતી હતી. ને આ કલ્પનાથી મંદાકિની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં તેની આંખો ચિંતનની કાંઈ અદૃશ્ય શક્તિ કલ્પતી થઈ જતી હતી. અને તેમાંથી તેજસ્વ્યમાર અમકંટો હતો. આ તેજસ્વ્યમક સાથે મુખના ભાવો કવિ-હૃદયની આરસીની છાયા બની આપતા હતા.

વાર્તાલાપમાં મંદાકિની મહેશના મુખના ભાવો અને આંખોની તેજસ્વ્યમકમાં થતા ફેરફારો જોઈ સ્તબ્ધ બની ગઈ હતી. કવિજ્ઞાની કવિતા આંખોની તેજસ્વ્યમક ને સિંધરતા-મંજ સમાવણી હોય છે એમ તેણે માન્યું. તે જીભ ઘઈ અને વાચોલીન-વાજક તથા તબક્ષ્મીને વાજિત શરૂ કરવાની સંતા કરી.

વાજિતની સુરાવટ ને ઘૂંપરમાળના રણકારે મહેશની વિચારમાળા તૂટી. ને નયનો મંદાકિની પર ઠેરવતાં તે ‘અભિસારિકા’-નૃત્ય કરી રહી હોય તેમ તેને લાગ્યું. મહેશને આજ એ વિરપરિગિત ટેકામાં અજળ ચેતન લાગ્યું. એ ઘૂંપરમાં વણ્યમુલ્યો રણકાર સંભળાણો. વાચોલીન અને તળલાંએ અનેરી ‘ધૂન’ જમાવી હોય તેમ તેને લાગ્યું. મંદાકિનીનાં આજુબજો અને દેહસ્વરૂપ તેણે કદાપિ હતાં તેથી વધુ સુંદર દીક્ષાં. આ સ્વરજમાવટમાં એકતાન યઈ તે ડોહવા લાગ્યો. ને તેનો પ્રાણ જલે બીડી બીડી એ રણકારમાં પુરાઈ જતો હોય તેમ તેને આલાસ થયો. મંદાકિનીના સ્મિતમાં, તેનો મુદ્રાઓમાં, દેહ-વર્ણાકમાં, નૃત્યમાં જલે ‘પ્રણયનો અભિસાર’ ન લાયો હોય તેમ તેણે કલ્પ્યું. તેણે મંદાકિનીનાં નયનો મંદો જોયું તો જલે કોઈ અનૈક તેજ તેને ખેંચી રહ્યું હતું.

નૃત્ય પૂરું થયું ને મંદાકિનીએ ચોક્કા ઉપર મહેશની જાણમાં બેસતાં પૂછ્યું: “નૃત્ય ગમ્યું ?”

“ગમ્યું ?” જલે કોઈ તન્દ્રામાંથી જાગ્રત થતો હોય એ રીતે મહેશે સાંભો પ્રમ પૂછ્યો, ને સ્વસ્થ થતાં બોલ્યો:

“હા ગમ્યું. ખૂબ ગમ્યું. કેટલું અદ્ભુત !”

“ખૂબ પ્રશસ્તિ કરો છો કા ?”

“તમારું નૃત્ય એ માગી લ્યે છે.”

“કવિ ! તમારાં ‘વગોમરા’, ‘વીચિકા’, ‘પાયેર’ વગેરે મહાકાવ્યો હું વાંચતી ત્યારે તમારી કલાદૃષ્ટિ માટે મને માન યઈ આવતું.”

ત્યાં કિરણુ ચાલ તથા નારતો લઈ આવ્યો, ને ટીપોયપર દે મૂકી. કિરણુને જોઈ મંદાકિનીએ કપમાંથી અવાજે કહ્યું: ‘અરે, ચાલ તે તું હજુ હવે લાવે છે કે ?’

ખાખી ખમીય અને ચૂરી પહેરેલો, અસ્તવ્યસ્ત બાલ ને દીન : મુખમુદ્રાવાળો, સુક-લકડી બાંધાતો અનાથ કિરણુ એની બહેનજીના આ પ્રશ્નથી મૂંઝવા લાગ્યો અને ડરથી કંપતાં બોલ્યો:

“બહેનજી, ચાલ તો ક્યારનીયે તૈયાર થઈ ગઈ હતી. પણ ખાંડ સાથે કપમાં ચાલતું પાણી નાખી માથે દૂધ રેડું તો ચાલ ફિક્કી થઈ જાય. વળી ચાલતું પાણી નાખું તો ચાલ કડક થઈ જાય. ને, પાણી ને દૂધ ને દૂધ ને પાણી એમ નાખતાં નાખતાં ચાલ બગડી ગઈ એટલે નવી બનાવવી પડી, ને બહેનજી જરા ‘ડર’ થઈ ગયા.”

મહેશ અને મંદાકિની કિરણુના આ ઉત્તરથી હસવા માંડ્યાં. એની બહેનજીને હસતી જોઈ પોતે કાંઈ પરાક્રમનું દાવું કરીને બહેનજીને ખુશ કર્યા છે તેમ માની તે પણ હસતાં માંડ્યો.

કિરણુ પર નજર જતાં, તેને હસતો જોઈ મંદાકિની તરફથી બોલી:

“અરે મુરખ, આમાં હસવાનું તે શું છે ? કયું બહાદુરીનું કામ કર્યું છે તે ?”

કિરણુ ઊભોલો પડી બાલુના ખંડમાં ઘરાઈ ગયો ને હસવું કે રડવું તેની તેને ખબર પડી નહિ.

“ઠીક, સાફ ત્યારે. હવે હું આપની રમ લઇશ” કહી મહેશ બોલ્યો. મંદાકિની પણ બોલી. અને. બોલતાં. બોલતાં બોલી:

“તમે હર વખત અહીં આવતા રહો તો ? વૃત્તમાં કવિતા બાજશે તો બીર જ જમાવટ થશે. હું સવારના પાંચથી આઠ વાગ્યા સુધી વૃત્તની ‘પ્રેક્ટીસ’ કરું છું.”

“જરૂર આવીશ” કહી મહેશ વંદન કર્યું. ને ખંડના ખૂણામાં બેઠેલા વાંચોક્તિ વાંચક તથા તબલચીને રિમતથી નમન કરી ચાલવા માંડ્યું.

મંદાકિની આ વિચિત્ર પુરુષને તે દેખાતો બંધ થયો નહિ ત્યાંસુધી, બારણામાં બિભી નીરખી રહી.

મહેશ ઘેર ગયો. એ ચક્ષુઓ તેના સ્વપ્નમાં તરી રહ્યાં. એ નાયતી અંશુલિઓ હવામાં વિઝાઈ રહી.

હવે તે નિત્ય સવારના મંદાકિનીને ઘેર આવતો. ને રોજ સાહિત્ય અને વૃત્તકલા વિષેના વાર્તાલાપોમાં પ્રજુલ્યો છૂપો આહવાદ અનુભવતો.

પણ હવે તો મહેશને મંદાકિનીના દેહની ઝંખના લાગી હતી. ચક્ષુમાં. ચક્ષુ. પરાવી ઊરના ક્ષાવ વ્યક્ત કરતી પ્રજુલ્યસાધિમાં લીન થવા તે આતુર થતો. રાત-દિવસ તેને મંદાકિનીના જ ચમણાં સતાવતાં. જાણે ગર્જતા સાગરકંઠે તે મંદાકિનીને પકડ્યા જઈ રહ્યો હોય; જાણે બગીચાના કોઇ એકાંત ખૂણામાં બંને બેઠાં હોય ત્યારે મંદાકિનીની વેણીમાંથી ખરતાં ફૂલને ઊંચકી તે વેણીમાં નાખી રહ્યો હોય; જાણે સરોવર અને સરિતાનાં સંગમ સ્થાને કોઇ વડલાની શીતળ છાંયે બિભી, બંને પ્રતિદર્શન કરી રહ્યાં હોય; જાણે કમનીય-કુંજોમાં ને લીલોછમ વાડીઓમાં બંને વિહરી રહ્યાં હોય; જાણે ગાડીમાં, મોટરમાં, ટ્રેનમાં, જહાજમાં મસ્તી તોફાન કરતાં બંને રહેલગાહે નીકળી પડ્યાં હોય; ને જાણે શરમ્ભંદની

રાત્રે આંદની પાથર્યો મિંધુનાં શાંત જળમાં બંને વહેતી હોડીમાં અધર—પાન કરી રહ્યાં હોય;—એવાં સ્વપ્ને તેને રાતદિન જાગવા દેતાં નહિ.

તેની વર્તણૂકમાં અને સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું અચર્ય આવી ગયું હતું. માટીના આ માનવ—કવિને હવે માટીની શૂંપ લાગી હતી.

મંદાકિનીને જીવન-સખી બનાવ્યા વિના પોતે જાગીને બેસી શકશે નહિ તેમ તેણે માન્યું. મંદાકિનીના કરની ચામના કરવા તેના ગૃહે જવા ઉપાયો.

સંધ્યા નમતી હતી. વાતાવરણ શાંત હતું. તે અંદર ગયો. તે મંદાકિનીના ખંડનાં અર્ધ—બીડેલ પારણાને ધક્કો દઈ દ્વાર—પ્રવેશ કરતાં ખંડમાં દષ્ટિ ફેંકી, તો તેણે મંદાકિનીને તેના વાગોલીન-વાજક સાથે વિકૃત સ્થિતિમાં એકલી બેઠી. તેની જાણતી જામિયો રાખી ગઈ. એક પળ તે જડ મઠ જોયો રહ્યો. મંદાકિની પર બીજી દષ્ટિ નાખવા તેની આંખોમાં શક્તિ રહી નહિ. કચુંક કદમી તેણે વાંસો ફેરવ્યો તે પગ ઉપાડ્યા.

મંદાકિની તેને ખંડ-પ્રવેશ કરતો જોઈ સ્વસ્થ થવા કોશિષ કરી રહી હતી. મહેશને પાછો ફરતો જોઈ હોલિત મુખમુદ્રાએ, શરમાતાં નયનોએ ને મૂંઝતા અવાજે તે બોલી જાહી: “કવિ! ઓ કવિ!”

પણ મહેશ તે શબ્દો સાંભળ્યા નહિ. રાત્રિની સાંતિમાં, મહેશનાં પગલાંનો અવાજ જાહી રહ્યો.

વળતે આતકી ઝંખે તેમ મંદાકિની મહેશને ઝંખતી બેઠી. દ્વાર ખખડે કે બહાર કાઢનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાય ત્યારે મહેશ આવતો હશે એમ કદમી મંદાકિની પારીમાંથી ડાકું કાઢતી, તે મહેશ નહિ દેખાતાં, આકાશમાં કાઠકે બઢકતી એકાકી વાદળી પર આંખો ફેરવતી.

પણ મહેશ આવ્યો નહિ. ત્રણ દિવસ વીત્યા તોયે તે પાછો ફર્યો નહિ. તેણે નોકર દ્વારા મહેશ બોલકું તોયે તે ન આવ્યો.

મંદાકિનીથી આ વિરહતાપ સહી શકાયો નહિ. તે બહાર નીકળી, ગાડી ભાડે કરી, તે મહેશને મળવા જીપડી. મહેશને ઘેર પહોંચી, દાદર ચડી, તેના ખંડનાં પારણાં પર આંખો પડતી ત્રણ ટકારા કર્યા ને જૂઝ મારી “કવિ! ઓ કવિ!”

જવાબમાં ધડિયાળના પાર વાગ્યાના ટકારા સંભળાયા. તેણે પારણાને ધક્કો દીધો. દ્વાર ખુલ્લું હતું. ઝોરડામાં દષ્ટિ ફેંકતાં અડોલકો વેરાવળ પ્રસ્તકો ને હસ્તચિખિત ટાળ્યો નજરે પડ્યાં.

તે નીચે જીતરી, ને દાદરા પાસેની ઝોરડીમાં સુતેલા બેથાને જગાડનાં બોલી: “મખન લેવા! ઓ, મખન લેવા!”

કુલકર્ણી નિદ્રામાંથી જાગતો બેથો જખાવા લાગ્યો:

“એજ કયા મુશીબન દે. મે બાણુ ઝોર માયજલોક, હમસોકકું કલીમી સોનેકું નહિ દેમા.”

“ઓ, સોનેવાસો! જરા સુન તો સદી. બાણુજ કદાં દે!”

“કમા બાણુજ! ઓ માયજ આપા.” મંદાકિનીને ઝાળખી, પયારીમાંથી બેથો મેઠો થયો ને હેઝકાઈ જઈ બોલ્યો.

“હા, ખાણુજી. કીધર હે વો?”

“કીધર, માયજી! વો તો ચલે ગયે.”

“ચલે ગયે! કહાં?” જાણે વીજળી પડી હોય તેવા આઘાતથી મંદાકિની ખેલી.

“વો તો નહિ માણુમ, માયજી!” દીન બની લૈયાએ જવાબ આપ્યો.

“અચ્છા” મંદાકિનીએ એક જીડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

તે ઘેર ગઇ. પોતાના ખંડનાં આરણ્યાં બંધ કર્યાં. મેજના ખાનામાંથી ‘પેડ’ તથા ‘ચેન’ કાઢ્યાં. પત્ર લખી પરખીડિયામાં ખીડ્યો. બાણુના ખંડમાં ગઇ. દવાઓવાળા કંપાટમાંથી એક શીશી કાઢી. ને તેમાંથી થોડો પ્રવાહી પદાર્થ કાચના પ્યાલામાં રેડી, તે પીધો, ને શય્યા પર ઢળી પડી.

x

x

x

ત્રણ દિવસ પહેલાં સ્વપ્નેય ન માની શકાય કે કદાચી શકાય એવું દ્રશ્ય જોઈ મહેશના મગજમાં તોફાન ઊઠ્યું હતું. પોતાની પ્રિયતમા પરપુરુષના પ્રેમમાં છે એ કદપનાએ તેને કમકમાં આવ્યાં. ને પોતાની અપાત્રતા માટે તિરસ્કાર થયો. મંદાકિની ક્યારેય પોતાની મશે નહિ, તેમ, તેણે માન્યું, મંદાકિનીને જૂલવા માટે સહેર છોડી, કોઈને જણાવ્યા વિના, પડોશના સહેરમાં જીપડી ગયો. પણ મંદાકિનીથી તે જેટલે દૂર જતો ગયો તેટલી તે નજદીક આવતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. જેમ જેમ તે મંદાકિનીને જૂલવા કોશીસ કરી રહ્યો તેમ તેમ, મંદાકિનીના જ વિચારો તેને હરખે સતાવવા લાગ્યા. એ ધૂધર—રણકાર, એ સંગીત, એ નૃત્ય, એ ધૂન વગેરે એ જેટલે અંશે વીસરવા મથામણ કરી રહ્યો તેટલે અંશે તે કંઈપનામુદ્રિ તેના સ્મરણપટ પર ધર કરીને બેઠી. ત્રણ દિવસનો આ વિરહ-સંતાપ તેનાથી સહી શકાયો નહિ. તેનું હૃદય મંદાકિનીને મળવા તક્ષપાપડ ચર્ધ રહ્યું. તેણે સાંજની, ટ્રેન પકડી ને બીજે દિવસે સવારના પાંચ વાગે પોતાને ગામ પહોંચતાં, સ્ટેશનથી સીધો મંદાકિનીને ઘેર જવા જીપડ્યો. પ્રભાતના છ વાગ્યા હતા. દોઢ વર્ષના આ પરિચિત વાતાવરણે તેની હૃદય—ધમક વધારી દીધી. કંપાટભેર તે મંદાકિનીના ખંડ પ્રતિ જીપડ્યો. ને આજ દાર બંધ જોઇ તેને આશ્ચર્ય થયું. તેણે દાર ધણધણાવ્યું ને ખૂમો પાડી, પણ કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. ને દાર તોડાવ્યું. ખંડમાં જોઈું તો મૃત મંદાકિની સસ્મિત વદને પોટી હતી. ને મેજ ઉપર એક કવર પડ્યું હતું. શિયિલ ગાત્રે ને કંપતા હાથે મહેશે કવર ખોલ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું:

“જ્ઞાલા મહેશ,

ત્રણ યુગ જેવા ત્રણ દિવસ સુધી તમારી રાહ જોઇ પણ તમે ન આવ્યા. તમને મળવા તમારે ઘેર આવી, પણ તમે ન મળ્યા. પ્રોતમ! કવિઓનાં હૃદય પત્થર જેવાં નિષ્કુર થશે ત્યારે પૃથ્વીનું શું થશે?

વિધિએ આપણુ અનેને યુગયુગનાં પ્રણયી થવા સર્જેલ છે. આ જગતમાં હું તમને મારા ન કરી શકી તેટલી મારી પ્રણયસાધના ઝોઢી. પણ એ સાધના પૂરી કરવા હું ચાહું છું—ફરી પૃથ્વીમાં અવતરવા ને તમારા મિલનનું તપ આદરવા.

પણ જતાં જતાં આપણી કહાણીનો સ્ફોટ કરતી જાઉં. જે પુરુષ સાથે તમે મને ત્રણ દિવસ અગાઉ જોઇ હતી તે મારા ગુરુજી હતા. આ પુરુષે મારામાં કંઠાનો પ્રાણુત્રયાર કર્યો હતો અને મને નૃત્ય શીખવ્યું હતું. તેણે મને યશ અને ધન અપાવ્યાં હતાં. પણ

જસૂસતત્ર

અમનસાલ

ચાલુ મુદ્દમાં જે સંખ્યાબંધ લીધણુ પ્રાધતોતો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તેમાં વધુમાં વધુ લીધણુ 'જસૂસીમળ'ને ગણવામાં આવે છે. મુદ્દની શરૂઆતથી આજસુધીમાં એક દિવસ પણ એવો નથી ગયો કે જે દિવસે જસૂસીને લગતા કંઈ ને કંઈ નવીન અને રોમાંચક સમાચાર જાણવાના ન હોય. જેવા એ સમાચાર રસપ્રદ હોય છે એવું રસપ્રદ ને રોમાંચક જસૂસકળાનું જીવનપ્રકાર છે.

જગત પર લોભ, ઈર્ષ્યા રાજનીતિ ને મુદ્દના વિકાસ સાથે જસૂસકળા પાસુ ધીમે ધીમે વિકાસ સાધતી આવી છે. પરસ્પર સાથેની અથડામણના પ્રસંગે બંને પક્ષ હમેશાં પોતાને જ માટે વિજય વરવાની ઉમેદ સેવે છે અને ન્યાયના માર્ગે એ ઉમેદને નિષ્ફળ જતી જણાય તો તે બંને મુદ્દ કે કપટનો આશ્રય લે છે. તેમાં કપટ એ 'જસૂસતત્ર'ના ઇતિહાસનો પાયો છે.

જસૂસ-તત્રની અનેક શાખાઓ હોય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે: એક ગૃહશાખા-જેને પોતાના પક્ષમાં કે પોતાના દેશમાંજ શુદ્ધિ અને નિયંત્રણ જાળવી રાખવાનાં હોય છે, બીજી પરદેશશાખા-જેને પરદેશમાં પોતાના દેશનાં હિતો જાળવવાને અનેક પ્રકારની ફરજો બજાવવાની હોય છે.

ગૃહશાખાના અનેક વિભાગ હોય છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ ચાલુ રાજતંત્ર સામે પ્રગ્બને ક્યાં ક્યાં અને કેવો વિરોધ છે તેની શુભ માહિતી એકત્ર કરી રાજાધીરાને તેનાથી વાકિદ બનાવે છે. આ વિભાગ પ્રાચીન કાળથી વિકાસ પામેલો છે. શ્રીરામે સીતાજીને દેશવંશે દીધો તે આ વિભાગે મેળવેલી એક ધોળીના અસંતોષની માહિતીના આધારે. સમ્રાટ વિક્રમ બંને રાજા બોજા જાતેજ શુભ રીતે રાત્રિચર્યાએ નીકળતા ને પ્રગ્બના અસંતોષથી કે તેમનાં દુ:ખથી વાકિદ થઈ તે દૂર કરવા મથતા. આ વિભાગ જસૂસતત્રનો જ એક પ્રકાર છે પણ તેમાં આશય કપટનો નહિ પણ પરાપકાર ને પ્રજાશુદ્ધિનો હોય છે.

ગૃહશાખાના બીજા વિભાગનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વદેશમાં, સ્વપક્ષમાં, સરકારી નોકરીમાં કે લશ્કરમાં રહેલાં અધિકાર, વિરોધી, સ્વાર્થાન્ધ કે નળજાં માનવાને વીણી કાઢી તેમને નજર નીચે રાખવાનું કે આવશ્યક સંયોગોમાં એમાંના ફેટકાકાને ગમે તે બદાને દેડ કરવાનું કે

માદીનો આ પુરુષ માફ સૌન્દર્ય જોઈ ક્યારેક ક્યારેક જાન શૂલી બેસતો, અને મારા દેહ સાથે છૂટ લેવા પ્રયત્ન કરતો. પરન્તુ, કવિ! તમને તમારી મંદાકિનીમાં ઘડાં હોય તો આટલું માનજો કે તમારી મંદાકિની શ્રુત્યર્પિત મનુના જેવી નિષ્ફળ રહી છે.

.....ને, જતાં જતાં રહેજ પૂછું હું—એક પ્રશ્ન. ઉત્તર આપશો! ઈશ્વર મને દેહનું સૌન્દર્ય તે શા માટે આપ્યું!....."

મહેશ પત્ર આમળ વાંચી શક્યો નહિ. તેના મુખ પર વિવાદની ઝાંયા પથરાઈ ગઈ. તે અવાક થઈ બેસી રહ્યો, ને હાથમાંથી પત્ર નીચે સરકી પડ્યો.

કચરી માંખવાનું હોય છે. આણકચ આવાં માણસોની નોંધ રખાવે તો તે તેમનાં શુભ દુષ્ણોથી માહિતગાર બની તેમને કાબૂમાં રાખે તો. કેદ કે વધતો ઉપાય તે ન હોઈ જ અજમાવે તો. પણ અર્વાચીન સમયમાં હીટલરે આ વિભાગને વધારે કડક બનાવ્યો છે. તે સીધા કે આડકતરા ગમે તે ઉપાયે દ્રોહીઓ અને વિરોધીઓના નાશ કરી નાંખવાનાં મતનો છે. રીશ્ટેગને આગ લગાડવાનું બહાનું બીજું કરી તેણે આગેવાન વિરોધીઓને કચરી નાંખવેલાં ને બીજાને સખત હોયે દાખી દીધા કે મમસદન પહોંચાડી દીધેલાં. નેપોલિયન પણ એકદમ સત્તા બળથી રાખવાને બસ-સત્તાના આજ વિભાગની મદદ લેતો.

ગૃહશાખાની આવી અનેક કામગીરીઓ છતાં બસસીટનાં ખર્ચાં ક્ષેત્ર પરદેશ છે. કેમકે સ્વદેશમાં રહેલા બસસોને નોખમ ઘણું ઓછું ઉઠાવવાનું હોય છે બ્યારે પરદેશમાં રહેલ બસસોને પ્રતિપણે લટકતી તલવાર નીચે કામ કરવું પડે છે. સ્વદેશમાં રહેલ બસસોને પોતાની કામગીરી બળવવામાં સરકાર મદદકર્તા થઈ પડે છે બ્યારે પરદેશમાં રહેલ બસસો ઝાળખાઈ જતાં પરદેશી સરકાર તેમનો વધ કરે છે ને ગમે તેવા સંધેગોમાં પણ તેમની પોતાની સરકારથી તેમના બચાવમાં કંઈ બોલી શકાતું નથી. નોખમની વિશીષતા ઉપરાંત આ શાખામાં કામ પણ ઘણું કઠીન હોય છે. ને એનું ક્ષેત્ર જેટલું બહોળું છે એટલા જ એનાં વિભાગો પણ વિપુલ છે.

પરદેશશાખાના પહેલા વિભાગનું કામ માહિતી મેળવવાનું છે. સ્વદેશને ઉપયોગી એવી અનેક લશ્કરી કે બિનલશ્કરી માહિતીઓ મેળવવાને બસસોએ ક્રીન, અંનાથ, મજૂર, નોકર કે કારીગર તરીકે પરદેશમાં જોડવાનું પડે છે ને ધીમે ધીમે માહિતી મેળવીને તે પોતાની સરકારને પહોંચાડવાની હોય છે. આણકચે આ બસસીટયાનો સ્વીકાર કરેલો પણ તેના ઉપયોગ પ્રાયઃ યુદ્ધના સંધેગોમાં જ થતો. તેના બસસો મોટેભાગે લિખારી કે સાધુના વેશમાં રખડતા ને પોતાની બળાબદાર કામગીરી અંજેનું એક પણ ચિહ્ન પોતાના અંગ પર રહેવા ન દેતા. અર્વાચીન બગદમાં આ કળામાં જર્મન બસસો વધારે પાવરધા ગણાય છે. જર્મનીએ પોતાનાં માણસો પ્રાયે પરદેશની હમદર્દો કેળવવાને યુક્તિથી દેશપાર કરેલાં યુદ્ધીઓ અને બીજા પણ જર્મન વેપારીઓ કે નોકરોનો કેટલોક ભાગ આવા બસસોનો જ બનેલો હોવા સંભવ છે. પરદેશમાં વસતા સત્તાવાર એલચીઓ પણ પોતાના દેશના બસસોને આવી કામગીરીઓ બજાવવામાં કેટલીક વખત શુભ સહાય કરતા રહે છે.

પરદેશશાખાના બીજા વિભાગનું કામ પરરાષ્ટ્રીય જીવનમાં આવે રીતે—નિખાલસ ભાવે લખી લઈ, લે-રાષ્ટ્રના અગ્રણીઓના મિત્ર કે પ્રેમપાત્ર બની, અથવા તે રાષ્ટ્રના કાર્મિક પ્રભાવિય વર્ગના હિતેચ્છુ, ગરીબોના બેલી, ધર્મચુરુ કે મહાપુરુષ તરીકે નામના કાઢી તે પક્ષની શુભમાં શુભ યોજનાઓથી માહિતગાર બનવાનું અને બની શકતા સંધેગોમાં એ પક્ષને, નિર્દોષતા અને નિખાલસતાની ઝાંપપૂર્વક, અંબળી દોરવણી પણ આપવાનું હોય છે. આ વિભાગ જેટલો લાયકર એટલો જ કાબેલ હોય છે. તેમાં કામ કરનારી વ્યક્તિઓ પોતાના મનોભાવ, હૃદયભાવ ને લાગણીઓ ગોપવી શકવાની શક્તિ સંબંધમાં સમર્થ માનસ-શાસ્ત્રીઓની કડક પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ ચૂકેલી હોય છે. જે પાક પોતે લગવતા હોય તેમાં સંપૂર્ણ સ્વાભાવિકતા અને એકતાનતા આણુર્વા એ તેમના વિજયની ચાવી લેખાય છે. આ વિભાગનાં માણસોની કિંમત અપાર છતાં ઘણી વખતે તો તેમને ફક્ત પોતાના દેશની સેવાને ખાતરજ આ કામ કરવું પડે છે. કેમકે તેમના કુર્કુબને પૂરતું વળતર મળતું હોવા

છતાં તેમને પોતાને તો ફટલીક વખતે આખી જિંદગી સંત, સાધુ કે જેના મોઢા પર યુક્વાનું પશુ મન ન થાય એવા પુરુષની મધુર પ્રેમિકા કે આદર્શ શિષ્યા તરીકે વીતાવવાની હોય છે. આવાં માનવો ઘણી વખતે તો તેમના મૃત્યુ પછી પણ દશકાઓ સુધી એકમતે જસૂસ તરીકે નથી માની શકાતાં.

જસૂસતંત્રના આ વિભાગની જળ જોટલી મોટી જોટલી જ મારક લેખાય છે. તેણે ઘણાય પ્રસંગે લોળા ને નિખાલસ અગ્રણીઓ ધગવનાર દેશોની પાયમાલી કરી છે. ગત મહાયુદ્ધમાં આ વિભાગના જર્મન જસૂસોએ મિત્રરાજ્યોને ઘણી જ થાપ ખવડાવેલી. એ જ રીતે મિત્રરાજ્યોના એવા જસૂસોએ જર્મનીને પણ નુકશાન પહોંચાડેલું. આરખોને ઉશ્કેરવામાં, હિંદને કબજે જળવી રાખવામાં અને રોડેશિયાને કબજે કરવામાં આ વિભાગની કામગીરીને ખરેખર અદ્ભુત ગણાવી શકાય. તેમાં રોડેશિયાને પ્રસંગ તો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

આફ્રિકામાં દોઢ લાખ ચોરસ માઈલ લગભગના વિસ્તારનો દક્ષિણ રોડેશિયા નામે એક દેશ છે. ત્યાંની પ્રજા તંદુરસ્ત ને આનંદી ગણાતી. તે પ્રદેશના રાજા લોખેન્ડુસાને અંગ્રેજો પર વિશ્વાસ હતો. પરિણામે તેણે આફ્રિકાની કાળા પ્રજાની સેવા માટે પોતાની હજુરમાં આવેલા એક અંગ્રેજ મિશનરી સાથે મિત્રતા બાંધી. એ મિત્રતા વર્ષો સુધી ચાલી ને રાજા ને મિશનરી એકપ્રાણુ બની ગયા. રાજાને મન મિશનરી ભગવાનનો અવતાર જ લાગ્યો. તે પછી વર્ષો જતાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ રોડેશિયામાં પગપેસારો કર્યો. ને તેમના વેપારી-હક્કો સંબંધી રાજા સાથે એક કરાર કરવામાં આવ્યો. રાજા બિચારો અંગ્રેજ જળજીતો નહોતો. તેણે કરાર વાંચવામાં મિશનરીની મદદ લીધી. ને એ મિશનરીએ એ કરારને અવળીજ રીતે વાંચી-નેને નિર્દોષ વેપારી-કરાર ગણાવી રાજા પાસે એ કરાર પર સહી કરાવી લીધી. ત્યારે ખરી રીતે તે કરારથી અંગ્રેજ વેપારીઓને રોડેશિયાની બધીજ સંપત્તિ પર કાબુ મળી જતો હતો. રાજાએ ત્યારે આ જળી માયું કૃત્યું ત્યારે તેના મિશનરી ભગવાન તો પોતાની કામગીરી બજાવીને ચાલ્યો ગયો હતો.

ચાલુક્યે પણ જસૂસીતંત્રના આ વિભાગનો સ્વીકાર કરેલો. એ વિભાગના, તેના જસૂસો મોટે ભાગે શિષ્યો, મિત્રો કે પ્રેમપાત્રો તરીકે જ ગોઠવાતા. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી મંત્રી રાક્ષસને નમાવવાને કબજે કરવો હતો ત્યારે તેણે એજ નીતિ અમલમાં ખૂંટી ને એક વખતનો મગધનો મહામંત્રી રાક્ષસ પણ તેની એ જળમાં ફસાઈ સરણે આવેલો.

પરદેશચાખાના ત્રીજા વિભાગનું કામ પરરાષ્ટ્રની પ્રજા સાથે બળી જઈ ત્યાં અસંતોષ ફેલાવવાનું અને એ પ્રજાને આક્રમક રીતે વિધવિધ લાલચો આપી તેમાંના ફટલાક વર્ગોને પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે આકર્ષવાનું હોય છે. હીટલરના મોટા લાગના ત્વરિત વિજયો જસૂસતંત્રના આ વિભાગને જ આભારી છે.

ધર્મ અને વિદ્યાનો આશ્રય લઈ પરદેશમાં પથરાઈ જતા મિશનરીઓ અને વિદ્વાનોને પણ ફટલીક વખતે ઉક્તા તંત્રની જ એક ચાખાના સમયો લેખવામાં આવે છે. આવાં સમયો વધારે પ્રમાણમાં તો પરંતર દેશોમાં જ પથરાય છે ને પ્રજામાં વિશ્વાસ જમાવવાને તેઓ લુહાં લુહાં મિત્રરાષ્ટ્રો તરફથી ટાળાબંધ બનરી પડે છે. તેમાં મિશનરીઓ તે તે પ્રજાના મૂળ ધર્મોની ક્ષતિઓ શોધી, તેનો કુટિલ સ્વરૂપમાં પ્રચાર કરી પ્રજાને પોતાના ધર્મ તરફ આકર્ષે છે અને એ રીતે તે દેશની પ્રજાને પોતાના દેશ સાથે ધર્મ અને ઐશ્વર્યની નહાર ને લોખંડી સાંકળે બાંધી દઇ પ્રજાની મૂળ ઐશ્વર્યને નષ્ટ કરો નાંખે છે. ને વિદ્વાનો સંશોધન

અને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કંઈક એવા ખીજ રોપતા જાય છે કે જે પ્રગતે માટે કુસંપના માર્ગને મોકળો બનાવે. કેટલીક વખતે આવા વિદ્વાનો પરદેશી લશ્કરોને મૂળ પ્રદેશના નકશા પથુ મેળવી આવે છે. કર્નલ ટોડે રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખીને રજપૂત, મરાઠા ને મુસલમાનોને કુસંપનાં કારણો આપ્યાં એટલું જ નહિ પણ રજપૂતાનાની ભૌગોલિક સ્થિતિના સાચા નકશા પથુ બ્રિટિશ સૈન્યને તેણે જ પૂરા પાડેલા. હિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાં એવા કોઇક ને કોઇક મિશનરીએ કે વિદ્વાને કુસંપ, સંસ્કારબૃષ્ટતા, ઇતિહાસવિકૃતિ કે ધર્મપરિવર્તનનાં ખીજ રોપી દીધાં છે તે તે પ્રાન્તની સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક ને પ્રમુખાય સ્થિતિથી પોતાના દેશના અધિકારીઓને વાકેફ બનાવ્યા છે. આ કાર્યકરો સીધા જાસૂસો ન છતાં તેમનાં કાર્યોનું પરિણામ કેટલીક વખતે એવું લાંબકર હોય છે કે તેમનો સમાવેશ પ્રાયઃ એ વિભાગમાં જ કરવામાં આવે છે.

જાસૂસતંત્રમાં એક કુટિલ શાખા પણ હોય છે. આ શાખાનું કામ પોતે લાલચુ કે કૂટી જવાની તૈયારીમાં હોવાનો ઢોંગ કરી દુશ્મનને પોતાના દેશ કે પક્ષ વિષે તદ્દન અવળી જ માહિતી આપવાનું હોય છે. દુશ્મન એ માહિતીથી દોરવાઈને સીધો કાળના જડખામાં જ જઈ ઝડપાય છે. દક્ષિણ હિંદના ચીજુકરોએ આ નીતિની મદદથી જ આરબ-આફઘાણીકારોને સમુદ્રનાં જોડાં જળમાં ધોઈ દીધા હતા. આ ઉપરાંત દુશ્મનપક્ષનાં સાધનોને નિરુપયોગી બનાવવાનું કે તેમના સશસ્ત્રમાં ખેદીલી ફેલાવવાનું તે સમર્થ દુશ્મનોને કે પરદેશી સરકારોના સંરક્ષણમાં રહેલા વૈરીઓને ગમે તેવા કુટિલ ઉપાયે પણ ઠેકાણે પાડવાનું કામ આ શાખાને હસ્તક રહે છે. અભિગમ્યુતે દુશ્મન માનતા શ્રીકૃષ્ણે ઉદરડી બનીને પણ તેની અમર રાખી કરડી ખાધેલી. લીટલરના વિરૂદ્ધ પુસ્તક લખનાર અમેરિકન લેખકને આ વિભાગના જર્મન જાસૂસોએ અમેરિકન હદમાં પણ સખત સગ કરેલી. 'નાઝી સ્પાય' નામની ફોલ્મ ત્યાંત્યાં ગઈ છે ત્યાંત્યાં એવા જાસૂસોએ કંઈકને કંઈક તોફાન મચાવ્યું જ છે.

જાસૂસીતંત્રની આ વિધવિધ શાખાઓ ઉપરાંત એક અઘરાળા એવી પણ હોય છે કે જે વધુમાં વધુ વિશ્વાસપાત્ર હોય. આ શાખાના કાર્યકરો ખીજ શાખાના જાસૂસો તેમને સોંપવામાં આવેલી કામગીરી વફાદારીપૂર્વક બજાવે છે કે કેમ તે પર દેખરેખ રાખે છે ને જ જાસૂસો સિધ્ધ જણાય તેમને શિક્ષા કરવાનું ને મુસ્તેલીના પ્રસંગે પોતાનો બેદ ખોલવા તૈયાર થનારા કે દોહી નીવડે તેવાઓને ચમસદન પહોંચાડવાનું કામ પણ તેમને જ હસ્તક રહે છે.

જાસૂસીકળાના ઉપરાંત માર્ગો શ્વયં જાસૂસીના છે. પણ કેટલેક પ્રસંગે ખિનજાસૂસને જાસૂસ ઠેરવતા અવળા ઉપાયે પણ શ્વયં સાધી લેવાય છે. એ વિભાગમાં જે કોઈ માનવી સ્વપક્ષે દોહી નીવડીને પરપક્ષમાં જળી ગયો હોય તો તેના વિષે પરપક્ષ ઉપર ગમે તે ઉપાયે પણ એવી છાપ પાડવાની હોય છે કે એ માણસ સ્વપક્ષે દોહી નહિ, પણ જાસૂસ છે. ઔરંગઝેબનો પુત્ર અકબર ત્યારે પિતાને તણી રજપૂતપક્ષમાં જઈ બળેલો ત્યારે ઔરંગઝેબે તે પુત્રને શુભ સૂચનાઓ આપતો એક પત્ર લખીને તે પત્ર યુક્તિપૂર્વક રજપૂતોના હાથમાં જવા દીધેલો ને રજપૂતો ખિચારા અકબરને ખરેખરો જાસૂસ માની બેઠેલા. આ ઉપરાંત ત્યારે જુદાજુદા દુશ્મનપક્ષો એકત્ર ચઢ ગયા હોય ત્યારે તેમાંના કેટલાક પક્ષો તો પોતાની સાથે મળેલા જ છે પણ તેઓ ખીજ પક્ષોને પોતાની જાળમાં ફસાવવાને જ તેમની સાથે બળ્યા છે એવી તે ખીજ પક્ષો ઉપર છાપ પાડવાની હોય છે. અવંતીપર્તિ ચંડે ત્યારે

પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સાથે મગધ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે મગધના મહામંત્રી અભયકુમારે તેના પર એવી છાપ પાડેલી કે એ સામંત રાજ્યો તો ફૂટી ગયેલા છે અને એકને અભયકુમારના હાથમાં સોંપી દેવાના છે. એ છાપ એવી સચોટ નીવડી કે ચંડ રાતોરાત ભાગી છૂટ્યો. અનેક રાજ્યોની મદદ સાથે યુદ્ધ માટે સજ્જ થનતા મગધકેતુ પર ચાલુક્યે તેના મદદનીશ રાજ્યો પોતાના નસસ હોવા વિષે એવી સચોટ છાપ પાડેલી કે મગધકેતુએ તે બધાનો વધ કરાવી નાંખ્યો અને તે પોતે પણ ચાલુક્યની બળમાં ફસાઇ ગયો.

આ રીતે નસસીકતાના અનેક વિભાગો છે. પણ કેટલીક વખતે સગવડતાને ખાતર એકજ વ્યક્તિને જે-તે વિભાગનું કામ સોંપાય છે, તો ઘણી વખતે આ વિભાગોના પણ પેટાવિભાગો પાડી જુદી જુદી વ્યક્તિઓને તે તે પેટાવિભાગની જવાબદારી સોંપાય છે.

નસસીબળ પાચરવામાં જેમ પોતાનાં માણસોને કેળવીને યોગ્ય કામગીરીઓ સોંપાય છે તેમ જ્યાં પોતાનાં માણસોની કુશળતા કાઢી પણ રીતે ફાવી ન શકે ત્યાં જ્યાં શકે તો પરદેશી કે દુશ્મનપક્ષનાં માણસોને પણ લાલચથી વશ કરાવે છે. આ પદ્ધતિ ઘણા જૂનાં કાળથી ચાલી આવી છે. પૃથ્વીરાજ કે રા'બેંગાર જેવા અનેક સમર્થ રાજવીઓનું પતન દુશ્મનોની એવી બીપણ નસસગીરીને જ આભારી છે.

હિંદમાં નસસીકતાનું મહત્ત્વ પહેલેથી જ અંકાતું આવ્યું છે. ચારૈઃપશ્યન્તિ રાજાનઃ એ હિંદો રાજનીતિનું એક મ્ત્ર જાની ગયું છે. છતાં અહીં એ કથાનો ઉપયોગ મોટે ભાગે પ્રેરણના શ્રેયમાં જ થતો આવ્યો છે. ન્યારે અર્વાચીન નસસતંત્ર જગત પર નાશનાં પૂર નહોતરી રહ્યું છે. વર્તમાન યુગની શરૂઆતે બનાવનારી પેઢીઓ ઘણી વખતે એવા નસસી પણ રેકે છે કે જે જગત પરથી યુદ્ધનો દાવાનળ કાઢી કાળે ઓસાવાવા જ ન દે.

આ તો રાજનીતિની અંદર સમાવેશ પામતા નસસવર્ગની વાત. પણ એ ઉપરાંત એકમેકના જીવન પર શુભ દેખરેખ રાખવી, નવા નોકરોને થકાસી જેવા વગેરે ખાનગી વ્યવહારો પણ નસસીકતાનાં જ અંગ છે.

રાજકીય ક્ષેત્રની નસસગીરી એ કેવળ શુભ માહિતીઓ આપી પણ તે એક અવસ્થિત તંત્ર છે. તેમાં કામ કરી શકે તેવાં માણસોને ખાસ વીણી કાઢવામાં આવે છે અને તેમને વિધિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે. ક્ષેત્ર રીતે માહિતી એકત્ર કરવી; ગમે તેવાં ગંભીર સંજોગોમાં પણ મીન અને નિર્દોષભાવ શી રીતે બળવી રાખવાં; સ્વદેશ, મિત્રદેશ કે દુશ્મન દેશમાં નસસી કરતાં, ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપમાં, કેવી ઓઠસાઈ ને સંભાળ રાખવાં; પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પાસેની સામગ્રીનો શી રીતે નાશ કરવો; મળેલી માહિતીને કાંઈ પણ જાતની યંત્રા જનમાયા વગર જ પોતાના આગેવાનો પ્રતિ શી રીતે અને ક્યાં સાંધનોથી રવાના કરવી વગેરે વિષયોનું નસસીયાત્ર હોય છે અને તૈયાર થતા નસસોને તે શીખવવામાં આવે છે.

અર્વાચીન જગતમાં જર્મન નસસીખાતું સૌથી વધારે બળવાન ગણાય છે. તે 'ગેસ્ટાપો'ના નામે ઓળખાય છે ને તેનો વડો હર હોમલર ત્રીસ વર્ષની વયનો એક મહત્ત્વાકાંક્ષી યુવાન છે. આ ખાતામાં લાખો માણસો કામ કરે છે. અને કુરસાદના સમયે કામ કરનારાઓને પણ માહિતીના પ્રમાણમાં વેતન અપાય છે. જર્મનીમાંથી વિરોધી તત્ત્વોને ઉમેડી નાંખવામાં આ ખાતાએ મદદના ભાગ લેજવો છે. આ ખાતાની વિધિવિધ શાખાઓ જગતભરમાં પથગ્રાઈ ચૂકેલી છે અને શુભમાં શુભ માહિતીઓ પણ તે સળંગમાત્રમાં મેળવી લે છે. કેટલીક વખતે પરદેશી વિરોધીઓને પણ આ ખાતાના કડક હાથનો સ્વાદ ચાખવો પડે છે. ચાલુ યુદ્ધમાં આ ખાતું 'પાંચમી કતાર'ના નામે નામચીન બન્યું છે.

આવા જાસુસોને શિક્ષણ આપવાને બાદીક પાસે લુબેકમાં એક લઘ્ય મધ્યસ્થ શાળા છે. તેની કેબરેખ નીચે ખીછ પશુ સંખ્યાબંધ શાળાઓ ચાલે છે. આ શાળાઓમાં આંગ-જાની છાત્રો ને હસ્તાક્ષરે શી રીતે ઉકેલવાં, શુભ ને નાના કેમેરાથી પળમાત્રમાં ફોટાઓ શી રીતે ઝડપી લેવા, સાંકેતિક ભાષાઓ કઈ રીતે ઉકેલવી, શુભ માહિતીઓ રવાના કરવાને કેવા કેવા અણુધાર્વા માર્ગો લેવા, બ્લ્યુપ્રીન્ટ-પદ્ધતિથી ગમે તેવા દસ્તાવેજોની નકલ ઝડપથી શી રીતે તૈયાર કરી લેવી વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન અપાય છે. આ રીતે તૈયાર થતા જાસુસોને ક્રમસર જવાબદારીભર્યા કામો સોંપાય છે. જગતભરમાં પથરાયેલ વળેલા એવા જવાબદાર જાસુસોને સાધન-સામગ્રી પશુ એટલા જ વિપુલ પ્રમાણમાં પૂરાં પાડવામાં આવે છે. એવાં સાધનોની મદદથી હજારો માઈલ દૂર બેઠેલા જાસુસો બે પળમાં જ પોતાનો સંદેશો પોતાની સરકારના વડા મથકે પહોંચાડી શકે છે.

પશુ આજે સુદ્ધસામગ્રી જેમ બેદાશ બની છે, તેમ આ જાસુસતંત્ર પશુ બેદાશ બન્યું છે. એને જે તરત મર્યાદિત બનાવવામાં નહિ આવે તો જગત પરથી આક્રમક ઝોળા માર્ગે પશુ કાળે દૂર નહિ હટી શકે.

રહસ્યમયી સુન્દરી !

“ નોતમ ”

[૫મી]

રહસ્યમયી સુન્દરી ! મુલગ સદિના સજને
સુવયુ' રજની નામ આદિ મનુજે પહેલું, તથે
અબલ્લ જયથી-અરે જયની કલ્પના માત્રથી-
હશે હૃદય કેલું એનું ફફડી જીઠયું પામરું ?
પરંતુ સહુ સાંધ્ય-રંગ-સુખમા મઈ ઓસરી
અને અનુપમા ! તું જ્યાં ગગન પ્રાંગણે જીતરી,
સર્વા નયનથી હશે પડળ સર્વ ત્યાં આકુડાં
અનંત વિલસંત કોટિ નવ જ્યોતિના દર્શને !
અરે પ્રથમ માનવે શું સુપનેય કલ્પ્યું હશે:
મહા પરમ તેજરાશિ સગ ઓપતા સૂર્યમાં
છલોછલ જ્યાં પડયા તિમિર પુજ આવા જ્યહાં
અજોયર સદા રહે મુલગ સદિ આ તેજની !
છતાં મનુજ આમ શીઠ ફફડી રહે મોતથી ?
ઠગારું રવિતેજ તો નવ ઠગારી શું જિન્દગી !

૯૩

પ્રતિકાવ્યો

“નૌતમ”

પ્રકાર:—

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યતા નીચે મુજબ ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) શબ્દાનુકરણ. (૨) અર્થાનુકરણ (૩) બાહ્ય સ્વરૂપાનુકરણ (form) આ બેદો રચીલ છે, અને કેવળ વિવેચનાનો સંગઠ્ય ખાતર પાડવામાં આવ્યા હશે, કેમકે આમાંના બે, ને ક્યારેક તો, ત્રણે પ્રકારોનું સુભગ મંથોજન પણ એક જ પ્રતિકાવ્યમાં મળી રહે છે

કેટલાક કવિઓને કવિતામાં અમુક શબ્દો ખાસ પ્રિય થઈ પડ્યા હોય છે અને ત્યાં ત્યાં એમના એ લાડકા શબ્દો ગ્રન્થે અગ્રન્થે વાપરવાનો ટેવ પડી ગઈ હોય છે; દા. ત. શ્રી. નરમિહરાવને ‘દિવ્ય,’ લલિતજીને ‘લગીર,’ ન્હાનાલાલને ‘રસ’ ને ‘બ્રહ્મા,’ રત્નેદરશિખને ‘નીરવ’. કેટલાક કવિઓને કવિતામાં પાદપૂરણાર્થ ‘જ’ કે ‘ને’ નો હદ બહારનો ઉપયોગ કરવાનો, તો કોઈ ‘પતીલ’ જેવાને વળી ખાસ અપરિચિત શબ્દો વાપરવાનો ટેવ પડી ગઈ હોય છે. કોઈ કવિસંપ્રદાયમાં અમુક જ ‘હદ’ દા. ત. પૃથ્વી, કે અમુક જ કાવ્યપ્રકાર દા. ત. સોનેટ, ત્યાં ને ત્યાં વાપરવાનો ‘ફેશન’ પડી ગઈ હોય છે. આ અને આવા અનેક સ્વભાવવિશેષનો જરા અતિશયોક્તિભર્યો ઉપયોગ કરી એ તરફ પ્રતિકાવ્યકાર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કવિની કૃતિઓના ગાઢ પરિચય અને જોડા પરિશીલન વિના એના આવા શબ્દવિશેષ કે અર્થવિશેષ તરફ મહેન્ટે આપણું ધ્યાન નથી ખેંચાતું. શ્રી. ખજરદારનાં અનેક પ્રતિકાવ્યોમાથી આના દૃષ્ટાંતો ટાકી ચકાય, પરંતુ લખાણુ ભયે આપણે અહીં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના ‘અરોહણ’નું એમણે કરેલું ‘અરોહણ’^૧ જ તપાસીશું.

“બહુ શ્રમ થકી જ પૃથ્વીતલના જ ખાડા પૂર્વા.”

આ પંક્તિમાં એ વિધાન પ્રત્યક્ષપણે બતાવવા તે ‘પૃથ્વી’માંના ખાડા પૂરવા બળે વાર ખાસ ‘જ’ વાપર્યા છે. એજ રીતે મૂળમાંના ‘ઇતિ-હ-આસ’ નો ઉપહાસ કરવા એમણે ‘ઉપ-હ-આમ’ શબ્દ વાપરી નીચે ટીપ કરી: “તદમારે એમ નહીં સમજવું કે, પૃથ્વીમાં ઇતિહાસ બરોબર મમાઇ ચકતો ન હતો તેથી પૃથ્વીનો ખાડો પૂરવા એ “ઇતિ-હ-આસ” એમ બહુરુપિતમય શબ્દને લખીને લાંકયું!” વળી શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના એક કાવ્યમાં “બનો વિમલ વિમલ વિમલ નયન શ્રોત ઉર પડ આ” આપું પૃથ્વી (?) નું એક ચરણ છે એનો જરા રમજ અને અતિશયોક્તિભર્યો પડયો: “અરે ગળડ ગળડ ગળડ ગળડતો પડયો પંડ ક્યાં?” “આ અરોહણમાં ચાલતાં ગળડી જવાયું છે ને પૃથ્વી મરી ગઇ છે. એ નથી રહી અક્ષરમેળ, નથી રહી માત્રામેળ કે નથી રહી પદ્યમેળ! એ તો હવે ભાગના ડબ્બા પસારું રહી ગયું ગડસતું ગાડું! બિચારો ગુર્જરી તે બીજું શું કરે? ન અન્યથા.” આપણને ધી. બળવંતરાયની કવિતાનો રસ પૂરેપૂરો માણવા જેમ એમણે આપેલાં ટીપ્પણ વાંચવાં

આવશ્યક છે તેમ, આ પ્રતિકાવ્યમાં પણ તે દીપ્તિ ન વાંચીએ તો એની પોણી ખૂબી મારી જાય! પ્રતિકાવ્ય સમજવા અને માણવાને પણ ‘અધિકાર’ નેપ્રત્યે ‘અધિકાર’!

પ્રતિકાવ્યમાં ધણીએ વાર મૂળ કાવ્યના શબ્દો લગભગ જેમના તેમજ રહેલા દર્ષ, એકાદ બે ફેરફારથી મૂળ કરતાં ખૂબ જ ભિન્ન અર્થ અને હાવ ઉપજાવવામાં આવે છે. ‘ફાઈ નો લાડકવાયો’ ‘કામખાણ વાગ્યા હોય તે જાણે’ જેવાં પ્રતિકાવ્યો તો છે જ પણ એ બધામાં ‘જે ગમે જગતચુરુદેવ જગદીશને’ એ પ્રખ્યાત બજન-પરભાતિયામાં—

“જે ગમે જગતચુરુ દેવ છંડસાંડને

તે તણે ખરખરો ફેંક કરે,

હિંદનો ચિંતવો અર્થ કંઈ નવ સરે,

હરે એક હોય ધરેવા!”

આમ બે શબ્દો ફેરવી સુંદર પ્રતિકાવ્ય બનાવવાના દાખલા આપણે ત્યાં બહુ જૂજ છે.

‘Regents Park’ ની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા થઈ ત્યારે Pope ની

“Here shall the spring her earliest sweets bestow,

Here the first roses of the year blow.”

આ પંક્તિઓમાં “Sweets” ને ઠેકાણે ‘Coughs’ અને ‘Roses’ ને ઠેકાણે ‘Noses’ મૂકી Katharine Fanshaweએ ત્યાં એકાદ થયેલા શ્રોતાજનોને ખૂબ હસાવ્યા હતા.

શબ્દો અને શૈલીનો આખાદ પ્રતિષેધ પાડતાં પ્રતિકાવ્યો આપણે ત્યાં અનેક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. કવિ મોટાલાલનું ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેવેનું “ફાઈ કહેયો એ કોણુ હતો?” શ્રી. જૂનાઘંઠર દોશીનું ‘હોઢિયાં વિના’ આવાં કાવ્યોનાં સુંદર ઉદાહરણો છે.

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાનું ‘દેડકાંતી પાંચસેરી’ નાંચી શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરે જે જવાબ વાળ્યો હતો એનું શ્રી. વલ્લભરાયે કરેલું પ્રતિવાક્ય શૈલી, શબ્દ, અને અર્થ એ ત્રણેયનો આખાદ પાથો પાડે છે:

“અગણિત કળાસો, ભ્રષ્ટ પ્રાસાનુપ્રાસો,

કવન અતિ અરિષ્ટાચેક્ષિત, દિલ્લટ આસો;

ન દિસત કવિતામાં સ્પષ્ટ કે ઘટ ખાતર

હટ હંદ રચના પે ફેરવો ખાત, કાતર.”

કેટલીક વાર એવું એ બને છે કે પ્રતિકાવ્ય મૌલિક સર્જન જેટલું જ મનોરમ અને મનોરંજક કોતરી આવે છે. મૂળ કાવ્ય સુપ્રસિદ્ધ ન હોય, વાચકને એ મૂળ કાવ્યનો જરા સરખો પરિચય ન હોય, છતાં આવાં પ્રતિકાવ્યો માણવામાં વાંધો આવતો નથી; એક સ્વતંત્ર કાવ્યની જેમ એ પણ રસપૂર્વક વાંચી શકાય છે. ‘રામરાટી’ માં પ્રગટ થયેલાં શ્રી. નટવર પ્ર. જુથનાં ‘શાંત સુખ શિક્ષક’ અને ‘વિકરાળ કુદ શિક્ષક’ આના અચ્છા નમૂના છે.

એક નવીન પ્રતિકાવ્ય પ્રકાર પણ અહીં જ ગણાવી લઉં. મૂળ કાવ્યનાં ‘પરિકાસમય અનુકરણ’ માં જવાબરૂપ આવાં પ્રતિકાવ્યો આપણે ત્યાં બહુ જૂજ છે છતાં, ‘એક જ દે બીનગારી’ અને “જુડું રે થયું” ના જવાબરૂપે લખાએલાં તે ‘રામરાટી’ માં પ્રગટ

યથેલાં, બે પ્રતિકાઓ વાંચી જતાં આવાં પ્રતિકાઓની મદ્દગતાનો કંઈક ખ્યાલ જરૂર મળી રહેશે. અહીં એમાંનું “ મીરાંતે આશ્વાસન ” આખું જ લીધું છે:

“ જૂનું છે યથું દેવળ જૂનું છે યથું,
એમાં યથું શું યથું દેવળ જૂનું.
દાતો પડીયા ને વાસ
દાતના ડોકર સારા,
શેરી-ગલીયુંમા એની ફકાનું થીયું—દેવળ
ડાઠી ગયો હ સહે ને
પાળો બીજે હેને તો,
અથવા પિંજર બીજને દઇ દે, યથું—દેવળ
પ્રેમનો ખાલો ના કિન્તુ
આદનો ખાલો પી ડું
નટવર નાવર કે’ વાર ફૂ ખ તો યથું—દેવળ ”

વળી, પ્રતિકાવ્યમાં મૂળ કાવ્ય કે કવિનો પરિહાસ જ હોવો જોઈએ એવું પણ કંઈ નથી. ઘણી વાર તો અમુક વ્યક્તિ કે મમાજ આખાનો પરિહાસ કરવા માટે દાષગણીતા કાવ્યનું જોડું લેવામાં આવે છે. પોતાના વિષયને ઝરાળર અનુરૂપ યથું પડે એવા મૂળ કાવ્યની પસંદગીમાં જ પ્રતિકાવ્યકારની અડધી સફળતા સમાએલી છે. “ વાણિયા તણ દેને તકશર ” “ જૂડો બેડો ” (ગુજરાતી મામાહિકમા) કે “ જ્યોતીન્દ્રનું બપોરિયું ” (માધુરીમાં) આમાં વ્યક્તિ પર હટાણ છે; “ કામબાણુ વાઝ્યાં હોય તે જાણે ” “ અખિલ બ્રહ્માંમાં એક ઇશ્વાર હું ” જેવામાં સમાજનાં અમુક અંગો પર!

“ Ridicule is society's most effective means of curing inelasticity. It explodes the pompus, corrects the well meaning eccentric, cools the fanatical, and prevents the incompetent from achieving success. Truth will prevail over it, falsehood will cower under it. ”
આમ જ્યારે શામ, દામ, દડ, બેદની કાંઈ કારી ન ફાવે, જ્યારે સાદ્વિત્તના બીજા પ્રકારોના ફાય હેરા પડે, ત્યારે ઘણીવાર પ્રતિકાવ્યો ને ઉપદાસકાવ્યો આપણી કુમ્મી ધાધ આવે છે.

કવિ શ્રી. ન્દાનાલાલે પણ પોતાના સુરર્ણ-મહોત્સવ પ્રમંગે મહેરમાં કબૂદયું નોંડું કે એમની “ ડાલન સૈલી ” ની સૌથી વધુ રાચોટ ટીકા કવિ મોટાલાલની હતી ?

ઉપસંહાર:—

પ્રતિકાવ્ય એ “ પરિહાસમય અનુકરણ ” હોઈ એમાં હાસ્યતત્ત્વ હોવું આવશ્યક છે એ ખરું પણ મારા આ વિધાનમાંથી કોઈ ને એવો અર્થ કાઢે કે પ્રતિકાવ્યમાં કાવ્યક્લા અને ચિદ્રતાના સૌ સિદ્ધાંતો નેવે મૂકી ગમે તેમ તાણી તૂટીનેય હાસ્ય (અલખત, આ હાસ્ય પણ એ મહાનુભાવની હાસ્યરમની અર્પૂર્વ વિભાવના પ્રમાણેનું જ હોવાનું) લાવવામાં જ પ્રતિકાવ્યની કલાનાં સૌ રહસ્યોનો સાર આવી જાય છે, તો એવાની તકલુદિ માટે મારે તો એની દયાજ ખાવી રહી. બીજું થાય પણ શું ?

“ હાસ્યરમનાં ભયરયાનો એ સર્વ પ્રતિકાવ્યોનાં ભયરયાન છે ” એ વાત ભણી આંખ આઠા કાન કરનાર પ્રતિકાવ્યકારો (!)ની કૃતિ ન તો ‘ પ્રતિ ’ રહે છે ન ‘ કાવ્ય ’ ! કેવળ

‘જેયગાળાગાળી’ ફટાણા બની જઈ એ એમની હીન અને વિદૂત મનોદશાનાં સૂચક અને આપણા સાહિત્યનું કલંક બની રહે છે. પૌતાને સિદ્ધ સાહિત્યના રસિયા માનતા ને મનાવવા મયતા આપણા બેજવાબદાર તંત્રી મહારાજો અને લેખક મહારાજો ને આટલું સમજતા હોયને.....

હેત્યાં બે વ્દી વર્ષમાં આપણે ત્યાં ‘પ્રતિકાવ્યો’ નો સારો એવો ફાલ ગિતયો છે. અલબત્ત, પ્રતિકાવ્યને નામે જે કંઈ પ્રગટ થયું છે એ સઘળું જ ઉત્કૃષ્ટ કાટિનું પ્રતિકાવ્ય સાહિત્ય છે એમ કહેવાનો મારો દાવો નથી; એમાંનું કેટલુંક તો પ્રતિકાવ્ય નામનેય લજવે એવું છે એ પણ મારા ધ્યાન બહાર નથી. અને છતાં હેત્યાં દોઢ બે વર્ષમાં જે કંઈ થોડાં સુન્દર પ્રતિકાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાયાં છે એ જોતાં એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે મોડું મોડું આપણે ત્યાં ‘પ્રતિકાવ્ય’નું મહત્ત્વ સ્વીકારવા મંડ્યું છે ખરું.

હજી આપણે ત્યાં કેટલાક એવા લોકો પણ પડ્યા છે ખરા જેઓ ‘પ્રતિકાવ્ય’નું નામ પડતાં જ નાકતું દીચકું ચડાવી કહેશે ‘હડ્ હડ્ “અપરસ રચનાએ માત્ર રાચે કપાતર.”’ એમની આ સૂગ સાવ અસ્થાને છે એમ તો આપણાથી નહિ કહી શકાય. આપણાં સિદ્ધ સાહિત્યનાં ગણ્યતાં સામયિક-પત્રોમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક ‘પ્રતિકાવ્ય’ ના ઉત્તરામણા નામ હેઠળ ‘જેય ગાળાગાળી’ અને ફટાણા કહી શકાય એવું સાહિત્ય (૧) પણ પ્રગટ થાય છે. ખરું, અને એવાં ‘પ્રતિકાવ્યો’ માટે એમની સૂગ બ્યાજબી પણ છે. પણ આટલા પરથી ‘પ્રતિકાવ્ય’ નામે ‘અપરસરચના’ એમ માની બેસવું ઠીક ન કહેવાય.

અને ધણીવાર તો કડવું પણ સાચું કહેતાં પ્રતિકાવ્યોની જ એમને સૂગ હોય છે, કેમકે એમને સત્ય નથી ગમતું, ‘પુશામત’ અને “હાજી હા” ગમે છે. એમની પોલ ઉધાડી પાડનાર, એમના હોય ગતાવનાર શુભાશયી પ્રતિકાવ્યોમાં એમને “અપરસ રચના” ની ગંધ આવે છે. આવા મુગાળવાઓને તો એકજ જવાબ આપી શકાય. જગનિષ્ઠાન નોટચકાર G. B. Shaw એ પૌતાના Complete Plays (Vol. I) માં પ્રસ્તાવનારૂપે આપેલી ‘Warning.’

“If I make you laugh at yourself, remember that my buisness as a classic writer of comedies is “to chesten morals with ridicule,” and if I sometimes make you feel like a fool, remember that I have by the same action cured your folly, just as the dentist cures your tootheche by pulling out your tooth. And I never do it without giving you plenty of laughing gas.”

• આ નિબંધ તૈયાર કરવામાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો અને લેખોની મદદ લીધી છે:
(1) Parody-by Cristopher Stone. (2) Encyclopedia Britannica. (3) Twentieth Century Literature-A. C. Ward. (4) A Century of Parody and Imitation. (5) પેરડી-વાદમયાલીલ એક પ્રકાર-નિરંતર સી. ઇ. (6) હાસ્ય મંદિર-રમણભાઈ ત્રીલોકે. (7) અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણ-શ્રી. રા. વિ. પાઠક. (૮) પ્રતિકાવ્ય-શ્રી કાળીદાસ રોલત, (જર્મિના કાવ્યાંક બીજમાંથી).

યુદ્ધના અગ્રણીઓ

નરસિંહ

અર્થોલ—

‘ખૂન, મજૂરી, આંસુ ને પસીના સિવાય આજે ખીજો એક માર્ગ નથી’—એવા શબ્દો સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સુકાન મંભાળી લેનાર મી. વીન્સ્ટન ચર્ચીલ આજે જગતની આંખો આકર્ષી રહેલ છે. તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો રચક ને ન્યોતિર્ધર છે; જગતના ગમે તેવા ભોગે પણ તે એક બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું જ હિત ચાહે છે છતાં તેનામાં કેટલાંક વીરોધિત લક્ષણો છે. તેણે કપરામાં કપરા ગંગોગામાં, જગતનો વધુમાં વધુ નેપમહારીભર્યો હોદ્દો સ્વીકારવાનું સાહસ કર્યું છે. તેનું એ સાહસ દુશ્મનોની પણ પ્રશંસા માગી લે છે અને તેના જીવનમાં વિશેષ ઊંડા ઊતરવાની પ્રેરણા જગવે છે.

જગતમાં સામાન્ય ને ખોકલુ માનવો તો ધણીય વસે છે. પણ વિજયની વરમાળ હમેશાં યુદ્ધપ્રેમી ને પ્રતિભાશીલ માનવોના કંડમાં પરાવાતી આવી છે. શાહીવાદન નાનપણમાં રમકડાંના લંકરથી યુદ્ધ ખેલતો ને મોટપણમાં તે દક્ષિણ-દિલ્લો સમ્રાટ બન્યો. નેપોલિયન નાનપણમાં બરફના ગોળા બનાવી લડાઈ કરતો ને મોટપણે તે ફ્રાન્સનો શહેનશાહ થયો. એ જ રીતે મી. વીન્સ્ટન ચર્ચીલ નાનપણમાં રમકડાંના સૈન્યથી સંગ્રામ ખેલતો ને આજે તે જગતની મોટામાં મોટી શહેનશાહતના મહામંત્રીપદે પહોંચ્યો છે.

યુદ્ધ એ મી. ચર્ચીલનો જીવનધર્મ છે. એક હાથમાં કલમ ને બીજા હાથમાં તલવાર લઈ તેણે અનેક યુદ્ધ દીપાવ્યાં છે. કલમથી તે યુદ્ધનો ઇતિહાસ લખતો, તલવારથી તે યુદ્ધ ખેલતો.

ઇંગ્લાંડ નો અદારમી સદીના નવમા દશકાનું ફ્રાન્સ હોત, વીસમી સદીના બીજા દશકાનું ઈટલી હોત કે એજ સદીના ત્રીજા-ચોથા દશકાનું જર્મની હોત તો મી. ચર્ચીલ સહેજે નેપોલિયન, મુસોલિની કે હીટલરની કાર્તિને પહોંચી ચકત. પણ ઇંગ્લાંડના સુબ્ધ વચિત રાજતંત્રમાં મી. ચર્ચીલને પોતાની પ્રજાતા દાખવવાના પ્રમંગ ધણી ઓછા સાંપડ્યા છે. અને ન્યાયે એવો પ્રમંગ તેને સાંપડ્યો છે ત્યારે તે ખૂબ મોડો સાંપડ્યો છે.

તે પ્રતિભાશીલ લેખક છે, કુનેહબાજ મત્રી છે, તેજસ્વી સૈનિક છે ને સમર્થ વક્તા છે. તેણે ‘રીવર વોર’ ને ‘માર્લેનશ’ જેવા ગ્રન્થો લખ્યા છે, રાજનીતિ ને સૈનિકધર્મ પર મંખ્યાબંધ લેખો લખ્યા છે; તેણે વર્ષો સુધી ઇંગ્લાંડના રાજતંત્રના વિધિવિધ ખાતાંઓમાં મંત્રીપદ ભોગવ્યું છે; મંખ્યાબંધ યુદ્ધોમાં તેણે સાચા સૈનિક ને સમર્થ સરદાર તરીકે નામનાં મેળવી છે. તે પોતાના તેજસ્વી વાણીપ્રવાહથી તેણે પ્રસંગે પ્રસંગે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને ને પ્રજાને મોહમુગ્ધ કરી છે.

સન ૧૮૭૪માં તેનો જન્મ થયેલો હશે અને સેન્ડરર્ટમાં તેણે શિક્ષણ લીધું. વિદ્યાર્થી તરીકે તો તે ‘ઠાડ નિશાળિયો’ જ નીવડ્યો. પણ શિક્ષકોને પત્તવવામાં કે કુક્તિથી આગળ ભારવામાં તેણે આજુબાજુ કુશળતા દાખવવા માંડી. એક વખતે પરીક્ષામાં ન્યુબેન્ડો નક્કી.

હવાનો હતો ત્યારે તેણે ન્યુઝીલેન્ડમાં બનેલી પોતાની ટાપીમાંથી તે દેશનો નકશો શોધી લીધો, તે પરથી કાપી કરી, પ્રથમ નંબર મેળવી લીધેલો. નાનપણમાંથીજ તેની લડાવકટતિ ધ પિતાએ તેને સુંદર લશ્કરી તાલીમ અપાવી.

૧૮૯૫માં તેને ક્યુબાના બળવામાં 'ટાઈમ્સ'ના બાતમીદાર તરીકે જવાની તક સાંપડી. પછી હિંદના સરહદી પ્રાંતો પરના યુદ્ધમાં તેણે તલવારની સાથોસાથ કલમ પણ ચલાવી. 'ડેલી ટેલીગ્રાફ' ને 'પાયોનિયર' જેવાં પત્રોને તેણે એ યુદ્ધનો રોમાંચક અહેવાલ પૂરો કરવા માંડ્યો. આગળ ઉપર ઈજીપ્તના સંગ્રામમાં તેને પાયલન ટુકડીના સરદારની પદવી મળી છતાં તેણે પોતાનો મૂળ વ્યવસાય તો સાથોસાથ ચાલુ જ રાખ્યો.

૧૮૯૯માં તેણે પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે ઉમેદવારી નોંધાવી પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી. તે પછી તે દક્ષિણ-આફ્રિકન યુદ્ધમાં 'મોર્નીંગ પોસ્ટ'ના બાતમીદાર તરીકે ગયો ને યુદ્ધમાં જોડાઈ તે કેટલાક પકડાયો ને મરતાં મરતાં સહજમાં બચી ગયો. પણ અંતે તે દ્વંમાં અંગ્રેજોને વિજય મળ્યો ને ચર્ચોલ સમર્થ લેફ્ટેનન્ટ તરીકેની કીર્તિ વરી ગયો.

સન ૧૯૦૦ માં તે કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષ તરફથી બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો. પણ કંઈક લશ્કરી સ્વભાવને અંગે તેને સહચારીઓ સાથે ઘણી વખત તણુખા ઊડતા ને રિજામમાં તેને પક્ષની ફેરબદલી પણ કરવી પડતી. ૧૯૦૬માં તે લીબરલ પક્ષ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો ને તેને સંસ્થાનોના નાયબમંત્રી તરીકે સ્થાન મળ્યું. તેની એ રીકર્ડો દરમિયાન દક્ષિણ-આફ્રિકાને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ અપાવું ને લુઈસ બોયા નામે ચીફલેનો એક જોખર મિત્ર તે સંસ્થાનનો પહેલો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો.

ચર્ચોલ જ્યારથી પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ્યો ત્યારથી જ તે જર્મનીના વધતા જતા લશ્કરી જી પ્રત્યે દંભેશાં શંકાની નજરે જોતો આવ્યો છે. તે સંબંધમાં તેણે કેટલાક અમકાવનારા બોલો પણ લખેલા ને પારણામમાં તેને કેટલેક પ્રસંગે પોતાના જગ્યાબદાર હોદ્દાઓ પણ ગ્રહી દેવા પડ્યા છે. ૧૯૧૩માં તે બ્રિટિશ નીકાળજનો મુખ્ય અમલદાર હતો ત્યારે પણ ને જર્મનીની લીજવાલ શંકા ભરી જણાવ્યો. સમય જતાં તેનો એ શંકા સાચી નીવડી ન જતી પર ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તે પ્રસંગે ચર્ચોલની અગમચેતીભરી સૂચનાથી નો મિત્ર લુઈસ બોયા દક્ષિણ-આફ્રિકામાં યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ બેઠેલો ને યુદ્ધ ફાટી પીકળતાંજ તેણે દક્ષિણ-આફ્રિકાનાં જર્મન સંસ્થાનો પર હુમલો કરી તે ચૂંટવી લીધાં.

અતઃ મહાયુદ્ધમાં ચર્ચોલે નીકાળજના અમલદાર તરીકે ને તે પછી ફ્રાન્સની સંગ્રામ મિ પર કેટલીક ટુકડીઓના સેનાપતિ તરીકે નામના કાઢી. વડાપ્રધાન મી. સોઈલ જ્યોર્જની એ સક્તિઓથી આકર્ષાઈ તેને લડાવક સામગ્રી પૂરી પાડનાર ખાતાના પ્રધાનપદે મૂક્યો. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ સુધી તેણે યુદ્ધ ને વિમાન-ખાતાના સેક્રેટરી તરીકે સાર્વજનિકીરો જાળવો. ૧૯૨૨માં, મી. બાલ્ડવીનના કોન્ઝર્વેટીવ પ્રધાનમંડળમાં, તેને નાણામંત્રીનું પદ મળ્યું પણ એ પદે નિષ્ફળ જવાથી તેણે ૧૯૩૧માં પ્રધાનમંડળમાંથી પોતાનું સ્થાન ચુમાવ્યું.

જર્મનીમાં હીટલરના ઉદય સાથે જ મી. ચર્ચોલે નાઝીઓની લશ્કરી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે વિશેષ ઠીકાભરી નજર દોડાવી. તેણે ઇંગ્લાંડના લશ્કરી બળની કચારા વિશે પ્રધાનમંડળને વારંવાર મેનવર્ણીઓ આપ્યા કરી. પણ એ બહેરા કાન પર અથડાઈને પાછી ફરી ને હીટલર-મુસોલિનીની તેડી એક પછી એક નવા વિજયો વરતી જ ગઈ. છેવટે ઇંગ્લાંડને યુદ્ધમાં જીતવું પડ્યું ને તે માથે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને મી. ચર્ચોલની ચેતવણીઓની ખરી કિંમત સમજાણી.

ને એ કિંમત સમજતાં જ મી. ચર્ચોલનું માન વધવા માંડ્યું. તેને પ્રધાનમંડળમાં જવાબદારીભર્યું સ્થાન સોંપાયું. ઈંગ્લાંડના યશસ્વી નૌકાદળનો તે પ્રથમ મંત્રી નીમાયો ને ધીમે ધીમે તેના હાથમાં યુદ્ધવિષયક વધુને વધુ સત્તા મૂકાતી ગઈ. ને છેવટે એ બધી સત્તાઓ ઓછી હોય તેમ તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું મહામંત્રીપદ સોંપવામાં આવ્યું.

મુસોલિની—

‘અર્વાચીન જગતમાં મારા કરતાં મહાન ખીજું કોઈ નથી’—કંગાલ સ્થિતિ અને કુમારવયમાં આવી ભાવના સેવનાર માનવી કાં તો મૂર્ખ હોય નહિતર નરવીર હોય. મુસોલિની મૂર્ખ નથી એટલું તો આજે સૌ કોઈ કબૂલી શકે એમ છે. એટલે બાલપણથી જ પોતાની મહત્તા વિષે ઉપર પ્રમાણે અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા ધરાવનાર તે સાચો નરવીર કરે છે.

તેણે દુઃખ સહ્યાં છે ને ફરતા અનુભવી છે. તેણે ન્યાય જોયો છે ને પ્રેમ અને દયાનું અમૃત ચાખ્યું છે. તે કંગાલ માનવોની વચ્ચે ફર્યો છે ને કાળી મજૂરીથી પીસાતાં માનવોનો સાથી બન્યો છે. તેણે લોહી રેડાવ્યાં છે ને આત્માનો નાદ પણ સાંભળ્યો છે. તે હુકાર બન્યો છે, કડિયો બન્યો છે ને ભાગ્ય ખીલતાં રાજ્યોને પણ ચરણમાં નમાવ્યા છે. તેણે લાખોને કેદમાં મોકલ્યા છે તેમ જતે પણ કેદખાનાં અનુભવ્યાં છે. દીન-દુઃખીઓ માટે તેના આત્મા રડે છે તેમ પ્રસંગ આવતાં તે હજારોની કતલ કરાવી શકે છે, સૈન્યોથી વિધવિધ સત્તાઓની શુદ્ધામી અનુભવતા એક નાનકડા દેશને તે બધું શહેનંદીકાંઠામાં પલટાવી રહ્યો છે. તે સ્વપ્નદષ્ટા છે ને રાગન સામ્રાજ્યની પુનર્યાપનાની તેને ધૂન લાગી છે. પાછી પ્રજાઓને રંજીતવા છતાં પોતાના દેશમાં તો તેણે નીતિ, ન્યાય, શક્તિ, ઐશ્વર્ય ને ચારિત્રનાં મૂળ વિસ્તાર્યાં છે. કંગાલ લશ્કરી ટુકડીઓમાંથી તેણે અગ્રધ્ય સેના બની કરી છે. ને ઈટલીનો ખેતાજ ખાદશાહ ને જગન ધ્રુજવનાર વીર છતાં પોતાને વિષે તે કહે છે: “હું તો કુદરતનું રમકડું છું. કોઈ અગ્રધ્ય પ્રેરણા મને દોરે છે ને તેનો ખેંચાયો હું ખેંચાઉં છું.”

તેના સ્વભાવને અનેક લક્ષણો છે. તે કોંઈ બની શકે છે, મીઠા બની શકે છે, પ્રભુત્વશીલ પણ બની શકે છે. સાચી કે ખોટી રાજનીતિથી દોરવાઈ તેણે એખીસીનિયાને ખેદાલ કરી નાંખ્યું પણ પોતાની પ્રજામાં તો તે ન્યાય ને નીતિ વિકસાવે છે. ઈટલીમાંથી કિંમતી ધડિયાળ ખરીદીને ઈંગ્લાંડ પહોંચેલી એક અંગ્રેજ રમણીને જ્યારે જણાયું કે ધડિયાળ તો સામાન્ય કિંમતનું છે અને તેને ઠગવામાં આવી છે, ત્યારે તેણે મુસોલિની પર ઠપકાનો પત્ર લખતાં મુસોલિનીએ તરતજ તેને તેના પૈસા પાછા મોકલાવ્યા ને અપ્રમાણિકના આચરનાર વેપારીની દુકાન બંધ કરાવી નાંખી. જ્યારે એ વેપારી ઉક્ત રમણી પાસેથી માશીપત્ર લઈ આવ્યો ત્યારે જ તેની દુકાન પરનાં તાળાં ખૂલ્યાં.

તે સ્વાશ્રય, શ્રમ ને સહનશીલતાનો ખસપાતી છે. ઈટલીનો મહામંત્રી બન્યા પછી પણ કેટલીએ વખત પોતાની મોટરને અકરમાત નડતાં કે એવા જ બીજા પ્રમંદોએ તેણે હુકારની દુકાને પહોંચી જતેજ ધમણ ફૂંકી કે હથોડા ઉપાડી, પોતાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી છે. હાથ ધરેલાં કામ તેણે ગમે તેવા સરોજોમાં પણ પાર ઉતાર્યાં છે. એક પ્રમંદે પોતાના એક મિત્રની રમશાનવાત્રામાં ધોધમાર વરમાદ મૂટી પડતાં જ્યારે લાખો માણસોં તોઆ પોકારી ગયેલાં ત્યારે તે, જીવીને અસ્વીકાર કરી, રસ્તામાં ચડા કલાક સુધી પલંગતો બેઠો રહેલો.

સંમર્થ પુરુષોને પોતાની વિશિષ્ટ બીતિઓ હોય છે તેમ મુસોલિનીમાં પણ કેટલીક છે. સંઘામભૂમિ પર એક લાખ માણસ જેટલી શક્તિ ધરાવનાર નેપોલિયન બિલાડીથી ખૂબ જ ડરતો. તેમ જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોનો મિત્ર છતાં મુસોલિની હજી વહેમનું પૂતળું છે. તે ન્યૈતિય અને સ્વપ્નશાસ્ત્રનો પોતાને અભ્યાસી માને છે. માનવી પર ગ્રહોની અસર વિષે તેને ખૂબ જ શ્રદ્ધા છે. નાનપણમાં 'ડાકજીમાશી' ના નામે ઓળખાતી સ્ત્રી સાથેના સંપર્કને લીધે તેના જીવનમાં એ વિષય લગભગ ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે.

જર્મનીના ફ્યુદરર હીટલર અને તેની વચ્ચે કેટલીક આજતોમાં સામ્ય છે. બંને રાષ્ટ્રીય સમાજવાદના સ્થાપક, અગ્રણી અને પૂજારી છે. પોતપોતાની - પ્રજાઓને મન બંને દેવનો અવતાર છે. બંને શાકાહારી છે ને એકમેકના ગાઢ મિત્રો છે. બંને લશ્કરને રાષ્ટ્રના પ્રાણરૂપ માને છે અને પોતાની એ માન્યતાને બંનેએ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. બંનેનો પ્રાણુ લેવાને અનેકવાર કાવત્રાં ઘડાયાં છે અને તે નિષ્ફળ ગયાં છે. બંનેએ શ્રમ અને કલાલિયત અનુભવ્યાં છે ને આજે બંને પોતપોતાના દેશના સર્વસત્તાધીશ છે. બેમાંથી એક ન્યારે મુદ્દામાં ઊતરે છે ત્યારે બીજો પાછળ રહીને તેને શાંતિની ઢાલ નીચે મદદ કરે છે. ને જરૂરી પ્રસંગે સંઘામને સન્નેડે શોભાવવાને પણ બંને સજ્જ રહે છે.

બેનીટો મુસોલિનીનો જન્મ ઈટલીના એક નાના ગામ ડોજિયામાં ૧૮૮૩ના જુલાઈની ૨૯ મી તારીએ થયેલો. તેનો પિતા અલેક્ઝાંડર હુદારનો ધંધો કરતો ને તેની માતા રોઝા માર્ક્ટ એક નાની શાળા ચલાવતી. તેના પિતાનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો. ન્યારે માતા શાંત પ્રકૃતિની, શ્રદ્ધાળુ, નીતિમાન ને પ્રભાવશીલ હતી. મુસોલિનીને પિતા પાસેથી પારસામાં અનૂન મળ્યું; માતા પાસેથી ન્યાય, નીતિ, ધર્મશ્રદ્ધા ને શિસ્તપાલનનાં મૂલ્યો મળ્યાં. માતાની શાળામાં થોડોક સમય વીતાવ્યા પછી વધુ અભ્યાસ માટે મુસોલિનીને પાસેના શહેરમાં એક પાઠશાળાની શાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. પણ ત્યાં પોતાની શ્રેષ્ઠતાનો અસ્વીકાર કરનાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે ઝગડવા માંડ્યો ને પરિણામે તેને કેટલીક શાળાઓ બદલાવવી પડી. છેવટે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકપદ માટેની પરીક્ષા પસાર કરી તે તેર રૂપિયાના પગારે એક શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયો.

પણ તેના તેજસ્વી આત્માને શિક્ષક તરીકે શાળામાં પુરાર્થ રહેવું ન રુચ્યું. ને તે તે પદ છોડી જગતનો અનુભવ લેવાને સ્વીકૃત્તેન્ડ આવ્યો ગયો. ત્યાં તેણે દુડિયા ને હુદાર તરીકે કામ કરી વિચારણ જગતનો અનુભવ લીધો. મજૂરોની સાથે વસવાધો તે સમાજવાદ તરફ દબ્યો, ને સ્વદેશમાં પાછા ફરી તેણે છટાલિયન સમાજવાદીઓમાં આગેવાની પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો.

આ અરસામાં તેની માતા મરણ પામી. મુસોલિનીને અતીવ દુઃખ થયું પણ સમય જતાં પોતાની વ્યાપક ફરજો વિચારી તેણે પોતાના જ વિચારની ડોનારોશેલ નામે યુવતી સાથે લગ્ન કર્યા. તે પછી તે પચીસ રૂપિયાના પગારે સમાજવાદી મજૂરસંઘના સેક્રેટરી તરીકે નીમાયો. ને તેણે તે પદે રહી શક્તિ ને મતોપૂર્વક વિકાસ સાધવા માંડ્યો. તેની શક્તિથી આકર્ષાયેલ સમાજવાદીઓએ તેને પોતાના એક સાપ્તાહિક પત્રનો અધિપતિ બનાવ્યો. મુસોલિનીએ તે પત્રમાં તીવ્ર-તત્પ્રત્યક્ત લેખો લખી, મૂડીવાદીઓ પર પ્રદાર કરવા માંડ્યા. ને પરિણામમાં સરકારે તેના પર કામ ચલાવી તેને કેદમાં પૂર્યો. તેમ થતાં જ તે સમાજવાદીઓના આગેવાન તરીકે પેકાઈ ચૂક્યો.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તે ઑસ્ટ્રિયન અધિપત્ય નીચેના ટ્રેન્ટ શહેરમાં ગયો. ત્યાં ઇટાલિયન વસતી વિશેષ પ્રમાણમાં હતી અને તે ઑસ્ટ્રિયાની એડી નીચે ચળદાતી હતી. મુસોલિનીએ ત્યાં 'પોપોલો' પત્રના મદદનીશ અધિપતિ તરીકે સ્થાન મેળવી લઈ ઑસ્ટ્રિયન સરકાર વિરૂદ્ધ લેખો લખવા માંડ્યા ને તેને ઑસ્ટ્રિયામાંથી દેશનિકાંત્ર કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી તે મિલાન આવ્યો ને સમાજવાદી પત્રનો અધિપતિ બન્યો. તેણે તેજસ્વી લેખોથી ઇટાલિયન પ્રજાને ઉશ્કેરવા માંડી ને તે યુવકવર્ગ ને મજૂરોનો પ્રાણુ બની ગયો.

ગત મહાયુદ્ધમાં ઇટાલિયન સરકારનો ઈર્ષ્યા તટસ્થ રહેવાની હતી પણ મુસોલિનીએ પ્રજાને ઑસ્ટ્રિયા વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી તેનામાં યુદ્ધની પ્રેરણા જગવવા માંડી. મુસોલિનીના આ યુદ્ધપ્રેમ જાહેર થતાંજ સમાજવાદીઓએ તેને પોતાના પક્ષમાંથી દૂર કર્યો ને તરતજ મુસોલિનીએ પોતાના વિચારને મળતો નવો વર્ગ જોધો કર્યો. આ વર્ગ 'ફેસીસ્ટ'ના નામે ઓળખાયો. ને મુસોલિનીએ પોતાના એ વર્ગને વિસ્તારવા, આર્થિક સંક્રામણોને અવગણી કાઢી, 'પોપોલો ઇટાલિયા' પત્રનું અધિપતિપદ સ્વીકાર્યું ને તેજસ્વી લેખોથી ઇટાલિયન પ્રજાને પોતાની બાલુએ વાળવા માંડી. તેના આ પ્રચારથી ઇટલીને છેવટે યુદ્ધમાં ભેડાવું પડ્યું.

યુદ્ધ જાહેર થતાં જ મુસોલિની મુઝામબૂમિ પર દોડી ગયો. ત્યાં તેણે અદ્ભુત શક્તિ દર્શાવી ને વીરની જેમ લડતાં લડતાં તે લવાયો. તેને દવાખાનામાં મોકલવામાં આવ્યો. ઇટલીનો રાજ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્યારે આ દવાખાનાની મુલાકાતે આવ્યો ત્યારે તે મુસોલિનીના તેજથી અંતર્ભાવિત થયો.

શરીર સ્વસ્થ થતાં જ મુસોલિનીએ લેખો લખી પ્રજાને ફરી જાગ્રત કરવા માંડી. લડાઈનો અંત આવતાં સંધિ થઈ અને તેમાં ઇટલીને ધારેલો લાભ ન મેળતાં દેશમાં જીલ્લી લડાઈની દુઃખદ અસર જણાવા માંડી. આ વિકટ ઐયોગોમાં ઇટલીમાં સમાજવાદીઓ, ખોલ્શેવિકો ને મુસોલિનીનો ફેસીસ્ટ પક્ષ-ત્રણેએ પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા ચળવળ ચલાવવા માંડી. પણ તેમાં છેવટે મુસોલિનીને વિજય મળ્યો ને ૧૯૨૨ માં રાજ વીકટર ઇમેન્યુઅલે તેને ઇટલીના મહામંત્રીપદે સ્થાપ્યો.

તે દિવસથી આજમુધી તે ઇટાલિયન પ્રજાની સાર્વત્રિક હિતિ માટે મથતો આવ્યો છે, ને તેમાં તેણે ફટલેક અંશે સિદ્ધિ પણ મેળવી છે. એથીસીનિયન યુદ્ધમાં જગતનાં મોટા ભાગનાં રાજ્યો તેની વિરૂદ્ધ હતાં તેણે પોતાનો ચત્ત જારી રાખ્યો ને તેમાં વિજય મેળવીને તેણે વેરનો બદલો લેવાની તૈયારી કરવા માંડી. ને તેમાં તેને હીટલરનો સહકાર મળતાં તે વધારે પ્રબળ બન્યો.

તે જાપાન અને જર્મનીનો દોસ્ત બન્યો. રૂપેનમાં તેણે પોતાના પક્ષકારનો વિજય અપાવ્યો. તે પછી જર્મનીએ રશિયા સાથે સમાધાન કરાવતાં તેણે રશિયા પ્રત્યેનું વેર ઝોણું કરી નાખ્યું. ને ઇટાલિયન પ્રજાનું બધું જ જનન તેણે ઈર્ષ્યા ને ક્રાંતિ સામે વાળ્યું.

ને આજે, એ જનન અને પોતાના ધરકરી બળના વિશ્વાસ પર તે, ઇટાલિયન સ્વાર્થોને સિદ્ધ કરવાને, ને વેરનો બદલો લેવાને, પોતાની પ્રજાને યુદ્ધમાં દોરી રહ્યો છે.

આર્થિક આપત્તિ

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

આપત્તિ માનવજીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. માનવજીવન સાથે સંકળાયેલાં આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં પણ આપત્તિઓ અવારનવાર અનુભવાય છે. આજે જગત જગતદસ્ત રાજકીય આપત્તિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિને પરિણામે અને સામ્રાજ્યવાદના વિસ્તારથી, રાષ્ટ્રોના લગભગ બધા જ વ્યવસાય આંતરરાષ્ટ્રીય બની ગયેલા છે. અને પરિણામે એક-બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેની અથામણ કે રાજકીય આપત્તિ આખાથે જગતને અસર કરે છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનું અર્થકારણ અને રાજકારણ અન્ય રાષ્ટ્રો સાથે સંકળાયેલાં હોય છે, અને રાષ્ટ્રનું આર્થિક જીવન તો લગભગ આંતરરાષ્ટ્રીય બનેલું છે. નવાં સુધી રાષ્ટ્રોનાં રાજકીય જીવન આંતરરાષ્ટ્રીય—ન્યાય અને સમાનતાના ધોરણ ઉપર—બને ત્યાંસુધી જગતની અંદરથી રાજકીય આપત્તિઓ નિર્મૂળ કરવી અશક્યવિત છે અને પરિણામે આર્થિક આપત્તિઓ પણ નાબૂદ કરવી તેટલી જ અશક્ય છે.

આર્થિક આપત્તિ એટલે ઉદ્યોગના તેમજ નાણાના ક્ષેત્રમાં હદ ઉપરાંતનું દુષ્પાલ્ય. ઔદ્યોગિક આપત્તિ અને આર્થિક આપત્તિમાં સહજ તફાવત છે. ઔદ્યોગિક આપત્તિમાં ફક્ત ઉદ્યોગ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં મંદી આવે છે. આ મંદીનું મોઝું એકજ દેશમાં નહિ પણ અનેક દેશ ઉપર ફરી વળે છે. તેનું સ્વરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય હોય છે અને તે સાંખ્ય વખત સુધી ચાલે છે. પ્રજાના આર્થિક જીવન ઉપર આની જગતદસ્ત અસર પહોંચે છે. આ અસરને પરિણામે આર્થિક આપત્તિ સાંપડે છે, પણ તે ટૂંકા સમય માટે રહે છે. એની અસર સીધી રીતે ખેડો અને વ્યાપારીઓ ઉપર થાય છે. આ આપત્તિ મુખ્યત્વે કરી નાણાના પ્રશ્ન એટલે કે બેન્ક અને ગ્રામ (Credit) સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઔદ્યોગિક આપત્તિ અને આર્થિક આપત્તિ વચ્ચે થોડો તફાવત હોવા છતાં બંનેનો સંબંધ ગાઢ છે. વારંવાર બંને એકજ ઘટનાની બે બાજુઓ છે. જ્યારે ઔદ્યોગિક આપત્તિ એ ક્ષણે પહોંચે છે કે જેમાં સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર ગૂંજળાઈ ને અસંભવિત બની જતો હોય ત્યારે આર્થિક આપત્તિ યદ્યપિ થાય છે અને આખાથે પરિસ્થિતિને વધારે વિકટ અને તીવ્રતમ બનાવે છે.

એગ્રીકલ્ચર સહીત જગતના આર્થિક જીવનની સંપૂર્ણ તપાસ પછી, આર્થિક આપત્તિના સંબંધમાં સમયાન્તરેનો એક સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રીઓએ ઘડી કાઢ્યો. એ સદી દરમિયાન પ્રત્યેક દેશ કે બાર વર્ષે આર્થિક આપત્તિનું મોઝું જગતના આર્થિક જીવન ઉપર ફરી વળતું હતું. આ સિદ્ધાંતને આજે અર્થશાસ્ત્રમાં વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી; પણ તે છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે આર્થિક આપત્તિઓ નિયમબદ્ધ રીતે અચૂક સમયે સંભવિત છે, એટલે આર્થિક આપત્તિ સાથે સમયના અંતરનો જરૂર કંઈક સંબંધ છે.

આર્થિક આપત્તિનાં મૂળ શોધી કાઢવાં બંદુ અપરાં છે. તેને માટે અચૂક જતનો સર્વ-

સાધારણ અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત ઘડી કાઢવો ખૂબ જ કઠીન છે. આવી આપત્તિનાં મુખ્ય બે કારણ હોય છે: (૧) આર્થિક અને (૨) માનસિક. બન્ને કારણો એકબીજાને આતપ્રોત છે. એકની હસ્તીમાં બીજાની હસ્તી અવશ્ય ઊભી થાય છે. કોઈ દિવસ બન્ને કારણોં જુદાં જુદાં-એકબીજાથી રવતંત્ર એવામાં આવતાં નથી.

આર્થિક કારણોમાં સૌથી મહત્વની બિના વધારે પડતું ઉત્પાદન—Over production—કે ઉપભોગની કમીના—under consumption—હોય છે. જીવનના આર્થિક વ્યવહારનો એવો એક અચળ સિદ્ધાંત છે, કે હમેશા ઉત્પાદન અને ઉપભોગનું સમતોલપણું રહેવું જોઈએ. ત્યાંસુધી ઉપભોગ અને ઉત્પાદનનું સમતોલપણું જળવાઈ રહે છે ત્યાંસુધી જીવનનો આર્થિક વ્યવહાર સુંદર રીતે ચાલે છે પણ જ્યારે ઉત્પાદન ઉપભોગના પ્રમાણ કરતાં વધારે થઈ જાય અથવા તો ઉપભોગ ઉત્પાદનના પ્રમાણ કરતાં ઓછો થઈ જાય ત્યારે જીવનનો આર્થિક વ્યવહાર વિકટ બને છે. જ્યારે જ્યારે ઉત્પાદન અને ઉપભોગ પરસ્પર સમતોલપણું ગુમાવી બેમે છે ત્યારે ત્યારે આર્થિક આપત્તિ અનિવાર્ય બને છે.

આર્થિક આપત્તિની ઘટનામાં માનસિક કારણ પણ તેટલો જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમાજનો ધણોખરો વ્યવહાર શાખથી જ યતો હોય છે અને શાખનો આધારસ્થળ વિશ્વાસનું વાતાવરણ છે. ઉત્પાદન અને ઉપભોગના અસમતોલપણાને લીધે તેમજ આર્થિક મંદીને પરિણામે સમાજની અંદર આર્થિક સોદાઓ અને આર્થિક લેવડદેવડ નિયત સમય પ્રમાણે પૂરાં ન થાય ત્યારે વિશ્વાસના આર્થિક વાતાવરણમાં ક્ષતિ પહોંચે છે, અને એક વખત વિશ્વાસનું વાતાવરણ સહજ પણ નબળું પડે કે માનસિક કારણોને પરિણામે શાખની આશીશાન ધ્રુમરત તૂટી પડે છે; વિશ્વાસનું વાતાવરણ અદસ્ય થતું માલુમ પડે છે અને તેની જગ્યાએ શંકા અને ભયનું વાતાવરણ મજબૂત થતું જણાય છે. ત્યાંસુધી શંકા અને ભયનું વાતાવરણ ફર નથી થતું ત્યાંસુધી આર્થિક આપત્તિને નિવારી શકાતી નથી. /

સાધારણ રીતે આર્થિક આપત્તિ સમૃદ્ધિનાં અમુક વર્ષો પસાર થયા પછી આવે છે. સમૃદ્ધિના સમય દરમિયાન શાખ ખૂબ વિસ્તાર પામે છે; ઉત્પાદન કૂદકે ને બૂસકે વ્યાજી વધે છે. પણ જ્યારે શાખનો વિસ્તાર અમર્યાદિત બને છે, તેમજ ઉત્પાદન ઉપભોગના પ્રમાણને વટાવી જાય છે ત્યારે આર્થિક આપત્તિ શરૂ થાય છે.

આર્થિક આપત્તિ એક દૃષ્ટિએ સમાજને લાભકારક છે. સમૃદ્ધિના 'મંથનમાં' અમર્યાદિત રીતે વિસ્તાર પામતી શાખ અને વધારે પડતું થતું ઉત્પાદન તેમજ અનેક પ્રકારનાં સંગીન પાયા વિના ઊઠાં થયેલાં કારખાનાંઓ અને વ્યાપારીઓ આર્થિક આપત્તિના સમયમાં સાફ થઈ જાય છે. આર્થિક આપત્તિ સમાજના આર્થિક કચરાને—સડાને સાફ કરી નાખતી સાવરણી છે. પણ આ આર્થિક સડો સાફ થવાની ક્રિયા એટલી બધી જોરદાર હોય છે કે જેમ સૂકા સાથે લીકું બળી જાય તેમ અમુક સદર ઉદ્યોગો અને નક્કર વ્યાપારીઓને પણ સહન કરવું પડે છે.

આર્થિક આપત્તિને સમાજના આર્થિક દેહને નષ્ટ કરી નાખનાર અમાપ્ય રોગ તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. ત્યાંસુધી દુનિયાનો આર્થિક વ્યવહાર શાખ ઉપર ચાલે છે, અને ત્યાંસુધી જગતનાં રાષ્ટ્રો ઉત્પાદનની જીવલેજી દરિદ્રાર્થમાં પડ્યાં છે ત્યાંસુધી આર્થિક આપત્તિઓને ફર કરવી અશક્ય છે. સમયને અંતરે આર્થિક આપત્તિ તો જરૂર આવવાની

પણ તેની તીવ્રતા ઓછી કરી શકાય તે માટે પહેલો ઉપાય ઉત્પાદન અને ઉપભોગનો અને તેટલો સ્થિર સમન્વય સાધવો; બીજો ઉપાય ત્યારે સમાજ ઉપર આર્થિક આપત્તિના આગમનની નિશાનીઓ જણાય ત્યારે એ આર્થિક આપત્તિને અટકાવવા માટે રાજ્ય-તરફથી આપતા ઉપાયો લેવાના નોંધણી. નજીક પડતું વિશ્વાસનું વાતાવરણ નાણાની અને રાખની નિશ્ચિત નીતિ સ્વીકારી વધારે મજબૂત બનાવવું નોંધણી, બેંકાર જણાતા લોકોને સમાજને હિતકર્તા એવાં કામો શરૂ કરી કામગીરી આપવી નોંધણી.

આર્થિક આપત્તિની તીવ્રતા નિવારવા માટે ત્રીજો ઉપાય જનસમુદાયમાં અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને તેમ જ્ઞાન વધારે પ્રચાર પામે, લોકો આર્થિક જ્ઞાનવાળાં થતાં જાય તે છે. આર્થિક આપત્તિનો વેગ જે માનસિક કારણોને અંગે વધારે મજબૂત અને વ્યાપક અને છે તે માનસિક કારણો પ્રણુપરું લોકોની આર્થિક અજ્ઞાનતાનું જ પરિણામ હોય છે. લોકો આર્થિક વલણવાળા બનતા જાય, લોકોની આર્થિક સમજણ ઊંચા પ્રકારની અને તેમ આપત્તિને સમયે આકરિયા પ્રવાહની મારફત બેંકો અને શરૂઆતની પેટીઓ ઉપર પૈસા પાછા લેવાને માટે દરોડો નહિ પડે. આપણે ઉપર નોંધેલા કે આર્થિક આપત્તિના મૂળમાં જેટલાં આર્થિક કારણો મહત્વનાં છે તેટલાં જ માનસિક કારણો પણ મહત્વનાં છે, આ માનસિક કારણોને અર્થશાસ્ત્રની સમજણ વધારે વ્યાપક બનાવીને નિવારી શકાય.

આર્થિક આપત્તિને પરિણામે ઉદભવતો નાણાની કટોકટીનો પ્રસંગ, જે દેશનું નાણું સાચું અને સફર રાખવામાં આવ્યું હોય તેમ જ રાષ્ટ્રની ઍકોનોમીતિ સંપૂર્ણ ઊંડોળ સહ રચવામાં આવતી હોય તો નાણાની કટોકટીના પ્રસંગની તીવ્રતા ઘણી ઓછી કરી શકાય. બેંકોમાં પૂરતું ઊંડોળ રાખવાનો હેતુ કટોકટીના પ્રસંગને પહેાંચી વળવાનો હોય છે. નાણાની માગણી માટે જનતાનો જે દરોડો પડે તે દરોડાને પહેાંચી વળાય તો નાણાની કટોકટીનો પ્રસંગ સમાજના આર્થિક દેહને ઊભાલિત કરવાનો ન નીતો. મધ્યવર્તી બેંકની મધ્યને પરિણામે આને આર્થિક ભય ઘણો ઓછો યર્ષ થયો છે. મધ્યવર્તી બેંકની પ્રયાશને ખરેખર કટોકટીના પ્રસંગમાંથી ઉગારી લેનાર છે. પણ આર્થિક આપત્તિ ત્યારે રાજકીય આપત્તિને પરિણામે અથવા તો રાજકીય ક્રાન્તિને પરિણામે ઉપસ્થિત થયેલી હોય છે ત્યારે મધ્યવર્તી બેંક પણ તેને રોકી શકતી નથી.

જાત મહાન મુદ્દની રાજકીય આપત્તિના પ્રત્યાષાતરૂપે જગતને જે આર્થિક આપત્તિમાંથી પસાર થતું પડ્યું, તે હજી ગઈકાલની જ ઘટના છે. તેમજ આને જગત જે રાજકીય ક્રાન્તિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, અને જેને પરિણામે, જનતાને આર્થિક આપત્તિમાંથી પસાર થતું પડે છે, તેમજ થતું પડશે, તે આવતીકાલની ઘટના છે. આર્થિક આપત્તિની ઘટનાઓ જગતના આર્થિક જીવનમાં ઘણી જ કપરી તેમજ વિષમ હોય છે. જનતાના દરેક વર્ગને એ આપત્તિના આધાતો અને પ્રત્યાષાતો સહવા પડે છે. જગતની પ્રગતિઓ, ત્યારે ત્યારે જગતવ્યાપી રાજ્યક્રાન્તિઓ થતી હોય ત્યારે, આર્થિક આપત્તિઓ માટે તૈયાર જ રહેવું નોંધણી. પ્રગતના જીવનમાં આર્થિક આપત્તિ જે કે ઘણી જ દુઃખદાયક ઘટના છે, છતાં તેનું મૂલ્ય નૈતિક કે ધાર્મિક આપત્તિ જેટલું તો ન જ ઓછી શકાય. જગતનું સ્વરૂપ જેટલું વિશેષ આર્થિક બનતું જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક આપત્તિની વિષમતા પણ વધવાની જ.

વિપ્લવ

પંકજ

સિંધુ નદીની બેખડોમાં એક સ્થાન પર બે માલવ યોદ્ધાઓ બેસી વાતો કરતા હતા. સમય સંધ્યાનો હતો. સિંધુનો કલકલ પ્રવાહ પાતાના સનાતન કાર્યમાં વિશેષ વગર વહી રહ્યો હતો. માલવ યોદ્ધાઓની ચાતચીત યવનસમ્રાટ મિક્કરની ચકાઈને લગતી હતી. માલવ અને ક્ષુદ્રક ગણતરો શિક્કરની વિકટ વાહિની સામે પરાસ્ત થઈ આધીનતા સ્વીકારવા બાંધ્ય થયાં હતા.

“પુરાતન, યવનસમ્રાટનું મૃત્યુ થયું છે એમ મને જાણતી ખબર મળી છે. પરંતુ એના સેનાપતિઓ એ વાતને ગ્રહ રાખવા માગે છે.”

“કેમ? સહદેવ, એનું કારણ શું?”

“કારણ કે યવનાધિપને મંતાન નથી અને બધા સેનાપતિઓ રાજ્યને બેઠેલા માગે છે.”

“ભારતવર્ષનું શું?”

“આપણે તો વિપ્લવની તૈયારી કરવાની છે.”

“કેવી રીતે?”

“આપણા ગણતંત્રને ગામડે ગામડે આપણે પ્રચાર કરીશું અને આવતી વિજ્યાદશમીને દિવસે આપણે સ્વતંત્ર થઈશું.”

“પ્રચારકાર્ય કેટલું કરશે?”

“એ માટે જ અહીં બાહ્યોને બોલાવ્યા છે, જે પેલા આવે છે.”

ત્રીશેક બાહ્યોનું ટાળુ આવતું દેખાતું હતું. તેઓ પાસે આવ્યા. સહદેવ બોલ્યો, “આવો ગુરુદેવો, આજે મારે તમારી જરૂર છે.”

“બોલો શું છે?”

“યવનાધિપનું મૃત્યુ થયું છે. એ બાહ્યોના આપનો બાગી થયો છે. તમને ખબર હશે કે એણે એક લાખ બાહ્યોની કતલનો આદેશ આપ્યો હતો કારણ કે તમે જનતામાં સ્વતંત્રતાનો પ્રચાર કરતા હતા. એ લાખ બાહ્યોનું રક્ત હજી સુકાયું નથી અને આપણે એ રક્તની પ્રતિદિસા લેવી છે.”

એક બાહ્ય યુવક બોલ્યો, “વારુ, હમારા કાર્યના બદલામાં જો કોઈ હમારા કુટુંબના પોપણની ખાત્રી આપતું હોય તો હમારા પૂર્વજોની પ્રતિદિસા સાધવા હમે તૈયાર છીએ.”

“કુટુંબનું પોપણ! ભાઈ સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વતંત્રતાને માટે કેંઈ સોદો થતો હશે! માલવ ક્ષુદ્રકો સ્વતંત્ર થશે તો શું તેઓના પુરોહિતોના કુટુંબોનું પોપણ થવાનું નથી! આ ભુદિ તમારામાં ક્યાંથી ઉપજી? શું સ્વતંત્ર માલવક્ષુદ્રકો તમારું પોપણ કરતા ન હતા?”

યુવક શરમાયો અને બોલ્યો, “વારુ, આપની શી ઈચ્છા છે?”

“ગામડે ગામડે જઈને પ્રચાર કરો કે યવનોના હાથ નીચે રહેવું એ સત્ય સનાતન ધર્મની વિરુદ્ધ છે. એનાથી પૂર્વજોનું કરેલું ગ્રાહ પણ નિષ્ફળ થાય છે. એ પરતંત્રતાને

અંગે પણ, જપ, દાન બધું નિરર્થક છે. તમે ગામડાંઓમાં ઓઓને જમને સ્વતંત્રતાનો સંદેશો પહોંચાડો અને એમ સમજાવો કે પરાધીન માણસ કદપણ અંત સુધી ઘોર નરકમાં વાસ કરે છે. તમે જમને બાલકોમાં પ્રચાર કરો કે સ્વતંત્રતા વગર ભગવાન કાઈના પર રીકતો નથી. કૃષ્ણ ભગવાનની જીવનકથાની સામે મૂકી એ વાતને સ્પષ્ટ કરશો તો માલવો અને કુદરકોના રક્તમાં હજી શીતળતા આવી નથી. એની ઉશ્ચુતા ઊકળી આવશે અને પછીનો કાર્યક્રમ અમે ભેઈ લઈશું.”

સર્વે બ્રાહ્મણોએ સિંધુના જળમાંથી અંજલિ લઈ પ્રતિગ્રા કીધી કે ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતાં નહીં મળે ત્યાંસુધી ઘરમાં વાસ કરવો નહીં.

૨

‘એન્ડીઓક્સ, શું તું એમ કહેવા માગે છે કે માલવો અને કુદરકો આપણી સામે બળવો જગાડવાની તૈયારી કરે છે?’

‘હા, સેનાપતિજી. અને બ્રાહ્મણો ગામડે ગામડે આપણી વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે.’

‘હા, સમ્રાટ સિકંદરે જો બ્રાહ્મણોની હસ્તી જ ગીટાવી દીધી હોત તો કેવું સાફ થતે?’

‘ના સેનાપતિજી, મારી પાસે બીજો ઉપાય છે.’

‘કયો ઉપાય?’

‘હું એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને લાવ્યો છું જે એ બ્રાહ્મણોના પ્રચારકાર્યોને વિરોધ કરશે. બ્રાહ્મણો પ્રચાર કરે છે કે પરાધીન યજ્ઞમાનની પૂજા દેવો સ્વીકારતા નથી અને તેમનાં તપ, જપ બધાં મિથ્યા થાય છે. એનો પ્રતિકાર એક બ્રાહ્મણ જ કરશે. એ એમનાં ધર્મ-પુસ્તકમાંથી એ બાબતનું ખેંડન કરશે અને આપણું કાર્ય દ્વિગુણ વગર થઈ જશે.’

‘ક્યાં છે એ બ્રાહ્મણ?’

એન્ડીઓક્સ એક બ્રાહ્મણને લાવ્યો અને બોલ્યો, ‘ભાનુચંદ્ર, સેનાપતિજી તારી પાસે પૂરી સેવાની આશા રાખે છે.’

‘સેનાપતિજી, હું એ મૂર્ખ બ્રાહ્મણોના તર્કોનું સાત્ત્વીય રીતિએ ખેંડન કરીશ અને સાત્ત્વીયમાં તેમને પરાજિત કરીશ.’

‘વારું, ભાનુચંદ્રજી, એમ કરજો. એમાં જે પણ કંઈ વ્યથ થાય તે એન્ડીઓક્સ પાસેથી લઈ લેજો.’

૩

માલવ અને કુદરક યોદ્ધાઓની પાસે બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, ‘ભાનુચંદ્રના પ્રયત્ન તર્કની સામે પ્રચારકાર્ય અસહ્ય થઈ ગયું હતું.’ પુરાતન અને સહદેવ એ બાબત પર વિચાર કરવા લાગ્યા.

‘પુરાતન, આપણે મગધરાજપુત્ર ચંદ્રગુપ્ત અને તેના અમાત્ય વિષ્ણુગુપ્તની સલાહ લઈએ તો કેમ?’

‘હા ધણું સારું. પંચનદ પ્રદેશમાં તેઓ વિશ્વવ જગાડી ચૂક્યા છે. આપણે ત્યાં જઈએ.’

૪

‘પુરાતન, તમે અહીં અમારી સલાહ લેવા આવ્યા છો એમ જાણી હું ધણો ખુશ થયો છું.’

‘દેવ, વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્ય મિત્રાચ આવા ધર્મમંદકમાં કાણ સલાહ આપે?’

‘શું છે ધર્મમંદક?’

‘દેવ અમારા કાર્યક્રમમાં આચાર્ય બાનુગુપ્ત અને તેમના શિષ્યો આવે આવે છે.’

કર્ષક વિચારી વિષ્ણુગુપ્ત, બોલ્યો, ‘તમે બાનુગુપ્તને મળી એ બાબતમાં કંઈ વિવેચન, કાંઈ કે નહિ.’

‘વિવેચન શું કરીએ ? એમની પાસે તો યવનસૈનિકો છે.’

વિષ્ણુગુપ્ત એકાએક જીભો ચપ્પી ગયો અને થોડીવાર આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. એકાએક તે બોલ્યો, ‘પુરાતન, તમારે આચાર્ય બાનુગુપ્તની હત્યા કરવી પડશે.’

‘આચાર્યની હત્યા ! ખહાલત્યા !’

‘હા. ખહાલત્યા કરવી પડશે. જુઓ એને માટે ખરા વીરની જરૂર પડશે. મારે એમાં ધર્મભીરુ અને કાયરની જરૂર નથી. તમે કોઈ માલવવીર આપી શકશો ?’

પુરાતન અને સહદેવ ચૂપ બેઠા. થોડીવાર વિષ્ણુગુપ્ત હસીને બોલ્યો, ‘પુરાતન, સ્વતંત્રતાની દેવી તો અનેક અસિદ્ધાનો મગિ છે. એને બ્રાહ્મણના શાંત અને નીરસ રક્તની પથ્થુ પિપામા છે. દુઃસ્વિપ્ના ઉજ્જુ રક્તની પિપાસા કરતાં કોઈક વખત બ્રાહ્મણના રક્તમાં પથ્થુ એને આનંદ આવે છે.’

‘પથ્થુ દેવ ખહાલત્યાના પાપથી અમે દોષિત ચક્રશું તેનું શું ?’

‘ખહાલત્યાના પાપને માટે તો પ્રાયશ્ચિતની બ્યાખ્યા છે, પરંતુ એક વાર સ્વતંત્રતા જોયા પછી પાછી સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટેની બ્યાખ્યા પ્રત્યેક સમયે જાદશવી પડે છે.’

પુરાતન અને સહદેવ ચૂપ બેઠા.

થોડી વારે વિષ્ણુગુપ્ત બોલ્યો, ‘વારુ, ત્યારે તમે જાઓ. તમને યવનોનું આધિપત્ય ખહાલત્યા કરતાં વધારે ખ્યાઈ હોય તો વિષ્ણુગુપ્ત પાસે એની દવા નથી.’

પુરાતન બોલ્યો, ‘ના દેવ, અમને યવનોનું આધિપત્ય ખ્યાઈ નથી. પરંતુ બાનુગુપ્તને પકડી અમે કેદ કરીએ તો ?’

‘શબોમાં બેસવાની સક્તિ હોતી નથી અને કેદ પકડાવેલા બાનુગુપ્ત શખ નથી બની શકતો. એના શિષ્યો તમારી સામે અનેક પ્રકારે ઉત્પાત કરી શકશે. પુરાતન, ભગવાન કૃષ્ણે દ્રોણાચાર્યની હત્યામાં કર્ષ પાપ જોયું ન હતું. લોકસેવા માટે બ્રાહ્મણનો વધ પાપ હોઈ શકે જ નહિ.’

‘દેવ વિષ્ણુગુપ્ત, હું આજે જ મર્ડ છું. એ પાપીનું મરતક છેદી નાખીશો.’

૫

‘બાનુગુપ્ત આચાર્ય, આજે તારા ધરની ચારે તરફ રક્ષા કરતા યવન-સૈનિકોની દૃષ્ટિ ચૂકાવી હું આજો છું. મારે તારી પાસે માલવોના રક્તનો પ્રતિશોધ લેવો છે.’

ચક્રકે માટે બાનુગુપ્ત બોલ્યો, ‘શું તું મારી હત્યા કરશે ? તું જાણે છે કે હું બ્રાહ્મણ છું. અને ખહાલત્યાનું પાપ તને કુંભીપાક નરકમાં ધોતેલી દેશે.’

‘માલવોની સ્વતંત્રતાને ખાતર જો કહપાંત સુધી પુરાતનને કુંભીપાક નરકમાં રહેવું પડે તો પથ્થુ તે સહર્ષ રહેતા તૈયાર છે નરાધમ, તું વિદેશીઓની પાસે પોતાનાં ધર્મ કર્મ બધું વેચી બેઠો છે તને બ્રાહ્મણ બનવાનો શું અધિકાર છે ? તારા ક્રિષ્ટદેવનું સ્મરણ કર.’

‘પુરાતન, શું તું મારી જ હત્યા કરવાનો છે ?’

એકાએક દારૂ ખૂદ્યું અને એક બ્રાહ્મણ અંદર પ્રવેશ કરતો દેખાગો. પુરાતને અજ્ઞાના એક જ પ્રહારથી બાનુગુપ્તનું મરતક છેદી નાંખ્યું અને તીરના વેગથી લાગ્યો. પૂન ધમાલ થવા લાગી. યવન-સૈનિકો દોડ્યા પરંતુ પુરાતન અંધારામાં અદશ્ય થઈ ગયો.

૬

ભાનુગુપ્ત આચાર્યના મૃત્યુએ એના શિષ્યો અને યવનોમાં ગભગટ ફેલાવી દીધી. ભાનુગુપ્તની પત્ની અનુસૂયાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. બ્રાહ્મણીનું અંતર એક ભયાનક બચાથી કંકલવા લાગ્યું. ભાનુગુપ્તને કાણે માર્યો એ વ્યાખતની સમસ્યાનું નિરાકરણ કાઢી કરી શકતું નહોતું. માલવ અને કુદરક ગણતંત્રોના ચોદાઓએ યવનોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સિંધુને કાઠે ગામડે ગામડેથી માલવ યુવકોએ યવનોને કાપવા માટે હથિયાર મળવા માંડ્યાં. પચતદ પ્રદેશમાં મહારાજ પુરની હત્યા કરી ચંદ્રગુપ્ત અને વિશ્વગુપ્તે યવનોની હસ્તી ઉખાડી નાખવાની વાતે યવનોમાં વધારે ગભરાટ ફેલાયો. યવનોનાં ધાણાં એક પછી એક પડવા લાગ્યાં. આર્યવર્તનો એ ખૂણે જોતજોતામાં સ્વતંત્ર થઈ ગયો પુરાતન અને સહૃદય લેખામાં યશ પામ્યા.

૭

ત્રિધુના કલકવ પ્રવાદમાં કંઈ પણ વિશ્લેષ પડ્યો ન હતો. ભાનુગુપ્તની ચિતાની પાસેથી અનુસૂયા ખસતી ન હતી. સર્વે એમ ધારતા હતા કે ચિતાની રાખમાં પણ એ ભાનુગુપ્તનો આત્મા જોતી હતી. ઘણાંય તો એને ગાંડી કહેતા હતા. પુરાતન ન્યારે યવનોને હરાવાને પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે એ વાત સાંભળી. તેનો આત્મા કંકળી ઊઠ્યો. સહૃદય અને તે અનુસૂયા પાસે ગયા. તેમને જોતાં જ અનુસૂયા બોલી, 'કાણું ! ચોર ! શું તમે મારા સ્વામીને મારવા આવ્યા છો ? હું એની રક્ષા કરવા બેઠી છું ? જોઈએ કાણું મારે છે ?' પુરાતન અને સહૃદય મૌન રહી ચોડી વારે બોલ્યા, 'માતા, અમે તમને ગામમાં પાછાં લઈ જવાને માટે આવ્યા કરવા આવ્યા છીએ !'

'ગામમાં પાછાં લઈ જવા ! કોને ત્યાં ? તમને ખબર નથી કે ભાનુગુપ્ત આચાર્યની શાંતિ કાંઈ ભંગ નહોતો કરે માટે હું અહીં બેઠી છું ! હા...હા...એ દુષ્ટ બ્રહ્મણીનું કાંઈ મને નામનિશાન આપતું નથી. નહોતો...'

'નહોતો શું ?' પુરાતન બોલ્યો.

'હું તો તેના રક્તને જોએ જોએ પીવાની છું.'

'પરંતુ એ બ્રહ્મણીને તો શાઓની બાખ્યા પ્રમાણે કુંભીપાક નરકમાં તો જવું જ પડશે. તમારી પ્રતિદ્વિસા તો ભગવાન લેશે.'

'ભગવાન લેશે ! હા.....હા.....ભગવાન ! જા, જા, ગાંડીવા. ભગવાન કાંઈ ને માટે પ્રતિદ્વિસા લેતો હશે ? મારે તે દુષ્ટને કુંભીપાકમાં નથી મોકલવો. મારે હાથે તેનું રક્ત પીવું છે.'

'તમે બ્રાહ્મણપત્ની થઈ રક્ત પીશો ?'

'કેમ નહોતો ? અરે મારા સ્વામીનું રક્ત ધરણી પર રેડાયું હતું તેમ તેનું રક્ત રેડાતું જોવા ઈચ્છું છું.'

'શું તેનાથી તમને અંતોષ થશે ?'

'અવશ્ય.'

'પરંતુ તેનું શું ? તે તો બ્રહ્મણી જ કહેવાશે.'

કંઈક વિચારી અનુસૂયા બોલી, 'ના, ના, તેનું રક્ત મારી સામે રેડાશે તો હું તેને બ્રહ્મણીના પાપથી મુક્ત કરીશ.'

‘ શં તમે તેને બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત કરશો ? ’

‘ મુક્ત કરીશ, મુક્ત કરીશ; બાનુગ્રમની પત્ની પાપ અને પુણ્યની સીમા બાંધી શકે છે એ ગણ્યો નથી ! ’

પુરાતન એક દૃઢ અનુભવવા લાગ્યો. થોડીવારે બોલ્યો, ‘ માતા આચાર્યનું રક્ત રેડનાર પાપી તમારી સામે બિભો છે. તમારી પ્રતિદિશા પૂર્ણ કરો. ’

અનુસૂયા ચમકી. તેણે પુરાતન તરફ મીઠ મોંઢી નેવા માંડ્યું અને એકાએક બોલી, ‘ તું પાપી ! ના, ના, એ બને જ નહીં ! તું તો આચાર્યની પાસે રમવા આવતો હતો ત્યારનો તને ઝોળખું છું. તું હત્યારો યદ્ય શકે જ નહીં. ’

પુરાતનની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા માંડી. ‘ માતા, તમે મારે રક્ત નહીં રેડશો તો હું એ રક્ત રેડીને તમાગ બનને સંતોષ આપીશ. એકવાર તમે કહો કે તમે મને બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત કરીશો છે તો હું શાંત ચિત્તે મૃત્યુ પામીશ. ’

પુરાતને આનમાંથી ખડ્ગ કાઢ્યું. સહદેવ ચૂપચાપ બિભો હતો. દુરથી માલવ કુદ્રક થોડાંઓ એ બંનેને શોધતા આવતા દેખાયા. અનુસૂયા ચૂપ બેઠી હતી.

‘ માતા શીઘ્ર બોલો કે મને ક્ષમા આપી છે. નહીં તો મારો આત્મા પરલોકમાં પથ શાંતિ પામશે નહીં. ’

અનુસૂયા ચૂપ હતી. પુરાતને ખડ્ગ ઉપાડ્યું. એકાએક અનુસૂયા ‘ બીડી અને પુરાતનનો હાથ પકડી લીધો અને બોલી, ‘ પુરાતન, જરા થોભ. ’

અનુસૂયા પુનઃ ચૂપ થઈ ગઈ. તેનું અંતઃકરણ ખીજી હત્યાને નેવા માટે તૈયાર હતું નહીં. બ્રાહ્મણીનું હૃદય જે પ્રતિદિશાની જવાબાથી ધબકતું હતું તે એકદમ શીતળ થઈ ગયું. તેની આંખોમાં પણ આંસુ આપ્યાં. તે બોલી, ‘ વત્સ પુરાતન, મારા પતિની હત્યાનો અહો લેવાઈ ગયો. હું બ્રાહ્મણી છું, તને બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી મુક્તિ આપી શકું છું. તારે તારા રક્તને રેડવાની જરૂર નથી. એ રક્તને દુઃખીઓની રક્ષા કરવામાં રેડજે તો મારી સેવા કરેલી માનીશ. ’

પુરાતન ચૂપ હતો. એકાએક સહદેવ બોલ્યો, ‘ માતા, એ વાત કબૂલ છે. પરંતુ પોતાના પુત્રને છોડી તમે આમ રમચાનવામ કરી શકો નહીં. તમારે અમારી સાથે આવીને દુઃખીઓનાં દુઃખ ટાળવામાં મદદ કરવી પડશે. ’

અનુસૂયા કંઈક વિચારી બોલી, ‘ ના હવે મારે મૃત્યુની રાહ નેવાની છે. ’

પુરાતન અને સહદેવ અનુસૂયાના ચરણો પકડીને બેસી ગયા અને બોલ્યા, ‘ અમે તમને લીધા વગર જવાના નથી. ’

માલવ અને કુદ્રક થોડાંઓ પાસે આવી પહોંચ્યા. અનુસૂયાને લાગ્યું કે પતિની હત્યાનો અહો મળી ગયો હતો અને સમસ્ત માલવ અને કુદ્રક ગણતંત્રના થોડાંઓ તેને ઘેરીને બિભા હતા. તે મહામયત્ને બોલી, ‘ પુરાતન, ચાલો હું આવું છું. ’

‘ માતા અનુસૂયાની જય ’ સર્વેએ જયધોષ કરીધો. અનુસૂયાને લાગ્યું કે બાનુગ્રમની ચિતાની રાખ પણ એ જયધોષથી શાંતિ અનુભવતી હતી. તે ચાલી અને તેની પાછળ સમસ્ત લોકો ચાલ્યા. બ્રાહ્મણીના અંતઃકરણમાં એક અદ્ભુત શાંતિ હતી અને તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલતી હતી. એ આંસુઓ સ્વતંત્ર ભારતની માટીને સિંચન કરતાં અદૃશ્ય થતાં હતાં.

યુદ્ધમાં દુશ્મનોનો શારીરિક નાશ કરવાને જેમ અવનવાં શસ્ત્રો શોધાય છે તેમ તેમના પ્રત્યે જગતનો ધિક્કાર ફેળવવાને અને પોતાના પ્રત્યે પ્રેમ વાળવાને દુશ્મનની ક્ષતિઓ અને દુષ્ટતા દાખવતાં અને પોતાની વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવતા પુસ્તકો પણ સંખ્યાબંધ પ્રગટ થાય છે. કેટલીક વખતે તો આવાં પુસ્તકોની અગર તોપો ફરનાં પણ વિશેષ હોય છે. અમેરિકન આંતરવિગ્રહ જેવા કેટલાંક મુધ્ધો અમુક પુસ્તકોના પ્રચારને જ આભારી લેખાયાં છે.

આણુ યુદ્ધ કાટી નીકળ્યા પછી એવાં મંખ્યાબંધ પુસ્તકો પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. તેમાં કેટલીક વખત તો રસિક, રોમાંચક, ને અદ્ભુત માહિતીઓ પણ પીરમવામાં આવે છે.

આણુ મુધ્ધમાં સાથી મહત્ત્વની બ્યક્તિ હોટલર છે. તેના મંખમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનો પાર નથી. પણ તેમાં *The Hitler Cult*, *Hitler over Latin America*, *Who Hitler is*, *Hitler is no Fool*, *How to Conquer Hitler*, *Hitler Speaks*, *Hitler's War and Eastern Europe*, *The Nazi Dictatorship* વગેરે ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે. તેમાં જર્મનીમાં હોટલરને ઇશ્વરીકૃત ડેરવવા કેવા હાસ્યાસ્પદ ઉપાયો અજમાવવામાં આવે છે, હોટલરે લેટીન અમેરિકામાં પોતાની કેવી જાળ બિછાવી છે, પૂર્વયુરોપમાં તે કેવી રમતો રમી ગયો છે, જર્મનીમાં તે કેટલી ભયંકર મત્તા ધરાવે છે અને નાઝીઓને જર્મન પ્રજાથી છૂટા પાડીને હોટલરને શી રીતે દરાવી શકાય વગેરે વસ્તુઓ વર્ણવવામાં આવી છે. આ મિવાય જર્મની વિષે ખીજાં પણ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં *The Secrets of the German War—Office*, *Germany: the truth*, *Inside Germany*, *These Germans*, *Germany and her Spies*, *Gestapo*, *Nazi Tyranny Exposed*, *How Hitler made the War*, *Guns and Butters*, *The Challenge to Liberty*, *Men—Martyrs and Mounterhanks*, *The Nazi Myth*, *Can Germany stand the strain*, *The Nazi Conception of Law*, *The German Army*, *National Socialism and Christianity*, *Nazi Germany can't Win* વગેરે છે તેમાં જર્મનીની ભયંકર જાસૂઓજાળ, એની મુધ્ધ-કચેરીના ગુપ્ત ઇતિહાસ, મુધ્ધની તૈયારી, ખ્રિસ્તી મંસ્કૃતિ સામેના જર્મન પ્રદારો, નાઝીવાદમાં જળતી જ સર્વોપગિતા, નાઝીઓની લશ્મ માન્યતા અને અતૂટ લશ્મબંધન વગેરે પર પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત ઇટલી, રશિયા, જાપાન, સ્પેન, ભૂમધ્ય, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, શીન્ડેન્ડ, બ્રાટીક, મેક્સિકો, યુદ્ધનો ઇતિહાસ વગેરે વિષયો પર પણ અગણિત ગ્રન્થો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. તેમાં *What Italy owes to Mussolini*, *what next to Duce*, *The*

શ્રી કાર્નેસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ-ગ્રન્થ—(૭૫ વર્ષની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ નિમિત્ત)
પ્રકાશક—અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બી. એ, શ્રી કાર્નેસ ગુજરાતી સભા, વિદ્યુલક્ષ્મી
રોડ, મુંબઈ નં. ૪. મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

અંશોધન વિષયના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર ધ્યાન ધરાવી શકે એવો આ ગ્રન્થ
ગુજરાત સમક્ષ ધરવા માટે ગુજરાતી પ્રજા કાર્નેસ-સભા અને આ ગ્રન્થના પ્રકાશક
શ્રી અંબાલાલ જાની બંનેની શ્રદ્ધા જરૂર છે.

આ ગ્રન્થમાં એકંદરે, જુદા જુદા નામાકિત લેખકોના, ૩૭ લેખો પ્રગટ થયા છે. તે
તેમાંના મોટા ભાગના લેખો તે તે વિષય પર એવો નવો પ્રકાશ ફેંકનારા છે અથવા તો
એટલી સુંદર હોય કે એવા અન્યાસપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લખાયેલા છે કે તેમાંથી અમુકનું વધારે
ચોખ્ખું તરીકે સચ્ચ કરવું તે ખીજને અન્યાયકર્તા જાની જવા મંભવ છે.

ગુખ્યાત્વે ઇતિહાસ-અંશોધનનો વિષય છતાં આ ગ્રન્થ વિવિધતાની ગણતરીએ પણ
સુંદર બન્યો છે. કવિતા, બાધા, સાહિત્ય, ધર્મ, મંરકાર, મંરકૃતિ, રમાપત્ય, કલા, ચરિત્ર,

Italy of the Italians, Japan over Asia, The Baltic, Air power, The Unfinished War, Assurance of Victory, Military strength of Powers, The Economic efforts of War, Lords of the Inland Seas, The Coast of Barbary, Hand-Book of the War, The Blockade, An Atlas of the War, The Sinews of War, Blockade and Civil Population, Finland Fights, The Government Blue Book, I was Stalin's Agent, The Defence of Britain, The British Case, Know the Enemy, The Maginot and Siegfried lines, World Warfare વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ગ્રન્થોમાં મુસોલિનીએ ઇટલીમાં કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન આપ્યું છે, જાપાનની બંધકર મહત્વાકાંક્ષા, ઇંગ્લેન્ડ કોઈ પણ સંયોગમાં ક્યા કારણે જર્મનીને મંરથાતો પાછાં ન સોંપી શકે, જગતની સત્તાઓની લશ્કરી શક્તિ અને ઇટલી કે જાપાનની મદદ વિના પણ પુષ્કળ જીતવાની જર્મનીની તૈયારી, જુમખ્ય સમુદ્રનું સ્વરૂપ અને તેને ક્યા કારણે ઇટલીનો પ્રદેશિક દરિયો ન બનાવાય, ઘેરા, રશિયાની આંતરિક સ્થિતિ, મેક્સીકો અને સોવિયેટ લાઈન વગેરેને લગતો ઇતિહાસ મળી આવે છે.

આ ઉપરાંત જગવિખ્યાત લેખક H. G. Wells નાં માનવદકકો અને જગત-શાંતિની ચેષ્ટાના જગતનાં બે ગ્રન્થો The Rights of Man અને The New World Order—

કલિહાસ, સંશોધન, શિક્ષાલેખ, તામ્રપત્ર, નૃપસમાહિતી વગેરે વિષયની કાઈને કાઈ શાખા પર, તે તે વિષયના ઊંડા અભ્યાસી જણાતા લેખકોએ રજૂ કરેલી સુંદર સામગ્રીથી તે કિંમતી બન્યો છે.

બાલ રૂપરંગની ગણુતરીએ પણ અન્ય એટલો જ આકર્ષક નીવડે છે. ગુજરાતી પ્રગ્નએ આવા પ્રકાશનોને સહર્ષ આવકારી લેવાં ધટે.

કવિ શામળ—પ્રકાશક: વડોદરા-સાહિત્યસભા. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

‘વડોદરા-સાહિત્યસભા’ના મુખપત્ર તરીકે શરૂઆતમાં ‘સાહિત્યકાર’ નામે ત્રૈમાસિક પ્રકટ થયું. પછું પછી સભાએ એ પ્રવૃત્તિ બંધ કરી વર્ષમાં એકાદ સુંદર પ્રકાશન આપવાની નીતિ સ્વીકારી. તે નીતિની રૂએ ૧૯૩૮ માં સભાએ ‘ત્રિમાસિક’ અન્ય પ્રગટ કર્યો; ૧૯૪૦ માં આ ‘કવિ શામળ’ અન્ય પ્રગટ કર્યો છે.

‘ત્રિમાસિક’ અન્યે ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં જે રીતે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી, લીધું છે તે જ રીતે આ અન્ય પણ એવા વિશિષ્ટ સ્થાનને પાત્ર કરે તેમ છે.

આ અન્યના પાંચ વિભાગ પડે છે. ૧ પ્રસ્તાવના—એમાં સાહિત્યસભાના પ્રમુખ શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈએ, તેમની હમેશની નમ્રતાપૂર્વક, સંખાનો, શામળનો અને આ અન્યપ્રકાશન—પ્રવૃત્તિનો ટૂંક પરિચય કરાવ્યો છે. ૨. જીવનપરિચય—આમાં કવિ શામળના જીવન પર ત્રણ અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા છે. ૩. સાહિત્યચર્ચા—આ વિભાગમાં કવિ શામળજીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કે તેવી પ્રવૃત્તિને સ્પર્શતા પ્રસંગોને અનુલક્ષીને સત્તર લેખ પ્રગટ થયા છે. ૪. ગુજરાતી લોકવાર્તાઓ—આ વિભાગમાં વિષયને સ્પર્શતા ત્રણ લેખ પ્રગટ થયા છે. છેલ્લા વિભાગમાં શામળનાં કેટલાક કવિતો અને તેના પ્રગટ-અપ્રગટ અન્યોની યાદી આપવામાં આવેલી છે.

આ અન્યમાંના થોડાક લેખો ઉદ્ધૃત અને પુનર્મુદ્રિત જેવા છે. પણ મોટાભાગના તો નવેસરથીજ તૈયાર થયેલા છે. આ રીતે અને પ્રકારના લેખોનો સંગ્રહ કરી ગુજરાતના એક યશસ્વી કવિને, વ્યક્તિ અને સાહિત્યકાર તરીકે, ભૂત સ્વરૂપ આપતો આવો અન્ય પ્રગટ કરવા માટે ગુજરાત સાહિત્યસભાનું આભારી છે.

સુકન્યા—લેખક:—બાલકૃષ્ણ જોશી. પ્રકાશક ઓ-સાહિત્યમંદિર, ૧૮૦ કળાપીઠ, સુરત. કિંમત ૦-૨-૦.

નીલાદેવી—લેખિકા: કુ. વિદ્યાગૌરી મહેતા. પ્રકાશક-ઉપર પ્રમાણે. કિંમત. ૦-૧-૦.

ઓ-ચકિત અન્યમાળાના ૭૨-૭૩ મા મહુદારૂપે પ્રગટ થયેલાં ઉપરનાં બંને પુસ્તકો ઓ-વર્ગને રાચક ને બોધક નીવડે એવાં છે. પહેલામાં સુકન્યા નામે એક હિંદુ પત્ની પોતાના કુમાર્ગંગામી પતિને મીઠી મહનશીલતાથી કેવો સુખી બનાવે છે તેની હકીકતને વાર્તારૂપે ગૂંથી લેવામાં આવી છે. બીજામાં નીલાદેવી નામે રજપૂત-વીરાંગના પોતાના પતિના વધનો બટલો શી રીતે લે છે તેની રામાંચક કથા આપરામાં આવી છે. બંનેની ભાષા સરળ ને સાદી છે.

'અમ કચેલી ચાને કારીને પીવા માટેના પ્યાલો ને રૂકાળી'ની ઉપમા આપેલી એ સાથે ખોગી નથી જણાવી." સુરતમાં સ્થાનિક સ્વતંત્ર્ય પરિષદની ચોથી વાર્ષિક બેઠક દિલ્હીમાં ૬૮ પરદેશી આયોગી પર કબ્બા ચક્રા. કરાચીની એક સ્ટીમરમાંથી કસ્ટમ-ખાતાએ ચાર લાખ સેનાના સિક્કા હાથ કર્યા છે [દિલ્હી કસ્ટમખાતા હ મેરેના નરોબદાર છે] યુદ્ધના પરિણામે દિલ્હીના ખાનદાર પર ચતી કરોડીલરી અસર [સુધા સેતુ લીધુ તો હ મેરેથી બળવ આજુ છે.] યુદ્ધ સખથી અફવાઓ ફેલાવવા સામે મુકાબલે પ્રતિબંધ જર્મન બ્રોડકાસ્ટ સાક્ષયવા સામે પણ એવેજ પ્રતિબંધ હિંદ સરકારીધારા હેઠળ શ્રી ઇન્ડિયાલ માસિકની અને ખીજી પણ સખ્યાબંધ ધરપકડો પડિત જવાહરલાલ સરહદ પ્રાવની મુલાકાતે સરહદી પ્રાતોમાં અપહરણની ચાલુ રહેલી મલ્લી પરિસ્થિતિ. લકામાં પૂરની આવૃત્ત મદ્રાસ નજીક રેલ્વે-અકસ્માત નાગપુરમાં બોમ્બ ફાટતા ત્રણ બગાળીઓની ધરપકડ. કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં કુશાળના કાત્રે પ્રવર્તી રહેલી બીજી સ્થિતિ વિભાગ પર નજીક લખ કર રીતે ભૂગાયથી એક જન [દેખ વિચારી બકરીનો પણ કોઇ ન જતા પકડે કાન] લાહોરમાં ખાસસારો પર ગોળીબાર ને બે મમ્મુ. રફ મી મેએ દિલ્હી અને સામ્ર જ્યના ખીલ બાગોમાં પણ મિતરાજ્યોના વિજય માટે યથેલી પ્રાર્થના [ક્ષ સ્થિતિમાં માનવી પોતાની સ્તુતિ કરે છે એ વિષેના ઈશ્વરના જોડા અલ્લાહેજ માનવી પ્રત્યેની ઇશ્વરી નીતિના સૂચો ધડાધા જણાય છે] સર સ્ટેડ્ડ કીપ્સ કહે છે 'યુદ્ધ પૂર થતા આરમલિનમાજ દિલ્હીને સ્વતંત્ર્ય આપવાની જાહેરાત કરવા કુ જિલ્લિશ સરકારને આમદ કહ છુ' [આ આમદની મુલ ત્યાસુધી છે જ્યાસુધી સર કીપ્સ પોતે પ્રધાન નથી.] નવા દિ હી વજર જોમરીન, પાલમિન્દમા, દિલ્હી ફરીથી નવાવનાર નિજેલ સર 'માઇકલ ઓડવાયરના ખૂની હવામસિ હને યથેલી ફાસીની સજા. રાજકોટનરેશ મિન્ડસિદ્ધ, નિઝામના માજ વડા પ્રધાન સર કીસનપ્રસાદ અને બ્રિટિશ પાલમિન્દમા દિલ્હી મિત્ર મનાતા મી જ્યોર્જ લેન્સજરીના અવસાન. ;

પરદેશ-ક્રેન્ચ ને બ્રિટિશ પ્રધાનમ રોમાં ફેરફાર વડા ક્રેન્ચ સેનાપતિ ગમલીને ઠાણે કેનેડાની નિમણૂક. નવા સેનાપતિના પોતાના સરકાર જો મકમ સદેરો પદર ક્રેન્ચ સેનાપતિઓ બરડાર થાય છે. ઈલાડની સરકારને સોપાયલ અમર્યાદિત સત્તાઓ એ સત્તાની રૂએ સખ્યાબંધ ધરપકડો, ખાનગી મિલકતો પણ જરૂર પડના સરકારી અકુશ નીચે. ઈલાડમાં યુદ્ધ સર જંગ તૈયાર કરતા કારખાનાઓ સતત ચાલુ રહેશે આપારી વાલવાટાને રસ્તે રસિયાનું મન મનાવી લેવાનો ક્રિટીનો પધારા પણ એવી વાડાધાટો મલાવવાની રસિયાની સાફ ના ઈલ્લી સાથે જિલ્લને ચાલતી આપારી વાગામિ પશુ ઈલ્લીને અમલુચથી અટકાવી દીધી ચોડાક દિવસના સ મના પછી બેલિનજમપતિ લિગોપોલ્ટે લધિયાર હેડા મૂકી સ્વીકારેલું જર્મનીનું રાજ્ય તે પ્રસંગે બેલિનજમના પડે લડતા ક્રેન્ચ અને બ્રિટિશ સરકારી બેઠક સ્થિતિ અવસ્થિત પીછેહઠ જર્મનીનો બચકર ધસારો ને ફોન્ડરેનુ લીચણ યુદ્ધ ક્યે, જુલેન, રકડ વગેરે અગત્યના બદલે જર્મનીના હાયમા. ગેજનોટ લાઈન પર જર્મનીનો બચકર હલ્લો બ્રિટિશ આડીમાં જર્મનીએ મચાવેલો જન હત્તર કાસમા કાચુ જમાપી જર્મન સરકારને પાલનગર ચેરિસનાર ધસારા મારેલ્સ, લિયેન, પેરિસ વગેરે નગરો પર બોબમારો બદલામાં ક્રેન્ચ વિમાનોએ જર્મન પ્રદેશ પર ચવાયેલો બોબમારો ફોન્ડરેનુના યુદ્ધમાં ઈલાટે સુમાવેલી વિપુલ સામથી તેના ૩૩૫ હલર સૈનિકમાં ૩૩૦ હલર પાછા ફર્યા અમેરિકામાં જર્મન વિજયે કેવાવેલો અમરટ. બચાવ ને ગ્રેજરોન મની જગી તૈયારીએ વાર્ષિક ૧૦૦૦૦ લાખ ડોલરના નવા કરવેરા નાખી પામ્ય વર્ષમાં સવાચાર અમલ ડોલરના જગી રજાખામક કાર્યક્રમની ધડાની રૂપરેખા. ૧૯૬૦ લાખ ડોલર નૌકાસૈન્ય પા/૧ ખર્ચા. નાર્વિક ૩૧૦૦૦ નવા વિમાનો તૈયાર મરતની ગલતરી પ્રેસીડેન્ટ રૂબેકેટ રાતિ માટે મુરોલીની સથે વિહાને સમયસરની ચેતે. પને મુરોલિનોએ એને કડો આવકાર અમેરિકાએ ૨૩૦૦ વિમાનો મિતરાજ્યને રાફડો ને ૨૫૦૦ સગામખાનગી માસિકીના ૬૦૦ અમેરિકન વિમાનો પણ મિતરાજ્યોને લેવાયા કરી રાકવાની સ્થિતિમાં મુકાવે. કટલી, ટર્કી, આરબ, હજીપ વગેરે દેશો છાડી જગાની તેમની પોતાના પ્રદેશો અવિસ્તારમાં સ્ટીમર કુરોપમા વસતા અમેરિકનોને પોતાને લતન પદોચાડે છે ઈલાચિયન સૈન્યનો કાસમા ધસારો, ટિશ સોમાલીવેન આલી થાય છે માલકા અને છાજ સરગા [અનુસમાન પા. ૬૬]

सुधास्र

१३ : अंक ३

मार्ग अंक २७

आधार : १९८६

कुलार्थ : १९८४०

१. अक्षर

१

नवी

१. त्रिभुवनदास लोहरचंद शाह

श्रीमनलाल अमलज संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

આપાટ : ૧૯૮૬

પૃષ્ઠ ૩

૧	જ્ઞાન	૫૦૦	૬૭
૨	તારે પ્રભો [કાવ્ય]	૫૦૦	૬૮
૩	જૂલો મધુરો [કાવ્ય]	૫૦૦	૬૯
૪	ભ્રમણ [કાવ્ય]	૫૦૦	૭૦
૫	મહાન પૃથ્વીરાજ	૫૦૦	૭૧
૬	આખ્યાન-યુગનો સમાજ	૫૦૦	૭૨
૭	દુધની દાઝેલી [વાર્તા]	૫૦૦	૭૩
૮	યુગાન્તર	૫૦૦	૭૪
૯	જીવન અંદર	૫૦૦	૭૫
૧૦	ગૂજરાતનો 'સર્વસંપ્રદ' કેમ તૈયાર થઈ ગયો?	૫૦૦	૭૬
૧૧	હું ધાર તો [કાવ્ય]	૫૦૦	૭૭
૧૨	આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર	૫૦૦	૭૮
૧૩	મૂક અલિંગિય [વાર્તા]	૫૦૦	૭૯
૧૪	અન્ય-પરિચય	૫૦૦	૮૦
૧૫	સ્વાધ્યાય [દર્શન]	૫૦૦	૮૧
૧૬	તારા-તણખા	૫૦૦	૮૨
૧૭	વિહાર	૫૦૦	૮૩
૧૮	છૂંકાં ફૂલ	૫૦૦	૮૪
૧૯	સ્વીકાર	૫૦૦	૮૫

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિદ—
૩-૪-૦

ખર્ચા—
૩-૮-૦

પરદેશ—
શિલિંગ ૬

ગ્રહિત-ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કપર પેન્ડ નં ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કપર પેન્ડ નં ૪	ખર્ચો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક દર	કપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે દર	૨૫% વધારે

ગ્રહિત-ખર્ચ ફરવામણી દરેક વખતના ૧૨% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક - મણિલાલ શુ મિસ્ત્રી બી એ
મુદ્રણ અને પ્રકાશનગ્રાહ્ય આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપટ, અમદાવાદ. ૨૪-૭-૪૦

ગ્રાહકોને—

સુવાસ કાર્યાલય,
રાવપુરા; વડોદરા.

યાદી

ત્રણ મહિના થયા 'સુવાસ' ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું છે. એટલે જે જે ગ્રાહકોએ હજી સુધી લવાજમ મોકલાવી નથી આપ્યાં તેઓ આ અંક હાથમાં આવતાં તરત જ પોતાનું ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલાવી આપે એવી વિનંતિ છે.

ઓગસ્ટની દશમી તારીખ સુધીમાં જે ગ્રાહકોનાં લવાજમો મનીઓર્ડરથી મળી જશે તેમને નવા વર્ષની 'સુંદર અને સુચોલિત પોકેટ-સુવાસ હાયરી' લેટ આપવામાં આવશે.

વી. પી. ની પ્રથા અમે સદંતર બંધ કરવા માગીએ છીએ. કેમકે એમાં ગ્રાહકને અને અમને બંનેને નુકશાન છે.

ગ્રાહક નોં મનીઓર્ડરથી લવાજમ મોકલી આપે તો એ આનાના ખર્ચમાં જ તે લવાજમ અમને પહોંચતું કરી શકે છે. એ રીતે ૩-૪-૦ લવાજમ + ૦-૨-૦ મનીઓર્ડર-ખર્ચ મળી તેમને કુલ ૩-૬-૦ નો ખર્ચ થાય છે. ને તેમાં તેઓ હાયરીનો લાભ પણ મેળવી શકે છે.

જ્યારે વી. પી. માં—

૩-૪-૦ લવાજમ + ૦-૫-૦ વી. પી. ખર્ચ એમ ૩-૯-૦ નો ખર્ચ. તે ઉપરાંતમાં હાયરીનો લાભ પણ જતો કરવો પડે છે.

અમને પોતાને વી. પી. ની પ્રથાથી કઠકટ ઉપરાંત સુખ્ય નુકશાન છે. છતાં જે ગ્રાહકોને નવા વર્ષે આણ નથી રહેવું હોતું તેઓ અમને કંઈ જણાવતા નથી ને જ્યારે વી. પી. કરીએ છીએ ત્યારે તે પાછું ધંદલી દે છે ને અમને નાહકના ખર્ચમાં ઉતારે છે. એટલે ફરિફારીએ અમે એક જ વિનંતિ કરીએ છીએ અને તે એ છે જે ગ્રાહક તરીકે આણ-રહેવું હોય તો તેમણે મની-ઓર્ડરથી લવાજમ તરત જ મોકલાવી આપવું. તરતમાં ન મોકલાવી શકાય ને પાછળથી મોકલાવવું હોય તો તે પ્રમાણે લખી જણાવવું. અને જે ગ્રાહક તરીકે જ કાયમ ન રહેવું હોય તો એક પોસ્ટકાર્ડમાં તરત નાં લખી જણાવવી.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘મુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હૃદયથી ગ્રામી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતરતી, ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકદરે મારા અવ્યાસપૂર્વક લખાયલા છે.

—અરદેશર પ્રસાદ ખગતાર

મુશ્કેલીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘મુવાસ’ જેવા સત્રપારને આવકારે, પોષે અને મપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું મામિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નંગર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા યુષ્મા’ની જેમ ખામ વાચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને નોંધણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિદ્યાન

‘મુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પુસ્તિકો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ૨-અથવા ૩ વચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની જાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરે પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યમામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ મામિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—ગાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સવાઈવિજય

‘મુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવ્યવસ્થિત છે.

—તંત્રી - દેશીરામજી

‘મુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં, જેવાંયેલ, રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિનાત્મક મઘનો મધેગ ટાગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુલેખ્યો.

—ખ. મ. પરીખ

‘મુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠપિણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

નિયમો

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

[અનિવાર્ય સ્થિતિમાં આ અંક દર દિવસ મોડો થયો છે, અને આવતો અંક તા. ૩૨ માં ઓગસ્ટે બહાર પડશે. તે પછી દરેક અંક નિયમિત બહાર પડશે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો નવમીના અંક-૫૪ લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે. અવસરપૂર્ણ છતાં સર્વગ્રાહ્ય, સુવાચ્ય, સરળ ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંગ્રહમાં વિદ્યાપીડના કાશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તે, પાના દીઠ આંક આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાયો. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખક ‘સુવાસ’ના લેખકમંડળમાં જોડાવું જોઈએ. મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વિગમુદ્ર લેખ જ મોકલવાનો હોય છે. દરેક લેખકને તેમની પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’નો માલુ અંક મોકલાય છે.

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 1000 = 1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And *recommended* by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs. 9/-, Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs. 30/-.

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.
ORIENTAL PUBLISHERS
Raopura, opp. Tower, Baroda

Sole Distributors:—
THE NEW BOOK Co.
Hornby Road, Fort, Bombay

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘મુલાસ’ના ગ્રાહકો વધારવાને અને ‘મુલાસ’ને માટે લલિતરમણરો મેળવવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ખોરહો આપુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શ શિ ક્ષા ત્તાં એ ન્ડ કું.

રાવપ્રગ, વડોદરા.

आत्मसर्वस्व

વૈદ્ય દોષદર્શને ત્યાં શા માટે દોરો છે ? વૈદ્ય દર્શિલાલે ગોતાના 'અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ મંથન' અને દ્વોષ પ્રયોગ મંથન' માં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોના ધાતુમય રોગોના સંદેશ, સંસ્તા અને વર્ણન અસર કરનારા પ્રયોગો આપ્યા છે.

હરિહર ઔપધ્યાનયમા સંકરો પાર વપસાઈ સિદ્ધ થયેલા પ્રયોગો જ આમા આપ્યા છે. દરેક ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી તથા વૈધ પાસે આ પુસ્તકની એક નકલ હોવી જ જોઈએ. આમાનો એક જ પ્રયોગ તેની કિંમત વસુલ કરી આપશે. પ્રયોગો સિવાય બીજા અનેક ઉપયોગો માહિતી (૧) શોષક પ્રખણ્ડ, (૨) અત્યંતની સૂચનાઓ, (૩) દોષ મટાડવાનો ઉદ્દત્તી ઉપાય વગેરે ઉપયોગી હકીકત પણ છે. આનો જ લખો મૂલ્ય રૂ. ૧) ૨) ૫) ગૃહસ્થ પતા-વૈદ્ય હરિશાસ્ત્ર ગોરધન પાઠક

તા. ૬.—સુચિપત્ર માગે.

ਪਤਾ-ਵੈਦ ਹਰਿਨਾਥ ਗੋਰਖਪੁਰ ਪਾਠਕ

હરિદ્વર ઔષધાલય, બાલાશિનોર.

માળાંક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

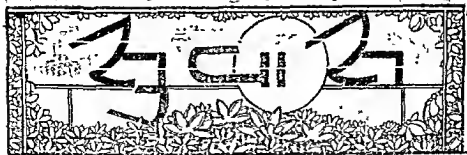
स्व
तं
त्र
रीते
१७
वरस
थी
प्रगल्
थाय
छे

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક
અવરય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક
વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ધણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાયપુરા-વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાતાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
ત્રેત્રમુન્મીલિતં ચેત તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : આપાઠ ૨૭૧

[અંક ૩

જ્ઞાન

૪.

નૃપન જેમ દેહનું તેજ છે, એમ જ્ઞાન એ આત્માનું તેજ છે.

નૃપન સ્પૃશ્ય જગતનું દર્શન કરાવે છે, જ્ઞાન સૂક્ષ્મ તત્ત્વો સમજાવે છે. નૃપન શરીરની રક્ષા કરે છે, જ્ઞાન આત્માની રક્ષા કરે છે. નૃપનથી ગ્રાણી અન્ન પદાર્થો સાથે અયક્રાંતા બની જાય છે, જ્ઞાનથી એ જ ગ્રાણી મંસારસાગરમાં અયક્રાંતા બેઠકે છે.

પશુ જ્ઞાનનો અર્થ માનવી કેટલીક વખત અધૂરો સમજે છે: કેળવણી અને લાગણી જેવાં વિકાસનાં સાધનોનો પણ તે જ્ઞાનમાં સમાવેશ કરી નાંખે છે. અને પરિણામે, જ્ઞાનનું જે મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ તે લાગણી અને કેળવણી જેવાં સામાન્ય તત્ત્વોને બક્ષી દે છે.

પશુ જ્ઞાનનું સ્થાન તો જીવનમાં આત્માના—ઇશ્વરી નૃપન તરીકે છે; જ્યારે કેળવણી એ બૌદ્ધિક વિકાસ અને સ્વાર્થમંરક્ષણનું બૌદ્ધિક સાધન છે, અને લાગણી એ હૃદયનો સફળ આધાર છે—જે જ્ઞાનના અભાવમાં પણ સંભવી શકે છે.

જો કે એ સાચું છે કે કેળવણી મનને વિકસાવે છે, લાગણી એ દયાનું મૂળ છે; ને વિકસેલું મન કે દયાળુ હૃદય જ્ઞાનને—આત્માના દીપકને પ્રગટાવી શકે છે, પણ સાથે જ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે સાધન એ કોઈ પણ દિવસે સાધ્ય નથી બની શકતું. કેળવણી-લઈને માનવી વિદ્વાન બની શકે છે, લાગણી વિકસાવીને તે દયાળુ થઈ શકે છે, પણ એમાંથી એક—જ્યાંસુધી તેમની વિદ્વતાએ કે દયાએ તેમના આત્માને તેજથી ઝળ-દળતો નથી બતાવ્યો, તેમની જીવિ—શક્તિને જગતના પ્રત્યેક તત્ત્વને પરિણામમાં કલ્યાણ-વાંછુ ને સમજાવતરી દૃષ્ટિએ નીરખનાં નથી ચીખવ્યું ત્યાંસુધી—જ્ઞાની નથી. વિદ્વાનને જીવિમાન તરીકે સન્માની શકાય, દયાળુને મહાત્મા તરીકે પૂજી શકાય, પણ એમાંથી એકને જગતકલ્યાણના કે જીવન-સંરોધનના વિષયમાં અનુસરી ન શકાય.

હાથમાં દીવાસળી લઈને અંધારામાં દાકષિણ્યરોના મુગ્ધિયમમાં જઈ ચડેલો માનવી, દીપક પેટાળા પહેમાં, જો તે ખીકણ હોય તો જડ મનુષ્યાકૃતિને ચોર માની યરંચર

કંપી ઊઠે છે; જો તે બહાદુર હોય તો બિચારાં હાડપિંજરો પર ધસી જઈ એમને તોડી નાંખે છે; ને ખરી વસ્તુસ્થિતિ તો બંનેને દીપક પ્રગટાવ્યા પછી જ મમળાય છે. તેમ માનવી જો દયાળુ હોય તો તે, જગતના પરિવર્તન-ધર્મ અને આત્માના વિકાસમાર્ગને સમજ્યા વિના, દર્દીની સહેલી આંગળી પર નરતર મૂકવું જોઈ ન જાય. હૃદયનું માનવી કંપી ઊઠે તેમ, દુઃખ, દર્દ, લોહી, યુદ્ધ, દિસા વગેરે જોઈ કંપી ઊઠે છે; જો તે વિદ્વાન હોય તો પોતાનો સ્વાર્થ સલામત રહ્યા પછી જગતના કરોડો જીવોની શી દશા થાય છે તે વિષે તટસ્થતા દાખવી શકે છે—પણ ખરી વસ્તુસ્થિતિ તો બંનેને આત્માનો દીપક પ્રગટ્યા પછી જ સમજાય છે.

કાષ્ટ દુષ્ટ આવતીકાલે ધર્મ અને પ્રાણીમાનવો સંહાર કરી નાંખવાનો હોય તો પણ દયાળુ તો એ દુષ્ટનાં વણસી ગયેલાં પરમાણુઓને પૃથ્વીની સાથે એકાકાર બનતાં જોઈ શકવાની પોતાના હૃદયની અશક્તિને સંતોષવાને મૌન જાળવશે, એ મૌનને પોતાની મહત્તા ગણશે. અને જુદિમાન, એવા સંયોગોમાં, જો પોતાના શરીરને કે સ્વાર્થને જરીકે ધર્મ પરોવ્યાયા વિના એ દુષ્ટને દાખી શકાય તો દયાવી દેશે ને એનું સ્થાન પોતે લઈ લેશે; જો ન દાખી શકાય તો એનો મિત્ર બની જઈ આવતીકાલના મંદાર અને લૂટમાં ભાગ પડાવવા યોજના ધરશે, ને એ પણ અસંભવિત જણાશે તો એ મંદારમાંથી પોતાને બંધાવી લેવાની એ દુષ્ટ સાથે તે સંધિ કરી નાંખશે. પણ જ્ઞાની તો પોતાના સ્વાર્થ, સલામતી કે લાગણીઓને દૂર હસેલી પ્રાણીમાનવો કલ્યાણને યોગ્ય પગલાં લેશે.

જુદિમાન પોતાના સ્વાર્થને જુએ છે, દયાળુ પોતાના હૃદયનો વિચાર કરે છે, પણ જ્ઞાની તો એ બંનેથી પર બની ધર્મના સંરક્ષણને અને જીવમાનવો કલ્યાણને જ જુએ છે. આજની શાંતિના બદલામાં તે આવતીકાલની ધોર અશાંતિ કદી ન ખરીદે; એને પોતાનો ભોગ આપ્યાથી જીવમાનવ કલ્યાણ કે શાંતિ મેળવિત જણાય તો તે ભોગ આપતાં—માથની પત્તી પોતાના સ્વામીનું મન સંતોષવાને, પોતાની કે પતિની પાસે ખાવાને ટૂંકડો ન છતાં, નરપતિ બોળે બહેલી બધી જ સંપત્તિ દાનમાં આપતાં જેમ અચકાણી નહોતી એમ—જરીકે નહિ અચકાય. પણ એને લાગશે કે એ ભોગથી હિંદુની સિદ્ધિ અમંભવિત છે તો તે, પોતાના શરીરને પોતાની માલિકીનું નહિ પણ ઇશ્વરની અધીન સમજી, કાષ્ટ શૈનિક પોતાના સ્વામીની તલવારનો અંત સુધી બચાવ કરે તેમ, તે તેનો બચાવ કરશે. જગતના કલ્યાણને ખાતર તે ઝૂમશે, ઝૂમવાનું શીખરશે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અનુનને એ જ શીખવ્યું છે.

પણ આજની ગ્રામ શ્રીકૃષ્ણના એ શિક્ષણને ભૂલી રહી છે. તે વિદ્વાત કે લાગણી-વશતામાં જ જ્ઞાન માનવી બની છે. તે સમજતી નથી કે જ્ઞાન એ તો, ઇશ્વરની અંશ છે, આત્મા અને જીવનનું સત્ત્વ છે, પ્રભુતાનું પ્રથમ ચરણ છે. જો કેળવણી એવું જ્ઞાન હોત તો વિદ્વાનો ઊપભોગના કે પૈસાનાં પૂજારી ન હોત, લાગણી એવું જ્ઞાન હોત તો દયાળુઓ દુઃખી ન હોત. પણ બંને સ્થિતિ કાયમ છે. ને માટેજ, પરમજ્ઞાનના અજવાણ વિના, લાગણી એ વાડ વિનાની વેલ છે, હૃદયનો ઊગરો છે; કેળવણી એ ગવેશની પાડ પરનો અગ્નનો છે, સ્વાર્થ જાળવી રાખનારી કળા છે. એ ત્રણેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ વિચારવાને માનવીએ સમજવું જોઈએ કે—

જુદિ-કેળવણી-વિદ્વાત મગજનો દીપક હોઈ શકે છે, દયા હૃદયનો દીપક સંભવી શકે છે, પણ આત્માનો-ઇશ્વરનો કે જગતનો દીપક તો જ્ઞાન છે.

તારે, પ્રભો !

[ઉપજ્ઞતિ]

‘ નૌતમ ’

તારે, પ્રભો ! આમ ઘડીક આખી
પાછું જ ભે જૂંટવી લેલું’તું તો
આપ્યું જ કહે શે અમ રંકને એ ?
એથી લલુ લાખ વસા કદી શે
દીધું જ ના હોત કશું અમોને !
મ્હોરી ન મ્હોરી અલિલાષ મંજરી
ત્યાં કાળ કૂંઠે સુરઆવી કાં તે ?
અપ્રાપ્યની અંતર સુખ - ઝંખના
‘કે’ પ્રાપ્તિ-ઉલ્લાસ અપૂર્વ જીવને
એકેકે ય સંપૂર્ણ મન્યુ ન માણવા !

૫૬

ઝૂલો મધુરો

મૂળજ્ઞાન પી. શાહ

ત્હારી લહરીનો ઝૂલો મધુરો !

ઓ સાગર ! ત્હારી લહરીનો ઝૂલો મધુરો.

હૈયે ઝૂલવાનો લાવ છે પરા :

ઓ સાગર ! ત્હારી લહરીનો ઝૂલો મધુરો.

ગાળને માતા જેવી ઝૂલાવે, સોહામણાં ગાતી ગીત;
મુજને એવી રીતથી રંગે, ઝૂલાવજે ગાણી પ્રીત.
ઓ સાગર !

આરોહ ને અવરોહ યાતાં, ડોલશે “ મહારું ” શરીર;
મોજ એ મીઠી માણીશ હું તો, મહેરામણ ! ધીર ગંભીર !
ઓ સાગર !

શંખ ને છીપલાં આપજે મુજને, એલવા ગાળક પેર;
આપજે ‘કોઈ’ મોતી અનોખું, પ્રગટે જ્યોતિની સેર.
ઓ સાગર !

૫૭

બ્રમણ

રમણલાલ ભટ્ટ

જન્મતાં મૃત્યુની છાયા, વિકાસે ખરલું રહ્યું;
મરે ના કદીએ આત્મા, મૃત્યુ સ્થૂળ શરીરનું.
યલું અદૃશ્ય બ્રહ્માંડે તરત કયાંક જન્મલું,
નિઃસીમ એ બ્રમણોમાં હશે ગાયુ વિરામલું.

હિંદુ પ્રજાનો છેલ્લો જ્યોતિર્ધર-સમ્રાટ

મહાન પૃથ્વીરાજ

ચીમનલાલ સંઘવી

હિંદના ઇતિહાસમાં એક એવો યુગ આવી ગયો છે કે જ્યારે મુસ્લીમ લેખકોએ હિંદુ રાજ્યો અને ઋષિજનોને બદનામ કરવામાં બાકી નથી રાખી. હિંદ પર મુસ્લીમ શાસનનો પંજો જામતાં એ બદનામીનો પ્રચાર થવા લાગ્યો ને કેટલાક અશીલ્પી બારોડાએ એવી સાચી-ખોટી બદનામીઓને રોમાંચક સ્વરૂપે કાવ્યોમાં ગૂંથવા માંડી. તેમણે હેમચન્દ્રાચાર્યને ને કુમારપાળને મરતાં મુસલમાન દર્શાવ્યા. ઇક્ષ્વાકુ, રઘુ ને રામના સમોવડિયા મહાન પૃથ્વીરાજને તેમણે વિલાસી ને બાયલો ચીતર્યો. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોને હિંદુઓની એ બદનામી કચ્છી હોઈ તેમણે સત્તાવાર પ્રાચીન પ્રમાણો તપાસી જવાને બદલે એ રોમાંચક કવિતામાંથી જ ઇતિહાસ રચી કાઢ્યો. હિંદી પ્રજા પોતાની જ બદનામીની એ ખોટી કલકગાયાઓને ઇતિહાસ ગણીને ગોળવા માંડી. ને પરિણામમાં એનું જાતિ-અભિમાન આજે ઝામળી રહ્યું છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય ને કુમારપાળના મુસ્લીમીકરણની વિરૂદ્ધમાં એટલાં નક્કર પ્રમાણો છે કે એ વિધાનો બાળે હાસ્યાસ્પદ ફરી ચૂક્યાં છે. પણ પૃથ્વીરાજ સંબંધમાં હજી જોઈએ એટલો જિહાવોદ નથી થયો. ગુજરાતી-અને કદાચ હિંદી પણ-પ્રજાનો મોટો ભાગ હજી એવો છે કે જે સંયુક્તા-પૃથ્વીરાજના પ્રેમપ્રમંગો, જયચંદ્ર-પૃથ્વીરાજનું સગપણ, ભીમદેવ-પૃથ્વીરાજનું યુદ્ધ કે પૃથ્વીરાજની વિલાસપ્રિયતાનાં વિધાનોને ખરેખર સાચાં માનતો હોય. આ જામને દૂર કરવો એ હિંદુ સંશોધકોની પ્રથમ ફરજ છે.

પચીસ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વીરાજ સંબંધી કંઈ પણ કહેતું હોય તો ચંદ બારોટના 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ને આગળ ધરવામાં આવતો. ચંદ બારોટ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન હોઈ અને તેના નામ પર ચકાવાયલો રાસો એક લાખ શ્લોક હિપરાંતની રસિક કૃતિ હોઈ તેને ગપગોળા કહેવાની ધણીની હિમત ન ચાલતી. પણ તે પછી શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને પ્રાચીન અને પ્રમાણુશૂન્ય ઋંસકૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થો જેમ જેમ પ્રકાશમાં આવતા ગયા અને એ પ્રકાશમાં 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ની અનેક હકીકતો જેમ જેમ મત્વથી વેગળી અને ઢંગધડા વગરની જથ્થાંવા લાગી તેમ તેમ વિદ્વાનોનો વિશ્વાસ 'પૃથ્વીરાજ રાસો' પરથી કમી થવા લાગ્યો. આજે તો એ રાસો સત્તરમી કે અઠારમી સદીના કોઈક દરખનારિહારી બારોટની બનાવટનું લેખાય છે. આમ છતાં, હિંદુ પ્રજાનાં એ કમજાગ્ય છે કે, તે હજી પણ પોતાના મહાનમાં મહાન શૂરપતિને કોઈ અશીલ્પીએ ચીતરેલા સ્વરૂપમાં જ નીરખે છે.

૧. 'રાસમાળા', 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ', 'Travels in Western India'-વગેરે.

૨. વિજયવાર પ્રમાણો માટે જુઓ પૃ. ૧૦૨-૧૦૩.

‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ અને તેના આધારે રચાયેલ ‘મારતવીરરત્નમાલા’, ‘લુપ્તાસ્ત્રવર’, ‘રાસમાળા’, ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ અને તે ઉપરાંત ઓગણીસમી-વીસમી સદીના અનેક કાવ્યો, નાટકો કે વાર્તાઓમાં પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે ગૂંચાયુ છે—

દિલ્હીપતિ અનગપાળને કમળા અને રૂપસુંદરી નામે એ પુત્રીઓ હતી મોટી તેણે પોતાના મિત્ર અને સહાયક અન્નમેરપતિ સોમેશ્વર વેરે પરણ્યા ને નાની કનોજપતિને આપી કમળાએ પૃથ્વીરાજને જન્મ (૧૧૧૫ ના વૈશાખ વદમા-ગુરુવારે) આપ્યો, રૂપસુંદરીએ જયચંદ્રને. પુત્રહીન અનગપાળ ગર્હ થતા તેણે દિલ્હીની ગાદી પોતાના મોટા દીકરે પૃથ્વીરાજને આપી (૧૧૩૮ ના માગસર સુદ પાચમે). ને પોતે સંન્યસ્ત સ્વીકારી બદરિકાશ્રમ જઈ રહેા. જયચંદ્ર પૃથ્વીરાજને મળેલા આ પ્રભુત્વના કારણે ધર્મથી બળવા લાગ્યો.

આ સમયે આબૂના પરમાર રાજ સલખને ઇચ્છનકુમારી નામે એક સ્વરૂપવતી પુત્રી હતી. ગૂર્જરપતિ લીમદેવ બીજે એ ઇચ્છનકુમારીને પોતાની પ્રિયતામાં બનાવવા ઈચ્છતો હતો, પણ સલખ ને તેના કુમાર જૈતરાવ એ સગપણની વિરૂદ્ધ હોઈ તેમણે ઇચ્છનકુમારીનો વિવાહ પૃથ્વીરાજ સાથે કરવાનો મનસ્ફોષ કર્યો ને ગૂર્જરપતિ સાથે પૃથ્વીરાજની મદદ માગી. પૃથ્વીરાજ તરત હોડી આવ્યો પણ લીમદેવની પ્રચડ સેનાએ આબૂ સર કર્યું. તેમાં સલખ મરાયો. તે પછી પૃથ્વીરાજે ચંદ બારેાટની અદ્ભુત મદદથી લીમદેવને પાછા પાડ્યો ને સલખના પુત્ર જૈતરાવને આબૂની ગાદી સોંપી તે દિલ્હી ગયો. ત્યાં તેણે પાછળથી ચંડી અવનાર સાહજુદીન યોરીને દરાવ્યો તેણે ઇચ્છનકુમારી વેરે લગ્ન કર્યા ને જયચંદ્ર વેરે પરણતારી દેવગિરિની કુમારી રાસાવતાને પણ તે પરણી બેઠો. જયચંદ્રે આથી ક્રોધે બરાઈ ગીરનીપતિ સાહજુદીનને પૃથ્વીરાજ સામે ફરી મદદ આપી પણ સાહજુદીનને માર ખાઈને પાછા ફરવું પડ્યું.

પૃથ્વીરાજને દિલ્હીમાં રોકાયેલ જોઇ લીમદેવે અન્નમેર પર હથોડી કર્યા ને પૃથ્વીરાજનો પિતા તે યુદ્ધમાં હણાય ગયો. પૃથ્વીરાજ તરતજ ૧૪૦૦૦ સૈનિકો સાથે ગુજરાત પર પ્રસંગે પાછા આવ્યો. તેણે ચંદ બારેાટને પાવડો, નીસરણી, દીવો ચગેરે સહ લીમદેવની સલામાં મોકલ્યો. લીમદેવે પૃથ્વીરાજનું આપિપત્ન ન કન્યસ્થું ને એક લાખ સૈનિકો સાથે તે યુદ્ધ માટે સજ્જ બન્યો. એ યુદ્ધમાં ચંદ બારેાટ અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવ્યું ને લીમદેવ તે પ્રસંગે હણાય ગયો.

પૂર્વના વિજયસૂર નામે રાજની પદ્માવતી નામની કન્યાએ પૃથ્વીરાજ પર વારી જઈ તેને પોપટ દ્વારા પ્રેમસંદેશ મોકલ્યો ને પૃથ્વીરાજ ત્યાં જઈ તેનું દરજી કરી લાવ્યો. તે પ્રસંગે પાછા ફરતા પૃથ્વીરાજે મદોળા નગર કબ્જે કર્યું તેણે ગિરિફત્ત છત્તીને ત્યાંની રાજકુમારી દુસાવતી સાથે લગ્ન કર્યું.

સન્ધ્યાસી અનંગપાળને આ અરસામાં ફરી જૂપતિ બનવાની લાલસા થઈ આવી તેમણે પૃથ્વીરાજને કહાવ્યું કે, ‘હા તો હું બદરિકાશ્રમ આવી જ નહિતર દિલ્હીની ગાદી મને સોંપ’ પૃથ્વીરાજે આ કહેણ સામે ધ્યાન ન આપતા અનંગપાળે સાહજુદીન યોરીની મદદ સાથે પૃથ્વીરાજ પર ચડાઈ કરી. પણ મત્રી કૈભાસની મદદથી પૃથ્વીરાજે એ બંનેને દરાવ્યા. અનંગપાળને તેણે માનથી દિલ્હીમાં રાખ્યો અને સાહજુદીનને દંડ લઈ જવા દીધો. અનંગપાળ એકાદ વર્ષ દિલ્હીમાં ગાળી પાછો બદરિકાશ્રમ સિધાવ્યો.

કનોજપતિ જયચંદ્રને પૃથ્વીરાજ પર અનેક કારણે વેર હોઈ તેણે સાહજુદીનને પૃથ્વીરાજને છત્તવા અનેકવાર હારકેરેલા હવે તેણે પોતાની પુત્રી સયુક્તાનો સ્વયંવર રચ્યો ને તેમાં પૃથ્વીરાજને દ્વારપાળ તરીકે કહેણ મોકલ્યું. પૃથ્વીરાજ ન આવતા બારણામાં પૃથ્વીરાજનું પૂતળું મોકલ્યું પણ સયુક્તાએ પોતાની માળા એ પૂતળાના ગળામાં પરીવી ને ગુપ્ત રીતે ત્યાં આવી પહોંચેલ પૃથ્વીરાજ આ પ્રસંગે જોતાજ સયુક્તાને ઉપાડી ગયો (૧૧૫૧) જયચંદ્ર ચીકાઈને પાછળ પડ્યો પણ છેવટે તે દારીને પાછો ફર્યો.

આ પછી પૃથ્વીરાજ સયુક્તા સાથે વિલાસમાં પડી ગયો. તેણે ધર્મગુણોની ભરોણીથી સેનાપતિ ચામુંડરાયને કેદ કર્યા ને પોતાના વેરચાવિદારી મત્રી કૈભાસને તેણે વધ કર્યો તેને પ્રેમનશ્વરમાળ વસતો જોઈ ચંદ બારેાટ ને સામતતાજ દાઢૂલીરાય તેને પોતાની ફરજ સમજાવવા ગયા ને પૃથ્વીરાજે દાઢૂલીરાયને સખ્ત સભ કરી દાઢૂલીરાય ક્રોધે બરાહ સાહજુદીનને સારણે ગયો. તેના ને જયચંદ્રના પ્રાત્ય્ઘનથી સાહજુદીન ફરી ચંડી આવ્યો. આ ઉદ્ધા યુદ્ધમાં પ્રેમપારામાં વીંટળાયેલા પૃથ્વીરાજે પહેાળ મોટો ભાગ

લીધે ને તેનો બનેલી ચિત્તોદ્ધતિ સમરસિદ્ધ એ સુખમાં હણાઈ ગયો. શાહજુદીન પૃથ્વીરાજને કેદ કરી, તેને આધળો બનાવી, બીજની લઈ ગયો.

ચંદ ખારોઢ હવે ગીઝની પહોંચ્યા ત્યાં તેમણે પૃથ્વીરાજની અદ્ભુત બાણવિદ્યા વખાણુના શાહજુદીન સાત તાવડા વીંધી નાખનરો પૃથ્વીરાજનો બાણપ્રયોગ જોવા બેઠો. તેમાં પૃથ્વીરાજને ચંદના સખ્દસંકેતથી શાહજુદીનને વીંધી નાખ્યો ને પછી બને મિત્રો પરપર કપાઈ મૂચ્યા.

ઉપરની હકીકત એકદરે રસિક છે. પણ તેને ઇતિહાસ કે સત્ય સાથે કરોળ મેળવ નથી એ સહેજે પુરવાર થઈ શકે એમ છે:

૧. ચંદ પૃથ્વીરાજને અગ્નિવંશી તરીકે ઓળખાવે છે, ત્યારે ખરી રીતે તે સૂર્યવંશી હતો.^૧

૨. ચંદ પૃથ્વીરાજની મા તરીકે દિલ્હીપતિ અનંગપાળની પુત્રી કમળાને કહે છે. ખરી રીતે તેની મા ચેદીની રાજકુમારી કર્પુરાદેવી^૨ હતી.

૩. ચંદ જણાવે છે કે, અનંગપાળે પૃથ્વીરાજને દિલ્હી આપ્યું હતું. પણ દિલ્હી તો પૃથ્વીરાજના મોટા કાકા વિઘ્નદરાજે છતેલું^૩ છે ને અનંગપાળના સમયમાં પૃથ્વીરાજનો તો રું, પણ પૃથ્વીરાજના બાપનો પણ જન્મ નહોતો થયો.^૪

૪. ચંદ પૃથ્વીરાજનો જન્મ સંવત ૧૧૧૫ ને તેનો વય ૧૧૫૮ માં મૂકે છે. પણ સંવત ૧૨૧૦ થી ૧૨૩૫ સુધીના પૃથ્વીરાજના પૂર્વજોના શિલાલેખો^૫ મળે છે. ૧૨૦૭ માં કુમારપાળે જે અજમેરપતિ અલ્લોરાજ^૬ને દરાવ્યો તે પૃથ્વીરાજનો દાદા થતો. પૃથ્વીરાજના પોતાના પણ ૧૨૪૬ના ને ૧૨૪૪ના શિલાલેખ મળે છે. અનેક તામ્રપત્રો, શિલાલેખો ને 'પૃથ્વીરાજ રાસો' સિવાયના બીજા પ્રમાણુજૂત ગ્રંથોના આધારે પૃથ્વીરાજનો રાજકાળ ૧૨૩૬ થી ૧૨૪૮ કરે છે.

૫. ચંદ સદ્રાવતી-આબૂના રાજ તરીકે સલખ અને તે પછી જૈતરાવને ઓળખાવે છે અને ગુજરાત સાથેના યુદ્ધમાં તેમણે પૃથ્વીરાજની મદદ માગી હોવાનું જણાવે છે. પણ પૃથ્વીરાજનો કાકા (વિઘ્નદરાજ), પૃથ્વીરાજનો પિતા (સોમેશ્વર), પૃથ્વીરાજ પોતે ને તેના પુત્રના સમય પર્વન્ત આબૂ-સદ્રાવતીમાં તો પરમ ગળ્યોગી ધારાવર્ષદેવ(૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬)નું શાસન ચાલતું^૭ હતું. તે ગૂર્જરપતિનો ખડિયો રાજા હતો.^૮ ગુજરાતને સપાદલસ (શાકભરી-અજમેર) સાથે પણ ગિદ્ધ મેળવ હતો. ગૂર્જરપતિ કુમારપાળે (૧૧૬૯થી ૧૨૪૦) કાંઈપર ચડાઈ કરેલી ત્યારે ધારાવર્ષદેવે ને પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરે તેને તેમાં મદદ^૯ કરેલી. ધારાવર્ષદેવનો ભાઈ પ્રહલાદન^{૧૦} પણ ગુજરાત માથે એટલીજ મિત્રાચારીથી સંકળાયેો હતો.

૧. કાકુલસ્પમિક્ષાકુરમ્ પ ચ વદપત્ પુરામવત્ ત્રિપર રઘોઃ કુલમ્—પૃથ્વીરાજવિજય ૧ હમ્મીર મહાકાવ્ય—સર્ગ-૧.

૨. હમ્મીર મહાકાવ્ય; રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ (પ્રો. હી. બોક્સ.)

૩. દિલ્હીનો શિવાલિક-સ્વપ. ૪. જુઓ ફ. નો. ૫-૧૬.

૫. ૧૨૧૦નો વિઘ્નદરાજ (પૃથ્વીરાજનો કાકા)નો અજમેરનો શિલાલેખ; ૧૨૨૦નો વિઘ્નદરાજનો દિલ્હીનો શિવાલિક-સ્વપ. ૧૨૩૪નો આલવલ (વદપુર)નો સોમેશ્વર (પૃથ્વીરાજનો પિતા)નો શિલાલેખ

૬. ચિત્તોડનો શિલાલેખ. ૭. મદનપુરનો શિલાલેખ. ૮. વિશલપુરનો શિલાલેખ.

૯. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.

૧૦. ૧૧. આબૂનો સંવત ૧૨૬૫ નો શિલાલેખ.

૧૨. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ. પૃથ્વીરાજવિજય મહાકાવ્ય.

૧૩. આ પ્રહલાદનદેવ મહાકવિ, યશસ્વી કલાકાર ને સમર્થ સેનાપતિ હતો. સોમેશ્વરની 'કોર્નિઝીમુની' માં ને હુલુવસાહીની પ્રસ્થિતિમાં તેના કીર્તિજાન ગવાયા આવ્યા છે. તેણે વાર્ધવરાજમથકવાલોગ નમિ નાટક લખેલું છે—ને નાયકવાડ એરિયન્ટલ સીરીઝમાં પ્રગટ થયું છે. તેણે પોતાના નામ પાછી પ્રહલાદન-પુર-પાલનપુર વસાવેલું.

ગૂર્જરપતિ અજયપાળ (૧૨૩૦થી ૧૨૩૩) ને મેવાડના સામંતસિંહ સાથે યુદ્ધ થયું ત્યારે પ્રહલાદને ગુજરાતનો બચાવ^{૧૪} કરેલો.

૬. ચંદ પૃથ્વીરાજને પોતાના શાસનની શરૂઆતમાં જ એક કન્યા સબધમાં ગૂર્જરપતિ ભીમ સાથે યુદ્ધ થયાનું જણાવે છે ને યુદ્ધમાં ભીમદેવનો વધ વર્ણવે છે. પણ પૃથ્વીરાજનો શાસનની શરૂઆતમાં ભીમદેવની વધ ત્રણ વર્ષની છે અને પૃથ્વીરાજનો વધ થયે ગયા પછી પણ તેણે ૪૦ વર્ષ (૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮)^{૧૫} પર્વન્ત રાજસભા ભોગવી છે એ જોતાં ઉપરનાં બંને વિધાનો પાયા વિનાનાં કરે છે.

૭. ચંદ પૃથ્વીરાજની જન્મ ક્ષત્રીજા પતિ જયચન્દ્રને પણ દિલ્હીપતિ અનગપાળનો દૌહિત્ર જણાવે છે. પણ અનગપાળે સંવત ૧૧૦૫ માં દિલ્હી^{૧૬} વસાવેલું ત્યારે જયચન્દ્ર ૧૨૨૬માં -કુમારવધે ક્ષત્રીજાની ગાદીએ બેઠેલો^{૧૭} છે.

૮. ચંદ મેવાડપતિ સમગસિંહને પૃથ્વીરાજનો બનેલી કહે છે ને શાહજુદીન સાથેના છેલ્લા યુદ્ધમાં તેનું મૃત્યુ અને તે મૃત્યુના કારણે પૃથ્વીરાજ અને પૃથા (પૃથ્વીરાજની બહેન ને સમરસિંહની પત્ની)નો દેવાદાટ શોક વર્ણવે છે, ત્યારે મમગસિંહ તો પૃથ્વીરાજના વધ પછી સો વર્ષ પછી થયો છે તેણે ૧૩૩૦ થી ૧૩૫૮ પર્વન્ત મેવાડની ગાદી ભોગવી છે.^{૧૮} પૃથ્વીરાજના સમયમાં તો મેવાડમાં સામંતસિંહ^{૧૯} રાજ્ય કરતો હતો-જેને પ્રહલાદનદેવની મદદથી ગૂર્જરપતિ અજયપાળે હરાવેલો.

૯. ચંદ ઉદયાદિત્ય પરમાર (માળવપતિ)ને પૃથ્વીરાજનો મિત્ર ને મદદગાર કહે છે. ત્યારે માળવા તો પૃથ્વીરાજના શાહજુદીન સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે તટસ્થ^{૨૦} રહ્યું છે ને ૧૨૪૮માં ત્યાં વિજયવર્મા (વિન્ધ્યવર્મા)^{૨૧} નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

૧૦. ગોહિલે પીરમ સીધા સંબંધી ચંદે ગુણગાન ગાયાં છે ત્યારે પીરમનો કબજો તો ગોહિલો ચંદના મરી ગયા પછી સો વર્ષ સુધી નથી લાઈ શક્યા.^{૨૨}

૧૧. 'પૃથ્વીરાજ રાસો'માં ૧૬૭૭ માં ચિત્તોડપતિએ દિલ્હીપર કરેલા આક્રમણની વિગત આપવામાં આવી છે-જે તેની અર્ચીનતાનું એક સખળ પ્રમાણ છે.

ઉપરની દલીલો જોતાં સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કે પૃથ્વીરાજના મમકાલીન બારોડ ચંદના નામ પર ચડાવાયેલો 'પૃથ્વીરાજ રાસો' એ એક અર્ચીન કૃતિ છે ને કાંઈ કલ્પના-વિહારી રમિક બારોડે બારોડાનું મહત્ત્વ વધારવાને એની રચના કરેલી છે. ચંદે પોતે એવો કોઈ રાસો રચ્યો હોય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે પણ આ આખી કૃતિ કે એનો મોટો ભાગ

૧૪. આખૂનો સવત ૧૨૬૫ નો સિલ્હાણ. ૧૫. ગૂર્જરદેશના મત્રીજો (લા. ભ. ગાધી). Historical Inscriptions of Gujarat—part II.

૧૬. દિલ્હીનો શોહપાટ-લેખ. ૧૭. ક્ષત્રીજાનું દાનપત્ર. (સી. મોજિલ ૩૬ કૃત-'Indian Chronology'.)

૧૮, ૧૯. રાજપૂતાનેશ્વર શિવદાસ આખૂનો રિલાલેખ.

૨૦. ૨૧. ચંદનોને આખા હિંદ પર પથરાયેલા જોષ શાંતિને ખાતર ૧૨૪૬ માં માળવામાં જઈ પહોંચેલા પંડિત આશાધરની નોંધ.

૨૨. રાસમાળા.

એવો નથી એ તો નિર્વિવાદ છે. આ કૃતિમાં પૃથ્વીરાજ એક સમર્થ સમ્રાટને બદલે રસમયું રમકડું બની જાય છે. જે હિંદુ વીર સાતસાત વાર યવનરાજને પોતાના પંજમાંથી જવા દીધો તે જ વીર તે યવનરાજને કપટથી મારે; જે વીર અતુલ પરાક્રમથી ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ ને મધ્યદિશનું સમ્રાટપદ પ્રાપ્ત કર્યું ને ખડે પગે હિંદુમુખનું સંરક્ષણ કરતો રહ્યો તે વીર પ્રેમમંદિરમાં પ્રવેશતાં પોતાનો જ્ઞાનપર્થ પણ વીસરી જાય; રાજા સાથેના વ્યવહારમાં તે પાવડો, નીસરણી કે દીપકનો ઉપયોગ કરે—એ બધું આરાટને મન રામાંચક હશે, પણ પૃથ્વીરાજને તો એનાથી કલંકજ ચોટે છે. ને મી. મુનશીએ ગુજરાતની નવલકથાઓમાં જેમ અગ્યાશી, બારમી ને તેરમી સદીમાં જીવી ગયેલાં જુદાં જુદાં પાત્રોને સગપણથી સાંકળી દીધાં છે તેમ આ રાસકારે પણ અગ્યાશી, બારમી, તેરમી ને ચૌદમી સદીમાં થઈ ગયેલાં પાત્રોને ઘૂંછા પ્રમાણે એકજ યુગમાં સાંકળી લીધાં છે.

આ સ્થિતિમાં પૃથ્વીરાજના જીવન માટે આ રાસા સામે નજર દોડાવવી એ એક ભયંકર ઐતિહાસિક ગુન્હો લેખાય. ને પૃથ્વીરાજની મહત્તા નીરખવાને રાસા સિવાય પણ આપણી પાસે, પ્રગટ થયેલાં, ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ને ‘હમીર મહાકાવ્ય’ એ બે મુખ્ય ગ્રન્થો છે. તે ઉપરાંત અનેક પ્રગટ-અપ્રગટ ગ્રન્થોમાંથી સપાદલક્ષ ને એના રાજવંશ સંબંધી છુટક છુટક હકીકતો મળી આવે છે. એ બધા ઉપરથી પૃથ્વીરાજ ને તેના પૂર્વજોનું સ્વતંત્ર ને તેજોમય વ્યક્તિત્વ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે:

રાજપૂતાનામાં સપાદલક્ષ, શિવાલિક, શાંકરી, સાંજર, સર્વાર્ધકખ, સર્વોલક્ષ, અજમેર કે રણથંભોરના નામે ઓળખાતા એક સમૃદ્ધિસંપન્ન ને વિશાળ પ્રાન્ત છે. આમાંનાં કેટલાંક નામ તે પ્રાન્તમાં આવેલ શિવાલિક પર્વતને આભારી છે જ્યારે શાંકરી, અજમેર ને રણથંભોર એ પ્રાન્તનાં બિલ્લિલ સમયનાં પાટનગર હોઈ કેટલીક વખત તે નામે પણ આજો પ્રાન્ત ઓળખાતો.

બારમી સદીના ત્રીજા ચરણમાં ત્યાં પૃથ્વીરાજ નામે સર્વવંશી રાજાનું શાસન ચાલતું. રણથંભોર તેનું પાટનગર હતું. તે રાજાએ મલધારી અલયદેવસૂરિની પ્રેરણાથી પોતાના પાટનગરમાં જૈન મંદિરપર સૂર્ય કળશ રચાવેલો.^૧

પૃથ્વીરાજની પછી તેના પુત્ર અજયરાજ (સદ્ગુણ) સપાદલક્ષની ગાદીએ આવ્યો. (૧૧૮૬ થી ૧૧૯૬). તેણે માળવા જીત્યું ને સોયલેખા નામે રાજકન્યા વેરે લગ્ન કર્યાં. ૧૧૮૬ માંજ તેણે અજમેર^૨ વસાવી તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું. તેણે દિંદિમાં પ્રગતિ સાધતા મુઘલમાનોને મખત શીકસ્ત આપેલી.^૩ તેની રાજસભામાં ધર્મધોષમુક્તિ નામાકિન દિગંબર વાદી ગુણચંદ્ર સાથે વાદ કરી તેને પરાજિત બનાવેલો.^૪

[અનુમંધાન પૃ. ૧૨૨

૧. ‘રાસમાળા’માં જણાવ્યા પ્રમાણે સપાદલક્ષ એ નામ સવાલાખ નામ ઉપરથી પડ્યું છે, પણ તે હકીકત સત્યથી વેગળી જણાય છે.

૨. સપાદલક્ષના ચૌહાણરાજવંશમાં મહાન પૃથ્વીરાજ એ પૃથ્વીરાજ ત્રીજા તરીકે ઓળખાય છે. તેની પૂર્વે બે પૃથ્વીરાજ થઈ ચયા છે. તેમાં આ પૃથ્વીરાજ પહેલો છે.

૩. પાટણ-બંડાર-અન્યસૂચિ (ખા. એ. સી. સંપાદક: લા. બ. ગાંધી.)

૪. ૫. Indian chronology. ૬. રાજપૂતાનેશ્વર ઇતિહાસ. ૭. પાટણ-બંડાર-અન્યસૂચિ.

આખ્યાન-યુગનો સમાજ

નાગકુમાર મકાતી

આખ્યાનો વિક્રમની સત્તરમી અને અઠારમી સદીમાં મોટી સંખ્યામાં લખાયાં છે. સારા આખ્યાનકારો આ બે સૈકાઓમાં જ મુખ્યત્વે પાક્યા છે. વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, હરિદાસ, વસ્તો, ગોપાલદાસ, વચ્છરાજ, મધુસૂદન વ્યાસ, પ્રેમાનંદ, શામળ, વલ્લભ, વીરજી, રતનેશ્વર રતનજી, કાલિદાસ વગેરે જાણીતા લેખકોએ આ સમયમાં જ સુંદર આખ્યાનકાલ આપ્યો છે. તેથી આ લેખના હેતુ માટે આ બે સદીઓ વચ્ચેના ગાળાને આપણે આખ્યાન યુગ કહીશું.

કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં, પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય, તે તે દેશનું, તે તે સમાજનું અને તે તે સમયનું પ્રતિબિંબ અવશ્ય પડે છે. કવિ પોતે અમુક યુગમાં જ-મેલો હોવાથી, તેની સ્વપ્રતિબા ગમે તેવી હોય, તેના વિચારો અને ભાવનાઓ ગમે તેટલાં ઉજત હોય, તે યુગના સંસ્કારો તેના ઉપર પડ્યા સિવાય રહેતા નથી. જે વાતાવરણમાં તે ઊછર્યો છે અને જે સમયના આદર્શો તેની દૃષ્ટિ સમીપ મૂકવામાં આવ્યા છે તેનાથી તે મુક્ત રહી શકતો નથી. રેનન કહે છે કે "one belongs to one's country and race even when one reacts against one's country and race". પ્રજા સમસ્તના જીવનમાં ઉદ્ધાસ અને નૈરાશ્યના પ્રમેગો આવે છે, જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં ત્રાજવ્યાં ઊર્ધ્વાનીચાં થાય છે; શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાના વાયગ વાય છે, આદર્શોની ભાજ સતેજ અને ઝાખી થાય છે; કદી અશ્રદ્ધાનાં તો કદી ઝનૂનનાં પૂર ઊઘટે છે. આ સર્વની જાડીપાતળી રેખાઓના દર્શન સાહિત્યમાં અને સાહિત્યકારમાં થાય છે.

આખ્યાનો પણ પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ યથાથોગ્ય રીતે પાડે છે. તે વખતના સમાજના આદર્શો, ભાવનાઓ, શોષો-ટૂંકમાં તેના સારામ માનસના સ્પષ્ટ પડ્યા, આખ્યાનમાં સંભળાય છે.

આ યુગ રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાત માટે અશાંતિનો હતો. મોગલાઈ, પેશ્વાઈ અને મરેઠી અંધાધૂંધીમાંથી ગુજરાત પસાર થતું હતું. ધર્માન્તર, અપહરણ, બળાત્કાર, જોરજુલમ વગેરેના નાદો વારંવાર કર્ણગોચર થતા હતા. દેશની અરાજકતા અને જીવનની અસ્વસ્થતાથી સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેનો જનતાનો પરિચય હ્રાસ થવા લાગ્યો હતો. તદુરસ્ત સમાજજીવનમાં જે ઓજસ્, રમ, વિદ્યાપ્રેમ વગેરે હોવાં જોઈએ તે ઊડી ગયાં હતાં.

સામાન્ય રીતે રાજ્યક્રાન્તિ અને ધર્મક્રાન્તિના પ્રમેગોએ ધર્મના ટકાવ અર્થે આચાર-ક્રિયા પર વિશેષ ભાર મૂકાય છે. કેટલીક વખત પરિણામ એવું આવે છે કે હોડામાં અંધ-શ્રદ્ધા પ્રવર્તે છે. સામાન્ય વિચારશક્તિનું પણ જનતામાં દેવાળું ટુંકાય છે. આખ્યાનયુગમાં કંઈક આવું જ બન્યું છે. આખ્યાનોએ અને આખ્યાનકારોએ, પોતાની ફરજ ચૂકી, સમાજની અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવાને બદલે તેને પ્રુષ્ટિ આપી છે. વળી આખ્યાનોથી, માણસોને ઉદરનિર્વાહ

મળતો હોઈ, તેનો જેમ વધારે પ્રચાર થાય તેમ તેમને માટે ફાયદાકારક હતું. લોકો આખ્યાનો સાંભળવા રસથી કે અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાય તેવા બધા પ્રયત્નો તેઓ કરતા. તેથી આખ્યાનમાં તાવ ઉતારવાની દવાનો, જાદુનો કે દુચકાનો ગુણ છે એમ પ્રતિપાદન કરી આખ્યાનકારો અભણ જનતાની અંધશ્રદ્ધાને દ્વિગુણિત કરતા; લોકો પણ આ હકીકત પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરતા.

આમ આખ્યાનયુગનું એક મુખ્ય લક્ષણ અંધશ્રદ્ધા છે. ચોડાં ઉદાહરણો જેમણે ‘ઉપાહરણ’ જેવા પ્રેમાનંદના ઉત્તમ આખ્યાનના અત્ત ભાગમાં લખ્યું છે:

“ઓપાહરણ જે સાંભળે, અત્તર આણી વઢાલ,
કષ્ટ હોયે જનરતણું, મુકલે તેનો ખમાલ.”

કવિ શામળ પણ ‘શિવપુરાણ’ને દુચકારૂપ જનારી દે છે:

“એક ગ્રંથ જે સાંભળે, આણી મનમા ભાવ;
ટાઢો, ઉમેા, ચોધિયો, સ્વપ્ને ન ચઢે તાવ.
એક ગ્રંથ જે સાંભળે, પુરણ યઈ પ્રસન્ન;
પુણ્ય ચાંદાયણુ મતનું, ને રૈવાનું દર્શન.”

કેટલીક વખત આ અંધશ્રદ્ધા જનતાને અનીતિને માર્ગે લઇ જવામાં સફાવક બને છે. દાખલા તરીકે ‘અગામેલાખ્યાન’ માં દયારામ ભગવાન-માહાત્મ્ય વર્ણવતાં, આશાનમાં અગાન મનુષ્ય પણ કબૂલ કરતાં આંચકો ખાય તેવી વાતો લખી નાખે છે, ગમે તેવું પાપ કરે પણ ભગવાન નામોચ્ચારથી સર્વ પાપનો ક્ષય થવાનો.

“એક વાર શ્રીકૃષ્ણ નામ કોઈ પ્રાણી વંદન આલાપે,
તો તેને સ્વપ્ને પણ ચમચર કદા ન દર્શન આપે;
જહાતહા નામ નારાયણ જે કોઈ કરે ઉચ્ચાર,
તો પણ સ્કેન્ને સ્થ મેય પામે, ભય વામે નિર્ધાર.”

x

x

x

જે અક્ષરનું નામ પણ મહુ સાંભળું મૂપ,

સર્વ દ્રવ્ય જેમ રત્ન અથા ઝાઝા લધુ રતનું રૂપ.”

“જહા તહા નામ નારાયણુ”નો કોઈ ઉચ્ચાર કરે તો તેને ફરી જન્મવું ન પડે અને મરવું યે ન પડે. કેટલો સહેલો-સટ ઉપાય! પાપ કરતા શા માટે અચકાવું? ગમે તેવો અનીતિમાન માત્ર ‘નારાયણ’ શબ્દ બોલવાથી તરી જવાનો છે.

✓ શ્રદ્ધાની આટલી હદે પહોંચેલા સમાજમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા, ગગનગામી ભાવનાઓ અને ઉચ્ચ આદર્શોની ઉણપ હોય એ સ્વાભાવિક છે. મધ્યકાલીન આખ્યાનયુગમાં સાહિત્ય સિવાયનાં ક્ષેત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં પણ, નીરસતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. સ્થાપત્યની ‘કાઈ ચિરંજીવ કલાકૃતિ’ ગુજરાતે નથી અર્પી, તેમ સાહિત્યમાં યે નળજો ફાલ ઊતર્યો છે.

ઉચ્ચ ભાવનાઓને બદલે સમાજમાં સતોષી વાતાવરણ પ્રસરેલું છે. પુત્ર-પરિવાર સારી રીતે હોય, અને સુખેથી જીવનનિર્વાહ કરી સકાય એ તેમની આસોકની મહેત્ત. શામળ કહે છે તેમ—

“દૂધ પુત્ર ધરણુ પુરદર પદવી પામે.”

—તો તેમને વધારેની જરૂર નથી. ‘મુદામાચરિત્ર’ આ રિયલિતે આબેહૂબ રજૂ કરે છે. મુદામાના ઘરમાં ખાવાનું નથી. ગરીબાઇ એટલી કે સાંજે ધું ખાવું તેવું પણ નહીં

નહિ. દિવસો સુધી કડાકા પડે. આવા સુદામાને દશ બાળક થયાં. આ સંતતિનિયમનના જમાનામાં સુદામાને મૂર્ખશેખરની કક્ષામાં કોઈ મૂકી દે તો નવાઈ નહિ; ગમે તેમ પણ પ્રેમાનંદના લખવા પ્રમાણે—

“દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયાં;
શીતળાએ અમી છાટા નાંખ્યા, શેરે અને ઉઠરિયાં.”

પેટે છોકરાં પડ્યાં તોય સુદામાને કંઈ કામધંધો સજતો નથી. પણ તેની સ્ત્રી એક ધરરખ્યુ ગૃહિણી છે, સાચી આર્થ સજારી છે. મૂંઝે મોઢે પતિની વર્તણૂક સામે એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય પોતે જાતમહેનત કરી પોષણ કરે છે. સ્ત્રી કામ કરે છે છતાં ય સુદામાને શરમ નથી આવતી કે ધંધો કરવાનું શરૂ નથી થયું:

“ભિક્ષાનું કામ કામિની કરે, કાનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે;
જેમતેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજકુટુંબ પોષે સ્ત્રીજન.”

સ્ત્રી સમજે છે કે સુદામાથી કાંઈ મહેનતનું કામ થવાનું નથી, માટે કૃષ્ણ પાસે જવા દેા તો કંઈ દહાડો વળે. સુદામાને તો એટલી યે ગમ નથી કે—

“આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સતકુળની કન્યા કયાંથી જાશે.”

જ્યારે પત્ની કમાણીનો રસ્તો જતાવે, છે ત્યારે બૂખડીઆરશ સુદામા કમી અને નસીબ પર મોઢું ભાપણુ આપે છે. પણ સ્ત્રી કહે છે—“એ તો જ્ઞાન મને મમડું નથી.” આવા લુખખા માનવી કાંઈ પેટ ભરાતું હશે? બૂખ ભાગતી હશે? પછી સુદામા જાય છે કૃષ્ણ પાસે. પાછા ફરતાં કૃષ્ણ સુદામાના હાથમાં એક પાંછ પણ મૂકતા નથી છતાં તેને ધેર અનંત સમૃદ્ધિ જોખી કરે છે. આ પ્રસંગમાંથી ધાર્મિક શ્રદ્ધા ધરીભર દૂર કરીએ તો એમ ધટાવી શકાય કે પુરુષાર્થ હીણા અને કર્મવાદી નિરૂઢથી સુદામાને કંઈ પણ આપતું એ શ્રી કૃષ્ણને વ્યાજબી લાગતું નથી. તેને એક દોડડો ય ન આપતાં તેની ઉઘમી સ્ત્રીને તેની મહેનતનો ખલો ધેર બેઠાં આપે છે.

‘સુદામાચરિત્ર’ વાંચી કેટલા પુરુષાર્થ કરતા થશે? કેટલા ઉઘમી અને મહત્વાકાંક્ષી બનશે? બહુ જ થોડાડું કિંતુ પ્રભુ અને નસીબ ઉપર આધાર રાખી સુદામાની પેઠે આજસુ થનારા ઘણા નીકળશે.

આ છીછરી ભાવનાઓ અને જીતરતા આદર્શોમાં રમનારા જમાનામાં એાખ્યાહરણ, રૂદ્ધિમણીહરણ, દ્રૌપદીહરણ, સુભદ્રાહરણ, લક્ષ્મણાહરણ, સુરેખાહરણ આદિ આખ્યાનો જેમાં સ્ત્રીને બળાકારથી ઉઠાવી જઈ, તેની સાથે લગ્નાદિ સંબંધથી જોડાઈ, હરણ-ક્રિયામાંથી ઉદ્ભવતા કલંકમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે—લોકપ્રિયતામાં કેટલાક ગૂઢ હેતુઓ માલમ પડે છે. આવા વિષયની પસંદગીમાં તે વખતના સમાજના માનસ અને સ્થિતિનું કંઈક દર્શન થાય છે. સાધારણ રીતે જ તે જમાનાના લોકો સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જવાની વાતોમાં અને તેને અંગે થતાં યુદ્ધ અને દંડલોમાં રસ લેતા. ‘નળાખ્યાન’માં ધર્મ-રાજાના શબ્દો “દ્રૌપદીને મોઢું તો હરણું કરી જાય.” આ માત્ર હાસ્યરસોત્પાદક ટાલણું નથી પણ તે વખતે સર્વ લોકોના મનમાં સતત પ્રવર્તતા ભયનું પ્રતિબિંબ છે. ખંદિત રાજ્યો અને મુસલમાનો તરફથી પણ સ્ત્રીઓનાં હરણા યયાના દાખલા વારંવાર બનતા. હલકા વર્ગના હિંદુ લોકોમાં પણ એકબીજાની સ્ત્રીને ઉઠાવી જવાનો, અપેક્ષા ધણીને ધણી

કરવાનો, બીજે ભાષડે બીજે ભાગી જવાનો દુરાચાર પ્રવર્તતો હતો. આ સ્થિતિ તે વખતના સમાજની શિથિલ દશાની સ્પષ્ટ છે.

આખ્યાનોમાં સમાજની હલકી રસવૃત્તિ પણ તરી આવે છે. કવિઓએ આવી વૃત્તિને સભારંજન કરવાની હાથમાં પોથી તેને ઉત્તેજન આપ્યું છે. નારદનું રથને રથને ચીતરવામાં આવેલું પાત્ર એટલી હલકી કોટિનું છે કે મંરકારી મનુષ્યને જરૂર ધૂણા ઉત્પન્ન થાય. તેની કલહકકાસ વધારવાની ટેવ, લડાઈઓ કરાવવાની મનોવૃત્તિ, પતિપત્ની વચ્ચે કનિયો બીજા કરવાનાં કારસ્તાનો—આ બધું સમાજનું પ્રતિબિંબ નથી તો શું છે? અને આ પ્રકારનાં તેનાં પરાક્રમે સાધુવેષમાં કરાવવામાં આવ્યાં એ સાધુસમાજના અધઃપતનની કેટલી હલકી સ્થિતિ! ઋષિસ્થાનેથી આવાં કર્મો વડે અન્ય મનુષ્ય તો જરૂર ભ્રષ્ટ થાય પણ નારદ માટે તે સ્થાન ટકી રહ્યું તે આશ્ચર્યની વાત છે. આમાં જ સમાજની હલકી રસવૃત્તિનું પ્રદર્શન થાય છે.

‘વીરસેન પાંચેનો બાપ’ એ સૂત્રના હાસ્યરસને માણુનારા સમાજની ‘રસવૃત્તિનું માપ કાઢે’ નેમ્મએ.

✓ કેટલીક વખત આખ્યાનકારોએ હલકી અને અવ્યવહાર વાતો રજૂ કરી છે. પોતે સમાજશિક્ષકો છે એ પણ તેઓ ભૂલી જાય છે. ‘રૂઢિમાંગઢ આખ્યાન’માં બહા જેવા લોકોત્તર દેવપુરુષ પોતાની પુત્રી મોહણીને રાજ્ય સાથે વ્યભિચાર કરી રાંભને ભ્રષ્ટ કરવા મોકલે છે. બાપ સ્વપુત્રીને વ્યભિચાર કરવાની ફરજ પાડે એ કેટલી અધમતા! નીચમાં નીચ માણસ પણ પોતાની દીકરીને તેમ કરવા નહિ પ્રેરે, જે સમાજમાં સ્ત્રીના શિયળ ખાતર મોટાં મુઠ્ઠો થયાં છે તેવા સમાજમાં બહા જેવા વદનીય પુરુષને પુત્રીના સ્ત્રીવતને વિનબટ થવા દેવામાં જરા અરેકાર ન થાય એ કેટલી આદર્શ પતિતતા! અને આવી વાત રજૂ કરતા આખ્યાનકારની પણ કેટલી ધૂણતા! વળી આ જ આખ્યાનમાં મોહણી સાથે રતિફીડા કરવાની રજા આપવા માટે મંધાવણીને સમજવવા રાજ્ય પોતાના પુત્રને મોકલે છે. પુત્ર પોતાની માતાને રતિફીડા કરવાની પિનાને રજા આપવા સમજાવે એ કેટલું વિચિત્ર લાગે છે. સ્વયં પુત્ર પિતામાતા વચ્ચે દૂતકાર્ય કરે એ પણ આશ્ચર્યની બિના છે. માતા પણ કેટલી નફટાઈ બતાવે છે. તે કહે છે કે જો મને ધન આપવામાં આવે તો જ હું રજા આપું અને આ ધનલોલુપા સ્ત્રી પૈસા લઈ પોતાના પતિને અન્ય સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવવાની રજા આપે છે. તે કહે છે:

“બીજી સ્ત્રી વરતા ધન લાગે, તેથી દ્વિગુણ પ્રમાણુછ,

જો આપે તો આપું આજ્ઞા, વિવાસ રાજ મુજણુછ.”

સંખ્યાવળીનો દાખલો તે સમયની સ્ત્રીના ધનલોભનો દાખલો તો નથી? તે સમયની સ્ત્રી પ્રેમ કરતાં ધરણાં-પૈસાને વધુ ચાહતી એમ તો ન હોય.

✓ આખ્યાનયુગમાં બહેમ અને વચીકરણાદિએ પણ ધર કર્યું હોય એમ લાગે છે. શુકન અપશુકનના મેળ હાલના કરતાં વધુ પ્રબળતાથી તે મમયે પ્રવર્તતા. જમતાયે મુહૂર્ત જુવે ને પાણી પીતાયે મુહૂર્ત જુવે એવા મુહૂર્તવેલાઓ પર ‘નળાખ્યાન’ની શરૂઆતમાં જ પ્રેમાનંદી તીર છોડ્યાં છે. ધર્મરાજ પોતાનું દુઃખ વર્ણવતાં સહદેવ વિશે કહે છે કે:

“સહદેવને જો કામ રેડ, સાધુ મન ન આણે રોય;

પણ મંધાદેને ધરમાથી નીસરે, જોતો જોતો જાય.”

દક્ષિણ દિશાએ જોગણી જો, નહીં તો કુંઝ પામુ;
પૂર્વ દિશાએ પરવરે તો, ચક્રનું ધર છે સાહણુ.”

વળી પોતાને દમપતી પરણશે કે કેમ તે માટે રાજ્યો—

“જેશીને પ્રણિપત કરી, દેખાડે હાથ ને જન્મેતરી.”

આમ રાજ્યો તે વખતે પણ લગ્નો કરવા, સ્વયવરો કરવા, અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓને જરથો વધારવા, ભોગો ભોગવવા અને પ્રગ્નને પંસે લહેર મારવા તૈયાર પણ રાજકાજની અને પ્રગ્નહિતની બાબત આવે ત્યારે નિર્માલ્ય થઈ જતા. જુઓ ‘રૂઢમાંગદ આખ્યાન’માં—

“અહોરાત્ર રાત્ર રાણી સાથે, કરે કીડા વિવિધપ્રકાર,
રાત્ર કામળાણે થયે બ્યાકુળ, સૌ તત્ત્યા ધર્મ આચાર.”

આપણા ગર્દભીલ, કરણપેલા અને બીજા સેકડે રાજ્યોની આ તો રાજરીતિ છે ના !

✓ આખ્યાનયુગનો સમાજ શ્રદ્ધાભીતો હોઈ ચમત્કારોમાં પણ કંઈક અંશે વિશેષ રસ લેતો. ચમત્કારના દાખલાઓ આપણને રથજે રથજે મળી આવે છે. તેવી જ રીતે બાધાઆખરીનું રાત્ર્ય પણ અત્યારની પેઢે જ, અટકે વધુ, જોગોરપૂર્વક પ્રવર્તતું. વિરહથી સુષ્પ રહેલી દમયંતીની માતા કોઈની મેલી ચોખી દષ્ટિ બેઠી હોય તે નિવાગવા ચોખા હિતારવાની વાત કરે છે. ‘રૂઢમાંગદ આખ્યાન’માં પણ ચડિકા અને નવદુર્ગાના મૃત કરવાની અને સૂર્યને વધામણું દેવાની આખડી આવે છે.

આ ઉપરાંત સમાજના સ્વભાવ અને માનમના ઘણા ચિત્રો આપણને પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે. આપણે એ જાણી નોંધ આ ટૂંકા લેખમાં લઈ શકીએ તેમ નથી, છતાં બે વસ્તુ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર છે.^૧ તે યુગના લોકો વસ્ત્ર અને આભૂષણના ખૂબ શોખીન હોય તેમ લાગે છે. અનેક પ્રકારના ધરેણાંના નામ અને તેના હાલ રહેલા અવશેષોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી કારીગરી જોઈ સુવર્ણકારોની મારી જતી કલા અને જનતાની નદ્રપ્રાય થતી રસિકતા બદલ આપણને દિલગીરી થાય છે જુઓ દમયંતીના શણગારો:

“શીશકુલ રત્નરાખડી, શોભે લખરમાં યુગી જડી,
ગોદણી રહી અંગુળ ગડી, ઠટિએખડા શું પડે વડી.
ગણબંધ કંઠે નવરત્ર, મુખાહાર છે બે સગ;
શકે ગિરિહરીને લગ, સ્તન મધ્યે વહે છે મગ.
વાયે ઓઢણી રહિ છે હડી, ખમકે ઠંઠણુ ને ઠરચુડી;
રૂપે રતિ તો સજ્જે જુડી, એવી કાંઈ મળે નહિ રૂડી.
વાળે નેપુર કરે અણકો, અંગુઠે અણવટનો ઠણકો;
અંગુલિયે વીંછવાનો રણકો, બોલે મધુર ઝાંઝરિનો અણકો.”

‘શહેરરચના અને મકાનો પણ અત્યંત સુંદર હોવા સાથે કલાના અપ્રતિમ નમૂનારૂપ હતાં.’
જુઓ કાલકાનું વર્ણન:

“શોભે હાઠ ચૌઠા ને ચોક, છલ અજબા બાદી ગોખ,
અટારી જળી મેરીમાળ, નડિવ કંઠેરા આઝમાળ.
ચળકે કામ ત્યા મીનાકારી, અમરપુરી નાપુ આવારી.”

ઉદ્યાનોનાં વર્ણનો જોતા બગીચાની અંપૂર્ણ ખીલાવટ તે વખતે થતી હતી એમ જણાઈ આવે છે. જુઓ ‘નગીઆખ્યાન’ કાનુ ૬. આ ઉપરાંત ગમ્મજોના ખાલી ભપકાઓ, તેમની કૃત્રિમ રહેણીકરણો, ધરેણાનો કાંઠાઠં, લાંચરસ્વત, સ્ત્રીનું રથાન આદિ ઘણા વિષયો પર આખ્યાનો પ્રકાશ પાડે છે.

દૂધની દાઝેલી

૫.

હું સાર્વજનિક હસ્તિતાલનો દાકતર છું. એમાં તરેહ તરેહના દર્દીઓ આવે છે—

આવે છે ને જાય છે, સ્વગૃહે અથવા જમગૃહે. એ જનારાં, જતાં વેત મારા સ્મરણપટ પરથી ભૂંસાઈ જાય છે, જેમ નિશાળમાંના કાળા પાટિયા પરથી પૂરા યથેલા દાખલા ભૂંસાઈ જાય છે તેમ.

પરંતુ ગઈ રાતે જે એક દર્દી આવ્યો હતો તેની યાદ ભૂંસી ભૂંસાતી નથી. એ પોતાના રોગથી પીડાતો ન હતો પણ પીડાતો હતો અન્યના—એકના, બેના કે ત્રણના નહિ પણ આખા સમાજના—રોગનો ભોગ બની. માતાના રોગે બાળક અથવા વડના રોગે વડવાઈ પીડાય છે તેવી એની પીડા હતી. એ રોગની નાડ પકડવા જતાં મને એની આખી જીવનકથા જાણવા મળી. એ કથાના વાક્યે વાક્યે ને સખ્તે સખ્તે દર્દ ને ક્રુષ્ણા હતાં. એ કથાનો છેલ્લો પડો પડી ગયો છે, એ કથા કહેનારની તો અત્યારે સ્મરણે રાખ બેઠે છે, છતાં તેનું સ્મરણ મને છોડી જતું નથી. એ દર્દીની ચિંતા શાંત થઈ ગઈ હતી પરંતુ મારું મગજ તો હજીય ધમધમી રહ્યું છે. જે મેં જાણ્યું છે તે જગતને જાણવાવાળી એટલે કે મનનો બિબરો કાલવવાથી કદાચ એ ચિંત શાંત પડે એ આશાએ આ વાર્તા લખવા બેઠો છું.

કાલે મારી રાતપાલો હતી. રાતના નવેકના સુમારે દરેક દર્દીની ખબર અંતર પૂછી હું મારા ખાનગી ઓરડામાં ગયો, અને ગયો તેવોજ આરામખુરશીમાં આડો પડ્યો. પછી રોજના નિયમ પ્રમાણે નોકર ચા લાવ્યો તે પી મેં એક છાંયું ઉઘાડ્યું. એ વખતે મારા મ્હોમાંથી સીંગારનો અને ગામમાંથી હોળીના ધૂમાડો ગૂચળે વળી વળી ઊડવા લાગ્યો.

એવામાં એક વોર્ડબોયે ખબર આપી કે એક અકસ્માતનો કેસ આવ્યો છે.

“શાનો અકસ્માત છે?” મેં પૂછ્યું.

“હોળીમાં દાઝવાનો.” વોર્ડબોયે જવાબ આપ્યો.

“કાણે દાઝ્યું છે?”

“બાઈ માણસ.”

“કેટલીક દાઝી છે?”

“બહુ નથી.”

“તો પછી એટલા માટે હસ્તિતાલે ચા માટે દોડી આવ્યાં? ઘરમાં તેજ કે ચાલી ન હતી?”

“પણ સાહેબ એને ઘર દોષ તો ને! એ તો લાગે છે રસ્તાની રખડુ ભિખારણ.”

“તો જાય, એનાં કપડાં બદલાવો, હું આવું છું.”

વોર્ડબોયના જવા પછી હું થોડીવારે આ નવા દર્દીના ઓરડામાં પહોંચ્યો. મેં જોયું કે નર્સ તેને સ્પંજ કરવા માગતી હતી પરંતુ તે ના પાડતી હતી. દર્દીના હાથે, પગે ને

મોઢે લેપ હતો. એ સુખડનો ન હતો, કંકુનો કે ભરમનો ન હતો પણ હતો કાદવનો અને કીલનો. એ જોઈ મને નવાઈ લાગી. મેં જરા બારીકાથી જોવા માંડ્યું.

બાઈ હતી તો બિખારણુ અને મેલીધેલી છતાં તેનું રૂપ દરિદ્ર ન હતું. તે હતું વાદળમાંથી ડોઢાં કરતી ચાંદની જેવું. સુંવાળી, સિન્ધ ને સુંદર એવી કમળની દાંડી કપાઈને તળાવના પાણીમાંથી કઠિ આવે અને પડી પડી સુકાઈ જાય—તે જેવી દેખાય તેવી એ બાઈની દેહકાંડી હતી. એ કાંડી શબ્દ અહીં બરાબર બંધબેસતો છે કારણ તેનું શરીર સુકલકડી—કાંડી જેવું જ હતું. મહાદેવનાં માથેનું બીલીપત્ર, રસિકરસિકાના હોઠ રંગવા સરખાજેલું નાગરવેલનું પાન અથવા કોઈ અભિપ્રારિકાના અંબોડે રમતી કૂલવેણી સ્થાનજાત બને, પગે ચૂરાય, અને કચરાભેગી કચરા બની શેરીમાંની સુધરાઈની કચરાપેટીમાં જઈ પડે એ જોઈ જે દયાભાવ ઊપજે છે તેવાજ ભાવ મને એ બાઈના લાણી ઊપજ્યો.

આંખમાં રનેહ અને સદાતુભૂતિ તથા શબ્દમાં, કોઈ બાઈ તેની લાડકી બહેનને જે મીઠાશથી બોલાવે તે મીઠાશ ભરી હું દર્દીની નજીક ગયો. મેં કહ્યું:

“બહેન! ધોવા દોને એ ડાધા.”

દર્દીએ મારા તરફ જોયું. બહેન નામે સંબોધાવા છતાં એની આંખમાં આભાર કે હિમજાનો આભાસ ન આવ્યો. તે હાવરી—કાવરી હરણીની પેઠે મારા તરફ તાકી રહી ને ચોડીક ફણ પછી બોલી બીઠી:

“ના, ના, ના. એ ડાધા તો મારો જુરબો છે, મારાં વજ્ર છે, એને ધોઈ કાઢી તમારે શું મને નાગી કરવી છે?”

એટલું કહી તે એ ડાધા અને કાળા કોઠ જેવા ચટાપટા તરફ, કોઈ ધ્રુવતી પોતાના દાંધનાં છુંદણાં તરફ જે સંતોષ ને મમતાથી જુલે તેમ જોવા લાગી.

મને જોઈ આવ્યો કે આ બાઈને દાઝવાના આધાતે ચિત્તભ્રમ થયો હશે તેથી ગમે તેમ બોલે છે. મેં તેને સાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

પરંતુ મારો એ પ્રયત્ન અને નર્સના કાલાવાલા ફાગટ ગયા. તે વધુ વધુ ચીડાઈને બોલવા લાગી.

મેં કહ્યું, “બહેન, તારા સુંદર શરીર પર આ કાદવ અને કીલ શોભતો નથી.”

તે બોલી, “એ છે તોજ મારી શોભા રહી છે. કેતકીને કાંટા છે તેથીજ લોગી બમરાથી તે બચી છે. એ કીલ ને કાદવ તો મારું કવચ છે, બખ્તર છે. માટે રહેવા દો, મારે એ નથી ધોવા.”

માણસમા ગાંડપણનો કે ચિત્તભ્રમનો ચાળો ઊભરે છે ત્યારે તે અલણુ અને જડ હોવા છતાં શિક્ષિત અને સંસ્કારીની અદાઓ અને છટાથી બોલે છે—બકે છે. દાકતરોને એના દાખલા રોજના જોવા મળે છે એટલે આ બાઈને—મેલીધેલી બિખારણુને, શિષ્ટ બાધામાં બોલતી જોઈ મને નવાઈ ન લાગી. મેં અને આવાએ એના સ્પષ્ટ નકારત્વી અવગણના કરી અને એને નહવડાવવાનો પ્રબંધ જારી રાખ્યો.

એ જોઈ એ બાઈ ગુસ્સે ધઈ, તેણે બાધાની શિષ્ટતા છોડી દીધી; તે ગંદી ગંદી ગાળો દેવા લાગી. તેણે મારા પર ન મૂકવા જેવાં આળ મૂક્યા માંડ્યાં. એ આળને એના પોતાનાજ શબ્દોમાં હું નથી લખી શકતો, પરંતુ તેનું બાધાંતર નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે:

“ધુવો, ધુવો હજાર વાર ધુવો, ચૂસાઇ ચૂસાઇ ઉકરડે પડેલી કરીને ધોઈ કરી હજુ ચૂસવી હોય તો ચૂસો! નરકનાં ઓઢણાં ઓઢણાં છતાં હે વિષયી કીડા! તને આ પદનતો મોઢ નથી જતો.” વગેરે વગેરે.

એ આરોપો મૂકતાં મૂકતાં એનું મોહો ને આંખ લાલધૂમ થયાં. એ સ્થળે લોહી લાવવા માટે એ, કદાચ એની રંગરંગને બળજબરીથી નીચેની રહી હતી એવો મને ભાસ થયો.

એની ગલીય બોલી ને ગંદાં આબો નર્સ શાંત ચિત્તે સાંભળી ન શકી. મારા પ્રતિ એને પૂજ્યભાવ હતો. તેથી મારા ઉપરના આરોપોથી મારા કરતાં તેજ વધારે કુદ બની. સાર્વજનિક દવાખાનાઓમાં નસોં ગુસ્સે થાય છે ત્યારે દર્દીને એકાદ યાપડની પ્રસાદી મળી જાય છે. આ નસોં પણ એવું જ કર્યું.

‘હે! હે!’ કરતો હું વચ્ચે પડ્યો. “નર્સ આવા રોગીની તો દવા ખાવાની હોય.”

પછી મહામહેનતે એને ધોઈધૂઈ નસોં ખીજ દર્દીએને દવા આપવા ગઈ અને હું તે બાઈના દાંડેલા અવયવો તપાસવા મડ્યો.

અત્યારસગીના મારા શાંત સ્વભાવે અને શીળી મહાનુભૂતિએ એ બાઈ ઉપર સારી અસર કરી હતી. તેને મારી ભણાઈમાં થોડોક વિશ્વાસ બેઠો. તે શાંત સ્વરે બોલી:

“દાકતરમાહેજ! આ ભેચાર દાંડેડિયા કાગોપર દવા લગાડશે એથી મને શાતા નહિ વળે.”

એટલું બોલી તે ચૂપ પડી રહી. બોલે કોઈ દર્દી હોત તો તેના દાંડેલા ફ્રેન્સા પર દવાનાં પોતાં મૂકતાં ચીસેચીસ પાડત, પરંતુ આ બાઈનું તો રવાંકુલ ફરકતું જ હતું. એની એ સહનશક્તિનું રહસ્ય મને પાછળથી જાણ્યું. આ બાઈ ધા કરતાં વધારે દર્દીઓ ને મર્મવેધી એવા ધાઓની એના પર ઝડીએ વરસી હતી. તેના પર દવાને ખરેખર મોઢું બંધેરાયું હતું. એના ચટકા સહી સહી તે હવે રોડી બની ગઈ હતી. એ હતી એર પાએથી છરીના ધા, એટલે તેની દહાપની તુલનામાં આ દવાનો ચણચણાટ તો કેવળ કીડીનો ચટકો હતો.

એની એ મર્મવેધની કથા દવા લગાવતી વખતે હું નહોતો જાણતો એટલે તેને આશાસન આપતાં આપતાં એ સહાનુભૂતિદર્શક વાત ચાલુ રાખી.

“જાને, એ તો તારું નસીબ પાધરું કે લોકોએ તને હોળીમાંથી તરત જ બચાવી લીધી છે.”

ઉંઘતા માથુસને સોય ભોંકાય ને તે ચમકે તેમ એ બાઈ ચમકી ને ચિત્કાર કરો છી:

“નસીબ પાધરું! એ કમખખત જ ને આજે પાધરું હોત તો તેનો હું ભવોભવ પાડ માનત. એ વાંકું હતું એટલે જ તો લોકોએ મારા દુસ્મનનું કામ કર્યું છે.”

એટલું કહેતાં એની આખમા આંસુ આળ્યું. આવતાં વેતજ તે છીડી ગયું. બાણે કે તમ તવાને પાણીનું દીપું આડ્યુ ન આડ્યુ કે છીડી ગયું.

એના અંગમાંની પાણીની મર્યાબોની કાયળી ખાલી હતી. એના પર ચૂનરેલા સીતમતા તાપે-મંતાપે ત્યાંના પાણીની કદાચ વરાળ બની ગઈ હતી. આ આંસુ એ વરાળનું ઝાકળરૂપ શૂણું પોરું બિંદુ હતું. એ દુકાળની ધગધગતી ધરતી પર એકાદ ધણીથી વધારે ટકી શકે?

પરંતુ આ સંવાદ વખતે મારામાં એમ સમજવાનું શાણપણ ન હતું તેથી મેં નવાહ પામી ઉદ્દગાર કાઢ્યો:

“દુશ્મનનું કાર્ય! દયાનું તે શત્રુનું કાર્ય!”

“હા. બાઈ! હા. એ દયા ડાકણીએજ તો મને જીવતીને જીવતી ફેલી ખાધી છે. કીડાની પેઠે કેરી કેરીને એણે મારા કાળજીની ચાળણી રચી છે.”

“હોય નહિ! હોય નહિ!-દયા તો દયાપાત્ર અને દાના બનેને દિવ્ય કરે છે. દયા એ છે માનવતાનું ખીન્નું નામ. એ તો માનવીનો મોટામાં મોટો સદ્ગુણ તે ડાકણી અને કીડાની તોણે? ના, ના, ના. બાઈ દયાથી તો દુનિયાનું રાજ ચાલે છે. દયાળુ આત્માઓ તો આ દુનિયામાં દીનતા દયાળ એવા દેવતાઓના અવતાર છે.”

મારે આ લાગણીભર્યું ભાંધણું માંભળી ખીન્નું કોઈ દહીં હોત તો ચૂપ થઈ જત, પરંતુ આ બાઈ બોલતી બંધ ન થઈ છેટું વાક્ય સાંભળી તે વધુ ઉશ્કેરાઈ, ને ઉત્તેજિત ને આઘળા અવાજે બોલી બીડી:

“સારું થયું કે તમે એ દીનતા દયાળ દેવતાને યાદ કર્યા. મારી મૈથી પહેલી ફરિયાદ તેની દયા સામેજ છે.”

“દેવની દયા વિરદ રાવ કરતાં મેં તને જ બોધ બાઈ!”

“સાહેબ! તમે જૂલો છો. દેવતા મામેય દાવો પેરા કરનાર હું એકલી નથી. મારા જેવા તો લાખો જીવો મૃત્યુને ગાળો આપે છે. પરંતુ અર્ધા મારા જેવા ચોક્કખાખોલાં નથી તેથી દુનિયાને તેની ખબર પડતી નથી.”

એ પછી મને એ-બાઈના જીવનમાં બીડે બિતરવા કુતૂહલ થયું. એનું માંડપણ, એની એઠી ગાળ, એનો ડીલ પરના કાળા કાદ જેવો કીલનો ને કાદવો ભેષ એ બધા પાછળ કોઈ કંઈક કયા ને બધા છુપાઈ દુરો એવી મને રાકા થઈ. એના જીવનનો જાણકાર બની એની મર્મવેધી બધાનો મંતાપ કદાચ હું થોડે વધારે અંશે ઘટાડી શકીશ એવી શુભ લાવનાથી મેં એને પોતાની આત્મકથા કહેવા વિનવી. એ જાણ્યા પછી એને એના દુ.ખોમાંથી અચાવવા મેં વચન ને આશી આપી

“એ વિનંતિ, વચન ને આશાથી એ ન રીઝી. તે બોલી, “કયા બરોસે હું તમને માઈ દુઃખ કહી બતાવું? તમે તો મારા દુશ્મન છો.”

“હું દુશ્મન!”

આટલાટલી ભલામ બતાવવા છતાં હજી હું દુશ્મન છું એ સાંભળી હું ચોંક્યો. કણબર નિરાશ અને ચુરસે પણ થયો. ત્યાં તો તેણે એ દુશ્મન શબ્દ પર વધુ ખુલાસો કર્યો:

“દુશ્મન નહિ તો કોણ, મિત્ર? મારે મરવું છે, પરંતુ તમે મને અચાવવાની વાત કરો છો. મારે આ દુઃખની ભટ્ટીમાંથી છૂટવું છે છતાં તમે તો તેમાં સીકાયા કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગો છો. પછી તમે દુશ્મન નહિ તો કોણ? હોળી માતાએ પ્રસન્ન થઈ મારા હાથે પગે ઝંઝેલા અપ્પા છે. વખત જતાં તે પાકત, પછી તે સડત, અંતે તેમાં કીડા પડત અને એ કીડા મારા જીવને કટકે કટકે કરડી ખાત. આમ એક દિવસ મારા માગં દુ.ખોમાંથી છુટકારો થાત. પરંતુ એ છુટકારાનું બાઈ તમારી દવાએ બંધ કરી દીધું છે. કહો હવે તમે મારા મિત્ર ક્યાંના? દુઃખે દુઃખે બેનર બની કોઈ કંઈક પડે ને તમે તેનો ચોટલો પકડી ગાળો. તો તે માણસ તમારો આભાર નહિ માને, તે તો ગાળ જ આપે.”

“ભલે બાઈ! ગાળ તો ગાળ ને આળ તો આળ. જે આપવું હોય તે આપજે પરંતુ એકવાર તારી જીવનકથા તો કહે જ કહે.”

અને મારા પહે હજાર હજાર વિનવણી ને મનામણી ને તેના પહે તેટલી જ આનાકાની પછી નીચેની આત્મકથા મને માંભળવા મળી

[ચાલુ]

પ્રાપ્તે તુ મૈત્રવી ચક્રે
સર્વે વર્ણા દિજા ભવેત્ ॥

સંપાત (Equinox) ની ઉર્ધ્વગતિ જગતમા મોટા રાજકીય અને આધ્યાત્મિક ફેરફારો કરે છે અને હાલની એની ગતિ પણ મોટા ફેરફાર ઉત્પન્ન કરનારી છે.

મારા પોતાના અનુભવથી સંપાતની ભવિષ્યની ગતિથી ઉત્પન્ન થનારા ફેરફારોનું દિગ્દર્શન વાચકોને નીચે આપુ છું.

જગતના મુખ્ય ધર્મો ચાર છે: જૌદ, ક્રિશ્ચિયન, હિંદુ, ઇસ્લામ.

એ ધર્મોમાંથી જૌદ ક્રિશ્ચિયન અને ઇસ્લામના પ્રચાર કરનારા તેમના પયગંબરો અનુક્રમે યુદ્ધ, કાષ્ટરૂઢ અને મહમદ હતા, હિંદુ ધર્મમા કોઈ મુખ્ય આચાર્ય કે પ્રવર્તક નથી, પરંતુ સેકડો આચાર્યોના સ્વતંત્ર વિચારોનું તે એક યુગ્મ છે જગતમા એ ચાર મુખ્ય ધર્મોમાંથી સેકડો સાખાઓ નીકળેલી છે.

સંપાતની ગતિ જુધના નવમાસમાંથી હાલ ચાલુ છે, એ જુધ વ્યાપાર, નાણાં અને વ્યવસાયિક સાધનોને લગતો કાલ છે સંપાતે એ નવમાસમા ઈ. સ ૧૮૨૦ લગભગમાં હાખત થયો અને ત્યારપછી થયેલું પરિવર્તન મનન કરવા લાયક છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજા વેપાર, વહાણવટાં અને હુન્નરમા આગળ પડવા લાગી અને પાદરીઓની સત્તા નિર્બળ થવા લાગી વ્યાપાર રાજનીતિ દેશપ્રેમ અને સ્વતંત્ર વિચારોની લહેરે જગતમા એક અદ્ભુત ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કીધી એક મમમના રવિવારે ઊભરાતાં દેવળમા જગતની સંખ્યા કેમકાઠે આંધી થવા લાગી રશિયામા ક્રામ્યુનીઝમના પ્રભાવથી શ્લોકોને ધર્મમાંથી એકા બીડી ગઈ અને આંગ્રે યુરોપમા ધર્મ એ રમતની વસ્તુ થઈ પડ્યો છે.

ઈસ્તામિક પ્રદેશોમા ક્રાંતિ મોટી થઈ મુસ્લિમોનું પ્રામત્સ્ય પ્રથમ ટર્કીમા અરત થયું પછીશું, જાગરુ અને ટર્કીમાંથી રાજધર્મ તરીકે ઈસ્લામનો અસ્વીકાર મુસ્લાઓના પતનનું પ્રથમ પગથિયું હતું ઈરાનમા ખાદાઈ ધર્મે ઇસ્લામમા નવો જ પથ ઊભો કીધો અને ભારતમા કાદિયાની મતનો જન્મ થયો હજરત મહમદ માહેમના અંતિમ પ્રતિનિધિત્વમા કાદિયાનીઓએ અવિશ્વાસ ધૂક્યો અને ઇસ્લામની આધ્યાત્મિક વિચારમંજામા લેંગાણું પડ્યું, અને આંગ્રે એ મતમતાતર વર્ધનું જાપ છે જૌદ ધર્મનો પ્રભાવ ચીન, જાપાન અને મંગોલિયામા ઓછો થવા લાગ્યો, અને તેનું મુખ્ય કારણ રશિયાનો ક્રામ્યુનીઝમનો પ્રચાર અને જાપાનની સ્વર્ધર્મી નીતિ છે ધર્મ એક રાજકીય પ્રચારનું કારણ થઈ પડ્યો છે.

હિંદુ ધર્મની જીવનશક્તિને અમુક આચાર્યોએ પોપણ આપ્યા છતાં તેરમી સદીથી દુર્બળતા પ્રાપ્ત થતી હતી. દયાનંદ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થે એમાં પુનઃ પ્રાણશક્તિનો સંચાર કર્યો અને સાબરમતીના કાંઠે એના સામાજિક સંકલન સાફ દર્શાવેલું સાંપ્તું છે.

સંપાતના કન્યા નવમાંસમાંનાં ૨૪૦ વર્ષમાંથી ૧૨૦ વર્ષ મર્યાદિત થયાં છે. હવેનાં ૧૨૦ વર્ષો શીઘ્ર પરિવર્તન લાવશે કારણ કે આકાશમાં અન્ય ગ્રહોનું બળ પણ એ બાબતનું પ્રેરક છે. ભારતવર્ષમાં જાતિભેદનું નિકેદન થશે અને એ બાબતમાં પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ સંકેત કર્યો હતો. મોટી ચક્રમાં સર્વે વર્ણો આહાર્યુ થશે અર્થાત એક થશે. એકેશ્વરવાદ તથા વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાના વિચારો પ્રાધાન્ય પામશે. બૌદ્ધ રીતિનું સામાજિક સંગઠન થશે. હિંદુઓ એક થશે. હિંદુઓમાં ભારતને માટે પ્રેમ થશે અને નેતાઓ પણ 'રાષ્ટ્રે સ્વયમ જાણમાઃ' નો નાદ પોકારશે. નાના દેવતાઓની દાદાગીરી ઓછી થશે. સાધુઓ અને ક્ષત્રીઓને શિક્ષા કોઈ આપશે નહિ અને હાડકાના એ હરામીઓને કામ કરી કમાવું પડશે. હિંદુઓની અન્યત્ર દાનમાં વ્યય વધારતી લક્ષ્મીની જરોબર વ્યવસ્થા થશે. સ્ત્રીઓનું પ્રાબલ્ય થશે અને ભારતીય માતા પોતાનું સુખ ઉજ્જવળ કરી શકશે.

ધર્મધર્મીઓમાં અનેક પ્રકારના મતભેદો તો છે એના ઉલ્લેખોમાં જ થશે અને હાલનાં હિંદુઓ પ્રમાણે તેઓમાં પણ સાત જાતના વાગ્યો ધાર્મિક રીતે બંધાયેલ જશે. આપણમાં પુષ્કળ લડાઈ થશે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ધર્મધર્મ અને ક્રિશ્ચિયન અને ધર્મોનો ખાસ થશે. ધર્મ એક મરહટીનું કારણ થઈ જશે. અને લયંકર યુદ્ધોથી કંટાળીને સમસ્ત પ્રજા ત્રાંદી ત્રાંદી કરશે ત્યારે એકે યુગ-પુરુષનો આ સંદેશો અંતમાં અવતાર થશે અને તે યુરોપને શાંતિનો સંદેશો આપશે. એ ધર્મમાં મતિપૂજા પ્રાધાન્ય ધરાવશે અને યુગ-પુરુષની મતિ ટેર ટેર દેખાશે.

બૌદ્ધ ધર્મને પણ આંચકા લાગશે. પરંતુ અશ્વગાનીરતાન અને ટકીમાં એ ધર્મના ફેલાવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ દેખાશે. એનું ફાલનું રૂપ બદલાઈ જશે.

જરથોસ્તી ધર્મનો ધરાનમાં પુનઃ ઉદય એ સંપાત સૂચવે છે. પેરેસ્ટાઈઝનનાં મુદ્દાઓ પણ પોતાનું સંગઠન કરી પોતાના ધર્મમાં ફેરફાર કરશે. આધ્યાત્મિક જૂર્ણ અમેરિકાની સૌથી મોટી રહેશે અને તે યુરોપનો યુગ-પુરુષનો સંદેશો નિહાળી અપનાવી લેશે.

સંપાતની એ ગતિ ધર્મપરિવર્તન જોરજુલમ અને પ્રેમ એ બેઉ રીતે ચલાવે છે. નીચે લખેલા પ્રદેશોમાં ધાર્મિક ક્રાંતિ વધારે જોરમાં થશે:

ટર્કી, સ્વીઝરલેન્ડ, આસ્ટીરિયા, મેસપોટામિયા, કોર્સિકા, સાઈલેસિયા, ફ્રેંચ, એપીલોનિયા, મોરિયા, ગ્રીસ, કુર્દિસ્તાન, વેસ્ટ ઇટીઝ, વર્જિનિયો, એઝીઝ.

મુખ્ય વાત તો એ છે કે આ ગતિથી આધુનિક વિચારોનો સદન્તર નાચે છે. ૧૨૦ વર્ષમાં જે યુગપરિવર્તન દ્રષ્ટિગત થાય છે તેનું પૂણું વર્ણન જે કરવામાં આવે તો આજે જાતના અસંભવ માત્રો પરંતુ એ અવશ્યભાવી છે.

રાજા હર્ષુઝના મહામંત્રીએ પરદેશથી આવેલા કેટલાક વેપારીઓ પાસેથી, વીચ લાખની કિંમત આપી, તેમનો માલ ખરીદી લીધો. બીજેજ દિવસે બીજા દેશથી આવેલા વેપારીઓએ એ માલ આળીશ લાખમાં માગતાં મંત્રીએ રાજાનો અભિપ્રાય મગાવ્યો.

ને હિતરમાં રાજાએ તેને જણાવ્યું, “ તમે માલ લીધો એ જ મહા ગભીર બુદ્ધ કરી છે. તમારી ફરજ રાજ્ય સંભાળવાની છે; વેપાર કરવાની નહિ. ગભ્યકર્તાઓ નો વેપારમાં માયું મારશે તો વેપારીઓ શું કરશે ? માટે એ માલના વેચાણથી મળતો નફો આપણા નગરના વેપારીઓને વહેંચી આપો. ને તમે પોતે મહામંત્રીપદ છોડી વેપાર કરી ખાઓ.”

x

x

x

ગુજરાત પર જ્યારે એક બાલુએથી સપાદલક્ષપતિ ને બીજા બાલુએથી સેનાપતિ ખારપ ત્રડી આવ્યા ત્યારે ગૂર્જરપતિ મૂળરાજ, એક સાળે માઢણી પર બેસી, સપાદલક્ષના તંત્ર સમીપ જઈ પહોંચ્યો. ને ત્યાં જોએલા રક્ષકોને તેણે તેજસ્વી વાણીમાં કહ્યું:

“ હું મૂળરાજ. મારે તમારા રાજાને મળવું છે.”

રક્ષકો ડહાધ ગયા. તેઓ પોતાના ગજવીને આ સમાચાર આપવા જાય તે પહેલાં જ મૂળરાજ તેમને ડારતો સપાદલક્ષપતિના એકાંતખડમાં જઈ પહોંચ્યો. ને તેના મુવર્ણ-પલંગ પર બેસતાં બોલ્યો, “ હું ગૂર્જરપતિ મૂળરાજ. તમારે નો મારી સાધે માયુંજ યુદ્ધ બેઠવું હોય તો આજે નહિ, પણ હું ખારપને. હરાવું ત્યાસુધી થોભીને પછી સમરશૂભિ પર આવજો.” ને ચમકેલો રાજા કંઈ હિતર આપે તે પહેલાં જ મૂળરાજ આવ્યો હતો તે પ્રમાણે પાછો ચાલ્યો ગયો.

સપાદલક્ષનો રાજા ગૂર્જરપતિની આ દિમતથી ચકિત બન્યો, ને મૂળરાજ ખારપને હરાવીને જ્યારે તેને યુદ્ધ આપવા આવ્યો ત્યારે, તે મામનો કરવાની દિમત પણ ન કરી શક્યો.

x

x

x

જંગીઝખાન પોતાના એક મિત્રને મળવા ગયો ત્યારે તેને દગાની કંઈક ગધ આવતાજ તે બહારના તંત્રમાં થોભી ગયો. ત્યાં તેના મિત્રે તેને મારવાને રોકેલા ત્રણ સૈનિકોને સામે ધમી આવતા જોઈ તે બાદચાહો ઢબે બોલ્યો, “ દૂર દડો. મારે બહાર જવું છે.” મારાઓ કંઈ પણ સમજ્યા વગર દૂર દડી ગયા. ને જંગીઝખાન શાંતિથી ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.

x

x

x

આંગણે આવેલા અતિથિને પહેરવાનું કપડું વેચીને જમાડવા પછી તેજાજ જાડ જ્યારે બરેનિદ્રામાં પરાવાયા હતા ત્યારે તેમના કાને એક ઝીણી ચીસ અચડાણી. તત્કણ ઊભા થઈ તે તરવાર લઈ ચીસને મારે દોડ્યા. રસ્તામાં તેમના પગ નીચે એક સાપ દબાયો ને હાંટેડાવલ માપ તેમને કરડવા દોડ્યો. તેજાજએ સાપને થોડીક ફણ માટે થોભી જવા વિનંતી કરી ને તરતજ ચીસના સ્થળે જઈ પહોંચી તેમણે ગંધ્યાગધ બદમાશોથી છૂટાતી એક વિધવાને પોતાના અપૂર્વ સૌંદર્યથી જાણી લીધી. પણ તેમ કરતાં તેમના ચરીર પર સંખ્યાબંધ ધા પડ્યા. એ રિયતિમાં પણ તે સાપના દર પાસે પાછા ફર્યા ને તે સાપની

સમીપ પોતાનું શરીર ધર્યું. જ્યારે સાપ તેમના લોહિયાળ શરીરને ક્યાંય સ્પર્શો ન શક્યો ત્યારે તેજશ્રેણીએ પોતાની જાકને આગળ ધરી ને સાપે તે સ્થાન પર ડાબ દીધો.

x

x

x

નિઝામનો સર્વસત્તાધીશ સાલારજંગ જ્યારે છઠ્ઠાંડમાં હતો ત્યારે તેને લોરા બેલ નામે એક સૌન્દર્યવાન યુવતી સાથે મૈત્રી બધાણી. માલારજંગે વર્ષો સુધી એ મૈત્રીનો નશો અનુભવ્યો. પણ છેવટે તેને માટે દિંદ આવવું અનિવાર્ય બન્યું. ને એ પ્રસંગે પોતાની પ્રિયતમાને એક રત્નજડિત વીંટી આપતાં તે બોલ્યો, “કાર્થ પણ પ્રસંગે મારી સેવાની જરૂર હોય તો આ વીંટીથી તું ગમે ત્યાં તે મેળવી શકીશ.”

સાલારજંગ પાછો ફર્યા પછી થોડા જ વખતમાં સત્તાવનનો બળવો ફાટી નીકળ્યો. કેટલાક રાજાઓ બળવાખોરોના પક્ષે જોડાયા હતા. પણ, સ્થિતનતા યુવરાજની સલાહથી લોરા બેલે મોકલાવેલી પ્રેમવીંટીથી બધાયલા સાલારજંગને તો નિઝામ-રાજ્યની બધી જ શક્તિ ને સમૃદ્ધિ સ્થિતિશ મરકારને ચરણે ધરવી પડી

x

x

x

નામાકિત અમેરિકન રાજપુરુષ વેબ્સ્ટર બાલપણમાં એક દિવસે મેલા હાથે નિરાળમાં ગયેલો. સ્વચ્છતાપ્રેમી શિક્ષક ડોક્ટરોઓના હાથ જોવા માગ્યા. વેબ્સ્ટરે પોતાના કાનના દાથને પીક પાછળ છુપાવ્યો ને જમણો હાથ પાટલુન માથે ધસીને સાફ કરી શિક્ષક આગળ ધર્યો. “આટલો મેલો હાથ!” શિક્ષક ચીકારી લીધો. પણ પછી કંઈક શાંત પડી તે બોલ્યો, “આ શાળામાંથી તું આના જેવો બીજો મેલો હાથ શોધી કાઢે તો તને તરત માફ કરી દઉં.”

“એના જેવો જ શા માટે?” વેબ્સ્ટર હસીને પીક પાછળ છુપાવેલો પોતાનો બીજો હાથ આગળ ધરતાં બોલ્યો, “એના કરતાં પણ ત્રિશય.”

x

x

x

ક્રાન્સપિતિ લુધએ પોતાના એક ગરીબ નોકરને મદદ કરવાને એક પુસ્તકમાં પાંચસો કાઠિનની નોટો ગોઠવી તે તેને ભેટ મોકલાવ્યું. થોડોક મમય જવા દઈ લુધએ એ નોકરને પૂછ્યું, “પુસ્તક કેવુંકે હતું?”

નોકરે હસીને વિનયપૂર્વક કહ્યું, “નામદાર, એ પ્રથમ ભામ હું વાંચી ગયો છું. ને તેનો બીજો ભાગ વાંચવાને ધણેજ આતુર છું.”

રાત્રિએ તેને પાંચસોની નોટો સાથેનું એવુંજ એક બીજું પુસ્તક ભેટ મોકલાવતાં નીચે નોંધ લખી, “આ પુસ્તક બે ભાગમાં પૂરું થાય છે.”

x

x

x

નેપોલિયનના યુગમાં ક્રાન્સની ટંકરાળમાં પાંચ ફાંકનો એક સિક્કો તદ્દન બેડાળ હપાણને બદલ પડી ગયો. એવા સિક્કા પાછા બેચવાનું સુરકેલ બન્યું કેમકે સિક્કાશોખીનો કબજા નાણાં આપતાં પણ એ સિક્કા પાછા ન સોપે. નેપોલિયને તરત જ એક યુક્તિ લગાવી. તેણે જાહેર કર્યું કે, “પાંચ ફાંકનો નવા સિક્કાની મધ્યમાં મારા હાથનો લખેલો પચાસ લાખ ફાંકનો એક ચેક છે. માટે તે જોને મળે તેણે તે તરતજ બેંકમાં વટાવી જવો.”

જેની જેની પાસે એ સિક્કા પહોંચેલા તે તે સર્વેએ એક મેળવવાને એ સિક્કા તોડી

નાંખ્યા. ને' એ રીતે કાઈ પણ જાતનાં નુકશાન વગર એ બેડોળ સિંકાઓ ચલણમાંથી ફર કરી દેવાં છા.

સેનાપતિ મ્યુટન એક પ્રમંચે નેપોલિયનને મળવા આવ્યો ત્યારે તેની તફન બેડોળ ગાડી બેઠ નેપોલિયનને તેને તેનું કારણ પૂછ્યું.

“નામદાર,” મ્યુટને ધીમેથી કહ્યું, “અમારા જવાને કિંમતી ગાડીઓ શી રીતે પેલાય ?” નેપોલિયનને તરતજ મ્યુટનને ત્રણ લાખ ફ્રાન્કનો એક ચેક લખી આપ્યો. થોડા દિવસ પછી મ્યુટન ફરી નેપોલિયનની મુલાકાતે આવ્યો ત્યારે એની એ જ જૂની ગાડી બેઠું નેપોલિયનને તેને એકની યાદ દેવરાવી. મ્યુટન તે સાંભળતાં જ બોલ્યો, “એ પૈસા ને વાપરી તોજવાને જ મને આપેલા હોય તો બહેતર છે કે હું તે આપને પાછા જ સોંપી દઉં.”

ડે-માર્કમાં વિજય વરી આગળ વધતી જર્મન સેના ને ન્યૂટલેન્ડમાં પ્રવેશે તો પશ્ચિમની સત્તાઓ વિરોધ ઉઠાવશે માની, ચાન્સેલર પ્રીન્સ બીસ્માર્કની સૂચનાથી, જર્મન મુલકચેરીએ સેનાપતિ રેંગલ પર થોભી જવાનો તાર કર્યો. સેનાપતિને તારનો અમલ તો કરવો જ પડ્યો. પણ તેણે હૈયાની વરાળ કાઢતાં જર્મન શહેનશાહને જણાવ્યું કે, “વિજયપરપરાને અલ્પવયથી જ અટકાવી દેતા આ રાજનીતિજ્ઞોને તો ફ્રાંસીને માંચડે જ લટકાવી દેવા બેઠાએ.”

બીસ્માર્કને આ ટીકાની ખબર પડતાં તેણે રેંગલ સાથે બોલવાનું બંધ કર્યું. રેંગલને પણ પાછળથી પોતાની ભૂલ સમજાણી. એક દિવસે બંને શહેનશાહનાં મહેલમાં ખાણના ટેબલ પર એકઠા મળ્યા. બીસ્માર્કની મૂક ગંભીરતા નિહાળી રેંગલે પૂછ્યું: “શું તમે એ પ્રસંગે ભૂલી ન શકો ?”

“કાઈ કાળે નહિ.”

“તમે મને માફ પણ ન કરી શકો ?”

“લણી જ ખુશીથી” —કહી બીસ્માર્કે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

ગેની હોટલમાં બિતરેલા એક અમેરિકન રાજપુરુષને ખોરાકમાં કંઈક પ્રતિબૂળતા જણાતાં તે ફરિયાદ કરવાને જ પાસે દોડ્યો. રસ્તામાં તેને ગેને આબેહૂબ રીતે મળતો આવતો સેનાપતિ કેસ મળી ગયો ને તેને જ ગે માની લઈ તેની સમક્ષ તેણે ફરિયાદ કરવાં માંડી. ઉત્તરમાં કેસે હસીને કહ્યું:

“ભાઈ હું ગે નથી. સેનાપતિ કેસ છું.”

રાજપુરુષે ભૂલ માટે સેનાપતિની માફો માગી ને કેસ હોટલની બહાર ચાલ્યો. પણ પછી કંઈક યાદ આવેનાં તે હોટલમાં પાછો ફર્યો ને પુનઃ પ્રેમા રાજપુરુષ સાથે અચડાયો.

“ભાઈ ગે” રાજપુરુષે હસીને તેની સાથે હાથ મિલાવતાં કહ્યું, “હું તને ફરિયાદ કરવા આવતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં પેસો મૂર્ખ ને ઉલ્લુ કેસ મળી ગયો. ને હું તો તેને જ ગે માની બેઠો.”

“ને અત્યારે પણ તમારી સમક્ષ એ મૂર્ખ ને ઉલ્લુ કેસ જ બિભેલો છે.” કેસે કંઈક ગંભીરતાં જાળવીને ઉત્તર દીધો.

ગૂજરાતનો “ સર્વસંગ્રહ ” કેમ તૈયાર થઈ શકે ?

શ્રી કેશવલાલ દિં સામદાર, એમ એ.

વૃંડાદરાન્યના સર્વસંગ્રહ—ગેઝેટિયરના બે અથોરુ સરસ્વતી કવવાના કામમાં હું બે વર્ષ થયા પરાવાએલો હતો તે દુમણા જ તેથી કારેગ થયો તેથી તે સબધી મારા કેટલાક અનુભવો હું અહીં ગૂજરાતી સિદ્ધ સમાજ મંદલ મૂકવા ઇચ્છુ છું એવી ઇચ્છાથી કે તે સચનાઓનો અમત કોઈ રચે ત્યાં તો ગૂજરાત-કવ-કાઠિયાવાડ મંદલ આપણું ચાન પણ સુધરી જાય,

અંધા પ્રયાસોમા થયું છે તેમ વડોદરાન્ય સર્વસંગ્રહના પ્રયાસમા પણ પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે, અને તે મટિનું માન તેના મરહમ રાન્યકર્તા મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડને ધટે છે વડોદરાન્યની કેટલીક હકીકત મુજબ ગેઝેટિયરમાંથી પ્રથમ મળી શકતી હતી, તેમાંથી એકત્રિત કરી તે હકીકત બે અથોમાં મૂકવા માટે કૈલાસવાસી સદગત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાવબહાદુર ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ તથા વડોદરા-કોલેજની પ્રિન્સિપલ કલાઈ, તેમને તે કામ સોંપેલું એમણે અને મુખ્યત્વે ગા બ ગોવિંદભાઈ સાહેબે એ કામ ૧૯૨૧માં મૂરૂ કર્યું તે કામ સુદર હતું એમાં માત્ર મુજબ ગેઝેટિયરમાંથી ઊતારાઓ લેવામા આવ્યા નહોતા તેમા તો વડોદરાન્યના બધા નાતુકાઓની વિગતનાર માહિતી, મહારાજાન્યનો હમણુંનો સગગ ઇતિહાસ, મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની કારકિર્દી, વગેરેની હકીકતો આપવામા આવી હતી, જે હકીકતો તદ્દન નવીન હતી, અને જેમને એકઠી કરવામા સંપાદકોએ, અને સંવિશેષ રા બ ગોવિંદભાઈ સાહેબે ખાસ ધ્યાન રાખેલું

હું એ પ્રયાસની રૂપરેખા અહીં આપું તો વામકને તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી જશે એ ઇચ્છુ અથોના ગૂજરાતી અનુવાદો કરવામા આવ્યા છે, જે અનુવાદો વડોદરા સર્વસંગ્રહને નામે ઝાળખાય છે આ ગેઝેટિયરના ઇંગ્રેજીમાં બે અથો છે પહેલા અથોમાં પ્રથમ વડોદરાન્યની જુગોળગત હકીકતો આપવામા આવી છે અને પછી તેના ખનિજો, તેની જુદી જુદી ખેતીની પેદાશ, તેનો વેપાર-રોજગાર વગેરે આપવામા આવ્યા છે પછી વડોદરાન્યમા વસતી જુદી જુદી પ્રજાઓનાં લક્ષણો, તેમનો ઇતિહાસ તેમની સંસ્કૃતિ વગેરે ચર્ચવાર્થી આવ્યા છે વડોદરાન્યમા તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા સંપ્રદાયોનો વિચાર તે પછી કરવામાં આવ્યા છે રા બ ગોવિંદભાઈ સાહેબે વસંતિપત્રકોનું કામ કરેલું એટલે તેનો અનુભવ તેમણે આ પ્રકરણમા મૂક્યો છે અને લોકસખ્યાને અને તેમની સંસ્કૃતિને આકાશવાર સમજાવી તેમણે આ પ્રકરણને રસિક બનાવ્યા છે

વડોદરાન્યનો ઇતિહાસ પ્રથમ અથમા આવી જાય છે અને તેમા મુખ્યત્વે મરાઠી વિભાગ તેમા પણ ગાયકવાડી વિભાગ, ખાસ ધ્યાન એવે છે આ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે જૂનાં

પુસ્તકોના ઊતારાઓનો-અવતરણોનો અને સારવાળો છે. ત્યાર પછી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની કારકિર્દી છે. સ. ૧૯૧૯ સુધી બતાવવામાં આવી છે.

બીજો અંચ 'વડોદરારાજ્યનો વિશિષ્ટ અંચ-કહી શકાય; તેમાં વડોદરારાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા બતાવવામાં આવી છે. એ વ્યવસ્થા અને તેનો ઇતિહાસ ખરેખર રસિક અને બોધપ્રદ છે; ખાસ કરીને ઇતિહાસપદ્ધતિ, 'જમીન-મહેસૂલનો બંદોબસ્ત, શાહુકારો સાથેનો ગાયકવાડોનો સંબંધ અને પેઢીઓ-ગિરાસના કાર્યવાહનું વર્ણન એકદમ બોધક છે. ત્યાર પછી-સર્વસંપ્રદમાં તાલુકાવાર માહિતી આપવામાં આવી છે, જે માહિતી વૈશેષિક માહિતી છે. તેમાં સરહદ, જમીન, હવામાન, વમતિ, ખાતેદારો, મહેસૂલી બંદોબસ્તનો દર, પોલિસ, આખ-કારી, શિક્ષણસંસ્થાઓ, શહેરોનો તથા ગામડાનો ઇતિહાસ, ખાસ કરીને તેમની જાણવાબેગ જગાઓ, એ બધું આવી જાય છે. આવી રીતે બંને ગ્રંથો પૂરા ચાલે છે, તેના કુલ ૧૫૦૦ પાનાં લગભગ છે.

આ ગ્રંથોને લખાયાં ૨૦ વર્ષો થઈ ગયાં તે બાદ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે તેના સંસ્કરણ માટે સમિતિ નીમી, જેના પ્રમુખ તરીકે રાજરત્ન-રા. સં. માને પાંડિતને નીમ્યા. સલાસદો તરીકે પ્રો. વિ. સં. દિલક તથા પ્રો. કે. દિ. દામદારને નીમ્યા અને સેક્રેટરી તરીકે પ્રો. ચિ. વિ. જોશી મૂકવામાં આવ્યા.

ગયાં વીસ વરસોના વખત ખરેખર, વડોદરારાજ્યની, બલકે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અગત્યનો વખત હતો. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યનું જે સંસ્કરણ કર્યું હતું તેનાં પરિણામો આ સમયમાં દેખાયાં. એ વખતે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં અદ્વિત્ય ચૈતન્ય આવ્યું. તે પ્રદેશનું અર્થકરણ એ સમયમાં એકદમ ફરી ગયું. કૃષિ ઉપરાંત વાણિજ્ય અને કારખાનાંની ધમધાકાર વ્યવસ્થા એ ગૂજરાતનું મુખ્ય લક્ષણ થઈ ગયું. ગામડાં ભાગી શહેરો થયા. નાતો તૂટી સમાને થયા. બોખા જેટલા રાજ્યના મહેકમને બદલે સારા રાખૂને ગોઠાવે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા આપણે ત્યાં થઈ. આ બધું અમારે આપણું જોઈએ. નવા સંસ્કરણમાં તે ખચીત આવડું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અમે કર્યું છે. છેવટે, સર્વ વિગતોના કળચરૂપે મહારાજ સયાજીરાવના અમલનો પૂરા જુતાંત અમે આપી શક્યા, જાણે કે તેમને વિધિએ કોઈ સંદેશ આપ્યો હોય તેમ, અમે એ જુતાંત તેમના જીવનના છેવટની પણ સુધી આપી શક્યા, જે માટે અમને અતિ શોક થયો, કારણ કે પોતે ઇંગ્લેંડમાં હતા ત્યારે પછી અમને દર વખતે યાદ કરાવતા કે અમારે અમારું કામ ચોખ્ખું ને શુદ્ધ અને તે પણ વેળાસર પાર ઊતારવું. તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ તે માટે કરેલી છે, જે અમે ચોક્કસ પાર ઊતારીશું.

• સર્વસંપ્રદના સંસ્કરણનું કેટલુંક કામ મારા ઉપર આવેલું. મેં તે કામ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના પુત્ર તરીકે, મહારાજના અધિકારી તરીકે, અને કોલેજમાં ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના અભ્યાસી તરીકે આનંદથી શિર ઉપર લીધું અને તેને પરિપૂર્ણ બતાવવા ચોખ્ખ જવાબદારી તથા મહેનત ઉઠાવી. મારું ને પવિત્ર કર્તવ્ય છે એમ મેં પહેલેથી જ માની લીધું છે. એ કામ પાર ઊતારવામાં મને ગત્યના અમલદારોનો, પ્રજાના અભ્યાસી વર્ગનો, અમારી અભિતિના પ્રમુખનો તથા 'સેક્રેટરીનો, તથા બીજા સમાજ પ્રો. દિગ્ગજનો પૂરા સાથ હતો.

સર્વસંગ્રહના અમારા હાથે થએલા સંસ્કરણનાં મુખ્ય લક્ષણો હું અહીં ટૂંકામાં કહી જઈશ. ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રની, એટલે કે વડોદરારાજ્યના તેટલા વિભાગની જૂગોળ તો જેની હતી તેવી જ રહી છે. સરદહોમાં ધણો નજીવો ફેરફાર થયો છે. તેથી તેનું સંસ્કરણ અમારે હાથે ખાસ નવીન ન થયું હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ વડોદરારાજ્યની પ્રજાઓના વિભાગો તથા તેના ધર્મો, સપ્રદાયો વગેરેની સમજવટમાં અમે ચોક્કસ નવીન સંસ્કરણ કર્યું છે. આપણી પ્રજાઓના વિભાગોની માહિતી હાલ આપણને વધારે વિગતવાર અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે મળી શકે છે. કેટલાક વિભાગોની સંસ્કૃતિઓ ઉપર તો તદ્દન નવીન સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે; ક્યાંક ક્યાંક તો તે માટે એમ. એ. ની ડિગ્રીના નિબંધો લખાયા છે. સુભાગ્યે, મને તે હકીકતો નિબંધધારીના અને પુસ્તકો વગેરેના લેખકોના સૌજન્યની મળી શકી, જેનો મેં નવા સંસ્કરણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. આપણા ધર્મો, સપ્રદાયો, વગેરેની સંસ્કૃતિના વિચારોમાં પણ અમે નવીન સંસ્કરણ કરી શક્યા છીએ. કેટલીક નવીન સંસ્થાઓને અમે આ નવીન અહેવાલમાં સમાવી દીધી છે.

વડોદરારાજ્યનો એટલે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ. તે ઇતિહાસનાં જૂનાં અને મધ્યકાલીન પડોને સંસ્કૃતિના પારિભાષિકોમાં મમજવવા અમે યોગ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. મરાઠી અને ગાયકવાડી અમલની સમીક્ષાને અમે નવો આપ આપ્યો છે. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનો અમલ, એટલે ગૂજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં નવીન ગૌરવની સ્થાપના અને તેનો અનોખો વિકાસ, એ સમજવવા અમે વગરખુશામતે, યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. ગૂજરાતના સાહિત્યની, ગૂજરાતની કલાસમૃદ્ધિની અમે ટૂંકી અને આછી રૂપરેખા આ પીઞ્ઞ સંસ્કરણમાં લીધી છે.

વડોદરારાજ્યની તાલુકાવાર નોંધોને અમે નવું ચેતન્ય આપ્યું છે. આ માટે આખા રાજ્યમાં ફરી શકું તે માટે નામદાર દોરાન સાહેબે તથા મત્રીમંડળે મહેકમ નક્કી કરેલું. તેથી ક્યાંક ક્યાંક મારી આથે પ્રે. ટિજક તથા પ્રે. જોશી કર્યા હતા; તથા ધણોખરો હું એકલો આખા રાજ્યમાં ફરી શક્યો છું. એ પ્રવાસ મેં વેડોરાનોમાં કર્યો છે. તે દરમ્યાન મને ઘણું જાણવાનું અને નોંધવાનું મળ્યું છે. તેથી મરાઠી ઇતિહાસની મારી જાવના પૂર્વે જે હતી તેનું સંસ્કરણ થયું છે. એ વખતના ગાયકવાડી અમલદારો ખરેખર દિદુલ્લતા સંરક્ષકો હતા, વૈદિક અભ્યાસને આશ્રયદાતાઓ હતા, ચિત્રકળાને પોષનારા હતા, ગોધાહારીના પ્રતિપાળકો હતા, જંગલોમાં મંગળ ફેલાવનાર સુધારકો અને કુશળ વમાવટકારો હતા. ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રની નવીજૂતી સંસ્કૃતિને સમજવામાં મને આ પ્રવાસ ધણો માર્ગદર્શક થયો છે.

એ માર્ગદર્શન અમારા સંસ્કારિત સર્વમંદમમાં અમે વાચકને કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વધારે પ્રયત્ન હું કોઈ વાર ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રને તેમની ભાષામાં, અને દિદુસ્તાનને હિન્દી સર્વસામાન્ય ભાષામાં, એટલે ઈંગ્લિશમાં કરાવવા ઈચ્છું છું. એ મારી અભિલાષા બાળ-પણથી જ છે. તે પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય તે માટે અનુમત્તની જરૂર છે એમ હું માનું છું. હજુ મારો એ દિશાનો અનુભવ થોડોક અધૂરો છે, જે અધૂરી દશાને ટાળવા હું પ્રયત્નશીલ થવા ઈચ્છું છું. એમાં ઈશ્વર મને મિદ્ધિ આપે એટલી જ મારી અભ્યર્થના છે.

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૪]

અજયરાજ પછી તેનો ભાઈ અર્જુનરાજ ગાદીએ આવ્યો: (૧૧૯૬ થી ૧૨૦૭):- તે આત્ર, આત્રલ, અત્રલદેવ, આત્રાક, અર્જુનરાજ, પુરણપાળ, પુરણરાય વગેરે નામે ઓળખાયો છે. તેણે માળવકન્યા સુધવા સાથે લગ્ન કરેલું. તે યવનોનો ધણોજ વિગ્રાધી હતો. અજમેર પર ચડી આવતા યવનસૈન્યનો તેણે નાશ કરી નાંખેલો ને એમના સોદીથી અપવિત્ર બનેલી ભૂમિને ખોદાવી નાંખી તેણે ત્યાં આનાસાગર મરોવર બધાવ્યું.^૮

તે પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય જિનદત્તસુરિનો પરમ ભક્ત હતો. તે સુરિની પ્રેરણાથી તેણે જૈન મંદિરો બાંધવાને સંધને જમીન ભેટ ધરેલી.^૯

ગૂર્જરપતિ મિહરાજનો તે પ્રીતિપાત્ર હતો. પણ કુમારપળ જ્યારે ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે ગુજરાત પર ચડાઈ કરી. તેમા તે હાર્યો ને તેણે પોતાની પુત્રી જલ્હણદેવી કુમારપાળ વેરે પરણાવી.^{૧૦} ત્યારથી સપાદલક્ષ ગુજરાતનું ખડિયું બન્યું.

આ અર્જુનરાજનું તેના વડાપુત્ર જગદેવના હાથે ખૂન^{૧૧} થતાં તેનો બીજો પુત્ર વિમલરાજ (વિશલદેવ ચોથો) સપાદલક્ષની ગાદીએ આવ્યો. (૧૨૦૬ થી ૧૨૨૦). તે વીર સેનાપતિ, રસિક નાટ્યકાર ને મમર્થ વિદ્વાન હતો તેની મલામા અનેક મદાકવિઓ હતા. તેણે અજમેરમાં એક વિશાળ 'સરસ્વતીમંદિર' બધાવેલું તેણે 'હરકલિ' નામે એક નાટક લખ્યું ને ૧૨૧૦ માં તે અજમેરમાં શિલા પર કાતગવેલું^{૧૨} યવનોને દિંદમાંથી બહાર હાંકી કાઢવાની તેને જાડી ભાવના હતી. તે પોતાના વિપુલ સૈન્ય સાથે દિંદમાં આગળ વધતા યવનો સામે ધસી ગયેલો ને તેમને લગભગ દિંદ બહાર હાંસેલી મૂકી તેણે હાંસી ને દિંદો કબજે^{૧૩} કરેલા ને તેમને સપાદલક્ષમા બેળથી દીધેલાં. ગુજરાતે તેના પિતાને હરાવેલ હોઈ ગુજરાત પર તેને વેર હતું પણ ગુજરાતના મગર્થ શાસક કુમારપાળ સામે કષ્ટ પણ કરી શકવાને અશક્ત હોઈ તેણે કુમારપાળને ગદદ કરનાર ઓઢાણ સામત આલેહજી પર ચડાઈ કરી નફૂલ ખેદાનમેદાન કરેલું ને જાખાલીપુર જાણી નાંખેલું.^{૧૪}

મમર્થ સેનાપતિ છતા તેને ધર્મ પ્રત્યે જોડા પ્રેમ હતો. તેણે પોતાના ગન્યમાં એક દશીએ દિંદાને સર્વથા અટકાવી દીધેલો^{૧૫} અજમેરમાં નેણે, ધર્મધોષસુરિની પ્રેરણાથી, 'રાજવિહાર' નામે એક લઘુ મંદિર બધાવેલું ને અરિસિદ્ધ ને માલવપતિના સાથમાં તેણે એ મંદિરનો લઘુ ખ્વજમહોત્સવ જીજ્ઞવેલો.^{૧૬} તેના ગજયામનમાં, અજમેરમાં, સવત ૧૨૧૨ ના ચૈત્ર સુદ ૧૪ ને ગુરુવારે 'ઉપદેશપદ'ની ટીકા લખાવેલી.^{૧૭} જે આજે પણ જોસલમીરના ભંડારમા જળવાઈ રહી છે.

૮. નાગરી-પ્રચારિણી પત્રિકા.

૯. ભયમ્વંશ કાવ્યગ્રંથી-ની ભૂમિકા (લાલચંદ જા. આપી)

૧૦. આ વિધાન સંબંધમા ગુજરાતના બધાજ ઐતિહાસિક ગ્રંથો એકમત છે.

૧૧. ૧૨. Indian chronology. રાજવૃત્તાનેકા હિતિદાસ. ,

૧૩. દિલ્હીના શિલાલિપિ રત્નપ પરનો લેખ.

૧૪. બીર્જેયામા સવત ૧૨૨૬ નો સેતિજીરનો શિલાલેખ. (જર્નલ ઓફ ધી બેન્કાલ એશિયાટિક સોસાયટી પુ. ૫૫.)

૧૫. ૧૬. પાટણ-ભંડાર-મન્યસૂચી. ૧૭. જોસલમીર-ભંડાર-મન્યસૂચી. (જા. આ. સી.)

તેની પછી પિતૃધાતક જગદેવનો પુત્ર પૃથ્વીભટ્ટ (પૃથ્વીરાજ ખીન્ને) અજમેરની ગાદીએ આવ્યો. તેના શાસનમાં ખામ નોંધપાત્ર બનાવો બનેલા જણાતા નથી. ૧૨૨૪ના હાંસીના ને ૧૨૨૬ના મેનાલગઢના શિલાલેખોથી એટલું જ જાણવા મળે છે કે એ સમય દરમિયાન સપાદલક્ષ્મીના શાસક તે હતા.

પૃથ્વીભટ્ટની પછી અર્જોગજનો મૌયી નાનો પુત્ર સોમેશ્વર અજમેરની ગાદીએ આવ્યો. (૧૨૨૬થી ૧૨૩૪). તેણે કુમ રપાળને મલ્લીકાર્જુન ગાયેના મુઢમાં મદદ કરી ને તે ગુજરાતનો મિત્ર બન્યો. તે મંગીતવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતા.^{૧૮} મંવત ૧૨૨૬નો ખીન્નેધ્યાનો ને ૧૨૩૪ના ભાદ્રપદ સુદ ચોથનો આવલક્ષ્મીના શિલાલેખ તેના તે સમય દરમિયાનના સપાદલક્ષ્મીના શાસકપદની ખાત્રી પૂરે છે.

સોમેશ્વર ચેળિની રાજકુવરી કર્પુરાદેવી માથે લગ્ન કરેલાં. ને તે રાણીથી તેને પૃથ્વીરાજ (૧૨૦૫)^{૧૯} નામે પુત્ર થયો. ઇતિહાસમાં આ પૃથ્વીરાજને 'ચૌહાણ પૃથ્વીરાજ ત્રીજો'ના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. અને તે જ નરવીર આપણો ચરિત્રનાયક મહાન પૃથ્વીરાજ છે. સમય જતાં તે ધર્મરાજ, રથુ ને રામનો સમોવડિયો લેખાયો ને દિંદુઓના રક્ષક, જ્યોતિર્ધર ને અંતિમ સમ્રાટ તરીકેની તે કીર્તિ વરી ગયો.

સપાદલક્ષ્મીના ચૌહાણ રાજાઓના મત્રીઓ ગુજરાતના મત્રીઓની જેમ મુખ્યત્વે જૈન^{૨૦} હતા. તેમની કુનેદથી સપાદલક્ષ્મી સત્તા જળ્ય સ્વરૂપમાં વિસ્તરી હતી. વિમહરાજના સમયથી માળવા સાથે મિત્રતા આલી આવતી હતી. સોમેશ્વરના સમયમાં ગુજરાત માથે મિત્રતા સંધાણી. દિલ્હી ને હાંસી સપાદલક્ષ્મીના પ્રાંતો લેખાતા. પૂર્વ, મધ્ય ને દક્ષિણ દિલ્હીના મુખ્ય પ્રાંતો પર સપાદલક્ષ્મીના પ્રભાવ ધીમે ધીમે જામવા માડ્યો હતો. એટલે સોમેશ્વરે જ્યારે પૃથ્વીરાજને શાસન (૧૨૩૫) સોંપી સન્યસ્તરે^{૨૧} સ્વીકાર્યું ત્યારે પૃથ્વીરાજના હાથમાં નોંધપાત્ર મહારાજ્ય મુકાયું હતું. એ મહારાજ્યને તેણે પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભાથી માત્રાજ્ય બનાવ્યું.

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમા જ તેને નાગોર નગરની મળી પ ખડુપુર ગામમાં બેઠાકામ કરાવતાં એક દ્રમ્યહાર૨૨ મળી આવ્યો. આ નાણાએ તેને અનેક પરાંપકારી કામોમાં મદદ કરી.

તેનો મત્રી કૈમાસ (કદંમમાસ)^{૨૩} એક કુનેદખાજ રાજદારી હતા. જ્યારે સેનાપતિ ચામુંડરાય વીરશિરામણી લેખાતો. એ બન્નેની શુદ્ધિ-સંકિત પણ તેને ખૂબ સદાયક મદદ પડી.

સપાદલક્ષ્મી પાટનગર જેમ અજમેર હતું તેમ મદતરતું નગર દિલ્હી હતું. પૃથ્વીરાજે પોતાના ભાઈ જોવિન્દરાજને સામંતશિરામણી બનાવી તેના હાથમાં દિલ્હીનું શાસન મુક્યું.

૧૮ ઝોંગીતરસાકટ.

૧૯ આરતવીરરત્નમાલા વગેરે મનોમાં પૃથ્વીરાજનો જન્મસમય ૧૨૧૫ લેવામાં આવ્યો છે. પણ ખીલ પ્રમણો ને સયોયો નેલા 'પૃથ્વીરાજ રાસો'માં વધ પ્રસંગે પૃથ્વીરાજની વય ૪૩ જણાવવામાં આવી છે તે બ્યાજબી જણાય છે. ને પૃથ્વીરાજનો વય ૧૨૪૮ના અંતમાં અથવા તો ૧૨૪૯ની રાજ્યાતમા સર્વમાર્થ. [હમ્મણનચરિત્ર, આદ્યાપરચરિત્ર, Indian Chronology, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ વ] થયેલ છે. એટલે પૃથ્વીરાજનો જન્મ ૧૨૦૫ માં જ વધારે સંભવિત જણાય છે.

૨૦ યસસ્વદ્ ૬વિ ૬૮ 'મુદિતકુમુદચન્દ્ર' પ્રમણ (નોંધક). ૨૧ હમ્મીર .
દિન્દી વિશ્વકોશ-આરતવીરરત્નમાલા. ૨૩ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.

શાહજુદીનના કેટલાક અમીરો પૃથ્વીરાજની પૂર્વનો ઉદારતાને મંભારી તેને જતો કરવાના મતના હોષ્ટ^{૪૨} શાહજુદીનને પોતાના સૈન્યમાં જ બેદિલીનો લય લાગ્યો હતો. એટલે તેણે પોતાને સાત સાત વાર જતો કરનાર એ મહાન હિંદુ વીરને રાતોરાત કિલ્લામાં છવતો ચણાવી દીધો. ^{૪૩} ઘેરે ધાલો પડેલા ઉદયરાજને આ સમાચાર મળતાં તેણે કેસરિયા ઈંધા ને તે પોતાના સાથીઓ સાથે દિલ્હીની ભાંગોળે સૂતો. ^{૪૪}

આ પછી શાહજુદીને દિલ્હી અને અજમેરની પ્રજાની કતલ ચલાવી. જમ્મુથી માંડી કન્નાણનગર^{૪૫} (દક્ષિણ હિંદ) ને આખૂથી કામરૂપ સુધીના પ્રદેશમાં લય અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું .

તે પછી શાહજુદીને પૃથ્વીરાજના પુત્ર ગોવિન્દરાજને સપાદલક્ષનો અધિકાર સોંપ્યો. પણ તેણે યવનોનું આધિપત્ય કબૂલતાં કાકા હરિરાજને નેના પાસેથી ગાદી ખૂંચવી લીધી. ^{૪૬} ગોવિન્દરાજ રણચબેર જન્મને^{૪૭} ગ્લો ને હરિરાજે સ્વતંત્ર પ્રતાપ દાખવવા માંડતાં યવનોએ ફરી લયકર આક્રમણ કર્યું ને હરિરાજ તેમાં મરાયો. ^{૪૮} તે પછી વીર હમ્મીરના સમય સુધી રણચબેર ચૌહાણોનું પાટનગર રહ્યું.

૪૨ હમ્મીર મહાકાવ્ય ૪૩. દુર્ગાતરેડચિચયત-હમ્મીર મહાકાવ્ય ૪૪. હમ્મીર મહાકાવ્ય. ૪૫. ધીજિનપ્રમચ્ચરિ અને સુલતાન મહમ્મદ. ૪૬-૪૭-૪૮. રાજપૂતાનેકા इतिहास.

હું ધાડું તો—

મર્ગ

ધાડું હું તો આલ નીચે ઉતાડું,
અંઝાનિહોને કડું બંધ પૂરા;
સમુદ્રને કાચલીએ ઉલેચી
ઠાડું તળેના વડવાનલો સો.

ભટે જલુનેા ચહું હાથમાં હું,
તંતુથી બાંધું હું વ્યાઘ્રો સિંહોને;
રે વાચકો ! શું શ્રમમાં પડ્યાં છો ?
એ જાણતો હું નથી ધારવાનો.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર એટલે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો આર્થિક વ્યવહાર અને વ્યાપાર. શ્રમની વહેંચણીનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં પરિણમે છે. પ્રત્યેક દેશમાં અમુક જાતના ઉત્પાદનની કુદરતી અનુકૂળતા હોય છે. ઉત્પાદનનો પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા તથા મૂડી અને મજૂરીની એક રાષ્ટ્રમાંથી અન્ય રાષ્ટ્રમાં સહેલાઈથી જવાની પ્રતિકૂળતાને લીધે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર જન્મે છે. એક જ જાતના ઉત્પાદનમાં જે દેશની અંદર જે પ્રમાણે પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણે ઉત્પાદનખર્ચ ઓછાવતો માય છે. એક જ પ્રકારની વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જ્યારે એક દેશને ઓછા દેશ કરતાં ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછો થતો હોય ત્યારે પહેલા દેશને ઉત્પાદન-ખર્ચનો ફાયદો રહે છે, અને ઓછા દેશ કરતાં તે વસ્તુના ઉત્પાદનની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા તેને વધારે છે, તેથી તે વસ્તુનું ઉત્પાદન તે દેશ કરી શકે છે અને તે વસ્તુ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની ખની જાય છે. દુનિયા-ભરના પ્રત્યેક દેશને જુદી જુદી જાતની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ જુદી જુદી જાતનાં ઉત્પાદનો માટે કુદરતથી જ મળેલી હોય છે. પ્રત્યેક દેશ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્પાદન કરે અને પરસ્પરના વિનિમયથી સમગ્ર આર્થિક વ્યવહાર ચલાવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકે, ઉત્પાદન સારામાં સારી રીતે સંજવો શકે, પ્રત્યેક દેશને પ્રત્યેક જાતના ઉત્પાદનનો લાભ મળે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિનિમયના સંબંધને પરિણામે મિત્રાયાશી સંજવે અને અરખલિત વહેતા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના પ્રવાહને પરિણામે વિશ્વશાંતિની જાવના મજબૂત અને.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો સિદ્ધાંત આટલો સુંદર હોવા છતાં જગતનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર આટલો સરસ અને સુગમ ભાસતો નથી. સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની વચ્ચે જગજગત વિરોધાભાસ છે. આ વિરોધનાં મૂળ ઊંડાં છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો અવિશ્વાસ, સમગ્ર રાષ્ટ્રની નિર્બળ રાષ્ટ્રને ખાધ જવાની નીતિ, તેમજ વ્યાપી રહેલું આક્રમણનું વાતાવરણ છે. એ ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતના આવિર્ભાવ આડે સામ્રાજ્યવાદની શોષણશીલા રહેલી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો જન્મ જેમ ઉપર જતાવવામાં આવ્યું છે તેમ, વાસ્તવિક રીતે માત્ર પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓનો લાભ ઉઠાવવા માટે થયેલો નથી, પણ આજનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને તેની પાછળ રહેલી જૂમિકા, આર્થિક મદત્તવાકાંક્ષા સેવતાં સામ્રાજ્યોએ સર્જ્યાં છે. શાહોવાદે થઈ કરેલો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર, માત્ર પોતાના દેશને આરે દુનિયાની સમૃદ્ધિ ઠાલવવા માટે જ ચેતવામાં આવેલો છે. સામ્રાજ્યવાદ અને આંતર-રાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પરસ્પર એક બીજા સાથે અનૂદ રીતે સંકળાયેલાં છે, પરસ્પર બંનેનાં પોષક છે, અને અન્યોન્યાશ્રયી છે. પરિણામે જગતભરમાં કુદરતી રીતે જ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો પ્રવાહ જે અરખલિત વહેલો નેમ્ણે તેને બદલે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના વ્યવહાર આડી સંરક્ષણની જગજગત દીવાલો ઊભી થએલી છે. રાષ્ટ્રમાં અમુક જાતનાં ઉત્પાદનની

પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ ન હોવા છતાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ સાધ્ય-self sufficient બનવા પ્રયત્ન કરે છે.

સિદ્ધાંતથી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર જગતને આદર્શ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં મૂકનાર સાધન છે. પણ જગતનો આર્થિક વ્યવહાર સિદ્ધાંતથી જુદા પ્રકારનો હોવાને પરિણામે આંતર-રાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાંથી ઉપસ્થિત થતી ઝેલોર રાજકીય પરિસ્થિતિને પણ વિચારવી પડે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાંથી જ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ જન્મ્યું છે. જે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પાછળ સામ્રાજ્યવાદની શોષણશાયા ન હોત તો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ પણ અનાકંઠમણીના આદર્શ ઉપર વિકસ્યું હોત અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની પરિસ્થિતિ જુદા પ્રકારની જ છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ સામ્રાજ્યવાદ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારથી જગતને જરૂર અમુક અતના ફાયદાઓ થયા છે, જેના કે જરૂરિયાતોની વિવિધતા; અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિના લાયમાંથી અમુક અંશે મળેલી મુક્તિ; પ્રત્યેક દેશની ઉત્પાદનશક્તિની ખીલવણી; આંતરરાષ્ટ્રીય બંધનરોની હસ્તી; શ્રમની વહેંચણી અને જરૂરિયાતો ઉત્પાદનની પ્રગતિ; ગરુદ રાષ્ટ્ર વચ્ચેના માર્કેટિંગ મંપર્ક વગેરે વગેરે. પણ આ ફાયદાઓની ધોળી બાજુ કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની કાળી બાજુ માનવજાતને માટે અત્યંત ધાતક નોવડેલ છે. વાસ્તવિક રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની શુંખલાઓ નોંધાયલા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરી, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેની અયકામણોને દૂર કરી, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની આદર્શ પરાકાષ્ટા-વિશ્વબંધુત્વની જાવનાને આવિર્ભાવ કરાવેલો જોઈએ. પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની પાછળ રહેલી આવી ઘુંદર જાવના ગત મદાયુદ્ધે ઝોટી પાડી છે અને જગતને બતાવ્યું છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની મારફતે એ આદર્શ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માનવજાતને હજી સૈકાઓની જરૂર છે. અને તો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર જગતને દર વીશ વર્ષે જગતવ્યાપી યુદ્ધની બક્ષીસ આપી રહેલ છે. આર્થિક આપત્તિઓ, બેકારી, વધારે પડતા ઉત્પાદનનો અસાધ્ય શેગ, તેજ-મંદીના સંઘાટો, સંઘળ રાષ્ટ્રોની નિર્બળ રાષ્ટ્રો પરની આક્રમણની અને શોષણની નીતિ, વિકાસના ઓડા તથા વિનાશ તરફ જોશબેર ધસાઈ રહેલી પોકળ ભૌતિક મંદૃતિ એ સર્વ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનાં કાળાં ચિન્હો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની આદર્શ પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યેક દેશનો વ્યાપાર સમતોલ અને સમાનકક્ષા ઉપર હોય છે, આવક અને જાવકનાં પદ્ધતિ સ્થિર રહેતાં હોય છે, લેવડ-દેવડના આંકડાઓ સરખા માત્રમ પડે છે પણ જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર તાબાનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે પરિણમે છે ત્યારે યુલાગ રાષ્ટ્રોનો એ ગોપક-રાક્ષસ બને છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડ-દેવડ ઊભી થાય છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમયનો દર નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન મદરવનો બને છે. પ્રત્યેક દેશનું નાણું જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. એક દેશના નાણાને તેટલી જ કિંમતના બીજા દેશના નાણામાં ફેરવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમયનો દર પ્રત્યેક દેશની વચ્ચે નક્કી કરવામાં આવે છે. દુનિયાના ધણીપરા દેશોમાં સોનાને નાણા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રત્યેક દેશના મિત્રોમાં જેટલી કિંમતનું સોનું હોય છે તે કિંમતના પ્રમાણમાં એક બીજા દેશો વચ્ચે વિનિમયનો દર નક્કી થાય છે.

પ્રત્યેક દેશની અંદર માલની આયાત કરનારાઓ તેમજ નિકાસ કરનારાઓ હોય છે. જેમકે મુંબઈનો 'અ' વ્યાપારી લંડનના 'ખ' વ્યાપારીને માલ મોકલે છે અને લંડનનો 'ક' વ્યાપારી મુંબઈના 'ખ' વ્યાપારીને માલ મોકલે છે. લંડનના 'ખ' વ્યાપારીને મુંબઈના 'અ' વ્યાપારીને અમુક રકમ ભરપાઈ કરવાની હોય છે તેમજ મુંબઈના 'ખ' વ્યાપારીને લંડનના 'ક' વ્યાપારીને અમુક ભરણું કરવાનું હોય છે. એટલે મુંબઈથી લંડન અને લંડનથી મુંબઈ પરસ્પર નાણાં મોકલવાને બદલે મુંબઈના 'ખ' વ્યાપારી મુંબઈના 'અ' વ્યાપારી પાસેથી 'Bills of Exchange' ખરીદી લે છે, અને તેમજ લંડનનો 'ખ' વ્યાપારી લંડનના 'ક' વ્યાપારી પાસેથી 'Bills of Exchange' ખરીદી લે છે. જ્યારે બે રાષ્ટ્ર વચ્ચેના વ્યાપાર સમતોલ અને સમપ્રમાણ હોય છે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રિય હંડીઓ-Billsની કિંમત સમતોલ-at par રહે છે. પણ જ્યારે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં આયાત વધારે થતી હોય અને નિકાસ ઓછી થતી હોય તો આંતરરાષ્ટ્રિય હંડીઓ-Billsની કિંમત સમતોલ-at par નહિ રહેતાં ઓછી કે વધી-at discount or at premium-રહે છે. આંતરરાષ્ટ્રિય હંડીઓ-Billsની કિંમત અમુક મર્યાદામાં રહેતી જ ઓછીવત્તી થઈ શકે છે. આ મર્યાદા એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં સોનું મોકલવાનો જે ખર્ચ થાય તેનાથી નક્કી થાય છે. આ મર્યાદાને અર્થશાસ્ત્રમાં Gold specie point કહેવામાં આવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારનો પ્રવાહ જગતભરમાં ફાઈ પણ જગતના અવરોધ વિના સ્વતંત્ર રીતે વધ્યાં કેરે તે બિલકુલ સહજ છે, સ્વાભાવિક છે, તેમજ જગતને આદર્શ આર્થિક પરિસ્થિતિએ લઈ જનાર છે. સિદ્ધાંતથી આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર જગતનું આર્થિક કલ્યાણ કરવા માટે છે. પણ જગતનો વ્યવહાર એ આદર્શથી નિરાળો છે, પરિણામે નૈસર્ગિક વહેતા આંતર-રાષ્ટ્રિય વ્યાપારના પ્રવાહને રોકવામાં આવે છે-વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં સંરક્ષણની નીતિ અપેક્ષા કરવામાં આવે છે; રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જગતની દીવાલો ઊભી કરવામાં આવે છે. સંરક્ષણની નીતિ ખાસ કરીને, રાષ્ટ્રના આંતરિક વ્યાપારને આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારની દંરીકાર્થમાંથી મુક્ત કરવાને માટે, નવા ઊગીને ઊભા થતા ઉદ્યોગોને વિકસાવવા માટે, બેકારી ટાળવા માટે, શ્રમનાં ક્ષેત્રો વિસ્તૃત બનાવવા માટે, રાષ્ટ્રને સ્વર્થસિદ્ધ બનાવવા માટે, મૂડીની ઉત્પાદકતા અને કિંમત તથા વળતર ટકાવી રાખવા માટે, તેમજ અન્ય રાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક આક્રમણમાંથી દેશને બચાવવા માટે હોતી જોઈએ. પણ ગુલામ રાષ્ટ્રોમાં એવી નીતિ તે રાષ્ટ્રના લાભને ખાતર નહિ પણ એટલાએ શાસક-રાષ્ટ્રના લાભની ગણતરીએ ધકાય છે, અને પરિણામે જગતમાં અસમતોલતા જન્મે છે.

જે સંરક્ષણની નીતિ સંદાને માટે તે સ્વીકાર્ય હોઈ શકે પણ નહિ. ઉપર બતાવેલા કાર્થ પણ કારણને અંગે થોડા સમયને માટે સંરક્ષણની નીતિ સ્વીકારવામાં આવે તે ઠીક છે. પણ સારાએ જગતને આર્થિક જીવનની સમાનતા અને એકરૂપતા તરફ લઈ જવા માટે તેમજ વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે સ્વતંત્ર નિરાખાધિત આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર યોજાવો જોઈએ. પણ આ એક માત્ર આદર્શ છે. એ આદર્શ જગતમાં ક્યારે મૂર્તિમંત બનશે તે કહી શકાતું નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જ્યાંસુધી જગતનું આર્થિક અને રાજકીય વાતાવરણ અવિશ્વાસ અને આક્રમણના ઝેરથી ભરેલું છે ત્યાંસુધી પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર સંરક્ષણની નીતિ છોડી શકે તેમ નથી. અખાધિત આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર તો જગતમાં જ્યારે શાન્તિ, વિશ્વાસ અનાક્રમણ, અને આર્થિક સમાનતા માનવજાનના જીવનમાં એકરૂપ બન્યાં હોય ત્યારે જ સંભવી શકે છે.

પંચાનનનું નામ મારા સ્મૃતિપટ પરથી ખસે તેમ નથી. પંચાનનની વિગત મારે માટે એક અદ્ભુત પાઠ હતો. એની હકીકતે જગતમાં મારે માટે એક બુદ્ધિ જ દર્શિગિદ્ધ ઉત્પન્ન કીધું. આજે પણ જ્યારે પંચાનન યાદ આવે છે ત્યારે મારા મુખમાંથી એક નિશ્વાસ સાથે આ જ શબ્દો નીકળે છે. 'શું સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મોનું નિવારણ અસંભવિત છે?'

પંચાનન અમારા પિતાજીની ઓશીસમાં કારકૂન હતો. તે શુદ્ધ વૈષ્ણવ હતો. વૃંદાવન અને મથુરામાં પ્રત્યેક વર્ષે યાત્રા કરવાનો તેનો નિયમ હતો. સ્વભાવનો પ્રેમાળ હતો અને કોઈ પણ માંદા અને રોગી માણસની સેવા શુદ્ધતા નિરવાર્યભાવે તે કરતો. આ બધું હોવા છતાં પંચાનન લોકોમાં અપ્રિય હતો તેનું કારણ મને સમજાતું ન હતું. મેં ખાનગી રીતે તપાસ પણ ચલાવી; તેનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ અને નિર્મળ હતું. કોઈ તે તરફ ધ્યાસી કરવાની હિંમત પણ કરતું ન હતું. તો પછી લોકોનો અણગમો પંચાનન તરફ શું કામ હતો એ બાબત એક દંડ લઈને ઊભી થાય છે.

એક દિવસ અમે વિનયકુમારને ત્યાં બેઠા હતા. અનુકૂળ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો, 'આજે માઈ ધડિયાલ ચોરાઈ ગયું છે!'

'હાં!' અમે બોલ્યા.

'અરે, આજે સવારે જ્યારે ગહાર નીકળતાંજ મેં પંચાનનનું મોઢું જોયું ત્યારથીજ મને તો ખાતરી થઈ ગયેલી ન જાને કિ મવિષ્યતિ' (ન જાણે શું થવાનું છે?)

'Rubbish (હી,)' હું બોલ્યો, 'અરે, પંચાનનનું મોઢું જોવાની સાથે ચોરીને શું મતલબ?'

'ઈશુ, તારૂં હાથણ રહેવા દે. જે એ બગતડાનું મુખ સવારમાં બુંદે છે તેનો દિવસ સારો જતો નથી.'

'એટલે શું પંચાનને તારા ધડિયાળના ચોરને સીગલ આપ્યું હતું?'

'ભાઈ, એ અપશુકનિયો છે. હાદીએ એનું સવારમાં મોઢું જોયું હતું તો તે સાબકસ પરથી પડી ગયો. ફિરીટ જોયું હતું તો તે ફૂટબોલની મેચમાં હાથ ભાંગી આવ્યો. જીતેન્દ્રે જોયું તો તેની માતા મરવાનો તાર આવ્યો. બોલ દવે શું કહેતું છે?'

હું ચૂપ રહ્યો. વિનય બોલ્યો, 'It is a matter of coincidence એ સંयोगની વાત છે.'

'હાલે, તમે એમ માનો, પણ હું કહું છું કે તમને પોતાને અનુભવ યશ ત્યારે જ એ વાતને સાચી માનશો.'

અનુકૂળના પાછલા શબ્દોએ એક અત્યંત ભય ઉત્પન્ન કીધો. પરંતુ અમે તો મક્કમપણે બોલ્યા, 'We don't believe it' (અમે એ માનતા નથી.)

આ વાતને થોડા દિવસો પીટ્યા હશે અને એક દિવસ વિનય સાંજે મારે ત્યાં આવીને બોલ્યો, 'ઈશુ, જાણ મને ખાતરી થઈ ગઈ કે પંચાનન અપશુકનિયાળ છે.'

'તને વળી શું થયું?'

‘આજે સવારે ડેરી (ગોરાળા)માંથી દૂધ લેવા મારે જવું પડ્યું અને પાછળનાં દૂધા પર પંચાનન વહેલો. બિડી નહાતો હતો. ‘રાધેશ્યામ’ રાધેશ્યામ’ બોલતો; તે સામેજે મળ્યો.’

‘પછી શું થયું?’

‘આજે બપોરનાં ગામથી પત્ર આવ્યો છે કે મારાં દાદી બહુ જ બિમાર છે અને આજે મારે જવું પડશે.’

હું ચૂપ રહ્યો. વિનય સામી તરફ દબ્યો હતો. પંચાનનનો અંધાર કરવા માટે હું એકલો જ રહ્યો.

રામગોવિંદના ધરની પાસે રહેતો શુકદેવ માંદો પડ્યો. તેની સેવાચારી કરનારે કોઈ હતું નહીં. પંચાનનને ખબર પડી કે પરબાર્યો તે ત્યાં ગયો અને તેની માવજત કરવા માંડી. હું સાંજનાં તે તરફ ગયો. રામગોવિંદને ઓટલે બે ચાર માણસો બેઠા હતા.

‘ભાઈ, શુકદેવ હવે બચે તેમ નથી’. એક બોલ્યો.

‘શું ડોક્ટરે Hopless case કહ્યો છે?’

તેઓ હસી પડ્યા. એક જણ ધીમેથી બોલ્યો, ‘ભાઈ પંચાનનની ચાકરી હોય એટલે પછી તેને કોણ બચાવી શકે?’

મને ‘પુષ્કળ’ ગુસ્સો આવ્યો. કોઈને શુકદેવની સેવા કરવી નથી અને પંચાનનની સેવાની ટીકા કરવી હતી. ‘વાર, ત્યારે તમે જઈને શુકદેવને અંધારતા કેમ નથી?’

‘અમે શું કામ ગડમચલ કરીએ.’

એ જ શબ્દોમાં ભારતની માનવતાનો ઇતિહાસ સમાઈ ગયો. સદીઓની શુભાશીનાં કારણ એ શબ્દોમાં ગૂંથાયેલાં સ્પષ્ટ માત્રમ પડતાં હતાં. હું શુકદેવનાં ધરમાં ગયો. શુકદેવ શૂન્યતા તરફ દષ્ટિ ફેંકતો સૂતો હતો. મને બેઈને શુકદેવની આંખો ચમકી અને પંચાનન બિન્દો થયો.

‘નાના બાબૂ, તમે કેંયાંથી?’ ક્ષીણ અવાજે શુકદેવ બોલ્યો.

‘કોઈ નહીં, ભાઈ તમારી ખબર લેવા આવ્યો હતો. સાઈ ચમ જશે. મમરાશો નહીં.’

‘ડોક્ટર કહે છે કે થોડા દિવસમાં સારા થઈ જશે’ પંચાનન બોલ્યો.

કંઈ જરૂર પડે તો કહેવડાવજો’ હું બોલ્યો.

પંચાનનની અંદગ સેવા અને સતર્કતા હોવા છતાં પણ શુકદેવ અચ્ચો નહીં હા, મને તે દિવસ પાદ આવે છે. જ્યારે શુકદેવની લાસ બહાર કાઢવામાં આવી હતી ત્યારે પંચાનન મૂક રૂદ્ધ કરતો હતો. હું તે પવિત્ર આત્માના અંતર્દ્વને ઓળખી ગયો. શુકદેવનું શબ ભરમીભૂત થઈ ગયું. લોકોને ટીકા કરવાનું સાધન થયું. પંચાનનનાં પવિત્ર જીવનમાં એક કાલિમાં વધુ ટકાઈ.

બાલકૃષ્ણ સીમલાથી આવ્યા પછી તાવથી પટકાઈ પડ્યો. તેની પત્ની ઇત્યાદિ મદ્રાસ ગયાં હતાં. તે ધરમાં એકલો હતો. ડોક્ટરે ટાઈફોઇડનો તાવ પારખ્યો. તેની સારવાર કરનારે કોઈ હતું નહીં. પંચાનનને ખબર પડી. તે તરત ત્યાં ગયો. રોગીને delirium (વાવરો) થઈ ગયું હતું અને તે પંચાનનને જોતાં જ બોલી બિડ્યો, ‘ભગતડા, શું મારો પ્રાણ લેવા આવ્યો છે?’

પંચાનન ચૂપચાપ તેની પથારી ઠીક કરવા લાગ્યો. રોગી પુનઃ જોરથી બોલી બિડ્યો, ‘તું યમનો દૂત છે. તું મારી સામેથી દૂર જા. તું જ્યાં જાય છે ત્યાં માણસ બચતો નથી. મને પણ તારે યમસૌક મોકલવો છે?’

મેં જોયું કે પંચાનનની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. પરંતુ ડોક્ટર તે સમયે આવી પહોંચ્યાં અને બોલ્યા, 'રાગીની વાંત પર ધ્યાન આપશો નહીં, અને ઉંમોદ થઈ ગયો છે.' થોડીવારે તપાસીને ડોક્ટર ગયા. રાગીએ ક્રોધને આજીજીમાં ફેરવી વાંત શરૂ થીથી. 'પંચાનન બાપુ, તમે મારાં છોકરાં પર દયા કરી અહીંથી ચાલી જાઓ. હું જીવંતો રહી તો તમારો ઉપકાર નહિ બેલું.'

આ શબ્દો પંચાનનના હૃદયને ચીરી નાખતા હતા. તે યડકતે સાંદે બોલ્યો, 'ભાઈ, અહીંથી હું હમણાં જ જાઉં, પરંતુ તમારાં પત્ની અને માતાને આવવા દો. અહીં તમારી ચાકરી કરવાવાળું કામ નથી. મારા નસીબમાં અપયશની કાલિમા છે તે હું જાણું છું, પણ ભાઈ તમને એકલા મોકલને હું કેમ જાઉં?'

રાગી ચૂપ રહ્યો. ત્રણ દિવસ પછી જેવાં બાલકૃષ્ણનાં માતા અને પત્નીએ ઘરમાં પંચ મૂક્યો—બાલકૃષ્ણનો આત્મા અનંતની ગોદમાં પહોંચી ગયો હતો. સમસ્ત ઘર એક કર્ણ આકંઠથી શું બિઠ્યું. યુવાન પત્નીનો વિશ્વાસ સાંભળી પંચાનન પણ માથું ફૂટતો હતો. બાલકૃષ્ણનું શબ જ્યારે સ્મશાન તરફ જતું હતું ત્યારે પંચાનનની હૃદયવીણાના તારો બેસર થઈ એક વેદનામય રાગ ગાતા હતા.

હજી પણ મારો વિશ્વાસ પંચાનનના અપશુકનિયાળપણામાં હતો. નહીં, મારા પિતાજી પણ મારી વાતમાં માનતા હતા. જે ત્રણ મહિના પછી મારી નાની બહેન મોંઘી પડી. અમારે ત્યાં ડોક્ટરની દોડાદોડી રાજ થવા લાગી. મારા પિતા આશીસના સુમીન્ડેન્ડ હોવાથી પંચાનન કદી કદી અમારે ત્યાં આવતો હતો. નાની બહેનના મોંઘા હોવાની ખબર પડવાથી તે અમારે ત્યાં આવ્યો અને ઈસ્પીતાલથી દવા લાવવાની અને બીજી અન્ય જવાબ દારી લઈ લીધી. નાની બહેનનો તાવ ઉતરતો ન હતો, સાંજે, બપોરમાં રામગોવિંદ મળ્યો ત્યારે બોલ્યો, 'જો પંચાનન તારે ત્યાં આવે છે, ધ્યાન રાખજે. હજી પણ એને આવતો બંધ કર.'

હું કોઈથી કંઈ બોલી ન શક્યો.

ઘરમાં સ્ત્રીઓ ખબર લેવા આવતી ત્યારે માતાજી પાસે એ પંચાનનનો પ્રસંગ બિતો ચયો. માતાજીને સહેજ વહેમ પડ્યો પરંતુ અમે તે વાંતનું નિરાકરણ કર્યું. પરંતુ નાની બહેનનો તાવ મેંટતો ન હતો.

ચાર દિવસ પછી નાની બહેનનું શરીર નિર્જીવ થઈ ગયું. શોક અને વ્યથાથી અમે મુંઢ થઈ ગયા. પંચાનનનું મુખ પડી ગયું. તે રડતો રડતો બોલ્યો, 'રાવ સાહેબ' આંખથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હવે કાંઈ પણ રાગીની સેવા કરવા જઈશ નહીં.

'અરે, એ નિસ્વાર્થ સેવાનો ત્યાગ ન કરીશ.' પિતાજી બોલ્યા.

'નાં રાવસાહેબ, મારા આત્માને લોકોની ટીકાથી અંધાર કલેસ થાય છે. આ કલક કાલિમાને હવે વધારે હું સાચવી નથી શકતો.' પિતાજી ચૂપ હતા. સ્મશાનમાં પણ મેં પંચાનનના મુખ પર અંધાર જોઈ. મૃતક શરીરની ઉત્તરક્રિયા કરી પાછા ફરતાં જ્યારે અમે વિખેરાતાં હતાં ત્યારે રામગોવિંદ દૂર જતા પંચાનનને અંતર્યામી કહ્યું, 'જો હું કહેતો હતો તે કે પંચાનન જ્યાં હોય ત્યાં યમના દત્તા ચીધ આવે છે.'

હું કંઈ બોલી ન શક્યો. મારી આંખે ઝળઝળિયાં આવ્યાં. અને મહાપ્રયત્નને હું દર જતા પંચાનનનો કમચઃ અદર્ય ધતી મૂર્તિને જોઈ રહ્યો.

અન્ય પરિચય

માર્ગ જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર - (હેન્રી ફોર્ડ) - અનુવાદક : રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ.; પ્રકાશક : અ. વિ. હક્કર, લુધાણા પ્રિ. પ્રેસ, રાવપુરા, વડોદરા; કિંમત ૧-૧૨-૦; પૃ. ૩૮૮.

શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળાના પુષ્પ રહસ્ય તરીકે પ્રગટ થતો આ અન્ય અનેક રીતે આવકારણીય હશે છે. જગતના મહાનમાં મહાન વેપારીનું તેમાં આત્મચિત્ર અને ચંચિત્ર છે, એટલું જ નહિ પણ તે ગુજરાતના મહાન નવલકથાકારની અનુવાદ-શક્તિનો પણ પરિચય કરાવે છે. થોડા જ દિવસ પહેલાં પ્રતિદિન એક હજાર વિમાન ખનાવી શકવાની પોતાની કારખાનાની શક્તિ વિષે જાહેરાત કરી હેન્રી ફોર્ડે જગતને ચકિત કરી મૂક્યું. એવી સિદ્ધિ વરવાને ફોર્ડે શું શું કર્યું તે જાણવાને તેની આ આત્મકથા એક અમૂલ્ય સાધન છે. મોટરોના રાજ્ય તરીકે તો ફોર્ડને કદાચ આખું જગત ગણ્યું હશે, પણ વ્યાપારી છતાં તત્ત્વજ્ઞાની અને એ તત્ત્વજ્ઞાનને આચારમાં મૂકનાર દદ્દામઘી નરપુંગવ તરીકેનું તેનું સ્વરૂપ તો આ પુસ્તક જ સમજાવી શકે છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રસંગે પ્રસંગે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાપાર, જીવનકલ્પ અને અર્થકારણનાં ગૂંચવાતાં ઠોકડાં પર શુદ્ધ પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી કેટલાંક અવતરણો તો સિદ્ધાંત સમાંત્રીવી શકે છે :

‘સરકારે તો માત્ર નોકર છે અને નોકર સિવાય બીજું કંઈ પણ હોવાનો તેનો દાવો પણ હોવો જોઈએ નહિ... જે પ્રમુખતાવાદમાં ચકિતઓની એકસરખા દરજ્જાની ગણના કરવામાં આવે છે તે અર્થવિહીન છે... પૈસાનું ખોચ સહેલું અગર સંગ્રહ નથી; પરંતુ સેવાની વધારે તકા જીભી કરવી એ છે... સારા ધંધાનો પાયો માત્ર સેવાલોવના જ હોઈ શકે... મંજૂરીનાં દરોમાં કાપફૂપ કરેલી એ સહેલામાં સહેલો પરંતુ અણુધમાં અણુધક રસ્તો છે, તે અમાનુષી પણ છે. ધંધાના વ્યવસ્થાપકોની નાલાયકીને બોલે શ્રમવિભાગીઓ ઉપર દોષી પાડવાનો એ રસ્તો છે.’

ને ખૂબી એ છે કે લેખકો, વક્તાઓ કે રાજદારીઓની જેમ હેન્રી ફોર્ડે પોતાનાં મતોઓને કેવળ શબ્દોમાં જ નથી ગૂંથી રાખ્યાં; પણ તેમને જીવનમાં આતપ્રોત કરી લીધાં છે: મંજૂરાનું હિત તેણે હંમેશાં હંમેશાં રાખ્યું છે; તેના કારખાનાનો સામાન્યમાં સામાન્ય મજૂર પણ પ્રતિદિન આજામાં આજો રૂપિયા પહોંચે પગાર તો મેળવે જ છે; અપંગોને થોડા કામે લગાડી તે તેમને પણ પૂરતો પગાર આપે છે; તેણે સ્વેચ્છાએ જ કામના કલાકોને આજા કરી નાંખેલા છે; પ્રસંગે પ્રસંગે મજૂરોને નફો વહેંચી દેવામાં આવે છે. ને આમ છતાં પોતાના રાજકીય અને વ્યાપારિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો જાળવી રાખવાને તેણે સામ્યવાદી ધોરણે રચાયેલા મજૂર-સંઘોનો સ્વીકાર કરવાની અમેરિકન સરકારને ચોક્કસ ના મુણવેલી ને જ્વેલમાં જવા મુધી તે તત્પર બનેલો. તે પ્રસંગે જગતે ફોર્ડનું સ્વતંત્ર ને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ નિહાળ્યું. આ પુસ્તકમાં એના એ વિરલ વ્યક્તિત્વનો વિકાસક્રમ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આલેખાયો છે.

અન્યની સરઆતમાં આપેલી પ્રતાપનામાં એક તત્ત્વજ્ઞાની ને રાજદારીની દૃષ્ટિએ વ્યાપારવિપવની જીજ્ઞાસ કરવામાં આવી છે. તે પછીનાં પાંચ પ્રકરણોમાં હેન્રી ફોર્ડનો અને તેના ધંધાનો વિકાસક્રમ દર્શાવાયો છે; ને પછીનાં પ્રકરણો મુખ્યત્વે યંત્ર, મનુષ્ય, વેતન, દ્રવ્ય, ઉદ્યોગ વગેરે વિષયોનો કલ્પાણકારી સમન્વય સાધે છે.

અનુવાદકની શૈલી એકધારી, ભાવવાહી ને રસયુક્ત છે. પણ જ્યારે રૂપ, ભુસી, રૂચી, જિવન, ખેડૂત, ચીતા, કુંડ, નસુનો, ધુન, પુરુ, પૂજક, પુરતું, સ્થીર, ખીલકુલ, રજી, કારકિર્દી, કાણુ, કણુક, મુળ, સાગિતિ, મૂરકેલ, મૂશીખત, રિવકાર, વર્તાવ, અસ્તિત્વ, સ્વાર્થિ, હકિકત, નજિવું, સજન, હીત, પુરૂષ વગેરે શબ્દો પર નજર મળે છે ત્યારે લાગે છે કે જોડણી વધારે શુદ્ધ રહી શકી હોત તો ભાષાના અભ્યાસીવર્ગને પણ આ અન્ય ખૂબજ લાભકર્તા થઈ પડત.

શ્રીમાન્ અનુવાદકે પોણા પાનાની પ્રતાપનામાં જણાવ્યું છે કે, 'ભાષાંતરોનો મને રસ રહ્યો નથી. છતાં સોપેલી કામગીરી પૂરી કરવાની આનાકાનીમા દેખાતા ધમંડના આરોપથી બચવા આ અનુવાદ કરવાનો મેં સ્વીકાર કરેલો.' પણ અનુવાદકે જો શુજરાત અને એનો વ્યાપારી વર્ગ આ પુસ્તકનો કંઈ રીતે વધુમાં વધુ સદુપયોગ કરી શકે તે ચર્ચાતી એક વિરતૃત પ્રસ્તાવના લખી હોત તો આ પુસ્તક નમ્રતાનું સંરક્ષણ કરતો 'અનુવાદ' નહિ પણ વ્યાપારસિદ્ધિ અને એના તત્ત્વજ્ઞાનના વિપવમાં એક અમૂલ્ય મૌલિક કૃતિરૂપ બનીવડત. જ્યાંસુધી શુજરાતમાં હેન્રી ફોર્ડો નથી જન્મ્યા ત્યાંસુધી બહારના હેન્રી ફોર્ડોના જીવનસંદેશ આપણે સાંભળ્યો જ નોંધ્યો, અને એ સંદેશમાંથી આપણે જો હેન્રી ફોર્ડો જન્માવી શકીએ તો આપણને આ અનુવાદમંથી અનેક મૌલિક કૃતિઓ મળી રહેશે.

પુસ્તકની સર્વોપયોગિતા વિચારતાં કિંમત પણ કૂંછક વિશેષ જણાય છે,

આપધર્મ—એક ઐતિહાસિક ખંડકાવ્ય-લેખક-ગોવિંદ સ. પટેલ; પ્રકાશક-ગોધન-ભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ, અલકાપુરી, વડોદરા. કિંમત-દસ આના.

ખંડકાવ્યોના સિંધહસ્ત કવિ તરીકે જાણીતા બનેલા, છતાં શુજરાતી સાહિત્ય-આલમથી એટલા જ અરપૃષ્ટ રહેતા, શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલનું 'આપધર્મ' ખંડકાવ્ય છે. જાણીતા વિવેચક શ્રી. અનંતરાવ રાવળે સરઆતમાં કવિ અને કાવ્યનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હમીરસિંહના વિજયોન્માદથી ગલરાયલો ચિત્તોડનો સુખેદાર માલદેવ તેને પુત્રી આપી સંતોષવા લલચાય છે. પણ તેને કન્યા નથી. ને હવટે આ-આપદને નિવારવા તે વિધવા બનેલી પોતાની પુત્રી કુમારીને કન્યા ડેરવી તેનાં હમીરસિંહ સાથે લગ્ન કરે છે. આ પ્રસંગને 'આપધર્મ' લેખી તેની આસપાસ આ કાવ્ય સ્રંકળાયું છે. ને લગ્ન પછી પતિના ચરણમાં પોતાનું હૃદય ખોલી કુમારી જ્યારે તેને નિર્ભય પ્રેમગંગામાં બધું વીસરી જ્યાં પ્રેરે છે ત્યારે આ કાવ્ય પોતાનો સોનેરી કળાસ ચમકાવે છે:

‘શાય’નો છે સમા પ્રાણુ, સમાને પ્રાણુ પ્રેમનો;

પ્રેમ જલ્લાડનો પ્રાણુ, જય હો ! પ્રેમધર્મનો.’

કાવ્યમાં પ્રાણુ છે, પ્રસાદ છે, પ્રવાહ છે. કાવ્યની ભાષા સંસ્કૃતપ્રચૂર છતાં ક્લિષ્ટતાથી તે દૂર રહી શકી છે. ન જેવાં રખલનોને બાદ કરીએ તો કવિનું હૃદયપ્રભુત્વ પણ પ્રયંસા માગી લે તેવું છે.

પ્રેક્ષકની સંજ્ઞા, વિદ્વત્તા, અભ્યાસ અને સંસ્કારની ત્રિયુગ્મી મૂર્તિને દષ્ટિ આગળ ખડી કરે છે. પશ્ચિમમાં પ્રેક્ષકને સંસ્કારનેતા હોય છે, અને તેમની પ્રતિષ્ઠા રાજદારી પુરુષ કરતાં જરાય ઓછી હોતી નથી. બંગાળા અને દક્ષિણ-હિંદના પ્રેક્ષકો અને તેમની વિદ્વત્તા અણીતાં જ છે. ગુજરાતના પ્રેક્ષકો હજી હિંદમાં બંગાળા કે દક્ષિણના પ્રેક્ષકો જેટલી રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા પામ્યા નહિ હોય, છતાં ગુજરાતનું એ મહદ્દ લાગે છે કે કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતના પ્રેક્ષકો-ગુજરાતી પ્રેક્ષકો-સાહિત્ય, અભ્યાસ અને ચિંતનના ક્ષેત્રમાં બહુ સારી રીતે નેતૃત્વ લઈ રહ્યા છે. પ્રેક્ષકોનાં નામો ગણાવવાની જરૂર નથી. અને જો કે તેમની પ્રતિષ્ઠા ગુજરાત-મર્યાદિત હશે, છતાં, તેમની દ્વારા બહાર પડતું સાહિત્ય, ચિંતન, વિવેચન અને સર્જન એવી ઊંચી કક્ષાનું હોય છે, કે તેઓ અંગ્રેજીમાં લખતા હોત તો જરૂર તેઓ હિંદ-પ્રતિષ્ઠિત થાત પરંતુ એ મુખ્યત્વે ગુજરાતીમાં લખે છે એ જ આપણે માટે વધારે સારું છે.

આવા પ્રેક્ષકોના નક્ષત્ર-મંડળમાં પ્રેક્ષક કામદારનું સ્થાન ઝળકતું છે. ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના મહા અધ્યાપક તરીકે તેઓ જાણીતા છે. અને પોતાની વિદ્વત્તા તથા પોતાના અભ્યાસનાં ફળ માત્ર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંકુચિત ન રાખતાં તેમને સમગ્ર ગુજરાત પાસે મૂકી દે છે. ઇતિહાસના અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે તેઓ રાજદારણના તેમજ સહકાર્યના પણ જોડા અભ્યાસી છે અને સાથે સાથે શુદ્ધ સાહિત્યના શોખ જોડે તેમણે સુધ્ધ હાસ્યવૃત્તિને પણ કેળવી છે. વડોદરા-સાહિત્યસભાની તેમની સેવાઓ લાંબી, સંગીન અને સ્મરણીય છે. એવા એક પ્રેક્ષકના અભ્યાસભેષેનો સંગ્રહ બહાર પડે એ ખરેખર ઇન્દ્રજીવી પ્રસંગ છે. 'સ્વાધ્યાય'નો પ્રથમ ભાગ બહાર પાડી એક સરસ અભ્યાસી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે ક્યારનીય મેળવી લીધી છે. હવે તેઓ જે જે બહાર પાડશે તે તે તેમની સ્થાપી પ્રતિષ્ઠામાં વધારનારી વસ્તુઓ છે. 'સ્વાધ્યાય-ભાગ બીજો' તો ખરેખર પ્રેક્ષક કામદાર માટે મારા જેવા ગુજરાત-પ્રેમીને અભિમાન લેવરાવે એમ છે.

સામાન્યતઃ મને વખાણ કરવાની ટેવ પડી છે એવી માન્યતા છે. મારાં વખાણ અકારણ નથી હોતાં એમ મારો દાવો છે. અને જામીઓને લંપાવી તેના ઉપર અર્ચાઓ બીલી કરવા કરતાં તેમનો માત્ર નિર્દેશ કરી વખાણને પાત્ર અંશે ઉપર મન વધારે સ્થિર કરવું એ મને તો ખૂબ ગમે છે. 'સ્વાધ્યાય-ભંડ બીજો' વખાણને પાત્ર કેમ છે તેનાં કારણો મને જે જણાયાં છે તે રજૂ કરીને જ આ સુંદર ગ્રંથનો પરિચય હું કરાવું છું.

૧. પ્રેક્ષક કામદારની અભ્યાસમૂંઝિકા બહુ જ વિશાળ અને વિરત્ત છે. અંધીર-ખાંધી માંડો લોડી કર્મન, ગાંધીજી અને સવાજીરાવ સુધીના અનેક ઐતિહાસિક પુરુષો વિષે તેમણે રસભરી ઐતિહાસિક નોંધ આપણને આપેલી છે.

૨. માત્ર વ્યક્તિનાં જ વર્ણનો નહિ, પરંતુ ઇતિહાસ અને સમાજની ફિલસુફીને ઉકેલતા અનેક વિષયોનો તેમણે આ પુસ્તકમાં સ્પર્શ કર્યો છે.

૩. જૂના રાજકારણ અને જૂના રાજપ્રકરણમાં જ તેઓ ગૂંથાઇ રહ્યા નથી. વર્તમાન યુગનાં રાજકારણ, રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજ્યપ્રણાલિકાઓનો પણ તેમણે રંગભર્યો અભ્યાસ આપણી પાસે મૂકી દીધો છે. રસિયા વિષે તો તેઓ લખે જ-પરંતુ ગાંધીજી ઉપરાંત ફેડરેશન-સમૂહતંત્ર, રજવાડાં અને તેમના ભાવિ વિષે પણ તેમણે ટૂંકી ટૂંકી પરંતુ તલસ્પર્શી સમસ્યાઓ આ પુસ્તકમાં રચણે રચણે મૂકી છે.

૪: તેમનાં લખેલાં નાનકડાં જીવનચિત્રો અને સિદ્ધાંત-નિરૂપણો તેમણે એવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં વણ્યાં છે કે, આપણે આપણી અંતિદાસિક દૃષ્ટિને વિકાસ પમાડતું જાણ એ લેખોમાં મેળવી શકીએ છીએ.

૫. ભાષા સાદી જનાં પ્રસંગે અનુકૂળ, વેગ તેમજ ગાંભીર્યવાળી, અને શૈલી આપણને વિષય સાથે બાંધી રાખે એવી રસપ્રદ છે. સમૃદ્ધત્વ અને અંસ્થાનો વચ્ચેનો નાણાંબવદાર જેવો ઉપરથી અરસિક દેખાતો વિષય તેમણે કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે એ જોવાથી તેમની ભાષા અને શૈલીનો આપણને તત્કાળ ખ્યાલ આવી જાય.

૬. સર્વ લેખોની પાછળ એક અભ્યાસોની ખંતીસી અને રસભરી જીજ્ઞાસારૂપિ દેખાઈ આવે છે. એમાં પંડિતાઈનો ધમ્મ, આવડતનું અદ્ભુત કે સર્વજ્ઞતાની ચીક ઉપજાવે એવી પ્રયત્ન જરાય નથી. શિક્ષક તરીકે નહિ, પંડિત તરીકે નહિ પરંતુ સદઅભ્યાસી તરીકે જણે તેઓ આપણને તેમના લેખ વાંચવા પ્રેરતા હોય તેવું મને લાગે છે.

ગુજરાતીમાં ઈતિહાસમાં કાચા હોય છે; તેમનો પ્રાચીન ઈતિહાસ હજી અંધારામાં જ છે. વર્તમાન ઇતિહાસ પણ આંધારાબદ્દ હજી લખાયો નથી. બોમ્બ, પ્રતિએ ચાનપોતાના પ્રાંતિક ઇતિહાસ ઉકેલવાના વચસ્વી પ્રયત્નો કરેલા છે. પ્રોફેસર કામદારના 'સ્વાધ્યાય' નામક ગ્રન્થો અભ્યાસ અને ઇતિહાસ બંનેથી દંટાળતા ગુજરાતને રસમય ઇતિહાસ, આનંદમયો અભ્યાસ અને ઇતિહાસ-અભિમુખ દર્શિ આપે છે. ઇતિહાસ પ્રત્યે અભિરુચિ વધે; રાજકારણ, સમાજ, નાણાંપ્રશ્ન અને જૂન-વર્તમાનના મુંબેડો સમજવામાં રસ પ્રેરે અને એવી માનસિક તૈયારી સાથે આપણે આપણા પ્રાચીન કાળને નિહાળવામાં પ્રવૃત્ત થઈએ એવી રીતિ ઊભી કરવામાં પ્રો. કામદારનું 'સ્વાધ્યાય' પુસ્તક સારો ફાળો લેશે એમ મને લાગે છે.

સ્વાધ્યાય એ કાર્મ સર્ગગ ઇતિહાસ-ગ્રન્થ નથી; સ્વાધ્યાય એ રાજકીય દિલ્લસો કે સમાજશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતો ગ્રન્થ નથી. પરંતુ એટલા કારણથી સ્વાધ્યાયની કિંમત કેમ ઘટતી નથી. અત્યારે એવા પાંડિત્યભર્યા ગ્રન્થોનો જરૂર પણ નથી. અંગ્રેજીમાં એવા કંઈક ગ્રન્થો રચાએલા છે. આપણે અત્યારે જોઈએ છીએ ઇતિહાસ પ્રત્યેતી અભિરુચિ, રાજકારણ સમજવાની તીવ્રતા, અને સમાજશાસ્ત્રનાં અનેકનેક પાયાં આપણી દબે સમજવાની જુદી-શક્તિ. એમાંથી જ આપણે આપણી દવાને અનુકૂળ અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ખરો ઇતિહાસ રચવાની યક્તિ મેળવી શકીશું. 'સ્વાધ્યાય' એ આપણને આપે છે એ સેવા શું થોડી છે ?

જૂની-નવી અંતિદાસિક રમૂદિઓ આપણી પાસે પુલ્લી કરતો, આપણી અભ્યાસ-વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતો અને આટલી વિવિધતાઓનું રસપ્રદ વાંચન અર્પેતો ગુજરાતી ભાષામાં બીજો કોઈ ગ્રન્થ છે ખરો ? હશે તો તે હું જરૂર વાંચીશ. પરંતુ આજે બીજો ગ્રન્થ જોયો નથી ત્યાંમુઠી તો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતીજ્ઞ લેખ-સંગ્રહના દેખાવ નીચે સરસ ઇતિહાસ અને વિચારગ્રંથી રજૂ કરતો આ ગ્રન્થ રચવા માટે પ્રો. કામદારને હું તો ખરેખર આભાર માનીશ. પ્રો. કામદાર, પ્રો. મંજુલાલ અને અન્ય પ્રોફેસરો બેગા થઈ ગુજરાતના એક સર્ગગ ઇતિહાસ-ગ્રન્થની રચના ઉપાડી લે. એ આશા આ ગ્રન્થના વાંચક પછી હું રાખું તો તે શું વધારે પડતું મજાશે ? હું લોખી છું. પણ એ લોખને પ્રેરનાર તરતો મેં કહ્યાં તે પ્રમાણે આ ગ્રન્થમાં રહ્યાં છે કે નહિ તે જોશો અને સમજવા હું કંઈ પણ વધારે લખું તેના કરતાં વાચકને જ પુસ્તક ઉપર આંખ ફેરવવા વિનંતિ કરીશ. સાથે સાથે પ્રો. કામદારને પણ એક લોખભરી વિનંતિ કરીશ: તે એ જ કે આપણે તે કરતાં હજી વધારે આપો.

દેશ—મહાત્માજીએ ઇંગ્લાંડની પ્રગતિ અને સરકારને અહિંસાના અગ્રણ્ય શસ્ત્રથી હીટલરનો સામનો કરવાની સલાહ આપેલી પણ નામદાર વાઈસરોયે, બ્રિટનની સરકારની વતી, એ સલાહના અમલને અસંલિપિત જણાવતો ઉત્તર આપ્યો છે. ગાંધીજી, જર્નાલ ઝીણા અને શ્રી. આવરકરે લીધેલી ના. વાઈસરોયની મુત્તાકાત. રામનગરના મહારાજાએ મહાત્માજીને ૩૦ હજાર લગભગની કિંમતનું અને વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ની આવકવાળું વિદલ નામે એક ગામ ભેટ ધર્યું છે. મહાત્માજીને મહાસલાની નેતાગીરીમાંથી મુક્તિ બક્ષવામાં આવી છે. મહાત્માજીને મુક્ત કર્યા પછી મહાસલાએ, માનવ નબળાઈઓને ધ્યાનમાં લઈ, અહિંસાની અમ-ધાંક્તિતા પ્રત્યે લંચબરી વંલણું દાખવી છે. સુસ્ત અહિંસાના પાલનમાં મહાસલાની એ નંબી નીતિ અંગ્રેજીકર્તા હોઈ સરદેવના ગાંધી ખાન અબ્દુલ મકુરખાને મહાસલામાંથી રાઈનામું આપ્યું છે. સરદેવ પ્રતિ અર્થિક સંગવડતાનો અભાવે, મહાસલાને આપેલું આમંત્રણ પાછું ખેંચી લીધું છે. પરિણામે તાંબોલ નાકુ પ્રાંતે નવું આમંત્રણ આપ્યું છે. સુદમાં મદદ અંગે બ્રિટનની ઝાંગણીમાં ઉત્તરમાં મહાસલાએ હિન્દને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવાની સામી શરત મૂકી છે. શ્રી. રાજ-ગોપાલાચારીય કહે છે કે, 'સ્વતંત્ર હિન્દ જ બ્રિટનને મદદ કરી શકે.' શ્રી સત્યમૂર્તિના કહેવાં પ્રમાણે અહિંસક માર્ગેજ યુદ્ધોનો નિકાલ આણી શકાય. કલકત્તામાં હોસ્પેલ-સ્મારકે દૂરે દરોવવા માટે સત્યાગ્રહ ને તેમાં શ્રી. સુભાષ બોઝ ઉપરાંત ખીજ પછું સંખ્યામંધ સત્યામંડીઓની ધરંપકડ. કવિવર ટાગોર શ્રી સુભાષને ને ઝથાઓ વધારતા બંગાળીઓને સંપત્તિ સેલાઈ આપે છે. હિન્દની સત્તામતી અંગે ના. વાઈસરોયનું ઝોડકાસ્ટ ભાષણ. સુંબઈની હોઈકોર્ટે મલેનિપેધને ગેરકાયદેસર કરાવ્યો છે: [રાજકારણમાં 'કાયદેસર' અને 'ગેરકાયદેસર' એ બે શબ્દો એવા છે કે જેની સાપેક્ષતા હમેશાં પ્રસંગ: સમય અને વિશ્વ-પરાજન્યને આધીન રહે છે.] તે અંગે ઇલાકામાં જગેશેા જિહાપોહ. મુંબઈ મરકારે પત્રવ્યવહારમાં ટેડને માટે 'માયાર્શી' શબ્દ ધીપરેવાની યાદી બહાર પાડી છે. સુરતમાં ભાનુમતી નામે એક અનાવિલ યુવતીએ વંધવ્ય દરેતાં સંતીકરને વિશેષ પસંદગી આપી છે. સારનાયમાં ચિનાઈ વેપારીની મદદથી લંચ બીહ-મંદિર તૈયાર થઈ રહ્યું છે. બેધપુરાજન્ય ને પ્રજા વચ્ચે સમોધાન થતાં કેદીઓને મેજેલો બિનશરતી છુટકારા. વડોદરામાં મીલ-હડતાવની ગંભીર પરિસ્થિતિ. રાજકોટમાં મરદમ ડાકોરે ધમેન્દ્રેસિંહજીના ભાઈ પ્રચુન્નસિંહજીનો રોજ્યાભિષેક. ચેરખારીરાજ્યે બજવેલી એકે હિન્દુ સ્ત્રીની લોલામંગીરી: [વિનાશકાયે વિપરીત છુદ્ધિ]. લખનૌરના ના. ડાકોરેનું અવસાન. સિદ્ધપુરમાં હિન્દુ-મુસ્લીમ હુલ્લડ ને મુસ્લીમોએ હિન્દુઓ પર ચલાવેલો ગોળીબાર. રાજકોટ રોજનના ઝવેરાત મુઝથી નોંધાયેલી હાથચાંકો. લંચ અને અંકલેશ્વર વચ્ચે ટૂંનમાંથી યુમ થયેલાં દોઢ લાખની ગિનિઓનાં પાસેય, હવે લાગેલો પત્તો. લખનૌ

વિહાર

[વિહારનો અર્થ પ્રવાસ થાય; મઠ કે ધર્મશાળા પણ થાય. સાહિત્યમાં, સમાજમાં, સંસ્કારમાં, દેશમાં, જગતમાં વિહારનાં ને પ્રશ્નો ઇલાવટને યોગ્ય લાગે તે અહીં પણ, વિચારણા કે ચર્ચાપત્રરૂપે લખે કરવામાં આવશે. લેખકોને તે માટે આમ તણ છે. ઇલાવટ દેહી અને મુદ્રાસર હોવી જોઈએ.]

ક્રાન્તિનું પતન—

છેવટે ક્રાન્તિ હાર્યું છે. તેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પોતાનું જોડાયેલું વિજેતાને ચરણે ધરી દેવાં પડ્યાં છે. પછી હવે આ વસ્તુસ્થિતિ પર આંસુ સારવાને કંઈ અર્થ નથી. હવે તો એ પરાજયને એક કડક પાઠ માની તેમાંથી શિક્ષણ લેવું પડે.

ક્રાન્તિ એક લોકશાસિત દેશ હતો. એ સ્થિતિમાં તે હાર્યું છે. લોકશાસનવાંછુ દેશોએ પોતાના લાલિ સંરક્ષણને ખાતર એ હાર ને એનાં કારણોને ઝીલવટથી નિહાળવા પડે છે. એકદલ સુદાની લીધેલતા તો આપણે સૈદ્ધાંતોથી અનુસરી ચૂક્યા છીએ. હવે જ્યારે આપણે લોકશાસનવાદને માંડે બળી રહ્યા છીએ ત્યારે એ શાસનમાં પ્રવેશતી તુટિઓ પણ આપણે સમજવી જોઈએ.

તે પોલિયનના આધિપત્ય નીચે ને ક્રાન્તિ કાલ આર્થિક સ્થિતિમાં પણ ઘટલી, ઔદ્યોગિક પ્રશિયા (જર્મની), રશિયા ને ઇંગ્લેન્ડને પોતાના પગ નીચે આણી ચકું તે ક્રાન્તિ આજે સમૃદ્ધ સ્થિતિમાં પણ પંદર દિવસમાજ ઠારી ગયું છે. આ સ્થિતિ લોકશાસનવાદ માટે ખરેખર સચચાલ છે.

ક્રાન્તિના નવા મહામંત્રીના ક્યન પ્રમાણે પૈસાનું પ્રભુત્વ અને પ્રજાના વિલાસમાંથી આ પરા-

જય જન્યો છે. એ ત મહાયુદ્ધના વિજયથી ક્રાન્તિમાં આવેલી પ્રજા મોજશોખમાં ડૂબી ગઈ હતી. ને લક્ષ્મીનંદનો દ્રવ્ય વેરી એ પ્રજાને રીઝવીને મત મેળવી લેતા ને મંત્રીઓ બની બેસતા. મોજશી પ્રવળે ભોજા આપેલા નહોતો; ને લક્ષ્મીનંદનો એવા ભોજની ચર્ચાપતા પણ ન સમજતા, તેમને તો પોતાની કીર્તિભૂષ સતોષવા હતી અને તે માટે પૈસો વેરીને તેમણે રાજસતા હાથ કરી હતી. રાજકારણના મૂળાદારો તો તેમનાથી પણ છેડે હતા.

લોકશાસનની ખરી મુશ્કેલીઓ આ છે. તેમાં ને માનવી પૈસો વેરી શકે છે, પ્રચાર કરી શકે છે ને મીઠા મીઠા સંબોધી લોકસમૂહને નચવી શકે છે તે જ મોટે ભાગે અગ્રણી તરીકે ચૂંટાય આવે છે. પણ રાજ ચલાવવું એ પૈસો હોવા, પ્રચાર કરી લાલવા કે મીઠા સંબો બોલી નવા કરતાં લડન જુદીજ વસ્તુ છે. એની ખરીકા તો જ્યારે કોઈ સમયે દુરમત સાથે સમજભૂમિ પર જિતવું પડે ત્યારે જ થાય છે.

અમેરિકાના પ્રમુખ વિરે કહેવાય છે. કે અમેરિકાને મહાનમાં મહાન પુરુષ કોઈ પણ વખતે અમેરિકાને પ્રમુખ નથી હોતો. આ બધાં

સીરિયત નેતા સાહસદરનું ખૂન. સ્વિટનમાં સંતોષજનક સામગ્રી હોવાની માન્યતા સાથે વસ્તુ-મંત્રી મોરીશન સ્વિટીશ પ્રજાને ચેતવણી આપે છે. ઇંગ્લાંડનો યુદ્ધનો દૈનિક પૂર્વે ૭૫ લાખ પાઉંડ કરતાં પણ વધારે આવે છે. યુદ્ધના આગળ સંચાલન માટે સર કોંગ્રલી વુડે કરેલી વધારાના એક અબજ પાઉંડની માગણી. સ્વિટન પર આવેલું-ડને રસ્તે હુમલો ચલાવે. સંલવ, પણ ડો'વેલેરા સ્વિટન સાથે સહકાર સાધવાની ના લાગે છે. જામધપમાં ઇટલી અને સ્વિટન વચ્ચે લવંકર. યુદ્ધ. ઇંગ્લાંડના જર્મની પર ને જર્મનીના ઇંગ્લાંડ પર વિમાની હલ્લા. જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓ લઈ જતી સ્વિટીશ સ્ટીમર કુખાડી દેવાય છે. યુદ્ધના અપ્રતિહત સંચાલન માટે સ્વિટીશ પ્રધાનમંડળને સોંપાયેલી અમાપ સત્તાઓ, ઇંગ્લાંડ, ઔસ્ટ્રિયન, અમેરિકા વગેરે લોકશાહી રાજ્યોના નોજાણની યોગ્યતા. મી. ચર્ચીલની વિજય મજાતાં સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની ધોળણ. લડાઈના કારણે યુરોપમાં હારણ જૂખમરીની ચરચાત.

અ કારણ એ છે કે જે પુરુષ પ્રભુ પાસેથી
મ માગે છે, એને યુદ્ધ માટે તત્પર રહેવાની
કલ કરે છે, એના મોજશોખ અને મનસ્વી-
શુને મર્યાદિત બનાવવા માગે છે તેવા પુરુષ
ન પાસેથી પૂરતા મત નથી મેળવી શકેતા.
રેલુએ પૈસા વેરી રાક્ષાશોખ, શાંતિ, સલામતી
ઉપભોજનાં મીઠાં વસનેા આપનારાઓ; ને પ્રચા-
ની પ્રભુને નયવી રાક્ષાશોખના હાથમાં રાજ્યતંત્ર
દેવું નય છે. હા, કપરા સચોગેમાં પ્રભુને
રા પુરુષની કિમત સમભય છે—એમ ઇચ્છાએ
વટે મી. ચર્ચિલનું આધિપત્ય કબૂલ્યું છે—પણ
ધણું મીઠું નીવડે છે.

લોકશાસનવાદનો વિનય વાંધતી પ્રભુએ
॥ સપર્યાનોને ભૂંડી નાખવા ધટે છે. તેમણે
યાદની કે પૈસાની નહિ, માનવીની કિમત
પાંકવી જોઈએ; તેમણે વ્યક્તિગત સુખ, સલામતી
ઉપભોજનો નહિ-દેશની કીર્તિ અને એના
વાતંચનો વિચાર કરેલા ધટે. આવી ચૂંટણી-
પોમાં એ આ નીતિ જળવાઈ રહે તો જ લોક-
શાસન ઠકી શકશે. શુભશત્રુ અને હિંદે પણ
યુનીટીયસ અને ધારુભાઓની ચૂંટણીઓમાં
મા સંતો યાદ રાખવાં ધટે છે.

પાકીસ્તાન—

‘Contemporary Review’ના છેલ્લા
બુકમાં Patrick Lacey એ ‘Two Indias’
નામે એક લેખ લખ્યો છે. એ લેખમાં મી.
કીણાની પાકીસ્તાનની યોજનાપર પ્રકાશ ફેંકવામાં
આવ્યો છે.

મી. પેટ્રીક લેસીના મતે પાકીસ્તાનની
યોજના કંઈક અન્યવદાકે છતાં ખૂબજ ધ્યાનપાત્ર
છે. મુસ્લીમ અને હિંદુ પ્રભુ સંસ્કાર અને સંસ્ક-
તિના વિશ્વમાં ખૂબજ જિત છે. સાધુમન કમી-
શન અને જ્યેષ્ઠ પાશ્વિનદરી કમીશીના અદેવા-
સોએ પણ બંને પ્રભુઓની વિમિતતા દોરી છે.
અને પાકીસ્તાન-હિંદુસ્તાનની યોજનાનાં મૂળ
નાંખી દીધાં છે. મી. પેટ્રીક લેસીના કદેવા
પ્રમાણે તો મદદમાઇએ પણ નવ વર્ષ અગાઉ
Manchester Guardian ને એવો અભિપ્રાય
આપેલો છે કે, ‘પર-પ્રભુના શાસન નીચે સફેદ
કસદમાં ઇબા કરવું તે કરતાં તો એ ભાગ રૂપે
વહેવાઈ જઈ પરસ્પર સમજાવીથી રહેવું એ
વધારે સાચું છે.’

હિંદુસ્તાનના નારાની આ સંચકર પાકીસ્તાની
યોજનાની જવાબદારી કેવળ મી. કીણાને માથે
એકાકીને તો આપણે એના ખરા જળની સ્વ-
ગણના કરી રહ્યા છીએ. એની પ્રાયમિક રૂપરેખા
દોરનાર સાર મદદમદ ઇકબાલ છે કે જેમને,
હિંદી પૂનના મોઢા ભાગે, રાષ્ટ્રકવિ
તરીકેનું બિરુદ અર્પી દીધેલું. યોડાક મદદમદમા-
વાદી મુસ્લીમોને બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનનાં
અને પરદેશનાં બધાંજ મુસ્લીમ બળોનો એ
યોજનાને ટેકો છે.

સરહદી પડાણે પણ એ જ વિચારણા ધરા-
વતા જણાય છે. સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ
મકુરખાને યોડાક મદદિના પંદેલાં મી. પેટ્રીક
લેસીને જણાવેલું કે, “મદદમદમાં સાથેની યોતાની
મિત્રતા એ એક એવી ઘટના હતી કે જે તરવ-
માજ વગવી પડે. કેમકે તે સ્વતંત્રતા વિષેના
પડાણોના મંતવ્યની આંટા આવે છે. પડાણે તો
એમ માને છે કે, ‘આપણને ને હિંદુસ્તાનને
લાગે વળગે શું!’”

મી. પેટ્રીક લેસીની વક્ષણ પણ એ યોજનાની
તરફેલમાં ટળતી જણાય છે. મધ્યયુરોપનાં નાનાં
નાના રાજ્યોનું પ્રમાણ સૂચવી તેઓ, હિંદુસ્તાન
એ વિભાગમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રધત્વ સકેને જળવી
શકે એવો મત દર્શાવે છે.

હિંદુઓના વિરોધને વિચારી, જવાબદાર
અ એ જ રાજદ્વારીઓ આજે તો આ યોજનાનો
સ્વીકાર નથી કરી લેતા પણ જે હિંદુઓ તે પ્રત્યે
જેદદકાર બને તો ભાવિ ધણુંજ વિકટ છે.

ને અંતમાં તો મુસલમાનોને પણ આ
યોજનાથી નુકસાનજ છે, કેમકે પાકીસ્તાનના શાસકો
પરદેશી મુસ્લીમ બળોના સદસ્યમાં આવીને હત્તર-
પશ્ચિમ હિંદમાં પાકીસ્તાનની મર્યાદા નહિ
જળવી શકે. પૂર્વદિંદની મુસ્લીમ બહુમતી ને
દિંદિણી રાજસતાની મદદથી તેઓ આખા હિંદુ
સ્તાનને પાકીસ્તાનમાં ફેરવવા મથશે ને પરિણા-
મમાં એવા શાસકોની મદદવાહાંસા ને પરદેશી
પ્રભુઓની તરફીબતું રમકડું બનેલી દિંદની
બંને પ્રભુઓ બંધકર ખૂનદેહમાં ફસાઈ પડશે.
બદારની ઘરેરહીથી કોઈક પ્રયત્ને કસદ થવા છતાં
ભૌગોલિક દષ્ટિએ બંને પ્રભુઓ આજે પરસ્પર સાથે
હળીમળીને જીવી રહી છે. તેમને આવતીકાલે એ
વિરુદ્ધ ઇબતીઓમાં વહેંચી નાંખનાર યોજનાને
કોઈ પણ હિંદુ-મુસ્લીમનો ટેકો ન દેવા જોઈએ.

છૂટા ફૂલ

છ હજાર વર્ષ પછીની પ્રજાને આજની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવી શકે તે માટે અમેરિકાના ઓએમ્પોર્થ વિશ્વ-વિદ્યાલયે એક લોખંડી બોંયરાની રચના કરી છે. આ બોંયરામાં વર્તમાન સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરાવતા અનેક પદાર્થો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. તે પદાર્થોને તે ૭ હજાર વર્ષ સુધી સુંદર સ્વરૂપમાં જળવાઈ શકે એવી વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરવામાં આવે છે. આ પદાર્થોમાં એ મહત્વનાં પુસ્તકો પણ છે. તેમાંનું એક શ્રી યોગેન્દ્ર કૃત 'Yoga Personal Hygiene' ને બીજું છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી જગતમાં પ્રિત બનેલી નવલકથા 'Gone With the Wind'. આ બંને પુસ્તકોને અક્ષરસઃ શીઘ્રમાં ઉતારીને તે બોંયરામાં દાટવામાં આવ્યાં છે. ૭ હજાર વર્ષ પછી જ્યારે આ બોંયરું ખોલવામાં આવશે ત્યારે એમાંના સંખ્યાબંધ પદાર્થો પરથી તે યુગની પ્રજા વર્તમાન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ મેળવી શકશે.

x

x

x

મોગલ-સમ્રાટ અકબરના મથાહર પ્રધાન અબુલફઝે લખેલ 'આઇને અકબરી' ની મૂળ નકલ પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ કારમીરથી લાવ્યા છે તે તે તેમણે મહાસમાના પુસ્તકાલયને બેટ કરી છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં લશ્કરમાં ૧૬૦ લાખ પુસ્તકો જોડવામાં આવેલાં. આલુ યુદ્ધમાં મથા મહિના સુધીમાં, લગભગ ૭ ૭ પેન્સની કિમતનાં, પાંચ લાખ પુસ્તકો મોકલવામાં આવ્યાં છે.

ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે સર મોરીસ ગ્રાયર, સાતમી ઓગસ્ટ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને, એ યુનીવર્સિટી તરફથી સન્માન અને ઉત્સવપૂર્વક, 'ડોક્ટર-ઓફ લીટરેચર'ની પદવી એનાયત કરશે.

x

x

x

કંપોઝીટોની ગણતરી પ્રેસોમાં કેટલેક પ્રસંગે દારવાતપદ જૂઓ થવા પામે છે તે ખૂબ જાણીતું છે. પણ કોઈક પ્રસંગે તારખાતામાં પણ એવી જ જૂઓ થઈ જાય છે.

એક મહારાજાએ મુસાફરીમાં એક રોયલ વરથી પોતાના દિવાનને તાર કપોઈ કે, 'દરબાર (Darbar) ને રોયલ પર તૈયાર રાખો.' હવે ત્યાં તારસંગમાં D અને B વચ્ચે એક પોઈટનું જ અંતર હોઈ Darbar ને બદલે Barbar (Barber=દબામ) થઈ ગયું. પરિણામે દિવાનસાહેબે રોયલ પર કોઈની સાથે દબામને તૈયાર રાખ્યો.

બીજે પ્રસંગે વડા સરકારી મથકેથી આગા છૂટી કે, 'બધાંજ સંસ્કારી, મકાનો ઉપર વાવટા ફરકાવવા (Displayed)' પણ ત્યાં e અને y વચ્ચે એક પોઈટનું જ અંતર હોઈ Displayed ને બદલે Displaced થઈ ગયું અને વાવટા ચડાવવાને બદલે દતા તે પણ ઉતારી લેવાયા.

x

x

x

શ્રી હંસરાજ વાવરલેસે તાજેતરમાં નવા રેડિયાની શોધ કરી છે. (તે રેડિયો ગ્રામ થયો છે.) અને તે ગુજરાત સારી રીતે જાણે છે. પણ તેમણે બીજી પણ કેટલીક શોધો કરી છે અને તેમના સંબંધમાં બીજું પણ-મણું જાણવા જેવું છે.

તેમનું મૂળ નામ લાલા હંસરાજ છે. પણ તેમણે તાર વિના (Wireless) સંદેશ મોકલી શકવાના યંત્રની શોધ કરવાથી તેમને વાયરલેસનું ઉપનામ મળ્યું તે ત્યારથી તે હંસરાજ વાયરલેસના નામે ઓળખાય છે. તેમણે વર્ષો સુધી જેલ મેળવી છે. થોડાક મહિના પહેલાં તેમને જેલમાંથી છૂટા કરવામાં આવેલા અને અત્યારે તે સિધમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે.

તેમણે કેટલીક શબ્દવેધી શોધો કરી છે. જેમકે પલંગમાં સતાં-સતાં 'લાઇટ' કહેત ખત્તી થાય ને 'ઓફ' કહેતાં તે ઓલવાઈ જાય. નળ સમીપ 'વોટર' બોલતાં પાણી પડવ માંડે ને 'સ્ટોપ' કહેતાં તે અટકી જાય. અલીબાબાની ગુફાની જેમ અમુક શબ્દ બોલતાંજ તાળું ખૂલી જાય ને તેની વિરુદ્ધને બોલતાંજ તે બંધ થાય. તે ઉપરાંત, જેમાં પીન વગર જ સીસાની રેકડો વાગે એવું સરતું ગ્રામોફોન, અદ્ય ખર્ચે પૂરતી ગરમી આપતી વીજળીની અંગીકી, અજવાળું થતાં જ વાગી જીઠે એવી ચોર-ધંટડી, પ્રક શમાં વિદ્યુતબળ વધારાય એવ બેટ્રીઓ, એલાર્મ વાગતાં જ અજવાશ ફેંકતી પેટી, સહેજ પવનથી ચાલુ થતો ને વીજળા સંધરતો પંખો વગેરે એમની શોધો છે. આ શોધો સંબંધમાં મોઘ્ય હકો મળતાં-તે જનહૈરમાં મુકાવા સંભવ છે.

x

x

x

ડૉ. સ્ટુઅર્ટ કૉનસે સો વર્ષ સુધી પહોંચે એવી બ્લેડની શોધ કરી છે.

જર્મનીએ તાજેતરમાં એક એવું નવું વિમાન શોધી કાઢ્યું છે કે જે ખૂબ જ ઊંચે ચાલ્યું જઈ, લગભગ અદ્ય યુદ્ધ, ઝડપથી સ્વેચ્છાએ નીચે ધરી આવી શકે છે.

અત્યારસુધી લાખનું સીલ મારતું હોય ત્યારે લાખને ગરમીથી ઓગાળવી પડતી, પણ હવે એક એવું સાદું યંત્ર શોધવામાં આવ્યું છે કે જેમાંથી ગરમ થઇને છૂટતી લાખને ધારેલા સ્થળે છાંટી શકાય છે.

માલિકની ગેરહાજરીમાં ટેલીફોનનો સંદેશો નોંધી લેતું યંત્ર પણ શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે.

+

+

+

સોનાની ખાણોમાંથી દર વર્ષે સેંકડો મળુ નવું સોનું મળી આવે છે. એવું સોનું મેળવવામાં જગતમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન દક્ષિણ-આફ્રિકાનું છે.

૧૯૨૯ સુધીમાં જગતે ૧૯૫૮૬૦૦૦ આઉંસ જેટલું નવું સોનું મેળવેલું. ને ૧૯૩૯માં તે ૩૯૧૫૦૦૦૦ ની હદે આવ્યું છે. ૧૯૩૮માં તે ૩૭૦૨૦ આઉંસ મેળવી શકાયું ને ૧૯૩૯ માં તે વધીને ૩૯૧૫૦ આઉંસની હદે આવ્યું છે. આમાંથી ૧૯૩૮-૩૯માં ૨૪૯૮૦ આઉંસ જેટલું સોનું દક્ષિણ-આફ્રિકાએ જ આપ્યું છે.

પણ અમા મુદ્દની જેમ આ મુદ્દમાં પણ સેંકડો મળુ સોનું દરિયાને તળિયે જ બેસવા સંભવ છે.

x

x

x

સ્વદેશી માલ ઉપરની આંતરિક જકાતમાં દિલ્હી સરકારને ૧૯૩૯ ના મે મહિનામાં રૂ. ૪૪૮૨૦૦૦ ની આવક થયેલી. ત્યારે ૧૯૪૦ના મે મહિનામાં તે ૬૪૧૦૦૦૦ ની હદે પહોંચી છે. ને પરદેશી માલ ઉપરની જકાતમાં ૧૯૩૯ના મે મહિનામાં ૪૪૦૭૨૦૦૦ ની આવક થયેલી. ત્યારે ૧૯૪૦ના મેમાં તે ઘટીને ૩૪૮૯૫૦૦૦ ની હદે આવી છે.

ખિટનમાં ૧૯૪૯નાં મે માસમાં ૧૦૫૩૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની આવાત થઈ જ્યારે નિકાસ ૪૫૦૦૦૦૦૦ જેટલી જ થઈ શકી.

તા. ૧ એપ્રિલથી ૨૦ જૂન સુધીમાં દિલ્લી રેલ્વેએ ૨૩૮૬ લાખની આબક કરી છે. ૧૯૪૯ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે રીઝર્વ બેંક પોસે હપટું લાખ રાકડ રૂપિયા હતા અને લકાઈના દસ મહિનાં પીતતાં તેમાંથી ૪૩ કરોડની રકમ ઓછી થઈ છે.

છેલ્લી યુદ્ધમાં જોડાવાથી ને ફાન્સના પતનથી દિલ્લી નિકાસ-આવાતને ૩૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી ધક્કો પહોંચશે.

x

x

x

જાપાનીઝ ઓબમારાથી યુદ્ધગતું વિશ્વવિદ્યાલય નાશ પામ્યું છે. કુલકસાના દક્ષિણ વિભાગના એક ધરમાં રેરેન્ડે 'ઇચના' માખનાં માનવપર્ણા મળે પડ્યાં છે.

સૌથી પ્રથમ (૧૬૨૮માં) હાવાલસ શેક્સપિયરનો નાટ્ય-સંગ્રહ (ફાલિયો) અમેરીકાને પુસ્તકાલયમાં જળવાઈ રહ્યો હતો. તાજેતરમાં તે ગુપ્ત થયો છે ને તેની શોધમાં મદદગાર થઈ પડે એવી માહિતી આપનાર માટે ૧૦૦૦ ડોલરનું પનામ નહેર થયું છે.

x

x

x

ગયા વર્ષમાં અવસાન પામેલ જાણીતા સીનેમા-સ્ટાર ડગ્લાસ ફેરબેંક્સના ચાર મસ્કરા મિત્રોએ ચોતાના સંમુદ્ધિસંપન્ન મિત્ર પાસેથી દંભક આશી રાખેલી પંજુ વીલમાં કંઈ ન તીજીયું, બિચારા મિત્રોનું નેં જોવા જેનું થઈ ગયું. પંજુ અંધારામાં પંજુ એ મહિનાં વીતેલી એક વધારાનું વીલ મળી આવ્યું જેમાં એ ચાર મિત્રોને ૬૦૦૦ ડોલર ખસવામાં આવેલા હતા. ને ડગ્લાસ ફેરબેંક્સે આ રીતે જીવનની જમ મૃત્યુમાં પંજુ મેરકરી કરી જાણી.

'Confession of a Nazi Spy' નામે જગજગીશીએ ચડેલી શ્રીશ્રમ સામે લીટવરને ઘણી જ ચીડ છે. જ્યારે તેણે પોલાંડ છૂટ્યું ત્યારે ત્યાંનાં જે ચિયેટરોમાં એ શ્રીશ્રમ ખતાવાયેલી તે ચિયેટરોના માલિકોને તેણે પોતપોતાના ચિયેટરમાં જ ફાંસીને લાકડે લટકાવી દીધા.

સ્વીકાર:-

પુસ્તક—પાછાવા, ગોળના, મંજાવૃત, અગ હોય સાત, રામજીનો ખગલો, વાંરું મંગીત, શ્રી વેદ સ્તુતિનો અનુવાદ, સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર-ભાગ ચોથો, 3 Men of Destiny.

[પત્રિય હવે પછી]

સામયિક—માનસી, ગાંધુરી, કુસુમ, દેશી, નેત્ર, ફોર્મસ, ત્રેમાસિક, ભુદ્ધિપ્રકાશ, જેન વિજ્ઞાન્ત માસ્કર, સારદા, ગુણસુંદરી, સ્ત્રીજીવન, સ્ત્રીઓ, નવ-રચના, જતેલા, આરોગ્ય, વાર્તા, સર્વ ધર્મ, બાલમિત્ર, બાલક, બાલવાંદી, બાલજીવન, બાલજગત, પુસ્તકાલય, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, વિદ્યાવિહાર, રકાઉટ વીર, નૂતન શિક્ષણ, શિક્ષણ પત્રિકા, ગુજરાત શાળાપત્ર, દિશ્મતે, આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, કચ્છી દશા ઝોરવાલ પ્રકાશ, ગીતા, બ્યાયાગ, વૈદ્ય કલ્પતરુ, વેપાર ઉદ્યોગ, કમર, ક્ષત્રિય મિત્ર, અનાવિજ જગત, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, વિશ્વજ્યોતિ, બાલક, કલ્યાણ, The Journal of the Indian Merchants Chamber, વંદીન, કુન્દુભિ, પ્રજુદ જૈન, પ્રગ્વન-ધ્વ, ગુજરાતી, ગુજરાતી પંચ, નવ સૌરાષ્ટ્ર, જ્ય સૌરાષ્ટ્ર, જ્ય કચ્છ, નવ પ્રકાશ, સ્ત્રીશક્તિ, જૈન, રાજવાન.

સુવાસ

કે. ૧ અંક ૪
૧૨ અંક : ૨૮

આવૃત્તિ : ૧૯૮૬

અધ્યાપક

તત્ત્વ

ત્રિભુવનનાથ લહેરચંદ્ર શાહ

ચીમનલાલ અમુલખ સંઘવી

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩-

આવણ : ૧૯૮૬

અંક ૫

૧. સંપત્તિ	૧૪૫
૨ શાને ? [કાવ્ય]	૧૮૭
૩ અપૂર્ણ સાધના [વાર્તા]	૧૪૮
૪ આજ ! [કાવ્ય]	૧૪૯
૫ - યાત્રિક ખેતી	૧૫૨
૬ જીવન ઝરણા [વાર્તા]	૧૫૮
૭ અક્ષતનો ઉપયોગ	૧૬૨
૮ દુનની દાઝલી	૧૬૧
૯ કિરાયુ	૧૭૦
૧૦ વિનિપાત [ગદ્ય]	૧૭૩
૧૧- કેદી [વાર્તા]	૧૭૪
૧૨ વીણાપેલીને-[કાવ્ય]	૧૭૬
૧૩ યુરોપીય સંસ્કૃતિ	૧૭૮
૧૪ કવિ ન્હાતાલાલ	૧૮૦
૧૫ ખૂંટા ફૂલ	૧૮૩
૧૬ વિચાર-દર્શન	૧૮૪
૧૭ તાગ-તાજુઆ	૧૮૬

લવાજમ

અ કો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે-

લિફ્ટ-

ખર્ચા-

પરદેશ-

૩-૪ ૦

૩-૮-૦

ગિલિંગ ૬

ગાહેર-ખખરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવગ પેજ ન ૩	શેષ ભાવ
૧ પાનુ	૪૦	૭૧	૮	કવગ પેજ ન ૪	ભગો ખવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવગ	ઉપર પ્રમળ
૩ "	૧૬	૮૧	૩	એ કવગ	૨૫૬ વધારે

ગાહેર-ખખર ફેવામણી દરેક વખતના ૧૦ ફેવામણી વધારે.

‘સુવાસ’ કાર્યાલય
રાવપુરા, વડોદરા

નિવેદન

૧ લવાજમ—

આર મહિના યથા ‘સુવાસ’ ગ્રીક્ષ વર્ષમા પ્રવેશી ચૂક્યું છે છતાં હજી, વારં વારની વિનંતિઓ છતાં, કેટલાક માહકોના નવા વર્ષના લવાજમ નથી મળ્યા આ માહક-મધુઓને અમે ફરીફરીને વિનંતિ ફરીએ છીએ કે તેઓ અમને વી પી, કે પત્ર-વહાવના વાહક ખર્ચમા ન ઉતારતા, તરતજ પોતાના લવાજમ મનીઓર્ડ-થી મોખ્તાવી આપે અને જેમની, નવા વર્ષના લવાજમ ભગવાની ઇચ્છા જ ન હોય તેઓ, તેમણે સ્વીકારી લીધેલા આર અંકની કિંમત પેટે, અમને રૂ ૧-૧-૦ મોકલાવી આપી તરતજ ના જણાવે.

આ મહિનાથી માહકોને નવા વર્ષની ‘સુવાસ’ ડાયરી-લેટ મોકલવાનું શરૂ થાય છે જેમના લવાજમ મનીઓર્ડ-થી મળી જશે તેમને તરતજ તે લેટ મોકલાવી આપશે.

વી પી ની પ્રથા માહકને અને અમને બનેને નુ-શાનમર્તા-માહકને નજી આનાનો વધારે ખર્ચ, અમને તે પાછું ફરવાનો ભય-છે પરંતુ જે માહકો વી, પી થી જ નાથ્યા મોખ્તાવવાનું પસંદ કરતા હોય તેઓ તે લખી જણાવશે તો તેમને તરતજ વી પી ફરગે

૨ વ્યવસ્થા-નિયમિતતા—

અત્યારસુધી ‘સુવાસ’ દિંદુ મહિનાઓની ગણતરીએ પ્રગટે યતું હતું પણ તેમા પોરટખાતું, બજેટો ને લવાજમોની વાર્ષિક ગણતરી વચ્ચે વ્યવસ્થા જાળવવાને અગ્રેજી મહિના સાથે પણ મેગ સાચવી ગળવે પડતો હતો આમ યવાથી ‘સુવાસ’ તાગેખોમાં કપક પાછળ પડી ગયું જ્યારે પોરટના કાપડા પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ પત્રો માટે તાગેખની નિયમિતતા અનિવાર્ય છે એટલે અમારે માટે મામિકને હવે અગ્રેજી મહિનાની ગણતરી પર મુકવું જરૂરી બન્યું છે

હવેથી અમે અમારી મૂળ પાચમો તારીખે જ દરેક અંક નિયમિત રીતે બહાર પાડવાનું ફેરવ્યું છે ‘આવણ મહિનાનો આ અંક મધ્યમગની શરૂઆતમા પ્રગટ થાય છે અને હવે પછીના દરેક અંક પણ અગ્રેજી તારીખોને નિયમિત રીતે પાચમો તારીખે ગાના યદ જરો

૩ લાભ-વિશિષ્ટતા—

અમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ ના માહક બની શકાય છે

‘સુવાસ’ નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવવાને વિનામૂલ્ય મોખ્તાવામા આવે છે. દરેક વિવરના લેખને આ મામિદમા રચાવે અપાય છે પણ અવ્યામપૂર્ણ છતાં સુવાસ સરળ અને સમિષ્ લેખોને પ્રથમ પદગી મળશે એટલી સમર્થમા વિદ્યાપીના કે અને અનુમગ્નુ

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તેા, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાયે. આવે પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ ના ‘લેખકમંડળ’ માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકોં બેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વામંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ તે ‘સુવાસ’ ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ ને એક વા ખીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચક મંડળ’ ના સભ્યોને બેટ તેમજ આર્થિક હિતાભો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ ગ્રાહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ ના ‘મિત્રમંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે. ‘સુવાસ’ ના લેખકો, ગ્રાહકો, કે મિત્રો, પ્રગટ થએલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી, ‘વાચક મંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે, તે શક્ય હિતાંત પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘સુવાસ’ ના પ્રચારમાં મદદ કરનાર મિત્રોમાંથી જેઓ એક ગ્રાંદક મેળવી આપે તેમને સુંદર સુશોભિત ‘સુવાસ’-પોકેટ ડાયરી; જે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આખ અને ચરમા’ (કાચું પૂઠું) નું પુસ્તક; તથા ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પોંડું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી લાવનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ ગ્રાહક મેળવનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને કિંમત ભિન્ન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાદિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારનાં લાભો ખીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે પણ ‘સુવાસ’ માં એટલી વિશેષ સંગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે ખીજ કોઇ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને પછી અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધો લવાજમે [૧-૮-૦ લવાજમ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = રૂ. ૧-૧૨-૦] અને તે પછી પોણા લવાજમ [રૂ. ૨-૪-૦] માં ‘સુવાસ’ મળી શકે છે.

૪. વિનંતિ—

અઠી વર્ષના ગાળામાં અમે અમારાથી બનતો જથ્થો જોય આપીને ‘સુવાસ’ દ્વારા શુજ્ઞતાી પ્રગ્ન અને સાદિત્યની સેવા બજાવી છે. પ્રગ્નએ અને વિદ્વાનોએ તેને પ્રશંસાથી વધાવી પણ લીધું છે. પણ કોઇ પણ વસ્તુ કેવળ બોગ પર હંમેશા મટી ટપી ન શકે, ને કેવળ પ્રશંસાથી તેનું પેટ ન ભરાઈ શકે. તેને પોતાના છવનટકાવ માટે પ્રગ્ન તરફથી આર્થિક સહકારની આશા રાખવી જ પડે. અમે શુજ્ઞતાની સાંસ્કારિક પ્રગ્ન અને સંસ્થાઓ પાસે આજે એવા સહકારની આશા રાખીએ છીએ. અમને તપ્પણ નથી. પણ અમારે આર્થિક દષ્ટિએ સ્વતંત્ર ને સ્વમંજીવી બનવું છે, પણ પર ભાગ રહેવું છે, દિન-પ્રતિદિન વિકાસ પામી પ્રગ્ન અને સાદિત્યની વધુ ને વધુ સેવા કરવી છે. તે માટે અમે

ગુજરાત સમક્ષ ૧૦૦ વધારાના માહકની જ માગણી મૂકીએ છીએ. દરેક 'સુવાસ' પ્રેમી અમારી આ માગણી—વિનંતિને સંતોષવામાં અમને સહાયક બને એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

૫. ચીમડી—

વિદ્વાનો કે અવિદ્વાનો—પણ લક્ષ્મીદેવીએ જેમના પર કૃપાદષ્ટિ ઠેરવી છે તેવા આપણા સન્નજનો, મોટે ભાગે, સરસ્વતીની કિંમત આંકવાને, મહાદેવી લક્ષ્મીને પડદામાંથી બહાર નથી કાઢતા. યુરોપીય ઉમરાવો વિશે એમ કહેવાય છે કે તેમને મળવાને સૈંકડો રમણીઓ આવી શકે છે, પણ તેમાંથી કાઢીને ઉમરાવપત્નીની નજરે ચડવાની છૂટ નથી હોતી. તેમ આપણા લક્ષ્મીવન્તો પોતાને ત્યાં આવતી સરસ્વતીઓ [પુસ્તકો, સામયિકો વગેરે] ને ભેટ તરીકે આવે તો તેને માટે તેઓ છૂટ રાખે ન્હિ; પણ એ સરસ્વતીમાંથી કાઢી ને તેમનાં, ગૃહદેવી લક્ષ્મીનું મોં નોવાની આશા રાખે તો તે સરસ્વતીને બારણાં જ ખતાવાય છે. પણ હવે આ અનિયમતકારમાં કંઈક સુધારો થવો ધરે છે.

૬. પત્રકાર-અન્ધુઓને—

'સુવાસ' માં પ્રગટ થતા લેખો કેટલાંક સામયિકોમાં ફરી પ્રગટ થતા જોવાય છે. તેમાંથી પણ મૌજન્યનિર્દેશ કરે છે; પણ કેટલાંક પત્રોમાં, વારવારની સમનાઓ છતાં, હજી તેવો નિર્દેશ કરાતો નથી. ને થોડાકને તો પત્ર લખી જણાવવા છતાં તે પ્રત્યે ધ્યાન અપાતું નથી. તો તેવાં પત્રોને ફરી અહેર વિનિ અને મૂચના કરવામાં આવે છે કે તેમણે 'સુવાસ', માંથી આખા લેખોને કે લેખોના મહત્ત્વના ભાગોને ફરી પ્રગટ કરતી વખતે નામ નિર્દેશ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોગોમાં ચૂકી ન જવું.

બાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ તંત્ર રીતે ૧૮ વરસ થી પ્રગટ થાય છે બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાળક બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે.

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુસ-વડોદરા

સિપાઈ કે તેની વ્યવસ્થા જાળવનાર કારકુન-એ બધા જો, પોતાની તનતોડ મજૂરીના બદલામાં; આવાને સડો શાટલો; પહેરવાને ફાટ્યાં-તૂટ્યાં વસ્ત્ર, રહેવાને ખૂંપડી કે મચ્છર-માંકડ-ઉદ્દેશથી ભરેલ ને પડું પડું ચર્ધ રહેલ સંસ્ત્રતા ભાંગાની ખોલી ને સ્વચ્છિત્ત સંતાનમાં સંતતિનિયમનથી જ સંતોષ માનતો હોય. અને એ માનવી, કલા કે બલા ગમે તે નામે, ખીંજીને અલબ્ધ એવી કેટલીક વસ્તુઓનું પોતાના ઘરમાં પ્રદર્શન કરી શકતો હોય કે ધણી ખરાં પાસે ન હોય એવા એકાદ વાહનનો તે માલિક હોય—

તો, તે સંપત્તિશાળી લેખાય છે. તે ગંગલો બંધાવી શકે છે; તેને આંગણે નોકર-ચાકર ફરવાના છે; તે આનંદ-ઉપભોગ ભોગવી શકે છે; તેને સલામો લાગવાની છે; તે આજીવિતથી ખીંજીને અદ્ય ખનાવી શકવાનો છે.

પણ સમાજની દરેક વ્યક્તિ પાસે જો જરૂર પૂરતું નાણું હોય. માનવજીવનની જરૂરિયાતો, ઉપભોગો કે મહેન્જાઓ સંતોષતા ઉપરોક્ત વર્ગો જો સુખની આંશાં ધરાવતા થાય; પોતાના રહેવાસ માટે તેઓ ગંદી ખોલી કે નાની ખૂંપડીને બદલે એક સાફ મકાન માગે; તેમનાં સંતાન માટે તેઓ જો સુંદર ઉછેર ને સારી કેળવણી ઇચ્છે; પોતાની સ્ત્રીઓ માટે તેઓ જો વસ્ત્રાલંકાર ઇચ્છે; પહેરવાને તેઓ જો સારાં કપડાં ને આવાને પોષક પદાર્થ માગે; માંદગીમાં તેઓ જો સારવાર ને શાંતિ ઇચ્છે, તો—

ભલેને એક વ્યક્તિ પાસે દશ લાખની મૂડી હોય, હજારોની તેની આવક હોય; પણ નથી તેના બંગલા પૂરા ચર્ધ શકવાના; નથી તે પોતાને ત્યાં નોકરોની હારમાળા ખાંધી શકવાનો; નથી તેના વૈભવ અદ્રાટ બની શકવાનો. નોકરોના પગારનું જાંચું ધોરણ ને મજૂરીના ને શુદ્ધાત્મ પ્રજાઓના જીવનદક્ષના સ્વીકાર સાંધે જ જીવનમાં જરૂરી યીજોના બેઠક વધી ગયેલા લાંબાં તેના દ્રવ્યને ખેંચી જવાનો છે.

ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દીથી ભરેલા ગીતો લેલકારનાર કેટલાક વૈભવી માનવીને કે લેખકોને જો પૂછવામાં આવે કે, “.....એ સ્થિતિમાં તમને પોતાને આટલી સંપત્તિ કે આવા વૈભવનો શો અધિકાર છે ?”—તો તે તરતજ, જેમ બંનોડ શોએ એક પૃચ્છકને ઉત્તર દીધો હતો તેમ, ઉત્તરે દેશે કે, “હું ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી ધરાવું છું તેના અર્થ એ નહિ કે હું તેમના જેવો ગરીબ બની જવા ઇચ્છું છું. પણ મારી લાંબી તો તે બંધાને પણ મોરાં જેટલું સુખ મળે એવી છે.”

ને તે પ્રસંગે એ લાંબાંવાંદોને ઉત્તર અપાવો થી કે, “ભલાં માણસ, તારા જીવનને આંતરું સુખી ને વૈભવી બનાવવા પાછળ જો સેકડો પ્રકારનાં, હજારો-લાખો કે કરોડોની સંખ્યા ધરાવતાં ને કેવળ શરીરને ખાતર કળી મજૂરી કરતાં શ્રમજીવીઓ પડેલાં છે તે બધાં જો તારા જેવું સુખ માણવા માંડે તો તારા વૈભવ, તારા પાસે છે તે કરતાં હું દશ ગણી મૂંઝી ખરું તોંચું. નથી ટકી શકવાનો; તે સમયે તારાં ધનની વિપુલતા એ સંપત્તિ નહિ, સિક્કોનો બોલો બનવાનો છે. હમણાં તો, તારું સુખ બોળનાં દુઃખને આભારી છે, તારાં વૈભવ બોળનાં કંગાલિયતને આભારી છે, તારી સંપત્તિ બોળનાં દરિદ્રતાને આભારી છે. કંગાલ ને દુઃખીઓ પ્રત્યે તને જો સૌચી જ હમદર્દી હોય તો તે બધાંની મૂંઝી વધારીને તારા વૈભવ ધેડાડવા કરતાં તારી વૈભવ ગર્વાદિત કરીને તારી વધારાની મૂંઝીને તે બધાના સુખમાં વધારવા કે તે વધારે સુંદર છે.”

પણ માનવી પોતાનાં ધન, સંપત્તિ, વૈભવ, કે ઐશ્વર્યને જોઈને કરવાને તૈયાર નથી હોતો. તે તો દરિદ્રો પ્રત્યેની હમદર્દીમાં, વાઝિયાના પુત્રની ઢબે, એટલું જ ઈચ્છે છે કે દરિદ્રો પણ પોતાના જેવા સુખી બને, ને તેના ઉપાય તરીકે વધુ પૂછે તો એટલું જ જણાવે કે, 'પોતાના કરતાં વધારે મોટા સપત્તિશાળીઓ હોય તેમનું ધન ખેંચાઈ જાય' [-પરિણામે પોતે સૌથી વધારે સપત્તિશાળી ગણાઈ શકે.] પણ તે વીસરી જાય છે કે મોટા સંપત્તિ-શાળીઓ પણ એ જ ઇચ્છતા હોય છે કે, 'પોતાના કરતાં વધારે મોટા સંપત્તિશાળીઓનું દ્રવ્ય છૂટાઈ જાય'—ને એ ઇચ્છાની દીપકમાળાઓ ગરીબોને માટે તો હૈયાની હોળી જ બની રહે છે.

દ્રવ્ય જોઈને હોય કે વિપુલ-પણ સંપત્તિ બીજાની કંગાલિયતને સામેલ છે; સાંસારિક વૈભવ બીજા અનૈકતા દુઃખને આભારી છે. ને માટેજ, સાચી સંપત્તિ [શુદ્ધ સામ્યભાવનાને વિકસાવે એ અર્થમાં] બીજાની ગરીબાઈ પર પોતે દ્રવ્યવાન બનવામાં નહિ, બીજાનાં દુઃખ પર પોતે સુખી બનવામાં નહિ, બીજાની અદ્યતા પર પોતે મદાન બનવામાં નહિ, પોતે મિષ્ટાન્ન જમતી વખતે દરેકને એવું મિષ્ટાન્ન મળે એવી અક્ષણ શાબ્દિક ભાવના ભાવવામાં નહિ, પણ-પ્રભુના સત્તાન તરીકે, જીવમાત્રની સાથે સમાનસુખી બનવામાં, યાજ્ઞમાં રોટલો હોય તો તેમાંથી પણ બૂખ્યા બાંધવને ટુકડો આપવામાં રહેલી છે.

શાને ?

‘હિમદ્રુ’

(સંગ્રહ-સોનેટ)

થાયે વટોળ આલે, સકળ દિશ મહીં આંધી ફેલાઈ જાયે,
ગાંઠો થૈને ધસન્તો અનિલ સૂસવતો, ગર્વમાં મત્ત થાયે;
સત્વે ત્રાસે ધરાનાં, તરુવર મૂળતાં, ચોસ પાડી ઢળન્તાં,
‘વૃંદાવી આંખી છવાયે અનિલ સમ અહો ! આવી અંધાધૂંધીમાં !
આરંભે માતરિયા ઉદધિ-ઉરપરે નીચિઓ ફેરી સાથે
‘હારન્તું નૃત્ય ભૂંડું ડમરૂપતિ સમું, ધૂધવાટો કરાવે
અમ્લોધિમાં પરાણે, જગત મૂળવવા, રાજ્યને સ્થાપવાને
પોતા કેરું જ સ્વાર્થી, અવનિતલ પરે શક્તિ દેખાડવાને
વાળે, ને સૂસવાટા મરુત ! મદભયો સૂસવી, ખૂળ લેળે,
જાંઘાવતો બનાવી, જલધિ-પટપરે ફેડ તારો પછાડી
થાકી જાળે; તથાપિ ઉર-ઉદધિ પટે સુર ફેરા ન થાશે.
અંધાધૂંધી, પ્રયત્નો તવ અક્ષણ જશે હીણ—ઉત્પાતકારી.
શામે યત્નો નકામા અનિલ સમ હશે ‘અર્ધક્રમ્પેથી થાતા
પીડીને નિર્બળોને બહુ, નિજ શુરુતા-દાંડીઓ પોટવાના ?

૧

‘મહારાજ’ લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘એ ઊંડા તળાવમાં જે ધન છે તેથી તો આપણા મંડલગઢના સર્વે લંકાર ભરપૂર થઈ જશે.’

કંઈક મૌન સેવ્યા પછી મહારાજ દલપતિશાહ બોલ્યા, ‘પરન્તુ લક્ષ્મણ એક લોક-વાયકાને આધારે એ તળાવને ખોદાવવા જવું એ જનતામાં હાંસીપાત્ર થશે તથા એમાંથી કંઈ ન નીકળ્યું તો તે ખોદવામાં કરેલો ખર્ચ બર્થ જશે.’

લક્ષ્મણ કંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને થોડીવારે બોલ્યો, ‘મહારાજ, પણ મંગળ ધીમર (માછી)ને માછલીને માટે જળ નાંખતી વખતે પોતાના પગ નીચેથી એક સુવર્ણમુદ્રા મળી હતી એ સ્પષ્ટ ખંતાવે છે કે લોકવાયકામાં કંઈક સત્યનો અંશ છે.’

દલપતિશાહ બોલ્યા, ‘પણ, બોળમદેવ મહાદેવના પૂજારી તો એ તળાવમાં નિત્ય સ્નાન કરે છે, શું એમને મુદ્રા નથી મળી?’

‘મહારાજ, પૂજારી તો એક જાહલુની માફક હૂમકી મારી બહાર આવી રહે છે. એમને ક્યાંથી મળે?’

કંઈક ચંચળિતે મહારાજ બોલ્યા, ‘વાર, હું જાતે ત્યાં આગળ જવા છઠ્ઠું છું. સમરસિંહ જુમિ-પરીક્ષામાં ઘણો કુશળ છે. તેને સાથે લઈ લેશું. છુપ્પુ ધીમર પાણીનો રાગ છે, તેને પણ લઈ લેશું. ત્યાં ગયા પછી વાત!’

૨

મહારાજ દલપતિશાહે જ્યારે બોળમદેવ તળાવના શુપ્ત ધનની વાત રાણી દુર્ગાવતીને કહી ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘મહારાજ શુપ્ત ધનની સાથે હંમેશ તે ધન મૂકનારનો આત્મા સંક-જાયલો હોય છે અને એ ધન આપને મળ્યું તો કદાચ તે આત્મા કંઈ અનિષ્ટ પણ કરી શકે છે.’

દલપતિશાહ હસીને બોલ્યા, ‘પ્રિયે, એ તારો ભય નિર્મૂળ છે. આપણને કંઈ પણ અનિષ્ટ થશે નહીં.’

મહારાજના આવાસમાં એક ભૂત્યે આવી ખબર આપી કે, તે તળાવ પર જવાની સંવ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. મહારાજ પ્રવાસે નીકળ્યા.

૩

મહારાજના રસાલાનો પડાવ બોળમદેવ મહાદેવના મંદિર પાસે પડ્યો. ત્યાંના વૃદ્ધ પૂજારીએ મહારાજનું સ્વાગત કર્યું. મહારાજ બોલ્યા, ‘પૂજારીજી, આ તળાવમાં અદ્યત્ત લક્ષ્મી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. શું એ વાત ખરી છે?’

‘મહારાજ, મારા પૂર્વજોએ મને કહ્યું છે કે નાગરાજ રામચંદ્રના મગધમાં આ તળાવમાં પારસમણી હોવાની વાત હતી અને તે શોધવા માટે નાગવંશીય ક્ષત્રિયોએ અનેક ઉપાય કર્યા.’

‘પેરિશામ શું આગ્યું?’

‘મહારાજ, એક હાથીને લોખંડની સાંકળો બાંધીને આ તળાવમાં ફેરવ્યો અને જ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે સાંકળ સોનાની થઈ ગઈ હતી એવી શ્રુતિ છે. એ કદાચ કલ્પનામય મસ્તિષ્કનો આવિષ્કાર પણ હોય!’

‘મહારાજ, એક વાત તો હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે પ્રત્યેક રાત્રીએ અહીં કેંઈ અદ્ભુત અવાજ આવે છે અને પેલે કાંઠે કઈક ઝાંખી મનુષ્યમૂર્તિઓ હરતી ફરતી દેખાય છે!’

‘શું એ પ્રત્યેક રાત્રીએ દેખાય છે?’

‘હા, મહારાજ.’

‘અને તમે કંઈ જાતનો અવાજ સાંભળો છો?’

‘મહારાજ, એ સ્વર એક આર્તનાદને મળતો આવે છે.’

‘વારુ, ત્યારે આપણે એ બાબતનું નિરીક્ષણ આજે રાત્રે કરીશું.’

૪

રાત્રિની નીરવતામાં બોળમદેવનું તળાવ શાંત હતું. મહારાજના શિબિરમાં સર્વે બેઠા હતા. નાગવંશીય રાગઓની વાત ચાલતી હતી. પૂજારી પોતાના બાપદાદાઓના સમયથી કયા સાંભળતો આવેલો હતો. કેવી રીતે વિદ્વિશાના પ્રથમ નાગરાજ શેષનાગે વિદ્વિશાની કીર્તિ વધારી અને પછી તેના પુત્રોએ હિંદુધર્મની પુનર્રચના આચાર્યો પાસે કરાવી છતાંદિ કયા તે રસપૂર્વક કરતો હતો. એકાએક રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરતી એક ચીસ સંભળાઈ. સર્વે ચમકીને ચારે બાજુ જોવા લાગ્યા. પુનઃ એ ચીસ જોરમાં મંડળાઈ અને એ ખરેખર હૃદયભેદક હતી. પૂજારી બોલ્યો, ‘મહારાજ, શિબિરની બહાર પેલી મનુષ્યમૂર્તિઓ આપને દેખાશે.’

સર્વે બહાર આવ્યા. રાત્રિના અંધકારમાં તળાવને બીજે કાંઠે દસબાર મનુષ્યમૂર્તિઓ દેખાઈ. ચીસ બીજી બે વાર સંભળાઈ અને પછી રાત્રીની શાંતિ પુનઃ સ્થાપિત થઈ. મૂર્તિઓ પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આ દૃશ્ય જોઈને સર્વે વિચારમાં પડી ગયા. મહારાજને નિદ્રા આવી નહીં અને સમસ્ત રાત્રી તેમણે તળાવમાં-ધનની તપાસ કરવી કે નહીં તેની ગડમચલમાં કાઢી.

૫

પ્રાતઃકાલમાં મહારાજને જૂલો ખજાર આપી કે એક સાધુ તેમને મળવા માગતો હતો. ‘મહારાજે તેને અંદર લાવવા કહ્યું. એક જટાધારી મૂર્તિ શિબિરમાં દાખલ થઈ.

‘મહારાજ, આપ એક આદર્શ નરેશ છો. માટે જ મેં મારી રીતિ છોડી આપને મળવાનું યોગ્ય ધાર્યું.’ તે બોલ્યો.

‘હે મહાત્મન, આપનો માગ પર ઘણો જ અનુગ્રહ છે.’

‘મહારાજ, આ તળાવની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની એજા છોડી દો.’

‘કેમ?’

‘મહારાજ, એ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક વિટંબણાઓ છે. તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રાપ્ત કરનાર પણ જીવી શકવાનો નથી.’

‘એનું શું કારણ?’

‘મહારાજ, નાગરાજ રામચંદ્રની પછી જ્યારે સંકેત આક્રમણ થયું ત્યારે વિદ્વિશાનું

નાગરાજ-કુટુંબ પોતાનું દ્રવ્ય અને ઝવેરાત લઈને પલાયન કરી ગયું. મહારાજ અને બીજાઓ ચૂપચાપ સંભળતા હતા.

‘શકોને નાગરાજેની અઠળક લક્ષ્મીની ખજાર હતી અને તેઓની એક ટુકડીએ રાજકુટુંબનો પીછો પકડ્યો. શકોના ત્રાસથી એ કુટુંબ આ સ્થાને આગ્યું. આ જગ્યાએ મારા ગુરુનો આશ્રમ હતો.’ સર્વે ઉત્સુકતાપૂર્વક સંભળતા હતા.

‘મારા ગુરુએ રાજકુટુંબને અભયદાન આપ્યું. પરંતુ શકોની ટુકડીએ આવી અહીં એ કુટુંબને ઘેરી લીધું.’

‘પછી શું થયું?’—મહારાજ પોતાને દોડા ન શક્યા.

‘મારા ગુરુની અનેક વિનવણી છતાં પણ શકોએ રાજકુટુંબને કેદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રાજકુટુંબે બચવાનો કોઈપણ રસ્તો ન જોયો ત્યારે પોતાની લક્ષ્મીની સાથે પેલા ખડક પરથી તળાવમાં પડતું મૂક્યું. પડતું મૂકવા પહેલાં સર્વેએ વિષપાન કર્યું હતું. સર્વે ચોડીવાર શાંત રહ્યા.

‘મહારાજ, મારા ગુરુએ આ બનાવથી અપાર વેદના યજ્ઞ અને તેમણે શકોને શ્રાપ આપ્યો કે તેમનું સામ્રાજ્ય નષ્ટ થઈ જશે અને જે કોઈપણ નાગરાજકુટુંબની લક્ષ્મીને લઈ જવાની એટલા કરશે તેનું સામ્રાજ્ય પણ નષ્ટ થઈ જશે.’

આ શબ્દોએ એક અદ્ભુત શાંતિ ફેલાવી.

‘મહારાજ, શકોને પણ તે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ નહીં. તળાવ ધણું ઊંડુ છે.’

એકાએક લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘પછી તમારા ગુરુનું શું થયું?’

‘ગૌતમીપુત્ર સાતકણિએ શકોનું ઉન્મૂલન કર્યું એ સંભળી સંતોષની સાથે એમણે શ્રમાધી લીધી.’

કંઈક વિચારીને લક્ષ્મણે દલીલ કીધી, ‘વાર મહાત્માજી, પણ નાગરાજને તો ચયાંને હજાર વર્ષની પણ ઉંપર યજ્ઞ ગયાં છે. તમે તે વખતે ક્યાંથી હોઈ શકો?’

કંઈક હસીને સાધુ બોલ્યો, ‘મહારાજ, ગુરુજીનો એક આદેશ ભારતમાં ધર્મરાજ રચાયેલો અપૂર્ણ રહ્યો છે, જે પૂર્ણ થયે હું પણ આ દેવનો ત્યાગ કરીશ.’

‘પણ આટલા વર્ષો સુધી આપ ક્યાં રહ્યા?’

‘હું પર્યટન કરું છું અને અવારનવાર આ સ્થાન પર ગુરુજીનું ધ્યાન ધરું છું. સમય તો એક અનંત પ્રવાહ છે અને જેમ જલમાંથી એક રાત્રિ બેતે એક દિવસ સો સો વર્ષના થાય છે તેમ અમે યોગી લોકો સાધારણ સમયપ્રવાહની પર ગુરુકૃપાથી જઈ ચક્રોએ છીએ. શિબિરમાં શાંતિ હતી. સાધુનો વિચાર કરવો કે ન કરવો એ બાબતમાં સર્વના મનમાં ગડમથલ થાલતી હતી. એકાએક સાધુ બોલ્યો, ‘મહારાજ, આપના મનમાં કશું પણ સંશય છે. હાથ રે હતભાગી ભારતભૂમિ તારું શું સત્રા બેનું છે!’

સાધુ તીરના વેગે અદૃશ્ય થઈ ગયો. ચોડીવારે શાંતિનો લગ્ન ફરતી રાણી દુર્ગાવતી બોલી, ‘મહારાજ, એ લક્ષ્મીને મેળવવાની વાત જવા દો. માઈ મન અઘાત બપથી કંપી રહ્યું છે.’ લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘મહારાજ, લક્ષ્મીના હોવાની વાત તો હવે પુરવાર થઈ ગઈ છે, માટે હવે એ કદાવરમાં વિલગ થયો ન જોઈએ.’

‘પરંતુ લક્ષ્મણ પેલા યોગીનો શ્રાપ છે તેનું શું?’

‘મહારાજ, એ શ્રાપ તો લક્ષ્મી સોધી કાઢનારને લાગશે. હું એ શ્રાપનો ભોગ થવા તૈયાર છું.’

પૂજારીજી બોલ્યા, 'મહારાજ, ધર્મના કામમાં તરફ સારા નથી.'

મહારાજ વિચારમાં પડી ગયા. થોડોવારે બોલ્યા, 'વારુ, લક્ષ્મણ તું તારી જવાબદારી પર તળાવને ખોદાવ.' લક્ષ્મણ ખુશ થઈ બોલ્યો, 'વારુ!'

૬

તળાવ ખોદાવા લાગ્યું પ્રથમ એક સપ્તાહમાં એક ઘડો સુવર્ણમુદ્રાથી ભરેલો મળ્યો. તે મંડલગઢમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. ખોદકામ જારી રહ્યું. એક દિવસે મહારાજ દલપતિશાહ મૃગયાથી પાછા ફરીને જવરથી પટકાઈ પડ્યા. મહારાજની સ્થિતિ બે ત્રણ દિવસમાં ગંભીર થઈ ગઈ. રાણી દુર્ગાવતી એક અચાત લગ્નથી કપી બહી. તેણે તરત આજ્ઞા ફાળી કે તળાવને ખોદાવવાનું કામ બંધ કરવું અને તળાવમાંથી મળેલો ઘડો પાછો તળાવમાં ફેંકાવી દેવો. પરંતુ મહારાજ દલપતિશાહની સ્થિતિ જગડતી ચાલી અને ત્રણ દિવસ પછી મહારાજે માનવલીલા સંકેલી લીધી. મંડલગઢમાં હાદાકાર વર્તો રહ્યો સર્વેનો રોષ લક્ષ્મણ પર જતર્યો, પરંતુ તે તો પલાયન કરી ગયો હતો. ગજકુમાર વિરમદેવ બાળક હોવાથી રાણી દુર્ગાવતી રાજકાજ ચલાવવા લાગી.

૭

અકબરના સેનાપતિએ મંડલગઢ પર આક્રમણ કર્યું. રાણી દુર્ગાવતીએ સેના તૈયાર કરી પોતાની રક્ષાની તૈયારી કરવા માંડી. મરંતુ મહાન સેના આગળ મંડલગઢની સ્વર્તતતા મળી થઈ ગઈ. ધુન્ધના અંતિમ દિવસે રાણી દુર્ગાવતીની દષ્ટિ ચંદનસેનામાં લાડતા લક્ષ્મણ પર પડી. રાણીના કામળ હાથોએ એક સરથી લક્ષ્મણનું માથું ઉઠાવી દીધું.

મંડલગઢ પડ્યું. રાણી દુર્ગાવતી અને અન્ય મહાવીરો વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા.

મંડલગઢના પડ્યા પછી ત્યાં પ્રત્યેક શ્રાવણ માસની પુનમે એક સાધુ આવી પોતાનું માથું ફૂટેલો હતો અને ફૂટે છે એમ લોકવાયકા છે.

શું હજી પણ તે સાધુની સાધના અપૂર્ણ રહી ગઈ છે ?

ભોળમદેવ મહાદેવનું મંદિર અને તળાવ આજે પણ તે શ્રમ ધન અને શ્રાપ લઈને અધ્યપ્રાંતના હતિસગઢ પ્રદેશમાં બિંબુ છે આજે પણ રાત્રે તે આતંતાદના બલકાર કાઈક સંમયે લોકોને સંભળાય છે.

આજ !

નોતમ

આંગણે મારે આજ આવી તું !

આંગણે મારે આજ !

અહુ દિશે અંધાર જામ્યાં 'તાં

સૂનો પડ્યો તો' સાજ.

જ્યારે તું આંગણે આવી આજ !

તારે પગલે ફૂલડાં ફાંચ્યાં,

મહોયો ઉર પરાગ :

રણઝણી મૂકે જીન બિંબુ આ

ઉઘડ્યાં આજ સુભાગ !

જ્યારે તે' છેડ્યા અનુપ રાગ !

યાંત્રિક ખેતી

શ્રીમનસાસ સંવર્ષી

એક સમય હતો, જ્યારે હિંદની પ્રજા પોતાને હાથે કૃતિલા ઝીણા સૂતરમાંથી મુલાખ વસ્ત્રો વણતી ને તે પહેરીને સંતોષ અનુભવતી. પણ વંશુકરોના અંગુઠા કાપી લેનારી પરાકારી ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે, 'હિંદનો વણકર શાહુકારના પંજ નીચે કચરાઈ રહ્યો છે; એને કાઢપણ ઉપાયે ઉગારી લેવો જોઈએ.' ને હિંદને માટે વસ્ત્રો બનાવવાની મહેનત એણે પોતે ઉપાડી લીધી, હિંદમાં પણ વસ્ત્રયંત્રો-મીલોની સ્થાપના કરી. પરિણામે વણકરો સ્વતંત્ર બન્યા, હિંદી પ્રજાની મહેનત બચી, અવનવાં વસ્ત્રો સોંધા બાવે મળવાં લાગ્યાં. પણ ખીજી બાજુએ, ભવ્ય આકાશ નીચે, કુદરતના જોળામાં, ગીતો લલકારતાં વણ વણતો વણકર ને એની સમીપમાં, સ્વચ્છ સુશોભિત આંગણમાં, સૂતર કાંતતાં એનાં સ્ત્રી-સંતાન કે વૃદ્ધનો પોતાનો વ્યવસાય ગુમાવી બેઠાં; વણકર શહેરનો ડોડો બન્યો, મીલની ધૂણી અને એની આગનો સહવાસી બન્યો, મીલ અને એના માલિકનો શુલામ બન્યો, શહેરી જીવનને મોંઘું અને રોગની અને ગંદકીની ગટર જેવું બનાવવામાં તે કારણભૂત બન્યો, પોતાનું જન્મસ્થાન તજીને તેણે રેલવે ને પોસ્ટ ખાતાની આવક વધારી, પોતાની પત્ની અને કુટુંબથી છોટા ભાઈ તેણે અસાંતિ ને અનીતિના માર્ગને મોકલ્યા બનાવ્યો; યંત્રોની ખરીદીના બદાને પ્રભુ ધન પરદેશની તિજોરીમાં પહોંચવા લાગ્યું, વણકર ને શાહુકારના વર્ગ તૂટી માલિક ને મજૂરના વર્ગ સ્થપાયા. સમય જતાં પ્રજાના અગ્રણીઓ ચંમકયા. તેમને જણાયું કે યંત્રને નહોતરવામાં પોતે ભૂલ કરી છે. ને એ ભૂલ સુધારવા માટે એમણે શિથિલો લીધી. પણ કેટલીક વખતે પ્રમુદીય, સાંસ્કૃતિક કે વ્યાપક આર્થિક બૂલો એવી નીવડે છે કે જેને સુધારતાં સૈકાઓ વીતે, ને તે સુધારવા ઇચ્છનારને પૂર્વની બૂલે જન્માવેલ નવી વ્યવસ્થાને પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડે. યાંત્રિક વસ્ત્રોની ભૂલ પણ કંઈક એવીજ નીવડી છે. પણ એ ભૂલનો પાક જાણે અધૂરો લાગતો હોય તેમ હિંદી પ્રજા આજે અનેક નવી બૂલોને આવકારી રહી છે. એ નવી બૂલોમાંની એક અને મુખ્ય તે યાંત્રિક ખેતી.

વણકરોની સ્વતંત્રતાનો ઉલ્લેખ કરી નાખ્યા પછી, હિંદની પવિત્ર ભૂમિનો કણકણ ચૂસી લેનાર ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે, 'હિંદનો ખેડૂત શાહુકારના પંજ નીચે દબાઈ ગયો છે; તેને કાઢપણ ઉપાયે ઉગારી લેવો જોઈએ.' ને તેણે યાંત્રિક ખેતી આગળ ધરી છે ને શિથિલો પૂજનારી પ્રજા પણ એવી ખેતીને મીઠા મૌનથી આવકારી રહી છે.

યાંત્રિક ખેતીના લાભ અંગણિત દર્શાવાય છે: તેની મદદથી ખેડૂત શાહુકારના પંજમાંથી છૂટી જશે; જમીનમાંથી તે અનેકમણો લાભ નીપજવી શકશે; પેદાશ વધશે; ખરાબ જમીન પણ સોના જેવી બની જશે; ટાલ-તડકા-વર્ષાદ-ઉત્તમગરા ને તનતોડ મજૂરીના પંજમાંથી ખેડૂત બચી જશે... વગેરે.

અલખત, ખીજી બાજુએ, એ ખેતીના પરિણામે, ગોરી પ્રજાને માટે હિંદમાં દેશરો,

બળતણુ ને તૈલી પદાર્થોનાં બજાર ખુલ્લાં થશે, જેતીના કહેવાતા વિકાસના નામે દિંદત્તુ નાણું પડેશની તિલેરીમાં ધમડાશે; દિંદત્તુ જેતી વિષયક ઉત્પન્ન એટલું બધું વધી પડશે કે કાં તો તે રેતીના બાવે વેચાશે અને નહિતર, અમેરિકામાં કે રશિયામાં કેટલીક વખતે બને છે તેમ, વધારાનું ઉત્પન્ન સળગાવી મૂકવું પડશે; અથવા તો પરદેશોમાં પોતાના માલ માટે બજારો મેળવવાને દિંદત્તે યુરોપીય રાજ્યોની જેમ કાવાદાવા ખેલવા પડશે. ખેડૂત શાહુકારનો દેણદાર મરીને રાજ્યનો કે એન્ડનો દેવાદાર બનશે; યત્ર અને યંત્ર-માલિકોનો તે મજૂર ને શુભામ બનશે, યાંત્રિક જેતી ગામ્બરોને અદશ્ય કરશે, ઢોરોને તે બિનજરૂરી બનાવશે અને પરિણામમાં ગાયોના અભાવે ઘી-દૂધનો અભાવ ને માંસાહાર અનિવાર્ય બનશે. દેશી દળો અદશ્ય થતાં સુધાર-લુહારને શોષવું પડશે ને રાક્ષસી યાંત્રિક દળોમાં કંઈક બચાડે થતાં સેંકડોના પગારદાર યંત્ર-વિશારદોને નહોતરવા પડશે. નાના પાયા પરની યાંત્રિક જેતી અસંભવિત હોઈ મૂડીદારો જ ખેડૂત કહેવાઈ શકશે અને સાચા ખેડૂત તો એમના મજૂર કે શુભામ બનશે. ચાલુ જેતી ખેડૂતોની જે અખ્યાને પોપે છે તેના કુ બાગને યાંત્રિક જેતી બેકાર બનાવશે. જેતી—વિભાગોમાં એન્કાની શાખાઓ સ્થપાશે ને બેકાર બનેલા કુ ખેડૂતો, કેટલોક બીજાં શ્રમજીવી વર્ગ અને સમજો જ શાહુકાર વર્ગ રાટલો રથવાને શહેરો બાલુ ધમશે; તે રથે ને પેટપાતાની આવક વધારશે ને શહેરી જીવનને હજી પખ વધારે રોગિષ્ઠ ને મોંઘું બનાવવામાં મદદગાર બનશે—આ બધાં યાંત્રિક વસ્ત્રોની જેમ યાંત્રિક જેતીનાં સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પણ એ જેતીને કયા ધોરણે ને કયા તાર્કિક વિકસાવવામાં આવે છે, પ્રજા એમાં શી રીતે રૂસાય છે તે એ જેતી મિત્રાય, ખેડૂતની મુક્તિ અને એના વિકાસના બીજા માર્ગો છે કે કેમ એ બધા પ્રશ્નો પણ અહીં વિચારી લેવા જરૂરી છે.

વર્તમાન ગોરી પ્રજાની રાજનીતિ, કાળી પ્રજાના દેગોને જીતીને, લુદી લુદી ચોજના-જોથી તેમને લરકરી દષ્ટિએ નિર્બળ બનાવવામાં કે તેમનું દ્રવ્ય હરી લેવામાં જ કેત્રળ નથી સમાઈ જતી. પણ કોઈ ખાટકી પોતાનું ઐશ્વર્ય વધારવામાં ઉપયોગી એવું સતત કીન મેળવવાને, બનુજીતાએ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે અદર્શ માંસ મેળવવાને, અને પોતાની પાસથી દુષ્કિઓના પ્રદર્શન માટે ગળાં કાપવાને જેમ પોતાને આંગણે ઘેટાંઓની દારગાળા બાંધી રાખે તેમ કાળી પ્રજાએ અને આજે અનેક બંધને બાંધવામાં આવે છે. તેમને ધર્મના, લાગણીના કે માનવતાના નામ પર અને જરૂર પડે ત્યાં ગોળીઓ ચલાવીને પણ નિર્બળ બનાવી મૂકવામાં આવે છે. માર ખાવાનો જ જેમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય એવા ધર્મો કે વાદોના સીધા કે આડકતરા પ્રચારથી એમને નૂરવિહોણી અને ઘેટાંના જેવી નિર્બળ, પ્રતિકારહીન અને સ્વરક્ષણમાં અસક્ત બનાવવામાં આવે છે. તેને એવાં મોજશોખનાં સાધનો અપાય છે જે પોતાના વેપારને વધારતાં હોય; તેને એવાં વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવે છે જેને બનાવવામાં પોતાના લાભનો મદદરતો દિરસો જળવચો હોય; તેને એવી દવા-ઓ ને એવાં માદક પીણાં પાવામાં આવે છે કે જે પોતાને ત્યાં જ બનેલાં હોય; તેને એવી કેળવણી આપવામાં આવે છે કે જેથી એ ગિચારી પ્રજા પોતાના પૂર્વજોની નિદામાં ને પોતાના માલિકોનાં શુભજાનમાં મસ્ત બની જાય; તેનામાં એ ધર્મ અને એવા મંસ્કાર સિંચવામાં આવે છે કે જે પોતાની સાથે બંધબેમનાં હોય; તેને એવો ખોરાક આપવામાં આવે છે કે જે પોતાનાં યત્રોની મદદથી જ જમીનમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો

હોય; તે પ્રજામાંના અમુક શ્રમજીવી વર્ગો જ્યારે પોતાની ચૂસણનીતિથી તદ્દન દ્રવ્યહીન બનીને કચરાઈ જાય ત્યારે તે વર્ગોને બીજા વર્ગો સાથે ઉચ્ચસ્તરમાં આવે છે ને પછી એ શ્રમજીવી વર્ગોને પરોપકારના બદાને એવું નાણું ધીરવામાં આવે છે કે જે તે દેશમાંથી જ હરવામાં આવ્યું હોય, એને બીજા ક્યાંય સંસ્કરવાનું ઠેકાણું ન હોય ને અહીં ધીરાતાં ને પોતાને માટે સાઈ, સુરક્ષિત ને સતત વ્યાજ લાવવાનું હોય; તે પ્રજા જે કંઈ શ્રમ કરે તેના લાભમાં પોતાનો વિપુલ હિસ્સો ચોજી દેવામાં આવે છે ને પરિણામમાં જ્યારે એવી પ્રજાઓ પૂર્ણપણે ઘેટાંને સમાતર બની જાય છે ત્યારે ખાટકી પોતાના ઘેટાની પીક યાજ્ઞતાં જેમ કહે કે, 'આ તો માઈ મિત્ર છે,' તેમ ગરીબ પ્રજાઓ ઉપરાંત રીતે કેળવેલી કાળી પ્રજાઓની પીક યાજ્ઞતાં કહે છે કે, 'આ તો અમારી મિત્રપ્રજા છે.'

પ્રજા—કેળવણીના ઉપરાંત કાર્યક્રમમાંથી લરકરી બળનો નાશ, દ્રવ્ય-હરણ, પરદેશી વ્યાપારવિકાસ, ધર્મપ્રચાર વગેરે વિભાગો તો હિન્દી પ્રજાના ખ્યાલમાંજ છે. દેશી દારૂના ઉદ્યોગનો નાશ ને પરદેશી દારૂની ખીલવણીનો કાર્યક્રમ પ્રજાએ તાજેતરમાં જ અનુભવ્યો છે. પણ યાંત્રિક ખેતી અને એનો સાથે મંડળાયેલા કાર્યક્રમો તરફ પ્રજાએ હજી નોંધ એ તેવી નજર નથી દોડાવી. એ કાર્યક્રમ ખરેખર રોમાંચક છે.

હજી એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ને ખેતીનાં કેન્દ્રો ગામડાં જ બની શકે એટલે ગામડાં એ હિન્દી પ્રજાજીવનનો મુખ્ય આધાર છે. હિન્દુ સમાજવિધાયકોએ એ ગામડાઓમાં રહેનારી પ્રજાને એ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી નાંખી. એક ખેતી કરનાર વર્ગ (ખેડૂત); બીજા એ ખેતી અંગે ખેડૂતને નોંધતી નાણાંની મદદ કરનાર, એને દરેક પ્રકારની વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર અને તૈયાર થતા પાકની વ્યાપારિક વ્યવસ્થા કરનાર વર્ગ (શાહુકાર). ખેડૂત ખેતી ઉપરાંત પશુપાલન કરે, ગૃહઉદ્યોગો ચલાવે; ને શાહુકાર ધીરધાર ઉપરાંત વેપાર કરે, બનતી હદે પશુપાલન કરે ને મંભવિત ગૃહઉદ્યોગ પણ ચલાવે: આ એ વર્ગની વચ્ચે એક ત્રીજા વર્ગ વિકાસ પામે અને તે વણકર. ખેડૂત પાસેથી તે રૂ મેળવે, શાહુકાર પાસેથી જરૂરી નાણાંકીય મદદ મેળવે અને પોતાથી તૈયાર થતો માલ તે વેચાણ અર્થે શાહુકારને આપે. આ ત્રણે વર્ગો પરસ્પર સાથે હળીમળીને આનંદ અને શાંતિમાં પોતાનું જીવન વીતાવે અને કલા, ધર્મ અને સુંદરતાના વિકાસમાં પોતાનો ચોગ્ગ ફાળો નોંધાવે. તે ત્રણે વર્ગોને આશ્રયીને ગામડામાં સુધાર, લુહાર, ધાંચી, મોચી, સોની, સાહજી, ક્ષત્રિય અનેક વર્ગો પણ ટકાય પામે. ગામડામાં રહેવાથી આ વર્ગોની જરૂરિયાત ઓછી અને તેમને પોતાના ધંધા ઉપરાંત પશુપાલનની સગવડતા. ગાયરોમાં ગાયો આનંદથી ચર્પા કરે ને દૂધ—ધી આપે. ગામડાંની આ પ્રકારની બધી અફાટ ઉપજોની રાહરોમાં વ્યવસ્થા થાય. રાજસત્તાનો ધર્મ તો પોતાના ટકાય માટે અને જમીન અને સંરક્ષણના બદલામાં ખેડૂત પાસેથી તેની ઉપજોનો હુકો ભાગ અને બીજા વર્ગો પાસેથી સંરક્ષણના બદલામાં નજરે કર લેવાનો અને એ બધા વર્ગો સુખ, શાંતિ ને સંતોષમાં જીવી શકે એ જોવાનો. દુષ્કાળ પ્રસંગે એવા કરોમાંથી મુક્તિ અપાય ને જરૂર પડતાં મદદ પણ કરાય.

ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા જળવાઈ રહેતાં કોઈ પણ વર્ગને દુઃખનું કંઈ કારણ ન હોઈ શકે. ને એમ છતાં સૈકાઓના ગાળે કોઈ વર્ગ પર જોળે વધારે આવી પડે કે તેનું કષણ વધી જાય તો રાજસત્તા તે કષણ ચૂકવી આપીને તેમને કષણમુક્ત બનાવે ને તેમના જીવનની

નવેસરથી કુંદર વ્યવસ્થા કરી આપે. વિક્રમ, શાહીવાહન ને શ્રીહર્ષે એ રીતે પ્રગ્નના ઋણી અનેલા વર્ગોનાં ઋણ સૂકવી આપેલાં છે. મુસ્લીમ શાસકોએ અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા છતાં ઉપરોક્ત અવરથામાં દબલ કરવાનું બાજબી ન ધાર્યું.

પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય વધારવાને હિંદને ભોંયભેશું કરવા ઇચ્છતી ગોરી પ્રગ્નને લાગ્યું કે જો ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલુ રહે તો મુસ્લીમ શાસકોની જેમ પોતે પણ એક નામધારી રાજસત્તા બની રહે. ને પોતાના દેશના ઉદ્યોગો માટે આ દેશને વેપારી પીકું બનાવવું; પ્રગ્નને હમેશની નિર્બંધ અને ગુલામ બનાવવી; પોતાની સંસ્કૃતિનું એર પાછું તેને પ્રશંસક, પ્રતિષ્ઠાસ્પદ ને સેવક બનાવવી; પોતાની રાજસત્તાને અહીં અફર બનાવવી; અને પોતાના દેશના બેફાટ ઐશ્વર્યને આ દેશના લોકોમાંથી સતત પોપણ મળતું રહે એ રિથતિને કાયમ કરવી એ બધી ઇચ્છાઓ તો અણપૂરી જ રહી ગય. પરિણામે એણે એ વ્યવસ્થાને ક્રમે ક્રમે તોડી નાંખવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો.

એ કાર્યક્રમમાં તેણે સૌથી પહેલાં વણકરને પકડ્યો. ગોરા વેપારીઓએ આ વણકરને નાણાં, દેશી શાહુકારોને બદલે, પોતાની પાસેથી લેવાની ને બદલામાં માલ પોતાને જ આપવાની ફરજ પાડી. વણકરોએ આ યોજનામાં રવેચ્છાએ સહકાર ન આપતાં ગોરા વેપારીઓ તેમનાં ઘરોમાં રાત્રે રૂપિયા નંખાવતા * ને તેમને ખાતેદાર લેખી તેમનો માલ પકડાવી લેતા. [આ કાર્યક્રમે પોતાનો દાનવી પંજો તો જો કે મુખ્યત્વે બંગાળ અને બિહારમાં જ બતાવ્યો. પણ તેની અસર ધીમે ધીમે આખા હિંદ પર થઈ.] આ અંગે વિરોધ કરે એવા સંખ્યાબંધ વણકરોના અંગુઠા કાપી લેવામાં આવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડાંઓના ટકાવનો વણકરરૂપી એક પાયો તૂટી પડ્યો ને ધીમે ધીમે એ વેપાર પરદેશી કે દેશી મોલોના હાથમાં આવ્યો ગયો.

• વણકરોના પ્રશ્નના નિકાલ પછી અનેક પરદેશી બનાવટોએ ગ્રામ્ય ઉદ્યોગો સામે હરીફાઈ આઢરી ને માર-ઉલોમની કિંમત ધીમે ધીમે ધટવા લાગી. સમય જતાં તે ઉદ્યોગો અદૃશ્ય થવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ટકાવનાં ઉપરોક્ત સાધનના હાસથી ખેડૂત અને શાહુકાર બંને એકમેક પર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા થયા.

• ગોચરો ધીમે ધીમે ઝોઝાં ચતાં ગયાં; કરો વધતા ગયા ને ચરખીના (વેછટેબલ) ધીની હરીફાઈથી શુદ્ધ ધીની વપરાશ પણ ઘટતી ગઈ. પરિણામે ગોપાલન મોંઘું ને ઝોઝું લાભકર્તા નીવડવા લાગ્યું. યાંત્રિક ધાણીઓ ને યાંત્રિક વાહનોએ બળદ, ઘોડા, ઊંટ વગેરેના ઉછેરથી ગામડાંઓને મળતા લાભને પણ પોતાને હસ્તક કરી લીધો. ને જ ગામડાંઓ પોતાના ઉદ્યોગો, પોતાનો શ્રમ અને પોતાનાં વાહનોનો શહેરોને લાભ આપી શહેરોમાંથી ત્રાણું મેળવતાં હતાં તે ગામડાંઓ અનેક પરદેશી વસ્તુઓ ને વાહનોથી આકર્ષાઈ પોતાનું અર્થ નાણું પણ બહાર કાઢવા લાગ્યાં. અંતમાં, ગામડાંઓમાં, શાહુકાર પક્ષે ધીરધાર અને બિનનફાકારક આપાર અને ખેડૂતપક્ષે ખેતી અને બિનનફાકારક પરુપાલન એટલા જ વ્યવસાય રહ્યા. પરિણામે શાહુકાર ને ખેડૂત બંનેના ટકાવનો આધાર એકમેક પર આવી રહ્યો. બંને પરસ્પર પ્રત્યે ધૂરકવા લાગ્યા. ખેડૂત દેણું વધારતો ગયો ને તે પાછું વાળવાની નૈતિક જવાબદારીમાં શિથિલ બનવા લાગ્યો. શાહુકાર ખેડૂતને ચૂસવા લાગ્યો ને તેને કાર્ટોમાં ધસડવા લાગ્યો.

ગોરી પ્રજાને આ ભાવતું હતું. વિશાળ હિંદની ખેતીમાં પોતાના વ્યાપારી લાભ સાંકળી દેવાને, અંતમાં તેને કળજે કરવાને અને પરિણામે પ્રજાને નિઃસત્વ બનાવી દેવાને જ તેણે આ તક ઊભી કરી હતી. જે હિંદી પ્રજા સુખેથી જીવે એવી તેની ઇચ્છા હોત તો મૂડી ભક્તોને જવાબીને, ખેડૂતોને ઋણમુક્તિમાં મદદ કરીને અને આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ અનેક સેતુવિત વ્યવસાયો ગામડાંઓમાં ખીલવાને તે ઉપરોક્ત પ્રશ્નોના નિકાલ કરી શકત. પણ તેને તો પોતાના વ્યાપારને વિકસાવવાને, અહીંથી હરણ કરેલી મૂડીને અહીં જ વાવવાને ખેતી અને ગામડાં કળજે કરવાનાં છે અને મામ્યપ્રજાને શહેરોમાં હડસેલી મૂડી તેને બેકાર, દુઃખી, નિઃસત્વ અને પરસ્પર સામે ઘૂરફટી બનાવીને કચરી નાંખવાની છે. પરિણામે ખેડૂત અને શાહુકાર બંને પરસ્પરથી છૂટા પડે એ અને રચતું છે.

આજે ગામડાંઓમાં શાહુકાર ને ખેડૂત બંનેની સ્થિતિ બીપણ છે. ખેડૂતને કાર્પ અને શાહુકારના પંજમાંથી છોડાવે તો તે દાનવનો પંજે સ્વીકારવાને પણ તૈયાર છે ને શાહુકારને એણે ધીરેલી મૂડીનો અર્ધો ભાગ પણ જે કાર્પ પાછો અપાવે તો ગામડાં તણ જવાને તૈયાર છે. પ્રચારના બળે ધણો વખત ધારી લેવામાં આવે છે તેમ હિંદનાં ગામડાંઓમાં ધોરધાર કરનાર વર્ગ ખૂબ પૈસાદાર નથી હોતો. તેમાંનો મોટો ભાગ તો કેટલીક વખતે દેણું કરીને કે વસ્તુઓ વેચીને પોતાનો ધંધો ટકાવી રાખે છે. આજે એ બંને વર્ગ બહારની ઉશ્કેરણીયા પરસ્પર પ્રત્યે ખીજવાઇ રહ્યા છે ને એ ખીજ હિંદની ખેતી કળજે કરવા ઇચ્છનારાઓને માટે તો સિદ્ધિનું સુખ્ય પગલું છે.

એ સિદ્ધાન્તની ઝાંખી રૂપરેખા સહેજે સમજી શકાય તેવી છે:

શરૂઆતમાં ખેડૂતને રક્ષણ આપવાના બદલે ગામડાંઓમાંથી શાહુકારોનાં હિંતોને નષ્ટ કરવાં. પરિણામે બેકાર બનતા એ વર્ગ શહેરોને માર્ગે વળે અને ત્યાં બોમ્બરૂ બની તે હિંદી પ્રજાના સામુદાયિક અને સાર્વત્રિક નાશમાં હથિયારરૂપ યથા પડે.

તે પછી ઓછા બાજે નાણાં ધીરવાની લાસ્યે, ખેતી સુધારવાનો ઉપદેશ આપી, ખેડૂતને વાનિક ખેતીના માર્ગે વાળવો. ને એ રીતે હિંદની ખેતીવાડીને પોતાનાં યંત્રો, વિલાસતો બળતણ ને તૈલી પદાર્થોના વેચાણનું ને વાનિકોના ટકાવનું બજાર બનાવી દેવું.

—ને સમસ્ત હિંદુસ્તાનના ખેડૂતવર્ગને અમુક વર્ષના ગાળા માટે ઓછા બાજે નાણાં ધીરવાનું શક્ય બનાવતા માર્ગ પણ અજ્ઞ છે. ગરીબાઈ અને ઊંચા ભાવોના કારણે હિંદની ધાતુસંપત્તિ, અને સ્થાવર મિલકત વિષયક અનેક પ્રકારના કરોના કારણે હિંદની સ્થાવરસંપત્તિ—બંને, વર્ષોથી, રોકડ મૂડીના રૂપમાં ફેરવાઈ રહ્યાં છે. આ મૂડીનું નિવાસસ્થાન બેંક છે. ટૂંકાણમાં બેંકોટલો, કપડાં, ચાલુ વપરાશની હલકી વીજળે ને મૂર્ખ (?) પૂર્વજોના રીતરિવાજોથી જળવાઈ રહેલ ન જેવા ધાતુના અલંકારોને બાદ કરીએ તો હિંદી પ્રજાની બધી જ સંપત્તિ ધીમે ધીમે બેંકોમાં પ્રવેશી છે. પરિણામે બેંકોના બ્યાજના દર ઘટતા જ રહ્યા છે ને નજીવા બ્યાજે લીધેલી મૂડી બેંકો આજે પોતાના આડતીઆઓ દ્વારા ખેડૂતોને સામાન્ય બ્યાજ સહેલાઈથી ધીરી શકે તેમ છે. પણ ખેડૂત જ્યારે પૂરેપૂરો હાથમાં આવી જશે ત્યારે આ યોજના કંઈક ભુલુંજ સ્વરૂપ દાખવશે.

વર્ષો પૂર્વે હિંદને વધારાના પરદેશી માલથી લાદી દેવાને ને હિંદનું ધન ખેંચી લેવાને હિંદીમામણના દર ઘટાડાયલા હવે ગોરી પ્રજાઓ સમજી ગઈ છે. કે હિંદમાં ખેંચવા જેવું

ધન લગભગ આવી રહ્યું છે. પરિણામે તેમને હવે એ ખેતરો નાણું સાફ વ્યાજ મળી શકે એ સ્થિતિમાં અહીં ધીરવું છે. પણ ને હાડિયામણના દર ઘટાડવામાં આવે તો નાણું દિંદમાં પ્રવેશતાં જ સવાયું બની જાય. તે અંગે દરના ઘટાડાની માગણીને વહેતી મૂકી દેવાણી છે. જ્યારે ખેડૂત હાથમાં આવી ગયો હશે, તક અનુકૂળ બની હશે ત્યારે ઉપરોક્ત માગણીને માન આપવાના બદલે હાડિયામણના દર ઘટાડી દેવાશે. પરિણામે પરદેશી મૂકી દિંદમાં ધસી આવી દિંદી બેઠાનો કાળો લેશે. દિંદી પ્રજા પાસે તે વખતે બેઠામાં મૂકવા જેટલી મૂકી હશે જ નહિ એટલે પરદેશીઓનું દિંદ બળવવાને બેઠાના વ્યાજના દર ઊંચા ચડી જશે. તે પ્રસંગે ખેડૂતોને ઓછા વ્યાજે મળતાં નાણાં અટકી જશે. અને તે અંગે તેની જમીન અને પરદેશી મૂકીદારોના કળમમાં ચાલ્યાં જશે, યાંત્રિક ખેતી સાર્વત્રિક બનશે.

ધીમે ધીમે યાંત્રિક ખેતી ખેડૂતવર્ગના મોટા લાભને બેકાર બનાવશે. એ બેકાર વર્ગ મજૂરીમાં એવી દરીકાષ્ટ કરશે કે ગોરા મૂકીદારો, જેમ વ્યાજે તેઓ બાર બાર કૃષિયે મેટ્રિક થયેલા કારકુનો મેળવે છે તેમ, રોટલાના દુકાના બદલામાં જ મજૂરી મેળવી શકશે. ને દિંદી પ્રજાની દશા ધીમે ધીમે ગુલામ કરતાં પણ બદતર બની જશે.

યાંત્રિક ખેતીનાં ઉપરોક્ત પરિણામ સમજનાર વર્ગ પણ કેટલીક વખતે તો જાન સેવે છે. તે એમ માને છે કે આ વિશાળ દિંદમાં એ ચોળના સફળ થવાની જ નથી. ને એવા વર્ગની એ માન્યતા પણ યાંત્રિક ખેતી-પ્રચારકોને તો મદદદર્તા જ થઈ પડે છે. પણ એ વર્ગ ને આંકડાઓ પ્રત્યે નજર દોડાવે તો તેની આંખ તરત જ ખૂલી જશે.

દિંદમાં વધુમાં વધુ શ્રવણપ્રેમી પ્રદેશ ગુજરાત છે ને યાંત્રિક ખેતીથી ગાયરો, બીડા અને ખેતી વિપયક પશુપાલન અગ્રભવિત યથ જવાનાં તે તો તેથી ખેતીના પ્રચારકો પણ કબૂલે છે. આમ છતાં ગુજરાતનો મોટો ભાગ જેમાં સમાઈ જાય છે એવા પડોદાર-રાજ્યના જ આંકડા ને અવલોકીએ તો જણાય છે કે ૧૯૦૭-૩૮ ના વર્ષમાં તે રાજ્યમાં ૫૬૫ વીધાં જમીન, ૧૯૩૮-૩૯ ના વર્ષમાં ૧૮૬૫-૯ વીધાં જમીન ને ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ૩૦૮૫-૬ વીધાં જમીન ટ્રેક્ટરોથી ખેડવામાં આવી છે. અને છેલ્લા વર્ષમાં, યુદ્ધના કારણે, ટ્રેક્ટરો, વિશ્વાયતો બળતણ ને પરદેશી તૈલી પદાર્થો વગેરેના ભાવો ને ચડી ન ગયા હોત તો તે વર્ષનો આંકડો છે તે કરતાં પણ મોટો હોત.

ખેડૂત ને શાદુકાર વચ્ચેની તકરાર અને પશુધન પ્રત્યેનાં અમાનુષિક વર્તનનાં પ્રસંગો તો વધી જ રહ્યા છે. દિંદુ ખેડૂતો દશ પશુધનના નારાથી કંઈક કરે છે. પણ પોતાની દદનાં ગાયરો અને બીડોને પશુઓના ઉપયોગ સામે બંધ કરવામાં અડિદુ ખેડૂતો મંદરવનો ફાળો નોંધાવી રહ્યા છે. હિત ગૂજરાતના હારીજ-રાધનપુર વગેરે પ્રદેશોમાં તાજેતરમાં બની ગયેલાં ને બનતા કેટલાક બનાવો પ્રત્યે નજર દોઢાવીએ તો તે દ્રષ્ટિકોણે ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ સ્થિતિમાં ને આ કંડે વિકાસ સાધતી યાંત્રિક ખેતીના શુભોપ. પ્રજાએ ત્વરાએ વિચારી લેવા ધટે છે.

૦

* અમેરિકા નેવા સ્વતંત્ર દેશમાં પણ બેઠાએ ખેડૂતને કેવા ગુલામ બનાવી મૂક્યો છે, તેનું અભિક્ષેપિત તાતેલશી નજરવિષયાત નવલકથા Grapes of Wrath માં દોરવામાં આવ્યું છે. ખેડૂતને અચાવવા માટે સરકારના અનેક પ્રયાસો છતાં તે સ્વતંત્ર દેશમાં આ સ્થિતિ છે તો અહીં તે ખેડૂતની, પરદેશીઓના હાથે, શી દશા સંભવી શકે તે તો કલ્પનાની પણ બદારનો વિષય ગણાય.

મગધપતિ શ્રેણીકના જાગીઆમાંથી એક ચંડાળે એક સમયે, પોતાની અપૂર્વ વિદ્યાના બળે, કેટલીક ફેરીઓ ચોરી. એ અંગે ચોરનો ધરપકડ કરવામાં આવી. પણ તેને સજા કરતાં પહેલાં શ્રેણીકમાં તેના પાસેથી એ વિદ્યા શીખી લેવાનો તલસાટ જાગ્યો.

શ્રેણીક ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા શીખવા લાગ્યો, પણ કેમે કરતાં તે તેને ગળે ન જિતી. એ પ્રશ્નને તેના શુદ્ધિમાન સુવરાજ ને મહામંત્રી અજયકુમારે કહ્યું, 'રાજન, આપ સિદ્ધાસને બેસો, ને ચંડાળ બોંધ પર બેસી આપને વિદ્યા શીખાવે એ વિદ્યા આપને ન સમજાઈ શકે. વિદ્યા જો ખરેખર શીખવી જ હોય તો ચંડાળને આસને બેસાડો આપે બોંધ પર બેસવું ધટે.'

શ્રેણીક એ સલાહનો અમલ કરતાં જ વિદ્યા તેને ગળે જિતી ગઈ. ને અન્તમાં અજય-કુમારે ગુરુ બનેલા ચોરને રાજ પાસે ક્ષમા અપાવી.

રાજ ચોરવાદ એક સમયે જન્મવાને બેઠો હતો. તેની સમક્ષ જુદી જુદી વાનીઓથી ભરેલા, ને હોરા-મોતીથી જડેલા સોનાના યાજ પડ્યા હતા. પણ તે તે વાનીઓમાંથી એકાદને પણ રપડે તે પહેલાં તેણે રાજચહેરના ખારવેથી આવતો સામુદાયિક અવાજ સાંભળ્યો. અતુચરોને તેણે તે અવાજનું કારણ પૂછ્યું.

"નામદાર," અતુચરે આગળ આવી કહ્યું, "એ તો લિખારીઓનું એક ટોળું એકત્ર થઈ લીખ માગવા આવ્યું છે. ને આપણા સૈનિકા એને મારી હાલે છે."

"શું?" ચોરવાદ આસન પરથી બેઠી જતાં ગળે, "મારાં પ્રજાજનોને બૂખ્યા ખીતે મારે જમવાનું છે?" ને એકાદ કણ ચોખી તેણે ઉમેર્યું, "ખીજ અનાજની નોસાય આ થાળાઓ પણ એમને હેંચી આપો."

અતુચરે રાજવીની આજ્ઞાને અનુસાર ને થાળામાંની અદ્ભૂત વાનીઓ લિખારીઓને હેંચી આપી તેઓ ખાલી થાળ લઈ પાછા ફર્યા.

"થાળ પાછા કેમ લાન્ધા?" રાજએ પૂછ્યું.

ને અતુચરે એ પ્રશ્નનો આશય સમજી શકે તે પહેલાં જ રાજ બોલ્યો, "જાઓ, એ થાળાઓના કકડા કરી મારાં ગરીબ પ્રજાજનોને હેંચી આપો. ને મારું ભોજન પણ મારાં પ્રજાજનોના જેવા જ સાદા થાળમાં લાવજો."

એક માતાએ નાનપણથી જ પોતાના પુત્રને સત્યનો મંત્ર શીખવેલો. એ પુત્ર કંઈક મોટા થતાં તેને બહારગામ જવાનું થયું. માતાએ તેને, સંકટમાં ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની, આજીવ સોનામહોર આપી. પણ તે ચોરાઈ ન જાય તે માટે તેણે તે પુત્રની ખંડીના અંદરના ભાગમાં સીવી લીધી; ને પુત્રને તેણે એક મંથ સાથે રવાના કર્યો.

રસ્તે તે મંથ લૂંટાયો. મંથની દરેક દરેક વ્યક્તિની ઝડતી લઈ તેના પાસે જો કંઈ હોય તે શ્રુતી લેવાયું. તેમાં પૂર્વોક્ત કુમારની પણ ઝડતી લેવામાં આવી. પણ ચોરાની નજરે સોનામહોરો ન ચડી. ને તેમણે તેને જ્યાં દીધો.

“પણ મારી બંડીના અંદરના ભાગમાં સોનામહોરો રહો નય છે તો ?” કુમારે ઝડપી લેનારને કહ્યું.

ચોર આશ્ચર્ય પામ્યો. તે એ કુમારને પોતાના સરદાર સમીપ લઇ ગયો. સરદારે સોનામહોરો અવલોકતાં કહ્યું, “સામાન્ય માનવી તો આવા પ્રયોગમાં પોતાનો માલ છુપાવવા મથે. તેને બદલે તું છુપાવેલને પણ ખુલ્લો કરે છે !”

“મારી માતાએ મને સત્યને ન છુપાવવાનું શીખવ્યું છે.” કુમાર દૃઢતાપૂર્વક બોલ્યો, “ને હું એને વફાદાર છું.”

“સાબાશ” સરદારે કુમારને તેની સોનામહોરો સાથે જવા દીધો.

—પણ પછી તે પોતે પણ વિચારમાં પડ્યો કે, “તે એક બાળક પોતાની માતાને વફાદાર રહી શકે તો હું શું ધન્યરને પણ વફાદાર ન રહી શકું ?”

—ને તેણે તરતજ સંધને તેનો માલ પાછો સોંપી સહીસલામતીપૂર્વક જવા દીધો.

x

x

x

પોતાની માળામાંથી એક મોતી ગૂંમ થતાં એક રમણી ઝવેરીને ત્યાં તે માળા સમરાવવાને ગઈ.

ઝવેરીએ ખૂટતું મોતી ઊમેરીને માળા ફરી બાંધી આપવાના પાંચ હગ્ગર રૂપિયા માગ્યા.

“હૈં !” રમણીએ ચમકીને પૂછ્યું, “પણ આખી માળાજ હું રૂપિયા પચાસમાં લઇ ગઈ છું તો.”

“હા બહેન,” ઝવેરીએ કંઈક ખિન્ન વદને કહ્યું, “આપે બનાવટી મોતીની માળાં માગેલી ને તેની કિંમત આપને રૂપિયા પચાસ જણાવાયેલી. પણ નોકરે ભૂલથી આપને બનાવટીને બદલે સાચાં મોતીની માળા આપી દીધી. તેની ખરી કિંમત રૂપિયા સવા લાખની છે.”

“એ નોકરનું તમે શું કર્યું ?” રમણીએ કંઈક વિરમયપૂર્વક પૂછ્યું.

“અમને એની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ હતો.” ઝવેરીએ કહ્યું, “એટલે એને કાર્ટમાં ધસડવાનું અમને ઉચિત ન જણાયું. પણ એવો ભુલકણો માણસ ફરી નુકશાન ન કરી બેસે તે ખાતર અમે તેને નોકરી પરથી દૂર કર્યો છે.”

“ઠીક.” રમણીએ હસીને કહ્યું, “હું કોઈની ગફલતનો લાભ લેવા નથી ઈચ્છતી. તે સાચાં મોતીની હું ખૂબી પણ નથી. તમે તમારી આ માળા પાછી લો. ને બદલામાં મારી એક ઈચ્છા સંતોષો.”

“શી ?” હર્ષથી ઊતરાતા અંતરે ઝવેરીએ પૂછ્યું.

“મારા કારણે બરતરફ બનેલા નોકરને પાછો રાખો લો.”

ઝવેરીએ રમણીની ઈચ્છા સંતોષી, એટલું જ નહિ, એ રમણીની મહાનુભાવતાની સ્મૃતિ જળવવાને તેને તેણે સાચાં મોતીનું એક લોટીટ બેટ મોકલાવ્યું.

x

x

x

પરમાર રાજવી કાર્તિરાજની પુત્રી કમલતાએ એક પ્રસંગે બાહરમતમાં ‘ફૂલો’ નામે એક ગોવાળિયાને ધણી કદખી લીધો. સમય જતાં તે સુવતી બની પણ પોતે પણ એક પુરુષને પતિ માની લીધો છે તે તે ન વીસરી. જ્યારે તેના પિતાએ તેને માટે

શોધવાને રાજકુમારો પર નજર દોડાવવા માંડી ત્યારે તે બોલી કે, 'ભંભે રમતમાં, પણ જે પુરુષને માટે મારા મુખમાંથી 'પતિ' શબ્દ નીકળી ગયો છે તે જ મારા હાથનો અધિકારી થઈ શકે.' ને તેમ ન બને તો ગોવાળિયાને મનથી પતિ લેખી તેણે આજીવન બહુચારિણી રહેવાનું નિર્ધાર્યું.

કીર્તિરાજ પુત્રીની મહત્તાને તરત પારખી ગયો. ને લોકનોતિને બાળુએ મૂકી તેણે અણુધડ ગોવાળિયાને પોતાની કુંવરી પરણાવી.

પતિ ગોવાળિયા, છતાં કામલતાના સતીત્વ પ્રભાવે એવા પુત્રને જન્મ આપ્યો કે જે સમય જતાં કચ્છનો રાજા બન્યો. તેણે એકવીસ વખત ગૂર્જરપતિ મૂળરાજને ઉપરાઉપરી હાર ખવરાવી.

પણ હજી યુદ્ધમાં મૂળરાજની અદ્વૈત સેનાએ તેને એક નાનકડા કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. લાખો તરતજ કિલ્લાની બહાર આબો ને તેને મૂળરાજ સાથે દંડયુદ્ધ થયું. ત્રણ દિવસ સુધી ચાલેલા આ યુદ્ધને માતા કામલતા કિલ્લામાંથી ગ્રેમભરી નજરે જોઈ રહી. છેલ્લે દિવસે મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો ને કામલતા હાનુતા એ શોધને પણ એટલી જ શાંતિથી નિહાળી રહી.

પણ મૂળરાજે ગર્વમાં આવી ત્યારે ભૂમિ પર પડેલા લાખાની દાદીને મશ્કરીમાં પગ આડાયો ત્યારે તે દશ્ય અવસેાકી રહેલી કામલતા બોલી:

"યુદ્ધનીતિનો ભંગ કરી, ભૂમિ પર પડેલા મારા પીર પુત્રના શબ્દો અપમાન કરનાર એ રાજા, તને અને તારા વંશને કાઢતો રાજ નહોતો."

ને તે પછી ગુજરાતનો એકએક સોલંકી રાજા અંત સમયે એ રાજાનો ભોગ બનેલ છે.

× × ×
ધનશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને એક સમયે શિક્ષણ-સંગિતિમાં એક ગોરા સાથીદાર સાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આબો. તે અંગે તેઓ એક વખતે તે સાથીદારને મળવાને તેને ઘેર ગયા. તે સમયે ગોરા સાહેબ ટેબલ પર પગ લંબાવી ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા સીગારેટ ફૂંકતા હતા. તેમણે ડોકું નમાવી ધનશ્વરચંદ્રને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આમંત્રી ઇશારત કરી.

ધનશ્વરચંદ્ર એ પ્રસંગે અપમાનને ગણી ગયા ને તેમણે ગોરા સાહેબને પોતાને ત્યાં મધારવાનું વળતું આમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે ગોરા સાહેબ ધનશ્વરચંદ્રને ઘેર ગયા. ધનશ્વરચંદ્ર તે વખતે માર્ગે પાંચડી લગાવી, ટેબલ પર પગ લંબાવી, ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા હોકાં મડમડાવતા હતા. તેમણે હોકાની નળીને મોંમાં જ રાખી સાહેબને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આમંત્રી ઇશારત કરી.

સાહેબ રાતાપીળા બનીને ચાલ્યા ગયા ને ઉપરી અધિકારી સમક્ષ તેમણે ફરિયાદ કરી. તે અંગે અધિકારીએ ધનશ્વરચંદ્ર પાસે માનપૂર્વક ખુલાસો માગતાં, ધનશ્વરચંદ્રે પૂર્વોક્ત હકીકત જણાવી હતું, "અમારે ત્યાં-આર્ય પ્રજામાં તો એવો રિવાજ છે કે ઘેર અતિથિ આવે ત્યારે બિઝા થઈ તેનું સન્માન કરવું પણ ગોરા સાહેબે ટેબલ પર પગ લંબાવી મને જે સુંદર આવકાર આપ્યો તે જોતાં મને લાગ્યું કે ગોરા સખતનો. આ પગ કાઢક વિશિષ્ટ પ્રકાર હશે. એટલે મેં પણ એનું અનુકરણ કર્યું."

× × ×

રેસીડન્ટ રાઈસને જ્યારે શુભ સમાચાર મળ્યા કે મૂળુ માલોક નામે બહારવટિયો, પોતાના કેટલાક સાથીદારો સાથે, રાધડા ગામમાં રાતવાસો રહ્યો છે ત્યારે તે પોતાના એક અંગ્રેજ સાથીદાર ને બહુઓની વિશાળ સેના સાથે તે ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે તત્કાલ ગામને સળગાવી મૂકવાનો પ્રયાસ તો કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડવાથી તેની સેનાએ ગામને ઘેરી લીધું ને સાહેબ પોતાના તંત્રીમાં સિધાવ્યા.

રાત્રે બહારવટિયા દુસ્મન-સેનાને વીધીને ચાલી નીકળ્યા. પહેરેગીરિએ જ્યારે અધિકારીઓને આ સમાચાર પહોંચાડ્યા ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે “સ્વપ્ન આનું હશે, આવી ટાઢમાં બહાર કાઢ ન નીકળી શકે.”

સવારે એ સેનાએ ગામ છૂટ્યું, ગામની અજળાઓની આગર લૂંટી. ને એક સુંદર અહેવાલ તૈયાર કર્યો કે, “પોતે કેટલી અપૂર્વ બહાદુરીપૂર્વક બહારવટિયાઓને નસાડી મૂક્યા છે.”

x

x

x

ધરિાનના શહેનશાહ મહાન સાગરસે જ્યારે કાશ્મર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે તેની અજગ્ય સેના સાથે ત્યાંના રાજા એમર્ગસ દ્વારા મર્યો, ને કેદ પકડાયો. પણ એ પ્રશ્ન એમર્ગસની રાણી રપારેમા સુદને મોખરે આવી. તેણે ભાગતા સૈન્યને એકત્ર કર્યું ને અપૂર્વ વીરતાપૂર્વક સાઈરસની સેનાને પાછી પાડી એટલું જ નહિ પણ સાઈરસના સંખ્યાબંધ અમલદારોને તેણે કેદ કર્યા. સાઈરસે જ્યારે એ અમલદારોની મુક્તિનો માર્ગ પૂછાવ્યો ત્યારે રપારેમાએ કહાવ્યું, “મારા પતિની મુક્તિ ને મારા દેશનું સ્વાર્ત્ત.”

x

x

x

ચિત્તોડના રાણાએ એક પ્રશ્નને આવેશમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “જુન્દીનો ગદ તોડ્યા પહેલાં અજગ્ય હરામ છે.”

મંત્રીઓ ગભરાયા. રણકુશળ હાડા રજપૂતોના હાથમાંથી એ ગદ ખૂંટવતાં કે એને તોડતાં વર્ષો વીતી જાય ને ત્યાંસુધીમાં તો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ રાજવી જીવન શુભાવી બેસે.

ને તેમણે એક મુક્તિ અજમાવી. ચિત્તોડની હદમાં જ તેમણે રતોરાત જુન્દીના જોડે જ એક નકલી ગદ જનાવી દીધો. ને એ ગદ તોડવાથી પ્રતિજ્ઞા જળવાઈ શકે છે એવું તેમણે ચિત્તોડપતિના મન પર ફસાવ્યું. ને ચિત્તોડપતિ એ ગદ તોડવા ચાલ્યા.

એ સમયે ચિત્તોડમાં કુબો નામે એક હાડો રજપૂત રહેતો હતો. તેને આ નકલી ગદની રમતમાં પણ હાડાઓનું અપમાન જણાયું. ને તે ચિત્તોડપતિ ને તેની વિશાળ સેના સાથે એ નકલી ગદનું સંરક્ષણ કરવાને એકસો જઈ બોલો. ચિત્તોડપતિ પોતે જાનાવરાવેલા નકલી ગદને પણ એ વીરના રક્તથી રંગ્યા પહેલાં તો ન જ તોડી શક્યા.

x

x

x

હજીરાડના મહામંત્રી રાજટ વોલપોલે બીજા મંત્રીઓ સંબંધી રાજા ત્રીજા જ્યોર્જ સમક્ષ કેટલીક ફરિયાદ કરી. ને રાજાએ તેને લગતા બધા અહેવાલ જોવાને માગ્યા.

મહામંત્રી રાજાની આ વક્તવ્યથી ગભરાઈ બાક્યા. પણ તેમના રાણા ભાણ્યે તેમને શિખામણ આપી કે, “ગભરાવાની જરૂર નથી. રાજા મારે છે કરતાં અનેકગણા અહેવાલો તેને ખતાવવાની ગોઠવણ કરે.”

બીજે દિવસે સવારમાં, કાગળોના ચોક્કાથી ભરેલી એક ગાડી રાજાના મહેલ પાસે

શોધવાને રાજકુમારો પર નંજર દેડાવવા માંડી ત્યારે તે બોલી કે, 'હવે રમતમાં, પણ જે પુરુષને માટે મારા મુખમાંથી 'પતિ' શબ્દ નીકળી ગયો છે તે જ મારા હાથનો અધિકારી થઈ શકે.' ને તેમ ન બને તો ગોવાળિયાને મનથી પતિ લેખી તેણે આજીવન બ્રહ્મચારિણી રહેવાનું નિર્ધાર્યું.

કીર્તિરાજ પુત્રીની મહત્તાને તરત પારખી ગયો. ને લોકનીતિને બાળુએ મૂકી તેણે અણુધડ ગોવાળિયાને પોતાની કુંવરી પરણાવી.

પતિ ગોવાળિયો, છતાં કામલતાના સતીત્વ પ્રભાવે એવા પુત્રને જન્મ આપ્યો કે જે સમય જતાં કન્ડળનો રાજા બન્યો. તેણે એકવોર વખત ગૂર્જરપતિ મૂળરાજને ઉપરાઉપરી હાર ખવરાવી.

પણ હજી સુદમાં મૂળરાજની અકાદ સેનાએ તેને એક નાનકડા કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. લાખો તરતજ કિલ્લાની બહાર આવ્યો. ને તેને મૂળરાજ સાથે દંડયુદ્ધ થયું. ત્રણ દિવસ સુધી ચાલેલા આ યુદ્ધને માતા કામલતા કિલ્લામાંથી પ્રેમભરી નંજરે જોઈ રહી. છેલ્લે દિવસે મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો ને કામલતા રાત્રીનાં એ શૌર્યને પણ એટલી જ શાંતિથી નિહાળી રહી.

પણ મૂળરાજે ગર્વમાં આવી જ્યારે ભૂમિ પર પડેલા લાખાનીં દાઢીને મરકરીમાં પગ અડાડ્યો ત્યારે તે દસ્ય અવસોડી રહેલી કામલતા બોલી:

“યુદ્ધનીતિનો ભંગ કરી, ભૂમિ પર પડેલા મારા વીર પુત્રના શબનું અપમાન કરનાર આ રાજા, તને અને તારા વંશને કાઢતો રાજ નહીં.”

ને તે પછી શુન્દરાતનો એકએક સોલંકી રાજા અંત સમયે એ રાગનો ભોગ બનેલ છે.

x

x

x

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને એક સમયે શિક્ષણ-સંમિતિમાં એક ગોરા સાથીદાર સાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે અંગે તેઓ એક વખતે તે સાથીદારને મળવાને તેને ઘેર ગયા. તે સમયે ગોરા સાહેબ ટેબલ પર પગ લંબાવી ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા સીંગારેટ ફૂંકતા હતા. તેમણે ડોકું નમાવી ઇશ્વરચંદ્રને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઈશારત કરી.

ઇશ્વરચંદ્ર એ પ્રસંગે અપમાનને ગણી ગયા ને તેમણે ગોરા સાહેબને પોતાને ત્યાં પધારવાનું વળતું આમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે ગોરા સાહેબ ઇશ્વરચંદ્રને ઘેર ગયા. ઇશ્વરચંદ્ર તે વખતે માથે પાખડી લગાવી, ટેબલ પર પગ લંબાવી, ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા હોંકો ગડગડાવતા હતા. તેમણે હોડાની નળીને મોંમાં જ રાખી સાહેબને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઈશારત કરી.

સાહેબ રાતાપીળા બનીને આદ્યા ગયા ને ઉપરી અધિકારી સમક્ષ તેમણે દરિયાદ કરી. તે અંગે અધિકારીએ ઇશ્વરચંદ્ર પાસે માનપૂર્વક ખુલાસો માગતાં, ઇશ્વરચંદ્રે પૂર્વોક્ત હકીકત જણાવી હતી, “અમારે ત્યાં-આમ પ્રગ્નમાં તો એવો રિવાજ છે કે ઘેર અનિયમિત આવે ત્યારે બિજા થઈ તેનું સન્માન કરવું પણ ગોરા સાહેબે ટેબલ પર પગ લંબાવી મને જે સુદર આવકાર આપ્યો તે જોતાં મને લાગ્યું કે ગોરી સંમતતાનો આ પણ કાઈક વિશિષ્ટ પ્રકાર હશે. એટલે મેં પણ એનું અનુકરણ કર્યું.”

x

x

જ્ઞાનનો કોશ ઉપયોગ થતો નથી. કેટલીક વાર કાઈ છાકરાને 'ભણ્યો' પણ ગણ્યો નહિ' એમ કહેવામાં આવે છે. આવા છાકરાઓ આ કાટીમાં આવે. તેમના મગજમાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન ઠાંસીઠાંસીને ભર્યું હોય છે પરંતુ જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી આવડતું.

કેટલું ભણ્યા એ બહુ મહત્ત્વનું નથી પરંતુ ખરું મહત્ત્વનું તો છે ભણીને વિચાર કરવાની શક્તિ કેટલી વધી તે. શાળામાં જે કાંઈ અભ્યાસ થાય છે, જે કાંઈ નવું નવું જ્ઞાન મળે છે તે બધું જીવન કેમ સારી રીતે—સફળતાથી અને સરળતાથી—જીવી શકાય તેનો વિચાર કરવાની માત્ર સામગ્રીરૂપજ હોય છે.

માનસિક વિકાસ—બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવામાં ખાસ કરીને અવલોકનશક્તિની સહાયી પહેલી જરૂર છે. દરેક માણસને એ આખો હોય છે અને સઘુ જોઈ શકે છે. પણ જોવાજોવામાં ફેર હોય છે. આપણે સામે પડેલી વસ્તુ ફક્ત જોઈએ જ છીએ કે અવલોકીએ પણ છીએ, એના ઉપરથી એ વસ્તુની આછી કે ઘેરી છાપ આપણા મગજમાં પડે છે.

એકાદ વૃક્ષ તરફ જોતાં તેમાં લીલા રંગની આછી ઘેરી કેટલી જાતની ગ્રાંધ દેખાય છે, સવારે કાંઈ બાગ-બગીચામાં ફરવા નીકળતાં ત્યાં કેટલી જાતનાં પંખીઓનો જુદો જુદો અવાજ સંભળાય છે, એનો ખ્યાલ આવે છે ખરો? આનું નામ અવલોકન. કાંઈ દરમિયાન જોઈએ અગર કાંઈ વિવિધ પ્રકારના અવાજો સંભળ્યા તો તેની નાની મોટી વિગતો લારેલી સ્પષ્ટ છાપ મગજમાં જડાઈ જાય જોઈએ.

આપણે કાંઈ કલારસિક મિત્રને ઘેર ગયા હોઈએ ત્યાં મેજ ઉપર મુદર અને આકર્ષક રીતે પુસ્તકો અને અન્ય સાધનો ગોઠવ્યાં હોય તે આપણને ગમે ખરાં પરંતુ આપણે ઘેર જઈને મેજ ઉપર આપણાં પુસ્તકો અને સાધનો એવી રીતે ગોઠવી શકતા નથી. પરંતુ જો બરાબર અવલોકન કર્યું હોય તો તમામ ગોઠવણ મગજમાં ઠંસી જાય છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિચારપૂર્વક આપણે ઘેર પણ એવી જ વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ.

અવલોકનશક્તિની સાથેસાથ રસવૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ. જોને જો વિષયમાં રસ હોય તે તરફ તેની દૃષ્ટિ વધુ વળે છે. માણસ કાંઈ દરમિયાન અવલોકન કરે પરંતુ જો દરમિયાન જો વિષયને લગતું હોય તેમાં જો રસ હોય તોજ એ જ વિષયને લગતું બીજું કયાંય ફરીથી કાંઈ વાંચવામાં કે જોવામાં આવે કે તુરત પહેલાંની છાપ તાજી થાય છે. આથી માનસિક વિકાસ સાધવા માટે અવલોકનશક્તિ પછી રસવૃત્તિ-જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. અને જોમ વધુ વિષયો પ્રત્યે રસ કેળવાશે તેમ તેમ જ્ઞાન પણ વિશાળ અને ઊંડુ ખનશે, અને એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં જીવનમાં કાંઈ પણ ક્ષેત્રમાં ખાજ પડવાપણું નહિ રહે.

કાંઈ પણ વિષય ગમે તેવો શુંક હોય તોપણ તેને વિષે વધુ ને વધુ જાણવા પ્રયત્ન કરવાથી આપોઆપ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું એકાદ પુસ્તક જોતાં કદાચ વાંચવાનું મન ન થાય, એકાદ બે પ્રકરણ વાંચવાથી પણ તે પૂરી કરવાની ઇચ્છા ન થાય પરંતુ વધુ બે ત્રણ પ્રકરણ વાંચતાં-વાંચતાં વિકાસ થતાં તેમાં કાંઈક રસ પડવા લાગે છે. પછી વધુ આગળ વાંચતાં-વાંચતાં વધુ ખીલતાં તેમાં એવો તો રસ પડવા લાગે છે કે એનું વાંચન પડતું મૂકવું ગમતું નથી. અને જ્યારે વાંચનાર અંત આવે છે ત્યારે લેખક વાંચતા હજી વધુ લંબાવી હોત તો સાઈ હવું એમ મનમાં થાય છે.

અક્કલનો ઉપયોગ

વેણીલાલ ખૂચ

કોઈ કાંઈ વગર વિચાર્યું કે મૂર્ખાઈભર્યું કામ કરે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, 'એની ખોપરીમાં મગજ જ નથી' ક્યાં છે, એ અક્કલનો ઈસ્કાતરો છે પરંતુ ચાવી ગીરા મૂકી છે, એનો ઉપલો માળ ખાલી છે, એ ભેજભેજ છે.'

ખરી હકીકત એ છે કે દરેક માણસના માથાના સહુથી ઉપલા ભાગમાં ખોપરી નીચે મગજ અગર તો જેને બેઝું કહેવામાં આવે છે તે હોય છે ખરું પરંતુ તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે આવડત નથી હોતી.

કોઈ બે-પાંચ મિત્રો એકઠા મળી કાંઈ ચર્ચા કરતા હોય તેમાં કોઈ મિત્ર એકાદ જૂલભરેલું વિધાન રજૂ કરે તો બીજો કોઈ ટીખળી મિત્ર કહેશે, 'કોઈ જરા બદામનું સેવન કરે તો સારું. શીર્ષાસન કરતાં શીખો.'

જે માણસની બુદ્ધિ ખીલેલી નથી હોતી, જેનો માનસિક વિકાસ ઓછો થયો હોય છે તેનાથી કોઈ ઉપયોગી કાર્યો થઈ શકતાં નથી. બુદ્ધિ વગરનો માણસ સદા વગરના વહાણ જેવો હોય છે. તે ગમે ત્યાં દસઠાઈ જાય છે, ક્યાંય દૂધી શકતો નથી, અચડાય છે, કુટાય છે, અને ભાગીને ભૂકો થઈ જાય છે.

માણસની બુદ્ધિશક્તિનો—અક્કલનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ ખરું શીખવું જોઈએ. જેમ સાધકકલ ઉપર ખેસતાં કે ઘોડેસ્વારી કરતાં શીખવા માટે થોડી ટેવ પાડવી પડે છે અને ટેવોઈ જતાં સાધકકલ કે ઘોડા ઉપર બરાબર કાબૂ આવી જાય છે, તેમ જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં અક્કલનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા ટેવોઈ માણસ ક્યાંય ખત્તા ખાતો નથી, પરંતુ તે આગળને આગળ પ્રગતિ કરે જાય છે.

શરીરને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ તેમ મગજને પણ વ્યવસ્થિતપણે વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ ટેવ એટલે જ કસરત. જેમ શરીર-વિકાસ માટે શારીરિક વ્યાયામ હોય છે તેમ માનસિક વિકાસ માટે માનસિક વ્યાયામ હોય છે.

કેટલાંક માણસના મગજમાં અનેક જાતના વિચારો અને માહિતીઓ કાંસીકાંસીને ભરી હોય છે પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે એનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ ન પાડેલી હોવાથી તેના

આંત્રીને થોભી. ને વોલપોલે તે ગાડીમાંથી ઊતરી રાત્ર સમયે જતાં કહ્યું, "આપે મંગાવેલા અહેવાલોની એક ગાડી હું સાથે જ લેતા આવ્યો છું. ને બીજી પાંચ પાછળ આવી રહી છે."

રાત્ર વોલપોલની ગાડીમાં ખડકવા થોડાં જોતાં તે તપાસી જોવાની હકપનાથી જ ગભરાઈ ઊઠ્યો ને બોલ્યો, "હમણાં એ બધું મુલતવી રાખો."

રાત્રભાષામાં 'મુલતવી રાખો' એ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે તે વોલપોલ સારી રીતે જાણતો હતો, એટલે તેણે ગાડીઓમાં વારેલા રહી કાગળિયા મટરને રસ્તે વળાવ્યા.

જ્ઞાનનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. કેટલીક વાર કોઈ છોકરાને 'ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ' એમ કહેવામાં આવે છે. આવા છોકરાઓ આ ટાટીમાં આવે, તેમના મગજમાં પુસ્તકોથી જ્ઞાન ઠાંસીઠાંસીને ભર્યું હોય છે પરંતુ જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી આવડતું.

કેટલું ભણ્યા એ બહુ મહત્વનું નથી પરંતુ ખરું મહત્વનું તો છે ભણીને વિચાર કરવાની શક્તિ કેટલી વધી તે. શાળામાં જે કંઈ અભ્યાસ થાય છે, જે કંઈ નવું નવું જ્ઞાન મળે છે તે બધું જીવન કેમ સારી રીતે—સફળતાથી અને સરળતાથી—જીવી શકાય તેનો વિચાર કરવાની માત્ર સામગ્રીપૂર્ણ હોય છે.

માનસિક વિકાસ—બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવામાં ખાસ કરીને અવલોકનશક્તિની સહાયી પહેલી જરૂર છે. દરેક માણસને જે આંખો હોય છે અને સહુ જોઈ શકે છે, પણ જોવાંજોવામાં ફેર હોય છે. આપણે સામે પડેલી વસ્તુ ફક્ત જોઈએ જ છીએ કે અવલોકીએ પણ છીએ, એના ઉપરથી એ વસ્તુની આછી કે ઘેરી છાપ આપણા મગજમાં પડે છે.

એકાદ વૃક્ષ તરફ જોતાં તેમાં લીલા રંગની આછી ઘેરી કેટલી જાતની કાંઈ દેખાય છે, સવારે કોઈ બાગ-બગીચામાં ફરવા નીકળતાં ત્યાં કેટલી જાતનાં પંખીઓનો જુદો જુદો અવાજ સંભળાય છે, એનો ખ્યાલ આવે છે ખરો? આનું નામ અવલોકન. કોઈ દસ્ય જોયું અગર કોઈ વિવિધ પ્રકારના અવાજો સંભળ્યા તો તેની નાની મોટી વિગતો ભરેલી સ્પષ્ટ છાપ મગજમાં જડાઈ જવી જોઈ એ.

આપણે કોઈ કલારસિક મિત્રને ઘેર ગયા હોઈએ ત્યાં મેજ ઉપર સુંદર અને આકર્ષક રીતે પુસ્તકો અને અન્ય સાધનો ગોઠવ્યાં હોય તે આપણને ગમે ખરા? પરંતુ આપણે ઘેર જઈને મેજ ઉપર આપણાં પુસ્તકો અને સાધનો એવી રીતે ગોઠવી શકતા નથી. પરંતુ જો બરાબર અવલોકન કર્યું હોય તો તમામ ગોઠવણ મગજમાં ઠંસી જાય છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિચારપૂર્વક આપણે ઘેર પણ એવી જ વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ.

અવલોકનશક્તિની સાથેસાથ રસજ્ઞતિ પણ હોવી જોઈ એ. જેને જે વિષયમાં રસ હોય તે તરફ તેની દૃષ્ટિ વધુ વળે છે. માણસ કોઈ દસ્યનું અવલોકન કરે પરંતુ જો દસ્ય જે વિષયને લગતું હોય તેમાં જો રસ હોય તોજ એ જ વિષયને લગતું ખીજો કયાંય ફરીથી કંઈ વાંચવામાં કે જોવામાં આવે કે તુરત પહેલાંની છાપ તાજ થાય છે. આથી માનસિક વિકાસ સાધવા માટે અવલોકનશક્તિ પછી રસજ્ઞતિ-જિજ્ઞાસાજ્ઞતિ કેળવવી જોઈ એ. અને જેમ વધુ વિષયો પ્રત્યે રસ કેળવાશે તેમ તેમ જ્ઞાન પણ વિશાળ અને ઊંડુ બનશે, અને એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં જીવનમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પાછા પડવાપણું નહિ રહે.

કોઈ પણ વિષય ગમે તેવો શુંકે હોય તોપણ તેને વિષે વધુ ને વધુ જાણવા પ્રયત્ન કરવાથી આપોઆપ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું એકાદ પુસ્તક જોતાં કદાચ વાંચવાનું મન ન થાય, એકાદ બે પ્રકરણ વાંચવાથી પણ તે પૂરી કરવાની ઇચ્છા ન થાય પરંતુ વધુ બે ત્રણ પ્રકરણ વાંચતાં-વાંચતાં વિકાસ થતાં તેમાં કાંઈકે રસ પડવા લાગે છે. પછી વધુ આગળ વાંચતાં-વાંચતાં વધુ ખીલતાં તેમાં એવો તો રસ પડવા લાગે છે કે એનું વાંચન પડતું મૂકવું ગમતું નથી. અને ન્યારે વાર્તાનો અંત આવે છે ત્યારે લેખકે વાર્તા હજી વધુ લંબાવી હોત તો સાઈ હટું એમ મનમાં થાય છે.

દૂધની દાઝેલી

૫૧.

[૨]

“જગતનો સરજનહાર જે કોઈ હશે તેને દયાળુ થવાનો અલખરો યથો ન હોત તો આજે મારી આ દશા ન હોત. એ કોણ જણે કેરીય અપશુકનિયાળ પણ હશે કે ત્યારે તેણે મારા જીવ પર દયા કરી તેને મનખા અવતાર અને તેમાંય કુલીનોમાં કુલીન એવી બ્રાહ્મણુ જાતિનું જોળિયું આપ્યું. નિર્દય બની તેણે મને ઢેડવાધરીના કૂખમાં જન્માવી હોત અથવા તેથીય વધુ નિર્દય થઈ મને કૂતરા-ખિલાડીનો જન્મ આપ્યો હોત તો હું ખૂબખૂબ રાજી થાત. દાકતર સાહેબ ! રસ્તાનું નિર્જીવ રોળું બની રાહદારીની ઠેમે ચડતું એ ખમી શકાય પરન્તુ સજીવ મનખા અવતાર લઈ જરા સરખું પણ અપમાનિત થતું તે સહન થતું નથી.

કુલીનોના ગરીબ ઘરમાં હું જન્મી હતી. પુત્રી છતાં કહેવાય ‘પયરો’, એ ‘પયરા’ને દુધપીતી કરતાં માનો જીવ ન ચાલ્યો. દવારૂપ રાક્ષસીએ તેના હૃદયમાં પેસી મારા પર ઘેર વાળ્યું, એટલું જ નહિ પરન્તુ પિતાજીના જીવનમાં જઈ તેણે મારા ભવિષ્યની જિન્દગી માટે એરનું ઝાડ રાખ્યું. એ ઝાડ હતું મારું ભણતર. ગરીબડી દીકરી પર દયા કરી પિતાજીએ મને ભણાવી ન હોત તો હું કુંભારના ગથેડા પેટે ડાહ્યાં ખરાબા છતાં વગર વિરોધે આવરદા પૂરી કરત. પણ તો તો પછી એ ડાકણ દયાનું વેર અધૂરું રહી જાયને ! તેણે મને ભુલિ આપી, આળું એવું મર્મસ્થાન આપ્યું, લાગણી આપી ને ખરું-ખોટું પારખવાનો વિવેક આપ્યો. તેણે મને માખણ જેવી પોચી બનાવી. એના લોંબામાં નાનકડું તણખડું પણ સોયા પેટે પેસી જાય છે. એ મુજબ હું જિંદગીભરે નાનાં નાનાં દુઃખોથી કોરાતી રહી છું. પિતાએ નિર્દય બની નિશાએ મૂકી ન હોત, અને તેમણે મૂકી તો ભણે મૂકી પરન્તુ વિઘાટેવી દયા કરી પ્રસન્ન થઈ ન હોત તો કંઈ દુઃખ હતું જ નહિ. જનમતાં વેત જ ‘પયરા’ કહેવાએલી હું પયરા જેવી જ જડ રહી હોત તો ન હતું દેખવાનું કે ન હતું દાઝવાનું. સમાજમાં અનેક બાળાએ ધોળીઘાટના પયરાની પેટે પીડાય છે છતાં તે નથી શાતી કે નથી બાળકડતી. હુંય દયાનો ભોગ ન બની તેમના જેવી રહી હોત તો આજે મારે કિલ્લાની પેટે તરફડવા વારો ન આવત.

એ દુષ્ટ દયાનો હલો એકજ માગે ન હતો. એના કારણે મામનાં અન્ન, હવા ને જલનેય ખીમું કોઈ ન જડ્યું પણ જડી હું અણગણી. તેમણે મારામાં ઠંસીઠંસીને રૂપ અને સ્વાસ્થ્ય ભર્યું. કિશોર વયે તો હું ગુજાગની કાંતિ અને હનરોમોગરાની પુષ્ટિએ દીપવા લાગી. આખોહવાની દયાએ હું કૂટડી બની અને એથી હું વિકારીઓની આંખનું આકર્ષણ અને શિકારીઓના હાથનું રમકડું બની.

એ વયે એક જણે નિર્દય બનીને માગ પર ઉપકાર કરવા ધાર્યો હતો પણ તેનો

પ્રયત્ન ફેગટ ગયો. એ અસફળ ઉપકારી હતી મરડી માતા. તેણે પિતાને ગળ્યા, માતાને ગળી અને હેલ્થે મને ગળવા માંડી. પણ અફસોસ ! હું અડધીપડધી ગળાઈ ન ગળાઈ ત્યાં તો મારાં મામા-મામી, દયાની પવનપાવડીએ એસી દોડી આવ્યાં. ભાણુજી ઉપર તેમને એટલું બધું હેત બિહારાણું કે બિચારે કાગળિયો તેમાં તથાઈ ગયો. મને મામા-મામી લઈ ગયાં. સંસારમાં તેમની વાહવાહ ગવાઈ.

પરંતુ મારી દશા શી થઈ ? મામીને મારા પર એટલું બધું હેત કે ધરનો બધો કારભાર મને સોંપી દીધો. ધરનાં બધાં જ કાર-કામો મને મળ્યાં. રસોઈ, વાસીદુનું, પાણી અને એવાં તો ઘણાં કામોનો ભાર મારે માથે આવ્યો. જોયું ને ? મામા-મામીની દયા મને ક્યાં કેટલી કારગત આવી ! નિશાળે જવા વિના જ હું સંસારને કારભાર શીખવા પામી.

મામીની એક દયાથી તો ધરાઈ રહી હતી ત્યાં મામાને વળી ખીજી દયાનો ઉમળકો આવ્યો. હું પંદર વર્ષની થઈ છતાં ડોકમાં મંગળસૂત્ર નહિ એ એનાથી જોયું ન ગયું. એ તો ખભે ખડિયો લઈને નીકળી પડ્યા. એને ભાણુજીનું ઓત સાર્યક કરવું હતું, તેને પરણાવવી હતી. ગામ પરગામ દૂંઢી દૂંઢી એણે એક વર શોધી કાઢ્યો. મામાએ વર તો જોયો પણ તેવું ઘર ન જોયું, કારણ એ હતું એક પડાળિયું ઢાળિયું; તેમાં જોવાનું ધું હોય ? તેણે વરનું કુળ જોયું પણ તેની ઉમ્મર ન જોઈ; કારણ એવી વરણાળી કરવા જતાં તો વાંકડો આપવો પડે. એ વાંકા હતા, વિધુર હતા કે જુદા હતા તેની તેણે ચોક્કસી ન કરી; તે મારા સૌભાગ્યદાતા થવા તૈયાર હતા એટલો જ વાત મારા મામા માટે બસ હતી. કારણ મોટી બેરી જેવડી થઈ છતાં હું કુવારી હતી, તે તેના દયાળુ દિલથી જોયું જતું ન હતું. શી એ દયા ! તરતજ મારા બૂચા ગળામાં મંગળસૂત્ર પડ્યું. એ સૂત્ર એક અલંકાર હતો કે પર ધરે વેમાએલી ગાયના ગળેનું દોરકું હતું તેના જવાબ મારા સિવાય ખીજા કોઈને ન જડ્યો.

મારો સંસાર આણુ થયો. જગવાનની એવો દયા હતી કે મારા ધરમાં સાસુ, સસરા કે નણ્ણી કોઈને ત્રાસ ન હતો. વળી ન હતું મારે કંઈ સંધરવાનું કે ન હતું કંઈ ચોરાઈ જશે એવી ધારતીથી ડરવાનું. પતિરાજ ટીપણું લઈ અઝરમાં જતા, એકાદ ઝાડ તળે બેસતા ને આના-તેના જોશ જોઈ સાંજે આડ-બાર આના કમાઈ લાવતા. એજ એમની મિલકત. રોજનું કમાવું ને રોજનું ખાવું. કોઈ દિવસ ન કમાય તો જૂખા સૂઈ રહેવાનું.

મારા પતિ અલકમલકના જોશ જોતા પણ એમણે પોતાનો જોશ જોયો ન હતો. ફૂધની ખાંસી એની છાતીને ખાલી કરી રહી હતી તેનો પત્તો કદાચ એના ટીપણાનાં ધન-મકર-કુંભમાં નહિ લખ્યો હોય.

હું એમને ન્હવડાવતી, ખવડાવતી, રાત્રે પાપચંપો ને પંખો કરતી. પતિરાજ પણ દયા કરી મને-પત્નીને એ સેવાનો દહાવો લેવા દેતા. મારા પતિદેવ તો એટલો સેવાથી રીઝતા હતા. પરંતુ સર્વના પિતા એવા ઈશ્વરે મારા ઉપર વધુ દયા કરવી ધારી. પતિસેવાનો એવો દહાવો મને તેણે આપ્યો કે જે બહુ ઓછી સ્ત્રીઓને મળે છે. પતિથી છ માસ લગી પચારીવશ રહ્યા. રાત અને દિવસ એક કરી મેં તેમની ઊઠવેડ કરી. એટલી સેવા સ્ત્રીઓની આદર્શદેવતા સાવિત્રીએ પણ કદાચ નહિ કરી હોય.

પતિરાજ આખરે ઊડી ગયા. મને એકલી, અનાથ ને નિરાધાર મૂકી જતાં તેમના

મનમાં જરાય ખટકો ને લાગ્યો. તે હતા જોશીરાજ, એટલે તેમણે લખ્યા લેખ મિથ્યા થતા નથી એવો સંતોષ માની મોતની પછેડી માથે-ઢોડે ઝોડી લીધી. પણ હું એ રીતે સંતોષ વાળો ન થકો. હું છેડો વાળો રડવા લાગી. માઈ એ - રુદન લૂંટાઈ ગયેલા સંસારમુખ માટે ન હતું પણ હતું કમજાગ્ય માટે. દંડો ગેડીને ઉઠાવ્યા કરે એમ હુદૂંવ મને ઉઠાળતું હતું. મારો શોક એ માટે હતો. ગળી ગળી દાડપિંજર થયેલું પતિરાજનું - શરીરપિંજર પ્રાણ-પખેરે જોડી જતાં ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. આખી રાત્રી આખા ઘરમાં મડદા પાસે હું એકલી જ હતી. ન કોઈ સંકુ કે વાકું, ન કોઈ કુટુંબી કે કબીલો. મૂળે જ એ એકલાળિયું ખેડેર જેવું તો હતું જ. તે હવે રમશાણ જેવું જણાયું. ધડીએ ધડીએ મને બપના ભણકારા વાગવા લાગ્યા. અમક પામી એ ભણકારે ને ભેકારે હું રડવું ય ભૂલી ગઈ. હું ડરના મારે જળી મરવાની સ્થિતિ તરફ ધસડાવા લાગી.

ત્યારે જો હું જળી મરી હોત તો કેવું સાઈ થાત, દાકતર સાહેબ ! તો આજે તમને મારી આ રામકદાણી સાંભળવી ન પડત હુનિયાના અનેક જીવો મારા ઢોડાની ગાળ ને શ્રાપ પામ્યા ન હોત. અત્યારે તો સમાજની શેરીએ શેરીએ મારા શાપ ને નિસાસા ગાજી રહ્યા છે. હું તે દિવસે પતિ જોડે જ સતી થઈ હોત તો સમાજ એ શાપમાંથી બચી જત.

પરંતુ તેવું થવું સર્ગયું ન હતું. રહનાર પડતાં તો મારા એકાંત એકલાળિયામાં જળે કે જનના ભરાઈ. મેળામાં હોય છે તેવી મારે આંગણે દાં જમી. ફળિયાની સ્ત્રીઓ, બોડી અને અંબોડાવાળી, બધીઓ મને ઘેરી વળી. પછી તો ન સગાઈની સગાઈ નીકળી. કોઈ માગી તો કોઈ મારી, બધાં મને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. છતાં હું છાની ન રહી ત્યારે તેઓએ સાથે સાથે ડોકે વળગી રડવા લાગ્યું.

શતાં શતાં હું મારા મનને પૂછી રહી હતી.-આ અડોશી પડોશીઓ આજેજ આટલાં બધાં હેતાળ ક્યાંથી થઈ ગયાં ? એમનો દરિયો આજેજ કેમ ઊભરાઈ પડ્યો ?

શી એ લોકોની દયા ? બિચારું નકરું જે વધારે જીવ્યું તે ખરું એવી દયા બતાવી કોઈ કસાઈ તેનો દાન કાપે, હાય કાપે, પછકું કાપે અને એમ તેનું ગરણ લંબાવે તેવી દશા આ મામી-માસીઓએ મારી કરી. એક જણે બૂરચું માઈ કંકુમ તો બીજાએ ફોડ્યાં મારાં કંકણ અને કમે કમે હું બોડી બની, બૂચી બની, ગાળ પાંખડાં ને પાંદડાં વિનંતું જળે કે હું જાડવું બની.

સ્ત્રીઓની પેઠે જ પુરુષોની દયાનો પણ પાર ન હતો. અગ્નિક્રિયાથી માંડી ઉત્તરક્રિયા લગીની બધી વ્યવસ્થા તેમણે કરી. શ્રાદ્ધના છેલ્લા દિવસે એ બધાં નર ને નારીઓ મરાઈ ઘરાઈને જમ્યાં. તે દિવસે બલ્લભોજનમાં બૂદેલા તૃપ્ત થયા. શ્રાદ્ધના પિંડે પિતૃઓ ને પતિને તર્પણ મળ્યું. પરંતુ માઈ જીવનભરનું તર્પણ દરાર્થ ગયું. કારણ કે એ દયાળુ કારભારીઓએ મારાં ઘર અને ઘરેલુને ઘરેલું મુકાવીને જ આ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. મુરબ્બીઓએ કૃપા કરી હુનિયામાં મારી વાહવાહ ગવડાવી. પરંતુ મારા દેવામાં તો ત્યારે હાય હાય બોલી હતી.

બધાં આખ્યાં, બેડાં ને દયા વર્ષાવી ગયાં. તમે લખો વરસાદ જોયો છે, દાકતર સાહેબ ! મેં તો જોયો છે. કારણ તે દિવસની સર્પેની દયા લૂપી હતી. ઘર ગીરોમાં ગયું ને ઘરેલું ગયું ઘરેલું. છતાં કોઈએ મને ન પૂછ્યું કે કાલે ચૂથા પર હાંડલી ચ્દાશે કે નહિ ! દાકતર સાહેબ ! ઘરનો ચૂલો ન યજ્ઞગતો ત્યારે મારો પેટનો ચૂલો ભડકાડ બજતો.

એમાં ઈધણુ હતો દાડકાનાં ને દાળભાત રંધાતાં લોહી-માંસનાં. આમ પોતાનાં જ દાડમાંસ ચૂસી ચૂસી શરીર કયાં સુધી નમે ? તે સૂઝવા લાગ્યું.

હું હતી જીવાન. મારા પેટની આગ પણ એટલી જ જીવાન હતી. તેથી મારાંથી બૂખની વેદના સહન ન થઈ. અંતે મેં ધરખૂણા છોડવા મનમૂઠો કર્યો.

એનો આંબાસ પામતાં જ આડોસી પાડોસી ફરી દોડી આવ્યાં. તેમણે મારી એટલી બધી દયા ખાધી કે હું તો તેના પૂરમાં તણાઈ ગઈ. તેઓ બોલ્યાં “ઓ બાપ ! એવું તે થાય ? આઠાણની બેટી થઈને બોડે માથે પહેલે જ મહિને બારણાં ખદાર જઈશ ? બહેન, વારેવારે આ જીવને આઠાણનો અવતાર નહિ મળે ! માટે ખૂણો મળ્યો છે તો ખૂણે બેસી બજન કરી આવતા બવનું બાથું ખાંધ : ”

આવતા બવનાં બાથાની વાત તો પછી પણ પ્રથમ ચાલુ બવના બાથાના વાંધા હતા; વાંખાં હતાં તેનું શું ? તેથી મેં કહ્યું :

“ભણે ખૂણો તો ખૂણો, પણ તો મને કોઈનું ભરવા-ગૂંથવાનું કામ લાવી આપો.”

“બહેન ! તું કાંઈ પારસીની પોરી નથી કે પારકાનું ભરત-ગૂંથણ કરે.”

“તો પછી દળવા-ખાંડવાનું કામ આપો.”

“એ કામ તો ગોલા-ધાંચીનું.”

“તો આઠાણનું કામ શું ?” મેં ચોડાઈને પૂછ્યું.

“ધરમાં બેસીને પતિની ને પ્રજાની માળા બજવાનું.” એક પાડોશણે ધૂંટતાંબાં છતાં સતિ સ્વરે કહ્યું.

“પણ મામી ! માળા બજતાં બજતાં પેટ ભરાતું નથી તો ?”

“ઓ હા ! ધરમાં કાંઈ ખાવાનું નથી, તો બોલતી કેમ નથી ? આ વાસણકુંસેણું ને રાચરચોલાને શું ઘોઈ પીવાની છે ? કહેતી હોય તો તારા મામાને મોકલીશ. તે મળ્યો બે મળ્યું સીધું અપાવી જશે અને આ મોટી પલંગડી છે તે લઈ જશે.”

જોઈને દાકતર સાહેબ ! એ દયા. એ દયાના કારણે જ્યારે મારા વર્ષભરનો ખૂણો પૂરો થયો ત્યારે ધર છેક ખાલી થઈ ગયું. ના ના તે કેવળ ખાલી જ ન થયું, પરંતુ તે ગીરવી-દારનું પણ થઈ ગયું.

એ વખતે પેલાં કાકા, કાકી, મામા, માસી બધાં સંતાઈ ગયાં. માત્ર બારણામાં બિભે દેખાયો મારવાડી અને જાતીના બેલિફ.

હું રસ્તાની બિખારણુ જતી કે તરતજ મેં સીમનો એકાદ ખાડિયો ફૂવો શોધ્યો. સીમનો એટલા માટે કે વસ્તીના ફૂવાને કાણુ ગોઝારો કરવા દે ?

ત્યારે મારા આયુર્દેવતાને પાછી દયા આવી. મારી જીવનદોરી લંબાય તેમાં તેને કાણુ જાણે કયો, સિવાય કે મને ગરીબડીને વધુ વધુ રિબાવવાના ફૂર આનંદનો, લાડવો મળવાનો. હશે કે તેથી તે બોલ્યા, “અણી તારી દોરી તૂટી નથી.”

બરાબર એ જ વખતે એક દોરી એ ફૂવામાં બિતરી.

[ચાલુ]

કિરાયું

નર્મદારાંકર હ. વ્યાસ

અર્થશાસ્ત્રમાં કિરાયાં-Rent-નો અર્થ સાધારણ અર્થ કરતાં નિરાળો છે. કિરાયાંના સિદ્ધાંતનું સૌથી પ્રથમ Recardo નામના અર્થશાસ્ત્રીએ પ્રતિપાદન કર્યું. કમલા એ સિદ્ધાંતમાં ફેરફારો થતા આવ્યા છે, છતાં Recardoનો મૂળ સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રમાં ચિરંજીવ રચાત જોવાયે છે.

કિરાયું એટલે ઉત્પાદકનો વધારો, અથવા જમીનની ફળદ્રુપતાની સરસાઈને પરિણામે થતો ફાયદો. એક જ માપના જમીનના બે કે ત્રણ કટકાઓ ઉપર એક જ સરખી મૂડી અને મજૂરીનું રોકાણ કરવા છતાં ત્રણે કટકા ઉપરથી ફળદ્રુપતાની સરસાઈ પ્રમાણે ઉત્પાદન ઓછું વધતું પ્રાપ્ત થાય છે. 'અ' ને 'ક' ને 'ક' ત્રણ કટકા એકબીજાથી ઊતરતી કોટીના છે. ત્રણે ઉપર એકસરખી મૂડી અને મજૂરી રોકવામાં આવે છે. પણ 'અ'માંથી, 'ધારો કે, ૧૦૦ અંશ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે, 'બ'માંથી ૮૦ અંશ અને 'ક'માંથી ૬૦ અંશ ઉત્પાદન મળે છે. 'ક' ને છેલ્લા પ્રકારની જમીન-marginal land-હોય. તો તેમાંથી કિરાયું મળતું નથી, કારણ કે જેટલા ઉત્પાદનખર્ચે એ કટકા ઉપરથી જેટલું ઉત્પાદન મળે છે, તેટલા ઉત્પાદનની વેચાણકિંમત લગભગ તેના ઉત્પાદનખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતી જ આવે છે. સિદ્ધાંત એવો છે કે છેલ્લી કોટીના કટકા ઉપર થતા ઉત્પાદનખર્ચેથી બજારભાવ નક્કી થાય છે. પરિણામે નીચે બતાવેલા કોટકા પ્રમાણે 'અ' અને 'બ' ને કિરાયું મળે છે.

પ્રકાર	ઉત્પાદનનાં અંગો જમીન + મૂડી + મજૂરી-અંશમાં	ઉત્પાદન મણમાં	ઉત્પાદન ખર્ચ રૂપિયા	વેચાણ કિંમત મણની રૂ.	કુલ પ્રાપ્તિ રૂપિયામાં	કિરાયું
અ	૧ + ૧ + ૧	૧૦૦	૬૦	૧	૧૦૦	૪૦
બ	૧ + ૧ + ૧	૮૦	૬૦	૧	૮૦	૨૦
ક	૧ + ૧ + ૧	૬૦	૬૦	૧	૬૦	૦

બજારભાવ છેલ્લી કોટીના કટકા ઉપર થતાં ઉત્પાદનખર્ચેથી થા માટે નક્કી થાય છે તે સમજાવેલા જેવું છે. છેલ્લી કોટીના કટકા ઉપરથી ઉત્પાદનના જે અંશ મળે છે,

તે અત્યંત અંશનો ઉત્પાદનખર્ચ ઉપલા પ્રકારના કટકાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા અંશના ખર્ચ કરતાં વધારે હોય છે. "Price is determined by the highest cost of production." એ એ પ્રમાણે ન થાય તો 'ક' ઉપર કરવામાં આવતું ઉત્પાદન શક્ય ન બની શકે કારણ કે તેની વેચાણ-કિંમત તેના ઉત્પાદનખર્ચને લંકી શકે નહિ. 'ક' ઉપર થતું ઉત્પાદન બંધ થાય એટલે પૂરતિ-supplyમાં ખામી આવે, બ્યારે માંગ તેટલી ને તેટલી જ હોય. પરિણામે વેચાણકિંમત વધે અને 'ક' ઉપર ફરી પાછું ઉત્પાદન શરૂ થાય. જેમ જેમ સમાજની માંગ વધતી જાય તેમ તેમ નીચી કોટીના કટકાઓ ઉપર ઉત્પાદન થતું જાય, વેચાણ-કિંમત પ્રમાણમાં વધતી જાય અને જોયી કોટીના કટકાઓમાંથી કિશાયું વધારે ને વધારે મળતું રહે. રિકાર્ડો કહે છે કે નવા શોધાયેલા દેશમાં શરૂઆતમાં સારામાં સારી જમીન ઉપરથી ઉત્પાદન લેવામાં આવતું હોવાથી ઉત્પાદનમાં ફેર પડતો નથી અને કિશાયું પણ જણાતું નથી. પણ જેમ વસતી વધતી જાય છે તેમ ખેતીનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત થતું જાય છે અને ઓછા ફળદ્રુપ કટકાઓ એકવામાં આવે છે. પરિણામે ઉત્પાદનમાં ફેર પડે છે અને કિશાયું ઉપરિચિત થાય છે. કોઈ પણ એક સમયે અમુક પ્રકારની જમીન તો અવશ્ય છેલ્લી જમીન તરીકે-marginal land-હોવાનીજ. પ્રગતિશીલ સમાજમાં આ જમીન હંમેશાં બદલાતી જાય છે. આજે જે જમીન છેલ્લી કોટીની-marginal-હોય તે પચાસ વર્ષ પછી કિશાયું આપનારી થાય છે.

રિકાર્ડોના કિશાયોના સિદ્ધાંત ઉપરથી એ સંબંધમાં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો નક્કી થાય છે. કિશાયું ઉત્પાદનના ખર્ચનું અંગ નથી. ઉત્પાદનખર્ચમાં ગણવા તેના વધારા કે ઘટાડા સાથે કિશાયોને સીધેસીધો સંબંધ નથી. વાસ્તવમાં કિશાયું ઉત્પાદનખર્ચના પરિણામફરે હોય છે. જેટલો ઉત્પાદનખર્ચ વધારે તેટલું કિશાયું વિશેષ, નહીં કે કિશાયું વિશેષ માટે ઉત્પાદનખર્ચ વધારે. છતાં આડકતરી રીતે કિશાયું ઉત્પાદનખર્ચના વધારા કે ઘટાડા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોઈ પણ એક પ્રકારના ઉત્પાદનમાંથી કિશાયું બહુ સારા પ્રમાણમાં મળવા લાગે તો તેની અસર અન્ય પ્રકારનાં ઉત્પાદનો ઉપર જરૂર થાય અને પરિણામે અન્ય પ્રકારનાં ઉત્પાદનનો ખર્ચ વધે.

ખેતીને વિસ્તૃત-extensive-કરવામાં આવે ત્યારે તો કિશાયું અવશ્ય દેખા દે છે. કારણ કે, કુદરતી રીતે જ ખેતી વિસ્તૃત થતાં નીચી કોટીના જમીનના કટકાઓ ઉત્પાદન અર્થે ઉપયોગમાં લેવાય છે; પણ જ્યારે ખેતીને એકત્રિત-intensive-કરવામાં આવે છે-એટલે કે મુંદર ફળદ્રુપતાવાળા જમીનના કટકા ઉપર મૂકી અને મજૂરી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં શેડી વધારે ઉત્પાદન મેળવતું-ત્યારે પણ કિશાયું દેખા દે છે. આ ઘટના નીચેના કોષના આકાશમાં સંબંધવાળી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

જમીનનો પ્રકાર	ઉત્પાદનનાં અંગો જમીન+મુડો+ મજૂરી	મળતું ઉત્પાદન મણમાં	ઉત્પાદનખર્ચ મુડો+મજૂરી રૂપિયામાં	વેચાણ કિંમત 1 મણુની	કુલ આમ	કિશાયું
અ	1+1+1	100	૬૦	૩. 1	100	40.
બે ગણ	1+2+2	1૮0	120	૩. 1	1૮0	30
ત્રણ ગણ	1+3+3	૨૪0	1૮0	૩. 1	૨૪0	20.
ચાર ગણ	1+4+4	૨૮0	૨૪0	૩. 1	૨૮0	10
પાંચ ગણ	1+5+5	૩00	૩00	૩. 1	૩00	0

જેમ જેમ મૂડી ને મજૂરીનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે છે તેમ તેમ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. અને પાંચ ગણી મૂડી અને મજૂરી રોકવાથી, પાંચમી કક્ષાના-marginal land-જમીનના કટકા ઉપરથી જેટલું ઉત્પાદન આવે, જેમાંથી કિરાયું પ્રાપ્ત ન થતું હોય, તેટલું ઉત્પાદન ઉત્તમ કોટીના કટકા ઉપરથી મળે છે. આવી ઘટના હોઈ ને ખેતી અમુક પ્રમાણમાં એકત્રિત-intensive-ખતી શકે છે; જ્યારે ખેતીનું વિસ્તૃત-extensive ખનવું તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ખેતીને એકત્રિત-intensive-કરવામાં ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ-Law of diminishing returns-લાગુ થાય છે. અને એ જ. પ્રમાણે પ્રત્યેક extractive industries-જેવા કે ખતીજ પદાર્થોની ખાણનો ઉદ્યોગ-mining-જંગલનો ઉદ્યોગ-Foresting, મોતી કાઢવાનો-Diving વગેરેમાં આ નિયમ લાગુ પડે છે અને ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે જ કિરાયાંની ઘટના પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખેતીના ધંધામાં જેમ કિરાયું પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે શહેરની અંદર મકાનો પાંધવાની જમીન ઉપરથી પણ કિરાયું પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઘટનાને રિકાર્ડોએ બંકુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. પણ આજે આ પ્રશ્ન પણ સરખી જ મહત્તાનો ગણાય છે. આ કિરાયાંને Urban-site-rent-કહેવામાં આવે છે. જેમકે એક જ સરખી જમીન ઉપર સમાન મૂડી અને મજૂરી રોકી બે મકાન જુદા જુદા લતામાં બનાવવામાં આવ્યાં. બંને મકાનનું લાંબું લંબાઈ એટલે કે જગ્યાની-site-ની મહત્તા પ્રમાણે ઓછાવતું આવે છે. પરિણામે એક જ સરખી મૂડીના રોકાણમાંથી સરખું વળતર નહિ મળતાં ઓછાવધતું વળતર મળે છે. બે વળતરના તફાવતને 'કિરાયું-Economic rent-કહેવામાં આવે છે. બંજરના લતામાં આવેલા મકાનનું લાંબું ધારો કે રૂ. ૫૦ આવે છે, જ્યારે તેટલી જ મૂડીના રોકાણથી બનાવેલા સાધારણ લતાના મકાનનું લાંબું રૂ. ૩૫ માસિક આવે છે; ત્યારે બંજરના મકાનની જમીન કે. ૧૫ કિરાયું આપે છે. આના ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે સાધારણ અર્થમાં લાંબું અને કિરાયું-Economic rent-એ બે વચ્ચે ધણો ભેદ છે.

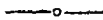
કિરાયાંની સાત્તીય-technical-ખાણુ જોઈ ગયા પછી, મહત્તરનો પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે આ કિરાયું જે માત્ર આકસ્મિક નહીં accidental gain-છે તે વ્યક્તિગત હોવું જોઈ એ કે તેની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈ એ?

ઉત્પાદનનાં મુખ્ય ચાર અંગો છે: ૧ જમીન, ૨ મૂડી, ૩ મજૂરી અને ૪ વ્યવસ્થા. મજૂરીના વળતરરૂપે રોજી આપવામાં આવે છે, મૂડીના વળતરરૂપે બાજ આપવામાં આવે છે, અને વ્યવસ્થાના બદલામાં પગાર આપવામાં આવે છે એટલે કે રોજી, બાજ ને પગાર-મજૂરી, મૂડી ને વ્યવસ્થાશક્તિના અર્થ પેટે અનુક્રમે આપવામાં આવે છે. પણ કિરાયું જમીનના અર્થ પેટે આપવામાં આવતું નથી. જમીનદારને જે કિરાયું મળે છે તે માત્ર આકસ્મિક અને ઉત્પન્ન કરનારના વધારા... Producer's surplus-તરીકે અથવા તે Differential gain-ના સ્વરૂપમાં મળે છે. માટે કિરાયાંની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈ એ એવું સમાજવાદી અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આર્થિક કિરાયું વ્યક્તિ ભોગવી શકે નહિ, રાજ્ય તેને ઉપયોગ સંમત રાજ્ય અને સમાજની ઉત્પત્તિ માટે કરી શકે છે. કિરાયાંનો ક્ષમ્ને રાજ્ય લઈ લે તો પણ જમીનની પૂરતી-supply માં કોઈ જતની અસર થાય નહિ.

હવે આપણે આ વસ્તુ કેટલી દૃઢ સુધી વ્યવહારિક છે તે જોઈએ. જમીનની કિંમત વ્યક્તિની મહેનતથી ઓછીવતી થતી નથી પણ સામાજિક આદિભનો અને સામાજિક

પ્રગતિને પરિણામે જ થાય છે. વસ્તીમાં વધારો, આગગાડીની ખીલવણી, વ્યવસ્થિત રાજ્ય તંત્ર, વિજ્ઞાનની શોધખોળો એ બધાને પરિણામે જમીનની કિંમત વધે છે. કિરાયું વધારવા માટે કાંઈ પણ એક વ્યક્તિનો પ્રયાસ સફળ થતો નથી. આર્થિક કિરાયું અને તેનો વધારો કેવળ સામાજિક પ્રગતિને અંગેજ હોઈને તે નફો રાજ્યને, પ્રગતિતાયે લઈ લેવાનો દરેક જાતનો અધિકાર છે. આ જાતની દલીલ સમાજવાદીઓ રજૂ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે માત્ર જમીનની જ કિંમત નહિ પણ દરેક ચીજની કિંમત સામાજિક દૃષ્ટિથી જ નક્કી થાય છે. જો જમીન ઉપરથી મળતું કિરાયું રાજ્યને લઈ લેવાનો હક્ક હોય તો જ્યારે સંજોગોના પરિવર્તનને પરિણામે તે જ જમીન ઉપરથી કિરાયું મળવાને બદલે નુકશાન જાય છે, ત્યારે રાજ્યે તે નુકશાનના બદલામાં. પણ વ્યક્તિને કંઈ આપવું જોઈએ. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે ઉત્પાદનમાંથી જે નફો મળે છે તેમાંથી કેટલા ટકા કિરાયું છે તે નક્કી કરવું થઈ મુશ્કેલ છે. કદાચ એવું પણ બને કે કિરાયું લઈ લેતાં મૂડીના બદલામાં મળતું વળતર પણ લઈ લેવાય. જો બધી જ જમીન રાજ્યની માલિકીની જ હોય તો કિરાયું રાજ્ય સહેલાઈથી મેળવી શકે છે. પણ જમીનની માલિકી ન્યાંમુધી વ્યક્તિગત છે ત્યાંમુધી રાજ્યે માટે કિરાયાનો કબજો લેવો સહેલ નથી તેમજ ન્યાયકારક પણ નથી. છતાં રાજ્ય કર દ્વારા કિરાયાનો અમુક ભાગ લઈ શકે છે પણ કરનો બોજો વાસ્તવિક રીતે જમીનદાર ઉપર પડે છે કે ખેડૂતો તથા મજૂરો ઉપર પડે છે તે કર નાંખતાં પહેલાં રાજ્યે ખાસ જોવું જોઈએ.

કિરાયાની ધટના જમીનમહેસૂલ અને જમીન ઉપરની રાજ્યની વિધોદીથી તદ્દન ભુલે છે. જમીનમહેસૂલનો વધારો કે ઘટાડો કિરાયાના પ્રમાણ ઉપર અસર પહોંચાડે છે. તેમજ મહેસૂલ નક્કી કરતી વખતે ખાસ કરીને કિરાયાનું પ્રમાણ નહિ પણ જમીનની ફળદ્રુપતા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. કિરાયું માત્ર આકસ્મિક હોઈને મહેસૂલ નક્કી કરવામાં, ઉત્પાદનખર્ચ નક્કી કરવામાં કે વેચાણકિંમત નક્કી કરવામાં તેનો પ્રાથમિક વિચાર થઈ શકતો નથી. અરે ઉત્પાદનખર્ચ, વેચાણકિંમત કે મહેસૂલના દરને પરિણામે કિરાયાનું પ્રમાણ માલુમ પડે છે.

વિનિષ્કાત

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[સંખ્યા]

ધીમે ધીમે ચંદીને, વિકેટ અપયથી, ઉત્તતિ શૈલશૃંગે,
મુશ્કેલીથી પહોંચે, ચિર સમય પછી, આત્મપાપાણુ ઊંચે;
ના, ના, તેને પડંતાં, અવનતિ ખીણમાં, વાર લાગે જરાંએ,
નીચે નાંખ્યો તળેટી પર શિખરથી, ત્યાં સહેજમાં પાત થાયે,

“ તહાર નામ ? ”

“ રામી. ”

“ રામી ! એક કામ કરોસ ? ” જેલમાં સળિયા પાછળથી એક ઉત્સુકતાભર્યો અવાજ મંભળાયો.

“ શુ ? ”

“ તુ રાજેશ્વરીને ઓળખે છે ? ”

“ કેણ, મહાસામતની દીકરીને ? ”

“ હા. તેને જઈને કહેને કે કર્ણદેવ યાદ કરે છે. ”

“ ના ’રે ભા, મહારાજને ખબર પડે તો મને ધાણીમાં નાખી પીસે. ” રામી ઝાડુ કાઢી એકદમ ચાલી ગઇ. પાછળ નિશ્વાસનો અવાજ સંભળાયો. રામીએ પાછું વાળી જોયું, તેના નારીહર્યે કર્ણદેવના ભાવો વામ્યા; તે કાંઈક હસી; અને પાછી પેતાના રસ્તે ઉતાવળી ચાલી ગઇ.

ખીજે દિવસે સવારે હમેશના નિયમ મુજબ ઝાડુ કાઢવા એક સ્ત્રી આવી, તેની દિલચાલ ઉપરથી કર્ણદેવ જોઇ શક્યો કે તે રામી ન હતી. બહુજ નિહાળીને જોતાં રામીના પોષાકમાં સળંગ યંચેલી રાજેશ્વરીને તેણે ઓળખી.

“ કેણ ? રાજેશ્વરી ! ”

“ હા ! ”

“ અહીં કેણે મોકલી ? ”

“ પેલી રામી દેડીએ કેમ શુ કામ છે ? ”

“ રાજેશ્વરી તું મને ચાહે છે ? ”

“ તેમાં પૂછા છે શુ ? ”

“ તો એક કામ નહીં કરે ? ” બહુજ અધીરાઇથી કર્ણદેવે પૂછ્યું.

“ શુ ? ”

“ મને કેમ પણ રીતે અહીંથી મુક્ત કરાવ ? ”

“ કર્ણદેવ ! મને દેશકોલી તો નથી સમજતા ને ? ”

“ નહીં, મહારી પ્રિયા સમજું છું. ”

“ કર્ણદેવ, તમે અહીં મારા સ્તેહી તરીકે નહીં પણ મહારા દેશના દુશ્મન તરીકે જેલમાં પડ્યા છો. તમને મુક્ત કરવાનો મને શો અધિકાર ? ”

કાંઈજ જવાબ ન મળ્યો.

“ કર્ણદેવ, હું જાઉં છું. ” થોડી વારે રાજેશ્વરીએ કહ્યું

“ ભલે. ” અવાજમાં કાંઈક દ્યોરતા હતી.

ખીજે દિવસે પરાક્રિયે તુરંગના રક્ષકોએ જ્યસિંહ પાસે આવી. જાહેર કહ્યું કે કર્ણુદેવ તુરંગ તોડી નાસી ગયો હતો.

X X X

એક દંતકથા છે. ઉર્જિયિનીના પરમારો અને ગુજરાતના સોલંકીઓ વચ્ચે વર્ષોનું વૈર હતું. સિદ્ધરાજ નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ્વ સોલંકી જ્યસિંહે ઉર્જિયિની ઉપર ઘેરો ધાવ્યો હતો. કહેવાય છે કે પરમારો અને સોલંકીઓ વચ્ચેનું આ યુદ્ધ અઢાર વર્ષો સુધી ચાલ્યું હતું.

કાર્તિસિંહ જ્યસિંહનો એક સામંત હતો. તેને રાજેશ્વરી નામની એક પુત્રી હતી. એક સમયે રાજેશ્વરી તેના મોસાળ ઉર્જિયિની ગઇ હતી. કાર્તિસિંહની પુત્રસંભવડી એ પુત્રીને ઘોડેસંદારી, તલવારખાણ, તીરદાણ વગેરે મુદ્ધવિષયક કૌશલ્યો આપવામાં આવતી હતી. એક સમયે રાજેશ્વરીએ એક વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા એક પક્ષી ઉપર નિશાન તાક્યું. પક્ષી ઊડી ગયું. તીર ખાલી ગયું. નિરાશ થઇ તેણે કામદુ ફેંકી દીધું. પાછળથી અદૃશ્યવતી અવાજ સંભળાયો. રાજેશ્વરીએ જોયું કે એક પરમાર યુવક ખુલ્લા મુખે દસી રહ્યો હતો.

“નાલાયક! તેમાં હસે છે શાને?” રાપથી રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“સુંદરી! તમે નિશાન ચૂક્યાં તે ઉપર નહીં, પરંતુ તમારી નિરાશા ઉપર.”

“એટલે?” રાજેશ્વરીનો ગુસ્સો કાંઈક ઓછો થયો હતો.

“એટલે કે તમે કોઈ સોલંકીની પુત્રી લાગો છો! પરમારો કદી નિરાશ થતાજ નથી.” આ મહેલુ રાજેશ્વરીને વસમું તો લાગ્યું. પણ તેને ઉડાવી દેવા તેણે કૃત્રિમ હાસ્ય કર્યું.

“પરમારો તો જાણે બધામાં નિષ્ણાત જ હોય ને!” તેણે કટાક્ષ કર્યો.

“હારતો.” જુઓ...” એમ કહી તેણે એક પાથર જમીન ઉપરથી લઈ ઝાડ ઉપર માર્યો. પલકમાં જ પક્ષીઓનાં મૃત શરીર ઝાડ પરથી જમીન પર પડ્યાં યુવક દસીથી દસ્યો. રાજેશ્વરી તો મુગ્ધ બની જોઈ જ રહી. થોડીવારે તે સાનમાં આવી. એકબીજાનાં નામો પૂછ્યાં. બન્ને એકબીજાથી પરિચિત થયાં. કર્ણુદેવ રાજેશ્વરીનો શસ્ત્રવિદ્યાનો ગુરુ બન્યો; થોડા દિવસો પસાર થતાં બન્ને પ્રેમી બન્યાં.

આખરે રાજેશ્વરી પાટણ આવી; અને પ્રેમીઓ લુદાં પડ્યાં. વર્ષો જો વર્ષમાં પરમારો અને સોલંકીઓ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો. કર્ણુદેવ પરમાર સૈનિકોની એક હુકડીનો સરદાર બન્યો, અને લડતાં સોલંકી રાગનાં હાથમાં દેદ પડ્યાં.

X X X X

ચંદ્રાશિવરાત્રીને દિવસે ઉર્જિયિનીમાં લગવાન મહાકાલનો ઉત્સવ થતો. તે પ્રસંગે મોટા મેળો ભરાતો. બહારગામથી હજારો યાત્રાળુઓ લગવાન મહાકાલનાં દર્શન આવતા. વિગ્રહને અંગે ઉત્સવ બંધ ન રહે અને દર વર્ષે આવતા યાત્રાળુઓનો નિયમ લંગ ન થાય તે માટે સોલંકીઓ અને પરમારો વચ્ચેનો વિગ્રહ ચાર દિવસ સુધી બંધ રહેતો. સહેરના દરવાજાઓ ખુલ્લા મુકાતા; પરંતુ સરત એ કરવામાં આવતી કે યુદ્ધવિગ્રહ, દરમિયાન ખુલ્લા દરવાજાનો લાભ લઈ કોઈપણ સોલંકીએ સહેરમાં દાખલ થવું નહીં.

સાંજનો સમય હતો. કર્ણુદેવ પોતાના તંત્ર પાસે આરામથી એકાંતમાં લાંબો યંદ સતો હતો. તેવામાં પૂરજોશથી ઘોડા દોડાવી આવતા એક સૈનિકને તેણે દરથી નિહાળ્યો. તે સૈનિક તેની તરફ જ આવી રહ્યો હતો. તે જોશે થયો. થોડીવારે સૈનિક બિલકુલ નજદીક આવી પહોંચ્યો. ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી નીચા નખી તેણે મુજરા કર્યો. કર્ણુદેવ ચમક્યો. પુરુષવેષમાં તેણે રાજેશ્વરીને ઓળખ્યા.

“કાણુ ? રાજેશ્વરી ! અહીં !”

“હા.”

“રાજેશ્વરી ! કોઇ પણ સોસંકી શહેરમાં દાખલ ન થઇ શકે તે ચરતનો તે બંધ કર્યો છે. શરતભંગ માટે હું તને કેદ કરું છું.”

રાજેશ્વરીએ માત્ર હાસ્યથી જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“કેમ હસે છે ?”

“કર્ણદેવ ! હું જ તમને કેદ કરવા આવી છું.”

“મને ?”

“હા. તમે તુરગ તોડી નારી છૂટ્યા છો. મહારાજા જ્યાંમહે તમને પકડવા હુકમ બહાર પાડ્યો છે અને તે હુકમની જવાબદારી મેં સ્વીકારી છે. હું તમને કેદ કરીશ.”

“શી રીત ?”

રાજેશ્વરીએ તલવાર ખેંચી દંડયુદ્ધનું આગંત્રણ કર્યું. કર્ણદેવે સહર્ષે તે સ્વીકાર્યું. બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું. આખરે કર્ણદેવના હાથ ઉપર સખ્ત ધા પડ્યો, હાથમાંથી તલવાર છૂટી પડી કર્ણદેવ હાર્યો. રાજેશ્વરીએ તેને કેદ કરી ધોડા ઉપર બેસાડ્યો. બન્ને શહેર બહાર નીકળ્યા. કર્ણદેવના કપોલ પર બેચાર અશ્રુબિંદુઓ ચમક્યાં.

“કર્ણદેવ ! રડો છો ?” રાજેશ્વરીએ ધીમેથી પૂછ્યું.

જવાબ ન મળ્યો.

“કર્ણદેવ ! પરમાર બચ્ચાને વળી નિરાશા કેવી ?” કાંઈક મજાક અને કાંઈક કટાક્ષમાં રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“કુમારી ! મને તમારી દયા આવે છે તેથી રડું છું. નિરાશાથી નહીં.” કર્ણદેવની આંખમાં ચમકાર જણાયો.

“મહારી દયા ?”

“હા. યાદ છે તે દિવસની પ્રતિષ્ઠા ?” રાજેશ્વરીનો દેહ અર્પણ થશે કર્ણદેવને અજર તો ચમકેવને !” કર્ણદેવે યાદ આપનાં કહ્યું.

“કુમારી ! તે પ્રતિષ્ઠાનો હવે કદાચ ભગ થશે.”

“હા...”

x

x

x

“રાજેશ્વરી ! કર્ણદેવને માટે મુક્તિમિત્તા યાચવા તું આવી છો ?”

“હા, મહારાજા.”

“પણ તે કેદમાંથી નારી છૂટેલો રાજદોહી છે. રાજદોહનું ઇનામ વધ જ હોય.”

“મહારાજા.....”

“રાજેશ્વરી ! હું તેને બચાવું, પરંતુ એક ચરતે.....”

“શી ?” રાજેશ્વરીના સાદમાં અધીરાઇ આવી.

“એજ કે તું રણમલ સાથે પરણવા કમ્પૂલ થા તો.”

રાજેશ્વરીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“કેમ શું વિચાર છે ?” જાપસિંહે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મંજૂર છે મહારાજ. ”

“ ત્યારે તારાં લગ્ન થયા બાદ તુરતજ કહ્યુંવે મુક્ત થશે. ” જ્યારે ન્યાય ચૂકવ્યો.

રાજેશ્વરી અને રણુમલ પરપરાં મહારાજ જ્યારે મંજૂરી મુગદ પૂરી થઈ. જાન ધર તરફ પ્રયાણ કરવા તત્પર થઈ. રૂપાનાં પતરાથી જડેલી વેશ વગેરેમાંથી ઘેર લઈ જતા તૈયાર બની હતી. ગોત્રીજાને પણ લાગીને રણુમલ અને રાજેશ્વરી ધરણદાર નીકળી વેશમાં બેસતા માટે મંજૂર થયાં. પુરુષો એકબીજા સાથે આનંદગોષ્ઠી કરી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓ ગીતા ગાવામાં મરાગૂલ હતી. વાર્જિતો વાગી રહ્યાં હતા.

એક કમાળ કેદી જેવો જણાતો માણસ હાકિતો હાકિતો ટોળામાંથી રસ્તો કરતો આગળ આવી રહ્યો સહનું ધ્યાન તેણે ખેંચ્યું

“ કાણ ? કહ્યુંવે ! ” રાજેશ્વરીએ ધૂંધટ બોલો કરી પૂછ્યું.

“ કાણ ? રાજેશ્વરી ! હજી જાણે છે ? ”

“ હા, આપના છેલ્લા દર્શન માટે. ”

એકદમ કપડામાં છપાવી ગળેલી કટાર રાજેશ્વરીએ બહાર કાઢી પોતાના હૃદયમાં બોંધી. સહુ ચકિત થઈ બેઠે જ રહ્યાં.

“ કહ્યુંવે... મહારી પ્રતિજ્ઞા... પૂર્ણ થાય છે ” છેલ્લો શ્વાસ લેતાં રાજેશ્વરીએ શબ્દો પૂરા કર્યા.

વીણાવતીને—

પ્રભુલાલ શુક્લ

[નૃત્ય ગીત]

કરતાલે કવન તાલ પૂરી,
નલ-ગંગ-અધારિણી ! આવો;
નર્તને નુપૂર ગાન અઢલી,
કલ્પન-રંગ-વિધાયિની ! આવો—કરતાલે.

(અતરો)

ભાવનાના મેઘધનુ ચીતરી;
સ્મિત મંડના ! ચિરંતના ! આવો;
ચેતનાના દિવ્ય તત્ત્વ વેશી,
રૂપ રૂપ વેશ ધરી આવો—કરતાલે.

(અતરો)

સુકોમલા કમુંબલા પગલે,
આતમાના રમંદનોએ જાગો;
ઝણકી એક તાર નવ ગાને,
અચંચલા, વીણાવતી ! આવો—કરતાલે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ

નરસિંહ

આર્યવર્ત—જગતની પવિત્રમાં પવિત્ર ભૂમિ—આજે પરત્વે છે. તેની પ્રજાને તેના નવા શાસકોએ પોતાની પદ્ધતિએ કેળવી છે, ને હજી કેળવે છે. એ કેળવણીએ પ્રજામાં નવા સંસ્કાર પ્રગટાવ્યા છે, નવી ભાવનાઓ જગવી છે, નવા વિચાર રેલાવ્યા છે, જીવનનો નવો રાહ દર્શાવ્યો છે. આ નવીન મંસ્કાર કે ભાવના—રાહ કે વિચારના પ્રવાહની પાછળ ઉદ્દેશ શુભ છે કે અશુભ તે ઇશ્વર જાણે. પણ પરિણામ એ આગ્યું છે કે પ્રજા આર્ય—મંસ્કૃતિથી વિમુખ બનીને યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં મુગ્ધ બની રહી છે; સત્ત્વને શુભાવીને તે જીવનની લાલસુ બની છે; શક્તિને બાળુએ મૂળીને તે જગતને તારવાની હવાઈ કંપનાઓ કરતી ચઢે છે.

તેને આર્ય સતીત્વપ્રથા જંગલી લાગે છે; છૂટાછેડાની પ્રથા ન્યાયભરી જણાય છે. વિશેષ રાણીઓ પરણતા આર્ય રાજાઓ એને મૂર્ખ લાગે છે; રાણી તરીકે એકને રાખી અનેકનાં શિયળ લૂંટતા યુરોપીય રાજાઓ તેને મહાન જણાય છે. સંયમ અને બંધનના આર્ય આદર્શમાં એ ગુલામી માને છે. વિચાર અને વર્તન—જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, બીયજી જંગલમાં રચારીને શુભાવી બેઠેલું ઘેટાંનું ટાણુ સ્વેચ્છાચારમાં પડેલાય તેમ, તેને સ્વૈરવિહાર ગમે છે. ધર્મ, રામાજ, નીતિ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત, જીવમાત્ર કે આત્મા પ્રત્યેની ફરજ અને એ ફરજને અનુરૂપ બંધન એને આકર્ષા લાગે છે. એ એવું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ધ્રુવે છે કે જે તેને કાષ્ટ પણ કાળે સાચા સ્વાતંત્ર્યનાં દર્શન નથી કરવા દેવાનું.

પતિ પોતાની વૈભવલાજસાને ન સંતોષી સહે તો પત્ની તેનાથી છૂટી ચડા ધ્રુવે છે, પણ પતિ ધર્મ કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજ ચૂકે તો તેને મસ્તક મૂકવાનું તે નથી શીખવી શકતી; પતિ ઉગ્ર બને તો તેમાં તે અપમાન માની ઓ-સ્વાતંત્ર્યની ધૂત લગાવે છે, પણ માતા ભારતી સૈકાઓથી પારકી લાતો આઈ રહી છે તેની એને નથી પડી. પતિદેવને પત્ની કંઈક કહે કે સહેજ બૂલ કરે તો હાડોહાડ લાગી જાય છે, પણ એવા લાગે પતિ-દેવોને પોતે ગુલામ છે તેમાં કશું નથી લાગતું માતપિતા કે વૃદ્ધજનો કાષ્ટક પ્રસંગે કંઈ કંપકો આપે તો યુવાનવર્ગને અપમાન લાગે છે, પણ અપમાનની લાંબામાં લાંબી ધૂંસરી ગુલામીને તો તેઓ હસીને સહન કરતાં પ્રજાપક્ષીલાઓ બેસે છે. ને એ જ રીતે બિન્ન બિન્ન ધર્મો, સર્વેને એકમેકથી સ્વતંત્ર ચર્ચ વિજેતાઓનું સંરક્ષણ સ્વીકારવાનું, પોતાની મંસ્કૃતિથી અલગ ચર્ચ યુરોપીય મંસ્કૃતિને બેટવાનું ગમે છે. પણ આ બધી નવા શિશુ જેલાવેલી જાગ છે એ વિચારવાની કાષ્ટને નથી પડી. ભારામાંથી છૂટી પડેલી લાકડોઓની વાતાં તેમને આવડે છે પણ તે વાતાંનો પોતાના પર ચઢે રહેસો અમલ તેમને નથી મમળતો.

પ્રજાને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું ધેન ચક્રાવર્તમાં આગ્યું છે એટલે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યની કિમ્મત

ધર્મી ગણ છે; એને આર્થ સંસ્કૃતિનાં ઘેરાં ચિત્રો બતાવી યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં તારવેલાં 'મોઢક પૃષ્ઠો' લખાવવામાં આવ્યાં છે, એટલે તે આર્થ સંસ્કૃતિનો આદર્શ યુરોપીય સંસ્કૃતિની જાળમાં ફસાય છે. પણ જો તેને એકાદ વખત યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં કાળાં પૃષ્ઠો નીરખવાની તક આપવામાં આવે તો તેની આંખનાં પડળ તરત ઊઘડી જાય.

યુરોપીય સંસ્કૃતિના પોપટજીઓ કહે છે કે, 'ત્યાં ઓછો સમાનતા ભોગવે છે.' પણ ઇતિહાસ કહે છે કે, 'સિકંદરથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધીના ૨૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં યુરોપીય ગાળાઓએ ઓછામાં ઓછી એક લાખ શુશ્રુવતી રાણીઓને છૂટાછેડા આપ્યા છે; પણ તેમાંથી એક પણ રાણી પુનર્જન્ન નથી કરી શકી. કેટલીકનાં ખૂન થયાં છે, કેટલીકને દેશપાર કરાવલી છે ને ઘણીને જાત્રામાં રખાવલી છે. તટલાક દેવાવલી ગણીઓમાંની કોઈકે જ્યારે પુનર્જન્નનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે મોટે ભાગે તો તે રાણી અને તેની સાથે પરણુવા તૈયાર થનાર પુરુષ-બંનેનાં ખૂન થયાં છે અને નહિતર બંનેને જુદા જુદા દેશવટો અપાયો છે. રાજરાણીઓ ઉપરાંત અમીર-ઉમરાવોની પણ છૂટી કરાવલી લાખો મુંદરીઓની એ જ રિયતિ થઇ છે. ને રાજવંશોને બાદ કરીએ તો સામાન્ય પ્રજામાં પણ માતૃપિતાની અદલા-બદલીથી કે અપરીણિત રિયતિમાં જન્મભેદનાં બાળકોના ત્યાગથી નાનાં નાનાં બાળકોની ને તેમની માતાઓની જે દુર્દશા થાય છે તેનાં ચિત્રોની બીજણતા તો તે વિષયના તટસ્થ અભ્યાસ પછી જ સમજાઇ શકે. પણ આ રિયતિ સામે, આર્થ રાજ્યો વિશેષ રમણીઓના પતિ તરીકેની જવાબદારી ઉઠાવતા કે આર્થ વ્યવસ્થામાં ઓ-પુરુષને છૂટાં પડવાનો અધિકાર નથી અપાયો તેને બીજણ કહી, યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં વખાણુ તો કેવળ તે સંસ્કૃતિનાં શુભાભો જ કરી શકે.

સત્ત્વ, સંયમ ને અજિહાનની લાવનાથી દૂર રહેલી યુરોપીય સંસ્કૃતિએ ઇતિહાસને પણ પોતાનાં કાળાં કૃત્યોથી કલંકિત કર્યો છે. વર્તમાન યુગની ગેરી પ્રજા આર્થ સંસ્કૃતિમાંથી કેટલાંક તત્ત્વો લઈ પોતાની એ સંસ્કૃતિને સુધારવા મથી રહી છે પણ કાળી પ્રજાઓમાં તો તે પોતાની અગાઉની બધી સંસ્કૃતિનાં જ બીજ રાખી રહી છે.

પોતાને ત્યાં તે છૂટાછેડાને ને અનીતિને મર્યાદિત કરવા મથે છે; અહીં તે તેનો પ્રચાર થવા દે છે. આજે તે પ્રજા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે તે સંસ્કારિત અને વ્યવહાર છે, પણ અહીં તે તેને એવા મૂળ સ્વરૂપમાં ફેલાવે છે કે જેમાં નિર્વૈય થઈ માર ખાવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય. ત્યાં તેણે સંતતિનિયમન મામે પ્રતિબંધ મૂક્યો છે; અહીં તેનો પ્રચાર થાય છે. ત્યાં પ્રજાકીય લશ્કરી બળને પ્રાણુ લેખવામાં આવે છે; અહીં તેને બિન-જરૂરી શલ્યાવાય છે. પોતાની અગાઉની સત્ત્વજીન સંસ્કૃતિએ કેટલી અનીતિ, કુસંપ અને પરિણામમાં કેવાં બીજણ દુઃખ ને રોગને જન્માવ્યાં છે તે તે પ્રજા સમજી ગઈ છે; પણ અહીં તો રોગ, અશક્તિ, કુસંપ વગેરે ફેલાય તે તેમને રોચક થઈ પડે તેમ છે. પરિણામે પોતાની એ સંસ્કૃતિને અહીં રોપવા માટે તેઓ તે સંસ્કૃતિનાં લયંકર પરિણામ ને કાળાં ઐતિહાસિક પૃષ્ઠોને અહીંની કેળવણીમાંથી છૂપાવી દે છે. પણ યુરોપના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષકો કે તટસ્થ ઇતિહાસકારોએ તે નથી છૂપાવ્યાં. એ સંસ્કૃતિનાં હિંદમાં વિકાસ સાથે ઉદ્ભવતાં પરિણામ એવધી લેખ 'સુવાસ' માં અગાઉ (ચૂંચાતી માતાઓ-અંક ૨૩, ૨૪) પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. અહીં, તેમણે પોતાના ઇતિહાસમાંથી કેટલાં કાળાં પૃષ્ઠોને છૂપાવી રાખ્યાં છે

તે, સંખ્યાબંધ મૂળ ઇતિહાસોમાંથી તારવીને, રજૂ કરાયાં છે. આ રજૂઆત પાછળ કોઇ પ્રગ્ન પ્રત્યે દેખેના ઉદ્દેશ નથી. પણ પ્રચાર પામતી વિનાશક સંસ્કૃતિ સામે લાલ ખતી તરીકે જ તેના ઉપયોગ છે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિની ખરી શરૂઆત સિકંદરથી થાય છે એટલે અહીં પણ તેનાથી જ શરૂ કરીશું.*

* * *

સિકંદર, બેબીલોનના રાજમહેલમાં, શરાણ અને સુંદરીના મોહપાશમાં ફસાઈને, યુવાન વયે જીવન ગુમાવી બેઠો તે તો જાણીતી વાત છે. પણ તે ઉપરાંત તેના અને તેના કુટુંબના ઇતિહાસમાં ખીજાં પણ અનેક કાળાં પૃષ્ઠ છે.

ઇતિહાસમાં તેને શીલીપના પુત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તો, તેની માતા ધણી ઉગ્ર, સ્વચ્છંદી અને હડીત્તા સ્વભાવની હોઇ શીલીપે તેની સાથેનો સંબંધ કમી કરી નાંખ્યો હતો. ને અનેક ઇતિહાસકારોએ કબૂલ્યું છે તેમ સિકંદરનો ખરા પિતા, મીસરમાંથી દેશપાર થયેલો, મેસીડોનિયામાં રહેતો ને શીલીપની ગણી સાથે પ્રેમ સંબંધ ધરાવતો રાજા નેકટાનેયસ હતો.

આ હકીકતને મીસરના ઇતિહાસમાંથી પણ ટેકા મળે છે. સિકંદરે જ્યારે મીસર પર ચડાઇ કરી ત્યારે ત્યાંના સેનાપતિઓએ સામનો ન કરતાં કહેલું કે, “હાલે એ શીલીપનો કુમાર કહેવરાવતો હોય. પણ ખરી રીતે તો તે અમારો જ રાજકુમાર છે. તેના વિજયમાં તો અમારે ગર્વ લેવો ધટે.”

તેને જગતનો સમર્થ શાસક ને મહાન સેનાપતિ ગણાવવામાં આવે છે. શાસક તરીકે તો તેણે કશું કામ બજાવ્યું જ નથી. પણ સેનાપતિ તરીકે પણ તેની યોગ્યતા સંકારપદ છે. હિંદમાં તેણે, સન્માનપૂર્વક સંધિ કરવાને આવેલા ને તેના વિશ્વાસ નીચે સતેલા ૩૨૦૦૦ રજપૂતોની રાત્રે જે કતલ કરાવી અને અનેક રથો બિનલશ્કરી સ્ત્રી-પુરુષોનો તેણે જે બોચ લીધો તે બેતાં તેને સાચો સેનાપતિ નહિ પણ કોઇ છૂટારા ટાળીને નાપક જ ગણી શકાય.

પોતાના કહેવાતા પિતા શીલીપના ખૂનમાં તેનો હાથ હતો ને ખરા પિતા નેકટાનેયસને તો તેણે પોતાને હાથે જ મારી નાંખેલો.

સિકંદરની પછી યુરોપમાં ‘મહાન’નું બિરુદ પામનાર કોટો. તેની પત્ની મર્સિવાના ૩૫માં ફસાયલા તેના મિત્રે કોટો પાસે તેની પત્નીની માગણી કરી. ને કોટોએ તેને તે સોંપી દીધી. અલગ્યત, લક્ષ્મીસંપન્ન મિત્રના મરણ પછી કોટો પોતાની પૂર્વની પત્નીને તેના વિપુલ ધન સાથે પોતાને ઘેર પાછી તેડી લાવ્યો.

તે અરસામાં યુરોપના મહાન શાસકો ને અગ્રણી પુરુષો તે પોખી અને ભુલિયસ સીકર. પોખીને એમીલિયા નામે સુંદરી પર પ્રેમ જગતાં તે તેને ગર્ભવતી રિયતિમાં જ ઉઘાડી ગયો. ને એમીલિયાના પનિને તેણે તેની તે પત્ની પોતાને પરણાવવાની ફરજ પાડી.

* નીચેનાં પ્રશ્નોમાં અપાયેલી દરેક વિષયોની નીચે, લેખનું કદ ચિરોષ પ્રમાણમાં ૫૫૦ નંબરનાંકયે, મૂળ ઇતિહાસિક પ્રમાણ ટાંક્યું નથી. પણ ‘Plutarch's Lives’, ‘Encyclopaedia Britannica’ ‘Roman Emperresses’ જેવે પ્રમુખ મૂલ્ય મનોમાંથી તે હકીકતો લેવામાં આવેલી હોઈ મૂળ પ્રમાણ ઇચ્છનારે તે મંથા વપરાસી જવા,

સીઝર પોમ્પીનો સમરો થતો. તેણે સર્વમત્તાધીશ બનવાને જમાઈનું ખૂન કરાવ્યું. તે અનેક સુંદરીઓના મોહમાં ફસાયેલો હતો અને તેમાં મીસરની મહારાણી ક્લીઓપેટ્રા નામચીન બની છે. સીઝરની બીજી પત્ની પોમ્પીવાના પ્રેમિક ક્લોડિયસ વગેરે રાજપુરુષો સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરીને પોમ્પીયાની યુવાકાતે જતા તે પ્રમંથ રોમન સાહિત્યમાં ખૂબજ રોમાંચક લેખાય છે. આ ક્લોડિયસ માગે જ્યારે કેમ આવ્યો ત્યારે સાબિત થયું કે તે સીઝરની પત્ની ઉપરાંત પોતાની સગી બહેન સાથે પણ બલિયાર ચલાવતો હતો.

સીઝરનું ખૂન થતાં તેનો મિત્ર એન્ટની અને તેનો વારસ ઓગસ્ટસ બનેએ, એક પ્રસંગે એકબેકની સાથે મળીને તે બીજા પ્રમંથે એકબેકના દુશ્મન બનીને, રોમમાં લોહીની નદીઓ વહાવી. આ લોહીમાં પણ મહત્વનો ભાગ અનીતિએ જ ભજવ્યો છે.

એન્ટનીની પત્ની ફ્લવીયા મુક્તવિહારિણી હતી. રોમના મહાન રાજનીતિજ્ઞ, યુરોપના પ્રથમ નંબરના વક્તા ને આર્ય સતિપ્રયાના પ્રશંગક સીસેરોએ ફ્લવીયાના એવા મુક્તવિહાર પ્રત્યે નાપસંદગી દર્શાવેલી. પરિણામે ફ્લવીયાએ સીસેરોના ખૂન માટે એન્ટનીને ઉશ્કેર્યો. એન્ટનીએ સીસેરોનું ખૂન કરાવ્યું ને ફ્લવીયાએ સીસેરોના કપાયલા મસ્તકને ઘેર મંગાવી તેમાંથી સીસેરોની જીભ કાપી લીધી.

જ્યારે એન્ટની મીસરની મહારાણી ક્લીઓપેટ્રાના પ્રેમમાં ફસાણો ત્યારે ફ્લવીયા ઉશ્કેરાણી, ને તેણે ઓગસ્ટસ ને એન્ટનીને દરાવી તેનો વધ કરે તો તેની રખાત બનવાનું કહ્યું, પણ ઓગસ્ટસે તેને છુટકારી કાઢી. તે પછી ફ્લવીયાએ એન્ટનીને ઓગસ્ટસ સામે ઉશ્કેર્યો, અને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તે પ્રમંથે ક્લીઓપેટ્રાએ ઓગસ્ટસનો સિતારો ચડતો જોઈ એન્ટનીનો પણ છોડી ઈર્ષ ઓગસ્ટસને મદદ કરવા માંડી. પણ ઓગસ્ટસે તેના પ્રેમનો સ્વીકાર ન કરતાં ક્લીઓપેટ્રાએ આપઘાત કર્યો.

એન્ટનીના નાશ પછી ઓગસ્ટસ રોમનો શહેનશાહ બન્યો. તે યુરોપનો એક મહાનમાં મહાન રાજવી ગણાય છે. તેના નામ પંચી ખ્રિસ્તી વર્ષના આઠમા મહિનાને ઓગસ્ટ નામ અપાયું છે. તે ઓગસ્ટસને લીવિયા નામે એક પરીણિત સ્ત્રી પર પ્રેમ જન્મતાં તેણે સુવાચકમાં રહેલી પોતાની પત્નીને દોઢ દિવસની બાળકી સાથે કાઢી મૂકી ને લીવિયાના પતિને તેની પત્ની પોતાને સોંપવાની, એટલું જ નહિ પણ, લગ્નમાં હાજર રહી, તે પત્નીના પિતા બની, પોતાની સાથે તેનો હથેલાઓ કરાવવાની પણ ફરજ પાડી.

ઓગસ્ટસની પુત્રી જુલિયા ભયંકર બલિયારિણી હતી. તેણે પોતાના પ્રેમપાશમાં હજારો પુરુષો ઉપરાંત પોતાના પિતાને પણ ફસાવી દીધો હતો એટલે ઓગસ્ટસ તેને કઈ કહી ન શકતો. ઓગસ્ટસ જેવો રાજવી પુત્રી સાથે બલિયાર કરે એ માની ન શકાય તેવું છે પણ જુલિયાની પુત્રી અમીપીનાનો પુત્ર ને ભવિષ્યનો રોમનો શહેનશાહ ક્લીગુલા પણ જાહેરમાં કબૂલતો કે પોતાની માતા અમીપીનાનો જન્મ ઓગસ્ટસ અને જુલિયાના સંયોગને આભારી હતો; ત્યારે શકાને માટે ધણુ ઓર્થુ સ્થાન રહે છે.

જુલિયાની બલિયારશીલા ઢાંકવાને ઓગસ્ટસે નેને પ્રથમ એક રાજકુમારે, વેરે પરેન્જીવી, પછી પોતાના નૌકાધીશ યેરે પરજીવી અને છેવટે, પોતાની પત્ની લીવિયાના આગલા ધણીના પુત્ર ટીબેરિયસને તેની ગુણવત્તી પત્ની સાથે છુટાછેડા લેવડાવરાવી, તેને એ ઝોડ ધળગાડ્યું. પણ ગિયારો ટીબેરિયસ તો પોતાની નવી પત્નીના સખ્યાબધ પ્રેમિકોની ધમકાથી એવો ગભરાયો કે તે રોમ છોડીને ગામડામાં ભાગી ગયો.

રામમાં માર્સિયસ દેવની એક સુંદર પ્રતિમા હતી. અને વજીરો પોતે પાછલા દિવસે જોટલા કેમ જીતી શક્યા હોય તેટલા ફૂલહાર તે પ્રતિમાને સવારે પહેરાવતાં. પણ જુલિયાએ હવે એક નવી રીત કાઢી. તેને રાત્રે વ્યભિચાર માટે જોટલા સુંદર પુરુષો મળી શક્યાં હોય તેટલા મુંગટ તે બીજી સવારે માર્સિયસના મરવકે મુકાવવા લાગી.

એક દિવસ આ જુલિયાને એક સભામાં પૂછાયું કે, “સુંદરી, તમારાં સંતાન તમને તમારા પતિથી ચર્ચાં હોય તે તો લગભગ અગ્રભવિત વાત છે. છતાં જ્યાં સંતાનના ચહેરાં તમારા પતિ સાથે મળતા કેમ આવે છે?”—હિતરમાં જુલિયાએ કહ્યું, “બહારના મુસાફરોને તો હું ત્યારે જ સ્થાન આપું છું જ્યારે મારું વહાણ ધરનાંથી ભરાઈ ચૂક્યું હોય.”*

જુલિયાએ પોતાના દરેક પ્રેમિકને વર્ષાસન બાંધી આપેલું ને એ નાણાંનો બોજ રામની તિબેરીને માથે પડતો. જગવિખ્યાત મહાકવિ વર્જિલ પણ આ જુલિયાના પ્રેમિકામાંનો એક હતો.

ઝોગરટસની પુત્રી જેમ વ્યભિચારિણી હતી તેમ તેની પત્ની કાબ્રાઆજ હતી. પોતાના આગલા ધણીના પુત્રને ગાદી મળે તે માટે તેણે ઝોગરટસના દરેક અગ્રભવિત વારસો ને નૌકાધીશ અગ્રોપ્પાનાં પુત્રપુત્રીનાં ખૂન કરાવી નાખેલાં. ને અંતમાં તેણે પોતાના પતિને પણ એર આપ્યું. ખ્રિસ્તી લક્ષ્મણીનો વેશ લઈને અને હરનિશ જોડસેમના મંદિરને બેઠો મોકલાવીને તેણે પ્રભના મોટા ભાગને વશ કરી લીધેલો. એટલે ઝોગરટસના અકાળ મૃત્યુ પછી તે પોતાના આગલા ધણીના પુત્ર ટીબેરિયસને સહેલાઈથી રામની ગાદી અપાવી શકી. પણ એ પુત્ર એવો ડાહ્યો નીકળ્યો કે આગળ ઉપર જ્યારે તેની માતા પર વ્યભિચાર અને ખૂનના આરોપ મુકાયા ત્યારે તેણે તે આમે માતાનો બચાવ કરવાને બદલે આરોપીઓનાં નિવેદનને વધુ મદદ આપ્યું.

ટીબેરિયસની પછી કાલીગુલા રામની ગાદીએ આગ્યો. તે એ અગ્રોપીનાનો પુત્ર હતો કે જે પિતા-પુત્રીના સંયોગથી જીવન ચર્ચ હતો. કાલીગુલાએ પોતાની કુમારવયે ટીબેરિયસનાં મેત્રી માર્કોની પત્નીને ફસાવેલી ને માર્કોએ લાખી લાખની આંશાએ તેમાં તેને સગવડતા કરી આપેલી. પણ ગાદીએ આવ્યા પછી કાલીગુલાએ તે બંનેનાં ખૂન કરાવી નાખ્યાં.

કાલીગુલાના વ્યભિચારી માનસને હદ નહોતી. તેણે પોતાની જહેનોને તેમના ધણી-ઓથી છૂટાછેડા લેવાની અને પછી પોતાની અને પોતાના સંખ્યાબંધ મિત્રોની સાથે વ્યભિચાર કરવાની ફરજ પાડી. જહેનોની સાથેના આ વ્યભિચારના પરિણામમાં એક જહેને એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. તે પછી કાલીગુલાએ એ જહેનો પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકી તેમને દેશવટો દીધો. ને સમય જતાં જહેનના પેટે યેરેલી પુત્રીની સાથે પણ તેણે વ્યભિચાર કર્યો ને પરિણામમાં બીયણુ અત્યાચારથી તે પુત્રી મૃત્યુ પામી.

કાલીગુલાએ મિત્રોનું એક એવું મેડળ જમાવેલું કે જે તેના જેવું જ પાછલી હતું. જહેનોની દુર્દેશા કર્યા પછી તે જ્યાં નગરની સુંદરીઓ પર નજર દોડાવી. તેઓ સ્વપ્નવતી સ્ત્રીઓને, હમેશાં ઉઠાવવા લાગ્યા ને તેમની સાથે વ્યભિચાર એકતી વખતે તેમના પતિઓને સમીપ જાણ રહી એ બીયણુ હસ્તનું અવસોકન કરવાની ફરજ પાડવા લાગ્યા. જે પતિઓ પોતાની પત્નીઓ સાથેના એવા વ્યભિચારના નિરીક્ષક બનવાને તૈયાર નહોતા તેમનાં જનનમાં છૂટાવા લાગ્યાં.

[ચાલુ]

કવિ ન્હાનાલાલ

[એક દૃષ્ટી નોંધ]

રમણલાલ વ. દેસાઈ

વીસમી સદીને-વીસમી સદીના ગુજરાતને ધડનાર સાહિત્યકારોમાં કવિ ન્હાનાલાલનું સ્થાન અનોડ છે એમ દૃઢીએ તો આપણે એક ઐતિહાસિક સત્ય ઉચ્ચારીએ છીએ. સાહિત્યમાં નજરે ચડે એવાં અનેક ઊંચાં નીચાં સિખરો તો છે જ. પરંતુ તેમાં ઊંચામાં ઊંચું સિખર તે ન્હાનાલાલ. ઝોગણીસમી અને વીસમી સદીનાં સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય આદોલનો, ઝીંકી તૈયાર થયેલા માનસદ્વારા વિચાર, ઉચ્ચાર અને દર્શનના પડધા પાડી ગૂર્જરજીવન અને સાહિત્ય માટે નવનવા ચીલા પાડી આપનાર એષ્ટ સાહિત્ય-નેતા કોણ એમ કોઈ પૂછે તો સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે ન્હાનાલાલનું નામ દઈએ. હવે કદાચ reservations-એષ્ટત્વ સ્વીકાર સાથે સંકોચ-હરો. કાલનું વહન સર્વને ઈતિહાસ બનાવી દે છે, અને ઐતિહાસિક દષ્ટિ ખૂબીઓ સાથે આમીઓ પણ ઊભી કરે એ સંભવિત છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે, વીસમી સદીના અત્યારસુધીના સાહિત્યમાં ઊંચામાં ઊંચું સિખર તે ન્હાનાલાલ.

વર્તમાન સાહિત્યકારોના નમૂના-type-નું નિરીક્ષણ તેમનામાં કરીએ. નવીન યુગનો જે સાહિત્યકારોદ્ધાર ગુજરાતમાં ઉદય થયો એમાંનાં બે પ્રતાપી નામ તે દશપત અને નર્મદ. આધુનિક ગુજરાતને ધડનાર એ બે સાહિત્યકારોમાંના એક સૌમ્ય સાહિત્યકાર દશપત-રામના પુત્ર તરીકે ન્હાનાલાલનો જન્મ. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો ભક્તિ અને નવીન વિચારો-સુધારોનો સમન્વય આમ પ્રથમથી જ ગળધૂધીમાં.

યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ એ બીજું તત્ત્વ ન્હાનાલાલના ધડતરમાં. અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષાઓનો અભ્યાસ—છતાં સંસ્કૃત રાષ્ટ્રવાદીનો ખૂબખૂબ પરિચય.

હાઈસ્કૂલ-કોલેજની રમતગમતનો શોખ એ ત્રીજું તત્ત્વ.

પશ્ચિમના સાહિત્યવાંચનમાંથી ઉદ્ભવેલી અને કંગ્રેસદ્વારા પોષાયેલી દેશભિમાનની ભાવના એ તેમના જીવનનું ચોથું તત્ત્વ.

આવા સંજોગોમાં સ્વસંકીર્ણ જંગતી જ્યોત જેવું જ્ઞાન-consciousness-અહં એ પાંચમું તત્ત્વ. કર્તવ્યનિષ્ઠ પિતા અને ઉગ્ર માતાના રચેલા કુટુંબ-વાતાવરણમાં.

વીસમી સદીના બીજા દશકાથી નીતિભાવનાનાં બદલાઈ રહેલાં સ્વરૂપો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં નીતિની દૃઢ બંધાઈ ગએલી ભાવના એ છઠું તત્ત્વ. રસિકતા પૂરી પરંતુ તે લગ્નની મર્યાદામાં જ. શૂંગારરસ ખરો પરંતુ તે ગિલતસ વારતવતને વળગતો તો નહીં જ એ માનસરપટતા.

ચોળી ચણિયો પાટલીનો ઘેર, સેંચલે સાળુની સોનલ સેર;
 છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ, લલિત લગ્નનો વદન જમાવ;
 અંગ આખેયે નિજ અલખેલ, સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ.
 જેવું સરસ રસિકતાથી હલકાતું મૂર્ચ્છરનારીનું. વર્ણન બીજે વાંચ્યું નથી.

પરંતુ એ વર્ણનની મર્યાદા આમ અંકાય છે:

ભાલ કુમકુમ, કર કંકણ સાર, કંથના સન્ધ્યા તેજ શણગાર.

વળી-

ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીચી, ઢોકે વળી નવીન પાલવ ઉર દેશ;

સંકેતરી કોર સરતી કરવેલગીએ, તેના નથી રસિક સાસ્ત્રીય જાણકારો.

જેવી અદ્ભુત વ્યંગ્યાર્થમાં રસનિષ્પત્તિ કરતી પંક્તિઓ વર્તમાન કવિતામાં તે
 ન્દાનાલાલ સિવાય બીજા કવિએ ઉતારી જાણ્યામાં નથી.

પરંતુ એ સર્વરસિકતાને એક સનાતન ચેતવણી એ જ કવિએ આપી છે:

એ રસતરસ્યાં જાળ, રસની રીત ન ભૂલશો!

પ્રજુએ બાંધી પાળ, રસસાગરની પુણ્યથી.

જૂની તેમજ નવી સંસ્કૃતિ બંને પ્રત્યે ઉદારતા એ સાતમું તત્ત્વ. દૌરંબિક જીવનમાં
 કવિતા નિહાળવાની વૃત્તિ: સાથે સાથે જૂનવાણી લાજ, પડદા, સ્ત્રી-પુરુષતા સદગ્ગં મીઠન
 પ્રત્યે બીજી ચતી સંયમ અને શંકાની ભાવના એ સર્વનો વિરોધ. તેમણે કદેપેલાં પુરુષ અને
 સ્ત્રી-પાત્રો ગામડાંનાં કે શહેરનાં હોય, સામાન્ય કોટીનાં હોય કે રજવાડી હોય. તે પછી તે
 ખંડુ છૂટથી એક ખીલની સાથે હળી ભળી શકે છે.

આમ આવાં આવાં ખોલવણી પામેલાં તત્ત્વોથી ધણવલા માનસનો અંગત વિશિષ્ટતા
 પણ ભૂલવાની નયો. ઉપર ગણવેલાં કેટલાંક તત્ત્વો એ યુગના ધણતરમાં મૂળભૂત દર્શા.
 પરંતુ સહુ કોઈ ન્દાનાલાલ બની ચકયા નથી, ન્દાનાલાલ હજુ સુધી એક છે અને અનોક છે.
 એ વ્યક્તિગત તત્ત્વ. એ અંગત વિશિષ્ટતાએ, એ સ્વયંજૂ અદમે પ્રચલિત તત્ત્વોને પોતાના
 જીવનમાં ધટાવી ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્જી ચુગરાતને ગૌરવાન્વિત કર્યું.

વિદ્યાર્થીયુગ પછીના સંસ્કારો પણ જીવનધણતરમાં ભારે ભાગ ભગવે છે. જે કે
 બાળપણ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા એ સમગ્ર જીવનના પાધારૂપ બની જાય છે. પછીનું ચણતર એ
 પાયા ઉપર જ.

કવિ ન્દાનાલાલ રાજવીઓના શિક્ષક બન્યા: સાદરા અને રાજકોટમાં સફળ સુખી
 જીવન ધનસંચયમાં નહો પણ સંસ્કારઅંચયમાં, સંસ્કારવિનિમયમાં, સંસ્કારની લદાણી
 કરવામાં મોજ માનતું બની ગયું. ઉદારતા, મૈત્રી, ઉત્સાહ એ જીવનનાં બિજગતાં અંગો
 બન્યાં. સાહિત્યમાં પણ ભવ્ય સફળતા મળી-જે બહુ જ વિરલ વ્યક્તિઓને મળે છે.
 ચક્રિતાળી પુરુષો ઐશ્વર્ય હોય તોય તેમનામાં સ્વાભિમાન-સ્વમાન નથી હોતું એમ કહેવાય
 નહો. ચક્રિત અને ચક્રિતનો સામુદાયિક સ્વીકાર એ તેના છુપા અંદરે પણ જાણ્યત અને
 તીવ્ર રાખે છે. સૌમ્યતાપૂર્વક સાહિત્યમાં પ્રવેશતા એ મદાકરિનું અહિં સ્વાભાવિક રીતે જ
 પોતાનું આદ્યું. સામર્થ્યની શક્તિમાં બહુ જ ભવ્ય અને ઉદાર સાદિતરમનાઓ પણ યથ.

શિક્ષકમાંથી કેળવણીકાર તરીકે અને વહીવટી અમલદાર-administrators તરીકે પણ કવિ ન્હાનાલાલ સફળતાપૂર્વક વિકાસ પામ્યા. સદ્ભાગ્યની એ વાત હતી કે જીવનની આજ સફળતાએ તેમના સાહિત્યનું લેશ માત્ર રોધન કર્યું નહીં. જીવનું એ રથાતો અને અધિકારો તેમનાં સાહિત્યને પોષક નીવડ્યાં. આજન્મ સાહિત્યકાર ન્હાનાલાલે એ સુખમય પરિસ્થિતિને પોતાના સાહિત્યવિકાસ અર્થે ઉપયોગમાં લીધી. કાઠિયાવાડ-એજન્સીનું કેળવણીખાતું તેમને હરતક આપ્યું.

હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ વીસમી સદીની શરૂઆતથી ઉગ્ર બનતું જતું હતું. બંગ-ભંગનો પ્રસંગ, તિલક ઉપર ચાલેલો કેસ, ક્રાંતિનાં દિસકે સ્વરૂપો, જર્મન યુદ્ધ, ગાંધીનો દિદ્યવેશ તથા જલિયાનવાસા આગવાળી કતલ એ બધાય પ્રમુખો હિંદને રાજદારી નગૃતિ વધારે અને વધારે આપે જતા હતા. જલિયાનવાસા આગની કતલે હિંદની પરા-ધિનતા સાથે સ્થિતિ સંસ્તનનના નિષ્કુર અને વાકજીભાં ગૂંચવતા સ્વાર્થભર્યા આત્માને ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત કર્યો, દિલ્લાસીઓની ક્રોધજ્વાળા સમગ્ર હિંદ ઉપર ફેલાઈ ગઈ, અને એ ક્રોધ પણ પરાધિનતાને પાત્ર સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થયો.

કવિ ન્હાનાલાલનું માનસતંત્ર આવા પ્રચંડ પ્રવાહોનો પડો ન પાડે તો નવાઈ કહેવાય. તેમણે સારા પગારનો મોહ જતો કર્યો, અમલદારી સત્તાને બાજુએ ખસેડી અને સારા પગાર અને ઊંચી સત્તાને બંને મળતાં સુખ-સગવડને ક્ષણે છોડી પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું.

પરંતુ દેશસેવા માટે મુક્ત બનેલા આ મહાકવિને વર્તમાન રાષ્ટ્ર-સંસ્થાઓ અપનાવી શકી નહીં. કેના સ્વભાવનો, કેના વર્તનનો દોષ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર ગણવો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે અને આપણા કાર્ય માટે બિનજરૂરી છે. માત્ર એકજ સત્ય આપણે જોઈ શક્યા: કવિ ન્હાનાલાલ અને વર્તમાન રાષ્ટ્રવત્તણ વચ્ચે અભેદ એકથ વિકસી શક્યું નહીં. ન્હાનાલાલનું દેશાભિમાન અને તેમનો સ્વાર્થત્યાગ ગુજરાતને ગૌરવ આપે એવાં તરનો છે. છતાં રાષ્ટ્રીય પ્રવાહ-કહે કે એ પ્રવાહને દોરતાં ન્હાનાં મહેાટાં માનસ અને ન્હાનાલાલના માનસનો મેળ ન મળ્યો. એકજ પક્ષમાં અનેક પ્રબળ અંદ ભેગાં થયાં હતાં જ. એ અહેના ધર્મણું આ પરિણામ દશે દેશસેવા માટે દુઃખ આવકારનાર એક વિરલ વ્યક્તિ આમ એકલી અટુલી બની ગઈ.

એ એકલતા-એ ત્યાગની નિષ્ફળતાનું બાન મહાકવિના હૃદયને કેવું ખાઈ, મહાકવિની વાણીને કેવી ઉગ્ર અને મહાકવિના વર્તનને કેવું વિચિત્ર બનાવી દે છે એ જોવા માટે આજના કવિ ન્હાનાલાલ તરફ નજર નાખવી બસ થશે. આ સ્થળે દીકા કરવાનો આશય નથી. આપણી સાર્વજનિક મિલકત-અને બહુ જ કિંમતી મિલકત-સરખા મહાકવિ ન્હાનાલાલની કવિતા સમજવા માટે એક વ્યક્તિ તરીકે તેમની વિશાળ જીવનભૂમિકા નીરખવાની જરૂર હોવાથી આ પ્રયત્નનો હેતુખં કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યને માટે આથી એક દુઃખદાયી પરિણામ આવ્યું. કવિ ન્હાનાલાલનાં—

‘પાર્યને કહો ચઢાવે બાણ’

જેવાં બધાં કૃત્રીઓની સાથે આપણી સજાઓ અને આપણી ક્ષાપ્તો શરૂ થવાને બદલે—

છૂટાં ફૂલ

ઓગસ્ટની એકવીશમી તારીખે મેક્સીકોમાં જેનું ખૂન થયું તે લીયો ટ્રોટસ્કી જંગતનો એક વધુમાં વધુ નામાંકિત ને સાથે જ વધુમાં વધુ દુઃખી વીર પુરુષ હતો.

૧૮૭૭ માં, રશિયાના એક સામાન્ય નગર બેલીસ્તોક્માં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા એક યહૂદી ખેડૂત હતો. કેંઈક વિદ્યાપીઠમાં ટ્રોટસ્કીએ પોતાનું શિક્ષણ લીધું. ને તે સમયે રશિયામાં ચાલતી ઝારવિરોધી રાજકીય પ્રવૃત્તિને નેણે પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું.

જગવિખ્યાત રશિયન નરગ્ન લેનીને તેને પોતાનો શિષ્ય ને સાથી બનાવ્યો. રશિયન ક્રાન્તિમાં પ્રાણ પૂરવામાં ટ્રોટસ્કીનો ફાળો અદ્વિતીય હતો. ૧૯૧૬ માં તે, મહામુઘના પ્રસંગે, કેનેડામાં અટવાઈ ગયેલો. પણ ૧૯૧૭ માં નેને ત્યાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો. તેણે તરત જ રશિયામાં જઈ પહોંચી સળગતી ક્રાન્તિમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો. તે ક્રાન્તિએ ઝારનો નાશ કરી રશિયામાં કોમ્યુનીસ્ટ શાસનની સ્થાપના કરી.

રશિયામાં તે સમયે લેનીન કોમ્યુનીસ્ટ પક્ષનો શિરતાજ હતો, સ્ટેલીન તે પક્ષનો મહામંત્રી હતો, ને ટ્રોટસ્કી લશ્કરી અધિકારી હતો. પણ લેનીન મરણ પામતાં ટ્રોટસ્કી ને સ્ટેલીન બંને દરીફ બન્યા.

ટ્રોટસ્કી આદર્શવાદી હતો; તે આખા જંગતમાં રશિયાના જેવી જ ક્રાન્તિ ફેલાવી પૃથ્વી પર કોમ્યુનીઝમ પાથરવા માગતો હતો. જ્યારે સ્ટેલીન યુગદ્ધ ને બ્યવહાર વીર હતો. તેણે ક્રાન્તિને રશિયામાં જ મર્યાદિત રાખી રશિયન પ્રજાના આર્થિક ઉદ્ધારને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું.

આ હરીફાઈમાં ટ્રોટસ્કી હારી ગયો. તેને કોક્સસમાં દેશપાર થવું પડ્યું. ત્યાંથી તે તૂર્કી ગયો ને ૧૯૩૫ માં નોર્વેમાં ગયો. પણ દરેક સ્થળે તે સ્ટેલીનનો ઉગ્ર વિરોધ કરી નવા પક્ષો જમાવતો એટલે સ્ટેલીને દરેક દેશને ટ્રોટસ્કીને આશ્રય આપવા સામે આકતરી

‘તારાં વાંઝે નગારાં હવે મોતનાં રે,
હજી ચેતી લે ઓ સરકાર !’

અગર—

‘આંટીયાના ટાંટીયા જાગશે ક્યાં ?
ધરામણા બાઈ ધરાસણા !’

જેવા અશિષ્ટ મરમિયાઓથી રડ થવા લાગી.

એટલું જ નહીં, દિંદની અપૂર્વ અદિમક રાજકીય જગૃતિને બચ મહાકાવ્ય મળ્યું અટકી ગયું. ‘યુજરાતના તપસ્વી’ની બચ અબ્બેડ પ્રતિમા ચીતરનાર મહાકવિ એ તપસ્વીનો તપગાથાનાં પર્વો લખના અટકી ગયા. કવિ ન્દાનાલાલ અને યુજરાતની રાષ્ટ્રીય પ્રજાતિ વચ્ચે સુમેળ ન રહ્યો એમાં મને તો આ મ્હોટામાં મ્હોટી ખોટ મર્ષ લાગે છે.

આ પાર્શ્વમૂર્તિ-Black-ground ના દર્શન પછી કવિ ન્દાનાલાલની કવિતાનાં તરવોની ટૂંકી નોંધ આપણે વિચારી લઈએ. [આધુ]

ચેતવણી આપી. યુરોપ-એશિયાનો કાઈ દેશ તેને પોતાને ત્યાં નભાવી ન શક્યો. પણ ઉપર મેક્સીકોએ એ દિશા લાખવી.

ટ્રોટસ્કીએ મેક્સીકોમાં પણ પોતાની સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિ આણી રાખી. રેલોને તેને ત્યાંથી દૂર કરાવવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તે તેના જીવનનો બૂખ્યો બન્યો. ટ્રોટસ્કીના ખૂતના છટાછવાયા પ્રયાસ થવા લાગ્યા.

પણ રેલોને ત્યારે હીટલર પ્રત્યે મિત્રાચારીનો હાથ લંબાવ્યો ત્યારે ટ્રોટસ્કી તેને માટે લયરૂપ બન્યો. કોમ્યુનીઝમને નાઝીઝમમાં પલટાવું જોઈ. રશિયામાં જો આંતરવિગ્રહ કાઢી નીકળે તો ફોનીનનો મુખ્ય શિષ્ય ને મહાન કોમ્યુનીસ્ટ ટ્રોટસ્કી સહેજે રશિયાનો શિરતાજ બની જાય. એટલે જર્મનમૈત્રી પછી ટ્રોટસ્કી પર વારંવાર હુમલા થવા લાગ્યા અને તેમાં આ ઉદ્દેશો જીવલેણ નીવડ્યો.

ગુલા મહાપુદ્ગમાં જર્મની પાસે ૯૦ માઈલ સુધી ગોળા ફેંકતી 'બીગબર્થ' નામે એક લયંકર તોપ હતી. તેને તૈયાર કરતાં ૪૦ લાખ પૌડો ખર્ચ થયેલો. તે તોપ જ્યારે પુદ્ગમાં ઉતારવામાં આવી ત્યારે તેણે લાંબાનમાંથી ફેંકેલા ગોળાઓએ પેરીસમાં સેંકડો માણસોને હતી નાખેલાં.

તે પછી વિકાસ સાધતાં જર્મનીએ ૧૫૫ માઈલ દૂર ગોળા ફેંકી શકે તેવી તોપ બનાવી. તેનું મૂળ નામ 'બીગ એમી' રખાયું. પણ જનરલ ગોરોગિનાં નવાં પત્નીનું નામ એમી હોઈ તેમના ફસણાથી એ નામ બદલી નંખાયું છે. આજે એ દાનવી તોપ ઉત્તર ફ્રાન્સમાં ગોઠવાયેલી છે.

'હિંદનું ઇતિહાસ સાહિત્ય' -- એ વિષય પર બોલતાં મી. કનૈયાલાલ મુનશી કહે છે:
'લોકજીવનની મૂળગ કથા એ ઇતિહાસ. પરદેશીઓના દૃષ્ટિવિકારથી આપણું ઇતિહાસ સાહિત્ય વિમુક્ત થશે ત્યારે તે માના દ્વંધ સમું જીવનદાતા થશે. ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિષેના સહાનુભૂતિપૂરણ જ્ઞાનથી આપણું આત્મજ્ઞાન વિશુદ્ધ ને સમૃદ્ધ થશે. ત્યારે આપણા ઇતિહાસનાં પુરતકોમાંથી તરી આવશે, સાગરકન્યા સમી ભારતમાતા-સુગેયુગે ઉન્નત પ્રેરણાનાં પંથથી ભાવિને પોષતી, ધડતી ને સુવર્ણકાન્તિ કરતી.'

અનુરૂપપુરમાં ભરાયેલી બીજી ઓક્સ-એશિયા કોન્ફરન્સમાં, સારનાથમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બૌદ્ધ-વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના અંગે પ્રયાસ કરવામાં આવેલા. તે પ્રસંગે જુદા જુદા વક્તાઓ અને શુભેચ્છકો તરફથી હિંદમાં, એ મૌર્યકાલીન સુવર્ણયુગની પુનઃસ્થાપનાની ઇતેખરી દર્શાવાયેલી કે જે યુગમાં, એક પણ પુરુષ અસત્ય નહોતો બોલતો, એક પણ સ્ત્રી અપવિત્ર નહોતી.

'Current History' માં લખતાં વીન્સેન્ટ શીન નામે મહાન અમેરિકન પત્રકાર કહે છે—

"વર્તમાન યુરોપીય સ્થિતિનો સાંત ઉકેલ અશ્વભવિત છે. ઇંગ્લાંડ, જે પૂર્વ યુરોપ જર્મની અને રશિયાને સોંપી દે તો તે તેના નાશનું કારણ થઈ પડે. અને હીટલર જો તે કરતાં ઓછી શરતે સંધિ કરે તો તેને માટે તે આપઘાતજનક જ થઈ પડે."

અમેરિકન પ્રગત્યે, પોતાના પ્રમુખપદ માટેના ફરેક ઉમેદવારને, ત્રણ પુસ્તકો વાંચવાની અને તેમને પચાવવાની લક્ષ્યામણ કરી છે. તે ત્રણ પુસ્તકો તે: 'બાઇબલ', 'ગ્રેમ્સ ઓફ રોય' નામે નવલકથા તે 'હીટલરની આત્મકથા.'

વર્તમાન યુદ્ધમાં અમેરિકાનાં મંયુક્ત રાજ્યોનું સ્થાન અપૂર્વ છે. જર્મની એને તટસ્થ રાખવા ઇચ્છે છે, ઇંગ્લાંડ તેને પોતાના પક્ષે યુદ્ધમાં ઊતારવા મથે છે. આ અંગે, અમેરિકન પ્રગતનાં હૈયું જીતવાને બને પક્ષોએ ત્યાં અદ્ભુત પ્રચાર આદર્યો છે. તેમાં અમેરિકાની રાષ્ટ્રત્યાહક પ્રગતને જર્મન પ્રચારની બીતિ નથી. કેમકે અમેરિકા જર્મનીનું મિત્ર બને તે તો તદ્દન અભવિત છે, પણ ઇંગ્લીશ પ્રચારથી તે ગભગભ છે-રખેને અંગ્રેજો અમેરિકાને યુદ્ધમાં ઊતરવાને લલચાવવામાં સફળ થાય.

આ અંગે પરદેશી પ્રચારનું બળ બોળી કાઢવાને ને તટસ્થતાની વિરુદ્ધ જતા પ્રચારને કાબૂમાં લાવવાને અમેરિકન સરકારે સાત સેનેટરોની એક સમિતિ નીમી તેમને ૨૫ હજાર ડોલરનો ખર્ચ કરવાની મનૂરી આપી છે.

મેક્સીકોની પ્રગત દેશના કોઈ પણ લાગમાથી પોતાના પ્રમુખ પર વિના ખરચે તાર કરી શકે છે.

ખ્રિસ્તમાંના હિંદના મિત્ર તરીકે નામાકિત બનેલા અને થોડાક મહિના અગાઉ મૃત્યુ પામેલા મી. બ્યોન્ લેન્સબરી મૃત્યુના થોડા જ દિવસ પહેલાં લખેલા લેખમાં જણાવે છે કે, "સાચા ખ્રિસ્તી તરીકે જીવન જીવવાનો મે પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આરિત્ર્યની રખણના અને સ્વભાવદોષના કારણે હું તેમાં વાગવાર નિષ્ફળ ગયો છું."

દિવસે દિવસે યુરોપીય પ્રગત યુદ્ધમાં કેટલી વધુ ભયકર બનતી જાય છે તે તો દિન-પ્રતિદિન આવતા યુદ્ધસમાચારોથી મહેજે સમજી શકાય તેમ છે. પણ એ યુદ્ધના ગમતર ખર્ચ કલ્પનાને પણ ચંભાવી દે તેવા છે.

ગત મહાયુદ્ધના બીપણમાં બીપણ વર્ષમાં ખ્રિસ્તે ૧૭૦ કરોડ પૌન્ડનો ખર્ચ કરેલો તે તે યુદ્ધનો કુલ ખર્ચ તેને ૧૩૫૭ કરોડ ૮૦ લાખ પૌન્ડ જેટલો થયેલો. આ યુદ્ધના પ્રથમ વર્ષમાં જ તેનો ખર્ચ એ અબજ પૌન્ડ જેટલો થવા જાય છે. ક્રોસે ગત યુદ્ધના બીપણમાં બીપણ વર્ષમાં એક અબજ પૌન્ડનો ખર્ચ કરેલો તે યુદ્ધનો કુલ ખર્ચ તેને ૭૬૬ કરોડ ૨૦ લાખ પાઉન્ડ થયેલો. આ યુદ્ધમાં પ્રથમ વર્ષ પૂરું થવા પહેલાં જ નમી જવા છતાં તેને ૧૨૦ કરોડ પૌન્ડ જેટલો ખર્ચ થઈ ગયો છે.

ચાલુ ગણતરી પ્રમાણે યુરોપ-અમેરિકાનાં લાસકરી ખાતાઓમાં, સૈનિક દોઢ, લાસકરી મરંજનમ સાથે, મરેરાશ વાર્ષિક ૧૯૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ આવે છે. પચાસ લાખનું સૈન્ય નબાવવાને વાર્ષિક ૯૫૦ કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ કરવો પડે. અને જર્મની અને રશિયાની સૈન્યમંજ્યા તો તે કરતાં પણ વિરૂધ્ધ છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં એક સૈનિકનો મંદાર કરવાની પાછળ મરેરાશ પાંચ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ થતો. પણ આ યુદ્ધમાં તે કરતાં પણ વધારે ખર્ચ થવાનો સંભવ છે.

વિચાર-દર્શન

દોઢ વર્ષ અગાઉ, મુંબઈની મહાસભાવાદી સરકારે જ્યારે, નવા પ્રોપર્ટી ટેક્સ સાથેનું બજેટ ધારાસભામાં રજૂ કર્યું. ત્યારે 'સુવાસ' [ફાઈન્યુન પેટેલ] ની તંત્રીનીયમાં એ બજેટ સામે ચેતવણી આપતાં જણાવાયેલું કે—

'મહાસભાએ પ્રાન્તોનું શાસન સ્થાપી સ્વરૂપે તો સ્વીકાર્યું નથી. આજે મહાસભાવાદી સરકાર છે, આવતીકાલે બીજી પણ આવે. મહાસભાવાદી સરકાર દાંડબંધીના કારણે આવતી ખોટને પૂરવા જે નવા કરવેગના માર્ગ ખુલ્લા કરે છે એ કરવેગથી ગમે તેટલું નુકશાન છતાં પ્રજા તે સરકારને પોતાની માની આજે તો ચત્રાવી લે છે. પણ મહાસભાવાદી સરકાર કદાચ રાજીનામાં આપે અને એ પછી આવનારી બીજી સરકારે દાંડબંધીની યોજનાના અમલને શિથિલ કરીને પણ એ કરવેગને ચાલુ નહિ રાખે એની કંઈ ખાતરી? અને એવી સરકારે જે દાંડ પરના પ્રતિબંધને જ ઉઠાવી લે તો, આજે જે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પણ દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ અનેક પ્રકારે સચવાઈ રહ્યો છે, એ ઉદ્યોગથી, તેને સાચવનાર વર્ગ લોકો પકડે ગયેલ હોય, તે સમયે દારૂની જાળી ગયેલી નથી જરૂરિયાતને પૂરી કરવાનો ઇનકાર કેવળ પરદેશીઓને હસ્તક તો નહિ ચાલ્યો જાય ને?

'મહાસભાવાદી સરકારે 'જ્યાંસુધી સ્થિર સ્વરૂપમાં નથી ત્યાંસુધી અમુક લાભદાયી યોજનાઓના અમલ માટે નવા કરવેગ નાંખવા એ કરતાં તે અમલ લોભોદાયક કરવેગ વધુ બ્યાજબી છે. જે મહાસભાવાદી સરકાર ને દાંડબંધીની યોજના બંને સ્થિર બનશે તો એ લોભો ગમે તે રીતે ભરપાઈ કરી શકશે; ને સ્થિર બનેલી યોજનાની ખોટ નવા કરવેગથી પૂરી શકશે. પણ આજે નંખાયલ નવા કરવેગથી પ્રજા પરિચિત થઈ જતાં ભાવિ સરકારે દાંડબંધીને શિથિલ બનાવીને એ નવા કરવેગને સહેજાઈથી ચાલુ રાખી શકશે અને એ રીતે વધેલી આવકનો ઉપયોગ તે ગમે તે માંગે કરી શકશે.'

પણ એ ચેતવણી નિષ્ફળ ગઈ. બજેટ મંજૂર થયું. ને આજે પ્રજા એનાં કડવાં પરિણામ ભોગવી રહી છે.—દાંડબંધી રદ થઈ છે, દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ કચરાઈ ગયો છે, પરદેશી દારૂનાં અગર ખુલ્લાં થયાં છે, અને પ્રોપર્ટી ટેક્સનો બોજો તો પ્રજાની પીઠ પર કાયમ જ રહ્યો છે.

હવે ગઈશુબ્દની યાદ કરવાથી કંઈ જાણ નથી. પણ આ તકે અમે પ્રજાને એ વસ્તુઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ:

'સુવાસ' ની રાજકીય વિચારણાઓ કેટલીક વખતે ગહન અને કોઈક પ્રસંગે ચાલુ પ્રચારથી લુદાજ માર્ગે વળતી મનાય છે. પણ તે કેવળ નવીનતા દર્શાવવાને જ નથી હોતી. તેની પાછળ સક્ષમ મંથન રહેલું હોય છે, અને રાષ્ટ્ર, ધર્મ ને પ્રજાની સેવા એ જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. અને બીજી વસ્તુ એ કે રાષ્ટ્ર કે પ્રજાકલનને કોઈપણ કાળે અવનવા સિદ્ધાંતોની પ્રયોગશાળા ન માની લેવાં જોઈએ. રાષ્ટ્રનીતિ કે પ્રજા સમસ્તને સ્પર્શતા નવા સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકતી વખતે એનાં બધાં જ સંબંધિત શુભ-અશુભ પરિણામ વિચારી લેવાં ધરે

‘ તારા-તણખા ’

કલા—વિજ્ઞાન—

કાશી-વિદ્યાપીઠના નવા કુલપતિ તરીકે આચાર્ય નરેન્દ્રદેવની નિમણૂક થઈ છે. મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર સન્મુખ ચેડી અંગ્રેજોએ હિંદને અશક્ત રાખ્યું તે સામે દિક્ષગીરી વ્યક્ત કરે છે: [એ પશુ પ્રગ્નપ્રિય બનવાની એક કલા છે.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર અકબર હૈદરીએ હિંદની પ્રગતિ માટે મંપ પર લાર મૂક્યો હતો: [સંપત્તિ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થવી જોઈએ. બાકી વ્યાખ્યા વગરનો સંપ તો મી. ગ્રીણાને પશુ પમંદ છે.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠે લશ્કરી તાલીમનું ખાતું બોલવાના કંઠાવને મંગ્રૂરી આપી છે: [નાકમાંથી ઊંટ પસાર થયા પછી તો કુલકર્ણ પશુ બિંધમાંથી બાંધ્યો હતો.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી મેટ્રીકની પરીક્ષા અંગે ફરી માફસ તપાસરાવવાની શી રૂ. ૨૫ લેવાતી તે હવે રૂ. ૧૦ લેવાનું હર્ષુ છે: [લાગે છે કે વિદ્યાપીઠમાં વ્યવહાર અર્થશાસ્ત્રીઓ પશુ હશે.] શ્રી. ઉમાશંકર જેપીને ચાલુ વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક અર્પણ કરાવ્યો છે. ડૉ. ટાગોરને બોક્સફર્ડ વિદ્યાપીઠે ડોક્ટર બોક્સ લેટર્સની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા છે. ચાલુ સાલનું વિજ્ઞાનનું નોબલ-પ્રાઈઝ એરમાનિયા વિદ્યાપીઠના વૈજ્ઞાનિક ડૉ. રઝિહીનને મળ્યા સંભવ છે. ૧૯૩૬ માં પોતાના રાજ્યમાં હરિજન મંદિર પ્રવેશ બંદોબસ્ત કરનાર નાવજીકાર નરેશની પ્રતિભા ધોળપુરના મદારાજાએ ત્રિવેન્દ્રમમાં ખુદશી મૂકી છે. [પરસ્પર પ્રસંસિત...] અમદાવાદમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ ‘મહત્વાકાંક્ષા’ અને ‘હિંદુ ઇતિહાસ સાહિત્ય’ એ વિષય પર આપેલાં પ્રવચન. વડોદરામાં, સંસ્કાર-મંડળના આશ્રયે, શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા, શ્રી પંકજ, ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા ને પ્રો. ઈન્દુમતી બહેન મહેતાનાં અનુક્રમે ‘દૂચ્છાતી’, ‘અખતની ગતિ’, ‘ભારતીય લોકશાસ્ત્ર’ અને ‘કલાનું સ્વરૂપ અને મંદેશ’ એ વિષયો પર થયેલાં ભાષણો. વડોદરામાં, સદવિચારિણી સલામના આશ્રયે, નામાકિત ઇતિહાસકાર, રા. બ. શ્રી. સરદેસાઈએ, ‘પૈશ્વિક દેશ’-એ વિષય પર કરેલું પ્રવચન. વડોદરામાં બિજવાવલું ‘વડોદરા રાજ્ય પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળ’નું પ્રથમ અધિવેશન. આવતા ડીસેમ્બર-જાન્યુઆરીમાં સુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંગેલન ભરવા અંગે તૈયારી કરવાને લગતો તેની કારોબારીએ પસાર કરેલો કંઠાવ. પૂનામાં ભરાયેલી રથાનિક મંસ્થાઓની પરિષદ. સાચી ખાતેના મૌર્ય-વિહારમાં બોદકામ થતાં માટીના સિક્કાઓ, અપંચાર ઝવેરાત વગેરે મળી આવેલ છે. હરપાના બોદકામમાં છ દર્બર વર્ષ પૂર્વેની ભારતીય મહો જ્વાહરલાલના અવશેષો મળી આવ્યા છે. ના. વાયસરોય અજંતાની મુસાકાત લે છે. કાકતાની જાણીતાં જૂતત્તવિદ્ ડૉ. એસ. દેવને તુર્કસ્તાનની સરકારે જૂતત્તવિદ્ તરીકેની જગ્યા માટે આમંત્રણ આપ્યું છે. મહાત્માજીના એક વર્ષોનિવાસી રાજ્યે, જેની મદદથી એક દેશમાં ૪૦૦ વાર સ્વતંત્ર કાંતી શકાય એવી, ‘ધનુષતકલી’ની શોધ કરી છે. તૂટે નહિ એવી મામોદોન રેકર્ડોની શોધ સફળ નીરંડી છે. બર્લિન વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ ખાંડી-વિરોધી ૨૦૦૦૦ પુસ્તકોની હોળી કરી છે: [કડીમાં બીજું બળતણ નહિ મળ્યું હોય] કવચકાંતની મજાકના ન્યુચિયેટર્સ રહુડોમાં આજ લાજવાથી દરા લાખ લગભગનું નુકસાન થયું છે: [આમતું એ લોપજ ને સાથે જ સ્વાભાવિક હરપ છતારી લેવાયું હોત તો થોડો પશુ બાકો મળી રહેત.] શ્રી. મુનશીના ‘પૃથ્વીવલ્લભ’નું ફિગ્દર્શન મુંબાળી લેવાને શ્રી દેવજી બોઝ મુંબઈ પધારે છે. નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકા લગ્નવાને વિષ્ણુદેવ પાગતીરાને પ્રકાશ પીકચર્સ રૂ. ૨૦૦૦૦ આપ્યા છે. [પ્રગ્ન્યો હમેશાં સાચાં માનવોને નહિ પશુ નાક કરી જાળનારને જ પૂજે છે તેની આ સમોદ સામિતી છે. બાકી ખરા નરસિંહ મહેતાને તો આખી જિંદગી

દરમિયાન પણ વીસ હજાર રૂપિયા ન મળ્યા હોત.] 'પ્રભાત'માંથી છૂટી થયેલ શાન્તા આપ્ટેને, 'સીરકો'એ, પોતાનાં બે ચિત્રોમાં કામ કરવાને, રૂ. ૭૫૦૦૦ ને ઉપરાંતમાં દસ ટકાની રેવિન્યૂની શરતે રોકેલ છે. તે સીરકોના 'ભેરવી' ચિત્રમાં દેખા દેશે: [કામ અત્યુક્ત સોંપાયું છે.] નામાંકિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર ઓલીવર લોન્ગનું અવસાન. ૨૧ મી ઓગસ્ટે, મહાન સંગીતશાસ્ત્રી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરની ઠેર ઠેર ભિન્નભાવ નવમી મૃત્યુ-તિથિ. કાઠિયાવાડમાં ઠેર ઠેર વૃક્ષારોપણ. દક્ષિણની રેલ્વેએ સ્વોર્ગના ડબ્બાઓમાં પારણાં ગોઠવવાની યોજના ઘડી છે. વૈષ્ણવ મંત્રદાયનાં એક વહુજી મહારાજે પડદાની પ્રથા તણ છે. બાહ્યીક અને ખેલકે સમુદને નેડતી નીપર કેનાલ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી છે.

દેશ—દારૂબંધી રદ જવાથી પ્રોપર્ટી ટેક્સ પણ રદ કરવાનો સરકારને આગ્રહ કરવાને ઇલાકામાં ઠેર ઠેર ભરાયલી સભાઓ. પંજાબની ધારાસભાની એક દિવસની ખાનગી બેઠકને ખર્ચ રૂ. ૨૫૦૦૦, આઓ: [ખાનગી વસ્તુઓમાં ખર્ચ હમેશાં એવા જ આવે છે.] કાન્હીનની ધારાસભાના મુખ્યોને મસિક રૂ. ૫૦ નો પગાર અપાશે. તે ધારાસભાએ પસાર કરેલો બાળકનું પ્રતિબંધક કાયદો. ના. વાયસરોય તરતમાં પોતાની કાઉન્સિલને વિરતૂત બનાવવાની, અને યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ પછી દિલ્લા સાર્થનાનિક દરજ્જાને વિચાર કરવાની નિર્દેશ કરતું નિવેદન પ્રગટ કરે છે. દિલ્લી સ્વાતંત્ર્ય-માગણીના ઉત્તરમાં ના. દિલ્લી વઝીર કહે છે, 'સાર્થનાનિક સ્વાતંત્ર્યથી વધારે જોએ રાજકીય દરજ્જાને દુનિયામાં નથી': [ના. દિલ્લી વઝીર પોતાની માતૃભૂમિને પણ એવા અવ્યક્ત રાજકીય દરજ્જાને સ્વાનુભવ કરાવી શકે છે.] ગાંધીજી અને મહાસભાની કારોબારી ના. વાઇસરોય અને ના. દિલ્લી વઝીરનાં નિવેદનને અસ્વીકાર્ય તે અગ્રંતોપજનક જાહેર કરે છે. હિંદુસ્તાનની તમામ બિનસરકારી સ્વયંસેવક-સંસ્થાઓ ગેરકાયદેસર જાહેર થાય છે. એ સ્વયંસેવકો દૂધ કરે, લશ્કરી પહેરવેશ પહેરે, વ્યવસ્થિત ક્વાયત કરે કે જવાબદારી સ્વીકારે. રાજે તે સામે સખત પ્રતિબંધ જાહેર થયો છે: [શ્વાસ લેવો, પાણી પીવું કે ખોરાક ખાવો-તથા ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે: અલગત કાયદાની હદમાં રહીને] હિંદ-સંરક્ષણ-ધારા હેઠળ યુક્ત પ્રાંત મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ ગીરકાર. તે જ ધારા હેઠળ ગીરકાર થયેલ શ્રી. ઇન્દુલાલ યાસિકને બે વર્ષની સખત સજા તે ડૉ. લોહિયાને હાથકડી: [દરેક સરકારી પગલાં કાયદેસર અને હિન્દવા સંરક્ષણ માટે જ લાગવામાં આવે છે.] સહદેશના માછ વડાપ્રધાનને રાજદ્રોહ માટે એક વર્ષની સજા: [સરકાર કાયદેસર બાબતમાં કોઈનીય શરમ ન રાખી શકે.] ચક્રચારણ્યો બોવાલ સંપાદકો કેસમાં ન્યાયાધીશોનો મતબેદ. ચક્રચારણ્યો નાગપુર ખાપા ખૂનકેસ, કે જેમાં ગોરધનદાસ નામે ગુજરાતી ખોણમાલિક સામે, પુત્રવધૂ પ્રત્યેની બદ્ધાનતથી પુત્રના ખૂનનો આરોપ મૂકાયેલો, તેમાં એસેસરોએ ગોરધનદાસને સર્વાનુમતે બિનશુદ્ધિગાર ઠરાવ્યો પણ ના. ન્યાયાધીશને-તે શુદ્ધિગાર જણાતાં તેને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી છે. ખીજડિયાનો દરબારને જન્મદીપ આપવામાં આવી છે. કલકત્તાનું હોલવેલ સ્મારક એક ખ્રિસ્તી સ્મશાનમાં ખસેડાશે: [રચણ સુધોગ્ય પસંદ કરાયું છે.] મહાસભાનું આગામી અધિવેશન પંજાબમાં-કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં ભરાશે. મહાસભા ને સરકાર વચ્ચે સમાધાનના કોઈ સંભવ નથી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી ચોંદ લોખની લોન લઈ બસસર્વિસ પોતાને દસ્તક કરવાની યોજના ઘડે છે. યુદ્ધ અંગેનાં ત્રણ ટકોનો ડીફેન્સ બોર્ડમાં ૧૮ કરોડ લગભગ ને વગર વ્યાજની લોનમાં ૧૭૦ લાખ રૂપિયા ભરાઈ ચૂક્યા છે. દુષ્કાળથી પીડાતા હીસાર (લાહેર) પ્રદેશે પણ વોરફૂડ અગ્રે પ્રાંચ લોખની લોન લીધી છે: [આનું નામ દિલ્લી-રાજભક્તિ.] પરદેશનાં વિમાનો પોષ્ટકાડોનો દર ૭-ને બદલે ચાર આના

રાખવામાં આવ્યો છે. બાંટવામાં મુસ્લીમોએ ચલાવેલી ઝુંડાગીરી. બ્રોજ બનાવી ધાડો પાડવાનો ધંધો કરતા એક કાવત્રામંડળને વરાડમાંથી પકડી પાડવામાં આવ્યું છે. કવેરામાં ધરતીકંપ. ટાકા-કલકત્તા રેલવે મેઈલ હોનારતમાં ૩૪ મૃત્યુ. જર્મીમાં પણ એટલી જ ભયંકર રેલવે-હોનારત. ફોડીનારની એક હિંદુ શિક્ષિકા મુસ્લીમ શિક્ષક સાથેના પ્રેમમાં અંધ બની આપઘાત કરે છે. જેનો અને પાલોતાણના ફકીર વચ્ચે ચાલતા વર્ગોજૂના ઝઘડાનો નિર્કાંસ આવ્યો છે.

પરંદેશ—જનપાનનો વિકસતો સામ્રાજ્યવાદ. કેન્દ્ર દિંદી ચીન પર આક્રમણ કરવાની તેની તૈયારી પણ પછી ફ્રાન્સ સાથે સમાધાન. ચીનમાંથી ઇટલી અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પોતાના સૈન્ય ઉઠાવી લે છે. અમેરિકા શાંગહાઈમાં નવું સૈન્ય ગાંઠે છે. ચીનમાં ભયંકર જળપ્રલય. દક્ષિણ ચીનમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પહોંચ્યામાંથી ૧૫ હજાર પાઉન્ડનો માલ લુટાયો છે. યુગ્વેર્માં નાઝી-કાવત્રાં. ત્યાંના નાઝી નેતાની ધરપકડ અને પછીથી તેને મળેલો દેશવટો. તૂર્કી પર પ્રભુત્વ સ્થાપવાને જર્મનીના દાવપેચ. આલ્બેનિયામાં બળબો ને એક આગેવાનનું ખૂન. તે અંગે ઇટલી અને ગ્રીસ વચ્ચે ચક્રમંત્ર, શાંતિ, તે પછી ખીજું ખૂન, ફરી ચક્રમંત્ર ને ઇટલીની આગેદુર. કેન્દ્ર સોમાલીલેન્ડ દળાવી ઇટલી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સોમાલીલેન્ડ પર વિજય મેળવે છે. કાપુઝના કિલ્લા પર તે કાખૂ મેળવે છે. યુગોસ્લેવિયા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડને રૂબંદ આપે છે. રમાનિયા ને બલ્ગેરિયા વચ્ચે ચક્રમંત્ર પણ અંતમાં રમાનિયા બલ્ગેરિયાને ટોલુબ સોંપી દેવાનું પસંદ કરે છે. રમાનિયા ને હંગરી વચ્ચે ચક્રમંત્ર. હંગરીના વિશાળ દાવા ને રમાનિયાની નમરૂ મુકવાની અનિચ્છા. પણ અનંતે ઇટલી-જર્મનીની દરમિયાનગીરીથી ટ્રાન્સિલ્વાનિયા હંગરીને સોંપવું પડે છે. સોવિયેટ પાર્ટીમેન્ટની સાનમી બેઠકમાં વડો પ્રધાન મોં. મોસેટાવ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, તૂર્કી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) ને ઇરાન સામે ખફગી જાહેર કરે છે; જર્મની, ઇટલી ને જાપાન સાથે તે સગથો સારા અને સુધરતા હોવાનું દર્શાવે છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ એલગી સર સ્ટેફાઈ દીપ્ત તેની મુલાકાતે. સોવિયેટ ને યુ. સ્ટેટ્સ વચ્ચે વ્યાપારી કરાર. યુ. સ્ટેટ્સ કેનેડા સાથે ૧૯૨૫૨-સંઘક્ષણનો કરાર થયે છે. યુ. સ્ટેટ્સ ફરન્ચિયાત લશ્કરી ભરતીને આવરક લેખે છે. સસ્ત્ર-સરંજામનાં કારખાનાંઓ રાજ્યને હસ્તક લેવાની ને પાંચ વર્ષના કાર્યક્રમથી ૩૪ લાખનું સૈન્ય તૈયાર કરવાની તેની ચોજના આટલાદિકમાંના સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ટાપુઓ તેને સોંપવામાં આવે છે. જૂની ડીસ્ટ્રોયરો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડે આપવાની પ્રમુખ રૂબંદની ઈચ્છા. કાંગ્રેસનો તે સામે વિરોધ પણ અંતમાં ધીમે ધીમે તેની ડીસ્ટ્રોયરો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડે મોંઘાવે છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સાથે નીકાકરાર. યુ.સ્ટેટ્સમાં તૈયાર થઈ રહેલું જાનનું મોટામાં મોટું બોમ્બર સંપૂર્ણ થવા આવ્યું છે. અંગ્રેજ સ્ત્રી-બાળકો દિંદ, યુ.સ્ટેટ્સ ને કેનેડા વચ્ચે પહોંચે છે. કેનેડામાં ૮૫૦૦૦ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ-બાળકો. પ્રજામંદળની કચેરી પણ કેનેડામાં ખસેડવામાં આવે છે. કેનેડા યુદ્ધ-સરંજામ પાછળ સત્તર કરોડ ડોલર ખર્ચશે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પર યુદ્ધના આંતરરાષ્ટ્રીય કરારનો ભંગ કેવાનો આરોપ મૂકી જર્મની ઇંગ્લાંડને ઘેરા ધાકે છે. ઇટલી તેને અનુસરે છે. મી. ચર્ચીલ ઇંગ્લાંડની અપૂર્વ રક્ષાત્મક સક્રિય વર્ણવી જર્મનીને અને હીટલરને પકડારે છે. ઇંગ્લાંડ પર જર્મનીએ ચલાવેલો ભયંકર વિમાનો હુમલો ને બદલામાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ વિમાનો જર્મની અને ઇટલી પર બોમ્બ વર્ષાવે છે. ક્રાંતિ ઉત્તર કિનારેથી જર્મનીએ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પર ચલાવેલો તોપમારો. ફ્રાંસની નવી મરકાર જર્મનીને મદદ કરવાને આક્રિષ્ટમાંનાં પોતાનાં ૯૦૦ વિમાનોને સ્વદેશ બોલાવે છે. દેશપાર થયેલા રશિયન નેતા ટ્રોટસ્કી પર ખૂની હુમલો ને તેનું મરણ. ફોક્સ-માર્શલ એટલુના પુત્રે કરેલો આપઘાત.

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

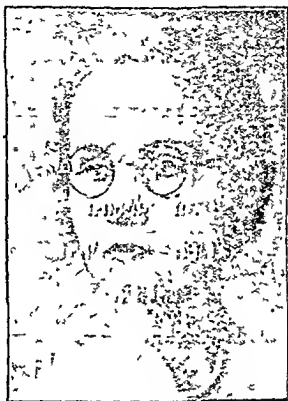
અશ્મા ખતાવતારા

રાવપુરા-ટાવર પાસે

વડોદરા

હવે મુંબઈ જવાની જરૂર નથી

કોઈ પણ નંબરના કમ્પાઉન્ડ કાચ અરજન્ટ ૪ કલાકમાં
અમારા પોતાના કારખાનામાં બનાવી આપીશું

સોનાના ચાંદ મેળવનાર
શશિકાન્ત ચરમાવાળા
રાવપુરા-ટાવર સામે, વડોદરા

અમારા કામ માટે જે અનેક સર્ટીફિકેટો મળ્યાં છે. તેમાંનાં થોડાં
બા સાથે આપ્યાં છે. તે વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

(ગુજરાતી ભાષાતર સાથે)

I have had occasion to deal with Messrs Shashikant & Co opticians,
Raopura, Baroda I am glad to say that their service is prompt and satisfactory
Sir V T Krishnamachariar,
(Dewan of Baroda)

રાવપુરા બરોદામાં આવેલ શશિકાન્ત એન્ડ કં. વાળા સાથે મારે કામ પડ્યું હતું હું
કહેવાને ખુશી યાજું છું કે તેઓ ઝડપથી અને સતોષકારક કામ આપી શકે છે

સર વી ટી ક્રિશ્નામાચારીઅર
દિવાન બરોદા રાજ્ય

મારા ચરમા માટે ઘણીયે વાર મેં તમારી સલાહ લીધી છે અને દરેક વખતે મને સંપૂર્ણ સતોષ
યથો છે, તેમજ હવે વખતે ત્વરાથી અને વિશ્વાસપૂર્વક કામ કરી આપ્યું છે

મણિલાલ જી નાણાવટી
એમ એ એલએલ જી

નાયબ દિવાન-બરોદા

(હાલ ડેપુટી ગવર્નર રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા)

નામદાર શ્રીમતી શકુલલા રાણે આયકવાડને જે કમાન અને કાચ બરોદાની શરિકાન્ત કું એ
બનાવી આપ્યા છે તેથી તેઓપ્રાને પૂરેપૂરો સતોષ યથો છે

બરોદા

એ. એમ પ્રમુખે

રોમેટરી કુ પ્રિન્સેસ, શકુલલા રાણે, આયકવાડ

ગણુ કરતા વધારે વાર મેં શરિકાન્ત કું પાસે ચરમાનું કામ કરાવ્યું છે તેઓ વાકાલિક કામ કરી
આપે છે એટલું જ નહીં, પણ સાથે સાથે કાળજીપૂર્વક અને ખતથી કામ કરનાર છે તેઓને દરેક
પ્રકારે સફળતા મળે તેમ હિંચુ છું

વિસનગર

(શ્રીમત) હામાણરાવ આયકવાડ

સરદાર ચણુપતરાવ ખારોરાવ રાણે શિરકેને પત્ર લખતા આનંદ યાચ છે કે, શરિકાન્ત કું
ચરમા બનાવનારાએ મને જોઈતી જ જાત અને જાતના ચરમા બહુ જ ચિત્રતાથી તથા અચ્છી રીતે
બનાવી આપ્યા છે અને તેથી મને સોએ સો ટકા સતોષ યથો છે

સરદાર છ કે રાણે શિરકે

માર્ફ પોતાનું તથા જે જે ભાઈબેા અને મિત્રોને લલ્લામણ આપી તમારે ત્યાં મોકલ્યા હતા તે
સર્વનું કામ, ઘણો જ સતોષ હવે તેણે તમારી ફાંખે કરી આપ્યું છે વળી તમે જે વસ્તુ આપી હતી
તેનું દામ, ખીજ ફકાન વાળાઓ જે લ્યે છે તેની સરખામણીમાં પણ તમે એવું જ લીધું છે દરેક મુદ્દામાં
રાષ્ટ્રીય રીતે જ કામ કરતે તે તમારી ખાસ ખૂબી છે અને કહેતા મને આનંદ યાચ છે કે, આ
પ્રમાણે દરેક માહકનું કામ ધ્યાનપૂર્વક કરી આપવાથી તમારા માટે તેઓને ઘણું જ સાર લાગ્યું છે

છ એમ તામે

બી એ, એલએલ જી વજીલ હાઈકોર્ટ-બરોદા

મુબદ્દયી અને અહીંથી ઘણીવાર ચરમાના વેપારીઓએ મને ચરમા આપેલા તે કરતા.....અહિંના જાણીતા આખના ડાક્ટર શ્રી. શરિફાન્ટ કુ. જ મારા ચરમા બનાવી આપે છે. તેમણે મને તથા મારા કુટુંબમા કેટલાકિને ચરમા બનાવી આપ્યા છે. તેમના કામથી અમને હંમેશા સંતોષ જ થયો છે

જી. કે. બાટે, એમ. એ, (કેમ્બ્રીજ)
મીનીસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન-વડોદરા સ્ટેટ

શ્રી. માણેકલાલ ડાક્ટર (રાજકોટ)
અધિપતિ-સંપાદક વિજય, વડોદરા

I have pleasure in certifying that the College Physics Laboratory purchased two lenses for optical instruments from Messrs Shashikant & Co Baroda and found them to be quite satisfactory.

N. K. Apte
Prof. of Physics

S. G. Burrow
B. Sc (London)
Principal

Baroda College

શાસ્ત્રીય પ્રયોગશાળાના દૂરનીનો માટે બે લેન્સ અંગે શરિફાન્ટ કુ. પાસે બનાવવાયા હતા, તેમના કામથી અમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે એવું પ્રમાણપત્ર લખી આપતા આનંદ થાય છે.

એન. કે. આર્ટિ
પ્રિન્સિપાલ ઓફ શીઝીક્સ

એસ. જી. બરો
બી. એસ સી. (લંડન)
પ્રિન્સિપાલ-કોલેજ, બરોડા

વડોદરાની શરિફાન્ટ એન્ડ કુ. ચરમાવાળા બે વા પ્રકારનું કામ કરનાર છે. તેમની કામગીરીની શીતથી તથા જે ચરમા તેમણે બનાવી આપ્યા છે તેથી, મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. જ્યો તે કામ તેમણે ઘણી હડપથી કરી આપ્યું હતું.

કે. એસ. વર્ધાન
પ્રિન્સિપાલ,

બી મહારાણી તારાગાઈ ટીચર્સ કોલેજ-કોલ્હાપુર

શરિફાન્ટ એન્ડ કુ. વાળા ચરમા સંબંધી ફેક્ટ ફેરે વિજયતમાં આપી જાણીતા અનુભવ તથા જ્ઞાન ધરાવે છે, તેમને માટે મારા મિત્રોને એ બેલામણ કરી છે તથા જાહેર જનતાને પણ તે જ પ્રમાણે વિના સંકોચે કામ લેવા બલામણ કરે છે.

એ. બી. પંડયા
બી. એ, એલએલ. બી.

શાયરેટ્ટર ઓફ કોમર્સ, ઈન્ડસ્ટ્રીઝ એન્ડ ટેલર્સ
(લાલ પ્રેસ ઇમ્પ્રીન્ટર્સ ફોર બરોડા સ્ટેટ, લંડન)

આપે અમને પૂરા પાડેલા ચરમા સબધે અમને પૂરા સતોષ થયો છે

ચિમનલાલ મજનંલાલ ડોક્ટર

એમ એ, એલએલ. બી

માલિક, 'નિર્વગુણતિ'

શરિકાન્ત કુ એ બાઇફેક્સ (દુરતુ અને નજીકનું, બન્ને કામ એક જ કાચથી કરી શકાય તેવા) ચરમા મને બતાવી આપ્યા છે તેમણે ઉત્તમ પ્રકારનું કામ કરી આપ્યું છે જેમને ચરમાનું કામ કરાવવું હોય તેમને આ કંપનીની સલામણુ કર છે

ને એમ પાવરી

એમ એ, એલએલ બી એડવોકેટ

મારા પોતા માટે તેમજ મિત્રો માટે શરિકાન્ત કુ પારોથી ઘણીયે વખત ચરમા ખરીદ્યા છે તેમણે ને વસ્તુ આપી છે તથા ને કામ કરી બતાવ્યું છે તે સર્વથી બહુ આનંદ અને સતોષ થયો છે

છોટાલાલ બી પટેલ

માલિક, સયાજી આમર્ન વર્કસ-વડોદરા

શરિકાન્ત એન્ડ કુ એ ને ને મારે કામ કર્યું છે તે સર્વમા મને સપૂર્ણ સતોષ થયો છે એમ જણાવતા અનિદ વાય છે તેઓ આવાક હોશિયાર અને વાપદાસર કામ કરનારા છે એટલું જ નહીં, પણ તેમના કામમાં કાઈજ કહેવાપણુ રહેતું નથી વડોદરામા આવી દુકાનની અતિ જરૂર હતી; સદ્બાણે આ દુકાન યવાથી તે ખોટ પૂરી પડી છે તેમને હુ ફતેહ છવ્ણુ છું

કે એચ કામદાર, એમ એ

ઇતિહાસના પ્રિફેસર વડોદરા કોલેજ

તેમણે મારે કામ સતોષપૂર્વક કરી આપ્યું છે એટલું જ નહીં પણ આશ્ચર્ય લાગે તેવા દૂક સમયમા વળી તે કામ સુદર તથા મને નોંધએ તેવું જ હવે તેમજ તેનું કામ પણ મધ્યમ અને વાળબી હતું જેમણે સારૂ અને સતોષપૂર્ણ કામ કરાવવું હોય તેમણે સર્વેએ આજ દુકાને જવાની હુ મનજૂત સલામણુ કર છું

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ

બી એ, એલએલ. બી

માછ નાયબ દિવાન વડોદરા સ્ટેટી

અરોસાદાર ચરમાની દુકાનની વડોદરાને ખરેખર જરૂર હતી શરિકાન્ત કુ એ પોતાની દુકાન ઉધાટવાથી તે ખોટ પૂરી પડી છે કેમકે તેના માલિકાએ ખરેદશમા રહીને, તે વિષયનું ખાસ નિયમિત શિક્ષણ લીધું છે તથા ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તે બનવાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે

તેમની સલાહ લેવાને મને પ્રસન્ન પડ્યો હતો અને કહેતા ખુશી થાય છે કે તે વિષયમા તેમણે આપેલી ધંધાદારી મોહિતીથી મને ખૂબ સતોષ ઉપજ્યો હતો સોપેલું કામ તૈયાર કરી આપવામા, તેઓ વિશ્વારંધાત આવાક તથા નિયમિત માણ્ય પડ્યા છે

રાવળપાદુર બી એ ધાટંગે

પોલીસ કમીશનર-વડોદરા સ્ટેટી

વડોદરાવાળા ચરમા બનાવનાર શશિકાન્ત કુ. એ એ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી માટે આખું તપાસવાની ચરમાની એક પેટી બનાવી આપી છે. તે પેટીની બનાવટ તથા કામ બહુ જ ઊંચી કાલિની છે એમ આનંદથી જણાવું છું. ચરમા બનાવનાર આ દિલ્લી પેટીને ઉત્તેજન આપવું ધટે છે.

એમ. બી. ટ્રિવેદી

એ. એમ. સીરવાઈ

ડી. ઓ., એમ. બી. બી. એસ,

ડી. પી. એચ.

દેવ્ય ચોરીસર

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

આ ચરમાવાળાના સારા કામ માટે સંતોષ.....તેઓ કામ પ્રમાણિકપણે અને ટાઈમસર કરે છે તેથી જોને જરૂર હોય તેને ચરમા આ દુકાનેથી લેવા અંતિમણ કરે છે.

સુલેમાન શુભામદુસેન બચા

સરદાર-હાકોર-આમકોટ-મહેસાણા

વડોદરાની ચરમા બનાવનારી શશિકાન્ત કુ. એ બે વખત મને ચરમા બનાવી આપ્યા છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિથી અને બહુ સંતોષ થયો છે. આદરકાળી નંદરિયાતો પૂરી પાડવામાં તથા વર્તનમાં તેઓ બહુ જ વિવેકી છે, તેમને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું એકએ.

એન. જી. શિંદે

નનરલ કમાન્ડીંગ-બરોડા આર્મી

During my stay at Baroda, I have dealt with Messrs Shashikanth & Co. They are high class and scientific opticians-their prices are moderate and their personal service to their clients is distinguished by their clarity and attention to detail.

Weir (Lt. Col.)

British Resident at Baroda,

A. G. G. for Gujarat States

વડોદરામાં હું હતો ત્યારે શશિકાન્ત કુ. પાસેથી કામ લેવું પડ્યું હતું. તેઓ જાણી શકતા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ચરમા બનાવનાર છે. તેમનો કામ માફકસર છે. આદરેવું કામ ત્વરાથી અને ધ્યાન પૂર્વક કરી આપવા માટે તેઓ બહુ વખણાયેલા જણાય છે.

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વેર

બ્રિટિશ રેસીડન્ટ, વડોદરા

અને ગુજરાતનાં સંસ્થાનોના એ. જી. એ.

મધે વર્ષે મારી પત્ની માટે તમે ચરમા બનાવી આપ્યા હતા. તેનાથી મને તદ્દન સંતોષ થયો છે એમ વિના સંકેતે જણાવું છું.

એ. બી. રસાઈ

પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ-બરોડા રેસીડન્ટી

શાસ્ત્રિય નિયમ પ્રમાણે ચરમા બનાવનાર તરીકે તેમની દોશિયારીની ખાતી આપનાં મને બહુ આનંદ થાય છે. ચરમાના કામમાં સંતોષ થાય તેમ એક પ્રકારનું કામ તેઓ કરી આપે છે કમી તે ધ્યાન તેમને પૂરેપૂરું અને સારું જ્ઞાન છે. તેઓ બરોડા રાજવા ઘાય છે. તથા કામ કરી આપવાને હુચેરાં હત્તુષ જણાય છે.

વક્તવ્યભાઈ એમ. પટેલ

મહેન્ટ, ધી એલેક્ઝાન્ડ્રા કમીસન વર્કસ-વડોદરા

વડોદરાવાળા શશિકાન્ત એન્ડ કુ. પાસે થોડા વખત ઉપર રીંગ્લેસ કીપટોક (દૂર અને નજીક બંને કામમા આવે તેવા અને વળી કમાન વિનાના) ચરમા જે બનાવરાત્યા હતા. તે કામ બહુ જ સુંદર અને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવ્યું હતું એમ કબૂલ કરવું પડે છે.

કે. એ નાદીરશા

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

કેમીકલ એનેલાઇઝર-વડોદરા સરકાર

ચરમા બનાવનારી વડોદરાવાળી પ્રખ્યાત શશિકાન્ત કુ. સાથે મે અનેક વખત કામ પાડ્યું છે અને જણાવતા આનંદ યાચ છે, કે તેમણે ચરમાનું કામ સરસ રીતે કરી આપી અને સંપૂર્ણ સતોષ આપ્યો છે.

રાજરત્ન આર. એસ. માનેપાટીલ

એકાઉન્ટન્ટ જનરલ વડોદરા સ્ટેટ

કળાભૂવનની ઉદ્યોગશાળામા વપરાતા શાસ્ત્રિય અને વૈજ્ઞાનિક યંત્રો માટે સાત કામ્ય બનાવવાની વરધી શશિકાન્ત કુ. ને આપી હતી. મને કહેતા આનંદ યાચ છે કે તેમના સર્વ કામથી મને સંપૂર્ણ સતોષ ઉપજ્યો છે

એમ. જે. વૈષ્ણવ

કળાભૂવન વર્કસ-વડોદરા

એમ. ઇ. એ ; એમ. આઈ. ઇ. ડી. (લંડન)

વડોદરા, શવપુરાના શશિકાન્ત કુ. ચરમાવાળાએ સતોષપૂર્વક સલાહ આપીને એક ચરમા મને બનાવી આપ્યો. મારી આખને તે બહુ જ મહક આવી ગયો છે તથા તેનાથી આરામ રહે છે તે ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું.

એમ. એમ. હઠીમ, કર્નલ
વડોદરા

મારી પત્ની માટે જે કામ્ય અને કમાન તમે બનાવી આપ્યા હતા, તે દાકતરે લખી આપ્યા પ્રમાણે જ બરાબર હતાં. ચરમાના દરેક લાગ વાપરવામા બહુ ટકાવ દેખાય છે.

જી. વી. આચાર્ય, એમ. એ.

ક્યુરેટર, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ, મુંબઈ

Messrs Shashikant & Co. of Baroda have for a long time supplied all my optical needs and I have no hesitation in saying that they have given me entire satisfaction Their workmanship is undoubtedly excellent. Their presence here has supplied a long felt want of the Baroda Public

Baroda

A. W. Decruz Asst. Indian Resident

ચરમાને લગતી અમારી સર્વ જરૂરિયાત ધણી લાખા સમયથી વડોદરાની શશિકાન્ત કુ. પાસેથી લેવાય છે, અને વિનાસક્રાંતિ કહુ છું કે મને સંપૂર્ણ સતોષ થયો છે. તેમનું કામ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું છે તેઓ અહીં આવવાથી વડોદરાની જનતાને જે લાખા વખતનો ખોટ હતો તે પૂરી પડી છે.

વડોદરા

એ. ડબલ્યુ. ડેક્રુઝ આસિ. ઇન્ડિયન રેસિડેન્ટ

I have had spectacles made by Messrs Shashikant & Co. and have been very pleased with the result. I can confidently recommend them to anyone requiring optical work.

Maharaj Kumar Bhupatsingh of Gondal.

શશિકાન્ત કું. પારે મારા ચરમા એ બનાવવાના હતા. પરિણામે હું બહુ ખુશ થયો છું. એમને ચરમાનું કામ કરાવું. પડે તેમને વિશ્વાસપૂર્વક હું સલામતું કરું છું.

મહારાજ કુમાર ભુપતસિંહજી, ગોંડલ.

.....Your workmanship is of a very high standard.....prompt attention even for minor orders.....

Lieut. N. G. Iyengar

Army Veterinary Officer, Rowa, C. I.

તમારી કામ કરવાની પદ્ધતિ ચંપાળ હાથે પ્રકારની છે.....નાના ચોરસ માટે પણ તાબોતોપ થવાનું આપાપ છે.

સેપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ એન. જી. આયર

આર્મીવેટરીના ઓફિસર, રોવા (સિંટુલ હાથે)

મારી બગેટીઓમાં હતાં તમારા ચરમાઓએ અને બહુ સંતોષ આપ્યા છે.

સાહેબજાદા બખરહસ્તાખાન, પાલકપુર

શશિકાન્ત એન્ડ કું. માટે ડૉ. એચ. એમ. દેસાઈએ મને સલામતું કરી હતી. તેમનું કામ સંતોષકારક અને તંદરિત મને લાગ્યું છે.

અમદાવાદ

ચીનુભાઈ માધવભાઈ (બેંકેનેર)

કામ ખરેખર સલામતું કરવા થોડાં થયું છે. વળી મને ખાતરી થઈ છે કે, કિંમત પણ ઘણી જ ઓછી છે. સમૂલય છે કે બીજાઓએ અને તાહક બીજાઓ માથેથી હતો.

જીનાગઢ બહાદુરખાનજી હાઈકોર્ટ

એન. એચ. બપાસ, બી. એ.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. ચરમાવાળા,.....હવેતાં બહુ ખુશાલી થયે છે કે તેમનું કામ તંદરિત અને સંતોષકારક છે.

પડોહરા

(શ્રીમંત) બદરશીસરાવ ગાયકવાડ, કામ સંતોષ

सुधासु

३३ - १९०५
गंगा १९०५ - १९०६

आश्विन १९०५

अश्विन

१०

१. विष्णुवन्दास लोहचन्द शाह

श्रीमन्नाल अमृतम गंधर्व

આનુક્રમણિકા -

પૃ. ૩

ગોરગ્રામર : ૧૯૪૦

એક ૫

૧	અહું અને સ્વાર્થ	ચ	૧૬૩
૨	શેકસ્પિયર	આસન્નદ મહિલાલ પત્રીખ	૧૮૫
૩	હિરણ્યને- [કાવ્ય]	પ્રભુચાપ ગ્રામ્ય	૨૦૦
૪	દિ બ મહિલાલ જસલાઈ	જમણવાદાગ ત્યાજી મોદી	૨૦૧
૫	અયિ કુમુદ કપી ! [કાવ્ય]	નાનમ	૨૧૦
૬	દૂધની દાઝેલી	પ્ર	૨૦૩
૭	વાંદેશ [કાવ્ય]	દેમણ ગ્રામ	૨૦૫
૮	ગામ-રચના...	અન્નિકા	૨૦૬
૯	દીપક [વાર્તા]	દ્રુ શ્યામ મોદી	૨૦૭
૧૦	શુદ્ધાપીય સંસ્કૃતિ	નગરિક	૨૧૪
૧૧	સંઘા-પ્રતીપ [વાર્તા]	પદ્મ	૨૧૫
૧૨	જીવન અંશ	પ્રમા	૨૧૬
૧૩	કેળવણીની ઉપયોગિતા	મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ કેમાલ	૨૧૬
૧૪	કેટલીક ઐતિહાસિક સંબંધનાઓ..	વિદ્યાર્થી	૨૩૦
૧૫	અન્ય પરિચય	૨૩૬
૧૬	શૂદ્ધા દૂલ	૨૩૫
૧૭	તહેને— [કાવ્ય]	અમણનાથ ભટ્ટ	૨૩૮
૧૮	તારા તણખા	૨૪૦

લવાજમ

આકેડ અને બેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

ફિદ—

ખર્ચા—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

ગિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

૧ માસ	૨ માસ	૩ માસ	૪ માસ	૫ માસ	૬ માસ	૭ માસ	૮ માસ	૯ માસ	૧૦ માસ
૧ પાન	૪૦	૨૧	૮	૪૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦
૨	૫૭	૧૪	૫	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦
૩	૧૬	૮૧	૮	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦

ગોરગ્રામર ફેબ્રુઆરી દરેક વખતના ૧૨૫૨ ૫ માસે

મુદ્રક અને ટાઇપ મહિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. બે

ગોરગ્રામર : ૧૯૪૦

૧-૧-૪૦

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજ મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ ના આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’ નો નમૂનાનો એક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ મામિકમા સ્થાન અપાય છે પણ અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સુવાચ્ય, સરળ અને રમિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી અર્થમાં વિદ્યાર્થીના કોશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’ મા પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આને પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ ના ‘લેખકમંડળ’ માં જોડાવું જોઈએ. જે મંડળમાંથી જોડાવા લેખકો બેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક મર્વાગમુંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ ના માલુ એક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા છત્તતા. ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચક મંડળ’ ના મંચોને બેટ તેમજ આર્થિક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ આદકો બનાવી મોકલનાર બક્તિ ‘સુવાસ’ ના ‘મિત્રમંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે. ‘સુવાસ’ ના લેખકો, આદકો, કે મિત્રો, પ્રગટ થએલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી, ‘વાચક મંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે, ને રાકક ઇનામ પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘સુવાસ’ ના પ્રચારમાં મદદ કરનાર મિત્રોમાંથી જોઈએ એક આદક મેળવી આપે તેમને સુંદર સુગોળિત ‘સુવાસ’-પોકેટ, ડાયરી, જે આદક મેળવી આપે તેમને ‘આખ અને ચરમા’ (કાચુ પૃકું) નું પુસ્તક; ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પાકું પૃકું); ચાર આદક મેળવી લાવનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ આદક મેળવનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને કિલ્લ મિત્રમંડળે પુરસ્કાર અપાય છે સાહિત્યના પ્રચારકને આ પ્રકારના લાભ બીજો પણ દેવાય મંળી શકેતા હશે પણ ‘સુવાસ’ માં એટલી વિશેષ સજવડના છે કે તેમાં તેવા મિત્ર

પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને પછી અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના માહકેને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [૧-૮-૦ લવાજમ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = રૂ. ૧-૧૨-૦] અને તે પછી પોણા લવાજમ [રૂ. ૨-૪-૦] માં ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં ત્રણી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું કેમકે, તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલમ્બજનક થઈ પડે છે.

જે માહકેના લવાજમ હજી સુધી નથી મળ્યાં તેમને ફરીથી વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેમણે પોતાના લવાજમ તરતજ મોકલાવી આપના—જેથી તેમને તરત બેટ રવાના કરી દેવાય.

લવાજમ કાર્યાલયના શરનામે મોકલી આપના ઉપરાંત નીચેના શરનામે ભરી સાધ છે—અને માહકે તરીકે ત્યાં નામ પણ નોંધાવી શકાય છે—

શિષ્ટ સાહિત્યસંહાર	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	સુખંધ.
એન. એમ. ત્રિપાઠી	“	“	“
એન. એમ. ઠક્કર	“	“	“
મહાદેવ રામચન્દ્ર ભગુણે	ત્રણુ દરવાજા,		અમદાવાદ.
ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય	ગાંધી રોડ,		અમદાવાદ.
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ દોશીવાડાને નાકે,			અમદાવાદ.

નોંધવું છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને યગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે શોધાઈ શકે. શરતો અને હાયકાલ સાથે નીચેના શરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કો.

રાવપુરા, વડોદરા

‘પડછાયા’, ‘જૈનધ્વજ’, ‘સુવાસ’

તથા હિંદુસ્તાનના કોઈપણ પેપરોમાં જાહેર ખબર આપવા લખો:-

મોહનલાલ પાનાચંદ

વીર પદ્મત્રી સીટી કું.

ચકલા સ્ટ્રીટ, વીરખામ ડીપો, મુંબઈ નં. ૩

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (માસિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, માળખગત, સ્ત્રી મમાર—વિગેરે જીવનને સગતા દરેક વિષયોની મુંદ્ર છણાવટ થાય છે
 - જાણીતા માહિત્યકાર શ્રી કુમરશી ધરમશી મપટ દર અવારનિવાર પત્રિકામાં આજેકુમ રીતે વર્ણવે છે
 - ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘જાણીતા’ સંસ્કરણના દરિદ્રાધ્યોના સચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે
 - ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ દરિદ્રાધ્ય વગર દાખલ થીએ મુંદ્ર ધનાઓ મેળવી આપે છે.
 - એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રગ્રાહિત્રને સમૃદ્ધ કર્યું છે
- વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૩ — બહારગામ રૂ. ૪ — વિદેશ રૂ. ૬

• સિંધમાં જાહેર ખબર માટે અનોડ સાધન •

૧ નમુનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેકુમ લખો

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યૂઝપેપર એન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો

એન્ટો: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી

“સ્નેહીનાં સોજીયાં દીકરે સતાવતાં,
ઉરની તે કુજ જાણે મુની, મુની”

હૃદયની એકલતા ટાળવા, સ્નેહીઓ અને સ્નેહજીવનનાં સંરમરણો તાજાં રાખવા દરેક પ્રસંગનો એક મુંદ્ર પોઝ ખસ હોય છે.

ડાયમંડ સ્ટુડીઓ એ માટે અનોડ છે.

સાવપુરા-પોર્ટ બ્રાહ્મિ, વડોદરા.

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

તવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ANCIENT INDIA

(B. C 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports
- Hence it is sanctioned by the Director of Public Instruction
- And approved by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship

Price First Vol Rs 7/-, Second Rs 10/-, Third Rs 9/-, Fourth Rs 9/- Total Rs 35/-

To subscribers for the whole set Rs 30/-

Please send your orders to —

SHASHIKANT & Co
ORIENTAL PUBLISHERS
Raopura, opp Tower, Baroda

Sole Distributors —
THE NEW BOOK Co
Hornby Road, Fort, Bombay

ફાઉન્ટન પેન ખરીદવાનું તેમજ રીપેર કરાવવાનું

• ઓરટીન પેન •

એક જ ભરોસાપાત્ર મથક

★ અનુભાઈ એન્ડ કું. ★

• ચરમાવાળા •

(પેન રીપેરીંગ જંકશન)

ઓરટીન બિલ્ડીંગ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

આંખના દાક્તર બહુ ત્યારે ચરમાનો નામર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેનના ક્લીન્ટ, કાઉન કોન્ટેવ દુકમ, બ્લુ સ્પ્રોક, એન્ટેક્ટીન, ક્લોરોફોર્મ, ફ્લુઝન, એબર, પુક્ટાસ, ઉરો, ઉન્સાવ, કુક્રાઈટ, પીટ્રેકમ, ક્યો ફાયનાકાક ?
- (૨) આનવ, ગાઉન્ડ, રફ, ડબ્લુ, ડબ્લુ પેન્ટોસ (લોમ નીચર) કુલચુ, ઓક્ટોગોનવ, હેગઝોગોનવમા ક્યો પર્મદ કરવા ચોખ્ખ ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, રફેરીકલ, રફેરોગીલીન્ડર, બાહ્યાક્રમ, મ્પ્લીટ, મુન, કવઃ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, કોષ્ટક, ફક્કા, એટેચમેન્ટ ઈન્ચો ક્યો મગવડવાળો ? આ બધું તમણે હોય અને ચરમા ખરીદના છેતરાવવાની બીકમાંથી અચી જવું હોય તો

આંખ અને ચરમા

નુ પુસ્તક જે અમે ત્રીમ વર્ષના અનન્ય ઉપગ્રી અદાર પાડ્યું છે તે તુરંત મગાની લ્યો. મુનર્ક મગાના ફેગવળી આનામે માફ ખેરી, પ્રાયમિક ફેગવળી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મનુર કુર્યું છે

પાક ૫૬, ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાપદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સ્વતંત્રનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાંગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વરેલી પતિ	૦-૩
૫ શુદ્ધવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આગ્રહ અને મુખ	૦-૬
૬ ખાંધણું (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ અધિદાન (પ્રેમ ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂઝ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભક્તી ભાષી	૦-૧
૯ આ (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ વ્યાના પત્રો (કસોટીમન લગ્ન)	૦-૬	૪૫ મોંઘી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પમંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વનેમર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારંગી મનીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાતોઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાઈની ગા	૦-૧૦
૧૭ સુધ્ધતા અને મુદરતા	૦-૮	૫૨ માસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ દાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવ્યનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ શુનતા ભક્તિ (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષટ્ક (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિવેક	૦-૪
૨૧ દાસ્યકથા (રમૂઝ)	૧-૮	૫૬ માગિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા માધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રાજા (કાળુ મુલાખ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ દાસ્ય કંઠગા (રમૂઝ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા" ચાલ મુઠ્ઠે"	૧-૦	૬૧ મેડમ ઉમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાખીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ કવનવપ્રસાદ (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ મુણીવલ્લ મુદિવળી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ઓષક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથળ	૦-૧૦	૬૫ સ્ત્રી સંધ્યાકથા	૦-૩
૩૦ ચોખાંમોનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ મી જમના	૦-૬
૩૧ રક્ષિયા ભેગમ	૦-૩	૬૭ મેગારદ્દુન	૦-૧
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાના આનંદમઃ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ આજિવિધવા	૦-૨
૩૪ રત્નનું સાન્ન	૦-૩	૭૦ સાચાં મદોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાયો. કલ ૯૦ પુસ્તકો
બહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧ દરમાં મળે છે. પુસ્તકો છતાં પણ મળી રાકશે. નર પડે.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, મુરત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકપા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ હું]

ઓક્ટોબર : ૧૯૪૦ ૦૧/૧૧/૬ [અંક ૫

અહં અને સ્વાર્થ

૬.

અહં-અરિમતા-હુંપદ-ગર્વ એ માનવીનું લક્ષણ છે. સ્વાર્થ એ એનું જીવન છે. બેમાંથી એકે દુર્ગુણ નથી. પણ કેટલીકવાર માનવી હુંપદને બધ, અજ્ઞાન ને ઈર્ષ્યાથી ભ્રષ્ટ બનાવે છે, સ્વાર્થને સંકુચિત નગર નીરખી તે એને ગૂંચળાવે છે, ને પરિણામમાં જગતનાં દુઃખદર્દમાં ઉમેરો થયા કરે છે.

અહં એ વ્યક્તિત્વમંદસ્થાનું અને પરિણામે આત્મવિકાસનું મુખ્ય અંગ છે. નગરના રક્ષણ માટે કિલ્લો હોય છે તેમ હુંપદને આત્માનો કિલ્લો ગણી શકાય. જે સમયે આત્મા જે સ્વરૂપમાં હોય તે સ્વરૂપતા સંરક્ષણ ને વિશ્રામ માટે ને બધ કે લાલચ સામે એ સ્વરૂપમાં અધટિન પકટા ન આવે તે અંગે એ કિલ્લો જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જાદુ વ્રજાક્ષિના મંત્રમાં તે કિલ્લાની કિમત આંટી છે.

પણ નગરનો કિલ્લો જેમ દુસ્મનો સામે નગરના રક્ષણ માટે હોય છે, પણ નગરની શોભા સમયવર્તા કે વધારતા પ્રબળનો કે મિત્રો માટે તો તેમાં ખારણાં મૂકવામાં આવે છે, તેમ હુંપદનો કિલ્લો પણ આત્માને તેના દુસ્મનોથી બચાવી લેવાને માટે છે. મિત્રો માટે તો ત્યાં પણ ખારણાં હોવાં ધટે.

અત્યેક માનવીના હુંપદને આવાં ખારણાં તો હોય છે, પણ તેનો ઉપયોગ મોટે ભાગે દુસ્મનોથી થાય છે. પતિ-પત્ની, પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભાઈ, ગુરુ-શિષ્ય, કુટુંબ-કુટુંબ કે સ્વરાજ્ય પ્રગ્ત વચ્ચે અરુચિ જન્મે તો બંને પક્ષ પોતપોતાનાં હુંપદને ધવાયાં માને છે ને મોકા મળે તો હાથમાં શસ્ત્ર લે છે કે ન્યાયની દેવડીએ દોડે છે. પણ જો લોહીનું ટીપેટીપું કે આત્માનું સત્ય ચૂસી લે એવો પણ સજળ વૈરી સામે આવે તો મોટે ભાગે માનવીના હુંપદના કિલ્લાનાં ખારણાં ટપોટપ ખૂલી જાય છે ને માનવી ચોગી બનીને મગ્ન સત્ય જગન્મિયાં કે અહિંસા પરમો ધર્મઃ જેવા પવિત્ર મંત્રોનો ઝાપ કરતો કરતો આધ્યાત્મિક સાગરમાં સ્નાન કરવા મંડી જાય છે.

પણ સખળ સામે નમતું ને દુર્બળને દઝાડતું આ પ્રકારનું હુંપદ માનવીના પતનનું પ્રધાન દ્વાર છે. દુર્બળને દબાવવાથી તેનો આત્મા વ્યથા અનુભવે છે, સખળ સામે નમતું મૂકવાથી તે અલ્પતા પામે છે. ને ધીમે ધીમે તે ગૂંગળાઈ જાય છે.

પરિણામે, હુંપદ એ તો જ અસ્મિતા છે, તો જ તે સાચું અહં છે જે તે હાથ, હાથય કે બળ સામે ઉગ્ર સ્વરૂપે પ્રકાશી ઊઠતું હોય ને સ્વજનો સામે પોતાનાં દ્વાર ખોલી તે હસીને મધુર સહનશીલતા દાખવી શકતું હોય.

સ્વાર્થ એ હુંપદ કરતાં પણ વધારે વ્યાપક બળ છે. તે અશુદ્ધ રિચિતિમાં જગતમાં દુઃખ જન્માવે છે, વિશુદ્ધ બનીને તે જગતને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે.

જીવનમાં સ્વાર્થનું રચાન સાકર-પર પડતા પાણી સરખું છે. નાના બાળકના હાથમાં સાકરનો કકડો ને પાણી મુકાયાં હોય ત્યારે અધીરું બનેલું બાળક જેમ સાકર ઓગળ્યા પહેલાં જ પાણી પી જાય છે ને પછી દાંતના અલાવે સાકર તેને ફેંકી દેવી પડે છે તેમ લાલસાથી ભરેલો માનવી સ્વાર્થને, તે આત્માને રપર્શી પણ શકે તે પહેલાં જ પીવા મંડે છે ને પછી તે આત્માને ઝોગાળતું સત્ત્વ જ ગુમાવી બેસે છે.

પ્રાથમિક દશામાં માનવી કેવળ પેટ પૂરવાને ખાતર હજારો પ્રાણીઓનો મંદાર કરે છે, લાખોનાં દુઃખનો તેને વિચાર પણ નથી આવતો. પણ બદલામાં તે પોતાના આત્માને કઠોર બનાવે છે અને તેનાં હજારો અને લાખો પ્રાણીઓની પોતાના પ્રત્યેની ફરજ અને પ્રેમ પર તે કુદાડી ચલાવે છે.

કુટુંબ, સમાજ કે માતૃભૂમિ ન્યારે ક્યારાઈ રહ્યાં હોય ત્યારે સામાન્ય દશાનો માનવી કેવળ પોતાના જ પેટ કે ઇન્દ્રિયોના સુખર્તી કે ઉપભોગની સક્ષાત્તી શોધે છે. બદલામાં તે એવું વાતાવરણ પ્રસરાવે છે કે જેમાં દરેક પોતાની જ દરકાર રાખે, કાઈ કાઈનું ન હોય; ને પરિણામે પોતાના વ્યાપક સ્વાર્થને સમજતા કાઈક સમુદાય આગળ તે ધાસની જેમ કપાઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિયોનો શુભામ બનીને માનવી પોતાની ઉપભોગલાલસા સંતોષવાને કેટલીક વખતે સમુદાયમાં મળી પારકી પ્રજાઓને પીડે છે. બદલામાં તે પોતાના આત્માને દૂષિત કરે છે, પારકી માનેલી પ્રજાઓનાં દુઃખ-દર્દ ઉભરાવે છે, તેવી પ્રજાઓને પ્રતિહિંમક બનવાની જવાબદારીમાં મૂકે છે અને અંતમાં તેનો એ અશુદ્ધ સ્વાર્થ પ્રતિહિંસાના બળે પોતાની જ ભાવિ પ્રજાના પતનનું કારણ યઈ પડે છે.

ઉદયને વશ બનેલાં મધ્યદશાનાં માનવી પોતાના હૃદયની લાગણી સંતોષવાને પણ ધણી વખતે સ્વાર્થની સાચી વિશુદ્ધિથી દૂર રહી જાય છે. પેટસ્વાર્થો માણસ જેમ કેવળ પેટ લુએ છે, ઇન્દ્રિયસ્વાર્થો માણસ જેમ કેવળ ઇન્દ્રિય લુએ છે, દેશસ્વાર્થી માણસ જેમ કેવળ દેશ લુએ છે, માનવસ્વાર્થી માણસ જેમ કેવળ માનવજાત લુએ છે, તેમ હૃદયસ્વાર્થી માણસ કેવળ હૃદયને લુએ છે. હૃદયની આંખોથી તે, પોતાની લાગણીઓ સંતોષવા જતાં, કેટલાં પ્રાણીઓના ને પ્રજાઓના જીવનસ્વાર્થ ને આત્મસ્વાર્થ દણાઈ જાય છે તે નથી જોઈ શકતો. પરિણામે તેનો આત્મા સંતુષ્ટ ને નિર્બળ નથી બની શકતો, કૃતકૃત્યતા નથી અનુભવી શકતો, સુકૃત નથી બની શકતો. અંતમાં તે અંજપો અનુભવે છે.

સાચો સ્વાર્થ તો એ છે કે જેમાં માનવી પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલા કાઈક મમાનધર્મો સત્ત્વને અમીઝરી નજરે નિહાળી, પોતાના આત્માના પરમ વિકાસને ખાતર એ સત્ત્વને

શેઠસિંપયર

ખાલચન્દ્ર મણિલાલ પરીખ

૧

નવયુગનો વસન્તોત્સવ

એ હોતો પુનરુત્થાનનો યશસ્વી યુગ, પાંચ પાંચ શતાબ્દિઓનું નિરાબાધ આયુષ્ય ભોગવી સંસ્કૃતિનો પુરસ્કારક મધ્યયુગ અસ્તાયજી તરફ ઢળી રહ્યો હતો. ને પુરોષ અર્વાચીન યુગને ઉજારે આવી ઊભુ હતું. નવયુગની ઉપાની પ્રથમ કુમકુમ પગલીઓ પુરાતન રોમન સંસ્કૃતિના ધામ ઇટાલી દેશે અંકાર્ડ. પંદરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં કોન્સ્ટનટીનોપલના પતન પછી નિરાશ્રિત બનેલા ગ્રીક પડિતોના આગમન સાથે રોમને પુરાતન ગ્રીક સંસ્કૃતિનાં અભિનવ સ્વરૂપે દર્શન થયાં. અન્ધારયુગ-અને રોમન સામ્રાજ્યના ભગ્ન ને જલ્દત યુગની પશ્ચ પૂર્વે, કોષ્ઠક અહલુત જીવનસૃષ્ટિ ગ્રીસમાં વિલસીને કાલોદાયિમાં વિલીન થઈ હોય તેવો રોમના વિદ્વાનો અને દ્રષ્ટાઓને સાક્ષાત્કાર થયો. એ સાક્ષાત્કાર સાથે રોમન જીવનમાં 'કો' અર્નેસ્ટ ચૈતન્યનો અંશગાર થયો. સાર્થે રોમ ગ્રીક પાછળ મુગ્ધ બન્યું પરંતુ એ પુરાતન ગ્રીસ હતું અર્વાચીન ગ્રીસ તો ધૂળમાં રમદો- જાયેલું પડ્યું હતું. છતાં પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ, ધડાતી અભિનય રોમન સંસ્કૃતિની ખ્યેયમતિ બની, સમગ્ર યુરોપના નોમોમંડળમાં વિરાજી રહી. ગ્રીસની કવિતા અને ગ્રીસનું સાહિત્ય, ગ્રીસની કલા અને ગ્રીસનું તત્ત્વજ્ઞાન, ગ્રીસનું જીવનદર્શન અને ગ્રીસની સંસ્કૃતિપ્રતિભા, ગ્રીસનું શૌર્ય અને ગ્રીસની સ્વાતંત્ર્યભાવના, યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના જીવનમાં વિધિવિધ અંગોનાં ધીમે ધીમે પ્રધાન પ્રેરણાધામ યદ્ય -પડ્યાં. પરંતુ અનેક રાષ્ટ્રોને રોમાંચક ગ્રીક સૃષ્ટિનું દર્શન કરાવનાર તો રોમજ. રોમ સર્વજ્ઞતા નવયુગનું પુરોહિત હતું. અભિનવ જીવનની ઉપાસનાનું કેન્દ્ર-તીર્થ હતું;—અખ્યયન અને આરાધના દ્વારા ગ્રીક સંસ્કૃતિની પ્રેરણા ગ્રીકી, અખિલ યુરોપને તેની ઓજસવિતી જીવનપ્રભા ગ્રીલાવનાર રોમ નવસંસ્કૃતિનું પ્રથમ પુરસ્કારક હતું.....

વિશ્વાવવાને, પોતાના સુખને ખાતર સર્વને સુખી બનાવવાને પ્રયાસ કરતો હોય. એ પ્રયાસમાં તે જગતમાં ચડી ગયેલાને નમાવીને ને હબાવવાને જાએ લાવીને બંનેને સમાન પ્રવાહે મૂકે. ને તેમ કરતાં તે પેટસ્વાર્થ, ઇન્દ્રિયસ્વાર્થ કે હૃદયસ્વાર્થથી દૂર રહી કેવળ આત્માના સ્વાર્થને નીરખે; જ્ઞાનના દીપકથી દેખે.

આત્માના સુખ વિના માનવી સુખી નથી બની શકે, ને સર્વને સુખી બનાવવા વિના આત્મા સુખી નથી બની શકે. માટે સાચો સ્વાર્થ આત્માને સુખી બનાવવામાં ને આત્માના સુખને ખાતર સર્વને સુખી બનાવવામાં રહેલો છે.

મધ્યયુગ અદૃશ્ય થતો હતો. શૌર્ય ને સાહસ યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં ક્યારનાં ય પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં. પંદરમી સદીના અંત ભાગમાં કોલમ્બસ અને વારકો ડી ગામા સરખા નીર સાહસિકોએ આદરેલી જગતના અવનવા પ્રદેશોની શોધો દ્વારા યુરોપની આજ પર્વતની જીવનદષ્ટિને એકજ વિદ્યુત-ઝટકે રોમાંચમય ને વિશ્વરૂપશી વિશાળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરન્તુ હવે તો ઓક સંસ્કૃતિ અને વાક્યમની પરાગ વર્ષાવતી નવયુગની અદ્ભુત વસન્ત યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપર ઊતરતી હતી. યુરોપનો, સાચે જ, એ વસન્તોત્સવ હતો. કવિતા, નાટક અને સાહિત્યનાં; તત્ત્વજ્ઞાન, કલા અને વિજ્ઞાનનાં; સંસ્કાર, ભાષના અને આદર્શોનાં સંસ્કૃતિ-કુસમોથી ભરેલા એવા રસધાનથી વસન્તે યુરોપને આજ જેવો કદી નહોતો વધાવ્યો.

આવી સુહાગી વસન્તના રસસોતથી નવપક્ષવિત શમેલું યુરોપનું માનવ-જીવન વિરમ્ય જનક ઝડપે પલટાઈ રહ્યું હતું. સમુદ્રની સફરોએ અને અવનવા પ્રદેશોના સહવાસે માનવીમાં કોઈક અનેરાં જોમ, તમજા, આત્મશ્રદ્ધા, સાહસવૃત્તિ અને સંકલ્પબળ સિંચ્યાં હતાં. ઓક તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસે તેને પ્રથમવાર ક્રાન્તદષ્ટિની ભેટ ધરી હતી. ઓક પ્રજાની અધાન વિલોપાસના નીરખી તેનામાં ઉત્કટ જ્ઞાનપિપાસા જાગી હતી; જ્ઞાનદ્વારા અતુલ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની તમજા પ્રગટી હતી; અને એ શક્તિદ્વારા અજેય લેખાતી પ્રકૃતિને પરા કરવાના કોડ જન્મ્યા હતા. આવા વિરાટ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે અનિવાર્ય એવાં નિતાન્ત અધ્યયન અને ઉપાસનાને તો તે ક્યારનોય વરી ચૂક્યા હતા. આંગ્રેજ નાટકાર માર્સોની આ અમર પંક્તિઓ પુનરુત્થાનયુગના માનવીની જીવન-પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિધોષ ગળાયે છે:

અહા, આનંદ અર્નેસિદિની,

પણ, વિભૂતિ અને વિશ્વપ્રભુત્વની,

કેવી અસીદ્ધિક શૃષ્ટિ

એકનિષ્ઠ ઉપાસક અર્થે નિર્ગોઈ છે।

પ્રસાન્ત મુવદ્ય વચ્ચે

ધડાકમાં જે કાંઈ સંચરે છે,

સંકળ તે ચ્હારી આરા ઉઠાવશે...

આ પુનરુત્થાનયુગનો અમર, પ્રજાવન્ત પ્રાણ. શીસના નિર્ચુકત આત્માએ એના અંતરમાં મુક્તિની જ્વાલા પ્રગટાવી હતી. દુર્ધર્મ ને બળ જીવન એને આઘાતો રજી દતું. અને સ્વતન્ત્ર વિકાસને સર્વશ્રેયથી રૂંધતી મધ્યયુગીય શીમાઓ વટાવી અસીમમાં વિદરવા એનું દ્રૃષ્ટું તલસરી રજી દતું.

નવયુગના આત્માને ઓક સંસ્કૃતિએ કેવળ સાહસ, શૌર્ય કે નિઃશયબળ; જ્ઞાનપિપાસા, એકનિષ્ઠા ને ઉપાસકવૃત્તિજ નહોતાં અર્પ્યાં; તેણે માનવીને દિવ્યસૌન્દર્યવશુ પણ અર્પ્યાં હતાં. ઓક કલા અને કવિતાના અધ્યયને અર્પેલી નવદષ્ટિથી માનવીને પુખ્ત અને દ્રઢમાં; વૃદ્ધ અને લતામાં; પશુ અને પંખીમાં; વન, કુંજ, રોત ને સરિતામાં; ગિરિ અને સમુદ્રમાં; પૃથ્વી, જોમ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા અને નક્ષત્રોમાં-પ્રતિદશ્ય પલટાતાં પ્રકૃતિનાં અગણિત દરયોગો આજ લગી કદી નહિ જાસેલા એવા અનન્ત સૌન્દર્યનાં દર્શન થયાં. પૂર્વે બદ્ધતા ઉપજોગનાજ વિધવસ્ત્ર લેખાતું નારીનું મોહક લાવણ્ય આજ કેવળ તેની ઇન્દ્રિયોને ઉત્તેજતું જ નહોતું; તેના હૃદયને તે નિઃસીમનો મોહક પણ પાકવતું હતું. વિજ્ઞાનની પરિપૂર્ણ કળાના સ્પર્શથી સરળભેલી ઔન્દર્યમર માનવકન્યામાં તેને અનન્તતાનો ભાસ થતો અને તેનું હૃદય ને

ભક્તિના રસભાવે પુલકિત બનતું. નૂતન સૌન્દર્યદષ્ટિની પ્રાપ્તિ સાથે માનવીની પ્રેમવૃત્તિ પણ ઉત્ક્રાન્ત બનતી જતી હતી. પરંપરાનાં નિયમનોથી જડાયેલો પ્રેમ હવેથી કૃત્રિમ અંધનો ક્રાવી દઈ, આત્માનાં ઉપવનોમાં પ્રકુલપણે વિહરવા લાગ્યો. સાહજિકતા—નૈસર્ગિકતા તેના પ્રાણ બની ધબકી રહ્યાં; રસમતાએ તેનામાં જીર્મિલતા પ્રેરી; સૌન્દર્યકામનાએ તેનામાં નવચેતન રેડ્યું; અને જીવનના પરમ સૌભાગ્યરૂપ લેખાતો, સમગ્ર પ્રવૃત્તિના પ્રેરણા—સ્વામી તે રમનિધિ સરળો, તે યુરોપીય જીવનશૃષ્ટિમાં ચકવર્તી સમે વિરાજી રહ્યો.

૨

શેકરિપયર—પુનરુત્થાનયુગનો મહાકવિ

સોળમી શતાબ્દનો પૂર્વાર્ધ ઇંગ્લાંડે પુનરુત્થાનની વિરાટ ઉત્ક્રાન્તિને નિજ દેશે ઝીલવામાં વીતાવ્યો. પરંતુ કવિવર ર્થેન્સર તથા નોથ્સકાર માર્લોના આગમન માથે તેને ત્યાં નવયુગની વસન્તનો ઉદય થયો. ર્થેન્સર, સ્પીડની અને તેમના અનુયાયીઓએ આંગ્લ સાહિત્યમાં નવકવિતાનો સ્રોત વહાવ્યો; બ્યારે માર્લો, ક્રીડ, ગ્રીન, પીલ, અને લીલીએ અર્વાચીન નાટકનો યશસ્વી એલીઝાબેથન યુગ પ્રવર્તાવ્યો. આખરે શતાબ્દના સંખ્યાકાળે, બ્યારે આ બંને અભિનવ સાહિત્યપ્રવાહોના સધિકાર સમા, અને માત્ર અંગ્રેજી નહિ, સમગ્ર યુરોપીય સાહિત્યના આજપર્યંત એકચક્રી રાષ્ટ્રોટ યવા મરગ્યેલા, નાટ્યકવિ શેકરિપયરનાં વિજય-પગલાં અંગ્રેજ રંગભૂમિના તખ્તાપર ગરજી રહ્યાં, ત્યારે ઇંગ્લાંડની ક્ષિતિએ જગત-સાહિત્યના યશોજ્વલ સિંહાસને અધિષ્ઠિત યવાના પરમ સૌભાગ્યનો ઉદય થયો.

નવયુગનાં વિધવિધ બળોને ઝીલતું શેકરિપયરનું સાહિત્યસર્જન પુનરુત્થાનયુગનું વાદ્યમયી પ્રતિબિંબ છે. માનવ-ઉત્થાનને રિયતપ્રસન્નો અદાથી અર્થલોહીતી તેની કાન્નદષ્ટિ; અતુલ કાર્યબળને ખીલવીને જીવનસદ્ ઓતપ્રોત કરતી અને કવિતામાં બદલાવતી તેની, અદ્ભુત નાટ્યવિભૂતિ; માનવહૃદયની સદ્ એકતાનતા સાધી, જલ્મધિની અપાર ત્રેગ-પરંપરાશાં અવનવાં તે જીવન્ત પાત્રોની તદ્દુપ સૃષ્ટિ સર્જતી તેની અદ્વિતીય એતિર્લા; જીવન અને પ્રકૃતિના પ્રત્યેક ભાવ, પ્રત્યેક જીર્મિ, પ્રત્યેક સ્વરૂપ, પ્રત્યેક દરવને નિર્મુક્ત લયમાં નિરૂપતી તેની નિસર્ગપ્રેરી કવિતા; પ્રજ્વલ, રેનેહ, હાથો, વેર, દુલહ, શૌર્ય, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, વિલાસ, ઉપભોગ, બલિદાન, પાપ, પતન, પ્રાયશ્ચિત, ઉત્થાન,—આવાં આવા અનેક અંવેદનોથી જલતા માનવ-જીવનનાં વાસ્તવદર્શી તાદરૂપ ચિત્રો આલેખતી તેની અપ્રતિમ લેખિની,—આ સૌ શેકરિપયરનો અર્વાચીન યુગના પ્રથમ મહાકવિ, નાટ્યકાર, અને જીવનદ્રષ્ટા તરીકે ઉદ્ધીપ કરે છે.

પરંતુ શેકરિપયર કેવળ એક યુગમૂર્તિજ નથી. સાથે જ તે યુગયુગાન્તરનો સનાતન મહાકવિ પણ છે. પુનરુત્થાનયુગનો વિરાટ સ્રોત, એક શતાબ્દ સુધી સારાય યુરોપના જીવનપટ પર વહી, તેને કુગદુપ બનાવી, શેકરિપયરના કવનમાં નિરોપતા પ્રસરતો, સાશ્વત જીવનસ્રોત માથે સંગમ પામે છે. એટલેજ શતાબ્દ પર શતાબ્દ વીને છે, જ્યાં શેકરિપયર યુરોપીય સાહિત્યના પ્રવાહપર કાન્તદ્રષ્ટા કવીન્દ્ર સમે વિરાજી રહે છે.

શેકરિપયરનાં સંવેદનો વિશ્વનાં સનાતન સંવેદનોનાં પ્રતિબિંબ છે. શેકરિપયરની અનુભૂતિ જગતના પ્રત્યેક યુગની અનુભૂતિને અનુરૂપ છે. શેકરિપયરની જીવનદષ્ટિ સર્વયુગોના કવિઓની જીવનદષ્ટિ સાથે ગાઢ અંકુષ દાખવે છે. શેકરિપયરનાં પાત્રોમાં યુગયુગનાં માનવઆલોનાં હૃદય ધબકે છે. શેકરિપયર નિરૂપિત ભાવો, જીર્મિઓ, કામનાઓ, વૃત્તિઓ, ભાવનાઓ કેવળ

એલીઝાબેથન યુગનીજ નથી; સાથેજ વર્તમાનયુગની પણ છે. પુરાતન કવિઓમાં જેમ તમને તેમની વિધવિધ પ્રતિભાઓ સાંપડશે, તેમ હાલિ કવિઓમાં પણ તમે તેમનો પ્રતિધોય મુજુશો.

શેકસ્પિયરની કલાકૃતિઓ સનાતન વસન્તનાં રસ, પ્રભા, ને યૌવનથી યનગને છે. જે ઓગસ્થી પ્રકુલિતતા એલીઝાબેથન રંગભૂમિ પર શેકસ્પિયરનાં નાટકોની આસપાસ વીંટળાઈ વળી હતી, તે આજેય તેમના પર મોહૂદ છે. નથી તેમના પર કાળપ્રવાહની રજ ચડી કે નથી તેમની મૌરલ ઝોસરી—એવો શેકસ્પિયરનો પ્રભાવ છે. યુગપરંપરાઓ આવી અને વહી ગઈ; સાહિત્યવહેણો જગ્યાં, આશ્રમ્યાં, પલટાયાં. માનવીની અભિરુચિ પર યંકાન્તિઓ પર યંકાન્તિઓ પસાર થઈ; જીવનનાં મૂલ્યો એકાયાં અને બદલાયાં; પતન અને ઉત્થાનના કાંઈક કાંઈક કાળતરંગો વાહમયના પટ પર વહી ગયા; પણ શેકસ્પિયર આજેય એવોજ અજુનમ ને દુર્ધર્ષ જાઓ છે. એની નાટ્યસૃષ્ટિમાં માનવહૃદયનાં સ્પન્દન શુંજે છે; એની કવિતામાંથી નિસર્ગનો સાદ જીકે છે; એના અવાજમાં અનન્તના સૂર મંજળાય છે; એની દૃશ્યનાનાં જીરુયતોમાં નિઃસીમની મુક્તતા યનગને છે. આ છે શેકસ્પિયરની ચિરંજીવ મહત્તાનું રહસ્ય; અને આ છે સનાતન મહાકવિ તરીકેનો તેનો ધરામુગટ.

૩

શેકસ્પિયરનાં નાટકો

શેકસ્પિયર કવિ હતો, શેકસ્પિયર નાટ્યકાર હતો, શેકસ્પિયર કલાવિધાયક અને જીવનદ્રષ્ટા હતો. કવિતા અને નાટ્યકલાનો અદ્ભુત સંમિશ્રણ દોષવત્તા તેનાં નાટકો તેના આ પ્રત્યેક સ્વરૂપનો ઉદ્ધોષ કરે છે. શેકસ્પિયરના કવનનાં અને શેકસ્પિયરની કલાનાં, શેકસ્પિયરના દર્શનનાં અને શેકસ્પિયરના નિર્વચનનાં, પ્રિય ને સુરેષ પ્રતિબિંબ તેની નાટ્યમાલામાં ઝીલાય છે. શેકસ્પિયર તેના નાટ્યકૃતિમાં જિલ્લો નથી, નાટકો શેકસ્પિયરથી અલગ નથી.

નિજ હૃદયનાં જિમ્મિ, અવિશ, કે પ્રજુલને વ્યક્ત કરતાં સોનેટ કે ગ્રીન્સ થોડાંક પરલક્ષી સૂગાર—કાવ્યોર્નેઝાદ કરતાં, શેકસ્પિયરના સમગ્ર કવનને સમાવતી તેની સૃષ્ટિ નાટ્યકૃતિ જગતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં અજોડ એવી, વાસ્તવજગતની તદુપ પ્રતિકૃતિ સરખી માનવજીવનની એક જ્વલંત નાટ્યસૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. એવો જગતમાં એકપણ માનવી હાવ નથી, લાગણી નથી, આવેશ, જિમ્મિ, આવેશ કે કામના નથી, જે શેકસ્પિયરની નાટ્યાવલિમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે નિરૂપિત ન થયાં હોય. વાસ્તવ અને આદર્શ, અદ્ભુત અને સામાન્ય, ઉન્નત અને પતિત, ભવ્ય અને નિરૂપ, આવાં તો અગણિત તત્ત્વો એકમેકમાં સન્મિલિત થઈ શેકસ્પિયરની એ અનુપમ નાટ્યસૃષ્ટિમાં સમાયાં છે. પરંતુ એ સર્વના કેન્દ્રપ છે માનવ—આત્મા અને સૃષ્ટિમાં તેની જીવનચર્યા...

જગત આજે ત્રણ ત્રણ શતાબ્દિથી શેકસ્પિયરની નાટ્યકલાના આવા ઉત્કૃષ્ટ આભ્યન્તર સ્વરૂપથી મુગ્ધ બન્યું છે. પરંતુ આ આન્તર સ્વરૂપથી અલગ એવી એક બાલ વિશિષ્ટતા પણ તેની નાટ્યમાલામાં છે અને તેની મોહકતા કાંઈક એનેરી જ છે. સર્જનકેમ અનુસાર શેકસ્પિયરનાં નાટકો સ્વતઃજ એવા ચાર વિભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે—જે માનવજીવનની ચાર અવસ્થાઓને કેવળ પ્રમાન્તર જ નહિ કિંતુ તેમનાં સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ અને પ્રતીકરૂપ પણ છે. શેકસ્પિયરનાં રંગમંડપમાં પ્રવેશનાં જે નાટકો આપણી સન્મુખ ઉપરિચિત થાય છે તે આરંભનાં તરજુકાળનાં સૂચક છે. એમનામાં તારુણ્યની અપરિપક્વતા, યૌવનની મરતી

અને વસન્તના ચારુ વિલાસ છે. એમનાં હૃદય, અપ્રુટ જીવનરસ, પ્રભાન્વિત સૌન્દર્ય અને નિર્મુક્ત પ્રેમથી તરબોળ ભર્યાં છે. ક્ષાલિત્ય, સૌરભ ને મુકુમારતા એમનાં અંગેઅંગ પર પમરે છે. શેકસ્પિયરના નાટ્યજીવનનાં એ રસપુષ્પો છે, અને તેમાં એ મુકુટમણિ સરખાં વિરાજે છે—“એ મીઠ સમર નાઈટ્સ ડ્રીમ” અને “રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ.”

દ્વિતીયકાળ વિલીન થતા યૌવન અને અને હૃદય પામતા પ્રૌઢવના સધિકાળ સમો છે. એમાં યૌવનનો તન્મનાટ શાંત થાય છે, અને પ્રાદાવસ્થાના ગામ્ભીર્યના પ્રથમ પદ્મચાર સંભળાય છે. તારણના રવિતેજમાં ત્યારે પ્રૌઢવની છાયાઓ પુરાય છે. કવિની દષ્ટિ અંધારમય ભાવિના ગર્ભમાં પ્રવેશવા મથે છે; એની લેખિની સ્થિર અને છે; અને એનું ચિત્ત જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોમાં ગૂંથાવા લાગે છે; આ સમયની પ્રતિનિધિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિઓ—“ધ મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસ,” “એઝ યુ લાઇક ઈટ,” અને ઐતિહાસિક નાટકો “હેનરી ફોર્થ” (બે ભાગ) અને “હેનરી શીક્ષ.”

તૃતીય કાળમાં શેકસ્પિયર નાટ્યકલાની એજંતમ કલા પ્રાપ્ત કરી મુરોપના સાહિત્ય મંડપમાં પ્રથમ નાટ્યકાર તરીકે વિજયની વરમાળ પહેરે છે. છતાં જીવનદષ્ટિએ તે તેના સૌથી વધુ ગદનકાળમાં પ્રવેશ કરે છે. કાષ્ઠિક મદા અન્ધારમય અનુભૂતિ આ સમયે સમગ્ર જીવનને આવરી રહી હોય એમ દાસે છે. શેકસ્પિયરનો આ મન્થનકાળ છે. આ સમયની સર્વ કૃતિઓના મૂળમાં પાપ, પશ્ચાતાપ કે કુમેક્ષ્ણના ઘોર અનુભવ રહેલા છે. જે જીવન આલેખાયું છે તેમાં હૃદયનાં ગંભીરમાં ગંભીર, હિંસા, કદપનાના નિર્બંધમાં નિર્બંધ વિસ્તાર, અને વાસના અને વૃત્તિઓના ભયંકરમાં ભયંકર વિહાર અદ્ભુત સમતોલતાપૂર્વક ગૂંથાયાં છે. જગતના રૂઢ સ્વરૂપથી કમ્પતા માનવઆત્માનાં તીવ્ર સેવેદનો, જીવનનાં અશ્રુભીનાં કારુણ્ય, હૃદયો ને મહત્વાકાંક્ષાની સળગતી અગ્નિજ્વાલાઓ, અહીં મૂર્ત-ત્રેવકપ-પાર્શ્વો છે કાલિદાસનો આ રસોત્સવ નથી; એ તો ભવભૂતિનો સતત જીવનચંદ્ર છે. ચર્કજયંતી પ્રકૃતિવિહાર નથી; મિહનની તપશ્ચર્યાના હુતાશ છે.

યુગ પર યુગ વીતે છે, સાહિત્યના અવનવા પ્રવાહો જન્મે છે, વિસ્તરે છે, અને લય પામે છે પણ શેકસ્પિયરના મન્થનકાળના નવનીત સરખી આ કલાકૃતિઓ—“હેલેટ” અને “મેકબેથ,” “લિયર” અને “ઓથેલો,” “જુલિયસ સીઝર” અને “એન્ટની એન્ડ ક્લિયોપેટ્રા”—જગતની કદપના તથા જર્મિને આજપર્યંત વિસ્મયમુગ્ધ કરી રહી છે.

ચતુર્થ કાળમાં પ્રવેશતાં તૃતીય કાળના અન્ધાર અદશ્ય થાય છે. શેકસ્પિયર જીવનસન્ધ્યાને આરે આવી જીમે છે. આ સમયનાં નાટકો પર સન્ધ્યાનું પ્રશાન્ત, સૌમ્ય ને પરિપક્વ ઓજસ વિલસે છે. કવિનું હૃદય જીવનસાહૃદય, ઔદાર્ય અને પરિપૂર્ણતાના મંગીતથી ભરપૂર છે. એની દષ્ટિ પૂર્વજીવનને અવલોકતી કૃતકૃત્યતાના જાનસહ ચિર શાન્તિમાં વિશ્વના અનન્ત પટ પર ઢળે છે અને એનો અન્તરાત્મા દુર્જનો પ્રત્યે ક્ષમા ક્ષમા પુકારતો સફળ જીવનના કળશરૂપ સંન્યસ્ત સ્વીકારતો હોય તેમ લાસે છે.

આ સાધ્યકાળનાં નાટકોનો પ્રધાનમૂર વિયોગમાંથી મિત્રનમાં, પાપમાંથી પ્રાપ્તિમાં, ધર્ષણમાંથી અનુરાગમાં, દ્રેષ ને વેરમાંથી ક્ષમા અને રનેહમાં માનવ પરિણતિનું ઉદ્દોષધન, કરે છે. આ મમયનાં બે સર્વોત્તમ નાટકો—“ટેમ્પેસ્ટ” અને “એ વિન્ટર્મ ટેલ.”

[પૃથ્વી]

અથી નિપુણ ચિત્રક !

ન મેડન ગમ્યાં તને અવનવીન કા' સર્જનો—

તણી ન મધુ કલ્પના કલક રંગમાં સાંપડી ?

અહીં પૂલ તૂટેલ: ત્યાં વરણ છાપરા હીણ કો'

જિભાં કબર શાં મુંઢો ચિશિર વાપરે કપતાં.

પણે હીમ ચક્રાચીનતાં નીરવ કાળના અરિયપે,

લપ્તા, તરુ, ઉશેટતા દુત તુમુલ્ય વટાળીયે,

પ્રચંડ સરિતા પૂરે, વિચિ ઉજળપે અઘિષના,

લસે પ્રખર લોલિમા સકલ ચિત્ર આલેખને.

ને રુધિર રંગની રચિર કલ્પના બાહ્યથી

હતી પ્રલય તત્ત્વની પ્રબલ ઝંખના લોહીમાં.

શકે જગત પૂછ શે તવ વિનાશકારી કલા ?

અનાદર ચતાં બધે નિજ પ્રસન્ન ચિત્રો તણો,

પદે અમહી, ઢોળી, સૌ રંગત-પાત, કેન્વાસ ઉં

ગ્રહી ધણુ ધર્યો રણે, જગત વૈરથી નાખવા.

ડગેડગ અનુસર્પી ચંદ્ર સજીવ ચિત્રો બધાં.

રહે, ભરખતી મનુ અગનની શિખા કારમી,

જોડે જલદ ધોપણા: પ્રલયનું મયે તાંડવ;

મહા-કરણ કન્દનો, ગદન ધોર આદિપ્રનો,

ચરે, બધે અગનમાં લીંપણુ આંધીનાં વાદળો;

હસે કૃપણ પ્રેતશાં તવ પદે કલા-સર્જનો.

સહસ્રે શત કંપનાજ અણુજંપ ત્યાં આંચકા

ધરિત્રી ઉરમાં ચતા: કપમ દુતાશ તારો શમે ?

નોંલાખર સુવેશ પત્ર કુસુમો ચક્રા રાજતી,

સુહાગોં-ધરતી તણું કલક રક્તાથી રંગવા

રચું મનુજ-યુદ્ધ આ: પ્રલય સૃષ્ટિના કલ્પક ! *

* કલ્પનાએના પરંપરિત યર વચ્ચે જેસીને કવિ કાઈ લોહીના ધાખાથો ખરડાયેલું ચિત્ર અહીં આલેખવા બેઠા હોય એવું લાગે છે. સંવેદનોને ભગત 'કર્તી' વર્ણનછટા ઉપરાંત ભારેભાર કરેલી એ ભાવોદ્રેક્ષતા આપણને એમાં એથી રાખે છે. એ એનાં વિશિષ્ટાંગો બની રહે છે. વસ્તુમાં પણ નવીનતા છે એથી કાળ્ય અનોખું સ્થાન મારી હ્યે છે. હિટલરના અસ્તિત્વોએ એને બાળપણથી જ એ ચિત્રકાર હતો એમ કહી છે. પણ એનાં ચિત્રો મેડનાત્મક કરતાં ખંડનાત્મક સાવનિરપણુ વધારે અચે કરતાં, કારણ કે હિટલરના લોહીમાં એવું તત્ત્વ દળ. જ્યારે એણે જેમણે કે એનાં આલેખનોની ભગતમાં ઢાસી યા રહી તે ત્યારે એણે ચિત્રોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા અને એની પાછળ એ ચિત્રોને ચાલતાં કરવા યુદ્ધ આર્થ અને કવિ ભ્રમ કહે છે તેમ 'અહીં પૂલ તૂટેલ, ત્યાં વરણ છાપરા હીણકો' અને ત્યારપછીનાં બેલીઅર્થ અનુકંપાસર્વો, માનવતા ભગતી ભય એવાં વર્ણનોએ, પ્રલયસૃષ્ટિના ચિત્રના સજીવ ચિત્રસ્વરૂપો છે એની અત્યારે કોણ ના પાડી ?

દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈ

[એક રેખાચિત્ર]

જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈને જેણે નજરે નિહાળ્યા હશે તેના મગજમાંથી તેમના વ્યક્તિત્વની છાપ કદી ભૂંસાઈ નહિ હોય. જાણ્ય ચહેરા વિશાળ કપાળ, તેજસ્વી આંખો, પ્રલય બાહુ અને પ્રભાવશાળી દેહ તથા મદ હાસ્યમય આનંદી મુખવાળા મણિભાઈને જોઈને કામને પણ માન ઉપજ્યા વગર રહે નહિ. માથે લાલચટક નિર્વાદી પાઘડી, મલમલનું જમણાની પાંખ જેવું સફેદ અંગરખુ કસળની ઝીણી ક્ષીટીની કારનો ખભે ખેમ, અને સફાઈથી પહેરેલું ઝીણું પોતનું બંગાળી ધોતિયું એ મણિભાઈનો એક ખાનદાન ગૃહસ્થને જાણતો નિત્યનો પોષાક. બોલવા ચાલવામાં અને પહેરવેશમાં નાગરી સુધડતા તરી આવ્યા વગર રહે નહિ. મિત્ર ભાવણુ અને મીઠી વાણી એમનું ખાસ જૂથણુ હતું. વિવેક અને સભ્યતાની ભૂર્તિસભા પોતે સૌના પ્રિય ધર્મ પડેલા હતા. મોઢા ઉપર કદાપિ કોંઈની જાળ દેખાઈ નથી. અને ગુસ્સે ધર્મ ને તોફરનું પ્રણુ કદી અપમાન કરતા નહિ. પોતે વિદ્યા અને સાહિત્યના રસિયા હતા તેથી એમની આસપાસ હમેશાં વિદ્વાન અને શુણ્ણજનોનો ડાવરો ભરાયલો જ રહેતો. અથકારોને અને વિદ્વાનોને એ સારી રીતે પોષતા. એમણે જેના જેવાં દિવાનગીરી કરી છે ત્યાં ત્યાં રાજ્ય તરફથી વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપનારી તથા ઉત્તમક્રાંતિનું માહિત્ય પ્રગટ કરવાની ઉચ્ચ સંસ્થાઓ સ્થાપન કરેલી છે. કચ્છની રાજકીય પાઠશાળા તથા વડોદરાની ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળા અસ્તિત્વમાં આવી એ મણિભાઈના જ પ્રતાપે મણિભાઈ ન હોત તો ગુજરાતી પ્રાચીન કવિઓ કાળના અપરમાં કવારનાએ ભુમાઈ ગયા હોત

મણિભાઈ પોતે પણ મારા વિચારક, ચિંતક અને લેખક હતા. રાજ્યકાળના દુર્ધટ વ્યવસાયમાં શુંયાર્થ રહેવા છતાં એમણે કેટલાક અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખેલા છે. તેમાં સ્ત્રી-કેળવણી ઉપરનો એમનો અન્ય અનેક દૃષ્ટિએ વાચ્યવા જેવો અને પ્રમાણભૂત છે. એ રાજદ્વારી વ્યવસાયમાં પડ્યા ન હોત તો તે જમાનાના સારા સાહિત્યકાર નીવડ્યા હોત. રાજકાળમાંથી વખત કાઢીને પોતે સાહિત્યના અન્ય અને ધર્મશાસ્ત્રોનું હમેશાં પરિશીલન કરતા તથા વિદ્વાનોનો નિરતર સહવાસ રાખી જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરતા રહેતા. પુષ્પવ્રતર ન્યાયથી નાના મોટાનો ભેદ કે મિથ્યાભિમાન ન રાખતાં જેની જેની પાસેથી જે કંઈ પણ શુણુ જડે તે પ્રહણુ કરી લેવામાં એ જેરા પણ મંડોચ રાખતા નહિ. પોતે ગૂર્જરાધી-શ્વરના મુખ્ય પ્રધાન હતા સાધારણ માણસને પણ એમની મુલાકાત લેવાને મુશ્કેલી નહોતી પડતી એટલા એ નિરભિમાની હતા.

મણિભાઈના જમાનાના રાજ્યનીતિનિપુણો રાજા સર. ટી. માધવરાવ, સર. સાલારજી બહાદુર, સર દિનકરરાય એ ત્રણ હિન્દુસ્તાનમાં મહાન ગણાતા હતા. તેમના જેટલા મહાન

પહે પહોંચી ગયેલા નહિ પણ તેમના જેવાજ રાજ્યનીતિનિપુણ મણિભાઈ હતા. એમની કાર્યદક્ષતાથી કચ્છ-ગુજરાતના મોટા મોટા રાજ્યઓના એ માનીતા થઈ પડ્યા હતા. દેશી રાજ્યોની દિવાનગીરી કરતાં રાજ્યપ્રજનનું—ઉભયપનું દિત સાચવવા સાથે સાર્વભૌમ સત્તા -બ્રિટિશ સરકાર સાથેના મીઠા સંબંધ સાચવી રાખવામાં પણ એ કુશળ પુરુષ હતા. અને તેથી તે વખતના મોટા મોટા બ્રિટિશ અમલદારોના મણિભાઈને માટે બહુ ઊંચો અભિપ્રાય બંધાયેલો હતો. એમના કામથી અને કામ કરવાની પદ્ધતિથી બ્રિટિશ ગવર્નરે અને પોલિ-ટીકલ અમલદારો એટલે બધા સંતોષ પામેલા હતા કે નાના મોટા જે રાજ્યમાં કંઈ અવ્યવસ્થા અને સડો માલમ પડે ત્યાં રાજ્યસુધારણાને માટે મણિભાઈને મોકલવાની તેમના તરફથી બાકાતમણ થતી અને મણિભાઈએ ત્યાં ત્યાં જઈને અવ્યવસ્થા દૂર કરી તે તે રાજ્યને આખાદ કરી પ્રજાને સુખી કરી છે. જેથી આજે પણ તે તે પ્રદેશની પ્રજા તેમને ભક્તિભાવથી સંભારે છે. સરકારી દફતરોમાં પણ તેમનાં સારાં કામોની જોડે એટલી નોંધો ભરેલી છે. આવા એક મહાપુરુષનું વ્યક્તિત્વ અસાધારણ જ હોય.

શ્રી. મનસુખરામ સૂર્યરામ, શ્રી. ઝવેરીલાલ ઉમિયાસંકર, દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરે તે જમાનાના મોટા મુત્સદ્દીઓ અને સમર્થ રાજદ્વારી પુરુષો મણિભાઈના મિત્રો હતા. મનસુખરામભાઈ તો ધણું દેશી રાજ્યોના એજન્ટ હતા અને મુંબઈમાં રહી બ્રિટિશ સરકાર અને દેશી રાજ્યઓના મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરતા. એમની મત્તા એટલી બધી હતી કે કોઈ રાજ્યનો રાજ્ય ઉપર હક્ક સાબિત કરવો કે નાખૂદ કરવો એ કામ એ કરી ચકતા હતા. મુશ્કેલીને વખતે મણિભાઈને એ મિત્રોની સલાહ અને મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી. પણ મણિભાઈની પોતાની જ બુદ્ધિમત્તા એટલી પ્રબળ હતી કે ગમેએવી આંદોલની-વાળુ કામ પાર પાડવામાં એમને અથડું પડતું નહિ.

મણિભાઈ શુદ્ધ ચારિત્રવાન અને દક્ષ પુરુષ હતા. ઘીલ વર મૂળજન્મ તે પ્રમાણે સમસ્ત સદગુણો વડે એ સદા શોભી રહેતા.

અયિ કુસુમ કળી !

“નોતમ”

અયિ કુસુમ કળી !

પ્રિય કુસુમ કળી !

મુજ જીવન સોરલહીણ અકેલ રહું પ્રજળી !

અયિ કુસુમ કળી !

તવે અંતર પાંખડીઓ ખૂલશે,

મધુકર દલ-પર્મરાટે ખૂલશે,

ઉર શૂન્ય વ્યથા નવ શું ભૂલશે ?

પ્રિય કુસુમ કળી !

મુજ જીવન સોરલહીણ જ આમ જશે પ્રજળી ?

અયિ કુસુમ કળી !

દૂધની દાઝેલી

૫૨

[૩]

“કોઈ પરદેશી મુસાફર-માઘએ પાણી પીવા એ દોરી ને લોટો એ ફૂવામાં મૂક્યો હતો. તેને તેમાં પાણી તો ન મળ્યું કારણ એ અવડ અને ખંડિયેર હતો પરંતુ તેમાંથી તેને હું જડી.

મને જોઈને તેને દયા આવી. મારી દર્દકથા સાંભળીને તો એ દયા દર્શ ગણી વધી ગઈ. તે મને દીકરી કરીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ. તેણે મને ખૂબ ખવડાવ્યું, પીવડાવ્યું, પહેરાવ્યું ને ઝાઢાડ્યું. હું માફ વૈધવ્ય ને તેની ભીષણ સ્મૃતિ સુધાં વીસરી ગઈ. એ સુખચાંતિમાં પડી પડી હું કહેવા લાગી, “હાલ! આખરે આ એક દવાનો ઝરો મોઢો છે ખરો.”

પરંતુ એ મારો ભ્રમ હતો. કદાચ મારો પડખો જ એવો અકર્મો હશે તેથી એ ઝરો પણ કડવો નીકળ્યો. કાળીની પૂળરણુ તેના બલિના બકરાતું કેટલા લાડથી લાલનપાલન કરે છે? મારી ખાતરખરદારત પણ તેવી જ નીવડી. એક અંધારી રાતે મારો મોઢો યથો, હું બજારની ઢોંગલીની પેઢે વેચાઈ. ડાકોરની ત્રાજા જવાની હોંશમાં હું મારા ખરીદનારની કેદમાં જઈ પડી, અને ખજી નિરાધાર એવી હું અજાણી શી વડે યજ હશે તે તમે જ જાણી લો...બજારમાંથી તતવાન કેરી લારપેટ દામ આપી ખરીદી લાવનાર તેને પંપણીને રાખી મૂકતો નથી. તે તો તેનો બિંદુએ બિંદુ રસ ચૂસી લે છે.

કેરીનો ખાનાર તેના ગોટલા ને હોંડને બેઠે છે, પણ મારો માલિક એવો અદ્ય ન હતો કે મને ત્યાં ફેંકે. તેણે મને ફરી વેચવા કાઢી, અને અકલ્પના આંધળાએ હું ચૂસેલી કેરીને ફરી ખરીદી. અને ખજી એ જ પૂરતો કમ માણુ યથો.

એ દવાના મકાવામાંથી એક દિવસ હું નાસી છૂટી. એ નાકાંને હજુ પાંચ વર્ષે પણ ચર્ચા નથી તેટલામાં તો હું પાંચ જિંદગીનો કડવો-મોઢો તો નહિ જ, જે મોઢો દેખાએલો તે પણ કાચલણની ખાંડના પડ વાળી ગોળીઓ જ હતી—અતુલવ આખી ચૂરી છું. એ દરમિયાન ત્યારે ત્યારે લોકોએ મારા પર દયા કરી છે ત્યારે ત્યારે હું દાઝી છું, અને એ દઝાડે દઝાડે મને દવાનો સાચો માવનો સમજાયો છે.

એ સમજણ આવી, ગમે એવી ઉતરપીડીથી પણ ને કાઢાં એવી જાડી સમજણ આવી, ત્યારથી હું અર્ધગાંડી જેવી ફરું છું. કાઢની લોખ હું લેતી નથી પણ ફૂતરાંફૂકાં જોડે એકવાડમાંથી વાશી રાશી ટૂંકડા વીણી ખાઉં છું. હું કાઢની મોઢી વાણી સાંભળતી નથી. એવા મોઢાઓલાઓ સામે દાંતિયાં કરી હું તેમના મોઢામાં આંજળાં ધાલી ગાળો દેવાં છું. હું દવાથી દાણું છું પણ ગાળો મને ગળી લાગે છે.

આટઆટલું વીત્યું, એક લવના અગિયાર લવ કીધા છતાં માફ રૂપ મને ઊડતું ન હતું. કદાચ તેને ય મારી દયા આવતી હશે અથવા તો મનેજ મારી દયા આવતી હશે,

અને તમે જાણો તો હો દાકતર સાહેબ ! કે દવા એટલે મારા માટે દુઃખનો કુંગર છે. આ કેવળ સુંદર ઉપમા માટે હું બોલતી નથી. મારા રૂપે પોતાની દવા આણુ રાખી તેથી મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગ્યાં છે. એક દિવસ તો હું છરી લઇ તૈયાર થઇ. હું મારા અવયવોને વારાફરતી પૂછવા લાગી: 'બોલો તમારામાં રૂપાણું કોણ ? તમારામાંના એકેએકને આજે હું કાપી નાખવાની છું.'

તે છતાં એ છરી હાથમાં જ રહી. એક નકટી યવાનીય મારામાં ઢિંમત ન આવી તો પંછી ખીજા અવયવો છેદવાની તો વાત જ શી કરે ? હું હતી તેવી ને તેવી રહી અને શેરીએ શેરીએ નાસઝાગ કરવા લાગી. એમ દોડદોડ કરનાં એકવાર હું લેસની માણ્ણમાં પડી. ત્યાંથી મને કાદવની કાંબળા બેટ મળી. એ કાંબળાએ મને ગણ્ણ આપ્યું. છતાં હાથ મ્હોં ખાવા પીવા માટે ઉધાડાં રહેતાં. તેના પર હું કીલના ચટાપટા પાડતી. એવી કાચર-ચીતરી થતાં લોકો મને ગાંડી કહેતા.

એવી ગાંડીને છેલ્લા બે દિવસથી ગામના છોકરાં ને કૂતરાં પળવતાં હતાં, ખાવા, પીવા કે સવાને માટે તેમણે મને જંપવા દીધી નથી. આમ હાંકી હાંકીને, હડે હડે તથા હુરિયો હુરિયો કરી તેઓ મને ફરી માણસ બનાવવા માગતા હતા. મોટાઓએ તેમને તેમ કરવા ઉત્તેજ્યાં હતાં. કારણ દવા કરી તેઓ મારો પશુજીવનમાંથી ઉદ્ધાર કરવા માંગતા હતા. એ દવા મને ખપતી ન હતી. તેના ઉદામે ઉદામે મારી આખી કાયા ટકાઈ ગઈ હતી. મારે વધારે દાઝવું ન હતું.

એથી હાડછેડ પાઈ ખામને હું હોળી જળતી હતી ત્યાં આવી ઊભી. દરથી જ એની લાલ લાલ જવાળાએ મને આમંત્રી: 'આવ બહેન આવ, હું તને મારી સોડમાં છપાવી દઉં. આવ ને મારામાં મળી જ એટલે તારી સુકિત થાય. ગભરા ના, હું તારા પર દવા નહિ કરું, હું ફૂર ચર્પીને તને બાળી દઈશ.'

હોળી માતા તો ખૂબ નિર્દય હતાં. તે તો લાંબા લાંબા હાથે મને ભેટી પડ્યાં પણ લોકોની દવા આડે આવી. તેમણે મને જળતી ઝળતી ખેંચી કાઢી. હવે હું અહીં છું. ત્યાં તમારી દવા મારી દુશ્મન થઈ છે. તમે દવા ચોપડી મને માજી કરવા માગો છો. પણ હું સાજી થાઉં કયા સુખને સારૂ ? કર્ષ સાંતિની આસાથી ? દાકતર સાહેબ ! તમને જો મારા પર સાચી દવા આવતી હોય તો હું કહું તેમ કરો."

"કહો બહેન ! શું કહેવું છે ?" મેં ગળગળે અવાજે કહ્યું વાઢાપ કરી કરી દોર થયેલું મારું હૈયું આ બાઈની કરુણ કથાથી ઓગળી ગયું હતું.

"પેલા કબાટમાંથી એક ઝેરતી પડીકા પાઈ દો. એના જેવું દવાનું કામ ખીજું એકે નથી."

"જીવતો નર ભદ્રા પામે છે એ કહેવત જૂલી ન જતી બહેન !"

"પરંતુ જીવોને હું કર્ષ ભદ્રા પામવાની છું ? તમારે શું મને હડે હડે થવા જવાડવી છે ?"

"બહેન, હું તમને કાંઈ સારા ધરમાં મોઢરી અપાવીશ."

"સારા ધરમાં ! તમે કેને સારૂ ધર કહો હો ? કુલીનતા, મોંમંતાઈ, મોટાઈ ને વિદ્વતા એ બધાંય જેના ધરમાં છે ત્યાં હું રસોધવજી તરીકે રહી આવી છું. સાહેબ ! એ દિવસોની સ્મૃતિ તાજ ન કરાવે. રસોડામાં જળના ચૂંચાની આગ જેવા ભમૂકા મારા હૈયામાં જળી રહ્યા છે. તમારા સારા ધરમાં જઈ મારે શું એની પુનરાવૃત્તિ કરવી ? તમારા સારા ધરમાં પણ પુરુષો તો હોવાના જ. અને નિરાધાર અજળા તરફ તો તેમની નજર ભ્રમવાની જ હોવાની."

એ પછી મારા તરફ તાકી રહી. કદાચ એ તપાસતી હતી કે: મારી આંખમાં ય એ ભ્રમર બેઠો છે કે નહિ ? ત્યાં તેણે શું જોયું તે કહી શકતો નથી પણ એટલું તો જરૂર કહું કે એ વેધક દષ્ટિપાત પછી તેની આંખમાંથી ગુરસો અને વક્તા ઝોઝાં થયાં.

પછી મેં કહ્યું: “બહેન ! તો હું તમને કોઈ વિધવાશ્રમમાં દાખલ કરી દઉંશ.”

“તે તમે શું એમ માનો છો કે મેં વિધવાશ્રમો નથી જોયા ? એમાંનો એક હતો છું કૂટણખાનું ને બીજો હતો વિધવાઓનું બજાર. બધા આશ્રમો એવા નહિ હોય પરંતુ સારા આશ્રમો પણ અમારી કફોડી દશા સમજતા નથી. તેઓ દયાનો અતિરેક કરી અમારું જીવન અસહ્ય બનાવી દે છે. તેઓ અમારી દુર્દશાનું પ્રદર્શન કરે છે, અમારી શરમભરી અસહાયતા પર વાર્તાઓ લખે છે અને પરિણામે લોકો અમારા તરફ આંગળી ચીંધે છે.”

“તો બહેન ભલે ત્યાં ન જતી. હું તને મારી સાથે રાખીશ. મારે સગી બહેન નથી એટલે સમજાશે કે ભગવાને તને તે સ્થાન શાયરવા મોકલી છે.”

બહેન ચવાનું એ આમંત્રણ તેણે ન તોં નકાર્યું કે ન તો સ્વીકાર્યું. તે બોલી, ‘રાતભર વિચાર કરી બેઠશ.’

અને રાતભર એણે કાણ જાણે શા શા વિચાર કર્યા હશે તે જાણવા હું ભાગ્યશાળી ન થયો. કારણ બીગતી રહવારમાં જ તે દૈવલોકે પહોંચી હતી. દઝાડના ફાલ્લાઓ પર ચોપડવાની પિકરિક એસીડની આખી જાટલી તેણે પી લીધી હતી.

નર્સને તેડાવ્યો હું દોડતો ગયો. પરંતુ માફ દોડવું વ્યર્થ હતું. પાળ તૂટી પાણી વહી ગયું હતું. પયારીમાં હજી એનું મ્હોં હસતું હતું. બિચારીને વર્ષો પછી આરામની જીંધ આવી હોયતી તેથી તે દેખાતી હતી.

એના એશિકેથી એક પત્ર જડ્યો. તે લખવા માટે નર્સ પાસે જ તેણે કાગળ-પેન્સિલ લીધાં હતાં પરંતુ તે જૂઠું બોલીને. એ પત્રમાં લખ્યું હતું:

‘ભાઈ ! માફ કરજો. હું જાઉં છું. દયાના દરિયાના દરવાજામાં દયા સામે જ રાવ કરવા હું જાઉં છું. દૂધની દાઝેલી મેં’ છાશનો પણ અનિશ્વાસ કર્યો છે તો ખોટું ના લગાડતા. તમે જો મારા સાચા ભાઈ થાત તો પછી એવા સાચા વીરાંના માથે મારા જેવી મેશની માટલી મેડાય તેથી હું બહેનને આનંદ નહિ થાત. અને જો તમારી દયા પણ બીજાઓના જેવી જ નીવડવાની હોત તો તો હું આજે જાઉં છું એ ઠીક જ છે, ખૂંદને ! દાકાર સાહેબ ! સલામ.’

લી० દૂધની દાઝેલી.

વાંચના.

રમણ વ્યાસ

[શિખરિણી]

ન સ્પર્શ અર્ણાને કુટિલ સહુ આ શબ્દ જગના,
પડી હરે ગાવા ઉર ઉડત સૌ ભાવ મનના;
મનેયે એ વાંચના અરણ્ય સરખું સુકત વહવું,
શ્વે ઘેરા ધીમા જીવનગીત માફ જ લવવું !

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના સિદ્ધાંતોને સમજવા અને જીવનમાં ઉતારવા મયી પ્રગ્ન ગ્રામ-રચનાના સિદ્ધાંતોથી અણખજી રહી ઉત્કર્ષની સાધના સાધે એ શક્ય નથી. સમાજની વ્યાજબી જરૂરિયાતોને અનુકૂળ નીચે એ રીતની રચના રચાય તો જ ગ્રામ-રચનાની કળાની સર્વોત્કૃષ્ટતા સધાય. વ્યક્તિની અંગત આવશ્યકતાઓને અનુરૂપ ગૃહરચનાઓ અંગે વિચારતા સિદ્ધાંતો કરતાં ગ્રામ-રચનાની વિચારણા વિશાળ દષ્ટિબિંદુ માગી લે છે.

પ્રથમનાં ઝોન અને રોમનાં શહેરો વિસ્તારમાં ધણું દૂરે હતાં. તેમની રચનામાં સમાનતા અને સૌન્દર્યના સિદ્ધાંતો સ્વીકારાયેલા. એ શહેરોમાં એકાદ જાહેર બજારું રચણ અને થોડાંક ખાસ જરૂરી રચણોના બંધારણની વિચારણા સાથે ઇતિહાસીકૃત્યતાના ઓડાર અનુભવાયેલા જણાય છે. ઉત્તમ કોટિનાં મધ્યકાલિક શહેરોની રચના, મુખ્યત્વે, જાહેર રક્ષણને અનુકૂળી બનતી. હિંદુસ્તાનનાં પેશાવર, લાહોર અને દિલ્હી જેવાં મોગલ સમયનાં કિલ્લેમંદી શહેરોનું બંધારણ એ રચનાના દૃષ્ટાંતરૂપે મોજુદ છે.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ આગળ ધપતાં ગ્રામવિસ્તારની વૃદ્ધિ અનિવાર્ય બની. યન્ત્રપ્રવેશ, ગ્રામ-ગ્રામને સાંધતી આગગાડીની આવકારાયેલી વિશાળતા, દેશના ઉદ્યોગોની ક્રમિક વૃદ્ધિ અને વધતી જતી જનસંખ્યાના કારણે સાંકડા વિસ્તારવાળાં શહેરોનો વિસ્તાર વધારવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. પરિણામે, આગળથી સદીનાં શહેરો વિસ્તારવાળાં બનવા લાગ્યાં.

લગભગ સો વર્ષ પહેલાં બધાં મકાનો માટે નિશ્ચિત નકશો પ્રથમ તૈયાર કરવાની જરૂર જનતાને જણાતી ન હતી. કેઈ પણ પ્રકારની નિશ્ચિતતા વિના જ કંપનાના આધારે રહેવાનાં મકાનો બાંધવામાં કશું અણગમત હોય એમ કલ્પવાને કારણ નહોતું. માત્ર અંગત ઉત્તિની દૃષ્ટિ આ સમયમાં પ્રાધાન્ય મોગવતી અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની અંગત મિલકતમાં ઊમેરો કરી લેવામાં ગૌરવ લેખતી. ઔદ્યોગિકીની વૃદ્ધિ અને વિકસતા વિજ્ઞાનપ્રભાવે જણાતી બિજુપના કારણે એ સિદ્ધાંતો ધીમે ધીમે બદલાતા ગયા અને છેક હમણાં હમણાં જ આજુબાજુ ખુલ્લી જમીનવાળાં તેમ પ્રકાશ અને હવાની સંપૂર્ણ આરોગ્યમય આવનવાળો મકાનોની મહત્ત્વપૂર્ણ રચના તરફ જાહેર જનતાનું લક્ષ દોરવાયું છે.

સુરપના ઔદ્યોગિકીપ્રધાન દેશોને ગ્રામ-રચનાના સાચા સિદ્ધાંતો દર્શાવવાનું પ્રથમ માન સ્વીડન ધરાવે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં ધકાયેલા ત્યાંના ગ્રામ-રચનાના ધારાથી મકાનો, મહોલ્લા, બજારો અને જાહેર રચણોની બાંધણી માટે મહત્ત્વના નિયમો ધકાયા. એ કાનૂની નિયમાનુસાર કેઈ પણ શહેરના બંધારણમાં રમથાઓના સિદ્ધાંતાનુસાર જુદી જુદી ગ્રાંડવણી દરમિયાત હતી. ખુલ્લી જમીની વિપુલતા, જાહેર જનતાની સુખશાંતિ અને પૂરતાં રચણો તેમ આરોગ્યમય જીવનને જરૂરી પ્રકાશ અને હવાની સગવડ સાથે ખાસ દેખાવની

આકર્ષકતા શહેરની રચનાના સર્જકે અચુક લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ એમ લારપૂર્વક દર્શાવનાર એ કાનૂન વીસ હજારથી વધુ વસતીવાળાં શહેરોને લાગુ કરવામાં આવેલો.

ગ્રામ-રચનાની કળા-સાધનામાં આવકારદાયક ઉમેરો કરનાર ક્રાંતિ મહોલ્લાઓના બંધારણમાં વિરતીર્ણતા અને પ્રભુતાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. ત્રીજા નેપોલિયનના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન ફ્રાન્સના પાટનગરની પુનર્રચના હાથ ધરવામાં આવેલી. ઇ. સ. ૧૮૫૩ ની એ યોજનાનુસાર રચાયેલું પારિસ આજે વિશ્વનાં આદર્શ શહેરોમાં અનોખી લાત પાડે છે.

યુરપ અને અમેરિકામાં આદર્શરૂપ મનાતાં ઔદ્યોગિક બાગબગીચાવાળાં વિશાળ રચાનકોની પ્રથમ રચના કરવાનું માન જર્મની ધરાવે છે. પણ જર્મન પ્રજાની એ યોજના અતિશય પહોળા મહોલ્લા, મકાનોની અનાવશ્યક ઊંચાઈ અને ઔદ્યોગિક રચણાએ રહેવાનાં મકાનો ઊંચાં કરવાની તત્પરતાના પ્રભાવે ખામીપૂર્ણ બની જવાથી જાહેર જનતાનો દાર્દિક આવકાર લાભી રાખી નહિ.

નવી દુનિયા તરીકે ઓળખાયેલા અમેરિકામાં ગ્રામ-રચનાના સિદ્ધાન્તોની શરૂઆત સત્તરમી સદીના અંત સમયે બંધાયેલા શીલાકોલિકાના પ્રારંભથી અમલમાં આવી. પ્રથમનાં અમેરિકન શહેરોની બાંધણી શેત્રંજની રચના પાટિયાના આકારની હતી. તે વખતનાં શહેરોના મહોલ્લા એકબીજાને કાટખૂણે કાપે એવી રીતની રચનાથી બાંધવામાં આવતા. આ રચનામાં આવશ્યક ફેરફાર કરી ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં તેમાં સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા. તે વખતે બંધાયેલા વોશિંગ્ટન શહેરમાં કુર્ણકૃતિ મહોલ્લાની રચનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં શહેરી જીવનને અનુલક્ષી રચાયેલાં મધ્યરથ રચણોની યોજના દ્વારા અમેરિકાએ ગ્રામ-રચનાના નૂતન સિદ્ધાન્તો અપનાવ્યા. કુર્ણકૃતિ મહોલ્લા, વિશાળ મેદાનો અને મધ્યરથ રચણો સાથે જાહેર જનતાની સુખશાન્તિ અર્થે યોજાયેલાં કીડાંગણોના પ્રતાપે એ યોજના અનેરા આકર્ષણના કારણબૂત બની.

આ રીતે, ગ્રામ-રચનાનાં આવશ્ય અંગોની તારવણી નીચે મુજબ થઇ શકે:—

(૧) જાહેર જનતાના જરૂરી વ્યવહાર માટેની પૂરતી જગા.

(૨) પ્રથમ નજરે જ લુહાં તરી આવતાં સાર્વજનિક મકાનો.

(૩) પુષ્કળ તાજાં હવા, પૂરતો પ્રકાર, વિશાળ મેદાનો અને કીડાંગણો જેવાં શરીર સંરક્ષણશાસ્ત્રનાં આવશ્યક અંગોની સંધામતી. અને

(૪) રહેઠાણ માટેનાં લાવણ્યલયી મકાનોની સગવડ.

આ વર્ગીકરણની વિગતો વિચારીએ.

(૧) રચણા:—કોઇ પણ શહેરની રચનામાં પ્રથમ તે શહેરની રચના જે રચણ ઉપર કરવાની હોય તે રચણનું બારીક અવલોકન આવશ્યક છે. પર્વત, ખીણ, મેદાન, સરિતા કે સરોવરના અસ્તિત્વને ગ્રામ-રચનાની આકૃતિ સાથે સીધો સંબંધ છે. જંગલ, ટેકરીઓની દાર કે વૃક્ષસમુદાય જેવાં તત્ત્વોને પણ પૂરી અનુકૂળતા અર્થે ઉપયોગમાં લઇ શકાય તેવી રીતની રચના રચાય તો જ તે આદર્શરૂપ નીવડી શકે. જૂનાં શહેરની નવીન રચના કરતી વખતે તે શહેરની પુરાણી દિવાલો, અસલના કિલ્લા અને સ્મરણ્યલિહો (પાળિયા, રાજા, કીર્તિસ્થંભો વગેરે) સંભાળી રાખવાની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.

(૨) વિભાગ:—રહેઠાણના મકાન માટે જેમ વ્યક્તિની અંગત આવશ્યકતાનુસાર જુદી જુદી વ્યવસ્થાની રચના આવશ્યક છે તેમ ગ્રામ-રચનાને અંગે જે તે શહેરને અનુરૂપ જુદા જુદા વિભાગોની યોજના આવશ્યક છે. સરકારી ઔદ્યોગો અને સાર્વજનિક મકાનો, શહેરના વ્યવહારસ્થળોની મુખ્ય જગ્યાએ હારખન્ધ ઊભી કરવાની વેપારીની દુકાનો, ઔદ્યોગિક વિભાગો અને રહેવાનાં મકાનોના સ્થળનિર્ણય તાત્કાલિક જરૂરનો બને છે. સરકારી મકાનો અને વેપારીની દુકાનો માટે મધ્યસ્થ સ્થળનું નિર્માણ થવું જોઈએ. ઔદ્યોગિક સ્થળો માટે આગગાડીનું મથક અનુકૂળ પડે અને પાણીની સગવડ મળે તેવું સ્થાન નક્કી કરવું જોઈએ. મીલનાં જૂંગળાંમાંથી નીકળતી ધૂમાડી અને જાહેર જનતાની કાચખી અવરજવરનાં સ્થળોથી અલિપ્ત રહી સુખાકારી જળવાઈ રહે તેવા સ્થળમાં રહેઠાણ માટેનાં નિવાસસ્થાનની યોજના યોજાવી જોઈએ. મંત્રહસ્થાન, પુસ્તકાલય, મંદિર, વિદ્યાપીઠ અને વિશ્વવિદ્યાલય માટે એક વિભાગ અને સીનેમા-નાટકનાં થિયેટરો માટે બીજો વિભાગ-એમ જુદા જુદા વિભાગો પ્રથમથી નક્કી કર્યા પછી જ ગ્રામ-રચનાની સફળ શરૂઆત કરી શકાય.

(૩) મહોદ્ધા:—વિભાગો નક્કી થયા પછી એ વિભાગોને દરેક રીતે અનુકૂળ નીવડે તેવી રીતના રસ્તાની યોજના વિચારાવી જોઈએ. શહેરની આવશ્યકતાઓનો વિચાર કરી આગગાડીના મથક માટેનું સ્થળ નક્કી કરવું જોઈએ. તે સ્થળને સંધર્ભી જુદી જુદી સડકો અગત્યનાં દરેક સ્થળ સુધી લખાય તેવી રીતે બાંધવી જોઈએ. દરેક જૂથના પડોળા અને અવરજવરની અડચણ ન પડે તેવા મહોદ્ધા હોય તો જ જનતાને અગવડ-કારક ન બને. પર્ગપાળા મુસાફરી કરનાર માટે ફૂટપાથ તેમ દામગાડીઓ, ધોડાગાડીઓ, અને મોટર-અવહાર વગેરેની ઊંડી વિચારણા બાદ ગાઢ વ્યવહાર મધ્ય સ્થળે થાય અને બાહ્ય વ્યવહાર માટે બાહ્યજાણુ સવડ રહે એ રીતે રસ્તાના વિભાગોનો નિર્ણય થાય તો ગ્રામ-રચનાની સફળતા માટે સશય રહે નહીં.

(૪) આરોગ્ય :—રહેઠાણના મકાનો માટે કઈકે ઊંચી અને સગવડભરી જગ્યા નક્કી કરવી જોઈએ. એ વિભાગમાં પુષ્કળ સ્વચ્છ હવા અને સૂર્યનો જરૂરી તાપ મળે તેવું હેતું જોઈએ. શહેરના જુદા જુદા સ્થળે કીડાંમચો અને વિશ્રામસ્થાનો યોજનાં જોઈએ. તે ઉપરાંત શાળાઓ અને નિવાસસ્થાનોની નજીકમાં આવે તે રીતે જાહેર ખુશી જગ્યાઓ તેમ વિશાળ મેદાનો હોય અને રસ્તાની બન્ને બાજુએ આરોગ્યપ્રદ વૃક્ષોનું વાવેતર હોય તો જ જનતાની આબાદાની સચવાય.

ગ્રામ-રચનાના આવશ્યક સિદ્ધાંતોની સમજણ મેળવી લીધા બાદ જે તે શહેરની જનસંખ્યા અને ધીયતા, જાહેર આરોગ્ય, ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ તેમ આકર્ષક દેખાવવાળા, આરોગ્યપૂર્ણ અને જનતાની વ્યાજબી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સમર્થ હોય તેવાં નિવાસ-સ્થાનો વગેરેની યોજના બાબી વૃદ્ધિને અપનાવી લેવાની આવશ્યકતાઓને વિનાશીકરણે આવકારી શકે તે રીતની હોવી જોઈએ. કેળવણીની પદ્ધતિમાં ગ્રામ-રચનાના સિદ્ધાંતો ઉમેરા થાય તો જાહેર જનતાની તે સિદ્ધાંતો પ્રત્યેની અભિરચી કેળવણી અને ભારિ નાગરિક સામાજિક ઉન્નતિની મૂળ સાધના સાથે અનુપમ માનવતાનાં મદામૂલ્યો તરફે પ્રાપ્ત કરવા બાગવશી બને એ નિર્વિવાદ નથી ?

પ્રજ્ઞાતનો સમય હતો. પૂર્વમાં અરુણનો તારો, સૂર્યદેવના આગમનની નેત્રી પૂકારતો હતો. હેમન્ત ઋતુ હતી. ગોદાવરીનાં નિર્મળ અને ઠંડાં નીર ધીમે ધીમે પણ મધુર અવાજ કરતાં વહેતાં હતાં. આદિ દશ ઋષિપુત્રો એમાં સ્નાન કરતા હતા.

“અલ્યા દીપક, પાણી બહુ ઠંડું છે હં !” એક શિષ્ય પાણી ઉછાળતાં બોલ્યો.

“હશે.” દીપકે ટૂંકમાં જ ઉત્તર આપ્યો.

“આજ તો એકાદશીનું પુણ્યપર્વ છે.” બીજો શિષ્ય બોલ્યો.

“અરે, ભાઈ ! ગોદાવરીનાં સ્નાન તો દેવોને પણ દુર્લભ છે.” હરિઝં, હરિઝં કરતાં એક શિષ્ય બોલ્યો.

“હાસતો. પતિતપાવન રામચંદ્રજીએ એમાં સ્નાન કરી એની પવિત્રતામાં ઉમેરો કર્યો હતો, અને સીતાજીએ એમાં સતીત્વ રેડેલું, ને ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય વધ્યું. અહીં તો છે ઋષિમુનિઓના આશ્રમ. સ્વર્ગમાં શોધ્યા જડશે ખરા, એવા પવિત્ર આશ્રમો ?” ત્રીજા શિષ્યે ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય ગાયું.

“ચાલો, ભાઈઓ. સૂર્યોદયને હવે થોડો સમય રહ્યો છે. સ્નાન કરો; અર્ધ આપો. આજ એકાદશી છે એટલે ગુરુજી પણ વહેલા ઊઠશે. પૂજનસામગ્રી હજી તૈયાર કરવાની છે. ગુરુજી રાહ ભેતા હશે. વહેલા ચાઓ.” એક સૌથી મોટા જણાતા શિષ્યે કહ્યું. એ બહાર આવ્યો એટલે એક પછી એક એમ બધા શિષ્યો બહાર આવ્યા; અને આશ્રમ તરફ ચાલતા થયા. દીપક સૌથી પાછળ મૂંગો મૂંગો ચાલતો હતો.

ગોદાવરીને તીરે અંગિરસ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો હતો. આશ્રમમાં ‘વેદધર્મ’ મુનિની સત્તા હતી. ગુરુજીના પ્રતાપે સૌ શિષ્યો ધૂળતા. ગુરુની પર્ણિકૂટીની પાસે, બાજુએ આવેલી મીઠી પર્ણિકૂટીમાં શિષ્યો રહેતા. રહાએ યજ્ઞની બેઠી હતી. પર્ણિકૂટીની આસપાસ આશ્રમમાં શિષ્યોએ સુંદર બાગ બનાવ્યો હતો. આજ એકાદશી હોવાથી શિષ્યો વહેલા સ્નાને ગયા હતા.

“કેમ, માર્કંડેય આવ્યા ?” પર્ણિકૂટીના દ્વારમાં બેસેલા ગુરુએ પ્રશ્ન કર્યો.

“જી હાં.” પેલા મોટા દેખાતા શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો.

“ચાલો, પૂજન-સામગ્રી તૈયાર કરો. સંજુ તું ગાય દોહવા જ. વહેલા ચાઓ. હું હમણાં સ્નાન કરી આવું છું.” ગુરુએ કમંડલું હાથમાં લીધું અને નદી તરફ ચાલવા લાગ્યા.

શિષ્યોએ રંગમંડપ વાળીઝાડી સાફ કર્યો. એના મધ્યભાગે એક વ્યાધાસન મૂક્યું. અર્ધ-પૂર્ણાદિ પ્રાતઃકર્મ પૂરું થયે, એના ઉપર ગુરુ આવી બિરાજ્યા. એક બાજુએ સૌ શિષ્યો બેઠા. દીપક સૌથી પાછળ બેઠો હતો. એના તરફ ગુરુએ એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ફેંટી-દીપકે નીચું બેઠું.

“કેમ, દીપક, દષ્ટિનાં કિરણ નથી ઝીલાતાં તું ? નીચું કેમ બેઠો છો ? તું તો બહુ શરમાળ લાગે છે.” હસતાં હસતાં ગુરુએ ટોકાર કરી.

“ ગુરુજી, દીપક તો બહુ નમાસો ને બિડણુ છે. અમે એને કેટલુંય કહીએ છીએ પરંતુ એ તો રહ્યો સદાયનો ડરપોક ને બિડણુ.” માર્કેડેય દીપક તરફ જોતાં બોલ્યો. બધા શિષ્યો હસ્યા.

“ દીપક, ત્યારે નામ પ્રમાણે ગુણ લાવવા પડશે હો. ત્રિલોકમાં પ્રકાશ પાડે તો જ તું ખરો દીપક.”

“ કાણુ ? દીપક ! અને ત્રિલોકમાં પ્રકાશ પાડશે ! એ તો અવનીમાં આજ ઉતાર્યા જેવું થાય. હા-હા-હા-હા.” માર્કેડેય મ્હોટેથી હસ્યો. બીજાં શિષ્યો પણ એની સાથે હસવામાં સામેલ થયા. દીપક મોંત્ર નીચું નિહાળી રહ્યો હતો. માર્કેડેયની મસ્કરીથી એને સંખત આઘાત થયો; સાના હાસ્યથી એનું હૃદય ક્યડાયું. એણે એજ દાણે સંકલ્પ કર્યો :

“ દીપક નામ હું સાર્યક કરીશ.”

કેટલોક સમય પસાર થતાં એક દિવસે ગુરુએ શિષ્યમંડુકાંયેને પોતાની સંમીપ બોલાવી કહ્યું :

“ સાંભળો. આજ હું તમને બધાને એક વાત કહેવા માગું છું. મનુષ્ય તપસ્વી હોય કે પછી લકત હોય પરંતુ એને એનું કર્મ ભોગવવું પડે છે. એ કોઈ દિવસ કોઈને છોડતું નથી. મારે પણ મારે જાગ્ય ભોગ્યે જ છુટકો. એ જ્યાંસુધી શિલક છે ત્યાંસુધી મોક્ષ ન મળે. મારાં કર્મે ભોગવવા જતાં, મારા શરીરમાં અનેક લયંકર વ્યાધિઓ ઉદ્ભવશે. મારી વ્યાધિમસ્ત દશામાં, મારી શુશ્રૂષા કરવા કોઈ વચન આપશો ? ”—બધા શિષ્યો વિચાર કરતાં એક બીજા તરફ જોવા લાગ્યા. દીપક જે દૂર બેઠો હતો તે જાણ્યો અને ગુરુની પાસે આવી, ગુરુને નમસ્કાર કરી બોલ્યો :

“ ગુરુદેવ, હું તમારે કર્મ ભોગવીશ. બાર વરસ સુધી હું વ્યાધિમસ્ત રહીશ અને બધા દુઃખો સહન કરીશ.”

“ શાબાશ, બેટા મારો આશીર્વાદ છે તને. તું કુત્રદીપક થશે. પણ દીપક, તું જાણે છે કે એકનું કર્મ બીજાને ભોગવવાનો અધિકાર નથી. પિતા હો યા પુત્ર હો, ગુરુ હો કે શિષ્ય હો, પરંતુ એકનું કર્મ બીજાને ચમ્રાણુ છે. બીજી વાત એવી છે કે રાગી કરતાં રાગીની સારવાર કરનારાઓને વધારે દુઃખ સહન કરવું પડે છે. માટે મારે કર્મ હું જ ભોગવીશ. ત્યારે માત્ર એકનિષ્ઠાથી મ્હારી સેવા કરવી પડશે. બોલ, છે તેવારી ? ”

“ પ્રભુ ! ગુરુદ્રોહી થવા કરતાં મૃત્યુ મને વધારે પ્રિય છે.”

“ ઠીક ત્યારે, આપણે હવે કાશીમાં જઈશું. એ પ્રવચકામમાં વસવાથી કર્મનો ભાર હલકો થશે.” ને માર્કેડેય તરફ જોઈ ગુરુએ સહેજ હસીને ઉમેર્યું, “ માર્કેડેય ! તમે બધા આશ્રમ સંભાળી અહીં જ રહેજો. બાર વર્ષ પછી અમે આવીશું.”

“ જી.” માર્કેડેયે હાથ જોડ્યા. સૌની વિદાય લઈ ગુરુ-શિષ્ય કાશી જવા નીકળ્યા. લાંબો સમય પ્રવાસ કરી વેદધર્મ મુનિ અને દીપક કાશીમાં આવી પહોંચ્યાં. ગંગાના મધ્યિર્ધિકાના ઘાટ ઉપર એક મટ્ટી જાંબી, બંને એમાં રહેવા લાગ્યા. કુલ્ક, પીત્ત વગેરે લયંકર વ્યાધિઓએ ગુરુના શરીરમાં ધર પાડ્યું. દીપક એકનિષ્ઠાથી સેવા કરતો હતો. ગુરુના મોટે રોજ એ બિદ્યા લાવતો.

“ દીપક, બિદ્યા લઈ આવ્યો ? ”

“ જી હા.”

“શું લાવ્યો?”

“હાજી, લાત અને રોટલી.”

“લાડુ કેમ ન લાવ્યો? તને ખબર છે, રોગીઓને તો કંઈ કંઈ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.”—દીપક તરતજ શહેરમાં ગયો અને લાડુ લઈ આવ્યો. ગુરુને જમાડી દીપક જમવા બેઠો.

“અરે દીપક, ક્યાં ગયો તું?”

દીપક જમતાં જમતાં બિંચ્યો અને ગુરુની પ્રાસે આવી ફાય બેઠી બિબો રહ્યો: “શી આરા છે?—ગુરુદેવ!”

“કપાળ ત્હારું, મૂર્ખ, આ માખીઓ—જમ જેવી મને ત્રાસ આપે છે એ નથી જોઈ શકતો? પૂછે છે ફરી શી આરા છે, આંખો મર્ધ છે કે શું?”—દીપક માખીઓ દૂર ફરી અને ત્યાં જ માખીઓ ઉડાડતો બેઠો. ગુરુને બિંધ આવી, થોડા સમય પછી એ બિંકયા. દીપકે પાણી લાવી એમનું મોં ધોયું.

“દીપક, તું જમ્યો કે નહિ?”

“થોડું જમ્યો.”

“કેમ થોડું?”

“હું જમવા બેઠો એટલામાં તમને માખીઓ ત્રાસ આપવા લાગી એટલે માખી ફાંકતો અહીં જ બેઠો.”

“બેટા, મ્હારા લીધે તને બહુ જ દુઃખ સહન કરવું પડે છે. પ્રભુ તને એનો બદલો આપશે.” અને થોડીવાર અમોહ રહ્યા.

“અરે! દીપક પાણી પા. તને તો જરાય અફસ નથી. તરસ લાગી ને તું પાણી કેમ પાતો નથી?”

દીપકે પાણી પાયું.

રોગી માણસ હમેશાં ચીડિયા સ્વભાવનો થાય છે. તે પ્રમાણે વેદધર્મ મુનિ પણ સ્વભાવે બહુ જ ચીડિયા થયા હતા. જરા જરા વારમાં કોઈ બંરાતા અને દીપક ઉપર ગાળોના વરસાદ વરસાવતા; કોઈ વખતે લાત કે દોંકનો પ્રસાદ પણ ચખાડતા. પરંતુ દીપકે હમેશાં શાંત ચિત્ત રાખતો અને એકનિષ્ઠાથી ગુરુની સેવા કરતો. કાસીની યાત્રા કરવા દૂર દૂરથી ભોંકો આવતા પણ દીપક કોઈ દિવસે કાસીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શને ન ગયો. એની તો એકજ લાવનાં હતી. ‘ગુરુ એજ પરમ દેવતા છે. એની સેવાથી જ સર્વ દેવો પ્રસન્ન થાય છે.’ અને એજ લાવનાના લીધે એ ગુરુની સેવા છોડી, દેવનાં દર્શને ન જતો.

એક દિવસ મધ્યાહ્નનો સમય હતો. ગુરુને જમાડી દીપક જમવા ખેસવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં ‘આહલેખ’ એવો અવાજ આવ્યો. દૂર આગળ કોઈ એક ભગવાં વસ્ત્રો પરિધાન કરેલો સાધુ બિબો હતો. “બેટા, શૂંખ લાગી છે. કંઈ ભોજન આપીશ?”

“દીક, ખેસો.” દીપકે પોતાના માટે પિરસેલું લાણું સાધુને લાવી આપ્યું. સાધુએ ભોજન કર્યું અને સ્વસ્થ થયો.

“બેટા, શું ભેઈએ છે?—મામ. જે આગીદ તે આપીશ.”

“મહારાજ, મ્હારે કશું ભેઈતું નથી.”

“તું મ્હને આજખે છે, હું કોણ છું!”

"ના."

"જો" સાધુના વેષમાં કાશી-વિશ્વેશ્વર પોતે જ પધાર્યા હતા. એમણે પોતાનું રૂપ પ્રગટ કર્યું. દીપકે નમસ્કાર કર્યા અને હાથ જોડી બિભો રહ્યો.

"બોલ, દીપક બોલ. તને શું જોઈ એ છે?"

"બિભો રહો દેવ! હું મહારા ગુરુજને પૂછી આવું છું. એમને જે જોઈશે એ હું માગીશ." દીપક દોડતો દોડતો ગુરુ પાસે ગયો.

"ગુરુજી! ગુરુજી!" ગુરુ એકદમ હાથમાંથી જાગી બેઠા, "કેમ, શું છે?"

"ગુરુજી! કાશીવિશ્વેશ્વર પ્રસન્ન થયા છે. તમારી આજ્ઞા હોય તો હું વ્યાધિનો ઉપશમ એમની કને માગું. રોગો મરી જાય તો બધું દુઃખ જાય." દીપકે હરખાતા હરખાતા કહ્યું.

"મૂર્ખ! તને તો અકલ છે કે નથી? મેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે જેનાં તેનાં કર્મ જેને તેને ભોગવવાનાં હોય છે. એ ભોગવી લીધા સિવાય મોક્ષ મળતું નથી. પછી તું કાશીવિશ્વેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા કેમ ગયો? મહારાં કર્મ હું ભોગવીશ. મહારા માટે કોઈ દેવને આરાધતો નહિ. ત્હારાથી સેવા થતી હોય તો રહે, નહિ તો ચાલતો થા. સમજ્યો!"

દીપકે તો સ્તબ્ધ જ થયો. મૂંગો મૂંગો એ દેવ કને આવ્યો. ને બોલ્યો, "પ્રભુ! ગુરુજીની ઇચ્છા નથી. મહારે કંઈ જોઈતું નથી."

"અરે, દીપક આ શું બોલે છે? એક વર માગવા ખાતર તપસવીઓ હજારો વરસ સુધી તપ તપે છે; એક વર મેળવવાની ખાતર સાધકો અનેક સાધનાઓ આદરે છે; પણ એમને વર આપવાનું મન થતું નથી. અને તને પરાણે આપતાં તું બેતો નથી!"

"ગુરુદેવની આજ્ઞા નથી."

"વિચારે કર જરા. ત્હારા ગુરુ તો રોગથી પીડાય છે અને એથી જ એમની શુદ્ધિ બ્હેર મારી ગઈ છે. એમના કહેવા ઉપર ચાલી તું ત્હાઈ બાવિ થા માટે બગાડે છે?"

"પ્રભુ, પ્રભુ! નિંદ્રો મા મહારા ગુરુદેવને. એ તો છે માઈ પરમ દેવત. ત્હાઈ બાગ બગડતું હોય તો બલે બગડવા દો. પણ એમની આજ્ઞા નથી એ હું શી રીતે માગી શકું? ચાલતા થાઓ. દેવ, મહારી સેવામાં અંતરાય ન મૂકો."

કાશીવિશ્વેશ્વર વિલે મ્હોડે પાછા ફર્યા. આ છોકરો એમને અજબ લાગ્યો.

બીજે દિવસે સંધ્યાકાળનો સમય થયો હતો. અચાનક મદ્દલીના એક ખૂણમાં પ્રકાશ પડ્યો. ધીમેધીમે એ વધવા લાગ્યો અને આખીવ મદ્દલીમાં પ્રકાશ પ્રકાશ-યર્ષ રહ્યો. દીપકે એ જોયું. એ પ્રકાશમાં એક આકૃતિ દેખાવા લાગી. ધીમે ધીમે એ આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાવા લાગી. વિષ્ણુભગવાનની ચતુર્ભૂજ મૂર્તિ પ્રગટી, પાસે ચિવ અને બ્રહ્મા બેઠા હતા. દીપકે ત્રણ દેવને નમસ્કાર કર્યા.

"દીપક, ત્હારી ભક્તિથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તને જે જોઈએ તે માગ લેવે." વિષ્ણુ ભગવાને જમણે હાથ જોડી કરી આશીર્વાદ આપ્યો.

"પ્રભુ! તમે પણ અન્નાપી લાગો છો."

"કેમ?"

"જે હજારો વરસ સુધી તપ તપે છે, એમને દસંત આપવાની તમને કુરસદ મળતી

નથી; જે અનેક સાધનાઓ સાધે છે એમને વર આપવા તમારું મન સંકુચિત થાય છે; જે તમને શોધવા તમારી પાછળ પાછળ, રાત ને દિવસ ભરે છે એમના તરફ દયાની એક જ દૃષ્ટિ નાંખવા તમને સમય મળતો નથી—એ બધાને તમે નિરાશ કરો છો; ન્યારે હું તો નથી તપસ્વી કે નથી બક્ત; તમારું નામ કાંઈ દિવસ લેતો નથી, છતાં તમે મને દર્શન દીધું અને વર માગવા કહ્યો છો. જે માગે છે એને આપતા નથી અને જેને જરૂર નથી તેને બધું જ આપવા તૈયાર થયા છો. એનો શો અર્થ ? ”

“ તું સત્ય કહે છે. પરંતુ તપસ્વી અને સાચા સેવકમાં જે ભેદ છે એની તને ખબર નથી. તપસ્વી એ સેવક નથી. ન્યારે સાચો સેવક એક તપસ્વી પણ છે. તપસ્વીની પેઠે એ પણ તપ તપે છે. એનાં લક્ષિત અને તપ નિષ્કામ છે. અને એથી જ તપ કરતાં સેવાનું માહાત્મ્ય મ્હોદું છે. પછી એ પિતૃસેવા હો યા ગુરુસેવા હો; જનસેવા હો કે દેશસેવા હો; પરંતુ ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ આ સેવા જ વધારે મૂલ્યવાન છે. હું ત્હને પ્રસન્ન થયો છું તે પણ એક ત્હારી ગુરુસેવા ભોળનેજ. કાલે તને વર આપવા કાશી-વિશ્વેશ્વર આવ્યા હતા, આજ હું આવ્યો છું. મારે કંઈ પણ માગ લેવે. ”

“ પ્રભુ ! મ્હારા ગુરુદેવની આજ્ઞા નથી. મારે કશું જ ભોમું નથી. ”

“ દીપક, આમ શું કરે છે ? લોકો મને દેવાધિદેવ કહે છે, એ દેવાધિદેવ આજ ત્હને પગે પડી કહે છે કે કાંઈ પણ માગ લેવે. તને કંઈ પણ આપ્યા સિવાય હું અહીંથી ખસવાનો નથી. ”

“ પ્રભુ ! ન્યારે તમારો એવો જ આગ્રહ છે ત્યારે એક વર આપો. ”

“ બોલ. ”

“ હું ગુરના સ્વરૂપને ઝોળખી શકું; ગુરુસેવા એકનિષ્ઠાએ કરી શકું. એજ મ્હારે ભોમું છે. ”

“ તથાસ્તુ. ” બોલી ત્રણેય દેવો અદશ્ય થયા.

“ દીપક ! ” ગુરુનો સત્તાવાહી અવાજ આવ્યો.

“ જી, ગુરુદેવ. ”

“ એ કાંઈ હતું ? કોની સાથે તું વાતો કરતો હતો ? ”

“ દેવાધિદેવ વિષ્ણુ ભગવાન વર આપવા આવ્યા હતા. ”

“ પછી, ત્હે વર માગ્યો ? ”

“ જી હા. ”

“ શું માગ્યું ? ”

“ પ્રભુ ! આપના સ્વરૂપને હું જરાબર ઝોળખી શકું; એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી શકું; આપના ચરણો સિવાય મારું લક્ષ્ય બીજે કયાંય ન જાય, એટલું જ મેં માગ્યું. ”

“ શાખાશ ! દીપક, શાખાશ ! તું હવે ખરો કુલદીપક થયો. ” વેદધર્મ મુનિ દીપકને ભેટી પડ્યા; અને તેને હૈયા સરસો આપ્યો. એકદમ એમનું રૂપ પલટાઈ ગયું, રોગોનું નામ કે નિશાન પણ ન રહ્યું. શરીરની સુવર્ણકાન્તિ ઝળહળવા લાગી. દીપક તો દિગ્મુદ બની બેઠો જ રહ્યો.

“ ગુરુદેવ ! આ શું ? અત્યારસુધી તો આ શરીરમાં અનેક રોગો હતા, એ કયાં ગયા ? તમારો દેહ એકદમ સુવર્ણ સરખો શાથી થયો ? ”

હતાં, એટલે અગ્રીપીનાના આગલા-પણીના પુત્રને રામની ગાદી સાથે કરો સંબંધ સંભવી જ ન શકે. પણ અગ્રીપીનાએ પતિનાં સગાં-સંબંધીઓનાં ખૂન કરાવ્યાં; ઓક્ટોવિયાને તેણે નીરો વેરે પરણવાનો ફરજ પાડી. નીરોએ ષિટ્ટેનીકસનું ખૂન કરાવ્યું. અગ્રીપીનાએ પોતાના રાજવી પતિને ઝેર આપ્યું ને અંતમાં પોતાના પ્રેમી અધિકારીઓની મદદથી તેણે નીરોને રામન શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરાવ્યો.

નીરોને શહેનશાહ બનાવવામાં અગ્રીપીનાની ઇચ્છા આખા રાજ્યની મહેશ્વરી બનવાની હતી, પણ નીરોની કેટલીક પ્રેમિકાઓ નીરો પર લાગવગ જમાવવા લાગી. અગ્રીપીનાને એ ન ગમ્યું. ને પ્રેમિકાઓને દૂર કરી તે પોતે જ પુત્રનો રખાત બની ગઈ. પણ નીરોને એનામાં ખાસ રસ ન પડ્યો. અગ્રીપીના હંફેહાઈ. તેણે નીરોનું ખૂન કરાવી પોતાના ખીન પ્રમિશ્નને ગાદી આપવાની યોજના ધડવા માંડી. પણ એ યોજના સફળ થાય તે પહેલાં જ નીરોએ માતાનું બચકર રીતે ખૂન કરાવી નાખ્યું.

નીરોની કપ્પનાશકિત ઘણી જ અદ્ભુત હતી. તેને પાયથેગોરાસ ને સ્પોરસ નામે બે પુરુષો પર પ્રેમ બિહારાઈ આવ્યો. ને તેણે તે બંનેને સ્ત્રી બનાવી તેમની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ બંનેનાં અંગ પર નસ્તર મુકાવી નીરોએ તેમની સાથે ધામધૂમથી લગ્ન બિજાવ્યાં. પણ કમલાએ બેમાંથી એકે સંપૂર્ણ સ્ત્રી ન બની શક્યો.

આ બંને લગ્નો નિષ્ફળ જવાથી નીરોએ ઓક્ટોવિયાને દેશનિકાલ કરી, ને પોપિયા નામે એક પરીણીત છતાં મુક્તવિદ્યારિણી મુંદરી પર નજર દોડાવી. પોપિયા તરત તૈયાર થઈ ને નીરોએ પોપિયાના પતિ ઓથોને લુસીટાનિયાનો ગવર્નર બનાવી પરદેશ હાસલેલી મૂક્યો. પોપિયાએ દૂર રહેલી ઓક્ટોવિયાનું ખૂન કરાવી તેનું માથું રામમાં મંગાવ્યું ને તેની સાથે કૃતબોધની જેમ રમત ખેલી. પણ અંતમાં નીરોએ તેને લાત મારી તેનું ખૂન કરી નાંખ્યું. પણ પછી પ્રેમાવેશ જગતાં તેણે પોપિયાની પ્રતિમાઓ બનાવરાવી તેની દેવી તરીકે સ્થાપના કરી.

એક પ્રસંગે નીરોને, દ્રોપના દહનનો પ્રસંગ સાંભળતાં, કાઈ સગમતા બન્ધ નજરને નજરે જોવાનો આવેગ ઉભરાઈ આવ્યો. ને તેણે પોતાના જ પાટનગર રામને સગમતાં મૂકી એક ઊંચા ટાવર પર બેસીને હસતાં હસતાં તે નગરદહન નિહાળ્યું.

નીરો પછીના રામન શહેનશાહો પણ ખૂન, અનાચાર ને તરગોની આબતમાં મોટે ભાગે એકમેકથી અડિયાતા જ નીવડ્યા છે.

વીટલિયસ નામે એક અમીરને રામની ગાદી મળતાં તેણે પોતાની પૂર્વની પત્નીઓનાં ખૂન કરાવી નાંખેલાં. તેને પુત્રોને દાથે પિતાનાં ખૂન કરાવવાનો પણ શોખ હતો. આવાં ખૂનના પ્રસંગે જે સ્વજનો સમાની બિજા મામલા આવતા તે બધાને પણ તે મરાવી નાંખતો. તેના આ અનાચારથી કંટાળેલી તેની માતા સેક્ટરીક્ષાએ જ્યારે આપઘાત કરવાની ધમકી આપી ત્યારે વીટલિયસે પોતાને દાથે જ માતાને ઝેર પાઈ દીધું.

તે પછીના રામન શહેનશાહ દીટ્ટે પોતાની સ્વરૂપવતી પુત્રી બુલિયાનાં લગ્ન પોતાના નાના ભાઈ ડોમીટિયન વેરે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ ડોમીટિયને બુલિયાને જોયા વિના જ તેનો તિરસ્કાર કરી નાંખ્યો. ને તેણે ડોમીટિયા નામે એક સ્વૈરવિદ્યારિણી મુંદરી વેરે લગ્ન કર્યા. પરિણામે દીટ્ટે બુલિયાનાં લગ્ન સેમીનસ નામે ઉભરાવ સાથે કર્યા.

સમય જતાં ડોમીટિયનને શેમની ગાદી મળી. તેમ ચતાં જ તેનો સ્વચ્છંદ ખેદદ બન્યો. એક પ્રસંગે તેની નજર જુલિયાના સૌન્દર્ય પર પડી ને તેણે સેખીનસનું ખૂન કરાવી જુલિયા સાથે સંબંધ બાંધ્યો. જુલિયાને ગર્ભ રહ્યો. લોકલાજ જળજી રાખવા ડોમીટિયને જુલિયાને ગર્ભપાત કરાવવાની ફરજ પાડી. ને તેમ કરતાં જુલિયાનું મરણ નીપજ્યું.

રાણી ડોમીટિયા પોતાના રાજવી-પતિની આ બધી બલિયાર-લીલાઓથી માહિતગાર હતી. એટલે તે પણ કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા વિના સ્વૈરવિહાર ચલાવતી. ડોમીટિયનને આ સમાચાર મળતાં તેણે રાણીના પેરીસ વગેરે કેટલાક પ્રેમિકાને મરાવી નાંખ્યાં. ને બાકીના બધા જ પ્રેમિકા સાથે બીજે દિવસે રાણીને પણ વધની સગ કરવાનો નિશ્ચય કરી તેણે એક લીસ્ટ તૈયાર કર્યું. પણ રાત્રે ગરજતથી એ લીસ્ટ રાણીના હાથમાં પહોંચ્યું ને રાણીએ રાતોરાત પોતાના પ્રેમિકા સાથે મળીને મળસ્કામાં જ ડોમીટિયનનું ખૂન કરાવી નાંખ્યું.

શેમપતિ દ્રાજન એક યશસ્વી રાજકર્તા ગણાયો છે. છતાં અંગત ચારિત્રના વિષયમાં તો તે શરાખ ને મુંઢરીઓનો કીડો ગનાતો. તેનો ઉત્તરાધિકારી હેડ્રિયન કહેતો કે દ્રાજને પોતાને શેમન સિંહાસનનો વારસ નીચો તેના મૂળમાં પોતે દ્રાજનને તેની અનાચારલીલામાં કરેલી મદદ હતી.

હેડ્રિયનનાં લગ્ન દ્રાજનની લત્રીજ સેખીના વેરે થયેલાં; પણ હેડ્રિયનના પ્રેમનો કળશ તો દ્રાજનની પત્ની અને પછીથી વિધવા અનેલી પ્લોટીના પર ઢળી ચૂક્યો હતો. અકુદરતી બલિયારમાં પણ હેડ્રિયન એકો હતો. એવા અનાચારી પુરુષથી પોતાને સંતાન ન થાય તે માટે સેખીનાએ પોતાનાં અંગને વાંઝ્યાં બનાવી મૂકેલાં.

શેમની ગાદી પર કેટલાક ચારિત્રસંપન્ન રાજાઓ પણ થયા છે. પણ તેવા પ્રસંગે તેમની રાણીઓ ગણિકાને પણ શરમાવે એટલી હદે સ્વૈરવિહારિણી નીવડી છે. એન્ટોનિયસ એક એવો પવિત્ર રાજા હતો. પણ તેની રાણી ફેસ્ટીના અનાચારના અંખાડા ચલાવતી. ફેસ્ટીનાનો ભાષ્ટ્ર બહેનને પણ શરમાવે એવો હતો. તે બંનેએ મળીને શેમમાં અનાચારના અવનવા માર્ગો વિકસાવેલા. તેમાં સ્પાર્ટિયનના જણાવવા પ્રમાણે, કમળ અને ગુલાબથી આચ્છાદેલા નવી નવી જાતના પલંગો અપૂર્વ લેખાતા.

ફેસ્ટીનાની પુત્રી ફેસ્ટીના બીજી પોતાની માતાને પણ વીસરાવે એવી હતી. શેમમાં તે સમયે માર્ક્સ આરેલિયસ ને વેરસ નામે બે રાજવીઓનું સંયુક્ત શાસન ચાલતું. તેમાંના આરેલિયસનાં લગ્ન ફેસ્ટીના બીજી વેરે થયેલાં ને વેરસનું લગ્ન ફેસ્ટીના ને આરેલિયસની પુત્રી લ્યુસીલા વેરે થયેલું.

આરેલિયસ તત્ત્વજ્ઞાની હતો, ત્યારે તેનો સહરાજવી વેરસ અકંગ અનાચારી હતો; ફેસ્ટીના ને લ્યુસીલાના સ્વૈરવિહારને તો હદ જ નહોતી. પોતાની માતા ફેસ્ટીનાને પોતાના પતિ વેરસ સાથે જાહેર સંબંધ ચલાવતી જોઈ લ્યુસીલાએ માતાનું મોં જોવાનું પણ બંધ કરેલું.

પણ ફેસ્ટીનાને જમાઈથીજ સંતોષ નહોતો. શેમના સંખ્યાબંધ સુંદર પુરુષોને તેણે અનાચારની જળમાં લેપેટી લીધેલા. આ બધા સામે આરેલિયસને મૌન જળવતો જોઈ શેમની સેનેટ પણ અકળાઈ ગઈ. કેટલાક સેનેટરેએ મળીને એક નાટક ગોઠવ્યું ને તેમાં એક તત્ત્વજ્ઞાની પતિની પત્ની કેટલા અને કેવા કેવા પુરુષો સાથે અનાચાર ચલાવે છે તેનું આખેદ્ય દસ્પ રચાયું. આ નાટક આરેલિયસને ખાસ બતાવવામાં આવ્યું. નાટકમાંના જાર

અનંત આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચે જેટલું અમાપ અંતર હોય છે તેટલુંજ અંતર મુકુટના અને મારા વિચારોમાં હતું. મુકુટના ધાર્મિક વિચારો ઉપર હતા અને મારા ઉદાર હતા. મુકુટના રાજકીય સિદ્ધાંતોનો આદર્શ ધણોજ હોયો હતો, જ્યારે હું રાજનીતિમાં એકજ વસ્તુને વળગી રહેવામાં હઠાપણુ સમજતો ન હતો. એમ હોવા છતાં પણ મુકુટને, મારા સિવાય ચાલતું નહોતું અને મને તેના વગર ગમતું નહોતું.

કોલેજમાં જ્યારે અમે હતા ત્યારે સાંજે ગંગાને કિનારે ફરવા જવાનો અમારો નિત્યક્રમ હતો. મુકુટને ગંગાના વક્રસ્થળ પર એકાગ્રતાથી જોવામાં જે આનંદ આવતો હતો તે મને તેમાં ફરતી નૌકાયુગ્મેની ગતિનું અવલોકન કરવામાં આવતો હતો. એક દિવસ એકાએક મુકુટ બોલ્યો:

‘મશુ, જો મારે તને એક વાત કહેવી છે.’

‘શું કહેવું છે?’

‘હાઈ એ વાતે મને ધણો મૂંઝવી દીધો છે.’

‘પણ તું આટલો બધો બાવુક કેમ થઈ ગયો છે? ક્યાં ગઈ તારી materialism (ભૌતિકવાદ) ની વાતો?’

‘તને આશ્ચર્ય તો થશે પણ મારે તને તે વાત કહેવી તો પડશે. ઇ. સ. ૧૯૫૮ ના સિપાઈ-વિદ્રોહની વાત તો તને ખબર હશે?’

‘હા, પણ તેને તારી સાથે શું લાગેવળગે?’

પુરુષોનાં નામ તરીકે, ફોરટીનાના પ્રેમિકોનાં જ નામ પસંદ કરાયાં છતાં ઓરેલિયસની આંખો ન જ ખૂલી. ને ફોરટીના વધારે ખોલી.

રોમમાં પોતાના અનાચાર પ્રત્યે સજ દર્શાવતી જોઈ તે પોતાના પતિને લઈ તેપણ ગઈ. ત્યાં તે લંડનની નિરીક્ષણના બહાને મુંદર ને સશક્ત સૈનિકોને, કુસ્તીયાળોને ને ખલાસીઓને પોતાની નજર તલેથી નક્કી રીયતિમાં પસાર કરાવવા લાગી. આ ક્રિયામાં એક કુસ્તીયાળ પર તે એટલી બધી ગોઠાંધ જતી ગઈ કે તેને તરતજ વિરહનો તાવ ચડી આવ્યો. ઓરેલિયસને તેણે પોતાના એ તાવનું કારણ પણ કહી દીધું. ‘ઓરેલિયસે આ વિષયમાં પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની સલાહ લીધી. ને તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું કે કુસ્તીયાળનો વધ ફરી તેનું સોદી રાણીને પીવરાવવામાં આવે ને એ રીયતિમાં ઓરેલિયસ પોતે કુસ્તી-બાજના સ્વર્ગમાં રાણીની ઇચ્છા મંત્રણે તો તેનો તાવ સાંત થઈ જશે. ઓરેલિયસે તે સલાહને અમલમાં મૂકી ને તે સંયોગના પરિણામે ફોરટીનાને થયેલો પુત્ર કોમોડસ કુસ્તીયાળ ને અખંડ અનાચારી નીવડ્યો.’

‘મારા જીલ્લામાં કુંવરસિંહ પાડ્યા હતા એ પણ કદાચ તું જાણતો હશે.’

‘હા.’

‘જ્યારે કુંવરસિંહે વિદ્રોહીઓની સેનાની ચારદારી લીધી ત્યારે મારા જીલ્લાના પ્રત્યેક ગ્રામપૂતો અને અહીરોએ દેશને સ્વતંત્ર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. હમારા રક્તની અવશિષ્ટ રહેલી ઉજ્જ્વળતા ત્યારે ઝળકી ઊઠી.’

હું ચૂપચાપ સાંભળતો હતો.

‘ત્યારપછી આરાતું સરકારી થાણું અને તિન્નેરી લૂંટાઈ અને અમે આઝમગઢ અને બલિયા જિલ્લાઓ હસ્તગત કર્યા.’

‘પછી શું થયું ?’

‘અંગ્રેજોની રોના જ્યારે અમારી વિરૂદ્ધ મોટા પ્રમાણમાં આક્રમણે આવી અને નાના સાહેબ અને ઝાંસીની રાણીના તરફથી સહાયતાની કોઈ આશા રહી નહીં ત્યારે કુંવરસિંહે મરણિયા થઈ તેમનો સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.’

હું ચંત્રવત સાંભળતો હતો.

‘કુંવરસિંહની સેનામાં દિલીપસિંહ કરીને એક ધણો જ બાહોશ અને રણકુશળ યુવક હતો. અંગ્રેજો સાથેની ઝપાઝપીમાં તે મરણો. કુંવરસિંહ તેને ઘેર દિલાસો આપવાને સ્વયં ધોડેસ્વાર થઈને ગયા.’

હું ચૂપ હતો.

‘મને જણાવતાં ધણો જ આનંદ થાય છે કે દિલીપસિંહ અમારા ગામનો હતો, અને ગામની દક્ષિણ બાજુ હતું પણ તેનું મકાન છે.”

‘કુંવરસિંહે દિલાસો આપ્યો હશે ત્યારે ખરેખર ધણો જ લાગણીવશ થઈ ગયા હશે.” એ પૂછ્યું.

‘જ્યારે કુંવરસિંહ ગામમાં પહોંચ્યા ત્યારે સંધ્યા થઈ હતી. મકાન પાસે આવી તે ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. એક દીપકની સન્મુખ બે સ્ત્રીઓ નતમસ્તક બેંતી કંઈ પ્રાર્થના કરતી હતી. કુંવરસિંહ તે પ્રાર્થના સાંભળવા લાગ્યા. એક સ્ત્રી જે વૃદ્ધા હતી તે બોલતી હતી, ‘બેટા દિલીપ, તારી આ ઈચ્છા તો હું અને તારી વડુ જીવશે ત્યાંસુધી સાચવીશું. એ અમર જ્યોતિ પ્રત્યેક સંધ્યાએ પ્રકટાવોને લારતના ઉદ્ધારને માટે પ્રાર્થના કરશું. ત્યારપછી જો ગામમાં કોઈ સહાય પુરુષ કે સ્ત્રી હશે તો તેને સોંપી જઈશું.’ કુંવરસિંહ એ સાંભળી ન શક્યા. તેમણે અત્યક્ષ થઈ દિલીપના મૃત્યુ-સમાચાર વૃદ્ધાને આપ્યા. માતા-પત્નીનાં આંસુ સકાઈ ગયાં હતાં, અને એક ક્ષત્રાણીના ગૌરવથી તેઓ બોલ્યાં, ‘કુંવરસાહેબ, અમને આનંદ થાય કે દિલીપ વીરગતિને પામ્યો છે. પરંતુ આપ લારતને સ્વતંત્ર અવસ્થા કરશો.’

‘કુંવરસિંહને આ શબ્દો ધણો જ માર્મિક લાગ્યા હશે’ હું બોલ્યો.

‘કુંવરસિંહને આ શબ્દોએ વીધી નાખ્યા અને તે બોલ્યા, ‘માતા માફ સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે, અને હું પણ આજે કેસરિયાં કરી પ્રાણત્યાગ કરવા માગું છું.’

માતા બોલી, ‘તો શું અમારા સંધ્યાપ્રદીપ બોલનાઈ જશે ?’

મુકૂટ ઘોડું અટકીને બોલ્યો, ‘કુંવરસિંહ એ સાંભળી બોલ્યા, ‘નહીં મા, એ સંધ્યાપ્રદીપ બોલવાશે નહીં.” એમણે ગામના લોકોને એકત્ર કરી કહ્યું. ‘ભાઈઓ આ અધમ કુંવરસિંહ ભારતને સ્વતંત્ર કરી રાક્યો નથી માટે કેસરિયાં કરી પ્રાણ ત્યાગે છે. પરંતુ મારી એક

પ્રાર્થના છે.” ‘અમે કહો તે કરવા તૈયાર છીએ’ ગામના લોકો બોલ્યા. ‘આ દીલીપની માતાએ સંધ્યા સમયે દીપક પ્રકટાવી ભારતની સ્વતંત્રતાને માટે પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ લીધો છે તે તેના મૃત્યુ પછી પણ ગામના લોકોએ ચાલુ રાખ્યો. ભારત ન્યાંમુધી સ્વતંત્ર નહિ થાય ત્યાંમુધી એ સંધ્યા-પ્રદીપ અવરજ બળવો જોઈએ.” ‘અમે કરશું’ એકે અવાજે સર્વે બોલ્યા. કુંવરસિંહ ચાલી નીકળ્યા અને ઘાયલ અવસ્થામાં ગંગામાં ડૂબી મૃત્યુ પામ્યા.’

‘કુંવરસિંહની પ્રાર્થનાનું શું થયું?’ એ પૂછ્યું.

‘દિલીપની માતાના મૃત્યુ પછી ગામલોકોએ તે સંધ્યાપ્રદીપ ચાલુ રાખ્યો. પરંતુ...

‘પરંતુ શું?’ હું બોલ્યો.

‘ગયા વર્ષથી ગામમાં બે મત પડી ગયા અને એ તકરારના પરિણામે એ સંધ્યાપ્રદીપ ઝોલવાઈ ગયો.’

‘શું કહે છે?’

‘હા, ગયા વેકેશનમાં હું ગયો ત્યારે દિલીપના ઘર પર તે દીપક ન્યારે મેં જોયો નહિ ત્યારે મારી શુદ્ધિવાદની બધી ભાવનાઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મેં જઈ એ દીપક સળગાવ્યો પરંતુ મારા આવ્યા પછી પાછું ત્યાં અંધારું છે. હાય! ભારતની સ્વતંત્રતાની ન્યોતિ પણ ઝોલવાતી દેખાય છે.’

‘હા, પણ દીપક સળગાવવામાં શું વાંધો ગામલોકોનો હતો?’

‘દીપકમાં બળતા ધીનો ખર્ચ આપવામાંથી વિવાદ નડ્યો.’

‘હા, પણ તારા જેવા શુદ્ધિવાદીઓ તો હોમ-હવન ઇત્યાદિમાં પડતા ધીને waste (ગાડ) ધારે છે તે! આ ધી પણ waste થતું હતું.’

‘ઈશુ તું પણ ટકાર કરી લે. તને ખબર નથી કે નાનપણથી એ સંધ્યાપ્રદીપને જોઈને સ્વતંત્ર ભારતનાં કેટલાંયે સ્વપ્નાં જોવાં હતાં તે બધાં ખલાસ થઈ ગયાં.’

‘હવે શું કરવા ધારે છે?’

‘શું કંઈ? હું ગામમાં જઈને જૂની હડતાળ પર જઈશ અને ગામલોકો એ સંધ્યાપ્રદીપ ચાલુ નહિ કરે તો મારા પ્રાણ ત્યાગ કરીશ.’

કંઈક વિચારી હું બોલ્યો, ‘હા, એ મૂર્ખોને સમજાવવાનો ખીજો રસ્તો દેખાતો નથી.’

મુકુટે ગામમાં જઈને ઉપવાસ આદર્યો. ગામના લોકોએ પ્રથમ તો અવગણના કીધી પરંતુ ધીરધીરે મુકુટનું શરીર જર્જર થવા લાગ્યું ત્યારે સર્વે એકમત થઈ સંધ્યાપ્રદીપને પુનઃ પ્રકટાવવા તૈયાર થયા. મુકુટે ઉપવાસનો લંગ કીધો અને સંધ્યાપ્રદીપ પ્રકટાવીને ઉન્મત્તની માફક નાચવા લાગ્યો. પરંતુ એકાએક તેની એટલા શિથિલ થવા લાગી અને થોડી વારમાં તે નિષ્વેષ થઈને પડ્યો. આ દૃશ્ય જોઈ પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી બિરોધ જતી જનતાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એ આંસુઓ મુકુટના મૃત્યુ પર શોક દર્શાવતાં અને સંધ્યા પ્રદીપનાં ધીનો ખર્ચનો જમા-ઉધારનો દ્વિત્રાજ મેળવતાં હતાં.

ગયે વરસે ન્યારે મારે મુકુટના ગામમાં જવાનું થયું ત્યારે સંધ્યાપ્રદીપને પુનઃ જન આપનાર મુકુટની ઝોટ મને અત્યંત લાગી. એ પ્રદીપની દીપશિખાઓમાંથી હું મુકુટની જ ભૂતિ જોતો હતો. કાણે જાણ્યું હતું કે એ સંધ્યાપ્રદીપ મુકુટના જીવનપ્રદીપને ઝોલાવાનું કારણ થશે!

પેશ્વાઈ રાજકુમાર માધવરાવ પાસે રામો નામે એક સુવાન ખાહણ નોકર હતો. એક સમયે પેશ્વાના કાનમાં લટકતી મોતીની વાળી સામે તે મુગ્ધ નયને જોઈ જ રહ્યો.

“શું જુએ છે?” માધવરાવે મીઠાશથી પૂછ્યું.

“આંવી વાળી મારા પાસે પણ હોય તો કેવું?” રામાએ શાંતિથી પોતાની મહેન્ગા વ્યક્ત કરી.

“ગાંડા,” માધવરાવ હસીને બોલ્યા, “એવી વાળી તને તે શોભે?”

“મહારાજ, ત્યારે એ કેને શોભે?”

“રાજવંશીને શોભે, શ્રીમંતને શોભે, વીરને શોભે, વિદ્વાનને શોભે.”

રામો રાજવંશી નહોતો; શ્રીમંત કે વીર બનવાની તેની શક્તિ નહોતી. એટલે તેણે વિદ્વાન બનવાનો નિશ્ચય કર્યો. ને નરત કાશી જઈ વર્ષો સુધી અનન્ય જહેમત ઉઠાવી તે વિદ્વાન બન્યો.

એક પ્રસંગે પેશ્વાના દરબારમાં વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ ગોઠવાયો હતો. તેમાં વિજેતા નીવડનારને મોતીનો એક હાર અપાવાનો હતો. બધાની અગ્નયણી વચ્ચે એ હાર કાશીનો એક અણુજાણુ વિદ્વાન જીતી ગયો. ને માધવરાવ પેશ્વાએ જમારે તે વિદ્વાનને હાર અપવાને હાથ લંબાવ્યો ત્યારે વિદ્વાન બોલ્યો:

“મહારાજ, હવે તો હું મોતીને લાવક થયો છું ને?”

“આ...હ” માધવરાવે પોતાના જૂતા નોકરને ઝોળખ્યો.

“...પણ, મહારાજ” રામાએ ઉમેર્યું, “હું એવો વિદ્વાન નથી કે જેનામાં મોતીની જૂખ બાકી રહી હોય.”—ને તેણે તે હાર માનપૂર્વક પેશ્વાના હાથમાં પાછો મૂક્યો.

માધવરાવ રામાની કિંમત સમજી ગયો. તેણે તેને પૂનાનો સરન્યાયાધીશ નીમ્યો. રામો રામશાસ્ત્રીના નામે મચ્છર બન્યો.

એક દિવસે એ રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની માધવરાવ પેશ્વાની રાણીને મળવાને ગયાં. પોતાના રાજ્યના ન્યાયપ્રધિકારીનાં પત્ની સાદા વેશમાં રહે એ મહારાણીને ન રુચ્યું. તેમણે તેમને હીરામોતીના અલંકારોથી લાદી દીધાં. રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની સ્ત્રી-સહજ સ્વભાવથી સુવર્ણમાં અંજલિ ગયાં ને કાઠમાઠ સાથે પાલખીમાં ઘેર પાછાં ફર્યા. તેમને દૂરથી જોતાં જ રામશાસ્ત્રી પોતાની ઝૂંપડીનું બારણું બંધ કરતાં બોલ્યા, “એ આ ગરીબ ખાહણજુનાં પત્ની ન હોય. કેમકે મહારાણી હશે. ને મહારાણી આવી ઝૂંપડીમાં ન શોભે.”

રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની તરત સમજી ગયાં ને રાજમહેલે પાછાં ફરી, અલંકારો મહારાણીને પાછા સોંપી, તે સાદા વેશે ચાલતાં પોતાની ઝૂંપડીએ આવ્યાં. રામશાસ્ત્રીએ તેમને દેવીની જેમ વધાવી લીધાં.

“દવાની તમારે જરૂર નથી.” ડાક્ટરે ધીમેથી કહ્યું, “નાઇસ નહીને કિનારે હવાશે માટે જાઓ. ત્યાં તમને તરત આરામ થઇ જશે.”

“ત્યાં કેટલો ખર્ચ થાય?” માસેનાએ પોતાની પત્ની તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“મારા પિતાનો ત્યાં એક બંગલો છે,” માયાણુ પત્ની વિનયપૂર્વક બોલી, “એટલે આપણને ખર્ચ બિલકુલ નહિ આવે.”

“એ ઘણો જ સુંદર માર્ગ છે.”

મારવાડપતિ અજયસિંહે અજમેરના કિલ્લેદાર તરીકે નવારે દુમરાજની નિમણૂક કરી ત્યારે દુમરાજે અજયસિંહને વચન આપેલું કે, “આ જીવનમાં તો શંકુને કિલ્લો નહિ સોંપું.”

પણ મરાઠાઓ અને શીરગીઓએ એકત્ર થઇ અજયસિંહને દબાવ્યો. અજયસિંહને અજમેર શંકુને સોંપવું પડ્યું. તેણે દુમરાજ પર વગરયુધે કિલ્લો દુશ્મનને સોંપી દેવાની આજ્ઞા મોકલાવી.

દુમરાજ ચમક્યો. એક બાલુએ, ‘આ જીવનમાં તો કિલ્લો શંકુને નહિ સોંપવાનું’ તેનું વચન હતું. બીજી બાલુએ સ્વામીની આજ્ઞા હતી. એ બંનેને જાળવી રાખવાને તેણે પોતાની સેનાને સુદૃઢ વારી ને શંકુની સેનાનો પ્રથમ માનવી કિલ્લામાં પ્રવેશ તે પહેલાં જ તે કિલ્લાને દરવાજો નિષ્પ્રાણ બની સર્પ ગયો.

ડેરિયનોએ નવારે એથેન્સ પર ચડાઇ કરી ત્યારે એથેન્સનાં પ્રજાજનોએ એક બલિષ્ઠવેત્તાને પૂછ્યું:

‘શું કરીએ તો એથેન્સની જીત થાય?’

બલિષ્ઠવેત્તાએ ખેદભર્યા મુખે ઉત્તર દીધો, “એથેન્સપતિ ક્રાડાસ ને મરણ પામે તો એથેન્સની ભાગ્યરેખા ઉજ્જવળ બને ને તેની જીત થાય.”

રાજની ક્રાડાસને આ સમાચાર મળતાં જ તે ગૂંપચૂંપ દુશ્મનોના તંત્ર સમીપ જઈ પહોંચ્યો. ને ત્યાં ઝપાઝપીમાં તેણે હસતા મુખે પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા.

બીજેજ દિવસે ક્રાડાસની એ દેશપ્રીતિથી ઉત્તેજિત એથેન્સની પ્રજાએ અપૂર્વ બદાહુરી પૂર્વક જીત મેળવી.

રામનો ક્રોન્સ પીટસ એક સમયે એક રાજદ્વારી કાવત્રામાં ઝડપાયો. તેના છૂટકારાનો નવારે એકે માર્ગ ન રહ્યો, ત્યારે તેની પત્ની તેની સુલાકાતે જઈ, તેની સમીપ તીક્ષ્ણ બંજર ધરતાં બોલી, “દુશ્મનના હાથે મરવું તે કરતાં સ્વદરતે મરવું તે વધુ સુંદર છે.”

પણ પોતાની છાતીમાં બંજર ભોંકતાની પીટસની દિમત ન ચાલી. તેની પત્નીએ તેની એ દશા જોતાં જ તરત પોતાની છાતીમાં બંજર દુલાવી દોધું ને લોહી નીતરવું બંજર હસીને પતિની સમીપ ધરતાં તે બોલી, “હવે તો દિમત ચાલશે ને!”

એક સમયે મુશળધાર વરસાદમાં શીખ-સૈનિક માધવસિંહને આંખે કાઈ અનિશિ આંવી ચડ્યો. માધવસિંહે તેને ધરમાં નહોતયો. તેની પત્નીએ તેને જરમ રસોઈ કરી જમાડી. સવારે અતિથિએ વિદાય માગી, પણ માધવસિંહે આમ્રદ કરી તેને રોક્યો. ને તેને જમીને જવાનું કહી તે શાક લેવાને બજારમાં ગયો.

અતિથિ સ્વભાવે એક લૂટારો હતો. રાત્રે માધવસિંહની હાજરીમાં તો તેની હિંમત ન ચાલેલી. પણ હવે ધરમાં સ્ત્રીને એકલી જોતાં જ તેની દાનત ખગડી. તેણે સ્ત્રીનું યુગ્મ રીતે ખૂન કરી નાંખ્યું ને અલંકાર લઈ તે ચાલતો ગયો.

કમઝાડે રસ્તામાં જ તેને માધવસિંહ મળી ગયો. લૂટારાની ચાલ્યા જવાની ધણી ઈચ્છા છતાં માધવસિંહ તેને આગ્રહથી ખેંચીને ઘેર પાછો લાવ્યો. ધરમાં પ્રવેશતાં જ બીધણ દશ્યથી માધવસિંહ કંપી જાયો. પણ લૂટારાને તેણે એક અક્ષર ન કહ્યો.

માધવસિંહે વહાલી પત્નીના શબને જાણુએ મૂકી, જાતે રસોઈ કરી ખૂની લૂટારાને જમાડ્યો. પછી તે તેને વિદાય આપવા જાયો. પણ લૂટારો માધવસિંહના પગમાં પડતાં બોલ્યો,

“કેવું, મને ખચાવો.”

માધવસિંહે તેને શીખ સૈન્યમાં દાખલ કરાવ્યો. ને લૂટારાએ માધવસિંહની, શીખ-સંમાજની ને ભારતભૂમિની સેવામાં લોહીનું ટીપેટીનું ખર્ચો પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું.

x

x

x

રામપતિ કલોડિયસના ખાણના ટેબલ પરથી એક પ્રસંગે એક અમીર સોનાનો ખાસો ખીસામાં છિદાવી ગયો. કલોડિયસને તેની ખબર પડતાં તેણે ખીજે દિવસે ખાણના ટેબલ પર માટીનાં વાસણો મુકાવ્યાં. આ ફેરફારથી અમીરોને ચમકતા જોઈ કલોડિયસે ધીમેથી કહ્યું, “આખણ માનવેલા અમીર મહારાજને સોનાનો શીખ વળગ્યો છે. તેનાથી ગમરાઈને રાજમહેલનાં સોનાનાં બધાં જ વાસણો ભોંયરામાં ભરાઈ ગયાં છે. જ્યારે એ શીખ બોલો થવાની સાખિતી મળશે ત્યારે તે વાસણો ભય તણ પાછાં ટેબલ પર આવી વિરાજશે.”

ને બિચારા અમીરે રાતોરાત સોનાનો ખાસો યુક્તિથી રાજમહેલમાં પાછો મોકલાવી દીધો.

x

x

x

પ્રેશિયાના રાજવી ફેડરિકે એક સમયે નોકરને બોલાવવાને ધંટડી વગાડી પણ નોકર ને આવતાં તપાસ કરવાને તે બહાર નીકળ્યો. બારણે તેણે પોતાના સુવાન નોકરને માડી નિર્દોશમાં પરાવાયલ જોયો. તેના ખીસામાં એક કાગળ લટકતો હતો. ફેડરિકે જિજ્ઞાસાથી તે કાગળ ખેંચીને વાંચી જોયો તો જણાયું કે તે, નોકરે પોતાની માતાને મોકલાવેલા પૈસાના ઉત્તરમાં, માતાએ તેને લખેલો પ્રેમલયો પત્ર હતો. ફેડરિકે નોકરના સંસ્વર્તનથી ખુશ થઈ તેના ખીસામાં પત્રની સાથેસાથ કેટલીક સોનામહેરો સરકાવી દીધી, ને પછી ખંડમાં જઈ ધંટડી જોરેથી વગાડવા માંડી.

નોકર સફળતાં જાગીને ફેડરિકની સમીપ જઈ જો. ખીસામાં બાર જણાતાં તેણે તે તપાસી જોયું ને તેમાં સોનામહેરો જણાતાં તે ચમક્યો.

“કેમ થું છે?” ફેડરિકે દસીને પૂછ્યું.

“મારા ખીસામાં સોનામહેરો ક્યાંથી?”

“તું જાણી ગયો હતો ને?” ફેડરિકે મધુર સ્મિત ફરકાવતાં પૂછ્યું.

નોકરે તરતજ પોતાની એ જૂલ માટે પગે પડીને ફેડરિકની કાંધા માગવા માંડી પણ ફેડરિકે તેને જાણતાં દસીને કહ્યું:

“ગાંડા, હજી તું એ સમજતો નથી કે જાગવાનો ન્યારે કોઈ મનુષ્યને મદદ કરવી હોય ત્યારે તે તેને ઉપાડી દબને જાંઘમાં જ મદદ કરી જાય છે.”

કેળવણીની ઉપયોગિતા.

મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે મનુષ્યને કેળવણીની શી જરૂર છે?—મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે બાહ્યદષ્ટિએ જોતાં, તે કેળવ નમ્રાવરથામાં આવે આવેલો જણાય છે. પરંતુ આંતરિક દષ્ટિએ જો આપણે જોઈશું તો જણાશે કે મનુષ્ય ઘણું ઘણું લાંબને પૃથ્વીપટ પર જીવતરે છે. જન્મ પછી, બાળકના હાથની મૂઠીઓ બંધ હોય છે. અને જેમ “બાંધી મૂકી લાખની” કહેવાય છે તેમ આ બંધ મૂઠીવાળા મનુષ્યમાં અસંખ્ય સંસ્કારોની ખાણ તે ખજાના ભરેલા હોય છે.

પ્રત્યેક માણસ આગળ જતાં મહાન યવા સર્જાયેલો છે. મહતાના અને મહાતુભાવતાના શુદ્ધ સંસ્કારો તેનામાં ગુપ્ત રીતે રહેલા છે. શુદ્ધ સેવા અને સ્નેહના ઉચ્ચ અંશો તેનામાં આંતરગત થયેલા હોય છે. માનવતાનો પ્રતીક જનતા માનવી કશાકની અપેક્ષા રાખે છે. તેનામાં રહેલી ગુપ્ત ચિનગારીઓને પ્રજાળ વેગ અને પોષણ મળે તે માટેની અપેક્ષા, અંખના તેનામાં જાગ્રત હોય છે.

એક ઉદાહરણ લઈએ—સગડી સગડીની અંદર નાના નાના તીણા તણખાઓ હોય છે. જો આપણે સમયને પક્ષાર થવા દઈએ તો આ તીક્ષ્ણ અંગારાઓ ઓલવાઈ જઈ બરમ બની જાય છે; સગડી નિશ્ચેતન બને છે. પરંતુ જો કોઈ આ ઓલવાઈ જતા અંગારાને પવન ફૂંકી ફૂંકી પ્રાણ અપે, તો રાગોડી બની જતા. એ તણખાઓમાંથી તાપ અને તેજશ્વર્ષો આગ પ્રદિપ્ત થાય; સગડી સચેતન બને. એવી જ રીતે જીવનમાં—હૃદયની સગડીની અંદર જન્મથી ગુપ્તસુપ્ત રહેલા સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને પ્રોત્સાહન-પવન અર્પણ કરવામાં આવે તો જરૂર આ જીવન જ્વલંત જ્યોત સમું બને. એ પ્રોત્સાહન-પવન તે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણીનો.

કેળવણીના કાળ પરત્વે ત્રણ મુદ્દા મંજૂરી સૂચન કરી શકાય. દમણાં દમણાંના ફેટલાક વિચારો એમ ગાને છે કે જીવનની વસંતઋતુમાં એટલે ધૈર્યકાળમાં મનુષ્યની શક્તિઓ પરિપક્વ બને છે. ખાસ કરીને એની પ્રહણશક્તિ કાંઈ પણ નવીનતાનો સંકાર કરવા સમર્થ હોય છે. તેમના મતે આ સમયે કેળવણીનો પ્રયોગ પણ સફળ નીવડે. આ મત સાથે આપણી મંજૂરી ભાગ્યે જ હોઈ શકે!

પૂર્વની પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિકાના પૂજકો, બાલમાનસના અભ્યાસીઓ અને ધણાં ખરા પશ્ચિમના તત્ત્વવિદો એવાં અભિપ્રાય આપે છે કે: “કુમળું કાઠ વાળું તેમ વળે—The child is the Father of Men.” જાણકું મન ચારસી સમું હોઈ, તેના પર જે કાંઈ પાડો તેનાથી તે અંકિત થાય; જાણકું મન કોરી પથરપારી જેવું હોઈ, જેવો એકો કાઠો તેવો ધૂંટાય; મતલબ કે જાણપણની માટીમાંથી મનમાન્યા મનુષ્યત્વનું ઘડતર થી શકાય. માટે શિશુકાળ એટલે શિશુજીની સફાવતનો કાળ. આ મત સાથે આપણામાંના ધણાની સંમતિ હશે.

પરંતુ એથીયે આગળ વધતાં, આપણને એક મુદ્દો આદરે, અનુકરણીય વિચાર ઉપલબ્ધ

યાય છે. કેળવણીનો આરંભ, પાઠ્ય મૂલ્યા પછીથી જ નહિ, પણ તે અગાઉ ગર્ભાવસ્થા-માંથી થવો જોઈએ.

સર્જનદારે ઘણું ઘણું સર્જી મહામૂલો માનવદેહ સર્જ્યો; એટલું જ નહિ પણ તેને સર્વનો અધિપતિ અને ભોક્તા બનાવ્યો. પશુ, પંખી, જલચર આદિ વિધાતાનાં વિવિધ સર્જનોથી વિશિષ્ટ પ્રકારનું એવું કંઈ તરવ માનવીમાં મુકાયું છે કે જેથી એને આ અવનવો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો? જેનામાં પ્રાણ છે, ચેતન છે, જે શ્વાસ લે છે તે પ્રાણી કહેવાય છે પણ મનુષ્ય એકલું પ્રાણી નથી. આ અધિક તરવના આધારે મનુષ્ય મનોમય પ્રાણી કહેવાય છે. 'માનવ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીશું તો તે શબ્દ મૂળ 'મન્-ચિતન કરવું' ધાતુ પરથી યોગ્ય છે. આ મન વડે કરીને માનવી ઓળખાય છે. આ મન થકી તો મનુષ્ય ઉત્તમ વિચારો અને ભાવનાઓનું કલ્પન તથા અનુસરણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ માનવતા. એ માનવતાને ખીલવવાને પણ માનસિક શક્તિના વિકાસની આવશ્યકતા આલેખાઈ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય વગેરે અનેક ક્ષેત્રમાં, સર્વાંગ સુંદર પ્રગતિ સાધવા માટે આજે ચારે ખૂણેથી બૌદ્ધિક પ્રાધાન્યનો સ્વીકાર વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં થતો જણાય છે. આથી કેળવણીની જરૂર છે.

કેળવણી મનુષ્યમાં રનેહનાં-નિઃસ્વાર્થ રનેહનાં-અવતરણ કરે છે. કેળવણીનો મનુષ્ય એકલવાયો યા એકાકી રહી શકતો નથી. તે સામાજિક સહકાર શોધે છે, સહચાર શોધે છે. રનેહોપચાર અને સાહચર્ય દ્વારા, વ્યક્તિ તેના વ્યક્તિગત, સ્વાર્થો, સંકુચિત વર્તુળમાંથી બહાર આવવા પ્રયાસ કરે છે. અનેક વ્યક્તિઓ એકત્ર થતાં, એનામાં કૌટુંબિક ભાવના જાગ્રત થાય છે. શિશુઓની અસર હેડળ અનેક કુટુંબોમાંથી, વિવિધ કોમ, ગ્રામ, મંડળ કે સમાજ રચાય છે. સંપ અને સંગઠનનું બળ અને ચણતર કેળવણી વધારે મજબૂત બનાવે છે. કાળક્રમે એકતાની એકતાનતા વધારે તીવ્ર બનતાં, દેશ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રદિપ્ત થાય છે. કેળવણીનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ વધુ અસરકારક નીવડતાં, મનુષ્યનાં મન બહુ જ બહોળાં બને છે અને વ્યક્તિમાંથી સમષ્ટિ ને સમષ્ટિમાંથી સમસ્ત સૃષ્ટિ પર એનું લક્ષ્ય દોરાય છે. આમ વિશ્વબંધુત્વના ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં પણ કેળવણી સહાયબૂત બને છે.

આ દુનિયામાં દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન પ્રગતિ હોય છે; વિકાસ હોય છે. આ પ્રગતિને, આ વિકાસને પૂરતાં પોષક તરવો મળવાં જોઈએ. એ પ્રગતિને યોગ્ય સાહિત્ય અને સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ. તે માટે વ્યક્તિ અને સમાજની મતિશક્તિની સુધારણા થવી જોઈએ, તે માટે વ્યક્તિ અને સમાજની માનસિક શક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં ઝળકાવવી જોઈએ. એટલી કે શુદ્ધિનો પ્રવાહ સદંતર સફળ અને સરળ રીતે અવિરત વહેતો રહેવો જોઈએ.

આપણે બધે માનવતાની, પરાંપકાર તથા જનસેવાની વાતો કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી ઇચ્છાનુસાર પરાંપકારનાં કાર્યો પાર-પાડવામાં તથા આપણી મરજી મુજબ, સેવાના ઉચ્ચ આશયોનો અમલ કરવામાં આપણું મગજ અને હૃદય આપણને અનુકૂળ ન થઈ પડે અને તેના વ્યાપારરૂપ શુદ્ધિ અને લાગણીઓ આપણને અંતરાયરૂપ થઈ પડે તો ? માની લઈએ કે, બીજાને આનંદ અને સુખના સાધનરૂપ થઈ પડવાની આપણી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, પરંતુ સામાના હૃદયના ધબકારા જે આપણે ગણી શકતા ન હોઈએ, સામાની નાડી પારખવામાં નિષ્પ્રણુ ન હોઈએ, બીજાને શાંતી હણુપ અને અજીત છે, તથા સામાને શાંતી સુખ, શાંતિ,

સંતોષ અને આનંદ મળી શકે છે એ સંબંધી વચાર્થ સમજણ આપણામાં આવી ન હોય તો પછી સાફ અને ભણું કરવાનો આરંભ કરવા છતાં આપણે અશુભ અને અંગત પરિણામ નીપજવવાના સુદર કેળવણી આ ઉણપને ધીમે ધીમે દૂર કરી શકે.

ન્યાય, નીતિ, ધર્મ, દયા, દાન વગેરેના આચરણ માટે આપણા ઉરમાં નવસત ભાવના અને અપૂર્વ તમજા જગત યાય છે. પરંતુ આપણી ભાવના યોગ્ય રીતે ફળીભૂત થાય આપણે રચનાત્મક કાર્ય કરી શકીએ તે માટેની પદ્ધતિ કેળવણી યોજનાથી આપણે વાકેફ છીએ ? તે માટે આપણી બુદ્ધિની-વિવેકબુદ્ધિની શુદ્ધિની જરૂર છે. એ બુદ્ધિની શુદ્ધિ કેવળ ઉપલક્ષિયા, પુરતકિયા જાનથી ન થાય પરંતુ તે માટે સારા શિક્ષણની જરૂર છે. તે માટે આપણા આત્માને જ્ઞાનની એવી તીક્ષ્ણ તરસ લાગવી જોઈએ કે જે છીપાંચે ન છૂટકો પુરતકાની જરૂર તો છેજ. વિદ્વાનોના ગ્રન્થો, મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવા—વિચારવા ઉપરાંત તેઓના પ્રત્યક્ષ પરિચય પાડી, અનુભવ લઈ, સત્સંગ સાધવો એ બધું સાચું; પણ એ સર્વ ગૌણ છે અને મહત્ત્વનું તો એ છે કે ભર્યા જગતની અંદર આપણે સૌએ ઉધાડી આંખે, ઉધાડા કાને અને ઉધાડી છાતીએ ફરવું જોઈએ. કેટલીક વખતે આપણે અભિમાનમાં બોલી નાંખીએ છીએ કે, “અમે આંખે પાટા બાંધી, કાનમાં અત્તરનાં પૂમડાં ધાલી ફરતાં નથી અને કાંઈ પણ નવીન ઝીલવાને અમારાં હૃદય ખુલ્લાં જ રાખ્યાં છે.” આનો અર્થ એ નથી. પરંતુ જન્મથી મળેલી મુશ્વરદાર અક્રમનો સફુપયોગ કરી સદ્ભાવલોકન કરવાની પાડેલી ટેવ અને પદ્ધતિદ્વારા નિર્ગર્ભની ભગ્ય સ્ત્રીલાનું, પ્રકૃતિના વિધાનનું, માનવસ્વભાવની અંદર રહેલી વિચિત્રતા અને વિવિધતાનું પરિશીલન કરી તે સંબંધી જ્ઞાન આપણામાં જગૃત કરવું જોઈએ. આ બધું કેળવણીથી જ થાય છે.

વિદ્યાબ્યાસંગી મનુષ્યો જ મહાન ભક્તો, વૈજ્ઞાનિકો, ધર્મધુરંધરો અને વિશ્વવિધાઓ થવા નિર્માયા છે. એક કવિ કહી ગયો છે કે,

“વિદ્યાથી વડું નહિ કશું
વિદ્યા વિજ્યુ નર તે પશુ.”

ખરેખર વિદ્યા વડે જ વિનય શોભે છે. વિદ્યાથી આત્માના શુભો અલંકૃત થાય છે, અને બંને લોકમાં ગ્રેય અને ગ્રેય સધાય છે. કેળવણીથી આપણામાં અદ્યુત પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે. બીજણ અધિકાર અને અજાનભરી કાંઈ વિકટ ખીજમાં રાત્રીએ આપણે સૂઈ રહ્યા હોઈએ અને પ્રભાતે જ્ઞાન, પ્રતિભા અને પ્રગાથી પ્રમાણિત થયેલા જગદ્ગતા પ્રદેશમાં આપણે જગત યતા હોઈએ એવું લાગે છે. અરે આપણે આપણી જોવાપણી જાતને જોળી લાગ્યા હોઈએ એવો આત્મ-અનુભવ અને તેથી ઉપજતો અસૌકિક આનંદ આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે કેળવણી જરૂરની છે.

મનુષ્ય મોક્ષ માટે મંચન કરે છે. એ મોક્ષનાં સ્વતંત્રતાનાં સર્વોચ્ચ શૃંગપર પહોંચવા મનુષ્યને ચારિત્ર્યના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે અને ચારિત્ર્ય એટલે નીતિ-સોપાનની શ્રેણ-સરક. આ નીતિની સીડીનાં પગથિયાંનાં ચણનર સદ્ગુણનાં હોય છે. ચારિત્ર્યનું બંધારણ નીતિ ઉપર અવલંબે છે; અને જેમ દરેક આડને પાણી પાડું પડે તેમ નીતિના જરૂર માટે જાદિક વિકાસના જળસિંચનની જરૂરિયાત છે. પરંતુ આ જરૂર બીજા તો બીજામાં, આપણા અંતરના ઊંડાણમાં રહેલા એ સદ્ગુણથી બીજાને અંકાર-સિંચન મળે તે માટે પણ ઉતર આવવડકતા છે.

કેળવણીની એક અગ્રેડ અસર આપણા માનસ ઉપર થાય છે. વિકૃત માનસને તે વિશુદ્ધ બનાવે છે. લોખંડનાં હથિયાર ન વપરાતાં કાંટ ખાઈ નિરુપયોગી નીવડે છે, તેમ જન્મથી મળેલા આ માનસને પ્રવૃત્તિમય અને પ્રગતિમય ન રાખતાં તે મંદ અને જડ બની જાય છે. આવા મંદ બની જતા માંદલા માનસને અપૂર્વ વેગથી, ઉત્સાહ અને ઉર્મિથી ઉત્તેજિત કરનાર કાંઈ પણ ટોનીક તરવ હોય તો તે કેળવણી છે. માનવજીવનના વિકાસક્રમમાં કેળવણીનું અનિવાર્ય અંગ સડવા દેવું ન જોઈએ. માનવહૃદયમાં જન્મથી જ સ્થાન ફરી રહેલી સંસ્કારિતાની અને માનવતાની ભૂખ કેળવણીથી પરિતૃપ્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે ભૂખ વધારે તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી બને છે. જ્ઞાન, ગિદ્યાસા, અન્વેષણ, અવલોકન, પ્રયોગ, વિવેક, તર્ક, નિર્ણય વગેરે ખીલે તેમ મનુષ્યની માનવતા વધારે ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ અને મહાન બનતી જાય છે.

કેળવણીના પ્રતાપે એક બાલુથી વ્યવહારનું જ્ઞાન મળે છે અને બીજી બાલુથી સંસ્કારનું સિયન થાય છે, આમ વ્યાવહારિક સંસ્કારિતાનું અભિસિયન થતાં, વિદ્યાર્થી બીજાના દુર્ગુણ જોતો અટકી પડે છે. પોતાના જ દોષ, દુષણ અને ખામીઓ તેને ખુલ્લાં થતાં જણાય છે. આ દોષનો નાશ કરવા તે તૈયાર થાય છે, અને દોષોના સંહાર પર સદ્ગુણોનું નવીન સર્જન કરવા તે કડીબદ્ધ થાય છે. આ નવીન સર્જનથી, એનું હૃદય ઉદાર બનતાં, તેના વિચારો ઉદાત્ત બનતાં, તે બીજાઓ પ્રતિ સહાનુભૂતિ દાખવવામાં રસ લેતાં શીખે છે. તેના આત્મા પણ સદા ઉજાત બની સદાય ઊંચા ધ્યેયપ્રતિ મીટ માંડતાં ટેવાય છે. આજન્મથી પાથિય વૃત્તિઓમાં ચૂંચાયેલું મન બ્યોમવિહારી બને છે. એનાં વાણી અને વિચારમાં પણ સારા શિક્ષણની અજબ છાપ પડે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ કે પ્રસંગને, દરેક વ્યક્તિ કે તેના વર્તનને તે ઉપર છંદલી, છીછરી નજરથી ન નિહાળતાં, ઊંડી, વિશાળ, સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તપાસે છે, તે સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, પૂર્ણપણે પુખ્ત વિચાર કરી, તે નિર્ણય પર આવે છે, અને સત્ય શોધી-કાઢી તે સત્યને નીડરપણે વ્યક્ત કરે છે. વ્યવહાર નિહાળોરો કે ટીકાખોરોની માફક અથવા મીઠાખોલા માખણિયાની માફક તે ગમેતેમ વગરવિચારે મુખમાંથી તોપગોળાં ફેંકતો નથી, તેનું દારણ એ છે કે તે સુચિન્તિત હોઈ, બીજાના ચારિત્ર્યની કિંમત સમજે છે. કેળવાયેલો માણસ નિપુણ બની, નિશ્ચલ મનનો બનતો જાય છે. તેનામાં એક પ્રકારની અદ્ભુત ઉકેલશક્તિ આવે છે. ગહનમાં ગહન પ્રસંગ કે પ્રશ્નને સમજવાની શક્તિ તે, ધરાવતો હોય છે. ટૂંકામાં તેની વિશ્લેષણિક કેળવણી તે ગેરસમજણ અને ચૂંચવણભરી ભૂલભૂલામણીમાંથી ચોતાને ઉગારી લેવા ઉપરાંત, બીજાઓનો પણ માર્ગદર્શક યર્ધ પડે છે. તેનામાં અપૂર્વ સમજશક્તિ અને સહનશક્તિનો સંચાર થતો હોય છે. એ પ્રસંગ, એ વસ્તુ કે એ વ્યક્તિની તુલના, સરખામણી ને પસંદગી કરવામાં સારું અને નરસું, ખોટું અને ખરું કયું—તે બાબતમાં તેના કહાણીઓ નિર્ણય પ્રમાણસર અને સાચો ફરે છે. પોતાનું અને પોતાને અનુસરનાર સમાજ કે સંસ્થાનું હિત કે હાનિ શેમાં સમાયેલ છે તે તેની વેધક કેળવાયેલી દષ્ટિ તુરત પારખી શકે છે.

સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની કેળવણી તો ક્યારે પ્રાપ્ત કરી કહેવાય કે જ્યારે આપણાં હૃદયપદ્મની સર્વ ઓખડીઓ સંપૂર્ણપણે પ્રકુલ્લતા પામે; વાણી, વિચાર અને વર્તનની વિનિમયતા આપણા ચારિત્ર્યને વિશુદ્ધ બનાવી દે; સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં તન, મન, અને મગજ આરોગ્ય અને આનંદ અનુભવે; નિર્દોષ બાળકની પેઠે આપણાં મન નિર્મળ અને નિર્બંધ, અંતઃકરણ

કેપ : ઓફ ગ્રુન્ડ-હોપ, વાસ્કો-ડી-ગામાએ પ્રથમ ઓળંગ્યાનું મનાય છે. પણ ખરી રીતે તેને પ્રથમ ઓળંગનાર ઇજિપ્તપતિ નીકીઝ [ઇ. સ. પૂર્વે ૬૧૫] ના ખલાસીઓ હતા.

ફિલયોપેટ્રા ઇજિપ્તની કહેવાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તે ગ્રીક હતી. કેમકે તે ટોલેમી અધ્યારમાની પુત્રી હતી. ને ટોલેમી-રાજવંશનું ઉદ્ભવસ્થાન ગ્રીસ છે.

ઈશુ-ખ્રિસ્તને હાથે—પગે ખીલા ઠોક્યાનું એક પણ ગ્રાંચીન પ્રમાણ નથી. તેનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ : Psalms માં મળે છે.

ઈસપના નામે જગવિખ્યાત અનેલી વર્તમાન વાર્તાઓ ખરૂં જોતાં તેની કાવેલી નથી. એથેન્સમાં પૂર્વે ઇસપની વાર્તાઓ ખૂબ જ વંચાતી ને ગ્રીસ-ઇટલિમાં ઇસપના નામનું ઘણું આકર્ષક હતું. એ નામ ને તેના આકર્ષણને લાભ ઉઠાવવાને મેમસ પ્લેન્યુરીસ નામે પાદરીએ, ચૌદમી સદીમાં, ફેટલીક જૂની વાર્તાઓ ભેગી કરી ને ઘણી ખરી નવી કાળીને ઇસપના નામે બહાર મૂકી, જે આજ સુધી ઇસપના નામે ચાલતી આવી છે.

ઓમર ખલીફની આઘાથી ઇજિપ્તના સૂબા અમરુએ અલેક્ઝાન્ડ્રિયાની જે લાયબેરી ઓર્ગાનાં સાત લાખ પુસ્તકોનો જળતણ તરીકે ઉપયોગ કરી નીખવાને તે જાહેર સ્નાનાલયોમાં મોકલાવી બાપેલાં ને ત્યાં છ મહિના સુધી જળતણ તરીકે તે વપરાયાં તેથી ઐતિહાસિક નોંધની સંપૂર્ણ સંસ્કાર્ષ શંકાસ્પદ છે.

• જ્યોર્જ વોર્થગ્ટનને જન્મદિવસ ૨૨મી ફેબ્રુઆરીએ પાળવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તે ૧૭૩૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મીએ જન્મ્યો હતો. પણ જૂની પદ્ધતિનાં પંચાંગને ફેરફારને નવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર થતાં ૧૧ દિવસનો ફેર પડી ગયો.

• ૧૮૬૦ નેા અમેરિકન આંતરવિગ્રહ ગુલામીની નાખૂટી માટે ખેલવામાં આવેલો એ વાત સાવ ચાચી નથી. ખરી રીતે, અમેરિકન પ્રતિનિધિસભામાં ઉત્તરનાં અને દક્ષિણનાં રાજ્યોના એ પક્ષ પડી ગયેલા ને તેમાં ઉત્તરનાં રાજ્યોની બહુમતિ દક્ષિણનાં રાજ્યો માટે બચજનક થઈ પડી. દક્ષિણનાં રાજ્યોએ એક પશુ મત ન આપ્યો છતાં લોકનંત્યારે ઉત્તરની બહુમતિએ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઇ આવ્યો ત્યારે દક્ષિણનાં રાજ્યોને પોતાના હાથમાંથી સત્તા સરી જતી લાગી ને તેમણે એકાદ પ્રયત્ન સ્વપી ઉત્તરનાં રાજ્યોની એકદમ સત્તાને સામનો કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ રિથતિમાં ઉત્તરનાં રાજ્યોએ ગુલામીને મર્યાદિત કરવાનો વિચાર કર્યો ને દક્ષિણનાં રાજ્યોએ તરતજ ને સામે વિરોધ પેકડી લીધો. ઉત્તરનાં રાજ્યોએ આ પ્રશ્ન પર છૂટછાટ મૂકવા પૂરતી તૈયારી ખતાવી પણ ત્યારે તેમણે જોયું કે આ વિરોધ તો ઉત્તરની બહુમતીને દયાથી દક્ષિણની લઘુમતીની પોતાનું ધાર્યું કરાવવાની ઇચ્છાને આભારી છે ત્યારે તેમણે તરતજ પોતાના હાવાને માનવતાનો ઓપ ચલાવ્યો ને પોતાનું પ્રજુતવ જળજી રાખીને દક્ષિણનાં રાજ્યોને મનાવવાનો કોઈ ઉપાય ન રહેતાં લીધે ૧૮૬૨માં ગુલામીને સુક્ત જાહેર કર્યા. બાકી તો ઉત્તરપક્ષે લડેલા ધજાપ વીરો ગુલામી પ્રધાને ઇચ્છનારાઓ હતા ને દક્ષિણપક્ષે લડેલા ધજાપ વીરો ગુલામીના વિરોધી હતા.

અમ છૈયે સાત—[આવૃત્તિ ત્રીજી]—કર્તા : કુમારી કુન્નસુમ એ. સુરૈયા, એમ. એ.; પ્રકાશક—ડૉ. એમ. ઓ. સુરૈયા, એન્ટ્રિક ચેમ્બર, ૨૭ એપોલો પિયર, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

અંગ્રેજ મહાકવિ વર્ડ્ઝવર્થના 'we are seven' નામે ભાવવાદી કાવ્યનો આ સમસ્યોદ્ધી અનુવાદ ભાષાંતરને બદલે મૌલિક રમણીયતા દાખવે છે. સરળતા ને માધુર્ય મૂળના નોટલાં જ જળવાઈ ચકયાં છે.

પુસ્તકનાં રૂપરંગ પહેલી-ખીજી આવૃત્તિનાં નોટલાં જ સુંદર ને આકર્ષક છે. આ કાવ્યાનુવાદને શાળાપયોગી ને સુલભ બનાવવાને સરતી આવૃત્તિ બહારી છે.

છુદ્ધના બોલ—લેખક : પંકજ. પ્રકાશક : મેસર્સ દેસાઈ નાયકની કું. નાણાવટ, સુરત. કિંમત ૧-૪-૦.

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં કંઈક નવું જ તેજ પાથરતો આ વાર્તાસંગ્રહ અનેક રીતે આવકારણ છે. આપણી ઘાસે પાત્રોને કે લાગણીને વિકસાવી હૃદયને સ્પર્શતી વાર્તાઓ છે; પંથુ પ્રસંગોને રોમાંચક બનાવી હૃદયને ધમકાવતી વાર્તાઓ ઘણી ઓછી છે. ને સામાજિકની સાથે સરખાવતાં ઐતિહાસિક વાર્તાઓનું આપણું ભંડોળ પણ ઓછું છે. શ્રી. પંકજને આં વાર્તાસંગ્રહ એ બંને બોલને કંઈક અંશે પશુ પૂરી પાડે છે.

શ્રી પંકજના ગુજરાત બહારના લાંબા વસવાટને લીધે તેમનું ભાષાબળ કયાંક કયાંક સ્પષ્ટતા પામી જાય છે. પણ વાર્તાના સમગ્ર ધારતર પર તેની અસર નજીવી જ હોય છે.

કદ, દળ અને રૂપરંગ બોતાં પુસ્તકની કિંમત કંઈક વિશેષ જણાય છે.

પડછાયા—લેખક : શ્રી ઇન્દ્રાસેનર દવે. પ્રકાશક : 'જય સૌરાષ્ટ્ર' કાર્યાલય, રાજકોટ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

'જય સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકની બેટ તરીકે પ્રગટ થયેલો આ વાર્તાસંગ્રહ આમપ્રદેશ અને લોકજીવનના અનેક પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે. વાર્તાઓ હૃદયને સ્પર્શતી અને વાંચનમાં એકંદરે ગમી જાય તેવી છે.

મંછા ભૂત—[એકાદી પ્રહસન]—લેખક અને પ્રકાશક : મૂળજીભાઈ પી. શાહ—સાહિત્યશૃંગાર, રાવપુરા, વડોદરા. મૂલ્ય—આઠ આના.

વડોદરામાં રંગશૂનિ-પર આકર્ષક ને સફળ નીવડેલું આ સામાજિક પ્રહસન વાંચનમાં પણ સામાન્ય તેમજ મધ્યમ જનસમાજને સ્મિતર અને બોધક નીવડે તેવું છે. કેટલાંક પ્રખ્યાત નાટકોની લાક્ષણિકતાઓના સફળ અનુકરણને લીધે તે રંગશૂનિને દીપાવી શકે તેમ છે.

વરતું સંગીત

રામજીનો ખખનો

લેખક : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ.

પ્રકાશક : બાલજીવન કાર્યાલય, બાજવાડા, વડોદરા.

કિંમત : પ્રત્યેકની—આઠ આના.

‘બાલજીવન ઇસપતીતિકથામાળા’નાં પુષ્પ પ્રથમ અને બીજા તરીકે પ્રગટ થયેલ આ બંને પુસ્તકો બાલપ્રજાને બોધક નીવડે તેમ છે. પંચતંત્ર કે હિતોપદેશની જેમ આ પુસ્તકોમાં પશુજીવનની આસપાસ પ્રસંગોને વણી લઈ તેને નીતિવર્ધક ને આતુર્યપ્રેરક બનાવવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકનાં રૂપરંગ ને તેમાં ઉકાવ આકર્ષક છે.

શ્રી વેદસ્તુતિનો અનુવાદ—અનુવાદક : પ્રભાસંકર, વાલજી મહેતા, ગોંડલ.

આ પુસ્તક બે વિભાગમાં બેંચાયેલું છે. પ્રથમ ભાગમાં શ્રી વેદસ્તુતિ તે ને બીજામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિરચિત યુતિગીતાકારિકા નો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. બંને વિભાગમાં અનુવાદની સાથે મૂળ શ્લોકો પણ અપાયા છે. શ્રી વેદસ્તુતિ માં અનુવાદ ને મૂળ શ્લોકો ઉપરાંત શ્લોકોનો સાન્ન્ય પદ્યછેદ, સૂક્ષ્મટીકા ને સૂક્ષ્મટીકાનું ગુજરાતી વિવરણ પણ અપાયેલ હોય પુસ્તક વાંચનમાં સરળ બન્યું છે.

સુમાપિત-પદ્ય-રત્નાકર [ભાગ ૪ યો]—સંપાદક અને અનુવાદક : મુનિરાજ શ્રી વિશાલવિજયજી; પ્રકાશક : શ્રી વિજયધર્મચુરિ જૈન ગ્રન્થમાળા, હાટાસરાકા, ઉત્તર. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

જુદા જુદા વિષયો પર, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તારવેલા શ્લોકોનો આ સાથે સંગ્રહ રાચ્ય અને બોધક બન્યો છે. ત્રિદા, લક્ષ્મી, જુદિ, બાકરજીશાસ્ત્ર, ન્યોતિપદાસ્ત્ર, જુન શાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ભાગ્ય, દરિદ્રતા, સ્વતંત્રતા, પરતંત્રતા, અમૃત, વિધે, શ્રદ્ધા, શંકા, અનર્થ, વ્યસન, તમાકુ, સંયોગ, વિયોગ, મરણ, સમય, જપ, કીર્તિ, રિચરતા, પદાપાત, મૌન, દાસ્ય, નિદ્રા, જીષ્ટિ, આદ્ય વગેરે વિષયો પર સંપ્રદિત બનેલા પ્રાચીન નીતિગોના અભિપ્રયો સુંદર ને પ્રેરક પણ છે.

સામયિકો

જીવન વિકાસ—સંપાદક : ધીરજલાલ ડો. શાહ, જીવન વિકાસ વિદ્યાલય, ચોદાર હાઉસ, સેન્ડર્સ રોડ, મુંબઈ. વા. લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રજાની શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક તંદુરસ્તી વિકસાવવાના કાંડ સેવતા આ માસિકના પ્રથમ અને બીજા, બંને અંક અભ્યાસપૂર્ણ, લેખોથી આવકારપાત્ર બન્યા છે.

સંસ્કૃતિ, વાર્તા, આરોગ્ય, જનેતા—

પ્રકાશક : સિદ્ધ સાહિત્યલેખક, પ્રોન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

જુદા જુદા વિદ્વાનોથી સંપાદિત થતાં ઉપરનાં આરે માસિક, ચોતેતોતાનાં નામને અનુરૂપ, સંપ્રદિત કે નવીન લેખોથી, ગુજરાતી સામયિક સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે. પ્રત્યેકનું વા. લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦.

આમરેયા—[મેલેરિયા અંક]—તેજી : સોમાલાલ મહેતા. આમરેયા કાર્યાલય, ઉતાવા.

ગુજરાતના આમરવિસ્તારમાં છેલ્લા કેટલાક સમયથી તાવનું બેર વધી અપેક્ષુ છે. એ રિપતિમાં પ્રગટ થતો આ વિશેષક સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે. તેમાં મેલેરિયાનાં મૂળ, તેનાં લક્ષણ ને ઉપચાર સંબંધી સારી માહિતી આપતા અભ્યાસી લેખો પ્રગટ થયા છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યજગતનો એક સજાગતો પ્રજ્ઞ તે શેકસ્પિયરનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ. એ પ્રજ્ઞ સમયે સમયે નવનવા રૂપે સાહિત્યજગત સમક્ષ મુકાય છે, નાટકો શેકસ્પિયરનાં પોતાનાં હોવા સંગંધી નિર્ણય થાય છે ને ફરી એ પ્રજ્ઞ બહુરૂપીની જોમ નવું રૂપ લઇ આવે છે.

મહારાણી ઇલીઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લાંડમાં શેકસ્પિયર નામે એક નટ ને નાટ્યકાર થઈ ગયો. ઝોગણીસમી સદીના મધ્યાન્હ સુધી તો, શેકસ્પિયરના નામે વિખ્યાત બનેલાં નાટકો એ શેકસ્પિયરનાં જ લખેલાં છે એ દલીલત લગભગ સર્વમાન્ય હતી. ત્યારસુધીમાં શેકસ્પિયર જેવો નટ આવાં અલૌકિક નાટકો લખી શકે તે સામે કોઇક કોઇક વિવેચકના મનમાં સહેજ શંકા જન્મેતી એટલો જ વિરોધ.

પણ ૧૮૫૬માં મીસ ડોલિયા બેકને જાણાવ્યું કે શેકસ્પિયરનાં નામે જગવિખ્યાત બનેલાં નાટકો શેકસ્પિયરે નહિ પણ તેના સમકાલિક મહાન આંગ્લ અભીર ને સાહિત્યકાર લોર્ડ બેકને લખેલાં છે; પણ તે સમયે નાટકો લખવાં એ હલકી સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ લેખાતી હોઇ બેકને તે પોતાના નામે બહાર ન મૂકતાં શેકસ્પિયરના નામે બહાર મૂકેલાં; પરંતુ બેકને તે નાટકો પોતાનાં હોવા વિષેનું કબજાતપત્ર લખી રાખેલું.—તે પોતાને મળી આવ્યું છે એમ જાણાવી મીસ ડોલિયાએ એવું કબજાતપત્ર રજૂ કર્યું. પણ વિવેચકોએ લોર્ડ બેકનની ખીજ ફૂટિઓ અને શેકસ્પિયરનાં નાટકો વચ્ચેનું ભિન્ન કર્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું, ને ખતપત્ર-વિચારદોષે તે કબજાતપત્રને બનાવટી જાહેર કર્યું.

તે પછી, ઇંગ્લાંડના ઉમરાવવર્ગના ઉત્તેજનથી, એ નાટકો કોઇક અભીરે લખેલાં છે એમ સાબિત કરવાને તનતોડ પ્રયાસ થવા લાગ્યા. ને જુદા જુદા વિવેચકોએ એ નાટકોના કર્તા તરીકે લોર્ડ બેકન, અર્લ ઓફ ફેલેન્ડ, અર્લ ઓફ ડર્બી ને સર યોહન રેલેનાં નામ આગળ ધર્યાં. પણ સમય વિવેચકોએ ઝીણવટભરી તપાસ પછી એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિષેની શંકાને નાપાયાદાર ઠેરવી.

ઇલીઝાબેથના યુગમાં એવો સામાન્ય શિરસ્તો પડી ગયેલો કે કોઇ મહાન સાહિત્યકાર અવસાન પામે તો બધા ફિલ્મો તેની કબરમાં એકાદ હસ્તલિખિત સ્મૃતિકાવ્ય મૂકે. એવી કબરો ખોદી તે નાટકોનું કર્તૃત્વ નિર્વિવાદ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ થયો પણ તેમાં બેઝિતી સફળતા ન મળી.

તે પછી એ નાટકો શેકસ્પિયરનાં પોતાનાં હોવાની માન્યતા બહુમાન્ય બની. પણ છેલ્લા કેટલાક સમયથી ફરી એ પ્રજ્ઞ સરાણે ચડ્યો છે.

એ વર્ષ પર એક રમણીએ જાહેર કરેલું કે, 'લોર્ડ બેકને સ્વપ્નમાં આવી પોતાને જાણાવ્યું છે કે, 'એ નાટકો તેનાં બનાવેલાં છે અને તેની સાબિતી તરીકે તે નાટકોની મૂળ પ્રતો તેણે બર્મિંગહામી ગુફામાં દાટવી છે તે મેળવી લઈ જગત સમક્ષ રજૂ કરવી.' એ સ્વપ્નને સાચું માની એ રમણી બે વર્ષથી બેકનની સૂચના પ્રમાણે બર્મિંગહામી ગુફાઓ વપાસી રહી છે પણ હજી સધી તેને એકે પ્રતો મળી નથી.

થોડાક સમય અગાઉ, આર્સ વી-સ્ટર જેરલ નામે અમેરિકન સાહિત્યકાર ને વૈજ્ઞાનિક, એક્સ-રે અને ઇન્ફ્રા-રેડ ફોટોગ્રાફીથી પ્રાચીન ફોટોઓ તપાસી એવું સાબિત કરવા પ્રયાસ કરેલો કે પ્રાચીન ચિત્રોમાં નાટકોના કર્તા તરીકે જે પુરુષરત્નને દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે એક્સફર્ડનો સત્તરમો અર્ધ એડવર્ડ હી વર છે. આ સંબંધમાં તેણે 'The Scientific American'ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં એક વિગતવાર લેખ પણ લખેલો.

આ રીતે ઇંગ્લાંડ અને યુરોપ પોતાના મોટામાં મોટા કવિ અને નાટ્યકાર સંબંધમાં હજી અનિશ્ચિત દશામાં છે. છતાં પૌર્ણત્ય ઇતિહાસની ગૂંચો પર ટીકા કરવામાં તેઓ જરીકે પાછાં નથી પડતાં.

x

નવીનતા એ જગતનું આકર્ષણ-બળ છે. દૈનિક વર્તમાનપત્રોના વિષયમાં પણ એવી કેટલીક નવીનતાઓ જાણવા જેવી છે.

તિબેટમાં એક જ વર્તમાનપત્ર નીકળે છે. અને તેની નકલ પણ ફક્ત ૫૦ છપાય છે. ટાકિયોમાં એક બાળકાનું દૈનિકપત્ર નીકળે છે. પીળાં ચિત્રો અને મોટા અક્ષર એ તેની વિશિષ્ટતા છે.

અમેરિકામાં 'વાસ્કો સ્ટાર' નામે એક દૈનિકપત્ર નીકળે છે. તેનાં તેથી ડોશિયલ હોબ્સન એક અગ્રાર વર્ષની બાલિકા છે.

પેરિસનું 'ગ્રેટ દ મેન્ડીઅન્ટ્સ' નામે દૈનિકપત્ર કેવળ ભિખારીઓને માટે જ આવે છે. કેટલાંક અમેરિકન વર્તમાનપત્રો હવે એવી સુગંધી જાંદુરખળારે છાપવા માંડ્યાં છે જે જે છાપનારાઓના શરીર પર મધમધી રહેલી સુગંધ તેમને બિચારાઓને ઘેર જતાં જ પત્ની-ઓના વાગ્યાણના શિકાર બનાવી દે.

x

પ્રજ્ઞાઓ ન્યારે અંશરૂપનાં સિંહાસને ચડે છે ત્યારે કલા અને સાહિત્યનાં મૂલ્ય મોંઘાં ઝાંઘાય છે.

ગુજરાત ન્યારે સમૃદ્ધિસંપન્ન હતું ત્યારે બોજની કલા પાછળ તેના શ્રેષ્ઠોએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા; સિદ્ધરાજ ને વસ્તુપાળે સાહિત્યકારોને લક્ષ્મીની હોજાથી સન્માન્યા.

માળવપતિ વિક્રમ, મુંજ ને જોજ સરસ્વતીના પ્રીતમ હતા. સારા કવિઓ. પાછળ તેમણે વેરેલી લક્ષ્મીને આંક નથી. જોજે માધને તેના એક શ્લોકમાંના એક જ અક્ષર માટે સવાલાખ સોનામહોર આપેલી. વિક્રમે સિદ્ધસેન દિવાકરને ચાર અપૂર્વ શ્લોક માટે ચાર દિશાનું પોતાનું રાત્ર્ય સોંપી દીધું.

આજે દિવ ગરીબ છે ને એના સરસ્વતીપુત્રોને રોટલાના પણ વાંગા છે. પણ ઇંગ્લાંડ-અમેરિકાની સમૃદ્ધિસંપન્ન પ્રજાઓ પોતાના સાહિત્યકારોને, હેક્ષા બે સેકાથી, લક્ષ્મીની હોજાથી જ વધાવી રહે છે.

હોલ ક્રેનને એના 'ઇશુ ખ્રિસ્તનું જીવનચરિત્ર' માટે ૬૦૦૦૦ પૌંડ મળેલા. સર જોમ્સ જેરીએ પોતાના 'ધી લીટલ મીનીસ્ટર'માંથી ૫૦૦૦૦ પૌંડ મેળવેલા. લોડ મોરલીને 'ગ્રેડરટનનું જીવનચરિત્ર' માટે, મેરી ફારેલીને તેની એક નવલકથા માટે ને મોમ્સેને 'ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ' માટે વીસ વીસ હજાર પૌંડ મળેલા. વોલ્ટર સ્કોટને તેની એક નવ

લકઠા માટે ૧૧૦૦૦ પૌંડ ને ગોળને તેના 'સેમન સહેનસાહત' માટે ૧૦૦૦૦ પૌંડ મળેલા. લેંગ્ડેલોને તેની એક નાની કપિતા માટે ૩૦૦૦ પૌંડ અપાયલા. ઉત્તરાવસ્થામાં ચાર્લ્સ ડીકન્સની આવક ઇંગ્લાંડના પ્રધાનોની આવકને પણ ટપી જતી. રૂઝવર્ડ કોર્પોરેશને રાષ્ટ્રદીક સરેરાશ બે ને ઓર્નોલ્ડ બેનેટને સરેરાશ દસ સિદ્ધાંત મળતા. એચ. જી. વેન્સ ને બર્નાડ શોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૫૦૦૦૦ પૌંડની અંકાય છે. બર્નાડ શોને તેનાં નાટકો પરના બોલપટ-હક્ક માટે લાખો પૌંડ પ્રમાણમાં રોકસ્વિપ્પરનાં પહેલ પ્રથમ છપાયતાં નાટકોની પ્રતોની કિંમત હજારો પૌંડની અંકાય છે. અને 'મોના લીસા' નામે એક જ ચિત્રની કિંમત ગૌરાંગ પ્રજાઓ આજે લાખો પૌંડથી વધારે છે.

પ્રજાઓની કે દેસની ચડતીપાંતી સાથે, કમલાંગ છે કે, સરસ્વતીપુત્રોને પણ સામુદાયિક સ્વરૂપે ભીંચણ સ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. ને પરિણામે, સિકાઓ સુધી વિપેક્ષિતપ્રત પ્રજાઓ એકાદ પણ અંમર અંધરતા કે કોઈ અપૂર્વ કલાકૃતિ નથી આપી શકતાં.

સાદેબરની આંકમી તારીખે મૅસુરના નવા મહારાજા જય ચામરાજ વાઘિયારનો રાજ્યાભિષેક બિજાવ્યો. એ પ્રસંગે તે મહારાજા જે સિદ્ધાસન પર આરૂઢ થયા તે સિદ્ધાસન જગતનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન, ઐતિહાસિક દષ્ટિએ મહારાજાને વધુમાં વધુ કિંગ્મી આસન છે.

હસ્તિનાપુરમાં શાસન ચલાવતા પાંડવો તે સિદ્ધાસન પર આરૂઢ બનેલા. દંપત્યરાજા ત્યાંથી તે સિદ્ધાસન ઉઠાવી ગયેલા ને તેને તેણે પેનુકાન્ડામાં દાટી દીધેલું. વિજયનગર-સામ્રાજ્યના સ્થાપકોએ ઇ. સ. ૧૩૩૬ માં તે શોધી કાઢ્યું ને દોઢ સદી સુધી તે તેમની પાસે રહ્યું. રાજા શ્રીરંગરાય તેને ત્યાંથી ખસેડીને શ્રીરંગપટ્ટમ લાઇ ગયો. ૧૬૮૯ માં રાજાવાદિયારે શ્રીરંગપટ્ટમ પર ચડાઇ કરી ને તેમાં શ્રીરંગરાયને દરાવી તે મૅસુરનો અને પાંડવસિદ્ધાસનનો સ્થાપી બન્યો. ત્યારથી રાજ્યારોહણના પ્રસંગે દરેક મૅસુરપતિ આ સિદ્ધાસનનો ઉપયોગ કરે છે.

આ રત્નજડિત સિદ્ધાસન મોનાના કદળીવૃક્ષસમા ચાંબલાઓ અને મોનાનાં આમ્રપર્ણોથી અલંકૃત બનેલું છે. તેના જવનાં દાંડાની ટેચ પર એક રત્નજડિત પટ્ટી શોભી રહ્યું છે. તેનાં પગથિયાંની બંને બાજુને મનોહર ગાંધર્વકન્યાઓની અનુપમ આકૃતિઓથી સુશોભિત બનાવવામાં આવેલી છે. જવની ચારે કાર:મોતીં પરાવેલાં ફૂમતીં ઝૂલે છે. દરેક દિશાએ રત્નજડિત વેલોથી શોભતું કાચાનું આસન છે. તેના પૂર્વમુખ પર હાથી, દક્ષિણમુખે ઘોડા, પશ્ચિમે પાવણ ને જિત્તે રથ છે. દક્ષિણે 'સલ', જિત્તે રીત ને મંચમાં વિવશ્યની સ્થાપના કરેલી છે. ખૂણાઓ પર સિંહ, સરંભ, અથ ને હંસ શોભે છે. દિશાવાસે ને નાગકન્યાઓથી તેને ભવ્ય ને મનમોહક બનાવ્યું છે. ઉપર સ્થિતિનું સુશોભન ને મોતીનો અંદરવો છે. સિદ્ધાસન ચારે દિશાએ ખુલ્લું છે.

પૂર્વ દિશમાં આવેલા મીઠા સરોવરનું પાણી દીસેજરથી જૂન સુધી ખાઈ રહે છે ને જુલાઈથી નવેબર સુધી તાલું. અને મીઠું બને છે. તે ૪૨ માર્ગિત લાંબુ ને ૧૦ માર્ગિત પહોળું છે, ને બીડમાં બીડી જગ્યાએ પણ તે છે ફૂટ કરતાં વધારે ઊંડું નથી.

પૂર્વ રજપૂતાનામાં આવેલા મૃત્યુ-સરોવરમાં મુસાફરો પાણી પીવા જાય છે કે તરત જ છીછરા પાણીમાં પછું કોઈ અકળ રીતે તેમનો પગ લપસી જાય છે. આ વર્ષે પણ એવી રીતે પાંચ મુસાફરો એકી સાથે ડૂબી ગયેલા.

૧૯૩૬ના જુલાઈમાં, સ્વદેશી માલ ઉપરની આંતરિક જકાતમાં હિંદી સરકારને ૪૧૬૭ લાખની આવક થયેલી. ૧૯૪૦ના જુલાઈમાં તે વધીને ૫૭૬૭ લાખની ગની છે.

૧૯૩૮-૩૯માં હિંદની સરકારી રેલવેએ ૧૩૭ લાખનો નફો કરેલો; ૧૯૩૯-૪૦માં તેણે ૪૩૩ લાખનો નફો કર્યો છે

જગતની કુલ પેદાશમાં હિન્દ ૪૩ ટકા ચોખા, ૯ ટકા ધાત્રી ને ૩૧ ટકા રૂ ઉત્પન્ન કરે છે.

અમેરિકા (યુ. સ્ટે.)એ ૧૯૩૮માં ૩૨ કરોડ ડોલરનું ને ૧૯૩૯માં ૩૫ કરોડ ડોલરનું કાપડ પરદેશ યાગ્યુ

તહને—

રમણલાલ ભટ.

દીકી પહેલી દષ્ટે, ઝરણુ વહીયાં આદ્રું હૃદયે;
તહને જોતાં જોઈ, જગત પરની સૌ મધુરતા;
મૃદુ તહારાં અંગે, નયન નમણું કામશર શાં,
દીકાં ના દીકાં ત્યાં, ત્વરિત ગતિ હૈયે ઉતરીઆં.
નિહાળ્યા છે મહોટા ઉદ્ધિ - ઉછળીને ગરજતા,
નિહાળ્યા સન્ધ્યાના પુલકિત મૃદુ રંગ નલમાં;
નિહાળી અંદ્રિકા;—અસર ન થઈ કાંઈ હૃદયે,
ખીલ્યુ હૈયા ઠેર પ્રસૂન નિરળી જ્યારથી તહને.

અનુમધાન પૃ ૨૪૦]

બ્રહ્મદુરીપૂર્વક પીઠેહક અમેરિકામાં ફરીથી ચર થયેલી બાળહરણ લીલા: [મીમ ગ્રેપોને મર્મર્પણ] ૧૧૩ લાખ ડોલરના ખર્ચે બધાનાર જગતમાં વિશાળમાં વિશાળ વિમાની મથકનો ગ્રે રૂવેસ્ટ પૂરેલ પાયો. દુમવાખોર દેશો મામે આર્થિક સંક્રાંતો મુકવાની ને સ્પિટનને અંપૂર્ણ લશ્કરી મદદ કરવાની રૂવેસ્ટની લાવના અમેરિકાએ, ચીનને ધીરેલી ભારે લોન પેસિફિક ને આટલાટિકમાં અમેલ કિલ્લેમધીએ આંધરાની અમેરિકાની યોજના મીસરમાં ઈટાલિયન સૈન્યનો ધમારો ને સોયુમનો કબજો, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના પરરપર બચકર વિમાની દુલ્લા ને તોપગાજ. ઇંગ્લાંડની અનેક ઐતિહાસિક ઇમારતોને પહોચેત્ર ગભીર નુકસાન. જર્વોન પણ ખાલી ચોપ છે. જર્મન ટોપડિઝ બિનલશ્કરી માણસોને લઈ જતી સ્ટીમરો પર પણ કુમલા કરે છે. હોટલર-યુસોલિની યુવાકાત ઇંગ્લાંડમાં કેન્ટરબરીના આર્ક બીશપના પ્રમુખપદે મગોત્ર અને ગંગધીએ વચ્ચેના લમની છૂટ અપાય છે: [પુરુષ પુરુષ વચ્ચેનાં લમની છૂટ અપાવી હજી બાકી છે] કેનેડામાં વ'ટોળિયાનું મજત તોફાન. મુમઈના માજી ગવર્નર લોર્ડ લેમિંગ્ટનનું અવમાન.

કલા-સાહિત્ય—અહ્યાવાદ વિદ્યાપીઠની વિદ્યાર્થીનીઓએ બી. એ. માંથી સહશિક્ષણ રદ કરવામાં આવ્યું છે. તે સામે ઉગ્ર વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. [રસમેદિરમાં રાધાની મૂર્તિ કયાંય એકલી હોઈ શકે?] રાજકોટના મવા નરેશ બારે ખોટ ખમીને પણ સેન્ટ એવિથરને સોંપાયલી રાજકોટ-કોલેજનો વહીવટ રાજ્યને હસ્તક લઈ લાખના ખર્ચે તેની પુનરુત્થના કરનાર છે. [અભિનંદન.] અમદાવાદે સરખીમ કથાદોરિયાં નામે પૌર્વાત્ય અને હિંદી કલાના ધરાની ઉપાસકનું ચિત્ર-અર્દશન ઊજવ્યું. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણ અમદાવાદની મુલાકાતે અને લિલ્લ લિલ્લ સંસ્થાઓના આશ્રમે તેમનાં પ્રેરક પ્રવચનો. અમદાવાદ ખાતેના માધ્યમિક શિક્ષક-પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી આનંદશંકર મુવ ને ઉદ્દેપુરની રાજસ્થાન સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે નામાંકિત ઇતિહાસવેત્તા શ્રી જિનવિજયજીની વરણી. સ્વ. વિષ્ણુ દિગંબરની સ્મૃતિમાં સંગીત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અંગે ધ્યાયલી યોજના. ભારતીય વિદ્યાભવનનો પાયો પૂરતા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું સુંદર પ્રવચન. સંબર્ધના રેડિયો સ્ટેશનથી કવિ શ્રી ન્દાનાલાલ ગુજરાતી કવિતાનું જીવનસંગીત સંલગ્નાવે છે. ‘હરિજનસેવક’ ના તંત્રી તરીકે શ્રી. પ્યારેલાલની નિમણૂક. કલકત્તા નજીક અદારમી સદીનાં નોકાઇક રાજ કે અમીરે લખેલા સોએક હસ્તપત્રો મળ્યા આવ્યા છે. અદ્યાનીસ્તાનમાંથી પ્રાચીન હિંદનો અપૂર્વ કારીગરી દર્શાવતો હાથીદંત મળ્યા આવ્યો છે. ‘જૈનધર્મે રાષ્ટ્રવ્યાપી ધર્મે કેમ બને?’ તે સ્વયંવત્ સર્વોત્તમ પુસ્તક લખનાર માટે ઉત્તરજનના શ્રી કુલચંદ્ર જોષાએ એક હજારનું ઇનામ જાહેર કર્યું છે. એક સુંદર નવલકથા લખનાર માટે ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાની ત્રણ પ્રકાશન-સંસ્થાઓએ ૭ હજાર પાઉડનું ઇનામ જાહેર કર્યું છે. જર્મનીમાંથી દેશપાર યથેલા જગવિખ્યાત સાપેક્ષવાદી વૈજ્ઞાનિક આર્થ-સ્ટીનને બ્રાસિલેટ્ટ અમેરિકન નાગરિકત્વ. રૂઝવેલ્ટ રાજ્યોટની એબીએ માંડ્યો ને. પંકજી દંધક મુદ્રારો.

દેશ—મહાત્માજી મહાસલાતું સુકાન ફરી સંભાળે છે. તેઓ ના. વાઇસરોય સમક્ષ મહાસલાતી વાણીસ્વાતંત્ર્યની માગણી રજૂ કરે છે ને ના. વાઇસરોય એ માગણીનો સ્વીકાર કરી શકવાની અસંભવિતતા જણાવે છે. [‘માગણી’ અને ‘અસ્વીકાર’ એ બંને શબ્દો હિંદી પ્રજાને ઘણાં વર્ષોથી ઘરગથ્થુ થઈ પડ્યા છે.] મુસ્લીમ લીગના સરનશીન શ્રી. મેહમંદઅલી ઝીણા ના. વાઇસરોયની મુલાકાતે અને તેમની ‘મોટી’ માગણીઓનો અસ્વીકાર થવાથી મુસ્લીમ લીગે પણ સરકારી નીતિ સામે દર્શાવેલા અસહકાર. મુસ્લીમ લીગની માગણીઓનો અસ્વીકાર કરવા માટે હિંદુ મહાસભાએ ના. વાઇસરોયને ચોકલાવેલાં અભિનંદન. હિંદુ મહાસભા ને મુસ્લીમ લીગ ના. વાઇસરોયની કાઢિ-સીલમાં વધુ એકા મેળવવા માટે પગપડી કરે છે. [નિરાશામાં બજવાતાં નાટકોમાં પણ રાજ કે પ્રધાનને પાઠ મેળવવાને માટે છોકરાઓ કંઈક એવી જ પગપડી કરે છે.] શ્રી. એમ. એન. રાયને એક વર્ષ માટે મહાસભામાંથી બરતરફ કરવામાં આવે છે. [એ પણ વાણીસ્વાતંત્ર્ય એકાદ સ્વરૂપ. હશે.]

સર સિકંદર વાણીસ્વાતંત્ર્યની માગણીને પીક પાછળ ધા તરીકે ઓળખાવે છે: [સર સિકંદર જો થોડાક સમય માટે પ્રધાનપદ મુજતવી રાખીને, અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો આવી સર્વસામાન્ય ઉપમાને બદલે બીજી સૈકડો મુઘટિત ઉપમાઓ તેઓ રજૂ કરી શક્યા હોત.] હિંદી રક્ષણધારામાં વધુ કડક સુધારા: [હિન્દમાં સુધારાની સાથેજ 'કડક' શબ્દ મંદગાઈ ચૂક્યો છે.] ના. વાઇસરોયને મળેલી વધુ સત્તાઓ: કરાંચીમાં વિદ્યાર્થીઓના સરખસ પર લાદીમાર સિંધ-સફરમાં હિન્દુઓ પર ગોળીઆર ને ખૂન: [હિન્દુઓ પોતાનું લોહી વિના મૂલ્ય વેચી બાજે છે એટલે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.] સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેસવા ન દીધાથી આણંદ નહક એક મુસ્લીમ ગુપ્તગે ચકાવેલી ખૂતરેજી. હીરા મોહન નામે એક યુવાન પુરુષ કેદમાં રહી યુવતી બની ગયો છે: [હિંદો-કેદખાનાં એ પુરપને સ્ત્રી બનાવવા માટેનાં કાર-ખાનાં છે એનો કુદરતને પણ મંપૂર્ણ ખ્યાલ લાગે છે.] મદ્રાસમાં બકરી પર પડેલો વાગિક ૩. ૨ નો કગ: [દેખ બિચારી બકરીનો પણ કાઈ ન જાતો પકડે કાન.] સીમલા નહક અને પૂર્વ હિંદમાં કેટલાક રેલવે-અકસ્માતો: [યંત્ર અને અકસ્માત બંને શબ્દો એકમેકના પૂરક છે.] મુંબઈ અને દક્ષિણ-ગુજરાતમાં વરસાદ અને વીજળી, રાજગીરના બૌદ્ધ મંદિરના વૃદ્ધ જપાનીઝ સાધુની ધમ્પકડ: [પરદેશમાં ઉપદેશ દેતા સાધુઓ ને મીઠાનરીએને પોત-પોતાના દેશમાં ધકેલી દેવામાં આવે તો જગતની અડધી જનસંસી નાશ પામે.] અમદાવાદની મુસ્લિમી માર્કેટના ધડચંપા શ્રી હરિલાલ વાદીલાલ કાપડિયા ને લીનડીનરેશ શ્રી દોશનસિંહજીનાં અવસાન.

પરદેશ—ગ્રે. લારકી હિંદુસ્તાનની સ્વરાજ્ય-માગણીને ટેકા આપે છે: [જેમને કેવળ વાતો કરવાનો જ હક્ક છે એવા ઘણાખરા અંગ્રેજોનો હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની બાજતમાં ટેકાજ છે.] ચીનનું પાટનગર ચુકોંગ બેંગ્ગમારાથી લગભગ નાશ-પામ્યું-છે: [વૈજ્ઞાનિક મેસફિતનું એ કૃત છે.] જપાન કાસને ધમકાવી ફ્રેન્ચ-હિંદી ચીનનો કેટલોક ભાગ પડાવી લે છે; મિયામ પણ ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનની સરહદ વાંછે છે; ચીનનું લશ્કર પણ ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનની સરહદમાં પ્રવેશે છે: [પડેલાને પાટુ મારવી એ જગતનો સદજ્ઞ ધર્મ છે.] જપાનના વધતા બળથી અમેરિકા સાથે તેની અથડામણનો વધતો મંભવ. જપાન અને ઓઝીઝ વચ્ચે સાર્વજનિક કારા. જપાન-જર્મની-હટલી વચ્ચે લશ્કરી કારા. રપેનના સ્વદેશ-ભત્રીની ધરી રાજ્યો સાથે મસલત. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે રેલવે-કારા. રશિયા અને જપાન વચ્ચે બિન-આક્રમણનો કારાર કગવવાનો પ્રયામ જર્મનીએ રૂમાનિયા પર જમાવેલો પંજો. રૂમાનિયાનો રાજા કેરોલનો ગાદીત્યાગ. જર્મની જપાન અને સુમાત્રાને પણ ગેરવર્તનની બદાને ધમકી આપે છે: [વરુ લેટાને હર્મેસા ધમકી આપતું જ આવ્યું છે.] નોર્વેના રાજાને કુટુંબ સાથે દેશપાર કરાય છે [સગાં દીડાં મેં શાહઆલમનાં બીબે ગાગેતાં કરીએ.], શ્રી-લેન્ડ જર્મનીને લશ્કરી સમુવડતા કરી આપે છે. ફ્રાંસે જર્મનીને રપથી જૂનથી પ્રતિદિન જો કરેલ માર્કેમ ગણી આપવાનો છે. જર્મની કાસ પાસે પેટ ટકા ખોરાક માગે છે: [લશ્કરી અને મુશ્કેળ બળતી કચાશ અને બીજાની દયા પર દેશને હોડી દેવાનાં આ સ્વાભાવિક પરિણામ છે.] ફ્રાંસના સખ્યાબંધ માણ પ્રધાનોની ધરપકડ. ઇંગ્લાન્ડના માણ પ્રધાનોના ફૂંચોની તપાસ માટે પણ પ્રચલિત બનેલી માગણી. શ્રી. એન્ગ્લેનનું રાજ્યનામું ને ઇંગ્લાન્ડના પ્રધાન-મંડળમાં ફેરફાર. ફ્રાંસના એક બિટનનિવાસી પ્રધાન દ. ગોલેતી કાકર પર ચડાઈ ને

શ્રી રામ

ક્ર. ૧ : અંક ૧
 ૧૧ : અંક ૧ : ૨૦

નવેમ્બર : ૧૯૮૦

ગાથા

૧૦

ત્રિભુવનનાથ બોધેન્દ્ર ગાથા

શ્રીમનતાલ અમુલ્ય નંધવી

આટલી વયથી 'સુવાસ' શુદ્ધિ પ્રજ્ઞ અને સાહિત્યની સેવામાં પોતાનો અચૂક ફાળો નેંધાવી રહ્યું છે. પ્રજ્ઞા અને વિદ્યાને એ તેની મુંઝર શબ્દોમાં પ્રશંસા પણ કરી છે. પણ કોઈ પણ વસ્તુ કેવળ લોભ પર દટી ન શકે, કેવળ પ્રશંસાથી તેનું પેટ ન ભરાઈ શકે. એને માટે સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આર્થિક સહકાર પણ આપવો જોઈએ.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને 'સુવાસ' ખૂબ જ રુચી છે; પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ઘણા જ ઓછા લવાજમો તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત શ્રીમન્ત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સમજનો એ પ્રકારના જેટલા આહકોને માટે આહક દીઠ અઢેક રૂપિયો આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આહકો પાસેથી એમણે પણ લવાજમમાં અઢેક રૂપિયો ઓછા લઈશું. પરિણામે એવા એક ટો ઉત્પન્ન આહકોને સવા એ રૂપિયામાં 'સુવાસ' મળી રહેશે.

x

x

x

'સુવાસ'ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એકમાત્ર મેળવી આપે તેમને મુંઝર-મુશ્કેલીનું પોકેટ-ડાયરી; એ આદર મેળવી આપે તેમને 'આંખ અને ચશ્મા' (કાચું પૂરું) નું પરતક; તથા આદર મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક ('પાકું પૂરું'; આર. આદર મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પંચ આદર મેળવી આપનારને વિના લવાજમો 'સુવાસ' મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદર મેળવી આપનારને કિંમત કિંમત પ્રકારે પુસ્તકો અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારમાં આ પ્રકારના લાભ બીજા પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ 'સુવાસ'માં કેટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉપક્રમવાથી કે 'બીના' કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ રુચે અને એમ પ્રયાસ કરે. તે પ્રયાસમાં કેટલી સફળતા મળે તેનો મત અને લાભ નામ મુજબનારને હાથે મોંઘાય.

'સુવાસ'નો નમુનાનો એક જ લખી જમ્ખાનારને વિના મુખ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પણ મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે એક મોકલાશે. નમુનાના એકની તસ્વીરો જરૂર હોય તેમણે તમ્બુ આનાની ટિફ્ટિ બીટી.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India'ના માદ્યને પ્રથમ વર્ષે આવેલ જાણી [ત્રીજા મ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = ૧-૧૨-૦] અને તે પછી બીજા વર્ષે [ત્રીજા મ. ૨-૮-૦]માં 'સુવાસ' મળી શકશે.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે બેડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક માસિક ખાળકો ગાટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા. કે ઘરમાં **ખાળક** અવરય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is sanctioned by the Director of Public Instruction
- And approved by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs 9/-, Total Rs 35/-

To subscribers for the whole set Rs 30/-.

Please send your orders to—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp Tower, Baroda

Sole Distributors:—

THE NEW BOOK Co

Hornby Road, Fort, Bombay

અહ્યાનતિમિરાન્ધાતાં જ્ઞાતાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ હું]

નવેમ્બર : ૧૯૪૦ ૨૫/૨૫

[અંક ૬]

તેજ-છાયા

ચ.

તે સમયે આર્યાવર્તમાં વસત ખીલી હતી.

તપોવનોમાં ચન્દ્રની કાંતિને વીસરાવતી ચક્ર-નલાઓ વસતી. ગિરિ-કુંજોમાં કમળની સુવાસ ફારતી વિદ્યુલક્ષતા ઉર્વશી સમી અંધારાઓ રમખૂમતી. ઉદ્યાનોમાં, 'સિતાંશુકા મંગલમાત્ર-ભૂપણા'—સ્વરૂપમાં પણ રસરાજવીઓની આંખોમાં લલિત પ્રેમનાં અમૃત ઊભરાવતી રમણીઓ વિચરતી. ખેતરોમાં, નયનપાણીથી અણુઅણુ પણ પ્રીતિસ્નિગ્ધ લોચનવડે કવિવરોને પણ મુગ્ધ કરતી મામસુંદરીઓ ફરતી. સાગર, સરાવર કે સરિતાએ—જલકીડામરત મનોહર સુવતીઓ મેધને પણ નયનપાણીથી યંભાવતી. શૃદ્ધમંદિરોમાં, તુલસી મુક્તાદારનાં પ્રભાતે મોતીઓ વીણતી શુંદરીઓ, સરિતાનાં જલકણુ ને ઉદ્યાનોનાં કુસુમપુષ્પોથી મેદ ને સુવાસિત બનેલા મધુર પવનને દિલથી વધાવતી.

માતૃભૂમિને, વૈરીઓનાં લોહીથી તેને રંગીને તેજસ્વી ને ફળદ્રુપ બનાવનાર; પ્રેમ ને ત્યાગનાં અમૃતથી ધોઈને તેને પવિત્ર કરનાર; પ્રજાનાં ઋણુ ફેરનાર; પ્રતિપક્ષે પ્રજાવિકાસનો જ મંત્ર જાપનાર; 'પ્રજા: પ્રજા: સ્વા ધૃવિ તન્નવિત્વા'ની ભાવના જાળવનાર; કલા, સૌન્દર્ય, મંદાર ને સમૃદ્ધિનો પુજક, પ્રશંસક ને પરીક્ષક; કામદેવ કે કાર્તિકેશ્વરોની પણ વીસરાવનાર સાદસશિરોમણિ તેજમૂર્તિ નરપુંગવ રાજવી વિક્રમ ભારતીના તિલક સમ શોભતો.

સ્વર્ગમાં સુખનો અતિરેક, પૃથ્વી પર દુઃખનો અતિરેક. પણ એ બંને અતિરેકોને આંખોની, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો, તેજ અને છાયાનો, પ્રભુતા ને નિરોપતાનો, પ્રેમ ને વિરહનો, ઉષા ને સંધ્યાનો, વૈભવ ને ત્યાગનો, જળભરી વાદળોની વચ્ચે ચગકતા મેઘધનુષ્ય સમે સંગમ સાધી અભિનવ રસસ્રષ્ટિઓને સર્જતો કવિ કાલિદાસ ભારતીદેવીના શૃંગારસમે હતો.

આખા વિતાનાં વચન પાળનાર; ધર્મ કે સમાજનાં અંદર નિયમનો સામે સહેજ માનસિક રમણના યતાં પશુ જાર જાર ચર્ચના રવૈચ્છિક વનવાસ સેવનાર ન્યાયરમણ

જીવનદ્રષ્ટા દિવાકર—સપ્તર્ષિ સમા નરરત્નોનાં વિશુદ્ધ રસદર્શન ને મંગલ તેજથી ભારતીનું હૈયું ઊભરાતું; તેનાં નયન દીપતાં.

જ્યોતિષ-વિજ્ઞાન પ્રત્યેની નૈતિક દુરજ્ઞ જાળવવા અચંદ્ર સિંહની છાતી નીચે દાઢ મૂકનાર, ને સૂર્ય ને ચન્દ્રલોકનાં દર્શન કરનાર વરાહમિહિર ભારતીની ભાગ્યરેખા જેવો હતો.

મંજીવનીનો સ્વામી, રોગનો શત્રુ ને યમનો વૈરી ધન્યન્તરી ભારતીનું આશિષ ને તેની કાન્તિ જાળવતો.

‘સિંહ, તારૂં મોં ઉઘાડ તો, હું તારા દાંત ગણું’-જેવી વાણી વદનાર કૃષ્ણ-પીંગ સંતાનના કાલાધેશ શખેદોથી ભારતીની છાતી ઊછળતી.

તપોવનોમાં, ઋષિઓ નિર્સર્જના બાલ જની આત્માનાં અને પ્રજ્ઞનાં મંગલ હિત વિચારતા. કલ્પવૃક્ષો સમીપમાં છતાં તેઓ તપ કરતા, વિદુષી મુંડરીઓ નજીકમાં છતાં તેઓ પ્યાન ધરતા, સુવર્ણકમળોથી શોભતાં સરોવરોને તીરે તેઓ ધર્મક્રિયાઓ કરતા. શિષ્યો ગુરુને વિનય જાળવી તેમનાં પૂજન કરતા; ગુરુ શિષ્યોને ક્ષણ અપેક્ષા વિના વિશુદ્ધ જ્ઞાન અર્પના.

ઉઘાનોમાં, હંસ ને સરોવર, કુસુમોથી લગ્નકતા ઊડવા ને રૂપવેશથી અલંકૃત મંડપો, મરકતશિલાથી બાધેલા સોપાનમાર્ગમય વાપિકા, વૃક્ષ ને વેલે ગૂંથેલા મણિદીપકો ને સુતામિત જળભર્યા કુંડો જીવનને તાજગી બક્ષતાં.

જલતરંગે ઊછળતી સરિતાઓ જોઈને પ્રેમિકોને પોતાની પ્રિયતમાનો આલાસ થયો ને ‘તરંગમ્બ્રજમાધુજિતવિદગ્ધચેશ્વિરસના, વિકર્પન્તી દેનં વસન્તમિવ...’ લલકારતાં તેઓ તેને ભેટવા દોડતા. બંને કાંઠે ઊગેલાં વૃક્ષોની મનોહર દારમાળાથી તે રમણીના વશરથને ચમકતા દાર જેવી જણાતી. તેને કાંઠે મુગ્ધ બાલિકાઓ વેળુમાં મોતી ગોપરીને રમન કરતી ને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારતી.

પર્વને પર્વતે, પકવ ફળોની જુનિથી ચમકતાં વૃક્ષો અને રમણીય કુંભો, બંધ્ય મંદિરો ને સુંદર માર્ગો, મંગલ સ્મૃતિચિન્હો ને સુવાસિત શુક્રાઓ, પૃથ્વીના વક્ષસ્પર્શ સમા એ પર્વતોને શોભાપમાન કરી મૂકતાં.

વર્ષાઋતુમાં ખેતરો ખેડાતાં જમીનમાંથી ફોરતી સુવાસ ક્ષેત્રવાસીઓનાં દિલ રીઝવતી નગરનગરને, વનવનને અને વનનગરને સાંકળતા માર્ગો—‘રમ્યાન્તરકમલિનીદરિતેઃ સરોભિરહયાદુર્ભૈર્નિયમિતાર્કમયૂખતાપ’—સગા રમ્ય, મનોહર ને સુગમ દતા.

અપ્રતિગ સમૃદ્ધિથી ભરેલાં નગરો જોઈ દલિવરોને પણ ‘સ્વર્ગખંડ’ કે ‘જલ્લાવસિષ સંલિલનિધિ’ વિના બીજી હાલમાં ન જડતા.

નગરજનોના મણિમય પ્રાસારો પ્રભુનાં, કલાનાં ને પ્રેમનાં મંદિર જનતાં. ત્યાં માનવીની સાથોસાથ ગેના, પોષટ, કપોત કે મોર કરલોલતાં. સૂર્યાએ સુશોભિત અગામીઓમાં મંચીન ને પ્રેમના તાર ઊડાતા. પ્રભાતે જાળીઓમાંથી નીકળતી ધૂપની સુગંધ પવનને સુવાસિત કરતી. પ્રભુપૂજનથી વાતાવરણ ભક્તિમય જનતું; તુલસી કે ગાયનાં રમણીપૂજનથી તે પ્રેમજ્ઞ જનતું; બાળકોના કીલકિલાટ કે રમતગમતથી તે પ્રજ્ઞ જનતું.

પ્રજ્ઞને સંતાનો ખૂબ પ્રિય હતાં. તેમના પ્રત્યેનો નિર્મળ પ્રેમ ‘ધન્યારત્નદગ-રજસા મલિની ભવતિ’-જેવી ભાવનાઓમાં વ્યક્ત મનો.

ચન્દ્રિકા ચન્દ્રને કે વીજળી-ગેધને અનુભરે-ચારિંના મદ યાતિ કૌમુદી, ગદ્ય ગેયેત તડિત પ્રસિધ્ધે-એમ પતિને પત્નીઓ—પ્રમદા પતિવત્સલા—અનુસરતી. પશુ ને પંખી સાથેજ નહિ, વન-વૃક્ષો-વેડો કે કુસુમો સાથે પણ ભારત-મતાનો એ

મૈત્રી સાધી હતી. કંઈક વૃક્ષો હેમકળશમાંથી નીતરતાં પણ પીને જીઠરતાં; કેટલાંક વૃક્ષ-વેલો પાંગરવાને માટે મુંઢરીના મુકામળ કરાવેલી પગાની લાતો વાંછતાં. પતિગૃહે જતાં કન્યાઓ એમની વિદાય લેતી.

યુદ્ધમાં, તીક્ષ્ણ તીરેના પ્રહારથી ટપકતાં મસ્તકોનાં દસ્ય, વર્ષાની ધારાઓથી ટપકતાં કમળોનાં દસ્ય સમાં લેખાતાં. પણ કેવળ દિસાને ખાતર દિસાના પ્રસંગે તો—‘મૃદુનિ મૃગશરીરે યુગ્મપરાશાવિવામિઃ’

પ્રગમાં પ્રાણુ હતા, શૌર્ય હતું, શૈરકાર હતા, સમૃદ્ધિ હતી, જ્ઞાન હતું, સુંદરતા હતી. આર્યાવર્તના ખૂણેખૂણામાં એ સમયે તેજ પથરાયું હતું.

આજે એમાંનું કંઈ નથી. આર્યાવર્તના એ તેજજીવન પર. ભારતીની એ વસન્તશેષા પર ૧૯૯૬ વર્ષાઓ વહી ગઈ છે. તેજને સ્થળે તિમિર પથરાયું છે, ધૈર્યને સ્થળે વૃદ્ધતા આવી છે, વસન્તનું સ્થાન ગ્રીષ્મે ને શિશિરે લીધું છે. ભારતીનાં સંતાનમાં આજે પ્રાણુ નથી, તાજગી નથી, તેજ નથી, તનુમનાટ નથી, શૌર્ય નથી, ભાવના નથી, જ્ઞાન નથી, સુંદરતા નથી, સ્વમાંન નથી. ભીખ એના લલાટે લખાણી છે. કાં તો તે ટાઢથી ધૂળે છે, નહિતર તાપથી બળી મરે છે.

એનામાં સંતાનોને પોષવાની શક્તિ નથી, ને એણે સંતાન-નિયમન સ્વીકાર્યું છે. એનામાં દુષ્ટને દડાડતી ને નિર્દોષને સંરક્ષતી સાર્વિક ન્યાયજ્યોતિ નથી ને એણે નિર્દોષોની કતલ સામે મૃગી રહેતી ને સખળો આગળ શીશ નમાવતી દૃષ્ટિ મનવતા સ્વીકારી છે. એનામાં ધન મેળવવાની તાકાત નથી, ને એણે ગરીબાઈને ગમતી કરી છે. એનામાં પિતા-પુત્ર કે પતિ-પત્ની વચ્ચે પણ સંપ-શાંતિ ફળવવાની શક્તિ નથી ને તે જન્મભૂમિના ભોગે જગતશાંતિનાં દિવાસ્વપ્ન સેવે છે. એના પ્રસંગોમાં માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે લોહોનું દીપેદીપ્ત ધરી દેવાની દિમત નથી, ને એમણે સાધુતા અપનાવી છે. એની સ્ત્રીઓમાં જીવન અને મૃત્યુમાં પતિનો સાચ જાળવવાની ભાવના નથી, ને એમણે અલગ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની યોષણ જગવી છે.

પણ પ્રકૃતિનો અચળ ક્રમ છે: દિવસ પછી રાત્રિ ને રાત્રિ પછી દિવસ; સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ; ભરતી પછી ઝોટ ને ઝોટ પછી ભરતી; સ્વતંત્રતા પછી પરતંત્રતા ને પરતંત્રતા પછી સ્વતંત્રતા; જીવન પછી મૃત્યુ ને મૃત્યુ પછી જીવન; તેજ પછી છાયા ને છાયા પછી તેજ.

આર્યાવર્તના તેજજીવનને યુગો વીતી ગયા છે. છેલ્લી સાંત સદીથી તો તેના પર તિમિરના ઓળા પથરાયા છે. પરતંત્રતાની લોહજંજીરોએ તેનાં અંગ પરનું લોહી ચૂસી લીધું છે, તેજ ને સ્વતંત્રતા તો એને માટે દૂરદૂરની સ્મૃતિઓ થઈ પડી છે. હવે પ્રકૃતિક્રમે તેને પુનઃ સ્ત્રીજીવન મળવું જાણ્યું; તેનું નવપ્રભાત જાગવું જોઈએ.

પણ પ્રકૃતિ સ્વયં કંઈ નથી કરતી. શુભ કે અશુભ-એને પ્રસંગે તે માનવીને જ હથિયાર બનાવે છે. ભારતવાસીએ હવે શુભના હથિયાર બનવા તત્પર થવું જોઈએ. તે માટે પૂર્વના તેજજીવન પર દૃષ્ટિ ઠેરવી તેમાંથી તેણે પ્રેરણા લેવી જોઈએ.

નવમવર્ષના મંગળ પ્રભાતે, દીપકો પ્રગટાવીને, તે, એ પ્રેરણામંત્ર ચિંતવે, તિમિરદશાનું પૃથક્કરણ કરે ને નિશાથી ફટાળેલો ને વીતી ગયેલા પ્રભાવની સ્મૃતિથી ઝગમગવા તત્પર બનેલો સૂર્ય જેમ અરણ્ય. કુચાની ને સોનેરી કિરણો વડે નિશાને વેરણુછેરણુ કરી નાંખે તેમ ભારતવાસી પણ ઈચ્છા, પ્રભાવ ને સામર્થ્યનાં કિરણો વડે છાયા, તિમિર, દુઃખ ને પરતંત્રતાનાં વાદળોને વીખેરી નાંખી સૂર્યની જેમ પ્રકાશવાની એ દીપક સમક્ષ પ્રતિભા લે.

૧

પ્રતિષ્ઠાનની પ્રત્યેક શેરીઓમાં આજે ગંધારથી આવેલા ૭ ચોદાઓની કુસજતાની વાતોએ ઘીછ વાતોને ગીચપદ આપી દીધું હતું. હરીરાનો દિવસ તો પ્રત્યેક દામિય ચોદાઓને માટે ઉત્સવનો દિવસ ગણાય છે અને આજે રાજાદ રાતાણીની માતા ગૌતમીએ ખાસ કરીને શોકના પરાજયના ઉપલક્ષ્યમાં મોટા ઉત્સવ ગોઠવવાથી ઘાટ અને પ્રતિષ્ઠાનના પ્રત્યેક ચોદાઓ વિવિધ જાતના આસ્ત્ર-શસ્ત્ર પ્રયોગોની દરીદ્રાર્થ માટે આત્મીય ઉત્સાહ દેતા, અને જાતના પ્રયોગો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. પ્રત્યેક વિજેતાને માટે મુદર મુદરશર પણ હતો. સિંધુતટથી માંડીને ઠેક ઠંન્માકુમારી સમીના માળુસો એ ઉત્સવને મદદર આપતા હતા. એ પ્રતિષ્ઠાનના ગૌરવનો દિવસ હતો. પરંતુ ન્યારે ઉત્સવને આગળે દિવસે ગંધારના ૭ દામિયોએ પ્રતિષ્ઠાનમાં પગ મૂક્યો અને દરીદ્રાર્થમાં ઊતરવાની જિજ્ઞાસા ખતાવી ત્યારે તેઓની સુદૃઢ શરીરને ક્ષેપ લાટ-પ્રતિષ્ઠાનનો પ્રત્યેક પીર વિગારમાં પડી ગયો. રાજાદ રાતાણી પણ ગંધાર-દામિયોના આગમનની વાત સાંભળી ખાતાની કાર્તિ પર ગૌરવ અનુભવવા લાગ્યા. પ્રતિષ્ઠાનના નાગરિકો ઉત્સવમાં હતા.

૨

અનાદિપુરની પાસે કાવેરી નદીની બેળડોમાં એક ગ્રામમાં એક આજીર યુવક પોતાની માતાની વિદાય લઈ રહ્યો હતો.

‘મા, વિજયદશમીનો ઉત્સવ આ વર્ષે ખરેખર ઉત્તમ મશે અને મેં સાંભળ્યું છે કે, દર-મુદરના ચોદાઓ દરીદ્રાર્થમાં બાગ લેવા આવ્યા છે.’

‘હા વત્સ, અને વાદ આવે છે કે ન્યારે તારા પિતાજી દયાલુ હતા ત્યારે પણ એક એવો મુદર ઉત્સવ મળ્યો હતો. અને તારા પિતાજી અદિગ્રામી અને પછી રોવામાં દેશની પારિતોષિક પામ્યા હતા.’

‘મા હું તબીબ છું અને દરીદ્રાર્થમાં બાગ લઈશ. પરંતુ હું તો ધનુષ્ય અને જાણના પ્રયોગમાં વધારે રાજ્ય મળે એમ લાગે છે.’

‘વાર, યુવ વિજયી થઈને આવજો.’

યુવક માતાને નમન કરીને અથ પર બેસીને આસી નીકળ્યો. નદી પાસે આવતાં જટલીક ખનિદારીઓ પાણી ભરતી હતી. યુવકનો પોડો પાણી પીવામાં રોકાયો.

‘અરે મૃજાસ, આ તો વીરગદ પ્રતિષ્ઠાન જતો લાગે છે !’

‘એસ, એસ, આપણી તેમાં અને શું કહે છે ?’

‘એમાં છેલ્લાનું કારણ શું છે ? તારી આ જ કહેતી હતી કે તને વીરગદ માથે પહેરાવવાનો છે.’ સર્વે કુમારિકાઓ એક સામગ્રી દરમી પડી. મૃજાસ જ્યાં અદિગ્રામી ત્યાંથી

ચાલી ગઇ અને પાણીનો ઘડો પણ ત્યાંજ મૂકી ગઇ. વીરભદ્ર એ દસ્ય જોઇને જરા હસ્યો અને આગળ વધ્યો.

વીરભદ્ર જરા આગળ ગયો ત્યાં માર્ગમાં જ તેને ટૂંકે રસ્તેથી ફરીને સામે આવતી મૃણાલ મળી. તે તેને જોઇને બોલી, 'તમારે અમે પાણી ભરતાં હતાં ત્યાં આવવાની શી જરૂર હતી?' કંઈક હસી વીરભદ્ર બોલ્યો, 'કેમ, હું મારે રસ્તે જઈ તેમાં તમારે શું વાંધો હોય?' 'તમે જોયું ને જ્યાં મારી ટીખણ કરતાં હતાં.'

'પણ તેમાં તમારે છેડાવાનું કંઈ કારણ?'

મૃણાલથી ઉત્તર આપી શકાયો નહીં. થોડીવારે વીરભદ્ર બોલ્યો, 'વાર, ત્યારે હું જઈ છું.'

મૃણાલ બોલી, 'પ્રતિષ્ઠાનથી મારે માટે શું લાવશે?'

વીરભદ્ર બોલ્યો, 'કંઈ નહિ. વળી કંઈ વસ્તુ લાવવી અને પાછું ટીખણ જીવું યાવ!'

'એટલે તમારે મારે માટે કંઈ લાવવું નથી, ખરું ને!'

'કંઈક એવું જ તો!'

'તો યાદ રાખજો કે તમારો જ્યાં પુરસ્કાર પર મારો દક થશે. હા, પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે આ વખતે તો ગાંધારના ચોદાઓ કાઠને છતવા દે એમ નથી.'

'તો શું લાટના ચોદાઓએ ચૂડીઓ ખેંચી છે?'

'હવે જોયું તમારું પાણી? તમારા પિતાજી તો, લોકો કહે છે કે, હરણથી પણ વધારે દોડી શકતા હતા અને તમે મારા જેટલુયે દોડી શકતા નથી.'

વીરભદ્ર કંઈક ઉત્તેજિત સ્વરે બોલ્યો, 'જન્યું તમારું પદાપણ. સહિયરોમાં જીભાં રહેવાની તો હિંમત નથી અને મારું પાણી જીયકો છે!'

'પુરસ્કાર લાવજો તો પાણી નહીં જીયકું?'

'સહિયરોમાં હિંમતથી જીભાં રહેતાં શીખો તો પુરસ્કાર અવશ્ય લાવીશ.'

'સત્યવચન?'

'હા, સત્યવચન.'

પાસેની ઝાડીમાંથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો. મૃણાલની બે સહિયરો સંતાઈને આ સંવાદ સંભળતી હતી. 'મૃણાલ, ચાલ હવે, તાર્ કોણ જીયકરો?'

મૃણાલે લજ્જાથી મસ્તક નમાવ્યું અને વીરભદ્રે થોડાંને એડી મારી. દૂર અદશ્ય થતા થોડેસવારને જોતી આભીર-રમણીઓ પાછી પનઘટ પર વળી.

૩

પ્રતિષ્ઠાનના રાજમેદાનમાં માનવમેદની જીજરાઈ પડતી હતી. એક બાજુ પ્રતિષ્ઠાન અને લાટના કુશળ ચોદાઓ બેઠા હતા. બીજી તરફ સૌરાષ્ટ્રના વૃષ્ણ અને કુકુર સંઘના શકાથી તસ્ત થઈ પ્રતિષ્ઠાનમાં રહેતા યાદવ ચોદાઓ હતા. એક તરફ આનર્ત અને સિંધુના વીરો હતા અને તેમની પાસેજ માલવ મણ્વતંત્રોના પ્રમુખ વીરો હતા. યૌધેય ગણોના ચોદાઓ તેમનાં કદાવર શરીરોથી બધાથી છૂટા પડી આવતા હતા. પ્રત્યેક વીરસમૂહમાંથી આજે હરીશ્યામાં જીતરવા માટે તૈયાર થએલા યુવકો વિવિધ વાતો કરતા હતા. ગાંધારના જ ચોદાઓ સર્વેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચતા હતા. મહિલાઓની જગ્યા બીજી બાજુ હતી અને પુરુષત્વનું ખરું સ્વરૂપ નિહાળવા તૈયાર એકેલી પ્રતિષ્ઠાનની કુમારિકાઓ માંહોમાંહિ વિનોદ કરતી હતી.

રાજવેદ ઉપચાર કરી વીરભદ્રને જ્ઞાનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સ્ત્રી-પ્રેક્ષકોમાંથી કૂલોની માળા સાથે નેત્રવતી આગળ વધી અને અર્ધમૂર્છિત વીરભદ્રના ગળામાં તે માળા નાંખી. વીરભદ્ર એક ક્ષણ અખિા ઉઘાડી બોલ્યો, 'કાણ મૃણાલ ?'

નેત્રવતીની આંખોમાંથી આંસુ ટપક્યાં. તેને પોતાની સુંદરતાનું અભિમાન એસરી જતું લાગ્યું. જે અરા પુરુષત્વની પાછળ તે દોડી હતી તે તો બીજી નારીના શ્રેયમાં એતપ્રેત હતું જાણી તેને પોતાનું હૃદય ચીરાતું લાગ્યું.

વીરભદ્ર પુનઃ મૂર્છિત થયો. તેની મૂર્છા ધણો સમય સુધી રહી. પવનવેગે વાત લાટમાં પણ પહોંચી અને વીરભદ્રની માતાની સાથે મૃણાલ આચાર્યના મોકલેલા રથમાં શીઘ્ર ગતિએ પ્રતિધાન આવી પહોંચ્યાં.

વીરભદ્ર મૃણાલને જોઈને બોલ્યો, 'તારે માટે હું જીવતો પુરસ્કાર લાગ્યો છું. પણ તારે તેને જીવની જેમ સાચવવો પડશે.'

'હા, કેમ નહીં ?'

વીરભદ્રના ઈશારાથી નેત્રવતી સામી આવી. મૃણાલના મુખ પર ઇર્ષ્યાની છાપ પગલર આવીને તરત ઊડી ગઈ. તે આગળ વધી અને બંનેએ એકબીજાને આલિંગન કરીધું.

વીરભદ્રને મધુરગિરિના કિલ્લેદાર બનાવવામાં આવ્યો. આચાર્ય મિત્રગુપ્ત જ્યારે તેને સનદ આપતા હતા ત્યારે બોલ્યા, 'વીરભદ્ર, તે અરેખર ગાંધાર યોદ્ધાને હંકાર્યો.'

'દેવ, એ તમારા મોકલાવેલા કૂલને આભારી હતું. પિતાજીને આત્મા એ કૂલમાં હું જોઈ શક્યો અને મારામાં મૃગના કરતાંએ અધિક રક્તિ આવી ગઈ.'

બહાર લોકોને ઘોંઘાટ ચાલુ હતો અને વીરભદ્ર મધુરગિરિના શાસક નીમાયો જાણી પ્રતિધાનની શેરીએ શેરીએ મહારાજની જયધોણાઓ થવા લાગી.

મૃણાલ અને નેત્રવતી આ સમયે પોતાના બેમાં અરે વિજય કાતો એ બાજતમાં અંતર્દેહ અનુભવતા હતાં.

વધ, વીરા !

કાન્તિલાલ પરીખ

(૫૪૧)

ગયું વરસ આ સરી અટળ કાળની ગર્જરે,
રહે સ્મરણ રોપ માત્ર સુચિ દર્શનો આખરે;
જતું ન કદી થંભ્યોઃ ફીકર નાઃ ભ્રમે સામને
સુવર્ણ ઝરતી પ્રભાઃ વધ, વીરા ! તું આગળે.

માંદી બહેનને—

એક પત્ર

ચિ. બેન પ્રભા,

તારા પર હું તો આ પહેલો જ કાગળ લખુ છું. કાં ? તને નવાઈ લાગશે ? નવાઈ શા માટે લાગવી જોઈએ ? તું મારી બેન છે ને તને સગાઈ દેવાનો મને અધિકાર છે.

એ ઉપરાંત કાન્તિભાઈનાં લગ્ન માટે અમુક અંશે હું જવાબદાર છું. કાન્તિભાઈએ...
...માં પોતાનું મામરું શોધું તેમાં મારી ખામ જવાબદારી નથી, પણ તેને લગ્ન કરવાને પ્રેરવામાં તો મારો હાથ છે જ.

હું એમ માનુ છું કે પુરુષ એકલો મને તેટલો શક્તિશાળી હોવા છતાંય પાંગળો છે. એકલો એ જીવનનાં-સમાજનાં દુષણો દૂર કરી શકે, અધિકાર સામે બાથ ભીડી શકે, અન્યાયને મીટાવવા પોતાની જાતનું ય સમર્પણ કરી શકે; પણ એકલો એ પોતાની દુર્લભ નવસર્જન નહિ કરી શકે. સમાજમાં પામરતા વેલાઓનો પોષક એ નહીં બની શકે. એ માટે એને જીવનસહચરીની જરૂર છે, જે પુરુષના હૃદયમાં રહેલ વેગને યોગ્ય વળાંક આપી તેને રચનાના માર્ગમાં વાળી શકે.

કાન્તિભાઈમાં એવાની ધગશ છે, ત્યાગની ખરી ભાવના છે પણ તેને એમ લાગતું કે તેના લગ્નથી તેના જીવનની આદર્શમયતાને આંચ આવશે; કેટલીક બેડોળ વારતવિકતાઓ તેને એવા આવરી લેશે કે તે તેમાંથી છૂટી થઈ વિશાળ જગત સામે જોવા જ નહીં પામે. તેના એવા ખ્યાલ સામે મારો વિરોધ હતો-સતત અને સાચો. છેવટે કાન્તિભાઈએ મારી વાત સ્વીકારી અને તમે બંને એક થયાં.

આમ કાન્તિભાઈને પગણાવી દીધો એટલે બધું પતી ગયું એમ માનીને મારાથી બેસી રહેવાય જ નહીં. મારી એટલી ફરજ તો ખરી જ કે મારે મારી વાત સાચી કરી કે કાન્તિભાઈની ખીક સાચી કરી તેની તપાસ કરવી. તમારા સહજીવનમાં મેં અત્યારનવાર ડોકિયું કરી જોયું છે અને મને મારી માન્યતા માયો પડતી જોઈ ગઈ. આનંદ થયો છે. મેં જોયું છે કે કાન્તિભાઈને મારી માન્યતાની ખાતરી થઈ છે એટલે તેમને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું જ ન રહ્યું.

ખેર ! આ તો બધો જૂનો ઇતિહાસ છે. પણ આજે મારે તને જે વાત લખવાની છે તેની સાથે આ ઇતિહાસને મંત્રણ હોવાથી મેં તે વાત જગ વિગતથી લખી છે.

છેલ્લાં કેટલાક અઠવાડિયા થવા તારી તબિયત બરાબર નથી રહેતી તેના બગ્ગર બાળી અમે અહીં દુઃખ અનુભવ્યું છે. તને દર્દ થાય એ દુઃખ તો ખરું જ પણ તે ઉપરાંત કાન્તિભાઈની શક્તિ કુટિત થાય તે પણ દુઃખ.

કાન્તિભાઈ એવા સંજોગો ન રચી શકે કે જેથી તને સંપૂર્ણ શાંતિ મળે તો તેને દુઃખ જ થાય અને તેથી તેનું લક્ષ્ય બીજા કામમાંથી ઝાઝું થાય.

કેટલીક વખત આપણે--માણસોએ સંતોગોનાં શુભામ બનતું પડે છે. આપણી આસ-
પાસની પરિસ્થિતિ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં આપણે મીઠાવી શકતાં નથી. એવે સમયે
સામાન્ય માણસોને પોતાનું જીવન બારફપ--ત્રાસફપ અને દુઃખપૂર્ણ જણાય છે. પરંતુ, એવી
નિરાશા, એવી બલહીનતા સામાન્ય માનવીમાં જ ચલાવી શકાય. આપણે તો સામાન્યતાથી
પર ગયા વિના છૂટકોજ નથી.

આધું, પીધું ને રાજ કીધું--એટલા ખાતર જીવનારાં આપણે નથી: આપણે તો જી-
નમાં અમુક ધ્યેય રાખેલ છે અને એ ધ્યેય અનુસાર જીવવા આપણો સતત પ્રયત્ન હોય
છે. સામાન્યતાથી આપણે ધણાં જીવ્યાં હોઈએ છીએ. આપણે તો આપણા જીવન હારા
ઈશ્વર આપણી મારફત કંઈ કરાવવા માગે છે એમ માન્યા વિના છૂટકોજ નથી. જીવન અને
મરણ એ તો આપણા જ્ઞાનથી પર એવી વાતો છે. પરંતુ આપણી મારફત ઈશ્વર કંઈ
કરાવવા માગે છે એટલો વાતની પ્રતીતિ તો આપણને થઈ હોવી જ જોઈએ.

હું પોતે ચાર વર્ષ સુધી મહિા રહ્યો છું. એક તખ્તકે તો મને ક્ષય લાગુ પડવાની
બીતિ પણ મનમાં પેઢેલ. પણ એવે વખતેજ મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, "મારા
દિલમાં આ કાયરતા-ભોરતા ક્યાંથી પેડી ? મરવાનું દશે તો મરશું જ. પણ ઈશ્વર આપણી
મારફત કંઈ કરાવવા ધારે છે તે પૂર્ણ કર્યા વિના તો મરવાનું કેમ જ અને ?" અને તે
દિવસથી મારી તખ્તિયત સુધરતી ચાલે. તખ્તિયત સુધરવાની શરૂઆત થઈ. તે વખતે તારી
બાબીને ક્ષય લાગુ પડ્યો. મને સુચરવામાં આવ્યું કે મારે તેનાથી દૂર રહેવું. મેં તો તેવું
કાંઈ ન કર્યું અને બાજુ તો ઉઠાનો હતો તેથી ય સારો થઈ રહ્યો છું.

આ બધી વાત પરથી હું ખાસ તો એ દેખાડવા માગું છું કે જો આપણે આપણા
મન સાથે આપણાં જીવન કંઈ હેતુસર છે એ વાતની ખાતરી કરી લઈને આગળ વધીએ તો
રોગ આપણાથી દૂર નાસે છે.

બેન ! હું મહિા રહેતો ત્યારે માફ દવાનું ખર્ચ મહિને રૂ. ૪૦ લેખર જતું. છતાં હું
સુધરી ન શક્યો. પણ જો પછે મેં મનમાં જીવવાનો-જીવવાનો એટલે કે ઈશ્વરના સાધન
તરીકે જીવવાનો-નિર્ણય કરી લીધો તે જ પળથી રોગ મારી પાસેથી દૂર ગયેલ છે.

તું આ અખતરો ન અજમાવે ? તેને માટે તારી દવાઓ ચાલતી હોય તે ખંધ
કરવાની જરૂર નથી. એ દવાઓ લેવી જ. પણ તેને માટે એ વાત તો જરૂરી છે જ કે તારે
તાફે મન એવી જોગી ભૂમિકા પર લઈ જવું પડશે કે કોઈનાંય મેળાં, કોઈનીય ધમરી, કે
કોઈનીય અચહેલતા તને અસર ન કરી શકે. આ બની શકે તેવું છે. તેમાં જો કંઈ મુશ્કેલી
જણાય તે બાબત મને અન્તિમાઈ મારફત જણાવતી રહીશ તો જરૂર હું માર્ગમૂચન કરીશ.

જીવનમાં નિરાશા લઈ ફરનારને બધે દુઃખજ દેખાય છે. આશાનું નેમ હૃદયમાં રાખી
વિચરનારને દુઃખમાંથીય માર્ગ કાઢવાનું બહુ સરળ બની જાય છે.

જહું લાંબો લાંબો કાગળ લખી નાંખ્યો, કાં ? કંટાળતી નહિ હો ! જરા વિચારીશ
તો તને આમાંથી જીવનનું-તાજગીમયું જીવનનું આયુ' સાંપડી રહેશે.

લી. ઈ. ન. ના આશિષ.

સાચા કે ખોટા-પણ સેવેલા આદર્શની પાછળ ફરીથી અપનાવનાર ને પરતું
ને પોતાનું લોહી રેલાવનાર વીર-

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ સંઘવી

રશિયન ક્રાન્તિ અને આંતરવિગ્રહના અંતે, બોલ્શેવિક પક્ષના કંઈ વિજયની વરમાળ
પરોવાતાં, લેનીને કહ્યું, “આપણા સૌમાં શ્રેષ્ઠ ટ્રોટસ્કી છે. પ્રમુખ તરીકે એની વરણી
થવી-ધટે.”

“ના, ભાઈ” ટ્રોટસ્કીએ સહેજ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું, “સત્તાનો તો મને ખ્યાલ પણ
નથી આવ્યો. હું તો લેખક જનતા માગતો હતો અને હજી પણ માગું છું. રશિયામાં મને
રોગ જણાયેલો, ને કાંઈ દાકતર દર્દીને આપરેશન કરે એમ એ રોગ પર મેં નસ્તર મૂક્યું
છે. પણ હવે હું હાથ ધોઈ નાંખવા માગું છું.”

આ રીતે અનાસક્ત ભાવે લોહીમાં હાથ રગનાર ટ્રોટસ્કી જગતનો એક અજબ પુરુષ,
પ્રખર આદર્શવાદી ને મદાન વીર હતો.

૧૮૭૬ના ઓક્ટોબરની ૭વીસમીએ, રશિયાના એક નાના ગામડામાં તેનો જન્મ
થયેલો. તેનો પિતા ડેવીડ લિયોન્ડીયેવિક ષ્ચોન્સ્કેઈન એક મુખી વહદી ખેડૂત હતો. ટ્રોટસ્કીનું
મૂળ નામ લિયેવ ડેવીડોવિક ષ્ચોન્સ્કેઈન હતું. રશિયન ભાષામાં લિયેવનો અર્થ સિંહ
(Lion) થાય છે. પણ શ્રીમ્લાંડ-ફ્રાંસે લિયેવનું રૂપાંતર લિયોન કર્યું, જર્મનીમાં લિયો થયું.
ને સાર્થબ્રિરિયાથી નારી છૂટતી વખતે લિયેવે ‘ટ્રોટસ્કી’ના જનાવદી નામે પાસપોર્ટ
કઢાવ્યો. ત્યારથી તે જાહેર જગતમાં લિયોન ટ્રોટસ્કીના નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

ખીજ મહાન પુરુષોની જેમ ટ્રોટસ્કીના જીવન સાથે પણ અનેક અકસ્માતો ને
ચમત્કારો ઝંકળાયેલા છે. જે વર્ષમાં તે જન્મ્યો તે જ વર્ષમાં રશિયન પ્રજાએ ક્રાર સોંમેના
લીપાણુ અળવાનાં મંગલાચરણ કરેલાં. ને એ જ વર્ષમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના ઓસ્કો-જર્મન
એકતાનાં મૂળ રાખ્યાં.

ત્રણ વર્ષની વયે તે પોતાની યુવાન આયા સાથે બગીચામાં ફરવા ગયેલો. ત્યાં આયાએ
એક રથને ઝાડીમાં કંઈક ચમકતું જોઈ કહ્યું, “લિયોવા, જો-આમે કંઈક ચળકે છે.”
લિયેવનાંએ ગેલ કરતાં કહ્યું, “ત્યાં કાંઈકે સોનેરી ડબી મંતાડી લાગે છે.” આયાએ સમીપ
જઈ એ ડબીને લાકડીથી સ્પર્શ કર્યો, પણ ત્યાં તો ડબીને બદલે એક ભયંકર સાપ ઊછળી
આવ્યો. આયા મૂકીઓ વાળીને નાસવા લાગી. બાળક ટ્રોટસ્કી સાપને સમીપથી પચાર
થતાં જોઈ રહ્યો.

પાંચેક વર્ષની વયે તે એક વખતે ગાડી પર ચડી બેઠો ને હાંકનાર આવી પહોંચે તે
પહેલાં જ હાથમાં લગામ લીધી. તેજલા ધોડા પૂરે ઝડપે દોડ્યા. પણ ટ્રોટસ્કી શાંતિથી
ગાડીને ચોટીજે રહ્યો. પાછળ ગાડીવાન, માતપિતા વગેરે ખીજ ગાડીમાં આવી પહોંચ્યાં ને
મુસ્કેલીએ પહેલી ગાડી પર કાજૂ મેળવ્યો.

કેટલીક વખત આપણે--માણસોએ સંનેગોનાં શુભામ જનવું પડે છે. આપણી આસ-
પાત્રની પરિસ્થિતિ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં આપણે મીઠાવી શકતાં નથી. એવે સમયે
સામાન્ય માણસોને પોતાનું જીવન ભારરૂપ-ત્રાસરૂપ અને દુઃખપૂર્ણ જણાય છે. પરંતુ એવી
નિરાશા, એવી બલહીનતા સામાન્ય માનવીમાં જ મધ્યાવી શકાય. આપણે તો સામાન્યતાથી
પર ગયા વિના છૂટકોજ નથી.

ખાધું, પીધું ને રાજ કીધું-એટલા ખાતર જીવનારાં આપણે નથી: આપણે તો જીવ-
નમાં અમુક ધ્યેય રાખેલ છે અને એ ધ્યેય અનુસાર જીવવા આપણો સતત પ્રયત્ન હોય
છે. સામાન્યતાથી આપણે ધણાં જીંઘાં હોઈએ છીએ. આપણે તો આપણા જીવન દ્વારા
ધૈર્ય આપણી મારફત કંઈ કરાવવા માગે છે એમ માન્યા વિના છૂટકોજ નથી. જીવન અને
મરણ એ તો આપણા ગાનથી પર એવી વાતો છે. પરંતુ આપણી મારફત ધૈર્ય કંઈ
કરાવવા માગે છે એટલી વાતની પ્રતીતિ તો આપણને યદ્ય હોવી જ નેહાય.

હું પોતે ચાર વર્ષ સુધી માંદો રહ્યો છું. એક તખ્તકે તો મને ક્ષય લાગુ પડવાની
ભીતિ પણ મનમાં પેઢેલ. પણ એવે વખતેજ મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, "મારા
દિલમાં આ કાયરતા-ભીરતા ક્યાંથી પેડી ? મરવાનું દશે તો મરશું જ. પણ ધૈર્ય આપણી
મારફત કંઈ કરાવવા પારે છે તે પૂર્ણ કર્યા વિના તો મરવાનું કેમ જ બને ?" અને તે
દિવસથી મારો તખ્તિયત સુધરતી આવી. તખ્તિયત સુધરવાની શરૂઆત યદ્ય તે વખતે તારી
ભાભીને ક્ષય લાગુ પડ્યો. મને સૂચવવામાં આવ્યું કે મારે તેનાથી દૂર રહેવું. મેં તો તેવું
કાંઈ ન કર્યું અને આજે તો ઉઠતાનો હતો તેથી ૫ સારો થઈ રહ્યો છું.

આ બધી વાત પરથી હું ખાસ તો એ દેખાડવા માગું છું કે જો આપણે આપણા
મન સાથે આપણાં જીવન કંઈ હેતુસર છે એ વાતની ખાતરી કરી લઈને આગળ વધીએ તો
રોગ આપણાથી દૂર નાસે છે.

બેન ! હું માંદો રહેતો ત્યારે માફ દવાનું ખર્ચ મદિને રૂ. ૪૦ ઉપર જતું. જ્યાં હું
સુધરી ન શક્યો. પણ જો પછે મેં મનમાં જીવવાનો-જીવવાનો એટલે કે ધૈર્યના સાધન
તરીકે જીવવાનો-નિર્ણય કરી લીધો તે જ પળથી રોગ મારી પાસેથી દૂર ગયેલ છે.

તું આ અખતરો ન અજમાવે ? તેને માટે તારી દવાઓ ચાલતી હોય તે બંધ
કરવાની જરૂર નથી. એ દવાઓ લેવી જ. પણ તેને માટે એ વાત તો જરૂરી છે જ કે તારે
તાઈ મન એવી જીંઘાં ભૂમિકા પર લઈ જવું પડશે કે કોઈનાંય મેળાં, કોઈનીય ધમત્રી, કે
કોઈનીય અવહેલના તને અસર ન કરી શકે. આ બની શકે તેવું છે. તેમાં જ કંઈ મુશ્કેલી
જણાય તે બાબત મને હાનિભર્યા મારફત જણાવતી રહીશ તો જરૂર હું માર્ગસૂચન કરીશ.

જીવનમાં નિરાશા લઈ ફરતારને બધે દુઃખજ દેખાય છે. આશાનું જોગ લઈએ તો આપણી
વિચરનારને દુઃખમાંથીય માર્ગ કાઢવાનું બહુ સરળ બની જાય છે.

બહુ લાંબો લાંબો કાગળ લખી નાંખ્યો, કાં ? કંટાળતી નહિ હો ! જરા વિચારીય
તો તને આમાંથી જીવનનું-તાજગીભર્યા જીવનનું લાગુ સાંપડી રહેશે.

લી. ઈ. ન. ના આશિષ.

આ અરસામાં તેણે પોતાના પિતાની નોકરી અને અમલદારીઓ પ્રત્યેની કડક વલણ નિહાળી; ખેડૂતોને અને મજૂરોને કનડતા, લૂટતા ને મારતા 'ઝારના' સિપાઇ જોયા. તેના આત્મા કુક્ષી ઊઠ્યો. પ્રસંગ મળતાં તે વચ્ચે પડવા-લાગ્યો કે ગરીબોને બદલે આપવા લાગ્યો. પરિણામે પિતા સાથે તેને અણબનાવ થયો ને તેને ઘર તજવું પડ્યું. આ પ્રસંગો મંબંધમાં તે કહે છે, "તેના પ્રત્યાઘાત મારા સમસ્ત જીવનમાં વર્ણાઈ ગયા છે." ને એ પ્રત્યાઘાતના પરિણામે જ જગતવ્યાપી ક્રાન્તિના સિદ્ધાંતનો તેના આગ્રહ અંત સુધી અચળ રહ્યો.

ઘર છોડવાથી તે સ્વતંત્ર બન્યો. તેણે ક્રાન્તિકારીઓનું એક મંડળ જમાવ્યું ને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપીને તે જીવનનિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. ક્રાન્તિનો સાર્વત્રિક પ્રચાર કરવાને તેણે મંડળમાં એક પગારદાર મંત્રી રોક્યો પણ મંત્રી ઝારનો જનસક્ષ નીકળ્યો ને તે બધુંજ ક્રાન્તિકારી સાહિત્ય ઉપાડી ગયો. ટ્રોટસ્કીએ પોતાના મિત્ર સાથે મળીને એક નાટક લખેલું તેની હસ્તપ્રત પણ ઊપડી ગઈ.

૧૮૯૬ માં રશિયામાં હડતાલો ફાટી નીકળી ને જળવાના તણખા આમનેમ છોડવા લાગ્યા. ૧૮૯૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં સેન્ટ પીટર-પોલના કિલ્લામાં વેટ્રોવા નામે એક ક્રાન્તિકારી વિદ્યાર્થીની જીવતી સળગી મરી. આ પ્રસંગને ઝડપી લઈ ટ્રોટસ્કીએ પોતાના મંડળને વિસ્તૃત બનાવ્યું. તેણે મજૂરોનું દળ જમાવી ક્રાન્તિની ધોયણા ગજવવા માંડી. તરત જ તેની ને તેના મંડળની ધરપકડ કરવામાં આવી.

કેદખાનામાં ટ્રોટસ્કી આનંદથી જીવન વીતાવતો. સજા રોટકા ચાવતાં તે કવિતાઓ બનાવતો ને ગાતો. મોસ્કોની કેદમાં તેણે પોતાને ક્રાન્તિની હીક્મતલામાં મદદ કરનાર તેજસ્વી રમણી અલેક્ઝાંદ્રા ક્લોના સાથે લગ્ન કર્યા. સમય જતાં બંનેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં.

હીના નદીના કાંઠેજી પ્રદેશમાં ટ્રોટસ્કીએ પોતાનું ચાલું જમાવ્યું. ત્યાં તેણે વર્તમાન-પત્રોમાં 'એન્ડીઝ ઓટો' નાં તખલ્લુસથી લેખો લખવા માંડ્યા. તે લેખો કૃતિર્તિવર્ધક નીવડ્યા. ટ્રોટસ્કીને જમણો લાવ મળવા લાગ્યો. આ લોકપ્રિયતાથી ઉત્તેજાઈ ટ્રોટસ્કીએ ક્લોવ નામ ધારણ કરી મજૂરોનું એક મંડળ જમાવ્યું ને ક્રાન્તિનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પણ તરત જ તેને તેની પત્ની અને તરતમાં જન્મેલી નાની પુત્રી સાથે સાઈબીરિયા મોકલી દેવામાં આવ્યો.

સાઈબીરિયામાં ટ્રોટસ્કીની લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી; ઉપરાંતમાં ત્યાં તેની વાંચન પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. એ અરસામાં, રશિયાના સાર્વત્રિક વિકાસ અંગે લેનીને લખેલું- 'શું કરવું જોઈએ?'-એ પુસ્તક તેના વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં દર્શાવવામાં આવેલા તેજસ્વી ક્રાન્તિવાદી વિચારો અને તેના માર્ગદર્શને ટ્રોટસ્કીને આજ નાખ્યો. તેણે લેનીનના પક્ષમાં બળી રશિયન ક્રાન્તિને સફળ બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો.

લેનીન તે સમયની રશિયન પ્રખ્યતો પ્રણેતા હતા. તેનું મૂળ નામ વ્લેડીમીર ઈલીય ઉલેનોવ હતું. પણ જાહેરમાં તે નીકોલે લેનીનના ઉપનામથી ઓળખાતો. તે માકર્સના આર્થિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસી અને પ્રસંસક હતા અને તે તત્ત્વજ્ઞાનના ધોરણે રશિયામાં ક્રાન્તિ કરી રશિયાને સ્વર્ગ બનાવવાનાં તે સ્વપ્નાં સેવતા હતા. તેની પત્ની નાડિઝા કોન્સ્ટે-ન્ટીનોના કૃષ્કા એક વિદુષી સન્નારી હતી. તેમણે ઝારના લોખંડી શાસન સામે પોકાર ઉઠાવેલો ને પરિણામે દેશપાર ધઈ બંને યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ફરતાં હતાં અને ત્યાં ત્યાં રશિયન ક્રાન્તિને સફળ બનાવવાનાં મૂળ રોપતાં હતાં. તેમણે ઇસ્કા નામે એક મંડળ

સ્થાપેલું અને તે જ નામનું તેઓ એક વર્તમાનપત્ર ચલાવતાં હતાં. ટ્રોટસ્કીએ ત્યારે લેનીનના પક્ષમાં ભળવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે-૧૯૦૧-૨ માં તેમનું મુખ્ય ધ્યાન લંડન હતું.

ટ્રોટસ્કી લેનીનને મળવાને તત્પર તો બન્યો પણ તે સાઈબીરિયામાં ફેરવે હતો, લેનીન હજારો માઈલ દૂર લંડનમાં બેઠો હતો. તેને પત્ની ને પુત્રી તો હતાં જ ને હમણાં બીજી પુત્રી જન્મી હતી. સાઈબીરિયાથી ભાગી છટવું જ. અસંભવિત હતું પણ તેમાં પણ પત્ની ને પુત્રીઓને પાછળ મૂકી ભાગી છટવું એ કંઈક અમાનુષિક પણ હતું. પણ આ રીતિમાં તેની પત્ની તેને સહાયક નીવડી. તેણે પતિને તેની ફરજ સમજાવી ને પુત્રીઓની જવાબદારી તેણે પોતાને માથે ઉપાડી લીધી ટ્રોટસ્કી તરતજ યાજ ખંખેરી ઊભો થયો.

તેણે ખતાવડી નામ નીચે પાર્ટીપોર્ટ દ્વારાઓ ને સાઈબીરિયાથી ભાગી છૂટી ને સમારો જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં સ્થાનિક ઈસ્કાલનમાં તેણે પોતાનું નામ નોંધાવ્યું ને તેજસી લેખો ને બલંત લાપણોથી તેણે 'પીરો' નું ઉપમાન મેળવ્યું. ત્યાંથી તે ચાલતી ટ્રેને ચડીને ભાગી છટ્યો ને હજારો મુશ્કેલીઓ વેડીને તે, વિયેના ને ઝ્યુરીચ થઈ, ૧૯૦૨ ના ઓક્ટોબરમાં લંડન જઈ પહોંચ્યો; ને લેનીનને મળવાની પોતાની ઉમેદ પાર ઉતારી. લેનીન તેને અન્માનપૂર્વક વધાવી લીધો.

લંડનમાં ટ્રોટસ્કીને વિકાસની મંપૂર્ણ તક મળી. લેનીનના જ્ઞાને ને ઈસ્કામાં પ્રકટ થતા લેખોએ તેને અકસ્તે દૃષ્ટિનિદ્રાઓ આપ્યાં. સૂક્ષ્મ અભ્યાસમાં લેનીનને પણ ટપી જતા માર્કસીઝને તેને સહચાર મળ્યો. લેનીનના ઉત્તેજનથી તે પોતે પણ ઈસ્કાનો એક મુખ્ય લેખક બની ગયો. ને લેનીનની સૂચનાથી તેણે પેરીસ, જીનીવા, બ્રસેલ્સ વગેરે સ્થળો પ્રેરક લાપણો આપી આખા ધરોપમાં પોતાની કીર્તિ વિસ્તારી.

ઈસ્કાના તંત્રીમંડળમાં લેનીન, ફૂરકયા વગેરે છ સભ્યો હતાં. સાતમા તરીકે ટ્રોટસ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ પછી ઈસ્કાના મધ્યસ્થ તંત્રને દ્વંદ્વનમાંથી ફરજીને જીનીવા લઈ જવામાં આવ્યું.

આ અરસામાં તેણે નાટાલિયા કવાનોના સેડોવા નામે એક તેજસી રમણી સાથે પુનલ્લંગ કર્યું. લેનીનની અને તેની મિત્રાચારી પણ વધતી ચાલી. એક વખતે તે, લેનીન, માર્ટોવ, ફૂરકયા, સેડોવા વગેરે નાટક જોવાને ગયાં. તે દિવસે લેનીનને જોડા તફન નવા લીધેલા ને તે કંઈક કંઈક હોઈ અટકતા હતા. તેને ધીમે આસતો જોઈ ટ્રોટસ્કીએ દસીને ટોર ફરી થિયેટરમાં ટ્રોટસ્કીને ખુશ્લા પગે જોઈ લેનીન તેને પોતાના જોડા બેઠ ધરી-દીધા. ટ્રોટસ્કીને તે માફક આવી ગયા. પણ વળતાં ત્યારે એ જોડાએ ટ્રોટસ્કીના પગ હોલી નાખ્યા ને તે ધીમે ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે લેનીન તેની ટોરો દસીને બ્યાજ સાથે પાછી વાળી. આ પછી એ બંને મિત્રો અને મહાપુરુષોનું જીવન પણ દસીને એકોક્તી ટોર કરવામાં, રીસાવામાં અને અંતમાં મનાઈ જવામાં વીત્યું છે.

આ વર્ષમાં બ્રસેલ્સમાં ક્રાંતિકારીઓની ગુપ્ત પરિષદ યોજવામાં આવી. ટ્રોટસ્કીએ લેનીનના ભાઈ સાથે એક નાના રોશનેથી બ્રસેલ્સ જતી ગાડીમાં ચડી બેસવાની ચેતના ધરી. પણ તેઓ ડાયામાં ગોઠવાઈ સહે તે પહેલાં ગાડી ઉપડી ગઈ ને બંને બહાર પડી પડ્યા. ગાડીને અટકાવવામાં આવી ને ફંડની ધમકી સાથે બંનેને ડાયામાં લેવામાં આવ્યા. બ્રસેલ્સની પોલીસને પરિષદના સમાચાર મળી એકલા હોઈ દરેક સ્થળે નાંચનો ગોઠવાઈ ગયા હતાં. પરિણામે, ક્રાંતિકારીઓને એકત્ર થવામાં મણી જ. મુશ્કેલી નડી, ને

પરિવહને લંડનમાં ફેરવવામાં આવી. આ પદ્ધતિમાં, લેનીનના ઉત્તરવાદ ને મોર્ટોવના વિનીત-
વાદ વચ્ચે વર્ષોથી ચાલ્યો આવતો ગુપ્ત વિરોધ ખુલ્લો પડી ગયો. બંને આગેવાનો છૂટા
પડ્યા. ત્યારથી લેનીનનો પક્ષ બોલ્શેવિકના નામે, ને મોર્ટોવનો પક્ષ મેન્શેવીકના નામે
જાળખાયો. ટ્રાટરકી મોર્ટોવના પક્ષમાં લાલ્યો. પણ કંઈ સમય જતાં તેણે તે પક્ષમાંથી પશુ
રાજીનામું આપ્યું. અને તે સ્વતંત્ર ક્રાંતિકારી તરીકે વિદરવા લાગ્યો.

એક પ્રસંગે જીનીવામાં લાષણુ આપતાં તેને સમાચાર મળ્યા કે, રશિયામાં કામદારોએ
પોતાનાં દુઃખદર્દની અરજી આપવાને ઝારના મહેલ પ્રતિ ધસારો કર્યો છે ને ઝારનું લશ્કર
તેમના પર ગોળાઓ ચલાવી રહ્યું છે. તેણે તરતજ આ તકનો લાભ લેવાનો નિર્ણય કર્યો
ને તે પોતાની પત્ની સાથે રશિયાને ભાગે ચાલ્યો. રસ્તે ચુનીચમાં તે માક્સવાદના જગ-
વિખ્યાત અભ્યાસી પાર્વસ-કે જે પાછળથી પૈસાના લોભે માક્સવાદને તજીને શાહીવાદી
બની ગયો-નો મહેમાન બન્યો ને તેની પત્ની પાસપોર્ટ વગેરેની બવરચા કરવાને આગળ વધી.

બનાવટી પાસપોર્ટની મદદથી બંને કિયેવ પહોંચ્યાં. ત્યાંના રથાનિક ક્રાંતિકારીઓ તેમણે
અપૂર્વ ચેતન રાખ્યું. બેચિરામાં ગોડલેલાં પ્રેસોની મદદથી તેણે અદ્ભુત પ્રચારપત્રિકાઓ
છપાવવા માંડી ને તે રશિયામાં ઘેર ઘેર પહોંચાડી. આ અરસામાં તેણે લખેલી પત્રિકાઓમાં
એવું પ્રજાળ ચેતન્ય છે કે જે વાંચીને બનાંડે સોએ પાછળથી ટ્રોટરકીને 'પ્રીન્સ ઓફ
પેન્કોલેટિયર્સ'નું ઉપનામ આપ્યું.

કિયેવથી તે સેન્ટપીટર્સબર્ગ પહોંચ્યો. ત્યાંનાં ક્રાંતિકારીઓમાં તે પીટર પેટ્રોવીચના નામે
જાણીતો થયો. પણ તે દળમાં ઘુસી ગયેલ એક જાનસૂત તેને પારખી ગયો. ટ્રોટરકી તરતજ
નાંસી છૂટ્યો ને શીન્હેડમાં જઈ લરાયો, પણ તેની પત્ની પોત્રોમના હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ.

૧૯૦૫ માં રશિયામાં બચેકર હડતાળો ફાટી નીકળી ને ટ્રોટરકી તરત જ સેન્ટ
પીટર્સબર્ગ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણ પત્રોમાં તેજસ્વી લેખો લખવા માંડ્યા ને તે
પત્રોની અપત લાખોની વધી ગઈ. ક્રાંતિકારીઓ સેન્ટપીટર્સબર્ગ કબજે કર્યું ને ત્યાં
સોવિયેટ રાજતંત્રની સ્થાપના કરી. ટ્રોટરકી તે તંત્રનો પ્રમુખ બન્યો. ને તેણે પોતાની
રાજનીતિ જાહેર કરતો ઢઢેરો બહાર પાડ્યો.

પણ ઝારના સૈન્યે તે નગરને તરત જ ઘેરી લીધું ને ક્રાંતિકારીઓની ધરપકડ કરી.
ટ્રોટરકીને મોસ્કોની કેદમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં વકીલો અને મુલાકાતે આવતી
પત્નીની મદદથી તે પોતાના લેખો છપાવવા લાગ્યો. કેટલીક વખતે તો કેદખાનાના અમ-
લદારો પણ તેને આ પ્રવૃત્તિમાં મદદગાર થઈ પડતા.

કેમ ચાલતાં પોતાની આરવિરોધી લાવનાઓ ટ્રોટરકીએ ખુલ્લા દિને જાહેર કરી.
જતાં બ્યારે તેને દેશનિકાલની જ સજા થઈ ત્યારે તે પ્રસંગને અનુલક્ષીને ટ્રોટરકી લખે છે;
'ક્રાંતિની સંકળતાનું એક મુખ્ય કારણ બળવાખોરો પ્રત્યેની ઝારની નરમ નીતિ પણ હતું.'

પૂરતા બપોત નીચે તેને સામ્યીરિયા રવાના કરવામાં આવ્યો. પણ અનજાન યુક્તિ
લડાવીને તે અધવચ્ચથી જ ભાગી છૂટ્યો ને સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં રહેનાં પોતાના પુત્ર-પત્નીને
લઈ તે શીન્હેડ પહોંચ્યો. તે સમયે ત્યાં વસતા લેનીન ને મોર્ટોવ સાથે તેણે સહચાર સાધ્યો;
ને ક્રાંતિના વિકાસને લગતું એક પુસ્તક લખ્યું. તે પુસ્તકના બદલામાં મળેલ પૈસાથી તેણે
પુત્ર-પત્નીને રશિયા મોકલાવી દીધાં ને તે પાતે યુરોપની મુસાફરીએ લાપડ્યો.

[અપૂર્ણ]

વેતન

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

વેતન માનવીના જીવનનો આધાર છે; તેના મધુળ દેહનું તે પોષક પ્રાણ છે. અર્થ-શાસ્ત્રના અન્ય કોઈ પણ પ્રશ્ન કરતાં વેતનનો પ્રશ્ન માનવીના જીવન સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારે ગૂંથાયેલો છે. વેતનના પ્રશ્નના ઉકેલમાં અર્થશાસ્ત્રની કસોટી રહેલી છે. અર્થશાસ્ત્ર એટલે માત્ર અર્થનું જ શાસ્ત્ર નહિ, પણ માનવજીવનમાં આર્થિક સંપત્તિની ન્યાયપુરઃસર વહેંચણી કરી આપતું, માનવીના આર્થિક જીવનને મરળ, સમાન અને શોષણરહિત કરતું શાસ્ત્ર. અર્થશાસ્ત્રને આવું માનવમોગ્ય સંપત્તિશાસ્ત્ર ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે વેતનનો પ્રશ્ન માનવસમુદાયના મોટા ભાગને આર્થિક શોષણમાંથી મુક્ત કરી આર્થિક સમાનતા તરફ લઇ જતો હોય. પ્રથમથી તે આજસુધી પ્રત્યેક અર્થશાસ્ત્રીનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન ઉપર ખાસ એકાગ્ર થયેલું જણાય છે, અને આજસુધીમાં એ પ્રશ્નનું જે કંઈ નિરાકરણ થઈ શક્યું છે, તેમાં ક્રમશઃ આર્થિક વિચારણાનો, માનવતાનો ભાવના તરફ વિકાસ થતો માન્ય પડે છે. માનવી સંપત્તિ માટે નથી પણ સંપત્તિ માનવી માટે છે, તેમજ માનવી ઉત્પાદન અર્થે નથી પણ ઉત્પાદન માનવીને અર્થે છે એ ભાવનાનો આવિર્ભાવ વેતનના કોષ્ટકના ઉકેલમાં થતો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો, હજી આજે પણ એ કાયડો સંપૂર્ણ તથા મતોપ ભરી રીતે તો અણઉકેલાયેલો જ છે. વેતનની આદર્શ ભાવનાનો મૂર્તિમંત આવિર્ભાવ માત્ર સ્વપ્નવત્ છે. અથવા જો એ શક્ય બને તો મંમાર ખરેખર સ્વર્ગમય બની જાય! એ ઘટનામાં ગરીબાઈ, અસમાનતા અને શોષણની જાંખી પણ ન હોય. કેટલી મનોરમ કલ્પના! આજની આર્થિક વાસ્તવિકતાઓ અનુભવતો માનવી માત્ર તેને કલ્પના જ માની શકે, પણ માનવજીવન ખરેખર પ્રગતિશીલ અને વિકાસને પથે હોય, તો સારાથે જગતનું અર્થકાન્ધુ અને રાજકાન્ધુ જ્યારે એકરૂપતા અનુભવતુ થયું હશે ત્યારે આ કલ્પના પણ મૂર્તિમંત થયેલી હશે.

રાષ્ટ્રઆતમાં વેતનનો વિચાર માત્ર આર્થિક ધોરણે જ કરવામાં આવતો. વેતને એટલે માત્ર માનવીના શ્રમની કિંમત, અને જેમ અન્ય કોઈ પદાર્થની કિંમત આર્થિક દૃષ્ટિથી નક્કી કરવામાં આવે તેમ જ માનવીના શ્રમની કિંમત આંકવામાં આવતી. તેમાં માનવતાનો જરો પણ વિચાર કરવામાં આવતો નહિ. વેતનના પ્રથમ સિદ્ધાન્તમાં લોદની નકરતા જ હતી, માનવતાની કુમાર વેતનના સિદ્ધાન્તમાં ત્યારે અગ્યાને ગણાતી. એ યુગ ઉત્પાદનથી, સંપત્તિથી દત્તો. માનવીના જીવનનું મુશ્કેલ ત્યારે ન થતું; માત્ર વસ્તુઓનું મુશ્કેલ કરવામાં માનવી જીવનની મદ્યતા અનુભવતો. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શ્રમજીવીઓને તેમનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે જેટલી જરૂર હોય તેટલું જ વેતન મળતું બોધ્યું—*bread*

subsisistence. આ નિયમ એટલો જ્યાં કડક, અન્યાયી અને નિષ્કૃષ્ટ હોય કે જેને પરિણામે કામદારવર્ગનો દાઈ દિવસ ઉદ્ધાર કે ઉત્તિ સંભવી શકે જ નહિ, શ્રમજીવી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે એટલું જરૂરનું હોય તેના કરતાં વિશેષની આશા રાખી શકતો નથી, વિશેષ મેળવી શકતો નથી. જે વિશેષ આપવામાં આવે તો મજૂરોનું જીવનધોરણ ઊંચું જાય, તેમનું કુટુંબ વિસ્તૃત બને અને પરિણામે બેકારી અને બૂખમરો અનુભવવો પડે. જે જીવન નિર્વાહ કરતાં ઓછું આપવામાં આવે તો મજૂરોની સંખ્યા ઓછી થઈ જાય, અને જીવન નિર્વાહ પૂરતી મજૂરી આપવી જ પડે. આ સિદ્ધાન્ત ઉપર કડક ટીકાઓ થયેલ છે, અને આ સિદ્ધાન્તને વ્યાવહારિક રીતે પણ સ્થાન મળી શકતું નથી. જરૂરિયાત પ્રમાણે વેતન મળવાનો અર્થ, જીવનના આર્થિક ધોરણ પ્રમાણે મજૂરી મળવી જોઈએ, તેવો કરવામાં આવે તો, એ વેતનનો લોહસમ સિદ્ધાન્ત સુવર્ણમય જની જાય ! પણ સંસારમાં શ્રમજીવીઓને જીવનધોરણ પ્રમાણે કદી વેતન મળતું નથી, વેતન એટલું મળે છે તેવું જીવનધોરણ ઘટતું પડે છે, નક્કી કરવું પડે છે.

જીવનની જરૂરિયાત કરતાં મજૂરોને વેતન વધારે આપવામાં આવે તો તેમનાં કુટુંબ વધારે વિસ્તૃત થઈ જાય, એ બીજી કારણિક છે; કારણકે વેતન વધારે મળવાથી જીવનનું આર્થિક ધોરણ ઊંચું જાય છે, અને એક વખત ઊંચું ગયેલું આર્થિક જીવનધોરણ ટકાવી રાખવા માટે કુટુંબ મર્યાદિત કરવાની ફરજ પડે છે.

વેતનના આ સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ મીલ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ જખરદસ્ત વિરોધ ઉઠાવ્યો. એ વિરોધ પાછળ વેતનની લાવના વિકસાવી માનવતાના ધોરણ ઉપર લઈ જવાનો હેતુ નહોતો. એ તો માત્ર સિદ્ધાન્તબદ્ધો જ વિરોધ હોતો. મીલનું કહેલું એમ હતું કે વેતનના દરનો આધાર મૂકીદાર પાસે વેતન અથે મૂકીનું જે ભંડોળ હોય તેના ઉપર છે. આ વિચારણા પણ લાંબો વખત ટકી શકે તેવી નહોતી. મૂકીદાર મૂકીના ભંડોળ પ્રમાણે વેતનનો દર નક્કી નથી કરતો, તેમજ મજૂરોની સંખ્યા પ્રમાણે પણ નહિ. એ તો માત્ર એની મૂકીમાંથી કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થઈ શકે તેમ છે તેનો જ વિચાર કરે છે, અને શ્રમની ઉત્પાદકતાના પ્રમાણમાં વેતનનો દર નક્કી કરે છે. આ વિચારણાને વેતનના નક્કર સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવી.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મહત્વનો પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે કઈ અને કેવી પ્રકારની ઉત્પાદક શક્તિથી વેતનનો દર નક્કી થાય છે ? કુલ ઉત્પાદક શક્તિ અથવા તો જાંચામાં જાંચા પ્રકારની ઉત્પાદક શક્તિથી મજૂરીના દર નક્કી થાય એ સંભવિત નથી. પણ સાધારણ રીતે વેતનનો દર સરેરાશ ઉત્પાદક શક્તિ ઉપરથી નક્કી થાય છે. અને પ્રત્યેક દેશમાં વેતનના દરની મર્યાદા ત્યાંના આર્થિક જીવનધોરણથી નક્કી થાય છે. એટલા માટે જ અમેરિકામાં યુરોપ કરતાં અને યુરોપમાં હિન્દ અને જાપાન કરતાં મજૂરીના દર વિશેષ છે.

વેતનના દરનો એક સર્વસાધારણ નિયમ હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી, અને તેનું મુખ્ય કારણ સમાજની અંદર લોકોના જુદા જુદા ધર છે, તેમજ મજૂરીના પ્રકારની પ્રચુરતા છે. શ્રમજીવી માટે સમાજના એક ધરમાંથી બીજા ધરમાં જવું, તેમજ મજૂરીના એક પ્રકારમાંથી અન્ય પ્રકારમાં પ્રવેશવું એકદમ શક્ય અને સુલભ નથી. દાખલા તરીકે ધણા

હિંચા પ્રકારનો માનસિક શ્રમ કરવાવાળા વર્ગની અંદર મધ્યમ કક્ષાના માનસિક શ્રમવાળા માટે આવવું ઘણું કઠિન છે, અને તેવી જ રીતે શારીરિક શ્રમ કરવાવાળા વર્ગ માટે મધ્યમ કક્ષાના માનસિક શ્રમવાળા વર્ગમાં પ્રવેશવું કઠિન છે આનું કારણ મુખ્યત્વે વર્ગભેદ અને વેતનભેદ છે. વેતન પ્રમાણે આર્થિક જીવનધોરણ નક્કી થાય છે, આર્થિક જીવનધોરણ પ્રમાણે માનવીની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીને છે તેની ઉત્પાદક શક્તિ હિંચા કે નીચા પ્રમાણની સળવે છે. શારીરિક શ્રમની કક્ષામાંથી માનસિક શ્રમની કક્ષામાં આવવા માટે ઘણા વર્ષો લાગે, કારણકે જીવનની પ્રત્યેક બાજુને હિંચા ધોરણ ઉપર લઈ જવાની હોય છે. શ્રમજીવીઓ માટે આ શક્ય નહિ હોવાથી, શ્રમજીવીઓને તેમના જીવનની વિવિધ બાજુઓ ખીવવવાની, વિકસાવવાની તક મળતી નહિ હોવાથી સમાજની અંદર વર્ગભેદની તીવ્રતા માનુષ પડે છે. સમાજનું બધારણુ જ્યાસુધી વ્યક્તિગત હકુમત ઉપર રચાયેલું છે ત્યાસુધી વેતનના દગમાં તીવ્ર ભેદ રહેવાનો જ છે. જ્યાસુધી પ્રત્યેક માનવીને પોતાના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવાની મપૂર્ણ મવથતો, તેમ જ તક આપવામાં ન આવે ત્યાસુધી વર્ગભેદ, વેતનભેદ અને પગિણામે વર્ગવિચ્છેદ ચાલુ રહેવાના જ છે.

વેતનનો દર હિંચો હોય કે નીચો હોય તે ખાસ મહત્ત્વનું નથી, પણ જે વેતન મળે છે તે વાસ્તવિક રીતે કેટલું ખર્ચ છે અને કેટલું માત્ર નામનું જ છે, * તે નક્કી કરવું ખાસ જરૂર છે. માનવીના હાથમાં શ્રમને પરિણામે જે કંઈ રોકડ નાણું આવે છે તે તેનું ખર્ચ વેતન નથી, પણ એ નાણાની જે ખરીદશક્તિ છે, જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની જે શક્તિ છે, તે ખર્ચ વેતન છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે રોકડ નાણામાં મળતું વેતન ખર્ચ વેતન નથી હોતું. પણ માત્ર વેતનનો આભાસ હોય છે. આ સમજવા માટે આપણે એક દાખલો ભોધએ એક વ્યક્તિને મામિક રૂ. ૧૦૦/નું વેતન મળે છે અને તેમાંથી અનેક પ્રકારની કપાતો ઘુના થતા (જે રીકે—રમારક—ફડ, લોગ-ગ્રીફ્ટ ફડ, ઘરભાડું, આયપતવેરાની કપાત, પાણીની કપાત, સ્વચ્છતાની કપાત વગેરે વગેરે અનેક) તેના હાથમાં માત્ર મોટું રૂપિયા આવે છે. જ્યારે બીજી વ્યક્તિને માત્ર રૂ. ૫૦ મામિક વેતન હોવા છતાં, રહેવાનું મગન મફત મળે છે, પાણીની, સ્વચ્છતાની અને તમીબી મગવડતા મફત મળે છે, કપડાંઓ મફત મળે છે, તેમજ કોઈ જાતની કપાત તેના વેતનમાંથી થતી નથી હવે આના ઉપરથી ૨૫ થશે કે રૂ. ૧૦૦/- મામિક વેતન એ માત્ર મોટા વેતનનો આભાસ છે, જ્યારે મામિક રૂ. ૫૦) ખર્ચ વેતનની દૃષ્ટિએ રૂ. ૧૦૦) કરતા વધારે છે. એટલે મહત્ત્વની વસ્તુ વેતનનો દર નથી પણ વેતનની સાતત્યતા છે. બીજી વાત, કોઈ દેશમાં વેતનના દર વિશેષ હોય પણ આર્થિક જીવનધોરણ હિંચું હોય અને મોંઘવારી હોય, જ્યારે બીજા દેશમાં વેતનના દર બંધે નીચા હોય પણ આર્થિક જીવનધોરણ માધોરણ પ્રકારનું હોય અને મોંઘવારી હોય, તો વાસ્તવિક રીતે જે દર નીચા છે તે ખરા છે જ્યારે હિંચા દેખાતા માન નામના જ છે.

વેતન આપવાની જુદી જુદી ધણી પદ્ધતિઓ છે પણ ખાસ કરીને સમયના ધોરણ ઉપર અને કામના ધોરણ ઉપર એમ એ રીતે વેતન આપવામાં આવે છે નિમ્ન વેતન ઉપગત પણ ઘણી જગ્યાએ વાર્ષિક પાગિતોધિ—Bonus—આપવાનો, તેમજ નફામાંથી અમુક ટકા આપવાનો અને સારા કામ જદ્ય અથવા પ્રમોગોપાત ઈનામે આપવાનો રિવાજ

પણ હોય છે. છતાં આ પદ્ધતિઓને લાગેજ સંતોષકારક કહી શકાય. મજૂરોને જે કંઈ મળે એ હક્કની રૂએ, માનવતાની રૂએ મળવું જોઈએ, નહિ કે મહેરબાનીને ગ્રાહે કે દાનની ખાતર. અને તેટલા માટે જગતભરમાં મજૂરસંઘો સ્થપાયા છે.

મજૂરસંઘોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે કરીને શ્રમજીવીઓ અને કામદારવર્ગની ઉન્નતિ કરવાની હોય છે. વંધો સુધી શોષાયેલો, રગદોળાયેલો શ્રમજીવી આજે મજૂરસંઘમાં સંગઠન બળ પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રપત્તિની અન્યાયી અને અસમાન બહેંચણી સામે માથું ઊંચું કરે છે. મજૂર-સંઘોની સ્થાપના પછી મજૂરોની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો છે. મજૂરને માત્ર ઉત્પાદનના સાધન તરીકે જ લેખવામાં આવતો તેને બદલે માણસ તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેના વેતનનાં દરમાં સુધારો થયો છે, તેના રહેવાનાં મકાનોમાં સુધારો થયો છે, તેનાં બાળકો માટે કેળવણીની સવલતો ફરજિયાત કેરવામાં આવેલ છે, તેની સ્ત્રીઓ માટે તબીબી મદદ પૂરી પાડવામાં આવે છે, તેની વૃદ્ધાવસ્થા માટે વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, તેને અકસ્માતને પ્રત્યે સાંચવી લેવો પડે છે, વગેરે અનેક રીતે શ્રમજીવીના જીવન માટે દરકાર સેવવી પડે છે. પણ મજૂરસંઘોની પ્રવૃત્તિ માત્ર આટલેથી જ અટકતી નથી; તેઓ તો સતત, આર્થિક સમાનતા માટે જાડી રહેલ છે, અને જ્યાંસુધી પ્રપત્તિની વહેંચણી ન્યાયના ધોરણે, સમાનતાના ધોરણે નહિ સંભવે ત્યાંસુધી આ વર્ગવિરદ કદાપિ શાન્ત થવાનો નથી. સમયનો પ્રવાહ આ જગતવ્યાપી જનગૃતિ અને ક્રાંતિને અજળ વેગ આપી રહેલ છે. અને તેને જગતની ક્રાંતિ પણ મૂડીદાર સંસ્થા શાંતી શકે તેમ નથી. ખાળી શકે તેમ નથી. કુહાડો એ ક્રાંતિનું પ્રતીક છે, હડતાલ એ ક્રાંતિનું હથિયાર છે.

જગતની મૂડીદાર સંસ્થાઓ હજી સમાન + વેતનનો દર સ્વીકારવા તૈયાર નથી, પણ છેલ્લી પચીસી દરમિયાન લગભગ દરેક રાષ્ટ્રોમાં જુદા જુદા ઉદ્યોગો માટે વેતનના દરની મર્યાદા નક્કી થઈ ગયેલ છે—minimum Scale of wages. આ નક્કી થયેલ વેતનના દર કરતાં ઓછો દર આપી શકતો નથી. આવા minimum wages act થી મજૂરસંઘોને સંતોષ નથી. તેમની લડત તો Living wages માટે, just and equitable wages માટે છે.

સામ્યવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વસ્તુની કિંમત તેની પાછળ કરવા પડેલા શ્રમથી જ નક્કી થાય છે, અને તેટલા માટે ઉત્પાદનનું સમગ્ર વળતર, વેતન સ્વરૂપે જ શ્રમજીવીઓને મળવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ નથી કારણ કે ઉત્પાદનમાં મૂડી, જમીન અને વ્યવસ્થાનું સ્થાન નિર્ણય છે, અને પરિણામે ઉત્પાદનનું વળતર ઉત્પાદનના પ્રત્યેક અંગને મળવું જ જોઈએ. અલગત તે ન્યાયપૂર્વક અને સમાન હોવું જોઈએ.

પ્રમુખની મમલ આ કરાવે રજૂ કરવામાં આવ્યા હોત તો તેણે આ કરાવોને 'અધિકારની બહાર' ગણી કાઢ્યા હોત અને જે તે કરાવ લાગ્યા હોત તેને કાનૂનબહાર ગણવામાં આવત. અને તેથી તે તેની જીવનભરની ટેવો પણ સુધારી લેત. જે તે ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહ્યો હોત તો તે વધારે સુખી હોત.

બાનુઓ અને મૃદસ્થો, હું, તેમજ કરવા માગું છું. હું એક પણ સારો કરાવ લાગી નહિ. પણ હું મનુષ્યગતિને આગા કરવાની દરખાસ્ત કરતો નથી. આ વિશાળ પ્રેક્ષકસમૂહમાં ધણા એવા. હશે કે જેઓએ તેમના ધૂમ્રપાન તથા દારૂના ખર્ચમાં ધટાડો કર્યો હોય તેમની પાસે નકામી સીગારેટ અથવા દારૂની બાટલીઓ હોય તો બાપજીકર્તાને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આમંત્રણ આપવાનો સલાનો કરાવ હું ખુશીથી સ્વીકારીશ. x

પંખીઓ

દેવજી રા. મોદા

ગમે છે નેત્રોને નમણી તમ કાયા નીરખવી,
તમારા ટહોંકાઓ શ્રવણ ભરતા નિત્ય ગમતા;
ચહેરો પીંછાની મૃદુ કલગીનો રપસી કર આ,
અને હૈયું વાંછે નિજ મહીં સમાવા સકલને!

ગમે છે ચાંલો તે ડગમગુ ઉપાંડી પંજ તમે,
અને ભેસો વૃક્ષે વિટપ ગ્રહી એ ઓછું ન ગમે;
પરંતુ જે જીડો નલ મહીં જાયે તે નવ ગમે,
અસૂયાથી આધું સુજ ચકી ખસાતું નવ કયમે!

“તમે તો ભૈ સૌ છો સમરથ જંગે, જ્યાંસુધી દયા
તમારી ત્યાંસુધી જીવિત અમ; ને જોઈ જિતયે
અમે ધારી પ્રાણો પણ ન શકીએ; તો ય અમંથો
અમારા કાળે શો તમ દિલ મહીં દેશે જ વસ્યો ?
અમારા શીયે જ્યાં પલપલ ઝંઝૂમે ભય-ધનો,
મળ્યું એ સાટામાં ગંગન જીડવું, એ ય ન સહો ?”

મહાન વિક્રમની સભામાં, એક પ્રસંગે, સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં પારંગત કોઇ જોશી આવ્યો ને રામના શરીર સામે જોઈ તેણે ખેદથી મરતક ધુણાવ્યું.

“કેમ, જોશીરાજ! ચમક્યા શું જોઈને?” વિક્રમે હસીને પૂછ્યું.

“દેવ,” જોશી શાંતિથી જોલ્યો, “વિરલ સામ્રાજ્યના તુમે સ્વામી હો; પ્રજાના પ્રેમના પ્રતીક છો. આવા દેવી પુરુષના અંગ પર મેં અલૌકિક સામુદ્રિક લક્ષણો જોવાની આશા રાખેલી, પણ તમારા અંગ પર એવું એકે અસામાન્ય લક્ષણ નથી જણાતું.”

“એમ!” વિક્રમે સહેજ રિમતપૂર્વક આશ્ચર્યભાવ દર્શાવ્યો; ને પછી પોતાની છાતી નજીક કટારી લઈ જતાં હસીને કહ્યું, “મારાં સાચાં લક્ષણ તો હવેમાનની જેમ અંતરમાં-છાતીમાં છુપાયાં છે. તમારે તે તપાસી જવાં થો.”

પણ કટારી છાતીને સ્પર્શો પણ શકે તે પહેલાં જ જોશીએ તે પકડી લીધી ને સંતોષપૂર્વક તે જોલ્યો, “આ જ સાચું લક્ષણ છે.”

“શું?” વિક્રમે પૂછ્યું.

“સાહસ. સર્વ લક્ષણોનું શિરામણિ.”

x

x

x

એક વેપારી પાસે દરિદ્રનારાયણની એક લોખંડની મૂર્તિ હતી. વેપારીને વહેમ હતો કે પોતાનાં દુઃખદર્દી એ મૂર્તિને આભારી છે. પણ મૂર્તિ કેવી દેવાની તેની દ્વિમત નહોતી ને એ મૂર્તિને પોતાને ત્યાં પધરાવવાને કોઈ તૈયાર નહોતું.

વેપારીએ રાજવી વિક્રમે પોતાની આ ખીડાં જણાવી. ને પ્રજાને દુઃખમુક્ત કરવાની હરજને સમજતા વિક્રમે એ મૂર્તિ પોતે સ્વીકારી લીધી.

તે જ રાત્રે અર્ધમીઝ્યાં નયને નિદ્રાને અનુભવતા વિક્રમે જોયું કે પોતાની સમીપ કોઈ તેજથી ઝળહળતી રમણી બેઠેલી છે.

“કોણ છો?” વિક્રમે સહેજ ચમકીને પૂછ્યું.

“હું લક્ષ્મી.”

“અત્યારે અહીં કેમ?”

“વિદાય માગવાને.” લક્ષ્મીએ ઈર્ષક ખેદપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

“અવકૃપાનું કંઈ કારણ?”

“તે તારા ઘરમાં દરિદ્રનારાયણને આમંત્રણ છે. મારાથી અહીં એક પણ પુણ્ય ન રહેવાય.”

“જેવી ઇચ્છા.” વિક્રમે લક્ષ્મીને માનપૂર્વક વિદાય આપી.

ખીજી પળે રાજ્યમંત્રી આવી. તેને પણ વિક્રમે એ જ કેમ શાંતિથી વિદાય આપી.

હેલો તેની નજર સામે એક તેજસ્વી પુરુષાકૃતિ આવી બેઠી.

ઝોટલામાં અંત્રેનોની તોપમાંથી છૂટેલો એક ગોળો સમીપમાં જ આવીને પછડાયો ને જમીનમાં ખાડો પાડી તેણે ધૂળ-દેહાં ઘડાડ્યાં.

“સાબાશ છે અંત્રેનોની આવી પરાપકારવૃત્તિને,” જુનોટ હસીને બોલ્યો, “માફ જોઈએ તે રેતીનો ખડિયો” અને કાઠ ઝોરી ગયું છે. પણ મારા આ દિલોગ્ગન મિત્રોએ દૂર દૂર રહ્યાં પણ તે જણી લીધું ને મારી મૂંઝવણ દૂર કરવાને તેમણે તરત જ તોપની મદદથી મારા અહેવાલ પર રેતી પાથરી દીધી. મારો એક પણ નોકર આટલો સમયસૂચક નથી.”

નેપોલિયનને જ્યારે દેશનિકાલની સગ્ન થઈ ત્યારે એટલા જતાં તે રસ્તે પોતાની બહેન પોલાઈનને મળવાને ગયો. પોલાઈન તેને જોતાં જ રડી પડી ને લાઇને બેઠવાને સમીપ દોડી આવી. પણ તે જ ક્ષણે તેની નજર નેપોલિયનના ઓરિફિયન પહેરવેશ પર પડી ને તે ચમકીને બોલી: “આમ કેમ? કેન્ચ પહેરવેશ ક્યાં ગયો?”

“બહેન,” નેપોલિયને હસીને કહ્યું, “તું મને જીવતો તો વાંછે છે ને?”

“કેમ નહિ!”

“તો પછી” નેપોલિયન બહેનને સમજાવતાં બોલ્યો: “કેન્ચ પહેરવેશમાં મારા ઝાળખાઈ જવાનો ને ખૂની હુમલાનો સંભવ છે. માંટે એ ઓરિફિયન પહેરવેશ પહેર્યો છે. તેમાં આટલી ચમકે છે કેમ?”

“તે તમે જાણો” પોલાઈને વ્યથાપૂર્વક કહ્યું, “પણ મારા બાઈ વિષે મારા ખ્યાલ તો એવો હતો કે તે કાઠ પણ પ્રકારની બીતિ કે લાલચથી પોતાનો કેન્ચ પહેરવેશ ન તજે. પરદેશી પહેરવેશમાં તો હું તેને ઝાળખી પણ નથી શકતી.”

નેપોલિયન બહેનની લાવનાને તરત ખાસ જાણી ગયો. ને તેણે પાછા ફરી ખાસ જાણી બોલ્યો એક કેન્ચ અંગરક્ષકને પોતાનો પહેરવેશ આપી દઈ તેના કેન્ચ પહેરવેશ પોતે પહેરી લીધો. ને તે બહેનની સમીપ પાછો ફર્યો.

પોલાઈન તરત આંસુઝરતાં નયને પોતાના જાનવિખ્યાત લાઇને બેઠી પડી.

પ્રીન્સ બીરમાઈ એક બીવણ ખૂની હુમલામાંથી બચી ગયો. તે પ્રસંગે તેને અભિનંદન આપવાને મળેલી સભામાં તેનાં પત્નીએ કહ્યું, “તે હું સ્વર્ગમાં હોઈ ને એ હુમલાખોર નરકની નીસરણી પર બેઠો મારી નજરે ચડે તો તેને ઘડો મારતાં હું જરા પણ આંચકો ન ખાઉં.”

“દેવી” બીરમાઈ હસીને કહ્યું, “પણ આવા વિચારો માથે તો તમે કાઠ પણ સ્પિસે સ્વર્ગમાં જઈ જ ન શકો તો.”

પ્રીન્સ કાગલનના પ્રમુખપદે લગાવલો એક સભામાં રમાબાઈ રાનડેને માથે આમંત્રિત અંગ્રેજ મહેમાનોને ફક્તાર પહેરાવવાની જવાબદારી આવી પડી. રમાબાઈ એ પ્રીન્સ કાગલન ને તેમનાં બહેન ને માતાને ફક્તાર પહેરાવ્યા પંચુ મી. કાગલનને પહેરાવવાનો દારૂ તેમણે યાળામાં જ છાંડી મૂક્યો.

તેમના પતિ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ ઘેર આવી જ્યારે એ વર્તનનો ખુલાસો માગ્યો ત્યારે તે બોલ્યાં, “હું દિંદુ સી છું.”

દીપક સંજ્ઞ છે:

એને પ્રગટાવવા, બાંધવો,

લઈ આવો તહમારી આત્મજ્યોતિ.

અન્ધાર ઓળંગી

અરુણોદયને મંદિરે સંચરતા તારકયાત્રીઓ સહ

સંયુક્ત થવા આવાહન અર્પેતો

દૂરથી પુનઃ સ્વર આવે છે તહમારા પ્રતિ.

એક દિન હતો,

અત્યારે તહમારી પુલકિત તેજયાત્રાએ

તહમે પરચાર્યા: અને આશાનો ધ્રુવતારસો,

તહમારા ધ્વજને આલિંગતો,

આકાશમાં ટમટમી રહ્યો.

પરંતુ સન્ધ્યા જેમ જેમ ગાઢ બની,

તહમે તેમ તેમ પાછળ પડ્યા

તહમારી યાત્રા કુચમાં, ને યુદ્ધાધેસા દીપકો સહ,

અંતે નિદ્રાધીન થયા-જ્યારે તહમારાં સ્વપ્ન,

નિરા પાંખીઓના અમંગલ શોર રાં,

વિસંવાદી બન્યાં.

અત્યારે અગર જે અન્ધકાર છે,

અને અસ્પૃશ્યમાં વાયુ

પ્રેતના વિલાપશો વાય છે,

છતાં, પુરાતન કાળથી

યુગયુગને પ્રતિધોષ ઝીલાવતાં સંચરતી

આ પ્રાર્થનાનો નિઃશ્વાસ

શું નથી સ્પર્શી ચૂક્યો હજી તહમારાં લલાટે?—

“ઊંઠા અન્ધારેથી પ્રભુ! પરમ તેજે તું લઈ જા;”

મહા મૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ! લઈ જા.”

ઊંઠા, ઓ નિદ્રાધીના!

અન્ધારમય પ્રલયની તહમારી આ મહામૂર્છામાંથી,

ને પુનઃ એક વાર જાણી લ્યો—

તહમે પ્રકાશનાં બાલ છે.

* કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે અધ્યાર વિદ્યાપીઠ પર મોકલાવેલા ‘The pilgrimage of Light’ નામે સંદેશ-મગ્ધ પરથી.

જવાબ છે ને ઘરનાં જાણે કરેલી ખાંચ છે ? અહીં આવે પાંચ મહિના થયા, કોઈ દિવસ ઘરની બહાર ડાઘી છે ? આ ચંપાબુનો વર તો ક્યારનાએ કહે છે પણ આમને તો ગંગનમાં ગાળે છે. મારા મનને કે સાંજ થઈ જવું એ સુખ આપશે, અને દીલી થઈ રાધા આંખમાંથી આંસુ સારતી. ત્યારે ને ત્યારે રાધા તેના ઉડગાટ કાઢતી અને મને પણ ક્યારેક તો તેના પર ક્રોધ ચડતો. પણ હું શું-કરું કે છોકરા સામે નજર નહોતી કરી એ પણ ખોટું કેમ કહેવાય ? તે જોઈ તે પહેલાં તો યુથન આપવા ઊપડતો. આવી-જમીને હાઈસ્કૂલમાં જતો. અને સાંજે છટ્ટી આવતો ત્યારે મોટે ભાગે તો તે જાંઘતો જ હોય. મેં પણ છેવટે નિર્ણય કરી લીધો હતો કે રવિવારે તો ફરવા જવાની ના પાડી દેવી. અને સમને કે એમાંથી યુથન તૂટી જાયું તો ? એ વિચારે જ કંપારી છૂટતી. ઘેરથી બાપાના બે પત્નો આવ્યા હતા. તે વારંવાર એકની એક વાત લખતા :

‘આગળ-પાછળનો વિચાર કરી, ખર્ચ કરવો, હજુ સુધી તો તારી પાસેથી પૈસાએ બાળ્યો નથી. તારી બાએ કહેવરાવ્યું છે કે જૈરાં માણસનું સાંજળી ખર્ચ ન કરવો. મને તેવી તોએ તે તો પારકી જણી કહેવાય. વાઘોટી બરવા પૈસા એમને છે તો મોકલવો.’ અને રાધાનો કડગાટ છતાં દસ રૂપિયા સાર શેઠાણીની આગાં માથે ચઢાવી પડતી.

હું બહુવચા જતો તે ટાઈમે તો મનુભાઈ અને કનુભાઈ ધસધસાટ નિદ્રામાં પોડવા જ હોંય. તેમને ઉઠાડવાનું કામ પણ શેઠાણીએ મને સોંપ્યું હતું. કારણ કે મને તેઓ તોએ હું તેમનો વિશ્વાસુ માણસ તો ખરો જરૂર ? અને પાએક કલાકના કાલાવાકા પછી ફૂળીધર આળસ મરડી જોયી ડોક કરે તેમ આ મારા મનુભાઈ અને કનુભાઈ ગોઠામાંથી બહાર ડોકિયું કાઢે. એ બાળ-દેવોને રીઝવવા માટે પ્રભાતિયાં, ગીતો, કે આલાપો છોડવા પડતા. અને મારી આટલી કાકલૂદી પછી એ બાળદેવો પચારીમાં ધ્યાન ધરી, શીઘ્ર ધુણવાના ધુણાવતા કોઈ ઈજ્જતેવનું સ્તવન કરતા હોય તેમ બેસી રહેતા. અને હું તેમનો પૂનરી પાદુકા ઢંઢોળતો તેમની કૃપાદષ્ટિ માટે અનિએષ નેત્રે તેમની સામે જોઈ રહેતો. એ બાળદેવો માત્ર સ્તુતિ સ્તવનથી રીઝે તેવા ન હતા. તેમને માટે ખાસ બનાવેલી આ લઈ હું બંને હાથમાં એક એક કપ લઈ જીલા પગે ઉપાસના કરતો ને તેમને આ પ્રભાતના પ્રસાદને આરોગવા ધીનવતો :

‘અરે મનુભાઈ, જુઓ આ ઠંડી થઈ ગઈ, કનુભાઈ બગીચામાં તમારો વાવેલો જો જાયો છે હો; જુઓ કેવો મજાનો તડકો નીકળ્યો છે, પેલાં ફૂલ કેવાં દસી રવાં છે, લ્યો આ પી લ્યો.’

‘જાંઘ આવે છે.’ મોટા બાળદેવ બોલ્યા.

‘તમે આ પીશો એટલે જાંઘ તો ક્યાં જોડી જશે જુઓ કેવો મશાલો નાંખીને બનારી છે, એની સુગંધ તો લ્યો.’ મારાં શેઠાણીએ મારામાં વિશ્વાસ મૂકી ચાની સુગંધ લેવાની તો મને રજા આપી હતી.

આવી ઘણી વિનંતિ પછી એ બાળદેવો મોટે ભાગે તો આંખો બંધ જ રાખી પ્રસાદ આરોગતા અને પછી તેમની આંખંડી ઉઘાડતા. તેમને બહુવા કરતાં બગીચામાં ફરવાનો, નવા છોડ વાવવાનો ધણે. શોખ હતો. હું તેમને સમજાવી પટાવીને બહુવા બેસાડું તોએ તે એસે જ નહિ.

‘મારતર, પેલો છોડ જાયો છે હો, મનુ કરતાં એ મારો મોગરો સારો છે. ચાલો દેખાંડું.’ કનુભાઈ કહેતા.

‘અરે તારા કરતાં તો મારા મોગરાને ઘણાં ફૂલ આવે છે. ચાલો માસ્તર પાણી પાઈએ.’ મનુભાઈ કહેતા.

અને હું, આ છોકરાનો માસ્તર સાંજ બગીચામાં ‘મનુભાઈની આગાથી ઝારી લઈ પાણી પાતો તો કનુભાઈની આગા માથે ચડાવી નવું વાવેતર કરવા હાથમાં કોદાળી લઈ જમીન ખોદી દેતો.

મોટે ભાગે તો મારે શેઠાણી સાથેજ વ્યવહાર હતો. શેઠ બનતાં સુધી વચ્ચે માથું મારતા એ નહિ. એક દિવસે શેઠ મને બોલાવ્યો.

‘જુઓ માસ્તર’ અશ્મામાંથી ધારીધારીને જોઈ એ બોલ્યા ‘મનુ કનુનો અભ્યાસ નબળો પડતો જાય છે. બરાબર ધ્યાન દઈ બહુવો સમજ્યા.’

‘હા જી.’

‘હવે પરીક્ષા નજીક આવે છે. તેના શિક્ષકનો કંપકો છે કે બંને જણા ગણિતમાં ખૂબજ કાચા છે. ત્યારે તમે શીખવો છો શું?’

‘એ બહુવા બેસતા જ નથી. હું શું કરું?’

‘કેમ ન બેસે?’

‘વારે ઘડીએ બગીચામાં નાસી જાય છે. મારું કહ્યું માનતા જ નથી.’

‘ન શું માને! બરાબર કામ લ્યો સચળ્યા? લેસન કરાવીને જ જવું. કેટલું બેસો છો?’

‘દોઢ કલાક.’

‘તો બે કલાક બેસો. સમજ્યા?’

‘પણ સાહેબ...’

‘શું પગારનું કહો છો ને! એ તો મનુ કનુની પરીક્ષા પછી રાજી કરીશું. જાઓ તમે તમારે બહુવાવાનું ધ્યાન આપો ને!’

‘રાજી કરીશું’ મનમાં ગોખતો ગોખતો હું તે દિવસે તો ઘેર ગયો. અને બીજા દિવસથી અભ્યાસ તરફ બરાબર ધ્યાન આપવા માંડ્યું કનુભાઈ અને મનુભાઈને તો બહુવાનું કંઠવા માંડ્યું. તેમને જીવ તો અભ્યાસમાં ચોટજ નહિ ને! પણ ‘રાજી કરીશું’ વાદ આવતાં જરા કડક બની, કોઈ વાર આંખ કાઢી તેમને બેસાડી રાખતો. પાછો ઘેર જતાં જતાં—

‘જુઓ, આ પાંચ દાખલા કાલે ગણી રાખવા’. એમ કહેતો જતો.

પણ બે દિવસ પછીની સવારે તો શેઠાણીએ મને પાણીયું પકડાવ્યું.

‘માસ્તર, કાલથી આવશો નહિ, લ્યો તમારો પગાર!’ હું તો આંખો ફાડી જોઈ રહ્યો.

‘કેમ કંઈ કારણ?’

‘કારણ શું? છોકરા ના પાડે છે. કનુ તો તમારું નામ સાંભળીને ત્રાસ પામે છે. એમ બહુવાનું હશે?’

‘પણ મેં શું કહ્યું છે તે?’

‘એ તો એ જાણે, પણ એ હવે તમારી તોડે બેસવાની ના પાડે છે.’

‘તમે જરા કારણ તો પૂછી જુઓ.’

‘એ તો કહે છે કે ખૂબ લેસન આપે છે ને ધમકાવે છે.’ હું ચૂપચાપ ત્યાં બેસી રહ્યો.

એમજ કહોને ત્યાં થીજ જ ગયો. મારી નજર ખંજીયામાં આંટા મારતા શઃ પર પડી. હું તેમની પાસે જઈ બિભો રહ્યો.

‘કેમ માસ્તર!’— ‘મને ના પાડી.’

‘શાની?’— ‘ભણાવવા આવવાની. કહે છે કે કનુભાઈ બેસવાની ના પાડે છે.’

‘કેમ ના પાડે છે?’

‘તમારા કહેવા પ્રમાણે મેં જરાજર લેમન લેવા માડ્યું. એમને તે ગમ્યું નથી અને કહે છે કે ત્રાસ થાય છે.’

‘એતો માસ્તર ભણાવવાનીએ કળા છે ને? ભણતાને તો સૌ ભણાવે. આવને ભણાવો ત્યારે ખરાને!’ અને શ્રેઃ હસી પડ્યા.

‘તો મારે શું કરવું?’

‘શું કરવું કેમ? હાકરા ન બેસે તો પછી શું થાય?’ અને ધીમે પગલે, નીચું મો રાખી હું ઘર ભણી વળ્યો. રાધા તેની ટેવ પ્રમાણે પીરસતાં પીરસતાં બેઠે જતી હતી. ‘ગમે તેમ કહો, પણ આ ગવિવારે તો ફરવા જવું જ છે. ફેટલોક સાંમાન પણ ખરીવાનો છે. આ હાકરાને માટે મોજાંએ લાવવાનાં છે. ઢાકં દા’ડો તો એને તેડીને ફેરો.’ સવારે ટેવ પ્રમાણે બિડી તો જવાયું પણ આખો દાખી પડી રહ્યો. ચોરીવાર રહી રાધા ઉઠાડવા લાગી.

‘હોકોને, વખત થઈ ગયો. ભણાવવાં જવું છે કે નહિ?’

‘નથી જવું.’ બેઠાં થઈ મેં કહ્યું.

‘કારણ?’

‘તું રાજ કહ્યા કરે છે કે જમ્યુને રમાડતા નથી તે આજે રમાડવા રહ્યો છું.’

‘તે અંત્યોરમાં શું છે? ભણાવીને આવીને રમાડજોને.’

‘પછી વખત મળતો નથી ને? તને ફરવા લઈ જતી છે ને!’

‘વાર આંમ કેમ બોલો છો? અત્યારમાં આ શું ગાંડાયા કરો છો!’

‘ખરું કહું છું.’

‘શું, રાજ ખરું કહો છો? હ્યો છાનામાના દાંતણ કરી નાહી હ્યો. હું આ બનાવી દઉં.’ હું બોલ્યા વિના નાહીને તૈયાર થયો પણ દયાય જવાતું હતું નહિ.

‘મોઠું થાય છે ને કેમ જતા નથી.’— ‘નથી જવાનું.’

‘કારણ?’— ‘કારણ શું, નથી જવું એ!’ એક કૃત્રિમ હાસ્ય કરી મેં કહ્યું.

‘પણ કેમ નથી જવું?’— ‘રજા આપી દોધી.’

‘હો!’ આખો ફાડી રાંધા બેઠ રહી.— ‘હા.’

‘કારણ?’

‘શેઠના કહેવા પ્રમાણે ખ્યાન દઈ ભણાવ્યું તેમાં.’ રાધાને દઈ સમજાવ્યું ન હોય તેમ મૂંઝની મોઢક તે મારી સામે તોડી રહી. તે એટલું જ બોલો:

‘સાચું કહો છો?’

‘હા.’ ફોકોજ જનોજ આપી હું બિભો થઈ ખીજાં ઝોરકામાં ગયો. મને સમજાયું નહિ કે ટપુશન બાજતમાં જ તંકેરાં કરતી રાધા ટપુશન બંધ થતી કેમ દીક્રી થઈ મઠ! રાધા આખો દિવસ ગમગીન જ રહી.

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

-રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

જીવનનાં ત્રણે મર્મસ્થાનોએ હિંસા સ્પર્શ કરી રહી છે. હજી માનવજીવન એ સ્પર્શથી મુક્ત થયું નથી. પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે જ્યાં હિંસા પોતાના જબરજસ્ત પગમાં માનવ જીવનને જકડી નહીં દત્તી, ત્યાં હાલ તેની પકડ ઘણી ઢીલી થઈ ગઈ છે, અને તેમાંથી મનુષ્ય ધારે તે ક્ષણે છૂટે. થઈ શકે એમ છે. હિંસા એ મોટે ભાગે હવે આવશ્યકતા મટી દેવ અગર શોખના ધ્રુવ રૂપમાં આજ આપણી સમક્ષ ઊભેલી દેખાય છે. આવશ્યકતામાંથી દેવ, અને દેવમાંથી શોખ એ ક્રમે ક્રમે પાતળાં પડતાં જતાં તેનાં સ્વરૂપો તેના છેવટના વિલયની આગાહી આપે છે.

આ ત્રણ મર્મસ્થાનો તે ક્યાં?—પોષણ, રક્ષણ, અને ઉત્પત્તિ. અગતિનાં બાહ્ય સ્વરૂપોની અતિશય ખીલવણીમાં આ ત્રણ મહાતત્ત્વો વીસરાઈ જવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેથી તેમનું મહત્ત્વ જરા પણ ઘટતું નથી. સર્વ સંસ્કાર અને સર્વ સુધારાના પાયારૂપે આપણે તેમને સ્વીકાર્યા શિવાય ચાલે એમ નથી, અને જીવનમાં વાણા તાણા તરીકે આ તત્ત્વો એવાં વચ્ચાઈ ગયેલાં હોય છે, કે તેમનું મૂળ સ્વરૂપ આપણે વિસારે નાખીએ છીએ.

વળી એ ત્રણે તત્ત્વો પરસ્પરનાં સદાયક જની એકબીજાને એવો આશ્રય આપે છે કે પરિણામે પોષણ એ રક્ષણ બને છે અને રક્ષણ એ ઉત્પત્તિ બની જાય છે. મનુષ્યજીવનની બાવનાઓ અને શાસનતંત્રોનાં પૃથક્કરણ કરવા બેસીએ, તો આપણે છેવટે પોષણ, રક્ષણ અને ઉત્પત્તિનાં તત્ત્વો આગળ આવીને અટકીએ છીએ. પરશુસૃષ્ટિ અને માનવજાતનું અહીં સામ્ય છે. પરંતુ એ તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરી આગળ વધવાની શક્તિમાં મનુષ્યની કાંઈક એવી વિશિષ્ટતા રહેલી છે, કે તે તેને ખીન્ન પ્રાણીઓથી નિરાજો પાડી દે છે.

પોષણ, રક્ષણ અને ઉત્પત્તિ એ ત્રણે પરસ્પરથી છૂટાં ન પડી શકે એવાં જીવનનાં આવશ્યક તત્ત્વોને હિંસાથી ક્રમશઃ દૂર કંવામાં મનુષ્ય કેવી રીતે સફળ થયો, અને એ સફળતાનાં પ્રમાણમાં તે અન્ય પશુઓથી શ્રેષ્ઠ રયાન પ્રાપ્ત કરી ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખર ઉપર આજે કેવી રીતે સ્થાપિત થયો એનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. અન્ય પ્રાણીઓનાં ન્યારે *perpetuation of species*—જાતીય આવૃત્તિની જૂમિકાથી આગળ વધતાં નથી, ત્યારે મનુષ્યે તે જૂમિકા પ્રાપ્ત કરી અગતિનો માર્ગ ઝાલ્યો છે. પશુઓની માફક જાતીય સંરક્ષણને માટે આવૃત્તિ નહીં, પરંતુ જાતીય ઉન્નતિને માટે આવૃત્તિનો સ્વીકાર મનુષ્યે માન્યો છે. આ ઉન્નતિનો માર્ગ વટાવતાં માનવજાત વિવિધ જૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈ છે, અને વિવિધ જૂમિકાઓએ પહોંચતાં હિંસાનું મહત્ત્વ કેવી રીતે ઘટતું ગયું, તે સમજવા માટે પોષણ, રક્ષણ અને ઉત્પત્તિને છૂટાં પાડવાથી તેમનો અને હિંસાનો સંબંધ વિચારવો સહેલ થઈ પડશે.

પ્રથમ આપણે પોષણ અને હિંસાના સંબંધનો વિચાર કરીએ.

મનુષ્યગતનો મોટા ભાગ હજી માંસાહારી છે એ જાણવાનું નથી. પોપણના તત્ત્વમ માંસાહાર એ અલગત દિસાનો પ્રકાર છે. પરાપૂર્વથી દિસા દ્વારા પોપણ મેળવવાની આપણે ટેવ હજી ગઈ નથી. પરંતુ મનુષ્યજીવનના પ્રણાલિકાને માંસ સિવાય બીજો આહાર જેને જડી શકતો નહોતો, તે મનુષ્ય આજે માંસ વિના બીજું અનેક વસ્તુઓથી પોષણ મેળવી શકે છે.

પ્રાથમિક કાળમાં રક્ષણનું કામ એટલું મુશ્કેલ હતું, કે મનુષ્ય જે મળે તેનું બહુ જીરું લેતો. તેને ખોરાક વિશે સારાસાર વિચાર કરવાની જરૂર નહોતી. અન્ય પશુ પ્રાણીઓ સાથે લડતાં વઢતાં જેને તે મારતો તે જ તેનો ખોરાક બની જતું. પોતાનું સંરક્ષણ થવાના ઉત્સાહમાં તે મરનાર જીવનવરને કાચું ખાઈ જતો, અને અખંડ પરિશ્રમ ભરીને જિંદગી ગાળતાં તે આવાં પ્રાણીઓને દજમ પથ્થુ કરી શકતો.

જીવનની આવી અવ્યવસ્થિત રચનામાં પથ્થુ કુદરતે દિસા ઉપર એક અંકુશ રાખેલો હતો. સ્વગ્નતિનાં બીજાં મનુષ્યોને મારી ખાઈ જવાનાં હજીતો હજી ઓરોલિયાની ભંડાર ઝાડીઓમાં અગર મધ્ય આફ્રિકાનાં અભેદ જંગલોમાં વસતી રાક્ષસી માનવગતિઓમાંથી મળી આવે છે, છતાં ખાસ ખોરાકને માટે મનુષ્ય લાગ્યે બીજા મનુષ્યની દિસામાં પ્રવેશ થાય છે. સ્વગ્નતિસંરક્ષણનો એક અદ્ભુત નિયમ સગમ. જીવંત સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તે છે. આવી સિદ્ધ અને વર જેવાં લોહીતરસી જતો ટોળાખંધ રહી શકે છે. અલગત સિદ્ધ સિદ્ધને અને વર વરને મારતાં નહીં હોય એમ નથી. પરંતુ બહુ માટેની દિસકે વૃત્તિઓમાંથી કુદરત સ્વગ્નતિને અવરજી મુક્ત રાખે છે. મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને મારતો હશે તો તે તેનું બહુ જીરું કરવા માટે નહીં. પોપણને અંગે દિસા ઉપર આ પ્રથમ અંકુશ. આ કુદરતી અદિસાના બળથી મનુષ્ય ટોળાખંધ રહી શકે.

ખોરાક માટે જીવનવરનો ઉપયોગ કરતાં મનુષ્યને એક બીજા મહત્વની વાત જડી આવી છે. જીવનવરનું માંસ જ નહીં, પરંતુ તેનું દૂધ પણ પોપણમાં ઉપયોગી કાજો આપી શકે છે. ત્યાંસુધી આમ દૂધ આપવાની જીવનવરની શક્તિ કાવમ રહી હોય, ત્યાંસુધી પોપણ અર્થે તેને જીવંત રાખવામાં મનુષ્યનો સ્વાર્થ રહેલો છે. જંગલી વનચરની સ્થિતિમાં જે સત્ય તેને જડ્યું નહોતું. તે સત્ય પ્રાપ્ત થતાં તેણે જીવનવર પાળવા માંડ્યાં, અને આમ મનુષ્યગત Pastoral stage—ગોપજીવનની શ્રીમંતિ આવી પહોંચી. ગોપજીવનના પ્રભાવે સંસ્કૃતિમાં મનુષ્ય ધણી આગળ વધ્યો. પશુઓમાં મિલકતનો ભાગ થવા માંડ્યો, ટોળાખંધ મિલકતના સંરક્ષણ માટે પ્રવર્તે શકે થયા. ટોળાની વ્યવસ્થામાંથી કુટુંબ અને રાજ્યસાસનની ઝાંખી લાવનારો ઉદ્ભવી, ધાસચારાનાં મેદાનોની શોધમાં વ્યવસ્થિત રીતે મુસાફરીઓ કરવાની પ્રથા નીચી, અને માનવગત પોતાનો ઇતિહાસ ઘડવા માટે લાવક થઈ. માનવગતનો ખરો ઇતિહાસ ગોપ શ્રીમંતિમાંથી શરૂ થયો.

મનુષ્ય ઉપર સ્વગ્નતિની દિસા માટે કુદરતે જ પ્રથમ અંકુશ મૂક્યો હતો; પશુઓની દિસા ઉપર બીજો અંકુશ મૂકતાં તે ગોપસંસ્કૃતિ પામી શક્યો. પશુઓનો નાશ કરવા કરતાં તેને સ્વાર્થ માટે પણ જીવંત રાખવામાં લાંબા માનવાં મનુષ્યજીવન કેટલું ઉત્તર થયું તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ ગોપજીવનના સુંદર સંસ્કારોની વચ્ચે હજી આપણે

સાચવી રાખી છે; આપણી રમતોમાં, આપણા રિવાજોમાં, આપણી કવિતાઓમાં ગોપશુવનના ભણકાગ દશ વાગી રહ્યા છે. વાંસના ટુકડામાંથી મધુર નાદ ઉપજતી મોહ પમાડના ગાયેશ્વર કૃષ્ણનું બાલશુવન પ્રત્યેક હિન્દુને વંદનીય છે.

હિંમાનો આ પ્રમાણે કેટલોક અંશ બાંજુએ મૂકી ગોપશુવનની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય અહિંસાનો ખીન્ને વિજયધ્વજ છે.

સંસ્કૃતિને માર્ગે ચડેલો મનુષ્ય સર્વદા ઉત્તમ થતો ચાલ્યો આવે છે. ગોપશુવનમાંથી આગળ વધતાં, કુદરતનાં તરવોનો ઉપયોગ વિચારતાં તેને સ્પષ્ટ જણાયું, કે જે ભૂમિ પશુઓ માટે આહાર ઉત્પન્ન કરે છે, તે ભૂમિ મનુષ્ય માગશે તો તેને આહાર આપવાની ના પાડશે નહીં. ભૂમિની ફળદ્રુપતા તેના ધ્યાનમાં આવી, અને ધીમે ધીમે તેને સ્પષ્ટ સમજાયું કે માત્ર અનિયમિત જંગલો અને ધાસનાં ખીડો ઉત્પન્ન કરી બેસી રહેવા માટે જમીન સર્જન-યક્ષી નથી. તે તો પોતાની પોષકશક્તિઓ માનવજાતને ચરણે ધરવા એક માતાના વાત્સલ્યથી તૈયાર થઈ બેઠેલી છે. મનુષ્યે પ્રવર્તન આદર્યો, અને અતિ ઉત્તમ કૃષિશુવન પ્રાપ્ત થયું.

કૃષિશુવનની ભૂમિકામાં એટલું સ્પષ્ટ સાબિત થયું કે પોષણ અર્થે હિંસા કરવી એ નિરર્થક છે. આવડત અને મહેનતના પ્રમાણમાં મનુષ્યજાતનો ખોરાક પૂરો પાડવા જમીન બંધાયેલી છે. માટી અને રેતી પાસે માગતાં મનમાન્યું પામનાર મનુષ્યે એટલું સિદ્ધ કરી આપેલું છે કે જનવરો સિવાય અન્ય ખોરાકનાં અશ્વિત સાધનો તેની મૂકીમાં સમાવશાં છે, અને એ સાધનો એટલા પૂરતા જગ્યામાં અને એટલાં પૂરતાં પે.યક તરવોવાળાં છે, કે તેને પશુ-પક્ષીઓમાં શુદ્ધ ધાણવાની જિજ્ઞાસુ જરૂર પડી નથી. કૃષિશુવને ખોરાક માટે મનુષ્યજાતને અત્યંત સુઝમ અહિંમાના માર્ગમાં મૂકી છે, અને પોષણના ગર્ભસ્થાન માટે હિંસાને તદ્દન અનાવશ્યક બનાવી દાખી છે.

ખેતી માટે કેટલાક પ્રદેશો નિરુપયોગી છે પશુઓનો ખોરાક માટે ઉપયોગ નહીં થાય તો તેમની વરતી વધી જઈ મનુષ્યને રહેવા માટે સ્થાન નહીં મળે; ધનકપતિમાં પણ શુવન છે: આવા આવા કેટલાક પ્રશ્નો અહિંમાની સામે રજૂ કરવામાં આવે છે. કૃષિશુવન વિકસિત કરી વર્તમાન ઔદ્યોગિક શુવનની સરખાત કરતી માનવજાત આ પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલી શકે એમ છે.

ખેતી માટે નિરુપયોગી ગણાતો પધરીલી, રેતાળ કે બરફવાળી જમીન ઉપર નિવાસ કરનાર મનુષ્યો માટે કૃષિશુવન શક્ય નથી, અને માંસાહાર તેમને જરૂરનો છે એમ કહેતાં પહેલાં જગતમાં ઉત્પન્ન થતું અનાજનું પ્રમાણ, મનુષ્યને જિંદગી ટકાવી રાખવા માટે જરૂરનું પોષણ પ્રમાણ, અને અનાજ લઈ જવા લાવવાની ચાલુ જમાનાની સગવડો એ સર્વનો વિચાર અવશ્ય થયો જોઈએ. મનુષ્યને શુવન ટકાવી રાખવા માટે જરૂરના ખોરાકનું પ્રમાણ એટલું મર્યાદિત છે કે જગતમાં ઉત્પન્ન થતા અનાજનો વિશાળ જથ્થો તેને પૂરતો થઈ પડે એમ છે; અને જ્યાં પ્રત્યક્ષ ખેતી થઈ શકે એવી નથી એમ માનવામાં આવે છે, ત્યાં અન્ય સ્થાનોએ પાકતું અનાજ લઈ જવા માટે હાલ એટલાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે કે તેમનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જગતના કોઈ પણ ભાગને દુકાળ લાગવાનું પ્રયોજન નથી. અનાજ એક હાથે (corner) કરી જગતને બૂખે મારવાના પ્રવર્તનમાં ધનાઢય થતા જનરજત વેપારીઓની લાલચિત્તે દાઝમાં રાખવા હાલની સરકારો પ્રવર્તયીય થાય, તો હિંસાની તરફેણમાં રજૂ કરવામાં આવતી આ દલીલ ઊભી રહેવા પામે એમ નથી. [ક્રમશઃ]

ફેરવી, જોઈતા અક્ષરો અગર ચિહ્નો રાડ ઉપર ઇચ્છિત જગ્યાએ લાવી શકાય છે. છાપવાના બીજા (Type)ને સહી લગાડવાની વ્યવસ્થા, એક ચક્ર ઉપર મૂકેલી સહીવાળી માદીથી થાય છે. એક લાઈન પૂરી થયા પછી રોલર ફેરવીને બીજી લાઈન શરૂ કરાય છે. એકરો આ યંત્રથી કામ કરવામાં ધણેજ વખત લાગે છે. આ યંત્રની નવીનતામાં નવા અક્ષર માટે નાની બટન-ચાપ દાખી રોલર આગળ ખસેડી શકાય છે. એ યોજના હવે પછીનાં બધાં યંત્રોમાં થોડા ધણા ફેરફારમાં દેખાશે.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં એ યંત્રને લગતો ફરી બીજો પ્રયત્ન થયો. તે પ્રયત્ન આંધળાઓ માટે ઉકાવદાર અક્ષરની ચોપડીઓ તૈયાર કરવાના ઉદ્દેશથી થયો હતો. પણ તે નિષ્ફળ નીવડયો.

ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મી. પિયારી ફેસાસ્ટ નામના અંધ ગૃહસ્થે આનું એક યંત્ર બનાવ્યું. તે ગૃહસ્થ આંધળાઓની નિશાળમાં શિક્ષક હતો. તે આ યંત્ર તેણે ખાસ કરીને આંધળાઓ માટે જ બનાવ્યું હતું. એ યંત્રથી ધણા જ ઉકાવદાર અક્ષરો પડતા. પરિણામે એ યંત્ર આંધળાઓની નિશાળમાં ધણું જ ઉપયોગી નીવડ્યું. તે અંગે ઈ. સ. ૧૮૫૧માં લંડનના પ્રદર્શનમાં મી. ફેસાસ્ટને એક સુવર્ણચન્દ્રકે અપાયો.

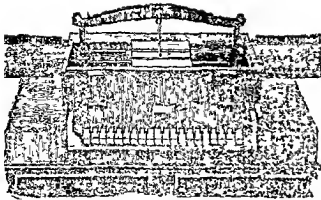
ઈ. સ. ૧૮૫૦માં આલોવર ટી. એકી નામે બ્રાહ્મીમોરના એક સંશોધકે આવા પ્રકારનું એક યંત્ર બનાવ્યું હતું. પણ તે સંશોધકનો બધો આધાર સરકારી મદદ ઉપર હતો તે એ મદદ મળી ન શકી. પરિણામે તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પણ તે જ સાલમાં જી. બી. ફેરબેન્કસ નામના એક બીજા સંશોધકે તે ૧૮૫૨માં જી. એમ જોન્સ નામે ત્રીજા યાંત્રિકે તેનાં યંત્રો સંબંધમાં લિખ લિખ અગ્રદુષ્ટ મેળવ્યા.

આ પછી 'સાયન્ડ્રિક અમેરિકન' નામના પ્રખ્યાત માસિકના તંત્રી મી. બીચે આવાં યંત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં તેણે તેના એક યંત્ર અંગે અગ્ર દુષ્ટ પણ મેળવ્યો. પણ આ યંત્ર તેણે દુર્દેવી અને નેત્રવિદોનો માટે જ બનાવ્યું હતું. આ યંત્રની મદદથી સાધારણ અર્ધા ઈંચ પહોળા કાગળની રીખન ઉપર ઉકાવદાર અક્ષરો છાપી શકાતા.

તેમાં, ઘોઘનની રીત પ્રમાણે ટાઈપનાં બીજાં ગોળાદારમાં ગોઠવ્યાં હતાં બટન દાખતાં છાપ વર્તુળના વચ્ચેવચ્ચ પડતા. ધણા જ સારા ઉકાવદાર અક્ષરો (Bold Type) પાડવા માટે દરેક અક્ષર અથવા ચિહ્ન માટે એક ઉકાવદાર અને એક જીંકુ ચિર્વાં બે બીજાં રખાતાં. જોઈતા અક્ષરનું બટન દાખવાથી, ચીપવાના બે છેડા જેમ પાસે આવે છે, તેમ ઉકાવદાર અને જીંકુ બીજું પાસે આવી કાગળને એ બેની વચમાં બરાબર દાખી દેતાં અને એ રીતે ઉકાવદાર અક્ષરો મળી રહેતા.

આજનાં બધાં જ ટાઈપ-યંત્રોમાં અક્ષરોનો અને ચિન્હોનો બટન-તકતો (Key-Board) ટાઈપ-આરના સહેજ સામે હોય છે. આ વસ્તુ પહેલાં બીચે શોધી શરી. આજે એ પદ્ધતિ વિશ્વમાન્ય થયેલી છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ડો. ફ્રાન્સીસ નામના એક શ્રીમંત વૈદને આનું યંત્ર બનાવવાની લક્ષ્મી સાગી. આ યંત્રમાં અક્ષરોનો બટન-તકતો તેણે પિયોનોના સૂરની જેમ ગોઠવેલો.

[ચિત્ર નં ૨]

[જીઓ ચિત્ર નં. ૨] આવી રીતે ખટન-તકતો ગોઠવવાનો હેતુ એ હતો કે જેમ પિયાનો બંને હાથનાં આંગળાંથી વગાડી શકાય છે તેમ ટાઈપ પણ જલદી કરી શકાય. પણ ફ્રાન્સીસ મહાશયનું મન્ત્ર ઘણું જ મોઘું હતું એટલે એને કંઈ ફાયદો થયો નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં ઇંગ્લાંડમાં પ્રાટ નામના માણસે 'ટેરા ટાઈપ' નામનું ટંક-ચક જેવું ચન્ત્ર બનાવ્યું. આનાં બીજાં પક્ષીની માફક વળાંક લઇને પડતા, એટલે એણે પોતાના ચન્ત્રને 'પંખી-ટંક' (ટેરા ટાઈપ) એવું નામ આપ્યું હતું.

આ રીતે ૧૫૨ વર્ષ પર્વન્ત 'ટેક-ચન્ત્ર' અંગે લુદા લુદા પ્રયાસો થયા. પણ આ પ્રયાસોમાંના ઘણાખરા તો દષ્ટિવિહીન માણસો તેમજ અર્ધાગ વાયુથી પછડાયાથી જેમની આંગળીઓ કમજોર થઈ હોય તેઓ માટે હતા એમ કહી શકાય. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૬ દરમિયાન જ આ ચન્ત્ર બીજાંએને ઉપયોગી થાય એ અર્થમાં કંઈક પ્રગતિ થઇ તે વિષયમાં મી. બીચે પોતાના પત્રમાં એક લેખમાંના લખીને સારી જગતી કરેલી. એ લેખમાંના, લેખક પોતે શોધક તેમજ અમદક લેવા ઇચ્છનારાઓને સલાહકાર હોવાથી, ધણી જ મહત્વનો નીવડી.

મી. બીચેની આ બાબતમાં એવી કલ્પના હતી કે, 'કેટલાંક વર્ષો પછી નાનાં છોકરાં છોકરીઓને અક્ષરો ધૂંટવા નહિ પડે, ફક્ત પોતાની સંઘી જ ધૂંટી પાશે.' એમણે પોતાના ચન્ત્ર માટે 'સાહિત્ય-પિયાનો' નામ સૂચવેલું. તેમના લેખો તેમજ ચન્ત્રથી 'ટેક-ચન્ત્ર'ની શોધમાં ઘણો જ ઉત્સાહ આવ્યો અને બધા શોધકોનું ધ્યાન એ તરફ આકર્ષાયું. તેમની પદ્ધતિને અનુસરી બીજાં પણ યુરોપીય-અમેરિકન છાપાઓએ પોતપોતાના શોધકોને જગત ચવાની ઘોષણા કરી અને પરિણામે કીર્તિ અને દ્રવ્ય મેળવવાને આ વિષયમાં સંજગત હરીફાઈ જાગી-અને પ્રગળે સારા ચન્ત્ર મેળવવાનો ફાયદો થયો. [ચાહુ]

કેમ માણું ?

રમણ વ્યાસ

હું માનવી જો અહીં આસુ માર્ગે,
હસું સદા,—જીવન એમ માણું;
રૂઢન તણી એક પળે ય ના તો,
ફેડો મુખનો સ્વાદ જ દેમ નાણું ?

કુદરતની ગતિ અકુળ છે. આજે તે જેમને ફૂલની માળથી વધાવે છે તેમને જ આવતીકાલે તે પગની ટોકરે ચડાવી શકે છે; જેમના મરતકે આજે તે ફસીને તાજ થોં છે તેમની જ છાતીમાં આવતીકાલે તે શળો બોંટી શકે છે.

ગમ્મદાલની ક્રૈય સંસ્તનતના શિરોમણિઓ—આજે તેઓ લશ્કરી અદ્યક્ષ સમક્ષ મુન્હેગાર તરીકે ઊભા છે. ગમ્મદાલનાં આન્દ્રે મોર્વા જેવાં માહિત્યરત્નો કે મોર્મ પ્રિમોર્ષ જેવી જગનામાંકિત વિદુષીઓ—આજે તેમને વસવાને શાંતિ કે સન્નામતિભર્યું રથ નથી. ને કુદરતની આ લીલા આજની નથી. તે સુજનજૂની 'ને હમેશની છે.

તેના પ્રમાણુ મારે. પોતાના જ રાજ્યવનમાં ખૂનનો ભોગ 'બનતાં' મહાન સીકરથી માંડીને કુદાડીથી મરતક કપાવતા આલ્સ ને લૂઈ કે સેન્ટહેલીનાની કેદમાં દુઃખદ થયે પામતા નેપોલિયન સુધીના ઇતિહાસનાં હજારો પાનાં ખુલ્લાં છે. ને ઇતિહાસને દૂર રાખીએ તોય કુદરતની એવી લીલાનાં ભોગ બનેલાંની વર્તમાન સંખ્યા પણ ઓછી નથી.

રૂપેનના સાર્વભૌમ રાજની કુદૃશા હજી દશકા પહેલાંની જ વાત છે. એજ રીતે હિન્દની બ્રિટિશ સંસ્તનત પર આક્રમણ કરવાનાં રૂપેન સેવતા અધ્યાન-પતિ અમાનુષ્યાદને ગાદી તજીને ભાગી જતું પડ્યું-છટલીમાં આશરો શોધ્યો પડ્યો' એ પ્રશ્ન પણ એટલો જ તાજ છે.

૧૯૧૪ ના જગતયુદ્ધનો રથપતિ કેસર જ્યારે પોતાની શહેનશાહત તજી ગયો, તે હોલાડાંના આમનિવાસમાં તેણે લાકડાં કાપવાનો અવસાય સ્વીકાર્યો ત્યારે તેના કોડી ભક્તોમાંથી કોઈ તેના માથી ન બાંધ્યો.

૧૯૨૨ ની જર્મન ચૂંટણીમાં જેણે કેવળ હીન્ડનબર્ગ ને હીટલરથી જ ત્રીજે નંબરે ઊભી જર્મન પ્રજામાંથી ૫૦ લાખ મત મેળવ્યા તે ચક્ષુષ આજે હીટલરની કેદમાં સડે છે. ને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ, ક્રૈય વકીલસમુદાય ને ખુદ સ્ટેલીને એને હોડાવવાને દૃઢ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

થોડા જ સમય પૂર્વે સિયામમાં, એથીસીનિયામાં, આફ્રોનિયામાં, રૂમાનિયામાં ને તોર્કમાં જે પ્રજાની સમાન લેખાતા એવા તે તે દેશના પરદેશવાસી રાજવીઓને આજે પોતાનાં કુકુબે પશુ ભારરૂપ થઈ પડ્યાં છે. એ જ રીતે એફરલેવેરિયાનો પ્રમુખ ને બેલ્જિયમનો શહેનશાહ—એક આજે અમેરિકામાં પંતુછપે છે, બીજો પોતાના જ ઘરમાં હીટલરનો મહેમાન બન્યો છે.

જગતની વધુમાં વધુ અંધર્પર્યંપત, સુંદર ને સાદી એવી હોલેન્ડની રાણી વીલ્હેમીના આજે દેશવટા ભોગવી રહી છે. એક દિવસે પોર્ટુગલમાં જેની આઠા શિરોવંદ મનાતી એડી મહારાણી એમીલી આજે પતિને ગુમાવીને ક્રાંસના ગામડામાં વસે છે.

પેરમાં ૫૬૨ વર્ષ પૂર્વંત અજાધિન સત્તા ચલાવનાર ઑગસ્ટ લીગીયા થોડા જ

મહિના પૂર્વે કેદની બીધણી યાતનાઓથી મરણ પામ્યો. તેનો બાલપુત્ર હજી કેદમાં જ સડે છે. એક દિવસે હંગેરીનો તાજ વિનાનો સહેનશાહ લેખાતો મહામંત્રી બેલાકન સાઈબીરિયામાં દેશવટે રખડે છે. ને પોલાંડમાં એટલી જ અબાધિત મત્તા ધરાવનાર પરદેશમંત્રી કર્નલ બેક હીટલરના હાથમાં ઝડપાયો છે.

યુગોસ્લેવિયામાં આજે પીટર રાજ્ય કરે છે. પણ ત્યાનો ખરે રાજા ને પીટરનો કાકો પ્રીન્સ ન્યોર્જ બાઈટીક-બ્રુચિ પર આવેલા લોખંડી રીશ કિલ્લામાં પશુની જેમ પુરાઈને પોતાના દિવસ ગણી રહ્યો છે.

એક દિવસે ત્રોગાકોનો નેપોલિયન ગણાતો અખંડુલ ક્રીમ આજે માડાગારકાર સમીપના બેટમાં પાંજરાના સિંહની જેમ આંટા મારે છે.

એબીસીનિયાના સહેનશાહ તરીકે હેલ સીલાસીને જગત ઓળખે છે. પણ એક દિવસે 'બુડાનો વિજયી સિંહ' લેખાતા હીજ યસુનો એ જ સિંહાસને રાજ્યાભિષેક થયેલો. દેશમાં ફાટી નીકળેલ બળવાએ તેને સિંહાસનેથી ગબડાવીને કેદમાં પૂર્યો. પંદર વર્ષનો કારાવાસ ભોગવીને તે બિમારો સ્ત્રીવંશે ૧૯૩૨ માં બપોરે કેદમાંથી નાસી છૂટ્યો ત્યારે તેને પકડવાને ૩૦૦૦૦૦૦ લશ્કર દોડાવાયલું.

અલેક્ઝાંડર હુમાએ જેને પોતાની મતોરમ્ય નવલકથામાં અમર કરેલ છે એવા સેવોયના વીર ડયુક ને ગેરીબાંડી પણ જેની આઘાતને શિરોવદ્ય માનતો એવા ઇટલીના નરપતિ ને ઉદ્ધારક વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનો વારસ આજે પોતાના જ પ્રધાન મુસોલિનીના તાબેદાર જેવો બની ગયો છે. વિદ્વાનવીર આઇન્સ્ટીન કે સાહિત્યશિરોમાંથી છુડીગને આજે પોતાની માતૃભૂમિ પર પગ મૂકવાનું સ્થાન પણ નથી.

સ્ટેલીનને બ્યારે કોઈ પિછાનતું પણ નહોતું ત્યારે લેનીનના મિત્ર ને સાથી તરીકે યુદ્ધો જીતનાર ને રશિયાનું તંત્ર ચલાવનાર દ્રોટરકીનું વર્ષોના દેશવટા પછી રેડાયલું લોહી હજી તો ઠંડું પણ નથી. ઓસ્ટ્રિયાના ડોલ્ફસ ને શુસ્તીગના લોહી પણ હજી એટલા જ તાજ છે.

મુસોલીનીના ઇટલીમાં, સ્ટેલીનના રશિયામાં હીટલરના જર્મનીમાં કે ફોકાના સ્પેનમાં -ઉદય પૂર્વે તે તે દેશના બૂધણરૂપ લેખાતા સંકડો અમીરો, અમરણીઓ કે મંત્રીઓ આજે કેદખાનાઓમાં સ્થગે છે.

કુદરતને મન તાજની કિંમત આટલી અને આવી છે. છતાં માનવીને જો એમાંની એકાદ પાંખડી પણ હાથ ચડી જાય તો તે જાન પણ ચુમાવી બેસે છે. ગણિકાનાં પ્રસન્ન નયનોમાં જાન બૂલેલા ધનિકને જેમ આવતીકાલે ગરીબ બનતાં તે કેવી લાતો લગાવશે તેનું જાન નથી રહેતું, તેમ કુદરતનાં પ્રસન્ન નયનોમાં અજાણલા લાગ્યશાળીને આવતીકાલે જાગ્ય પરવારી જતાં કેવી ઠોકરે ચડતું પડશે તેની સાન નથી રહેતી.

કોઈક પ્રમંજે માનવી તાજની વાસ્તવિક કિંમત ચમક જાય છે ને પછી ઠાં તો તેને અનાસક્ત ભાવે ધારણ કરે છે ને નહિતર તજ દે છે.

આર્યાવર્તમાં અનાસક્તભાવે તાજ ધારણ કરનારાઓ કે તેને તજનારાઓ હજીરોની મંખ્યામાં થયા છે. ને પ્રિટનપતિ એડવર્ડ આઠમાએ પ્રેમને ખાતર સિંહાસન તજ દીધું એ પ્રસંગ હજી એવો ને એવો જ તાજે છે.

[૧]

એક રોજ એક માસિકના તંત્રી સાગરનાન કરવા દરિયાકિનારે ગયા. દરિયાની અંદર ફૂગફી દેતાં તંત્રીરાજ ગોથાં ખાવા લાગ્યા ને ભરતી વિશેષ હોવાથી એ-ચારવાર ખાઈ પાણી પણ પી ગયા. એક શિખાઉ છોકરો કે જે 'રેલો ફેલેક્સ' કેમેરાવતી પાણીનાં મોર્નમાં ગડથોલાં ખાતા તંત્રીરાજના ફૂગતી વેળાના જુદા જુદા પોઝ લાઇ રહ્યો હતો તે વેળા છોકરા પ્રતિ હાંક મારી તંત્રીરાજ બોલ્યા— 'ઓ છોકરા! તું આ વખતે ફોટા ન લે! તારો કેમેરા એક બાજુ મૂકીને મને બચાવ!'

- ફોટોગ્રાફી શીખતા પેલા છોકરાએ તંત્રીરાજને પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યા. છોકરાનો ઉપકાર માનવા તંત્રીરાજ બોલ્યા— 'માગ! ઓ છોકરા માગ! તે' મને શ્વતદાન આપ્યું છે, માટે તારે જે જોઈએ તે માગ!'

છોકરો— 'તમે જ્યારે મારા પર બહુ જ પ્રસન્ન છો ત્યારે બસ એટલું જ માગું છું કે મારા-લીધેલા દરેકે દરેક ફોટાઓ દર મહિને આપના સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં પ્રગટ થતા રહે એવો પ્રબંધ કરો! તમે જણો છો કે હું શિખાઉ ફોટોગ્રાફર છું, મને ઉત્તેજન આપવું તે આપનું કામ છે.'

તંત્રીરાજ— 'અરે છોકરા! તે' બહુ જ ખરાબ માગણી કરી છે! તારો એ માંગણી કું કમ્પ્લ કરી શકનો નથી. એના બદલામાં તું મને પાછો દરિયામાં ધોલો દે!'

[૨]

એક મિત્ર— [ધણા દિવસોની મુલાકાત પછી] ઓહો! તમે ક્યાં હતા! કેમ દેખાતા મહેતા! મઝામાં હોને!

રશિયાના અલેક્ઝાંડર પહેલાને લાગેલું કે તાજ એ સોનાનો નદિ પણ માંડાનો મુગટ છે. પણ તે હોડવાની ધમ્જા છતાં તેને પ્રમંથ ન માંપડ્યો. ને તેણે જીવતાં જ પોતાનું મૃત્યુ જાહેર કરાવી પોતાની રમણાવધાવા કદાવી ને ઉત્તરાધિભરી માદીએ બેઠા પછી તે શાંતિ ત્રેગરવાને સાર્વજનિકિયાના રજામાં ચાલ્યો ગયો. સ્વીડનપતિ ફીરડીના ને પ્રશિયનપતિ ચાર્લ્સ પાંચમાએ પણ એ જ ઉદ્દેશથી ગ્રમ રીતે પોતાની માદીઓ તજ દીધેલી.

શામન સેનેટર સીમીલસ ૬૯ વર્ષની વયે પોતાનું સેનેટર પદ છોડી ગામડામાં ચાલ્યો ગયેલો. સાન વર્ષ પછી તે અવસાન પામ્યો. તેણે પોતાની કબર પર લખાવ્યું: "સીમીલસ — જે જન્મમાં રહ્યો ૭૬ વર્ષ; પણ જીવ્યો સાન વર્ષ."

બીજો મિત્ર—હું કાશ્મીર દેશનાં દર્શને ગયો હતો.

પહેલો મિત્ર—ત્યારે તો તમે તમારા કાશ્મીર દેશના પ્રવાસ દરમ્યાન કેમેરા સાથેજ રાખ્યો હશે?

બીજો મિત્ર—હા, દોસ્ત! મેં શ્રીનગર ગ્રેયું, દોઢ સપ્તાહ નીરખ્યું. કાશ્મીર દેશના અત્યંત મુદ્દરતી સૌંદર્યનાં દર્શન કરવાની બહુજલિલગત આવી! વાહ! શું મુંદર દરેશોની હારમાળા!

પહેલો મિત્ર—ત્યારે તો તમે તે મુંદર દરેશોના ફોટાઓ તમારા કેમેરામાં ઝડપી લીધા હશે?

બીજો મિત્ર—અરે યાર! કાશ્મીરમાં એટલું બધું ધુમ્મસ પડે છે કે હું કાંઈ પણ નજરે જોઈ ન શક્યો, તો ફોટાઓ તો કેમ લઈ શકું? મને લાગે છે કે કાશ્મીર દેશમાં બહુજલિલગત ધુમ્મસ પડતું હોવાથી કોઈ પણ માણસ ત્યાંનાં મુંદર દરેશોના ફોટાઓ લઈ શકતું નથી.

[૩]

એક માસિકના તત્ત્વ—તમારા તમામ ફોટાઓ જોયા પછી હું સમજી શકું છું કે તમારું કામ વિશેષ તો હાસ્યરસના માસિક કે અઘવાડિક માટેજ છે તમારા ફોટાઓ તો માસિકને શોભે એવા છે.

ફોટોગ્રાફર—હા, આપ કહો છો તેજરાબર છે.

તત્ત્વ—ત્યારે અત્યારસુધીયા કોઈ પણ પત્રમાં તમારો એક પણ હાસ્યરસિક ફોટો કેમ જોવામાં આવ્યો નથી?

ફોટોગ્રાફર—હા, પણ મારા ફોટાઓ કોઈ પણ પત્રમાં કોઈ દિવસ પ્રસિદ્ધિ પામતા જ નથી?

તત્ત્વ—તેનું કાગળ શું? શું તમારા ફોટાઓ ખરાબ હોય છે?

ફોટોગ્રાફર—ના મારા ફોટાઓ ત્યારે તત્ત્વ પાંજ મોકલે છે ત્યારે જવાબમાં જણાવે છે કે—તમારા ફોટોગ્રાફી અને એટલા બધા હસ્યા છીએ કે હવે જમારે જમારા વાંચક વર્ગને હસાવવાની જરૂર લાગતી તરી.

તત્ત્વ—ત્યારે મારું માનિક તો સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચે છે, એટલે કોઈ હાસ્યરસના માસિક માટે દ્રાવ કરો!

[૪]

ટપાલી—સાહેબ! દિવાળીની સજામી!

ફોટોગ્રાફર—દિવાળીના પવિત્ર તહેવારોમાં હું તમને સજામી તરીકે આ બે ફિયા આપું છું.

ટપાલી—[સજામી સ્વીકારતા] ઉપકાર થયો સાહેબ!

ફોટોગ્રાફર—ત્યારે એમ કર! આવતીકાલે ટપાલ લઈ રુડુડિયો પર આવે, ત્યારે મારા માટે ટપાલની થોડીક ટીકટી લઈ આવજો!

ટપાલી—ત્યારે દિવાળીની ખુશાલીમાં મારા માટે એક મુંદર પોંજ પણ પાડી આપજો! સમજ્યાને!

[૫]

ફોટોગ્રાફરનો નોકર—[મનુના આપને] મનુબાઈ ઘરમાં છે કે?

આપા—કેમ શું કામ છે?

નોકર—આ બીજા આપનું છે.

આપા—વળી શાનું બીજા છે? મનુબાઈ તો અત્યારે જો.

નોકર—મનુભાઈએ મારા રોઠ પાસે એક ફોટો પડાવ્યો હતો. તે ફોટો, તથા તેનું બીલ દેવા આવ્યો છું. બીલ આ રહ્યું... પૈસા અત્યારે આપો છો?

બાપા—શું મનુભાઈને આ જાણી ગમી છે?

નોકર—હા. પણ હજી તેના પૈસા આપવા બાકી છે.

બાપા—હું ધારું છું કે તે પણ મનુભાઈને આપાદ ગમી ગયું છે!

[૬]

ફટલાક જીવાનિયા મ્યુઝિયમ જોવા ગયા. ટોળામાંના એક વિદ્યાર્થીને એક ચિત્ર જોતાં ૨૦ થી ૨૫ મીનીટ લાગતી હતી. જેથી બધા વિદ્યાર્થીઓ તે કલાકાર વિદ્યાર્થી પર ગુસ્સે થતાં બોલ્યા—‘અરે! એક ચિત્ર જોવા પાછળ આટલો બધો સમય વ્યતીત કરે છે! હજી તો ધણું જોવાનું બાકી છે, તો પછી આટલું બધું થોડા સમયમાં શી રીતે જોઈ શકીશ?’

ફલાકાર વિદ્યાર્થી—‘હા બરાબર છે. મને એક ચિત્ર જોતાં લગભગ ૨૦ થી ૨૫ મિનિટ થાય છે. તેટલાંજવાર તમને બધાવને એક ચિત્ર પાસેથી બીજા ચિત્ર પાસે જતાં થાય છે.

[આ સાંભળી બધા ચૂપ થઈ ગયા ને પાછા ચિત્ર જોવામાં તદ્દતીન બની ગયા.]

[૭]

ફોટોગ્રાફર—[ફોટો પડાવવા આવેલી બાનુને] તમને વધારે કયો પોઝ પસંદ છે?

બાનુ—હાથમાં જત્રી લઈને ફોટો પડાવવાનું મને બહુ ગમે છે.

ફોટોગ્રાફર—એમ કેમ વાર! તેનું કારણ શું?

બાનુ—હું અને મારો ધણી ધણાં જ જૂલકણાં સ્વભાવનાં માણસ છીએ. એ ન્યારે બહાર જાય છે ત્યારે ધરતી જત્રી કર્યાં જ જૂલતા આવે છે, ને ધણીવાર એ ન્યારે બહારથી આવે છે ત્યારે જૂલથી કોઈની જત્રી લેતા આવે છે. આ બાબત ઉપર હું રોજ તેમને વાઢી આપતાં જૂલો મળે છે. એટલે મારો એક ફોટો જત્રી સાથે પાડી આપો, જેથી એ ફોટો ન્યારે જોઈએ ત્યારે અમને બંનેને જત્રી વિષે વાદ રહે!

[૮]

ફોટોગ્રાફરની સ્ત્રી—ધણે જ ગુસ્સા ફોટો પાડ્યો છે. જાણે આબેહુજ કુદરતી દરખો નમૂનો! પણ હું ધારું છું કે તમે ફોટામાં જે ઘેટાંનું જૂથ બતાવ્યું છે તે તો જોનારને આકાશ માંહેના વાદળો જેવું દેખાય છે!

ફોટોગ્રાફર—ઠાણ કહે છે કે તે દરખ ઘેટાંના જૂથનું છે! અસખત જે દેખાય છે તે આકાશ માંહેનાં વાદળો જ છે.

લેખક-લેખિકાઓને—

મુખ્યગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના મંત્રીઓ તરફથી, ‘શરતચૂડથી કોઈને આમંત્રણ મોકલાવાં રહી ગયાં હોય તો, તેમાં લેખક-લેખિકાઓને પણ, પોતાના નિબંધો, ૨૦ મી નવેમ્બર સુધીમાં, ‘મંત્રીઓ-ગુ. સા. પ. સં. ભારતીય વિદ્યાલયન, અંધેરી, મુંબઈ’ એ સરનામે મોકલી આપવાનું મહેર નિમત્રણ પ્રગટ કરવા વિનંતિ થઈ છે. ગુજરાતી ભાષા-બહેનોને આ વિષયમાં પૂરતો સહકાર આપવા આગ્રહમયું ઇચ્છન છે. તેમાં ભાગ લેવા ઉત્સુક ભાષાબહેનો નિબંધનું મંસૂમ-૨૫ ને તેનું મથાણું પંદરમી નવેમ્બર પહેલાં મોકલાવી આપે એ ઇચ્છનાય છે.

શાન્તિના દૂત લેખાતા મી. જ્યોર્જ લેન્સજરીએ મૃત્યુ પછી વચાયલા તેમના વીલમાં બહેર ક્યું છે કે—

“મારા શરીરને બાળાને તેની રાખ દૂર દૂરના સાગરો ને જમિ પર ઉઠાડી દેવો.— ઇચ્છાંડને હું ખૂબ આહું છું તેને જગતનું એક નંદનવન માનું છું. છતાં હું આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી છું. મને એમ માનવું ગમે છે કે હું એની વિશ્વવ્યાપી જિદગીનો એક અણુ છું કે જે કોઈક દિવસે જાતિનાં, ભાષાના ને અર્થના બધાનો નોડી માનવજાતને જીવન અને મૃત્યુમાં એકતાન આનાવશે.”

x

x

x

સર રાધાકૃષ્ણ અમદાવાદની તેમની વ્યાખ્યાનમાળામાં જણાવે છે—‘આજે યુદ્ધ આવી રહ્યું છે અને એને આપણે અનિષ્ટ સમજીએ છીએ. પણ તે સાવ નિરુપયોગી નથી જગતને શુભતર બનાવવાની એ તો એકે શસ્ત્રક્રિયા છે આપણે જુડી સલામતીનાં ધેનમાં પડી રહ્યાં છીએ; પણ જીવનની યાત્રાનો પથ નિશ્ચિત નથી. આ યુદ્ધ એ શીખવાડી દીધું છે કે જે સંસ્કૃતિ આર્થિક સરક્ષણ ને ભૌતિક શ્રેષ્ઠતા બક્ષવાની હતી તે નિષ્ફળ નીવડી છે, કેમકે તે પોલી હતી. એની પોષણતાએ આ યુદ્ધ સર્મગ્યુ છે, અને યુદ્ધને અંતે દુનિયાનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હશે. એ દુનિયાને મગ્નમય બનાવવાને આત્માનું ગૌરવ આંકનાં શીખવું પડશે.’

x

x

x

ઓગસ્ટ મહિનામાં જેનું ખૂન થયું, ને આ અંકમાં જેની જીવનરેખા પ્રગટ થઈ છે, તે જગવિખ્યાત ક્રાંતિકારી દ્રોટરકીની ખોપરીમાંથી મગજ કાઢી લેતાં તેનું વજન ૩૦૪૪ પાઉન્ડ થયું છે. આ જ રીતે પૂર્વે પણ નામાકિત આગ્રણીઓના મગજ કાઢી લાઇ તે જળવો રખાયાં છે. તેમાં દુર્જનેવના મગજનું વજન ૪૪૩૫ પાઉન્ડ, બાયરનનું ૩૦૬૮ પાઉન્ડ, કાન્ટનું ૩૦૫ પાઉન્ડ, શીલ્ડનું ૩૦૪૮, ડાન્ટેનું ૩૦૧૪ પાઉન્ડ ને આનાતોલ ફાન્સનું ૨૦૨૪ પાઉન્ડ વજન થયું છે.

દ્રોટરકીનું હૃદય કાઢતા તેનું વજન ૧૦૧૩ પાઉન્ડ થયું છે.

*

x

x

x

તાજેતરમાં હોલીવુડની નામાકિત નટીઓનો, તેમને કેવો પતિ પસંદ છે તે સંબંધમાં મત પુછાયેલો. તેમાં કુલ ૧૮ મતમાંથી દશ મત વીર પુરુષને ફાળે ગયા. ને તે પછી વધારાના રહેતા આઠ મતો અતુકમે મુદ્દર, ધનિક, શુદ્ધિમાન, શ્રેષ્ઠ ને હમમુખાને ફાળે આવ્યા. શાંત પુરુષને એકે પણ મત ન મળ્યો.

x

x

x

ક્રીસ્ટોફર રમીયનાં માતૃપિતા તેને સાત વર્ષની વયનો મૂકીને મરી ગયેલ. મરતી વખતે તેઓ અમેરિકાની અનાથ-કોઠેને પુત્રના લાગન-પાલન માટે સિતેર લાખ ડોલર સોખતાં ગયેલ. તે પ્રસંગે ત્રણ વર્ષ વીત્યા છે ને તે ત્રણ વર્ષમાં તે કોઠે તે કુમારના ઉછેર પાછળ ૧૭૦૧૬૪૦ ડોલર ખર્ચાં નાખ્યા છે.

કલા-સાહિત્ય— :

આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી જાગરદારની વરણી: [અભિનંદન.] ભાવનગરમાં શ્રીમતી સરલાદેવી શારાભાઈના પ્રમુખપદે ઊજવાયેલું નૂતન જ્ઞાતશિક્ષણ સંમેલન અમદાવાદમાં ડૉ. ડી. શાહના પ્રમુખપદે મળેલી માધ્યમિક શિક્ષક-પરિષદ. કલકત્તામાં-હિન્દી મ્યુઝિયમમાં 'દક્ષિણ હિન્દનાં પંચ ધાતુનાં ખાવલાં'. પર શ્રી અજિત ધોળનું અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવચન. અમદાવાદમાં, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આશ્રયે, શ્રી સુનીતિકુમાર ચેટરજીનાં ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાનો. મદ્રાસમાં, મૌર્યકાલીન સંસ્કૃતિ અંગે શ્રી રાધાકૃષ્ણ મુકુન્દનાં ભાષણો, ઉદેપુરમાં, રાજસ્થાન હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી, શ્રી ગિરનધિરજીજી, રાજસ્થાની સાહિત્ય અને સાહિત્યશરણોના પરિચય કરાવતું, મનનીય ભાષણ. કવિવર ન્હાનાલાલે કુસ્થેન મદાકાવ્ય શંખેથી કર્યું તે અંગે અભિનંદન આપવાને સાન્તા-કુઝમાં ઊજવાયેલી સાહિત્યોત્સવ: માધ્યસેરના અખિલ હિંદ કલા પ્રદર્શનમાં, શ્રી, કનુદેસાઈ ને શ્રી, હનનસાહ નંદવનાં ચિત્રોને અપાયેલાં પારિતોષિક. મુંબઈમાં ઊજવાનાર ધનપ્રમુખસાલ મહેતાનો વનપ્રવેશોત્સવ. કલકત્તાની મંદાઓદિ સોસાયટી ૧૯૪૧માં, સંસ્થાના સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે 'A Golden Book of Buddhism' પ્રગટ કરશે. ડીસેમ્બરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં વડોદરામાં ભરાનારૂં ઐતિહાસિક પ્રદર્શન. પંચજની વિદ્યાર્થી-સાહિત્યસભાએ નવેમ્બરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં સમસ્ત હિંદ વિદ્યાર્થી સાહિત્યસભા બોલાવવાનું ઠરતું છે. બનારસમાં ભારતીય ઇતિહાસ-સંધર્મી સભામાં વીસ પુસ્તકોમાં આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય થયો છે. હિંદી તરુણાનનો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાને, સર રાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપદે ને, ગદામહોપાધ્યાય વિદ્યુશેખર શોએના મંચીપદે, બંગાળ-વિદ્યાર્થીના આચાર્યોની એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે. અમેરિકન નેશનલ એસોસીએશન ઓફ સાયન્સ-રાઈટર્સ'ના પ્રમુખપદે લાલા ગોવિન્દ ખિહારીલાલની વરણી થઈ છે. સ્ટ્રેફર્ડ હવાન ખાતે બિટને ઊજવેલી મહાકવિ શેક્સપિયરની પ્રતિમાર્પિક જળંતી. ગ્રંથત ૨૦૦૦માં વિદ્યગ-જળંતી ઊજવવાને ગુજરાતમાં સર થયેલી હીન્નલાલ: [તે પહેલાં વિદ્યમનો આદર્શ સિદ્ધ કરી લેવાય તો જ તે જળંતી સાર્થક નીવડે.] મદ્રાસપુરમાં ભરાનારી મહારાષ્ટ્ર બોલપટ પરિષદ. બોલપટ-સંવાદોના લેખકો અને પ્રચારકોમાં જાગેતા મનોરંજક આંતર-વિમલ: એક પક્ષ કહે છે, 'ચીનરવામાં આવેલા પાંદરાનું મોં અમારા મોં સાથે મળતું આવે છે': [તે એ રીતે બોલપટો માનવપશુની એકતાનો જાત્ર આદર્શ સિદ્ધ કરે છે.] કલકત્તાની શ્રીમ ક્રેપેરિશન ઓફ ઇડિયાને ત્યાંના એક ચટ્ટુદરચે રૂ. ૨૦૦૦૦૦ ખદખા છે. [નાણાંનો પ્રવાહ પણ સમિત પન્થે વળતો લાગે છે.] અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓને હિન્દનાં દરરો ખતાવવાને, ૨૦૦૦૦ માર્ચસનો મોટા-પ્રવાસ કરીને તૈયાર કરાવેલી, અટ્ટી લાખ શ્રીટ લાંબી શ્રીઓ સંસ્કરણ માટે હામીવુડ પહોંચી ગઈ છે: [ભવિષ્યમાં અટ્ટી સાસન ગણાવવાને આવતું પડે તો એ અભ્યાસ

ખરખર ઉપયોગી નીવડે] જગવિખ્યાત સાહિત્યકાર એચ જી વેલ્સે, પોતાની તાજેતરની 'અમે-
રિકન મુલાકાતમાં, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રાજ્યની ત્રિજો અંધમા કરેલી યીકા સામે, અમેરિકન પ્રતિનિધિ-સભામાં
કપકાની દરખાસ્ત મુખાણી છે કવિવર ટાગોરે વર્તમાન મુદ્દલીલા પ્રત્યે દર્શાવેલા પ્રુણ્યપ્રક્રોષ-
પટના મુખ્યિયમમાંથી ચોગવવ સિક્કાનો ચોલીસે હેવટ પતો મેળવ્યો છે તાજમહાવના
મુખમટને નુકશાન પહોંચેલુ જણાતા અમારકામની કચેરી વ્યવસ્થા 'ટર્મિરે હિન્દ' પત્રના
તંત્રીનું અવસાન. મીનેમા-સ્ટાર રોમ મીકમ ફ્લોરેન્સ ખાતે મોટર-અકસ્માતમાં મળ્યુ
પામ્યો છે ગટર મુકાદમ 'મીસ મેચોનુ અલસાન થયુ છે [દિલગીરીની વાત છે કે યમે
એ નિદુષી સજારીનું ચડિયાતાપણ ન કબૂલેયુ] અમદાવાદમાં આવનાર નેવેગ્યરમાં રમાનારી
મેચો. વડોદરા-સાહિત્યમંડળે આ વર્ષના સગ મનુલાઇ ઇનામી નિવધના વિષય તરીકે
'એકૂતની કરજઅસ્ત રિયતિ, તેના કારણે અને ઉપાયો' એ વિષય પસંદ કર્યો છે

દેશ-ગાંધીજીની દો-નણી નીચે મહામલાએ કરેલા વ્યક્તિગત મત્યાગ્રહનો નિશ્ચય,
પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે આચાર્ય વિનોબા ભાવેની પસંદગી, તેમણે તે અંગે કરેલા ભાષણ,
હેવટે તેમની ધરપકડ ને તથા માગની સાદી સજન સ્થિતનની મશદૂક શતિવાદિની મોદિવવા
પેન્કદરટ ને સર શ્રીલીપ હારોંગ, મહાત્માજી પર સ્થિતનને મદદ કરવા અંગે, વિનતિપત્ર
મોકલાવે છે [હિન્દને મદદ કરવા અંગે એનાં જ ચિંતનીપત્રો તેઓ પોતાના મનીઓ પર
મોકલાવી આપતા હોય તો?] મહાદેવ દેસાઈ જેલ-નિવાસી શ્રી સુભાષ બોઝની
મુલાકાતે. શિસ્તભંગ માટે, શ્રી શરદચંદ્ર બોઝને ધાગરાજાકીર મહામલા પક્ષમાંથી બરતરફ
કરવામાં આવ્યા છે મરદાર પટેલે શ્રી વિદુલભાઈ દરટ ફંડમાંથી રૂ એક લાખ મહાસભાને
બદ્યા છે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ અંગે નડિયાદમાં તેમનું પ્રેરણાજનુ ભાષણ સગ નરેન્દ્રનાથ સગકાર,
અમરનાથ જલ્દા ને સર મીનિવાસ આયગર્ના અદિસાવિરોધી ને મુદ્દપ્રેરક ભાષણો.
પત્રનખના ના ગવર્નર મુદ્દફળામાં મદદ અંગે દિદી પ્રગળેા ધર્મ સંમળને છે શ્રી. અ.વિદ
ધોયે મુદ્દ-ફળામાં રૂ. ૫૦૦ ની મદદ મોકલાવતા લોકશાસનવાદના વિજયની વાછના દર્શાવી
છે. સર સિક્કદ પાકીરતાનની યોજના પ્રત્યે નાપગદગી દર્શાવે છે ને રૂ. ૫૦ ની ખાદી-
દંડીઓ પણ ખરીદે છે: [રાજકારી કૂતેદના અનેક માર્ગ છે] દિંદુ-મુસ્લીમોમાં ભાઈચારે
ફળવવાને કરાંચીના મુસ્લીમોએ ઇદના બોળન-સમારભમાં દિન્દુઓને પણ નિમત્રણ
મોકલાવવાનું ફરાજ્ય કે [અકગર્ના આમતરોએ કરતાં પણ વધુ સુદર દતા] જગાળ ધાગમલામાં
અનાયાશ્રમે ને વિધવાશ્રમેએ પગવાના મેળવવા જોઈએ એ મતસભનું બીલ જનુ થયુ છે
વડોદરામાં સોઈકવ-વેગ મામે ઉમ્ર ઝુંમેસ. જમ્મુમાં દશ કરોડ ટન કોલસો આપી શકે
એવી ખાજોની તપામણી કાઠિયાવાડી ગભ્યોની રીજેટ-પદ્ધતિ ફરીથી શરૂ કરવાની તમન્ના.
મુખ્યમાં વિવાંપતી દારૂના જૂના પીકાનાળઓએ ફરીથી ઇન્નરે માગતાં, દારૂમધીના બિન
કાયદેસર અમલથી પોતાને આવેલા નુમ્સાન અંગે ૩ દશ લાખનેા દાવો નોધાયો છે
રાણી છાપના રૂપિયા ને અધેની પાઠા જેચી લેવાની અગકારે જાહેર કરેલી આર્થિક નીતિ.
તાતા એગ-સર્વોસ મુમર્ષ ને દિલ્લી વચ્ચે ભાડામાં ૨૫ ટકાનેા થટાડો જાહેર કરે છે.
[હિન્દની-અલખસ પરદેશી માવિર્કોની-રેલવેઓને આ આર્થિક નીતિ નથી સ્વતી] અમદાવાદ
જમ માલિકીનેા ઝગડો ધીમે ધીમે વિગટ-સ્વરૂપ ધાગ્યુ કરે છે અમદાવાદના નવા રૂ
ખગરે પાજગપોગનેા લાગેા મટાડવા જતા જૂના રૂ ખગરે તે મમૂળગેા બધ કર્યો છે.
સિંધ-સક્કરમાં દિન્દુઓ પર ચાકુ ખૂની કુમના મુમર્ષ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વરસાદ ને

વાવાઝોઝાનું બંધકર તોફાન. મુંબઈમાં ઓસ્ટ્રેલિયન સૈનિકોએ પ્રજા પર ગુનારોનાં અનેકવિધ અત્યાચારો : [રોકડી પ્રજાનું જંગલમાં ફાઈ જ નથી હોતું.] પેશાવરના રેડિયો-મથકને લાગેલી આગ. કચ્છમાં મુંગાં પ્રાણીઓની દિસા સામે આદરેલા ઉપવાસના પરિણામે, જૈન-મુનિ કેસરીમલજી સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. મુંબઈના દાનવીર બાણુ નાનકંદેદજીએ અવસાન સમયે પેદર લાખનું ધમાદા-વીસ કર્યું છે.

પરદેશ-ગી : એમરીને - હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંબંધમાં નવું નિવેદન કરવાનું નથી : [એનું નામ શાંતિ !] પાર્લામેન્ટ સમક્ષ યુદ્ધ માટે એક અબજ પાઉન્ડની નવી માગણી મૂકતાં-સર કીંગ્સલી વુડ યુદ્ધ એંગે સ્થિતનતા દૈનિક અર્થ તેવું લાખ પાઉન્ડ જણાવે છે. ચાલુ વરસે અમેરિકાએ સંરક્ષણ અર્થ અંગે કુલ બાર અબજ ડોલરની જોગવાઈ કરી છે : [સંસ્કૃતિનો સંરક્ષણ !] અમેરિકામાં ૧૬૦ લાખ માણસોએ સૈન્ય બરતીમાં દાખલ થવાને પોતાનાં નામ નોંધાવી દીધાં છે. અમેરિકન કારખાનાંઓ યુદ્ધ-સામગ્રી તૈયાર કરવાને ઓવીસે કલાક નકામ કરશે. જાપાન સાથે અમેરિકાને જગડતા સંબંધ. અંગ્રેજિફોને નીન ને અંગ્રેજોને જાપાન ખાસી કરવાની સલાહ અપાયુ છે. સ્થિતન ઉપરાંત દક્ષિણ અમેરિકા પણ સુનાઈરેડ, રેટસને પોતાનાં નૌકામથકો ધીરે છે. જો અમેરિકા આ યુદ્ધમાં તટસ્થ રહે તો તેને જીતે, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે આપવાની આપતી લાલચો; પણ અમેરિકા સ્થિતનને એકધારી મદદ કરે છે. ડીસ્ટ્રોયરો ઉપરાંત તે બોમ્બરો પણ ઇંગ્લાંડને આપે છે; જાપાનને તે દસ લાખ પીપ તેલ આપવાનું મંજૂર કરે છે તે એક લાખ ટન વજનનાં તે ૭૦ લાખ ડોલરની કિંમતનાં યાંત્રિક સાધનો. રશિયામાં નિકાસ કરવા સામે મૂકેલો પ્રતિબંધ તે પાછો ઉઠાવી લે છે. અમેરિકાના સંરક્ષણ ઉદ્યોગો ઉપર જર્મનીએ આડ-કતરી રીતે કાબૂ જમાવ્યો હોવાનો સેવાતો ભય. સ્થિતનમાંથી ૪૮૬૦૦૦ બાળકોને પરદેશ મોકલી અપાયાં છે. સ્થિતન આર્જેન્ટાઈના સાથે સોળ કરોડ ડોલરનો માલ ખરીદવાને લગતો કરાર કરે છે. ઇરાકનું અર્ધુ જ ૩ જાપાન ખરીદી લે છે. અમેરિકા પોતાના દેશમાં રહેલાં રૂમાનિયન નાણાં ખસેડવા સામે પ્રતિબંધ મૂકે છે. ગ્રે. રજવેસ્ટ-પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં મીજ વખત પણ વિજયી નીવડવાનો પૂરતો સંભવ. મી. ચર્ચીલેનું 'યુદ્ધ એંગે' જુરસાદાર બાપજી. જાપાને મિત્રતાનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં ન હોવાના કારણે સત્તરમી ઓક્ટોબરથી સ્થિતને બહુદેશનો માર્ગ (જ્યાંથી ચીનને મદદ પહોંચે છે) ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. જર્મનીએ રૂમાનિયા પર જમાવેલો-અપૂર્ણ કાબૂ ને તુર્કો, ગ્રીસ, બલ્ગેરિયામાં આગળ વધવાની જોની મદદવાઈલા. રશિયાને એશિયામાં લાભ બક્ષી તેને ત્રિપક્ષી લશ્કરી કરારમાં જોડવાની ને જાપાન સાથે તેને મિત્રતા સંધાવવાની ઉત્સુકતા. અંગ્રેજો રૂમાનિયા ખાસી કરી જૈન્ય છે. ફ્રાંસમાં સ્થિતિ-સરોને આશરો આપનાર માટે મત્સ્યુદ્દની જોગવાઈ : [એક દિવસના મિત્ર !] યહુદીઓ. અને કૉમ્યુનીસ્ટો સામે પણ સેવાતાં દરેક પગલાં. ફ્રાંસની પીચી સરકાર જોલિન્ટ્સના રાગને 'માન્ડ કોસ' એક ધી લોજિયન એક જોનારનો છદ્ધાજ બહે છે. ફ્રાંકોનો સાજો મિતેર-મુનેર રપેનના પરદેશમંત્રી તરીકે. સ્થિતિ. ખાડીમાં બંધકર યુદ્ધ. ઇંગ્લાંડનાં દેવળો પર પણ જર્મનીનાં વિમાની દલ્લા. ઇટલીએ મુસ્લીમ રાજ્યો સામે નવેસરથી શરૂ કરેલું આક્રમણ. મોરા અને તુર્કો વચ્ચે કરાર. જુહારેટમાં અપકારિત બનેલ સર પર્સો કલાકનો ૧૨૦૦૦ પાઉન્ડના દંડપટ્ટી થયેલ છટકારો. તે જ નગરમાં ધરતીકંપ. રપેનમાં આવેલાં બંધકર પૂર.

सुवास

वर्ष ३ : अंक ८
सर्वांग अंक : ३२

जान्युवारी १९८१

मयावक

नवी

डॉ. त्रिभुवनदास लहरेय्य शाह

श्रीमन्लाल अभुलण मंघ

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૧

અંક ૮

૧ અહિંસા :			
સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન ...	૨મજબાલ હસંતલાલ દેસાઈ...	...	૩૩૭
૨ આધમતા સૂર્યને [કાવ્ય] ...	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	...	૩૪૦
૩ અંતિમ સંગીત [વાર્તા] ...	પંકજ...	...	૩૪૧
૪ કનોજ ...	ચીમનલાલ મેથવી	...	૩૪૫
૫ કોકિલ એ ટાલુકે [કાવ્ય] ...	કાન્તિલાલ દ. પરીખ	...	૩૫૪
૬ સેનેકાનું જીવન અને કવન ...	વિશુવન વી. હેમાણી	...	૩૫૫
૭ વ્યાજ અને નોકરી ...	જમનાચંદ્ર દ. વાસ	...	૩૬૬
૮ અધારના દિવેચનારો [કાવ્ય] ...	મુરેય માંધી	...	૩૬૫
૯ જીવન અરણ્ય ...	શ્રમા	...	૩૬૬
૧૦ નારીજીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા ...	'અન્દક'	...	૩૭૦
૧૧ નાવિકને [કાવ્ય] ...	મજબાલ ગુફલ	...	૩૭૪
૧૨ ઠોકરનું દફતર ...	કિશોરલાલ એલિવા નેચી	...	૩૭૫
૧૩ છૂંદાં ફૂલ	૩૭૬
૧૪ માતા-પુત્રી ...	કાન્તિલાલ વિષ્ણુરામ ત્રિવેદી	...	૩૮૧
૧૫ તારા-તણખા...		...	૩૮૨

લવાજમ

અંક ૧ અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

તિથિ—

ખર્ચ—

પરિણામ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	૩૫૨ પેજ નં. ૩	દોહા બાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	૩૫૨ પેજ નં. ૪	ખમણી બાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર-પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર કે. વામણી દરેક વખતના ૧૨૩% વધારે

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. [અનિવાર્ય કારણે આ અંક એક અઠવાડિયુ મોડો થયો છે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતી માર્ચનિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદદત્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ પૂર્ણની માયોસાથ જોડણીશુદ્ધ, સંગ્રહ, મૌલિક ને ગતિક લેખોને પ્રથમ પર્ગદગી મળશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, તે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીક આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખક ‘સુવાસ’ના લેખક મંડળ ‘માં જોડાવુ જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો, ભેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘મતાદકાર’ મંડળ’માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વિગમુદ્દર લેખન મોક-લાવવો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના આપુ અંક મોકલાય છે.

ફેટલીક બક્ષિઓ અને મંરથાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચી છે પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ મોઝા લવાજમે તેની માગણી કરે છે આ માગણીને પહોંચી વળવુ અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે આ બાબત શ્રીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેના મળજનો એ પ્રકારના જેટલા આદકોને માટે માદક દીક એક રૂપિયો આપવાને તૈયાર થશે, જેટલા આદકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં એક રૂપિયો ઓઠો લઈશુ પગિણાને એવા સેકડો ઉત્સુક આદકોને મવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી ગયે

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને મુદ્દ-મુઓક્ષિત પોસ્ટ-ડાયરી, એ આદક મેળવી આપે તેમને ‘આપ્પ અને ચરમા’ (કાસુ પૃકુ)નું પુસ્તક, ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને ‘તેજ પ્રગ્નક (પાકુ પૃકુ),’ ચાર આદક મેળવી આપનાગને ડાયરી ને પ્રગ્નક બને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનાગને મિત્ર મિત્ર પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બોને પશુ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં જેટલી વિશેષ મગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો જ લવાજમ ઉત્તરવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો વરા અને લાભ નામ સૂચવનાગને ફાળે નોધાય

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમજે ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રમાણના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્થી નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી. જોઇએ. અને પોતાના પત્ર પર કે શુક્રપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઇએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઇ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આદેશોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક આદેશોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, આઠ મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નૂથી મળ્યાં.

તે આદેશોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ અંક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૪-૦ મોકલાવી આપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યસંહાર,	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	—	—	—
એન. એમ. ઠક્કર,	—	—	—
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,	અમદાવાદ	
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		
રોઠ મોહનલાલ ડામ્ભાવાડી,	શુકસેલસ,		રાજકોટ

જોઇએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રયત્નો: જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુબાઈરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કંચીપુર અને પગારના પોરણે ચાલુ કેન્સલર તરીકે રોકાય શકે. શરતો અને લાપમાત સાથે નીચેના ચરનામે તરત જણાવો—

રાશિમાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

છેલ્લાં પચીશ વર્ષથી હિંદી કુટુંબોને સંરક્ષણ આપનારી

વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા લીમા કંપનીની

“હાઉસીંગ સ્કીમ”ની યોજના

પેલીસી-હોલ્ડરોના હિત માટે નવું માહત્ત

એજન્સી માટે

લખો યા મળો

કેલકર એન્ડ કો.

વડોદરા રાજ્યના ચીફ એજન્ટ્સ

ન્યુ કોઠી રોડ, વડોદરા

મેસર્સ જોગલે ગ્લાસ વર્કસના, એન્ડર સીટવરના, તેમજ પ્રભાકર
કાચમાલના અને ઓધ સોપ વર્કસના સોલ એજન્ટ્સ

આ એજન્સીના જમાનામાં ઉદ્યોગ એ ખાસમણિ છે

એક વખતે પદ્મિપૂર્વક શિવજીકામ (ટેલિગ્રામ)ને કાપકામ (કટીંગ) શોખી લો,
અને ઘેર બેઠા તમે જો એ ઓ એમ એ કુતા પણ રાખી કમાઈ તમશેા

એ શિક્ષણ મેળવવા માટેની એકજ આદર્શ સંસ્થા—

—ત્યા લડન ડીપ્લોમા ડોર્સ પણ સીખવાય છે ને શી પણ ત્યા તદ્દન માર્ફેસ્ટ છે—

મેડર્ન ટેલર એન્ડ કટર ઈન્સ્ટીટ્યુટ

[પ્રોપ્રાયટર—એ ડી સુરતી ડી એમ (લંડન)]

કે હુમાયુન મેન્શન, કોઠી પાસે, વડોદરા.

સોનું-ચાંદી ગમે છે તો ફરકને, પણ હમણા જરા ભાવ નથી પોપાતો.
પરંતુ એક માર્ગ છે—

ગમે તેં ધાતુ ઉપર સોનાનું, ચાંદીનું, ચાખાનું કે નીકલનું હાઈકલાસ
ગીલેટ કરાવી લેવું

ઇલેક્ટ્રીકસીટીથી એવું સુંદર ગીલેટીંગ કરનાર—

મેડર્ન ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટીંગ વર્ક્સ

પ્રો. વી. એમ. તલેગાંવકર

હાડિયા બજાર, બાબાજીપુરા, વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીરાક્ષિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમણ વાંતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોસ્ટીમ લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માટી અને માવજત	૦-૪
૧ પતિની પમંગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૨ લીલીની આરમકથા	૦-૩	૪૭ મરણના શોખ	૦-૧
૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારંગી મતીઓ	૦-૬
૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૫ ત્રિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાજકોટી	૦-૧૨
૬ કોને પગલું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાલિની બા	૦-૧૦
૭ મુદ્રતા અને મુદ્રતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાપમનું અત્તાન	૦-૧
૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ તામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૧૦ વિધિવિધ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિપ્રેક	૦-૪
૧૧ હાસ્યકથા (રમણ)	૧-૮	૫૬ મામિક ધર્મ	૦-૨
૧૨ દેવી ઔધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા માથિયા	૦-૧
૧૩ વીર રોજા (કાળુ યુવાન)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૧૪ હાસ્ય ઝરણા (રમણ)	૧-૮	૬૦ જોગમાનાં ગીતો	૦-૧
૧૫ "જરા આદ્ય મુકનો"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડ	૦-૧૨
૧૬ ઝરણાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૧૭ છવનપલ્લો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૧૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૧૯ ભરત ગૃથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૨૦ ચોપાસીનું અક્ષર	૦-૫	૬૬ મતી જસમા	૦-૬
૨૧ રઝીવા બંગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૨૨ ગૃહ વિષેક	૦-૬	૬૮ જૂમિમાતા આનંદમક	૧-૦
૨૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૨૪ રતનનું સાગર	૦-૩	૭૦ માર્ગ મોહર	૧-૮
૨૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીરાક્ષિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે ૩૧ કરમાં મળે છે પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકશે. ૧૨ જુદાં લખાણો: શ્રીરાક્ષિ, કેળાંપીક, મુરત

BARODA STATE CONTRACTOR- Modern Photo Zinco

BLOCK MAKERS

Raopura, Baroda.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રોદ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુકાં ખાળક પાંચતા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

**આખના દાક્તર બહુ ત્યારે ચરમાનો નંબર કોલી આપશે,
પણ પછી તમે શું કરશો ?**

- (૧) પેન્સિલ, ફલીન્ટ, કાઉન કીરટલ કુક્સ, બ્લુ, રબોક, એન્ટેક્ટીન, કલોરોફોલ, ફ્યુઝલ, એ'બગ,
પુંકટાલ, ઉરો, ઉગ્રમાલ, કુકાઈટ, વીટ્રેક્સ, ક્યો ફાયદાકારક ?
- (૨) ઓવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટોમ (લોંગ, નીપર) કુલ્લમ્બુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં
કયો પર્મદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, ખાઈફ્રાક્સ, સ્પીટ, મુન,
કર્વેક (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીપ્ટોક, ફુક્કો, એટેચમેન્ટ ઈન્માં કયો સગવડવાળો ?
આ બધું જાણવું હોય અને ચરમા ખરીદતા હેતરાવવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આખ અને ચરમા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીમ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મળાવી જ્યો
મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાયમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે
પણ મનૂર થયું છે.

પાકુ પકુ, ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્ષાદિ માયવી રાખી છે તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકદરે સારા.. અભ્યાસપૂર્વક લખાયલા છે

—અરદેશર પ્રશમજી ખળરદાસ

ધૃમ્મીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે

—માનમી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો મતોય થાય છે

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રમાણુ સ્થાન માહિત્ય-જગતમા મેળવશે એવી આશા બધાય છે

—યુવક

આ નવો કાવ્ય અન્ય મામલિકો જેમ ખાની નજર કરી ફેંકી દેતા જેવો નથી ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાચક જેવું છે લેખોની રીતી ઉત્તમ કનાપૂર્વક નવી છે ખાસ મદસ્તના લાપાગુદિ અને જોડણીને આપેની છે

—ખેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ બાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે કચગની રાપલીમાં નાખતા જેવું માહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે નજર થવા પામે

—ગુજરાતી

તેમા પીગસાયલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરો પાડે છે

—કાનિય મિત્ર

મામમી મંતોપપ્રદ છે

—યુન્નકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો વિચારણીય સાહિત્યમામમીથી આ માનિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘માહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે

—બાળક

જીવન, મલા સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિન છે

—તત્ત્વી-દેશીરામજી

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમા જળસામલ ગરુ, તરતનાન અને કવિતાત્મક ગદ્યો મેયોગ દાગોગ મિરાય કચાર નથી અનુભવ્યો

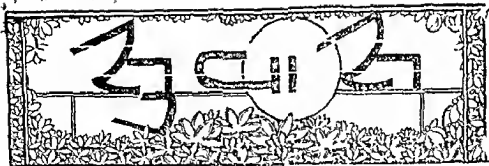
—બ મ પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાપા એટલી તો હલ્લકમ છે, કે ગુજરાતી બાપાના કોઈપણ માહિત્યરમિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતા ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી ગઈ

—મિત્રમિત્ર

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ જૂમ વાંચે છે અમારે ત્યા ગુજરાતના બધા પત્રો આવે છે, પણ તેમા કોઈ માહિત્ય નો ‘સુવાસ’ જ આવે છે

—કિ આસિયા જોશી

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૧ મી ૧૦]

[અંક ૮]

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

રમણલાલ વ. દેસાઈ

[૩]

કૌટુંબિક બાવનાથી આગળ પગલું ભરતા આપણે ગોત્રબાવના ઉપર આવીએ છીએ. ગોત્રનો અર્થ કૌટુંબિક બાવનાનો વિસ્તાર એટલું જ કહીએ તો ચાલી શકે. ધીમે ધીમે ગોત્રમાં પિતાત્રાતાના આખા કુળ અને તેમની શાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. માનવજાતની ઇચ્છાઓનો અભ્યાસ કરતા આપણે ચોખ્ખો ક્રમ નોંધીએ છીએ કે જેમ જેમ ગોત્રની સ્પષ્ટતા થતી જાય તેમ તેમ હિંસાની સીમા પણ મર્યાદિત થતી જાય જેમ કુટુંબીને હણાય નહિ તેમ સગોત્રીની હિંસા પણ મુન્હો ગણાવા લાગ્યો. જેમ કુટુંબનો વડીલ કુટુંબ ઉપર નિયંત્રણ રાખતો તેમ અનેક કુટુંબોના બનેલા એક વિશાળ કુટુંબ સરખા ગોત્રનો વડીલ સગોત્રીઓ ઉપર નિયંત્રણ ગણતો બની ગયો. મર્યાદિત કુટુંબની બાવનામાં માનવી, સ્ત્રી, પતિ અને બાળક સિવાય સર્વની હિંસા કરવા માટે સ્વતંત્ર હતો. ગોત્રનો વિકાસ થતાં એ સ્વતંત્રતા મર્યાદિત થઈ પોતાના બાળકના બાળક, તેના બાળક, ભાઈના કુટુંબ અને તેમનો વિસ્તાર વગેરે એકજ વંશની ભુદી ભુદી શાખાઓ અહિંસાના વર્તુળમાં આવી. કૌટુંબિક લાગણીઓ આમ વિસ્તૃત મનીને આખા ગોત્ર ઉપર પથરાઈ ગઈ અને કુટુંબમર્યાદિત અહિંસા ગોત્ર સરખી મોટી મર્યાદા ઉપર ફેલાઈ ગઈ.

અહિંસાના અપવાદ કુટુંબમાં કે ગોત્રમાં નથી કે ન હતા એમ વિધાન કરવાની જરૂર નથી. મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એજ છે કે હિંસાના પ્રમંથે કુટુંબ અને ગોત્ર માટે માત્ર અપવાદ જ નહિ પરંતુ મુન્હો તરીકે ગણાવા લાગ્યા. હિંસાની પાત્રતા આમ ગોત્રની

બહાર જઈને બેઠી અને સ્વરક્ષણ અર્થે સામાજિક અને રાજકીય વિકાસ સાધતી માનવ-જાતે અહિંસાને ગોળ વધારી કુટુંબ અને રાષ્ટ્રને તેમાં સમાવી લીધાં. મિલકતની જોઈએ તથા વ્યવસ્થા, પરસ્પર વર્તનના નિયમો અને અંગત તથા સામાજિક જવાબદારીની જાવના જન્યુત થઈ અને એ નિયમો તથા જાવનાના જોગનો પ્રસંગ વ્યક્તિગત નહિ, પરંતુ સામાજિક પ્રસંગ બની ગયો. માનવી જાતે પોતાનો જ ન્યાયાધીશ બનતો અટકી ગયો. આમ સમાજનો વિકાસ અહિંસાને જ વધારતો જાય છે.

હિંસા ગોત્ર બહાર તો ચાલી ગઈ. ગોત્રમાં સમાતી વ્યક્તિઓએ પોતાને માટે અહિંસા સ્વીકારી લીધી. પરંતુ એક ગોત્ર અને બીજા ગોત્ર વચ્ચેના સ્વાર્થધર્મણ પ્રસંગે હિંસા જ પ્રથમ દર્શનીય ધડાજળ તરીકે આગળ ચાલે છે જમીન માટે, મિલકત માટે, એક ગોત્ર બીજા ગોત્રની સામે હિંસાનો ઉપયોગ માન્ય રાખે છે, અને અંતે વિવિધ ગોત્રો પરસ્પર લડી, ઝઘડી થાકે છે; લડતાં ટોળાંમાંથી મિત્ર ટોળાં બનાવે છે, અને યુદ્ધની નિરર્થકતા કે જાળની અલ્પતા સમજતાં એવી નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર આવે છે કે જ્યાં તેમને સમજાય છે કે ગોત્ર કે ગોત્રના સ્વાર્થ માટે હિંસા કામની નથી, જરૂરની પણ નથી. આ સત્ય નેમને ધોમે ધોમે સમજાય અને મૈત્રી-સંબંધ વધે તેમ તેમ જુદાં જુદાં ગોત્રો એકબીજાની સાથે જળી જાય છે અને વિવિધ ગોત્રો એમાં થતાં આપણે માનવ-વિકાસની -Class અગર tribe-ગતિ ત્રિચિષ્ટતાની ભૂમિકાએ પહોંચીએ છીએ. જાતોનું બંધારણ ધડાજળ અહિંસાનું વર્તુળ નાનકડા ગોત્રોથી આગળ વધે છે અને ગોત્રસમૂહના પરિણામ સરખી આખીએ જાતને તે પોતાની મર્યાદામાં સમાવી દે છે. આમ જ અહિંસા કુટુંબમાં મર્યાદિત હતી, જે અહિંસા વિસ્તૃત બની ગોત્રમાં મર્યાદિત થતી હતી તે હવે આખી જાતને પોતાને આશ્રયે લઈ લે છે. જાતમાં જળવાનો પ્રથમ નિયમ જ એ રચાય છે કે સ્વજનતાનો હિંસા દૂર પાડે છે. એટલું જ નહિ તે શુ-હો પણ છે. સમગ્ર જાતોનું રક્ષણ એ સર્વની ફરજ ખરી અને તેને માટે અન્ય દુશ્મન જાત સામે સશસ્ત્ર આક્રમણ કરી શકાય; પરંતુ જાતની અંદર કાઢીને પણ હણવો એ અશ્વશ્ય અપરાધ તરીકે લેખાય છે.

આમ એકતત્વાયો મનુષ્ય સ્વરક્ષણ અર્થે કુટુંબ રચે છે, એકલવાયું કુટુંબ સ્વરક્ષણ અર્થે ગોત્ર રચે છે, અને એકલપણમાં નિર્મળતા અનુભવતાં ગોત્ર હિંસા છોડી અન્ય ગોત્રોમાં જળી જઈ એક આખી જાત બની ફરે છે. કાર્ટુનિક અહિંસા આમ ફેલાતી આખી જાત ઉપર વિસ્તાર પામી. રક્ષણની જાવના હિંસા માગે છે કે અહિંસા એ આટલા માનવવિકાસ ઉપરથી પણ સદજ સમજાઈ જાય છે. એકલો માનવી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એના કરતાં તે કુટુંબવ્યવસ્થિત અને તો વધારે સારી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, પોતાનું જ માત્ર નહિ પરંતુ કુટુંબી ગણાતી સર્વ વ્યક્તિઓનું. એક કુટુંબ એકલું રહી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેના કરતાં તે ગોત્રમાં ગોઠવાઈ જઈને પોતાનું વ્યક્તિગત તેમ જ અન્ય કુટુંબોઓનું વધારે સારું રક્ષણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એક ગોત્ર બીજા ગોત્રનો સાથે હિંસાદારા જેટલું રક્ષણ મેળવી શકે તેના કરતાં અહિંસાનો સ્વીકાર કરી ગોત્રોમાંથી જાન ઉપાળવી વધારે સફળ રક્ષણ સાધી શકે છે. સુદૃઢ દષ્ટિએ આ આખો ક્રમ એક જ વસ્તુ સૂચવે છે કે માનવી અહિંસાને જેમ જેમ વિસ્તારતો જાય છે તેમ તેમ તે વધારે શાસ્ત્ર રક્ષણ મેળવતો જાય છે.

આ અહિંમાનો વિકાસક્રમ માનવજાતની મામી સમૃદ્ધિમા શો શો વધારો કરે છે તે પણ આપણે સહજ જોઈ લઈએ કુટુંબ માણસને રસવૃત્તિ પ્રેમશૌર્ય અને વાતસલ્ય આપે છે ગોત્રભાવના પૂજ્યભાવ, વ્યવસ્થા આઝાધારપણુ અને મરણ પરપગ-નાટકીયતા આપે છે સાથે સાથે કુટુંબે આપેલા ગુણુ પોતે મયમ ગળે છે તેટલુ જ નહિ પરંતુ તેમને વિસ્તૃત કરે છે ગોત્રમાથી જાતમા મંકળાતા માનવજાત સ્થિતતાને પામે છે, ગત્ય કાપલ શાસન તત્ત્વજોર મેળવે છે, ક્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એક વ્યવસ્થિત મહાન માનવ સમૂહ તરીકે રહેણીપણીની ઉચ્ચતા અને ભાનના જાગૃત કરી રક્ષણ અર્થે માત્ર બળ નહિ પરંતુ સરકાર અને સભ્યતાનો બહુ જ ઉપયોગ કરવાની પાત્રતા મેળવી લે છે એ પાત્રતા માથી જ માનવપ્રજાએ વિકાસની મહા ફલગી ભરેલી છે જો માનની એકલો હોત, માત્ર કુટુંબી હોત ક્યા ગોત્રમા જ ગોઠવાઈ ગયો હોત તો તે ન મિદ્ધ કરી શકત

જાતમાથી વિકાસ પામતો માનવી પ્રજાકક્ષાએ આવી પહોંચે છે કુટુંબ ગોત્ર એ બંનેમા જે એક લોહીની માન્યતા હતી તે માન્યતા આખી જાતમા ફેલાય છે ત્યારે આપણો વિશ્વસક્રમ આપણને ધીગપૂજ્ય પૂવજપૂજ્ય પ્રકૃતિપૂજ્ય જેવા એકતાના તરવે લાપા અને ભૂમિ તેમ જ જાતિ-અભિમાન અર્પે છે અને આખી જાતને એક કુટુંબ તરીકે ગણવાના પાઠ આપણને શીખવે છે કુદરતનો સબધ જન્મ, મૃત્યુ પૂર્વજોના સરમરણોએ મવગુ એક બાપક તત્ત્વજ્ઞાનમા ગોઠવાઈ જાય છે અને એક જાતધર્મ પાળી પ્રજાના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે પ્રજાની કક્ષાએ પહોંચતા આપણને પ્રાપ્ત થયેલો ધર્મ આપણી જાતને આપણી ભૂમિને અને આપણા બ્રાતૃભાવને ખૂબ વિસ્તૃત સ્વરૂપ આર્પે છે અને બાપક રક્ષણની ભાવના આખી પ્રજા ઉપર ફરી વળે છે

એક જ જાતિમા રહેતા પ્રત્યેક મનુષ્યને ભાલા અને તનનાગની અણીથી પોતપોતાનો ન્યાય ચૂકવવાની છૂટ મળી હોત તો સમાજનું બધાગણુ રચાયુ જ ન હોત હિંમકવૃત્તિને દાણી પોતાની જાતમા ગણાવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રત્યે માનવીએ બધુભાનના વિકસાવી ન હોત તો વિવિધ જાતિઓના મગફળમાથી પ્રજાભાવના ખીનત્વથી અશક્ય બનત કુગયુગથી હિંસાનો નિષ્કળ અખતરો કગતો મનુષ્ય જાણે અજાણે અહિંસાની કિંમત સમજતો જ જાય છે, અહિંમામા પોતાના સ્વાર્થને ઓળખતો જાય છે સ્વાર્થ ખાતર પણ હિંમાની વધારે અને વધારે માકડી મર્ધાદાઓ બાધી અહિંસાને લખાનવામા તે પોતાનું રક્ષણ સચોટ રીતે જોઈ શકે છે હિંસાને અગગી કરતાં તે અનેક માનસિક સમૃદ્ધિઓ પામતો જાય છે એ પણ તે બૂલી શકે એમ નથી

આમ વ્યક્તિત્વના મધ્ય ત્રિદુધી ધીમે ધીમે ચારે પાસ ફેલાતી અહિંસાએ પ્રથમ કુટુંબ, પછી ગોત્ર, તેમાથી જાત અને તેથી આગળ વધતા પ્રજાના સમૂહોને પોતાની મર્ધાદામાં સરક્ષણના સિદ્ધાંત ઉપર જ લાવી મૂક્યા છે અહિંસાના વિજય સર્વદા શાન્ત મૌન્ય અને છતાં ભારે અસરકારક હોય છે હિંમાના વિજયની માફક તેમા રુધિરની રનાશ નથી, મૃત્યુનો આતંત્રાદ નથી અને નશાયાજ જેવો ઉદ્ધત અસ્થાથી આનંદ નથી ઢોલ વગડાવીને, ઢંકેરો પીટાવીને, ધમ્મઓ ફગાવીને કે જળનાદો બોનાવીને અહિંમા પોતાનો વિજય જાહેર કરતી નથી પોતાના વિજયચિહ્ન તરીકે અહિંસા વગર બોલે કુટુંબ મગળી મરથા ખીનવે છે, કાર્પેટ કે શુદ્ધ સરખા માનવદેવો આપણી વચમા ઉપજાવે છે, ગમાયણુ મગળા કાવ્ય કોઈની કલ્પનામા ઉધારે છે, પીણા મરણુ વાર્ણિજ જગત આગળ ધરે છે, ગીતા

સરખું ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાન કોઈની પાસે મળવાયે છે અગર ધૃતોરા કે અગ્નિનાની વજ્રછાં-
માંથી અદ્ભુત માનવમૂર્તિઓ કેતરાવી આપે છે. આ બધાં વિજયચિહ્નો ઊભાં કરીને પણ
અહિંસા એમ કહેતી નથી કે તેણે જ આ સઘળું કર્યું.

આનો અર્થ ભાગ્યે જ કોઈ એમ કરે કે એક જાત બીજા જાત સાથે અને એક પ્રજા
બીજા પ્રજા સાથે હિંસારહિત ભાવ રાખી રહેલી છે. રાજ્યસત્તા, ધર્મસત્તા વગેરેને નામે
જગતને શરમાવનારા અનેક ખૂનખાર ઝઘડાઓ થયા છે. રાજ્યધર્મ અને પ્રજાને નામે મનુષ્યે
પોતાના પાશવ સ્વભાવનું ખૂન પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસપણે સમજી
લેખ્યું કે રક્ષણ અર્થે માનવીએ અહિંસાનો આશ્રય લઈ કુટુંબ મેળવ્યું, ગોત્ર મેળવ્યું, જાત
મેળવી અને પ્રજા મેળવી. જેમ કુટુંબનો એક માણસ હિંસા દ્વારા પોતાની ઉન્નતિનો અવ-
કાશ નોંધી શકતો નથી, તેમ એક પ્રજામાં ગોઠવાઈ ગયેલા માનવસમૂહ પણ પરસ્પરની
હિંસાદ્વારા પોતાની ઉન્નતિની શક્યતામાં માનતો નથી. કુટુંબી બનવું હોય તો હિંસા
છોડવે કુટુંબરક્ષણ મળે. એ જ પ્રમાણે સમગ્ર પ્રજાનું રક્ષણ જોઈતું હોય તો પ્રજાની વ્યક્તિએ
વ્યક્તિ પૂરતી હિંસા અવશ્ય વર્ત્ય કરવી જોઈએ. અંદર અંદર હિંસા કરનાર કુટુંબી કે
પ્રજાજન કુટુંબ કે પ્રજાનું રક્ષણ પામતો નથી. તેને પ્રજાનું રક્ષણ જોઈતું હોય તો એક જ
શત્રુ કે તેણે પોતાના પ્રજાસમૂહ પરત્વેની હિંસા વર્ત્ય કરવી.

આથમતા સૂર્યને—

મહેન્દ્રકુમાર દેશાઈ

[ચન્દ્ર! ત્વં નતાં નતા તો જાણુ! થોભ.—એ ઢાળ]

સૂર્ય! અસ્ત થાતાં પહેલાં તો ઘડી થોભ.

ક્ષિતિજ-કેર હું સંભવું

રંગ સોનલે મદાવું

અસ્ત થાતાં પહેલાં તો ઘડી થોભ.

પુષ્પ પાંખડીની માળ ગૂંથી રાખી,

મીઠી હેયાની હેતઅન્થી જાંધી;

મારી પૂલની વેળ ના વીતાવું, વધાવું હું, સૂર્યદેવ!—

રૂપરંગ મધુરાં ના લસી રહ્યાં,

રસ-ગંધનાં જિંડાણ નાં ભડે રહ્યાં;

માત્ર યાચું, પૂજનમાંહી રથાપું આ અર્થ હું, સૂર્યદેવ!—

સમયોગનો સમય આ વહી જશે,

મારા મનની મુરદા ઓરે રહી જશે;

ખીંચું જીવન જે સ્વાર્પણને સાફ, તે વાફ હું, સૂર્યદેવ!—

‘નાવિક, આપણે ક્યા જઈએ છીએ?’

‘દેવ, આપણે પાતાવ દિપપુત્રને તમ્મ જઈ ગયા છીએ.’

‘કેમ ત્યા જવાથી શુ લાભ થશે?’

‘દેવ, લાભ કે હાનિનો વિચાર હું કરી શકતો નથી હું તો ફક્ત સમ્રાટની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું.’

‘સમ્રાટને પાનાન દિપપુત્રને તમ્મ મને મોકલવાનું શુ જાણુ મળ્યું?’

‘દેવ એ બધી વિગત પાતાવદિપપુત્રમા રહેતા આપણે ત્યાના સેઠી ધર્મચંદ્ર આપશે.’
તૂતક પર ઊભા રહી વાતો કરતા નાવિકે એકાએક દુઃખી એક નૌકાપોત આવતું જોયું.
તે અમકીને બોલ્યો, ‘કર્ણદેવ તમે જન ઊભા રહો હું મારે દુઃસ્વીક યત્ર લઈ આવું.’

નાવિક નીચે ગયો અને કર્ણદેવ ચૂપચાપ તૂતક પર ફરવા લાગ્યો. કર્ણદેવ ઉઝેયિનીનો વાસી હતો અને એક સમર્થ ગાયક અને વાજિત્રકાર હતો. તેના સંગીતમા હૃદય હતું અને બચ્ચા હતી એ સંગીત સાંભળવા માટે પશુપક્ષી પણ એકતાન થતા પ્રકૃતિ પણ સાતપણે એના સંગીતને માહગતી લોકવાયકા તો એને અનેક દિવ્ય શૃણ્ણથી વિભૂષિત કરતી હતી. કોઈ કહેતું કે એ સંગીતના ધ્વનિથી રાજપ્રમાદને બૂમિ પગ પાડી શકતો હતો ત્યારે કોઈ કહેતું કે તોફાને ચડેલો દુર્દાત મહામાગર પણ એનું સંગીત સાલળી સાત યદ જતો એણે પોતાની કળા પ્રતિષ્ઠાનના દગ્યાગમા રબૂ કીધી સર્વે એની કળા પર મુગ્ધ થઈ ગયા. એકાએક એક દિવસે કર્ણદેવને સમ્રાટ તમ્મથી આજ્ઞા મળી કે ‘તેણે અરોહ નાવિકની નૌકામાં પ્રયાણ કરવું’ સમ્રાટની આજ્ઞાને માન આપી તે નૌકામાં બેઠો.

કર્ણદેવે તૂતક પર ઊભા રહી તે આવતા નૌકાપોતને ધારીને જોવાની ચેષ્ટા કીધી. થોડીવારે અરોહ પણ નીચેથી દુઃસ્વીક યત્ર લઈને આવ્યો.

‘દેવ, આપણે ધણા ખોટા ફમાયા છીએ આ તો મૂર રાક્ષસોનું નૌકાપોત છે.’

‘શુ કહે છે?’

‘હા દેવ, એ જ મૂરો મમુદમા ભગવાન કૃષ્ણના સમયથી ઉત્પાત કરે છે તે સમયે ભગવાન કૃષ્ણે એમનો ભારે સહાર કીધો હતો, પરંતુ એ પુનઃ દુષ્ટતા કરવા લાગ્યા છે.’

‘પણ હવે શુ થશે?’

‘દેવ, અજોડ ક્ષત્રિય છે, સમ્રામથી બંધીતો નથી જુઓ હું મારા માણસોને તૂતક પર બેગા કરું છું.’

અરોહ રણસીંગનું કાઠી વગાડ્યું મર્વે નાવિકા અને નૌકાનાત્મકો તૂતક પર એકાઠી થઈ ગયા અરોહ બોલ્યો, ‘લાઈઓ, આજે આપણા નૌકાપોત પર આક્રમણ કરવા

મૂંગે આવી રહ્યા છે. આપણે પ્રતિજ્ઞાનની કીર્તિને કલંક લાગવા દેવું નથી. ભરત તું પ્રથમ મૂંગેને ચેતાવી દે કે આ નૌકા પ્રતિજ્ઞાનના સમ્રાટ સાતવાહનની છે.'

ભરતે નમન કરી એક શર પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવીને માર્યું. એ શરમાં પ્રતિજ્ઞાનનું રાજચિન્હ હતું.

સામી નૌકામાંથી બીજું શર આપ્યું. અશોકે તે ઊપાડી જોયું અને બોલ્યો, 'આ નૌકાપોત આપણી અવગણના કરી યુદ્ધ માંગે છે. ભરત, આક્રમણ શરૂ કરો અને બતાવો કે હજી પણ પ્રતિજ્ઞાનના વાસીઓ પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરી શકે છે.'

સામસામાં શરો છૂટવા લાગ્યાં. પરંતુ સામી નૌકાપોતની પાછળ બીજી સદાયક નૌકાપોત આવી પહોંચતાં અશોકની ધીરજ ખૂટી. એકાએક એક આગ્રેવારે પ્રતિજ્ઞાનની નૌકામાં આગ લગાડી. પુષ્કળ ધાંધલ થવા લાગી અને જોતજોતામાં સામેની નૌકાના યોદ્ધાઓએ આવી અશોક અને તેના અન્ય સાથીઓને બંદી બનાવ્યા.

૨.

'દેવ, આજે બંદી અવસ્થામાં મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે સમ્રાટની ઈચ્છા પ્રથમ પાતાલ અને પછી પારસદેશમાં તમારી કળાનો પરિચય કરાવવાની હતી.'

'પરંતુ મને સ્પષ્ટ કહ્યું કેમ નહીં?'

'ના, એમાં એક કારણ હતું. સમ્રાટની ઈચ્છા એ વાત શુભ રાખવાની હતી, અને પાતાલમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંના સમયે ગાયક જ્યદ્રથની સામે તમને સ્પર્ધામાં ઉતારવાના હતા.'

'શું જ્યદ્રથ એક મહાન સંગીતજ્ઞ છે?'

'હા, એની કીર્તિ સર્વત્ર ગવાય છે. એ સાગરના તરંગોને પણ પોતાના સંગીતથી મોહી શકે છે, અને મહાસાગરના જળચરોને મંત્રમુગ્ધ કરી શકે છે.'

કંઈક ચૂપ રહ્યા પછી કહ્યું દેવ બોલ્યો, 'હા, મારી પણ ઈચ્છા તેની સામે સ્પર્ધા કરવાની થાય છે; પરંતુ હવે તો આપણે બધા બંદી છીએ.'

એક પ્રહરીએ આવી બંદીમદ્દ ઉઘાડ્યું અને બોલ્યો, 'બંદીઓ જો પ્રતિજ્ઞાનથી તમારા છટકારાને માટે એક લક્ષ્ય મુદ્દા એક મારામાં નહીં આવશે તો તમારે જળગ્રામાધિ સેવી પડશે. તમે પ્રતિજ્ઞાન પત્ર લખી આપો તે ત્યાં પહોંચ્યાડવામાં આવશે.'

સર્વે ચૂપ રહ્યા. અશોક કંઈક વિચાર કરી બોલ્યો, 'વાર, હું પત્ર લખી આપું છું.'

૩

'અશોક, પ્રતિજ્ઞાનથી મુદ્દા આવી લાગતી નથી અને હવે ત્રણ દિવસ રોય રહ્યા છે.'

'હા દેવ, આપણે શુભ મુહૂર્તમાં તીક્ષ્ણ ન હતા. દેવ, તમે કંઈ ન કરી શકો?'

'હા, કરી શકું એમ છું; પરંતુ એમાં મારી એક ઈચ્છા અપૂર્ણ રહી જશે.'

'કંઈ ઈચ્છા?'

'જ્યદ્રથને પરાસ્ત કરવાની.'

'કેમ?'

'આપણી રેવતંત્રના મેગવવામાં કદાચ માઈ મૃત્યુ થાય એમ પણ સંભવિત છે.'

અશોક એક અત્તાલ લખ્યો કેપી ઊઠ્યો. યોડીવારે બોલ્યો, 'દેવ, એ બનશે નહીં. તમારા વચર એ રવતંત્રના અમને પાચન થશે નહીં.'

એકાએક દાર ખૂંટ્યુ અને પ્રહરી બોલ્યો, 'પ્રતિજ્ઞાનથી આજે પણ મુદ્રા આવી નથી અને હવે પરમ દિવસે અમારા નરમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ થશે'

૪

સમસ્ત રાત્રિમાં બહીરુદ્ધમા ગડમથન થઈ ગઈ હતી ક્યુદેવ એક પ્રબળ દંડ અનુભવી રહ્યો હતો એકાએક તે બોલ્યો, 'અશોક !'

'દેવ, શું કહો છો ?'

'જો હું તે ઉપાય અજમાવું છું મારૂં મૃત્યુ કદાચ થશે, તો મારા મૃતદેહને પણ સાચવીને પાતાળ લઈ જાવો, અને જ્યારેયને દેખાડોને કહેજો કે ક્યુદેવનું શરીર આ છે અને આત્મા અનંતનું સંગીત સાંભળવા તન્મય બન્યો છે'

'દેવ શું મૃત્યુ અવશ્યભાવિ છે ?'

'હા કારણ કે હું આ નિશાચરોની પાસે વીણા વગાડવાની ગ્ન માગવાનો છું હું જે સંગીત સંભળાવીશ તેમા એ બધા મત ઘર્ષ જશે તમે સર્વે પણ તેમ જ થશો એમની એ મૂર્છાનો લાભ લઇને મારે એમને નિશ્ચય કરવા છે જુઓ એ સંગીતના ગાવા પછી ત્રીસ ઘટિકા પછી મને મૂર્છા આવશે એ જ મૂર્છા કદાચ મૃત્યુમા પણ ફેરવાઈ જાય'

'દેવ એનો કઈ પ્રતિકાર નથી ?'

'હા, જો એ મૂર્છિત અવસ્થા ત્રણસોને સાડ ઘટિકા રહે તો કે ૮ સંગીતજ્ઞ મારામા એતના પુનઃ આણી શકે છે'

સર્વે ચૂપ રહ્યા મ્યુદેવ બોલ્યો, 'અશોક, જો આ મારૂં અંતિમ સંગીત થાય તો બસ વિદાય લઉં છું'

બહીજનો સર્વે કાળી ઊઠ્યા પરંતુ ઉપાય હતો નહીં સર્વે આસુભરી દષ્ટિએ ક્યુદેવને નેહી રહ્યા

૫

'સાગરદર્યુઓના અધિપતિ આજે તમે મારા કેદી છો અને હવે તમારી આકૃતિ આપવાની છે' અશોક બોલ્યો

'ભને, તમે અમને સમુદ્રમા નાખી દો, પરંતુ જે દિવ્ય સંગીત અમારા ક્યુદેવ પગ સંભળાય છે તેને માટે તો તમને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે મ્યુદેવની મૂર્છા પણ કદાચ મૃત્યુમા ફેરવાઈ જાય એવી વાત જ્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મારૂં પણ મન મૂંઝાઈ ગયું છે'

'અસ્તુ પરંતુ એનો ઉપાય અમે મગી ગયા છીએ જોઈએ મદાય જ્યારેય એ કાર્યમા સફળ થાય

'શું કહો છો ? તમે પાતાળ સુધી મ્યામી પહોંચી શકશો ?'

'હા, ત્યાં પહોંચતા એક સપ્તાહ થઈ જશે જોઈએ કેમ થાય છે'

કઈ વિચારી દર્યુપતિ બોલ્યો વાર ક્યુદેવને ખાતર હું તમને એક શીઘ્ર પહોંચવાનો રસ્તો બતાવું છું તમે પાતાળ પહોંચ્યા પછી અમને સમુદ્રમા પધરાવજો'

અશોકને લાગ્યું કે દર્યુપતિ મત્વ કહી ગયો હતો તે મોતનો વાર તમારી સહાયતા જો અલ્પભાવ થઈ જશે તો અમે તમને મુક્તિ આપશું'

૬

પાતાળના બહાર પ્રતિજ્ઞાનની નૌમઝો આવી એ વાતને દેનાતા કઈ વાર લાગી નહીં અને એ નૌમઝે દર્યુએએ લૂની હતી એ વાત પણ જાહેર ઘર્ષ ઘર્ષ એ જ નૌમઝા પ્રતિજ્ઞાનનો પ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ મૂર્છિત પડ્યો છે બધી ઘણાને આશ્ચર્ય થયું અગામી તામડતોફ જ્યારેયને થેગ આવ્યો અને મોલ્યો, 'દેવ, ક્યુદેવનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે ?'

‘હા, શું તે આવ્યા છે ?’

‘હા આવ્યા છે, પરંતુ મૂર્છિત અવસ્થામાં.’

‘કેમ ! શું થયું ?’

અશોકે સર્વ વિગત કહી અને બોલ્યો, ‘દેવ, કર્ણદેવનું જીવન બચાવવા માટે દરમુપતિ પણ મરણિયો બની સમુદ્રના તરંગો સાથે લકડ્યો છે. અમને આશા છે કે એમની મૂર્છા તમે દૂર કરી શકશો.’

જ્યદ્રથ થોડી વાર ચૂપ રહી બોલ્યો, ‘પરંતુ એ કાર્ય પણ મહાન અને ગંભીર છે. એમાં મારા જીવને પણ જોખમ છે.’

અશોક ચૂપ જોતો રહ્યો. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને બોલ્યો, ‘ત્યારે કર્ણદેવની મૂર્છા મૃત્યુમાં ફેરવાઈ જશે ?’

જ્યદ્રથ ચૂપ હતો.

‘દેવ, સંગીતથી મંત્રમુગ્ધ થતા સર્વેને સાંભળ્યા છે, પણ મૂર્છિત પ્રાણીને સચેતન થતાં નથી સાંભળ્યાં. એ સંગીતની આશાએ અને પાતાળ જીવના જોખમે પણ આવ્યા છોએ, અને આજે આમ નિરાશ થવું પડશે એની આશા ન હતી.’

‘શું કહે, હું લાચાર છું.’

‘શું તમે ભયથી લાચાર છો કે ઈર્ષ્યાથી લાચાર છો ?’

‘તમારા પૂછવાનો હેતુ શું છે ?’

‘જો તમે તમારા જીવને જોખમ ધારીને ભય પામે છો તો કર્ણદેવ તમારા કરતાં વધારે ચડિયાતા છે, જેમણે પોતાનો દેહ અન્ય મનુષ્યોના રક્ષણ માટે અર્પણ કરી દીધો, અને કર્ણદેવ પુનર્જીવિત થઈ તમને સ્પર્ધામાં હરાવશે એ ઈર્ષ્યાથી તમે જો એ કાર્ય નહોં કરતા હો તો પણ તેમાં કર્ણદેવ તમારા કરતાં ચડિયાતા છે એ વાત પુરવાર થઈ જાય છે.’

જ્યદ્રથના મનમાં પ્રજ્વળ વિદેહજ્વાલો ઉત્પન્ન થઈ. થોડીવારે તે બોલ્યો, ‘આહો, હું આવું છું.’

૭

જ્યદ્રથનું સંગીત ચાલુ થયું. સર્વ ચૂપ બેઠા. પ્રકૃતિ પણ તેના સંગીતને સાંભળવા જાણે એકતાન થઈ હોય તેમ ચાંત થઈ ગઈ. જ્યદ્રથની આંગળીઓ વીણાના તારની સાથે શ્રોતાઓની હૃદયતંત્રીના તારો પણ હલાવતી હતી. થોડીવારે કર્ણદેવના શરીરમાં હલન-ચલન થવા લાગ્યું અને જ્યદ્રથનું સંગીત વધારે મર્મરપર્શી અને ધીમું થવા લાગ્યું. એકા-એક કર્ણદેવ બેઠો થઈ ગયો પણ સંગીત બંધ પડી ગયું. સર્વેએ દોડીને જોયું તો જ્યદ્રથનું શરીર નિર્જીવ થઈ ગયું હતું અને એના મુખમાંથી કુદરતની ધારા વહેતી હતી.

કર્ણદેવે જીડીને જ્યદ્રથના ચન્દ્ર-પાસે આંખો તેની ચરણરજ લીધી અને બોલ્યો, ‘મારું અંતિમ સંગીત પણ આવા સતકાચમાં યાજો એ જ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.’

થોડીવાર તે જ્યદ્રથના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો અને પાછા વળી ‘અશોકને કહ્યું, ‘અશોક, સ્પર્ધામાં જ્યદ્રથદેવ મને હરાવી અર્ધનને રસ્તે જઈ ચૂક્યા છે. હાલ, એ પરાજયને હું કેમ સહન કરી શકીશ !’

મહાન સંગીતગની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી મૃત સંગીતગના રક્તમાં મિશ્રિત થઈ પાનાલબ્ધિની પૃથ્વીનું સ્ત્રિયન કરતાં હતો.

વિશ્વામિત્ર, શ્રી હર્ષ, ભૂવડ, યશોવર્મા, આમ, લોજ, ગોવિન્દચન્દ્ર ને જયચન્દ્ર સમા પૃથ્વીપતિઓ અને

વિશાખદત્ત, ખાણુ, મયૂર, દિવાકર, ભવભૂતિ, વાકપતિરાજ, સિદ્ધસારસ્વત, રાજ-શેખર ને હર્ષ સમા સાહિત્યસ્વામીઓથી અસંકૃત બનેલું—

આર્યાવર્તનું એક સમયનું પાટનગર

કનોજ

ચીમનલાલ સંઘવી

કુશના પાટવીકુમાર કુશનાભ નૃપતિએ મહોદય નામે એક ભવ્ય નગર વસાવેલું. તે નગરના મનોહર ઉદ્યાનમાં એક સમયે તે નૃપતિની સ્વરૂપવતી કન્યાઓ ક્રીડા કરતી હતી. તે પ્રસંગે તેમના સૌન્દર્ય પર મોહી પડેલ પવનદેવે તેમના સમક્ષ લમતી માગણી મૂકી. પણ તેજસ્વી રાજકન્યાઓએ તે માગણીને તુચ્છકારી કાઢી. પવન ખીખ્યો. તેણે તરતજ પોતાની અલૌકિક શક્તિના પ્રભાવથી તે કન્યાઓને કૂબડી બનાવી દીધી. ત્યારથી તે નગર કન્યા-કુબ્જ અથવા કાન્ય-કુબ્જના નામે ઓળખાયું. સમય જતાં કાન્યકુબ્જનું ટૂંકું રૂપ કનોજ થઈ ગયું. કુશ અને કુશનાભની સ્મૃતિમાં તે નગર કુશિક, કુશસ્થલ કે કુશીનગરના નામે પણ ઓળખાય છે. કલ્યાણના પ્રતીક તરીકે તે કલ્યાણકટક કહેવાતું. મહાભારતના સમર્થમાં તે નગરમાં ગાંધી નામે પરમ પવિત્ર ને પ્રજાપાલક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના સંસ્મરણમાં તે નગરને ગાંધીપુર નામ આપાયું.

ગાંધી રાજા ઇંદ્રના ઉપનામથી ઓળખાતો. તેને વિશ્વામિત્ર નામે પુત્ર ને સત્યવતી નામે પુત્રી હતી. સત્યવતીના રૂપ પર મોહેલા બૃહુ ઔર્ધ્વ ઋષિના પુત્ર રીસિકાએ તેના હાથની માગણી કરતાં ગાંધી તે નકારી ન શક્યો. પરિણામે સત્યવતી ઋષિકુલમાં ચાલી ગઈ. ત્યાં તેણે જમદગ્નિ નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે જમદગ્નિના તેજસ્વી પુત્ર પરશુરામે ક્ષત્રિયોના મંદાર દરીને ઘાહણ-ક્ષત્રિય લોહીના મંમિશ્રણનું દર્શન કરાવ્યું.

કનોજના સિંહાસને ગાંધી પછી વિશ્વામિત્ર વિરાજ્યા. તેમનામાં શક્તિ, સંસ્કાર ને તેજનું અપ્રતિમ એકીકરણ થયેલું હતું. તેમણે પૃથ્વી પર સાક્ષાત્ સ્વર્ગ ઉતાર્યું. પણ એક સમયે વસિષ્ઠ ઋષિની ગાય નન્દિનીનું હરણ કરવા જતાં ત્યારે તેમને ધ્રુવતેજ આગળ પાછા પાડું પડ્યું ત્યારે સિંહાસન તેમને અકારૂં યઈ પડ્યું. તેમણે ધ્રુવર્ષિ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો ને અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી તેમણે તે નિશ્ચય પાર પાડ્યો.

તે પછી કનોજના ઇતિહાસ પર કંઈક તિમિરપટ પથરાય છે. લગવાન બુદ્ધ સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરતાં કનોજમાં જીતેન્દ્રા એટલીજ પ્રાચીન સમયની નોંધ મળે છે. તેમ છતાં વ્યાકરણ, કાશ કે સાહિત્યને લગતા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં, એક યા બીજો પ્રકારે, કાન્ય-કુબ્જની સ્મૃતિ તો જળવાઈ જ રહી છે.

બહેનને લઈ હર્ષવર્ધન સૈન્યને આવી મળ્યો. સૈન્યમાં હર્ષ ફેલાયો. અર્વેએ કનોજ પર ધસારો કર્યો. પરંતુ શશાંકે તો ભારકરવર્મન પાછળથી ગાંડ પર હુમલો કરશે એવા ભયે કનોજ છોડી ચાલ્યો ગયો હતો; પરિણામે હર્ષે, કોઈ પણ પ્રકારના સામના વિના, બહેન સાથે, કનોજમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો.

આ પ્રસંગે કનોજનો કેાઇ સ્વામી નહોતો. કનોજના મત્રીમંડળે હર્ષને ગાદી સ્વીકારવા વિનંતી કરી. હર્ષે પ્રથમ તો આનાકાની કરી પણ પછી બહેન અને પ્રજાના આગ્રહથી ને કબૂલ થયો તેણે તે વિષયમાં તે યુગના નામાંકિત બોધિસત્વ અવલોકિતેશ્વરની સલાહ પૂછી. અવલોકિતેશ્વરે તેને સિંહાસન પર પગ ન મૂકવાની ને કનોજના મહારાજાનેા ઇલાજ ન ધારણ કરવાની શિખામણ સાથે ગાદી સ્વીકારવા અનુમતિ આપી. હર્ષે તે શિખામણ માથે યાડાની ને 'શિલાદિત્ય'ના ઉપનામ સાથે તેણે કનોજનો રાજદંડ સ્વીકાર્યો. તે પછી ચાણેશ્વર અને કનોજના રાજ્યોને જોડી હર્ષ પાટનગર તરીકે તેણે કનોજને જ પસંદગી આપી.

બાલપણથી કેટલાક બૌદ્ધ બિહુકાના અસર્ગમાં રહેવાથી તેને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હતો. કાશ્મીરના એક બૌદ્ધ તીર્થમાં જુદા ભગવાનનો એક દાંત જળવાઈ રહ્યો છે તેવા સમાચાર મળતા ને કાશ્મીરની યાત્રાએ ચાલ્યો. મણુ તે દાંત ઉઠાવી જશે એવા ભયે કાશ્મીરના મંધે દાંત મંતાડી દીધો અને હર્ષને જતવાની અનુમતી આપવા પશુ ના કહી. હર્ષે રાષ્ટ્રે ભરાઈને લશ્કરી આક્રમણની યોજના ઘડી અને કાશ્મીરપતિએ તેનાથી ગભરાઈને તે દાંત હર્ષને બેટ મૂક્યો. હર્ષે તે કનોજ લઈ ગયો.

તેના સમયમાં નામાંકિત ચીની યાત્રી હ્યુએનમંગ ભારતવર્ષની મુસાફરીએ આવેલો. તે આસામપતિ ભારકરવર્મનના દરબારમાં રહેતો હતો. હર્ષે તેને તેડું મોકલાવ્યું. ઉત્તરમાં, મુસાફર પર મોઢી પડેલા ભારકરવર્મને કહાવ્યું કે, "કહેા તો માઈ માયુ" મોકલાવુ, પણ યાત્રિક તો અત્રી જ રહેશે" હર્ષે ઉત્તર મોકલાવ્યો, "સાઈ, તમારે તમાઈ માયુ" મોકલાવી આપો." માયુ મોકલવાની તો ભારકરવર્મનની તૈયારી હતી જ નહિ. એટલે બદલામાં તેણે હ્યુએનસંગનેજ હર્ષના દરબારમાં મોકલાવી આપ્યો.

કાશ્મીર અને આસામ પર આ રીતે આડકતરી પ્રભુતા જમાવી હર્ષે માળવા, સિંધ, વલ્લભી, ગાંડ, નેપાળ, પ્રયાગ, અહીંજના, કોસાળી, આવરતી, અધોધ્યા, વારાણસી, ચંપા, કર્ણસુવર્ણ, ઓરિસ્સા વગેરે પ્રદેશો પ્રતિ નજર દોડાવી ને એક પછી એક તે દરેક પ્રદેશને તે પોતાના સીંધા કે આડકતર કાળૂ નીચે લાવ્યો. ને એ રીતે ઉત્તર ભારતવર્ષના સમ્રાટ (મકલોત્તરાપચપતિ) બની તેણે પોતાનો મંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો. તે સંવત્સરનાં પ્રમાણો નેપાળના ઇતિહાસમાં સારા પ્રમાણમાં મળ્યા આવે છે.

મંવત ૬૮૮માં હર્ષે દક્ષિણ-ભારત પર વિજય મેળવવાને પોતાના સૈન્યને એ દિશાએ દોર્યું. પણ ચાલુક્યવંશી પુલકેશી બીજના હાથે હાર ખાઈને તેને પાછા ફરવું પડ્યું. તે પછી તેણે સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાની લાલસાને તણ દીધી, અને પોતાની બધી શક્તિ જમાવેલ સામ્રાજ્યને વધારે સુદૃઢ બનાવવા પાછળ વાપરવા માંડી.

કલા અને સાહિત્યના વિષયમાં હર્ષનું સ્થાન વિક્રમ અને બાળની લગોલગ છે. તેણે હ્યુએનમંગને આદર્શાહી માન સાથે પોતાના દરબારમાં આશ્રય આપેલો. "સરીનો જગ" વિખ્યાત કર્તા બાણુ તેના રાજકવિ અને મિત્ર હતો. બાણુને તેણે

સરવાળો એક અબજ સોનામહોર જેટલો થાય છે. કવિવર મયૂર* ને માતંગ કવિ દિવાકર પણ તેના આશ્રિત હતા. જયસેન નામના વિદ્વાનને તેણે ઓરિસ્સાનાં એશી ગામની ચાલુ ઉપજ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ તે વિદ્વાને સંપત્તિ કરતાં ત્યાગને વધુ પસંદગી આપતાં હર્ષ તેના શિષ્ય સમો થઈ રહ્યો. નાલંદા વિદ્યાપીઠને તેણે લાખખોનું દાન આપેલું. કલાકારોનું પણ તે એટલું જ સન્માન કરતો. તે કલા-સાહિત્યનો તે કેવળ પૂજારી કે આશ્રયદાતા જ નહોતો. તે પોતે પણ મહાકવિ હતો. તેણે રચેલાં ત્રણ નાટકો-રત્નાવલી, પ્રિયદર્શિકા ને નાગાનંદ-નું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અમર રચાન છે.

પ્રવાસી હ્યુએનસંગ ને કવિવર બાણે હર્ષનું, તેના સામ્રાજ્યનું ને તેની પ્રજાનું યથોચિત વર્ણન લખ્યું છે. તે જોતાં જણાય છે કે હર્ષ એક આદર્ સમ્રાટ હતો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા કુનેહભરી ને પ્રગ્લહિતવર્ધક હતી. યોમાસના ચાર મહિના વર્ણને તે બાકીનો બધો સમય સામ્રાજ્યમાં ફરવામાં વિતાવતો. તે સમયે તે દુષ્ટોને દંડવામાં, નિર્દોષોને યોગ્ય સંરક્ષણ આપવામાં, પ્રજાનાં દુઃખદર્દ દૂર કરી તેમનાં સુખ-સૌભાગ્ય વધારવામાં તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થા પર કીર્ણી નજર રાખવામાં અહોનિશ પ્રવૃત્ત રહેતો.

સામ્રાજ્યની પ્રજા એકંદરે સુખી, સમૃદ્ધ, સશક્ત ને નીતિમાન હતી. ચોરીનો પ્રસંગ જવદ્વેજ બનતો. ધર્મ, કલા અને સંસ્કારનાં વહેણો કદી ચૂકતાં નહિ.

હર્ષના સમયમાં કોનોજે કેવળ ઉત્તરાપચના જ નહિ, અખિલ ભારતવર્ષના પાટનગર સમી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. સમૃદ્ધિ, સંસ્કાર, જીવ્યતા ને મનોહરતામાં તે ઈન્દ્રપુરી સાથે સ્પર્ધા કરતું. શ્રેષ્ઠીઓ, મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ કે કવિવરોનાં વિશાળ ભવનોની જેમ મંદિરાની ગણતરી પણ ત્યાં હજારોથી થતી. વિદ્યાપીઠો, વિદ્યારો ને વિદ્વાનોની ત્રિપુટી ત્રિવેણીસંગમ સમી શોભતી.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં હર્ષને ઘણો જ રસ હતો. તેના નેતૃત્વ નીચે પાંચ પાંચ વર્ષના અંતરે પ્રયાગમાં એક જન્ય ધાર્મિક ઉત્સવ ઊજવાતો. તે ઉત્સવ ૭૫ દિવસ સુધી ચાલતો. ને ભારતભરના સંતો, કવિઓ, રાજવીઓ ને લાખખો પ્રજાજનો તે ઉત્સવમાં ભાગ લેતાં. ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે હર્ષ રાજતિભેરીની બધી જ બચત ને પોતાનાં વસ્ત્રાલંકાર પણ દાનમાં દઈ દેતો ને રાજ્યથી બહાર પાસેથી એકાદ ફાટયાતૂટયા વસ્ત્રની બીજા માગી લઈ તે રાજર્ષિ બનતો ને પ્રભુએ બહેલી ફરજ તરીકે ફરીથી તે રાજકાજમાં પરોવાતો.

કોનોજમાં પણ તેણે એવો જ એક જન્ય ઉત્સવ ઊજવેશો. તે ઉત્સવ પ્રસંગે ત્રણ હજાર બૌદ્ધ બિહુકો, ત્રણ હજાર જૈન મુનિવરો ને પાંચાણુ સંન્યાસીઓ ને નાલંદા વિદ્યાપીઠના

* કહેવાય છે કે, મયૂરની પુત્રી બાણું બેરે પાણુવેશી હતી. એક સમયે રામે પ્રેમકલ્પમાં તેરીસે બરાણી અને પંડોડ થવા છતાં રીય ચાલુ રાખી તે બાણુની પ્રાર્થના પ્રત્યે બેદરકાર રહી. બાણુ તેને 'સુભુ' કહીને પગે પડવા જતાં તેણે તેને લાન માત્રી. નીચેથી પસાર થતા મયૂરે આ કલ્પ સાંભળ્યો ને તે બાણી બંધા, "તેને સુભુ નહિ. બંધા કહેવી જોઈએ." બાણુપતની સાવધ બની ને પુત્રીની પ્રેમકરીદા અવગણનાર પિતા પર કોપે બરાઈ તેણે તેના પર ગેરિથી પાનની પિચકારી છાંડી. મયૂરનાં અંગેજાંજ નર કોડ ફાટી નીકળ્યો.

બીજેજ દિવસે મયૂરે સૂર્યની અદ્ભુત પ્રકાશથી બરેકું 'સૂર્યરાત્ર' રંગી એ કોડ દૂર કર્યાં. તે પ્રકાશે મયૂરની કીર્તિ વધી ચંપલી જોઈ બાણુ પેનાના દાષપદ કપાતી નાંખી, બંદીરીની અદ્ભુત પ્રકાશથી બરેકું 'ચંદ્રરાત્ર' રંગી એ દાષપદ પાછા મેળવ્યા.

એક હજાર વિદ્વાનોની પરિષદ મળેલી. આ ઉત્સવના વરઘોડામાં અર્ચકૃત હાથીઓ પર ને મનોહર રથોમાં શોભતી હજારો સુવર્ણની પ્રતિમાઓ, જુદા જુદા રાજ્યોના સેંકડો હાથીઓ, મંત્રીઓ ને સેનાપતિઓના ત્રણસો હાથી, હજારો અશ્વો ને લાખો નરનારીઓ પૃથ્વીના કંઠ સમા કનોજની આસપાસ મુકતાહાર જેવાં જણાતાં. એ વરઘોડામાં લગ્ન રાજહસ્તી પર બેઠેલો હર્ષ મોતી અને સોનામહોરો ઉજાળતો.

કલા, સાહિત્ય ને ધર્મની પાછળ આટલો અનુરાગ છતાં લશ્કરી બળને હર્ષે જરા પણ કાસું ન પડવા દોધેલું. શાંતિના સમયે પણ તેના પાસે સાઠ હજાર લગલગનું હસ્તીદળ, એક લાખ ઘોડેસ્વારો ને પાંચ લાખ લગલગનું પાવદળ તૈયાર રહેતું રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ તે એટલી જ પ્રજ્જુતા દાખવતો. મંત્રીમંડળ ને કર્મચારીઓના તેણે પાંડેલા વર્ગ ને તે ધોરણે ચાલતી સુંદર વ્યવસ્થા આજની રાજસત્તાઓને પણ પ્રેરક નીવડે એવી છે.

પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં હર્ષ કંઈક વિશેષ શાન્તિપ્રિય બનવા લાગ્યો. ને રાજકર્તાની એ શાન્તિ કર્મચારીઓને ઉત્તેજક નીવડી. પરિણામે વિ. મં. ૭૦૩માં તે મૃત્યુ પામતાં દેશમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો ને અર્જુન નામે એક લશ્કરી મંત્રી સમ્રાટ બની બેઠો.

ચીનના શહેનશાહે હર્ષની સાથે મંત્રી સાધવાને એક એલચી મોકલેલો. હર્ષના મૃત્યુ પ્રસંગે તે એલચી માર્ગમાં જ હતો. તેના પાસે કેટલુંક સૈન્ય હતું. તે સૈન્ય જો કનોજની હદમાં પ્રવેશે તો બીજા હકદારોની સાથે મળી પોતાને નુકશાન પહોંચાડશે એમ માની અર્જુને માર્ગમાં જ તે સૈન્યની કતલ કરાવી નાંખી. પણ એલચી એ કતલમાંથી બચીને લાગી છૂટ્યો, અને એવા સ્વરૂપમાં ચીન પાછા ફર્યું રામજનક માની તે નેપાળ ને તિબેટની મદદ મેળવી કનોજ પર ચડી આવ્યો. અને અર્જુનને હરાવી, તેને કેદ કરી તે તેને ચીનના શહેનશાહની હજૂરમાં લઈ ગયો.

તે પછી હર્ષનું સામ્રાજ્ય પાનાંના મહેલની જેમ તૂટી પડ્યું. ગૌડના સામંત આદિત્યસેને પોતાને સ્વતંત્ર રાજવી તરીકે જાહેર કર્યો. આસામપતિ બાસ્કરવર્મને કર્ણસુવર્ણ ને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લીધો. ને બીજા પ્રદેશો પણ તે તે પ્રદેશની સમીપના રાજવીઓએ ઝડપથી જીતી લઈ પોતાના મુલકમાં બેળવી દીધા. દક્ષિણના ચાલુક્યોએ પણ તે ક્ષુદ્રમાં પોતાનો લાગ પડાવ્યો.

તે પછી કનોજે ચાલુક્યવંશના આચર્યે પોતાનું મહત્ત્વ વિકસાવ્યું. આઠમી સદીના મધ્યભાગમાં કનોજના સિંહાસને આવેલો જૂવડ (જૂદેવ) એક તેજસ્વી રાજવી નીવડ્યો. તેણે પંચાસર પર વિજય મેળવ્યો; ને ધીમે ધીમે કનોજને મહારાજ્ય તરીકેની કીર્તિ તેણે પાછી અપાવી. તેણે પોતાની પુત્રીને પહેરામણીમાં ગુજરાત આપેલું તે જોતાં તે વિશાળ મહારાજ્યને રવામી હોવા સંભવ છે.

એક સમયે એક સ્વરૂપવતી રમણી સંબધમાં તેણે કુવિચાર સેવ્યો. પણ રમણીએ તેને યુક્તિથી સન્માર્ગે વાળ્યો. જૂવડને પશ્ચાતાપ થયો. તેણે રાજગાદી તજ દીધી ને સંન્યાસી બની તે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

તે પછી મૈઘ્ય-મૈષ્મરીઓએ કનોજનું સિંહાસન પાછું મેળવ્યું. આઠમી સદીના અંતભાગમાં મૈઘ્ય યશોવર્માએ પોતાના પૂર્વજોએ શુભાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવી. કનોજના રાજ્યને વ્યવસ્થિત કરી તેણે આસપાસનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને જીતી લીધાં. તે પછી તેણે ગૌડ

પર આક્રમણ કર્યું ને તેમાં ગૌડપતિ મરણ્યો. આ સંગ્રામમાં ગૌડના રાજકવિ વાકપતિરાજને કેદ કરી તે તેને કનોજ લાવ્યો. વાકપતિરાજે યશોવર્માએ કહેલ ગૌડપતિના વધ-પ્રસંગને અનુક્રમી 'ગૌડવદો' નામે એક ગ્રંથપૂર્ણ કાવ્ય લખ્યું. ને યશોવર્માએ તેથી ખુશ થઈ તેને મુક્ત કરી કિમતી બેટા બહી. 'ઉત્તમરામચરિત્ર' નામે અમર નાટક લખી યશસ્વી અને મહાકવિ ભવજીતિને પણ યશોવર્માએ સન્માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં રાખેલો. ને આ રીતે યશોવર્માએ કનોજને તેની કીર્તિ, લક્ષ્મી ને સંસ્કારસરિતાઓ પાછી આપાવી.

યશોવર્માને બે મુખ્ય રાણીઓ હતી. તેમાંની મુખ્ય નામે એક રાણીને ગર્ભ રહેતાં બીજી વાંઝણીએ દુપથી પ્રેરાર્થ યશોવર્મા પાસે, દેહેલીની જેમ પૂર્વના કોષક વચનની યાદ દેવરાવી, મુખ્યાને દેશગટે મોકલવાની માગણી મૂકી. યશોવર્માને તે માગણી કબૂલવી પડી. પરિણામે ગર્ભવતી રાજરાણી મુખ્યા ગંગાવતી, બિખારણી બની. ત્યાં તેણે આમ્રવૃક્ષની છાયામાં આમ નામે એક રાજકુમારને જન્મ આપ્યો. બપ્પભટ્ટસુરિ નામના એક જોનાચાઈ મુખ્યાને રામસેણમાં ભગિનીભાવે આશ્રય આપતાં તે યુવતી સાથે મુખથી રહેવા લાગી ને રાજકુમારને પણ નાનપણથી જ અભ્યાસની સગવડતા મળી.

સમય જતા દુપોલી રાણી મરણ્ય પામી. ને યશોવર્માએ તરતજ મુખ્યાને તેના કુમાર સાથે કનોજ તેડાવી. પણ તેજસ્વી આમને પોતાની માતા પ્રત્યેનું પિતાનું વર્તન અધૃષ્ટિ જણાયું તે અંગે પિતાપુત્ર વચ્ચે અર્ધર્થણુ મનાતાં આમને દેશવટો મળ્યો. આમ કરી પોતાના મિત્ર ને શુર બપ્પભટ્ટસુરિ પાસે આશ્રય ગયો. બપ્પભટ્ટસુરિએ તેને રાજકતાને શોભ શિલ્પ આપ્યું.

આ અરસામાં યશોવર્મા કારમીર સામે યુદ્ધમાં જીતરતાં તે કારમીરપતિ સક્ષિતાદિલને હાથે માર્યો ગયો. મંત્રીઓએ તરતજ આમને કનોજ તેડી તેને રાજતિલક કર્યું.

ગાદીએ બેસતાં જ આમે પિતાનાં અધૂરાં કામોને ઝડપથી પૂરાં કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. તેણે સૈન્યમાં ત્વરાએ વધારો કર્યો ને પોતાની સૈન્યશક્તિ દશલાખ પાવદળ, બે લાખ અશ્વ દળ, હજારો હાથી ને ચૌદસો રથ જેટલી હદે પહોંચાડી, તેણે શ્રીહર્ષની લશ્કરી શક્તિને પણ ઝાંખી પાડી. તે પછી પિતાએ ધડેલા મહારાજાનની હદો વિસ્તારીને તેણે તેને સામ્રાજ્ય બનાવ્યું.

બપ્પભટ્ટસુરિ પ્રત્યેના ગાદ રનેહવાવના કારણે તેણે તેમને કનોજમાં જ રોકી રાખેલા. પરંતુ એક સમયે આમના રનેહમાં ફાટિ જણાતાં સુરિ ત્વરિત પિદાર કરી ગૌડની રાજધાની સક્ષણાવતી તરફ ચાલ્યા ગયા. કવિવર વાકપતિરાજ પણ યશોવર્માએ તેને મુક્ત કર્યા પછી નવા ગૌડપતિ ધર્મપાલની રાજસભામાં પાછો ફરેલો. ને ધર્મપાલે તેને, યશોવર્માને ખુશ કરવાને તેણે 'ગૌડવદો' લખ્યું છે તે જાણવા છતાં વાર્ષિક એક લાખ મુલ્યમુદાની આવકનો ટાસ ખાંધી આપેલો.

કનોજમાં બપ્પભટ્ટસુરિના વિરહથી આમ બેચેન બન્યો. એક પ્રસંગે તેણે એક મણિધર નામ જોયો અને તે નામના મરતકેયા તેણે દિમતપૂર્વક મણિ ઉતારી લીધો. તે પ્રસંગને અનુક્રમી તેણે અર્ધશ્લોક બનાવ્યો અને આજનો અર્ધ બનાવનાર મારે એક લાખ મુલ્યમુદાનું મનામ નાદેર કર્યું. એક ચાલાક જુગારી તે અર્ધશ્લોક સાથે સક્ષણાવતી પડેંગો ને ત્યાં બપ્પભટ્ટસુરિના પ્રમંગમાં આવતાં તે તે શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ મેળવી ચક્ર્યો. તરત જ કનોજ પાછા ફરી તેણે તે અંગે ધનામ મેળવ્યું, ને આમે તેના પાસેથી બપ્પભટ્ટ-

સુરિની દક્ષીણ જાણી. ઉપરોક્ત પ્રમંથને અનુલક્ષી અપ્પભટ્ટસૂરિએ 'આમને 'નાગાવલોક'નું બિરુદ આપ્યું. ત્યારથી તેનો વંશ પણ નાગાવલોકના નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

આમે અપ્પભટ્ટસૂરિને તેડવાને મંથીઓ મોકલ્યા. પરંતુ અપ્પભટ્ટસૂરિને સત્કારની વખતે ધર્મપાલે તેમના પાસેથી એક વચન મેળવેલું કે આમ જને તેડવા આવે તે મિવાય તેઓ કનોજ પાછા નહિ ફરે. અંતે તે વચન જાળવવાને આમ જને જ ગુપ્તવેશે લક્ષણુવતી ગયો, ત્યાંની રાજસભામાં તેણે ગૃહાર્થમાં પોતાની ઓળખ આપી, અપ્પભટ્ટસૂરિને કનોજ તરફથી આમંત્રણ આપ્યું. તે તે નગરમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સૂચવતાં કેટલાક સાધનો મૂકી તે ત્વરાએ પાછો ફરી ગયો. બીજે દિવસે અપ્પભટ્ટસૂરિએ વિદાય માર્ગી ને ધર્મપાલને ન હૂટકે તે આપવી પડી.

કનોજમાં આમે અપ્પભટ્ટસૂરિની અનેક વિષયમાં ગુપ્ત રીતે પરીક્ષાઓ કરેલી. તેમના ચારિત્રની આકર્ષી માટે તેણે તેમના આવાસમાં સ્વરૂપવતી મણિકાઓ મોકલાવેલી. પણ દરેક પરીક્ષામાં અપ્પભટ્ટસૂરિ સર્વજ્ઞની જેમ નિર્મળ નીવડતાં આમ તેમનો અનન્ય શિષ્ય જની રહ્યો. કેટલેક પ્રમંથે અપ્પભટ્ટસૂરિ આમના ગૃહ પ્રશ્નોના પણ એટલી ઝડપથી ઉત્તર આપી દેતા કે આમે તેમને 'ગિદ્ધસારસ્વત'નું બિરુદ આપ્યું. તેમણે 'તારાગણ' આદિ શ્રાવન પ્રબંધો રચેલા છે.

આમના પિતાએ મૈત્ર પર વિગ્ન મેળવેલ હોઈ ગાંડપતિ ધર્મપાલ વેર લેવા તત્તપી રહ્યો હતો, પણ લશ્કરી બળમાં તો તે આમને પહોંચી શકે એ મંભવિત નહોતું, એટલે તેણે એક યુક્તિ લગાવી. તેની સલામાં મરંસવતીનું વરદાન પામેલો વર્ધનકુન્જર નામે એક વિદ્વાન હતો. તેની મદદથી આમને દરાવવાનો નિશ્ચય કરી તેણે કહ્યું કે, 'લશ્કરી યુદ્ધમાં લાખેનો નાશ થવા શક્ય છે. એને અટકાવવાને હું માગ તરફથી એક વિદ્વાન રજૂ કરે છું, તમે તમારા તરફથી એક રજૂ કરો. તે જાને વાદ કરે. તેમાં જો દારે તે પક્ષે દાર કબૂલવી.' આમ આ આજ્ઞાને અવગણે તો તેની અને તેની સભાની કીર્તિને કલંક લાગે. એટલે તેણે ધર્મપાલનું કહેણ તરતજ સ્વીકારી લીધું, ને પોતાના તરફથી અપ્પભટ્ટસૂરિને રજૂ કર્યા. દિવસો સુધી જાને વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ ચાલ્યો અને અંતમાં અપ્પભટ્ટસૂરિએ વર્ધનકુન્જરને સખત દાર આપી. ધર્મપાળને એ દાર કબૂલવી પડી.

એક પ્રમંથે આમે એક સ્વરૂપવતી નદી પર મોહાંધ જની તેને રાજમંદિરમાં ન્હોતરી. રાજને આ કુમારથી વાળવાને અપ્પભટ્ટસૂરિએ રાજધર્મની પવિત્રતા મુસરતા કેટલાક અમરકારક શ્લોકો રચી તે રાજમંદિરની ભીતિ પર લખાવ્યા રાજની આખો તરત જ ખૂલી ગઈ. તેણે મનથી પણ ચિંતવેલ પાપના પ્રાપ્તિ માટે બળી મગવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમંથે અપ્પભટ્ટસૂરિએ કહ્યું, "તુ જો સરીરથી પાપ કરી ચૂક્યો હોત તો તેના પ્રાપ્તિ પેટે તારે સરીર હોમવું પડત. પણ તારૂં પાપ હજી મનમાં જ મર્ષાંકિત છે. મનને પવિત્ર બનાવી એ પાપ ધોઈ નાંખ" ને તે પછી આમ રાજર્ષિ સમાન જની રહ્યો.

એક ચિત્રકારે આમનું એક સુંદર ચિત્ર દોરી તે તેની મમ્મ રજૂ કર્યું. આમ તેની ખરી કિંમત આંકી ન શક્યો; પરંતુ અપ્પભટ્ટસૂરિ કલાકારની પ્રતિભાને તરત પારખી ગયા. તેમણે કલાકારને સુંદર ઈનામ અપાવ્યું. તે જ કલાકારે ભગવાન મદાવીરનાં પણ ચારે અદ્ભુત ચિત્રો દોરેલાં. તેમાંથી એક કનોજમાં, બીજું મથુરામાં, ત્રીજું સત્તારકપુરમાં ને ચોથું પાટણમાં મુકવામાં આવ્યું *

એક સમયે સોરઠની યાત્રાએ નીકળતાં આમને ગિરનારમાં ફટલાક રાજાઓ સાથે યુદ્ધના મંથોગોમાં મુકાવું પડેલું. પણ તે પ્રસંગે પણ અપ્પભટ્ટસૂરિએ વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ મોઠવી લશ્કરી યુદ્ધને વાર્ધુ, અને એ વાદમાં પોતે જીત મેળવી આમને જીત અપાવી. રાજગિરિ ફરતે જીતવામાં પણ અપ્પભટ્ટસૂરિએ આમને નૈમિત્તિક સહાય કરેલી.

આમની પછી કનોજના સિંહાસને તેનો પુત્ર દુન્દુક આવ્યો. તે કંડી નામે એક વેશ્યાના મોહપાશમાં ફસાઈ ગયો. વેશ્યાએ પોતે જ ભવિષ્યમાં રાજમાતા બનવાની મહેન્દ્રાથી દુન્દુકના કુંવર ભોજના વધની યોજના ધડી. પણ તે યોજના અમલમાં આવે તે પહેલાં જ અપ્પભટ્ટસૂરિએ ભોજને તેની માતા સાથે તેને મોશાળ-પાટલીપુત્ર મોકલાવી આપ્યો. વેશ્યાની દોરવણીથી દુન્દુક ભોજને કનોજમાં પાછો લાવવા માટે અપ્પભટ્ટસૂરિને આમદ કર્યો. અપ્પભટ્ટસૂરિએ એક બાલુએ પોતાના સમાજ પરત્વે રાજકોષ અને બીજી બાલુએ ભોજને કંડીના પંજમાં ધરવાનું અપદૃત્ય-અંતેમાંથી બચી જવાને પાટલીપુત્રની લાગોએ જ રહી ઉપવાસપૂર્વક પ્રાણ તજ્યા.

તે પછી કનોજમાં કંડીની સત્તા વિશેષ જામતાં ભોજ મોશાળપટ્ટની મદદ સાથે કનોજ પર આક્રમણ કર્યું ને વેશ્યાધીન પિતાનો વધ કરી તે કનોજના સિંહાસને બેઠો. તેણે થોડાંક વર્ષ પણ કીર્તિભર્યું શાસન ચલાવ્યું. તેના મરણ પછી અનુક્રમે વજ્રાયુદ્ધ, ઇન્દ્રાયુદ્ધ ને ચક્રાયુદ્ધ થોડો થોડો સમય કનોજનું રાજ્ય ભોગવ્યું. પણ ઉત્તરૈનપતિ પ્રતિહારવંશી નાગભટ્ટ બીજાએ ચક્રાયુદ્ધના હાથમાંથી કનોજનું સિંહાસન ઝૂંટવી લીધું ને પોતાની રાજગાદી તેણે કનોજમાં ફેરવી. તે પછી ગૌડ, આંધ્ર, સિંધુ, વિદર્ભ, કલિંગ, આનર્ત, માળવા, પૂર્વરજપૂતાના, વત્સ ને તેપાળ જીતી લઈ તે ચક્રવર્તી સમ્રાટની જેમ ભારતવર્ષનું શાસન ચલાવવા લાગ્યો. તેણે તુર્કોને હરાવી આર્ય એકતા સિદ્ધ કરી. તેના સમયમાં કનોજની જહોજલાલીમાં પણ સારો ઉમેરો થયો.

નાગભટ્ટની પછી તેનો પુત્ર રામભદ્ર કનોજના સિંહાસને આવ્યો. તે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી અવસાન પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર પ્રભાસ ગાદીએ આવ્યો. તેને મિદિર, ભોજ કે અધિરાજના નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે ગૌડમાં પાત્રવંશના હાથે હારી ગયો. પણ તેના દક્ષિણના વિજયોએ એ દારને ઢાંકી દીધી. તેણે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવેલી.

એક સમયે તેને, ગિરનારના કુંગરોમાં, દરિણીઓના ટોળાની સાથે એક દરિણીમુખી રમણી પણ ભમે છે એવા સમાચાર મળતાં તેણે મોટી સેના મોકલી તે રમણીને કનોજ તેડાવી. તે રમણીએ તેની સમક્ષ પોતાની સ્થિતિ, તેના કારણભૂત પૂર્વજોનાં પોતાનાં કૃત્યો વગેરે વર્ણવી તેને ધર્મપત્ર્યે વાળ્યો. પ્રભાસ પોતાના પુત્ર મહેન્દ્રપાલને ગાદી સોંપી સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ ચાલ્યો.

મહેન્દ્રપાલ નિર્ભયરાજના નામે પણ ઓળખાતો. તે પિતાસમે જ નેજરવી નીવડ્યો. કપૂરમંડરી, બાલરામાયણ, બાલભારત, કાચ્ચભિમાંસા, જીવનકોષ, દરવિલાસ વગેરે અમર કૃતિઓનો કર્તા રાજશેખર તેનો રાજકવિ હતો.

મહેન્દ્રપાલ પછી તેનો પુત્ર ભોજ ગાદીએ આવ્યો. પણ થોડા જ સમયમાં તેને ઉડાડી મૂકી તેના ભાઈ મદીપાલે રાજગાદી કબજે કરી. મદીપાલને ક્ષીતિપાલ, વિનાયકપાલ ને હરજપાલના નામે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. તેને આંતરવિમદ અને અવ્યવસ્થાના કારણે

શરૂઆતમાં કેટલીક દારો ખમવી પડી, પણ પાછળથી તેણે કીર્તિકર વિજયો મેળવ્યા. જાલિયરમાં તેણે બેસુમાર નાણું ખર્ચીને લવ્ય જળાશયો બધાવેનાં

મહીપાળની પછી અનુક્રમે મહેન્દ્રપાલ બીજો, મહીપાળ બીજો, દેવપાળ વિજયપાળ ને રાજ્યપાળ કનોજની ગાદીએ આવ્યા આ મમ્મય દગમિયાન કનોજની જાહોજલાલી ઘટવા માંડી ઉપગઉપરી દારોથી માત્રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું અગ્યાગમી મદીની મધ્યમા મુરલીમે સામેના ઉત્તરહિંદના મંચુકત દિદુ સાગનામા દાર મળતા કનોજને વિશેષ ખમવું પડ્યું

સ ૧૦૭૪મા મહમ્મે કનોજ પર આક્રમણ કર્યું તે સમયે પણ કનોજ ભારતના એક લવ્ય નગર તરીકેનું સ્થાન તો ભોગવતું જ હતું મુરલીગ લેખકોએ જણાવ્યા પ્રમાણે મહમૂની આ સ્વારીના પ્રમગે કનોજમા દશહજાર ગમણીય મંદિરો હતા ગાજ્યપાલ એવા લવ્ય નગરનો દુશ્મનો સામે બચાવ કરવાને બદલે લયથી નાસી ગયો મહમ્મે નગર લૂટ્યું બાબુ મંદિરો તોડી નાખ્યા, નિર્દોષ પ્રજાજનોની કતન ચથારી ને લૂટમાં મગેલી અદાત અપત્તિ લઇ તે પોતાના સૈન્ય સાથે પાછો ગીઝની આદ્યો ગયો

ગાજ્યપાલ યવન આક્રમણમર્તા સામે જતાવેલી નામદાંઈથી બીજા હિંદુ રાજ્યો તેના પર કોષે ભરાયા ને તેમણે ગાજ્યપાનનો યુદ્ધમા વધ કરી તેના પુત્ર ત્રિલોચનપાલને કનોજની ગાદી સોંપી આ મમાચાર મળતા મલમ્મ કરી દિદુ પર ચડી આવ્યો ને ત્રિલોચનપાળ તેમ જ બીજા હિંદુ રાજ્યોને પણ તેણે કુટિલતાપૂર્વક હરાવ્યા

ત્રિલોચનપાળ પછી અનુક્રમે યશપાલ અને ગોપાલ કનોજની ગાદીએ આવ્યા ગોપાલના હાથમાંથી કાશીપતિ ચન્દ્રદેવ ગદરાલે કનોજનો ગાદી ચૂટવી લીધી ને બને રાજ્યોને જોડી હઇ તેણે કનોજમા કરી પ્રાણુ પૂર્ણ તેના પુત્ર મદનપાલે પણ તે વિષયમાં તેનું અનુકરણ કર્યું મદનપાલના પુત્ર ગોવિન્દચન્દ્રે તૂકેને સખત હાગ ખવરાવી, ગાંડ અને દશાણુ પર પ્રિજ્ય મેળવ્યો ને કનોજની આસપાસનો પ્રેશ છતી લઇ કનોજની જાહોજલાલીને તેણે પુનઃજીવન બદલ્યું સાગનાથના લેખમા તેની પત્ની કુમારદેવીએ તેને ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવેલ છે

ગોવિન્દચન્દ્ર પછી તેનો પુત્ર વિજયચન્દ્ર અથવા માવદેવ કનોજના સિંહાસને બેઠો તેને શાકંભરીપતિ વિમહરાજને ગૂર્જરપતિ કુમારપાળના હાથે હાગ ખમવી પડેલી, છતાં તે એક વીગ હતો યવનોનો તે કદરુ વિરોધી હતો. અગીર ખૂલકને તેણે સખત દાર આપેલી વિજયચન્દ્રનો પુત્ર જયચન્દ્ર ‘પૃથ્વીરાજ રાગે’ના વાચકો તેને ભારતના કપૂત તરીકે પિછાને છે, પણ તેના જેવા ગજવીઓ જગતમા ઘણા ઓછા થયા છે

તે સ ૧૨૨૬માં કનોજની ગાદીએ આવ્યો તેણે કનોજની પ્રજાને પ્રમળ જીવન બદલ્યું કનોજની કીર્તિને તેણે ઉજાત બનાવી જગવિખ્યાત ‘નૈપથ * મહાકાવ્યના કર્તા કવિવગ હર્ષને

* હવે હર્ષ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના જગવિખ્યાત કર્તા મગમટનો લગ્નોલ્લે થતો તેણે જ્યારે પોતે લગ્નલું ‘નૈપથ’ મહાકાવ્ય મગમટને બતાવ્યું ત્યારે મગમટે કહ્યું, ‘ભાઈ, ‘કાવ્યપ્રકાશ’ તૈયાર થઇ ગયા પૂર્વેજ મને આ બતાવતુ હઇ ને તેના સાતમા સર્ગમાયે કાવ્યના દોષોનું દર્શન કરાવ્યું છે તારૂ કાવ્ય મારા પાસે દોત તે દોષે ના દાખલા દાકવાને મટે મરે બીજા કાવ્યો સોઝવા ન પરત ”

હર્ષ આ દીકાથી લગ્નવાઇ ગયો તેણે પોતાની એ અમર કૃતિને રાત્રે નદીમા ફેંકી દીધી તેના કેટલાક શિષ્યોને જેની ખબર પડના તેમણે નદીમાંથી પણ તે કાવ્યનો ધણોખરો ભાગ બચાવી લીધો—જે આજે ‘નૈપથ મહાકાવ્ય’ના ૨૨ સર્ગ તરીકે મળી આવે છે

તેણે પોતાના રાજકવિ તરીકે સ્થાપ્યો. કોનોજની લડાયકશક્તિને તેણે ૨૦૦૦૦૦ બાણાવલીઓ ને પરશુધારીઓ; ૮૦૦૦૦ અખતરધારીઓ; ૩૦૦૦૦ ઉચ્ચકક્ષાનું ધોડેસ્વાર સૈન્ય; ૩૦૦૦૦૦ પાયદળ ને હથોળના હસ્તીદળની હદે પહોંચાડી. યવનેનો ધાણ કાઢી નાંખી તેણે નિખિલ-યવન-લયકરનું બિરુદ મેળવ્યું. ચંદેલાઓને તેણે સખત દાર અવરાવી. કોનોજને તેણે મહારાજ્ય બનાવ્યું. ને હર્ષ અને આમની જેમ તે ભારતીય સામ્રાજ્ય જનભાવવાના કોડ સેવવા લાગ્યો.

પણ ભારતના કમભાગ્યે બે સૂર્ય સાથે જનમાગ્યા. જયચંદ્રને કોનોજનું સામ્રાજ્ય સિદ્ધ કરવું હતું; પૃથ્વીરાજ દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય સર્જવા માગતો હતો. પૃથ્વીરાજ ન હોત તો જયચંદ્ર ભારતનો સમ્રાટ બનત, જયચંદ્ર ન હોત તો પૃથ્વીરાજનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાત. પણ કમભાગ્યે બંને એકી સમયે અને એકજ દેશમાં જન્મ્યા.

જયચંદ્રે દેવગિરિના યાદવરાજ પર વિજય મેળવવાને સૈન્ય રવાના કર્યું. પણ પૃથ્વીરાજ યાદવરાજની મદદે પોતાના મહામામંત ચામુંડરાયને મોકલતાં જયચંદ્રને પાછું ફરવું પડ્યું. પરિણામે પૃથ્વીરાજ પ્રત્યે તે રોષે લરાયો. ને એ રોષમાં જ શાહજુદીનના પૃથ્વીરાજ સામેના આક્રમણ પ્રસંગે તે તટસ્થ રહ્યો. પૃથ્વીરાજ અને શાહજુદીન પરસ્પરની શક્તિને દષ્ટી નાંખે તે પછી તે બંને પર વિજય મેળવી સમ્રાટ બનવાની તે આશા સેવવા લાગ્યો. પણ શાહજુદીનની કુટીલતાએ તે આશાને નિષ્ફળ બનાવી. ને સં. ૧૨૫૦ માં દચ લાખ માણસો સાથે શાહજુદીન સામે મુઢમાં ઊતરવા છતાં તે હાર્યો અને મરાયો. ને પૃથ્વીરાજ ને તેની સાથે જ હિંદુ સામ્રાજ્યનાં સ્વપ્ન પણ લગલગ ઓલવાઈ ગયાં.

જયચંદ્રને હરાવ્યા પછી શાહજુદીને અરુનીના કિલ્લા પર આક્રમણ કર્યું ને ત્યાં સૈકાઓથી સૌધરાયેલી કોનોજની અફાટ સંપત્તિ તેણે કબજે કરી. તે પછી બનારસ છતી તે ગીઝની પાછો ફર્યો. આ પ્રસંગે તે ભારતમાંથી ૧૪૦૦ હાંટ લરીને કિંગતી ખમતો લેતો ગયેલો.

કોનોજની ગાદીએ જયચંદ્ર પછી તેનો બાલપુત્ર હરિચંદ્ર બેઠો. તે શાહજુદીનના દિલ્હીના સૂબાને આધીન હતો. પોતાનો સૂબો સમ્રાટ ન થઈ બેસે તે માટે શાહજુદીને હિંદુ રાજ્યોને નામના ટકાવેલા પણ શાહજુદીનના ખૂન પછી કુતુબદીને હિંદના સમ્રાટનું પદ ધારણ કર્યું ને હિંદુ રાજ્યોને ઠેકાણે મુસ્લીમ સૂબાઓ નીમવા માંડ્યા. તે પ્રસંગે મહારાજ્ય ને સામ્રાજ્ય બનેલા કોનોજે રાજ્ય તરીકેનું પણ સ્થાન ગુમાવ્યું. તે મુસ્લીમ સૂબાઓને મદાલવાનું કષ્ટસ્થાન બની રહ્યું.

કોકિલ બે ટહુકે

કાન્તિજ્ઞાન હ. ખરીખ

(અંજની)

મનગમતી મમતાનો વાડી
મધમધતી કૂલોની ઝાડી
નિર્મય ત્યાં રહેવાનું બહો
કોકિલ બે ટહુકે !

સેનેકાનું જીવન અને કવન

ત્રિભુવન વી. હેમાણી

મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અનેકરીતે બોધદાયી હોય છે, તેના અવલુ અને મનનથી આપણે પણ આપણું જીવન ઉત્તમ કરી શકીએ છીએ અને ધાળની રેતી પર આપણી પાછળ શુભ પગલીઓ પાડી જઈએ છીએ '.

—લોગેદેલો

દ્યુસિયસ એનિયસ સેનેકા સ્પેઈનમાં આવેલા કોર્ડોબા (હાલના કોર્ડોબા) શહેરમાં, ૫૫૪-૫૨ ઈસુ ખ્રિસ્તની પહેલા ત્રણ ચાલુ વરસે જન્મ્યો હતો ધણાખરા મહાપુરુષોની બામતમાં બનતું આવ્યું છે તે મુજબ તેની પણ ખરેખરી જન્મતિથિ હજી સુધી અગ્રામ જ છે તેના આપતૃ નામ માર્કસ એનિયસ સેનેકા હતું અને તે કોર્ડોબાની પાકશાળામાં અલકાગ્નાત્ર (Rhetorics) નો અધ્યાપક હતો તેની માતાનું નામ હેલિવિયા હતું. તદ્દન નાની વયે એ સેનેકાને તેની માસીની મલાળ નીચે રોમ મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી થોડા વખતમાંજ તેણે આપ પણ કુટુંબસંહિત ત્યાં રહેવા ગયો હતો. રોમમાં તેનું નસીબ એવું થો ઝળકી બિચું હતું કે ઈસુ ૩૭ માં તેના અવસાન મમયે, તેના કુટુંબને દરેક પ્રકારના પૂરતા સાધનોનો વારસો તે આપી શક્યો હતો.

દ્યુસિયસના શરીરનો આધો મૂળથી જ નમળો હતો છતાં પણ શરૂઆતમાં તેના આપ પાસેથી અલારણાશ શીખી લેવા પાછળ તેનો મન પરાયુ, પરંતુ પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનો તેણે પોતાના અભ્યાસનો વિષય બનાવે અને ધણાજ ઉત્સાહપૂર્વક એ ફિલોસોફીની પાછળ તે મડયો રહ્યો વળી એ જ અરમાં તેણે 'સ્ટોઈસિઝમ' * ની શિક્ષા લીધી અને તેના સિદ્ધાંતોનું પાલન કડક રીતે તે કરવા લાગ્યો એ નવા સિદ્ધાંતોને અપનાવવા પછી તેને પુનર્જીવનના સિદ્ધાંત પર અતૂટ શ્રદ્ધા ઉપજી એટલે તેણે માસાહારને વર્ત્ય ગણ્યો, પરંતુ એ જમાનામાં નિર્મામાહારી થવામાં ધણીયે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો એ યુગમાં ફક્ત ખ્રિસ્તીઓ જ વનસ્પતિવાહારી હતા, તેથી રોમન લોકો સેનેકાને ખ્રિસ્તી માનના લાગવા પરિણામે તેના આખા કુટુંબને ધાર્મિક સતામણી થવાની ખીંકે તેના બાપે તેને તેની આ પ્રજ્ઞાલિક્ષા ફેરવી નાખવા માટે વીનયો, અને ત્યારથી ફરીવાર સેનેકાને માસનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવો પડ્યો. આ બધું છતાં ખાનપાનમાં સાદાઇને પ્રથમ સ્થાન

* 'સ્ટોઈસિઝમ' (Stoicism) નો આદ્યચારક ઝીનો નામનો મહાન ફિલોસુફ હતો અને તે સાઈપ્રસનો વતની હતો 'સ્ટોઈક સ્કૂલ' સ્થાપી તે પહેલા, બુદ્ધા બુદ્ધા યક્તાઓના બાપણો સામળવામાં તેણે તેના જીવનના વીસ વરસો ગાળ્યા હતા અને તે પોતે 'ઝીનો ધી સ્ટોઈક' (Zeno the Stoic) એ નામથી ઓળખાતો હતો તેના અનુયાયીઓ 'સ્ટોઈકસ' (Stoics) કહેવાતા એ ઝીનોના અવસાન પછી કેટલાંક વરસો બાદ નવી 'સ્ટોઈક સ્કૂલ' નો સ્થાપનાર એપિક્ટટસ થઈ ગયો છે આ સ્ટોઈસિઝમના ધણાખરા સિદ્ધાંતો જેન, બૌદ્ધ તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ જ મળતા આવે છે.

ઘડપણ અને ખીજી અપકર્તિતલ્યું મૃત્યુ. સેનેકાએ લખેલાં સઘળાં લખાણોમાંના મોટા ભાગ આ સમય દરમ્યાન લખાયેલો હતો એમ સંશોધકોનું માનવું છે.

આ અરસામાં જ નીરોએ રોમને આગથી બાળ્યું અને તેને ફરીવાર સમરાવવા માટે દ્રવ્યની જરૂર પડી એટલે તેણે દેવળો લૂંટ્યાં. આને કારણે તરીકે આગળ ધરીને સેનેકાએ રાજનાયું આપ્યું, પણ તે સ્વીકારવામાં આવ્યું નહિ. તેથી તે નજીકના ગામડામાં જતો રહ્યો અને એ બધાંના પરિણામ રૂપ જોગવાની સગ્ગની રાહ જોવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં જ એવી ગપ ઉડાડવામાં આવી કે પિજોની સરદારી હેડળ રચાયેલાં કાવત્રાંમાં સેનેકાનો પણ હાથ હતો. નીરોને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એ બાબતમાં સેનેકાનો ખુલાસો માગવાની વિધિ પૂરી થઈ ન થઈ ત્યાં તો તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી અને તે બખર તેને પહોંચાડવા માટે દૂતોને પણ રવાના કરવામાં આવ્યા. પોતાને ઘેરથી પાછો ફરતાં સેનેકા, રોમથી થોડેક દૂર આવેલા એક ગામડામાં થોડો વખત રોકાયો હતો. ત્યાં તેને આ દૂત મળ્યા. તેણે એ શિક્ષાની સઘળી વાત શાંતિપૂર્વક સાંભળી લીધી અને એ દૂતોની સાથે જ તે રોમ પાછો ફર્યો તથા પોતાનું સઘળું કામકાજ આટોપી લેવા માટે થોડા વખતની રાહત મળવા માટે માગણી કરી. તે વિનંતિનો પણ અનાદર કરવામાં આવ્યો. બાદશાહે પોતે તેને શિક્ષાનું ફરમાન સંભળાવ્યું અને જે પ્રકારનું મોત જોઈતું હોય તે પસંદ કરવાનું સેનેકા પર રાખવામાં આવ્યું. સેનેકાએ પોતાના હાથે પોતાના શરીરની દરેક નસ પર ચપ્પુ વડે કાપ મૂકી તેમાંથી લોહી વહેવરાવીને મોતનો ભોટ કરવાનું ઇચ્છ્યું, તેના મિત્રોને તે ઉદ્દેશી મુશ્કાકાત આપી રહ્યો કે તરતજ તેણે ચપ્પુ વડે પોતાના હાથની નસ ખોલી નાંખી. એ જ વખતે તેની સ્ત્રી પોલિનાએ (ટોર્સિકાથી પાછા ફર્યા પછી તરતજ સેનેકા ફરી વાર પરણ્યો હતો) પોતાને માટે પણ પતિના જેવા જ મોતની માગણી કરીને પોતાનો શુદ્ધ પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો. તેથી તેની નસ પણ ખોલવામાં આવી, પરંતુ બેશુદ્ધ ચર્મ જવાથી તેની મરજી વિરુદ્ધ તેને બચાવી લેવામાં આવી. ખીજી બાજુએ સેનેકાનું શરીર તો અદ્ધપાદારના કડક પાલનથી તેમજ ઘડપણની અસરથી ઘણું જ નબળું થઈ ગયું હતું તેથી લોહી પૂરેપૂરું વહ્યું નહિ આ ઉપરથી મોતનો તુરંતજ સામનો કરવા માટે તેના પગની નસો પણ ખોલી નાંખવામાં આવી. એ અંતિમ સ્થિતિના સમયે પણ તેના મિત્રોને અપાયેલો તેનો છેવટનો સંદેશ તે વખતે તો લખી લેવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ અત્યારે તે પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

એ રીતે એ મદાન રોમન ઈ. સ. ૬૫માં મૃત્યુ પામ્યો.

* *

આંદો સેનેકાનું જીવનવૃત્તાંત પૂર્વે થાય છે. તેનાં ઉપદેશાત્મક લખાણોનો સાર તારવવા જેવો છે. મુખી જીવન માગવાને મનુષ્યે જેવું વર્તન ચલાવવું તે તેણે તેમાં સચોટ રીતે દર્શાવી આપ્યું છે. તેણે ઉપદેશના તરતજાનમાં અન્યથાકારિક જેવું તો કયુંવ નથી. તે કહેતો કે અપાર જ્ઞાનવાળો હોય તે નહિ પણ શુદ્ધ આચરણવાળો મનુષ્ય જ મુખી હોય છે. સદ્ગત મજ્જિલાત નશુમાર્ગ દ્વિવેદીએ સેનેકાના ઉપદેશનો સારગર્ભ રજૂ કર્યો છે તે પણ સમગ્રવા જેવો છે: 'એ (સેનેકા)ના લેખમાં તત્ત્વચર્ચા કે પારમાર્થિક વિષયો સંબંધે વિવાદના શુદ્ધિ-વિદ્યાસો નથી. બ્યાંબકારિક જીવન માળખા છતાં વિશુદ્ધ, સંતુષ્ટ અને મુખીજીવન કેમ માગી

શકાય તે જ એના લેખનો પ્રધાન આશય છે જનસ્વભાવમાં દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિનો જે વિગ્રહ સર્વદા વિદ્યમાન છે તેનો વિચાર કરીને દૈવી પ્રકૃતિ આસુરીનો પરાજય થા પ્રકારે સાધી શકે એ સમજાવવાનો સેનેકાનો પ્રયત્ન છે આ જીવન એક શાળા છે, અનુભવ એ તે શાળાનું શિક્ષણ છે, સમત્વની અપરોક્ષ પ્રાપ્તિ એ તે શાળામાંથી પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ છે એ શાળામાંથી નિઃકૃત યજ્ઞ નાસી જવામાં ત્યાગમાં, અનુભવ કે અનુભવનું ફળ સેનેકાએ સ્વીકાર્યું નથી અનુભવને અર્થે જે દૃઢની અગેક્ષા છે દૃષ્ટા અને દૃશ્ય રૂપ ૬૬ વિના જે અનુભવ અસંકલ્પ છે, દૃશ્યમાં નિરોધી ૬૬ વિના—શીત—આતપ પ્રમશ—તિમિર, સુખ—દુઃખ એ ૬૬ વિના—જે અનુભવ અશક્ય છે તે પ્રાપ્ત કરવાને ત્યાગ એ માર્ગ નથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જેને સમત્વને નામે યોગ એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના પ્રિય શિષ્યને અભિપ્રયુક્તિપરાયણ કરતાં પણ ઉપદેશ્ય છે તે જ મેતેમને પણ સુખના માર રૂપે પ્રિય છે અને એ મમત્તન, દૃઢતા અનુભવ માનમાં કૃણાભિગધિન્દિત ગ્રહેવાથી સિદ્ધ થાય છે એવું તેનું પણ માનવું છે આવા તત્ત્વ—નિશ્ચયો મેતેમને પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાના લેખમાં અદ્યપિ આપ્યા નથી તથાપિ તેણે જે નિઃશ્વર વ્યાનકારિક ઉપદેશ કર્યો છે તે આવા નિશ્ચયોને આધારે કર્યો છે એમ માની શકાય છે '•

સેનેકાના સઘળા લખાણોના સાગ એટલેજ છે કે આત્મા એ તો દિવ્ય ચૈતન્ય એટલે શરીરની અંદર વસતા દેવનો પ્રનાહ છે અને શરીર તો પશુસૃષ્ટિનો માત્ર એક ભાગ છે તાત્પર્ય એટલેજ કે શરીરને ચૈતન્યના અકુસમાં રાખવામાં જ એ મહાન એમનની સુખ મેળવવાની પદ્ધતિ સમાવસી છે તે કહેતો કે નૈતિક જીવન એ તો દિવ્ય તેમજ પાર્થિવ એવા બે સિદ્ધાંતોનું દ્વન્દ્વયુક્ત માત્ર છે વળી નિઃદગીના ધ્યેય તરીકે સુખને વ્યાગળ કરતી વખતે ઉપભોગમાં જ તેને રૂંધી ન રાખવાની ચેતવણી આપવાનું પણ તે ચૂક્યો નથી જીવનને તે લશ્કરના પકાન જેવું—જનતા જનતા સૈનિકોના કામ જેવું ગણતો ખીજ બાજુએ જનસમાજના સુખમાં જ વ્યક્તિઓનું સુખ સમાયેતું છે એવું તેણે સગમ રીતે ખતાવી આપ્યું છે અને મધળા માનવી સખલોમાંથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેની દોરતીની ગાંઠને તેણે જુદી તારવી કાઢી છે મનુષ્યોએ પોતાના મિત્રો માટે પોતાના માતૃપિતા માટે અને પોતાના દેશને માટે જીવન નિર્નહવું જોઈએ અને એ બધાને માટે જીવનના ઉત્વામને જતા કરવા જોઈએ એવો આદેશ આપતા પણ એ સેનેકા અચકાચો નથી એ મધા ઉપરાત યુનાનો તરફ તેના શેઠો માયાણુ વર્તન ચનાવવા પ્રેરાય એ દૃષ્ટિબિંદુને ખ્યાલમાં ગણીને તેણે સચોટ દલીલોવાળા લખાણો લખ્યા છે તે મ્હેનો કે 'યુનાનો પણ મનુષ્યો છે નહિ મિત્રો છે, સહજૂત્યો છે,—રે આ મંમારૂપી રજુમેદાન પર લડનારા સહયોદા જેવા છે'

સેનેકાએ ઘણું લખ્યું છે તેના પુસ્તકોમાંના ઉત્તમોત્તમની યાદી આ રહી '૧ 'ક્રોધ' (On Anger), ૨ 'આશ્વાસન' (On consolation), ૩ 'કૃત્રિમ' (On Provi

• સેનેકા કૃત 'સુખી જીવન' (On a Happy Life)ના ૨૮ અપતરાય દશાજી બુચે કરેલા ભાષાતર્જી પ્રસ્તાવના (સને ૧૮૬૫ની અવૃત્તિ) પૃ ૪-૫. સદ્ગત મ ન દ્વિવેદીએ એ પ્રસ્તાવના ૮૮. ૧૧-૩-૧૮૬૫ના રોજ લખી દત્તી એ લખાણ 'સુદર્શન ગ્રંથાવલિ મા સમગ્રાં રહી જવા પામ્યું છે—સેમા સેનેકાના કવનનો સારસર્જ એ સદ્ગત સાસરે અચ્છી રીતે રજૂ કર્યો છે

dence); ૪ 'ચિત્તશાન્તિ' (On Tranquility of Mind); ૫. 'સાર્વિચક્ષાવ' (On Elemency); ૬. 'જીવનની ક્ષણભંગ્યતા' (On the shortness of life); ૭. 'સુખી જીવન' (On a Happy Life); ૮. 'દયાલાવ' (On kindness); ૯. 'લ્યુસિલિયસને ૧૨૪ પત્રો' (Epistles of Lucilius-124 in number); ૧૦. 'સૃષ્ટિશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નો' (Questions on Natural History)નાં સાત પુસ્તકો; આ ઉપરાંત કેટલાંક કરુણરસપ્રધાન નાટકો પણ તેણે રચ્યાં હતાં. એના લખાણની શૈલી જ એટલી તો જોશીલી તેમજ સચોટ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મશુરોએ એ રોમન શીલ્પકર્તાનાં લખાણને પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરવાની ટેવ પકી ગઈ છે અને સાધુજીવન જીવવાને લગતા નિયમોની તારવણી એ પ્રાચીન ચિંતકનાં લખાણમાંથી હજી આજે પણ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ લખાણ તરફ જનસમાજનું આકર્ષણ પૂરતું માલમ પડ્યું છે, પરંતુ મુખ્યમંત્રિ આંગ્લ-લેખક મેકોલેને આ રોમન વિચારક માટે ખાસ પ્રકારનો ઊંચો મત નહોતો. 'સેનેકાના જીવન પર એક ઊડતી નોંધ' રૂપે તેણે લખ્યું છે કે, 'The business of a philosopher [Seneca] was to declaim in praise of poverty with two millions sterling out at usury, to meditate epigrammatic conceits about the evils of luxury, in gardens which moved the envy of sovereigns, to rant about liberty, while fawning on the insolent and pampered freedmen of a tyrant, to celebrate the divine beauty of virtue with the same pen which had just before written a defence of the murder of a mother by a son* [વીસ વીસ લાખ પૌંડ ફેરવવા છતાં પણ ગરીબાઈના શુભ ગાથા નીકળવું, લલમલા બાદશાહોને પણ ખર્ચાં આવે એવા અગીચાઓમાં એસીને મોજશોખમાંથી નિપજતાં અનિષ્ટો પર સત્તાત્મક લાવનાઓ વિચારવી, કાઈ ભુદમ-ગારના ઉદ્ધત તેમજ હુબ્તપુષ્ટ બનેલા મુક્તશુલાઓ (freedmen) ને 'જી લખ્ખે' કરતાં કરતાં સાથોસાથ જડખાતોડ ચબ્દો વાપરીને સ્વાતંત્ર્ય પર નિરર્થક બડખાટ કરવો, એક પુત્રે તેની માતાના કરેલા ખૂનનો અચાવ લખનારી કલમ દ્વારા જ મદ્દશુલોમાં રહેલાં દિવ્ય સૌંદર્ય માટે ગયવું—એ બધામાં જ એ (સેનેકા) ફિલસૂફનાં કાર્યની રામાસિ યતી] આમ હોવા છતાં પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સેનેકાનાં સવળાં લખાણમાં દર્શાવાયેલા વિચારો પોતે, મનુષ્યના રોજિંદા જીવનનાં કાર્યોમાં મોજ ચકાવ એવાં દૃષ્ટાંત રૂપે છે. મનુષ્યની સામાજિક તેમજ નૈતિક ફરજનો ભાગ્યે જ કાઈ એવો ભાગ દશે કે જો વિશે તેણે લખ્યું નહિ હોય. બાઈબલના ઉપદેશને તેનું લખાણ મળતું આવતું હોવાથી ધખાઓ પહેલાં તો એને ખ્રિસ્તી હોવાનું પણ ધારતા હતા.

* * *

સેનેકાનાં સવળાં લખાણમાં દર્શાવાયેલું ઉચ્ચ નૈતિક જીવન અને તેના જીવન દરમિયાન તેણે આચરેલાં કેટલાંક કૃત્યોમાં તરી આવવું તેનું સંદેશ્ય વર્તન-દ્રષ્ટાંતોમાં તેનું જીવન અને કવન: આ બંનેએ લોહ મેકોલેની માફક કેટલાંયે મગજને તુલનાત્મક સરખામણીમાં ગરકાવ કરી દીધાં છે. એનાં જીવન અને કવનમાં અસંગતિ તો હજી: પરંતુ શુદ્ધ નૈતિક

જીવનની આલોચના કરવાનો તથા વ્યાખ્યાઓ આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાથી કંઈ તે સત્યોને આચરણમાં ઉતારી દેવાનું મામત્ત્વ મળી જતું નથી એ પણ ખરૂં છે. માત્રી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ મનુષ્યના જીવનની કિંમત તેણે કેટલું મિદ્ધ કર્યું તે ઉપરથી નહિ; પણ તેના મનોરથો તેમજ આરાધ્યો કેવા હતા અને પ્રતિકૂળ મનોગોનો સામનો કરીને પણ તેણે કેટલી હદ સુધીની સાધના સાધી એ ઉપરથી અંકાવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિંદુને ધ્યાનમાં લઈએ તો સેનેકાએ શું શું કર્યું અને શું શું કરવાની તેની ખાએશ હતી એ બંનેની વધારે મારી તુલના થઈ શકે તેમ છે. પછી ભલે આપણે તેનાં લખાણોને તેના પોતીકા જીવનના નિયમોને બદલે તેના વ્યાનુભવરૂપે સ્વીકારીએ કે નહિ એ સવાલને વણચચ્ચોંજ રહેવા દઈએ. દા., એટલું તો નિઃસંદેહ રીતે સ્પષ્ટ જ છે કે સેનેકા પાસે લખાણ દ્રવ્ય હતું અને છતાં પણ તેણે ગરીબાઈની હોડોડો પ્રશસ્તી જ કરી છે. પરંતુ ખીજી બાજુએ એ પણ ખરૂં છે કે એ દોહત તેણે પ્રામાણિકપણે પ્રાપ્ત કરી હતી તેની પૂરતી માનિતી એના ઇતિહાસમાંથી જ મળી આવે છે અને આદર્શાદ નીરોને એ બધી દોહત વિના સફાએ સોંપી દેવાની તેની તૈયારી એ જ તેની પ્રામાણિકતાની આત્રી નિશાની છે. આ સિવાય, સેનેકાના જીવનનો એક પ્રમંગ અત્યંત અટપટો તેમજ કોણકારૂં છે અને તે બુદ્ધિવા સાથેના તેના મંબંધનો છે. પરંતુ એ બાજતમાં પણ આક્ષેપ તો તેના દુરમનનો પાઠ બજવનારી પેલી મેસેલિના તરફથી આવે છે ત્યારે તેના ગુન્હા જેટલી જ તેની નિર્દોષતા હોવાનો સંભવ રહે છે. અને નીરાએ ધિરતાનિકમનું ખૂન કરાવ્યું તથો કંઈ એમ સાબિત થઈ જતું નથી કે તેમ યવા દેવામાં સેનેકાનો કંઈ હાથ હતો.

* *

હવે તેના ખાનગી જીવન તરફ વળીએ. તેના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે તે સ્વભાવે ઘણો જ નમ્ર હતો અને ખીજા પણ કેટલાક સદ્ગુણોનો વાસ તેના અંતઃકરણમાં હતો. મિત્રો તરફનો મુગ્ધ કરી દે તેવો તેનો અનુરાગ, વિવેક અને વિશ્વાસપ્રિયતા તો ખરે જ અસાસને પાત્ર હરે છે. તેનાં લખાણોમાં પોતાના બધું માટે કગાયેલો માયાબરેલો ઉદ્દેશ્ય, પુત્ર તરીકે તેની માતાનાં પોતે કરેલાં વખાણ તેની પ્રેમાળ પત્ની પ્રચેનો તેનો અપ્રતીમ મોહ : એ સ્પષ્ટતાં તેના હૃદયમાં રહેલા સદ્ગુણોની સાક્ષી રૂપે છે. એવું કહેવાય છે કે સારીએ દુનિયાની દૃષ્ટિએ વ્યવહારનું રૂપ ધારણ કરી રહેલા કેટલાક વિલાસોનો વિરોધ તેણે જીવનભર કર્યો હતો. વળી જે મરદાષ્ટથી તેમજ દિંમતથી તે મોતને બેટયો હતો તેની કિંમત તો બાગ્યેજ કોઈથી ઓછી આંકી શકાશે કદાચ કેટલાકને મન તે વીંગું મૃત્યુ ન પણ હોય, પરંતુ મનુષ્યત્વને જાજતું તો તે અવસ્થ હતું જ; કદાચ અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું એ ભલે ન હોય, પરંતુ તે પૂરતી રીતે હૃદયદ્રાવક તો હતું જ. આજે મમરત પૃથ્વીના પટ ઉપર, પોતાને જ હાથે શરીરની એકએક નસ પર કાપ મૂકીને તેમાંથી લોહી વહેવરાવતાં વહેવરાવતાં મૃત્યુનો સામનો કરી રહે એવાં કેટલાં મનુષ્યો, મળી આવે તેની ગણતરી તો મો કોઈ કરી શકે તેમ છે. એની રહેણી-કરણીમાં રહેલી ખામીઓ તથા અમુક સિદ્ધાંતોના આચરણમાં તેને મળેલી નિષ્ફળતા—એ બન્ને વસ્તુઓ જોવા છતાં પણ તેનો નીતિયુક્ત સદાચાર, દયા અને ક્ષમાની તેણે ચિત્તવેલી અનોખી ભાવનાઓ, માનુષી પ્રમાદ તરફ સહાનુભૂતિપૂર્વકનો તેનો વતીવ, અપ્રતિરોધના મિદ્ધાંતનું કડક પાલન, તેનું આદર્શ પરીક્ષિત જીવન, ખરી મિત્રતાની તેની ગણના, વિશ્વપ્રેમ રૂપી તેનો ભુરસો : એ બધાં પર ત્યારે આપણે દૃષ્ટિ ફેકાએ છીએ ત્યારે જગતભરના ડાહ્યા પુરુષો માંહેના એક તરોડે—રે દુરાચાર માટે પ્રસિદ્ધ ચયેલા યુગના નિષ્પાપ સાધુ માંહેના એક તરોડે તેને માનવાનું આપણને મન થઈ જાય છે.

વ્યાજ અને નફો

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

વ્યાજ એટલે પારકાની મૂડીના ઉપયોગ બદલ આપવું પડતું વળતર. વ્યાજને મૂડીની કિંમત પણ કહી શકાય.

પ્રાચીન કાળમાં વ્યાજ પરત્વેનું દષ્ટિબિંદુ આજના કરતાં લુદા પ્રકારનું હતું. વ્યાજને ધર્મ અને નીતિનાં બંધન સેવવાં પડતાં. વ્યાજ અને વ્યાજખોરાઓ પ્રત્યે સમાજ ધૂણાની ભાવના સેવતો. એરીરોટલ અને પ્લેટો જેવા તત્ત્વજ્ઞો વ્યાજને ધિક્કારતા અને મુસ્લિમ તેમજ હમાઈ સંસ્કૃતિઓમાં વ્યાજને ધર્મથી તિરસ્કૃત ગણવામાં આવતું. આજે પણ સિંધાંતની દૃષ્ટિએ આ ધર્મોમાં વ્યાજને સ્થાન નથી, છતાં અર્થપ્રધાન જગતમાં જીવતા માનવીએ ધર્મ અને વ્યવહારને જીવનનાં બે લુદાં પાસાં ગણી વ્યાજને સ્વીકાર્યું છે. વ્યાજ પરત્વે ધૂણાની જે ભાવના સેવવામાં આવતી તે સંદેશક હતી. તે જમાનામાં મૂડીનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ઉપભોગને માટેજ હતો. અને ઉપભોગાર્થે આપવામાં આવતી એટલે કે ધીરવામાં આવતી મૂડી ઉપર વ્યાજરૂપી વળતર લેવું અનિષ્ઠનીય ગણાતું. આજે મૂડીની લેણદેણનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. મૂડીનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પાદક સ્વરૂપમાં જ કરવામાં આવે છે, અને ઉત્પાદક મૂડીના વળતરરૂપે વ્યાજને અર્થ-સાત્ત્વમાં સંપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેવી રીતે જમીનના વળતરરૂપે કિરાયું, મજૂરીના વળતરરૂપે વેતન તેવીજ રીતે મૂડીના વળતરરૂપે વ્યાજ અને વ્યવસ્થાના વળતરરૂપે નફો. એમ ઉત્પાદનનાં ચાર અંગોના વળતરરૂપે કિરાયું, વેતન, વ્યાજ અને નફો અર્થસાત્ત્વના બેઠેસણી વિભાગનાં ચાર મુખ્ય અંગો બની રહેલ છે.

વ્યાજની ઘટનાના આવિર્ભાવ અંગે લુદા લુદા મત પ્રચલિત છે. એક મત એવો છે કે વ્યાજ, મૂડીની બચત કરવામાં આપવા પડતા ભોગના બદલારૂપે છે. આ સિદ્ધાંત સાત્ત્વીય દૃષ્ટિએ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં માત્ર મૂડીની પૂરતીનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, મૂડીની માંગની ખાલુનો ઉદ્દેશ્ય તેમાં નથી. ઉપરાંત મૂડીની બચત કરવામાં સાધારણ રીતે ભોગ આપવા જેવું બહુ ઓછું હોય છે. મૂડીની બચત તો મૂડીદારને ત્યાં જ થાય છે, જેમને ભોગનો ખ્યાલ સરખો પણ નથી હોતો.

મૂડીની ઉત્પાદકતાને પરિણામે વ્યાજ સક્રમ અને છે, અથવા તો મૂડીના ઉપયોગ બદલ કરજ સેનાર ધીરનારને વ્યાજ આપે છે. માત્ર મૂડીની ઉત્પાદકતા વ્યાજનો દર નક્કી નથી કરી શકતી. વ્યાજનો દર મૂડીની માંગ અને પૂરતીના પ્રમાણથી નક્કી થાય છે. પરિણામે વ્યાજને મૂડીની કિંમત તરીકે, જેવી રીતે જગતમાં અન્ય વસ્તુનો ભાવ માંગ અને પૂરતીના પ્રમાણથી નક્કી થાય છે, તેવી રીતે સમજી શકાય. પણ વ્યાજ અન્ય વસ્તુના બજારભાવ અથવા કિંમત કરતાં કંઈક વિશેષ છે. મૂડી માત્ર પદાર્થ નથી પણ જગતના સર્વ પદાર્થો પર કાબૂ મેળવનાર, પ્રચુર પ્રાપ્ત કરનાર જગતગરત શક્તિ છે. એટલે વ્યાજ માત્ર મૂડીની કિંમત કરતાં વધારે વ્યાપક છે.

ધણી વખત વ્યાજના દરમાં તફાવત માલુમ પડે છે. અન્ય પદાર્થની કિંમતમાં જે એકધારાપણું બનતરમાં જણાય છે તે વ્યાજની બાબતમાં નથી જણાતું કારણ કે વ્યાજનો દર મૂડીના પ્રત્યેક રોકાણના સ્વરૂપથી નક્કી થાય છે. જે રોકાણમાં સંપૂર્ણ સંગીનતા અને સદ્દરતા, તેવા રોકાણમાં વ્યાજનો દર બરાબર મૂડીની ખરેખરી કિંમત પ્રમાણે હશે. તેનાથી ઊંચતું જે રોકાણમાં માત્ર સાદસ અને અનિશ્ચિતતા વિશેષ પ્રમાણમાં હશે, તેવા રોકાણનો વ્યાજનો દર ઘણો ઊંચો રહેશે. એટલે પદ્ધતિના, શાહુકારના તથા ધીરધાર કરનાર વ્યાજ-ખોરાઓના વ્યાજના દર હમેશાં ઊંચા જ રહેવાના.

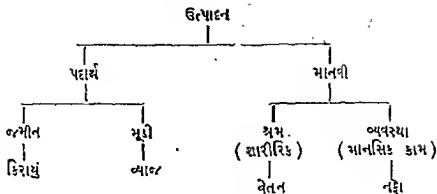
શાખની પદ્ધતિનો જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ વ્યાજ વધારે વ્યાપક અને શાસ્ત્રીય બનતું ગયું. જગતમાં જેટલો આર્થિક વ્યવહાર રોકડ નાણાથી થાય છે, તેના કરતાં અનેક ગણો શાખથી થાય છે અને તે જ પ્રમાણે જેટલું મૂડીની વ્યવસ્થાનું પ્રમાણ છે તેના કરતાં અનેકગણું વ્યાજની વ્યવસ્થાનું પ્રમાણ મોટું છે. વ્યાજ મૂડી કરતાં વધારે મહત્વનું બન્યું છે અને મૂડી કરતાં પણ અગ્રસ્થાન આર્થિક જગતમાં મોગવતું થયું છે. આપણમાં એક જૂની કહેવત પ્રચલિત છે કે “વ્યાજના ધોડાને ન પહોંચાય”, અને તેથીજ વર્તમાન સરકારે વ્યાજની ધોડોડ ઉપર કાળૂ મૂકે છે. વ્યાજના દરને અંગે અને વ્યાજના પ્રમાણને અંગે ધણીખરાં રાષ્ટ્રોમાં સરકારથી કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે. જેમ પ્રાચીન કાળમાં વ્યાજને ધર્મ અને નીતિનું બંધન હતું તેમ આજના જમાનામાં વ્યાજ કાયદાનું બંધન સેવતું થવા લાગ્યું છે.

સમાજવાદી વિચારણામાં તો વ્યાજને ખિલકુલ સ્થાન નથી. તેમની દૃષ્ટિએ વ્યાજ એ માત્ર મૂડીદારથી થતું મજૂરીનું અને શ્રમજીવીઓનું શોષણ જ છે. વારતવિક રીતે પ્રત્યેક પદાર્થની કિંમત કે ઉપયોગીતા શ્રમને પરિણામે ઉદ્ભવે છે, અને જ્યારે શ્રમને વળતરરૂપે પૂરેપૂરું આપવામાં નથી આવતું પણ માત્ર થોડા દુકાઓ દેંદ્રી પતાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે મૂડીદારને સાઈ એવું વ્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અમુક અંશે વ્યાજના દરની અસર લોકોની બચત કરવાની વૃત્તિ ઉપર થાય છે, પણ બચત માટે વ્યાજનો દર બહુ મહત્વનો નથી. માનવીની સંપ્રદાઈ કરવાની ટેવ પાછળ વ્યાજના દર ઉપરાંત ધણી મહત્વની બાબતો હોય છે. પ્રથમ તો સંપ્રદાઈ કરવો એ તેનો મૂળજૂત સ્વભાવ છે: તે વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરે છે, તે માંદગીને પહોંચી વળવાના ખર્ચનો વિચાર કરે છે, તે પોતાની પાછળ કુટુંબના બરણપોષણની ચિંતા સેવે છે, તે પોતાનાં સંતાનોની કેળવણી માટે ચોજનાઓ ધડતો હોય છે, આવા બધા જીવનના અનેક આવશ્યક ખર્ચોના પ્રસંગોને પહોંચી વળવા તે બચત કરે છે. છતાં માનવીની સંપ્રદાઈ પાછળ મુખ્ય હેતુ તો અન્ય માનવીઓ ઉપર પોતાની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિથી સરસાઈ મોગવવાનો જ હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ માનવી બચત કરે છે અને એ બચત સદજ રીતે વ્યાજનો સ્વાદ ચખાડે છે. એટલે વ્યાજના દરની બચત ઉપર જેટલી અસર છે, તેના કરતાં બચતની અસર વ્યાજના દર ઉપર વિશેષ છે તેમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

નફો

ઉત્પાદનના ચોથા અંગ વ્યવસ્થાના વળતરરૂપે જે મળે છે તે નફો ઉત્પાદનના ચાર અંગો જમીન, મૂડી, શ્રમ અને વ્યવસ્થા વારતવિક રીતે એ અંગો જ છે. તે નીચે પ્રમાણે ખરાબર સમજાવવામાં આવે:

ત્યાંસુધી જરૂર્યાંધ ઉત્પાદન શરૂ નહિ થયેલ અને ઉત્પાદન અર્થે પારકી મૂડીનો ઉપયોગ ખાસ થતો નહોતો ત્યાંસુધી વ્યાજ અને નફો જે છુદાં અંગે છે તેમ સમજવામાં નહોતું આવતું. વ્યાજ અને નફો વચ્ચે તફાવત માનવામાં ન આવતો અને ઉત્પાદનના પરિણામે જે કંઈ મળતું તે મૂડીના વ્યાજ રૂપે જ ગણી લેવામાં આવતું. પણ અદ્યતન સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ઓગણીસમી સદીમાં ભાગીદારી પદ્ધતિ અને સંયુક્ત મૂડીથી ઉત્પાદનની પ્રચલિત વિકાસ પામવા લાગી અને જેમ જેમ પારકી મૂડીથી ઉત્પાદન થવા લાગ્યું તેમ તેમ વ્યાજ અને નફો છુદાં થવા લાગ્યાં, અને નફાને અંગે ખાસ વિચારણા થવા લાગી.

નફો એ વ્યવસ્થાસકિતનું વળતર છે. ઉત્પાદનની યોજના ધડનાર અને ઉત્પાદનનું સાહસ ખેડનાર વ્યક્તિ પોતાની શુદ્ધિમતાથી ઉત્પાદનના અંગેનું જમીન-મૂડી અને મજૂરીનું એવી રીતે સંયોજન કરે છે કે તેને પરિણામે સારામાં સારી રીતે ઉત્પાદન પરિણામે અને જમીન, મૂડી તથા મજૂરીના વળતર રૂપે કિરાયું, વ્યાજ અને વેતન આપતાં તેને માટે નફાના સ્વરૂપમાં સાફ એવું પ્રમાણ ઉત્પાદનમાંથી પ્રાપ્ત થાય.

નફાને પણ સમાજવાદી વિચારણામાં રચાન નથી. ઉત્પાદનનાં અન્ય અંગોને પ્રમાણસર પૂરેપૂરું વળતર ન આપવાને પરિણામે જ નફો ઉપરિચિત થાય છે. ઉત્પાદનનાં અંગોને, ઉત્પાદનનું સાહસ ખેડનાર પોતાનાં સક્રિય અને આતુર્યથી ઓછી કિંમતે મેળવી શકે છે અને તેના સફળ સંયોજનથી પોતાને માટે જગતરહસ્ત નફો પ્રાપ્ત કરે છે. ન્યાય અને સમાનતાના ધોરણે નફાને સમાજમાં કાયદેસર રચાન હોઈ ન શકે, કારણ કે એ માત્ર શુદ્ધિચાળી માનવીથી અમલદારીઓની યતી શોષણલીલા છે છતાં વ્યવહારમાં નફાને કાયદેસર રચાન છે, અને ત્યાંસુધી જગત ઉપર સમાજવાદનો સિધ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે સિધ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી નફાનું રચાન અચળ છે.

કુદરતી રીતે જ અગ્રુક વ્યક્તિઓમાં એવી પ્રતિભા અને શક્તિ વિકસેલાં હોય છે કે તે જે કંઈ વસ્તુને લાયક ઉપર લે છે તેને સફળ અને યશસ્વી બનાવે છે. આધુનિક જગતમાં આવા વિરલ ઉદ્યોગપતિઓ અને ઉત્પાદકો માલુમ પડે છે. જેમ કવિ અને સેનાનાયક ધડી સકાતા નથી પણ જનમધ્યે જ હોય છે તેમ ઉત્પાદનનું સાહસ ખેડનાર વ્યક્તિઓ ધડી સકાતી નથી પણ જનમધ્યે જ એ સક્રિય તેમને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. જેવી રીતે કવિત્વશક્તિ કવિની જનમસિદ્ધ વસ્તુ છે, નેતાગીરી નેતાની જનમસિદ્ધ વસ્તુ છે તેમ નફો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેમની જનમસિદ્ધ વસ્તુ છે. જો તે ઉદાર હોય, કામગીરી હોય તો

જગતમાં રોકફેલર અને કાર્નેગીની માફક દાનવીરનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને નહિ તો નક્કર મૂડીવાદી તો જરૂર બની જ રહે છે.

નફાનું આણું સ્વરૂપ હોઇને તેને કિરાયા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે કિરાયું જમીનની મૂળભૂત ક્ષણરૂપતાનું પરિણામ છે તેમજ નફો માનવીની અસાધારણ શક્તિનું પરિણામ છે. દરેક જમીનમાંથી કિરાયું પ્રાપ્ત નથી થતું તેમ પ્રત્યેક માનવી-વ્યાપારી કે ઉત્પાદક-નફો પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો.

કિરાયું, વ્યાજ, વેતન અને નફાના સંબંધમાં એક વસ્તુ ખાસ સમજવા જેવી અને ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, અને તે એ છે કે કિરાયું ને નફો ઉત્પાદન ખર્ચનાં અંગો નથી જ્યારે વ્યાજ અને વેતન ઉત્પાદન ખર્ચનાં અંગો છે. પરિણામે વસ્તુની કિંમતના નિર્ણયમાં કિરાયાનું અને નફાનું પ્રમાણ વિચારવામાં આવતું નથી, બલકે વિચારી શકાતું નથી. જ્યારે વ્યાજ અને વેતનનું પ્રમાણ કિંમત નક્કી કરવામાં મદદરતો ભાગ ભજવે છે. વ્યાજ અને વેતનનો દર કિંમત નક્કી કરે છે જ્યારે કિરાયું અને નફો કિંમતને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. કિરાયું અને નફો વિશેષ છે માટે કિંમત વિશેષ છે તેમ નહિ, પણ કિંમત વિશેષ છે માટે કિરાયું અને નફો વિશેષ માલુમ પડે છે, તેમ સમજવાનું. કિરાયું અને નફો બંને વ્યાકરમિક ભાગ છે. વ્યાજ અને વેતન જેટલાં નિશ્ચિત અને સ્થિર છે તેટલાં જ કિરાયું અને નફો અનિશ્ચિત અને અસ્થિર છે.

અંધારનો ઉલ્લેખનારો

[રવિબાણુલા 'તાસ સ્વજન તને ભય છાડી' એ સજન પ્રમાણે]

તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાળે રે.
પીડિત પારાવારે ભાગે
દૈન્ય જો માનવતા માગે
ધરતી એની ખુંદનારા જો
દોડતા આગે આગે
તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાળે રે.

દીપક એના પ્રાણનો બૂઝે
પગ નીચે ના લોમકાસૂઝે
ભાંગેલ એના મનોરથો
ભુલ્લો થઈને ઉડવા લાગે
તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાળે રે.
એની કાયાનો થાંભલો થાળે
કોડિયાનું ભાઈદીવેલ થાળે
તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાળે રે.

સુરેશ ગાંધી

જીવન ઝરણા

પ્રમા

અમદાવાદમાં સોમચંદ શેઠને ત્યાં જગીરદારો પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિ જોને મૂકી જતા. પરિણામે કેટલાક વેપારીઓ ધૂંધાંથી બળવા લાગ્યા ને તેમણે શેઠને ફસાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક પ્રસંગે શેઠની અધીજ મૂકી વ્યાપાર અંગે પરદેશ ગયેલાં વહાણોમાં રોકાઈ ગયેલી જોઈ વેપારીઓએ એક જગીરદારને પાણી ચડાવ્યું. ને શેઠનો વૈભવ ખલાસ થઈ જવાની તૈયારીમાં છે કહી, જગીરદારના દિતરવી તરીકે તેમણે તેને તેના સવા લાખ રૂપિયા તરતજ ઊંચકી લેવાની સલાહ આપી.

જગીરદારે શેઠ પાસે નાણાં માગ્યાં. શેઠ વસ્તુસ્થિતિ તરતજ પારખી ગયા. તેમણે દિંમત બળતો રાખી પૂછ્યું:

“રોકડ નાણાં જોઈએ કે હંડી?”

“હંડી જ આપોને.” જગીરદારને નાણાં જોઈતાં નહોતાં. તેને તો શેઠની પરીક્ષા જ કરવી હતી.

શેઠે રડતાં રડતાં ધોળકાના નામાંકિત વેપારી સવચંદના નામ પર હંડી લખી નાંખી. તેમને આશા હતી કે એકાદ અકવાડિયામાં વહાણો આવી પહોંચશે અને તે ઝડપથી ધોળકા નાણાં મોકલાવી દઇ ચકશે. પણ શેઠનાં વહાણોને ઢીલ થઈ. ને બીજા બાજુ જગીરદાર હંડી લખને સવચંદની પેઢીએ પહોંચ્યો. શેઠે અગત્ય અક્ષરની હંડી જોઈ મુનિમો પાસે જૂતા ચોપડા તપાસરાવ્યા. પણ સોમચંદ શેઠના નામે એક પાઈ પણ જમે નહોતી.

સવચંદે હંડીનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. તેમણે કાગળ પર લખનારનાં આંધુ પારખ્યાં. ને એક કુઝમાં બીડાવલ વેપારીને બચાવી લેવાને તેમણે જગીરદારને તરતજ સવાલાખ રૂપિયા ચૂકવી આપ્યા.

મોડે મોડે પણ સોમચંદનાં વહાણો અખૂટ મૂકી સાથે પરદેશથી આવી પહોંચ્યાં. તે સાથે જ હંડી સ્વીકારી ગયાના સમાચાર પણ તેમને જગીરદાર મારફત મળી ચૂક્યા. સોમચંદ સવચંદની ઉદારતાથી અંગત ગયા. તે નાણાંનાં ગાડાં ભરી ધોળકા પહોંચ્યા. તેમણે સવચંદ શેઠને બમણી મૂકી આપવા માંડી. પણ સવચંદે જે વ્યાપારિક જાતનાથી પોતે તે નાણાં આપેતાં તેને દહે, તે મૂકી પાછી લખને ધોઈ નાંખવાની ચોક્કસ ના કહી.

ને તે મૂકી ‘સવા-સોમા’ ના નામે ચતુર્થ પર મંદિરો બંધાવવામાં વપરાયો.

x

x

x

જગદેવ પરમારની કીર્તિ પર મોઢેલા કુતલપતિ પરમહોદિયે તેને પોતાની રાજસભામાં આમંત્ર્યો. જગદેવ તે આમંત્ર્યને સ્વીકાર કરી પરમહોદિયે મળવાને ગયો. તે પ્રસંગે દારપાલે ભપારે કુતલપતિને તેના આવવાના સમાચાર આપ્યા ત્યારે રાજસભામાં એક સ્વરૂપવતી નર્તિકા નમે-નૂત્ય કરી રહી હતી. જગદેવનું નામ સાંભળતાં જ તે અંતર પર વચ્ચે ઓઢી

111

એક ખૂણામાં છુપાઈ ગઈ. જગદેવ સભામાં પ્રવેશ્યો. પરમહંદેવે તેનું આદરણીય સન્માન કર્યું. સન્માનવિધિ પૂરા થતાં તે વારાંગના પ્રતિ જોઈ બોલ્યો, “હવે તૃત્ય શરૂ કરો.”

“મહારાજ” વારાંગના હસીને બોલ્યો, “અત્યારસુધી તો હું નગ્નસ્વરૂપે નાચી, કેમકે સ્ત્રી સ્ત્રીઓના ટોળામાં ગમે તેવું વર્તન ચલાવી શકે છે. પણ હવે હું એમ નહિ કરી શકું, કેમકે સભામાં એક પુરુષ આવ્યો છે.”

x

x

x

પરમહંદેવે જગદેવને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. તેની પટરાણીએ તેને પોતાનો ભાઈ લેખ્યો.

કોઈક પ્રસંગે શ્રીમાલ ને કુંતલ વચ્ચે સંગ્રામ ફાટી નીકળ્યો. શ્રીમાલપતિએ જોયું કે જગદેવને સમરક્ષેત્ર પર દરારવવો અસંભવિત છે. ને તેણે એક કપટ રમ્યું જગદેવ પ્રભાતમાં દેવસેવામાં બેસતો. તે પ્રસંગે તે જ્યતને આવ વીચરી જતો. તે તક સાધી તેના સૈન્યને સાફ કરી નાંખવાની તેણે યુક્તિ રચી.

ખીજી પ્રભાતે તે યોજના પ્રમાણે કુંતલના સૈન્ય પર હુમલો થતાં તે ધાસની જેમ કપાવા લાગ્યું. સમરભૂમિનો મહત્ત્વનો ભાગ શ્રીમાલપતિના કબજામાં ચાલ્યો ગયો. પરમહંદેવને આ સમાચાર મળતાં તે બોલ્યો: “અભાસ, હવે જગદેવ દારી જશે.”

પાસે બિભેલી તેની પટરાણીએ આ શબ્દો સાંભળતાં જ પોતાનું મુખ પશ્ચિમ બાજુએ ફેરવી દીધું.

“કેમ, ત્યાં શું જુઓ છો?” પરમહંદેવે ખેદપૂર્વક પૂછ્યું.

“સૂર્યોદયનાં દર્શન કરે છું.” રાણી સહેજ રિમતપૂર્વક બોલી.

“ગાંડી ! ભાઈની દારથી ગભરાઈ ગઈ લાગે છે. પશ્ચિમમાં તે સૂર્ય કદી બિગતો હશે?”

“મારો ભાઈ દારશે એ દિવસનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં જ બિગશે. તમે કહો છો કે આજે તે દારવાનો છે; એટલે મેં માન્યું કે સૂર્યોદય પણ આજે પશ્ચિમમાં જ હશે.”

પરમહંદેવ આ વિશ્વાસથી ચકિત બન્યો. ને નમતા પહોરે તેને સમાચાર મળ્યા કે જગદેવે પ્રભાતના સંહારમાંથી બચેલા ૫૦૦ સૈનિકોની મદદથી શ્રીમાલપતિ પર વિજય મેળવ્યો છે.

x

x

x

મદિનાનો વૃદ્ધ રાજકવિ એક પ્રભાતે હિપવનોમાં ફરવાને નીકળ્યો. રસ્તે તેને એક સ્વરૂપવતી યુવતીએ પૂછ્યું:

“મહાશય, સુંદર-ગલી ક્યાં આવી?”

કવિરાજ યુવતીના મુખ પર નજર ઠેરવી બોલ્યા, “દેવી, જ્યાં આપ જાઓ ત્યાં.”

x

x

x

કુવલ ચોરોનો સરદાર હતો. એક સમયે તેના કેટલાક સાથીદારોએ રમણીઆથી ભરેલી એક ગાડીને ઘેરી લીધી. તે પ્રસંગે એક રમણી પોતાના મંતાનને ચાંદીની ઝારીથી દૂધ પીવરાવતી હતી. ચોરોએ ગાડીમાંની ખીજી મુદ્દવાન વસ્તુઓની શાંતિ એ ઝારી પણ ખૂંટવી લીધી. બાળક રડવા લાગ્યું. તે કોલાહલ સાંભળી દૂર બિભેલો કુવલ ગાડી સમીપ આવી પહોંચ્યો. ને પરિસ્થિતિ તરત જ સમજી જઈ, ઝારી ખૂંટવી લેનાર સામે બંદૂકની નળી તાકતાં બોલ્યો:

“તારી માએ તને દૂધ પીવરાવ્યું લાગતું નથી. એટલે જ બાળકની ઝારી પર મોહ થઈ આવ્યો હશે. પણ હવે એ તરત ખાજી સોંપી દે. આજે તો જવા દઉં છું. ખીજી વખત આમ બન્યું તો તારી છાતી વીધી નાંખીશ.”

x

x

x

નારીજીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા*

‘ચન્દ્રિકા’

પ્રગતિની સાધનામાં સ્ત્રી અને પુરુષ એકમેકનો સહકારદારા અમૂલ્ય ફાલો આપી શકે છે. સમાજની જનસંખ્યામાં લગભગ અર્ધ જેટલા નારીદેહનો સમાવેશ થતો હોય સામાજિક પ્રગતિની પરિપૂર્ણતા અર્થે નારીજીવનના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ આવશ્યક છે.

ભૂતકાલીન સમાજમાં પુરુષના જેટલાજ દક્ષ અને અધિકાર સ્ત્રીઓ ભોગવતી. આથી સ્ત્રી-પુરુષની ભિન્નતા સામાજિક જીવનમાં અગવડના કારણ રૂપ ન બનતી, પણ વખતના વહેણ સાથે પરિસ્થિતિ ફેરવાય અને સ્ત્રીનું રથાન પુરુષના કરતાં ઊંચતરું ગણાવી લાગ્યું.

નારીજીવનની મહત્તાની પડતીનાં કારણો પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક કે અંગત્યનાં નદિ પણ ઐતિહાસિક અને આકસ્મિક ગણી શકાય. અસલી જાતિઓની અંદર અંદરની સાડાપાંચોના પ્રતાપે મોઢાઓની લડાયક શક્તિને સમાજના મુખ્ય સદગુણ રૂપે આગળ ધરાવામાં આવતી. સ્વાભાવિક માતૃપ્રેમના અભીર્વર્ણને યોગ્ય ધડતર ધરાવનાર સ્ત્રી-બાળકની માવજતને મુખ્ય કર્તવ્ય માનતી અને પુરુષની સરખામણીમાં નજીબાં બાંધે ધરાવતી હોય મુદ્દસેવમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ શકતી નહિ. પરિણામે, તે સમયમાં સ્ત્રીઓને અગત્યદીન માનવામાં આવતી. વધારામાં સમરવિજયી વર્ગ, વિશ્વ વર્ગના પુરુષોનો સહાર કરી તેમની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જવામાં ગૌરવ માનતો. જીતના પૂનામ તરીકે ગણાતી એ સ્ત્રીઓનો તેઓ મનફાવતો ઉપયોગ કરતા. કાં તો તેઓને ઉપભોગ અર્થે જનાનામાં જોધતા અગર તો શુભામ તરીકે જેવી દૃષ્ટિઓપાર્જન કરતા. આ પરિસ્થિતિએ નારીજીવનને અધઃપતનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યું. મુદ્દમાં વિગત મેળવી ઉપાડી લવાતી કે ખરીદ કરીને મેળવાતી હોવાને લીધે નારીના દેહની કિંમત પુરુષવર્ગને મન ગિલકુલ ન રહી. પરિણામે, પોતાના વર્ગની સ્ત્રીઓ તરફ પણ દલથી નજરે જોવાનું થઈ થયું. આ ધોરણે જ રચાયેલા કાનૂનો અને રીતરસમોને પ્રતાપે સ્ત્રીઓને ફેરવિયાત દલકું જીવન જીવવાની ફરજ પડી.

પુરુષજીવન સ્ત્રીજીવન કરતાં ચડિયાતું છે, એ માન્યતાને દૃઢ બનાવતી સંખ્યાબંધ દલીલો અત્યારે પણ મોજૂદ છે. મુખ્ય દલીલ એ છે, કે વધુ સારીરિક બળ ધરાવતો હોવાના કારણે પુરુષ સામાજિક જીવનમાં નબળા બોધાના સ્ત્રી-સંસ્કાર ઉપર સામાજિક બોગવે છે. અભ્યંધારણ અને રેતપાનની જવાબદારી ધરાવતી નારીનું સારીરિક અંધારણ પુરુષના અંધારણથી નિરાશું છે. એટલે સ્ત્રી પુરુષનો જેટલો બળવાન ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જમે તેવા સંકટમય સંજોગોને ધીરજથી સહન કરવામાં અને રોગીની માવજત કરવામાં જે

* ‘મુવાય’ ના અગાઉના અંકમાં પ્રવ્રત થયેલ ‘પત્ની અને સંતતિ’, ‘સ્વર્ગની ચક્રે’, ‘જૂંધાતી માતાઓ’, ‘દોહર અને નારી’ વગેરે લેખોમાં સ્ત્રીના સનાતન નૈસર્ગિક સ્વરૂપને મહત્ત્વ અપાયું. આ લેખ સ્વરૂપને અવગણી અને પુરુષ-સંબોધી બનવા મથતી નારી તેલ શાપ છે.

અન્ય ચેતન્ય વનિતા ધરાવે છે, એ નારીજીવનની કુદરતી બક્ષીસના પ્રભાવે તે પોતાનું અનોખું ગૌરવ સાચવી શકે છે. વળી નૈતિક અને બાહ્યિક સંસ્થા તરીકે સ્થાપિત થયેલ સમાજમાં માત્ર શારીરિક બળના આધારે થયેલી સરખામણી ઉચિત ન જ મનાય એ દેખીતું છે.

બીજી રીતે, આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તના ધોરણ અનુસાર પુરુષની સરસાઇ સામિત કરવાના પ્રયત્ન થાય છે. લગ્નવ્યવસ્થા અને પ્રયત્ન-મહત્ત્વા જેવા શુભો સ્ત્રી કરતાં પુરુષમાં વધુ પ્રમાણમાં વિકસિત થતા જણાય છે. જ્યારે માતૃપ્રેમ અને આત્મસંયમ જેવા સદ્ગુણો નારીલક્ષમાં વિકસે છે. આ તફાવત જાતિભેદના કારણે હોય પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક વિભાગને અવલંબિત છે એટલે એ તફાવતના પ્રતાપે એક જાતિની બીજી જાતિ ઉપરની સરસાઇ સામિત કરવા મથન કરવું મુનાસબ નથી. ઉપરાંત, સ્ત્રીઓમાં કાર્યારંભશક્તિ કે શોધખોળ-વિષયક શક્તિનો અભાવ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ, વનસ્પતિ તેમ પ્રાણીઉદ્ધર, વણવાનું અને કુમારકામ જેવા કાર્યની શરૂઆત કરનાર સ્ત્રીઓ હતી, એ વાદ કરીએ છીએ ત્યારે નારીજીવનની મહત્તા ગૌરવહીન માનતાં અટકવાની ફરજ પડે છે.

જૂતકાલીન ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તાનુસાર પ્રમદાની કિંમત નજવી. હોય તે સદૈવ તાબેદારી હિંસા સરખા છે, એ માન્યતા પણ બૂલભરેલી છે. એક વખત એમ મનાતું કે સામાજિક વિવરણ અર્થે સામાન્ય શુભાશો અને ખેતી-ઉપયોગી શુભામ નોકરાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. અત્યારે એ માન્યતા બ્રમભૂલક હરી ચૂકી છે એટલે માત્ર જૂતકાલીન માન્યતાને આધારે રચાયેલી શુભાશોની આવશ્યકતા જેમ બંધ થાય છે, તેમ જૂતકાલીન ગ્રંથોગો અદસ્થ થતાં વનિતાની વ્યાજબી મહત્તાનાં મૂલ્યાંકન કરવામાં પાછીપાની કરવી એ સામાજિક પ્રગતિ ઉપર પ્રહાર કરવા સમાન છે.

નારીજીવનને બિનકિંમતી ઠરાવતી જૂતકાલીન રીતરસમો અત્યારે અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી. સામાજિક પ્રગતિ માટે માત્ર લગ્નવ્યવસ્થા જ મહત્ત્વ ધરાવે એ પરિસ્થિતિ નિર્મૂળ થઇ છે. ઉપરાંત વિદ્યાન અને વેદાંતની ઝડપી પ્રગતિના આ સમયમાં સામાજિક લક્ષ્યબિંદુ નવીન આદર્શ અને નવનવીન ધ્યેય ધારણ કરી અગ્રેય કરવામાં ગૌરવ લેએ છે. નવા યુગની નારી આ નવીન આદર્શનેના રંગથી રંગાય, પ્રવર્તક બળપ્રભાવે જગૃત સ્ત્રીશક્તિની જલજલત પ્રતિભા જગત સમક્ષ રજૂ કરવા કમર કસે છે.

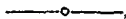
છેલ્લાં હજારેક વર્ષથી નારીજીવનને ગૌરવહીન લેખતાં કાષ્ઠપત્રિક અને પૌરાણિક કથાગોના પ્રભાવે, સ્ત્રીજીવનની સાચી મહત્તાનો સામાન્ય જનતાને સહજ પણ ખ્યાલ નથી. આથી પ્રમદાની પ્રમજ શક્તિનાં સત્ત્વ દર્શન જગત સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રથમ નેમથી વર્તમાન સ્ત્રી-ચિંતક પ્રગતિપથે કૂચક્રમ કરે છે. પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક તફાવતને પ્રતાપે નીપજતા શારીરિક અને આધ્યાત્મિક તફાવતને દૂર કરી શકાય તેમ નથી, એટલે કુદરતી રીતે અપાયેલ શુભોને કેળવી તેનો સારમાં સારો ઉપયોગ કરવા તત્પર રહેવું, એ વર્તમાન નારીનું જીવનધ્યેય બને છે.

વર્ષોનૂના કાળો અને તે અંગેની રીતરસમોના કારણે સ્ત્રીજીવનની સંકુચિતતા ઘડાઈ છે. ઉપરાંત, વર્ષોથી ચાલી આવતી સામાજિક કરડી નજરના પ્રતાપે ઊંડું જડત્વ વનિતાજીવનમાં આરોપાયું છે. એ જડત્વ ને સંકુચિતતાના આવરણને ભેદી, આત્મજગૃતિ

મેળાપથી ને મધુરતમ અને પ્રાદ લાગણીના પ્રભાવે અન્યોન્ય પ્રેમનાં અમીવંશ્યથી સંસ્કૃતિની અનુપૂર્તિ સધાય. એ સાધનાની સફળતા અર્થે લગ્નની આવશ્યકતા આવકારદાયક મનાય છે. લગ્નસંસ્થાનું એ બુદ્ધાર્થ ગયેલું ગૌરવ પુનઃ સ્થાપિત કરી, સ્ત્રી પોતાની સંપૂર્ણ પસંદગી અનુસાર લગ્ન કરી, કૌટુંબિક જીવનની ફરજો અને જવાબદારીઓ આપમેળે અનુભવનાર સ્વતંત્ર બને એ હેતુ સ્ત્રીજીવનવિષયક હિલચાલમાં પ્રાધાન્ય ભેગવે છે.

નારીની પ્રગતિપ્રેરક દિલચાલનો હેતુ છે જાતાં અતિ અગત્યનો ઉદ્દેશ માતૃત્વને લગતો છે. સમાજના બાપિ નાગરિક તરીકે નિર્માણ થયેલ સન્તાનો તરફ, કુદરતી રીતે, માતૃપ્રેમ હોય છે. એ પ્રેમના અમીવંશ્યના પ્રતાપે માતા પોતાના જીવનને ધન્ય માની ગૌરવવંતી બને છે. જૂના સમયની પરિસ્થિતિને અનુસરી તે પ્રમથે માતૃત્વ ફરજિયાત હતું. એટલુંજ નહિ, માતૃત્વ ધારણ કરવાની આનાકાની કરવાનો સ્ત્રીને બિલકુલ હક્ક ન હતો. સમાજની અત્યારની પ્રગતિ, અવનવીન આદર્શો અને સર્વોત્તમ સંસ્કૃતિના સમયમાં નારીના ઉપર ફરજિયાત માતૃત્વ લાદવામાં આવે એ ઠીક નથી. એટલે વર્તમાન નારી મરજિયાત માતૃત્વની માગણી કરે છે.

આ રીતે, પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય તફાવત દૂર કરવા ઉપરાંત નારી પોતાના પગ ઉપર બિંદી રહી નવીન તકોને, અપનાવવા તૈયાર થાય, એ હેતુથી વર્તમાન સ્ત્રીજીવનની પ્રગતિવિષયક પ્રવૃત્તિ પોતાનું કાર્ય ધપાવે છે. એ જ્વલંત જાગૃતિની અનોખી પ્રગતિનાં આવશ્યક મૂલ્યાંકન આંકવામાં આવે તો નારીજીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષાની અભિવૃદ્ધિ નીપજે, આત્મવિશ્વાસ વધે અને સમાજના માનનીય તેમજ જવાબદાર સલાસદ તરીકેનું સ્થાન સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થતાં સમસ્ત સમાજની, પ્રગતિપ્રેરક પ્રવૃત્તિમાં આવકારદાયક ઉમેરો થાય.

નાવિકને :

પ્રભુલાલ શુક્લ

તારા પ્યના છેને દૂર કિનારા
પથિક દૂરે જા !

શ્રમિતને હોય ન દેશ-સીમાડા
દૂર સુદૂરે જા !

હીપક નાવનો જાય જો જૂઝી;
પ્રાણની તારી જ્યોત સંકેતો;
અંજે અંજે ચેતના ભરી,
આશ કિનારે જા !

જાગી જાય દૂરનાં પાણી પેરાં,
દોહી તારી નાવડી ખાયે દેરાં;

ધસમસે કહી પૂરનાં પાણી,
પોરણના પથે જા !

પ્રલયના જ્યારે વાયરા ફૂટે,
ઓરે ! તારી હોડલોના ચક્ર તૂટે,
હેલુ! હલેસુંયે હાયથી છૂટે,
હોડી છોડતો ના !

કહી તારી આશા દૂબી જાયે,
ઓરે ! તારી સાધના અફળ થાયે,
રોકતો ના તારી નાવડી નાની,
શ્રદ્ધા ઘાટે જા !

ડોક્ટર સાહેબ દયાકાંડભાઈ દયાખાનામાં બેઠા છે. સંવારનો વખત છે. એક પછી એક દર્દીઓ દવા લેવા આવે છે. તમાં એક અતિ કંઈકશા સ્ત્રી ડોક્ટર પાસે જાય છે ને પોતાની 'દુખતી' જીભ વિષે ફરિયાદ કરે છે.

કંઈકશા સ્ત્રી : સાહેબ ! થાસ-દમ-જીભ.....

ડોક્ટર સાહેબ : હા, હા. હવે ફક્ત દમ મિલાવ તમને બીજો કશો વાંધો છે જ નહીં; ફક્ત તમારે રસોડાના કામમાંથી પરવારી જીભને ખૂબ તરદી ન દેતાં સંવાર, બપોર ને સાંજે આરામની ખૂબ જરૂર છે.

કંઈકશા સ્ત્રી : પણ દાકતર સાહેબ ! આ મારી જીભ.....

ડોક્ટર સાહેબ : હા બાઈ ! તમારી જીભને ખોલવાનું બંધ મધ જમ એવી દવા હમણાં આપું છું, પછી કાંઈ વાંધો છે ?

[પેલી સ્ત્રી ખોલવાનું બંધ મધ જમ એવી દવા લઈ ગઈ કે તરતજ એક ખીજ સ્ત્રી કે જે ઠંઠ ગામડામાંથી પોતાના ઘણી માટે દવા લેવા આવી હતી, તે ડોક્ટર સાહેબ સમીપ આવી]

ડોક્ટર સાહેબ : કેમ ! તમારે શું છે ?

સ્ત્રી : મારે ઘેર ખાટલામાં જિભાર પડ્યા છે. કાંઈ દવા દો તો સાઈ.

ડોક્ટર સાહેબ : [પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખી આપ્યા પછી સૂચના આપે છે]—શૂતાં પહેલાં તમારે તમારા ઘણીને આ દવાના પાંચ ચમચા ભરીને દર સાંજે આપવા. દવા હલાવીને પાવી.

સ્ત્રી : પણ, સાહેબ.....

ડોક્ટર સાહેબ : કેમ કાંઈ દરકત છે ? ધૂમટી ખોલીને જે હોય તે જણાવો.

સ્ત્રી : તમે હમણાં કહ્યું તે મારાથી નહીં બની શકે !

ડોક્ટર સાહેબ : એવું તે શું છે ? સાઈ શબ્દોમાં જણાવો.

સ્ત્રી : હું બે મારા ઘણીને હલાવીને પછી દવા પાઉં તો તેનો સ્વભાવ એવો ક્રોધી છે કે મને ડીમી નાખે. બીજું તમે હમણાં દવાના પાંચ ચમચા ભરીને દવા આપવાનું કહ્યું, પણ અમે એવાં ગરીબ માણસો છીએ કે અમારી પાસે ફક્ત બેજ ચમચા છે, તેવું શું કરવું ?

[ડોક્ટર સાહેબે તે સ્ત્રીને એક ચમચામાં પાંચ વાર દવા લેવાનું તથા ઘણીને હલાવવાની નહોં પણ દવાને હલાવીને દવા દેવાનું સમજાવી વિદાય કરી. ત્યાં દવાખાનાનો કેમ્પાઉન્ડર રામપ્રસાદ રિપોર્ટ લઈને ડા. સાહેબ સમીપ હાજર થયો. રિપોર્ટ વાંચીને સાહેબને આશ્ચર્ય થયું]

ડોક્ટર સાહેબ : આજે વળી કેટલા દરદી શુઝરી ગયા ? રામપ્રસાદ !

રામપ્રસાદ : સાહેબ ! ત્રણ દરદીઓ શુઝરી ગયાનો રિપોર્ટ આજે આજ્યો છે.

ડોક્ટર સાહેબ : પણ અહીંથી તો મેં ચાર દરદીઓ માટે દવા લખી આપી હતીને !
રામપ્રસાદ : હા, સાહેબ. છેલ્લો એકજ દરદી દવા લેવાની ના પાડતો હતો તેથી તે
બચી રહ્યો, અને બાકીના બીજા બધા દવાખાનાના લોડમાં રામચરણ પાંચા.

[ડો. સાહેબ આ સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયા, અને દવાખાનાના લોડમાં વિઝિટ માટે
ઊપડી ગયા. એક દરદી કે જે બહુજ ખટપટીઓ હતો તેને ઘેર જવાની છૂટ આપવા
ડોક્ટર તેના બિછાના આગળ જઈ પહોંચ્યા.]

ડોક્ટર સાહેબ : તમને હવે ઘેર જવાની છૂટ છે. હવે તમારે ઘેર સંપૂર્ણ આરામ લેવો.
દર્દી : પણ ડાક્ટર સાહેબ ! હું તેમ કરી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી.

ડોક્ટર સાહેબ : કેમ સા માટે નહિ ? શો વાંધો છે ? હવે તો તમારી તબિયત
બહુ મજાની છે.

દર્દી : મેં મારા ઘરનું તમામ ફર્નિચર ગઈ કાલેજ માટે ઘેર જવાનું હોવાથી રંગારા
પાસે રંગાવી નાખ્યું છે, એટલે ફર્નિચરનો કચર તાળે હોવાથી તાજા રંગેલા ફર્નિચર ઉપર
હું સંપૂર્ણ આરામ લઈ શકું નહિ, માટે રંગ સૂકાતાં સુધી તો મને અહીં રહેવાની છૂટ
મળવી જોઈએ.

[ડો. સાહેબે તે દર્દીને બે દિવસ સુધી વધુ રહેવાની છૂટ આપી, અને ઓપરેશન
રૂમ બધી પગલાં પાડ્યાં. ગળામાં દર્દી થતું હોવાથી અલારખા નામનો એક કારીગર ત્યાં
આવ્યો હતો, તેને ડોક્ટર સાહેબે ઓપરેશન રૂમમાં પ્રથમ સલાહ કર્યો.]

ડોક્ટર સાહેબ : એલા અલારખા ! તું આ ઓપરેશન રૂમમાં પહેલીજવાર આવ્યો
છે કે અગાઉ આવી ગયો છે ?

અલારખા : નહીં સાહેબ ! હું આ હોલમાં નળ-ખદારના પાંચપ તથા ઇલેક્ટ્રીક-
શીટીંગ તથા રિપેરીંગ કરવા માટે તો અવારનવાર આવી ગયો છું, પણ મારા ગળાનું ઓપરેશન
કરાવવા તો આજે પહેલીજવાર આવ્યો છું.

[બીજા એક શ્રીમંત ગળાના દર્દીનું ગળું સાફ કર્યા પછી સાહેબ શી માટે ઉધરાણી
કરવા લાગ્યા.]

ડોક્ટર સાહેબ : મહેરબાન સાહેબ ! અમારી દશ રૂપિયા ફો ઓફીસમાં ચૂકવી લો !
ગૃહસ્થ : ગળું સાફ કરવાના દશ રૂપિયા ! અધધધ ! એટલા બધા ! !

ડોક્ટર સાહેબ : સાહેબ ! મારવાડી ન બનો ! કેમ કાંઈ વધારે પડતું લાગે છે ?
ગૃહસ્થ : ચોક્કસ વળી ?

ડોક્ટર સાહેબ : કેવી રીતે ?

ગૃહસ્થ : હજી ગઈ દિવાળીના રાત્રી પ્રસંગે મેં માફ આપ્યું કાળું પડી ગયેલું રસોડું
ફક્ત એક જ રૂપિયામાં સાફ કરાવ્યું હતું, અને તમે ગળું સાફ કરવાના દશ રૂપિયા કેમ
લ્યો છો !

[ગળું અને રસોડું સાફ કરતું જો બંને એક નથી એ સૂત્ર મમળતી સાહેબ જવા
આરામ લેવા ગયા, ત્યાં તેમનો એક જૂનો અમલદાર મિત્ર આવ્યો. મિત્રને આવકાર આપી
ડો. સાહેબ વાતોએ વળગ્યા.]

ડોક્ટરનો મિત્ર : ડો. સાહેબ મેં સાંભળ્યું છે કે- મૃત્યુ સામે કોઈ પણ દવા છે જ
નહી, ને તે શું સાચું છે ?

ડોક્ટર સાહેબ : હા, બરાબર છે. એ સૂત્રને આપના મગજમાંથી નાખી દેવા માટે તમારે મારે ત્યાંથી રોજ નિયમિત દવા લેવી પડશે અને મારે તમને દરરોજ દવા દેવી પડશે.

[પેલા અમલદારને પોતાના દવાખાનાના કાચમના ગ્રાહક બનાવીને પછી ડો. સાહેબ જમવા ગયા. નાનો પુત્ર મનુ હાઈસ્કૂલમાંથી જમવા ઘેર આવ્યો.]

મનુ : પપા ! હમણાં અમારા નવા માસ્તર આવ્યા છે તેણે આજે મને મારા અક્ષર જોયા પછી કહ્યું કે તું બહુ જ ખરાબ દસ્ત લખે છે. સુધારવા પ્રયત્ન ન કરે ?

ડોક્ટર સાહેબ : આ દિસાએ તારો નવો માસ્તર ઘણો જ ખરાબ નીવડ્યો ! હાં.....પછી તે શું કહ્યું ?

મનુ : મેં કહ્યું કે દસ્તન સુધારવા કે બગાડવા એ વિષે તો હું જાણતો નથી. તોપણ મારા બાપા મને રોજ એક કલાક ગરબડિયા દસ્ત લખવા આપે છે. ત્યારે માસ્તરે કહ્યું, તારા બાપા શું કરે છે ? શું કોર્ટમાં અરજી લખે છે ? મેં કહ્યું, માત્ર બાપા સરકારી દવાખાનામાં ચીફ મેડીકલ ઓફીસર છે ને હું તેમના દવાખાનામાં કુરસદના વખતનો કંપાઉન્ડર છું.

ડોક્ટર સાહેબ : સાબાશ ! તે એ દુતાને ઠીક બનાવ્યો !

[બપોરનાં સાહેબ જરા આડે પડ્યે થયા, ત્યાં કોઈ માણસ વિગ્રીટ માટે બોલાવવા આવતાં સાહેબ દર્દીના આવાસ તરફ મોટર હંકારી ગયા.]

ડોક્ટર સાહેબ : મૂર્ખામાં પડેલા તમારા પતિને પ્રથમ તાવ ક્યારે આવ્યો ?

દર્દીની સ્ત્રી : જ્યારે તેમણે તેમનું પૂરેપૂરું બિલ ચૂકવી આપ્યું ત્યાર પછી.

ડોક્ટર સાહેબ : અરે ! એવું કેવું મોટું બિલ હતું કે ભાઈ સાહેબને આવો ૧૦૫ ડીગ્રી સખ્ત તાવ ચડ્યો ?

દર્દીની સ્ત્રી : સાહેબ ! લગભગ ૫૦૦ રૂપિયા તેમણે એક બીબ ડોક્ટરને બિલ પેટે ચૂકવ્યા, ત્યાર પછી.

ડોક્ટર સાહેબ : ઓહ ! ત્યારે આંબી મારું કામ નથી.

[વિગ્રીટ અધૂરી મૂળીને સાહેબ દવાખાને આવ્યા. વેપારી માનસ ધરાવતો એક માણસ સાહેબ સાથે વાત કરવા લાગ્યો.]

માણસ : સાહેબ ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે તમારી ખાનગી એક્લીસમાં તમારી પાસે ખૂબ દર્દી લાવનારને સેકડે ત્રીસ ટકા કમીશન આપો છો, તો તે વાત શું સાચી છે ?

ડોક્ટર સાહેબ : હા, વાત ઠીક છે, પણ દર્દી કયાં છે ?

માણસ : સાહેબ ! હું સખ્ત કબજિયાતનો દર્દી છું. હું મારી મેજે જ દર્દી અને એજન્ટ છું. મને રેચની દવા આપો, તથા તમારી ચરત મુજબ કમીશન પણ આપો.

[સાહેબ આથી જરા ઝંખવાણા પડી ગયા, ત્યાં વળી એક આરામ પામેલો દર્દી આવ્યો. તેને જોઈને—]

ડોક્ટર સાહેબ : હવે તમને આરામ છે. તમારે દવા લેવાની જરૂર નથી. માત્ર બિલ ચૂકવે કરી આપો તો સારું.

દર્દી : વાહ ! સાહેબ ! તમે કોઈ જાણના માણસ લાગો છો ! આરામ ધ્રુવર કરે છે અને તેનાં બારે શી તમારે લેતી છે ? હું તો આરામ ક્યાં બદલ ધ્રુવરને જ પૈસા આપીશ.

ડોક્ટર સાહેબ : સારું. આરામના પૈસા ધ્રુવરને આપજો, પણ મેં લખેલા પ્રિસ્ક્રીપ્શનના અને દવાના પૈસા તો મને જ આપજો.

થયો છે. યુરોપીય વાર્તાકારોના શિષ્ય અનેલા ગુજરાતી વાર્તાલેખકોએ પણ એ ચેતવણી ધ્યાનમાં લેવી ઘટે છે.

મુંબઈ ઈલાકાની કેળવણી સંબંધમાં બહાર પડેલા છેલ્લા સરકારી અહેવાલ પ્રમાણે જણાવે છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ઈલાકામાં કેળવણીની કુલ સંસ્થાઓ ૨૨૩૨૨ થી વધીને ૨૫૯૧૫ની હદે પહોંચી છે; વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૭૮૨૦૭૨થી વધીને ૧૯૯૮૬૯૩ ની હદે પહોંચી છે; અને કેળવણીનો કુલ ખર્ચ ૩૮૬૧૭૨૫૧ થી વધીને ૪૩૮૭૯૩૪ની હદે પહોંચ્યો છે.

હિંદમાં આજે ૧૦૧૦ લગભગ સીનેમા-થિયેટરો છે, ૨૦૦ શ્રીષ્ઠ ઉત્પાદક કંપનીઓ છે. આ ઉદ્યોગમાંથી મધ્યસ્થ, પ્રાંતિક ને સ્થાનિક સત્તાઓને વાર્ષિક ૧૨૧ લાખની સીધી આવક થાય છે. છેલ્લા વર્ષથી આ ઉદ્યોગે સ્ટારોને ને દિગ્દર્શકોને લાખોના પગારો આપી હોલીવુડની હરીફાઈ આદરી છે.

અમેરિકા યુદ્ધ-સામગ્રી પેટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આવક પાંચ વર્ષની સીનાની ઉપજ લાખાવી લેવા ઇચ્છે છે. ૧૯૩૯માં જગતની ૪૪૯૫૩ મણુ જેટલી સીનાની પેદાશમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ફાળો ૧૯૯૨૫ મણુ જેટલો હતો; અને એ પેદાશ દિનપ્રતિદિન વધી રહી છે તે જોતાં હવે પછીનાં પાંચ વર્ષમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સહેજે એક લાખ મણુ સોનું પેદા કરી શકશે.

જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓ બેંકોમાં નીચે પ્રમાણે માયાદીક જમે ધરાવે છે:	
અમેરિકા - ૧૩૧૭ શિલિંગ	જર્મની - ૨૧૨ શિલિંગ
ઇંગ્લાંડ - ૧૧૬૪ "	હિંદ - ૧૦ "
સ્વીઝર્લેન્ડ - ૨૧૭ "	

ફ્રાંસના વિજય પછી જર્મનો ત્યાંથી જે કલા-સામગ્રી લૂટી ગયા તેમાં એવી જે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે કે જગત જેની કિંમત કરોડોની આંકી છે. તેમાંની પહેલી વસ્તુ તે મર્ક્યુરીની અદ્ભુત પ્રતિમા, ને બીજી લિયોનાર્ડો દ. વીન્સીનું 'મોના લીસા' નામે ચિત્ર.

૧૯૧૧ના સપ્ટેમ્બરમાં જો પોતાની ખતી મરી ગઈ ન હોત તો રામ્સે 'મેકડોનાલ્ડ' તે વર્ષમાં કલકત્તામાં ભરાયલી દિંદી મહાસભાનો પ્રમુખ જન્યો હોત.

ન્યુયોર્કમાં જોવાઈ ગયેલાં માણસોની સોધ માટે એક ખાતું જાણવામાં આવ્યું છે. ૧૯૪૦માં જોવાઈ ગયેલા પતિઓની સોધ માટે ૭૦૦૦૦ ઓછાએ તે ખાતાની મુલાકાત લીધેલી. પણ જોવાઈ ગયેલી પત્નીઓની સોધ માટે ૧૫ પુરોએ જ ત્યાં પધારવાની મહેરબાની કરેલી.

બુકાપેરટની 'રાયલ હંગેરિયન ફાર્મ આર્ટ એકેડેમી' ની એક વિદ્યાર્થિની ચિત્ર દોરવામાં તત્સીન છે. "એકેડેમી બંધ થવાનો સમય થયો છે. તમામ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું કામ આટોપી લીધું છે. માત્ર આ એક જ વિદ્યાર્થિની બાકી રહી છે. એને નથી જાન સમયનું કે નથી આસપાસ બીબેલાં વિદ્યાર્થીઓનું.

સામે રાખેલા કેન્વાસ પર પાંછી ચાલે છે. કંઈથી હંગેરિયન લોકગીત ગવાતું જાય છે.

એક જ ધૂનમાં એ મસ્ત છે: ચિત્રાલેખનમાં જ તે તત્સીન છે.

એકેડેમીનાં અધિષ્ઠાત્રી આવ્યાં. તે દોરાતું ચિત્ર નિહાળી રહ્યાં, મૂંઝે મોઢે કેવળ તાકી જ રહ્યાં.

જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ કેન્વાસ પર પ્રાણ પૂરાતો ગયો. જોતજોતામાં એ કલાક વીત્યા. ને ચિત્ર પૂર્ણ થયું.

"મીસ ઈલીઝા! મીસ જુનર!" ધીમે ધીમે અધિષ્ઠાત્રી બોલ્યાં.

"ઓહ! વહાલાં દેવી!" પાછું ફરતે જોતાં જ વિદ્યાર્થિની ચમકી ઊઠી.

"એકેડેમી બંધ થવાને બે કલાક થઈ ગયા. તમારા હાલવાની રાહ મેં આ ઝોરડો બંધ કરાવ્યો નથી."-અધિષ્ઠાત્રીએ મીસ ઈલીઝાએ જુનરને બોલાં થવાનું સૂચવતાં કહ્યું.
શુરુ-શિષ્યા ત્રીએ આજ્ઞા.

"મીસ ઈલીઝા!" અધિષ્ઠાત્રીએ ચરચાત કરી, "તારા પર હાથરના આશિર્વાદ ઊતરે. તારી કલાની પ્રશંસા જગતની ચારે દિશામાં પહોંચી વળે."

બાલપણના આંગણેથી ઊતરતી ચિત્ર-પૂર્ણરિણીએ અધિષ્ઠાત્રી સામે આભારનું આંધું રિખત કર્યું.

*

એ પ્રસંગ પર પાંચ વસંતો વીતી ગઈ.

હંગરીના પાટનગર બુકાપેરટમાં વસતી એક ચિત્રકારિણીએ નિશ્ચય કર્યો કે, 'જીવનને અજવાળવું. ચિત્રકલાની સેવા અર્થે જગતભરના દેશોની યાત્રા કરવી. જગત-અમણુ કરી પૂર્વ-પશ્ચિમની કલાનો સંગમ સાધવો.' તે ચિત્રકારિણી તે મીસ ઈલીઝાએ જુનરની માતા મીસીસ સાસ જુનર. તેણે પોતાની ચિત્ર-પૂર્ણરિણી પુત્રીને બોલાવીને પૂછ્યું:

"બેટી! પૃથ્વી-પર્યટનાયે ક્યારે બપડીયું?"

"આવતાં મહિનાની પહેલી તારીજે, માતા" પુત્રીના અવાજમાં નિશ્ચય અને આનંદનો રણકાર હતો.

તકામાર તૈયારીઓ ચાલી. સગાંસંબંધીઓ ને જાલપણનાં મિત્રો એ જોઈ હસીને બોલી હાક્યાં: "માવોમૂંડી તો મૂંડીમાં સમાય તેટલી છે, ને જગતપ્રમણની આશા સેવે છે! ગાંડી તો નથી થઈને! તારી સ્થિતિનો તો ખ્યાલ કર. પૃથ્વી-પર્યટન કેઈ રમતની વાત નથી."

મીસીસ જુનરે અધાને વિનયથી ઉત્તર દીધો: "મારો ચિત્રકલા મારો કામધેનુ છે. એ ફળશે તો પૃથ્વીની તો યું આકાશનીયે યાત્રા કરીને પાછી ફરીશ."

અમેરિકન પંચે વિદાય આપી. ૧૯૪૨ થી દિંદી સરકાર બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. અને આસામ-અંગાળા રેલવેનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લેશે. સીલોનની રેલ્વે કાઉન્સિલમાં સીલોનનું નામ ફરવીને તે 'લંકા' રાખવાની દરખાસ્ત મુકાણી છે. મુંબઈમાં આસ્ટ્રેલિયન સૈનિકોએ નવેમ્બરથી ચલાવેલી ગૂંડાગીરી. પોતાની પત્ની શણુગાર અને નેતા પ્રીતમ બનેલા ઘોષી સામે અમદાવાદના એક કૌન્ટ વણિકે કેસ માંડતાં શણુગાર-ઘોષી જોડીએ એ વણિકને મેથી-પાક જમાડ્યો છે: [વીમગી સદીના એ શણુગાર છે.] એક હજાર ઇટાલિયન ફેદીઓને રામગદમાં રાખવાનો પ્રબંધ થયો છે. પૂનામાં લાગેલી ભયંકર આગ. કોટાના મદાવત્રી, 'પ્રગ્ભંધુ' પત્રના સ્થાપક કાકિરલાલ પ્રમોદરાય કાકિર, કૃષ્ણકાન્ત માલવિયા, વિશ્વનાથ પ્રભુગમ વગેરે ને લીંબડી-નરેશનાં શોકજનક અવસાન.

પરદેશ-નિંદી વજર કર્નલ એમરી 'ઇડિયા ફર્સ્ટ' એ વિષય પર એક મુંદર પ્રવચન રેલાવે છે; બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યોએ નિંદને અનુવ્રક્ષીને એક નિવેદન બહાર પાડી તેમાં નિંદને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાની બ્રિટિશ પ્રજાની ઈચ્છાનાં પ્રતિજ્ઞા પાઠવી છે; બ્રિટિશ મહિલાઓએ પણ દિંદી મડાગાંડના ઉકેલ માટે ચળવળ ઉપાડી છે: [આઠ-સમાંથી બોંબ વર્ષતા હોય તે પ્રસંગે પણ નિંદને હોયેથી ન વીમારનું, એ જોતેથી કૃપા છે?] ચીન-જાપાન વિગ્રહમાં એકદરે અદાર લાખ ચીનોઓનો નાશ થવા છતાં માર્શલ આંચ કાર્પ શેક પાસે હજી ત્રીસ લાખનું સલામત સૈન્ય છે; જાપાને મધ્ય એ વિગ્રહમાં સોળ લાખ સૈનિકોનો યજ્ઞ કર્યો છે. નવા વર્ષના મંગલાચરણમાં ના. શહેનશાહ, મી. ચર્ચીલ, પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને દર હીટલરનાં ઉત્તેજક લાખણો. ૧૯૪૦ માં જર્મનીએ ૪૮૧૦ વિમાનો, ઇંગ્લાંડ પર ૮૫૨ વિમાનો ને ઇટલીએ ૪૧૬ વિમાનો ગુમાવ્યાં બ્રિટનનું યુદ્ધવિષયક સરેરાશ દૈનિક અર્થ ૧૬૦ લાખ પાઉન્ડની હદે પહોંચ્યું છે. બ્રિટન અમેરિકામાંથી ત્રણ અંબજ ડોલરની નવી ચલે-સામગ્રી મેળવવાની ધારણા રાખે છે. બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી હેલીફિકમ અમેરિકામાં એલ્ફીયર્ડે ને નવા બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી તરીકે મી. એન્થની એડ્ડન. આટલાંટિકનાં નવાં નૌક મધ્યમાં અમેરિકાએ આદરેલી ઝડપી સગવડ. નવા ચાલુસરમમ માટે અખજો ડોલરની જોગવાઈ અનર્કોડ પર અગ્નવ્યાં જર્મન વિમાનોનો બોંબમારો. હોલેન્ડના પ્રાન્તોને જર્મનીએ બહેલો આગ્રાદી. રોપે તાંજોરના આંતરરાષ્ટ્રિય વહીવટને ફગાવી દધ તે પ્રદેશ પોતાના વહીવટ નીચે લીધો છે. ઇંગ્લાંડનો જર્મની પર ને જર્મનીનો ઇંગ્લાંડ પર ભયંકર બોંબમારો. ઇંગ્લાંડની ઐતિહાસિક ઇમારતોને ને જર્મન કારખાનાંઓને ભયંકર તુકેશાન. લંડન પરના હુમલામાં જર્મનીએ વાપરવા માંડેલા નવા આગિયા બોંબ. પ્રીક્ષ આયેના યુદ્ધમાં 'ઈટલીની' શરમજનક પીછેહઠ. માર્શલ બેંગ્ગોલિયોનું રાજીનામું અને ઇટલીમાં વધી પડેલો આંતર-કલહ. આફ્રિકા યુદ્ધમાં પણ ઇટલીની પીછેહઠ. બોર્ડિયન મોરચા પર ઇંગ્લાંડે છટકી સામે મેળવેલો જ્વલન વિગ્ન. હજારો ઇટાલિયન સૈનિકો કેદ થાય છે. જૂમખવા યુદ્ધમાં જર્મનીએ ઇટલીને આપવા માંડેલી વિમાની મદદ. ક્રાંસની વીચી સરકાર અને જર્મની વચ્ચે વધતો અમતોય. જર્મન પક્ષકાર ફ્રેંચ પ્રધાન લાવાલ જરતરફ, કેદ અને જમન દરમ્યાનગીરીથી છૂટકારો. ફ્રેંચ સરમુખતવાર માર્શલ પેતાંની મક્કમ વલણ. જર્મન દયાબુ વિશેષ અને તો પોતાના પ્રધાનો માથે આફ્રિકા નારસી જવાનો તેમની તૈયારી. પેક્ષીશીકમાં અગ્નવ્યાં જર્મન જહાજો વર્તવેલો ફર. કાળા સમુદ્રમાં ભયંકર તોફાન. ડાન્યુગ કાઠે અને પછી યુરોપઅરમાં પથરાઈ વજેલો જરફ. લોહીધવનનું અચાનક અવસાન. ડ્યુક એફ બેન્ડરૂંના અવમાનથી બ્રિટિશ નિર્મેરીને મરજુ-ફરે પેરે ત્રીસ લાખ પાઉન્ડ મળશે.

सुवास

वर्ष ३ : अंक १

सर्गांग अंक : ३३

अंशावक

डॉ. त्रिभुवनदास लहरेय्यं शाह

देसुआरी : १९४१

तंत्री

श्रीमन्लाल अभुलभ संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ક્ર	દ્રશ્યસ્પર્શ :	૧૯૪૧	અંક ૯
૧	જગત	ચ.	૩૮૫
૨	અર્થાયને? [કાવ્ય]	દિમફત	૩૮૭
૩	તારી વીણા [કાવ્ય]	સુરેશ ગાંધી	૩૮૭
૪	નાગયજ્ઞ [વાર્તા]	પદ્મ	૪૮૮
૫	છાયા [નાટક]	મગનલાલ પરીખ	૪૯૩
૬	ભારતીય કાલગણના		
	અને સંવત્સરો	ચીમનલાલ મંધવી	૩૯૮
૭	એકલતાના ડામ [વાર્તા]	આનંદેશ	૪૦૨
૮	ઓરતા ના લડયાના [કાવ્ય]	દેવજી રા. મેઘા	૪૧૦
૯	સાહિત્યકારની નોંધપાથી	કિશોરલાલ ઓશિયા ભેરો	૪૧૧
૧૦	કર-પદ્ધતિ	નર્મદાસકર હ. વ્યાસ	૪૧૩
૧૧	પ્રેમનું મોન! [વાર્તા]	ચિરંતન	૪૧૭
૧૨	અજ્ઞાન [કાવ્ય]	જયાનંદ દવે	૪૧૯
૧૩	કા નો જુ [ચર્યાપત્ર]	મગં	૪૨૦
૧૪	અન્ધ-પરિચય	૪૨૧
૧૫	છૂંટાં ફૂલ	૪૨૬
૧૬	છવત ઝરણુ	પ્રભા	૪૨૯
૧૭	તારા-તણખા	૪૩૧

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

ખર્ચા—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણા ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૦૦% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. ત્રિવેદી બી. એ.

મુદ્રક અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાજપુત, અમદાવાદ.

૧૩-૨-૪૧

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસં’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ પાવ છે. [ગતકંની જોમ આ અંક પશુ, અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓમા, એક અડવાડિયુ મોઠા થયો છે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસં’નાં ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસં’નો ઉદ્દેશ પ્રગ્નની સાર્વત્રિક ઉત્તરિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમા સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ પૂર્ણની સાથેસાથ બેરોજીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પર્મદ્વી મળશે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાયા નક્કલ ને ‘સુવાસં’ના ‘ચાતુ’ અંક મોકલવા છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને મંસ્થાઓને ‘સુવાસં’ ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક-અગવડતાના કાગળે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોવ છે. આ બાબત બીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દીઠ અંકેક રૂપિયો. આપવાને તૈયાર થશે, એટલા ગ્રાહકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકેક રૂપિયો ઓઠો લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક ગ્રાહકોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસં’ મળી રહેશે.

‘સુવાસં’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોઆથી જોઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને સુદર-સુસોજિત પોકેટ-ડાયરી, બે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આખ અને અશમા’ (કાચુ પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાકું પૂઠું), ચાર ગ્રાહક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બને; પાંચ ગ્રાહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસં’ મોકલવા છે, અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને બિન બિન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાવ છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજા પશુ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસં’માં એટલી વિશેષ સમ્બંધતા છે કે તેમા તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી તેઓ ફક્ત નામ સચવે અને અમે પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘સુવાસં’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલવો. નમૂનાનાં અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો બોડવી.

જેમાં હિતર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય
 ળિવડે તો પાછો મેળવવાને, જરૂરી ટિપ્પિટો બીડવી ભેષ્યો. અને પોતાના પત્ર પર કે-
 મુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિપ્પિટો ચોડવી ભેષ્યો.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ
 વાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આહોકાને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે
 લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટલ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને
 માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક ચાલુ આહોકાનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, નવ મહિના
 ળિતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે આહોકાને આગ્રહમરી વિનંતિ છે કે આ એક મળતાં તરત જ
 લવાજમ મોકલવી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૮-૦ મોકલાવી
 શાપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ લેવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યસંકાર,	પ્રીન્સેસ	સ્કીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	”	”	”
એન. એમ. ઠક્કર,	”	”	”
મહાદેવ રામચન્દ્રજીગુપ્તે,	ત્રણ હરવાબ,		અમદાવાદ
ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		”
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		”
ચેઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ,	બુકસેલસં,		રાજકોટ
વલ્લભદાસ નાનજી સુચદે,	રર૩, પ્રાર્થના સમાજ રોડ,		કરાંચી

મેષ્યો છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રયત્નોઃ
 રજા પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકેઃ અથવા કમીશન અને પગારના
 માટે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. ચરતો અને લાવકાત સાથે નીચેના ચરનામે તરત
 જવાશે—

‘રાશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરાઃ વરાદરા-

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સક્રિય કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવેલું તે આપને થોડું અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાકતરનાં બીજા માટે, ખર્ચાતી થોડી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મનુમુહારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિક્ક મુખપત્ર (સામાહિક)

- જેમાં માહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, ખાગજગત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર જીજ્ઞાસા થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંજરણી ધરમણી ગંપટ દર અઢવાડિયે પુસ્તક પરિસ્થિતિ આલેખ્ય રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જનમધૂમિ’ અને ‘જલકૃપી’ ચંદ્રચંદ્રના દરિયાકાંઠાના મચોટ હોલો અને દલીનો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ હુદ્દિવર્ધક બુદ્ધિ દરિયાઈ વગર દાખલ થીએ સુંદર ઈનામો મેળવી આવે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખામ અંગેએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪— વિદેશ રૂ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અજોડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેજ લખો :

એજન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એજન્ટોએ દુરત ન પત્રવ્યવહાર કરવેલ.
એનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉઠાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „

૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „

૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „

૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ છપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાર્કુજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં:—

અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય; ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા: પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિં, રાવપુરા

મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું, કાલનાદેવી

„ એન. ડી. મહેતાની કું, „

સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વખ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેળી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહબ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરામ અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંવણું (સોડગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (ત્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટલી	૦-૪	૪૩ બહી બાબી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદણી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણીના શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ સિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધક્તા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની ચિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ કુતના બાકો (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષગ્રસ્ત (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાચિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે બાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મૂકોને”	૧-૦	૬૧ મોડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણવિલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ખોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રમીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંચારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિભાતા આનંદમક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રહવનું રાત્ર	૦-૩	૭૦ માઆં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી સુદૃઢ	૦-૩		

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટા પછે મળી શકશે. નર જૂદાં લખા: સ્ત્રીશક્તિ, ઢેળાંપીક, સુરત

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

*Unparalleled and unprecedented
Because*

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidence of recognized authors and government reports.
- Hence it is sanctioned by the Director of Public Instruction.
- And approved by the University of Bombay.
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-
Fourth Rs. 9/- Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs. 30/-.

Please send your orders to.—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp. Tower, Baroda

Sole Distributors:—

THE NEW BOOK Co.

Hornby Road, Fort, Bombay

બાળક હોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સારી ને સીધી
સાધા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અંદરસાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાઈ

ફક્ત

એ

તમારી નિઃશ્ચય છે ઘર

પણ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુજરોથી ભરપુર

પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

“ નફાકારક હુજરો ” ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, રાજ્યાર, કારીગરી અને સ્વાશ્રયના પૈસા કમાવાની નજરે વ્યવહાર લેખો.

હુજર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વૈદ્ય અને ધરગથ્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર પ્રયોગો.

ફળાડો, કિંમતી ઝાડો અને પાંદોનાં વાવેતરો વિષે ઉપજી ખર્ચના આંકડાઓ સાથે અનુભવસિદ્ધ લેખો.

કિંમતી, ઉપયોગી અને ગુણકારી વતરિપતિઓનાં તેલ, અત્તર, અર્ક, સત્વ, સરકા, સુક-વણી, શરબત, મુરખ્ખા, ચટણી, અથાણાં વિગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર વિગતવાર લેખો.

ઘોડી કિંમતનાં નાનાં હાથપંજોથી ચાલતા ઉદ્યોગની બધાવાળે સંપૂર્ણ માહિતી.

તમોએ લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ઘેર ખેંચી મફત ભેટ મળશે. વધુ નકલો જોઈતી હશે તો પાછી કિંમતે વેચાતી મળશે. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

તે ઉપરાંત તે લેખકને આ પુસ્તકમાં ટૂંકી જાહેરખબર છપાવવી હશે તો મફત છપાશે!

આ પુસ્તકમાં તમારી જાહેરખબર છપાવી વેપાર વધારો.

વ્યવસ્થાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (મંજાર-૬૯૭)

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

(૧) પેપલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન કોસ્ટલ ક્રુસ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટેક્ટીન, કલોરોફોલ, ફ્યુઝલ, એબ, પુન્કટાલ, હિરો, ઉમ્માલ, કુકાઈટ, વીટ્રેકસ, ક્યો કાલદાકારક ?

(૨) એપલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટોસ (લોંગ, નીયર) કુલબુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં ક્યો પસંદ કરવા યોગ્ય ?

(૩) ફેલેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, બાઇફોકલસ, સ્પ્લીટ, મુન, કર્વેક (અખર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, કીપ્ટાક, કુફે, એરથમેટ ઈન્માં ક્યો સગવડવાળો ? આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મો ખરીદતાં હેતરાવવાની ખીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

તું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લે. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, ગ્રામિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંગૂર કર્યું છે.

પાકું પૃ. ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રોધિ સાચવી રાખી છે. તેના અમલેજો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી-ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલો છે. —રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

મુશ્કેલીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત - ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજુનિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને ન્લેષ્ટીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો !-અત્યારે કચરાની ટોપશીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમા પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને મારા ખોરાક પૂરા પાડે છે.

—શમિથ મિત્ર

મામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યમામગ્રીધી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાશવિનય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંબી-દશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેજોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો મંથોગ ટાગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની વૃષ્ટિ ન લાગી ગયે.

—મિત્રમિત્ર

અમારું આખું દુર્લભ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં મણાં પડ્યા આવે છે, પણ તેમાં ચિંત સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’જ આપે છે.

—કે. આશિષા નેશી

વિચાર અને સાહિત્યમૃદ્દ મુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે આવનવી, વિષવિધ અને દરેકની સુરમિ સંતોષાપ એવી સાહિત્ય અને વિચાર-મામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિષ જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલોકયા ।
 નૈત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૪૨

૫૫૧

[અંક ૯]

જગત

ચ.

કૃદવના પુજમાંથી કમળ પ્રગટે, ઉપાતા ખાલવમાંથી સૂર્ય પ્રકાશે, નારીની કાયામાંથી સતાન જન્મે—કર્ષક એવીજ પ્રકૃતિની લીલામાંથી જગત જન્મ્યું.

કમળ પ્રગટે છે—સુવાસ ફેલાવીને કરમાઈ જવાને, કરમાઈને કાઢવ બતી ફરી કમળ રૂપે પ્રગટવાને; સૂર્ય પ્રકાશે છે—પૃથ્વીને તેજવતી કરી સધ્યાએ અસ્ત થવાને, અસ્ત થમને ફરી પ્રકાશવાને; સતાન જન્મે છે—જીવનલીલાથી જગતને સજીવ ગાખવાને, જીવનસન્તથી માનવવશને કાયમ કરવાને, મરવાને અને મરીને ફરી જન્મવાને કે મુક્ત બનવાને. એમ જગત જન્મે છે—આત્માઓના વિદ્યામહમતુ ક્ષેત્ર બનવાને; યુગોના ગાળે, આયમતા સૂર, કરમાતા કમળ કે મરતા માનવીની જેમ નષ્ટ થવાને ને નષ્ટ થઇને ફરી પ્રગટવાને.

કાયા, કમળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જગત એ સાધનો છે, આત્મા સાધક છે. આત્મા પ્રતિપળે તિમિરમાંથી તેજમાં જવાને, અણુમાંથી વિગટ બનવાને, અરૂપમાંથી પરમ થવાને તત્ક્રમાદ અનુભવે છે. સાધનો એને એ મિદિમાં મદદગાર થાય છે પરંતુ માગરમાંથી અમૃત કાઢવાને સાગરનાં જળ વસોવાય અને એ વસોણામાંથી અમૃત પહેલાં જેમ આકર્ષણ અને વિષ પ્રગટે એમ આત્મા મુક્ત થતા પહેલાં સુખના ઉન્માદ અનુભવે છે, દુઃખના ઉદ્દેગ અનુભવે છે. સાધનો એને ચક્રી બનીને તલની જેમ પીસે છે, અગ્નિ બનીને ધૂપની જેમ જલાવે છે, ગામર બનીને જારાની જેમ વસોવે છે, તલો બનીને માખણની જેમ તાવે છે, અને એ દરેકમાંથી આત્મા બે સત્ત્વ જળવીને, સુગંધ ફેરવીને, પસાર થાય તો તેને અમૃત મળે છે, પ્રકાશ મળે છે, તે મુક્ત બને છે, વિસાદ બને છે, પરમાત્મા બને છે. સાધનો પળે પળે, સમયે સમયે, યુગે યુગે બદલાવા છતાં અચળ અને અનંત રહે છે. અને અગ્રણિત આત્માઓને એ રીતે મુક્ત બનવામા મદદગાર થાય છે.

આત્માઓના વિકાસમાં આ રીતે મદદગાર બનતાં સાધનોને જન્મથી મૃત્યુ પર્વતનો હવેનક્રમ હોય છે, મૃત્યુ પછીનું અગમ્ય સ્વરૂપ હોય છે; એ સ્વરૂપમાંથી પુનર્જન્મ હોય છે.

સૂર્ય પ્રભાતમાં શાંત ને મનોહર હોય છે; ધીમે ધીમે તે મધ્યાહ્નમાં પ્રવેશે છે, તપે છે, જળે છે, આગ વર્ષાવે છે. થાકે છે, નમે છે, આયમે છે, અદશ્ય થાય છે; ફરી બીજી પ્રભાતે મનોહર રૂપ લે છે-ને એ ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. માનવી જન્મે છે, માધુર્ય દાખવે છે; તેનામાં પ્રેરણા હોય છે, નિર્દોષતા હોય છે, વૈરીઓનાં પણ દિલ રીઝવવાની શક્તિ હોય છે; ધીમે ધીમે તે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશે છે; તેનામાં દોષો ખીસે છે, વૈરીઓનાં દિલને રીઝવવાને બદલે તે તેમની છાતીઓ વાંધી નાંખવાની ઇચ્છા ડગલે છે, પોતાના ભણતે માટે તે બીજાનાં દિલ જોખમાવે છે; તેના દારૂચી પાછળ ઉદ્દેશ હોય છે; ઇદિયોના તનમનાટથી તે પ્રકાશે છે પણ તે તનમનાટનો યુવામ બની તે થાકે છે; તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશે છે, બાલપણના આશા કરે છે, અન્યને ઉપદેશ આપવા દોડે છે, અંતે મરે છે ને ફરી જન્મે છે. જગતને—પ્રગત્યોને પણ આવોજ હવેનક્રમ હોય છે.

નવસર્જન સમયે જગત અને એની પ્રજા બાળકના જેવાં નિર્દોષ હોય છે, એને નથી હોતાં નિયમન, નથી હોતું બંધન, નથી હોતી એનામાં બીજાનું ઝૂંટવી લેવાની ભાવના. એને બીજા કરતાં વિશેષ બોગવવાની ઇચ્છા ન હોવાથી ક્યાની તુરી નથી રહેતી.

ધીમે ધીમે જગત યુવાવસ્થા પ્રતિ પગલીઓ પાડે છે. અને યુવાનની જેમ પ્રજાઓમાં પણ લાલસા અને તલમાટ જાગે છે. વિશેષ બોગવવાની ભાવનામાંથી માલિકીદક્ષ જન્મે છે; ઝૂંટવી લેવાની ઇચ્છામાંથી નિયમન ધડાય છે; નિયમનના પાલન માટે મુરખીવટ ને નાપકપદ જન્મે છે; ને મુરખી અને નાપકની મર્યાદા ઓળંગતાં રાજસત્તા અને એ સત્તાના ટકાવ માટે લશ્કર આવે છે.

રાજસત્તા માલિકીદક્ષનો સ્વીકાર કરે છે અને હવેનબ્યવહાર જાળવવાને, વિનિમય પદ્ધતિ સ્થાપે છે. શુદ્ધ કે બળના પ્રભાવે અમુક વ્યક્તિ જે સામગ્રી કુદરત પાસેથી મેળવી શકે કે તૈયાર કરી શકે તેની બીજાને જરૂર હોય તો બોગવે જરૂરના પ્રમાણમાં પોતાની ઉપજ પ્રથમને આપવી. એટી કરનાર દાણા આપીને વજૂર પાસેથી કાપડ મેળવે, સુચાર ખેડતને દળ આપીને દાણા મેળવે. એ બધાના સંરક્ષણ માટે રાજસત્તા જમીન વાપરનાર પાસેથી નજરેા કરે લે.

તે પછી એ સત્તા સદ્ગુણીઓને સુખ અને 'પાપીઓને દંડ દેવાને કાપડ પડે છે. પ્રજાની વધતી સંખ્યા અને ધંધાઓની વ્યવસ્થા જાળવવાને ને આત્માઓના "વિકાસક્રમ ખુલ્લો રાખવાને પ્રજાના વર્ગો અને આશ્રમો ધડાય છે:

પ્રથમ સંસ્કારપ્રધાન બ્રાહ્મણવર્ગ—સદ્ગુણી અને મહાન માનવોને જ તે વર્ગમાં રચાવ અપાય છે; તે વર્ગને સ્વમિષ્ટક ગરીબાઓ આદર્શ શિખવવામાં આવે છે. હવેન ટકાવી રાખવાને લોટની ચપટી કે રોટલાના ટુકડાના બદલામાં તેને પોતાની અને પ્રજાની સંસ્કાર-શુદ્ધિ જાળવવાની હોય છે. બીજે બળપ્રધાન ક્ષત્રિયવર્ગ-વીરતા ખીડવવાને ને હવેન ટકાવવાને જરૂરી સાધનોના બદલામાં તે પ્રજાનું મંરણ કરે છે. ત્રીજે વ્યાપારપ્રધાન વૈશ્યવર્ગ—તે પ્રજાઓના ટંકાવ માટેના આર્થિક સાધનો અને વ્યાપાર પર પ્રભુત્વ બોગવે છે. ચોથો શ્રમપ્રધાન ચૂડવર્ગ—તે સેવા કરીને હવેનનાં જરૂરી સાધનો મેળવી લે છે.

બધાંયને ?

‘હિમદ્રવ’

(ઈન્દ્રવજ્ર)

કીડા કરન્તાં દિન એક મારી
ઓચિતી જાચી દગ દેંકી બહાલી
બેની વદી હાથ જાચો કરીને
ધૂમે ભરેલો, રિમતને ધરીને :
“ભાઈ! નલે જો ધતુ ઈન્દ્ર કેરું
આ સમરંગી રમણીય કેલું!
સંગાથ એની રમવું ગમે છે,
નાંખી ખલાપે ભમવું ગમે છે.
બલ, દોડ, ફૂદી જીડ બ્યોમ માગે
બંને રમીશું પછી એહ સંગે.”
મેં કીધું : “કેવી રીતથી બને એ
પાંખો વિના પહોંચવું બ્યોમ-અંકે ?”
ત્યાં તો વદી જાળકી એહ લોળી
કિલ્લોલતી ફજત કોકિલા શી :
“ના, ના, મને તો ધતુ લાવી દે એ;
એના વિના હુ ન રહીશ કેમે.”

અદૃશ્ય ત્યાં તો નલની ગુહામાં
કોઈ અજાણી ધતુ એહ થાતાં;
આકંઠ એવાં ઉર ઓગળાવી
દેતાં કર્યા કે મુજ આંખમાંથી
ભીંજાવતી ઓઠ કપોલ ધારા
અદ્યાપિ એના સ્મરણે વહે છે;
ને માનવી-અલ્પપણું મુઝાવી
કોરી સદા અંતરને રહે છે.
પાપો તણા પુજ વિષે દુસાયાં
તેથી કહી તેં પ્રશુ! અલ્પતાનાં
સીંચ્યાં હુથે વારિ મનુષ્ય કરાં
આરમા-ઉરે, અંગ વિષે ય આખા,
રે કિન્તુ નિષ્પાપ-ઉરે રહેલી
કાં કામના તું કરતો ન પૂરી ?
કે પાપી-નિષ્પાપી-બધાંયને શું
પાવાં ગમે છે પય ઝાંઝવાનાં ?

૪૬

તારી વીણા

મુરેશ ગાંધી

: ચિત્ર :

તારી વીણા જો કહી સાંભળે ના
ઉસ્તાદની અંચલ ગીત વેદના
ધીમા સૂરો આયદી આયદીને
લેદી શકે ના લધુ છીદ્ર એના
કોલાહલોનુ ચિર વિશ્વ આવીને
ઘેરી રહે દિવસ રેન તારાં.

મૂર્તિ સમે બેસી રહે તું જ્યારે;
પંગુ બધાં દીન દરિદ્ર લોકના
સમૂહ વચ્ચે હજવેથી મૂકજો
તારી વીણાને, ઉર લેદી એનું
વાઈ રહેશે સ્વર એ મૃદુમૃદુ
અસીમ અનંત કેરા.

૪૭

૧

‘આ ભયંકર વનમાં આપ શૂલા પડ્યા લાગે છે ?’

‘હા, મારા સાથીઓ ક્યાંક છૂટા પડી ગયા છે, અને હવે તેઓ ક્યાં હશે તે હું કહી શકતો નથી.’

‘મારી કુટિરમાં આપ વિશ્રામ કરો; હું આપના સાથીઓની શોધ કરું છું.’

‘ધન્યવાદ, પરંતુ મારે આજે સંધ્યા સમયે ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચી જવું જોઈએ.’

‘દેવ, તમે તો ઇન્દ્રપ્રસ્થથી લગભગ ત્રીસ કોસ દૂર નીકળી આવ્યા છો, સંધ્યા સમયે કેવી રીતે પહોંચી શકશો ?’

ધોડેસ્વાર ક્ષણિક મૌન સેવી બોલ્યો, ‘સમ્રાટનો આદેશ હતો કે સંધ્યા સમયે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં અવસ્ય આવી રહેવું, એટલે હું આ વનમાં રાત્રી વ્યતીત કરું એ બની શકે તેમ નથી. તપસ્વી, તમે મને ત્યાં પહોંચવાનો ટૂંકો રસ્તો બતાવી શકો છો ?’

કષ્ટક વિચાર કરીને તપસ્વી બોલ્યો, ‘દેવ, હું તમને ટૂંકો રસ્તો બતાવી શકું છું પરંતુ તે રસ્તે જતાં તમારે કઠાય નાગસેનાના શિબિરો પસાર કરવા પડે તેમ છે.’

ધોડેસ્વાર બોલ્યો, ‘મારે જવું તો પડશે જ. અને નાગસેના વટાવવી પડે તો પણ શું ? ભગવાન કૃષ્ણનો ઉપદેશ હલુ તાલ્ને જ છે. તપસ્વી કૃપા કરી તમે મને પથ શીઘ્ર બતાવો.’

તપસ્વી મુંઝે મોઢે ચાલવા લાગ્યો અને એક ઘટિકા ચાલ્યા પછી એક સ્થાને આવી ઉત્તર દિશા તરફ અંશુચિનિર્દેશ કરી બોલ્યો, ‘જુઓ, આ તરફ જાઓ. પરંતુ પેલી બાજુ નાગસેનાનો કેલાહલ પણ ધ્યાનમાં રાખશો.’

‘ધન્યવાદ’ ધોડેસ્વાર આગળ વધ્યો.

૨

મહાભારતના વિખ્યાત યુદ્ધ પછી ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયો નિર્બળ થઈ ગયા હતા. પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ પછી અને ભગવાન કૃષ્ણની અંતિમ સમાધિ પછી ભારતમાં નાગોનું પ્રાબલ્ય વધવા લાગ્યું. નાગોની સેનાનો પ્રવાહ ભારત-સમ્રાટ પરીક્ષિત અટકાવી શક્યો નહોતો અને યુદ્ધમાં પરીક્ષિતનું મૃત્યુ થયું. પરીક્ષિતના આલકપુત્ર જનમેજયને પ્રજાજનોએ ઋષિઓની મદદથી બચાવી લીધો અને એ જનમેજયે આર્યોનું પુનઃ મંગલન કામું અને નાગો પર આક્રમણ કરવાની યેદા કરવા માંડી.

૩

‘સમ્રાટ, આપણા સેનાપતિ ગુરુસેન મૃગવા રમવા માટે ગયા હતા પણ અત્યારમુધી આવ્યા નથી !’

‘પરંતુ શરસેનને સંખ્યા સમયે પાછા ફરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો હતો છતાં કેમ આવ્યા નહિ ?’

‘સમ્રાટની આજ્ઞા હોય તો તપાસ કરીએ !’

‘અવશ્ય !’

૪

‘શરસેન, નાગોની સેનાને વટાવી કોઈ પણ યોદ્ધો ઇદ્રપ્રસ્થ જાય એ તો અમારે મન પરમ ગ્લાનિની વસ્તુ છે.’

‘હરો, પરંતુ નાગોના રાગ તક્ષકને પણ એક વાતની જાણ થવી જોઈએ કે ઇદ્રપ્રસ્થમાં હવે પરીક્ષિતને બદલે જનમેજય રાજ્ય કરે છે.’

‘એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ?’

‘સમ્રાટ જનમેજય પિતૃધાતૃની હસ્તી જગતમાંથી દૂર કરવા માગે છે અને તે પ્રતિ-
ષ્ઠામાં સમસ્ત આર્યોવર્તનો સહકાર છે.’

‘શું તમે નાગોની અસીનો સ્વાદ આટલો શીઘ્ર ભૂલી ગયા ?’

‘સમ્રાટનું કહેવું છે કે ધાયત્ર સિંહને શૂમાત્ર કોઈક વખત ડરાવી જાય પરંતુ યુવાન સિંહને તો ડરાવવા જતાં મદો-મત્ત ગજરાજ પણ વિચાર કરે છે.’

‘વારૂ, તમે તો અમારા બંદી છો અને બંદીગૃહમાં આનંદ કરો. કુરુરાજનો સેનાપતિ નાગોને ત્યાં બંદી છે એ જ વાક્ય કુરુસેનાને ગભરાવવા માટે વ્યેષ્ટ થશે.’

‘જોજો ભૂતતા ! એક સેનાપતિની જગ્યા ખીજો મેશે પરંતુ નાગોની હસ્તી આર્યો-
વર્તમાંથી અવશ્ય દૂર થશે.’

૫

‘સમ્રાટ, શરસેન નાગોના બંદી થયા છે.’

‘શું કહે છે ?’

‘હા, સમ્રાટ, અને નાગોની સેના હસ્તિનાપુર અને ઇદ્રપ્રસ્થની વચ્ચે આવી પહોંચી છે.’

‘વારૂ, તું ઉપસેનાપતિ ભદ્રસેનને કહે કે આક્રમણની તૈયારી કરે; પ્રજાજનોને કહે કે સર્વે અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ રહેશે. આને આર્યોવર્ત નરબલિ માગે છે અને નરમેધ યજ્ઞ ક્યાં વગર આપણી સ્વતંત્રતા ચિરસ્થાયી થવાની નથી.’

૬

‘પ્રદરી, શું નાગરાજે મારા સારીર પર આવા ભયંકર પ્રહારો કરવાનો આદેશ આપ્યો છે ?’

‘ચૂપ રહે, વધારે બોલશે તો એ જ પ્રહારોના મણો પર મીઠું નાંખવાનું પણ કહ્યું છે.’

‘જોહ, હું ખરેખર મૂર્ખ હતો અને સમ્રાટને દૂભવવાની મૂર્ખતા પુનઃ કરીશ નહીં.’

પ્રદરી કંઈક ચમકી બોલ્યો, ‘શું કહે છે ? તું જીવતો રહેશે તો મૂર્ખતા કરશે ને !’

‘હું જીવું કે ન જીવું પરંતુ હું એ જ પ્રાર્થના સાથે મરીશ કે સમ્રાટનો નાગયજ્ઞ અવશ્ય પૂર્ણ થાઓ.’

‘શું ? નાગયજ્ઞ !’

‘હા, સમ્રાટે જ્યારે તમારી કૂરતાનું વર્ણન પ્રજાજનો પાસે સાંભળ્યું ત્યારે એના પ્રતિકાર રૂપે જ નાગયજ્ઞ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કીધી. એક, શી વેદના થાય છે ?’

પ્રહરી હંધક બોલવા જતો હતો ત્યાં તો પુષ્કળ કોલાહલ ચવા લાગ્યો. એક બીજો પ્રહરી આવીને બોલ્યો, 'અરે, શુભ બચાવવો હોય તો નાસ, જનમેજયની સેના આવી રહી છે. આપણે સેનાપતિ જનમેજયની સામે હૃદયુદ્ધમાં માર્ગો ગયો.'

'પણ આ પાપીનું શું ?'

'એને પૂરો જ કરતા જઈએ !'

પ્રહરીએ અગ્નિ એવી શરસેન પર પ્રહાર કરવા એટા કીધી. પરંતુ એક બાણ...સ...સ... કરતું આવી પ્રહરીનાં ગળામાં પેસી ગયું. બીજો પ્રહરી લાગ્યો. નાગોની સેના ઢિન્નહિન્ન થઈ ગઈ. નાગોની સેના પાછળ રહેલી નાગરમણીઓ નાસભાગ કરી રહી હતી. એકાએક તેમાંની એકની દષ્ટિ હાથપગ બાંધેલા અને મૂર્છિત શરસેન પર પડી. તેણે પાસે આવી શરસેનના હાથપગ છોડી નાંખ્યા અને બોલી, 'બંદી, જ્યારે મૃત્યુની વેદી પર સર્વેએ જવાનું છે તો તું શું કામ બંદી અવસ્થામાં મરશે ?'

શરસેન ફીણ સ્વરે બોલ્યો, 'દેવી, આ દાનવોમાંથી એક આપના જેવી દેવીએ મને પુનર્જીવન આપ્યું હતું એ વાત હું બૂલીશ નહીં.'

પુષ્કળ કોલાહલ અને નાસભાગમાં શરસેનના પાછલા સપ્તો ગ્રમાઈ ગયા.

૭

'સમ્રાટ, સમસ્ત નાગસેનાને આપણે ઢિન્નહિન્ન કરી બંદી બનાવી છે પરંતુ નાગરાજ તક્ષક પક્ષાપન કરી ગયો છે અને દિમાયત્રના પાર્વતીય પ્રદેશમાં રાજા ઉદને ત્યાં મંતાર્થ ગયો છે.'

'તો શું શરસેન, નાગવત્ત અપૂર્ણ જ રહેવાનો ?'

'સમ્રાટ, નાગવત્ત અપૂર્ણ રહેશે નહિ. અમે સાક્ષણે કચ્ચિન જ સત્ત્ર મદ્ય કરીએ છીએ, અને જ્યારે અમે સત્ત્ર ઉપાડીએ છીએ ત્યારે કાર્યને અપૂર્ણ રાખતા નથી. તક્ષકને ઉદ પાસેથી બંદી 'પનાવવાનું કામ અમે કરશું' સાક્ષણે સેનાનો સેનાપતિ ચંકરભટ્ટ બોલ્યો.

'મન્ય છો તમે સાક્ષણે ! આજે સમસ્ત આર્યવર્ત એ નાગવત્તની આહુતિ જોવા માટે ઉત્સુક છે. ચંકરભટ્ટ તમે તક્ષકને પકડી લાવો !'

'જેવી આજી સમ્રાટ, આ સંહાર પછી નિરાતિ તપ કરવા જવું છે.'

૮

'નાગરાજ, હું તમને વધુ વખત સુધી આશ્રય આપી શકું એમ નથી !'

'આ સપ્તો દેવ, તમારે મુખે શોકતા નથી !'

'ના નાગરાજ, સાક્ષણેની સામે ચવાની મારી શક્તિ નથી. એઓના તપોબળ આંગળ બધા દેવો નમે છે. હું પરશુરામની પુનરાવૃત્તિ જોવા નથી માગતો.'

'તો શું મારે આ સ્થાનને છોડી જવું ?'

'અવરથ ! અન્યથા સમસ્ત આર્યવર્તના અપમાનની કલંક-કાલિમા મારા મસ્તકે આવશે. નાગરાજ તમે શરણાગત તરીકે આપ્યા માટે જ અત્યારસુધી છવિત છો, નહીં તો તમારાં કર્મોની ખ્યાતિ સાંભળી તમને વમધામ મેઠલવાનું સત્કાર્ય હું જ કરતે !'

૯

'સમ્રાટ, કળિયુગ આવ્યો પરંતુ હજી નવું અમે સાક્ષણેએ અમારું તેજ ગુમાવ્યું

નથી. આ રહ્યો બંદી તાગરાજ તક્કે તમારી સામે! સમ્રાટ, પિતૃહત્યાનો બદલો લેવામાં હવે દીલ ચાની ?

‘હા, શંકરભટ્ટ તમે નાગયજ્ઞની પૂર્ણ અવસ્થા કરો.’

‘સમ્રાટ, તમારો વિજય ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય રહેશે. પરંતુ કૃપા કરીને એ યજ્ઞ હવે અહીંથી જ અટકાવો તો સારું.’ એક વૃદ્ધ ઋષિ બોલ્યા.

‘દેવ, એ પાપીઓના અત્યાચારને જોતાં તો એ યજ્ઞ કંઈ પણ પ્રતિકાર ન કહેવાય.’ એક પ્રમુખ જન બોલ્યો.

‘નાગયજ્ઞ અવશ્ય પૂર્ણ થવો જોઈએ’ની ખુશખબર સંભાને ગળવી નાંખી. વૃદ્ધ ઋષિની વાણી તેમાં સમાઈ ગઈ.

૧૦

ઈંદ્રપ્રસ્થના ભવ્ય યોગાનમાં આજે નાગરાજને દેહાંતર્દશ-અગ્નિમાં દોખીને-અપાવાનો હતો. સમસ્ત આર્યવર્તને ત્રાસ આપનાર નાગોનું નિર્દન થવાથી સમ્રાટ જનમેજયની ધોપ ભારતવર્ષને ખૂણેખૂણે સંભળાતી હતી. નાગરાજને માટે કોઈને લાગણી હતી નહીં. બંદી નાગરમણીઓને પણ નાગરાજનાં અંતિમ દર્શન કરવાની છૂટ મળી હતી. આર્યવર્ત આજે ઉત્સવમય હતું.

૧૧

‘નાગરાજ, વિધિની ગતિ પણ ન્યારી છે. એક સમયે હું તમારી આગળ બંદી અવસ્થામાં જીભો હતો, અને આજે તમે મારી સામે બંદી અવસ્થામાં જીભા છો.’ શરસેન બોલ્યો.

‘શરસેન, ન્યારે દૈવ રહે છે ત્યારે કંઈ પણ શુદ્ધિ કામ નથી આવતી. મેં જનમેજયને બાહ્યાવસ્થામાં શુભિત રાખવાની મૂર્ખતા કીધી હતી ત્યારે આજે આ પરિણામ આવ્યું !’

‘ના નાગાધિરાજ, તમારી કૂરતાને લીધે સમ્રાટ જનમેજય તો શું પણ ભારતનો એક એક ક્ષત્રિય નાગયજ્ઞ કરવા તત્પર થઈ રહ્યો હતો. તમારે ત્યાં બંદી અવસ્થામાં ખમેલા પ્રહારોના ઘણા હજુ પણ પ્રતિદિસાની યાચનામાં પાછી પાની નથી કરતા. વાર, તમારા દર્શન માટે બંદી નાગરમણીઓ તમારી સમક્ષ આવી રહી છે. હું જાઉં છું.’

‘શરસેન, શું મારા બલિદાનથી તમારો નાગયજ્ઞ પૂર્ણ થઈ જશે ?’

‘પૂર્ણ થાય કે ન થાય તેની ચિંતા નાગરાજ તક્કને કરવાની નથી. જગતમાં કેટલાયે અપૂર્ણ યજ્ઞો, પૂર્ણ યજ્ઞો કરતાં વધારે ખ્યાતિ પામ્યા છે.’

૧૨

નાગરાજનો વધરયાન તરફ દોરી જતા શરસેનને જોઈ બંદી નાગરમણીઓમાંથી એક સ્ત્રી સંભળાઈ અને માનવમેદનીને બેઠીને એક નાગરમણી શરસેનની સામે આવી જીભી રહી. શરસેન ચમક્યો, ‘કાણ તમે ?’

‘બંદી, શું તું મારો ઉપકાર જૂઠી ગયો ?’

‘ના, હું યુદ્ધમાં બચી હતો, અને તમારી આ અવસ્થાની કલ્પના પણ કરી શક્યો નથી.’

‘શું મારા ઉપકારને બદલે નાગરાજના પ્રાણની કિંમત માંગી શકું ?’

‘દેવી, એ અસંભવિત છે. સમ્રાટની આજ્ઞા છે કે નાગરાજની આદૃતિ અવશ્ય અપાવી જોઈએ.’

‘બંદી, જ્યારે બંદી અવસ્થામાં તું ધાયલ અને મૂર્છિત હતો ત્યારે મેં મારા સમ્રાટ નાગરાજની આજ્ઞાની અવગણના કરી તને મુક્ત કીધો હતો એ તારે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.’

‘દેવી, હું સમ્રાટની પાસે નાગરાજના પ્રાણુની રક્ષા માટે યાચના કરી શકું છું, પરંતુ એમની રક્ષાનું વચન આપી શકતો નથી.’

‘જા, જઈને સમ્રાટને કહેજે કે આ વિજય એક નારીની દુર્બળતાથી તેમને મળ્યો છે, નહિ તો એમનો સેનાપતિ શોધવો પણ કઠિન હતો.’

શરસેન ચૂપચાપ સમ્રાટ પાસે આવી બોલ્યો, ‘સમ્રાટ, એક યાચના કરું છું?’

‘શું?’

‘સમ્રાટ, મને ધાયલ અને બંદી અવસ્થામાં પ્રાણુદાન આપનાર નાગરમણી તેના બદલામાં મારી પાસે નાગરાજનું જીવનદાન આગે છે.’

‘શું કહે છે?’

‘દેવ, એના ઉપકારવશ હું આપની પાસે એ યાચના કરવા આવ્યો છું. એકસો નાગરાજ સમ્રાટ જનમેજયની શક્તિને તોડવા અસમર્થ છે. આપ એને ક્ષમા કરી દો તો આર્યવર્તમાં ઉત્પાત યશે નહીં.’

સમ્રાટ ચૂપ હતા. એક તરફ બેઠેલું ત્રિપિમંડળ આ સાંભળી એક અવાજે બોલી બેઠું, ‘સમ્રાટ, અમે પણ કહીએ છીએ કે નાગરાજને જીવનદાન આપો. આપની કીર્તિ અમુવશ રહેશે. નાગોના નામનિશાન તરીકે નાગરાજને જીવવા દો. એને એ જ યાતના લાયકર લાગશે અને એ શિક્ષા વધારે સારી યશે.’

સમ્રાટ કંઈક વિચારી બોલ્યા, ‘શું તો નાગવત્ત અપૂર્ણ રહેશે?’

‘સમ્રાટ, આ અપૂર્ણ યજ્ઞનો મદિમા અનેક પૂર્ણ યજ્ઞો કરતાં યે વધારે છે. આજે સમસ્ત ભારતવર્ષ આપના એ કૃત્યને પ્રશંસાથી જોઈ એક ઉલ્લાસમય જયજયકાર ફેલાવશે.’

કંઈક વિચારી સમ્રાટ બોલ્યા. ‘વાર, શરસેન નાગરાજને જીવનદાન આપવાની આજ્ઞા જનતાને મંજુળાવ.’

શરસેન નાગરાજ પામે આવ્યો અને જનતાને નાગરાજને સમ્રાટે આપેલી ક્ષમા કહી સંજળાવી.

નાગરમણીઓના વૃંદમાંથી પુનઃ દોડતી તે નાગરમણી શરસેન પાસે આવી બોલી, ‘બંદી, તારો ઉપકાર હું જન્મજન્મમાં તર સુધી નહીં જૂલું. તે મારા માતૃલને જીવનદાન આપું છે તે વાત મારા સ્મૃતિપટ પરથી નહીં બૂંસાય.’

‘શરસેન’ નાગરાજ તક્ક બોલ્યો, ‘તે કહ્યું હતું કે કેટલાયે અપૂર્ણ યજ્ઞોનું ફળ પૂર્ણ યજ્ઞો કરતાં પણ ધણું મદસ્તનું હોય છે, તે યથાર્થ છે. હું આજથી સમ્રાટ જનમેજયની સેવામાં માફ જીવન અર્પિત કરું છું.’

‘ધન્ય, નાગરાજ ધન્ય!’ શરસેન બોલ્યો. શરસેન નાગરાજનાં બંધન બોલી નાખ્યાં. જનતામાં સમ્રાટની જયનો ઘોષ ઉપરાચારી ચલો દતો. વિજેરાત્રી જનતાને જોતી નાગરમણી બોલી, ‘બંદી શરસેન, તેં નાગરાજનાં બંધન બોલી નાંખ્યાં છે પરંતુ તે મને હંમેશની બંદીની બનાવી દીધી છે.’

શરસેન કંઈક દસી બોલ્યો, ‘જયતેનો કમ બંધનના ઉપર જ નિર્ભર છે.’

નાગરમણી શરમાઈ બીઓના કુંડમાં મુખ સંતાડવા પલાયન કરી ગઇ અને નાગરાજ અને શરસેન તેને જતી જોઈ રહ્યા.

[એકાંકી નાટક]

પાત્રો:—મગધરામાટ ચંદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય, મલ્લદેવની રાજપુત્રી છાયા.

સ્થળ:—રાજમહેલની અંદરનો એક કામ.

(આરસપહાણના એક મયૂરાકાર સિંહાસન પર મગધરામાટ ચંદ્રગુપ્ત બેઠો છે. તેનું મુખ ચિંતા-ગ્રસ્ત જણાય છે, અને તે વારંવાર રોક યુક્તિ કરે છે.

ચોડીવાર પછી છાયા પ્રવેશ કરે છે. તેણે સામાન્ય રીતે કરતાં કંઈક વધારે ઊંચાં નેત્રોનાં કપડાં પહેરેલાં છે. દ્વાર પાસે ચોડીવાર ઊભી રહી ચંદ્રગુપ્ત સામું જોયા કરે છે. પછી ધીમે ધીમે તેની પાછળ જઈ ઊભી રહે છે, અને ધીમે રહીને ચંદ્રગુપ્તની આંખો દાખે છે. ચંદ્રગુપ્ત ચમકે છે અને હાથ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—હોડને! જાણું છું, તું છે.

છાયા—હું એટલે કોણ? ઉઠું.....કહો, પછી હોડું.

ચંદ્રગુપ્ત—ખીલું કોણ? (હસીને) છાયા.

(છાયા હાથ ઢીકા કરે છે. ચંદ્રગુપ્ત છાયાના હાથ પોતાના હાથમાં ડહા ઊભો થાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—(છાયા સામે જોઈ—હસતાં) આ તોફાન કોણે સિખવાડ્યું? હમેશનું ગાંધીયું ક્યાં ગયું?

છાયા—(નીચું જોઈ ત્રાંસી આંખે ચંદ્રગુપ્ત તરફ જોતાં) કોણે? ખીલ કોણે? તમેજ.

(ચોડીવાર બંને એક-બીજાના હસ્તમિલન તરફ જોયા કરે છે. પછી ઊંચું જોતાં બંનેની આંખો હસી પડે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—હવે આ બાબુ અવાજે?

છાયા—(હાથ ઊઠાવી) જેવી આસા, મહારાજ!

ચંદ્રગુપ્ત—(આશ્ચર્યથી) આસા?

છાયા—હા.

(તે સિંહાસનની આગળ આવે છે. ચંદ્રગુપ્ત તેને હાથ પકડી સિંહાસન પર બેસાડે છે. પછી થોડે પાસે બેઠો છે. કાચ નજર જાયો કરે છે અને બંનેની નજર એક વર્તી બંનેનાં મુખ પર હાસ્ય પવરાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—કેમ હસે છે? છાયા!

છાયા—તમે કેમ હસો છો?

ચંદ્રગુપ્ત—મને ખબર નથી.....હું હસે છે માટે. (આંખો મીચી રે છે.)

છાયા—તો હું પણ એટલા મરોજ હસું છું. (સામું જોઈ ફરી હસે છે) હાં, પણ તમે શાના વિચાર કરતા હતા?

ચંદ્રગુપ્ત—(જંબોર બની જઈ) છાયા! (ચંટી જાય છે.)

છાયા—(અધીરામંથી સામું-જોઈ) અટકી કેમ ગયા?

ચંદ્રગુપ્ત—(છાયાના ખભા પર હાથ મૂકીને) છાયા! હું.....મારા હૃદયમાં શોક શમતો નથી.

જાયા—(આશ્ચર્યથી) શું થયું ? શોક શાનો ?

ચંદ્રશુભ—ચંદ્રશુભની જાયાનો [લાઈ] ચંદ્રકેતુ મૃત્યુ પામે અને ચંદ્રશુભ હસી શકે ? જાયા ! (જાયાનો ખભો હલાવી) કેમ બોલતી નથી ? જાયા !

જાયા—(મુખ પરના ભાવો ફરી ન્ય હે) શોક શાનો ? (ચંદ્રશુભ સામુ જોઈ) મૃત્યુ કેને ખાતર હતું ? મહારાજ ! દેશને ખાતરને ? એ મોટા મંત્રીપની વાત નથી ?

ચંદ્રશુભ—પણ મારા લીધે ને ? (ડોક ધુણાવી) હું એમ મન મનાવી શકું એમ નથી

જાયા—(નિઃશ્વાસ મૂકી) જવા દો એ વાત. (આખો ફરી ન્ય હે.) પણ દેશ ખાતર મૃત્યુ એજ જીવનની સાર્યકતા છે.

(જાયાના મુખ પર શોક અને ચિંતાની છાંટ જોઈ ચંદ્રશુભ વાત ફરવે છે.)

ચંદ્રશુભ—(જાયાના ખને હાથ પોતાના હાથમા લઈ રમાડતાં.) જાયા ! (જાયા સામુ જુએ છે) પેલું ગીત ગા તો (જાયા બોલતી નથી.)

ચંદ્રશુભ—(લાગણીભર્યા સ્વરે) નહિ ગાય ?

જાયા—(પરાજે હસીને) કેમ નહિ ગાઉં ? ગાઈશ. (સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પછી ધીમે રહી ગીત ઉપાડે છે.)

તુમ મૈ, મૈ તુમ, કેસે જીવનમીત ગાડ,

પ્રત્યેક સ્પન્દે તુજ મૂર્તિ, કેસે ગીત સમક.

તુમ મૈ, મૈ તુમ, કેસે જીવનમીત ગાડ.

(જાયાનો અવાજ ગાતા યરકાય છે. ચંદ્રશુભ તેના હૃદયની વિકલતા પારખે છે.)

ચંદ્રશુભ—જાયા ! (જાયા ગાતી અટકી ન્ય છે અને સામુ તાકી રહે છે.) જાયા !

(ત્યાં દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાળ—મહારાજ ! મહામંત્રી પધારે છે.

ચંદ્રશુભ—આવવા દો. (નમન કરી દ્વારપાળ ન્ય છે)

(જાયા એકદમ ઠીલી થઈ ન્ય છે, સાથે ચંદ્રશુભ પણ ઠીલો થાય છે.)

જાયા—હું જાઉં છું

ચંદ્રશુભ—(બીજી બાજુ નજર ફરવી) હીક. (જાયા સામું જોઈ) પણ જાયા ! આને તુ માગ્યા નં લાવી ? (હસે છે.)

જાયા—મહારાજ ! ચાલુક્ય પ્રજાને આપે બોલાવ્યા છે

ચંદ્રશુભ—હા. મારે કંઈક પૂછવું છે. હીક, જા, પણ તરતજ પાછી ફરજો. (નયન સાથે નયન મેળવી) આવીશને ? માગ્યા બોલતી નહિ

જાયા—જરૂર, હમણાં જ આવી. (હમીને ન્ય છે.)

ચંદ્રશુભ—(સ્વગત) કેટલું બોળપણ ! કેટલી નિર્દોષતા ! જાણે...

(ચાલુક્યનું આગમન તેને વધુ બોલતો અટકાવે છે. ચાલુક્ય જાવો અને પ્રતિભાશાળી-વિરાટ-મૂર્તિ સમેા બાસે છે. એની આખોમા સખ્તાર્થ અને મુત્સદ્દીનીરી ચોંટખી તરી આવે છે.)

ચાલુક્ય—(સહેજ નમીને) મહારાજ ! આપે બોલાવ્યો છે મને ?

ચંદ્રશુભ—નમસ્તે મહામંત્રી ! (મુખ પરના ભાવ ફરી ન્ય છે, કહક સખ્તાર્થ અને અભિમાનના ચિન્હો મુખ પર પયરાય છે. ચાલુક્ય નિશ્ચય દક્ષિણ-બેદરકારીનીરી રીતે એ જોયા કરે છે)

ચંદ્રશુભ—(સખ્તાર્થથી) મહામંત્રી ! બારતનો મમ્મટ ફોણ !

ચાણક્ય—(ઠડે કલેજે) મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત.

ચંદ્રગુપ્ત—(કરડાકીથી) અને તેથીજ એના હુકમનું આજું સારું પાલન થાય છે.

ચાણક્ય—(ચંદ્રગુપ્ત સામે જોઈ) જરૂર. ક્યારે નથી થતું ? ભારત-સમ્રાટનો મનાદર કરનાર છે કોણ ?

ચંદ્રગુપ્ત—કોણ ? (ભાર દર્શી) તમે.

ચાણક્ય—(આશ્ચર્યથી) હું ?

ચંદ્રગુપ્ત—હા, મારી આગાનો ભંગ કરી નંદનો વધ કરાવનાર કોણ ? તમેજને ?

ચાણક્ય—હા. પણ એની પાછળ હેતુ હતો. ઓક લોકો દિલ પર ચડી આવ્યા છે. તે જીવતા હોત તો તેમની સાથે ભળી જઈ ક્યારનું આપનું રાજ્ય છિન્નભિન્ન કરી શક્યો હોત. મહારાજ ! ચાણક્યનું ચાતુર્ય દશે દિશાને ચમકાવશે. (ચંદ્રગુપ્ત નીચું મુખ કરી જોતો રહે છે. ચાણક્ય જુરસાથી બોલ્યા કરે છે.) દિલ સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર હું છું, અને એ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય પણ મારું છે.

(યોદ્ધાવાર શાન્તિ પ્રસરી રહે છે. ચંદ્રગુપ્ત નીચું મુખ કરી જોતો રહે છે. ચાણક્ય યોદ્ધાવાર પ્રેમને એમ બોલ્યા કરે છે. પછી એક પત્ર કાઢે છે.)

ચાણક્ય—લો વાંચો. (પત્ર આપે છે. ચંદ્રગુપ્ત વાંચે છે. ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્ત સામે તાકી એના મુખ પર થતા ફેરફારોનું નિરીક્ષણ કરે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—(હસીને) પરવા નહિ. એક વખતની હારથી એને સંતોષ નથી લાગતો.

ચાણક્ય—પણ સમ્રાટ ! તમે છાયાને નહિ પરણી શકો.

ચંદ્રગુપ્ત—(ગુરસાથી) કોણ શકનાર છે ?

ચાણક્ય—(ગંભીરતાથી) આપનું કર્તવ્ય. સમ્રાટ ! દેશ તમારા પ્રેમનું બલિદાન માગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત—બલિદાન ! (વિચારમાં હેત્ય તેમ) દેશ અમારા પ્રેમનું બલિદાન માગે છે. (ઉશ્કેરાઈ) એ નહિ જને. હું ઓક-કન્યાને નહિ પરણું.

ચાણક્ય—હું ઓકકન્યાને પરણવાનું નથી કહેતો. સમ્રાટ !

ચંદ્રગુપ્ત—(ડાકું ધુણાવી) હું છાયાને ત્યજી નહિ શકું. મહામેત્રી ! આપનું-ચાણક્યનું મુક્તદોષણું, છાયાની પ્રેરણા અને એના ભાઈ ચંદ્રકેતુનું શૈર્ય એટલે જ મારું સામ્રાજ્ય. મલ્લદેશના એ બે ચંદ્રકોનું સ્થાન મારા જીવનમાં જોઈું નથી. એકને મેં ગુમાવ્યો, બીજાને નહિ ગુમાવું. •

ચાણક્ય—હું જાણું છું. પણ દેશ ખાતર સર્વસ્વ ત્યજવું પડે. આ તો ફક્ત એક સ્ત્રીની જ વાત છે !

ચંદ્રગુપ્ત—પણ તે સામાન્ય સ્ત્રી નથી. મલ્લદેશની રાજપુત્રી અને ભારતસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની પ્રેરણાદેવીની વાત છે. એ નહિ જને.

ચાણક્ય—છૂટકો નથી. રાજન ! (સામું જોઈ) અત્યારસુધી તમે મારા પર વેશાસ મૂક્યો છે.

ચંદ્રગુપ્ત—અને એટલે જ એનો દુરુપયોગ થાય છે. મહામત્રી ! લગ્નની તૈયારી થઈ ગઈ છે. હું નહિ અટકાવી શકું. (તરવાર સામે જોઈ) આની સાથે હજી ખેલતાં આવડે છે, હું જાણું છું (જવા માંડે છે.)

ચાણક્ય—સમ્રાટ ! જાવ. પણ મારી વાત બૂલતા નહિ. હાવાને તમે નહિ પરણી શકો.

ચંદ્રગુપ્ત—(જતાં જતાં) જોઈશું. (જાય છે.)

ચાણક્ય—(સ્વગત) ચંદ્રગુપ્ત નહિ જ માને. જાણપણથી જ એને જોળણું હતું. બહુ જાણી...ત્રીકરાગ સેત્યુકસ ગતે આજે સંઘ. બાંધેલા આગ્યો છે. આવો સુંદર અવસર શા માટે ખોલો ? ત્રીકરાગ તો વિરૂદ્ધ છે અને અપમાનિત થવાથી ત્રીકરાગ વિરૂદ્ધ થાય તો ? ફરી પાછું યુદ્ધ. (થોડીવાર વિચાર કરી ડોકું ધુણાવે છે) ઠીક, હમણાં હાથ આવવાની છે, તેને સમજાવીશ. (અટકી) પણ નહિ સમજે તો ? (આંખો ફાટી જાય છે.) તો, (થોડીવાર વિચાર કરી) એનું મૃત્યુ. એ સમજે તો પણ ચંદ્રગુપ્ત કંઈ જોઈશે જ જરૂર હોવાનો છે !

(થોડીવાર શાન્તિ. ચાણક્ય દાદી પર હાથ મૂકી વિચારમગ્ન બને રહે છે. ત્યાં હાથ દાઢમાં માળા સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

હાથા—(ચારે તરફ જોતાં) મહારાજ ક્યાં ગયા ?

(ચાણક્યને જોઈ નમન કરી જવા માટે છે. ચાણક્ય ધીમે રહી જાય દૃષ્ટિ કરે છે અને તેને જાણી અટકાવે છે.)

ચાણક્ય—અહો આવ, હાથા ! (હાથા પાસે આવી નીચું મુખ કરી જોઈ રહે છે.) મને બહુ દુઃખ થાય છે. ચંદ્રકેતુનું મૃત્યુ એટલે ભાગ્યના શીર્ષનું મૃત્યુ. મારે તો એ પુત્ર સમાન હતો.

હાથા—એમાં દુઃખ શાને ? દેશ ખાતર મૃત્યુ એટલે જ જીવનનું શાકલ.

ચાણક્ય—(દર્પે બતાવી) શાખાશ, પુત્રી ! શાખાશ...હં. પણ અહીં તું કેમ આવી છું ? (માળા સામે જોઈ) અને આ માળા શાની ?

હાથા—(લજાથી હસીને) મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત માટે.

ચાણક્ય—મમજ્યો (ડોકું ધુણાવી) હાથા ! એ નહિ બને.

હાથા—(આશ્ચર્યથી ચાણક્ય સામે તાકી) શું ? કેમ ?

ચાણક્ય—દેશ તારા પ્રેમનું અવિદાન માગે છે.

(હાથાને એકદમ આચકા હાજે છે, એના હાથમાથી માળા પડી જાય છે. હાથા જેવી તાણી રહે છે.)

ચાણક્ય—ત્રીક લોકો દિવ પર ચડી આવ્યા છે. ત્રીક-રાગ, પોતાની કન્ઝર્ન માર્યું લાગ્યો છે. હાથા ! તું નહિ પરણી શકે.

હાથા—(કંઈક આશ્ચર્યથી) મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત શું કહે છે ?

ચાણક્ય—(સખતાઈથી) એને શું કહેવાનું છે ? એ જાણી છે, તને નહિ હોડી શકે. ત્યાંજ તેની નિર્જનતાનું પ્રતિબિંબ છે. અને તને પરણશે એટલે ? ત્રીકોત્ર સાથે જીવનભરનું વેર. (વિચારમાં હોય તેમ) હું એમ નહિ થવા દઉં. (હાથા સામે જોઈ) હાથા દેશ અવિદાન માગે છે.

હાથા—(નિ આસ નાંખી) કબૂલ છે. પણ મહારાજ માનશે ? હું તો સર્વસ્વ અર્પણ તૈયાર છું. (દડનાથી) હું પણ શનિવકન્ઝા છું.

ચાણક્ય—શાખાશ. (ધીમેથી) તે બધું અર્પણ કર્યું-આર્ષ, આત્મા, દેહ અને સુખ. હાથા ! (લાગણીભર્યા સ્વરે) એક વસ્તુ બાકી છે. દેશ એ માગે છે.

છાયા—કઈ ? (તાકી રહે છે.)

ચાણુક્ય—છવન-તારૂં છવન. (છાયા ચમકે છે. ચાણુક્ય સામું તાકી રહે છે. મુખ પર દુઃખ અને નિરાશાનાં ચિન્હો અંકિત થાય છે.) છૂટકો નથી. હિન્દ અને ગ્રીસ વચ્ચે હું સંબંધ, આંધવા માણું છું. તું હોય ત્યાંસુધી એ સક્ય નથી. (ચોક્કિવાર બિભે રહે છે. છાયા કંઈ બોલતી નથી એટલે જવા માંડે છે.)

ચાણુક્ય—(જતાં જતાં) તું ક્ષત્રિયકન્યા છું એ ન બૂલતી. (નય છે.)

(છાયાં ચોક્કિવાર વિચારમાં એમને એમ બિભે રહે છે. પછી આમતેમ આંદા મારે છે. નેપથ્યમાં એના હૃદયમાં થતાં વમળોને સમન્વયવર્તું કરણ સંગીત સાર થાય છે.)

છાયા—(બિભે રહી) આશા ! કેટલો મધુરો શબ્દ ! હાય ! પણ એનું છવન પણ ઝાંકળી સમાન ક્ષણિકજ ? (ચોક્કિવાર બિભે રહે છે; પછી કંઈક યાદ આવતાં આંગળી પડતી વીંટી સામે જોઈ રહે છે અને શીકું દસે છે.) ‘પરણ’ની નિશાની રૂપ હોરા ! હવે તું ‘મરણ’ની નિશાની રૂપ બનીશ. (સણેકવાર હીરા સામે તાકી રહે છે. પછી ધીમેધી મુખ તરફ હાય લઈ નય છે અને તોરણી હીરા ચૂસવા માંડે છે. નેપથ્ય-સંગીત વધુ કરણ બને છે.)

છાયા—(આંખમાં આંસુ સાથે) મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત ! હું તમને ન મળી શકી. માફ કરજો, પણ મળી હોત તો મારૂં કર્તવ્ય હું ચૂકવ.

(એટલામાં ચન્દ્રગુપ્ત પ્રવેશ કરે છે. છાયા પાલક વડે આંસુ લૂછી નાખે છે અને માથા હઈ સામી નય છે, નેપથ્ય-સંગીત બંધ થાય છે.)

છાયા—(હસીને) કેટલી રાહ જોવાની ? (ચન્દ્રગુપ્ત દસે છે. છાયા માથા પહેરાવે છે અને ગીત શરૂ કરે છે.)

તુમ મેં, મેં તુમ, કેસે અવનગીત ગાડ,

હરેક હૃદયકણુ તુમમય...મય...મેં.....

(છાયા લયચિંતું ખાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત અભય છે અને એકદમ તેને ઝાંચી લઈ સિંહાસન પર બેસાડે છે અને પોતે બેસે છે.)

ચન્દ્રગુપ્ત—(મહારાઈ જઈ) શું થયું ? છાયા !

છાયા—(અચકાતાં અચકાતાં) કઈ નહિ.

(છાયાની આંખો ફૂટી નય છે. નેપથ્યમાં કરણ સંગીત ચાલુ થાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત વિચારમાં ને વિચારમાં છાયા સામે તાકી રહે છે.)

ચન્દ્રગુપ્ત—(સ્વમત) રામન્જી. ચાણુક્ય ! તારી ચાલખાણ. તને દયા પણ ન આવી ?

છાયા—(હાય લંગાવી) મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત !

(ચન્દ્રગુપ્ત તેના દેહને ખાંચમાં લઈ બિભે થઈ નય છે. છાયા ચન્દ્રગુપ્તને ટકે થોડે સુધી ચાલતી આવે છે. પછી અટકી જાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત તેના મુખ સામું નુએ છે. આંખો મીચાંચડી હોય છે અને મુખ પર શાશ્વત સ્મિત પ્રસરેલું હોય છે. ચન્દ્રગુપ્ત ચોક્કિવાર એમ ને એમ તાકી રહે છે.)

(નેપથ્યમાં ચન્દ્રગુપ્તને બણકાતા વામતા ટોચ તેમ)

તુમ મેં, મેં તુમ, કેસે અવનગીત ગાડ.

(ગીત સંભળાવું ન દોય છે ને પરદો પડે છે.) *

* આ નાટકનાં પાત્રો ઐતિહાસિક છે, પરંતુ સંકલનામાં ઇતિહાસને યોગ્ય સ્થાન અપાયું છે. વાસ્તવિક રીતે તો ગૌર-સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તને સમય અવેશકાંસર ને સેલ્યુકની પૂર્વેના છે : [પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભાગ-બીજો, ત્રિ. લ. શાહ; Indian Antiquary Vol. XXXII. (P. C. Mookerji)] તં.

ભારતીય કાલગણના અને

‘સંવત્સરો’

ચીમનલાલ સંઘવી

ઈ. સ. ૧૯૯૩ ના ફેબ્રુઆરીમા મગ વીવિધમ જોન્સે મેગેરથીનીસે મોપેવા પાલી બોધાને પાટલીપુત્ર ડહું અને અયેકઝાડના સમકાલીન એન્ડ્રોક્રાટમને મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્ત તરીકે ઓળખાવ્યો ત્યાંથી ભારતીય ઇતિહાસની કાલગણનાએ એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ પકડી લીધેતુ મનાય છે પરન્તુ એ માન્યતા સ્વતંત્ર ભારતીય ઇતિહાસની જુદી જુદી કાલગણનાઓ માથે ફેટલી અમંગત છે અને જૈન બોદ્ધ, વૈદિક તેમજ ખ્રીસ્ત માહિત્યક ગ્રન્થો અને શિવાલેખોના આધારે એકમતે ઊતરતી માત્રી ભારતીય કાલગણના થુ હોષ શકે તે દર્શાવવાનો અને સાથોસાથ જા તીય મવત્સરોનો પણ પરિચય કરાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે

ભારતીય ઐતિહાસિક કાલગણનાની પ્રમાણભૂત શરૂઆત મહાભાનંતના કુદ્ધી શરૂ થાય છે એટલે તે યુગ પર આજો દષ્ટિપાત નાખી આપણે ક્રુદ્ધ-મહાવીરયુગ, મૌર્યયુગ અને વિક્રમ-સાલિવાહનના મુર્યયુગમા પ્રવેશીયુ

પ્રાચીન મવત્સરોમા વ્યવસ્થિત ઉલ્લેખ કલિયુગ-મવત્સરો^૧ મળે છે તે સવત્સરની શરૂઆતનો સમય ઈ સ પૂર્વે ૩૧૦૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮ મી તારીખની પ્રભાતથી^૨ લગભગ નિશ્ચિત છે તે મતભર તે જ વર્ષમા શરૂ થયો હોવાના મંખ્યામધ પ્રાચીન પ્રમાણો પણ મળી આવે છે

વિક્રમમવત્સરની શરૂઆત કલિયુગના ૩૦૪૪ વર્ષ પૂરતા થયેલી છે તેની અનેક મોપો મળી આવે છે અને પરપરાતુકમે તૈવાર થતા પંચાંગોમા પણ કલિયુગ-સવત્સર ને વિક્રમ સવત્સર વચ્ચે ૩૦૪૪ વર્ષનું ને કલિયુગ-સંવત ને સાલિવાહન-શક-મવત્સરની વચ્ચે ૩૧૦૨ વર્ષનું ગાતર લખવામા આવે છે જે ઈ. સ પૂર્વ ૩૧૦૨ ની મમાતર છે

આર્યભટ્ટે ઈ મ ૪૯૯ મા લખેલા પોતાના ખગોળ-વિષયક ગ્રન્થમા કલિયુગ-સવત્સર ૩૬૦૦ લખેલ છે—જે તેની શરૂઆતના સમય તરીકે ઈ મ પૂર્વે ૩૧૦૧-૨ સૂચવે છે

૧ કલિયુગ-સવત્સર ઉપરાંત પ્રાચીન હિન્દમા સપ્તર્ષિ-સવન પણ વપરાતો તેની શરૂઆત પણ કલિયુગની લગભગમા જ થતી છે તેને લૌકિક, શાસ્ત્ર, પદાદી કે કચ્છા સવત્સર તરીકે પણ ઓળખાવવામા આવે છે પરન્તુ આ સવત્સર ઐતિહાસિક મેત્રનો નહિ પણ ખગોળવિષયક છે સપ્તર્ષિ નામે સાત તારા અભિગ્રીથી રચતી પર્યન્ત ૧૩ નક્ષત્રોમા, દરેક નક્ષત્રમા સો સો વધુ હેરતા આવળ વળે છે, એ રીતે ૨૪૦૦ વર્ષનું એક કાળવક્ર બને છે એ તારાઓ તે તે નક્ષત્રમા પ્રવેશવાને જેટલા વર્ષ લીધા હોય તેટલામા વધને અનુલક્ષીને સવત્સર નોવાય છે કારમીરના પદાગ પ્રવેશો અને ન્યોનિલ દેવમા આ સવત્સરની વધ ૧૩ વિરોધ પ્રમાણમા જણાય છે

૨ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાત્ર

૩ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાત્ર

૭. સ. ૫૨૨માં નેપાળની ગાદીએ એસનાર રાજવી વીરદેવ કલિયુગ સંવત્સરના ૩૬૨૩ મા વરસે ગાદીપતિ થયો હોવાનું લખેલ છે.^૪ જે કલિયુગ-સંવત ને ઇસ્વીસન વચ્ચે ૩૧૦૧-૨ વર્ષનું અંતર દર્શાવે છે.

ઇસ્વીસનની તેરમી સદીના ગોવાના કદંબવંશી રાજા શિવચિત્તા દાનપત્રમાં કલિયુગ સંવત્સરનો કરોડો ઉલ્લેખ^૫ ઇસ્વીસન ને કલિયુગ-સંવત્સર વચ્ચે ૩૧૦૨ વર્ષનું અંતર દર્શાવે છે.

કલિયુગ-સંવત્સર પછી મહાભારતયુદ્ધ-સંવત્સર અને સુધિષ્ટિર-સંવત્સર આવે છે, પણ તે બંને સંબંધમાં કંઈક મતભેદ હોઈ તેનું નિરાકરણ આવશ્યક છે.

મહાભારત-યુદ્ધના સમય સંબંધમાં કેટલાક સાહિત્યિક^૬ તેમજ શિક્ષાલેખીય^૭ ઉલ્લેખો પરથી એમ તારવી શકાય છે કે મહાભારત યુદ્ધના પ્રસંગેજ દ્વાપરયુગની પૂર્ણાહુતી થઈ કલિયુગ બેઠો. પુરાણો એમ કહે છે કે ભગવાન કૃષ્ણના અવસાન સમયે^૮ કલિયુગ બેઠો. અને 'રાજતરંગિણી'કાર કદ્દહણનું પોતાનું એમ કહેવું છે કે કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી કૌરવ પાંડવો થયા.^૯ હવે આ ત્રણે મતનું અવલોકન કરીએ.

મહાભારત યુદ્ધના પ્રસંગે તેર દિવસનું ૫ખવાડિયું હતું અને તે પછી છત્રીશ વર્ષે બીજી વખત તેર દિવસનું ૫ખવાડિયું આવતાં સુધિષ્ટિર અને શ્રી કૃષ્ણને કોઈ ભયંકર આપત્તિની શંકા થઈ.^{૧૦} તે ઉપરાંત મહાભારત-યુદ્ધ પ્રસંગે ગાંધારીએ શ્રી કૃષ્ણને, તે અને તેમનો વંશ પણ ૩૬ વર્ષમાં આંતરવિગ્રહથી નાશ પામે એવો શ્રાપ આપેલો.^{૧૧} આ બેતાં મહાભારત યુદ્ધ અને શ્રીકૃષ્ણના વૈકુંઠવાસ વચ્ચે ૩૬ વર્ષનું અંતર નિશ્ચિત થાય છે; જે

૪ નેપાળની રાજવંશાવલી.

૫ અષ્ટાચત્વારિશદષિક ત્રિશતો (ત્રિ)રેપુ ચતુઃ સદ્વેસુ કલિયુગ વત્સરેપુ પરાજ્ઞેપુ સત્સુ ।

૬. કાશ્મીરના ઇતિહાસકાર અને 'રાજતરંગિણી'ના કર્તા કદ્દહણના કહેવા પ્રમાણે મહાભારત-યુદ્ધને દ્વાપરયુગની પૂર્ણાહુતિ અને કલિયુગની શરૂઆતમાં માનનાર વિદ્વાનેનો એક વિશાળ સમુદાય હતો.

૭ દક્ષિણના ચાલુક્યવંશી સમ્રાટ પુલકેરી ખીખના સમયના નૈન મંદિર પર 'મહાભારત યુદ્ધ સંવત્સર ૩૭૩૫ અને શક સંવત્સર ૫૫૬'નો લેખ છે જેનાથી મહાભારત-યુદ્ધ શકસંવત પૂર્વે ૩૧૭૯=ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧-૨=કલિયુગ-સંવત્સરની શરૂઆતમાં મુકાય છે. તે લેખ—

ત્રિશરસુ ત્રિસદ્વેસુ ભારતાદાહવાદિતઃ । સપ્તાવ્દશત ચુકેપુ શ (ગ) સૈવ્વવ્દપુ પથસુ ॥

પચાશત્સુ કલો કાલે પટ્સુ પથશતાસુ ચ । સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મુજુજામ્ ॥

૮ યદૈવ ભગવદ્વિજ્ઞોરંશો ચાતો દિવં દ્વિજ ।

વસુદેવકુલોદયત સ્તદૈવ કલિરાગતઃ ॥ વિષ્ણુપુરાણ-૪-૨૪-૫૫

'માગવત' માં પણ આવો જ ઉલ્લેખ મળે છે.

૯ શતેપુ પટ્સુ સાષેપુ ત્રાધિકેપુ ચ મૂતલે । કલિયુગેષુ વર્ષાણામભૂન્ કુરુવાણ્ડવાઃ ॥

રાજતરંગિણી ૧-૧૫

૧૦ પટ્ત્રિશે ત્વથ સંપ્રાપ્તે વર્ષે કૌરવનન્દનઃ । દદર્શ વિપરીતાનિ નિમિત્તાનિ સુધિષ્ટિર ॥

મહાભારત-મુદ્ગલપર્વ-૧.૧.

एवं पश्यन् हृषीकेशः संप्राप्तं बालपुत्र्ययम् । चतुर्दशममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राक्वोदिदम् ॥

चतुर्दशी पंचदशी कृतियं रहृण्ण पुनः । प्राप्तं वै भारते युद्धे प्राप्ताचार्य क्षयाय नः ॥

મહા. મુદ્ગલપર્વ ૨-૧૮-૧૮

૧૧ ત્વમન્યુપસ્થિતે પર્વે પટ્ત્રિશે મધુસૂદન । હતશ્ચતિર્હતામન્યો હતાપુત્રો વનેચરઃ ।

કુતસ્તિતનાન્યુપાયેન નિબંધે સમવાપ્સ્યસિ ॥

મ. ભા. ૨૫-૪૪

લાંબી કાલગણનામાં બહુ મહત્ત્વનું નથી. ઉપરાંતમાં શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ વંધારવાને પુરાણકારોએ તેમના મૃત્યુથીજ કલિયુગની ગણના કરી હોય, પરંતુ એક પણ પુરાણકાર કલિયુગ સ્થાપનાને મહાભારત યુદ્ધની પૂર્વે કે એ યુદ્ધની ખૂબજ મોડે નથી દર્શાવતો.

કલિયુગની સ્થાપનાને મહાભારતની પૂર્વે દેવવાતર કદ્દબ્બ એકજ છે. તે કહે છે કે, 'હાપરના અંતમાં મહાભારત યુદ્ધ થયું એવી દંતકથાઓથી વિમોહિત બનીને ધણીય વિદ્વાનોએ ખોટી કાલગણનાઓ કરી છે.'^{૧૨} તે એટલે કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી ભારતયુદ્ધ માને છે ને યુધિષ્ઠિર-ગંધર્વ ને શકસંવત વચ્ચે ૨૫૨૬ વર્ષનું અંતર આંકે છે.^{૧૩} પરંતુ તેની આ માન્યતા એક ગભીર ભૂલનું પરિણામ જણાય છે.

'વૃહત્સંહિતા'ના નામાકિત કર્તા વરાહમિહિરે યુધિષ્ઠિર-ગંધર્વ ને કલિયુગસંવત્સર વચ્ચે ૨૫૨૬ વર્ષનું અંતર જણાવ્યું છે.^{૧૪} આ શકસંવત્સરને કદ્દબ્બે શાલિવાહન-શકસંવત્સર માની લીધો, અને મહાભારતયુદ્ધના અંતથી યુધિષ્ઠિર સંવતની શરૂઆત માની તેણે કલિયુગ સંવત્સર ને શાલિવાહન શકસંવત્સર વચ્ચેનાં ૩૧૭૯ વર્ષમાંથી ૨૫૨૬ વર્ષ ગાદ કરી કલિયુગ સંવત્સર ને મહાભારત વચ્ચે ૬૫૩ વર્ષનું અંતર લખી દીધું. પણ વરાહમિહિરે ઉદ્દેશ્યેતો ઉપરાંત શકસંવત્સર કાષ્ઠ પણ મયોગિમાં ઇ. સ. ૭૮માં શરૂ થયેલો બીજો શકસંવત્સર નથી જ. કેમકે વરાહમિહિરનો સમય તે સંવત્સરની શરૂઆતની પણ પૂર્વેનો છે. તે માટે અનેક પ્રમાણો છે:

વરાહમિહિરે પોતાના 'વંચસિદ્ધાન્તિકા' ગ્રંથમાં તે શકસંવત્સર ૪૨૭ ના ચિત્ર સૂદમાં ૨૨મે હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^{૧૫} તેમજ આમ રામના ખંડખાણના લેખમાં વરાહમિહિરે શકસંવત્સર ૫૦૯ માં સ્વર્ગવાસી થયો હોવાનું જણાવ્યું છે.^{૧૬} આ શકસંવત્સરને જો ઇ. સ. ૭૮ માં શરૂ થયેલો શાલિવાહન શકસંવત્સર માની લઈએ તો ગ્રંથ ઇ. સ. ૫૦૫ = કલિયુગ સંવત્સર ૩૬૦૭ માં રચેલો ગણવો જોઈએ. અને વરાહમિહિરનો સ્વર્ગવાસ ઇ. સ. ૫૮૮ = કલિયુગ સંવત્સર ૩૬૯૦માં થયો મનાય. જ્યારે વરાહમિહિર ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬માં થયેલા મહાન વિક્રમનો સમકાલીન હતો.^{૧૭} અને કલિયુગ-ગંધર્વ ૩૦૬૮ [ઇ. સ. પૂર્વે ૩૪ = વિ. સં. ૧૨]માં^{૧૮} કાલિદાસે લખેલા 'જ્યોતિર્વિચારણ' ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. જેન ગ્રંથોમાં પણ તેને અતિ પ્રાચીન જ્ઞાતિઓનો સમકાલીન જણાવેલ છે.

દિન્દમાં શકસંવત્સર બે વખતો આ છે: એક ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં ધરાનપતિ શક માયસે શરૂ કર્યો તે અને બીજો વિક્રમના વારસોને દરાવી શોધેલો ઇ. સ. ૭૮ માં શરૂ કર્યો તે.

૧૨ ભારત દ્વારાન્તેડમ્ભાર્તયતિવિનોહિતા: । વેન્દિતો શ્વા તેપો વાલમંજ્ઞા પ્રચકિરે ॥

રાજતરંગિણી-૧-૪૬

૧૩ જુઓ ૬. નો. ૯.

૧૪ આમ્ મયામ્ મુનય: શામતિ પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરે સ્વતો ।

યજ્ઞિક ઈવ દ્વિ સુત: દાક્ષાસ્તસ્ય રાજ્ય ॥

વૃહત્સંહિતા-૧૨-૨

૧૫ સપ્તાશ્વિ વેદ મંચરં દાવમલ્મમામ્ય ચેત્ર શુભાદી—

૧. ૮.

૧૬ નવાધિક પચાત સપ્ત દાકે વરાહમિહિરચાર્યો દિવં મન: ।

૧૭ પન્વન્તરિ લપગસોડમર્સિદ શંકુ વેનાલમદ્ધ પદ્મર્સર વાન્દિયાળા: ।

સ્વાંતો વરાહમિહિરો સ્વતે: મંમાયં રજાનિ ધં વરાચિતં વિક્રમન્ય ॥

જ્યોતિર્વિચારણ

૧૮ વર્ષે સિન્ધુરદર્શનામ્બર મુર્ચ્યાંતે વટ્ટી સમિતે ।

જ્યોતિર્વિચારણ ૧

એ અને શક-સંવત્સર વચ્ચે ગોટાલો પેદા થતાં ખીજા શકસંવત્સરની સાથે શાલિવાહન નામ જોડવામાં આવ્યું.^{૧૯} વરાહમિહિરે જે શકસંવત્સરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સાચરસનો શક-સંવત્સર હોવા પૂરતો સંભવ છે. તે અનુસાર તેનો 'પંચસિદ્ધાંતિકા' ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૩માં રચાયો ગણાય અને તેનું મૂલ્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧ માં કરે. જે ધોરણથી કાલિદાસ અને વિક્રમ સાથેની તેની સમકાલીનતા જળવાઈ રહે છે અને કલિયુગ-સંવત્સર ૩૦૬૮ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪) ના ગ્રંથ (જ્યોતિર્વિચારમણ)માં થયેલ તેના ઉલ્લેખનો ઉકેલ પણ મળી રહે છે.

વરાહમિહિર ઉપરાંત ખીજા પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ સાચરસના સંવત્સરનો ઉપયોગ કર્યો છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'સિદ્ધાંત શિરોમણિ'ની રચના શકસંવત્સર ૧૦૩૬માં જણાવી છે. તે શકસંવત્સરને ખીજો-ઈ. સ. ૭૮માં શરૂ થયેલો-શક-સંવત્સર માની લઈએ તો તે ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૧૧૪માં રચાયો ગણાય. પણ ઈ. સ. ૧૦૨૦માં ભારતની યાત્રાએ આવેલા આલ્બેર્ટનીએ ભાસ્કરાચાર્યનો તેમજ તેમના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે ૧૦૩૬ તે સાચરસનો સંવત્સર હોવા પૂરતો સંભવ રહે છે.

વરાહમિહિરે વાપરેલ શકસંવત્સર સાચરસનો હોવા સંબંધી ખીજા પણ એક દલીલ છે. વરાહમિહિર યુધિષ્ઠિર-સંવત્સરની હદજ ૨૫૨૬ વર્ષની આંકે છે અને પછી ખીજા એટલે શકસંવત્સરની શરૂઆત લેખે છે. જો આ શકસંવત્સર ઈ. સ. ૭૮ માં શરૂ થયેલો શક-સંવત્સર હોય તો તે પહેલાં તો સાચરસ સંવત્સર, મહાવીર સંવત્સર, શુદ્ધ સંવત, સૈદ્ધિકિ સંવત, મૌય સંવત, કૃતસંવત, વિક્રમ સંવત વગેરે અનેક સંવત્સરો શરૂ થઈ ગયેલા છે. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે વરાહમિહિરે ઉલ્લેખેલ શકસંવત્સરને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં શરૂ થયેલો સાચરસનો શકસંવત્સર માનીએ તો તેની અને યુધિષ્ઠિર સંવતની વચ્ચે ખીજો એક પણ સંવત્સર શરૂ થયો નથી એટલે તેને યુધિષ્ઠિર-સંવત્સરની હદ ગણવી બાજબી લેખાય.

આ પ્રમાણે વરાહમિહિરે ઉલ્લેખેલ શકસંવત્સર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં શરૂ થયેલો સાચરસનો શકસંવત્સર છે. તે ધોરણે યુધિષ્ઠિર સંવત ૨૫૨૬+૫૫૦=ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૬ માં શરૂ થયો ગણાય. કલિયુગની શરૂઆત ને મહાભારત યુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ માં છે. તે પછી પાંડવોએ પંદર વર્ષ સુધી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે શાસન ચલાવ્યું છે. પછીથી ધૃતરાષ્ટ્ર નિવૃત્ત થતાં, યુધિષ્ઠિરે સ્વતંત્ર રાજવીપદ અપ્પત્યાર કરી, સમય જતાં રાજસૂય યજ્ઞ કરી, પોતાનો સંવત્સર શરૂ કરેલો. એટલે મહાભારત યુદ્ધ અને યુધિષ્ઠિર સંવત વચ્ચેનું ૨૬ વર્ષનું અંતર સરથાને છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ માં મહાભારતયુદ્ધ ને કલિયુગ-સંવત્સરની રચાપના, ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૬ માં યુધિષ્ઠિર સંવત્સરની શરૂઆત અને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૬૬ માં ભગવાન કૃષ્ણનો વૈકુંઠવાસ ગણી શકાય.

૧૯ શાલિવાહન વિક્રમની પછી તરતજ પ્રકાશમાં આવેલો. તેની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાનપુર હતી. તેણે તાપીતીર પર્યન્ત પૃથ્વી છતીને અને દક્ષિણદેશની પ્રજાનાં ઝાણ ફેંડીને [તાપીતીરપર્યન્ત ચોત્તરપથ સાધર્મિક્વા-દક્ષિણાપથમનુજ વિધાય (વિવિધતીર્થવલ્ય)] મહાવીર સંવત ૪૬૬ [વીર વંશાવલી] (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦)માં, પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવેલો [સ્વદીય સંવત્સર પ્રાવીરૂત્ત (વિવિધ તીર્થવલ્ય)]. તે પછી અવંતી આમે પુનઃ વિજયી નીવડેલા સક્રિએ ઈ. સ. ૭૮માં શકસંવત પ્રવર્તાવતાં શાલિવાહન સંવત વપરાશમાંથી ધીમે ધીમે દૂર થયો અને નવા શકસંવતને સાચરસના શકસંવતથી નુહો પાડવાને (તે શાલિવાહનના યુગ પછી તરતમાં પ્રવર્તેલો હોય) તેની સાથે શાલિવાહન નામ જોડાયું.

નોંધ:—પ્રાચીન સિંધના વ્યાપાર-વાણિજ્યનું મુખ્ય કેન્દ્ર કેટી બંદર હતું. અત્યારે તે એ કાઠ અત રાહેનરાહતના પાટનગર સરખું બાંગેલું પડ્યું છે. પવનની સાથે સંલગ્નતા ખારવાઓના અવાજની વચ્ચે કાંઠે ઊભેલ માનવીને અહોતહા વીખરાયેલ હોડકાંઓ, ધરતીના કિનારાને ધરતાં કાંળના લોઢ જેવાં ઊછળતાં મોલ્ઓ, તેની પાછળ ભૂત-વૈભવનાં સ્વપ્નો જગાડતાં ખંદિરેશ અને તેની આસપાસ વૃક્ષગુંડ જેવાં ઝૂંપડાઓ દેખાશે. ‘મૂપદાની’ ‘અભિષેક’ વગેરે વાર્તાસંગ્રહોના કર્તાએ આ વાર્તાની વસ્તુ કેટી બંદરના ખારવાઓના જીવનમાંથી લીધી છે.

અંદુર્નિશ ખારવાને અટકેલીને અનિમિષ નેત્રે કાંઈની શબ્દ નીરખતી રિહપીની કલ્પનામૂર્તિ જેવી ક્ષણેત્રે મેધલ, અન્યને દૃઢ સોંપીને વરેલી પરીક્ષિતને પોતાની કરવા મથામણ કરતો ભગ્ન દૃઢથી જીવલ, અને એ બંનેની વચ્ચે સુદૂર ત્હોથે સાન્નિધ્યમાં ભાસતી કાઠ આકૃતિના પડછાયા જેવો શોભન આ વાર્તાનાં કરુણ પાત્રો છે.

પાત્રોના યત્નરત્ન કાર્ય ક્ષીન બનતાં વાર્તાકારે સાષેક વા પરાક્રમ રીતે તેમને મૃત્યુના શરણાગત શયે છે અને એ રીતે વાચકના હિલાસાની ઓથમાં કલાકૃતિને પોથે છે. શ્રી. આનંદેશ પણ એજ પેઢીના છેને? જીવલનું થે એમ થયું.

પરંતુ વાર્તાકૃતિ હમણાં હમણાં વાયેલા અંધ “નવતા પ્રેમ” ના શ્રી. આનંદેશ આરાક બનવા નથી, અને તેથીજ એ વાસ્તવિક ભૂમિકાની સીમાઓ લોપતા નથી કે સામાજિક બંધનેની મર્યાદાઓ હટપટા નથી. આર્થ સંસ્કૃતિના સંરક્ષક તરીકે એ સ્ત્રીલતિને ઔરવાન્વિત, સૈલસબર. નારી ધર્મ વત્સલા અને બધી ખોટાખાણો સદિત છે એવી વાસ્તવિક ચીતરે છે.

આશીર્વાદ, ભાવસંલ્લન અને સંવાદોની પ્રવાહીતામાં આ વાર્તા અનુપમ બની છે. ઉપરાંત વસ્તુને અનુરૂપ રીઠી, માનસાવધાસ અને માનવતાદર્શન એ થી. આનંદેશની અન્ય લાક્ષણિકતાઓએ આ વાર્તામાં સપ્રમાણ વિકસી છે એમ કહેવું અહીં હવિત લેખારો. પ્રભુલાલ શુક્લ

કેટી બંદરના કિનારા પરનાં મોંઘી-મારોનાં ઝૂંપડાંઓમાંનાં એક ઝૂંપડાને દરવાજો, ખારસાખને હાથ ટેકવી મેધલ ઊભી રહેતી. એના ધનસંચામ વાન અને એની લાલક મોહક હતાં. એની પાસેથી પસાર થનાર માનવી એના દેહનું લાવણ્ય જોઈ આકર્ષાતા, મેધલ કિશોરી અને મદભરી હતી. એની પાતળી શરીરવેલ સોટા જેવી લાંબી પરંતુ મજબૂત અને ધાટીલી હતી. એ જ્યારે કમાડને અડંગી ઊભી રહેતી ત્યારે એના ચરેરા પર કંરકાંઈ તરી વળતી અને જોનારને લાગે કે એના જીવનની આડયમાં દુઃખની કડવાશ છુપાયેલી હશે. એની વાંકી ભગ્નશ મોહક હતી. એના હોઠ દહતાથી, દાઝથી, કોષથી ખીડાયેલા રહેતા. પગથી માથા સુધી મેધલ કડવાલી, શુમાની અને તુડમિમ્મજ દેખાતી.

મેધલના પાડોશીઓ કહેતા કે એ નાનપણથી જ ફૂટકી અને રવાબવાળી હતી. એના તુમાખીલયાં અહેરાને બધાને ડર લાગતો. એની જીભ બરજટ હતી અને દોર-દમામથી એના પરિચયમાં આવનારને એ આંજી શકતી. આસપાસનાં ખેતરોમાં, નાના ટેકરાઓની ખીણમાં અને દરિયાકિનારાની રેતીમાં એ એકલી ફરતી-એ સ્વભાવે નિડર હતી.

મેધલે જીવનમાં કાંઈની પરવા કરી નહોતી. માવતર વિહોણી બની ત્યારે પોતાના ખેતરમાંથી પોતાના જેટલું આજીવિકાનું સાધન મેળવી શકતી અને કાંઈનાં ઓશિયાળાં ન બનવાના ગર્વવાળી, સ્વમાની મેધલ કાંઈનું તલ જેટલુંએ પાડોશીમાં માથે ચઢાવતી નહિ. એને કાંઈ કાંઈ પૂછવાની દામ જ કરવું નહિ, અને એ કાંઈને દાદ કે તેની પછી નહોતી.

કાર્ધવાર સંગેગવશાત્ કોઈના સહવાસમાં આવતી તો મેધલના ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવની દાઝે એનું સ્વમાનલંગ યાવ એવું અતડું વર્તન કરવા ગામના લોકો ખૂલતા નહિ, પરંતુ એ અપમાનનો બદલો મેધલ એવી રીતે લેતી કે સામા માનવીને માનહાનિથી બેમાં સમાઈ જવાનું મન થતું.

તે જેમ મેધલ ગામના માણસોથી એકલવાથી અને અતડી રહેતી તેમ લોકો પણ એનાથી છેટા રહેવામાં પોતાનું માન સમજતા. જેમ જેમ એકલતા મેધલના જીવનમાં વણાતી ગઈ તેમ તેમ એ સહિષ્ણુ અને મક્કમ બનતી ગઈ. જેમ જેમ એ ઉમ્મરે વધતી ગઈ તેમ તેમ એનું દેહલાલિત્ય મારકળું બનતું ગયું. ગામના ફાંકડા, શોખીન નવયુવકો મેધલને જોવા, એની સાથે એકાદ શણ પણ વાત કરવા હમેશાં તલપાપડ રહેતા પરંતુ મેધલ એ રૂપકડા યુવાનોની રૂપબળમાં દયાર્ષ બંધ એવી નિર્બળ નહોતી.

ગમે તેવો વંકેલ જીવાન પણ મેધલના રૂઆળ અને વટ આગળ દયાર્ષ જતો અને એની છડતી કરી શકતો નહિ. મેધલના સાનિધ્યમાં તો એ નરમ ઘેસ જેવો બની જતો.

પરંતુ ગામના યુવકોમાંથી અનોખો તરી વળતો શોભન મેધલને ગમી ગયો. પહેલાં તો એને પણ મેધલે માનલંગ કર્યો, દુષ્ટ્યો, દુભન્યો પરંતુ શોભનનું ચારિત્ર્ય, એનું કામદેવ જેવું રૂપ, એનો પુષ્પધન્યાના ટંકાર જેવો મર્દાનગીઓ સાદ, એની અગનબાહુ જેવી શારીરિક શક્તિ અને એનો મનચાણી પરતો કાળુ જોઈ મેધલને લાગ્યું કે શોભનના વિશ્વાસમાં, એના સહવાસમાં, એના પ્રત્યેનો પ્રીતમાં પોતે સુરક્ષિત રહેશે.

પરંતુ થોડા વખત પછી એકાએક શોભન પરદેશ ચાલ્યો ગયો-અને એના અણુ-ચિંતવ્યા આઘાતે મેધલ અધમૂર્છ જેવી બની ગઈ. દિવસો સુધી એ ધરતી બહાર નહોતી નીકળી. શોભન એને મળ્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો એ વાતમાં એને ભારે વસવસો રહી ગયો.

શોભનનાં માવતરને, મેધલ જેવી નિરાધાર, ગરીબ અને ગામની આંગળીઓ-રક્તજી છોકરી સાથે પોતાના શોભન જેવો, ગામના નગરશેઠ અને ખાનદાન કુટુંબનો પુત્ર પરણે એ રુચતું નહોતું; અને માઆપનો લાડકવાયો, આરાંકિત શોભન કુળની આગરને ખાતર, હૃદયને ગુંગળાવી નાંખી મેધલને મળ્યા વગરજ ઊપડી ગયો. શોભન બળતો હતો કે મેધલની આંખ સાથે આંખ મળતાં એના માવતરની ધારણા કોઈ કાળે પણ ફળવાનો નહોતો.

તે શોભનને ગયા ત્રણેક માસ વીત્યા હશે ત્યાં બધાની અગત્યથી વચ્ચે મેધલ છેલબટાઈ ગુણાતા-મુકાદમનું કામ કરતા રખડેલ યુવક જીવલને પરણી ગઈ.

—આમ તો મેધલે જીવલને કેટલીયેવાર તરછોડ્યો હતો; કેટકારીને તગડી મૂક્યો હતો.

એકવાર મેધલ રસોડામાં બેઠી હતી ત્યાં જીવલ આવ્યો, તે વાતોના તડાકા મારવા લાગ્યો. લાગ જોઈ એણે મેધલની કળાઈ પરની આંગળી પર પોતાની આંગળી ફેરવી, તેં છંછેડાયેલ નાગણુ જેવી મેધલ ચમકીને હડી ગઈ.

“કેમ ?” જીવલ ઊભીસો પડ્યો.

“મને આવી વાતો અને ચાળા નથી ગમતા.”

“ઓલો શોભન ગમે છે કાં ?”

મોચકો ખાવ પણ મેણું ન ખાવ એવી ખારના કેટકા જેવી મેધલનું અભિમાન તગી જઈયું. એણે ધડાક દઈ જીવલના ગાલ પર તમાચો ચોડી દીધો.

બંને હથેલીઓ લીંસીને મસળી નાખી. બંને લમણાંઓને હથેલીઓથી દબાવ્યાં. દાંત બીસનાં બિઠ્યો—ને ખાધાપીધા વગર જ, વગર કપડે અસ્પષ્ટ બકબકાટ કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે મેઘલનું ગાંધું ધાન અણબોટ જ રહ્યું.

મેઘલે બાલપણ માણ્યું હતું, પરન્તુ એની બહુ યાદ નહોતી રહી. એ મુઠ્ઠાવરયા અને કિશોરવયમાંથી કચરાતી ચાલી—એને સગાં, સંબંધી, દાઢ દુરમ્મન કોષ્ટએ હૈયારી નહોતી આપી. કોષ્ટએ ‘મારી’ કહી જાતીએ નહોતી વળગાડી. ને શોભનમલની છત્રછાયા નીચે રહી સુખનાં સોનેરી સ્વપ્નાંઓ સાચાં ઠેરવવાની એની કલ્પનાઓ માત્ર ચિંતનમાં જ રહી. શોભનના સ્નેહાળ સહવાસનાં શમણાં અને એના નામની સ્મૃતિ પર જ હવે એ જીવતી હતી.

શોભનના ગયા પછી ગામના માણસોએ અનેક હલકા ઉડાડ્યા, પરન્તુ મેઘલ ગામને મોટે ગરણું બાંધવા ન નીકળી. શોભન ચાલ્યો ગયો ત્યારે એના માવતરને “તમારા શોભન વિના મેઘલ કુંવારી નહીં મરે” એમ કહેવા ન ગમ્યું પણ જીવલે પૂરણી ગમ્યું. એ જીવણી હતી કે જીવલની સાથે એના મનનો મેળ એક ક્ષણેય મળવાનો નહોતો. તહોયે સ્વમાનને સુરક્ષિત રાખવા હૃદયને સળગાવવાનું એણે પસંદ કર્યું.

સાંજે જીવલ ન્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે મેઘલ તો એની હમેશની જગાએ બેસી હતી.

“એમ! સાંભળ્યું?” જડથી બોલતો જીવલ અંદર ગયો.

મેઘલે માત્ર આંખો જ જીવલ તરફ ફેરવી.

“તારો ઓલો શોભનો પરદેશથી આવ્યો છે.”

મેઘલના મોં પર, તપતી તાવડી પર છોટા પડી બીડી જાય તેમ એક દારૂં ફરક્યું તે અલોપ થઇ ગયું અને તે પહેલાં તો એણે મોઢું ફેરવી લીધું.

જીવલને ક્રોધ તો ચડ્યો હતો ને મેઘલની બેદરકારીથી તે બેવડાયો.

“જો હું તને કહી દઉં છું, ખબરદાર જો એની સાથે વાત કરી છે તો.”

“એમ!” મેઘલે બે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પણ જીવલને તો તે તોર જેવા લાગ્યા.

“હા એમ. એમ કહેતાં શરમાતી નથી? ગામ તો અટાણુથી જ ફાટ્યે ડાલે વાતો કરે છે.”

મેઘલ તિરસ્કારભર્યું હતી.

“ગામનેય કાંઈ ધંધો નથી લાગતો—જેની વાંસે પડે એનું કાસળ જ કાઢી નાખે. ગામ થોડુંજ ખવરાવવા આવે છે.”

“પણ હું તો ખવરાવું છું ને?” રાફેશંક જીવલે બોલ્યો.

“જાણે પાંડ કરતો હોય?” દાંતની દોહડ વાળતી મેઘલ એટલું બોલી, અંદર ગઇ.

મેઘલ વિચાર—તરંગે ચડી. એને શોભનનાં સ્વપ્નાં આવનાં હતાં. એને લાગ્યું કે એની હૃદયતિતિક્ષા, તપશ્ચર્યા એણે નહોતાં ગયાં. શોભન, એનોજ શોભન, જેના વિરહે, વિયોગે, એણે સોહીપાણી એક કર્યા હતાં, એ શોભન આવ્યો હતો, પરન્તુ પોતાથી એની જોડે વાનવ નહિ કરી શકાય. એ આવ્યો તે પણ હવે એ ન આવ્યા જેવો દેતો. શોભન ન્યારે જીવણે કે ગામના ઉતાર જેવા જીવલની પોતે સ્ત્રી જાતી છે ત્યારે તે યું કહેશે? એને કેટલો આઘાત લાગશે? બલેને લાગે? હા, મને મરવા વાંકે જીવવા જેવી કરી મૂકી એનું કાંઈ નહિ!

મેઘલ રહું રહું થઇ રહી હતી. એને પેટ ભરીને રોવાનું મન થતું હતું પણ રડાયું નહિ. મેઘલ છાત્રની સામે આવી બેઠી રહી.

“અને મળું તો?” મેઘલનો સાદ ધીરે પડી ગયો—એનું કાળજી વલોવાતું હોય તેમ એનો હાથ હૈયા પર પડ્યો.

“તો ચોટલો ઝાલીને બહાર ન કાઢું?” કહેવાનું છાત્રને મન થયું પણ સદા સર્વદા મેઘલથી એ દખાતો આવ્યો હતો—ને અંતરેય એના એક ‘તો’ થીં કંધાઇ ગયો.

એને લાગ્યું કે મેઘલ ગમે તેવી છે પણ એક વાતે જે પરાયા પુરુષનો પાછાપો પણ ઝીલે એવી નથી; એને ખબર હતી કે મેઘલ એનો કટકો છે. એ જાણતો હતો કે મેઘલની સામે આખા ઉલાળા રોકે એવા પુરુષને તો ગામમાં એની જતેનાયે જવડો નહોતો—પરંતુ પોતાની જ પરજોતર એના એક વખતના પ્રેમીને મળે એ એનાથી સહવાતું નહોતું.

“તો, બીજું કંઈ હતું ન સમજું એથી દીવા જેવી રાત. મારે માફ થંદ લાગવું નથી.”

મેઘલ મનમાં ને મનમાં હસવા જતી હતી ત્યારે એનાથી વધારે દસી જવાયું અને એના હસવાથી છાત્રના કેપાગિનમાં ઘી હોમાયું.

“તારા વેતા તો જો! આ તે કાંઈ ઘર દલવવાનાં લખણ છે!”

દ્વિતી મેઘલ હસી.

“જો ઘર લાગવું હોત તો માંડવા બોલાવત થું કામ?” ધગતા અંગારા જેવી આંખોએ તાડી રહેલી મેઘલ બોલી.

“બોલાવ્યો?” કહી છાત્રે દાંત કાટ્યા, “મારા વિના બીજું કોણ હાથ ઝાલત? સાવળીંગા છાંઈ તો ક્યાં કાંઈથી અળવ્યું હતું!”

—અને મેઘલ સળાંગ બેઠી થઇ ગઇ. એની લાગણી બેઆણી ને કંઈક નિર્બળ કર્યો હોય તેમ એણે હાથની મૂંઝી વાળી:

“તણ આ ઘરમાં કાંઈ હતું નહિ ને કાંઈ તું નહિ.”

છાત્રનાં હાનં મગકી ગયાં. એના શરીરમાંથી દેવત ચાલ્યું જતું હોય તેમ આખું અંગ પાણી પાણી થવા માંડ્યું. આખે શરીર પરસેવો વહટ્યો—એ જાણે અને દરવાજા આંડે બેઠો રહી બોલ્યો:

“માટીનું હાંડણું નથી સમજી? બૂંડી! કાંઈક તો વિચાર કર!”

“કરી” લીધો.

“માફે કપાળ કરી લીધો. તારામાં માણસાઇ હોય તો તું આવી માખી દીધા જેવી રાત ન કરે. કમળે નથી જાણું. ગામમાં થું મોઢું લઈ ને રહેવું? લોક થું કહેશે?”

“લોક પડ્યાં ચૂલામાં. હું તો આ ચાલી.” કહી મેઘલે એક પગે આંગળ ભર્યું.

“ના, હું નહિ જવા દઉં.”

“જેલું તો ખરી મને કાણ રોકે છે? બાથડી રાખી નથી રહેતી સમજ્યો!”

પરંતુ છાત્ર પહાડ જેવો બની દરવાજામાં બેઠો રહ્યો.

“તું રહે, હું જ જાઉં છું. આ ઘર તારું છે, તારો બોલાવ્યો હતો.....” તે પહેરેલે લૂગડે બહાર ગયો. આંગળે પડેલ મોગરનાં ફૂંડાંમાંથી એવાં કળીઓ તોડી ચુંબમાં નાંખી ને ચેતનશૂન્ય પગે ચાલતો થયો. લીની આંખે શિલા જેવી મેઘલ તેને જોઇ

રહી ને ત્યારે રાત્રીના કાળા ઓળાએ ભયાનક બનતા વાતાવરણમાં પડેલાં ઝૂંપડાં પાસેથી ફૂતરાએ ભસવુ ને રડવું શરૂ કર્યું ત્યારે રથંભી ગયેલી મેઘલને જાન આપ્યું. આજે એને હીલો પ્રગટાવવો ગમ્યો નહિ. અસ્તવ્યસ્ત પડેલા પાથરણા પર આંખો મીચી સૂતી.

દિંગમૂઠ બનેલો, આંધળિયું કરી ધર-ધરખાર છોડી નીકળેલો જગલ, વદાણુ પર ગમે ને તૂતક પર ઢગલો થઈ જીધમુંધ પડ્યો.

એને થયું કે જે કર્યું તે ફરવાનું નથી. મેઘલનું ધાર્યું ફેરવવાની ઘલામણે ત્રેવડ નહોતી. એને ખાત્રી હતી કે વેરઝેરને વિસારે પાડે એવી સ્ત્રી મેઘલ નહોતી. મેઘલના હૃદયમાં સ્ત્રી હૃદયની ફૂણપ અને મમતાનો અભાવ એણે અનુભવ્યો હતો. એને મેઘલ નિર્દય અને હૈયા-સૂતી લાગી. મેઘલને સુખી કરવાના એના મનોરથો તો હતા, પણ એ પૂરા ન થયા. ગમે તેવો પોતે એનો પતિ હતો, અને પતિ પર પત્ની સત્તા ચલાવે એ એનાથી સહુ જાતું નહોતું. એને લાગ્યું કે એની સાથે પરણીને પણ મેઘલે એના સ્વભાવને, એના હૃદયને એક ક્ષણવાર પણ અર્પણ કર્યું નહોતું. એ વાસનાતૃપ્તિનું સાધન બની દશે, પણ મેઘલે એને આત્મા કાં સમર્પણ ન કર્યો એનો એને મોટો ઝોરતો રહી ગયો.

એકલો એકલો જગલ બખડ્યો:

"માફ મોત કાંતો દૂંડુંકું આપ્યું લાગે છે ! આટલા વરસ ઝોરના માયાની જેમ રજબ્યો, કાઈએ ચોખા ન ચોડ્યા ને સિંદણ જેવી મેઘલે મારો હાથ ઝાલ્યો. એ જેની હતી તેવી ન હોત તો વાંટો મરત પણ ધર બંધાત નહીં."

પડ્યા પડ્યા જગલે હાથ પાસે પડેલા રાંઠવાના છોડામાંથી તાગડાં તોડ્યા માંડ્યા.

"જોએ સાહે આટલા મહિનામાં આજ બોલી. મારી આજરૂ ને ધર ઠાંડીને બેઠી હતી. એનું ગામ હતું ને શોભન આવ્યો એમાં કાઠની પરણેતરને શું ? મારાથે સ્વભાવ છે કાંઈ ? નાદકનું હું ભાણું સળગાવી બેઠો. દવે ! દવે ! વાલીલો, વટનો કટકો, હું મરી જઈ તોયે ધરમાં ન સંધરે."

તે વિચાર વમજે ગોચાં ખાતાં જગલને ક્યારે નિંદ્રા આવી એનું એને જાન રહ્યું નહિ. સવારે મજૂરો, માણસો, કામે આવ્યા ત્યારે ય જગલ જીધતો જ હતો. એક મુકાદમે એને ઢટોળી ઉઠાડ્યો.

"કેમ બાઈ ! આજે રાત વદાણુ પર કાઢવી પડી ? બાબી સાહેબે કાઠી મૂક્યા કે શું ?"

જગલ ચમક્યો, ને પેલા મુકાદમ સામે જોઈ રહ્યો-એને થયું કે ત્રિકાગચાની મુકાદમ એના હૈયાની વાત બોલે છે.

ખીજત મુકાદમો અને બંદર પર કામ કરતા મુઠાસ્ટાઓ જગલને, મેઘલ જેની. ચમરબંધીનો જે ચોટલી ઝાલો ધા કરે એવી, સ્ત્રી મેળવવા માટે ભાગ્યદાળી સમજતા હતા. કાઈકવાર જગલની મીઠી મરકરી પણ કરતા. અને કાંઈ નજીકનો સ્તેદી ચીડવતો પણ ખરો.

"નકામી અટાકુમાં પંચાત નહિ. ચાલો, માલખર્ચા વદાણુમાં, આજે બપોર પહેલાં તો દંકારવું છે." મંત્રીર મોંએ જગલે બોલનારને દાખી દીધો-ને શોરજકોર-દોડાદોડી અને હાહોઝારાથી કામ શરૂ કર્યું.

જગલ વદાણુને છેડે બેઠો બેઠો પોતાના ઝૂંપડા સુધી નજર નાખી મેઘલના જ વિચાર કરી રહ્યો હતો-"મેઘલ શું કરતો દશે ? શિરામળી માટે મારી વાદ જોશે ખરી ?"

આગલે દિવસે ચોવીસ કલાકમાં અવનો દાણોએ જમણના મોઢામાં નહોતો ગયો—એનું આખું અંગ તૂટી પડ્યું હતું. પગમાં ગોટલાં ચડતાં હતાં. આંખે અંધારા આવતાં હતાં. ત્યાં પડખેથી ખીચોખીચ માલ ભરેલ વહાણ નીકળ્યું—એ તરફ જમણની નજર ગઈ.

“એલા છો જાણુ ?—નાખવા! આંધળો છો? ભટકારો તો લાંગી પડશે.” પડખેથી ધસાધને વહાણ જતું હોય તેમ જમણને લાગ્યું—એ બોલ્યો ને એને આંખે તમ્મર આવ્યાં ને એનું શરીર લથડ્યું—સમતોલપણ જળવાયું નહિ અને એ બે વહાણની વચ્ચે ખાચક્યો. બીજું વહાણ જમણના શરીરને ઊલટું—ઊંડતું—લોંચતું ચાલ્યું ગયું ને જમણ પાણીમાં પડ્યો.

બંને વહાણમાં બેઠેલાંનાં મોમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. માણસો દોડ્યાં. પહેરેલ લૂગડે બે—ચાર સમુદ્રમાં ત્રાટક્યા. ને વાંબે પાણી કાપતાં, ડૂબકીઓ ખાતાં, મહામહેનતે બેલાન અને લોહી નીકળતા શરીરવાળા જમણને તૂટક પર લઈ આવ્યા. લોકોએ તાત્કાલિક ચઢી શકે તેટલા ઉપાયો લીધા અને જમણે આંખ ખોલી.

“સાળા આંધળા ચઢને હાકે છે?” એક ખારવાએ જમણને સાંઠે લગાડવા પેલા વહાણના નાખુદાને ગાળ દીધી.

જમણે નાક પર આંગળી મૂકી એને ચૂપ રહેવાની સંતા કરી.

પડ્યાં પડ્યાં જમણે જેમ તેમ કરી ચીમજાઈ અચેલી મોગરાની કળીઓ કપ્પળના ખીસામાંથી કાઢી અને આંખે, હોઠે અને મોં પર ફેરવી.

“અન્વર!” જમણનો સાદ ધીમે પડતો હતો, “તું ઘેર જા, અને જલ્દી બોલાવી લાવ” કહેતાં અસલ પીડા ચતી હોય તેમ જમણે દર્દની ચીચિયારી નાખી. “મોં મેળા નથી ચાત્રા લાગતા” હજવેકથી જમણ બોલ્યો.

ઘેરો વળીને બધા હોલા હતા. કાઈએ એને ઘેર લઈ જવાની સૂચના કરી, પણ જમણે ના પાડી.

ને જ્યારે અન્વર પાંચેક ડગલાં વહાણથી દૂર ગયો હશે ત્યાં જમણના પ્રાણે બોળિયાને તળ્યું.

અન્વર જ્યારે મેઘલ પાસે પહોંચ્યો ત્યારે મેઘલ ઝૂંપડી બદાર લોહીના ટશિયા ફૂટે એટલા નેશથી હોઠ ડંડતી લાકડાની પેટી પર, પગપર પગ ચડાવી બેઠી હતી.

“કેમ?” મેઘલે પૂછ્યું.

અન્વરને મેઘલનો ડર લાગ્યો.

“મા ! શેક લોહીલુદાણ ચર્ધ પડ્યા છે, તમને બોલાવવા મોકલ્યો છે.”

મેઘલ આંખો ફાડીને અન્વરને સાંભળી રહી હતી—અન્વરથી એની આંખોનો તાપ જીરવાતો ન હતો.

“સાનમાં છે?” મેઘલે ધીમેથી પૂછ્યું.

“પહેલાં નહોતો, હવે હું.”

મેઘલને પળવાર વિચાર થયો, પરંતુ ખીજ સણે એની લમ્મર વાંધી ચંધ.

“અન્વર ! જા, એને અંદી લઈ આવો—મારાથી નહીં અચાવ.”

આટલું બોલી મેઘલ બીડીને અંદર ગઈ—જતાં જતાં દરવાજા બંધ કરતી ગઈ.

મેઘલનાં વર્તનથી, દિગ્ધ ચર્ચ જતાં મોંમાં આંગળી નાખી ઊભેલા અંધરથી આંગળી ઈશ્વરાઈ મધ-મેઘલને ટાઢા હિમાળા જેવા સાંઢે બોલતી બેઠી ને, કે, એણે આવવાની નાં કહી એટલે, એ કળવું મુંડેલું હતું.

મહિનાઓ પછી એક દિવસ એ જ મોગરાનાં છોડ પાસે મેઘલ-પાપાણની પ્રતિમા જેવી મેઘલ બેઠી હતી. ત્યાં શોભન આવ્યો.

“મેઘલ !”

મેઘલે સાદ આંગળીઓ-મનપ્રયુ કે શોભન આવ્યો છે, પણ એણે હાથ જોવાની બેવના કરી નહો.

“મેઘલ ! હું શોભન આવ્યો છું, બોલતી કાં નથી ?”

મેઘલે બન્ને હાથ કાન આડા ધરા ને સામે જોયા વગર જ ઊભી થતી બોલી:

“મારે કોઇની જરૂર નથી. મારે કોઇની પાછડીનું મોળિયું બનવું નથી. મને એકથી મરવા ઘો. મારે તો હવે ભગવાન હેડે જિંતરી આવે તો એનું યં કાર્મ નથી. એક મયો-મેઘલના નામ પર ખીમ્મતી માળ ન હોય. શોભન તું જાં રાંડ્યાંને ત રંગળ.”

પાછું વાળીને જોયા વગર મેઘલ અંદર જતી રહી ને હજવેથી મુંડાનું બારણું વાસી દીધું. જમીન ફાંટે તો સમાઈ જવાની વેગરણ કરતા શોભનને જમીન ફાંટી નહો એટલે બિલવું ભોં ભારે ચર્ચ પડ્યું.

ઓરતા ના લડયાના

૨૬૪ શ. મોઢા

રે ધાર્યાંથી ઊંડટી નીકળી વાટ સીધી જ દોર,
ને ધાર્યાંથી રજની વીતી બેહોલી, થઈ બેહોલી ભોર;
ને ધીકન્તો રવિ પણ સંઘનો રહે છે પ્રકાશી
આજે ધીમ, મુંજ લણી વાટે ઈશ્વરી મહુર-રાશિ!
રસ્તે ભોટે મહિર પધિકો, ખૂબ દિસોહં આંધે.
મીઠી વાતો કરી, દિલ હરી, થાક આંખોં ઉધોપે;
ને મારે તો સરળ જુહના વાસધી ચે પ્રવાસ:
નાં કંડી, ને વળી ને તડકોં, વિમ્મ એકે ન ખાસ!

તો ચે મારા અધીર હિરને કાવતી આ ન વાત,
એને વહાલી વધુ મુખ થકી આંધિતોની જમાત:
પ્રાદે આહો પથ પર કુડા કંટેકોની પથારી,
ને આ કાયા પણ ચહી રહે મુંજ સાથે જ યારી!
હાર તેની લગીર પણ હેય કંટે છે તમા ના.
ના રહેવાંશે પણ હર થકી ઓરતા નાં લડયાના !

સાહિત્યકારની નાંધચાથી

દિગ્ગજશાસત્ર ઓલિયા જોશી

એક કવિએ પોતાના મિત્રને 'કાવ્યકુંજ' નામક કવિતામંડળ બેટ મોકલ્યો. એક પ્રસંગે કવિ તેમના મિત્રને મળવા ગયા ત્યારે 'કાવ્યકુંજ'નાં વખાણ કરતાં તે બોલ્યાં:

“હું ધારું છું કે 'કાવ્યકુંજ'નો પ્રથમ ખંડ તો તમે વાંચી ગયા હશે.”

મિત્ર: હા, તમારું એ પુસ્તક હું ચક્ષુ મંથનપૂર્વક વાંચી ગયો છું. એમાંનાં કેટલાંક કાવ્ય તો મને એટલાં બધાં ગમ્યાં છે કે મેં એ ફરીફરીને વાંચ્યાં છે. પુસ્તક એટલું દિલ્લહર છે કે આખું વાંચ્યા વિના તો તે હાથમાંથી હેઠે મૂકવાનું મન જ ન થાય. વાહ ! શું મુંદર પ્રવાસ ! શુભરાતને ચરણે આનાં જ કાવ્યો ધરવાની જરૂર છે.

કવિ: 'કાવ્યકુંજ'માં 'કવિનો કલશોર' નામે એક કાવ્ય આવે છે. એ મારું અમરગીત છે. તમે એ કાવ્યનો ગૂઢ અર્થ સમજ્યા હો ? ન સમજ્યા હો તો 'કાવ્યકુંજ' જરા અહો લાવોને ! હું જ તમને એ કાવ્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવું.

મિત્ર: અરરર. શું મારાં કમભાગ્ય ! કેટલાય દિવસથી એ પુસ્તક ગૂમ થઇ ગયું છે. શાધી શોધીને નાકે દમ આવ્યો, પણ, પુસ્તક હાથ જ નથી ચડતું. હવે શું કરવું ?

[મિત્રના મોં પર દિલગીરીની છાયા પથરાય છે. પિતાની એ સ્થિતિ જોઇ પાસે બેઠેલો નાનો બાલુ બોલી ઊઠ્યો—]

‘બાપા, જે દિવસે તે ચોપડી તમને ટપાલમાં મળી તે જ દિવસે તમે તે ટેબલના એક બાજેલા પાયા નીચે ટેકણ તરીકે મૂકી છે. એટલીવારમાં ખૂલી ગયા ?’

x

x

x

પોતાના જે નાના પુત્રો સાથે એક શ્રીમન્ન લેખિકા બાળ વર્ષના એક રૂબામાં મુસાફરી કરી રહ્યાં હતાં. લેખિકા પોતાનું તાજેતરમાં ગઢાર પડેલું ‘બાલ હિંદ’ નામક પુસ્તક વાંચવામાં તદ્દલિન હતાં. કંઈક કારણસર મોટો બાલુ બિચો-નીચો થવા લાગ્યો એટલે લેખિકા બોલ્યાં:

“કેમ શું થાય છે ? સરખો બેસ.”

બાલુ: બા, હમણાં જે હેલ્થ સ્ટેશન ગયું, તેનું નામ શું હતું ?

લેખિકા: તારે તેનું શું કામ છે ? હું એવા નાના સ્ટેશનનું નામ જાણતી નથી. મારું માયું ન ખા. તું જાણે છે કે અત્યારે હું કેવા પરિત્ર કાર્યમાં મરાગૂલ છું.

બાલુ: પણ હવે ચલો શું ?

લેખિકા: ચૂપ થા ! માયું ન ખા ! તોફાન ન કર ! સરખો બેસ.

બાલુ: બા, ત્યારે મળ કર. તું તે સ્ટેશનનું નામ નથી જાણતી તેથી મને તો તારી દયા આવે છે.

લેખિકા: શું કહ્યું ? મારી દયા ! નાની છબે મોટી વાતો ! ચાલ, ચૂપ થા ! સરખો બેસ, મને આવી ખબર હોત તો તને સાથે પણ ન લેત.

ખાણુ: એ બધું હીક છે. પણ હું સાથે જઈ તો જ તને કહું છું કે નાનો બચુ તે સ્ટેશને ડાહ્યાનું બારણું ઉઘાડીને નીચે લિતરી ગયો છે.

x

x

x

કાશ્મીરના નંદનવનની એક વિખ્યાત આંગણ હોટેલમાં એક કવિ મહાશયે નિવાસ કર્યો. થોડાક દિવસ તે હોટેલમાં ગાળીને જન્મજૂમિ તરફ પ્રયાણ કરતાં કવિશ્રી ખીલ ચૂકવવાને ગયા. ત્યાં હોટેલના માલિક પાસે એક કોયલની પ્રસંસા કરતાં કવિવર બોલ્યા, ‘ઉપાનાં સોનેરી ફિરણો પૃથ્વી પર પથરાય તે પહેલાં એક સુંદર કોયલ આમ્રવૃક્ષની શ્મશ્રુમતી ડાળે બેસીને આરોહ-અવરોહના તાનપલટા સાથે મધુર સંગીત લલકારતી હતી. શું એ કોયલનો મધુર રણકાર? મને તો પચારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જ કવિતા બનાવવાની લાગે યથા આવી.’

હોટેલ-માલિકે ખીલમાં ‘સંગીત-અવણુ’ના પાંચ રૂપિયા ઉમેરતાં કહ્યું : ‘ખરાબર છે. આધુનિક યુગનો યંત્રવાદ અમને પસંદ નથી, એટલે ‘રેડિયો’ જેવા યોગદાતાના વાગ્ગિતને બદલે કુદરતકૃત ‘કોયલ’ના મધુર સંગીતને ઉત્તમ આપવાને અમે એક કોયલ પાળી છે. તે કોયલ પ્રજાતમાં લૈરવીના મધુર સરોદો સંભળાવી અમારા માનવત માહકોનું મનરંજન કરે છે. બદલામાં અમે માહકો પાસેથી ફક્ત પાંચ જ રૂપિયા લઇએ છીએ.’

કવિ: નહિ, નહિ. કંઈક ભૂલ થાય છે. મને લાગે છે કે તમારા બગીચામાં એક ગધેડો બૂંકી રહ્યો હતો. તેના બૂંકારથી હું ખગી બિડ્યો, અને મારી મીઠી નિદ્રા અને મારાં મધુરાં સ્વપ્ન અદશ્ય યઈ ગયાં. એ બદલ તમારે તુકસાનીના પાંચ રૂપિયા આપવા જોઈએ.

*

*

*

મધ્યરાત્રિના સમયે એક લેખક મહાશય નવલકથાનાં છેલ્લાં પ્રકરણો આલેખી રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે એક અદમાશ અચાનક તેમના વાંચનાલયમાં ચોરી કરવાના આશયથી ઘૂસી ગયો અને લેખક સામે પીસ્તોલ તાકીને બોલ્યો, “બેલો તમને શું ગમે છે? તમારી દોલત કે તમારું જીવન? જો તમારે તમારું જીવન બચાવવું હોય તો અહીં તમારી તમામ દોલત મારે ચરણે ધરી દો.”

લેખક મહાશય કાગળમાંથી મારું હાથું કરતાં ધીમેથી બોલ્યા, “ઓ નરદેવ! તમારે શું ‘મારું જીવન’ જોઈએ છે? ધન્યવાદ. એ જન્મશું ત્યારથી આજ લગી એવો ખરીદનાર કોઈ જ નથી નીકળ્યો. મજબૂત પૂર્ણ તથા રેશમી કપડાથી તેને સુરોક્ષિત કરવામાં આગ્યું છે. આપ જેવા એક ચિત્રકારે તેમાં રંગના વિવિધ સાધિયા પૂર્વા છે. તમારા ધંધાની જાહેરાતનું પણ તે એક ઉત્તમ સાધન છે. વળી મારી દોલત પણ ‘મારું જીવન’ જ છે. તેની કિંમત ફક્ત રૂ. દોઢ જ છે. તે લઇ જાઓ, ખરીદી જાઓ.”

*

*

*

તંત્રી—હવેથી તમારે તમારાં કાબો “ટાઇપરાઇટર” પર ટાઇપ કરી મોકલાવવાં કે જ્યાં કંપોઝીટોની મુદ્રેલોના પ્રજનો ઉકેલ આણી શકાય.

કવિ—વાત સાચી છે, પણ તમે શું એમ ધારો છો કે જો હું ટાઇપરાઇટીંગ જાણતો હોઉં તો કાબો લખવાની કડાકૂટમાં પડું? કોઈ એપીસમાં ટાઇપીસ્ટ તરીકે નોકરી જ ન શોધી લઉં!

પ્રત્યેક માનવીને સીધી કે આડકતરી રીતે રાજ્યને કરના સ્વરૂપમાં કંઈક આપવું પડે છે. કરની આવક ઉપર રાજ્યની દસ્તી શક્ય અને છે. પ્રગતના રક્ષણ માટે રાજ્ય અને રાજ્યશાસન; બંદુબાસ રાજ્ય અને રાજ્યશાસનના નિલાવ અર્થે, પ્રગતને આપવી પડતી કિંમત, તે કર. દરેક માણસ રાજ્યનો સભાસદ છે, ફરજિયાત સભાસદ છે. રાષ્ટ્રની અંદર વિચરતું પ્રત્યેક પ્રાણી રાજ્યનું અંગ છે રાજ્યસંસ્થાના સભાસદપણા માટે આપવી પડતી કિંમત, આપવું પડતું લવાજમ, તે કર. આ સભાસદપણું ફરજિયાત હોઈને એના લવાજમમાંથી કોઈ મુક્ત રહી શકતું નથી. રાજ્યશાસનનો સમગ્ર અર્થ રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રગતજનને કરના સ્વરૂપમાં વેઠવો પડે છે. રાજ્ય પ્રગતની પાસેથી કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં કર ઉધરાવે છે તે ખાસ સમજવા જેવું છે. રાજ્યશાસનની કળા જેમ જેમ વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ કરનું સ્વરૂપ વધારે ચોક્કસ, નિશ્ચિત અને ન્યાયપૂર્ણ બનતું ગયું; કરને અંગે અમુક સિદ્ધાન્તો નક્કી કરવામાં આવ્યા.

સૌથી પ્રથમ એક સમીચે કરની બાબતમાં ચાર સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કર્યું. (૧) પ્રત્યેક માનવીએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રાજ્યની દસ્તી માટે પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ; રાજ્ય પ્રત્યેક પ્રગતજન પાસેથી જે ફાળો કરના સ્વરૂપમાં ઉધરાવે છે તે પ્રગતજનની શક્તિના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ, નિશ્ચિત હોવો જોઈએ. (૨) કોયે વખતે, કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં પ્રગતજન રાજ્યને કરના સ્વરૂપમાં પોતાનો ફાળો આપી રહેલ છે તેનું જ્ઞાન પ્રગતજનને સંપૂર્ણ રીતે થવું જોઈએ, હોવું જોઈએ. માટે કરનું સ્વરૂપ એકદમ નિશ્ચિત અને ચોક્કસ હોવું જોઈએ. (૩) રાજ્યથી ઉધરાવવામાં આવતો પ્રત્યેક કર, કર ભરનાર માટે સગવડતાવાળો હોવો જોઈએ. એટલે કે કર આપવાનો સમય તથા કરનું પ્રમાણ એવાં હોવાં જોઈએ કે જેનાથી આપનારને અગવડતા ઊભી ન થતી હોય. કર ભરવાનો સમય અને પ્રમાણ ભરનારની સગવડતા પ્રમાણે નક્કી થવાં જોઈએ. (૪) કર ઉધરાવવાની પદ્ધતિ વ્યવહાર અને કરકસરવાળી હોવી જોઈએ. પ્રગત પાસેથી જે કર ઉધરાવવામાં આવે તેનો મોટો ભાગ કર ઉધરાવવાના અર્ચરૂપે જ ચાલ્યો જાય તો તે રાજ્ય અને પ્રગત બન્ને માટે નિર્ણય છે.

કરને અંગેના આ ચાર સિદ્ધાન્તો ઉપરાંત અત્યારની કર-પદ્ધતિમાં સમાનતાનું તત્ત્વ ખાસ ઉમેરાયું છે. જોકે એક સમીચના પ્રથમ સિદ્ધાન્તમાં સમાનતાના તત્ત્વનો જ્વનિ તો રહેલો જ હતો, માત્ર તેને વધારે વ્યાપક અને વ્યવહારુ બનાવવામાં આવ્યો છે.

દુનિયાનાં લગભગ બધાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં કરની પદ્ધતિ આ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે. રાજ્યના અંદાજપત્રકની અંદર રાજ્યશાસનના અર્થને પહોંચી વળવા પૂરતી કરની આવક નક્કી કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની કર-પદ્ધતિમાં કરનું પ્રમાણ નક્કી કરવું ખાસ મહત્ત્વનું ગણાય છે. રાજ્યના અર્થ અને આવકના આંકડાઓ સામસામા મળી જવા જોઈએ. રાજ્યઅર્થને પહોંચી વળાય તેમ કરનું પ્રમાણ નક્કી ન થઈ શક્યું હોય તો કોઈ પણ વખતે વધારાના કર, નાખવા પડે. અથવા તો રાજ્યને કરજ કરવું પડે. લઘુર્થના

વેલા સીધી રીતના કરનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે. જેમકે રૂ. ૨૦૦૦)ની વાર્ષિક આવકવાળા પાસેથી ૧૩% પ્રમાણે આવકવેરા, રૂ. ૫૦૦૦)વાળા પાસેથી ૨૩% પ્રમાણે, રૂ. ૧૦૦૦૦)ની આવકવાળા પાસેથી ૪૩% પ્રમાણે અને એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધતા પ્રમાણથી જ કરનું ધોરણ નક્કી થતું જાય. ઉપરાંત અમુક પ્રમાણથી વધારે આવક ઉપર આવકવેરા સાથે અસાધારણ કર-Super-tax-લેવામાં આવે છે. મૃત્યુવેરા, લગ્નવેરા કે વારસાઈ વેરા પણ તે જ પ્રમાણે હોય છે. પાંચ હજારની મિલકત વારસામાં મેળવતા માટે મિલકતના ૫% રાજ્યને આપવા પડે, દસ હજારની મિલકત માટે ૧૦%, પચાસ હજારની માટે ૨૫% અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર ચક્રતા ધોરણે, રાજ્યને, વારસામાં મળવાની મિલકતનો દિરસો આપવો પડે છે. સીધી રીતના કરનો બોલે બીજા ઉપર નાંખી શકાતો નથી પણ કર ભરનારને જ તે ઉઠાવવો પડે છે.

આડકતરી રીતના કરનો બોલે બીજા ઉપર નાંખી શકાય છે. કર ભરનાર એ કરનો બોલે ભાગ્યે જ ઉઠાવે છે. અને વાસ્તવમાં આવા પ્રકારનો બોલે કોણ કેટલા પ્રમાણમાં ઉઠાવે છે તે નક્કી કરવું જ ઘણું મુશ્કેલ છે. જેમકે આપાત થતા માલ ઉપરની જકાતનો બોલે જકાત ભરનાર વેપારી નથી ઉઠાવતો પણ માલનો ઉપભોગ કરનાર પ્રત્યેક માનવીને ઉઠાવવો પડે છે. કારણકે જકાતનો બોલે વસ્તુના ભાવ ઉપર લાદવામાં આવે છે અને પરિણામે વસ્તુના ભાવ ઊંચા જાય છે. આ પ્રમાણે આડકતરી રીતના દરેક કરની વ્યાખ્યામાં કરનો બોલે કર આપનાર નથી ઉઠાવતો પણ બીજાઓની ઉપર લાદી દે છે. આડકતરી રીતના કરનો બોલે પ્રજાના પ્રત્યેક માણસને ગોગવવો પડે છે, ગમે તેટલો ગરીબ હોય પણ એ કરમાંથી કાઢી મુકત રહી શકતું નથી, ન્યારે કર જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપર નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે. અને ઘણું ખર્ચ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપરજ વિશેષ કર નાખવામાં આવે છે જેથી કરની આવક નિશ્ચિત બને છે, અને ભાવના વધવા કે ઘટવાની અસર વસ્તુની માંગ કે પૂરતી ઉપર થતી નથી. મોજશોખની વસ્તુઓ ઉપર પણ વિશેષ રીતે કર નાખવામાં આવે છે કારણ કે તેની પણ માંગ અને પૂરતીનો આધાર ભાવના પ્રમાણ ઉપર નથી. માત્ર સમવસ્તુઓની વસ્તુઓ ઉપર કરનો બોલે લાદતાં વિચાર કરવો પડે છે કારણ કે આવી વસ્તુઓના ભાવ ઊંચા જતાં માંગ ઝોાઈ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની કર-પદ્ધતિમાં સીધી રીતના કર તેમજ આડકતરી રીતના કર બંનેને સ્થાન મળે છે. પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સીધી રીતના કર ઉપર વધારે ભેર લગાવવામાં આવે છે; ન્યારે પરતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં આડકતરો જતના કરો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે; અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ખૂબજ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપર-જેવો કે મીઠું, દીવાસગો વગેરે.

તે જગત ખરેખર વ્યાર્થિક સમાનતાના ધોરણ ઉપર જવાનું દર્શો તો ભવિષ્યમાં માત્ર સીધી રીતના કરનેજ કર-પદ્ધતિમાં સ્થાન રહેશે. અત્યારે પણ સીધી રીતના કરનોજ ખાસ વિશેષ રીતે આશ્રય લેવામાં આવે છે. રાજ્યની વ્યાર્થિક ફરતે દિનપ્રતિદિન વધારે વ્યાપક બનતી જાય છે અને તેથી સીધી રીતના કરનો ઉપયોગ, રાજ્ય, પ્રજાની અંદર સંપત્તિની સમાન વહેંચણી માટે કરી રહેલ છે.

અહીં આપણે માત્ર કર-પદ્ધતિનું જ નિરૂપણ કરેલ છે, કરના પ્રત્યેક પ્રકારને બજાવે સ્થળની મર્યાદાને લીધે શક્ય નથી. છતાં મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત સમજાઈ ગયા પછી કરના લુહા લુહા પ્રકારો સમજવાનું બહુ સહેલું થઈ પડે છે.

રાત્રિના ઘોર અંધકારમાંયે કોઈ મશ્કરી કરી રહ્યું હોય તેમ શારદાને લાગ્યું.

—અને આકાશ તરફ નજર ઊંચી કરતાં જ તેને લાગ્યું કે આકાશમાં છૂટાછવાયા વેરાયેલા આ તારકના ઝુંડ-ખરેખર દાઝ્યા ઉપર કામ દઈ રહ્યા છે !

જીવનમાં આજે પહેલી જ વાર તેણે ખરેખર નિરાશા અનુભવી ! જીવનની સમસ્ત ઉત્તેજના, ઊર્મિઓ અને આવેગો શાંત બની ગયા.

ગિરીશના પત્રે તેને ઊંડાણમાં-જીવનની અગાધ ઊંડાઈમાં દડસેલી દીધી.

જીવનનું સુખ, સુખની ઊર્મિઓને—આવેગને મોટળો વહેવા દેવામાં છે કે તેને નિયંત્રણમાં રાખવામાં ?

ગિરીશના જીવન સાથે તેને મેળ મળતો લાગ્યો નહીં. ગિરીશની અતિ સદ્વિધ્યુતા અને 'દૃઢાપણ'એ તેને મૂંઝવી, મૂંઝવી એટલું જ નહીં પરંતુ ધીમે ધીમે તેના પ્રત્યેનું આકર્ષણ તે ગુમાવી બેઠી.

ગિરીશને માટે પોતે યોગ્ય નહોતી, એ પરણ્યા પછી તેણે અનુભવ્યું અને પોતાને કંઈક પાંખ આવતાં ગિરીશ પોતા માટે યોગ્ય નહોતો તેમ તેને લાગ્યું.

અને એ માનસિક વિશુંખલાએ, એ ઊર્મિના અતિ આવેગે એક દિવસે તેના હૃદયમાં સોળા સળગાવી.

અને અચાનક કોઈ અશુભ સ્વરે દીનબંધુ તેના જીવન વચ્ચે આવી ઊભો !

દીનબંધુએ તેની વાણીને, તેના વિચારને, જીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખ્યું !

સમાજવાદી આ નવલ્લુવાને અગ્નિજ્વતાં આ અંબુદ્ધ સ્ત્રીના હૃદયમાં આકર્ષણ જન્મી ગયું અને ખંતે પ્રેમલગ્નના, સમાનતાના, સહચારના, આત્માના અવાજના ગેબી ધ્વનિથી સમાજનાં બંધનો તોડવાને કટિબદ્ધ થયાં.

પહેલણીપે શારદાએ પોતાના લાવી પગલાંની ભૂમિકા ખાંધતો એક પત્ર ગિરીશને લખ્યો, અને એ પત્રનો જવાબ વાંચી શારદા સ્તબ્ધ બની ગઈ !

આજે એકાએક તેને આંખો આવી. દીનબંધુને આજે લલિતા સાથે ફરવા જતા દઈ, અગામીમાં પોતાનો એરડી ઉપર આવી, ટેબલ ઉપર ગોંખા બળી રહેલા લેમ્પને જરા સતેજ કરી, તે કાગળ વાંચવા બેઠી.

સાફ, સ્વચ્છ અને સ્વચ્છતાપૂર્વક લખેલો ગિરીશનો પત્ર નીચે મુજબ હતો :

શારદા,

તારો પત્ર બે દિવસ પહેલાં મળ્યો. તારા પત્રથી મને હસતું આગ્યું !

પતિ તરીકેનો મારો કઠોર અધિકાર તારા ઉપર ક્યારેય હતો, અથવા હોવો નોઈએ, અથવા તો આજે છે એવું હું ક્યારેય માનતો નહોતો; અને આજે પણ માનતો પણ નથી.

માનવી-માનવીના અધિકારની વસ્તુ બની શકે ખરી ? સ્ત્રીપુરુષના જીવનની લાગી-દારો કે સમાનતાનો મને ખ્યાલ સુદાં નથી.-એવાં યંત્રવત્ સૈદ્ધાંતિક જીવન માનવી જીવી શકતો દરો કે કેમ; અથવા તો એવું જીવન સુખરૂપ દરો કે કેમ એ તો જીવનની કસોટી ઉપરથી જ કહી શકાય.

પરંતુ મારે જે પ્રામાણિક રીતે કહેવાનું છે, એ તો એટલું જ કે તારી માનસિક સ્થિતિને સંપૂર્ણ અનુરૂપ હું બની શક્યો નથી. એમ બનવું જ જોઈએ એવી મારી માન્યતા પણ નથી. છતાંયે તારા જીવનના વિકાસમાં મદદરૂપ થવાની મેં હમેશાં કોશિશ કરી છે.

ભિમિ-અતિ લાગણીવશતાનો પરિચય હું તને નથી આપી શક્યો, એ સાચી વસ્તુ છે. પરંતુ પ્રેમ સ્વતઃ બોલતો નથી. એને બોલવાપણું હોતું નથી. એને પ્રદર્શિત કરવા-પણું કશુંયે હોતું નથી.

ચાહ કે પ્રેમ: એ લેવાદેવાની વસ્તુ નથી; એને માટે ફરિયાદ કરવાની હોતી નથી. 'હું તને ચાહું છું' એમ ધારવાર બોલવા છતાં એ વાણીની ચાહના ખરી ચાહના હોતી નથી.

માત્ર બોલવાથી યા લાગણીના આવેશથીજ પ્રદર્શિત થતી જાવનાઓ પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ હોઈ શકે એવી મારી માન્યતા નથી.

ખેર! તને જીવનમાં સુખ અને શાંતિ મળે એવી મારી આયેશ છે. અને તારા ઈચ્છિત માર્ગે તું એ મેળવ એમાં મને કશીયે દરકત નથી.

તારે ન્યારે આવવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે ધર તારા માટે ખુલ્લું જ છે.

તારા જીવનના વિકાસમાં હું તને કામ રીતે ઉપયોગી નીવડી શકું તેમ હોઉં તો હું મને ખુશીથી લખજે.

માનવીને-જીવનને લગતા બધા પ્રયોગો કરી જોવાનો હક્ક છે. અને એ હક્ક આનંદ-પૂર્વક હું તને આપું છું.

આપવા જેવું જો કે મારે કશુંયે નથી. કારણ કે તું મારી માલિકીની કાંઈ વસ્તુ નથી. છતાં તારા મનના સમાધાન માટે મારે આટલું લખવું પડે છે.

પ્રેમને બંધતો નથી. પરંતુ પ્રેમની અનુભૂતિ મેળવ્યા પછી અમુક મર્યાદા અવશ્ય સ્વીકારવી પડે છે.

મારે મન પ્રેમ એ જ્ઞાનપૂર્વકનું સ્વાર્પણ છે. એ સ્વાર્પણમાં માનવીએ લામી બ્યક્તિ પાસેથી કશી આશા રાખ્યા વિના પોતે 'ત્યાગ' ને માટે તૈયાર રહેવાનું હોય છે.

સ્ત્રી-પુરુષ એ જાવનાને સમજે તો જ લગ્નજીવન સુખરૂપ બની શકે.

પ્રેમ એ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ દદ પ્રતિદા છે. જે પ્રતિદા પળે પળે ત્યાગ માંગે છે. એ સિવાય પ્રેમ જેવી બીજી વસ્તુનું સ્થાપીત્વ હું સ્વીકારી શકતો નથી.

અને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું, પ્રેમનું સ્વાર્પણ એ સ્વપ્રેરિત વસ્તુજ હોઈ શકે. એ બંધનોથી પર હોઈ શકે.

આપણાં લગ્ન સ્વપ્રેરિત નહોં પરંતુ પરપ્રેરિત હતાં. એ લગ્ન પછી પ્રેમ જેવી વસ્તુનો તને અનુભવ ન થયો હોય તો, 'સ્વેચ્છાએ' તું જેને ચાહતી હો, નેનાથી વિમુખ કરવાનો કોઈને પણ હક્ક હોય તેમ હું માનતો નથી.

તમને બંનેને સાચા પ્રેમપૂર્વક જીવન જીવતાં જોઈ હું ખુશી થઈશ. 'એટલુંજ નહીં પરંતુ માણસ તરીકેની મેં भारी ફરજ બજાવી છે એમ સમજશ. એજ વિશેષ શું લખું ?
હી. ગિરીશ.

શારદાએ બે વખત, ત્રણ વખત, ફરીફરીને પત્ર વાંચ્યો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પોતે શા માટે અત્રે આવી ? દીનબંધુ સાચો પ્રેમ કરતો હતો અને ગિરીશ નહીં ? ગિરીશ સાથે માનસિક મેળ નહોતો એ સાચી વાત. તો દીનબંધુ સાથે શું સંપૂર્ણ મેળ હતો ?

અને શું માત્ર માનસિક મેળથીજ સુખી થઈ શકાય છે ? છેલ્લા દશ મહિનાના દીનબંધુ સાથેના માનસિક મેળથી-મેળબંધુ શું ? રોજના વિચાર-કલહ, નાની નાની વાતો માટે કલાકો સુધી વિષ્ણુપેયણ અને મનોવ્યથા.

અને દીનબંધુનું લક્ષિતા પ્રત્યેનું આકર્ષણ.....શારદા રોઈ પડી.

તેના હૃદયમાં શૂળ બોંકાતું હતું—વૌંછીના ડંખથી જાણે ત્રોફાતી હતી !

ગિરીશની મૂર્તિ તેની આંખ સામી આવી. બહુબોલો નહિ. મુંગો છતયિ રસિક. દરેક વાતે સંમત નહિ છતયિ ક્યારેય પોતાના જ મતનો આગ્રહી નહિ.

પણ પછે શારીરિક સંભાળ રાખવાનું સૂચવતો, સારી વસ્તુ હમેશાં તેની ખાતર મંદિરતો ગિરીશઃ પ્રેમનું મૌન સ્વરૂપ !

ખરેખર, પ્રેમ જોડતો નથી. ફરજ બજાવવામાં, પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપવામાંજ એ પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે !

'પ્રેમનું મૌન' મને આજે સમજાય છે ! અને મેં તેને બદલામાં આપ્યું શું ? ધરને વળગી રહેલા સિવાય મેં તેની શી સેવા કરી ? હું અંધ બની, જીવનનો માર્ગ ભૂલી. બહારના દંભથી છેતરાણી !

પ્રેમનું બાહ્ય સ્વરૂપ. જે માત્ર બોલે છે-જે માત્ર ગાળે છે, તેમાં હું મોહાઈ પડી. પરમાત્મા ! મને પ્રકાશ આપ !

હવે હું શું કરું ? ગિરીશના આવા જવાબની મેં આશા નહોતી રાખી.

માણસ આટલો ઉદાર હોઈ શકે ?

અને—ફરી તે જોરથી રોવા લાગી.

અજ્ઞાન

—જયાનંદ દવે

(અનુક્રમ)

નિશાના ગાઢ અન્ધારે રજજીને દેખતાં જયમ માનવી ભયથી કંપે, માનીને સર્પ એહને;
તેમ અજ્ઞાન, માયા ને મોહથી આવયો જગે માનવી વિશ્વસ્ટાના ઝોળખે ના સ્વરૂપને.

[અનુસંધાન પૃ. ૩૮૬]

આહજી પર સંસ્કાર ને પવિત્રતાની જોખમદારી છે; ક્ષત્રિય પર સંસ્કારની જવાબદારી છે, વશીક પર આર્થિક જોખમદારી છે, શૂદ્ર પર સેવાની જવાબદારી છે. તે તે વર્ગમાંથી જે વ્યક્તિ સ્વધર્મપાલનમાં શિથિલ અને તે સમને પાત્ર થાય છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા માનવવૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક નિયમન કરે છે: નિર્દોષ બાલવયસ્માં અભ્યાસ, તેજલરી યુવાવસ્થામાં ઉપબોગ, આધેડવયે વાનપ્રસ્થાવસ્થા ને પકવવયે સંન્યાસ.

એ વ્યવસ્થાની આદિમાં રાજસત્તાનું સંચાલન વીર ક્ષત્રિયોને હસ્તક રહે છે પરંતુ તેનો સાચો કાળ તો નિઃસ્વાર્થ સંન્યાસીઓ ને આહજીના હાથમાં રહે છે. અહાર્ષિ સમા રાજગુરુઓની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય પ્રજાનાં હિતો વિચારે છે, તેનું પાલન કરે છે. તે યુગના પ્રતિનિધિ સમા શ્રીરામ રાજગુરુ વશિષ્ઠના રાજ્યની નહિ, શિષ્ય સમા બની રહે છે. દરેક વિષયમાં અહાર્ષિ અપિવરોએ લખેલાં શાસ્ત્રનાં વચન માન્ય કરવામાં આવે છે.

આ અરસામાં સુવાળા માર્ગે ચડેલી પ્રજાઓને આર્થિક ક્ષેત્રમાં વિનિમય-પદ્ધતિ ખૂબ જ અગવડકર્તા જણાવા લાગી. પરિણામે રાજસત્તાએ નાણાની સ્થાપના કરી, વિનિમય-પદ્ધતિથી કાઢીને વિશેષ સંગ્રહ કરવાનું પરવડી ન શકતું. પણ હવે નાણાએ એ સવલત આપી. પ્રજાઓમાંના લોભી ને મહત્વાકાંક્ષી વર્ગે સંગ્રહ આદર્યો. નિર્ભયો દેખાવા લાગ્યા.

જગત યુવાનીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. ને પોતાને જગતની સૂત્રધાર માનતી રાજસત્તાઓ યુવાનીના મહે ચડી. પ્રજાઓના આંતરિક કલહો તેમની સત્તાને વિરુદ્ધ બનાવી. તેમનામાં વિજયની લાલસા જન્મી. લશ્કરો સંસ્કારીનાં સાધન મટી આક્રમણનાં સોગંદાં બન્યાં. આર્થિક ક્ષેત્રમાં દલાહપદે ચડેલું નાણું રાજસત્તાઓના અરણ્યે રમી તેમના મહેને વિસ્તારવા લાગ્યું.

સંસ્કારનું અને ત્યાગીઓનું મહત્ત્વ ઘટ્યું. કેવલ રાજસત્તા અને તલવારનાં જ પૂજન ચાલ્યાં. ખીખવલ આહજીએ પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી સંસ્કાર-પ્રભુત્વની ફરી સ્થાપના કરી.

પરંતુ ઉન્માદે ચડેલા યુવાન જગતને કર્શાં બંધન ન નડ્યાં. આહજીવર્ગમાં પણ જવાબદારી પ્રત્યેની શિથિલતા પ્રવેશી. ને જગત પર બળનું પ્રભુત્વ સ્થપાયું. આહજીના હાથમાંથી સત્તા સરકવા લાગી. તે યુગના પ્રતિનિધિ સમા દ્રોણ અને પાંડવો વશિષ્ઠ-રામની જેમ ગુરુ શિષ્ય નથી, સમાન યોદ્ધાઓ છે.

એ યુગમાં જગત જે કે ઉન્માદે ચડ્યું હતું, છતાં તેનામાં યુવાનીનું સત્ત્વ હતું, નેમ હતું, પ્રતિભા હતી, કર્તવ્યનિષ્ઠા હતી, સત્યપ્રીતિ હતી. તેણે સંયોગને વશ બની વીરતા સ્થાપી હતી, શાસ્ત્રને ઉખેડી તલવાર રાખી હતી છતાં તેને સંસ્કાર, શાસ્ત્ર ને આહજી પ્રત્યે સન્માન હતું. પોતાની વૃત્તિઓ સંતોષવાને તે પ્રજા અન્યનાં માર્ગાં વધેરતી-પણ ચારિત્રને ખાતર, વચનને ખાતર-પોતાનું માર્ગ આપતાં પણ પળની ચે તે દીક્ર ન કરતી.

યુવાનીના કાળમાં જગતે અનેક શૂદ્ધો કરી, પણ તે શૂદ્ધોની પાછળ ધમક નડેતો. પ્રજાઓ પોતે જ્યાં હતી તેવી દેખાવામાં સંતોષ અનુભવતી.

પરંતુ ધીમે ધીમે યુવાની ઓસરવા લાગી. જગત આધેડવયમાં પ્રવેશ્યું. ને એનામાં આધેડવયનો ધમક પેસવા લાગ્યો. સંસ્કાર ઓસરી ગયા હતા. હવે વીરતા પણ ઓસરવા લાગી. મૂડીનું પ્રભુત્વ સ્થપાયું. રાજતંત્ર વેપારીઓના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. વિદ્વાનો અને વીરો દ્રવ્યના ગુલામ બન્યા.

આજનું જગત એ આધેડવપના પશુ ઓસરતા યુગમાં પ્રવેશ્યું છે. વૃદ્ધત્વ એને બારણે બેસ્યું છે. વ્યક્તિઓ પોતાના વૃદ્ધત્વને બાળવા મથે છે, પણ પ્રજાઓને જગતના વૃદ્ધત્વની નથી પડી. રાજતંત્રોની સત્તા અમર્યાદિત થઈ રહી છે. નાણાની સ્થાપના પછી રાજસત્તાઓ વૈભવી બનેલી, છતાં નાણામાં સમાન કિંમતી ધાતુના બળે તેના અંતિમ કાખ તો કુદરતને, પ્રજાઓને, ઉત્પાદક વર્ગને અને તલવારને આધીન હતો. પરંતુ વર્તમાન સત્તાઓએ સમાન-કિંમતી ધાતુનો સિદ્ધાંત-સોનાનું ધોરણ તથા દેતાં નાણું એ રાજસત્તાનું રમકડું બન્યું છે. તેના બળે એ સત્તાઓ તાંડવનૃત્ય બેલી રહી છે. શ્રમવાદ ને શૂદ્રપ્રભુત્વ પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે. શાસ્ત્રનું સ્થાન તલવારે લીધું, તલવારનું સ્થાન નાણાની કાયળાએ લીધું, એ કાયળાનું સ્થાન હળ અને દાતરડું લેશે. પ્રથમ ક્રાન્તિએ ક્ષત્રિયોનું લોહી રેડાયું; બીજી ક્રાન્તિમાં લાખો પ્રજાજનોએ જન ખોલા; ત્રીજી ક્રાન્તિમાં કરોડો હોમાઈ રહ્યા છે; ચોથી ક્રાન્તિ-શૂદ્રવાદને ઉમેડી સંસ્કારવાદની પુત્ર: સ્થાપના માટે-પ્રગતમાનનો સંહાર માગશે. એ જગતનું મૃત્યુ નીવડશે. ને ફરીથી જગત નિર્દોષ બાળકની જેમ પુનર્જન્મ લેશે.

જગતનું આ સ્વરૂપ એટલું નિશ્ચિત છે કે પ્રલયનાં પૂરમાંથી બચવા માગતી જગતની આલ્લાહ મૂડીવાદી સત્તાઓ પણ આડકતરી રીતે તો એ જ પ્રલયને આમંત્રી રહી છે. જગતમાં આજે મૂડીવાદી યુરોપીય પ્રજા પ્રભુત્વ ભોગવે છે. એ પ્રજા દેખીતી રીતે શૂદ્રવાદ ને મજબૂતપ્રભુત્વનો વિરોધ કરે છે. પણ તે પ્રજા જ્યાં જ્યાં રાજ્ય જમાવે છે ત્યાં ત્યાં પરાજિત પ્રજાઓમાં સ્થાયી શુભામી વિકસાવવાને, શિક્ષણના માર્ગે તે પ્રજાઓના મંસ્કારી-આલ્લાહ-અધિવર્ગને કચરી નાંખે છે અથવા તેને મૂડીનો શુભામ બનાવે છે; નિર્ધાર્ય સિદ્ધાંતો કે નિઃસત્ત્વ ધર્મોને આડકતરાં ઉત્તેજન આપી તે પ્રજાઓને નિઃક્ષત્રિય બનાવે છે; વ્યાપારનું તંત્ર પોતાને હસ્તક રાખી તે પ્રજાઓના વશિકરણને બલામ્ન કરે છે; પરિણામે સંસ્કાર, ચારિત્ર, વીરતા અને નાણાના અભાવે આખી પ્રજા શૂદ્ર-મજબૂર સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. યુરોપીય મૂડીવાદે શુભામ બનાવેલાં રાષ્ટ્રોમાં આજે સંસ્કારહિન, ચારિત્રહિન, પ્રતિકાર-બળહિન, સંપત્તિહિન વાતોડિયાઓ, મજબૂરો કે શૂદ્રોનું જ સ્થાન છે. શુભામ રાષ્ટ્રોમાં ખાસેલા આ શૂદ્રત્વને બલિધ્યમાં કાઢી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના લશ્કરી બળનો આશ્રય મળતાં જ જગત પર શૂદ્ર-સામ્રાજ્ય સ્થપાશે ને આત્માઓના હિતને ખાતર એ સામ્રાજ્યને ઉમેડવાને જગતવ્યાપી પ્રલય અનિવાર્ય બનશે.

પ્રજાઓના વિકાસક્રમ માટે આ જ કુદરતી ક્રમ છે. પરંતુ માનવી જેમ આયુષ્ય વધારવા અને યુવાની ને તંદુરસ્તી જળવવા મથે છે એમ પ્રજાઓએ પણ જગતને સુખી, પવિત્ર અને દીર્ઘાયુષી રાખવા મથવું ધટે છે.

નારીને મન જેમ પોતાનું જ બાળક સર્વસુંદર હોય તેમ પ્રજાઓને મન જે સંસ્કૃતિ પોતે જન્માવી હોય કે અપનાવી હોય તે જ સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે છે. આ અહં જગતના વિકાસક્રમ કે પતનમાર્ગમાં ખૂબ જ મદદગાર નીવડે છે. આજના જગતને તેના નાશમાર્ગે દોરવામાં એ અહં કેવો લાગ લગવી રહેલ છે તે પણ સંસ્કૃતિના વિવિધ અંગો પર નજર નાંખી અવલોકી જઈએ.

જગતની આદિ પ્રજાઓએ સંસ્કાર, નિષમન ને વિકાસ માટે ધર્મની સ્થાપના કરી. પોતાને પ્રગતિસાધક માનતી પ્રજાઓએ ધીમે ધીમે એ ધર્મો જ જગતની અશ્વાતિનું મૂળ છે માની તે તજવા માંડ્યા. ધર્મો જતાં જ વાદ વિકસ્યા. ને રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર,

નામાંકિત અમેરિકન લેખક આપ્ટન સૌંદરેની તાજેતરમાં બહાર પડેલી 'World's End' નામક નવલકથામાં એક રથજો ગણી મેરીને દુનિયાના વિચિત્ર પ્રકારના પોશાકમાં વર્ણવવામાં આવી છે. એ નવલકથાનું અવલોકન લખતાં એક રોકીશ પત્ર ઉપરાંત વર્ણનને કાલ્પનિક અને બિનપાયાદાર ઠેરવી તે પર સખત ટીકા કરી. તે સંબંધમાં અવલોકનકારને પત્ર લખી સૌંદરે તે વર્ણનના પ્રમાણ તરીકે 'London-Sphere' નાં અવતરણો મોકલાવ્યાં અને વિશેષમાં ઉમેર્યું, "મહાશય, આપે પણ આપનાં પ્રમાણો વિષે સાવધ રહેવું જોઈએ. તમારા અવલોકનમાં તમે અને મીસ ડેરાથી થોમસન નામે નારીરત્નના પતિ તરીકે જોળખાવ્યો છે પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ નામની સ્ત્રીને મેં આ જન્મમાં તો શું, કોઈ પાછલા જન્મમાંય નજરે પણ દીડી હોવાનું ખ્યાલમાં નથી."

x

x

x

'Life and Letters To-day' માં શ્રી. દત્તા 'India To-day' અને સીદ્ધંતકરના 'The problem of India'નું અવલોકન લખતાં અવલોકનકાર કહે છે-

'પશ્ચિમ યુરોપની સ્વતંત્રતા જે સમયે ભયમાં આવી પડી છે તે સમયે પશ્ચિમ યુરોપના પંજામાં જેઓ ગુલામી વેડે છે તેમને પણ સ્વતંત્રતા કેટલી મીઠી લાગતી હશે તે સમજતાં પશ્ચિમ યુરોપે વાર ન લગાડવી જોઈએ.'

હિંદી સરકારે 'India To-day', એનો કાર્પ પણ ભાગ કે એના અનુવાદને દિલમાં લાવવાની સખત મનાઈ કરમાવી છે.

x

x

x

જર્મન જોમ્મમારાથી લંડન વિદ્યાપીઠનાં એક લાખ પુસ્તકોનો નાશ થઈ ગયો. પણ આર્થિક નીતિ ઘટતાં એકા આવી; રાજસત્તાઓએ પોતાની ફરજ તજતાં વીમા કંપનીઓ નીકળી; મંદિરો આથમી થિયેટરો આગ્યાં; આરોગ્ય ધટી દવાખાનાં, આગ્યાં; પ્રજાને એકત્ર કરવું બળ ને તેને સુખી રાખતી સમૃદ્ધિ જઈ તેનામાં વિખત્રાદ જગાડતી તર્કપ્રધાન શુદ્ધિ આવી. આથમતાં બળોની સરખામણીમાં પ્રજાઓને આ હિજાતો બળો રુચી ભય છે પણ એ બળોનું આથમતું સ્વરૂપ કલ્પવાની તેમને કુરસદ નથી.

આજની ઘણીખરી પ્રજાઓએ જગતનું અને માનવજીવનનું સાચું દર્શન ગુમાવ્યું છે. ધર્મ, નીતિ અને મર્યાદાઓના અભાવે કેટલોક પ્રજાઓ દાનવ બની છે; માનવબળના અભાવે કેટલોક પ્રજાઓ દેવ હોવાનો દોંગ કરે છે; એકમાં માનવજીવનનો હાસ છે, બીજામાં ધર્મ છે. અને જગતની વૃદ્ધતાનાં ચિન્હ છે. એ વૃદ્ધત્વને ખાળી પ્રજાઓ ને ભ્રમભર્યું માનવજીવન નહિ કળવી શકે તો જગતનું મૃત્યુ-પ્રદાય ખૂબ ઝડપી બનશે.

વિનાશના એ દગ વચ્ચેથી 'A History of German Culture' નામે અન્ય અખંડ રિચિત્રમાં મળી આવ્યો છે.

મહાસલાના આશયોને સમગ્રવતા પંક્તિ જવાહરલાલ નહેરૂના નિબંધો અને તેમનાં પ્રવચનોના સંગ્રહરૂપે 'The Unity of India' નામક અન્ય ઈંગ્લાંડમાં પ્રગટ થયો છે.

x

x

x

રેન્ડોલ્ફ લે નામે એક નામાંકિત અમેરિકન લેખક તાજેતરમાં બહાર પડેલા પોતાના 'Conscript Europe' નામે અન્યમાં જણાવે છે કે—

'ભારતવર્ષનું ઊંડામાં ઊંડું શોષણુ તો ચત મહાયુદ્ધ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. સાચા ભારતને તે પ્રસંગે કશો અધિકાર નહિ. ને પોતે જીભી કરેલી હિંદી સરકારના નામે ઇંગ્લાંડે એ યુદ્ધમાં પચાસ અબજ ડોલરનો ફાળો નોંધાવ્યો, ચાર લાખનું દેશી સૈન્ય મોકલ્યું. એ ચાર લાખમાંથી પંચોતેર હજારે તો, ઇંગ્લાંડને માટે જર્મનીનાં આફ્રિકન ગ્રંથાનો છતી લેવામાં અને એશિયા માધ્યેનારમાં તુર્કીના તેજનો ખર્ચનો પડાવી લેવામાં પોતાના પ્રાણુ આપ્યા. છતાં એ જ ભારતવાસીઓને બ્રિટિશ વાવટા તળેના કેટલાય આફ્રિકન વિસ્તારોમાં પગ મૂકવાનો પણ અધિકાર નથી.'

x

x

x

તાજમહાલ અને દેલવાડા વચ્ચેનો તફાવત આંકતાં કાકા કલેસકર કહે છે:

'તાજમહાલની અનેક રીતે મેં કદર કરી છે. પણ એની પાછળની વેદ અને જમ્પર-જસ્તીની સામ્રાજ્યસત્તા હું ભૂલી શકતો નથી. જ્યારે દેલવાડાના સાંધિક કામ પાછળ ધાર્મિક ભાવના અથવા ધર્મપ્રેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તાજમહાલમાં અમીરી સાદગી છે, જ્યારે દેલવાડામાં ધર્મપરાયણ સંધની બંધુભાવના અને સહકાર સાથે સ્વાતમાર્પણ-આત્મનિવેદનનો ઉમળકો વિશેષ છે. તાજમહાલ પાછળ કાષ્ઠ એક સમર્થ કલાધરની અદ્ભુત સર્જનશક્તિ છે, જ્યારે દેલવાડામાં અનેક કલાધરોનો મધમાખેનો નેલો એકરાગ પ્રતીત ધાય છે.'

x

x

x

મીસ મેયોને અંગ્લિ આપતાં, અમેરિકન પત્રો 'Mother India' નો ઉલ્લેખ કરે છે ને તે અંગે મહાત્મા ગાંધીનો અભિપ્રાય ટાંકતાં લખે છે—

'A book...every Indian can read with...Profit. We may repudiate the charge...but...not the substance.'

—અભિપ્રાયોને...મૂકીને મનગમતી રીતે ફેરવવાની આધુનિક કળાનો આ એક નમૂનો છે.

x

x

x

પ્રેમ, મસ્તી, શેમાય વગેરે વિષયો પર જંગતમાં અસંખ્ય પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. પણ તેમાં રૂ. ૩૦૦ ની કિંમતે બાર લાગમાં પ્રગટ થયેલ 'The Memoirs of Casanova' નું સ્થાન અપ્રતિમ છે. એ સ્મૃતિ-અન્યમાં વાંઠા કેસેનોવાની ૧૭૭૪ થી ૧૭૯૬ સુધીની રસિક જિંદગીનો શેમાયક હેવાલ છે. પ્રસ્તાવનામાં લેખક અન્યની અને પોતાની અનીતિ કબૂલે છે. અને નીતિપ્રેમીઓને એ પુસ્તક ન વાંચવાની સૂચના કરે છે.

x

x

x

મીસ માર્ગરેટ મીચેલની જગવિખ્યાત નવલકથા 'Gone with the Wind' મા

એક અંગ્રેજ અમીર પ્રેસીડેન્ટ કુચરને મળવાને ગયા ત્યારે પ્રેસીડેન્ટ પર પોતાની છાપ પાડવાને તેમણે પોતાના પૂર્વજો કેટલા મહાન હતા તેનો ઇતિહાસ વર્ણવવા માંગ્યો.

“મહાશય,” પ્રેસીડેન્ટે શાંતિથી કહ્યું, “ત્યારે તો તમે કાંઈ ભજતાજ રથાને આવી ભરાયા લાગો છો. કેમકે મારા આપદાદા તો ભરવાડ હતા.”

x

x

x

બ્રિટનપતિ હેન્રીએ પોતાના મંત્રી સર થોમસ મૂરને ક્રાંસના રાગ પર પોતાનો એક કડક સંદેશો લઈ જવાનું કામ સોંપ્યું.

“પણ રાગન ! આ સંદેશો વાંચતાં જ તે મિગજી રાગન મારું માથું ઉતારી લેશે તો?”

“જો તે તેમ કરશે,” હેન્રીએ જુસ્સો દર્શાવતાં કહ્યું, “તો હું લંડનમાં વસતા બધાજ ફ્રેન્ચોનાં માથાં ઉતારી લઈશ.”

“તે તો તમે કરશોજ” સર થોમસ શાંતિથી બોલ્યો, “પણ વાંધો એ છે કે, એ બધાં ફ્રેન્ચ માથાંમાંથી એક પણ માથું મારા ઘડ પર બેસતું નહિ આવે !”

x

x

x

જનરલ લીની ઓશીસમાં એક જવાબદાર હોદ્દો ખાલી પડતાં લીના મિત્રોએ તેના પુત્રને તે રથાન આપવા સલાહ આપી. પણ લીએ પોતાના પુત્રને બદલે એક બીજા જ લાયક ઓશીસરને તે પદ સોંપ્યું.

મિત્રોએ આ નિમણૂકનો વિરોધ કરતાં કહ્યું, “પણ તે ઓશીસર તો આપની વિરુદ્ધ બોલે છે.”

“ભાઈઓ” લીએ હસીને કહ્યું, “એ નિમણૂકનો આધાર, તે જગ્યાએ નીગાનાર મારા વિશે કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે તે પર નહિ, પરંતુ હું તેના વિશે કેવો અભિપ્રાય ધરાવું છું તે પર છે.”

x

x

x

એક સમયે હેન્રી એથો પોતાના રાજમંદિરમાં સેતાનો સાથે રમત કરી રહ્યો હતો. તે પ્રસંગે એક પુત્રે પિતાને ઘોડો બનાવવાની હક લીધો. હેન્રી તરતજ ઘોડો બન્યો ને પુત્ર, હાથમાં ચાલુક સાથે પિતાની પીઠ પર ચડ્યો. તેજ અવસરે પરદેશનો એક એકઠી અચાનકે ત્યાં આવી ચડ્યો. હેન્રી તેને જોઈ પ્રથમ તો ચરમાયો પણ પછી હાથ ખેંચીને જમો થતાં બોલ્યો, “તમે જાણકના પિતા છો? જો તેમ હોય તો મારે મારા આ વર્તનનો ખુલાસો આપવાની જરૂર નહિ રહે.”

x

x

x

બ્રિટિશ-મેટ્રી શેરિડન પાર્લામેન્ટમાં સ્પેનીશ યુદ્ધ પર ભાષણ કરતો હતો ત્યારે થોડેજ છેટેના એક મકાનને આગ લાગી અને પાર્લામેન્ટના વિચારણ ભવનની બારીઓમાંથી તેના લાડકા જણાવા લાગ્યા. વધારે ધ્યાનથી જોતાં જણાયું કે આગમાં ઝડપાયેલું મકાન શેરિડનની જ ગાલિકાનું ધિયેટર હતું.

પાર્લામેન્ટનાં કેટલાક સભ્યો આગ જોઈશ્વરને દોડ્યા, પરંતુ શેરિડને શાંતિથી કહ્યું, “અત્યારે આપણે મહાદેવ સલામતીનો પ્રશ્ન વિચારી રહ્યા છીએ. તે પ્રસંગે ખાનગી આસાં-ખાનાં દિનોનો વિચાર ન કરાય.”

તે પોતાના આખા ધિયેટરને તે શાંતિપૂર્વક આગથી ખાખ થતું જોઈ રહ્યો.

હલા-સાહિત્ય-રવ. શ્રીમન્ત સયાજીરાવના સ્મરણમાં, ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમેત પ્રતાપ-સિંહરાવે, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના વિષયમાં, એક આચાર્યપદ અને તે અંગેની પ્રવૃત્તિ અન્નાવવાને, અનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠને, વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦૦૦ આપવાનું ઠેરવ્યું છે. અમદાવાદમાં શ્રીમતી સરલાદેવીના પ્રમુખપદે ભરાયલ પુસ્તકાલય સંગ્રહનમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું વિચારવામાં આવ્યું છે. 'વંદે માતરમ્'નું રાષ્ટ્રીય ગીત ગાવા અંગે પ્રી-સીપાલ સાથે મતભેદના કારણે ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સેવેત્રી ઉચ્છેદન. મુંબઈની કોલેજોનાં ગુજરાતી સાહિત્યમેડજોના આશ્રયે કવિવર ન્હાનાલાલને, કુરુક્ષેત્ર મહા-કાવ્યની પૂર્ણાકૃતિ અંગે, અપાયલ અભિનંદન અને માનપત્રના મેળાવડામાં કવિશ્રીએ, 'ગુજરાતની સંસ્કારલક્ષ્મી' એ વિષય પર ગુજરાતી ઇતિહાસનાં સુવર્ણપૃષ્ઠોને ઉકેલતું રસઝરતું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વડોદરામાં સાહિત્યસભાના આશ્રયે ઊજ્જવાયલ કાલિદાસ-જયંતી અને સંસ્કાર મંડળના આશ્રયે શ્રી ક્રીસનાસિંહ ચાવડાએ 'ત્રિમનિર્મૂર્તિ'-એ વિષય પર આયેક્ષુ વ્યાખ્યાન. આગ્રા અને અલ્હાબાદની વિદ્યાપીઠોએ ફરજિયાત લશ્કરી તાલિમનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. દિલ્હી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓએ સર મોરીસ ગ્રાયરની કાઠડી કાઢેલી તે અંગે વિદ્યાપીઠ વિદ્યાર્થીઓ સામે પગલાં લેશે. બલુચિસ્તાનમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે કોલેજ અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે હાઈસ્કૂલની થનારી સ્થાપના. ના. આગાખાનના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રસંગે તેમની સુવર્ણ-તુલા કરવામાં આવેલી; હવે મણિ-મહોત્સવમાં મણિ-તુલા થવાની છે; દુનિયા ઝૂકતી હૈ ઝૂકાનેવાલા ચૈયે-એ વાક્યના અનાવનારને નોખેલ-પ્રાઈઝ અપાવું જોઈએ.] હરારાજ વાયરલેસે પોતે શોધેલા નવા રેટિયાના હક્ક દિલ્હીની એક વેપારી પેઢીને રૂ. ૨૫૦૦૦માં વેચ્યા છે.

દેશ-શ્રી. સુભાષ બોઝ તેમના ગૃહમંદિરમાંથી અલોપ ચર્મ ગયા છે: [ભારતવર્ષમાં આજે ગૃહરથ તરીકેનું સ્વમાનભર્યું જીવન સંભવિત નથી એટલે સંન્યસ્ત, પ્રમુશરણ કે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં વિહાર-એ ત્રણ જ માર્ગ બાકી રહે છે.] દેશભરમાં ઊજ્જવાયલી સ્વાતંત્ર્ય દિન. ઠેર ઠેર વિસ્તરતા સત્યાગ્રહનો જુવાળ અને સંખ્યાબંધ ધરપકડો. નવા સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધતા પ્રથમ સેનાની શ્રી વિનોબા લાવનો છૂટકારો અને ફરી ધરપકડ. રવ. લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકના પુત્ર રામબાઉ તિલકે પિતાના વીલ સંબંધમાં ટ્રસ્ટીઓ સાથે મતભેદના કારણે આદ-રેલ ઉપવાસ અને સરદાર પટેલની બાંહેધરીથી કરેલું પારણ: [શસ્ત્ર એ એવું સાધન છે, જેમાં બેમાંથી એક પક્ષ ધા બાઈને મરે છે. ઉપવાસ એ એવું સાધન છે, જેમાં એક પક્ષ બૂખથી મરી જાય છે, બીજાનું જીવન મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર બની રહે છે.] ના. વાર્ધસરાય રાજકોટમાં સિકારની મહેલગાહે; ખાણનો મેળાવડો; તે મેળાવડામાં હાજર રહેવાની કે તેમાં ફાળો નોંધાવવાની ગોડલ-નરેશની ના. ગોડલ-નરેશ મકર-સંક્રાન્તિએ હજારો માણસોને સ્વહસ્તે ઘીધેલું અન્ન-વસ્ત્ર દાન. સુરતની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં ૫૦માંથી

૩૫ બેડકો મહાસભાપક્ષે કબજે કરી છે. કલકત્તાના વડાન્યાયાધીશ કહે છે, '૧૯૪૧માં નમ્મ સ્ત્રીનાં ચિત્રો બતાવવાં એ શુન્હો નથી, યુરોપમાં નમ્મ નૃત્ય થાય છે': [સામાજિક અવનતિમાં યુરોપનો દાખલો ટાંકનાર ન્યાયાધીશ રાજકીય ઉન્નતિમાં યુરોપનો અનુકરણની છૂટ આપી શકશે ?] પોરબંદરના મહારાણીનો વેશ સજીને એક ચાલાક સ્ત્રીએ દિલ્હીના એક બેરીસ્ટર પાસેથી હજારો રૂપિયા પડાવ્યા છે: [નારીના હાથે બની જવાને ખાતર ઉદામ સ્ત્રી-સંરચાઓએ એ બેરીસ્ટર સાહેબને અભિનંદન આપવાં જોઇએ.] પોષ્ટખાતાએ ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ૮૯૫૯૦૦૦નો નફો કર્યો છે: [દિલ્હમાં દિલ્હીઓ સિવાય સર્વ કાષ્ટ નફો કરે છે] મી. ગ્રીણ મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને કહે છે: 'તમે પહેલાં મુસલમાન છો, પછી દિલ્હી છો' [તેઓ ગાનવી છે કે કેમ ?—અને છે તો કચાર અને કેટલામાં નંખરે તેનો વિચાર ભવિષ્યમાં થશે] ખાંટવામાં મુસલમાનોએ દિલ્હીએ પર ગુમરેલ અંત્યાચાર. સિંધના પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર. કરોચી અને લાહોરની જલોમાં તોફાન. દિલ્હમાં ડેરડેર દેખાવક ધૂમકેતુ: [પ્રત્યય પાસે જ આવ્યો છે.] ગાલેમમાં લર્કર આગ. ૩૮૦૦૦ ઇટાલિયન કેદીઓને દિલ્હમાં રાખવાની જોગવાઈ દિલ્હીએ કેદખાનામાં જ શોભે.]

પરદેશ—દિલ્હી વજર કહે છે કે, તેઓ દિલ્હ સંબંધમાં વિશેષ ધંધળા કરી શકે તેમ નથી: [દિલ્હી વજર ભારતવાસી નથી, એ સત્ય છે, અને પરિણામે એમનું એ કથન સ્વાભાવિક છે.] જાપાનમાં એક કરોડ વિદ્યાર્થીઓની કામદાર વિભાગમાં ચનારી ફેબ્રિયાન ભરતી. વસતી વધારવાને માટે જાપાને ખાલકગનેને ઉત્તેજન આપવાનો અને વાંદાઓ પર કર નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ચીન-સાથેના યુદ્ધમાં જાપાને કરેલો ૧૭૫૦૦ કરોડ યેનનો ધુમાડો. પૂર્વ એશિયાની પચાસ કરોડની પ્રજાને સ્વતંત્ર કરવાના ધ્યેય સાથે જાપાનમાં સ્થપાયેલું એક મંડળ. સિયામ અને ફ્રેન્ચ દિલ્હ ચીન વચ્ચે જામેલો સંગ્રામ અને જાપાનની લવાઈથી સ્થપાયેલી શાંતિ. [શાંતિ એ એવો મંત્ર છે કે જેના નામે સક્રિયશાળી આધિપત્યનો ખજ રાખી શકે છે]. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે વધતો ખટરાગ. અમેરિકાની પરદેશ સમિતિ સમક્ષ જુજાની આપતાં સ્પિટનગાંના માછ અમેરિકન એલંગી ફેનેડી કહે છે કે સ્પિટનના યુદ્ધહેતુઓ વિશે તેમને કશી માહિતી નથી: [સ્પિટનમાં વર્ષો બગાડવાને બદલે મી. ફેનેડીએ એમ. એન. રાયની મુલાકાત લીધી હોત તો તેમને સ્પિટનના તો રું, સ્પિટન અને જર્મની બંનેના યુદ્ધહેતુઓ સમગ્રજાત.] અમેરિકા દર મહિને ૧૫૦૦ વિમાન બનાવશે. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટના હરીફ મી. વેન્ડેલ વીલ્કી ઈંગ્રાંડની મુલાકાતે. યુદ્ધને આગળ ધપાવવાને પાર્લામેન્ટ પાસે વિશેષ એક અજળ પાઉડ માગવામાં આવશે. મી. સ્વર્ચોલ, હીટલર વગેરેનીં પ્રોત્સાહક બાબતો. મી. સ્વર્ચોલ કહે છે 'સ્પિટનના રક્ષણ માટે ૪૦ લાખ સૈનિકો તૈયાર છે.' હીટલર વગેરેનાં નવું આક્રમણ કરવાની જાહેરાત સાથે અમેરિકાને યુદ્ધથી અલગ રહેવાની ચેતવણી આપે છે. અદાર વર્વના અંગ્રેજ જુવાનોને લરકરમાં અને અંગ્રેજ નારીઓને કારખાનામાં જોડાવું પડશે. હીટલર-યુગોસ્લવી મુલાકાત. ઇટલીને આફ્રિકન મોરચા પર ખમ્બો પડેના સંખન પરાજય. એખીસ્ટીનિયાના માછ રાજા હેલ સેલારસીએ અંગ્રેજ સૈન્યની સાથે એખીસ્ટીનિયન સરદારમાં કરેલો પ્રવેશ. રૂમાનિયામાં સખત અધાધૂધી, કતલ, લરકરી કાવેલો અને પરિણામે શાંતિ. પોલાંડમાં જર્મનીએ કરેલી ૭૦૦ કિલો પાલ્ટીઓની કતલ. જર્મની-જાપાન અને રશિયાને માર્ગે અમેરિકાનો માલ મેળવે છે. રંકાઉટ-પ્રણેતા લોડ પોવેલ, મુંગધના માછ અવનર લોડ લોખડ, ગ્રીસના મહામંત્રી, હંગેરીના પરદેશમંત્રી અને સ્પિટનના તેમના રાજા લેખાના લોડ વેકરીયાનાં અવસાન.

सुधासु

वि. ३० नं० ११

प्राग्व. ३५

मेप्रिय १९४१

भयानक

पत्री

पं. तिलकनारायण लहरेय शाह

श्रीमन्मलाल अमृतलाल मधवी

૧ અહિંસા :

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન	...	રમણલાલ વર્માના દેસાઈ	...	૪૮૧
૨ સર બેંકટ રામન	...	વિદ્યાર્થી	...	૪૮૩
૩ વિમાનને- [કાવ્ય]	...	પ્રભુદાસ કાશિદાસ વ્યાસ	...	૪૮૫
૪ પ્રજાજન્ય અને રાજનીતિ	...	નરસિંહ	...	૪૮૬
૫ ચંપા	...	ચીમનલાલ સંઘવી	...	૪૮૯
૬ જ્યોતિષ કે કર્મચોળી [વાર્તા]	...	પંકજ	...	૪૯૭
૭ બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન :				
મિન-ગોરૂ સામ્રાજ્ય	...	પ્રાણસંકર જોશી	...	૫૦૦
૮ શૈશવ [કાવ્ય]	...	' દિમ્પલ '	...	૫૦૪
૯ પલ્લવી દુગ્ધમ [એક રૂપાચિત્ર]	...	' સૌમ્ય '	...	૫૦૫
૧૦ સનાતન ન્યાય [કાવ્ય]	...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	...	૫૦૬
૧૧ જીવન ઝરણું	...	પ્રભા	...	૫૧૦
૧૨ આપણી રાજ્ય	...	નર્મદાસંકર દ. વ્યાસ	...	૫૧૪
૧૩ સંશોધનના ડાઘ [ચર્ચાપત્ર]	...	ચ.	...	૫૧૮
૧૪ છૂટાં ફૂલ	૫૨૪
૧૫ નવાં ચિત્રો	...	કાન્નાપ્રેમી	...	૫૨૫
૧૬ તારા-તણખા	૫૨૭

લવાંજમ

અહિં. અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

હિંદ--

બર્મા--

પરંતેશ--

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિર્ડિંગ ૬

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢી ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણા ભાવ
૨ ..	૨૭	૧૪	૫	એક કમર	ઉપર પ્રમાણે
૩ ..	૧૬	૮	૩	બે કમર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : આદિત્ય મુદ્રાકર, રાજપુત, અમદાવાદ. ૧૫-૪-૪૧

જરૂરી

‘સુવાસ’નું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે.

ચાલુ વર્ષે પ્રગળે અને સામયિક-નગરે ‘સુવાસ’ પ્રત્યે જે આદર દર્શાવ્યો છે તે માટે ‘સુવાસ’ તે બંનેનો આભાર માને છે. ને સહર્ષ ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.

મુશ્કેલીઓ ધણી છે, પણ પ્રગળમાંથી હજી અમે આશા નથી ગુમાવી. અમારા જીવનને પ્રગળ ટકાવશે જ એવી મહેત્વજા સાથે ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશીશું.

જે આહવાનો ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમો બાકી છે, તેઓ હજી પણ અમને વી. પી ની મુશ્કેલીમાં ન ઉતારે. એક પખવાડિયા મુધી અમે બાકી લવાજમોની રાહ જોઈશું. છતાં જેઓ લેણ નહિ જ આપે તેમને અને અમારે બંનેને ટપાલખર્ચમાં ઊતરવું પડશે. લવાજમ આપવાનાં જ છે તો પછી દીકરા શા માટે ?

તમારી નોંધ તપાસી લુઓ. ‘સુવાસ’નું ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ બરાબરું છે કે નહિ ! લગરું હોય તો ચોથા વર્ષના લવાજમની જોગવાઈ કરો. ન લગરું હોય તો ત્રીજા-ચોથા બંને વર્ષનાં લવાજમ રાધે મોકલાવી આપો. અથવા પાછળ જળવાવેલા એજન્ટમાંથી અનુકૂળ હોય ત્યાં કરો. ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ જેણે કાળજી રાખીને બરી દીધાં છે તેઓ તો ચોથા વર્ષે પણ માહક તરીકે ચાલુ રહેશે જ એવી આશા છે. પણ જેમનાં લવાજમ હજી બાકી છે તેમને જો ના જણાવવી હોય તો ત્રીજા વર્ષના લવાજમ પેટ ૩. ૩-૪-૦ મોકલાવતાં માથે ચોથા વર્ષ માટે ના જણાવે.

x

અમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આદક બની છકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગળની માર્ચનિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદરતા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાધાસાધ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પર્મદગી મળશે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

ફેટલીક બ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખુબજ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત સીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના જેટલા આહવાનો માટે માહક દીક અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આહવા પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓછા લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો હિસુક આહવાને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

માનવી કુટુંબમાંથી આગળ વધી જાતિચંરયા સુધી વિદ્યાસ પામતો જ્ય તેમાં જે રાજ્ય, કાયદા, શાસનતંત્ર, કાર્ય-વહેંચણીનાં સ્વરૂપ જેવાં સામાજિક ઘટકો વિકસાવતો જ્ય જે દરમિયાન જાતિની જુમિમર્પાદાઓ સ્થિર થાય છે; ઇંચનમાં સ્વાસ્થ્ય આવે છે; કસા, તત્ત્વગત અને કાવ્યનો વિકાસ થાય છે; રહેણીકરણીના નિયમો-લિખિત અલિખિત-સ્વપાઈ સંસ્કાર અને શિષ્ટતાનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને અમુક જુમિમર્પાદા કે શાસનમર્પાદાની અંદર માનવદિસા અદસ્ય જતી જાય છે. રક્ષણ અર્થે ભેગા થતા વિસ્તૃત અને વિશાળ માનવસમુદાયને રક્ષણે દોરેલા ગોલકમાં એકજ શર્તે રક્ષણ મળી શકે. જાણ આક્રમણથી એ ગોલકનું રક્ષણ કરવું અને ગોલકની અંદરના વિસ્તાર માટે દિસાને ટાળી કાઢવી. જુમિમર્પાદિત કે શાસનમર્પાદિત પ્રદેશમાં સમાયલી જનતાએ પરસ્પર કેવા વ્યવહાર રાખી સંગઠન કરવું એની નિયમાવલી પ્રખર થાય છે, અને પરસ્પરના વર્તનમાંથી મનસ્વીપણું આદ્યું જર્ષ નિયમપ્રિયતા પ્રવેશ પામે છે. ખાનગી મિલકત અને સામાજિક દક્ષ વચ્ચેનાં વર્ષણ પશુ અદિસાપદ્ધતિથીજ સમાવાય છે. આઓ દીવાની-દોગદારી કાયદો અદિસાનું પ્રતીક છે. એક નાગરિક બીજા નાગરિકને ગાળ દે તો તે ગુન્હેગાર બને છે. એને ગમે તો માણસ સજા કરી શકતો નથી. ગાળ ખાતરે પણ સ્થાપિત ધોરણે અદાલતમાં જર્ષ ગુન્દો સાબિત કરવો પડે છે. શિક્ષામાં દિસા છે કે અદિસા એ પ્રથમની ચર્ચા આ સ્થળે ઉપયોગની નથી. પ્રથમ એક જ છે: ગાળ દેનરો ગાળ ખાનારથી સજા થઈ શકતી નથી. સમાજે સ્થાપેલાં ન્યાયમંદિરો, અને ન્યાયાધીશો જ ગુન્દાનો નિર્ણય કરે છે. વ્યક્તિગત દિસા તેમજ સામાજિક દિસા ઉપર ખૂબ મર્પાદાઓ મુકાય છે. શિક્ષામાં દિસાનો અંસ રહ્યો હોય તોપણ તે અતિસૂક્ષ્મ બની જાય છે, અને દિસામાં થયું અતેકાનેક ચૂકમ કસાઓ અને પ્રમાણસરતા પ્રવેશ પામી દિસાને નહોત ખતાવી દે છે. દીવાની-દોગદારી ન્યાયાધીશોઓનો ઉદ્દેશજ એ છે કે સમાજમાં શ્રેતાવલી દિસાને દોષી તપાસી તેને નિર્મળ કરાવી.

મનુષ્ય પોતાનો દિસકટ્ટિને શોધી પોતાની જાત પ્રત્યે જંધુભાવના વિકસાવી શક્યો ન હોત તો કુટુંબ તથા ગોત્રનો માફક જાતિભાવના વિકસી શકી ન જ હોત. પોતપોતાના દક્ષ સ્થાપન કરવા માટે, પોતપોતાના ન્યાય ચૂકવવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને ભાક્ષા તત્ત્વવાર વાપરવાનો છૂટ હોત તો સમાજનું આજનું અંધારણુ પણ શક્ય ન હોત. પરંતુ મનુષ્યની માનવતાએ દિસાને અગ્રગી કરી અને તે સંસ્કાર પાડ્યો. સંસ્કાર-સંસ્કૃતિના મર્પાદિત તરીકે દિસાની અદિસાએ પ્રથમ કુટુંબ, પછી ગોત્ર, અને પછી જાતને પોતાની મર્પાદાઓ લાખી મૂકી.

અદિસાનો વિજય સર્વદા શાન્ત અને સૌન્દર્ય છતાં ચિરસ્થાયી અને બ્યાપક હોય છે. દિસાના વિજયની માફક તેના વિજયમાં સ્થિરની રક્ષા નથી. ચતુરનો આર્તનાદ નથી, અને નશાખાજનો ઉદ્ભવ આર્ત નથી. દોષ વચગતીને કે દરેક પીડાથી, અદિસા પોતાનો વિજય કદી જાહેર કરતી નથી. વ્યક્તિ સમાજમાં ગોઠવાય એ જ એનો મર્પાવિજય. વિનાશને પણ કાચ, ચાર, ચેરખા કે સંસ્કાર બનાવી તેમાંથી નવસર્જન અદિસા કરે છે. અને પ્રત્યેક મર્જને વિનાશકારી દિસાનો નિરર્થકતા સાબિત કરે જાય છે. વિજયચિન્દ તરીકે અદિસા વચર બોલ્યે કુટુંબ સરખી મંરયા ખીલવે છે, કાર્ટરટ કે છુદ મરખા મદામાનવોને સ્થાપણી વચ્ચે મૂકી દે છે, ગામાવજ સરખું કાચ ગાય છે, લોખા સરખું વાવ જગતની અંશુમીએ ચામે છે. શીતા સરખા તત્ત્વજાનવી ધોણા કરે છે, અજંતા કે એકોરુન્દા મરખી ૧૬૫-ગ્રામો કાનરી નેમાં સજ્જન દયા પૂરે છે, અચર પરાજ-વિજયની મેત્રી સાધી કુરનનાં અવનવાં પણ સાથે એકતા ખાધે છે. [આખ]

જરૂરી

‘સુવાસ’નું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે.

ચાલુ વર્ષે પ્રગત્યે અને સામયિક-જગતે ‘સુવાસ’ પ્રત્યે જે આદર દર્શાવ્યો છે તે માટે ‘સુવાસ’ તે બંનેનો આભાર માને છે. ને મહર્ષ ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.

મુશ્કેલીઓ ધણી છે, પણ પ્રગતિમાંથી હજી અમે આરા નથી ગુમાવી. અમારા જીવનને પ્રગતિ દર્શાવે જ એવી મહેત્તો માથે ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશીશું.

જે આદરનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમો ગાફી છે, તેઓ હજી પણ અમને વી. પો ની મુશ્કેલીમાં ન ઉતારે. એક પખવાડિયા સુધી અમે બાકી લવાજમોની રાહ જોઈશું. છતાં જેઓ લશ્ન નહિ જ આપે તેમને અને અમારે બંનેને ટપાલખર્ચમાં ઊતરવું પડશે. લવાજમ આપનાં જ છે તો પછી દીવ રા માટે ?

તમારી નોંધ તપાસી જુઓ. ‘સુવાસ’નું ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ લરાયું છે કે નહિ ? લરાયું હોય તો ચોથા વર્ષના લવાજમની જોગવાઈ કરો. ન લરાયું હોય તો ત્રીજા-ચોથા બંને વર્ષનાં લવાજમ રાધે મોકલાવી આપો. અથવા પાઠ્ય જગ્યાંવંસા એજન્ડામાંથી અનુકૂળ હોય ત્યાં લરા. ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ જેણે કાળજી રાખીને લરી દીધાં છે તેઓ તો ચોથા વર્ષે પણ માહકતરીકે આપુ રહેને જ એની આરા છે. પણ જેમના લવાજમ હજી બાકી છે તેમને જે ના જણાવવી હોય તો ત્રીજા વર્ષના લવાજમ પેટે શ. ૩-૪-૦ મોકલાવતાં માથે ચોથા વર્ષ માટે ના જણાવે.

x

અમે તે મદિનાથી ‘સુવાસ’ના માહકત જની સકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતિની માર્ગચિત્ર ઉત્પત્તિમાં દરેક રીતે મદદગાર બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન આપારો. અભ્યાસ-પૂર્વકની સાપ્તાહિક નોંધણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને ગમિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે, દરેક લેખને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચી છે. પણ આર્થિક અવગતતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત થીમંત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાને એ પ્રકારના નોંધા આદરોને, માટે માહકત દીઠ એક રૂપિયા આપવાને તૈયાર રહો, એટલા માટે પાસેથી અને પણ લવાજમમાં એક રૂપિયા એકો લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક આદરોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને મુંદર-મુરોખિત પોસ્ટ-કાર્ડ; બે આદક મેળવી આપે તેમને ‘આખં અને-ચરમા’ (દાંડું પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાઠું પૂઠું); ચાર આદક મેળવી આપનારને કાપરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાવ છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને મિત્ર મિત્ર પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાદિન્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ દ્વાય મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સમવાસતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉઘરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં એટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે પડે છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમજ ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે કોબો અચરીકાર્ય નીચે તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે છુપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યદાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આદકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ, મુંબઈ, રાજકોટ અને કરાંચીના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યસંહાર,	પ્રી-સેસ	સ્ક્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	"	"	"
એન. એમ. ઠક્કર,	"	"	"
મહાદેવ રામચન્દ્ર લાગુષ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,		અમદાવાદ
ગુર્જર અન્ધરત્ત કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		"
શ્રી. નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડની પોળને નાકે,		"
શેઠ મોહનલાલ દોશીભાઈ,	બુકસેલર્મ,		રાજકોટ
શ્રીવલ્લભદાસ નાનજી સચદે,	રસ્ત, પ્રાર્થના સમાજ રોડ,		કરાંચી

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લગાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તદુગ્ત, નિરાગી અને સલામત રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની લાવણેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના ખર્ચામાં, વર્ષ આખરે દાકતરનાં બીજ માટે, ખર્ચાંતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજુસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખ્યમત્ર (સામાહિક)

- જેમાં માહિત્ય, રાજકાંચ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજન્ય, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી ગંપટ દર અકવારિયે લુદ્ધ પરિરિચિતિ આબેદેખ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ રાજદરમના હરિદ્રાજ્યોના સચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિખળાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ હરિદ્રાર્થ વગર દાખમ શીએ સુદર ધનાગો મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકાગિતને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લગાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ ૬

- સિંધમાં જાહેર ખબર માટે અબોડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા રથોના ન્યુઝોપર એન્ટોએ મુસ્તબ પત્રવ્યવહાર કરવો.
મેનેજર : સિંધ ન્યુઝોપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ—કરાંચી.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચવી રાખી છે. તેના અમલોએ ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—શમ્ભુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
લેખો એકંદરે સારા..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુદેશ્વર પ્રશામભાઈ ખળાદાસ
મુશ્કીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનમી
ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જગન્નભૂમિ
એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક
આ નવો કાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા યુષ્મા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નથી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને નોંધણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી વિદ્યાન
‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે કચરાની ટાપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી
તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-ગ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરે પાડે છે.
—હમિય મિય
સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પ્રસ્તાવનામય
વિકલાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘માહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક
છવન, ટલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સપાટવિજય
‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

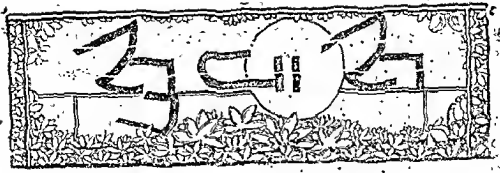
—તન્વી-દર્શિરામ
‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિનાત્મક ગદ્યનો સંયોગ રાગોર સિવાય કંઈય નથી અનુભવો.

—અ. મ. પરીખ
‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હલકામ છે, કે ગુજરાતી બાબાના મોઢપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય
અમારે આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં મહાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. આનિયા જોશી
વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ મુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની મુશ્મિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-મામમી પીરસાય છે.

—અનામિત જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં વૈન તસ્મૈ શ્રોગુરુચે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ નું]

એપ્રિલ : ૧૯૪૨

૬૧

[અંક ૧૧]

અહિંસા:

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

[૪]

રમણદાસ વસંતદાસ દેસાઈ

એના એ જ હિંસાવર્જનનો ક્રમ ગોત્રમાંથી clan-ગતિમાં, જાતિમાંથી tribe-જાતિસમૂહમાં અને જાતિસમૂહમાંથી race-જાતિમંડળમાં જતાં ગોડવાઈ જાય છે. માનવપ્રાણીને ત્યાં માર્ગ દેખાતો નથી ત્યાં તે તત્ત્વવાદથી મર્યાદા પાવવાની પશુતા વાપરે છે. વ્યક્તિ કે ટોળાને સમજ ન પડે ત્યાં તે લડી જીટે ! બાળકોની તકરાર કે મહારાષ્ટ્રનાં વ્યવસ્થિત મુઢનો પાછળ એ જ માનસ રહેલું છે. પરંતુ વહેંચતાં ન આવડે, કે પરસ્પરને સમજવામાં જૂઠ્ઠા થાય એટલે તરત જવાઈથી તેનો પતાવટ કરવાનું પશુત્વ માનવજાતને પોતાના પાશવ વારસામાં મળ્યું છે. પરંતુ માનવી પાશવ વારસાને ધટાડતો મટાડતો જ માનવી જાન્યો છે. વિવિધ ગોત્રો પરસ્પર લડી જધડી ચાટી જાય છે; બળથી નિર્બળ ઉપર આવડવાની અશક્તિ, તેમજ સમજાય છે, અને ગોત્ર સમરતત્ત્વ સ્વાર્થમાં દિસાનું નિરુપયોગી-પણું સમજતાં એક ગોત્ર બીજાની સાથે જળી, સ્વાર્થ, અસ્થ સાધી દિસાને પોતાના વ્યવહારમાંથી દૂર કરી, ગોત્રોમાંથી જાતિ-ધડતર ધડે છે.

ઈતિહાસ-દર્શનમાં એક મોટી જૂઠ્ઠા આપણે કરીએ છીએ. વ્યક્તિ સમાજનું એક કેવી રીતે બની જાય છે તેનો ક્રમ આપણને અદુર અધૂરો શીખવવામાં આવે છે-લગભગ નહીં જેમ. સમાજની અત્યેક રચના કે ઘટનાનું પ્રગતિશીલપણું અદિસાના વ્યાપકપણા ઉપરજ અવલંબન રાખે છે. જાતિસમૂહ કે જાતિમંડળના બંધારણમાં પણ 'કુટુંબ' અને ગોત્ર સરખોજ અહિંસાનો સ્વીકાર સમાવયો હોય છે. એના અસાધ્યતાં હરું ત જ બંધારણ બાંધી રાકાતું નથી. જેમ કુટુંબમાંથી અને ગોત્રમાંથી દિસાને-માળી કાઢવી પડે છે તેમ જાતિસમૂહમાં પણ એ જ તરવ સ્વીકારી લેવું પડે છે. ગોત્ર-વિરુદ્ધ બની જાતિ થાય એનો અર્થ એટલોજ કે આખી જાતિ કે જાતમયી દિસાની ગેરહાજરી-પરોષા આક્રમણ સામે થવું; રક્ષણાર્થે પરાધાનો દિસા કરવી એ વસ્તુસ્થિતિ આજ રહેલા જતાં સ્વજાતિનો કાંઈપણું વ્યક્તિની દિસા જરૂર અપરાધ બની જાય છે.

માનવી કુટુંબમાંથી આગળ વધી જાતિમંરયા સુધી વિકાસ પામતો જ્ય તેમાં તે રાજ્ય, કાયદા, શાસનનંત્ર, કાર્ય-વહેચણીનાં સ્વરૂપ જેવાં સામાજિક ધડતરો વિકસાવતો જાય છે. દરમિયાન જાતિની ભૂમિમર્યાદાઓ સ્થિર થાય છે; હવનમાં સ્વાસ્થ્ય આવે છે; કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યનો વિકાસ થાય છે; રહેણીકરણીના નિયમો-લિખિત અલિખિત-રથપાઈ મંસ્કાર અને શિષ્ટતાનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને અમુક ભૂમિમર્યાદા કે શાસનમર્યાદાની અંદર માનવદિશા અદૃશ્ય જતી જાય છે. રક્ષણ અર્થે ભેગા થતા વિસ્તૃત અને વિશાળ માનવસમુદાયને રક્ષણાર્થે દોરેલા ગોલકમાં એકજ શૈલે રક્ષણ મળી શકે. બાહ્ય આક્રમણથી એ ગોલકનું રક્ષણ કરવું અને ગોલકની અંદરના વિસ્તાર માટે દિશાને ટાળી કાઢવી. ભૂમિમર્યાદિત કે શાસનમર્યાદિત પ્રદેશમાં મમાવણી જનનાએ પરસ્પર કેવા વ્યવહાર રાખી મંગડન કરવું એની નિયમાવલી પ્રગટ થાય છે, અને પરસ્પરના વર્તનમાંથી મનસ્વીપણું આલ્સું જર્મ નિયમપ્રિયતા પ્રવેશ પામે છે. ખાનગી મિલકત અને સામાજિક દક્ષ વચ્ચેનાં ધર્મજુ પણું અદિશાપદ્ધતિથીજ સમાવાય છે.

આખો દીવાની-કેશદારી કાયરો અદિશાનું પ્રતીક છે. એક નાગરિક ખાનગી નાગરિકને ગાળ દે તો તે ગુન્હેગાર અને છે. એને ગમે તે માણસ સગ્ન કરી શકતો નથી. ગાળ ખાનારે પણ સ્થાપિત ધોરણે અદાવતમાં જર્મ ગુન્હે સાળિત કરવો પડે છે. શિક્ષામાં દિશા છે કે અદિશા એ પ્રશ્નની ચર્ચા આ રથે લપથોગતી નથી. પ્રશ્ન એક જ છે: ગાળ દેનરને ગાળ ખાનારથી સગ્ન થઈ શકતી નથી. સમાજે સ્થાપેલાં ન્યાયમંદિરો અને ન્યાયાધીશો જ ગુન્હાનો નિર્ણય કરે છે. વ્યક્તિગત દિશા તેમજ સામાજિક દિશા ઉપર ખૂબ મર્યાદાઓ મુકાય છે. શિક્ષામાં દિશાનો અંશ રહ્યો હોય તોપણ તે અતિમુક્તમ જતી જાય છે, અને દિશામાં પણ અનેકનેક મુક્ત કલાઓ અને પ્રમાણસરના પ્રવેશ પામી દિશાને નવીનતા આપી દે છે. દીવાની-કેશદારી ન્યાયાધીશોએનો ઉદ્દેશજ એ છે કે મમાજમાં સંતાપથી દિશાને ક્ષાથી તપાસી તેને નિર્મળ કરવી.

મનુષ્ય પોતાની દિશકદૃષ્ટિને શોધી પોતાની જાત પ્રત્યે બંધુભાવના વિકસાવી શક્યો ન હોત તો કુટુંબ તથા ગોત્રની માફક જાતિભાવના વિકસી શકી ન જ હોત. પોતપોતાના દક્ષે સ્થાપન કરવા માટે, પોતપોતાના ન્યાય ચૂકવવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને બાહ્ય તત્ત્વવાર પાપરવાની છૂટ હોત તો મમાજનું આજનું બંધારણ પણ શક્ય ન હોત. પરંતુ મનુષ્યની માનવતાએ દિશાને અજગી કરી અને તે મંસ્કાર પામ્યો. મંસ્કાર-મંસ્કૃતિના મધ્યમિદ્વ તરીકે દિશાની અદિશાએ પ્રથમ કુટુંબ, પછી ગોત્ર, અને પછી જાતને પોતાની મર્યાદામાં લાવી મૂકી.

અદિશાનો વિજય સર્વદા શાન્ત અને સૌમ્ય છતાં ચિરસ્થાયી અને વ્યુપક હોય છે. દિશાના વિજયની માફક તેના વિજયમાં રૂઢિરની રતાશ નથી, મત્સુનો આર્તનાદ નથી, અને નશાયાજનો ઉદ્ભવ આનંદ નથી. દોલ વગડાવીને કે દરેકે પીટાવીને અદિશા પોતાનો વિજય કદી મનદેર કરતી નથી. વ્યક્તિ સમાજમાં ગોઠવાય એ જ એનો મદાવિજય. વિનાશને પણ કાવ્ય, સાર, પ્રેરણા કે મંસ્કાર બનાવી તેમાંથી નવસર્જન અદિશા કરે છે અને પ્રત્યેક મર્જને વિનાશકારી દિશાનો નિર્ચકતા સાળિત કયે જાય છે. વિજયચિન્હ - તરીકે અદિશા વગર ભોલ્યે કુટુંબ મરખી મરયા ખીલવે છે, મર્જસ્ટ કે સુદ મરખા મદામાનવેન આપણી વચ્ચે મૂકી દે છે. મમાજનું સંરખું કાવ્ય ગાય છે, વીજા મરખું વાલ જગતર્ન અંમુલ્યોએ મમાવે છે, ખીતા સરખા તત્ત્વજ્ઞાનની ઘોષણા કરે છે, અજરતા કે એલોફન્ટ મરખી પદાક-સૂકાઓ કેતરી તેમાં મરખવન કલા પૂરે છે, અજર વરણ-વિજળીની મેન સાધી કુદરતનાં અવનવાં બળ સાથે એકાએક જાય છે.

ભારતીય વિજ્ઞાન-મંદિરનો ત્રયોતિર્થર—

સર વ્યંકટ રામન

વિદ્યાર્થી

૭૫૫ મહિને ગુજરાતના પ્રવાસે આવેલા જગમગદ્ગર વૈજ્ઞાનિક શ્રી ચન્દ્રશેખર વ્યંકટ રામનનું નામ આજે તો ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પ્રગતિને મોટે રમી રહ્યું છે. તે પ્રવાસ પછી ફોલોરિન્ગર (અમેરિકા)ના ફ્રેન્કલીન ઈન્સ્ટીટ્યુટે ચાલુ વર્ષનો ફ્રેન્કલીન ચન્દ્રક તેમને આપવાનું જાહેર કરેલાં તે નામ વર્તમાનપત્રોના પાને વિશેષ પ્રકાશ્યું. અને પાશ્ચાત્ય સૂચિ અને સામયિકો જ્યારે માનવલોહીની તરસ છીપાવી ગયા છે ત્યારે પણ જે વૈજ્ઞાનિક આવતા મહિને ઉપરોક્ત ચન્દ્રકને સ્વદેશતે સ્વીકાર કરવાને અમેરિકા પહોંચવાને તત્પર બન્યો છે તેના ઉત્થન-પ્રસંગે લખવાની જિજ્ઞાસા વર્તમાન પ્રજામાં મહત્તર ઊઠે એવી છે.

૧૮૮૮ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે દ્રોણીનાપલીમાં એક મામાન્ય સ્થિતિના આઠજી-કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. બાળપણમાં જ તેમની શુદ્ધિએ અમૃતિક તેજસ્વિતા દાર્પવવા માંડી. દશ વર્ષની વયે તેમણે મેટ્રીકની ને બાર વર્ષની વયે ઈન્ટરની પરીક્ષાઓ પસાર કરી. એટલી નાની વયે પણ વિજ્ઞાન-દેવીએ તેમના પર કામજી કર્યું લૈાતિક-વિજ્ઞાનની શોધ સાથે તે એકતાન બની ગયા. પણ તેની સાથેસાથ એની એસ્ટનો બાપણે માલગીને તેઓ ધર્મ પ્રત્યે પણ આકર્ષાયા. તેમણે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો; પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ નિહાળ્યું. મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી કોલેજની ઈનામી નિમણવી હરીફાઈમાં 'આર્ય વીર રસ' પર નિમંધ લખી તેમણે પ્રથમ ઇનામ મેળવ્યું.

કોલેજમાં એક પ્રમુખે તેમના સહાધ્યાયી અપ્પારાવે પ્રો. જહોન્સને શબ્દશાસ્ત્રના વિષયમાં પોતાની કેટલીક શકાઓના ખુલાસા પૂછ્યા. પણ પ્રો. જહોન્સ તેનો ઉત્તર ન આપી શક્યા. શ્રી રામને તરત જ તે શકાઓ નોંધી લીધી. થેર જ્યાં તે રહેતું શબ્દશાસ્ત્ર પરતું વિવેચન વાગી ગયા, ને બીજે દિવસે તેમણે રહેના સિદ્ધાંત પર અપ્પારાવની શકાઓનું સમાધાન કર્યું. આ પ્રમુખ જાહેર થતાં લોડ રહે જતે એ મમાધાન વાંચી ગયો. ને શ્રી રામનની શુદ્ધિ પર મુગ્ધ બની તેમને અલિનંદન-પત્ર લખ્યો.

કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન શ્રી રામને પોતાની વૈજ્ઞાનિક શોધોને વ્યક્ત કરતો એક લેખ લખ્યો અને તે પ્રો. જહોન્સને જોવાને આપ્યો. છ મહિના પીતવા છતાં પ્રોફેસર સાહેબને એ લેખ જોઈ જવાનો અવકાશ ન મળ્યો. ઉત્સાહી શોધક શ્રી રામને યાદને તે લેખ લંડનના પ્રખ્યાત માસિક 'ફોલોસોફીકલ મેગેઝીન' પર મોકલાવી આપ્યો. એ લેખ તરત પ્રગટ થયો ને પ્રો. જહોન્સ શિખની મદત્તાને તીખી નજરે જોઈ ગયા. એ જ અરમામાં જ વિષયે તેમને પાછળથી જગમગદ્ગર બતાવ્યા તે, 'પ્રકાશ' વિષય પરનો તેમનો એક લેખ લંડનના 'નેચર' માસિકમાં પ્રગટ થયેલો.

સોળ વર્ષની વયે તેમણે મદ્રાસ-વિદ્યાપીઠની એમ. એ. ની પરીક્ષા, ભૌતિકશાસ્ત્રના

વિષય અને પ્રથમ વર્ગ અને પ્રથમ નમ્બરે પસાગ કરી મદ્રાસ-વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમા તે તે વિષયમા એમ એ મા પ્રથમ વર્ગ જીતી જનાર તે પહેલાજ વિદ્યાર્થી હતા તે પરીક્ષાની સાથોસાથ તેમણે હિંદી મગદાની વિગાળી ખાતાની ઉચ્ચ પગેલા પશુ પમાર કરી ને સત્તર વર્ષની વયે-કે જે વયે મોટા લાગતા વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીકની ગાઇડોજ ગોખી ગતા હોય છે-તે કનકતામા ડેપુટી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ તરીકે નીમાયા જગતમા આટલી વયે પુરુષાર્થથી આવા વિજય મેળવનાર વ્યક્તિઓ જનરલે જ પાકે છે ને હિંન્ના નોકરચાહી ઇતિહાસમા તે આ વયે આવા ઉચ્ચ હોદ્દે આપનાર હિંદી તરીકે તે તે પહેલા જ હતા

આ ગરમામા તેમણે ત્રિનોકસુદની નામે એક વિદુષી યુવતી સાથે સ્નેહલભ ર્થી વલખનામા નોકરી હિમામી ખાતામા જમ્નવવાની છતા તે વિદ્યાનદેવીનું આરાધન ચૂક્યા નહોતા. મમય મળતા જ તે નસા નસા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરામા લીન થઇ જતા ત્યા તેઓ કલમ્તા વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ અમુનોય મુકુન્દના ગમર્ગમા આવ્યા, ને વિદ્યાન વિદાસ મંડળના મહામદ જન્યા એ મંડળ તન્કથી તેમને વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબજ ટેમ મળવા લાગ્યો

કનકતાથી તેમની બન્થી ગુનુ થઇ ત્યાની નોમરીમા પશુ તેમણે મોઘી કીર્તિ મેળવી પન્તુ પિનાનુ અરમાન થતા તે ગ્લ લઇ મદ્રાસ ગયા પછી નાગપુર જઈથી યના તેમણે ત્યાનુ મૃચનાયપુ તન મેલાવ્યુ

નાગપુરમા એની પ્રયા પડી ગયેલી હતી કે ડેપુટી એકાઉન્ટન્ટ જનરલને હોદ્દે નિમ ૧) અને દિંદીની યાર પશુ એ હોદ્દાનો અમન તેા તેના દાય નીચેના અગ્રેજ અમનદારો જ કરે આ પ્રધાને દયાના દર્દ શ્રી ગમને જધોજ વહીવટ જતે મલાળી લીધો તે સામે પોકાગ લાતા હિંદી મગદાના વડા એકાઉન્ટન્ટ જનરલે ત્યાનુ દક્ષત જતે નપાસી જોયુ ને વહીવટ સુધારવા માટે મતોપ દાખવી શ્રી ગમનને અલિનન આપ્યુ

નાગપુરથી તેમની જઈથી કાઠતે થઇ આ સમયે તેઓ પોસ્ટ અને તાગખાતાના એકાઉન્ટન્ટ જનરલને હોદ્દે પહોંચ્યા હતા જર્મ અને સત્તાની ગજુનરીએ તેમની સામે ઉજ્જવળ ભવિ ર હતું પશુ તેમનુ હૃદય વિદ્યાન-દેવીએ હરી લીધુ હતુ એટલે કનકતાની વિદ્યાપીઠે તેમની કેટ રીક ગામણીએ મતોપના તેમણે હજનરાના પગાગની સગકારી નોકરી તજ દ્યને મામાન્ય પગારે વિદ્યાપીઠની મગ નસજિદારી લોપ ને મર તાગકનાય પાવિતની બા-સાહી મદદોથી નિકમેવી, 'દોલેજ એક માયન્મ'મા ભાતિકચાસ્ત્રના અખ્યાપકનું ૫૬ સ્વોમ્યુ આ પૃ નીમાનાર હગનાઝ જઇ આવેનજ હોલો જોઇએ એવી સગ તારખનાથના લોનમા એક રાગત હતી તે રાનને સ્વતત્ર લાગતીય રક્તિનું અપમાન ગણી શ્રી ગમને તે પૃ નીમાવા માટે છનાઝ જવાની ચોખ્ખી ના પાડેલી ને સગ અસુતોયે થી રામનની એ બારનાને માન આપી છગના જવાની એ સગતને બાલુએ મૃધ્યા પછીજ રામને તે પનેા મદય સ્વોમાર કરેલો

અખ્યાપના પૃ નીમે ની રામને કૃતી વિગ્રાનનો સંસાઓ અખમેાય છે. તેમણે અનેક નવી મોપો મી, અખ્યાનક વિદ્યાર્થીએને જગનામાકિત વૈજ્ઞાનિકો બનવાની વિદ્યા, પ્રે બા અને નમ બ પી તેમની આ પ્રાત્તિમા વૈજ્ઞાનિક જગતે ખૂબ ગસ દાખવવા માંજો તેમની મેદાઓની કદર તરીકે વિદ્યાપીઠે તેમને ૧૯૨૧ મા પોકટ એક માયન્મની પદવી

આપી. ૧૯૨૪ માં તે યુરોપ-અમેરિકાની મુસાફરીએ ચાલ્યા. તે ખંડોના મંસ્ત્રકારી અને વૈજ્ઞાનિક જગતમાં તેમનું નામ તેા મસફૂર બની ચૂક્યું હતું. પરિણામે તેમને બધે ભાવભર્યો આવકાર મળ્યો. લડનની ફાવલ સોમાયટીએ તેમને પોતાના ફેલો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. અમેરિકામાં તેઓ જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોના મંડળમાં આવ્યા. ત્યાં તેમને અપૂર્વ વિજ્ઞાન-મંદિરો અને અદ્યતન સાધનસામગ્રી નિહાળવાની તક મળી.

તે પછી ભારત પાછા ફરીને તેમણે પોતાની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓ આદરી અને તેમાં 'રામન ઇફેક્ટ'ના નામે પ્રખ્યાત બનેલી પ્રકાશ પરની તેમની શોધે તેમને જગતવ્યાપી મન્માન અપાવ્યું.

૧૯૨૯નું વર્ષ તેમને માટે ઘણું જ ભાગ્યશાળી નીવડ્યું. તે વર્ષના પહેલા મહિનામાં તેમની 'મદ્રાસ આયન્સ પરિષદ'ના પ્રમુખ તરીકે વચ્છી થઈ. છઠ્ઠા મહિનામાં મરકા તેમને મર બનાવ્યા. ને સાતમાં મહિનામાં ઇટલીએ તેમને વિજ્ઞાનક્ષેત્રે કીર્તિપ્રદ લેખાનો 'મેટ્યુસી સુવર્ણચન્દ્રક' અર્પણ કર્યો.

તે પછીના વર્ષે નોબેલ પ્રાપ્તિ તેમની કીર્તિ પર સુવર્ણીકરણ ચક્રાવે. સાહિત્યક્ષેત્રે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની જેમ વિજ્ઞાનના વિષયમાં શ્રી રામને નોબેલ પ્રાપ્તિના ઈતિહાસમાં ભારતનું નામ નોંધાવ્યું.

તે પછીની તેમની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓ ઘણી જાણીતી છ

‘વિમાન’ને—

પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ

૫૨૫ી.

કરાળ, વિકરાળ ત્રાડ દઈ ગવંથી ગાજતું,
ચડી ગગન-શુંગળે જન-મનો વાયે ડારતું,
અમાપ સ્થળ-કાળનાં અકળ અંતરો આવરે;
ગિરિ, મહલ ને મિનાર ધડકી બુલે તે તને.
ધૂળે, ધમધમે ધરા, વિષદ-વાદળાં જ્વમતાં,
સરે સતત ‘હાય’કાર તુજને જનો દેખતાં.
હલો શપિત સૌ દિશા, અગન રોમરોમે હલો,
થલે વિકળ અંગઅંગ, ધુરકાટ ભરખે જલો.
પહલે પુનિત પંખીકું અરવ ઊડતું આભપે
પ્રસારી મૃદુ પાંખ, શાંતિ ભરતું કણે ને કણે;
જનો સુભગ દેહને અટલ મીટ માંડી બુલે,
બુલે ત્રિવિધ તાપન ઉડણુ એકલું લેઈને.
હશે સ્ફળ એહવી સફર તાહરીયે સદા,
થશે ઉડણુ ધન્ય, ધન્ય અવતાર તારો તદા !

પ્રજાશ્રવન અને રાજનીતિ

નરસિંહ

‘જગતની બધી જ ધાર્મિક, સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ રાજનીતિ છે, અને રાજનીતિનું મૂળ પોતાની પ્રગતિના ઔતિક વિકાસ છે.’

કેસર

પ્રીન્સ બીરમાઈને હાથે કેળવણી, યુગોના ઇતિહાસનો અનુભવ ધરાવતા, જગતની એક શક્તિશાળી પ્રજાના પ્રતિભાશાળી શાસક તરીકે યશસ્વી નીવડેલા અને જગતમાં ચાલી ગયેલાં કે ચાલતાં અનેક રાજ્યતંત્રોનાં શ્રેષ્ઠ નેતૃત્વના ગણકાર પુરુષના ઉપરોક્ત વચનો ખૂબ જ ન્યૂન છે. રાજા કાલ્કલ કારણના ભારતીય મૂળનો તે વિશિષ્ટાર્થ સમજાવે છે, તેના પ્રકાશથી અનેક પ્રકારની ધાર્મિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનાં યોગ્ય મૂલ્ય આંકી શકાય તેમ છે.

જગતમાં અનેક ધર્મો, અવનવા મંત્રકારો ને વિવિધ સાંસ્કૃતિક ઝરણો અહોનિશ વહેતાં જ રહે છે, અને પ્રજાઓની વૃત્તિઓ પર તે બિન બિન માર્ગે પ્રભુત્વ બોધે છે. જે પ્રજા જે વળતે જે ધર્મ કે મંત્રકારના જળા પી રહી હોય તેને જ તે શ્રવણનું સર્વસ્વ અને મુક્તિ-દાયક અમૃત માની બેસે છે પણ એ અમૃતની પાછળ રાજનીતિનાં જે શુભ બળો કામ કરી રહ્યાં હોય છે ત્યાં તેની દૃષ્ટિ જલ્દતે જ પહોંચે છે.

રાજનીતિ હમેશા એ પ્રકારે વ્યાપ્ત છે. એક પ્રજાને પોતાની માનીને, બીજી તેને પાગલ માનીને રાજકર્તા અને પ્રજાનાં દિલો ત્યારે એક જ પ્રદેશમાં મંડળાયેલાં હોય છે ત્યારે પ્રથમ પ્રકારની રાજનીતિ અમલમાં મુકાય છે અને બીજાનાં દિલો ત્યારે ભિન્નભિન્ન પ્રદેશમાં મંડળાયેલાં હોય ત્યારે રાજનીતિનો બીજો પ્રકાર રમાય છે.

પહેલા પ્રકારની રાજનીતિમાં પ્રજાની દરેક પ્રકારની શક્તિઓને ખાલવવામાં આવે છે. ઈશ્વર્ય અને ઉન્નતિ માટે સ્વતંત્રતા જરૂરી છે. અને સ્વતંત્રતાને ટકાવવાને કે મેળવવાને માટે યુદ્ધશક્તિ એ એક અમોઘ સાધન છે. યુદ્ધશક્તિમાં સ્વાર્થચતુરી ભાવના ધરાવતું તંદુ-ગસ્ત મન, સામે આવનારને ક્યારી નાંખવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું શરીર અને અચાપસે કિલ્લેબંધી ને આક્રમણ માટે લરકરી મરજમ વગેરે અગત્યનાં સાધનો છે. આવાં સાધનોને શુદ્ધ બનાવતાં સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક વહેણોને રાજનીતિ રીંધાં કે આકરનાં ઉત્તેજન આપે છે.

બીજા પ્રકારની રાજનીતિમાં પ્રજાની દરેક પ્રકારની શક્તિઓને ક્યારી નાંખવાની હોય છે. શુદ્ધાત્મી તોડવાને યુદ્ધવિપ્લવક શક્તિ નોર્ધએ. તે શક્તિને જ ને નિર્મળ કરવામાં આવે તો પ્રજા મદાની શુદ્ધાત્મ બની રહે છે. તે શક્તિ તોડવામાં સ્વાર્થપરાયણ, સ્વમંદી અને યુદ્ધ સામે મગ ધરાવતું મન, નિર્મળ શરીર અને લરકરી સરંગમનો અભાવ એ મદસ્વતા ઉપાય છે. આ ઉપાયને માર્ગ આપનાં ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક વહેણોને આકરતરી રીતે ખીલવા દેવામાં આવે છે આ નીતિમાં મરજમને વધારવાનો તો હોય જ નહિ પણ પ્રજાપરો અચાપસે થઈ પડે એવા દયાત કિંજાઓનો પણ નાશ કરવામાં આવે છે; પ્રજાના હાથમાંથી જ નહિ, પરંતુ તેના મનમાંથી પણ સસ્તો દૂર કરવામાં આવે છે; ચિંતા અને

એકાદી દેલાવી તેને મુઝવી દેવામાં આવે છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમોને રદ કરી તેને આજસુ, સ્વાર્થો, નિષ્ક્રિય અને નિર્બળ બનાવી દેવામાં આવે છે; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજામતના નામે સ્વચ્છંદ અને નીતિહિનતા દેલાવી તેને રાજીષ્ટ બનાવવામાં આવે છે; જમતનું નિયામકબળ ને શક્તિ છે તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસ ડેળવી પ્રજાના મનને નિર્બળ સિદ્ધાંતો અને નિરર્થક ધેરણાઓને માર્ગે વાળી દેવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમને અનુદૂળ નીવડતાં સાંસ્કૃતિક વહે-લોને આંકડતરી રીતે ઉત્તેજવામાં આવે છે. પરિણામે શુદ્ધાગી તોડવાના બધા જ માર્ગો ભાગી પડે છે ને પ્રજા સ્થાયી પરાધીનતામાં દસાય છે.

જ્યાં શિક્ષણને માર્ગે શુદ્ધાગીનું ઝેર દેલાવી દેવામાં આવ્યું હોય ત્યાં આ વિચારશ્રેણી સમજવાનું ખૂબજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તે સ્થિતિમાં આપણે માટે તે સમજવાનો ઉપાય એક જ છે. ભારતવર્ષના સ્વતંત્ર યુગમાં ઘડાયેલી ને નીતિરીતિઓને, ધાર્મિક ધેરણા કે સામાજિક અન્યાયના નામે આપણે એડી તબે કચરી રહ્યા છીએ તેની પાછળ ભૌતિક ઉન્નતિના કયા અંકુરો રહેલા છે; અને નવા પ્રકાશના નામે-પાસ્તવિક રીતે તો શુદ્ધાગીના ફળરૂપે-આપણે ને નવા રીતરસઓ કે સાંસ્કૃતિક આદર્શો ઘડી રહ્યા છીએ તેની પાછળ ભારતીય પ્રજાની સ્થાયી શુદ્ધાગી ને તેના ભૌતિક પતનના અને રાજકર્ત્રો પ્રજાના સદૈવ વિજયના કયા કયા અંકુરો છૂપાયા છે તેનું વિષયવાર અવલોકન કરી જવું.

આ અવલોકન પહેલાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે. આજની પ્રજા પાસે એક એ દલીલ છે કે જો પ્રાચીન રીતરસઓ ન્યાયભરી અને વ્યાજબી હોય તો હિંદુ-પરાધીન કેમ થયું? પણ ચડતી-પડતીને કેમ માણસોની જેમ રાષ્ટ્રોના બાંધે પણ નિમંચિ છે. હજારો વર્ષનો સુવર્ણ-પ્રતિદાસ ધરાવતી સંસ્કૃતિ યાદ; તેનો ગેરજાલ ઉઠાવનારાઓએ ઉમેરેલી વિકૃતિયાં તે કચરાઈ જાય; કાળ, પ્રદેશ અને પ્રસંગાનુસાર રૂપાંતરોથી તેને અદ્યતન સ્વરૂપ આપી શકનાર નિયામક બળોને નષ્ટ કરી દેવામાં આવે-ત્યારે દુષણની જવાબદારી કેવળ મૂળ સંસ્કૃતિને માથે ન ઝોડાડાય. આરોગ્યના વિષયમાં આપણે તંદુરસ્ત અને દીર્ઘાયુની માણસને અનુસરીએ તેનો અર્થ એ નહિ કે તે માણસ અમર હોવો જોઈએ. દરેક વસ્તુની કિંમત તેનામાં રહેલા શુણ્ણની સાથેસાથ તેને સમાંતર ખીજ વસ્તુની કિંમત સાથે સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં જ આંકવી જોઈએ.

ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે ધંધાઓની વહેંચણી (Distribution of Labour) અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે તે તો દરેક માણસ સમજી શકે છે. એ વહેંચણી ઓછામાં ઓછી ચાર વિભાગમાં થઈ શકે. પહેલાં સેવા અથવા શ્રમ, બીજો ધન અથવા અર્થ, ત્રીજો ખજા અથવા સંરક્ષણવૃત્તિ અને છેવટે જ્ઞાન અથવા મુક્તિ. આર્થ સંસ્કૃતિએ આ ચારે વિભાગ યોગ્ય યોગ્ય માણસોને વહેંચી આપ્યા ને તેમાંથી બાહ્યાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એવા ચાર વર્ગ ખીદ્યા. આ વર્ગોમાં જેમ સ્થાન બીચું તેમ જવાબદારી, બોગ આપવાની ફરજ અને ફરજના ભંગમાં શિક્ષાનું પ્રમાણ પણ બીચું. ચારે વર્ગમાં બાહ્યાણ બીચો ખરો પણ તેણે સ્વૈચ્છિક ગરીબાઈ સેવવી જોઈએ ને નીતિનો ભંગ થતાં ચારે વર્ગમાં વધુમાં વધુ સજ્જ તેને યાય. આ આર્થવ્યવસ્થાથી જીવન-ધોરણના ચંદ-જિતર પ્રમાણની પણ એવી મુંદર વહેંચણી થઈ જાય કે આજની શુરોપીય પ્રજાઓને પોતાનું ઉન્નત જીવનધોરણ દંકાવવાને જેમ કરોડોની કાળી પ્રજાને શુદ્ધાગીને કંગાલ રાખવી પડે છે તે રીતે વર્ણવ્યવસ્થા ધરાવનારને શુદ્ધાગીની કે ખીજ પ્રજાઓને કંગાલ બનાવવાની જરૂર નથી પડતી.

વર્ણવ્યવસ્થાની કિંમત દરેક સમજી શકે તેવી છે. પણ તેમાં પ્રશ્ન એક રહે છે કે આ

વ્યવસ્થા મુજબ પ્રમાણે રાખવી કે વંશપરંપરાગત. જો મુજબ પ્રમાણે રાખવામાં આવે તો દરેક વર્ગમાં સંખ્યાનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે; વ્યવસ્થાનો ખોલો વધી જાય. સાક્ષરતા હાકરને જેટલી સહેલાઈથી સાક્ષર બનાવાય, વંશના હાકરને જેટલી સહેલાઈથી વંશ બનાવાય કે ક્ષત્રિયના હાકરને જેટલી સહેલાઈથી અને જેટલા પ્રમાણમાં વીર બનાવાય તેટલી સહેલાઈથી અને તેટલા પ્રમાણમાં એકબીજા પર્વોની પ્રગતિ જુદા જુદા પર્વોમાં ગોઠવવાનું અને ટકાવવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે. રાજનો હાકરો રાજ બને તો સાક્ષરતા હાકરો સાક્ષર કેમ ન બની શકે? ઉપરાંત આ વ્યવસ્થામાં શિક્ષણનો જવાબદારી માનવિતાએ જાળવવાની હોય હિતની પ્રગતિ વધુમાં વધુ દૃઢ અને કુશળ બની શકે અને દુશ્મનોનો ઝેરી પ્રચાર તેના કાન સુધી પહોંચી જ ન શકે.

આશ્રમવ્યવસ્થાનું મદરત પણ સમગ્ર રાષ્ટ્ર તરફ જે જાણપણમાં વિદ્યા અને સાક્ષરતા, યુવાનોમાં શૃદ્ધધાત્રમ અને સાંમારિક દરજ્જા, આરોગ્યને વાનપ્રસ્થાત્રમી સાંત હવન અને તુલ્ય વચ્ચે સંન્યસ્ત એ માનવપ્રકૃતિને અનુકૂળ હવન-વદ્યેષ્ટી છે. તેમાંથી કૌટુંબિક આનંદ, માનસિક શાંતિને અનુકૂળ પરિવરતાની ભાવના અને હિતની પ્રગતિ માટેનું પ્રેરક બળ જન્મે છે.

પ્રગતિ વિકાસ સાથે સંકળાયેલી ઉપરોક્ત અને વિચારશ્રેણીમાંથી વર્ણવેલ વ્યવસ્થા જન્મી.

આ વાલ્યુવ્યવસ્થાની પાછળ કાંઈ ધાર્મિક ધેતુ હોય નહોતો, તેમ જૂઠી ભાવના નહોતી. તેને ધડનાર શુદ્ધ તપસ્યા નહોતી, તેમ સ્વાર્થો વધીને નહોતી. મનુ, રામ અને શ્રીકૃષ્ણ સમા રાજર્ષિ પુરોહિતોએ તેની રચના કરી હતી. તેનો આશય સાધુની જેમ કેવળ ઇશ્વર-ભક્ત કરવાનો નહોતો. શ્રદ્ધ રાષ્ટ્રને જન્મ કરવાનો તેનો ધર્મ વીરની સાક્ષરતાનો જેમ ઇશ્વરપૂજન અને તપ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે શ્રીરામ તેનો વધ કરે છે; અર્જુન ત્યારે શુદ્ધ કરવાનો ક્ષત્રિય-ધર્મ વીરની સાધુની જેમ સાગણીવશ અને છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેને શાન્ત માર્ગે વાળે છે; ને સાક્ષરતાએ ત્યારે મદ સમાં આચરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે તેમને સખત રાજ્યો થઈ-ઈ, આમ વર્ણવ્યવસ્થા એ કોઈ ઇશ્વરી ધેતુ હોય કે નિષ્ક્રિય આદર્શવાદ નથી પરંતુ પ્રગતિ માનસિક વિકાસક્રમ અને શાંતિ માટે રાજનીતિની એ ધોરણ પરથી પડે.

હિન્દુ પ્રગતિ ધર્મધર્મીનું ઉપનામ આપી દેવાનું છે. પણ રાજનીતિને ધરેલી દરજ્જા એ જ હિન્દુ પ્રગતિનો જન્મ છે. જે જે કર્મજનિસ્ત: સર્વોદ્ધિ સમયે જરૂર છે રચનાને મિલકે છે: જરૂરો મવાવર એ મૂલો ધર્મ-કર્મ-દરજ્જાને અનુકૂળી છે. એ સૂત્રોનો ઉચ્ચારનાર ક્ષત્રિય અર્જુનને હિંમત યુદ્ધનો ધર્મ મમજાવે છે, રાજનીતિ સુધિષ્ટિને તે અગત્ય બોલવાની દરજ્જા માટે છે. એ કાંઈ શુદ્ધ કે ઇશ્વરી જેમ સાગણીથી જાળવના નિર્જન જુદાનો માનવી નથી. તે પ્રશ્નર છે: નિર્ગુણ-વિશુદ્ધતા છે. એ માનવીનું અને જનનનું માન્ય સ્વરૂપ સમજે છે. તે જાણે છે કે રાજનીતિને કયાં અંધન ન હોય સર્વે મદ્દ રાજનીતિઓની જેમ તેની રાજનીતિ પણ નિર્ગુણ છે. પ્રગતિની વ્યવસ્થા અને તેમનો વિદ્યમા એ જ તેનો આદર્શ છે. એ આદર્શને તે ધર્મની ભાવનામાં કેન્દ્રિત કરે છે.

જનનમાં ધડપણી જુદા જુદા રાજનીતિઓ સંક્રિતને સર્વસ્વ માને છે. પણ હિંદી પ્રગતિના રાજનીતિમાં એક વિશિષ્ટતા છે. તેનો માન તે જ કે રાજીનો જ છે. ઇશ્વરને પણ તે રાજીના પુત્ર તરીકે લેખે છે. વેદોના મગધથી નાયમત્તા વલ્લભેત જન્મ નું સ્વ મવાવર આપ્યું છે. પણ રાજીના માર્ગની માધોમાય હિન્દુ રાજનીતિ ઉદ્દેશ નરીકે મરકારને માંદગી કે છે જનનના ખીજા વિષયોમાં કેવળ લગાવક વર્ગને જ અર્પણ મજામાં આવે છે. પરંતુ

ચંપા

ચીનના સંઘવી

એક બાબુએ જાપાન અને સિયામની લાલ આંખ, અને બીજી બાબુએ ફાંસનું આધિપત્ય—એમ બંને પક્ષથી કચરાતા ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનું નામ આજે જગમગાદર બન્યું છે. પરંતુ ભારતવર્ષે પ્રગટાવેલી જ્યોત અને ભારતપુત્રોના સતત સિંચનથી જગમગતા એ પ્રદેશના ઇતિહાસ પર હજી જોઈએ તેટલું લક્ષ નથી અપાયું. આ પ્રસંગે તે પર પ્રકાશ ફેંકવો કંઈક સમયોચિત નીવડશે.

આર્ય સંસ્કૃતિ એ જગતની આદ્ય જ્યોત છે. તે જ્યોત ભારતવર્ષની પવિત્ર ભૂમિ પર જન્મી. ભારતભૂમિએ એને રક્ષી અને પોષી. પણ તે જ્યોત ભારતમાં જ ગોંધાઈ નથી રહી. ભારતપુત્રોએ તેને જગતના ખૂણેખૂણામાં ફેલાવી છે. લંકા, મલયદ્વીપ, સિયામ, લાઓસ (સિયામ અને ચીનની વચ્ચેનો પ્રદેશ), યુનાન (બ્રહ્મદેશ ને ચીન વચ્ચેનો પ્રદેશ), તિબેટ, અનામ (ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનો પૂર્વ-હિટ ભાગ), ચંપા (ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનો પૂર્વ-દક્ષિણ ભાગ), બ્રાહ્મ, સુમાત્રા, હોળોન્ડ (હોળોન્ડિયા—સિયામ અને ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનની દક્ષિણનો પ્રદેશ), બોર્નિયો, બાલી, ફોલીપાર્કન્સ, સેલીબીસ, ચીન, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, અરબસ્તાન, બેબીલોન, મીસર, મધ્ય આફ્રિકા, રોમ, ગ્રીસ, સ્પેન, સ્કેન્ડીનેવિયા, જર્મની, રશિયા, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે સ્થળોએ તે જ્યોતે જીવંતપ્રકાશ પાથરેલો. આજે જાણે ત્યાં એ જ્યોત અને પ્રકાશ નામશેષ બની જાય, જુલાઈ ગયાં હોય—પરંતુ તેનાં સ્મૃતિચિન્હો ઇતિહાસનાં અણુઅણુ પૃષ્ઠો પર અને શિથિલપથાપત્યનાં અવશેષોમાં મોજૂદ છે. તેનું સ્વરૂપ ભારતપુત્રોને ફરી સજીવ બનીને ભારતખંડમાં જ નહિ, પણ જગતભરમાં નવી જ્યોતિ જગાવવા પ્રેરે એવું ગૌરવભર્યું છે.

લંકાને સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્ર ગણી તેને દેવભૂમિ બનાવનાર અને ત્યાં પ્રજાપ્રિય આર્ય રાજવંશની સ્થાપના કરનાર વિજય મગધનો રાજકુમાર હતો. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં લંકાનાં સિંહાસને વિરાજેલો.

અશોકના એક વંશજને મગધથી લાગવું પડ્યું. તેનું વંદાણ મલયદ્વીપના કહે તેવી પડ્યું. તેણે ત્યારથી મલયને જ પોતાનો દેશ લેખ્યો. ત્યાં તેણે વ્યવસ્થિત રાજવંશની સ્થાપના કરી, સંસ્કૃતિની ખીલવણી કરી. ત્યારથી છેક ઓગણીસમી સદી સુધી તે ભારત માથે મેકળાયેલો હતો તે તે દેશના પાટનગર સોંગાપોરતા રેડિયો-મગધથી થોડાજ દિવસ અંદાજે જનહર થયું છે. અત્યારે તે દેશમાં હિંદુ સંસ્કૃતિના અવશેષો ઠેર ઠેર વેરાવલા પડ્યા છે.

લાઓસને ભારતવાસીઓએ માળવાનું હિપનામ આપેલું. માળવાના પૂર્વ ભાગની જેમ લાઓસના પૂર્વભાગને પણ દશાણું નામ અપાયું. ઈ. સ. ની બીજી સદીમાં થયેલા ટોલેમીએ પણ તેને દશાણું તરીકે ઓળખાવેલ છે.

અગોક્તના ત્રીજા પુત્રને નવ પૌત્રો હતા તેઓ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવાને દૂર દૂર નીકળી પડેલા ને તેમણે યુનાન, સિયામ તિબેટ, અનામ વગેરે દેશોમાં મુખ્યત્વે રાજ-
તંત્રની સ્થાપના કરેલી યુનાનમાં નવમી સદીમાં ચંદ્ર ગચેલા અદ્રશ્ય નામે બૌદ્ધ કિશુકને
હજી પણ ત્યાંની પ્રજા બાવપૂર્વક પૂજે છે.

ઈ ગ ૭૫ મા ગુજરાતના એક ગજકુમારે જવા પર પ્રજુલ મેળવેલું, તેમજ ઈ
સ ની પદ્મમી સદી સુધી ત્યાં આર્ય સંસ્કૃતિ પથગયતી હતી તેના અણેનો હજી મોજા
છે [જાતા-સુમાત્રાને લગતો નિગતવાર લેખ ગતામ્માં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે]

ક્રમેજ તો મહાભારતના મહાવતી ખબ પૂર્વે લાગતરખનું એક અંશ બની ગયેલું તેના
સળધમાં ક્રમેજના સાદિત્ય તેમજ દત ધાઓમાં અને અપાના બે શિનાતેઓમાં નીચે
પ્રમાણે હકીકત મળે છે

ઉદ્ભવપ્રથના આદિત્યના ગાલએ પોતાના એક પુત્રને દેશપાર કર્યો તે પુત્ર પૂર્વ-
પ્રદેશમાં આલ્યો ગયો ત્યાં એક ગત્રે તે આગરમરે સુતેને તે પ્રમગે ફરારને નીકળેલી
નાયકન્યા તેના પર મોહી પડી અનેએ લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો નાગગજ એ નિશ્ચયને
વધાની લીધો તેણે સાગરના જળ ચૂમી બઈ તે પ્રદેશને દક્ષિણે ખૂબ વિરતાયો અને તેને
ક્રમેજનું નામ આપી પોતાના નવા જમાદને ત્યાંનો નૃપતિ ગતાવ્યો

મહાભારતના સમયમાં ત્યાં મોમાં નામે નાગગણી શાસન ચલાવતી હતી કોલ્યુપુત્ર
અશ્વત્થામાનો કૌન્ડીન્ય નામે એક મિત્ર ત્યાં જઈ પડેલ્યો અને સોમાં સાથે તેના લગ્ન
થતા ક્રમેજમાં નવો જાગતીય રાજવંશ ચંપાયો કૌન્ડીન્ય પાસે અશ્વત્થામાએ તેને આપેનો
એક બાલો હતો તે ત્યાંના પાટનગરમાં મૈમઓ સુધી જળવાઈ રહેલો

બૈર્નિયો આલી કીલીપાર્થનસ અને સેમીલીસમાં હજી પણ હિંદુ મંદિરોના અવશેષો
નજરે ચડે છે

ચીનમાં જાગતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો દેવજ કાદિયાન કે હુએનમંગ સમાં ચીની
મુમાફરોનેજ આજારી નથી કાદિયાન અને હુએનમંગ તો પાચમી અને માતમી મદીમાં
અહીં આવ્યા પણ તે પૂર્વે અને તે પછી પણ મખ્યાનપ જાગપુત્રોએ ચીનની મુસાફરી
ખેડી છે અગોક્ અને મંપ્રતિના પ્રચારકો આર્યસંસ્કૃતિની માળા માથે જગતભરમાં ફરી
વળેલા અને ચીનમાં તો તેમણે મદરવની કામગીરી બજાવવી ને પછીના પ્રચારકોમાં
ઈ સ ૬૪ મા માતગ અને દિવાકર, ૨૨૪ મા વિદ્ય ૩૧૦ મા રાજકુમાર શ્રીમિત્ર તે જ
અરમાં કપિવસ્તુનો નાજકુમાર ભુદ્ધભદ્ર, ૪૦૧ મા કુમારજીવ ૪૧૦ મા ધર્મક્ષેપ, ૪૨૬ મા
ગુણભદ્ર, ૪૩૨ મા મારમીંગે ગજકુમાર ગુણવર્મા, ૫૨૦ મા બોવિધર્મ, ૫૫૭ મા જિન-
ભદ્ર-જિનવશ-જિનગુપ્ત, ૬૨૬ મા પ્રમાકરમિત્ર ૬૫૩ મા પુરોપાપ, ૬૭૬ માં દિવાકર,
૬૯૨ માં બોવિધર્મિ વગેરે બૌદ્ધ ગયવિરો ખામ ખ્યાન બેને ૬ આ રથવિરોએ કેવળ
ચીનમાં જ નહિ, પણ પૂર્વ અને મધ્ય એશિયાના મોટા ભાગમાં જાગતીય સંસ્કૃતિનો વિજય-
ધ્વજ ઊંચેલો છે તેમાંના ધણીખણ પર ચીનના સહેનશાહની કૃપા વગસેલી અને તેમાંના
કેટલાક તો ગજગુરુપ પણ નામાયતા ચીનનું કેટલું મદરવનું ધર્મિક અને માર્કૃતિક
આદિત્ય તેમના મનન થમ અને અગાધ વિદ્વાતાને આજારી છે

અધ્યાનિસ્તાન અને મરહલી પ્રાંતો તરીકે ઓળખાતો આજનો પ્રદેશ એક સમયે
ગાંધારના નામે જાણતું અત્યંત અંધ લેખાતો કોરવોની માતા ગાધારી તે પ્રદેશની

રાજપુત્રો હતી. ત્યાં પુષ્કલાવતી અને પુરુષપુર સમાં ઐતિહાસિક નગરો હતાં. પુરુષપુર આજે પેશાવરના નામે ને પુષ્કલાવતી અસંદ્ધા નામે ઓળખાય છે.

ધરનાપતિ સાયરસે ઈ. સ. પૂર્વે ૭મી સદીમાં સિંધ પર આક્રમણ કર્યું, પણ સિંધપતિ ઉદયનના હાથે તે હારી જતાં તેણે ઉદયનને ચોતાનો મિત્ર બનાવ્યો. તે પછી સાયરસે એશિયા, આફ્રિકા ને યુરોપમાં મેળવેલા વિજયોમાં ઉદયનની ભારતીય સેનાએ મહત્વનો ભાગ નોંધાવેલો છે. તે સેના પોતાતી સાથે સંસ્કૃતિની જ્યોત પણ લેતી ગયેલી. પ્રાચીન ધરાની ભાષા સંસ્કૃતમાંથી જન્મેલી. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં કાલકસ્રિએ પ્રજા ધરાનમાં ભારતીય-જૈન સંસ્કૃતિને ખીલવેલી. તે સમયે તે ગ્રેશ પારસ અથવા શકદ્રીપ તરીકે ઓળખાતો. હજુ પ્રજા ત્યાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના નામ અને અસંગેને લગતા સ્મૃતિ-ચિન્હો નજરે ચડે છે.

અરબસ્તાનના એક ખૂણામાં હજુ પણ હિન્દુઓનો એક ભાગ વસે છે. તે શિવ અને ગણેશની પૂજા કરે છે. ત્યાં મંદિરો છે અને નિતાસંખ્યાએ આરતી ગીતે છે.

બેબીલોનની શહેનશાહત જગવિખ્યાત છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં તેનું મુખ્ય બંદર અને પાટમંગર ઇર્દુ (Irdu) હોવાથી પ્રાચીન હિન્દમાં તે શહેનશાહત 'આર્દ્ર' ના નામે વિખ્યાત બનેલી. ઈ. સ. પૂ. ૭મી સદીમાં ત્યાં નેશુખાનેઝાર રાજા શાસન ચલાવતો હતો. મગધપતિ બિંબિસારની સાથે તેને મિત્રતા હતી અને બંને એકબેકને બેટ-સોગાદો મોકલાવતા. બિંબિસારના મેત્રી અને યુવરાજ અભયકુમારે બેબીલોનમાં આર્ય-જૈન સંસ્કૃતિનાં મૂળ રોપેલાં. નેશુખાનેઝારેનો પુત્ર આર્દ્રકુમાર જૈન દ્રીક્ષા લઈ ભગવાન મહાવીરનો શિષ્ય બનેલો. નેશુખાનેઝાર પુત્રની પાછળ દિંદ આવેલો અને જુનાગઢમાં તેણે ભગવાન નેમનાથનું મંદિર સમરાવેલું તેમજ સોપારામાં મંદિર બંધાવરાવેલું.

બેબીલોનમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી મહુક નામે દેવની હિંસાભરી પૂજા થતી આવતી હતી. પણ નેશુખાનેઝારે તે બંધ કરી ભારતીય મૂર્તિપૂજા શરૂ કરેલી અને બિંબિસારે આપવાં બંધ કરેલાં. બેબીલોનમાં તેણે બંધાવરાવેલા રાજમંદિરમાંની એ મુખ્ય મૂર્તિઓમાં એક ભગવાન પાર્શ્વનાથની અને બીજી ભગવાન મહાવીરની હતી.* આ ઉપરાંત તેણે બાબીલોનમાં નેવું ફૂટ ઊંચી અને ત્રણ ફૂટ પહોળી એવી એક નગદ મુચર્જુની ભવ્ય પ્રતિમા સ્થાપન કરેલી. ભણત ને સોપારાને માગે ભારતવર્ષે બેબીલોન સાથે ધમધોકાર વ્યાપાર પ્રજા ચલાવતું હતું.

ગ્રીસમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો ઠેર ઠેર વેરાવલા પડ્યા છે. પ્રાચીન સમયે ત્યાં પણ ભારતની જન્મ ગોપૂજન થતાં. ગ્રીસરની પ્રાચીન ચિત્રલિપિ દિંદને આભારી છે. ત્યાંનો મૂળ રાજવી ભારતનો રાજકુમાર—જણું કરીને સગર ચક્રવર્તીનોજ પુત્ર—હતો. મધ્ય આફ્રિકામાં ઝીઆબ્બેનાં બંડિયેરો ભારતીય કલાએ ત્યાં સાધેલા વિકાસનાં દર્શન કરાવે છે. મેગેસ્થીનીસ હીરંકલીસને હરિ-કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાવે છે. તે ઓળખાણે જો સાચી હોય તો મહાભારતના સમયે રોમને પણ ભારતનું સંસ્થાન ગણી શકાય.

ગ્રીસનો આદિ મહાપુરુષ રાનીપેલાસજો હિંદમાં જન્મેલો. અને ગ્રીસની જગવિખ્યાત પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પર ભારતીય સંસ્કારની અસર હતી.

* આ વિધાન ઇતિહાસકારોએ હજુ સચાવાર રીતે સ્વીકાર્યું નથી, પરંતુ નેશુખાનેઝારની ધાર્મિક વસંત અને જાને મૂર્તિઓ પરનાં અનુક્રમે સર્પ અને સિંહના લંછનો જોતાં આ અનુમાન આદરેલું હોવા યોગ્ય માન્યું છે.

સ્પેનનું રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ભારતીય મહાકાવ્યોની જેમ છે તે સ્પેનની વિમાના મહાકાવ્ય 'એડા' માં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં ત્યાં ગયેલા ભારતીય યાત્રીઓ ઉલ્લેખ છે. એ યાત્રિકનું નામ નથી મળતું પણ તેણે ત્યાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરેલો અને તેના મુખ્ય શિષ્યનું નામ ગૌતમ જણાવાય છે.

જર્મન પ્રગ્ન હજી પણ પોતાના પૂર્વજો તરીકે સમર્પિત આર્યોની ઓળખાણે છે અને આર્યોના માંગલિક વિજયચિન્હ સ્વરિતકને રાષ્ટ્રચિન્હ તરીકે સ્વીકારતાં ગારવ અનુભવે છે.

રશિયામાં મહાભારત સમયનાં અને સંવત ૧૮૬૬ નાં શૈવમંદિરો હજી પણ જળવાયે રહ્યાં છે.

અમેરિકા—ખંડ મૂળ ભારતવાસીઓએ શોધેલો અને મધ્ય અમેરિકામાં તેમણે આર્ય સંસ્કૃતિનો સ્વજન શોધેલો, તેમજ ત્યાં હજી પણ એ સંસ્કૃતિના અવશેષો નજરે ચડે છે તે વિષે તાજેતરમાં ધર્મજી લખાઈ ગયું છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં વપરાતાં બોમરંગ હથિયાર ત્યાં આર્યોના શાસનની સાક્ષી પૂરે છે. આ રીતે પૃથ્વીના પટ પર એવો કોઈ પ્રદેશ નથી, જ્યાં ભારતવાસીઓએ સંસ્કૃતિની જ્યોત ન જગવી હોય. જ્યાં ત્યાં આર્યો વિચર્યાં ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ સંસ્કૃત ભાષા અનુમરી; ભારતીય સાહિત્ય અનુસર્ણ; ભારતીય કલા અને શિલ્પ-રચનાત્મક અનુસર્ણ; વૈદિક બૌદ્ધ ને જૈનની જાનેલી ભારતીય ધર્મનિષ્ઠા અનુસરી. તે તે દેશોમાં વર્ણાશ્રમ પ્રધાન સમાજવ્યવસ્થા રચવાણી; સતીપ્રથા ચાલુ થઈ; દેશ, નગર, પ્રદેશો કે વ્યક્તિઓને ઓળખા, કૌશળી, શ્રીક્ષેત્ર, ચંપા, હારાવતી, મયુગ, કલ્પોગ, કમોજ, ગાંધાર, રાજપુર, વીરપુર, હંદ્રપુર, અમરાવતી, ચંદ્રગુપ્ત, શ્રીમિત્ર, ગંગારાજ, સગર, હરિવંશ, ઈન્દ્રવર્મા ચમાં ભારતીય નામો મળ્યાં. પરંતુ તે જાણી શકો તે વિસ્તારથી સ્પર્શવાનું અહીં શક્ય નથી. એટલે તે પર કેવળ ઊડતી જ નજર નાંખવામાં આવી છે. અને તેમ કરતાં પણ નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્ર ચંપા તો ફરજ રહી ગયું. હવે તેને અવલોકાવો.

ક્રૅન્ચ દિંદી ચીનનો પૂર્વભાગ આજે અનામના નામે ઓળખાય છે. પણ પૂર્વે તે પ્રદેશ બે સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો. ઉત્તરનો ભાગ અનામ તરીકે ઓળખાતો; દક્ષિણ ચંપાના નામે જાણીતો હતો.

ચંપાનું રાજ્ય ત્રણ પ્રાન્તોમાં વહેંચાયેલું હતું. ઉત્તરે અમરાવતી, મધ્યમાં વિજય, દક્ષિણે પાંદુરંગ. અમરાવતી પ્રાન્તમાં ચંપાપુરી અને હંદ્રપુર, વિજય પ્રાન્તમાં વિજયનગર અને શ્રીવિનય ખંદર અને પાંદુરંગ પ્રાન્તમાં વીરપુર અથવા રાજપુર સર્માં મહત્ત્વનાં નગરો આવેલાં હતાં. પ્રાચીન કાળથી પાટનગર તરીકે ચંપાપુરી આગું આવતું હતું.

ચંપાપુરી સાગરકાંઠેથી સાડા ૯ માઇલ છેટે આવેલું હતું. તેની દક્ષિણપશ્ચિમે પર્વતોની દારમાળા હતી. અને પર્વતમાળાની લગભગ ઉત્તરે અને દક્ષિણે વહેતી બે નદીઓ નગરના પૂર્વભાગમાં સંગમ પામતી. નગરની આમપાસ દોઢ માઇલની દીવાલ હતી.

ઉત્તર ભારતમાં પણ એ સમયે ચંપાનું મહાગાન્ય હતું. ત્યાં ખારમા જેન તીર્થંકર વાસુપત્યનો જન્મ થયેલો અને મહાભારતના સમયે દુર્યોધને કર્ણને એ રાજ્યની ભેટ ધરેલી. યુગો પૂર્વે આ ચંપાના વાસીઓ જ પૂર્વપ્રદેશમાં જઈ ચડેલા અને ત્યાં તેમણે વસાવેલા સંસ્થાન અને તેના પાટનગરને પણ ચંપાનું નામ આપેલું.

ચંપાની દંતકથાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચંપાની મૂળ પ્રગ્ન અયોધ્યા અને તેની આસપાસના પ્રદેશ, [ભારતીય ચંપા વગેરે]માંથી જીનરી આવેલો. સમય જતાં તે ચીનની પ્રગ્ન સાથે સંપર્કમાં આવી. અને પ્રગ્નઓ લોહીથી સંકળાઈ ગઈ ને તેમના મિશ્રણમાંથી નવી ચામ પ્રગ્ન જન્મી. તે અને પ્રગ્નઓએ મળીને ઈ. સ. ૧૩૭ માં ચીનની શહેનશાહતને પણ ધૂમવેલી. આમ પ્રગ્ન તરીકે કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર બનવા છતાં ભારતીય સંસ્કારની સતત અસરથી ચંપા ભારતનું જ એક સંસ્થાન બની રહ્યું.

ચંપાની આબોહવા બેજબારી જણાય. ત્યાં ઉનાળો અને ચોમાસું બે જ ઋતુ. આમ છતાં ત્યાંની વિપુલ સમૃદ્ધિએ પ્રગ્નઓને આકર્ષી. ત્યાં વસતીનું સરેરાશ પ્રમાણ ૨૦ થી ૨૫ લાખનું રહ્યું છે.

ચંપાની ભૌગોલિક સ્થિતિ કદબી હતી: ઉત્તરે ચીનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય; લગભગ ઉત્તરે અનામનું મહારાજ્ય; દક્ષિણે નવા-સુમાત્રા-મલય; લગભગ દક્ષિણે કમ્બોજ; પૂર્વે સિયામ. આ બધાં રાજ્યો ચીનને ખંડણી ભરે, પણ તેઓ અંદરઅંદર ત્યારે વિગ્રહ ખેલે ત્યારે ચીનપતિ મોટે ભાગે દૂર રહીને જોષા જ કરે. આ સ્થિતિમાં ચંપાને હંમેશાં અચાવ અને આક્રમણ મોટે સંભવ રહેવું પડતું. એક નાનકડું રાજ્ય છતાં તેનું લશ્કરી બળ જમીન પર ૫૦ થી ૭૫ હજારની ખડી સેના ને સાગરમાં સો નૌકાઓ જેટલું રહેતું.

ચંપાના આદિ નૃપતિ તરીકે મહેશપુત્ર ઉરોગ્ગનનું નામ મળે છે; ને ઉરોગ્ગનની પછી ધર્મરાજે ત્યાં રાજ્ય કર્યોનો ઉલ્લેખ છે. દ્વાપર યુગના ૫૯૧૧ માં (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૭૬૩૫૭) વર્ષે ત્યાં વિચિત્રસગર* નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. [સંભવિત છે કે આ વિચિત્રસગર સગર ચક્રવર્તીનો જ કોઈ વારસ હોય.] પ્રાચીન યુગના આટલા શિલાલેખીય ઉલ્લેખો પછી ચંપાના ઇતિહાસ પર પારો પડે છે અને તે ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં ઊંચકાય છે.

પહેલી સદીમાં ત્યાં શ્રીમાર નામે વચસવી રાજાનું શાસન ચાલતું હતું. ઈ. સ. ૩૩૬ માં વેન નામે એક સેનાપતિએ રાજકુમારોને મારીને ચંપાનું સિંહાસન જૂંટવી લીધું ને ચીન સાથે તેણે વિગ્રહ આપ્યો. એ વિગ્રહે તેનો ભોગ લીધો. તેના વારસોએ પણ ચીન સાથેનો સંગ્રામ ચાલુ રાખ્યો ને વિજય-પરાજયની ઘટમાળ ચાલ્યા કરી. ચોથી સદીના અંતમાં સિંહાસને આવેલો ભદ્રવર્મન કંઈક વિશેષ પ્રકાશ્યો. તેણે ચીનને હાર ખવરાવી. ચંપામાં તેણે એક અદ્ભુત મંદિર જનાવરાવી તેમાં ભદ્રેશ્વરવામી નામે શિવલિંગની સ્થાપના કરી. તે રાજા ચારે વેદોનો નામાંકિત અભ્યાસી હતો.

ભદ્રવર્મનનો પુત્ર ગંગરાજ. તે સિંહાસન તણ રાધું બન્યો ને ભારતવર્ષમાં આવ્યો આવ્યો. તેની પાછળ ચંપામાં આંતરવિગ્રહ યજ્ઞઓ. ચીન સાથેના સંગ્રામે પણ ભવાનકે રૂપ લીધું. એ સંગ્રામમાં ચંપાપતિએ હજારો હાથીઓનો ઉપયોગ કરી ચીનને સખત પરાજય આપવાં કર્યો કરી પણ ચીનાઈ સેનાપતિએ વાંસ, કાચળ અને ચીથરાના સિંહ બનાવી તેમને આગળ ધર્ષા ને એ સિંહોના લયથી લાગવા માંડેલા ચંપાપતિના હાથીઓએ ચોતાના જ સૈન્યનો ધાણ કાઢી નાંખ્યો. ચીને આ વિગ્રહમાં ચંપાને ગ્રંપૂર્ણ પરાજય આપ્યો. ચીનાઈ સેનાપતિએ પંદર વર્ષ ઉપરાંતના મોટા ભાગના પુરુષોની કતલ કરાવીને કરોડોની લૂટ કરી.

* પદ્મસહસ્ર નવશતકાદશે વિગત કલિકલ્પ દ્વાપરવર્ષે શ્રી વિચિત્રસગર—

—વિક્રાન્તવર્મન બીજા (ઈ. સ. ૭૧૦ થી ૭૩૦) નો પો નગરનો શિલાલેખ

મંપાપુરીની બધી જ સુવર્ણમૂર્તિઓ તેણે ગળાવી નાંખી ને તેમાંથી તેને બકી હગ્ગર મથુ સોનું મળ્યું.

પાંચમી સદીના છેલ્લા દશકામાં કુંબોજપતિ જયવર્મને પોતાના એક પુત્રને દેશપાર કરેલો. તે પુત્રે ચંપા પર કાબૂ જમાવ્યો. પિતાએ તેને ચંપામાંથી હાંડી કાઢવા માટે ચીનના શહેનશાહ ઉપર પત્ર લખ્યો. પણ ચંપા તરફથી નિયમિત ખંડણી ચાલુ હોઇ ચીનપતિ તેમાં મંમત ન થયો. તેણે કમોજના બળવાખોર રાજપુત્રને ચંપાપતિ તરીકે કબૂલી લીધો.

તે પછી ચંપામાં ફરી આંતરવિગ્રહ સળગ્યો. અને વર્મનોએ ચંપાનું સિંહાસન કબજે કર્યું. અનુક્રમે દેવવર્મન, વિજયવર્મન, રૂદ્રવર્મન ને રાજવર્મને ચંપાનું શાસન ચલાવ્યું. રાજવર્મન કંઈક તેજસ્વી નીવડ્યો. તેણે રૂદ્રવર્મનના સમયમા બળી ગયેલ બદ્રેશ્વર-મંદિર સમરાવ્યું ને તેને શંભુ-ભદ્રેશ્વર નામ આપ્યું. પણ તેણે ચીનની ધૂંસરી ફગાવી દેવાને ખંડણી બંધ કરી. પગિણાએ ચીને ફરી આક્રમણ કર્યું ને ચંપાને સખત દાર આપી લૂટ ત્વંત્રાવી. રાજવર્મને છેવટે ગુલામી કબૂલી અને તે ચીનનો ખડિયો બની રહ્યો.

તેની પછી તેનો પુત્ર કંદર્પવર્મન ચંપાના સિંહાસને આવ્યો (ઈ. સ. ૬૦૬). તે ખૂબજ શુભવાન નીવડ્યો. પરંતુ તેના અવસાન પછી ચંપામા ફરી આંતરવિગ્રહ મળ્યો ને તેનો પુત્ર પ્રજાસંઘર્ષે તેમાં હોમાઈ ગયો. તે પછી વિક્રાન્તવર્મન, નરવાહનવર્મન, વિક્રાન્તવર્મન બીજો, રૂદ્રવર્મન, પૃથ્વીન્દ્રવર્મન, સત્યવર્મન, ઇન્દ્રવર્મન, હરિવર્મન, વિક્રાન્તવર્મન ત્રીજો, ઇન્દ્રવર્મન બીજો, જયસિંહવર્મન, જયશક્તિવર્મન, ભદ્રવર્મન ત્રીજો, ઇન્દ્રવર્મન ત્રીજો-ચોથો, હરિવર્મન બીજો વગેરેએ અનુક્રમે શાસન ચલાવ્યું. તેમના સમયમા અનામે પણ ચંપા સાથે દુરમનાવટ ખીસવા માંડી ને જનતાના આશિયાણા ચંપાનાં વડાણોને ધગડવા લાગ્યા. આ બધાથી કટાણી હરિવર્મને પાટનગર તરીકે ચંપાને તિલાંજલિ આપી દેશના મધ્યભાગમાં આવેલા સહીસલામતીભર્યા વિજયનગરને પસંદગી આપી.

આ અગ્માના શિલાલેખોથી જણાય છે કે ચંપામાં શંકની સાથેસાથ બૈદ્ધ અને જૈન ધર્મે પણ પ્રચલિત હતા. ભદ્રવર્મન અને ઇન્દ્રવર્મન બીજાએ બૈદ્ધધર્મ અપનાવેલો. ઇન્દ્રવર્મ બીજાએ પોતાના ગુરુ તરીકે નાગપુષ્પ નામે બૈદ્ધ સ્થપિરને સ્વીકારેલ અને તેના ઉપરેશથી અનેક બૈદ્ધ મંદિરો અને વિહારો બનાવરાવેલા.

ઇન્દ્રવર્મન ત્રીજો રાજકર્તાને આવરગક યુરો ઉપગંત વ્યાક્રમ્બ અને વૃદ્ધસંતનો પણ મંપૂર્ણ અભ્યાસીર હતો.

ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં વિક્રાન્તવર્મન ચોથો ચંપાના સિંહાસને બેઠો. તેના મમયમાં આંતરવિગ્રહ અને અનામના દુમત્તાઓએ ચંપાને નિર્ભેજ બનાવ્યું. ૧૦૬૮ માં રૂદ્રવર્મન ચોથો સિંહાસને આવ્યો. તેના મમયમાં અનામપતિએ ચંપાને સખત દાર આપી લૂટ અને કનલ

૧ વિહારો દેવકુલે હૌં હૈ જિનસાધુસોલગો । રાજનાર્થ ધનુસ્તે તામ્હિ પ્રગ્ગાઃપ્રગમ ॥

દુઃખાનગોવ સંગતિતલુ પન્ડુ શોખન્તુ રાગ્યાઃ વ્રતમન્થાદે ।

પરમ મૂર્તિચિતિ મોગાગર્વ પ્રાપ્તિજિનાર્થ મનસુમેન ॥

—સા. ૨૧૧૧ ૭૧૧ નો ખાનુસનોશિલાલેખ

૦ મિત્રાવપદ્મક જિનેન્દ્રવર્મિન્દ્રાજિના અપરગેરોધ ॥

માર્યાન દર્શનાનરહસીનઃ પાટિન્દ્ર પૂર્તોવનિ સન્દર્ભિનામ્ ॥

સા. સંવત ૮૪૦ નો ચો નગરનો શિલાલેખ

અંધાવી. રૂદ્રવર્મનને તેણે પોતાના રથ સાથે બાંધ્યો. આ રીતે અંધાએ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકેનું ગૌરવ ગુમાવ્યું.

પરંતુ રૂદ્રવર્મનનો વારસ હરિવર્મ ચોથો મહા તેજસ્વી નૃપતિ નીવડ્યો. તેણે અનામ અને કંબોજનાં સૈન્યોને સખત હાર આપી અને આંતરવિગ્રહને સખત હાથે દબાવી દીધો. બાગી પડેલી અંધા તેણે ફરી વશીવી, અને હજારો નવાં દેવમંદિરો બનાવરાવ્યાં. આ રીતે રાજવર્મનું પાલન કરી વૃદ્ધાવસ્થામાં તે સંન્યાસી બન્યો. તે મરણ પામતાં (ઇ. સ. ૧૦૮૧) તેની યોદ્ધા રાણીએ તેની પાછળ સતી બની.

આર્ય માતૃપિતાનાં પ્રેતાન પશુ આર્ય જ નીવડે છે. હરિવર્મના મરણ પછી તેનો બાલપુત્ર જયધન્દ્રવર્મન અંધાના સિંહાસને આવ્યો. પરંતુ તેને જણાયું કે શાસન ચલાવવા માટેની પૂરતી યોગ્યતા તે હજી નથી કેળવી શક્યો. તેણે તરત જ સિંહાસન તજવાનો નિર્ણય કર્યો અને પ્રજાની સાથે મળીને તેણે પોતાના કાકા પરમ બેઘિસરને માઠી રીતે દરવા વિનંતિ કરી. તે વિનંતિને સ્વીકાર થતાં જયધન્દ્રવર્મને શાંતિથી વિદાય સાધ્યો અને રાજકર્તાને ચોખ્ખા ગુણો ખીલ્યા. તે પછી તેને સિંહાસન પાછું સંપાત્તાં તેણે લોકાત્તર નૃપતિ સમું શાસન ચલાવ્યું.

તેના વંશજોએ કંબોજની સાથે મળીને અનામને હરાવવા નિર્ણય કર્યો. પરંતુ અનામે કંબોજ-અંધા બંનેને હરાવ્યાં. અંધાએ જેવટે નમતું તોડ્યું. આ વિશ્વાસપાતથી કંબોજનું પતન થયું. તે તેણે અંધાપર આક્રમણ કરી તેને હરાવ્યું ને લૂટ્યું.

પરંતુ ૧૧૪૭ માં અંધાના સિંહાસને આવેલા જયધરિવર્મન મહા તેજસ્વી વીર નીવડ્યો. તેણે અનામને અપાતી ખંડણી બંધ કરી. અનામની સેના અંધા પર ચડી આવતાં તેને તેણે સખત હાર આપી. ખીજાવલા અનામરાજે અંધામાં આંતરવિગ્રહ જગેર્યો પણ હરિવર્મને તે લોખંડી હાથે દાબી દીધો. તેણે અંધાને સુખવસ્થા બક્ષી ને સૈંકડો મંદિરો બંધાવરાવ્યાં. તેની પછી આવેલા જયધન્દ્રવર્મ સાતમાએ કંબોજને હરાવ્યું પરંતુ એ હારનો બદલો વાળવાને કંબોજે જયધન્દ્રવર્મન આક્રમાના સમયમાં લયંકર આદમણ કર્યું ને અંધાને સંપૂર્ણ હાર આપી તેને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું, ને શાસક તરીકે પોતાના સરદારો નીમ્યા. પરંતુ સરદારો સ્વતંત્ર થઈ પડતાં ફરી વિગ્રહ મળ્યો અને કંબોજે પોતાના ઢોંગલા સમાધન પતિને અંધાનો રાજા બનાવ્યો, પણ અનામને કંબોજની આ રમત ન રુચેતાં અંતે મૂળ રાજવંશનો પુરુષેશ્વરવર્મન નામે વારસ ૧૨૨૬ માં અંધાના સિંહાસને આવ્યો.

આ અરસામાં જંગીજખાનના મેંગોલ વારસોએ ચીનને જીતી લતાં કુખ્લાઈખાન ચીનનો શહેનશાહ બન્યો. તેણે અંધાના શાસન પર દેખરેખ રાખવા બે સૂબા નીમ્યા. અંધાનું નવજયધન્દ્રવર્મન અચ્ચારમાએ તો તે સૂબાને માન્ય રાખ્યો પણ યુવરાજ હરિજિતે તેમને સતાવીને હાંકી કાઢ્યા. કુખ્લાઈખાને સેના મોકલી પણ ઇન્દ્રવર્મન-હરિજિતે સૈન્યને તોળા પોકરાવી. ખાને આ કાર્યમાં અનામની મદદ માગી પણ તે ન મળતાં તે કંટાળ્યો. જેવટે જયધન્દ્રવર્મને તેને બેટ-સોગાદો મોકલી મનાવી લીધો.

તે પછી હરિજિત જયસિંહવર્મન ચોધાનું નામ ધારણ કરીને અંધાના સિંહાસને આવ્યો. તેણે ચીનને અપાતી ખંડણી બંધ કરી. અને જવા જતી મેંગોલ સેના બે-અંધાના કિનારો પર પગ મૂકે તો તેના સાથે વિગ્રહ બેલવા પહોંચે તેવાર થઈ ગયો. તેણે મંદિરો સમંર્યાં

ને રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા સ્થાપી. તે પછી તેણે અનામને અપાતી ખંડણી પણ બંધ કરી. પરંતુ અનામનો શુદ્ધ રાજવી દેવાધિદેવ ચંપાનાં દેવમંદિરોની જગ્યાએ આવતાં તેણે તેની એટલી આગતાસ્વાગતા કરી કે દેવાધિદેવે તેને પોતાની પુત્રી પરમેશ્વરી પરણાવી. આમ એશિયામાં ચંપા કરી એક વખત પ્રકાશી બિઝનું.

પરંતુ જ્યમિદહર્મનના વારસો અનામ સાથે વધારે ઉઘ ખનવા જતાં અનામે બપંદર આક્રમણ કરી ચંપા છૂટી લીધું ને ત્યાં પોતાનો સૂર્યો નીચ્યો. તેમાંથી આનન નામે એક સૂર્યો સ્વતંત્ર બની ગયો ને તેણે ચીન અને અનામ બંનેને ખંડણી આપવી બંધ કરી. ચંપાને તેણે ઉત્તરિના આમને મૂક્યું.

ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં ચીને મેંગોલોનો દરાર્યા ને હોંગ વુ ચીનનો સમ્રાટ બન્યો. તેણે સામ્રાજ્યને વ્યવસ્થિત અનાવ્યું, ચંપા અને અનામને તેણે ચંપાથી ગ્રહેવા શિખામણ આપી. પણ ઉઘ ચંપાપતિએ અનામ ને કંબોજ પર આક્રમણ કરતા રહ્યા ને અંતે ૧૪૭૧ માં અનામપતિએ ફોદ લાખના બૂદ્ધ અને એક લાખના નૌકાદળ સાથે ચંપાપર આક્રમણ કર્યું ને ચંપાને મખત શિક્ષત આપી. ૬૦૦૦૦ ચંપાવાસીઓની કતલ કરી તેણે ચંપાને લૂટ્યું ને તેનો મોટો લાગ અનામમાં ભેળવી દીધો.

આ પ્રમંગે ચંપાના કેટલાક રાજકુમારો દક્ષિણમાં નાકા અને ત્યાં તેમણે ચંપાનું નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અનામે એ ચક્ષાવી લીધું. પણ ઉત્તરના પ્રાન્તો પાછા મેળવવાને તે રાજકુમારોએ આક્રમણ કરતાં અનામે ભયાનક આક્રમણપૂર્વક તેમનું બધું બળ તોડી નાંખ્યું. ઉત્તરે ૧૮૮૨ માં છેલ્લો રાજા કંટાળીને કંબોજ ચાડ્યો ગયો ને ચંપા અનામમાં ભળી ગયું.

આ રીતે મુગો પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવેલું ભારતનું સમૃદ્ધિશાળી ગંરથાન કેન્દ્ર દિંદી ચીનનો એક લાગ બની ગયું.

ચંપાની સમગ્ર વ્યવસ્થા જોતાં તેને ભારતના એક અંગ તરીકે જ ઓળખાવી શકાય. ભારતીય પ્રથા પ્રમાણે ત્યાં મન્યની આવક સુખ્યત્વે જમીન-મહેસૂલ પર આધાર રાખતો. સારા વર્ષે મહેસૂલનું પ્રમાણ ઉપજતો ૬ ને મામાન્ય વર્ષે ફોદ લાગ જેટલું રહેતું. મનુ, બાર્ગવ ને નારદની સ્મૃતિ અને કામદૃષ્ટીય નીતિસાહે પ્રમાણે ત્યાં ન્યાય ચૂકવાતો. વર્ણાયમ વ્યવસ્થા અને સત્તાપ્રથા પ્રચલિત હતી વર્ણાન્તર લગ્નો પર પ્રતિજ્ઞ મુદાવરો, યરગુ કેટલાક પ્રમંગોમાં બાદાણુ-ક્ષત્રિય લગ્ન થઈ જતાં તેમાંથી બાદાણુ-ક્ષત્રિય નામે નવી જાતિ સ્થાપવામાં આવી છૂટાછેડા પર પ્રતિજ્ઞા હતો, પણ શુદ્ધ વર્ગમાં તેવા પ્રમંગો ચક્ષાવી લેવાતા. કલા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય પર ભારતવર્ષની મપૂર્ણ છાયા હતી માહિત્ય, કોશ, વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય ને ધર્મશાસ્ત્રના અમગધવ પ્રાચીન ભારતીય મન્યો ત્યાં પ્રચલિત હતા. શિવપૂજન ત્યાં વિશેષ પ્રમાણમાં થતું પણ સાયોસાય વિષય બહા, બુદ્ધ, જિન વગેરેને પણ સ્થાન હતું. જ્યોતિષ પર રાજા-પ્રમંગો શ્રદ્ધા હતી. પૂર્વજન્મ અને કર્મનાં ફળ એ બંને મંદૃતિનાં મૂળમૂલ તત્ત્વો હતાં. ઇન્દ્ર, વરુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, કુબેર, અગ્નિ, વાસુકી, સરસ્વતી, વનાન્તેશ્વર, મંદર, પ્રણવેશ્વર વગેરે દેવો પ્રત્યે પણ ભક્તિ દર્શાવાતી. મિદ્ધ, યુર, વિદાધર, મારણ, વક્ષ, ગાંધર્વ, અપ્સરા વગેરે ઉચ્ચ કક્ષાની અને અસુર, દાનવ, દૈત્ય, ગણેશ, પ્રેત, પિશાચ વગેરે નીચે કોટિની દેવજાતિઓ ગણાતી. સ્વર્ગનાં નામોમાં શ્વેતોક, હર્ષશ્વેતોક, શુદ્ધવર વગેરે વપરાતાં ન્યારે, નરકનાં નામોમાં રોદ્ર, મહારોદ્રવ, અતીચો વગેરે પ્રચલિત હતાં.

જ્યોતિષી કે કર્મચોગી ?

૫૬૭

‘મહારાજ, આ લગ્નમાં જન્મેલું બાળક પૂર્ણ રાજયોગ લઇને જન્મે છે અને એક ચક્રવર્તી સમ્રાટ થવાની આશા આપે છે.’ રાજ-જ્યોતિષી વિદ્યાનંદ બોલ્યા.

‘શું કહો છો વિદ્યાનંદ !’

‘હા મહારાજ, કંઈ લગ્નમાં ચંદ્ર અને ગુરુની મુંદર મુનિ અને તુલાનો ઉચ્ચનો શનિ શું એકો પ્રબળ હોય છે ?’

કંઈક વિચારી મહારાજ બોલ્યા, ‘પરંતુ આ લગ્નમાં જન્મનાર બાળક જે દરિદ્રને ત્યાં જન્મેલું હોય તો પશુ ચક્રવર્તી સમ્રાટ ભવિષ્યમાં થશે એમ કહેવાની દિમગ તમે કરી શકો છો વિદ્યાનંદ ?’

‘હા મહારાજ, પરંતુ એ ચક્રવર્તી ચર્મ પછી રાજપદનો ત્યાગ રચેછાએ કરે તો તે ખીછ વાત છે.’

‘વાર, પ્રધાન અમારૂં, રાજ્યમાં સર્વ જગ્યાએ આજે પ્રાતઃકાળમાં ‘જન્મેલું બાળક કાણ છે તેની તપાસ કરાવો.’

‘વાર, મહારાજ, પરંતુ જો એ બાળક ભવિષ્યમાં ચક્રવર્તી સમ્રાટ ને થાય તો વિદ્યાનંદ શું ખુલાશો આપશે તેની કલ્પના અત્યારે હું કરી શકતો નથી.’

વિદ્યાનંદ કંઈક ઉત્તેજિત થઈ બોલ્યા, ‘મહારાજ, વિદ્યાનંદ જ્યોતિષી હોવા ઉપરાંત બ્રાહ્મણનો પુત્ર છે એ ધ્યાનમાં રાખજો અને અસત્ય ભાષણમાં તે આનંદ માનતો નથી એ વાતને લધારે સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી.’

સભા વિસર્જન થયા પછી નગરમાં એ બાબતની ચર્ચા ફેલાઈ ગઇ.

૨

‘મહારાજ, સમસ્ત રાજ્યમાં તપાસ કરતાં પશુ, એ લગ્નમાં જન્મેલું બાળક મળ્યું નથી.’

‘એ મહાન આશ્ચર્યની વાત છે.’

‘નાં મહારાજ, આશ્ચર્યની વાત નથી. તમે એ બાબતમાં ખીજા રાજ્યોમાં પશુ તપાસ કરાવી શકો છો.’

‘તેમાં લાભ શું થશે ?’

કંઈક ચંચીને વિદ્યાનંદ બોલ્યા, ‘હા મહારાજ, ચક્રવર્તી સમ્રાટ તો જગતમાં આપો-આપ જાહેર થઈ જશે અને એમાં આપણી તપાસનો કંઈ અર્થ નથી.’

૩

પચેનંદ પ્રદેશમાં મહારાજ પુરુનાં પિતાના દરબારમાં થયેલો આ સંવાદ કંઈક અંશે ભાવિની આગાહી આપેલો હતો. કેટલાયે સભાજનોએ એ બાબત પર પોતાની હુદ્દિ અને તર્ક ઢોઝ્યા. પરંતુ કાંઈ પશુ એમ કલ્પી ન શક્યો કે ચક્રવર્તી સમ્રાટનો જન્મ ક્યાં અને

ક્યે રથજે થયો હતો. એ વાતને વર્ષો પીતી ગયાં અને એક દિવસ સભામાં મહારાજ પુરુ (જેઓએ પિતાના મૃત્યુ પછી રાજપદ લીધું હતું) બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, તમારી કાષેલી આગાહીનાં કંઈ પણ લક્ષણો જણાતાં નથી. મહારાજ મગધરાજ કંઈ અશ્વમેધ કરે એવું લાગતું નથી.'

વિદ્યાનંદ કંઈક દસીને બોલ્યા, 'મહારાજ, દવે કેવળ ત્રણ મામની અવધિ છે. તમને પ્રત્યક્ષ થશે એ ચક્રવર્તી પુરુષ!' વિદ્યાનંદનું વાક્ય પૂરું ન થયું ત્યાં તો એક યુવક આવ્યો બોલ્યો, 'મહારાજ, યતોની વિકટવાદિનીએ પારસ દેશને પદ્મસિત કીધો છે અને ગાંધારરાજ પણ શરણે થયા છે.'

'શું કહે છે?'

'હા મહારાજ, પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશના મહાત્મ્યો રવેશની રક્ષા માટે એક પછી એક પોતાનું અલિદાન આપતાં જાય છે, પરંતુ એ સેનાપ્રવાદને અટકાવવાનું સામર્થ્ય મહાત્મ્યોમાં ક્યાંથી હોઈ શકે?'

સમસ્ત સભામાં શાંતિ પ્રસરી ગઈ. થોડી વારે મહારાજ પુરુ બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, શું આ જય ભારતવર્ષ પર પણ આવી રહ્યો છે?'

'હા મહારાજ, પરંતુ યવનસમ્રાટ ચંદ્રગાગને ઝોળગી ચક્રશે નહીં!'

'તો શું વિતસ્તાને ઝોળગી આપણા રાજ્ય પર આક્રમણ કરી મહાના પામશે?'

'હા મહારાજ!'

'તો પછી એ આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવો વ્યર્થ છે?'

'શું કહો હા મહારાજ! પ્રતિકાર તો અવરૂપ કરવો જોઈએ. ક્ષત્રિય રાજના રાજ્ય માંથી યવનાધિપ યગર યુદ્ધે જાય એ તો લલ્લજનક કહેવાશે. ભવિષ્યની પ્રજામાં એ કંઈક ક્ષતિમા મહારાજ પુરુ અને વિદ્યાનંદના લગાટે મવારી ન જોઈએ!'

'હા મહારાજ,' ક્ષત્રિયોનો સમુદાય બોલ્યો બોલ્યો, 'ધન્ય વિદ્યાનંદ!'

૪

'મહારાજ, તક્ષશિલા-નરેશ આંકિએ યવનાધિપનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે. અને યવન-સેના લોમવેગથી વિતસ્તાના કાંઠા તરફ જઈ રહી છે.'

'સેનાપતિ, આપણી સમસ્ત સેનાને તૈયાર રહેવાની વ્યવસ્થા કરજો. હું ચોતે પણ સેના શિબિરમાં આવું છું.'

'વાર મહારાજ, આપણા ક્ષત્રિયો યુદ્ધને માટે પજા જ આતુર છે.'

મહારાજ પુરુ રથમાં બેસી સેનાની તરફ જવા નીકળ્યા. એક ધોડેસ્વાર યુદ્ધના વેશમાં સજ્જ સામો મળ્યો. મહારાજ તેને પ્રથમ ઝોળખી ન શક્યા. જ્યારે તે પામે આવ્યો ત્યારે મહારાજ અમક્યા અને બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, શું તમે આ વેશમાં?'

'હા મહારાજ, વિદ્યાનંદ આક્રમણનો પુત્ર છે પરંતુ માતાની રક્ષા કરવા માટે પ્રત્યેક પુત્રે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરાજય જાણે થાય, પરંતુ વિદ્યાનંદના મન દેહ પરથી જ યવનોના અશો જઈ શકશે. મારા સર્વે આજ્ઞા મિત્રો તમને સેનામાં સંભોળી સજ્જ મળશે.'

મહારાજ કંઈક દસી બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, આ યુદ્ધમાં જાણે પરાજય થાય, પરંતુ ત્યાર પછી ભારતભૂમિનું શું?'

‘મહારાજ, ચિંતા ન કરો. એક સાક્ષ્યતા પરાક્રમથી એ યવનસામ્રાજ્ય જોતજોતામાં છિન્નભિન્ન થઇ જશે. મહારાજ, એક ચક્રવર્તી પછી બીજો ચક્રવર્તી થશે કે નહીં એ તો આપે પૂછવાની એટા કીધી ન હતી.’

વિદ્યાનંદે એક હાસ્ય કીધું અને મહારાજ પુરુ એ હાસ્યનો મર્મ ઉકેલી ન શક્યા.

૫

યુદ્ધમાં યવન-સમ્રાટની ફૂટનીતિ અને યુદ્ધકુશળતાએ ભારતીય સેનાની વીરતાને આંખો પોંડી અને મહારાજ પુરુ ખંદી થઈ યવનાધિપનો આદર પામ્યા. યવનસેના આગળ વધવા લાગી. વિદ્યાનંદનું શું થયું તે બાજત પર મહારાજે તપાસ કરાવી. ખબર પડી કે એક કુટિરમાં વિદ્યાનંદ ચાપલ અવસ્થામાં પડ્યા હતા. મહારાજ સત્વર ત્યાં ગયા. મહારાજને જોઈ વિદ્યાનંદે પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી.

‘વિદ્યાનંદ !’

‘યવનાધિપતા સામેત પુરુ, હું એક યવનતા ભૂતપત્નું મુખ જોવા નથી માંગતો !’

‘પણ સાંભળો તો ખરા !’

‘શું સાંભળે ? યવનોના હાથે રક્તરંગિત મહારાજ પુરુનો મૃતદેહ મારે મારે વધારે ચૌરવનો વિષય થતો. પરંતુ ઓહ ! આ તો સહન થતું નથી !’

‘પણ તમે આ મહારાજમનું ભવિષ્ય બાખ્યું હતું પછી એમાં ગ્લાનિ શાની ?’

‘ગ્લાનિ ! પરાજિત પુરુ ! વિદ્યાનંદે પરાજય બાખ્યો હતો પરંતુ તને અકર્મણ્ય રહેવા કહ્યું ન હતું. યુદ્ધમાં જય-પરાજયની સમરથા કરતાં તારા પાછલા વર્તનથી મને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઇ છે. શું યવનરાજને સહાયતા આપી વધારે નીચતા બતાવવાની શુદ્ધિ તને વિદ્યાનંદે આપી હતી ?’

મહારાજ ચૂપ હતા. વિદ્યાનંદે આવેરામ બેઠા થઇ જવાથી એમના વજ્રોના ટાંકા તૂટી ગયા અને રક્ત વહેવા લાગ્યું. વેદોએ ઉપચાર કરવા માંડ્યા. પરંતુ વિદ્યાનંદે જોડ્યા, ‘રહેવા દો એ ઉપચારને ! હવે આ ભૂમિ પર મારે કર્તવ્ય પૂરું થઇ ગયું છે. પર્વતેશ્વર પ્રભુ, હજુ પણ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું હોય તો સત્વર મારી દરિયા દૂર થા.’

મહારાજ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા. યવનાધિપને આગળ વધતાં જોઈ ભારતના બીજા નેપો બળભળી ઊઠ્યા. પરંતુ યવનસેનામાં વિદ્રોહનાં ચિન્હો જણાવાથી યવનસમ્રાટને ચંદલાગાને તીરેથી પાછા ફરવું પડ્યું.

વિદ્યાનંદના મૃત્યુએ સમસ્ત પંચનંદ પ્રદેશમાં શોક ફેલાવી દીધો. મહારાજ પુરુ વિદ્વિષ્ઠ થઇ ‘મયા અને એ ત્રણ વખત આત્મહત્યાની એટા પણ કીધી. મહારાજના ઉન્નતામાં એકજ વાતનો ઉપયોગ હતો, ‘શું વિદ્યાનંદે મારો શ્રી ખૂંચવો લીધો ? ના, ના, હું યવનાધિપને બતાવી આપીશ કે પુરુ કાચર નથી અને મરતાં જાણે છે !’

મહારાજે એક રાત્રિના અંધકારમાં દૂરથી અવાજ સાંભળ્યો.

‘હું આજે વિદ્યાનંદ દેવ’ જોડતા પર્વતેશ્વર પુરુ ક્યાં ગયા તેનો ઉકેલ હજુ પણ થયો નથી.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન

૩

બિન-ગોર સામ્રાજ્ય

પ્રાણસંકર બેરી

અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય—યુદ્ધ બાદ બ્રિટિશ માનસમાં એક પડોડો થયો અને જનાબદાર ગજરતન જન્મ પામ્યું કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વતંત્ર બંધવામાં આવ્યું તે પછી ખીલે પડ્યો ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ બાદ આવ્યો અને તેમથી પ્રજાસંઘનું મર્જન થયું આમ છતાં આજે આજે સામાન્યનો હું ભાગ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જ છે, કેવળ હું ભાગ બ્રિટિશ પ્રજાસંઘ છે

આજે પશ્ચિમની અંતરિક્ષાને વરેલા સંધાનો બો બ્રિટિશ ગોગ રક્તવાળી સમુદ્ર પાર વમતી પ્રજાઓ યુનિયન જેડ હેડના સ્વાતંત્ર્ય માણે છે પણ ગેંગ્વેદની દીવાલે અન્ય પ્રજાઓને તો આધિનતા વચિતે જ નાખેન છ બ્રિટિશ માનસ મરેક સંસ્થાનેનો વિચાર રૂઝતા એક દિશાએ નયરે ? ત્યારે બિન-ગોરા દેશો પ્રતિ દષ્ટિ દળતા તે જીનગી જ દિશાએ વહે છે મો પ્રજાની નીતી નોખી નોખી છે એમનું અમૃત ખીજાને માટે અનુત લેખાય છે, એકને માટે સ્વાધીનતા પ્રાણવાયુરૂપ લેખાય છે, તો ખીજાને માટે ગુલામી આદરૂપક મજબૂતામાં આવે છે

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ગ્રેટબ્રિટન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગૌરાઓને બારે અગત્ય આપે છે જ્યારે લિન્ડ, આફ્રિકા અને અમેરિકાની વિવિધવર્ણી પ્રજાઓને ચૂસવા-નિચોવવા છતાં, તેઓને અંગે અમૃદ્ધ થતા છતાં ગૌરુ સ્થાન આપે છે એ સંસ્કૃતિ બિન-ગોરા સામ્રાજ્યમાં થતી કલેઆમો અને નોકરસાહીના અન્યાયો રાસનો માટે જવાબદાર છે એક નદી પહેલાં યુવાળીનો કાપડો ગદ થયો છે પણ તેનો ખરો લાભ ગોરાઓને જ મળ્યો છે બિન-ગોરી પરાધીન પ્રજાઓમાં—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખૂરી, કાળી, પીળી, રાતી પ્રજાઓમાં યુનાનોના નિનામ તો નથી થતા પણ સંસ્કૃતિને નામે ગજારી યુનામી તો નમો નાચ કરી ચ્હી છે

ગોરી પ્રજાઓએ અભિમાન, અમદિલ્લખના અને અનાતિ વડે બિનગોરી પ્રજાઓને કાંઈ સ્થળે નક્કી કરી છે, કાંઈ સ્થળે તેઓને અગ્રગાદી છે, તો કાંઈ સ્થળે નિર્જીવ અને નિસ્તેજ બનાવી છે બ્રિટિશ બિન-ગોરા સામ્રાજ્યનો આ ઇનિદાસ ગૌરવગરો નથી એ તો ચેરી, લુચ્ચાઈ, છળકપટ, કડી ફરતા સ્વાયંભાષ્ટ અને અમાનવતાના કુખ્યોથી પૂષ્ટે પૂષ્ટે કુપુપિત થયેનો કાળો ઇનિદાસ છે અંગ્રેજ ઇનિદાસમરોથી પણ આ જીવનન મતનો અસરીકાર ફર્ક રાડતો નથી

સોમશી સદીમાં મેસેચુસેટ્સ મે કોલોની સ્થાપના અંગ્રેજ પોલિમોસી રેડ ઇન્ડિયનોની કલક ક વામાં હૃદયનો જગએ ક્ષોભ ન અનુભવના દરેક નાસ્તિકાને સહાયક કયા પ્રજાએ તેઓને આદેશ આપ્યો છે એમ તેઓ લેખના 'મેસેચુસેટ્સ દીમટીકન સોમાયટી' તરફથી

મંજીરના કરનાર મી. અંડરહીલ લખે છે કે, "તેઓ-રેડ ઇન્ડિયનોનાં યાજ્ઞો બાળી નાખીને, હોકરોઓનાં ખૂન કરીને અને લવંકર કાપાકાપી ચલાવીને, અમેને આ કાર્ય માટે પ્રશ્ન-વાણીમાંથી સંપૂર્ણ પ્રકાશ મળ્યો છે, 'એમ ભક્તિઅર્થે મરે ઉત્તરતા.'"

ધર્મના બધી તરીકે હોમાયલ રેડ ઇન્ડિયનોની હિંચકારી કલેઆમ બારે ત્રાસજનક હતી; પરંતુ પ્રશ્નના પનોતા અંગ્રેજો તો એ જ ઠંડી અમાનુષતાને પ્રભુકાર્ય ગણી આનંદ માણતા હતા. નામાંકિત ઇતિહાસકાર મી. લેન્ડર્ટ લખે છે: 'તેઓ (રેડ ઇન્ડિયનો) આગમાં શેકાતાં, તેમના શરીરમાંથી નીકળેલા રક્તના ઘોષ વડે એજ આગ જોલવાતાં તેમાંથી પ્રસરતી ભયાનક દુર્ગંધ-એ દરેક હૃદયને કંકળાવે એવું હતું. પણ આ વિગત એક મીઠા યમ લેખાતો અને તે માટે તેઓ (અંગ્રેજો) પ્રભુસ્તુતિ કરતા.' કલેઆમની એ વાત સાંભળી એક મથહૂર ખ્રિસ્તી પ્રચારક રેવ. મંધરે "૬૦૦ જંગલી આત્માઓને તે દિને નરકમાં પહોંચાડવા માટે" પ્રશ્નનો આભાર માન્યો હતો.

આ બ્રિટી-અંગ્રેજ વસાહતીઓએ ઉપરોક્ત માનસ છેક અઢારમી સદીના અંત સુધી ટકાવી રાખ્યું હતું. તેઓ મૂળ વસતીનું નિંદન કાઢવાની એકે તક જવા ન દેતા. ઇંગ્લાંડના રાજ્યને 'પ્રભુ અને સ્વામી' તરીકે સ્વીકારનાર દેશી પ્રજાઓ પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખ્યું તે સંબંધમાં એક અમલદારનું સૂચના આપતાં જનરલ જેકી આરુદરેટ લખેલું, "શિતળાના ઘરડોઓની કામળો વડે ઇન્ડિયનોને તું રોમગસ્ત કરે તો ધણું સારું. આ આપરૂપ દોમનું નિંદન કાઢવાની તું ફાવે તે રીત અજમાવજે. તેમને ફૂતરાઓના શિકાર પનાવવાની તારી મોજના અમલમાં આવે તો હું જાહ રાહ ચર્મસ."

પહેલાં બેસાં વર્ષમાં બ્રિટિશ પ્રજાએ રેડ ઇન્ડિયનોનો જીવન-શિકાર કરાવ્યો હતો. બાંધીનાં બેસાં વર્ષમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ, બ્રિટનની વેપારી નીતિ અને અર્થશાસ્ત્રે રેડ ઇન્ડિયનો, બાન્ડુ, મેઓરો અને બીજા મૂળ પ્રજાઓનાં જીવન-વિલાસ કર્યો, કુટુંબો છિન્ન-છિન્ન કર્યો, જમીનો લૂંટી અને દાંડણ શોપણ કર્યું. સુત્રામીયુગ પૂરો થયાં એક સદી વીતી ગયા છતાંયે આ લોકોની દશા ગુસ્તામ જેવી જ રહેવા દેવામાં આવી છે. ગોરાવાદે વાલી-પણાના દાવો હેડળ દાવપેચ રચ્યા છે. શોપણની ભાવનાએ રક્ષણ આપ્યું છે, અને વેપારની ઇચ્છાએ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો છે, મૂળ પ્રજાઓ આજે અસહાય-અરાક્ષિત નિસ્તેજ બની છે અને તેઓ ધણે રથજે તો રક્તહિન હાડ-આમણતું માળખું બની ગયેલ છે.

કેનેડામાં ઇન્ડિયનો અને એરક્ટોમે મગી આશરે સવા લાખની મુખ્યા છે. ત્રણસો વર્ષનાં ગોરા શાસન છતાં અને પોલિયોસો વર્ષનાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય છતાં ઇન્ડિયનો હજી રાજદારી દષ્ટિએ સગીર બાળક જ રહ્યા છે. તેઓને માટે વસવાટ-વ્યાપારનાં ગોરા લોકોથી દૂર વિવિધ 'ગેઝર્મ્સ' રખાયાં છે; તેઓ પ્રતિદિન સપાટાબેર ધસાતા જાય છે. આજની પરિસ્થિતિ બોતાં તે પ્રજાઓનું કેનેડામાં ઘણું આશુખ્ય કે સમાન નાગરિક તરીકેનું ભાવિ સંભાવીલ છે. કેનેડાની કુલ એક કરોડ ઉપરાંતની વસતીમાં તેઓ સોમા ભાગના રહ્યા છે. એરટ્રેલિયાનો ઇતિહાસ તો ગોરાઓની પાસવતાનો કુટિલ ઇતિહાસ છે. દેશી પ્રજાની જમિ અને રહેણાંજ લૂંટી લેવાતાં લાખો દેશીઓ સ્વર્ગે સિધાગ્યા છે. જેઓ બાકી રહ્યા તેઓના મોટા ભાગને ગોરાઓનાં દોંએ આ પૃથ્વી પરથી અદરેક કર્યો છે. આજે ત્રીજા લાખ ચોરસ માઇલના પ્રચંડ વિસ્તારવાળા ખંડમાં જવલેજ કાષ્ટ દેશી નગરે ચડે છે.

ટાસ્માનિયાનો છેલ્લો દેશી ખયાલ વર્ષ પૂર્વે અવસાન પામ્યો. વીક્ટોરિયા અને ન્યુ સાઉથ વેલ્સમાં ૨૦૦૦ થીયે ઓછા દેશીઓ રહ્યા છે. બીજાં રેટોમાં નજેવી મૂળ પ્રજાઓ નિર્જન જાડીઓમાં પશુની જેમ લટકે છે, પણ ગોરા સંસ્થાનના વિસ્તાર સાથે તેઓ પણ મરણને શરણુ થશે. આ ખંડની કુલ ૬૫ લાખની વસતીમાં આજે દેશીઓ વીશ હજાર કરતાં પણ ઓછા છે, અને તેમાં પણ સંપૂર્ણ દેશી રક્તવાળા લોકો તો લાભેજ નજરે મળે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના દેશીઓના ઇતિહાસ સ્વભાવે ગોરાઓના સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરાવ્યો. ગોરાવાદે તે પ્રજાને નક્કરી કરી. આજના સફેદ ઓસ્ટ્રેલિયાએ શેષ રહેલા દેશીઓને પણ ગુલામ રાખ્યા છે. તેઓ પણ કેનેડાના ઇન્ડિયનોની જેમ અનામત 'રીઝર્વ્સ' માં રહે છે. આવતાં વીશ વર્ષોમાં જમીનના મૂળ માલિકોની આ અંતતિ ખંડના દર દરના લાગભાજ માત્ર નજેવી જેવામાં આવશે.

ન્યુઝીલેન્ડના મેઝોરી લોકોનો ઇતિહાસ ઓસ્ટ્રેલિયાના દેશીઓ જેટલો કડુજી નથી. આમ છતાં તેઓની વસતી તો ઘટીજ રહી છે. દેશના કુલ એક લાખ ચોરસમાઇલના ક્ષેત્રફળમાં અને સાડા ચઢે લાખની વસતીમાં મેઝોરી લોકો લગભગ ૭૦૦૦૦ છે. મેઝોરી લોકોએ જૂતકાળમાં ગોરા આક્રમણકારો સામે યુદ્ધો ખેલ્યાં છે. પણ પછીથી આ પ્રજા કાયદાપ્રેમી અને ખ્રિસ્તી બની ગઈ. પરિણામે આ પ્રજા ઓસ્ટ્રેલિયાના દેશીઓની જેમ હમેશાને માટે શૂંસાર્ધ તો નહિ જાય એમ મનાય છે. આ પ્રજાએ પોતાનાં-શુદ્ધિબળથી ઘણી પ્રગતિ કરી છે. તેણે પોતાની શક્તિથી રાજદ્વારી વિકાસ પણ સાધ્યો છે. ન્યુઝીલેન્ડની પાલ્મિન્ટમાં તેમના ચાર ચૂરેલા સભાસદો બેસે છે અને તેમાંથી પ્રધાનમંડળમાં પણ એક સભ્યને સ્થાન અપાય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં રાજાજ્ય માણુનાં ચારે સંરચાનોમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિસ્સો અનોખો છે. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા કે ન્યુઝીલેન્ડની જેમ અલોની સર્વે દેશી પ્રજા ધડીને શાશ્વત અવસાનની આક્રમક નયી ધેરાઈ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના કાળા પંથને જે કે દ. આફ્રિકાની જુથમેન અને હોટેન્ટોટ પ્રજાઓને કચરી નાંખી છે પણ બાન્ડુ પ્રજા પર એ પંથને એટલો નિહંદનકર્તા નથી નીવડી શક્યો.

દક્ષિણ-આફ્રિકાના ૫૭૧૬૧૭ ચોરસમાઇલના ક્ષેત્રફળમાં તે કુલ ૬૬ લાખની વસતીમાં આજે એકલી દેશી (બાન્ડુ) વસતીજ ૬૬ લાખની છે. ગોરાઓનાં દરેક સામે અને પાશ્ચાત્ય સુધારાના વેગ સામે એ પ્રજા ટપી ટપી છે અને વસતીના બે વધી શકી છે. પરંતુ વસતીની એ વિપુલતાના પરિણામે, પહેલાં ત્રણ સંસ્થાનોમાં કાળા કે રાતા દેશી-ઓના ઘટાડાને અંગે રંગબેદનો પ્રશ્ન જાળ્યા કરતો નથી, ત્યારે ૬. આફ્રિકામાં સફેદ સરકારે રંગબેદનો મદાન કિલ્લો ચણ્યો છે.

આ રંગબેદ ગુલામી યુગનો ગોરી પ્રજાએ સાચી રાખેલો વારસો છે, ગુલામી પ્રધાની સુધરેલી આવૃત્તિ છે. એણે ગોરા અને કાળા વચ્ચેનો મંત્રંધ શો અને ગુલામ જેનોજ રચ્યો છે. તેણે કાળાનાં જીવનનાં મૂલ્ય તણખલાની કિંમત જેવાં નિમંત્રાં છે, તેણે કાળાઓને કેવળ કડિયારા અને પખાલોની દશામાંજ રાખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓનો ઇતિહાસ એ ગોરાઓએ કરેલ અમંજ્ય સિનમો અને અવર્ણનીય અન્યાયોની પારાવજી છે. તે નજાજા પર મજબૂત ગુજારેલા અકથ્ય અત્યાચારોનું

મહાભારત છે. દ. આફ્રિકાના દેશીઓ એટલે ન્યાતમણ-અજૂત કોમ. તેઓને કરા માનુષિક હકો નથી. તેઓ શહેરમાં ગોરાઓના નોકર તરીકેજ રહી શકે. તેઓને જગલમાં 'રીઝર્વ્સ'માં રહેવું પડે છે, અથવા તો શહેર બહાર 'હેડવાડાઓ' -લેકિશનોમાં રહેવાનું હોય છે. આગ-અગીઆ, આનંદનાં સ્થળો, અન્નપખાનાં, પુસ્તકાલયો, મ્યુઝીમીયલ વાહનો, સરકારી ઓફીસો, આગગાડીઓ દરેક સ્થળે તેમના પર રંગબેરંગોષક અંકુશ મુકાયેલો છે. તેઓ રાત્રે, રવિવારે કે તહેવારના દિવસે શેકના લેખિત 'પામ' વગર શહેરમાં જઈ શકતા નથી. તેઓ કંગાલ હોવા છતાં અસહ્ય કરવેરાની ચક્ષીમાં પિસાય છે. તેઓની સાક ટકા વસતીને પેટપૂર ખાવાનું પણ મળતું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ચાર પ્રાંતોમાંથી એક કેપ પ્રાંતમાં દેશીઓને મતાધિકાર હતો. તે પણ હેલ્લાં ચાર વર્ષથી અંટવાયો છે. એક કરોડની વસતીવાળા દેશમાં ૬૬ લાખ દેશીઓના પ્રતિનિધિઓ તરીકે ત્રણ ગોરા એમ. પી. અને ચાર ગોરા સેનેટરો દ. આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટોમાં બેસે છે, જ્યારે ૧૯ લાખ ગોરાઓના ૧૧૦ એમ પી. અને ૪૦ સેનેટરો છે. એકંદરે દક્ષિણ આફ્રિકાની ચાલુ રાજનીતિ દેશીઓને સદૈવ પરાધીન અને ગ્રામ્ય રાખવાની છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો, બ્રિટિશ સ્વાધીન સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ મૂળ પ્રજાઓ પરના અત્યાચાર, નિકંદન, ગ્રામી કે રંગબેરંગી કલંકિત થયેલો છે. તો બીજા કાલોનીઓ, પ્રોટેક્ટરો અને ડીપેન્ડન્સીઓમાં તે ન્યાય અને નીતિથી પુનિત થયો છે. પરંતુ એ ઇતિહાસ પણ રંગબેરંગું નફર ગાન કરે છે. એ ઇતિહાસ બિન-ગોરી પ્રજાઓ પર થયેલા અન્યાયો અને સિતમોની કરુણ કથા સૂચવે છે.

આફ્રિકામાં યુર્ગાડા અને ટાંગાનિકાને બાદ કરતાં, બ્રિટિશ જ્વજ હેઠળના દરેક પ્રદેશોમાં દેશી પ્રજાઓનો મોટો સમૂહ અદ્ય-દહકા અને જંગી બોમ્બાળું, પગાર-ગ્રામીનું જીવન ગુમરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ દેશીઓના ઢકોનું રજીસ્ટ્રેશન ફૂકે છે પણ વસ્તુતઃ તે ગોરાઓનું દિત લક્ષમાં રાખે છે. આ પ્રદેશોનું બ્રિટિશ શાસન એટલે દેશી પ્રજાના દિતને નામે જગતને ફગવાનો કેવળ પાપી દંભ છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની આ પશુપાતી નીતિને અંગે અંગ્રેજીની પ્રતિષ્ઠા, અંગ્રેજ ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા, અંગ્રેજ સમ્રાટની પ્રતિષ્ઠા ધરી ગઈ છે. તેની રંગબેરંગી સામ્રાજ્ય સંગઠનના માર્ગમાં એક મોટો કાટો છે.

ફેટલાક લેખકો દાવો કરે છે કે સ્થાપિત બ્રિટિશ સિદ્ધાંત કોમી બેદ વગરની સંપૂર્ણ સમાનતાનો છે અને દરેક બ્રિટિશ પ્રજાજન રંગ, કોમ કે જાતના બેદ વગર સમાન અધિકારોનો હક્કાર છે એવો સિદ્ધાંત શાહી સરકાર તરફથી અનેકવાર જાહેર થયો છે. ધણા કાયદાઓ આ સમાનતાને આંચ ન આવે એવી ચતુરાઈથી અને સાવધપણે ધડાય છે, આમ છતાં તેઓને એ તો સ્વીકારવુંજ પડ્યું કે બ્યવહાર રીતે તો રંગબેરંગી નીતિજ બ્રિટિશ શાસનમાં કામ કરી રહી છે. અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યદારે પણ ગ્રેટબ્રિટન ગોરી અને બિન-ગોરી કોમોની સમાનતાનું હિમાયતી નથી એ સત્ય વસ્તુસ્થિતિ રાષ્ટ્રમંથના ઇતિહાસેજ પ્રગટ કરી છે. આ પ્રસંગે બ્રિટિશ પોત બહાર પડી ગઈ છે અને દરેક બ્રિટિશ વસતીની સમાનતાનો દાવો ફેટલો દાંભિક છે એ જાહેર મધ ચૂક્યું છે.

૧૯૧૮ માં મહાધુક્તી સમાપ્તિ બાદ રાષ્ટ્રસંઘર્ષ બંધારણ પ્રેસીડન્ટ વીલ્સનના પ્રમુખ પદે ઘડાતું હતું. ત્યારે જાપાની પ્રતિનિધિમંડળે આંતરરાષ્ટ્રિય સમાગમમાં દરેક કોમેની સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર કરનારે એક વાક્ય બંધારણના પ્રારંભિક વિભાગમાં દાખલ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. જાપાનની આ માગણી પર મત લેવાતાં બહુમતીએ તેનો સ્વીકાર થયો. પરંતુ તેનો સળંગ સામનો કરનાર અને તેની વિરુદ્ધમાં મત નોંધાવનાર એક જ બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળ હતું. પ્રમુખે કહ્યું કે આવા ફેરફારો માટે એકમતે પમાર થયેલો દરાર જોઈએ. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળે પોતાનું રંગબેરંગપૂર્ણ અને ગોરી સર્વોપરિનાતું ઉપાસક માનસ ન બદલ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રેસીડન્ટ વીલ્સને જાપાની દરારને લીધે ગયેલો જાહેર ક્યો.

આ પ્રસંગ બ્રિટિશ સમાનતાની દાંબિકતાનો જ્વલંત પુરાવો છે. જગતનાં રાષ્ટ્રોમાં બ્રિટિશ શાસન જ એવું છે કે જે વ્યવહાર રીતે બિન-ગોરી પ્રગતિઓને સમાન દરજ્જે, સમાન દક્ષ અને સમાન નક આપવાની ના પાડે છે, એ સત્ય આ વંશજાતી સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં આવે છે.

ફેટલાક બ્રિટિશ વિચારકો માત્રાજનની છિન્નબિન્નતા અટકાવવાનો રામખાણ ઈશાન કોમી સમાનતાનો વ્યવહાર આચાર છે એમ માનવા લાગ્યા છે, પણ રાજદારીઓ એ વિદ્યાએ સંચરવા તૈયાર નથી. સ્વરાજ ભોગવનાં સંસ્થાનો, બ્રિટિશ કોલોનીઓ, પ્રોટેક્ટોરેટ અને ડીપેન્ડન્સીઓ—પ્રત્યેક સ્થળે રંગભેદનું તાંડવ ચાલી રહ્યું છે. આ પરિસ્થિતિએ બિન-ગોરા સામાજ્યને ડોલાવ્યું છે. દયાપતી પ્રગતિ પૂર્વધામ રહી છે; તેઓ પ્રોટેક્શનનું છત્ર દૂર કરવા મથી રહી છે.

શૈશવ

‘હિમદ્રવ’

(અંગની)

મારું શૈશવ રહે કોણ ?
નિશદિન રહે કોણ ?
વન ભર્યો, ગિરિવર ભર્યો ને
ભર્યો દેશ વિદેશ;
પાંતાળ-પેટે હુંયે ગયો ને
આશ ન જાણું લેશ.
મારું શૈશવ રહે કોણ ?
જીવન-સરિતા યંભાવીને
પાછી વાળવી સાવ;
ખારાં જળમાં બળી જઈને
કરશે મુજને શવ.
મારું શૈશવ રહે કોણ ?

શિશુતા મારી અખંડ રાખે
કરમાવે ન જરીક;
એવું કોણ હશે થાકાંડે ?
કોઈ નહીં ? કોઈ નહીં ?
મારું શૈશવ રહે કોણ ?
શુચિતાની મુરબિયો બરેલું,
લોખાં હાસે રાચી રહેલું;
અધખીલ્યાં કિસલય થું રહ્યું !
કાલું પેલું લોચે બહાલું;
શૈશવ રહે કોણ ?
કોઈ નહીં ? કોઈ નહીં ?

પલસો હજમ

(એક કથાવિધ)

‘સૌમ્ય’

પલસો હજમ મૂળ તો પાટણવાડનો, પણ તેના જીવનમાં એક જગતદરત ધરતીકંપ થવાથી તે અમદાવાદમાં આવ્યો. તે આવ્યો તેના કરતાં તો તેનાથી અવાઈ ગયું; એમ કહેવું તે વધારે સાચું છે. પહેલાં તો તે દિલ્લી દરવાજા બહાર આંબલી નીચે બેસતો હતો, પણ હાલમાં તો તે વિક્ટોરિયા બાગની સામે આવેલા લીંબડા નીચે બેસે છે. તેના ચીપીચીપીને ઓળેલા વાળ, તેલને લીધે સૂર્યના કિરણોથી અગારા મારતું માયું તેને ઓળખવામાં મદદ કરશે. કાણી સુધી ચઢાવેલો અળખાની બાંયો, જમણા હાથે બાંધેલો કાળો દોરો અને માલીશને લીધે તગતગ થઈ રહેલા હાથ પલસાની નિશિષ્ટતામાં વધારો કરે છે. તેનું શરીર એકવડું ને કહેવાય તેમ ભરાવદાર પણ ન કહેવાય છતાં પણ કસાયેલું તો લાગે જ છે. તેની મુખાકૃતિ જોઈને મોઢી પડાય તેટલી આકર્ષક તો નથી જ છતાં ચમકતી બે આંખોને લીધે અને ઘાટીલા નાકને લીધે તે જોવી ગમે તેવી તો છે જ. ચોમાસામાં સૂર્ય જેમ વાદળામાં ઘડીકમાં સંતાય ને ઘડીકમાં અગારા મારે તેમ એ મુખાકૃતિ પર ઘડીકમાં મીઠું હાસ્ય દેખાય છે તો પાછું વિપાદના વાદળમાં સંતાઈ જાય છે. પેલી બે ચમકતી આંખો પાછળ કારણની ઘેરી છાયા અને છલકતી વેદના ક્યારેક દેખાઈ આવે છે.

તે એક કાચળો પાથરે છે. અડધા જાગમાં તે બેસે છે ને અડધો જાગ ધરાડને માટે રાખે છે. કહેવું પડશે કે ઝપ તો પલસાના જાપની. તેના કાચળા પરથી તમને એક વાળ શોધ્યો જડે નહિ. જેમ તે પોતાના શરીરને તેમ વાળને કાળજીપૂર્વક સંભળીને તગતગતા રાખે છે, તેમ પોતાનાં ઓળંગરોને તગતગતાં જ રાખે છે. જમણે હાથ ઓળંગરોની પેટી મૂકે છે. એ પેટી પર હજમતનાં ઓળંગરો મૂકે છે. અગારા મારતો આવનો, સાથુની વાટકી, ઝંચો, કાતર અને કાંચકાને ગળી જતો હોય તેમ ઘસ કાંચકાના દાંતાને, મોંમાં લઈ પડેલો દેખાશે. પેટીની બાજુમાં પાણીનો શીશો મૂકેલો હોય છે. આટલી વસ્તુઓ તો દરેક હજમ પાસે હોય, પણ પલસા પાસે તો એક અચરજ પમાડે તેવી જીવતી, જગતી ને પંચમહાજૂતની બનેલી વસ્તુ છે. અને પલસાને માટે તો આ જગતની મોંઘામાં મોંઘી અને પ્રાણીયો પ્યારી વસ્તુ છે. તે વસ્તુ તે એક સોદામણું, પંજરમાં સળવળ સળવળ થતું તેતર. તેતર ? તેતર તો બેવા-પાળે. સુજડતી, અને તેય વળી હજમ પાસે તેતર ? હા, ભાઈ, હા, પલસા પાસે તેતર છે; અને એની પાછળ તો પલસાના આવાંબે જીવનનું રહસ્ય છુપાયેલું છે.

પલસો દેશમાં રહેતો હતો ત્યારે તો ધરાકવડી કરતો હતો. મુઝો પાછો જીવનો મીઠો, એટલે પછી-પૂઠું જ શું ? ગામના મુખીનો માનીતો. રાત્રે તેમની પગચાળી કરવા જાય. એના હાથમાં એવો તો મીઠુ છે કે ગમે તેટલા ચાકેલા હો, પણ તેના હાથ દ્વારા એટલે જસ, ખસ, પ્રસાર આવતાં જેમ અંધાર અદસ, ઘઈ. જાય છે. તેમ તેના હાથનો સ્પર્શ

‘ત્યારે ધરાકા ન હોય ત્યારે પલસો બેઠો-બેઠો સીનેમા અને નાટકનાં ગાયનો ગાય મુઆનો કંઠે જમરો હોં. બાલુમાં બેસતા બીજા દગ્ગમ પથુ તેનું ગાયન સાંભળી તેના પર આકર્ષીત રહેતા. ત્યારે પલસો-’ સીંદા લાગે છે મને આજના ઉત્તમગરા.....’ ગાતો ત્યારે તો રસ્તે જનાર અલેક્ષટ્રુએ ડોકી ધુણાવી દેતા. અને ‘પિયુષ પહેલી પેસે-જરમાં આવતો...’ ગાતો ત્યારે પેસા દગ્ગમો ‘માર ડાલા...’ બોલ્યા વગર રહી શકતાએ નહિ. પલસો ગાતાં ગાતાં આંખની પાંપણો નુચાવે ત્યારે તો ઝોર રંગ રહે છે. થોડીકવાર થાય ને પાછો તેતર સાથે સીસોડી-ઓથી વાતો કરે. જાણે તેતર પથુ બધું સમજતું હોય તેમ પાંખો ફરકાવીને કે ડોકી ધુણાવીને પલલાને જરાય વાળતું. એમની આ રહસ્યમુક્ત વાતચીત માત્ર એ બેજ છવ સમજી શકતા. પલલાએ એ તેતરનું નામ મણિ રાખ્યું છે. ક્યારેક ઉતાવળથી તે કહે છે: “મણિ આમ બેજે, મણિ આ લેજે...મણિ આને શું ખાવું છે?” પલલાનાં જીવનનો આનંદ માત્ર આ તેતર જ છે. કમરું. ખાવું ને તેતરને ખવરાવવું અને તેની સાથે બેસ કરંચો એ પલલાનો નિત્ય ક્રમ.

દિલ્હી દરવાજા કરતાં તેને વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળ ઠીક પડ્યું. જયારે ત્યારે ધરાકા ન હોય ત્યારે બે ઘડી તેની ‘મણિ’ ને લઈને બાગમાં ફરી આવે છે. દરિયાળી જમીન પર ‘મણિ’ કંઈ ગેસ કરે કંઈ ગેસ કરે. પલસો તો ‘મણિ’ ને આમ ગેસ કરતી બેઠીને ગાંડોપેસો યથ જાય છે. ‘મણિ’ ખાતર તે દિલ્હી દરવાજાની ધરેલી ધરાકા તોડીને અહીં આવ્યો છે. મણિયા શું વખતું?

‘મણિ’ સાથે સીસોડીયા વાતચીત કરતો પલલાને જોવો તે એક મુંઝર અને અદ્ભુત પ્રસંગ છે. કવિને તો તેમાં નરી કવિતાજ દેખાય. ચિત્રકારને માટે તો તે ચિત્રનો એક મુંઝર વિષય છે. આંખમાંથી નીતરતો નિર્મળ પ્રેમ, આખાએ દેહમાં દેખાતો મણિ માટેનો તરવરાટ, સીસોડીમાંથી પ્રેમજાતું પ્રેમગાન એ સર્વ એકત્ર યઈને કાંઈ અજળ દસ્ય જગાવે છે. જાણે એ દસ્ય જોયા જ કરીએ. અને મનમાં એમજ યઈ જાય-આવા દસ્યો અખડિત રહેતાં હોય તો?

પલલાની જીભ જેવી ફારી છે તેવોજ તેનો હાથ પથુ ફોરો છે. તે દાઢી કર ને તમને જીલ આવી જાય. એની સામે કુટપાય પર બેસતાં તમારો જેવા સિંહિલો શરમાય છે એજ દુઃખ છે ને? નહિ તો મને જરૂર પાત્રો છે કે એકજ વખત, ફક્ત એકજ વખત તમે એના હાથની દગ્ગમત કરાવો તો પછી બીજા પાસે નહિજ જાઓ. એનાથ તો એવો જાંદુ છે કે એક વખતે જો તેને ત્યાં જઈ ચડ્યો તે સદાનો તેનો ધરાક યથ જવાનો.

વાતોનાં વહેણમાં તમને તાણતો જાય ને જાણ કાપતો જાય. જાણ કાપીને તેણ નાખે તે પથુ કેવું? માયું ચડ્યું હોય તો તે એ જીનરી જાય. અને બેરી સાથે લાડ્યા પછી મગજ તપી જયું હોય તો એ ઠંડુ હોમ યઈ જાય. અને પેસાની બાજતમાં પથુ રકડક નહિ. બ્યાંબી પેસા આપો એટલે તે બોલે પથુ નહિ. વિદાય આપતો હોય તેમ તમને બાંસો જોઈ તે ‘સાડુંજઈ’ ફરે.

તમે તેની પાસે જાઓ ત્યારે ‘મેરી દિલકી ખગરિયા મૂલે ચે નહિ’ મરવાવજો. તમારું દિલ ડોલાવજો. એના કંઠની હલકે આગળ તમારો પ્રિય સાવગસ પથુ પાણી ભરતો દેખારો.

એનો ધા હમણા કંઈક ડુઝાયો છે 'મણિ' ની સાથેની મસ્તી તેને કુ ખ ભુલાવી દે છે. એ છે તો નિખાનસ હૃદયનો એકાદ વાગ દાઢી કગવો પછી કાઈકવાર નિરાંતે બાલ કપાવવા બેસજો તમને તેના નિબની વાત કહેશે જાણે દાવાનળમાંથી વરાળ ન નીકળતી હોય, તેમ તેના લાલગતતા હૃદયમાંથી નિશ્વાસ નીકળશે

"ભાઈ, અમારી તો કાંઈ જિન્દગી છે ઠીક આ તો બોળિયુ લઈને આપા એટલે કાંઈ છૂટકો છે" અહીંથી શરૂ કરી ધીમે ધીમે મુદાના મનાલ પર આવી જશે જૂનાકાળમાં મન પરાંનીને કહેશે

'હવું તાણુ તો મારેજ હવું હો થી તમને વાત કરુ મારુ બૈરુ એટલે બસ ખનામ. ગામમાં આડો આક આ તમારી લાલલગી ગેકાણીઓએ તેની આગળ પાણી લેરે અને કેવો રૂપાળો એનો સ્વભાવ એની તો લાખે એક થાય, પણ શા મમનું?' થોડીવાર થભીને નિશ્વાસ મૂકશે અને પાછો તમારો હુમરો સાલળી શરૂ કરશે

"પણુ એવે ખરી હો ? લગવાને લઈ લોધી તો તેતર થઈને પાછી આઈ મારા વના તે એ અમ કરીને જીવે" કહેતો તે તેતરને મીસોગીથી બોલાવતો બોલાવતો, જોગથી પથરી પર અસ્તરો ઘસશે જાણે મણિની સ્મૃતિ તીક્ષ્ણ કરતો ન હોય ?

એ પચ્ચમહાભૂતનો બનેલો મનુષ્યદેહ રહેશે ત્યામુધી તો પળનો વિકટોરિયા ગાર્ડન આગળ બેસશે અને હજમત ક્યેં જશે

ભઈલા ! આ સેવકનું માનતા હો તો એકજ વાગ, ફક્ત એકજવાર તમે પલવાની સુનાકાત લઈ જીઓ તે તમને તેની મણિની વાત કહેશે અને ગાયનો ગાઈ ખુશ કરશે અને હજમતની બામતમાં કંઈ કહેવું પડે તો તેનો જમીન હું !

સનાતન ન્યાય

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

જાંઘાઈની આશ સાથે પતનનો પણ ખ્યાલ
રાખે નહિ તેવા ઉચ્ચ પદથી ઠગાય,
કુસુમ ચડે છે દેવ—શિર તેને ગટરમાં
ફેંકવાનું ધડી પછી, સનાતન ન્યાય

ધણાખરા ગધેડા છે ને ખાંડાનાં બળદિયા છે. તેમને બિચારાઓને આ રવિવારે જ નહીં તમારા પક્ષરૂપી ખાંડામાંથી બચાવી લેવા માગું છું.”

x

x

x

રશિયન રાજકુમાર અલેક્સીઝ નૌકાધીશના હાથ નીચે નાવિક તરીકે તાલિમ લેતો હતો એક સમયે તેમનું વહાણ ડેન્માર્કના કિનારા નજીક ખડક સાથે અથડાઇને બાગી પડ્યું. નૌકાધીશે તરતજ હોડીઓ બોલાવી ને અલેક્સીઝને પહેલી જ હોડીમાં નાવિક તરીકે ઊતરવાની સૂચના કરી. પણ અલેક્સીઝે એ સૂચનાનો સવિનય અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું: “વહાણ ફૂટતું હોય ત્યારે સૌની પહેલાં હોડીમાં ફૂદી પડવું એ રશિયન શહેનશાહના પુત્રને ન યોગ્ય.”

“તમારા ઉપરી તરીકે હું તમને આજ્ઞા કરું છું.” નૌકાધીશે પ્રભાવશ્યામી શબ્દોમાં કહ્યું, “એ આજ્ઞાનો ભંગ થશે તો આ વિદ્યુત ગ્રંથોગોમાંથી પાર, ઊતરનાં જ હું તમને કહે દરીયા.”

“હું આજ્ઞાભંગ નથી કરું છું” અલેક્સીઝે શાંતિથી કહ્યું, “પણ આજ્ઞા બધાનક ગ્રંથોગોમાં હું રાજકુમાર છું એ મારાથી ન ત્રીસરાવ.”

તે ફગતા વહાણ પર ઊભો રહીને રાજકુમાર વહાણ પરનાં માણસોને બચાવમાં મદદ કરવા લાગ્યો. લગભગ બધાં જ માણસો હોડીઓમાં સદીસલામત પસાર થયા પછી તે નૌકાધીશની સાથે છેલ્લો હોડીમાં ઊતર્યો.

ડેન્માર્કને કિનારે પહોંચતાં નૌકાધીશે રાજકુમારને કહે કર્યો. ડેન્માર્કમાંના રશિયન મંત્રીએ શહેનશાહને તારથી એ સમાચાર પહોંચાડ્યા. તરતજ વળતા તારમાં શહેનશાહે જણાવ્યું:

“આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર નાવિકને કદે કરવામાં હું નૌકાધીશ સાથે સંપૂર્ણ મળતો થાઉં છું. ને એવી આજ્ઞાનો ભંગ કરવા માટે મારા પુત્રને હું સુખ ને આશિર્વાદ પાડું છું.”

x

x

x

વકાલ માર્શલે એક સમયે ન્યાયમંદિરમાં પોતાના ખૂની અંત્રીસનાં બચાવ માટે પોતાની બધી જ શક્તિ વાપર્યા છતાં જ્યારે ખૂનીને ફાંસીની સળયઈ ત્યારે માર્શલ એકાએક બેસી ઊઠ્યો, “ધરુખિસ્તને આવા જ ગુન્હાસર દેહાંતદંડની સળ ચંઈ હતી.”

ન્યાયાધીશ લરકે માર્શલની આ ગેરબ્યાબી ટીકાથી બીજવાઇને તેના દસ ડાહર દંડ દેશે.

“પોન્ટીફેસ પાયસેટ (ધરુખિસ્તને દેહાંતદંડની સળ કરનાર સભો)ની વિરુદ્ધ બોલવા માટે જગતમાં પહેલવહેલો હું જ દંડાઉં છું.” માર્શલે કંઈકે દંડીને કહ્યું.

ન્યાયાધીશે વધુ બીજવાઇને તેને બીજા વીસ ડાહરના દંડની સળ કરી.

“મામહાર,” માર્શલે ન્યાયાધીશ પ્રતિ હાથ લેગાવતો કહ્યું, “અત્યારે માફ બીજાં સાવ ખોલી છે; અને ન્યાયના આ મંદિરમાં મારે આપનાં જોરો બીજાં કાંઈ મિત્ર નથી. એટલે મહેરબાની કરીને આપ જ મને ત્રીસ ડાહર ઉછીના આપો; જેથી હું તત્કાળ દંડ બરી થઈ.”

ન્યાયાધીશે કારકુનને માર્શલને દંડ માફ કરવાની સૂચના કરતાં કહ્યું, “મારા કરનાં રાજ્યને ત્રીસ ડાહર ગ્રામાવવા વિશેષ પરવડે તેમ છે.”

ચીનનો સેનાપતિ બોન અક્ષરજ્ઞાનમાં કેવળ પોતાની સહી જ કરી જાણતો. એક પ્રસંગે તે દુશ્મનોની મોટી સંખ્યાથી એક કિલ્લામાં ઘેરાઈ ગયો. પોતાના મંત્રીને તેણે તરતજ ચીનના શહેનશાહ પર તાકીદની મદદ મોકલવા માટેનો પત્ર લખવા સૂચના કરી.

એક ઘડી વીતવા છતાં મંત્રી પત્ર ન લખી રહ્યો. સેનાપતિ ધૂંવાંધૂંવાં મર્ષ મંત્રીના ટેબલ આગળ જઈ પહોંચ્યો તો મંત્રી મહાશય વિધિપૂર્વકનો લાંબો પત્ર લખવામાં રોકાયેલા હતા.

“મૂર્ખ!” સેનાપતિ મંત્રીને ઊધડો લેતાં તાકીદો, “એક પત્ર લખતાં આટલી વાર? જોશો શા અઢીથી. હું જનતેજ લખી નાંખીશ.”

મંત્રી અભણ સેનાપતિના આ શુભાન પગ દસી રહ્યો. પણ સેનાપતિએ તો એક મિનિટમાંજ પત્રમાં કંઈક લખી નાંખ્યું ને બીજીજ મિનિટે તે પત્ર ગ્વાના પણ કરી દેવામાં આવ્યો.

બીજે દિવસે મદદ આવી પહોંચતાં મંત્રી આવેા જન્યો અભણ સેનાપતિએ લખેલા પત્રમાંની વિગત વાંચવા તે ઉત્સુક થઈ રહ્યો. સેનાપતિએ તેને તે વિગત મમળવતા કહ્યું કે, ‘બોન’ શબ્દ લખી તેની આસપાસ તેણે ઘેરાની રિમિત મચવતાં સેંકડો ટપકાં કરી નાંખેલાં.

નૂરજહાંનું એક હોરાજીત કિમતી દર્પણ પોતાના હાથે તૂટી જતાં દાસી રડવા લાગી. નૂરજહાં બોલી, “માંડી એમાં રડે છે શાની? રૂપનું શુભાન નિહાળવાનું એક સાધન આણું મર્યું.”

શહેનશાહ અલેક્ઝાંડરે માંદગીમાં દવા લેવાની ચોકખી ના પાડી. વૈદ્ય સર જેમ્સ વીલીએ કહ્યું: “નામદાર આપ ઘણીજ ગંભીર સ્થિતિમાંથી પસાર મર્ષ રહ્યા છો. દવા વિના તેમાંથી બચવું લગભગ અગમ્યવિત છે.”

“દવાએ જગતમાં કોઈને બચાવ્યાનું એકે દષ્ટાંત આજસુધીના ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી.” શહેનશાહે સ્થિત ફરકાવતાં કહ્યું, “ને હવે નોંધાવાનો મંજવ પણ નથી. પ્રભુને જે માઈ મરણ જ પસંદ હોય તો બચવાની લાલસા સેવવી એ પ્રભુનો દ્રોહ છે.”

તે દવાને દૂરજ રાખીને એ શહેનશાહે શાંતિથી પ્રાણ તન્યા.

ન્યુયોર્કનો એક બ્યાપારી અંખ્યાર્થે વધાણો બાંધવા માગતો હતો, એને તે કાર્યમાં રાજ્ય પાસેથી પૂરતી મદદ મેળવવાને તે કાવાદાવા રમી રહ્યો હતો. પોતાના એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાને તેણે પાટનગર બોશિંગ્ટનમાં એક એજન્ટ નીમેલો. એ એજન્ટ જુદા જુદા સેનેટરોને એક થા બીજા પ્રકારની વાલચથી પોતાના પક્ષમાં વાળી રહ્યો હતો. તેમ કરતાં એક વખતે તે સેનેટર બેન્ટનની મુલાકાતે ગયો ને ઉપરોક્ત કાર્યમાં તેના ટેકાની ગારંટી કરી.

“હું તો એક શરતે ટેકા આપી શકું.” બેન્ટન શાંતિથી બોલ્યો.

“ઘણુંજ સુંદર” એજન્ટે દસીને કહ્યું, “આપ શરત જણાવો. મારા શેક આપને માં માગ્યું ધન આપી શકે તેમ છે.”

“મારી શરત એ છે” બેન્ટને શાંતિથી કહ્યું, “કે એ વધાણો બંધાય ત્યારે સૌથી પ્રથમ તો તેમાં તમાગ જેવા બદમાશોને ખડકીને ફેસપાર મોકલાવી આપવા.”

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આગમન પછી, ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી પ્રત્યેક દશ વર્ષે દિન્દની વસતી-ગણતરી થાય છે. આ સાલમાં પણ એવી વસતી-ગણતરી થઇ છે અને જુદાં જુદાં શહેરોમાં વસતી વધી ગયાના આંકડા બહાર પડ્યા હાયા છે. આવા સમયે આપણી સંખ્યાની સમસ્યા સમજવાની ખાસ જરૂર છે. દિન્દની જનસંખ્યાનો પ્રશ્ન ધોળાજ મહારવનો છે. એ પ્રશ્નને આપણી સમસ્યા આજસુધી એવો રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કે આપણે આપણી સંખ્યાને શાપરૂપ માનતા ચળા છીએ અને સંખ્યા મર્યાદિત કરવાને નીતિનાશને માર્ગે વળેલા છીએ. આ પ્રશ્નને મૌલિક બુદ્ધિથી અને તટસ્થતાથી વિચારવાની ખાસ જરૂર છે.

એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જવી જોઈએ, કે પરદેશી સત્તાથી યોજવામાં આવતા કાર્ક પણ આર્થિક કાર્યક્રમની પાછળ પરોક્ષ રીતે કે અપરોક્ષ રીતે શોષણની જ ભૂમિકા હોય છે. દેશની વસતી-ગણતરી એ રાષ્ટ્રના આર્થિક કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે. દિન્દના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય આર્થિક કાર્યક્રમની પાછળ પરદેશી સામ્રાજ્યવાદની વ્યવસ્થિત શોષણની યોજના હોય છે. જનસંખ્યાના પ્રશ્નને અંજે પ્રત્યક્ષ રીતે આર્થિક શોષણ ખાસ કરી શકાય તેવું નથી પણ ચાલજ મંબીરતાથી અને હિંદાણથી વિચાર કરતાં તેની પાછળ રહેલું આર્થિક શોષણ અને તેથી પણ વિશેષ મહત્વરતું સામાજિક, નૈતિક અને જાતીય-Racial-શોષણ ને યદ્ય રહ્યું છે તે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય તેમ છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી ૧૯૪૧ સુધી દિન્દની અંદર પ્રત્યેક દશ વર્ષે વસતીનો વધારો નીચે પ્રમાણે બતાવવામાં આવે છે:

વર્ષ	જનસંખ્યા	ટકામાં વધારો	વર્ષ	જનસંખ્યા	ટકામાં વધારો
૧૮૭૨	૨૦,૬૦,૧૬૦૦૦	૦	૧૮૯૧	૩૧,૫૦,૧૫૦૦૦	૭-૧
૧૮૮૧	૨૫,૩૦,૭૬૦૦૦	૨૩-૨	૧૮૯૧	૩૧,૮૯,૪૨૪૮૦	૧-૨
૧૮૯૧	૨૮,૭૦,૩૧૦૦૦	૧૩-૨	૧૯૩૧	૩૫,૨૮,૩૭૭૭૮	૧૦-૧
૧૯૦૧	૨૯,૪૦,૨૧૦૦૦	૨-૫	૧૯૪૧	૪૦,૦૦,૦૦૦	૧૪

જનસંખ્યાનો પ્રશ્ન સામાજ્યવાદે એટલી કુતેદથી રજૂ કરેલો છે અને એવી મુંઝવે આંકડાઓની વચ્ચે પાછરેલી છે કે જેના ઉપરથી બહુ સહેલાઈથી દિન્દની ગરીબતાનું કારણ જનસંખ્યાના વધારા ઉપર આરોપી રાકાય. ઉપર જોએલા જનસંખ્યાના વધારાના આંકડાઓમાં મંપૂરું શ્રદ્ધા રાખી શકાય તેમ નથી. ૧૮૭૨માં દિન્દની અંદર માત્ર ૨૦ કરોડની જ વસતી હતી તેવું સામાજ્યવાદ સમજાવવા માગે છે અને ૨૦ કરોડમાંથી ૧૯૪૧માં સરખા ૪૦ કરોડે જનસંખ્યાનો આંકડો પડ્યો; આ વધારાને સીધે જ દિન્દ-ચરીજ છે, કાલ છે, મેકાર છે એમ એ સંતા આપણને સમજાવે છે. થયું મહારવનો પ્રશ્ન તો એ છે કે ને આંકડો

જનસંખ્યાનો ૧૮૭૨નો આપનામાં આવ્યો છે તે કેટલે અંશે સાચો છે? ત્યારે હિંદમાં માત્ર વીસ કરોડનીજ વસતી હતી તે માનવાને પ્રમાણભૂત કારણ તો એક પણ નથી. પ્રાચીન યુગમાં મગધ અને વૈસાલી પાસે અંકેક કરોડની સેના, મોળમી મદ્રામાં એક ખંભાત પાસેજ સવાપાંચ લાખનું સૈન્ય, ગુજરાતના એક નગર ચાંપાનેરમાં અઢાર લાખ ધરની વસતી, અનેક પરદેશી પ્રધામીઓએ હિંદના પ્રાંતપ્રાંત વસતીથી ભરચક હોવાની કરેલી નોંધો જેતાં ૧૮૭૨માં હિંદની વસતી વીસ કરોડની હોય એ ન માની શકાય તેવું વિધાન છે.

તે વખતે વિનિમયનાં સાધનો નહોતાં, પરિણામે જે વસતી-ગણતરી થયેલી તે વસતી ગણતરીમાં હિંદના પ્રત્યેક ગામડાને સમાવેશ થયો હતો તે શકવાળું છે; આજે વસતી ગણતરીની પદ્ધતિ જેટલી રિકાસ પામેલી છે તેટલી તે મમયે પિકામ પામેલી ન હોય. તે સ્વાભાવિક છે; તે જમાનામાં લોકોનું માનસ પણ એવા પ્રકારનું હતું કે તેઓ કુટુંબનાં અર્ધા માણસોની નોંધ-ઓર્ડરો તેમજ બાળકો સંબંધી-આપવા તૈયાર નહોતા; જેમ જેમ વખત પસાર થતો ગયો તેમ તેમ વસતી-ગણતરી વધારે પદ્ધતિસર થવા લાગી અને પ્રત્યેક દશ વર્ષે ઉપર જેવા પ્રમાણે અમુક ટકાનો વધારો માલુમ પડવા લાગ્યો. આજે પણ વસતી ગણતરી સંપૂર્ણ ચોક્કસપણે થાય છે તેમ તો નજ કહી શકાય. ૧૯૩૧ના આંકડાઓમાં પણ બહુ વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી, કારણ કે અસહકારની ચળવળને લીધે સરકારી વસતી ગણતરીનો સહકાર ન કરવો તેવો પણ મહાસભાનો કાર્યક્રમ હતો. પરિણામે ઘણા લોકોએ વિરોધની ખાતર સાચાં માહિતીપત્રકો ભરેલાંજ નહિ. એટલે ૧૮૭૨થી ૧૯૪૧ સુધીમાં ક્રમશઃ જે વસતીનો વધારો દેખાડવામાં આવેલો છે તે માત્ર આંકડાઓની જાળ છે. આટલા વિવેચન પછી એક મુદ્દો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ છે અને તે એ કે આધુનિક હિંદની વસતી પ્રાચીન હિંદ કરતાં અનેકગણી વધી ગયેલી નથી. ગરીબાઈનું કારણ જનસંખ્યાનો વધારો નથી પણ સામ્રાજ્યવાદની શાપજીલોલા છે.

જનસંખ્યાનું પ્રમાણ વધારે છે કે ઓછું છે તે નક્કી કરવા-Optimum theory of population-ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આખાં પ્રશ્નને ચર્ચવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનની અંદર જનસંખ્યાનું પ્રમાણ હિંદુસ્તાનની ઉત્પાદકતા, હિંદની મપત્તિ, અને પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ કરતાં વધારે છે કે નહિ તે આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નક્કી થવું જોઈએ. હિંદની સંપત્તિ અગાધ છે, પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા ન કડપી શકાય તેટલી છે. હિંદને પરદેશીઓ કાચું સોનું કહે છે, એટલે એ તો નિર્વિવાદ છે કે આજે હિંદની જમી ઉપર જેટલી જનસંખ્યા નમે છે તેના કરતાં પણ વધારે જનસંખ્યાને હિંદ નભાવી શકે એની શક્યતાઓ એ જમીની અંદર રહેલી છે.

વસતીના પ્રમાણનો આધાર આશોક્કવા, જનમાલની સહીસલામતી, 'આર્થિક જીવન' ધોરણ, પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ અને આર્થિક પ્રગતિ ઉપર રહે છે. જે પ્રાકૃતિક સંપત્તિ પુષ્કળ હોય અને તેની સાથે મમાજ અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા હોય તો વસતીનું પ્રમાણ ગમે તેટલું હોય તોપણ ગ્રાહ્યને વધી આવતો નથી. પ્રજા જ્યાંસુધી આજસુ ન જનતા કામ કરવાને તૈયાર હોય છે ત્યાંસુધી તે ગ્રાહ્યને જરાયે ભારકર્તા નથી નીવડતી. નવાં

અનાતમક કાર્યો દ્વારા ઉદ્યોગો ચાલુ રાખવા નોંધાયે; ને એ કામ રાજસતાનું છે. અને પ્રજા ને આળસુ અને તો એ શૂન્ર પશુ હેવટ તો ફેળવણીખાતાની અને રાજસતાનીજ છે.

જગતનાં અન્ય રાષ્ટ્રો દેટલી વસતીને મોટી રહ્યાં છે તેના પ્રમાણનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે આપણે અમુક દેશોના આંકડાઓ નોંધાયે:

દેશ	એક ચોરસ માઇલે જનસંખ્યા	દેશ	એક ચોરસ માઇલે જનસંખ્યા
૧ ઇંગ્લાંડ	૬૮૫	૭ આસ્ટ્રિયા	૧૯૬
૨ બેલ્જિયમ	૬૫૪	૮ દિંદુસ્તાન	૧૯૫
૩ નેધરલેન્ડસ	૫૮૪	૯ ફ્રાંસ	૧૮૪
૪ જર્મની	૩૩૨	૧૦ સ્વેડન	૧૦૭
૫ જાપાન	૨૧૫	૧૧ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૪૧
૬ ચીન	૨૦૦	૧૨ હાઇમ	૩૪

ઉપરના દેશોના આંકડા અને તે તે પ્રજાઓની સ્થિતિ જોતાં સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કે પ્રજાની ઉત્પત્તિના આધાર વસતીના પ્રમાણ પર નહિ પણ રાજસતા પર છે. ઇંગ્લાંડમાં વસતીનું પ્રમાણ ધંધુમાં વધુ અને અમેરિકામાં ધણું જોધું છતાં બંને રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓ વધુમાં વધુ વૈભવી છે.

દિંદુસ્તાનની અંદર વસતીના પ્રમાણનો આધાર વર્ષા અને નદીઓના પ્રવાહ ઉપર મુખ્યત્વે કરીને છે, કારણ કે કૃષિપ્રધાન દેશ હોઈને જ્યાં પાણીની સગવડતા ઓછી ત્યાંજ લોકો વસવાટ કરે. એ પ્રમાણે બંગાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વસતીનું પ્રમાણ સૌથી વધારે જોવામાં આવે છે. દિંદમાં પ્રાંતવાર વસતીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:

પ્રાંત એક ચો. મા. ૧૦૦૦ પુરુષે		પ્રાંત એક ચો. મા. ૧૦૦૦ પુરુષે	
જનસંખ્યા	સ્ત્રીઓની સંખ્યા	જનસંખ્યા	સ્ત્રીઓની સંખ્યા
૧ દિંદલી	૧૧૧૦ ૭૨૨	૧૩ મુંગઘ પ્રવાહો	૧૭૭ ૬૦૧
૨ કાશ્મીરનું રાજ્ય	૮૧૪ ૧૦૪૩	૧૪ હંદાવાદનું રાજ્ય	૧૭૫ ૬૫૬
૩ નાવલકોરનું રાજ્ય	૬૬૮ ૬૮૭	૧૫ આસામ	૧૫૭ ૬૦૬
૪ બંગાળ	૬૪૬ ૬૨૮	૧૬ મધ્યપ્રાંતો અને બરાહ	૧૫૫ ૬૬૮
૫ સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૫૬ ૬૦૨	૧૭ આલિપરનું રાજ્ય	૧૩૪ ૮૮૭
૬ બિહાર અને ઓરિસ્સા	૪૫૪ ૧૦૦૫	૧૮ કુર્ગ	૧૦૩ ૮૦૩
૭ મદ્રાસ	૩૨૮ ૧૦૨૫	૧૯ બર્મા	૬૩ ૬૫૮
૮ વડોદરા રાજ્ય	૨૬૬ ૬૪૨	૨૦ જમ્મુ અને કાશ્મીરનું રાજ્ય	૪૩ ૮૮૧
૯ પાનમ	૨૩૬ ૮૩૧		
૧૦ મદ્રાસનું રાજ્ય	૨૨૫ ૬૬૫	૨૧ અબુઝીરતાન	૬ ૭૧૭
૧૧ અજમેર-મારવાડ	૨૦૭ ૮૬૨	૨૨ આન્દામાન અને નીકોબાર	૬ ૪૬૫
૧૨ ઉત્તર-પશ્ચિમ સર-હદના પ્રાંતો	૧૭૬ ૮૪૩		

મુંબઈ ઇલાકા, બર્મા અને આસામમાં વસતીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. મુંબઈ ઇલાકામાં વર્ષોદની અયોદ્યસતા અને અનિયમિતતા; અને બર્મા અને આસામમાં જંગલો અને આબોહવાની પ્રતિકૂળતાને પરિણામે વસતીનું પ્રમાણ ઓછું છે.

હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે. વમતીના ૭૧ ટકા તેમાં રોકાયેલા છે. અને સાઝાદશ ટકા અન્ય ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે, આ સાઝાદશ ટકામાંથી માત્ર ૧.૫ ટકા યાંત્રિક ઉદ્યોગો કે કારખાનાંઓમાં રોકાયેલા છે અને સવા ટકા મરકારી નોકરીમાં રોકાયેલા છે. ખાડીના ઘરકાંમતો અને અનુત્પાદક ધંધાઓમાં રોકાયેલા છે. દુનિયાનાં મુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં હિંદની અંદર ખેતી ઉપર નબનારો વર્ગ સૌથી વધારે છે અને ઉદ્યોગો ઉપર નબનારો વર્ગ અધા દેશો કરતાં ઓછો છે. ઇંગ્લાંડની અંદર ૫૮ ટકા ઉદ્યોગો ઉપર જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે અને માત્ર ૮ ટકા ખેતીમાં રોકાયેલા છે.

કુદરતી રીતે જ હિંદુ ગામડાઓમાં વસેલું છે, કાગળ કે વમતીનો પોણો ભાગ ખેતી ઉપર અને બીજા ૧૦ ટકા પશુ મૃદઉદ્યોગો પર નબનારો છે. નીચેના કોઠો જોવાથી શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં કેટલા પ્રમાણમાં વસતી વહેંચાયેલી છે તેનો ખ્યાલ સુંદર રીતે આવે છે:

પ્રાંતનું પ્રમાણ	શહેર-મંખ્યા	કુલ જન મંખ્યા
૧ ૧૦૦૦૦૦ ની ઉપરાંત	૩૮	૯૬૭૪૦૩૨
૨ ૫૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦	૬૫	૪૫૭૨૧૧૩
૩ ૨૦૦૦૦ થી ૫૦૦૦૦	૨૬૮	૮૦૬૧૨૮૮
૪ ૧૦૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦	૫૪૩	૭૪૪૯૪૦૨
૫ ૫૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦	૬૮૭	૬૯૯૨૮૩૨
૬ ૫૦૦૦ થી નીચેનાં	૬૭૪	૨૨૦૫૭૬૦
ગામડાંઓ	૬૯૬૮૩૧	૩૧૩૮૫૨૩૫૧

ઉપરના આંકડાઓ જોતાં માલુમ પડે છે કે ૨૦ થી ૫૦ હજારની અંદરનાં શહેરોનો વિકાસ વધારે પડતો થયો છે. મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરો ૧૦ હજારની વસતીનાં નાનાં શહેરોને બોગે વધેલા છે. હિંદની અંદર વસતીના ૧૧ ટકા શહેરોનો અંદર વસેલા છે. ન્યારે ક્રાંતિમાં ૪૯ ટકા; આયર્લેન્ડમાં ૫૦ ટકા; કેનેડામાં ૫૩ ટકા; અમેરીકાનાં મેયુક્ત રાજ્યોમાં ૫૬ ટકા અને ઈંગ્લાંડમાં ૮૦ ટકા શહેરોમાં વસેલાં છે. યુરોપમાં ૧૦મી સદીમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિને પરિણામે શહેરોનું પ્રમાણ અસાધારણ રીતે વધી ગયેલું છે. હિંદની અંદર શહેરોના વિકાસને માટે ઔદ્યોગિક પ્રગતિની આવશ્યકતા છે. પશુ હિંદને એ માર્ગે વાળતાં પહેલાં ખૂબજ વિચાર કરવાની જરૂર છે. શહેરો અને યાંત્રિક ઉત્પાદન પાછળ પ્રજાના જીવનનો જે ખુવારી રહેલી છે તે જોતાં હિંદને માટે ગ્રામ-પુનર્ગઠના અને ગ્રામોદ્ધારની યોજના વધારે યોગ્ય છે. હિંદનાં ગામડાંઓ ભાંગી શહેરો વસાવવાની યેવજા કેવળ સામ્રાજ્યવાદની માડી વ્યસરને પરિણામેજ જન્મેલી છે. વાસ્તવમાં હિંદુ ગામડાંઓમાં વસેલું છે. જ્યાંસુધી હિંદનું ગ્રામજીવન સાચૂત છે ત્યાંસુધી હિંદની મંદકૃતિ સુગઠિત છે. પરદેશી મતાની હિંદને નિર્જન બનાવવાની યોગ્ય નીતિમાં હિંદના ગ્રામજીવનનો નાશ કરવો એ પખ એક

આધુનિક દિનમાં સંશોધન વિષયક સાહિત્ય પ્રગટ તો ઘણાં મોટાં પ્રમાણમાં થાય છે, પણ તેમાં ભૂલો એ પ્રમાણ કરતાં પણ વધારે મોટી રહી જાય છે. આવી ભૂલો મુખ્યત્વે ત્રણ કારણોને આભારી હોય છે. એક તો શોધકની અણઆવડત અથવા તેનું અધૂરું જ્ઞાન; બીજું યુરોપીય લેખકોની હિંદ વિષયક કૃતિઓમાંથી અવતરણો કે અનુવાદો કરતાં મૂળ શબ્દો પ્રત્યે લઘુ રાખવાનો બેપરવાઈ; ત્રીજું જુદા જુદા અર્થોમાંથી તાદ્દી તુલીને પણ અમુક જ અર્થ ખેંચવાની વૃત્તિ. ત્યારે ઊંચતા કે સામાન્ય શોધો આવી ભૂલો કરે છે ત્યારે તો વાચકો અને વિવેચકોનું જ્ઞાન જનતાં સુધી તેમના પ્રત્યે ખેંચાય છે પણ ત્યારે એવી કૃતિઓ મોટા નામે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેના ઊંડાણમાં ભાગ્યેજ કોઈ કિતરે છે અને પરિણામે એ કૃતિઓ, 'રાસમાળા'ની જેમ, ભંધર દોષોની પરંપરાનું મૂળ બની જાય છે. અહીં મોટાં નામ નીચે ચેતાઇ ગયેલી એવી થોડીક ભૂલોને રજૂ કરવાની રજૂ લઉં છું.

તાલેતરમાં ગાયકવાડ પુરાતત્ત્વ અન્યમાળા [Gaekwad's Archaeological Series] ના ત્રીજા મહકારે 'The ruins of Dabhoi or Darbhavati' નામે વિસ્તૃત કદનો અને ૪૯ પૃષ્ઠો અન્ય પ્રગટ થયો છે. તેની કિંમત રૂ. ૫-૮-૦ છે. તેના સંપાદક મદારાવ હિંદી સરકારના નિયત એપ્રોપ્રાપ્રીટ અને વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના અધિક્ષતા ડાનરત્ન હોરનંદ શાસ્ત્રી એમ. એ., એમ. એ. એલ., ડી. લોટ. છે. અન્યમાંનાં ચિત્રો અને પ્રસ્થિતિઓ તેમજ એકંદર સંપાદન ભેતેલાં તેની પાછળ શ્રમ ઠીક લેવાયો હશે અને ખર્ચ પણ સારા પ્રમાણમાં થયું હશે એમ લાગે. પણ તેમાં રહી જવા પામેલી ભૂલો કોઈ ઊંચતા કે સામાન્ય સંશોધકની કીર્તિને તો મળમાં જ ડાંભી દે એવી છે. તે અન્યના પૃ. ૪ પર લખાયું છે કે-

'The Vastupālcharita is an interesting work written by Jinaharshagatī in the Vikrama year 1365 (= 1308 A. D.)'

'વસ્તુપાલચરિત' જિનહર્ષગણિએ રચ્યું એ વાત સાચી, પણ તેના રચનાકાળ વિષે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણ વિના રજૂ થયેલું સંપાદકથીનું મંતવ્ય દશકા જ નહિ પણ સૈકાઓ કુદાવે છે.

મુખ્ય મુદ્દો હતો. દિલ્લા ગ્રામજીવન પાછળ દળરો વધેલો ઇતિહાસ અને પુરાણી સંસ્કૃતિ સંધારણેલાં છે. રાજધાનીનાં મથકો ઉપર ચર્ચા આક્રમણોની અસર અને રાજવંશોમાં તથા શહેનશાહોમાં થતા ફેરફારની અસર ગ્રામજીવન ઉપર લગભગ નહોતી થતી. પ્રત્યેક ગામકું એક સ્વતંત્ર 'યુનીટ' તરીકે સ્વનંતરતા બોગવતું હતું. એવું સંતોષપૂર્વકનું સુખ અને શાન્તિવાળું ગ્રામજીવન સ્થિતિની શહેનશાહતે શોષણની સોનેરી જળ પાથરી મૂંઝાતી નાંખ્યું છે; હિમ્મત, કરી નાંખ્યું છે. પરંતુ સત્તાને માટે સામ્રાજ્યનો પાયો સંગીન બનાવવાનો એજ માર્ગ કોઈ રોકે.

શ્રી જિનહર્ષગણિ પદરમી મદીના પૂર્વાર્દિમાં થયેલા તપમન્ડળના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી સોમમુદ્ગસુરિના શિષ્ય જ્ઞપચન્દ્રસુરિના શિષ્ય હતા અને 'વસ્તુપાલચરિત્ર' તેમણે વિ. સં. ૧૪૬૭માં રચ્યું તે નીચેની પ્રશસ્તિથી જ્ઞાપાદ આવશે:

વિક્રમાર્કાન્નિતે શર્પે વિશ્વનંદર્પિસંહયયા ।

ચિત્રદૂટે પુરે પુણ્યે ધ્રીજિનેશ્વરસમ્પન્નિ ॥ ૧૧

જિનહર્ષગણિઃ શિષ્યઃ ધ્રીજયચન્દ્રસુરોઃ ।

જિનેન્દ્રાસપ્ત્રોષ્ણત્વહેતુ જ્ઞત્તમિદં વ્યઘાત ॥ ૧૨

એ જ પૃષ્ઠ પર આગળ વધતાં સંપાદકશ્રી ડોહાદના દિદ્ધા પરની સોમેશ્વરની પ્રશસ્તિને અનુલક્ષીને લખે છે કે—

“Jinharshagani could not comprehend its contents although it was only about fifty years old !”

આ રીતે જિનહર્ષગણિની ઉણપ દાખવવામાં તે સંપાદક આશ્ચર્યચન્દ્રને પણ ઉપયોગમાં લઈ લે છે પણ તેમણે જાણ્યું જોઈતું હતું કે એ પ્રશસ્તિ વિ. સં. ૧૩૧૧માં કોતરવામાં આવી હતી અને જિનહર્ષગણિએ 'વસ્તુપાલચરિત્ર' તો ૧૪૬૭માં રચ્યું છે. ૧૮૬ વર્ષના એ ગાળામાં મુરલીમ આક્રમણકર્તાઓએ ગુજરાતને ડિમલિનન કરી નાખ્યું હતું અને એ સ્થિતિમાં ઉપગ્રહ પ્રશસ્તિ નોંધપાત્ર દશામાં રહી હોવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી.

માત્રવપનિ સુમદર્ભા ડોહાદના વૈદ્યનાથ-મંદિરના સુવર્ણકળતો લૂંટી ગયેલો તે વસ્તુપાળે પાછો મંદિર પર ચડાવ્યા તે મંજુધમાં સંપાદકશ્રી નીચેના અવતરણ ટોકે છે:

ધ્રીવૈદ્યાનાથસદનાત્વિલ માલવેતો ।

દર્માવતીમુવિ જહાર સુવર્ણવૃમ્માન્ ॥

ધ્રીવૈદ્યેશ્વરસચિવસ્તુ સ મૂર્તિપાલ ।

સ્તરિમન્ દષો દિનવતિપ્રતિમત્વિપસ્તાન્ ॥ ૧

ધ્રીવૈદ્યાનાથપરવેદમનિ દમવત્યાં

ચાન્ દુર્મદો સુમટર્મગૃતો જહાર ।

ઉપરનાં એ અવતરણોમાં પડેલું સૂત્ર 'સપ્રીતન'માંથી છે. બીજું 'વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ'માંથી, અને અવતરણોમાં જૂલો ગદી જવા પામી છે. પહેલામાં 'મૂર્તિપાલ'ને દેહાણે 'વસ્તુપાલ' જોઈએ; બીજામાં 'દુર્મદો' ને સ્થળે 'દુર્મદ.' અથવા 'દુર્મદ' જોઈએ. 'સ'ની પહેલાં વિસર્ગનો જો ન થાય તે તો માર્ગો તેજીકનો વિદ્યાર્થી પણ મચળ ચક્રે એવી વસ્તુ છે.

તે સંપાદક મદાસય અવતરણમાં જ જૂલ કરીને નથી અદક્યા. નેમણે તે અવતરણોના જે અર્થ આપ્યા છે તેમાં પહેલા અવતરણનો અર્થ સાચા શ્લોકની મજબૂરીએ તો ખોટો છે જ પણ સાથે જ તે તેમણે અવતરણમાં જે જૂલ કરી છે તે જૂલની મજબૂરીએ પણ ખોટો છે. તે અર્થ—

“The gold pitchers were removed from the Temple of Vaidyanātha by the ruler of Mālwa, but Vastupāl “the Minister for the house of sportiveness” (sports or revels) put them there again and they had the lusture of the sun.”

આમાં ત્રીજી પંક્તિનો અર્થ શાસ્ત્રોજ, શ્રી ચખ્ખેને ઉઘાડી મૂકી, 'કોડામંદિરના પ્રધાન વસ્તુપાળ' એવો કરે છે. પણ તેનો સાચો અર્થ તો 'લક્ષ્મીદેવીને કોડા દરવાના મંદિરપ

‘મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ’ છે. અને મૂળ શ્લોકમાં તેઓ ‘શ્રીમિપાલ-શબ્દ વાપરે છે’ તેનું સ્પષ્ટ અર્થમાં વસ્તુપાળ થી રીતે યદ્ય શકે તે પણ એક મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે.

અવતરણશુદ્ધિ કે અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપરની ભૂલને બાજુએ રાખીએ તો પણ તેમાં વજાવણી ઐતિહાસિક રખલના પણ સ્થાન નથી. સુવરતના ઇતિહાસના પ્રશ્નપત્રમાં કોઈ વિદ્યાર્થી પણ વસ્તુપાળને જો ‘કોડામંદિરના પ્રધાન’ તરીકે ઓળખાવે તો પરીક્ષક તેને માટે એકાદ વિશેષણ વાપરી તેને એ પ્રશ્નમાં નાપાસજ નહિર કરે. અને કોડામંદિરના ઉપરી માટે સચિવનો હોદ્દો એ પણ એક નવીજ શોધ છે. કેમકે કોઇ પણ રાજ્યતંત્રમાં સચિવનો ઇતિહાસ કોડામંદિરના ઉપરીને અપાયો હોય એમ હજી સુધી જાણ્યું નથી.

અહીં અન્યનું અવલોકન લખવાનો મારો આશય નથી એટલે તેની ઉજ્જવો કે ઝીણી રખલનાઓના વિવેચનમાં ન ઊતરતાં ગોટાં નામ નીચે કેવી ગંભીર ક્ષતિઓ છુપાઈ જાય છે તેનાં ચોક્કસ દૃષ્ટાંત જ રજૂ કર્યા છે. આવી ભૂલો સંશોધનક્ષેત્રમાં, ડાઘ સખી નીવડે છે અને તે અનુગામી સંશોધકોને મુશ્કેલીમાં ઉતારે છે અથવા તો અવળે માર્ગે દોરે છે. તે મને તે રીતે પણ અટકવી જોઈએ.

હવે અંગ્રેજી પરથી થતા અનુવાદોમાં કે અર્થની ખેંચતાણમાં નામાકિત પુરુષો પણ કેવોં ગોટાળો કરી નાંખે છે તેનાં ચોક્કસ દૃષ્ટાંત ટાંકી વિરમીશ.

બ્રહ્મચારી શીતળપ્રસાદજી જૈન દિગંબર જૈન સમાજના એક મહાન પુરુષ છે. તેમણે “મુંબઈ પ્રાન્તકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક” નામે એક અન્ય પ્રગટ કર્યો છે. તેની રચના અંગ્રેજી રૂઢિઓના આધારે જ થયેલી લાગે છે.

ગોડી પાર્શ્વનાથ, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, પંચાસર પાર્શ્વનાથ વગેરે તીર્થો કે મંદિરો જૈન સમાજમાં ખૂબજ જાણીતાં છે. પણ શેમન લિપિના અનિશ્ચિત ઉચ્ચારોને અનુસરીને આ અન્યકારે તેમનો પરિચય ગોરી પાર્શ્વનાથ, સંકેશ્વર પાર્શ્વનાથ, પંચાસર પાર્શ્વનાથ વગેરે નામે કરાવ્યો છે. જાણીતા ‘માતર’ તીર્થને તેમણે ‘મતાર’ના નામે ઓળખાવ્યું છે.

અર્થની ખેંચતાણમાં શ્રી. ગોરીસંકર એકાએક પણ મેવાડના ઇતિહાસમાં એવી એક રખલના કરી નાંખી છે. એ રખલના જો કે કર્તાની અસાક્ષિત પરીણામ નથી છતાં અર્થની ખેંચતાણ કરવાની વૃત્તિ પ્રાચીન યુગની સામાજિક દરાને અદ્યતિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે.

દશમી સદીમાં કનોજમાં યદ્ય ગયેલા નામાકિત લાલજી રાજકવિ રાજશેખરની પત્ની અવંતિસુંદરી લાલજીકુલની હતી. રાજશેખરે રચેલા. કપૂરમંજરી શબ્દની એક ગાયમાં તેનો ઉદ્ભવ આંધે છે:

આર્યાણકુલમોલિમાસ્તિ આ રાજશેખરવદ્વદનેહિની ।

મનુષો કિંદીમવન્તિસુંદરો યા પટજરદુગેદમિન્નઉત્તિ ॥

ઉપરની ગાયમાં તો અવંતિસુંદરી રાજસુર રાજશેખરની પત્ની મેઈ સુરુપતની તરીકે તે પણ ચોદાજી રાજકુલનાં મસ્તકોથી પૂજાતી હતી તેનું મૂલ્ય છે. પણ શ્રી. એકાએક એ શ્લોકની પહેલી પંક્તિના પૂર્વે જાગેના એવો અર્થ કર્યો કે, ‘અહિંસા કુલમાં સુમતની માળાકૃપ’-એટલે કે અહિંસા કુલમાં જન્મેલી અને એ કુલની શોભાકૃપ. અને એવા અવાસ્તવિક અર્થ ખેંચીને તેમણે વર્ણનાર લગ્નપ્રથા પ્રાચીન યુગમાં પણ પ્રચલિત હતી એમ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૮૮]

અહીં લડાયક વર્ગની સાથે મંરકારી વર્ગને પણ રચાન છે. પરિણામે હિંદુ બળમાં મંરકારનું સિંચન થાય છે. બીજા દેશોમાં હજારોના પગાર આપી સૈનિકાને ફરજનું વારંવાર લાન કરાવવું પડે છે છતાં એ જ સૈનિકા હજારોની સંખ્યામાં કેદ પકડાય છે, ન્યારે હિન્દુ સૈનિકને માટે યુદ્ધ એ જ ધર્મ છે અને યુદ્ધમાંથી હારીને પાછા ફરેલ પતિનું તેની પત્ની મોં મુઠ્ઠાં પણ નથી જોતી. આ રીતે વર્ણવ્યવસ્થાથી રાજનીતિ વધારે સફળ બને છે.

પણ હિન્દુ પર ચડી આવેલા પરદેશી આક્રમણકારોને શિક્ષણ દ્વારા પ્રજામાં ઝેર સિંચવાને તે પ્રજાને પોતાના ધોળા ક્રોધવવાની હતી. તેને નિર્બળ, કંગાલ, ગુલામ, અશાંત અને આનંદહિન બનાવવાને તેની સામાજિક વ્યવસ્થા પર કાતર ચલાવવાની હતી. પરિણામે તેણે વર્ણવ્યવસ્થાને ઘેલછા ગણાવી તેના સામે જોગવાઈથી પ્રચાર આદર્યો. આક્રમણકારીઓ હમેશાં એ જ માર્ગને અનુસરતા આવ્યા છે. જે પ્રજાને છલે તે પ્રજાના પૂર્વજો કેવા મૂર્ખ હતા તેનું તે પ્રજાને તેઓ તરત લાન ફગાવે છે અને પછી પ્રજાને પોતાને ખીલે બાંધે છે. આ પરિવર્તનમાં 'લદ્ર-મદ્ર' જેવાં અનેક પુસ્તકો મદદગાર થયા. પરિણામ એ આવ્યું કે આખી પ્રજા શિક્ષણના નામે અંગ્રેજોના તખ્તમાં પ્રવેશવા લાગી, એ તખ્તમાં સ્વચ્છિદ્ર ગરીબાઈ અને પ્રજાતાનો આદર્શ ધરાવતું સાહસજીવ, અન્યાયી માત્રને વીંધી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું ક્ષત્રિયત્વ, જગતની અંપત્તિને ન્યાયમર્ગે વરી લાવવાના સક્રિય કોડ સેવતું વૈશ્યત્વ તેમજ હિંદુઓની સ્વતંત્રતા જાળવના અને સ્વતંત્ર રાજનીતિ પર ધીણી મૂકી દેવામાં આવી. પ્રજા કેવળ શૂદ્ર ધોરણ, પર ચાલો ગઈ. ને આજે શૂદ્ર બનવા છતાં, આખો અને આશિષ્ય ગુમાવવા છતાં, અને વધે મુઠ્ઠી કુટુંબના પૈમાનું પાણી ફરવા છતાં શિક્ષણના તખ્તોમાંથી કેદીની જેમ બહાર આવતી પ્રજાને વ્યવહારનું જ્ઞાન નથી હોતું; હિંદુ મંરકૃતિનાં મૂળમૂલ તરવોને સમજવાની શક્તિ નથી હોતી; મમન્યા વિના એનું પાલન કરવાની શક્તિ નથી હોતી; અને આટલા ભોગે પણ એને પેટનો ખાડો પૂરવા નેટલું નીતિમય દ્રવ્ય નથી મળતું.

જેમ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોની ગેરચાલણી વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા કરવામાં આવી તેમ કૌટુંબિક કાર્યોની ગેરચાલણી એ અરે પુરુષનાં નૈસર્ગિક લક્ષણોનો વિચાર કરી તેમના વચ્ચે કરવામાં આવી. એની પાછળ કોઈ ધાર્મિક ઘેલછા નથી, પણ લૌકિક પ્રગતિનો આશય છે. જો જન્મતી પ્રજાને પ્રબળ અને યુજીવાન બનાવવી હોય તો માતૃપિતામાં પરસ્પર પ્રત્યેનો અતૂટ પ્રેમ અને તાદાત્મ્યભાવ જોઈએ. પ્રજાને ઉછેરવાને માટે સ્ત્રીને મંપૂર્ણ શાંતિ મળવી જોઈએ. અને એકલા દેહપ્રેમથી જ ગાનવીની જૂબ નથી લાગતી. તેનું હૃદય અનેક પ્રકારના પ્રેમની જંખના સેવતું હોય છે દેહપ્રેમ, રમપ્રેમ, સમર્પણ પ્રેમ, હિમિલ પ્રેમ, લલિત પ્રેમ, પૂન્ય પ્રેમ, નિર્મળ પ્રેમ, વાતસલ્ય પ્રેમ-પ્રેમનાં આ બધાં સ્વરૂપોને સજીવ રાખવાને, રાષ્ટ્રીય શક્તિનો દુર્બલ યતો અટકાવવાને અને નિર્બળો, અપંગો કે અનાથોને માટે આશ્રયનું રચાન પુરું રાખવાને કૌટુંબિક વ્યવસ્થાઓ ધડવામાં આવી.

હિંદુ નીતિમાં, આજીવનું અને શૂદ્રનું કાર્ય સ્ત્રીને મોંપાયું છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું કામ પુરુષને મોંપાયું છે. લજ્જા, મંત્રાન, કલા વગેરે સ્ત્રીને શૂદ્રપ્રધાન બનાવે છે; આક્રમણ-વૃત્તિ, કરકાઈ, બળ વગેરે પુરુષને બાહ્ય જગતને યોગ્ય બનાવે છે. એમ કહેવું કે હિંદુ સ્ત્રી આર્થિક દષ્ટિએ કંગાલ છે, એ હિન્દુ પ્રતિની બંધકર મરકરી છે. સ્ત્રીને આર્થિક વિષયમાં પિતા-ભાઈ, પતિ, કે પુત્રનું મદદ મંરકણ મળ્યા જ કરે છે; ન્યારે પુરુષોના તેનું ટકા વર્ગને આર્થિક ચિંતા સતત કારી રહી છે. એમ છતાં જો એમ લાગે કે સ્ત્રીને અન્યાય થયો છે

તેઓ કાર્યોની બેઠકોમાં ફેરફાર કરી તેનાં પરિણામ નિહાળી શકે છે. પણ જે અંગે એકમેકનાં પૂરક છે તેને અલગ અને સ્વાયત્ત બનાવવાથી રાષ્ટ્ર ઊત્તરિત યર્ષ જાય.

‘પતિ મારો પ્રભુ છે’ કે ‘પત્ની મારી સહધર્મચારિણી છે’ એમ બોલતાં પ્રાચીન સ્ત્રી-પુરુષ કે ‘પુરુષે સ્ત્રીને કચરી નાંખી છે’ અને ‘સ્ત્રી એ દેહબૂખ ભાગવાનું મોહક સાધન છે’ એમ બોલતાં વર્તમાન સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે સ્વતંત્ર સ્વરૂપે તો કશો તફાવત નથી. બંને ભિન્ન ભિન્ન રાજનીતિજોનાં રમકડાં છે. પ્રથમ સ્ત્રી-પુરુષ અધિજનોએ શીખવેલાં વચન બોલતાં હતાં; આજનાં સ્ત્રી-પુરુષ વિજેતાવર્ગે શીખવેલાં વચનો બોલે છે. પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ રાષ્ટ્રહિતને ખાતર એકમેકની ઉજ્જવો પૂરતાં; આજે પરદેશીઓના હિતને ખાતર એ ઉજ્જવોને જગજગદેર કરી આંતરિક જીવનમાં વિચાર ઊભો કરવામાં આવે છે અને જનમનાર પ્રજાના ઉત્પાદનક્ષેત્ર અને ઉત્પાદક વચ્ચેના સંબંધભૂમાંથી પ્રગટેલી આગ આવતી કાલની પ્રજાનું હીર મૂળમાંથી ચૂસી લે છે.

સંયમની પાછળ પણ ભૌતિક ઉત્તરિનો આશય છે. સ્ત્રી-પુરુષ બે સ્વેચ્છાચાર ચલાવે તો નથી પ્રજાં વર્ણસંકર નીવડે અને તેના સાચા પિતાની ઓળખ અસંભવિત બની જાય. પરિણામ એ આવે કે સાચી ઓળખના અભાવમાં બાઇ-બહેન, પિતા-પુત્રી કે માતા-પુત્ર જ બલિષ્ઠમાં પતિ-પત્ની બની જાય. અને એકલોહીનાં લક્ષ પ્રજાને ધાનક નીવડે છે તે તો વિચારન પણ કબૂલે છે. એવાં લગ્નો અટકાવવાને ખાતર પિતાની સાચી ઓળખ જરૂરી છે અને એ ઓળખ, આરોગ્ય, શાંતિ, અને ક્રાંતિને માટે સંયમ જરૂરી છે. સંયમહિન પ્રજાની પાસે ગમે તેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં આલ સાધનો મૂકવામાં આવે તો પણ તે પ્રજા વર્ણસંકર બનેલી હોઇ ફેન્સોની જેમ ઊત્તરિત યર્ષ જશે.

જેને ખાતર હિંદુઓને ખૂબ વગોવવામાં આવે છે એ જાતિવ્યવસ્થા, સતીપ્રથા અને મદુ પત્નીત્વની પાછળ પણ વૈસિક ઉત્તરિમૂલક અને રાષ્ટ્રીય દિતોને વિચારતી રાજનીતિ રહેલી છે.

રાષ્ટ્રની સરહદ પર રક્ષણ કરનાર સૈન્ય હોવા છતાં જેમ રાષ્ટ્રના આંતરિક વિભાગમાં પણ કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવે છે, નગર નગર કાટ બાંધવામાં આવે છે અને એવાં નગરોમાં પોલે પોલે પાગ દરવાજા મૂકવામાં આવે છે એમ ચલો અને ખીજ આક્રમણકર્તાઓ સામે પોતાનું સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્ય-જાળવવાને સમય દિન્દુ જાતિ એક છતાં તેણે જેટલું સુધી લખાવે નિર્જીવ કરી સંસ્કૃતિનાં ચાર તરે-લોહીનો સંબંધ, ભોજન, સામાજિક નિયમન અને પોળાકમાં તેણે કિલ્લેબંધીને અતૂટ રાખવાને તેની અંદરેઅંદર પણ વ્યવસ્થા કરી લીધી. ૮૦૦ વર્ષ સુધીના બપોરના આક્રમણ સામે દજ સુધી દિન્દુ પ્રજાને મોટો ભાગ સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રહ્યો છે તે તેની ઝીજવટકરી સાંસ્કારિક કિલ્લેબંધીને આભારી છે. નદિતર તે જગનની ખીજ રંગીન પ્રજાઓની જેમ સો સો વર્ષના ગાળામાં જ નદ યધ યધ હોત.

ભારતમાં સતીપ્રથા કાળજૂની છે. સીસેરો સમા રોમન રાજનીતિને પણ એવું મદત્વ સ્વીકાર્યું છે. પતિના મરણ પછી કુવાન સ્ત્રીએ જીવન સમાપ્ત કરવું કે નવું લક્ષ કરવું બેમાંથી એકને જ પસંદગી આપવાની હોઈ શકે. વિધવાવત તો કદાચ વૃદ્ધ પાળી શકે. કુવાન સ્ત્રી પણ વિધવાવત પાળી શકે છે એમ તો વિદ્યાજડો કે જેમનાં લોહી મરી કે કરી ગયાં હોય એવાં માણસો જ કહી શકે.

હિંદુ સંસ્કૃતિ પુનર્જન્મમાં માનનારી અને બલિહાન-પ્રધાન છે. તે વ્યક્તિગત દિતને ખાતર સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય દિતને કે પ્રજાની જીવનશુદ્ધિના ધોરણને જરા પણ નુકસાન પહોંચાડવાને તૈયાર નથી. સંરક્ષણ અને જાણ શુદ્ધિ પર આક્રમણને સંભવ જણાતાં તે

જેમ પુરુષ પાસે લોહી માગે છે તેમ મંસ્કાર અને અંતરગ મંસ્કણમાં ક્ષતિનો મંભવ જણાતાં સ્ત્રી પાસે લોહી માગે છે. સ્ત્રીના પુનર્જનમાંથી એવી કેટલીક ક્ષતિઓ પરિણમે તે તો સહુ કાંઈ સમજી શકે છે અને પરિણામે જ હિંદુ જાતિએ મતીપ્રથા સ્વીકારી, મંસ્કૃતિ જ્યારે બ્રહ્મ યજ્ઞ ચૂકી હોય, ત્યારે એ પ્રથા ભલે બિનજરૂરી અને પણ તેનો અર્થ એ પ્રથાનું મૂળતત્ત્વ જ જગલી છે એમ ન હોઈ શકે.

બહુપત્નીત્વ એ માહસપ્રેમી, પત્નીવ્રતધારી અને સ્વતંત્ર યુગની પ્રથા છે. સ્વચ્છંદી અને ગુલામ યુગમાં તેની જરૂર ન હોઈ શકે તેમ તે યુગ તેની કિંમત આંકી પણ ન શકે. સાહસપ્રધાન અને યુદ્ધપ્રેમી પ્રજામાં પુરુષમંખ્યા હમેશાં વધારે રહે છે. તે પ્રજામાં મંખ્યાગ્રંથ પુરુષો એવા પણ હોય છે જેઓ એક સ્ત્રીથી ન મતોષાતા હોય. એવા પુરુષો પાસે જો શક્તિ અને સમૃદ્ધિ હોય અને તેમની પ્રથમ પત્નીઓ અનુમતી આપી શકતી હોય તો તેવા પુરુષોને વિશેષ પત્નીઓની જવાબદારી ઉઠાવવા દેવી અને એ રીતે વધેલી સ્ત્રી મંખ્યાનો ઉકેલ આણવો તથા તેવી સ્ત્રીઓથી જન્મનાર ભાવિ પ્રજાને શક્તિશાળી પિતૃત્વ અને આર્થિક મંદક્ષણુ ક્ષેત્ર બક્ષવું એ રાષ્ટ્રીય હિતમાંજ પરિણમે, જેમ જેમ આ પ્રથાનો ગેરલાભ લેવાતો ગયો તેમ તેમ તે પ્રથા ભ્રષ્ટ ગતી. પણ તેની પાછળનો આશય બ્રહ્મતાભર્યો નહોતો. પુરુષના ધ્યાનને જ્યારે તેની પોતાની જ પત્નીમાં કેન્દ્રિત બનાવવું હોય ત્યારે એક સ્ત્રીથી ન સતોષાતો પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રીઓની વધેલી મંખ્યા એ બંનેનો સંયુક્ત ઉકેલ બહુપત્નીત્વમાં જ હોઈ શકે.

ગૃહસ્થને પુત્ર હોવો જ જોઈએ એવી ધર્મનીતિના અભાવમાં હિંદુઓની સંખ્યા આજે બાવીશ કરોડને બદલે બાવીશ લાખની પણ ન હોત.

આ રીતે હિંદુ સંસ્કૃતિના દરેક સ્વરૂપની પાછળ પ્રજાની ભૌતિક પ્રગતિ અને આત્મ-શાંતિને વાછતી ભવ્ય રાજનીતિ રહેલી છે. તે નીતિને વધારે મદ્દજી બનાવવાને તેને ધર્મ-નીતિનું નામ અપાયું એટલે તેને ધાર્મિક ઘેઘાળા માની લેવી તે બાજબી નથી.

જગતની કાંઈ પણ રાજનીતિ પોતાની પ્રજાના વિકાસથી ભિન્ન અર્થમાં ધર્મ, ઈશ્વર મંસ્કાર કે મંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરતી જ નથી. કેટલીક વખતે તે તેમ કરતી દેખાય છે પરંતુ તેની પાછળનો ઉદ્દેશ ગુપ્ત રહેવાથી પ્રજાઓ તે સમજી શકતી નથી.

ગોરી રાજનીતિ આજે રંગીન પ્રજાઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરે છે, એનો અર્થ એ નથી કે ને રાજનીતિને ઇશુખ્રિસ્ત કે ખ્રિસ્તી ધર્મની પડી છે ગોરી પ્રજાના જીવનમાંથી તો ઇશુખ્રિસ્તને દેશવરો જ દેવાયો છે અને તેમના દેશમાં ઇશુખ્રિસ્ત નવેસરથી જન્મે તે શાંતિ કે યુદ્ધવિરોધનો ઉપદેશ આપવા બળ તો આજે પણ તેઓ તેને ભાંડા ભોંયરામાં જ પુરી દે; અથવા તો તેને રંગીન પ્રજાઓમાં શાંતિનો પ્રચાર કરવાને મોકલાવી આપે. તેમનો આશય તો રંગીન પ્રજાઓને સદાની ગુલામ રાખવાને તેમને શાંત, નિઃશસ્ત્ર, નિઃક્ષત્રિય, પ્રતિકારબળહીન અને કલાગરી બનાવવાનો છે. તેમાં ઇશુખ્રિસ્ત, ખ્રિસ્તો ધર્મ કે જે કાંઈ બ્યક્તિ કે સંસ્કૃતિ મદદગાર બનવા તૈયાર હોય તેમને તેઓ ધર્મ, નીતિ અને માનવતાના નામે આડકતરો ટેકા પ્રતિદિન આપ્યા જ કરવાના.

‘એ વર્ષ પર હિંદમાં રથપાવણાં હિંદી પ્રધાનમંડળોએ દારૂબંધીની નીતિ હાથ ધરી. ગોરી રાજનીતિએ તેને ધર્મ અને નીતિના નામે મદદકાર આપ્યો. પણ તેની પાછળ તેનો આશય તો પોતાની પ્રજાની આર્થિક ખીણવણીને દૂનો. અને એક વર્ષના અંતે દારૂબંધીને તોડી પાડીને, દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ ખલામ કરીને, પરદેશી દારૂનું બજાર ખોલોને અને દારૂબંધીના નામે મુકાવણ કરવેરા કાયમ રાખીને તેણે એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ પણ કર્યો છે.

પોતાની કૃતિઓની નામાંકિત પુસ્તકો પાસે પ્રસ્તાવના લખાવવી અને નામાંકિત પુસ્તકોએ જિગતા લેખકોની કૃતિઓને એવી પ્રસ્તાવનાઓ લખી આપવી એ પ્રવૃત્તિ યુજરાતમાં વધી ગયેલી માનવામાં આવે છે. તે થી. રમણલાલ વ. દેસાઈ, થી. રામનારાયણ પાઠક, કાકા કલેલકર વગેરે સામે તેઓ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રસ્તાવનાઓ લખતા હોવાની ફરિયાદ પણ દરવામાં આવે છે.

પણ પ્રસ્તાવના એ ઘણી પ્રાચીન પ્રથા છે. ચીનની સામ્રાટી વુસોટીને (ઈ. સ. ૬૮૨થી ૭૦૪) દિવાકરે કરેલા 'લક્ષિતવિસ્તર'ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના લખી અને પછી તેા પ્રસ્તાવનાઓની પરંપરા ચાલી. તેની બીજી ખાસ નોંધપાત્ર પ્રસ્તાવના શિક્ષાનંદ દ્વંત 'લંકાવતાર'ના ભાષાંતર પરની હતી.

x

x

x

'Indian Review'ના માર્ચના અંકમાં શ્રી જતીન્દ્રમોહન દત્તને 'Manipulation of Census' નામે એક લેખ પ્રગટ થયો છે. તેમાં લેખકે વસતી-ગણતરી એ એક રાજ્ય-રમત છે અને તેમાં બનાવટ જ થાય છે એમ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. તે લેખમાં આંકડાઓ કેટલી હદે સાચા ગણાય તે અંબંધમાં લેખકે કેટલાક દાખલાઓ રજૂ કર્યા છે. ૧૯૨૧માં બંગાળમાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની વય વચ્ચેના મુસ્લીમ યુવાનોની વસતી ૬૬૭૦૦૦ની હતી. ૧૯૨૧થી ૧૯૩૧ વચ્ચે બંગાળમાં બહારથી મુસ્લીમોની ખાસ આવાત થઈ નથી. છતાં ૧૯૩૧ માં ૩૦ થી ૩૫ વર્ષની વયના મુસ્લીમોની વસતી ૧૧૪૭૦૦૦ બતાવવામાં આવે છે. આ રીતે દર વર્ષના ગાળામાં એક પણ મુસ્લીમ યુવાનને મરેલો ન ગણીએ તો પણ તેમાં ૧૮૦૦૦૦ નો વધારો થઈ જાય છે.

x

x

x

જગતમાં સૌથી પ્રથમ છપાવાનું માન બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થ 'ત્રિપિટક'ને ફાળે જાય છે. ઈ. સ. ૯૭૨માં છપાયેલો, તેનું છાપકામ કાઢ-છાપના સ્વરૂપમાં થયેલું. ૧૩૦૦૦૦ લાકડાના કકડાઓ ઉપર આખા ગ્રન્થને કાતરી તે પછી તેને છાપવામાં આવેલો.

x

x

x

'Reader's Digest' નામે અમેરિકન માસિકની ૪૧૦૦૦૦૦ નકલો નીકળે છે.

x

x

x

કેટલીક કન્યાઓ જન્મથી જ ભાગ્યશાળી હોય છે. માર્સેલ્સના એક વેપારીની પુત્રી કહેરીનું સગપણ પ્રથમ જોસેફ વેરે થયેલું, તે વૃદ્ધીને નેપોલિયન વેરે થયું; તે વૃદ્ધીને કુદોટ વેરે થયું, તે વૃદ્ધીને જુનોટ વેરે થયું, તે વૃદ્ધીને માર્મોન્ટ વેરે થયું અને છેવટે તે બર્નાડોટ વેરે પરણી. કહેરી સાથે સગપણના પ્રશ્નને આ બધા સાધારણ સેનિકા હતા. પણ એક વખતે તેની સાથે જોડાયા પછી બધાનાં જ ભાગ્ય ફરી ગયાં; જોસેફ નેપોલસ ને રોનનેા રાજ બન્યો; નેપોલિયન ફ્રાંસનેા સમ્રાટ બન્યો; કુદોટ, જુનોટ ને માર્મોન્ટ ડ્યુક બન્યા, ને બર્નાડોટ સ્વીડનનેા રાજ અને ફ્રાંસનેા સેનાધિપતિ બન્યો.

પ્રભાત	ન્યુચિયેટર્મ	બોમ્બેટોફીઝ	નેશનલ	નવયુગ
પટોશી	નેર્તકી	પુનર્મિલન	સચિદા	લક્ષ્મ પહ્લાવં કરુન

‘કલાને’ શિક્ષણ આપવાનો હક્ક છે, પણ તે નવન નચવતી કે ‘હૂલ’ વેરતી પ્રિયતમા તરીકે, દિવેલનું પાન કરી આવેલા કે હપ્સીનિવાની મુલાકાતે જઈ આવેલા શિક્ષક તરીકે નહિ.

કલાની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાને જો માન્ય ગમીએ તો ૧૯૪૦ સુધી દિલી ફીલ્મક્ષેત્રમાં પોતાનું મર્વચેષ્ટ સ્થાન જળથી ગમ્પનાર ‘પ્રભાત’ ‘પટોશી’માં સહેજ મદ બને છે.

‘પટોશી’ની પાછળ ઉદ્દેશ દિલ્હી-મુસ્લીમ ઐક્યનું દર્શન કરાવવાનો છે પણ અમુક ઉદ્દેશ હોવાના કારણે દિગ્દર્શનને ચિત્રમાંથી ગસ કે આર્થજ્ઞના તરવોને કમી કરવાનો અધિકાર નથી મળતો. રસોમાં શિંગમણિ એના અદ્ભુત, હારમ, વીગ કે ભક્તિરસની ઓ ચિત્રમાં ઉણપ છે અને શૃંગાર પણ કંઈકે શિથિલ છે એમ મહેજે ઘડી શકાય નરી વાસ્તવિકતા એ કલા કહેનાઈ શકતી હશે પણ તે મનગત નીવડી ન શકે કલાને જો વાસ્તવિકતા ગમતી હોય તો તેણે વિષય કે ક્ષેત્ર અદ્ભુત પર્મદ કરવો જોઈએ ને શુદ્ધ વિષય કે ક્ષેત્ર પર્મદ કરવા હોય તો પછી તેમાં અદ્ભુતતા ઉમેરવી જોઈએ ‘બોમ્બે ટોફીઝ’ની ‘દુર્ગા’ની જેમ ‘પ્રભાત’ના ‘પટોશી’માં પણ એ સન સીસરી જરાયુ લાગે છે.

‘આપણું ત્યા અત્યા અગાઉ મખ્યાળય પ્રચારચિત્રો પણ રજૂ થયા છે ‘હસ’નું ‘બાન્ડી ચી બોટલ’, ‘બોમ્બે ટોફીઝ’નું ‘અદ્ભુત કન્યા’, ‘ન્યુચિયેટર્સ’નું ‘દુરમન’ વગેરે પણ તેમાં પ્રચાર કે વાસ્તવિકતાને ખાતર ગસક્ષતિ નથી પોષાણી ‘પ્રભાત’ના જ ‘દુનિયા ન માને’ કે ‘આદમી ની પાછળ પણ ઉદ્દેશ હતો પણ તે બને ચિત્રો રસથી જીવકાતા ને સર્વગમ્ય હતા, અને ‘પ્રભાત’ તેમજ શાન્તાગમને માટે કાર્તિવર્ધક હતા પણ તે બને સામાજિક ચિત્રોના તેમજ વીરચિત્ર અમર કૃતિ ‘અમર બ્યોતિ’ના દિગ્દર્શક ચી શાન્તારામ અને તે ચિત્રો ઉપરાંત ‘તુકારામ’ અને ‘જ્ઞાનેશ્વર’ જેવા સર્પૂર્ણ ચિત્રો આપનાર ‘પ્રભાત’ ‘પટોશી’માં, દિગ્દર્શન ગણતરીએ પ્રગતિ સાધવા છતાં, ગસગણતરીએ પહેલા જેવો આનંદ નથી ખીલવી શકતા.

જેમ ‘અદ્ભુત’ની પાછળ પ્રજાને પ્રિય વિષય રહેલો હતો એટલે પ્રજાએ તે ચિત્ર વધાવી લીધું તેમ ‘પટોશી’ની પાછળ પણ એવો વિષય હોઈને, આ ચિત્ર મદ્દળ અને પ્રજાપ્રિય નીવડશે, પણ તે મદ્દળતા ‘પ્રભાત’ માંથી ગસક્ષતિની ફરિયાદને નહિ ઢાકી શકે.

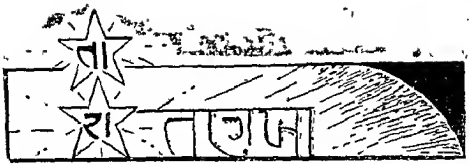
‘પ્રભાત’ને અને શાન્તાગમને ન્યાય આપવાને ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે ‘પટોશી’માંની ગસક્ષતિ મોટે ભાગે તો વાર્તાસ્વરૂપને આભારી છે આ વાર્તા પર રચાયેલા ચિત્રે ખીજ કંપનીને દગાવી દીધી હોત, જ્યારે ‘પ્રજ્ઞાન’ અને, શાન્તાગમ તેને મજબૂતા બક્ષી શકેલ છે પણ સાહિત્યમાં જેમ ઋતુમંદારે ખીજ કંપની મહાકવિની પદવી અપાવી હોત પણ ‘મેવદૂત’ના કૃતિને માટે તે રિશેષ કાર્તિપ્રદ નથી તેમ આકર્ષક દ્રશ્યો અને પાત્રોના

સુષ્ટિત વર્તાવને લીધે 'પ્રકાશી' બીજી કંપનીને માટે કાર્તિકદાયક નીવડત પશુ 'અમર જ્યોતિ', 'દુનિયા ન માને' કે 'આદમી' આપનારને માટે તે તેનું નીવડવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે. 'નર્તકી' ચિત્ર પૂરતો લોકાદર નથી પામ્યું. દિગ્દર્શક દેવકી બોઝનું જીવનકાળે સમજવામાં પ્રગ્નનો બહોળો વર્ગ મોટે ભાગે નિષ્ફળ જ આવે છે. 'સપેરા' સમા સજીવ ચિત્રને વળોડનાર કે 'વિદ્યાપતિ' સમી રસકૃતિને દમ વિનાની કહેનારાઓ મળી આવે છે. એજ રીતે 'નર્તકી' સંબંધમાં પશુ ભિન્ન ભિન્ન મતો સેવાય છે. એ સાચું છે કે 'નર્તકી'માં આકર્ષણનું બધું તત્ત્વ એક જ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે, સુદૃઢ કટાક્ષ કરનાર જગદીશ શેઠી તરીકે બંધખેસતો નથી નીવડતો, હાસ્યરસ જન્માવવાને કૃત્રિમતાનો આશ્રય લેવાયો છે અને એ ચિત્રમાંથી લીલા દેસાઈને એ બાદ કરીએ તો તેમાં કશું જ નથી રહેતું છતાં પશુ ચિત્રમાં અંત સુધી જળવાતું ભાવનાનું ઓજરણી બળ અને લીલા દેસાઈનું મદભર્યું વ્યક્તિત્વ તેને એક કલાકૃતિ તરીકે સજીવ બનાવે છે. 'પુરણ ભક્ત' કે 'વિદ્યાપતિ'ની જોડમાં ન મૂકીએ તો પશુ દેવકી બોઝની કાર્તિકને તે જળવાયે રાખે છે તેમ કહેવામાં જરીકે વાંધો નથી.

'પુનર્મિલન'માં તેની પૂર્વેના 'બંધન' ચિત્ર સમો સુસંગત મધ્યસ્થ ભાવ નથી તેમજ પછીના [દમણાં જ પડ્યા પર આવેલા] 'નયા સંસાર' સમું ભવ્ય અને રસભર્યું વારતવદ્યન નથી. દારૂ ડિયા પિતાએ કરેલા ખૂનનો આરોપ પોતાના પર ઓડી લખતે ભાગી નીકળતો પુત્ર એક નામનારી લિખારણના સંસર્ગમાં આવે છે અને તે લિખારણ દ્વારા તે પોતાની બહેન સાથે પુનર્મિલન પામે છે તેમજ ન્યાયાધિકારી સમક્ષ તેના પિતાએ કરી દીધેલી અંતિમ કળાં લાંબી તે બંધી જાય છે એ કથાનો માર. પરંતુ આ વાર્તા રવાનાવિદ્યતાને બદલે અમુક સુંદર દશ્યો, પ્રસંગો, સંગીત, નૃત્ય અને પાત્રોને સંકલિત કરવાને, ઘડી કાઢવામાં આવી દોષ એવી અસર નીપજાવે છે. પ્રસંગો, સંગીત, નૃત્ય વગેરે સુંદર છે પણ વાર્તાનો વિકાસક્રમ મનદર કે સપ્રાણ નથી.

'નેશનલ'નું 'રાધિકા' ચિત્ર એક સજીવ કૃતિ છે, 'આરત' સમું સર્વોચ્ચસુંદર ચિત્ર આપ્યા પછી 'સરકાર' અને 'પૂજા'માં નેશનલ ધીમે ધીમે નીચે નમી રહ્યું હતું પણ 'રાધિકા'એ તેને બચાવી લીધેલ છે. 'રાધિકા'નું કલાદર્શન પૂરતું ઓજરણી નથી તેમજ રસોત્પાદક બળ કંઈક ચિથિલ છે પણ તેની પાછળ દેવદાસીના સ્વરૂપને સમજાવવાનો ઉદ્દેશ અને એ ઉદ્દેશની સાથે નેડાયલ કંઠા, નૃત્ય, ભાવદર્શન અને વાર્તાનો વિકાસક્રમ ચિત્રને જીવન્ત બનાવે છે.

'નવયુગ'નું 'લક્ષ્મી પદ્માવતી કુસ્તુભ' એ મોઢક રસકૃતિ છે. એનાં એકેક પાત્રના મુખ પર હાસ્ય છે અને એ હાસ્યની પાછળ આશય હોવા છતાં તે હાસ્યને કૃતિ નથી પહોંચાડતો. એમાં અતિશયતા છે પણ હાસ્યરસનો વિકાસ જ અતિશયતાને આધારે છે, એટલે એ અતિશયતા દોષરૂપ નથી જણાતી. આ ચિત્રમાં કન્યાવિક્રયના વિષયમાં એક કાઠિયાવાડી પિતાપુત્રી રજૂ થવાથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડની પ્રગ્નએ તે પ્રત્યે અણગમો દર્શાવ્યો છે પણ તે અણગમો ચિત્ર તૈયાર કરનાર મહારાષ્ટ્રીઓ છે એના આધારે જ જન્મ્યો જણાય છે. નહિતર પિતા-પુત્રીનું કાઠિયાવાડી સ્વરૂપ જ હાસ્યની ખીલવણીમાં મદદગાર થાય છે તે પ્રત્યે અને પુત્રવધૂને પેસા મેળવવાનું સાધન માનનાર અને એને લાલસા મનોવશાનું રમકડું સંમજનાર પાત્રો મહારાષ્ટ્રીય છે તે પ્રત્યે પણ પ્રગ્નનું બ્યાન એવાયું હોવા.

કુલા-સાહિત્ય-ખનારસ વિદ્યાપીઠમાં હિંદુ મંસ્કારિતા ને મંસ્કૃતિના નવા ખોલાયલ વિભાગનું અધ્યક્ષપદ લેવાને મર રાધાકૃષ્ણ કલકત્તા વિદ્યાપીઠમાંથી રાજનામુ આપે છે. શ્રીલાડેશીયાના ફ્રેન્કલીન ઇન્સ્ટીટ્યુટે ચાલુ વર્ષના ફ્રેન્કલીન ચન્દ્રક સર સી. વી. રમણને આપવાનું ઠેરવ્યું છે. ચાલુ મહિનામાં કલકત્તા વિદ્યાપીઠ કવિવર ટાગોરની એશામી જયંતી લગ્નવરો. યાત્રિનિકેતને માણેલો ગર્જર કવિ મેઘાણીનો લોકસાહિત્ય-રસોત્સવ મુખર્ષ વિદ્યાપીઠના વાર્ષિક આન્સેસર તરીકે શ્રી મસાણીની પુનઃ વરણી. મુખર્ષમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સાર્વજનિક પરિષદ, દિલ્હીમાં બ્યાપારી પરિષદ, કલોલમાં વડોદરારાજ્ય માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ, અને કાંગ્રેસમાં પ્રાંતિક વૈષ પરિષદ બરાઈ ચૂકી અને હવે પછી વડોદરારાજ્ય વિદ્યાર્થી પરિષદ, મુખર્ષમાં સ્થાનકવાસી કૌન ડોન્ડરન્સ, નાગપુરમાં હિંદુ મહાસભા, દિલ્હીમાં અખિલ હિંદુ યુવાની વૈદક તખીખી પરિષદ વ. બંગરોઃ [હિંદી પ્રજાના બધા દર્ત્તઓ વાતો સાથે જ સંકળાયેલ છે.] રણેલી (વડોદરા રાજ્ય)માં એકી સાથે શ્રીમંત અતાપસિંહરાવ અને ના. દીવાનની પ્રતિભાની અનાવરણવિધિ અને અંગ્રેજ શાળા અને વોટ-વર્કસની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. પેટલાદ તાલુકાના પીજ ગામે ખેલકામમાં મળી આવેલી કલામય પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ, મહેસુર રાજ્યમાંથી ખેલકામમાં મળી આવેલા બે દગ્ગર વર્ષ જૂના અવશેષો. આવતા વર્ષની મેટ્રિકની પરીક્ષા માથે મહિનામાં લેવાશે, અફઘાનીસ્તાનમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પુરતુને પર્મદગી અપાય છે. મુખર્ષમાં 'સરદાર પૂર્વમિહના પ્રયાસથી અખિલ હિંદ બ્યાપાર પ્રસારક સભાની સ્થાપના. શ્રી વાલચંદ હીગચંદના પ્રયાસથી મહેસુરમાં ખૂલનાર મોટાનું કારખાનું. હિંદની બાપાઓના જ્ઞાણીતા અધ્યાસી સર જ્યોર્જ ગ્રિપર્સન અને ગુજરાતના યુવાન કવિ વિઠ્ઠલરાવ આવસેથીના અવસાન

દેશ-મુખર્ષમાં બિનપક્ષી નેતાઓની પરિષદ તેમાં મર સમુ સત્યાગ્રહ અને સુદારની નીતિ-બને પ્રત્યે નાપર્મદગી દર્શાવી માનભર્યો ઉડેલ માગે છે, અને અખિલ પરિષદ સંગકાર પાસે સાંસ્થાનિક સ્વગજ્યની જ્ઞહેરાત માગે છે. [સાર છે કે અંગ્રેજ મરકાર હજી માગનારાઓ પ્રત્યે સક્રિયતાથી શ્રીમ-તો જોવો વર્તાવ ગમે છે તેવો વર્તાવ રાખવાને નથી દેવાણી.] હિંદુકરમાં ઠેર ઠેર વધતો સત્યાગ્રહનો જુવાળ અને ધરપકડો; હવે પછી સત્યાગ્રહ વધારે વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં પ્રવેશશે. રાષ્ટ્રીય સમાદે દેશકરમાં આવેલું ચેતન મુખર્ષ પ્રાંતના નવા અંદાજનકમાં નફા અને મિલકત-વેગમાં ધટડોઃ [આકાશની જળા હમેશા ચમત્કારિક જ હોય છે.] સંજોગ લક્ષની છૂટ આપતું શ્રી દેસમુખનું બિલ અભિપ્રાયે બહાર મુકાયું છે: [હિંદી ધાગસલામાં નેટલુ રજૂ ન થાય એટલું ઓછું] ના. વાર્ષસંવેષ સર મધુને મુલાકાતે બોલાવે છે. સિંધના પ્રધાનો ને પ્રમુખના પગારો વધારાય છે: [સેવાધર્મ હમેશાં ગદન હોય છે.] આવકવેગમાં ગોટાળા અંગે મુખર્ષના એક શ્રીમંત ગોવિંદગય સેક્સરિયા સામે સરકારે દાખવેલી લાલ આંખ. માદગીના કારણે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને અને તેમની સેવા

માટે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીને મળેલી જોડમુક્તિ, સીસેન દિદીઓ સામે પ્રતિજ્ઞાને કાયદો થડે છે, અલદેશ પોતાનો નવો ખજાનું કરાવે છે. [એ બંને એ બહુ જીવ ૬ તેઓ એક વખતે ભારતવર્ષનાં અંગ દતાં તેમાં જ ગોરી રાજનીતિની સફળતા સમાવણી છે.] મી. ઝીણાને પાકીરતાન જોઈ એ છે, તેમ ડા. આલેક્સન્ડરને દલીલરચાન જોઈ એ છે: [પ્રાન્તોને છૂટા પાડીને ધીમે ધીમે 'મંદિર' બનાવાય. કામોની 'મંદિરતાન'ની માગણીને ઉત્તમ-ને ત્યારે જ દિદ મૃત્યુ પામે.] નાયકારનો ખાનનો બોલવાની ઉદેપુર રાજ્યની તમન્ના અને અળખૂંદ એ તમન્નાને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે: આલુંદ નેહક એક મુસ્લીમે ટ્રેફનમાં મુસાફરી કરતાં સાદાણું દંપતીના ગણ વર્ષનાં પુત્રને ઉપાડીને ટ્રેફનની બહાર ફેંકી દીધો. અંગાળમાં ઠેર ઠેર કામી હુદલડો. દાકમાં આગ અને ખૂનરેણ. દિદુઓ પર લુંત્રમ. લાહોરમાં દિદુ સરઘમ પર મુસ્લીમોનો દલો. અમદાવાદમાં એક મુસ્લીમ ગુડા ટોળીએ એક શિખ પર ગુલરેલો ફેર. અમદાવાદના રેશનમાં અને રાજકોટનાં ઘિયેટરમાં લાગેલો આગ.

પરદેશ—જાપાનનો પરદેશમંત્રી મોરકો, બર્લિન ને રામની મુલાકાતે લઈ સ્વદેશ પાછો ફરે છે. અમેરિકાએ બ્રિટનને આપવા માંડેલો સક્રિય મદદ. એ મદદને ઇંગ્લાંડ પહેંચતી અટકાવવા જર્મનીએ આટલાટિક મહાસાગરમાં આદરેલું ભયંકર આગરયુદ્ધ લોડ દેલીકામ અમેરિકામાં એક ભાષણમાં સમૃદ્ધિની ન્યાયબરી વહેંચણીને આદેશ સમગ્રને છે: [વચન-યુગમાં બંધુ વચનથી જ આવે છે.] બ્રિટનને મદદ કરવાને અમેરિકા સાત અખજ ડોલર મંજૂર કરે છે. બ્રિટને અમેરિકાને ૨૦૭ અખજ ડોલરના સત્તમ-સંરક્ષામની વંરદી આપી છે. બ્રિટન મુદ્દની પાછળ પ્રતિદિન દોઢ અખજ પૌંડ ખર્ચે છે. અમેરિકન દારૂખાનાંઓમાં પ્રસારેલો હક્તોળનો પેત્રન. દરિયું અમેરિકામાં ધરો રાજ્યોએ પાંચરેલો જળ. અમેરિકાએ ધરો રાજ્યો સામે કેડક પગલાં લઈ અમેરિકન જંદોમાંનાં તેમનાં પદાણો કાઢે લીધાં છે. જાપાન બ્રિટિશ વદાણોમાંના માંચ કખજ કરે છે. ફ્રેન્ચોએ બ્રિટિશ વદાણો પર ગચા-વેલો તોપમારો. આપલેન્ડમાં ખાધાખોરાકની તંગી. સ્પેનમાં ૨૦૦૦૦ રાજદારી ફેદીઓનો છૂટકારો. જીતેલા મુલકો પાસેથી જર્મની વાર્ષિક ૧૧૫ કરોડ પાઉંડ પાવે છે. ફ્રાંસની જેકનું એક અખજનું સોનું વેસ્ટ ઇન્ડીઝના માર્ટીનીક ટાપુમાં જળવાવાને પહેંચી ગયું છે. ફ્રાંસમાં સાકે વરસ ઉપગંતના દરેક વૃદ્ધને મરકાર વાજખી પેન્શન આપશે. આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સૈન્યને મળતો ઉપરાઉપરો વિજય. એડીસઅબાબામાં બ્રિટિશ સૈન્યનો પ્રવેશ. જર્મન-મટાલિયન સૈન્યના સંયુક્ત આક્રમણથી બેન ગાઝી બ્રિટિશ સૈન્યને ખાલી કરવું પડે છે. તુર્કીમાં અમેરિકાના માથુ બ્રિટિશ એવગોના નિવાસસ્થાને અને કેટલોક અમેરિકન ટપાલોમાં બોળના ધડાકા: [યુરોપ-અમેરિકાએ બોળતો જાનરો રાખ્યો છે.] યુગોસ્લેવિયા ત્રિપક્ષી કરારમાં પ્રપલાવી ધરો રાજ્યોનું રક્ષિત બને છે; પણ આંતરિક જળવો ફોટી નીકળે છે ને નવો રાજ્ય પ્રીન્સ પોટર ધરી-ચલામીને ફગાવી દે છે. પરિજાગે જર્મની યુગોસ્લેવિયા અને માંચે જ મોગ પર આક્રમણ કરે છે. રશિયા પ્રથમ તુર્કી સાથે અને પછી યુગોસ્લેવિયા માંચે મિત્ર-આક્રમણનાં કરાર કરે છે. મી. ક્યોર્લ યુગોસ્લેવિયાની સ્વતંત્રતાના જળવાને રોકા આપે છે: [મિત્રો અંધ એ નથી કે દરેક સ્વયં એવો રોકા આપી રાકાય.] દંગરીના વડા પ્રધાને કરેલો આપઘાત: [યુરોપને માટે સાતિતો અને મુક્તિનો એ એક જ માર્ગ છે.] જર્મની અને ઇંગ્લાંડ પરસ્પર પર બાબાક રોત્રે બોગ્ગ પગાવે છે.

सुधास

पृ ३ : अंक १०

प्रागं अंक • ३४

मार्च : १९४१

अभ्यास

नवी

पं. त्रिलुपनधाम लहरेयंद शाह

श्रीमनलाल अमुलप संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

માર્ચ: ૧૯૪૧

એક ૧૦

૧	ગ્રેમ અને મોહ	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	...	૪૩૩
૨	મૃત્યુભય [કાવ્ય]	સુરેશ ગાંધી	...	૪૩૭
૩	મને જો આહો તો- [કાવ્ય]	દેવજી રા. મોહા	...	૪૩૭
૪	ધર્મજાળ [વાર્તા]	રમણલાલ વર્મનલાલ દેસાઈ	...	૪૩૮
૫	જાવા-સુમાત્રા	કિશોરલાલ ઓલિયા નોસી	...	૪૪૩
૬	વીકર ઇમેન્યુઅલ	ગીમનલાલ	...	૪૪૭
૭	ઉપકાર [વાર્તા]	ઈ. ન.	...	૪૪૮
૮	ન્યોતિય અને અતુપરિવર્તન	પંકજ	...	૪૪૯
૯	કારકુનનું રવચ્છું [કાવ્ય]	રમણલાલ ભટ્ટ	...	૪૫૩
૧૦	આયુર્વેદ	નરસિંહ	...	૪૫૪
૧૧	તંમૂ [કાવ્ય]	જ્ઞાનાલક વિવેદી	...	૪૫૮
૧૨	છપત ઝરણું	પ્રભા	...	૪૭૦
૧૩	ગોરા સંસાર	નિવાસી	...	૪૭૩
૧૪	ધૂટાં ફૂલ	૪૭૫
૧૫	અન્ધ પરિચય	૪૭૬
૧૬	તારા-તણખા	૪૭૬

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

ફિર--

ખર્ચા--

પડેલા--

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કંપર પેજ નં. ૩	શીટા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કંપર પેજ નં. ૪	ખર્ચો ભાવ
૧ "	૨૭	૧૪	૫	એક ટકર	ઉપર પ્રમાણે
૧ "	૧૬	૮	૩	બે ટકર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફરવામણી દરેક વખતના ૧૨૧/૨ વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પ્ર. મિસ્ત્રી જી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાણપુર, અમદાવાદ.

૧૫-૩-૪૧

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. [ગતાંકની જેમ આ અંક પણ, અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓમાં, એક અડવાડિયું મોડા થયો છે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’નાં આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગ્નની સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગાર બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથેસાથ નોંધપાત્ર, સંગળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે, દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાયાં નક્કલ ને ‘સુવાસ’ના માધુ અંક મોકલાય છે.

ઢેલકી વ્યક્તિઓ અને મંસ્ત્રાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત મીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના જેટલા આદકોને માટે આદક દીઠ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આદકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા આપી લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક આદકોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને સુદર-સુશોભિત પોકેટ-ડાયરી, એ આદક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને ચશ્મા’ (કાચુ પૂઠું)નું પુસ્તક, ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પાકું પૂઠું), ચાર આદક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે, અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને ‘ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉત્પાદવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમા જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર-જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીચે તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિપ્પણી બીજી બોધએ અને પોતાના પત્ર પર કે છુકપેસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિપ્પણી ચોક્કસ બોધએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ ચવાથી તેમની ગેરદાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India' ના આલોકને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષે માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] 'સુવાસ' મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક ચાલુ આલોકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, નવ મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે આલોકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ એક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૮-૦ મોકલાવી આપી ના લખો.

x

'સુવાસ'નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ આલિયભંડાર, પ્રી-સેસ રીટ, મુંબઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી, " " "

એન. એમ. ઠક્કર, " " "

મહાદેવ રામચન્દ્ર ભગુટે, પણ દરવાજા, અમદાવાદ

ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, "

શ્રી. નાગરદાસ આગળભાઈ, દોશીવાડાની પોળને નાકે, "

રોક મોહનલાલ હોસાભાઈ, - છુક્સેલસ, રાજકોટ

વલ્લભદાસ નાનજી સચદે, રર૩, પ્રાર્થના સમાજ રોડ, કરાંચી

બોધએ છે—

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ,' 'Ancient India' અને 'સુવાસ'નો ફેલાવો વધારવાને પ્રયત્નોઃ બોધ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુઆફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીસન અને પગારના પોરણે ચાલુ કે-વાસર તરીકે રોકાય શકે. ઘરેલો અને લાવણાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જ શરિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
સાહિતી સતત રફ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરાળી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાકતરનાં બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી ગકમતો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસના ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું સુપ્રસિદ્ધ ગુણપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, આળંગત, સ્ત્રી ગંભીર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની મુદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી મંપટ દર અઠવાડિયે શુદ્ધ પત્રિચિત્રિ આગેહજ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મશ્રમિ’ અને ‘જલુશી’ સંપદરચના હરિશ્ચંદ્રોના અમોટ હોલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિષમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂદ્ધ હરિકાઈ વગર દાખલ શીએ મુદર ધનામે મેળવી આપે છે.
- એના દીપાતસરી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિતરને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુરતકાલયો માટે મજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અજોડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાસ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન દોય તેવા રથમેલા ન્યુઝપેપર એન્ટોએ મુરત જ પત્રવ્યવહાર કરશે.

મેનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

અંગ-અલિનય ને એવી અનેક એષ્ટાઓ, જે મોહમાં દૃઢિત્વ હોય છે, તે પ્રેમસૃષ્ટિમાં—
એની એજ હોવા છતાં—પવિત્ર, દેવી અને વાત્સલ્યયુક્ત ગણાય છે. માતાબાળક કે ગુરુશિષ્ય
પ્રેમદર્શનની પેઠે, સાચાં પ્રેમીઓની એષ્ટા પવિત્ર ભાવથી પ્રેરિત હોય છે. તેથી જ નિર્લેપ
આનંદ કે અરસપરસ ઓતપ્રોત થવાની ભાવ-તદ્દલીનતા કે પરસ્પર સંમીલન-માધુર્ય સિત્તા
કાઈ ખાસ ઇચ્છા કે કામના પ્રેમમાં હોતી જ નથી; તેથી પ્રેમ નિષ્કામ છે, નિષ્પાપ છે. મોહમાં
સ્વભાવસિદ્ધતા ન હોવાથી, પ્રવૃત્તિશીલતા પ્રકટ હોય છે. વિવિધ સાધનોદ્વારા મોહસિદ્ધિ
હસ્તગત કરવાની હોઈ, મોહ સકામ છે, સહેતુક છે. મોહમાં અંત હોય છે, ફળની અર્થ
હોય છે. તે પ્રયોજન પાર પડતાં, મોહની દદ પૂરી થાય છે. આથી જ મોહ મર્યાદિત છે,
પ્રેમ અમીમ છે. પદાર્થ કે વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ, આશ્વેષ, ઉપભોગ, મૈથુન (જે શરીરવિષય
મોહ હોય તે), સુખ-તૃપ્તિ એ મોહનાં દંદનિશાન છે. પ્રેમમાં નિરાસક્તિ હોય છે,
મોહમાં આસક્તિ હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેજ કાગળને લઈને, પ્રેમ નિર્ગન્ધ છે, સ્વાધીન છે; મોહ પરાધીન છે.
પ્રેમમાં આલંબન કે વિકૃતિ નથી. પ્રેમ અન્યોન્ય છે, અનન્ય છે. પ્રેમ પરાવર્તી નથી
તેથી અન્ય સામન, અવાન્તર ઇત્યાદિ પ્રેમીઓના માર્ગમાં સદાયમૂલ હોવાં અનિવાર્ય નથી.
પ્રેમી પોતાના પ્રેમી જોડે-પ્રભુ સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ ધરાવે છે. તે સર્વદા તેને પ્રકટ અને
નિકટ અનુભવે છે. મોહ અન્યોન્ય કે અનન્ય નથી; બાહ્ય રૂપરંગ, આકાર-અંશાદિ એષ્ટાવલંબી છે.
મોહનો સંબંધ સાપેક્ષ-પરોક્ષ છે. ઇદ્રિયો મોહમાર્ગમાં મધ્ય હોય છે; તેથી તેમાં પ્રેમની
પવિત્રતા, દિવ્યતા, નિકટતા, કે સાતત્ય હોતાં નથી. અને મોહમાં અન્યોન્ય પ્રેમીઓની વચ્ચે
તેથી અણ-મહત્ત્વ કે લઘુ-ગુરુનો પરિમાણભાવ મોહમાં જોવા મળે છે. —જો મોહ
મર્યાદા નથી તેમ પરિમાણ પણ નથી; તેથી —પ્રેમીઓના
સમતાપ્રધાન છે; મોહ સવિકારી —પ્રેમીઓના સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક પડોદરાના બંધે, પ્રેમ
-પ્રમોદ પ્રેમમાં પ્રવૃત્તિ પાટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે. —પ્રેમીઓ
પ્રમોદને બદલે —પ્રેમીઓ
ઉદ્ભાસને, ક્ષા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી બરપૂર છે.

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

‘સુવાસ’ ના કેટલાક અમલોમાં જળવાયેલ રસ, તરવંતાન અને કવિતાત્મક ગદ્યને
સંયોગ ટાંગાર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

‘સુવાસ’ ના કેટલાક વિષયોની બાપા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુન્દરાતી બાપાના
કાષ્ઠપિણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેનાં વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

અમારે આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુન્દરાતીનાં ધર્મા પત્રો
આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ મુદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને
દરેકની મુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

વહેતો રાખે છે. પ્રેમ પ્રેમસ્મૃતિ, કર્તવ્ય-સ્મૃતિ, સ્વધર્મ-સ્મૃતિ સમર્પે છે. પ્રેમ આવશ્યક તત્ત્વોની (સ્વાર્થ સિવાય) વિસ્મૃતિ નથી અર્પેતો. પ્રેમ માનવીને દૈર્ઘ્ય કે આત્મધાત પ્રતિ નથી પ્રેરતો. એમ હોય તો તે પ્રેમ સાચો પ્રેમ નથી, તે પ્રેમમાં પ્રપૂર્ણતા નથી પણ ન્યૂનતા છે. પ્રેમ કાંઈને ધર્મ કે દુરજથી વિમુખ નથી બનાવતો, બલકે દુર્ગંજને સખજ, નિષ્પ્રાણને સંજીવ, જડને ચેતન અને નિષ્ક્રિયને કર્તવ્યપરાયણ બનાવે છે. પ્રેમમાં વિનાશ સંભવે જ નહિ. હા ! ભોગ-સમર્પણ સંભવે, પણ તે વિચારપૂર્ણ અને પ્રેમ જે પણ પ્રેરણા કરે ત્યારે જ. કાંઈ નિષ્ફળતા કે નિરાશાના કારણે જીવન જતું કરવું એટલે કે કર્તવ્યના યત્નમાં જરૂર પડે જીવનનું સ્વાર્પણ કરવાને બદલે કર્તવ્યનો, યત્નો જ ખંડ કરવો-એ ભોગ ન કહેવાય, એ મમર્પણ કે સ્વાર્પણ ન કહેવાય. એ પ્રેમનો-પૂર્ણાણ પ્રેમનો પરિણામ ન હોય. એ પ્રેમનું પુરપાતન નહિ પરંતુ પ્રકૃતિવશ માનવીની નિર્બળતા, હૃદયદૈર્ઘ્ય કે દક્ષિણ પ્રેમાવેશનો આભામ કહેવાય અને પ્રેમ પ્રકટ અને નિરંતર હોય ત્યાં નિષ્ફળતા-સફળતા જેવા ભેદ જ પ્રતીત ક્યાંથી થાય ?

પ્રેમ પૂજ્ય છે, પ્રેરક છે; પ્રેમ પ્રેમને પૂજે છે, પ્રેમ પ્રેમને પ્રેરે છે. પ્રેમનું પરિણામ પ્રેમ-પ્રેમનો આનંદ-જ હોઈ શકે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈશું તો પ્રેમ યજ્ઞનો પારિભાષિક (શબ્દ) લાગશે. મોહ વ્યામોહ (અધિક મોહ) માટે મધે છે, ત્યાં આધે ગળે કુટાય છે. વાસના, કામના, તૃપ્તિ, તરંગ, લંપટતા, લાલચ, લાલચા વગેરે વિકારો મોહમંથનનાં પરિણામ છે. આત્મ-સુખ પ્રેમની પરિણતિ છે તેથી તે ઇશ્વરને ઉત્થાનના માર્ગે વધાયે છે. ઇશ્વરસુખ, વાસના તૃપ્તિ, મન બનાવવું એ મોહનું કર્તવ્ય હોઈ, તે વાસનાની વિકારખીણમાંથી માનવીને બહિ. ચાર-દુરાચાર અને અધઃપતનની જોડી ખાડીમાં દડસેલી દે છે. મોહ માણસને બધન આપે છે, પ્રેમ સુક્રિત આપે છે; મોહ તેને નીચે પાડે છે, પ્રેમ ઉચે ઘડાવે છે.

પ્રેમ-પરોપકારમાં પકળની સુકુમાર રસિકતા હોય, મોહવારિએ ખદબદતા છીછરા ખાઓશિયામાં પકથરની કુષ્કતા હોય. પ્રેમમાં વિરાગની વિમલ ભાવના હોય; મોહમાં વિલામ અને વિહારની ઉત્કટ ગંભાવના હોય. પ્રેમપથે પગનારની પૂર્વ નૈમારી મંપૂર્ણ ત્યાગ એટલે કે પરાયે-પરમાયે અને સર્વોદય-સહકાર માટેની હોય છે; મોહમાં વિહરનારની કટિબદ્ધતા પોતાના સુખ-આનંદનાં યોગદોષ અને કેવલ સ્વાર્થ કે સહચાર માટેની હોય છે.

પ્રેમી પંખીડાનાં ઉડવનો ઉર્ધ્વગામી હોય છે. વિકાસ અને પ્રગતિની પગથીએ ચડી, આત્મોન્નતિના સર્વોચ્ચ શૃંગે સ્થિર થઈ તેમનાં મંથનો હોય છે. મોહના રંગે રંગાએલા જીવંતભાવોમાં પ્રસ્થાન અને ઉન્નતિ દૂરનાં જીવંત સંગે દક્ષિણ પ્રતિષ્ઠા હોય છે, અધવા તો અશક્તિઓ છે.

પ્રેમમાં પ્રણાતી આંખ હોય છે, જ્ઞાન અને ક્ષાપણ વસે છે, જિજ્ઞાસા અને આનંદ-વૃત્તિ હોય છે. મોહમાં અજ્ઞાન અને ભોગ-ઉપભોગ, મૂર્ખતા અને રસલોલુપતા હોય છે. પ્રેમમાં અખૂટ 'ધૈર્ય', અડગ શ્રદ્ધા, અને વિચારપૂર્ણ સાદમવૃત્તિ રહેલાં છે. મોહમાં અધીરાઈ, ઉતાવળ, તનમનાટ, શ્રદ્ધાનો અભાવ કે અંધશ્રદ્ધા, અને વિવેકહિન માહસ રહેલાં છે. 'પ્રેમનો પંથ-ભક્તિનો માર્ગ છે શરણો, નહિ કાવરનું કામ જોને' એ સત્ય ન્યાયે પ્રેમમાં શરણીતા, ક્ષમા અને ઔદાર્ય રહેલાં છે; તેથી પ્રેમી પ્રતિફળનામાં નિરાધ-ચિત્તનિરાધ, વૃત્તિનિરાધ-કરે છે. મોહધેસો મનુષ્ય પ્રતિ પણ વિરોધ કરવા પ્રેરાય છે-પ્રવતન પણ કરે છે. પ્રેમમાં મન નિર્મલ અને મતિ પરિપક્વ બનનાં-પ્રેમી નિશ્વવાત્મા હોય છે; મોહમાં મન ચંચલ તથા નિર્બળ, અને બુદ્ધિ અસ્થિર બનતાં, મોહકુલે માનવી મંશવાત્મા હોય છે. સંશયવાત્મા વિનયવૃત્તિ

એ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય સુવિદિત છે. પ્રેમી સઘળું પ્રેમનગરથી નિહાળે છે, એટલે પ્રેમપાત્રનાં (તે પ્રેમપાત્ર પછી પ્રભુ હોય, ખ્યેય, પ્રેય, પૂજ્ય ગમે તે પ્રેમનું પ્રતીક હોય) વિરોધી વચન, વક્તવ્ય કે અસંમતિ યા અસહકારને પણ તે તેના ઉપર મંદાન અનુગ્રહ થયો માને છે. વિરોધને મોહયુક્ત મનુષ્ય મહાન નિગ્રહ માની તેનો પ્રતિરોધ કરવા પ્રેરાય છે. આથી પ્રેમીમાં અપૂર્વ સહનશીલતા-તિતિશાનું તપોજળ હોય છે; સંયમનું તેજ હોય છે. મોહવશ માનવીમાં અસંયમનો અધિકાર અને દોષસ્વભાવો તોપ હોય છે.

પ્રેમમાં સાત્ત્વિક સર્જન હોય છે, મોહમાં તામસી સર્જન અથવા તો સર્જનનું વિસર્જન હોય છે. પ્રેમની પાવક ત્યાગાઓ પ્રેમીઓને દિલે દાહ દેતી નથી, પરંતુ પ્રેમજ્વલ પ્રકાશ વડે જીવનપટને શોભ્ય રેખાઓથી અંકિત કરે છે, એટલું જ નહિ પણ અન્યમાં હુમ રહેલાં પ્રેમના પાવક અંશને પ્રેતસાહન-પવન અર્પી નવજ્યોતિનાં સર્જન કરે છે. મોહમુગ્ધ જીવાત્માઓ ઉરનાં અંધારાં ઉલેગી પ્રકાશ પામવાને બદલે, અવનત અધિક અંધારથી ઘેરાએલા પ્રદેશોમાં પટકાર્ષ, ક્રયાધ પડી અટવાય છે-કે જે પિપ્પમ પરિસ્થિતિમાંથી પછી મુક્ત થવું મહામુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ મોહમાં નથી સૂચન કે પ્રેમક પ્રેતસાહન. ખીજ-અંકુરનું પરિપાલન કરી, વૃક્ષઉછેર કરવાની પ્રેમની પ્રગળ શક્તિ મોહ-આંધીમાં નથી. યૌદ્ધમનના શૂન્યવાદમાં અને વેદાન્તના બ્રહ્મવાદમાં જેઓ અને જેટલો ભેદ પ્રવર્તે છે તેવો-તેટલો ભેદ મોહ અને પ્રેમ વચ્ચે રહેલો છે. આર્દ્ર હૃદય રામ મોહસદૃષ્ટિમાં ન કાઢ, ન જોતિ. પ્રેમના ન્યૈતિર્જનક બળને મોહ જોળણી રાકતો નથી. મોહાનન ધૂંધવાતા કાષ્ટ સરખો છે, પ્રેમ પ્રદીપ વિશુદ્ધ જ્યોત જેવો છે. તેથી જ મોહ મલિન ધૂમને પ્રેરે છે, ત્યજ સોસરો, નર્થ આંખમાં ખૂંચે છે; એ વાસનાનાં ત્રિપ આંખોમાં આંજી સર્વત્ર વિકારદૃષ્ટિ પ્રેરે છે. વખત વહેતાં હૃદયમાં પણ એ જ હસાહસ રેલાય છે.

પ્રેમ એ પ્રભુનું ખીજું નામ છે અને પ્રેમથી જ પ્રભુને મેળવી શકાય છે. પ્રેમમાં પ્રભુતા છે અને પ્રેમ-સંપૂર્ણપ્રેમ-પ્રભુતાને પ્રકટ કરી શકે છે. ચોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમભરી મધુ-અંસરીએ પ્રભુતા પ્રકટાવી અને ગોપગોપીનાં વૃંદ ગેશાં બન્યાં; પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને વશ થઈ પ્રભુએ અનેક પ્રેમી ભક્તોનો અર્થ સાર્વા, દુઃખ વિદાર્થી. અને દાસત્વ પણ સ્વીકાર્યો. એ સઘળા કપોલકલ્પિત ચમત્કાર નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રેમની પ્રભુતાનાં ઉદાહરણો છે. મનુષ્યમાં આત્મા છે અને એ આત્મા પરમાત્માથી-ભિન્ન નથી. એ આત્માનો આધિષ્ઠાર કરવો એ મનુષ્યનો આત્મધર્મ છે. આનો અર્થ એ જ કે મનુષ્યે પોતાનામાં રહેલાં પ્રભુનાં લક્ષણોને પ્રકટ કરવાં; સમ્યક્તાનંદ પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુના સત, ચિત્ત આનંદ અને પ્રેમધર્મમાં રહેલી પ્રભુતાને પ્રકટ કરવી એ મનુષ્ય ધર્મ છે, એ જ કલાકારનો ધર્મ છે, એજ જીવનસેવના શાયા સેનિકનો ધર્મ છે, એ જ આત્માનો ધર્મ છે. અને સર્વધર્મના સિદ્ધાન્તને વિરાજનાર અસૌકિક તત્ત્વ પ્રેમ જ છે.

પ્રેમમાં વિભાગ ન હોય છતાં સમજુતી સારુ પ્રેમનાં સ્વરૂપો હોઈ શકે, તે માત્ર દુનિયાની દૃષ્ટિમાં. તેમાંનું એક સ્વરૂપ તો અખિલ વિશ્વનો આધાર થઈ બેઠું છે. તે અન્યથે પ્રેમ અનાદિ અને અનંત છે, મોહ સાદિ અને આન્ત છે. પ્રેમથી જગતની ઉત્પત્તિ, રિપતિ હોઈ પ્રેમતત્ત્વમાં જ અન્તે વિશ્વનો પ્રલય થનાર છે. પ્રેમ સનાતન છે.

ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં વિજય છે. ત્યાં પ્રેમનો આભાસ છે-મોહ છે ત્યાં પરાજય છે. ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં પ્રભુતા પ્રકટે છે, પ્રભુતા પ્રેરાય છે અને પ્રભુમય થવાય છે.

: મિત્ર :

મને નથી મૃત્યુ તણો કદી ભયઃ
ભલે પણે વૃક્ષની દીર્ઘછાંયમાં
ધુખાવીને ધૂણુ કંઈક જાવા
વેરાગીઓ સાધુ સુમુહુલોકની
જમાવીને મંડળીઓ પ્રભાવતા
'રે આખરે વાગતી મૃત્યુકિંકણી
સૌની; અરે ભાર્ધ અહીં જ છોડીને
ધનધાન્ય કોઠાર ભયાંભયાં, અને
ભૂલોકનાં આશ્રણમાં સુભવનો
આદ્યાજનું; કાર્ય કરોજ પુણ્યનાં':
લગીર ના મૃત્યુતણો મને ભય
સંસારની 'સૌ રમણીયતામા

જે શૂન્યની કદૂપતા ભરી છે
સમેટીને મોહક વેશલીલા
હસી રહે ફૂર અતીતરૂપે;
મને રહ્યો એ ભય એટલો કે
હું એથ લૈ જીવનદીપ તેજનો
જ્યારે કરૂ પૂરણુ કાર્ય મારાં
ધીમેપદે કો'ક અશાંત રાત્રિએ
એ આવીને હોલવશે પ્રદોષઃ
અને મને લોળવીને લઈ જશે
અધારના કો'ક અગમ્ય મારગે
ત્યારે મને ડખ હશે ઉરેઉરે
મારાં બધા કાર્ય અપૂર્ણ કેરા.

મને જો ચાહો તો—

દેવજી રા. મોઠા

મને જો ચાહો તો દિલથી ચહી રૂહો, આમ અમથા
કરો ના દેખાવો, ગજરુ શિશુ હું છેક નથી કે
તમારા શબ્દો ને અભિનય તણી જાળ મહીંથી
તમારૂં છપેલું અસલ રૂપ ન્યાણી નવ શકું !
મને જો ચાહો તો તજ કપટ, દંતો સહુ પરાં
મૂકી ઘો, ને હુંથી વિમળ મણિ શા નિર્મળ જનો;
તમારી વાણીમાં હૃદય સહ આપો જહીં લગી
મળેલા દેખું ના તહીં લગી તમે વજર્ય જ મને !
મને જો ચાહો તો ઉર ઉર વચે જે જવનિકા
રહી છે તેને તો પ્રથમ ઝટકે લોંચભર ઘો
કરી, સમજાવો સૌ પછીથી રચીએ, ને અટકીએ
વળી પેલા આત્મા-સહ કંઈ તણા દાવ રમતા !

હસ્તીસંતની બીજ સહીનો સમય છે.

ભારતવર્ષની એકતા વધી ગઈ છે. પાંચાલ, માળવા ને આંધ્ર સમા બરાબરી પ્રદેશોનાં નૃપતિઓ અંગન હિતોને જ મદદરૂપ આપે છે. આ સિથિતિમાં, ભરતખંડ પર ચોતાનો ગરુડવંશ ફરકાવવા હચ્છતા રોમક સહેનરાહના મનોરથ વધારે સક્રિય બને છે. તે, કામધ માળવપતિ યુવનાથ પર રોમક સુંદરીઓની બેઠ મોકલાવી તેને જાળમાં ખેંચે છે, આંધ્ર અને પાંચાલના લોકોને વ્યાપારી લાભથી સંતોષે છે, અને અંતિમ વિજયની ભૂમિકા સંજ્ઞાને ને આક્રમણ માટેનો અજમાયું શોધવાને તે, કલા અને વ્યાપારના નામે, કામા નામની એક ચપલ ને મદદવાકાંક્ષી સુંદરીની આગેવાની નીચે એક નૌકાપૂરે રવાના કરે છે.

પણ એ ભારતચીરો રોમપતિની આ મદદવાકાંક્ષાની આડે આવે છે: સુબાહુ અને સુકેતુ. બંને ભાઈ—સુબાહુ રાજયોગી સમ્રાટ અનાસક્ત કર્મવીર, સુકેતુ પ્રજા સેનાપતિઓનાં પણ માન મુકાવતો તેજસ્વી નાયક. બંનેએ પરબુગિના પાણી માખ્યાં છે; સદ્ગુણો ચણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, મદ્દેશ્યોએ કેળવી છે. ભારતને બચાવવાના, ભારતને વિજયપ્ચક્ર શિષ્ટિ પર સોંપવાના તેમને કાંઈ છે. ભારતને વીરળાઈ વગતા સાગરનાં જળ પર તેમણે પ્રગુલ્ય મેળવ્યું છે. તેમની અનુમતિ વિના એક પણ વડાણ ભારતમાં પ્રવેશી ન શકે, ન ભારતનું જરૂર છોડી શકે. સુબાહુના લાવના નીતરતા કૌશલ્યે વર્ષાઘટનીની નાજપ્રલ સાથે મૈત્રી મેળવી છે એટલું જ નહિ, એ નાજપ્રલની સંધપતિ ઉલ્લપીએ સુબાહુને ચણે પોતાનું હૃદય ધરી ફીધું છે. એ નાગોની મદદથી બંને લાઠ્યોએ, રોમપતિની સૂચનાથી તેમના પર ધસી આવતા પાંચાલ, માળવા અને આગ્રાનાં નૌકાસૈન્યોને શિક્ષન આપેલી. ને હવે, રોમક નૌકાપૂર સાથે ભારતવિજય નોંઝેલી કામાને લેઆડાવે છે. કેદ કરે છે. કામા નારી છૂટવા ફાંફાં મારે છે, નાગે છે, સુબાહુ તેની પાછળ પડે છે ને બંને નાજપ્રલસમા પડાવે છે.

નાજપ્રલની અર્કાંકિક શક્તિઓ કામાને મૂકવી નાંખે છે. અંતે તે ઉલ્લપીના હાથમાં જઈ પડે છે. ઉલ્લપી તેને ચોતાના સેનાપતિ ઉત્તુજના હાથમાં સોંપે છે. ઉત્તુજ ને સુબાહુ બાલપણના મિત્રો છે. સુબાહુ નાગોને આર્ગોમાં ભેળવવા ગયે છે; ઉલ્લપીને આદતો ઉત્તુજ સ્વાર્થને વિચારી નાગોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હચ્છે છે. બંને વચ્ચે ચક્રમક ચરે છે. એટલામાં કામા ઉત્તુજની કેદમાંથી નારી છૂટે છે. ઉત્તુજને તેની શોધમા જઈ પડે છે. પાછળથી સુબાહુ પણ બંનેની શોધમાં નીકળે છે. ને ત્રણે સુવર્ણ-ચક્ર નામના પર્વત-દુર્ગમાં ફસાવે છે.

માળવપતિ યુવનાથને સુંદરીઓનો સમાગમ ગમતો; વિચકન્યાઓ તૈવાર કરી તેમનાં મોઢક ઝરથી દુશ્મનોને મારવાનું ગમતું. એક બૌદ્ધતાત્રિક તેને આ કાર્યમાં મદદઆર થયો. તે તાત્રિકે ચોતાના હેરી પ્રયોગો માટે યુવનાથ પાસેથી સુવર્ણચક્ર મેળવી લીધો છે. તે તાત્રિકે દેવી ત્રિપુરેસુંદરીના ઉપાસક છે ને શક્તિ સાધી બંને તે ઉપાયે આખા જગતને બૌદ્ધ બનાવવાના તેને કાંઈ છે. કાંઈ જાનને ફસાવવાની અજ્ઞતાથી તે કામાને વિચકન્યા બનાવવા પારે છે, પણ યુવનાથ કામાને ચોતાના ઉપચોલ માટે હચ્છે છે. તે દુર્ગમાં ફસાયેલ સુબાહુ વિચકન્યાના પંજમાંથી તો છૂટે છે પણ યુવનાથ ને તાત્રિકે તેને બેઠોરા બનાવો અવંતી લઈ લેય છે. ત્યાં તેને મોદલજમાં કપેરી લેઓ તેને ચોતાનો મિત્ર બનાવવા

• 'ભારતેશ અગ્નિ' પછી આપણા લોકપ્રિય વર્તમાનનો બીજા બૈતિહાસિક નવલકથા 'સિથિત' તેના પરદેશો બાજ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે; બીજો પ્રગટ થવાની તૈવારીમાં છે. આ પ્રકરણ પ્રગટ થનાર બીજા સામયમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. સારમાતમાં તે પ્રકરણ પૂર્વેના ક્યાસાર આપવામાં આવ્યો છે. તેનો

કચ્છે છે. પણ સુબાહુ ફસાતો નથી એટલામા સુબાહુ ગૂમ થવાના સમાચારથી, “યુવનાથ પર વહેમ જતા, સુકેતુ અને હલુપી અવતીને ઘેરી લે છે, સૈન્યને કેદ કરે છે અને અંતે માળવપતિને હરાવી તેઓ સુબાહુ કામા ને હતુગને મુખ કરે છે

કામાને નાજવનમા લઈ જઈ તેની સાથે લગ્ન કરી નાખવાની સૂચના સાથે હલુપી હતુગને રવાના કરે છે તે પછી સુબાહુ છટે તે આરાએ માનેલી માનનાને પૂરી કરવાને તે મહાકાનેશ્વરના મંદિરમા ન્વય છે પાછળથી યુવનાથ પલ ત્યા આવે છે ને હલુપી પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગતા તિરસ્કાર પામી, પરાજયથી કટાણી તે આપઘાત કરે છે ખૌદ્ધ તાત્રિક નાસીને હાંગળાગ તરફ ચાલ્યો ન્વય છે સુબાહુ પરાજિત માળવાની મૈત્રી માગી યુવનાથના પુત્રને પ્રભાપ્રિય રાત્ન બનવાની શિખામણ આપે છે ને યુવરાજ, પ્રભને હાથે પોતાની ચૂરણી થાય તો જ રત્ન બનવાનો નિર્ણય કરી, ભૂમાર્ગે ધરયા આવતા રામક સૈન્ય સામે પાતસીકોને મદદ આપવા જતા સુકેતુની સાથે મેદાય છે

કામા હતુગને બેળથી રામક વેપારીઓને મળે છે ને તેમની મદદથી તે હતુગને કેદ કરી તેને લઈ, વહાલમા નાસી છટે છે પ્રથમ તો તે પોતાની માનનાઓમા હતુગને હથેરાગ કરવા મારે છે પણ પછી તેને કુખ દે છે, શુભામ તરીકે આકરા દાર્મ સોપે છે હતુગ જગામેમા બળને જગાવી રામક પુરોનો કતલ કરે છે રમણીઓના શિયળ છૂટ-છૂટાવે છે એટલામા તેની શોધમા નીકળે ન સુબાહુ-હલુપી ત્યા આવી પહોંચે છે હતુગ તેમના પ્રત્યે ખીજવાઈ દરિયામા પડણ મૂકે છે સુબાહુ કામાને કેદ કરી તેને હલુપીને સોપે છે ને હલુપીને આધો સામે જવાનુ કહી તે ઉતરે સુકેતુની મદદે ન્વય છે

સુકેતુને ફસાવવાને પૂર્વપ્રતિચિત ખૌદ્ધ તાત્રિકે નદીઓના જગમા ઝેર ભેળવ્યું છે હાંગળા પ્રદેશમા તે તાત્રિક વિશ્વેષાય જગતપ્રીર્તિના નામે લઘાનક સક્રિયકારી થઈ પડ્યો છે સુકેતુને પગને પગને તે તાત્રિક પાયરેલી નળો સામનો કરે પડે છે—

શૂનગનતા છે અશ્વો આવ્યા સુકેતુ, યુવગજ અને ખીજન ચાર અગરક્ષીએ અશ્વા રાહણુ કર્યું, અને તેમણે ધીમે ધીમે ઘોડાની ચાલ વધારી સિંધુના પાણીમાથી પમાર ચતા ઘોડાના મુખ લગામથી તગ રાખ્યા, અને આધુ પણ પાણી તેમના મુખમા ન ન્વય એવી કાળજી તેમણે લીધી મિધુ પસાર કરી ટેપે ચડી સહુએ ઘોડાને ઊભા રાખ્યા

ઘોડા બહુ આસાધારી ’ યુવરાજે કહ્યું

“ આર્યાવર્તના માનવીઓ પણ નેટલી પણ આસા પાગતા હોત તો આર્યાતાને જગતભરમા વિજય યાત ” સુકેતુએ કહ્યું

હજી સુધી તો આપણો વિજય છે જ સિંધુગજ આપણી વિરુદ્ધ નથી ”

“ એના પ્રદેશમાથી જ આપણે ઝેર બેતા બન્યા હાંગળાજથી એ ઝેર ફેલાયુ પેલી પાસ કેટકેટલે દૂર એ પહોંચ્યુ હશે ? ”

ઘોડાને સુકેતુએ એડી મારી, અને તેણે વળગીતો વેગ ધારણુ કર્યો ઝેરની અસર ઘોડાના દેહ ઉપર દેખાઈ નહિ એની જ નોડે ખીજ પાચે ઘોડાઓએ ચર્ત માડી રેતીના મેદાન અને સપાટ પ્રદેશ પૂરા થયો અને ટેકગઝો શરૂ થયા સૂર્ય ઊગે આવી ગયો હતો ટેકરા પાસે એક ગામ હતું દોડતે ઘોડે આવેતા સ્વારોને જોવા ઘોડા બાળકો અને સ્ત્રી-પુરુષો ઘર બહાર ડોકિયા કરતા હતા મધ્ય પ્રદેશથી ઊપડેલુ એમ મોટું સૈન્ય ગાન્ધાગ પ્રદેશમાથી પસાર થાય છે એવી વાત લોકોમા ક્યારનીય ફેલાઈ હતી પરંતુ મે તણુ દિવસથી તો સિંધુ પ્રદેશમા એ સૈન્ય આવવાના લણુકારા પણ વાગી રહ્યા હતા ધાડપાડુ કે લૂટા રાઓ સામે થવા માટે ગ્રામજનતા તૈયાર હતી, યજ્ઞ મૈન્યની સામે થવા માટે તો રાજસૈન્ય જ નોંધએ

આવનાર સૈન્ય દુશ્મનોત્તુ ન હતું એવી પણ ખબર લોકોમાં ઘણું ઘણું હતી. છતાં સૈન્યની જવરખવર એ બહુ ગમતો પ્રસંગ તો પ્રગટે ન જ લાગે. એતરોનાં બેઢાણુ, વેડ, આછી લૂંટ એ સર્વ અગર એવા પ્રકારના એકાદ લુલ્લમનો પ્રકાર તો ગામડાંમાં લાકર આંચે બનવાનો જ, એટલે દોડતા આવી બાટકેલા ધોડેસ્વારો પ્રત્યે અણુગમતા કુતૂહલથી લોકોએ નજર કરવા માંડી.

“ગામનો મુખી કાણુ છે ?” સુકેતુએ એકાદ ઘર પાસે આવી પૂછ્યું. માટીનાં અને પથ્થરનાં આ પ્રદેશનાં મકાનો રૌનકનાં નહિ પણ ગરીબીનાં સૂચક હતાં. લશ્કરને માટે કોઈ પણ સરંજામ પૂરો પાડવાની આવા ગામની શક્તિ ન જ હોય.

કોઈએ જવાબ ન આપ્યો.

“હોગળાજ ગાતા તરફનો રસ્તો બતાવશો ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“આથમણે સીધા જ ચાલ્યા જાઓ.” એક મોટા વાળવાળા મુવાન ગામડિયાએ જવાબ આપ્યો.

“ગામમાં મઠ, મંદિર કે ધર્મશાળા ખરાં કે નહિ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“હા, છે. જરા આગળ જાઓ. પેલી ટેકરી ઉપર એક શ્રેણીનો મંદિર ચાલે છે.”

“અમને જીતવા દેશે ?” — “એ માટે તો બીજામુને ત્યાં શાક્યો છે.”

ધોડેસ્વારો આગળ ચાલ્યા. એક નાનકડા ટેકરા ઉપર ઇટથી બાંધેલું એક નાનકડું મકાન હતું ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. પીળા વસ્ત્રમાં દંકાયેલો એક મુવાન સાધુ એક તાક-પત્રનું પુસ્તક લેઈ બેઠો હતો. તેણે ધોડેસ્વારો આવીને જીતવાં છતાં તેમના તરફ નજર સરખી પણ કરી નહિ.

“સંય શરણં ગચ્છામિ” સુકેતુએ કહ્યું.

“ધમ્મ શરણં ગચ્છામિ” સાધુએ આગે જવાબ આપ્યો અને પોતાની પાસે આવવાની નિશાની કરી.

નાનાં ઝાડ નેડે ધોડા બાંધી છયે જણુ મઠની ઓસરીમાં આવી સાધુને નમસ્કાર કરી સામે બેઠા.

“જાણોતો વાસ બોઈએ.” સુકેતુએ કહ્યું.

“મુખે રહો. બોજન અને આરામ બંને મળી શકશે.”

સુકેતુ અને તેની બેઠેલા સૈનિકો કાણુ છે, ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં જાય છે, દા માટે કાપ છે એની કશી જ દખીલત સાધુએ પૂછી નહિ. પાસે બેસાડી તેણે પાણું પોતાનું અપ્પરેન શરૂ કર્યું.

“શાનું પકન ચાલે છે ?”

“સદજ. એક ચર્ચા મળી છે. છુદ્દ ભગવાનની મૂર્તિ હોય કે નહિ એ વિષે અમારા સાધુઓમાં વાદ ચાલે છે. મારા ગુરુનું એ ચર્ચા સંબંધી પુસ્તક હું વાંચું છું.”

“આપના ગુરુ કાણુ ?” — “વિશ્વેશ જગતશક્તિ.”

“પેલો તાંત્રિક ?” — “છુદ્દના પરમ ભક્ત અને તંત્રને આપ તિરસ્કાર છે !”

“હા. તંત્ર એ વામ માર્ગ છે. પાષાતર્થો માર્ગ છે. માટે તાંત્રિકો પણ મને અમતા નથી.”

“હા.” કહી સાધુએ પાંદરી પુસ્તક તરફ દષ્ટિ કરી અને ધીમેથી ઉચ્ચાર કર્યો : “બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ.”

થોડીવાર સહુ કોઇ શાન્ત રહ્યા. સાધુ ભોજન અંદરથી એક બે ગ્રામ્ય બિશુ સરખા સાધુઓએ લાવીને સહુને આપ્યું. પરંતુ જ્યે સૈનિકામાંથી કોઇ તેને અડ્યું નહિ. બીજાઓએ એમ કરવાનું કારણ પછુ ન પૂછ્યું.

બપોર થવા આવ્યા અને હુંગરો તપવા લાગ્યા. જ્યે સૈનિકો સંજ્ઞા થઈ ગયા અને બીજાઓને નમન કરી જવા લાગ્યા. થોડા પાસે જઈ મહુએ સવારી કરી. પરંતુ 'સુકેતુ' નીચે ઊતર્યો અને એકલો માધુ પાસે ગયો.

“બીજાઓ, આપનું નામ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“વિશ્વધોષનો હું વિદ્યાર્થી. નામ હજી હવે પડશે.”

“આપે અમને કાંઈ જ પૂછ્યું નહિ. અમે કોણ છીએ એ જાણીશો ?”

“હું જાણું છું સુકેતુ હો કે સુકેતુના માનીતા સૈનિક હો.”

“આપના ગુરુને મારે મળતું છે.”—“આપ ત્યાં જ જાઓ છો.”

“આર્યાવર્તને લાય છે રામનોતો. એ રામનોતે અટકાવતા જતા આગેને આપ સહુ શા માટે અટકાવો છો ?”

“છુદને આર્યાવર્તની મર્યાદા હોય ? મેં માફ નાનકડું શક રાજ્ય છોડ્યું અને હું વિશ્વવ્યાપી બની ગયો છું. બૌદ્ધ બનો, અને જગતને તમારું બનાવો.”

“જગતને આર્ય બનાવીએ તો ? છુદ ભગવાન પછુ આર્ય જ હતા ને ?”

“ગુરુને મળો.”—“ગુરુ તો અમને ઝેર પાપ છે.”

“જરૂર હોય તો ઝેર પછુ પીવું-પાવું પડે.”

“ભગવાનની બોધેલી અહિંસા વિરૂદ્ધ ?”—“એની જ સ્થાપના અર્થે.”

“બહુ નવાઈ જેવું”

“તંત્ર ત્યારે જ સમગ્ર. એક વિષયયોગ યુદ્ધ કરતાં હઘ્નર ગણો અહિંસક.”

“મને નથી સમજતું.”—“બૌદ્ધ દીક્ષા લો. તત્કાળ સમજાશે.”

“રસ્તામાં ક્યાં ક્યાં ઝેર પાપ્યાં છે ?”

“બૌદ્ધ વિરોધીઓ માટે રથજે રથજે ઝેર પથરાયલું છે.”

“અમારા ખોરાકમાં પછુ ?”

સાધુએ કસો જવાળ ન આપ્યો અને તેણે પુસ્તક વાંચ્યું શરૂ કરી દીધું.

સુકેતુ પછુ નીચે ઊતર્યો અને થોડા ઉપર જોસી ગયો. થોડા આગળ વધ્યા. સાધુએ તેમના બાણી નજર પછુ ન કરી. સુકેતુને આ સાધુ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને કોઈ પછુ ચડ્યો. તેની નિરપ્રદ દહતા અને ગુરુત્વદા સુકેતુને પરાજિત બનાવતાં હોય એમ લાગ્યું.

થોડો હુંગરો ચડ્યા ન ચડ્યા અને તેમણે દૂર જતા એ મઠમાંથી ઘંટનાદ થતો સાંભળ્યો. આખો દિવસ તેમણે મુસાફરી કરી. વનસ્પતિને જાણી દેતી ઉષ્મા ભરેલા પહાડ-માંથી નીચે ઊતરતાં મંથ્યા વીતી ગઈ.

પહાડના એક નાના શિખર માં સૈનિકો નીચે ઊતરતા હતા, અને તેમણે પર્વતમાંજ પચાસેક બૌદ્ધ સાધુઓનું ટાળું એકેલું નિહાળ્યું.

સુકેતુએ તે પાસે જવા માંડ્યું. કેટલાક સાધુઓ જોસી રહ્યા અને કેટલાકે ઊડી પર્વતમાં કારેલી શુદ્ધાઓમાં જવા માંડ્યું.

શુદ્ધાસમૂહ એક સૈન્યને આશ્રય આપે એવડો વિશાળ હતો.

સુકેતુએ રાતવાસો ત્યાં જ કરવાની પરવાનગી સંઘચેષ્ટી પાસેથી લઈ લીધી. એક ગુફામાં તેમને સ્થાન મળ્યું. એ ગુફામાં એક વિશાળ લુદ્ધમૂર્તિ પર્વતમાંથી જ કોતરી કાઢેલી હતી. એની આસપાસ અધૂરી સ્ત્રી-પુરુષની મૂર્તિઓ પણ રચના પામતી હોય એમ દેખાતું હતું. સુકેતુને અને સુવરાજને નિદ્રા ન હતી. તેમણે ગુફામાં ફરવા માંડ્યું.

“આ તે મંદિર કે શસ્ત્રાગાર ?” સુવરાજ એકાએક બોલી બેઠો.

“કેમ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“અહીં ગ્રુમ દાર જણાય છે.” આજા અજવાળાને આધારે સુવરાજે તાકીને કહ્યું.

ખરે, ત્યાં એક નાનકડું ગ્રુમ દાર પણ હતું. અધૂરી બે મૂર્તિઓની વચ્ચે આવેલા એક ગોખમાં એક માણસ પ્રવેશ પામે એટલો માર્ગ દેખાયો. સુકેતુએ તત્કાળ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. સુવરાજ તેની પાછળ ગયો. એક અંધારી ખીણ ગુફાના ઊંડાણમાં અને જણા બિનયાં. ગુફામાં દીપક ન હતો, છતાં અંદર માણસો દત્તા એવો ભાસ થતો હતો.

“પારદને ટાંકમાં ભરી રાખો.” એક અવાજ સંભળાયો.

“પ્રયોગ આ વખતે સફળ થવો જ જોઈએ” બીજો અવાજ સંભળાયો.

“સફળ માપ તો ત્રિપુરસુંદરી આપોઆપ દર્શન આપે.”

“આ વખતે હમ્મર મરતક માગ્યાં છે.”

“દેવીએ મનુષ્ય-આકાર ધારણ કર્યો કહે છે.”—“મને પણ જાંખી થઈ હતી.”

“મંદિરમાં ?”—“ના. વિશ્વધોષતા આગ્રમમાં.”

“કાણે કહ્યું કે એ આકાર દેવીનો છે ?”—“એણે જ. પણ મને શંકા છે.”

“શા ઉપરથી ?”

“શક રાજવીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રી બંનેને દીક્ષિત બનાવ્યાં છે. એ પુત્રી દેવીસ્વરૂપ કેમ ન હોય ? મને એક સમયે એનો મોહ હતો.”

“માનવ આકૃતિમાં દેવી એમ જ બિનરે.”

“પેલા સૈનિકને ક્યાં રોકવાના છે ?”—“અહીં નહિ. આગળ મને ત્યાં રોકાઈ જશે.”

સુકેતુ અને સુવરાજ પાછા પોતાની ગુફામાં આવી ગયા. મધ્યરાત્રે જ તેમણે એ સ્થળ છોડ્યું. ઘોડા હણદણ્યા. છતાં સાધુઓમાંથી કોઈ જાગ્યું નહિ. એક બે સાધુઓ જાગતા ફરતા હતા તેમણે પૂછ્યું પણ નહિ કે એ સૈનિકો ક્યાં શા માટે મધ્યરાત્રે ચાલ્યા જાય છે.

વિશ્વધોષની જ સર્વ યોજના । રાજનીતિજો કરતાં ધર્મનીતિજોની યોજના એાછી આંટીધૂંટીવાળી હોતી નથી. સુકેતુને વિચાર આવ્યો.

પણ શા માટે આવી ઊંડી અને રિચર યોજના ?

ધર્મમાં પણ મગત્વ પ્રવેશ કરે ત્યારે, ધર્મમાં પણ વ્યક્તિગત મહત્ત્વ પ્રવેશ કરે ત્યારે ધર્મ પણ સુક્તિનો માર્ગ મટી જઈ બંધન બને છે ।

સુક્તિ કે નિર્વાણ શોધતા ધર્મમાં પણ ગુફાઓ !

ઘોડાના ડાબા રાતની ચાન્તિમાં હમેરા કરતા હતા.

કપી ધર્મજગમાં એ સૈનિકો ફસાતા હતા ?

જવા-સુમાત્રા

કિશોરનાલ ઝોલિયા જોશી

અમેરિકા ખડ કિટોર કોલમસે નહીં પણ પ્રાચીન આર્યલોકોએ શોધી કાઢી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું એ સમજાવવાના પ્રયામે આજે ગતિમાન બન્યા છે, પણ એક વખત એવો હતો કે દુનિયાના સર્વ દેશોપર આર્ય ઋષ્ટૃતિનો વિજયધ્વજ ફરકતો હતો એમાં હવે કાંઈ શકા મ્હી નથી હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સંસ્થાન જવા અને સુમાત્રા પણ એમાંથી મુક્ત નથી જ હાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે તેજનાના દ્વિપો કે જે મધ્ય-દ્વિપદ્વિપની દક્ષિણે આવેલા છે તેમાં જવા સુમાત્રા મોર્નિયો અને સેનીગીસ મુખ્ય છે ઈ સ ના ચોથા સૈકામાં યુરોપનાસીઓની જાણમાં એ ફગદુપ દ્વિપો હતા એમ પેરીપ્લસ પોતાના એક લેખમાં જણાવી ગયો છે પણ એ મમયના યુરોપનાસીઓ હિંદી વહાણવટા આગળ ભિતરતી પકિનના હોવાથી એ દ્વિપોમાં પ્રવેશી શકતા ન હતા 'ટોલેમી' [Ptolemy] સુમાત્રાને સંસ્કૃત શબ્દ 'મલયુ' તરીકે ઓળખાવે છે આગળ ખગોળશાસ્ત્રી 'એરિસ્ટો' તેના લખાણમાં લખી ગયો છે કે—'ઈ મ ૧૧૫૦માં અરબસ્તાન અને મલયદ્વિપો વચ્ચે તેજનાનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો એ વેપાર માં મુખ્ય હાથ હિંદુસ્તાનના હિંદુલોકોનો હતો આફ્રિકાના મૂર કે અરબસ્તાનના આગળ વ્યાપારીઓ જાના-સુમાત્રામાં આવી તેજના મસાલાની પુખ્ત ખરીદી કરી ઈશાન ઇશ્મ અને ઈ ઓસમાં વચતા હતા ગ્રીમ માગફેને એ માલ આખા યુરોપમાં પ્રસરી જતો હતો' પ્રગિદ્ધ ચીની બૌદ્ધ યાત્રાળુ ફાહિયાન પોતાના એક પ્રથમમાં લખી ગયો છે કે—હિંદુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિનું પરિટન પૂરું કરીને હિંદુ-બ્રાહ્મણોથી ભરેલા એક વહાણમાં બેઠીને સીલોન [મિંદલદ્વીપ]થી સ્વદેશ જતા ઈ મ ૪૧૨-૧૩માં જવા-સુમાત્રાના બૌદ્ધ મંદિરો નીરખ્યા થોડા દિવસો ત્યાં રહ્યો હતો એ વખતે જવા-સુમાત્રામાં હિંદુ તથા બૌદ્ધ ધર્મની સંસ્કૃતિના પાયા ઊંડા નખાયા હતા હિંદુ-રાજા સુખસપથી રાજ્ય કરતા હતા બૌદ્ધ તથા હિંદુ જન ધર્મ પર જવાના ગાંધ્ય કર્તાઓની અપાર મમતા હતી જન્ને ધર્મો સુખસપથી ચાનતા હતા હિંદુ રાજાઓએ બૌદ્ધ મંદિરો બંધાવીને જે માયા દાખરી હતી તે બૌદ્ધધર્મના વડાધર્મગુરુઓથી ભૂલી શકાય એવું નહોતું અસખ્ય પ્રમાણમાં હિંદુલોકો હિંન્માંથી આહો વસીને વ્યાપાર કરતા હતા'

આજે જવા-સુમાત્રામાંના બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ દેવજોમાના ધણાક ખડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે, તોપણ પ્રાચીન અવશેષો પરથી જવા-સુમાત્રાનો જૂનો ઇતિહાસ શોધી કાઢવામાં તે રૂચ તથા અન્ય યુરોપીય લેખકોને ગદુજ ઉપયોગી થયા છે જવા દેશની ભૂગોળવિદ્યા તથા ઇતિહાસને લગતા સખ્યાબધ પુસ્તકો રૂચ તેમજ અગ્રેષ્ઠ બાધામાં પ્રગટ થયા છે એ પુસ્તકો આજે આપણને તે દેશનો ઇતિહાસ, દત્તધ્યા લોખંડાહિત્ય ધર્મસાહિત્ય, તથા જીજી રમમય હકીમ્તો પૂરી પાડે છે

જવા-સુમાત્રામાં પ્રાચીન મગમા મંદિર કે દેવજોને ચંદી' મ્હેતા હતા એ ચંદીમાં રામાયણ તથા મહાભારતમગના ચિત્રો દોરેલા હતા જે આજે પણ જોનારની નજરે પડ્યા

વગર રહેતાં નથી. ચંદીશિવ, ચંદીવિષ્ણુ, ચંદીશુદ્ધ, ચંદીજલયુક, ચંદીપુત્રીયવ, ચંદીભૌરાજદર, ચંદીશ્રીગસરી, ચંદીપવન, ચંદીસરી[સ્વર્ણ] વગેરે નામનાં બૌદ્ધ-તથા હિંદુધર્મના મંદિરો આજે ખંડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે. 'ભૌરાજદર'ના મંદિરનું શિસ્ત તથા નકશીકામ અગત્ય તથા ઇસ્તીરાની શુદ્ધિઓ સાથે મળતું આવે છે. દક્ષિણદિશના દ્રાવિડિયન કારીગરોથી બંધાયેલા એ 'ભૌરાજદર'ના મંદિરે જ્વલા-સુમાત્રામાં પ્રાચીન ભારતીય કલાનું ગૌરવ જળગળ્યું છે. શાકે ૮૬૬ અને ૯૯૧ની વચ્ચે એ શુદ્ધને મળતાં આવતાં મંદિરો બંધાયાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. એ વખતે ત્યાં શૈવધર્મનું બહુ જ જોર હતું. આશુક્ય કારીગરોથી બંધાયેલાં મંદિરો પણ આજે જોવામાં આવે છે. જ્વલા-સુમાત્રાના પ્રાચીન શિલાલેખો પરથી પણ એ સમયના લોકોની પરિસ્થિતિ તથા કલા-હુન્નર પર વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. શાકે ૩૯૬ના જોષ માસના શુક્રવારે આલેખાયેલો એક લેખ થોડા વખત પહેલાં અંગ્રેજ પ્રવાસીઓને પ્રાપ્ત થયો હતો. એ શિલાલેખપરથી એ સમયના રાજ-પ્રજાના ધર્મો પર કીક પ્રકાશ પડે છે. દ્રૌપદી, ચિત્રાવતી, તથા ચિત્રાદેવીનો એ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શાકે ૬૭૪નો ચૈત્રપદનો એક લેખ જ્વલા-સુમાત્રામાં યદ્ય ગયેલી મહારાણી સીમાની હકીકત પૂરી પાડે છે. શાકે ૬૫૪માં શૈવરાજ્યે બંધાયેલાં મંદિરો વિષે પણ એક લેખ છે. શાકે ૭૭૦માં એક બૌદ્ધમંદિર બંધાવાનું એક બીજો લેખ જણાવે છે. આકામ સૈકાનો એક લેખ ત્યાંના વિષ્ણુ ધર્મની વાત કહે છે. તે વખતે ત્યાં સંજય રાજ રાજ્ય કરતો હતો. શાકે ૮૫૦નો એક વંશી શિલાલેખ એ સમયની રિચતિનું વર્ણન કરે છે. શાકે ૧૩૫૧ના 'સિનાગરારી' શહેરના એક તળાવપરના લેખ પરથી જણાય છે કે મહારાણી જ્યથી વિષ્ણુધર્મીના મુખ્ય પ્રધાન ગજભદ્રે બૌદ્ધો અને શૈવો માટે ત્યાં સ્મરાન બંધારી આપ્યું હતું.

૪. શ. પૂર્વે ૧૭ની સાલમાં 'કલિંગ' દેશમાંથી કેટલાક હિંદુઓ પ્રથમ વહાણમાં ખેસીને જ્વલા-સુમાત્રાને દિનારે લાવ્યાં હતા, એવો જ્વલા-સુમાત્રાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે. ૪. સ.ના પ્રથમ શ્લોકમાં દક્ષિણ દિશામાં આંધ્ર રાજ્ય પૂર્વ કીર્તિના ચિખરે બિરાજતું હતું. એ વખતના આંધ્રરાજ્યો પોતાના પ્રદેશો ઉપરાંત ઠેક મગધદેશ પર પણ અમલ ચલાવતા હતા. મલ્લપદ્ધિઓની ફળદ્રુપ અને મૂલ્યવાન તેજનનાની ભૂમિ તરફ આંધ્રદેશના હિંદુરાજ્યોનું મન આકર્ષાતાં, તેમજ જ્વલા-સુમાત્રાથી પાછા ફરેલા કલિંગ દેશના હિંદુઓ પાસેથી તે દેશની વિશેષ હકીકત જોળી, અને કેટલાક હિંદુભાષાપારીઓથી જોરેનું એક વહાણ તે દેશ તરફ મોકલાયું. આંધ્રદેશના 'કુરાણ ભાષાપારીઓ' જ્વલા-સુમાત્રાની મૂલ્યવાન ભૂમિ પૂઠી વળ્યા, અને ત્યાંના જંગલી અવસ્થા બોજવતા મૂળવતનીઓપર વિજય જોળી પાછા સ્પર્દેશ આવ્યા. આંધ્રરાજ્યને મલ્લપદ્ધિઓમાં મળેલી કીર્તિ તથા વિજય તરફ આકર્ષાઈને ગુર્જરપ્રાંત તથા સિંધુનદીના કાંઠાપર રહેતા બૌદ્ધ લોકોએ પણ ધર્મપ્રચારાર્થે એક ટાળી તે પ્રદેશ તરફ મોકલી. તેને પણ ત્યાં સારો આવધાર તથા આશ્રય મળ્યાં. બીજી પ્રજાઓનો જ્વલા-સુમાત્રામાં વિજય નિહાળીને કૃષ્ણા નદીના મુળપાસેથી તથા તૈલંગખૂરમાંથી પાલળે

૧. કલિંગ—કલિંગ દેશ એ તૈલંગખૂરનો ઉત્તર ભાગ છે. પ્રાચીન શ્રીકૃષ્ણવંશ કૃષ્ણનદીના મુળ આગળ બંધર હતું. તે આંધ્રદેશના તાણામાં હતું, અને તે બંદરેથી હિંદુઓ જ્વલા-સુમાત્રા ની વસ્થા લેતા. જ્વલા જ્વલાનીય ભાષામાં જોવાતો કિંચન (Chitrag) રાજ 'કલિંગ' રાજ ઉપરથી બન્યો છે. અને તે રાજને કલિંગમાંથી ગયેલા સૌદાએ વપસારમાં આપ્યા હતા.

૨. સંસ્કૃત ત્રિલિંગ રાજ ઉપરથી તૈલંગખૂર રાજ બન્યો છે. હિંદુઓનાં નમુ શિવલિંગ (મદેય મંદિર) ને દેશનાં પણ ખૂણાપર આવેલાં છે, તે દેશનું નામ તૈલંગખૂર.

પણ જાવા-સુમાત્રા ગયા હતા તેમણે ત્યાના મૂળવતનીઓને દરારીને પ્રથમ સત્તા જમાવી હતી આદિત્ય^૧ સવતની પહેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો 'સુમિત્ર' નામનો એક હિંદુ રાજા 'સુમાત્રા' ગયો હતો તેણે ત્યાના મૂળ વતનીઓને દગરીને ત્યા પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું 'સુમિત્ર' રાજાના નામપરથી એ દ્વિપતું નામ 'સુમાત્રા' પડ્યું સુમિત્ર રાજાનો વિજય નીરખીને આદિત્યધર્મ રાજાની આગેરાની હેઠળ એક હિંદુ ટોળી જવાના બેગપ બીતરી પડી એ રીતે ઈ સ ૭૫મા સુમાત્રામાં સુમિત્ર રાજાની અને ઈ મ ૭૮માં જાવામાં આદિત્યધર્મ રાજાના રાજ્યની સ્થાપના થઈ આ પ્રમાણે ધીમેધીમે જાવા-સુમાત્રા હિંદુસ્તાનનું એક મંસ્થાન બની ગયું જાવા-સુમાત્રામાં થઈ ગયેલા તમામ રાજ્યવર્ત્તાઓ ઈતિહાસ મળતો નથી પણ શિવાલેખો તથા મંદિરો પરથી ત્યા કયા કયા રાજવીઓ ક્યારે ક્યારે થઈ ગયા તે પર પ્રકાશ પડે છે

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે ઈ સ ૭૮માં જાવામાં આદિત્યધર્મ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે પાછાણ ધર્મ પાળતો હતો પૂર્ણવર્મા નામક એક વિષ્ણુમક્ત રાજા ઈ સ ના પાંચમાં સૈકામાં રાજ્ય કરતો હતો ઈ સ ૬૭૪માં સીમાવી નામની મહારાણીએ પણ જાવામાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું ઈ સ ૭૦૨માં બૌદ્ધધર્મી રાજા વિજયધર્મે શિવરાજ રાજાને દગરીને થોડો વખત સુધી પોતાની સત્તા જમાવી હતી રજ્જગગ ઈ સ ૭૩૨માં રાજ્યવર્ત્તા થઈ ગયો તેના વખતમાં કલા-માહિત્ય-મગીત તથા વ્યાપાર ટુઝગની સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી ઈ મ ૮૨૫માં મિથુક નામે એક રાજા થઈ ગયો તેણે 'ચદોધર્મ' નામે એક મંદિર બંધાવ્યું હતું ઈ સ ૧૦૨૦માં પૂર્ણપ્રણ નામે રાજા થઈ ગયો સુમાત્રાની પ્રજા એને મહારાજા રતીદેવતા તરીકે પણ ઓળખતી હતી સુમાત્રાના દાણ પ્રાતમાં ઈ સ ૧૦૩૦થી ૧૦૬૦ની વચ્ચે જયલાર નામે રાજવી થઈ ગયો તે મસ્તૂતબાપાનો પ્રખર પડિત હતો તેના વખતમાં જાવા-સુમાત્રામાં કેળવણી તથા ટુગ ઉત્તરના શિખરે પહોંચા હતા ઈ મ ૧૧૮૨માં મોગરતરીમાં અગરક્ષગગ થયો, પણ તેનું શત્રુ તેના પુત્ર અનરપતિથી ચતા અનરપતિ ગાદીએ આ ચો ઈ સ ૧૨૬૨માં કીર્તિનગર નામે રાજવી થઈ ગયો રાજા કીર્તિનગરને ગ્દનવિજય નામે એક સેનાપતિ હતો તે સુપેલની ગણીને પગે હતા એ ગણી ચીનના મહારાજા સાથે પરણવાને વચનથી બંધાયેલી હતી છતાં ગ્દનવિજય એ ગણીને પગે પરણી બેઠો પરિણામે ગ્દનવિજય તથા ચીનના મહારાજા વચ્ચે મહાયુદ્ધ ચતા છેવટે ગ્દનવિજયને જીત મળતા, તેણે કીર્તિગજેશ નામ ધારણ કરી રાજ્યમિહાસન પચાવી પાડ્યું હતું કીર્તિ રાજેશે કેટલાક શૈર તથા બૌદ્ધધર્મના મંદિરો બંધાવ્યા હતા ત્રાગ પછી ગણી જયશ્રી વિષ્ણુવર્ધિનીનું નામ બહાર આવ્યું જયશ્રીનું સોકપ્રિય નામ ગુરુકન્ધકા હતું જયશ્રીએ પોતાના આયુષ્યનો બધો ભાગ કુમારાવસ્થામાં ગાળ્યો હતો. ગણી જયશ્રી એ જાવાની બીજી મહારાણી હતી ઈ સ ૧૩૫૮થી ૧૩૮૬ સુધીમાં હયરધન નામક રાજાએ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું તેણે બોર્નિયો [બાણી] અને મગવા [મગવ] જીતી લઇને પોતાના રાજ્ય માથે જોડી દીધા હતા આ સિવાય અગ્રવિજય, ઉદાયન, ગજમહ અને અંકવિજય વગેરે હિંદુરાજાઓ થઈ ગયા હતા ગ્દના મે રાજાઓના પુત્રોએ ઈસ્લામ ધર્મનો ગ્રીકાગ કબ્જાથી તેમણે અનુક્રમે સુલ્તાન સેયુ અને સુલ્તાન અનામ નામ ધારણ કરીને રાજ્ય કર્યું હતું ઈ સ ના ૧૩માં મકામાં હિંદુસ્તાનમાં મુમનબાનોએ પોતાના રાજ્યના પાયા ઉઠા નાખ્યા હતા પગિણામે કેટલાક મુસનમો નાજરસત્તાના બળે હિંદુસોકાના વહાણોમાં મેસીને ઢેક જાવા-

સુમાત્રામાં પહોંચી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૦૦ની સરજ્જાતમાં આ પ્રમાણે ઇસ્લામ ધર્મ જતા-સુમાત્રાને કિનારે બિતરવાથી તરત જ હિંદુધર્મની પડતી થઈ ગઈ. જવા-સુમાત્રામાં ઇસ્લામ ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર થતાં હિંદુ રાજ્યસત્તા જડમુળથી ઊખડી ગઈ. મુસલમાન બાદશાહોના સમયમાં કેટલાક આરગ તથા મુસલમાન વ્યાપારીઓ મલખારથી સીસોન રસ્તે યહને જવા ગયેલા. તેઓએ પાછળથી-ઇ. સ. ૧૫૦૦ પછી તેમનાનો વ્યાપાર હાથ કરીને મલયદ્વિપના એક હિંદુરાજને મુસલમાની ધર્મમાં આણી તેનું નામ 'મહમદશાહ' પાડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૬૬માં ડચલોકોએ જવા-સુમાત્રાનો કિનારો પાવન કર્યો. હિંદુ તથા ઇસ્લામી રાજ્યોને બળના જોરે નમાવીને ડચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૬૪૬માં પોતાનું રાજ્ય જવામાં સ્થાપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૨થી ૧૮૧૬ સુધી અંગ્રેજોએ પણ ત્યાં રાજ્ય કર્યું હતું. પરંતુ ૧૮૧૪ના લડાઈના તહનામાં મુજબ એ મુશ્કેલ ડચલોકોને પાછો સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો હતો.

સંસ્કૃત શબ્દ યવ ઉપરથી અપભ્રંશ યહને 'જવા' નામ બન્યું છે. સુમાત્રા, સેલીશીસ, અને બોર્નિયોની સરખામણીમાં જવાદ્વિપ જોકે છેક નાનો છે, તોપણ સંપત્તિમાં તે સૌથી અડિયાતો છે. હિંદુ, ચીના, મુસ્લીમ, ડચ, અંગ્રેજ અને સમગ્ર યુરોપની પ્રજાઓને આકર્ષનાર જવાદાણુ ૧૨૨ માર્કલ લાંબો અને ૧૨૧ માર્કલ પહોળો છે. 'મધુરાદ્વિપ' સહિત તેનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૫૫૪ ચોરસ માર્કલ એટલે કે મદ્રાસ ઇલાકાના ત્રીજા ભાગ જેટલું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૮માં જવાની વસતી ૧૬૦૬૭૮૨૯ માણસોની હતી. સને ૧૯૦૧ની વસતી-ગણતરી પ્રમાણે તે વધીને ૨૬૦૦૦૦૦૦ માણસોની થઈ. જવાનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ સહેલાઈથી મુજરાન ચલાવી શકાય તેવો હોવાથી આજે તેની વસતી ઘણી વધી ગઈ છે. જવામાં પર્વતોની લાંબી દારો આવેલી છે. તેમાંના કેટલાક જાલામુખી પથ છે. અર્જુન, રાયણુ, સુમેર, ગંતુર વગેરે નામે ધરાવતારા પર્વતો લાંબી દારોમાં પચરાયેલા છે. ઇ. સ. ૧૮૪૩માં જવાલામુખી 'ગંતુર' ફાટતાં ભારે નુકસાન થયું હતું. સુરકતા, ભગવંતા, સરયુ, વંતા, તેલુર વગેરે નદીઓની નહેરો જવાની ભૂમિને રસાળ તથા ફળદ્રુપ બનાવે છે. જવામાં 'રસમાલા' નામનું એક ગ્રામ ૧૦૦ ફીટ ઊંચું હોય છે. હાલમાં જવામાં બેંચા વર્ગની લાખા 'ક્રોમો' [Crome] છે, જ્યારે હલકાવર્ગની લાખા 'ંગો' [Ngoko] છે. સંસ્કૃતભાષા તથા હાલની જવાનીસ લાખાના શબ્દોનું બંધારણ લગભગ સરખું છે. જવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન કવિરાજોએ આર્યાવર્તની ગંગા અને જંગના નદીઓના સંદર્ભ પ્રદેશોનું રસમય વર્ણન કરીને સંસ્કૃત લાખાના શબ્દો વધારે પ્રચલિત કર્યા હતા. 'લતયુદ્ધ' [ભારતયુદ્ધ], રામાયણ, ધેરાત્ક-જામય, પંચનન, કરસનજાને વગેરે શબ્દોની ખૂબશાખા સંસ્કૃત જણાય છે. શેરીશ્રમ [શ્રીશ્રમ], પેકલિંગમ [પદ્મલિંગમ], સુરગય [સુરગય], પસુરનમ [પશુરવં], પ્રોએલિંગો [પ્રભુલિંગમ], જ્નેજ્નેકર્ત [ચોગીકર્તી], મેદીન [મેદિનિ], કેદીરી [કેદારિ], મદુરા વગેરે પ્રાંતોનાં નામે મૂળ સંસ્કૃતભાષામાં પ્રચલિત થયાં હતાં, જ્યારે આજે જવાનીસ લાખામાં લય પામી ગયાં છે.

જવા-સુમાત્રાના મલયદ્વિપોમાં આજેથી બે હજાર વર્ષો પહેલાં દક્ષિણદિશના રાજ્ય-કર્તાઓએ પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપીને, લગભગ દોઢહજાર વર્ષો સુધી એકબીજાં રાજ્ય બોગતીને જવા-સુમાત્રાને પોતાની જ-મુશ્મિ જતાવી હતી. જવા-સુમાત્રા સાથેના આપણા પ્રાચીન ગાદમંત્રંધ આપણે જેમ વીસરી ગયા છીએ તેમ બે હજાર વર્ષો પહેલાં દિન્દુરતાનમાંથી જવા-સુમાત્રા ગયેલા આપણા દેશમાંથી સ્વદેશને સાર ખૂસો ગયા છે.*

* "The Commonwealth" માંના "The Ancient Hindu Colonies" નામક અંગ્રેજ સાહિત્ય પાથી.

વીકટર ઈમેન્યુઅલ

ચીમનસાલ

‘સેવોય રાજવંશનો મુગટ ત્યાંલગી મારા મસ્તકે મુકાય છે, ત્યાંલગી ઈટલી ફ્રાંસ સામે શસ્ત્રો ધારણ નહિ કરે’—૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં ઈટલીના તાજધારી વીકટર ઈમેન્યુઅલ ત્રીજાના મુખમાંથી સરેલા આ શબ્દો યુરોપીય ઇતિહાસ, ઇટાલિયન પરિસ્થિતિ અને ચાલુ મહાયુદ્ધનાં અનેક સ્વરૂપો પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

સમ્રાટ રૂડોલ્ફની સેનામાં હર્મર્ટ નામે એક મરદાર હતો. તેની સેવાથી ખુશ થઈ સમ્રાટ તેને સેવોય પરમણાનો જગીરદાર (કાઉન્ટ) બનાવ્યો (ઈ. સ. ૧૮૨૭). તે પ્રસંગે સેવોય-રાજવંશનાં મૂળ નેખાયાં.

હર્મર્ટના વારસાએ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધવા માડી. સમરબૂમિ પર તેજસ્વિતા દાખવી તેઓ આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરવા લાગ્યા, ૧૪૧૬માં પીડમોન્ટ પરમણાને સેવોયમાં ભેળવી ઈર્ષ તેમણે એક નાનકડું રાજ્ય બનાવ્યું. પાટનગર તરીકે તેમણે ટ્યુરીન (પીડમોન્ટ)ને પસંદગી આપી. તેઓ હવે જગીરદારને બદલે ઠાકોર (ડ્યુક) તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

પણ સેવોયનું લૌગણિક સ્વરૂપ ધણું જ કઠ્યું હતું. સ્પેન, ફ્રાંસ ને ઓસ્ટ્રિયાન શહેન-શાહોના વચગાળે આવેલું હોઈ તેની સ્થિતિ સિદ્ધ, વાધ ને વરૂ લગ્યે ધેગયલા ઘેટા જેવી થઈ પડતી. એકની સાથે મીઠાશ જળવે તો બીજાને વીકર, ને બીજાને પંખાળે તો ત્રીજાની આંખોમાં લાલાશ ઊભરાય. ત્રણે શહેનશાહનો સાથે સેવોયના ઠાકોર સગપણથી જોડાયા પણ પરિસ્થિતિમાં તલપૂર પણ સુધારો ન થયો. ઠાકોર ચાર્લ્સ ત્રીજાએ ઓસ્ટ્રિયા સાથે મીઠતા કેળવવાનો પ્રયાસ કરતાં જ તે ફ્રાંસની હમદર્દી શુભાવી બેઠો. ને ઈ. સ. ૧૫૩૬માં ફ્રાંસે પાટનગર ટ્યુરીન સાથે સેવોયનો પ્રદેશ જીતી લીધો. ન્યાયી તરીકે યશસ્વી બનેલ ચાર્લ્સ ત્રીજાને પોતાની જગીર પણ તળવી પડી.

પરંતુ ચાર્લ્સનો પુત્ર ઈમેન્યુઅલ શીર્મર્ટ^૧ એક તેજસ્વી સેનાપતિ અને કુશળ રાજ-નીતિષ નીવડ્યો. તેણે સ્પેનની હમદર્દી ભેળવી એટલું જ નહિ, સ્પેનના સમ્રાટનો તે માનીતો બન્યો. સેન્ટ કવેન્ટીનના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચો પરના વિજયે તેને સમસ્ત યુરોપના મહાનમાં મહાન સેનાપતિ તરીકેની કીર્તિ અપાવી. ફ્રેન્ચ સમ્રાટે તેને પોતાના પુત્ર સમાન લેખ્યો; મદભરી ફ્રેન્ચ રાજકુમારી માર્ગરેટનો તે પ્રિયતમ બન્યો.

તેનો પુત્ર ચાર્લ્સ ઈમેન્યુઅલ પણ તેના જેટલો જ પરાક્રમી નીવડ્યો. પોતાની યુદ્ધ નિપુણતાથી તેણે ફ્રાન્સ અને સ્પેનના રાજવીઓને મુગબ્યા. ત્યારથી, અસ્તવ્યસ્ત યર્ષ ગયેલી ઇટાલિયન પ્રજાએ સેવોયના રાજવંશ પર આશાનો મીટ માંડી.

૧ આ નરવીરની રોમાચક જીવનકથાને જમ્બિખ્યાત વાર્તાકાર હુમાએ પોતાની ‘Page of the Duke of Savoy’ નામે રસિક નવલકથામાં અમર બનાવી છે.

પણ સેવોપના કમનસીબે ફ્રાંસના મહામંત્રી તરીકે કાર્ડીનલ રીશ્યુ^૧ નીમાયો. તેણે પોતાની અગ્રજ કુતેહ અને અન્ય લશ્કરી પ્રતિભાથી સેવોપને ફરી છતી લીધું. એ આધાતથી આર્દ્ર ઇમેન્યુઅલ મૃત્યુ પામ્યો (૧૯૩૦). પરંતુ રીશ્યુના હિતરાધિકારી મેઝરીને પોતાની બ્રોહને સેવોપના રાજવંશમાં પરણાવવાને ટ્યુરીનમાંથી ફ્રેન્ચ સેનાને પાછી ખેંચાવી લીધી (૧૯૫૭). તે સેવોપનો સિતારો ફરી ચમકવા લાગ્યો.

અદોરમો સદીના અંતભાગમાં ઇટલીની સમરભૂમિ પર ઑરિટ્રુપો અને ક્રાંસ વચ્ચે બંધકર મુઠ્ઠી ખેલાયાં. તે અંતમાં સમરત ઇટલી નેપોલિયનની છત્રછાયા નીચે આશ્રય મળ્યું. નેપોલિયનના શાસને ઇટાલિયન પ્રગ્નમાં એકતા અને સ્વતંત્રતાની તમન્ના જગવી. તે પ્રગ્ન સજીવ પ્રગ્ન તરીકે પ્રકાશવા લાગી. પણ નેપોલિયનનું પતન થતાં જ ઇટલી પુનઃ વિભાજન થઈ ગયું. તેનો ધણાખરો ભાગ ઑરિટ્રુપન શહેનશાહના કાબૂ નીચે આસ્યો મયો. બાકીનું ઇટલી પેપ, નાના નાના કારારો અને અમીર-જિમરોવો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

આ સંયોગોમાં તરુણ ઇટાલિયન પ્રગ્ન હિંમત માર્ગે ચાલી ગઇ. તે હવે પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથીજ નહિ, સ્વદેશી રાજ્યોના પ્રભુત્વમાંથી પણ આઝાદી જાંખવા લાગી. ઇટલીના લુદા લુદા પ્રાન્તોમાં બળવા થયા. પરંતુ એમાંના ધણાખરો બળવાઓને ઑરિટ્રુપન શહેનશાહની મદદથી દાબી દેવામાં આવ્યા.

સેવોપ-પીડમોન્ટની પ્રગ્નએ પણ પ્રગ્નતંત્ર મેળવવાને એવો બળવો જગવો તે બળવાખોરોએ પાટનગર ટ્યુરીન પર ધસારો કર્યો. સેવોપમાં એ પ્રસંગે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાનું શાસન ચાલતું હતું. તે કારાર મંડીને રાજ બન્યો હતો. તેના હાથમાં સેવોપ, પીડમોન્ટ, સાર્ડીનિયા, જીનોઆ અને નાઈસ જેવા ઇટલીના મહત્વના પ્રાન્તો હતા. એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે તેના પાસે સુસજ્જ સેના હતી. તેણે ધાર્યું હોત તો ઑરિટ્રુપન શહેનશાહની મદદ વિના કેવળ પોતાનીજ સેનાથી તે બળવાખોરોને કચરી નાંખી શકત; પણ લશ્કરનાં એવા આગ્રહ છતાં તેણે પ્રગ્ન પર ગોળી ચલાવવાની ના કહી. તેમજ બળવાખોરો આગ્રહ નમતું મૂકવાનું પણ તેના રાજવંશી સ્વભાવને ન રુચ્યું. ને એ બંને મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જવાને તેણે રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેના ગાદીત્યાગ પછી તેનો નાનો ભાઈ આર્દ્ર ફેલોક્સ સેવોપની ગાદીએ આવ્યો. તેણે બળવાખોરો સામે કડક લશ્કરી પગલાં લઈ તેમને કચરવા માંડ્યા. વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે તેને પ્રગ્નના દરેક વર્ગ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાની ભલામણ કરતાં તેણે કહ્યું, “ભાઈ, ભેઈએ તો આપને આપની ગાદી પાછો સોંપવાને તૈયાર છું. પણ ત્યાંસુધી હું રાજ છું ત્યાંસુધી રાંજકોહીએને નહિ નમાવી લઉં.”

ફેલોક્સના મરણ પછી તેનો પિત્રાઈ આર્દ્ર આલ્ફ્રેડ સેવોપનો ગાદીએ આવ્યો (૧૮૪૧). તે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનો પૂજક, પ્રયોગક જે સચાવાર ચારસ હતો. તેમજ પ્રગ્નની લાગણીઓ પ્રત્યે માન પ્રસાદનો હોઈ તે પ્રગ્નપ્રિય પણ હતો. તે ગાદીએ આવતાં પ્રગ્નમાં તરો આશા જન્મી. ઇટલીના રાષ્ટ્રવીર મેઝીનીએ તેને એક ખુસ્તો પત્ર લખી સમરત ઇટાલિયન પ્રગ્નના સરદાર બનવાની અને ઇટલીને મુક્ત અને સજીવ બનાવવાની વિનંતિ કરી.

૧. ૨. આ બંને મહામંત્રીઓની વિશ્વ પ્રતિષ્ઠા, તેમનું રોમાંચક જીવન અને તેમનાં કૃતિ બ્રાસ્તાનોએ વર્તાકાર કુમારે, *Three Musketeers. Twenty years after* અને *Vicomte de Bragelonne* જેવી અમર નવલકથાઓ લખવાની પ્રેરણા બનેલી.

પરંતુ આર્લ્સ આદમર્ટ તો ગાદીએ આવતાં પહેલાંજ ઑરિટ્ટમન શહેનશાહને ઇટાલિયન પ્રમ્મની આઝાદીની તમન્નાને દાખી દેવાનું વચન આપી ચૂક્યો હતો. એ વચન આપ્યા વિના તેને માટે ગાદીપતિ બનવું સંભવિત પણ નહોતું. પશ્ચિમામે તેની રિયલિટી કદગી બની ગઈ. અંતરની ઇચ્છા ન હતા, ગાદીને ખાતર તેને પ્રજ્ઞાતત્રવાદીઓ સામે ઉઘ્ર બનવું પડ્યું. મેઝીનીને તેણે દેશનિકાલની અને પછી તે પોતાની હદમાં પ્રવેશે તો દેહાંતની સજા ફરમાવી.

આ અરસામાં ઑરિટ્ટયામાં બળવા થયા અને લોખંડી ઑરિટ્ટમન શહેનશાહ ફર્ડીનાન્ડને ગાદી તજવી પડી. આ તરફનો લાલ લઈ ઑરિટ્ટમન આધિપત્ય નીચેની ઇટાલિયન પ્રજાએ આઝાદીની ઘોષણા જાહેર કરી અને પોતાના એ પવિત્ર કાર્યમાં તેમણે ઇટલીના લુદા લુદા રાજાઓની મદદ માગી. આર્લ્સ આદમર્ટ પોતાના અંતગતમાં અનુસરી તરતજ તે પ્રમ્મની મદદે આવ્યો. તેણે ઇટાલિયન પ્રમ્મની લાવવાને ઝીલી લીધી; ક્રાન્તિકારીઓના ત્રિગ્ગી (લાલ, લોલો, સફેદ) ધ્વજને પોતાનો બનાવ્યો. પણ ઑરિટ્ટયા માટેના આ યુદ્ધમાં તે બંને વખત હારી ગયો અને છેવટે તેણે યુદ્ધભૂમિ પરજ, પોતાના પુત્ર અને પ્રમ્મના હિતને ખાતર, લામ હદયે, રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેની પછી તેના પુત્ર વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ બીજાને માથે સેવોયનો મુગટ મુકાયો (૧૮૪૬), જે તે પ્રજાપક્ષ અને ત્રિગ્ગી ધ્વજને તજ દે તો તેને અનેક રીતે લાલ કરી આપવાની ઑરિટ્ટમન સેનાપતિએ તત્પરતા બતાવી. પણ તેણે પિતાના પવિત્ર કાર્યને તજવાની ચોકખી ના સુણાવી, અને પરાજયની દુઃખ અને કડવી શરતો સ્વીકારી લીધી. તે જ દિવસે ઇટાલિયન પ્રમ્મના હૃદય-સિંહાસને સેવોયના રાજવંશે અમર રચાત મેળવ્યું.

આ સમયે ઇટલીના લુદા લુદા પ્રાન્તોમાં બળવા ચાલુજ હતા, અને રામની પ્રજા પોષને નમાડી મૂકી પ્રજાતત્ર સ્થાપનામાં મદદ પણ નીવડેલી. મેઝીની રામના શાસકપદે આવેલો તે ગેરીબાંદી સંગ્રામે તેજસ્વી વીર તે પ્રદેશનું ગૃહણ કરતો હતો. પણ પોષે ફ્રાન્સ, ઑરિટ્ટયા, એન તે ઇટલીના લુદા લુદા રાજાઓની મદદ સાથે રામ પર બલકર આક્રમણ કર્યું ને ઘાતુપક્ષના પીઠ રાજનીતિજોના કાચાદાવાથી રામન પ્રજામત્તાક વૂટી પડ્યું. ફ્રેન્ચ સેનાના ગૃહણ નીચે પોષને ફરી રામના નૃપતિ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. મેઝીની અને ગેરીબાંદીને નાસ્તી જવું પડ્યું. આ જ રીતે ઇટલીના બીજા પ્રાન્તોમાં પણ બળવા લાલકે ત્રિગ્ગી નીવડી અંતમાં નિષ્ફળ ગયા.

પણ સેવોયમાં ઇટલીનું ભાગ બીધું નહોતું. વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે પોતાના મહામત્રી તરીકે ચૂંટેલો કાનુ પ્રજાપ્રિય પુરપુર, કુશળ ગજનીતિજ અને અગ્ર વીર હતો. તેણે કોમિયન વિચલમ્પ ગણિયા મામે વર્ફ-ઇન્ડાડ-ક્રાંસને મદદ કરીને અને ઇન્ડાડ-ક્રાંસના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વર્ગમાં ઇટલીના દાવાનો અચાર કરીને તે ગાંડોમાં પોતાનો પક્ષ જમાવ્યો.

આ પછી વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ અને કાનુ મમરત ઇટલીને અતંત્ર બનાવવાની પોતાની મહેન્ટા જાહેર કરી. ઇટલીના ઑરિટ્ટયાને દળાવવા માગતા ફ્રેન્ચ મખાટ નેપોલિયન ત્રીજાએ આ કાર્યમાં તેને શરૂઆતમાં તો પૂરતી મદદ આપી, પરંતુ અસ્થિર મનના એ મખાટે અધવચમાંજ ઑરિટ્ટયા માથે સંધિ કરી લીધી અને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને દેહલાક પ્રાન્તો અપાવ્યાના બદલામાં તેણે તેના પાસેથી સેવોય ને નાર્થસ લઈ લીધા.

આમ છતાં વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે ઇટલીને શંકુસ્થ અને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની

પણ સેવોયના કમનસીબે ફ્રાંસના મહામંત્રી તરીકે કાર્ડીનલ રીશ્દ્યુ^૧ નીમાયો. તેણે પોતાની અગ્રગ કુનેહ અને અલ્પ લશ્કરી પ્રતિભાથી સેવોયને ફરી છૂતી લીધું. એ આધાતથી આદર્સ ધમેન્ડુઅલ મૃત્યુ પામ્યો (૧૬૩૦). પરંતુ રીશ્દ્યુના ઉત્તરાધિકારી મેઝરીને^૨ પોતાની બત્રોજને સેવોયના રાજવંશમાં પરણાવવાને ટયુરીનમાંથી ફ્રેન્ચ સેનાને પાછી ખેંચાવી લીધી (૧૬૫૭). તે સેવોયનો સિતારો ફરી ચમકવા લાગ્યો.

અઢીઠમી સદીના અંતભાગમાં ઇટલીની સમરભૂમિ પર ઑરિટ્ટ્યો અને ક્રાંસ વચ્ચે બર્બર યુદ્ધો ખેલાયાં. તે અંતમાં સમસ્ત ઇટલી નેપોલિયનની છત્રછાયા નીચે આદ્યું ગયું. નેપોલિયનના શાસને ઇટાલિયન પ્રગ્નમાં એકતા અને સ્વતંત્રતાની તમન્ના જગવી. તે પ્રગ્ન સજીવ પ્રગ્ન તરીકે પ્રકાશવા લાગી. પણ નેપોલિયનનું પતન થતાં જ ઇટલી પુનઃ વિભાજિત થઈ ગયું. તેનો ધણોખરો ભાગ ઑરિટ્ટ્યન શહેનશાહના કાબૂ નીચે આદ્યો ગયો. બાકીનું ઇટલી પોપ, નાના નાના કાકિરો અને અમોર-ઉગરાવો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

આ સંયોગમાં તરુણ ઇટાલિયન પ્રગ્ન હિદામ માર્ગે ચાલી ગઇ. તે હવે પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથીજ નાંક, સ્વદેશી રાજ્યોના પ્રભુત્વમાંથી પણ આઝાદી ઝંખવા લાગી. ઇટલીના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં બળવા થયા. પરંતુ એમાંના ધણોખરો બળવાઓને ઑરિટ્ટ્યન શહેનશાહની મદદથી કાબી દેવામાં આવ્યા.

સેવોય-પીડમોન્ટની પ્રગ્નએ પણ પ્રગતંત્ર બેળવવાને એવો બળવો જગવ્યો ને બળવાખોરોએ પાટનગર ટયુરીન પર ધસારો કર્યો. સેવોયમાં એ પ્રસંગે વોક્ટર ધમેન્ડુઅલ પહેલાનું શાસન ચાલતું હતું. તે કાકાર મટીને રાજા બન્યો હતો. તેના હાથમાં સેવોય, પીડમોન્ટ, સાર્ડેનિયા, જીનોઆ અને નાઈસ જેવા ઇટલીના મહત્વના પ્રાન્તો હતા. એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે તેના પાસે સુસજ્જ સેના હતી. તેણે ધાર્યું હોત તો ઑરિટ્ટ્યન શહેનશાહની મદદ વિના કેવળ પોતાનીજ સેનાથી તે બળવાખોરોને કચરી નાંખી શકત; પણ લશ્કરનાં એવા આગ્રહ છતાં તેણે પ્રગ્ન પર ગોળી ચલાવવાની ના કહી. તેમજ બળવાખોરો આગળ નમતું મૂકવાનું પણ તેના રાજવંશી સ્વભાવને ન દુરમ્યું. તે, એ બંને મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જવાને તેણે રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેના ગાદીત્યાગ પછી તેના નાનો ભાઈ આદર્સ ફેલોક્સ સેવોયની ગાદીએ આવ્યો. તેણે બળવાખોરો સામે કડક લશ્કરી પગલાં લઈ તેમને કચરવા માંડ્યા. વોક્ટર ધમેન્ડુઅલે તેને પ્રગ્નના દરેક વર્ગ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાની ભલામણ કરતાં તેણે કહ્યું, "ભાઈ, ભેઈએ તો આપને આપની ગાદી પાછી સોંપવાને તૈયાર હું. પણ ન્યાંમુધી હું રાગ હું ત્યાંમુધી રાજકોદીઓને નહિ નભાવી લઉં."

ફેલોક્સના મરણ પછી તેનો પિત્રાઈ આદર્સ આશ્ચર્ય સેવોયની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૨૧). તે વોક્ટર ધમેન્ડુઅલનો પૂજક, પ્રશંસક ને સત્તાવાર વારસ હતો. તેમજ પ્રગ્નની લાગણીઓ પ્રત્યે માન પ્રસાવતો હોઈ તે પ્રગ્નપ્રિય પણ હતો. તે ગાદીએ આવતાં પ્રગ્નમાં નવો આશા જન્મી. ઇટલીના રાષ્ટ્રવીર મેઝરીનીએ તેને એક ખુદસો પત્ર લખી સમસ્ત ઇટાલિયન પ્રગ્નના શરદાર બનવાની અને ઇટલીને મુક્ત અને સજીવ બનાવવાની વિનંતિ કરી.

૧. ૨. આ બંને મહામંત્રીઓની વિશિષ્ટ પ્રવિત્તા, તેમનું રાજીનામું દરબાર અને તેમનાં કવિત્વ કારસ્તાનોએ વાર્તાકાર કુમારે, *Three Musketeers: Twenty years after* અને *Vicomte de Bragelonne* જેવી અમર નવલકથાઓ લખવાની પ્રેરણા બનેલી.

પરંતુ આર્સ આદર્શ તો ગાદીએ આવતાં પહેલાંજ ઓરિટ્યન શહેનશાહને છટાલિયન પ્રજાની આઝાદીની તમજાને દાખી દેવાનું થયન આપી ચૂક્યો હતો. એ વચન આપ્યા વિના તેને માટે ગાદીપતિ બનવું સંભવિત પણ નહોતું. પશ્ચિમમાં તેની રચિતિ દરબી બની ગઈ. અંતરની ઇચ્છા ન છતાં, ગાદીને 'ખાતર તેને' પ્રજાતંત્રવાદીઓ સામે ઉઘ્ર બનવું પડ્યું. મેઝીનીને તેણે દેશનિકાલની અને પછી તે પોતાની હદમાં પ્રવેશે તો દેહાંતની સમ્મ કરાવી.

આ અરસામાં ઓરિટ્યમાં બળવા થયા અને સોબંડી ઓરિટ્યન શહેનશાહ ફ્રાંન્સોન્સને ગાદી તજવી પડી. આ તકનો લાભ લઈ ઓરિટ્યન આધિપત્ય નીચેની છટાલિયન પ્રજાએ આઝાદીની ઘોષણા જાગવી અને પોતાના એ પવિત્ર કાર્યમાં તેમણે છટલીના જુદા જુદા રાજાઓની મદદ માગી. આર્સ આદર્શ પોતાના અંતરાત્માને અનુસરી તરતજ તે પ્રજાની મદદે આવ્યો. તેણે છટાલિયન પ્રજાની બાવનાને ઝીલી લીધી; ક્રાન્તિકારીઓના ત્રિરંગી (લાલ, લોન્ગો, સફેદ) શ્વજને પોતાનો બનાવ્યો. પણ ઓરિટ્ય સામેના આ યુદ્ધમાં તે બંને વખત હારી ગયો અને છેવટે તેણે યુદ્ધભૂમિ પરજ, પોતાના પુત્ર અને પ્રજાના હિતને ખાતર, ભ્રમ હદયે, રાજકર્તા તરીકે સંજ્ઞામાં આપ્યું.

તેની પછી તેના પુત્ર વીકેટર ઇમેન્યુઅલ ખીમને માથે સેવોપનો મુગટ મુકાયો (૧૮૪૬). જો તે પ્રજાપક્ષ અને ત્રિરંગી શ્વજને તણ દે તો તેને અનેક રીતે લાભ કરી આપવાની ઓરિટ્યન સેનાપતિએ તત્પરતા બતાવી. પણ તેણે પિતાના પવિત્ર કાર્યને તજવાની ચોક્કસ ના સુણાવી, અને પરાજયની હડક અને હડવી શરતો સ્વીકારી લીધી. તે જ દિવસે છટાલિયન પ્રજાના હૃદય-સિંહાસને સેવોપના રાજવશે અમર રથાન મેળખ્યું.

આ સમયે છટલીના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં બળવા ચાલુજ હતા, અને શેમની પ્રજા પોષને નસાડી મૂકી પ્રજાતંત્ર સ્થાપવામાં સફળ પણ નોવડેલી. મેઝીની શેમના શાસકપદે આવેલો ને, ગેરીબાદી સરખો તેજસ્વી વીર તે પ્રદેશનું રક્ષણ કરતો હતો. પણ પોપે ક્રાન્સ, ઓરિટ્ય, રૂપેન ને છટલીના જુદા જુદા રાજાઓની મદદ સાથે રોમ પર ભયંકર આક્રમણ કર્યું ને ધનુષકના પીઠ રાજનીતિજોના કાવાદાવાદી રોમન પ્રજામતાક તૂટી પડ્યું. ફ્રેન્ચ સેનાના રક્ષણ નીચે પોષને ફરી શેમના નુર્પત તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. મેઝીની અને ગેરીબાદીને નાસ્તી જવું પડ્યું. આ જ રીતે છટલીના ખીમ પ્રાન્તોમાં પણ બળવા ક્ષણિક વિજયી નીવડી અંતમાં નિષ્ફળ ગયા.

પણ સેવોપમાં છટલીનું ભાગ્ય ખીલી ચલું હતું. વીકેટર ઇમેન્યુઅલે પોતાના મદામંત્રી તરીકે ચૂટેલો કાપુર પ્રજાપ્રિય પુરપુર, કુસળ રાજનીતિજ અને અડગ વીર હતો. તેણે કોમિયન વિપ્રદમ્પ રશિયા મામે તૂર્કી-ઈંગ્લાંડ-ફ્રાંસને મદદ કરીને અને ઈંગ્લાંડ-ફ્રાંસના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વર્ગમાં છટલીના દાવાનો પ્રચાર કરીને તે ગઢડોમાં પોતાનો પક્ષ જમાવ્યો.

આ પછી વીકેટર ઇમેન્યુઅલ અને કાપુરે મમરત છટલીને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની મહેન્ટ જાહેર કરી. છટલીદારા ઓરિટ્યને દબાવવા માંગતા ફ્રેન્ચ સસાટ નેપોલિયન ત્રીજાએ આ કાર્યમાં તેને શરૂઆતમાં તો પૂરતી મદદ આપી, પરંતુ અરિયર મનના એ સમ્રાટે અધવચ્ચમાં ઓરિટ્ય માથે શંકિ કરી લીધી અને વીકેટર ઇમેન્યુઅલને કેટલાક પ્રાન્તો અપાવ્યાના બદલામાં તેણે તેના પાસેથી સેવોપ ને નાઈસ લઈ લીધાં.

આમ છતાં વીકેટર ઇમેન્યુઅલે છટલીને એકાદ અને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની

મહત્વાકાંક્ષા જારી રાખી. ઇટલીનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની પ્રજામાં તેણે ક્રાન્તિની ભાવનાને ઉત્તેજ, અને ઑરિટ્ટયા સાથેના વિગ્રહ આક્રમક રીતે ચાલુ રાખ્યો. દરેક સ્થળે બળવાખોર પ્રજાને મદદ આપવાને દોડી જતા ગેરીબાન્દીને તેણે અંદરખાનેથી ચોતાનો મિત્ર લેખ્યો. ગેરીબાન્દી જુદા જુદા પ્રાન્તો છતરો ગયો અને ત્યાંની પ્રજાના મત લઈ તે તે પ્રાન્તોને વીકટર ઇમેન્યુઅલના સુરાસન નીચે મૂકવા લાગ્યો. દરેક પ્રાન્તની પ્રજાએ વીકટર ઇમેન્યુઅલને આધિપત્ય હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લીધું. ફ્રેન્ચ સમ્રાટ ઇટલીમાં ચાલી રહેલી આ ક્રાન્તિ પ્રત્યે આંખ આડા કાન કર્યા. પરિણામે જુદા જુદા આધિપત્ય નીચેનાં અને ઑરિટ્ટયાન શહેનશાહની ઝોડીથી કચરાતો ઇટલીનો મોટો ભાગ વીકટર ઇમેન્યુઅલના કાબૂમાં આવ્યો અને ટ્યુરોનમાં મળેલી ઇટાલીયન પાર્લામેન્ટે ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીએ વીકટર ઇમેન્યુઅલને સંયુક્ત ઇટલીના મહારાજ તરીકે જાહેર કર્યો. ૧૮૬૫માં પાટનગર તરીકે ફ્લોરેન્સને પસંદગી આપવામાં આવી.

ઇટાલિયન મહારાજ્યને અખંડ બનાવવામાં હવે જેજ પ્રદેશો બાકી રહ્યા. એક રોમ, બીજું વેનીસ. વેનીસ હજી ઑરિટ્ટયાના કબજામાં હતું; અને રોમમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી વડા ખ્રિસ્તી ધર્મશુર પોપનું શાસન આંતરું હતું. સમય જતાં વીકટર ઇમેન્યુઅલે, ઑરિટ્ટયા અને પ્રશિયા વચ્ચેના મુદ્દોના પ્રયોગ સાધી, ગેરીબાન્દીની મદદથી વેનીસ પર હુમલો કર્યો ને ૧૮૬૬માં તેણે તે નગરનો કબજો લીધો. થોડાક સમય પછી ફ્રેન્ચ શહેનશાહને ગાદી તજવી પડી અને ફ્રાંસમાં નવેસરથી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ. તે પ્રયોગે ફ્રેન્ચ લશ્કરે રોમ છોડી આશ્ચર્ય ગમ્યું. ઇટાલિયન પ્રજાએ આ તકનો લાભ લેવાનો વીકટર ઇમેન્યુઅલને આગ્રહ કર્યો ને. રાજ્યે પ્રજાના આગ્રહને વશ બની રોમ પર આક્રમણ કર્યું. પોપ તેની સામે ટકી ન શક્યો ને વીકટર ઇમેન્યુઅલે ૧૮૭૧માં રોમ છતી લઈ તેને સંયુક્ત ઇટલીનું પાટનગર બનાવ્યું. તે દિવસથી પોપની રાજકીય શક્તિનો અંત આવ્યો.

વીકટર ઇમેન્યુઅલ ખીન્ને દેખાવે કંઈક કદરૂપો હતાં રસિક પુરુષ અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતો. તેણે ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસની મુશ્કાકાત લીધેલી ને જીર્ણ નેપોલિયન તેમજ મહારાણી વિક્ટોરિયાનો તે મહેમાન બનેલો. ઇટલીને ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે કરેલી સીધી કે આક્રમક મદદ તે કદી વીસરેલો નહિ. બળવાખોરોના મિત્ર અને પ્રજાની ભાવનાને ઝીલો લેનાર નૃપતિ તરીકે જગતભરના ઇતિહાસમાં તે અખંડ રહે છે. ગેરીબાન્દીને તેના પિતાએ કરેલી સન્ન તેણે માફ કરેલી. ટ્યુરોની પ્રતિભાની તેણે સાચી કિંમત આકેલી. ગેરીબાન્દીને તે પોતાના ભાઈ જેટલું માન આપતો.

વીકટર ઇમેન્યુઅલની પછી તેના પુત્ર હર્બર્ટ ઇટલીની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૭૬). પોતાની ખાતરી આવકને મોટો ભાગ પણ તે પ્રજાનાં દિનની પાછળ ખર્ચો નાખતો. પિતાએ બક્ષેલા રાજ્યને તેણે સુદઢ અને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં એક ક્રાન્તિકારીએ તેનું ખૂન કરતાં યુવરાજ વીકટર ઇમેન્યુઅલ જીન્ને ઇટલીની ગાદીએ આવ્યો (ઓગસ્ટ-૧૯૦૦). ઇટલીનો તાજ આજે તેના મરતકે મુકાપ છે.

તેના જન્મ નેપલ્સમાં ૧૮૬૯ના નવેમ્બરની અગ્વારમીએ થયેલો. તેના જન્મ સમયે વીકટર ઇમેન્યુઅલ ખીન્ને વેનીસ છતી લીધું હતું અને રોમ છતાવાનો તૈયારીમાં હતું.

આ સંયોગોમાં તે અતિ લાઝમી બેખાવો. અને તેને ઇટાલિયન પ્રજાના હૃદયે ગંડાઈ ચૂકેલું વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ઉત્કલ્પના નામ આપવામાં આવ્યું.

નાનપણથી જ તેને રાજકર્તાને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવેલી. તેનો શિક્ષક કર્નલ ઓશિયો ધણા જ કડક સ્વભાવનો હતો. એક સમયે રાજકુમારે ખીજવાઇને તેને કહ્યું, “મને રાજા બનવા દે. તારું માથું જ ઉતારી લઈશ.” ને બદલામાં કર્નલે તેને ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકમાં સજા શટલો ને મીઠાનું પાણી આપ્યું.

તેણે આખા યુરોપની મુસાફરી કરેલી છે. ઇટલીના વિષયમાં તેનું ભૌગોલિક જ્ઞાન જગતભરમાં અગ્રેષ્ઠ મનાય છે. લશ્કરી વિદ્યામાં પણ તે એટલી જ નિપુણતા ધરાવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેને યુરોપભરના પ્રજામાં પ્રજાદ ભુદ્ધિમાન રાજકુમાર તરીકે ઓળખાવેલો.

૧૮૬૪માં ઝાર નિકોલસ ખીજના રાજ્યાલિપેક પ્રસંગે તે રશિયા ગયેલો. ત્યાં તે તેજસ્વી રશિયન રાજકુમારી એલેનાના પ્રેમમાં પડ્યો. સમય જતાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. આજે તેમની યુરોપના રાજકુટુંબોમાં વધુમાં વધુ સુખી યુગલ તરીકે ગણના થાય છે. રાજાની ઊંચાઈ સવા પાંચ ફીટ છે; ને રાણીની ઊંચાઈ ૭ ફીટ છે. એ અંતરને ટાળવા રાજા ઊંચી ટોપી પહેરે છે; રાણી બેઠા ધાટની ટોપી પહેરે છે. મોટરમાં રાજાની બેઠક પણ રાણી કરતાં ઊંચી મોકવાય છે.

તેના પૂર્વજોની જેમ તે પણ ઓસ્ટ્રિયા પ્રત્યે સજા ધરાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ પ્રત્યે તેને કંઈક મમતા છે. ફ્રિડીના અને માર્ક્સેટ સરખી મઘહર ફ્રેન્ચ રાજકુમારીઓનું મોહી તેની નસોમાં વહે છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસે જ્યારે ઓસ્ટ્રિયા-જર્મની સામે યુદ્ધ મહેર કર્યું ત્યારે તે, આંતરપૂર્વક ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસની સાથે જોડાયો. જનતા યુદ્ધમાં જીતરી તેણે પોતાનાં સૈન્યોને વિજયી દોરવણી આપી. પણ યુદ્ધને અંતે ઇટલીને વિજયના ફળમાં પૂરતો હિસ્સો ન મળ્યો. ત્યારે તે કંઈક નિરાશ બન્યો.

આ અરસામાં ઇટલીમાં નવો ફ્રીસ્ટ પક્ષ સ્થપાયો અને તેણે સામ્યવાદીઓના વિરોધી તરીકે પ્રગતિ સાધવા માંડી. ધીમે ધીમે તે પક્ષમાં લાખો ઇટાલિયનો જોડાયા અને મુસોલિનીની આગેવાની નીચે તેમણે ઇટલીને જગતનું એક અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય બનાવવાના મનોરથ સેવવા માંડ્યા. તેમણે પોતાનું વ્યવસ્થિત સૈન્ય બીજું કર્યું. ને ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરમાં અતુલ તંક બેઈ મુસોલિનીએ રાજતંત્રમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાને ૫૦૦૦૦ માણસો સાથે રોમ પ્રતિ ફર્ય આદરી.

આ સમયે ઇટલીના મહામંત્રી તરીકે સીનોર ફાઝા હતો અને સેનાપતિ તરીકે જનરલ બેડોલ્ફો હતો. મહામંત્રીએ ફ્રીસ્ટ ચળવળને દાબી દેવાને સમરત ઇટલીમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતો ઢંઢેરા તૈયાર કર્યો અને સેનાપતિએ રોમ પર ચડી આવતા ફ્રીસ્ટોને કચરી નાંખવા રાજા પાસે અનુમતિ માગી. પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાને પણ પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાનું દુચતું નહોતું. તેણે મહામંત્રીના ઢંઢેરા પર પોતાની સહી મૂકવાની ચોકખી ના કહી; સેનાપતિને પણ ફ્રીસ્ટ દળનો સામનો કરવાની અનુમતિ ન આપી. મહામંત્રીએ તરત જ રાજીનામું આપ્યું. વીકટર ઇમેન્યુઅલે અગાઉ એક-બે પ્રસંગે

આ મંથોગોમાં તે અતિ લાગ્યશાળી લેખાયો. અને તેને ઈટાલિયન પ્રજાના હૃદયે જોડાઈ ચૂકેલું. વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ઉજ્જવળ નામ આપવામાં આવ્યું.

નાનપણથી જ તેને રાજકર્તાને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવેલી. તેના શિક્ષક કર્નેલ ઓશિયો ઘણા જ કડક સ્વભાવનો હતો. એક સમયે રાજકુમારે ખીજવાઇને તેને કહ્યું, “મને રાજા બનવા દે. તારું માથું જ ઉતારી લઈશ.” તે બદલામાં કર્નેલે તેને ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકમાં સફા રોટલો ને મીઠાનું પાણી આપ્યું.

તેણે આખા યુરોપની મુસાફરી કરેલી છે. ઇટલીના વિષયમાં તેનું ભૌગોલિક જ્ઞાન જગતભરમાં અગ્રેષ્ઠ મનાય છે. લશ્કરી વિદ્યામાં પણ તે એટલી જ નિપુણતા ધરાવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેને યુરોપભરના પ્રખરમાં પ્રખર લુહિમાન રાજકુમાર તરીકે ઓળખાવેલો.

૧૮૬૪માં ઝાર નિકોલસ ખીજના રાજ્યાલિયેક પ્રસંગે તે રશિયા ગયેનો. ત્યાં તે તેજસ્વી રશિયન રાજકુમારી એલેનાના પ્રેમમાં પડ્યો. સમય જતાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. આજે તેમની યુરોપના રાજકુરુદ્ધોમાં વધુમાં વધુ સુખી યુગલ તરીકે ગણતા થાય છે. રાજની ઊંચાઈ સવા પાંચ ફીટ છે; ને રાણીની ઊંચાઈ છ ફીટ છે. એ અંતરને ટાળવા રાજ ઊંચી ટોપી પહેરે છે; રાણી બેઠા ઘાટની ટોપી પહેરે છે. મોટરમાં રાજની બેઠક પછી રાણી કરતાં ઊંચી ગોઠવાય છે.

તેના પૂર્વજોની જેમ તે પણ ઓસ્ટ્રિયા પ્રત્યે સગા ધરાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ પ્રત્યે તેને કંઈક મમતા છે. ફિરેડીના અને માર્ગરેટ સરખી મચ્છર ફેન્ય રાજકુમારીઓનું લોહી તેની નસોમાં વહે છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસે જ્યારે ઓસ્ટ્રિયા-જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે તે આનંદપૂર્વક ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસની સાથે જોડાયો. જનતા યુદ્ધમાં જિતરી તેણે પોતાનાં સૈન્યોને વિજયી દોરવણી આપી. પણ યુદ્ધને અંતે ઇટલીને વિજયના ફળમાં પૂરતો હિસ્સો ન મળ્યો. ત્યારે તે કંઈક નિરાશ બન્યો.

આ અરસામાં ઇટલીમાં નવો ફેસીસ્ટ પક્ષ સ્થપાયો અને તેણે સામ્યવાદીઓના વિરોધી તરીકે પ્રગતિ ગ્રાધવા માંડી. ધામે ધામે તે પક્ષમાં લાખજો ઇટાલિયનો જોડાયા અને મુસોલિનીની આજેવાની નીચે તેમણે ઇટલીને જગતનું એક અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય બનાવવાના મનોરથ સેવવા માંડ્યા. તેમણે પોતાનું બ્યવસ્થિત સૈન્ય બીજું કર્યું. ને ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરમાં અનુકૂળ તક જોઈ મુસોલિનીએ રાજતંત્રમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાને ૫૦૦૦૦ માણસો સાથે રોમ પ્રતિ ફૂચ આદરી.

આ સમયે ઇટલીના મહામંત્રી તરીકે સીનોર ફાગ્લા હતો અને સેનાપતિ તરીકે જનરલ બેડોગ્લીઓ હતો. મહામંત્રીએ ફેસીસ્ટ ચળવળને દાણી દેવાને સમસ્ત ઇટલીમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતો ઢંઢેરા તૈયાર કર્યો અને સેનાપતિએ રોમ પર ચડી આવતા ફેસીસ્ટોને કચરી નાંખવા રાજ પાસે અનુમતિ માગી. પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાને પણ પ્રજા પર ગોળી ચંદાવવાનું દુચતું નહોતું. તેણે મહામંત્રીના ઢંઢેરા પર પોતાની સહી મૂકવાની ઓકળી ના કહી; સેનાપતિને પણ ફેસીસ્ટ દળનો સામનો કરવાની અનુમતિ ન આપી. મહામંત્રીએ તરત જ રાજીનામું આપ્યું. વીકટર ઇમેન્યુઅલે અગાઉ એક-બે પ્રસંગે

મુસોલિનીને જોયો હતો અને તેનો શુદ્ધિ-ચક્રિ માટે તે માન ધરાવતો હતો. તેણે તરતજ મુસોલિનીને બોલાવ્યો અને તેને ઈટલીનો મદામત્રી બનાવ્યો ત્યારથી ઈટલીમાં મુસોલિનીનું જાતે-ફેસીસ્ટ પક્ષનું જોર ગામ્યું અને રાજ્ય પડઝાયા જેવો જ બની રહ્યો.

જતાં જગત ધારે છે એટલી તદે વીકટર ઇમેન્યુઅલ રમકડું નથી. ઈટલીના વિરામ માટે તેણે મુસોલિનીને સરમુખત્યાર બનવા દીધો છે પણ ઇટાલિયન પ્રજાના હૃદયમાં તેનું રચાન એવું અમર છે કે તે ધારે તો મુસોલિનીને ઉથલાવી શકે તેમ છે. મુસોલિની પણ આ રિયનિ બરાબર પિછાને છે. ૧૯૨૬માં ફેસીસ્ટ દળે જ્યારે વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ખૂન કરી મુસોલિનીને રાજ્ય બનાવવાનું કાવતું ધડયું ત્યારે કાવત્રાખોરોને રાખનમાં સખન રાખ કરી મુસોલિનીએ રાજ્યની ક્ષમા માગેલી.

રાજ્ય પણ મુસોલિનીની કિંમત આંત્રી શકે છે. જેવા બે દશકામાં મુસોલિનીએ ઈટલી માટે જે ક્યું છે તે તે વીસરી શકે તેમ નથી. તેણે મુસોલિનીને અનેક પ્રશ્નો અર્જીના વખતે મદદ પણ કરી છે. યુવરાજ ઉમરો અને સેનાપતિ બેકાન્ડોએ મુસોલિનીને પિઝારતા પણ રાજ્યએ તે ત્રણ વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવાને પોતાની બધી જ લાગવગ અને યત્નનો ઉપયોગ કરેલો. એબીસિનિયાના યુદ્ધ પ્રશ્ને ઈટલીને મળતો તેલનો પુરવઠો અટકાવવાની સ્થિતિની ચોક્કસ જ્યારે સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે પોતાના પાટવીકુરના સાથે એલિયમપનિ સિયોપોલ્ડને પોતાના પક્ષમાં રાખી તેણે સ્થિતિના અર્થિક ઘેરાને નિબંધ બનાવેલો.

ઇટાલિયન પ્રજા મુસોલિનીને સન્માને છે, પણ વીકટર ઇમેન્યુઅલને તે પૂજે છે. મુસોલિની સાથેનો તેનો સંબંધ રાજદ્વારી છે; ઇમેન્યુઅલ સાથેનો સંબંધ ઇતિહાસિક અને દાર્શિક છે. હિંદો પ્રજાને માટે જેમ વિરામ તેમ ઈટાલિયન પ્રજાને માટે ઇમેન્યુઅલ જે નામ બકિનમંત્ર સરખું બન્યું છે. ઇમેન્યુઅલ શીડગટ પ્રજાનો આદર્શ વીર નીવડ્યો; વીકટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાએ પ્રજાને ખાતર માદી તણ; વીકટર ઇમેન્યુઅલ બીજાએ ઈટલીને સંયુક્ત, સ્વતંત્ર તે સુખી બનાવ્યું. તે વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાએ મુસોલિની સમા રાષ્ટ્રવીરને માર્ગ આપ્યો, જન મદાયુદમાં ઈટલીને વિજયમાર્ગે દોડ્યું. જગતના મદારાજ્યોમાં તેને પ્રથમ દરજ્જો અપાવ્યો.

મુસોલિનીની ઓરિટ્ટવા-ગર્વનો સાથેનો મિત્રતા પ્રત્યે ઇમેન્યુઅલને પૂરતો આદર નથી. પણ એક રાજદ્વારી સાંયોગિક પરિણામ તરીકે તે તેને અલગી લે છે. ક્રાંતિ સાથેનો વિમલ તેને કોઈ પણ રીતે પત્તે નહોતો. મહિનાઓ સુધી તેણે મુસોલિનીને રાષ્ટ્રી રાખ્યો. પણ એક બાબતે ક્રાંતિ કેટલાક ઈટાલિયન દાવાઓ અંતોષવામાં નિબંધ મધું અને બીજી બાબતે ફેસેન્ડર્સ ને કંઈના વિજયોએ જર્મન ચક્રિતો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે પોતાના દેશના દિનને ખાતર તેણે ક્રાંતિ સામે સજ્જ નહિ ઉપાડવાના ૧૯૩૮ના પોતાના નિર્ણયને ફેસી તોળ્યોને ઈટલીએ વિમલમાં જપેલામ્યું.

પરંતુ વિમલમાં ઈટલીની રિયનિ જર્મની જેની પ્રજા નથી, તેમજ તે તેની બનવાનો મંજર પણ નથી. જર્મન પ્રજાનું જાણીતું ધર્મિક, માનસિક ને યાત્રિક જગ એક દીકરામાંજ રેન્ડિત થયું છે, જ્યારે ઈટલી જુદા જુદા પક્ષોમાં બહેનમાં મધું છે. વીકટર ઇમેન્યુઅલ મુસોલિનીને રોમ આપતો દેવા જતાં રાજસભાવાદીઓ માને છે કે મુસોલિની રાજ્યના તેજને લંકા રહ્યો છે ને પરિણામે તેમને મુસોલિની પ્રત્યે પૂરતો આદર નથી. યુવરાજ ઉમરો અને જનરલ બેકાન્ડોએ મુસોલિનીએ જાણમાં જાણ કરાવી દરજ્જા

ઉપકાર

-ધર્માન.

મુકુન્દનું સગપણ તે ધણે નાનો હતો ત્યારથી અર્ધ ગયું હતું, કારણ કે મુકુન્દ મોટા ધરનો લાડકો હોય છે. માઆપો નાનાં છોકરાને પહેરવા માટે સારાં સારાં કપડાં કરાવી આપે, ખાવા માટે ઉમદા મીઠાઈ મગાવી આપે, એ જ ભાવથી લાડકા કુંડારને માટે નાનીશી દીંગલી જેવી વહુ પણ શોધી આપે છે.

આખો દિવસ બાબાગાડીમાં ફરતા અને એક કાખમાંથી બીજી કાખમાં જતા બાળકને ભારે મીઠાઈ એ પચશે કે નહીં એ બાળત વિચાર કરવાની જરૂર હોતાજ માઆપને નથી લાગતી. તેમ જોઈને અને બકાઈ મરાય તેટલાં ગરમ કપડાં લાદવાથી બાળકનો વિકાસ રૂંધારી કે નહીં તે બાળત વિચારવા પણ માઆપો નથી જ રોકાતા. તેવી જ રીતે માઆપે શોધી આપેલી દીંગલી દીકરાને ઉમરલાયક થયે પસંદ પડશે કે નહિ એ બાળત લવલેશ શંકા કરવાની જ જરૂર મુકુન્દનાં માઆપને નહોતી લાગી.

મુકુન્દ તો ભાગ્યશાળી મનાતો. શરીરમાં તેની સાથેનાં બાળકો ક્યારેક રમતરમતમાં તેને પૂછતાં, “હે મુકુન્દ ! તારી વહુનું નામ શું ?”

મુકુન્દ થોડી આનાદાની કરી કહેતો, “મણી”.

બધાં બાળકો દસી પડતાં. મુકુન્દ પણ બધાંની સાથે દસવામાં બળતો.

બીજાઓની પાસે ન હોય તેવી ચીજ આપણી પાસે હોય તો આપણને એ વાતનો ગર્વ થાય છે. તેવોજ ગર્વ મુકુન્દને પોતાની વહુની વાત કરતાં થતો.

એક વખત મુકુન્દ છોકરાંઓ સાથે મણીની વાતો કરી રહ્યો હતો, એ તેના કોઈ વડીલ સાંભળી ગયા. તે પછી તેને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, “વહુનું નામ લેતાંય શરમાવું બેઠાં.” તેના દર્શાવે આપા બાનું નામ ન લેતા એ હકીકત રજૂ થઈ.

મુકુન્દ સંમત છોકરો હતો. એક વાર તેની જૂલ તેને બરાબર સમજાવવામાં આવે તો પછી તે એવી જૂલ કરી ન કરતો. ત્યારથી મુકુન્દે મણી નામ લેવાનું બંધ કર્યું અને ત્યારે કાઈ છોકરા એ નામ લેતા ત્યારે એ શરમાઈ જતો.

અકસા છતાં તેઓ પોતાનો જુદોજ પંક્તિ જળવી રાખે છે. દરેક વિષયમાં ફેસીસ્ટોનું જ આધિપત્ય તેમને નથી રુચ્યું. ગ્રીસમાં ફેસીસ્ટ દળોની નાંદેશી યંત્રાં જેઠાંડીઓને ત્યાં મોકલેલાંમાં આખો પંથ તિજી ફેસીસ્ટ દળ સામે ઝેલાં કડક પગલાં લીધાં કે ફેસીસ્ટ પક્ષમાં અશાંતિના ભયે મુસોલિનીને તેને પાછો બોલાવી લેવાની ફરજ પડી.

તે આ રીતે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને હૃદયદૈવ તરીકે પૂજ્યું અને મુસોલિનીને રાજદ્વારી આગેવાન તરીકે સન્માનવું ઇટલી ગોઝ સેનાપતિઓ, સંપૂર્ણ લશ્કરી શિક્ષણ, ઝનૂની આંકિમણ-શક્તિ, શાંત અચાંચશક્તિ, જરૂરી સંપત્તિ અને પ્રજા સમસ્તના પૂરતા હાદિક ટેકાનાં અભાવે માર આપ આજે હીટલરની મદદ પર આધાર રાખી બેઠું છે.

મુસોલિનીને જોયો હતો અને તેની શુદ્ધિ-શક્તિ માટે તે માન ધરાવતો હતો. તેણે તરતજ મુસોલિનીને જોલાવ્યો અને તેને ઇટલીનો મહામંત્રી બનાવ્યો ત્યારથી ઇટલીમાં મુસોલિનીનું અને ફેસીસ્ટ પક્ષનું જોર જામ્યું અને રાજ્ય પડછાયા જેવો જ બની રહ્યો.

છતાં જગત ધારે છે એટલી દહે વીકટર ઇમેન્યુઅલ રમકડું નથી. ઇટલીના વિદ્વાસ માટે તેણે મુસોલિનીને સરમુખત્યાર બનવા દીધો છે પણ ઇટાલિયન પ્રગતના હૃદયમાં તેનું સ્થાન એવું અમર છે કે તે ધારે તો મુસોલિનીને હિયલાવી શકે તેમ છે. મુસોલિની પણ આ રીતિ બરાબર પિછાને છે. ૧૯૨૬માં ફેસીસ્ટ દળ ત્યારે વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ખૂન કરી મુસોલિનીને રાજ્ય બનાવવાનું કાવતું ધડયું ત્યારે કાવત્રાખોરોને સખતમાં સખત સજા કરી મુસોલિનીએ રાજ્યની ક્ષમા માગેલી.

રાજ્ય પણ મુસોલિનીની કિમત આંધી શકે છે. હેઝલા બે દશકામાં મુસોલિનીએ ઇટલી માટે જે કર્યું છે તે તે વીસરી શકે તેમ નથી. તેણે મુસોલિનીને અનેક પ્રસંગે અણીના વખતે મદદ પણ કરી છે. સુવરાજ હુઝો અને સેનાપતિ બેડોલ્ફોએ મુસોલિનીને ધિક્કારતા પણ રાજ્યએ તે ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવાને પોતાની બધી જ લાગવગ અને શક્તિનો ઉપયોગ કરેલો. એન્જીસિનિયાના યુદ્ધ પ્રસંગે ઇટલીને મળતો તેલનો પુરવઠો અટકાવવાની ક્ષિત્રનની યોગ્યતા ત્યારે સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે પોતાના પાટવીકુવરના સાળા બેલિન્ગમપતિ કિયોપોલ્ડને પોતાના પક્ષમાં રાખી તેણે ક્ષિત્રનના આર્થિક ઘેરાને નિષ્ફળ બનાવેલો.

ઇટાલિયન પ્રજા મુસોલિનીને સન્માને છે, પણ વીકટર ઇમેન્યુઅલને તે પૂજે છે. મુસોલિની સાથેનો તેનો સંબંધ રાજદ્વારી છે; ઇમેન્યુઅલ સાથેનો સંબંધ અતિદામિક અને દાર્દિક છે. દિંદી પ્રગતે માટે જેમ વિક્રમ તેમ ઇટાલિયન પ્રગતે માટે ઇમેન્યુઅલ એ નામ ભક્તિમંત્ર સરખું બન્યું છે. ઇમેન્યુઅલ શીદ્યટ પ્રગતો આદર્શ વીર નીવડ્યો; વીકટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાંએ પ્રગતે ખાતર ગાદી તથા; વીકટર ઇમેન્યુઅલ બીજાએ ઇટલીને સંયુક્ત, સ્વતંત્ર ને સુખી બનાવ્યું. ને વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાએ મુસોલિની સમા રાષ્ટ્રવીરને માર્ગ આપ્યો, ગત મદાયુદ્ધમાં ઇટલીને વિજયમાર્ગે દોર્યું, જગતનાં મહારાજાઓમાં તેને પ્રથમ દરજ્જો અપાવ્યો.

મુસોલિનીની ઓરિયુવા-જમનો સાથેની મિત્રતા પ્રત્યે ઇમેન્યુઅલને પૂરતો આદર નથી, પણ એક રાજદ્વારી સાંયોગિક પરિણામ તરીકે તે તેને ચલાવી લે છે. ક્રાંસ સાથેનો વિગ્રહ તેને કાઈ પણ રીતે પસંદ નહોતો. મહિનાઓ સુધી તેણે મુસોલિનીને શાંત રાખ્યો. પણ એક બાલુએ ક્રાંસ કેટલાક ઇટાલિયન દલાઓ સંતોષવામાં નિષ્ફળ ગયું અને બીજા બાલુએ ફેલેન્ડર્સ ને ડંકડના વિજયોએ જર્મન શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે પોતાના દેશના કિતને ખાતર તેણે ક્રાંસ સામે શસ્ત્ર નાંદિ ઉપાડવાના ૧૯૩૮ના પોનાના નિર્ણયને ફેરવી તેણે તે ઇટલીએ વિગ્રહમાં અંપલાવ્યું.

પરંતુ વિગ્રહમાં ઇટલીની સ્થિતિ જર્મની જેવી પ્રગળ નથી, તેમજ તે તેવી બનવાનો સંભવ પણ નથી. જર્મન પ્રગતું બધુંજ ધાર્મિક, માનસિક ને શારીરિક બળ એક હીટલરમાંજ કેન્દ્રિત થયું છે, ત્યારે ઇટલી જુદા જુદા પક્ષોમાં વહેંચાઇ ગયું છે. વીકટર ઇમેન્યુઅલ મુસોલિનીને ટેકા આપતો હોવા છતાં રાજસત્તાવાદીઓ માને છે કે મુસોલિની રાજ્યના તેજને હાંકી રહ્યો છે. ને પરિણામે તેમને મુસોલિની પ્રત્યે પૂરતો આદર નથી. સુવરાજ હુઝો અને જનરલ બેડોલ્ફોએ મુસોલિનીએ જાયામાં જાયા લસકરી દરજ્જા

મુકુન્દનું સગપણ તે ધણા નાનો હતો ત્યારથી થઈ ગયું હતું, કારણ કે મુકુન્દ મોટા ઘરનો લાડકો છોકરો હતો. માઆપો નાનાં છોકરાને પહેરવા માટે સારાં સારાં કપડાં કરાવી આપે, ખાવા માટે ઉમદા મીઠાઈ મગાવી આપે, એ જ ભાવથી લાડકા કુરારને માટે નાનીશી ઢોંગલી જેવી વધુ પણ શોધી આપે છે.

આખો દિવસ બાબાગાડીમાં ફરતા અને એક કાખમાંથી બીજી કાખમાં જતા બાળકને કારે મીઠાઈ એ પચસે કે નહીં એ બાબત વિચાર કરવાની જરૂર હેતાંજ માઆપને નથી લાગતી. તંગ મોજ અને બકાઈ મરાય તેટલાં ગરમ કપડાં લાદવાથી બાળકનો વિકાસ રૂંધારી કે નહીં તે બાબત વિચારવા પણ માઆપો નથી જ રોકાતાં. તેવી જ રીતે માઆપે શોધી આપેલી ઢોંગલી દીકરાને ઉંમરલાયક થયે પસંદ પડશે કે નહિ એ બાબત લવલેશ શંકા કરવાની ન જરૂર મુકુન્દનાં માઆપને નહોતી લાગી.

મુકુન્દ તો ભાખ્યાશાળી મનાતો. શરીરમાં તેની સાથેનાં બાળકો ક્યારેક રમતરમતમાં તેને પૂછતાં, “હે મુકુન્દ ! તારી વહુનું નામ શું ?”

મુકુન્દ થોડી આનાકાની કરી કહેતો, “મણી”.

બધાં બાળકો હસી પડતાં. મુકુન્દ પણ બધાંની સાથે હસવામાં લગતો.

બીજાઓની પાસે ન હોય તેવી ચીજ આપણી પાસે હોય તો આપણને એ વાતનો ગર્વ થાય છે, તેવોજ ગર્વ મુકુન્દને પોતાની વહુની વાત કરતાં થતો.

એક વખત મુકુન્દ છોકરાંઓ સાથે મણીની વાતો કરી રહ્યો હતો, એ તેના કોઈ પડીલ સાંભળી ગયા. તે પછી તેને સમજવવામાં આવ્યું છે કે, “વહુનું નામ લેતાંય શરમાવું જોઈએ.” તેના દહાંતરે બાપા બાનું નામ ન લેતા એ હકીકત રજૂ મઘ.

મુકુન્દ સમજી છોકરો હતો. એક વાર તેની ભૂલ તેને બરાબર સમજવવામાં આવે તો પછી તે એવી ભૂલ ફરી ન કરતો. ત્યારથી મુકુન્દે મણી નામ લેવાનું બંધ કર્યું અને બ્યારે કાઈ છોકરો એ નામ લેતા ત્યારે એ શરમાઈ જતો.

બધા છતાં તેઓ પોતાનો જુદોજ પંક્ષ જળવી રાખે છે. દરેક વિષયમાં ફેસીસ્ટોનું જ આધિપત્ય તેમને નથી રુચેતું. ગ્રીસમાં ફેસીસ્ટ દળોની નાલેશી યતાં બેંગ્ગલીઓને ત્યાં મોકલવામાં આવેલાં પણ તેણે ફેસીસ્ટ દળ સામે એવાં કડક પગલાં લીધાં કે ફેસીસ્ટ પક્ષમાં અશાંતિના લાયે મુસોલિનીને તેને પાછો બોલાવી લેવાની ફરજ પડી.

ને આ રીતે પીકટર ઈમેન્યુઅલને હૃદયદેવ તરીકે પૂજેતું અને મુસોલિનીને રાજદારી આગેવાન તરીકે સન્માનનું ઘટલી યોગ્ય સેનાપતિઓ, સંપૂર્ણ લશ્કરી શિક્ષા, ઝનૂની આક્રમણ-શક્તિ, શાંત અચાંચશક્તિ, જરૂરી સંપત્તિ અને પ્રજા સમસ્તના પૂરતા હાર્દિક ટેકાનાં અભાવે માર ખાઇ આજે હીટલરની મદદ પર આધાર રાખી બેઠું છે.

“બેટા તારે ગામ જવાનું છે.” એક દિવસ મુકુંદના બાપાએ તેને બોલાવીને કહ્યું.

“તમારી સાથે ને?” મુકુંદે પૂછ્યું.—“ના.” બાપાએ કહ્યું.

“ત્યારે? મારાં બા સાથે?”—“ના, તેની સાથે પણ નહીં.” બાપાએ કહ્યું.

મુકુંદ જોઈ રહ્યો. બા કે બાપા બેમાંથી કાઢ સાથે ન હોય તો તેનાથી ગામ જવાનું જ કેમ?

“ચીમનભાઈની જોડે તારે સાસરે જવાનું છે.”

“ત્યાં શું કામ?” મુકુંદે-દશ વર્ષના મુકુંદે શરમાતાં પૂછ્યું.

“મણીની મોટી બેનનાં લગ્ન છે. તારી સાસુએ તને આમ્રહ કરીને તેડાવ્યો છે.”

મુકુંદ શરમાઈ ગયો.

કાટ-પેન્ટ-હેટ પહેરી મુકુંદ સાસરે પહોંચ્યો ત્યારે સૌ તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં. તેના જવડાંએ તેની સાથે દોરતી બાંધવાની ધમ્મણ દર્શાવી. તેનાથી નાનાંએ તેની પાસેથી પોઈ પૈસો મેળવવાની આશા રાખી. તેનાથી મોટાંઓએ તેનાં ખીસાં પૈસાથી બંરી દીધાં.

આ બધો વખત એક સામળીશી નાની છોકરી બધાંથી દૂર રહી મુકુંદને જોવા કરતી.

“મુકુંદ,” ચીમનભાઈએ મણી તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું, “જાળળી એને? એ મણી.”

મુકુંદ શરમાઈ ગયો. મણી હસીને જતી રહી.

ચીમનભાઈ મણીના વધારે નજીકના અને મુકુંદના જરા દૂરના એમ બંનેના મગા હતા.

પછી તો બધાં લગ્નની ધમાલમાં પડ્યાં.

શરમાળ મુકુંદ જ્યાં જ્યાં મણીને દેખતો ત્યાંથી દૂર નાસતો. પણ મણી જખરી તોફાની હતી. તે મુકુંદની પાછળ પડી હતી. ક્યાંય પણ મુકુંદ પાંચ મીનીટ બેઠો હોય ત્યાં મણી આવી પહોંચતી અને મુકુંદને ઊભા ચર્ધ જતું પાડતું.

એક વખત એવી રીતે છટકવા જતાં મુકુંદનો પગ કશાકમાં અટવાયો અને તે પડી ગયો. તેનાં કપડાં ધૂળધૂળ લરાઇ ગયાં. પોતે જિભો ચર્ધ પોતાનાં કપડાં પરથી ધૂળ ઝાપી. એ પહેલાં તો મણીએ રાડારાડ કરી મૂકી, “દોડો, દોડો, એ પડી ગયા!”

મણીથી મુકુંદનું નામ ન લેવાય, તેમ જ તેને ગેઠો ન કરાય, પણ મુકુંદ પડી જાય તો ખૂસો પાડી બધાંને મદદ કરવા તો બોલાવાંય ને? વડીલો બેગાં ચર્ધ ગયાં. બધાં હસ્યાં અને મુકુંદ વધારે છાબીલો પડ્યો.

મુકુંદ અને મણીનો આ પ્રથમ પરિચય.

પછી તો વર્ષો વીત્યાં. સત્તરમે વર્ષે મુકુંદ મેટ્રિક પાસે ગયો.

મણી પંદર વર્ષની ચર્ધ હતી. મણીના પિતાએ લગ્ન બાબત ઉતાવળ કરવા માંડી. મુકુંદ હવે બાળક ન હતો. પોતાની મેળે તે વિચારી શકતો. લગ્ન અને પરીણીત જીવન બાબત પણ તેણે ચોક્કસ જવાલો બાંધી લીધા હતા.

“હજી એ વર્ષ સુધી મારે લગ્ન નથી કરવાં.” મુકુંદે કહેવડાવી દીધું.

બંને વેવાઈઓએ મુકુંદને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તે ફાળ્યા નહીં.

દોકરીના બાપને ઉતાવળ ચતી હતી, પણ મુકુંદ બાળલગ્નનાં ફેદામાં ફસાઇ પોતાનું જીવન વેડંબી દેવા તૈયાર ન હતો.

દોકરીના બાપને ઉતાવળા ચવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મણી મોટી ચયે

વધારે શામળી થઈ હતી. મુકુંદનો વાન ખીચ્યો હતો. કોલેજના બહુતરથી તેનું રૂપરંગનું આકર્ષણ વધુ હતું. ઘણી રૂપાળી છોકરીઓ સાથે મુકુંદ બાળતો. આવા બધા સંજોગોમાં મુકુંદ કોઈની સાથે પ્રેમ કરી ખેંસી મણીને પરણવાની ના જ પાડી દે તો છોકરીનો ભવ બગડી જાયને! આ ખ્યાલથી મણીના પિતા અકળાતા અને અવારનવાર લગ્ન પતાવી દેવા માટે દાવ અજમાવ્યા કરતા. લગ્ન પતાવવા માટે દિન્દુ સમાજમાં અનેક દાવપેય ખેલવા પડે છે.

“હવે તો તમે મુકુંદને સમજાવો તો સાહેબ.” મણીના પિતાએ એક વખત ચીમનભાઈને કહ્યું.

“શી બાબત?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.—“લગ્ન બાબત.”

“એ ના પાડે છે!”

“ના, સાહેબ તો નથી કીધી, પણ આણું ટેક્યા કરે છે. મઠ વસંતપંચમીએ લગ્ન નક્કી કરવા વિચાર હતો તો કહે કે, હું વીસ વર્ષનો થઉં તે પહેલાં મારે નથી પરણવું.”

“તેમાં શું ખોટું છે?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.

“આજકાલના છોકરાઓનો કરોસો નહિને! ક્યાંક છટકી જ ખેંસે તો? તો પછી આપણી સ્થિતિ કેવી કંડોડી?”

“એ બાબત હું મારાથી બનતું કરીશ.” કહી ચીમનભાઈ ગયા.

મુકુંદની દ્વિધાવૃત્તિ પણ મૂંઝવનારી હતી. એક તરફથી તેના મનમાંથી બચપણમાં જોયેલ મણી માટેનું આકર્ષણ શમ્યું ન હતું. પોતાનાં માગાખતે નાખુશ કરવાનું પણ તેને ગમતું નહતું. બીજી તરફથી તેને જુદી જુદી દિશાએથી મણીની કાળી આમટીની વાત અવારનવાર કહેવામાં આવતી. મુકુંદ કંઈ નિર્ણય કરી જ શક્યો ન હતો. તેને જોઈતી હતી શકુન્તલા, અને એ પામવા માટે મણીને તરછોડવી પડે તે એને ગમતું ન હતું.

હમણાં હમણાં તે તેના એક સંબંધીને ત્યાં જતો. તેમને રૂપાળી છોકરી હતી. મુકુંદને તે વેવિશાળનાં જૂનાં તળાંપો તોડી નાખવાનું સમજાવતા.

મુકુંદ વીસ વર્ષનો થયો. વળી લગ્નની વાત નીકળી. મુકુંદે બી. એ. થઈ ગયા પછી પરણવાનું કહ્યું.

હવે તો તેના મુસરને જળગર બલ લાગ્યો. તેમણે ચીમનભાઈને સાધ્યા અને ચીમનભાઈ બિપાયા મુકુંદ પાસે.

“તમે” ચીમનભાઈએ શિષ્ટાચારની વાતો પતાવી મૂળ મુદ્દા પર આવતાં કહ્યું, “જૂનો સંબંધ મૂકી દેવાનો વિચાર તો નહીં જ કરતા હો.”

“મેં એવું કંઈ નક્કી નથી કર્યું.” મુકુંદે કહ્યું. “પણ એ સંબંધના બળામાં હું ગોઠવાઈ જવાય નથી માગતો.”

“એ સંબંધ તમારા વિકાસમાં અડચણરૂપ બને એમ તમને લાગે છે?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.

“એ તો કેમ કહી શકું? પણ જેને પૂરી જોઈ નથી, મણી નથી તેની દારા પ્રેરણા તો કેમ જ પામીશ?” મુકુંદે કહ્યું.

“તમારી દૃષ્ટિ મૂકી સામાની દૃષ્ટિને જોવાની તમને કંઈ જરૂર લાગે છે ખંરી?”

“હું કોઈનેય અન્યાય કરવા નથી માગતો.”

“પણ તમે જો આ સંબંધ છોડી દો તો મણીને અન્યાય થાય જ. મણી જરા સામળી છે, ખરી વાત. પણ એટલા જ કારણસર કાઈ સ્ત્રી મુરખને છોડી દઈ શકશે ખરી ? તમને આદર તો છે ને આપણે મણીને ઘેર ગયેલા તે પ્રસંગ ? ત્યારથી જ એ છોકરી તમને પતિ માનતાં શીખી છે, આજે હવે આટલાં વર્ષે એ સંબંધ તૂટે તો તેના મનને કેટલો હાવજર આઘાત લાગે ?”

“ખરૂં !” મુકુદે કહ્યું.

“તો પછી” થોડી આડી વાતો કરી પાછા મૂળ મુદ્દા પર આવતાં ચીમનભાઈએ કહ્યું, “લગ્ન ક્યારે નક્કી કરીશું ?”

“ખરૂં કહું, ચીમનભાઈ ! લગ્ન બાબત હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી. તમારા નિર્ણયો મારે શું કામના ?” કહી મુકુદે વાત દરવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

ચતુર ચીમનભાઈ મુકુદને સમજાવ્યો.

સાંજે મુકુદ પેલા સંબંધીને ત્યાં ગયો. ચીમનભાઈ સાથે ઘણા વાત બાબત નેમને કહ્યું.

“પછી તમે શું કહ્યું ?” સગંધીએ પૂછ્યું.

“મેં એ જગ્યામાં ગોકવાઈ જવાની અનિચ્છા દર્શાવી.”

“ઘણું સરસ કુર્ચું !”

“તેમના નિર્ણયો મારે શું કામના ?” મુકુદે ઉત્સાહમાં આવી જઈ કહ્યું.

“ખરી વાત છે. તમારે મારે સારી કન્યાઓનો ક્યા તૂટે છે ? તમારો વિચાર હોય તો આપણી જ...” કહી એ અટક્યા..

મુકુદ વિચારમાં પડી ગયો. એ સંબંધીની દીકરી રૂપાળી હતી તે ખરૂં, પણ તેની આછકલાઈ મુકુદને ન ગમતી. અને મુકુદ તો તેને બેન ગણતો. તેની સાથે પરણવાનો તો તેને વિચાર જ નહોતો આવ્યો. અને એ વિચાર નહોતો આવ્યો એટલે જ તો તે એ સંબંધી સાથે લગ્ન વિષયક વાતો કરી શકતો ને !

જેમ તેમ ગોરા વાળા તે ઊંચો મંજાઈ પક્કા દતા. એક ઝપાટે બહુ કરી લેવા કરતા ધીમે ધીમે કામ પાર પાડવામાં એ માનતા.

ચીમનભાઈ ઘણા ચજરાક માણસ દતા, મન પર લીધેલું કામ કર્યે રહે તેવા એ દતા.

“એમાં તમારી જીનવાણી વાતો નહીં ચાલે.” મુકુદને મળ્યા આવ્યા પછી ચીમનભાઈ મણીના પિતાને સમજાવતી રહ્યા દતા કે તેમણે મણીને અને મુકુદને ચીમનભાઈને ત્યાં મળવાની તક આપવી, અને એ પ્રગમે મણી ચીમનભાઈના કપ્પા મુજબ વર્તે તો પછી વેવિશાળના સંબંધને કઈ આચ નહીં આવે. મણીના પિતાના જીનવાણી માનસને એવી છટ ગમતી ન હતી.

“પણ મણીને જોયા પછીય તે ના કહી દે તો ? તો તો કેવું ખરાબ દેખાય ?”

“તમારા કરતા હું મુકુદને વધારે સમજ્યો છું. મણીને જોયા પછી, સાંભળ્યા પછી તે લગ્ન બાબત આનાકાની નહીં જ કરે.”

“એના કગતાં બેય કાગળ લખે તો શું બોલું છે ?”

“તમારે મારી પામેથી કામ લેવું, હશે તો મારી રીતે, મને કામ કરવા દેવું પડશે,” ચીમનભાઈએ કહ્યું.

હેવડે મણી અને મુકુંદ બંનેને ચીમનભાઈને ત્યાં જમવાનું નોતરું મળ્યું.
ભારે જમણ જમ્યા પછી મુકુંદ આરામ-ખુરશીમાં પડ્યો. પડ્યો તાણુ છાપું વાંચી રહ્યો હતો ત્યાં ધીમે પંગલે મણી આંચી. મુકુંદ છાપું દર કરી તેને જોઈ રહ્યો.

મણી કાળી તો હતી જ, પણ તેના મોઢા પરનું તેજ મુકુંદને ગમ્યું.

“આજખો તો છો ને ?” મણીએ પૂછ્યું.

મુકુંદે માયું હવાની હા કહી. પાછી શાંતિ બાપી રહી.

“કેમ છો ?” મણીવારે મણી બોલી.

“સાફ !” મુકુંદ કંઈ બીજાજ વિચારમાં હોય તેમ બોલ્યો.

“તમારી સાથે થું હું નહીં જ રહી શકું ?” મણીએ શરમાતાં પૂછ્યું.

“કેમ એમ પૂછે છે ?” — “લોહા એવી વાતો કરે છે.”

“તું માને છે ?” મુકુંદે મણી સામે જોઈ રહેતાં પૂછ્યું.

“માનતી તો નથી. આવડીક હતી ત્યારથી તમને પૂજતાં શીખી છું. પણ એવી વાતો સાંભળી ગભરાઈ તો બહુ જ જઉં છું.” મણી એટલું બોલતાં તો હાંસી રહી. તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. તે બોલતી હતી ચીમનભાઈનું શીખવ્યું; પણ આ અભિનય નહોતો, અહીં તો હૃદય હલવાનું હતું. થોડી વારે મણીએ ચક્કર આવતાં હોય તેમ માથે હાથ દીધા. મુકુંદે તેને ઝાલી લેતાં કહ્યું, “મણી, તું મારી છે, ને મારી જ રહેશે.”

આ એવી વિરલ પળ હતી કે બ્યારે લાંબા વિચારો કરવા ન બેસાય; એક જામિને ઉછાળો જ આવે વખતે તો બધું નક્કી કરી દે છે. ચીમનભાઈના ધાર્યા મુજબ એવો ઉછાળો આવ્યો, અને તેમનું કામ પાર પડી ગયું.

મુકુંદ મણીનાં લગ્ન થયાં. મુકુંદના પેલા સંબંધીએ તે દિવસે પોતાના મનમાં કહ્યું, “આ લણેલાઓમાં ય કાંતિતો જુરસો નથી. એમ તદ્દન જુનવાણી જેવા જ ! હવે એ ગામ-ડિયણુ સાથે ભવ આખો ફૂલે મળ્યા કરશે.”

પરંપરા પછી થોડો વખત તો મુકુંદનું સદજીવન સરળતાપૂર્વક ચાલ્યું; મણીમાં જે રૂપની જોડ હતી તે મણીને વિદ્વાન બનાવીને મીટાવી દેવાના મંતોરથો મુકુંદે ધડી રાખ્યા હતા. મણીને ધંકિતા બનાવવાના તેના કોડ હતા. પોતે લલેને ધંકિત નહોતો !

પરંપરા-પહેલાં ધડી રાખેલા મંતોરથો પરંપરા પછી બહુ ઓછા લોકો પાર પાડી શક્યા છે. મુકુંદનું પણ એવું જ થયું.

પહેલાં તો વરઘોડિયાંને જમાડવાનું ચાલ્યું. એ જ્યાં પત્યું ત્યાં આણ્યા-પરિચાણાંની સરખાત યઈ. અને એ બધાંથી પરવારી મણી સાસરે આવી ત્યાં તેને જે ખાવ તેની ઊલટી થઈ જતા લાગી.

થોડા વખતમાં તો મણીના સીમંતનો પ્રગુંઘ આવ્યો. સુત્રાવડ આવી. મુકુંદ દીકરાનો ખાપ થયો. મુકુંદ તો જાણ જ ઊકયો. મણીને લજાવીને બાહોશ કરવાની આમાં શક્યતાજ ક્યાં રહી !

મણી પોતાના બાળકમાં પડી અને મુકુંદે પોતાનું મન બીજે વાળ્યું.

મણીને પરણી મુકુંદે તેના પર ઉપકાર કર્યો, તો એ સ્ત્રીએ તેને બાળકનો પિતા બનાવી દીધો. શી કમખખતીની વાત ! આવી સ્ત્રી માથે કેમે જ રહી શકાય ? તેનામાં રૂપ તો નહોતું જ, પણ હવે સંસ્કાર પણ કેમ રાખી શકશે ? આવા આવા વિચાર કરતો મુકુંદ મણીમાં નહતું તો રૂપ જોયા અનેક સ્થળે ઝાવાં નાખ્યા કરતો. દુરાચારી તો તે થાય જ નહીં. એવા થતાં તો તેને તેના સંસ્કાર જ રોકે તેમ હતા. પણ સીનેમા ? એમાં તો કંઈ

હોય, ભાવના હોય, રૂપ હોય, એટલે તે જોવામાં મુકુદને કંઈ અડચણ ન હોઈ શકે. ધીમે ધીમે તેના આ રોષે ધૂનનું સ્વરૂપ લેવા માડ્યું કોઈ પણ ચિત્ર મુકુદ ન જુએ એ બંને જ નહીં બીજો શોષ કેળવ્યો તેણે ચિત્રોનું આદ્યમ બનાવવાનો જ્યાત્યાથી રમ્ય ચિત્રો એકઠા કરી તે આ આદ્યમમા ચોટાડતો આદ્યમમા નવાણુ ટકા ચિત્રો તો સ્ત્રીઓના જ હતા.

મુકુદનો આવો સૌંદર્યશોષ દહાડે દિવસે વધતો ગયો જે મિત્રની મૈરી રૂપાળી હોય તેની સાથે મુકુદને ગણુ બનતું મણીને તો સીનેમા જોવા સાથે ન લઈ જઈ શકાય, પણ મિત્ર દંપતીને તો તે અવસ્ય સાથે લઈ જતો ચાલતે ચિત્રે ચર્ચા કરવાની લહેજત ચોર નમતી ગાડીમા મુસાફરી કરવાનું ચતુ ત્યારે ય મુકુદ દર એકને નીચે બિતરી, કાંઈ ઓળખીતું છે કે નહીં એ જોવાને બાને બંગલોને બેઈ વળતો

સીનેમા જોતા મુકુદની આખને નુ શાન ચતુ હતું દિવસભર લખવા વાચવાનું કામ કર્યા પછી રાત્રેય આખને આગમ ન ગમવાથી બાબો બગડતી હતી ડોક્ટરે ઝાઝા ચપ-ચિત્રો જોવા સામે સાવચેતીના સૂર સુજાવ્યા છતાં ય મુકુદ પોતાનો વિસામો ત્યજ દેવા તૈયાર ન હતો

એક વખત મણીએ ય કહ્યું, ‘ હમણા મીનેમા જોવાનું મધ કરો તો ? ’

‘ કેમ ? ’ મુકુદે પૂછ્યું — ‘ તમને આરામની જરૂર છે. ’ મણીએ કહ્યું

‘ ક્યાતમક ચિત્રો જોતા મારા ચિત્તને આરામ મળે છે ’

‘ પણ આખને આગમ દેવા થોડા દિવસ ઘેર જ રહો તો ? ’

‘ અને તાગ મોટા સામે જોવા કદ ? ’

મુકુદના એ લાયક કટાક્ષે મણીને ચૂપ કરી દીધી આ પ્રશ્ન પછી દંપતીના ફિલ વધારે અળગા થયા

માસુ-મગરા પાસે મણીનું ખૂન જ માન હતું એ મણીને આહતાં પણ દીકરો ધૂન-વધૂ ગાયે જે અગાપણુ દાખવતો તેથી તેમને બહુ દુઃખ થતું

એક વખત મુકુદ કોઈ ગામથી પાછો ફરી રહ્યો હતો તેની ટેવ મુજબ રોશન આવતા તે ગાડી જોવા બિતર્યો, પણ તેનો ડ્રો એટકેશનની બહાર બિગેલ હોઈ મુકુદનો પગ લથડી ગયો અને તે નીચે પડતા તેના પગ લાગ્યો

મુકુદને ડોળીમા ઘેર લાવ્યા હાડને હાડકુ જાગ્યાનું કહી ચાર મહિના સુધી પાટા બધારનાની જરૂર જણાવી

પાટા બધારી પથારીમા પડી ગયા મિત્રાય મુકુદ માટે મીને કોઈ રસ્તો જ ન હતો શરૂઆતમા થોડા દિવસ તો બધા મુકુદની પાસે ને પાસે જ ધૂમતા, અને તેને કોઈ જાતની અગમ ન થાય તેની ખૂન જ દાળજી ગમતા પણ મુકુદનો પાટો તો ઝાઝા દિવસ ચાલ્યો, જેમ જેમ દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તેમ ઘરના લોકોને મુકુદનો પાટો રનાભાવિક લાગવા માડ્યો સૌ પોતપોતાના કામમા લાગી ગયા મુકુદ પાસે બારે પોર ને બનીસે ધડી બિલા મહેવાની જરૂર હવે તેમને ન જણાઈ.

મુકુદ પાસેથી ખમી નહીં એક ગાત્ર મણી ધરનું કામ તે કરતી હોવા છતાં સદાય તે મુકુદની નાજુમા જ ગહેતી મુકુદનો હોઠ ફફડે તે પહેલાં તો મણીનું શરીર વળતું રાત્રે મણી સ્ત્રી હશે કે નહીં તે ય કહી શકાતું નહીં. મુકુદનો જરા હાથ હાલે ત્યાં તો તે ખાટલા પાસે બિભી જ હોય મુકુદ આજો બોલે કે તરત જ મણી એની સેવામા લાગી મઈ હોય.

દિવસ રાતના આવા શ્રમથી મણીનું શરીર સુકાઈ ગયું હતું. પણ પોતાની વ્યાધિમાં પડેલ મુકુંદને મણી સામે જોવાની કુરસદ ક્યાં હતી! મણીને એમ આશા હતી કે તેની શુશ્રૂષાથી રીઝાઈ મુકુંદ તેના દિલને ઓળખવા મથશે અને તેમની વચ્ચે જે અંતર રહ્યા કરે છે તે દૂર થઈ જશે. પણ મુકુંદ તો માનતો કે, મેં આ સ્ત્રીને પરણીને જે મહદ ઉપકાર કર્યો છે તેનો થોડાધણો-માત્ર થોડો ધણો જ-ખડેલો તે આ રીતનો સેવા કરીતે વાળે છે.

એક દિવસ મુકુંદનો કોઈ મિત્ર તેની પત્ની સાથે મુકુંદની તળિયત જોવા આવ્યો. “કેમ છે ભાઈ?” મિત્રપત્નીએ પૂછ્યું.—“જુઓને, પડ્યો છું.” મુકુંદે હસતાં કહ્યું.

એ સ્ત્રી સાથે હસતાં મુકુંદના મોઢા પર જે ભાવ તરવરી ઊઠ્યો તેવો ભાવ મણીએ કદી જોયો કે અનુભવ્યો જ નહોતો. ‘જુઓને’ કહેતાં જે હાસ્ય પલકારથી મુકુંદનું મુખ ભરાઈ ગયું, તેની ઝાંખી ય મણીને કદી ચર્ષ ન હતી. પોતાની સાથે કદી ય આવો ભાવ ન અનુભવી શકતા પતિને અત્યારે આટલી મીઠાશથી હસતો જોઈ મણીને દુઃખ થયું. “આવી ભીમિ શું હું તેમના અંતરમાં ક્યારે ય નહીં જગાડી શકું?” મણી વિચારી રહી.

મિત્ર-દંપતી ગયાં અને મુકુંદના મુખ પર પાછું પેલું ચિરપરિચિત કંઠાળાનું સામ્રાજ્ય જામી ગયું.

મણી એ ફેરફાર જોઈ શકી. ખીછ ખધી રીતે ઘરમાં સુખી મણી પતિમાં જ પ્રેમ ન જગાવી શકે એ વાતનું તેને લવંકર દુઃખ થતું હતું. દાંપત્ય તેને બોમ્બરૂપ લાગતું હતું.

ખીજે દિવસે ચીમનભાઈ મુકુંદની તળિયત જોવા આવ્યા. થોડીવાર મુકુંદ પાસે બેઠા પછી તેમણે મુકુંદના પિતા પાસે જઈ કહ્યું, “મારી દીકરી મુકુંદના દીકરા વેરે દેવાનો મારો વિચાર છે.”

“તેમાં મને શું અગત્ય હોય! મણીને પૂછી જુઓ.” સાસુ-સસરા દરેક વાતમાં મણીની સલાહ લેતાં.

“ઓહો, મણીની તો હા જ હોય ને!” ચીમનભાઈએ કહ્યું.—“તો મારી ય હા છે.”

“મણી,” ચીમનભાઈએ જતાં જતાં મણીને મુકુંદ પાસેથી બોલાવી કહ્યું, “એક ખુરાખર આપવાના છે.”

“શું?”—“મારી દીકરી તારા દીકરા વેરે...”

“ખાણજતે પૂછ્યું?” મણી વચ્ચે જ બોલી ઊઠી.—“હા.”

“શું કહ્યું એમણે?”—“તારી હા હોય તો એમની હા છે.”

“મારી ચોકખી ના છે.” પોતાને ચેન કેન પ્રકારે મુકુંદની કેટે વળગાડી દેનાર આ સંઘર્ષી પ્રત્યે અત્યારે મણીને ઘૂણા થઈ આવી. આવાં પરાણે થતાં લગ્નના બોમ્બ તેને અમલ લાગ્યા.

ચીમનભાઈ ડહાઈ ગયા. કંઈવારે તે બોલ્યા, “મારો તારા પરનો ઉપકાર વીસરી તો નથી ગઈ ને?”

“એ ખરાબર યાદ છે. અને તેથી જ ના કહું છું. કૃપા કરી હવે એવા ઉપકાર કરવાનું છોડી દો તો સાહે. એમણે મને પરણીને ઉપકાર કર્યો, તમે મને પરણાવીને ઉપકાર કર્યો. આ ઉપકારના બોમ્બ તમે કચડાઈ ન જઈ તો સાહે!” મણીના શબ્દોમાં કડવાશ હતી. પ્રયત્ન કરવા છતાં ય ઈચ્છ્યું ન પામવાના અસંતોષનો એમાં-ટંકાર હતો.

ચીમનભાઈ ચીડાતા જતા રહ્યા.

મણી મુકુંદ માટે સજાતી રહી. મુકુંદ પોતે ઉપકાર કરી પરણેલ ઓરતની આકરી પામતો આશ્વમનાં ચિત્રો જોતો રહ્યો.

રાશિ	સ્વામી	સ્વભાવ	રાશિ	સ્વામી	સ્વભાવ
મેષ	મગળ	અમિતરત્ન	તુલા	શુક્ર	વાયુતત્ત્વ
વૃષભ	શુક્ર	બાકીતરત્ન	વૃશ્ચિક	મગળ	જળતત્ત્વ
મિથુન	બુધ	વાયુતરત્ન	ધન	ગુરુ	અમિતતત્ત્વ
કર્ક	મંદ્ર	જળતત્ત્વ	મકર	શનિ	બાકીતત્ત્વ
સિંહ	સૂર્ય	અમિતરત્ન	કુમ્ભ	"	વાયુતત્ત્વ
કંચા	બુધ	બાકીતરત્ન	મીન	ગુરુ	જળતત્ત્વ

અહોમા મગળ અને સૂર્ય ઉઘ છે અને શુક્ર મંદ્ર મૃદુ છે ગુરુ શુભ પણ ઉચ્છ્વતનો ગોખીન છે જ્યારે શનિ મદ્ર અને મીતનો પ્રિય છે

સૂર્યનું સંક્રમણ બાગ્દીય રીતે જ્યારે મેષ ગણિમા થાય છે ત્યારે એપ્રિલનો મહિનો આપણે ત્યાં હોય છે અને ગરમીની શરૂઆત થયેલી દેખાય છે અમિતતત્ત્વની એ રાશિની માફક સિંહ અને ધન ગણિ પણ અમિતરત્નની છે હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જ્યારે સૂર્ય એ ત્રણે ગણિમાંથી મક્રમણ કરી રહ્યો હોય ત્યારે ગરમી પડવી જોઈએ પરંતુ ખાન દઈને નત્તન-મગળ તપાસતા માનમ પડશે કે મેષ ગણિના નક્ષત્રો અધિની ભગણી અને કૃતિકામાંથી ભગણી અને કૃતિકા કૂર તેમજ અશુભ છે માટે સૂર્યની કૂરતા એ રાશિમાં વધારે સ્પષ્ટરૂપે જાગવાની આગાહી આપી શકે સિંહ ગણિના નક્ષત્રોમાં મરા, પૂર્વાશ્વિની અને ઉત્તરાશ્વિનીનું પહેલું ચરણ છે એમાં પણ પહેલાં એ નક્ષત્રો અશુભ અને કૂર છે તેથી તે સમયમાં વાદળો તાપ ધણે જ અપ્રિય થઈ પડે છે ધન રાશિમાં મૂળ પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢાનું પહેલું ચરણ છે અને એમાં એક મધ્યમ અને એ કૂરતાભરેલું છતાં શુભ છે એટલે નક્ષત્રમગળ સૂર્યની ઉખાને પોપણુ આપતું નથી તે ઉપરાંત ધન ગણિનો સ્વામી ગુરુ એક શુભ મદ્ર છે અને મેષ અને સિંહ એ ઉઘ અહો ૧૧ રાશિઓ છે

એ સૂચના ઉપરાંત જ્યારે મે ૧ અને સિંહ ગણિમાંથી ઉઘ અહો પસાત થતા હોય ત્યારે ગરમીનું પ્રમાણ વધારે અન્યથા થાય છે દાખલા તરીકે સૂર્ય જ્યારે મેષમાં હોય ત્યારે મગળ અને ગુરુ પણ ત્યાં હોય તો તે વર્ષ બીજા ગરમીની કલ્પના કરી શકાય તેમ ન થતાં જો મૃદુ અહો મૃદુ રાશિમાં હોય તો સૂર્યની ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે ૪ સ ૧૯૩૪ની સાલમાં ઉત્તર ભારતમાં ગરમીની ઝડપુ એટલી બધી મૃદુ હતી કે ચૈનિતાલ અને મસૂરીની શીતળ ટેન્ડરીઓ ઝડી ઊડી હતી તેનું કારણ એ હતું કે ગુરુ તે સમયે તુલા-રાશિમાં હતો અને શુભ મદ્ર શુક્રની રાશિમાં હતો શનિ મધ્ય ગણિમાં હતો અને મગળ પણ ગરમીની શરૂઆતમાં મીન રાશિમાં હતો જે જળતત્ત્વની હોઈ ગુરુ શુભ મદ્રની રાશિ હતી ગરમીમાં તે સમયે ઉપરાસાપરી વર્ષા થતી હતી અને ગરમી કાઢીને ભારે પડી નહોતી તેનાથી વિપરિત ૧૯૪૫ની સાલની ગરમી અત્યંત ભવ્ય હતી મગળ તે સમયે કન્યા રાશિમાં હતો અને ગુરુ પણ ઉઘ મદ્રની ગણિ (વૃશ્ચિક)માં હતો અને એ રાશિ જળતત્ત્વની હોવા છતાં ગુરુની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પ્રમાણે પાછની ભાંસતુમાં દૃષ્ટિ આરી હતી

ઝડપુ-પરિવર્તનને માટે લીજગામી અહો ખાસ કરીને મગળ સૂર્ય બુધ શુક્ર વધારે ભાગ લઈને છે માત્ર ૩ પ્રત્યેક રાશિમાં એમનો સમય દૃઢ હોય છે એટલે અસર વધારે જલ્દી કરે છે ધણે સમય રહેનાર અહો ગુરુ, શનિ, રાહુને આખા વર્ષમાં પોતાની

મજા મુજબ કાર્ય કરવાનો પુષ્કળ સમય મળે છે પરંતુ શીઘ્ર ગ્રહોને તેમ નથી ચતું. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર નાનાં મોટાં તોફાનો ઊભાં કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને કોઈ અશુભ રાશિમાં અશુભ ગ્રહ સાથે યુતિ કરતો હોય ત્યારે અનેક પરિવર્તન ઊભાં કરે છે.

વર્ષાને માટે તે જ પ્રમાણે જે વર્ષ સૂર્ય અને મંગળ બેઉ સાથે કઈ રાશિમાં હોય અથવા મંગળ, વૃશ્ચિક કે મીનમાં સૂર્યના કર્કના સમયે હોય તો પુષ્કળ વૃષ્ટિનો યોગ કરે છે. ૧૯૩૬ની સાલમાં કર્કના સૂર્ય મંગળે ઉત્તર ભારતમાં ભીષણ વૃષ્ટિદેખાડી હતી અને ભાંકર પૂરો. લખનૌની ગોમતી નદીમાં જીલાઈ મહિનામાં આવ્યાં હતાં એજ જગ્યાએ મોનસુનનું પ્રબળ જોર ઓગસ્ટ મહિનામાં સાધારણ રીતે ગણાય છે. તેનાથી વિપરિત કારણો હોય અથવા બીજા ગ્રહો જળતત્ત્વની રાશિથી ઉલટા અગ્નિતત્ત્વની રાશિમાં હોય તો અનાવૃષ્ટિનો યોગ કરે છે.

એજ પ્રમાણે કંડીનું પણ કારણ છે. યદુ ગ્રહોની રાશિમાં કે કંડીની ઋતુ વખતે કોઈ ગ્રહ જળતત્ત્વની રાશિમાં હોય તો હીમ અને વૃદ્ધી કંડીનું મેળું ફેરવી વાળે છે. આ વર્ષે કંડીનું મેળું વૃશ્ચિકના મંગળને આભારી હતું અને ધન રાશિમાં મંગળ વહેલો આવે છે માટે ગરમીની શરૂઆત વહેલી થઈ જશે. પછી મીનમાં જ મહિના રહેશે, એટલે વૃષ્ટિ પણ વધારે થશે.

કારકુનનું સ્વરૂપ—

રમણલાલ ભટ્ટ

ઉત્કાળે એક વાગેલો,	ઝાકતો કારકુન કો;
હતો હું મમ્મ તુમારે,	અક્ષરે ને ઉકેલતો
ઝીણા ને માખીઓ જેવા,	લખાયા રાય સાખથી.
કચેરી નો પટાવાળો,	ખુદાર બેઠો ઊંઘી રહ્યો,
જાગતો ઊંઘતો'તો એ,	સાંજની રાહ ચિતતો.
પ્રસરી'તી પૂરી રાગ્નિ:	—ત્યાં કોસાહલ કેં થયો;
“હોડ, હોડ” અવાજે હું,	સંકળો ગમકી ગયો.
થયાં'તાં માણસો ભેગાં,	આવ્યાં જે કામને લીધે;
ગયો ત્યાં; માણસો કાકયાં,	પૂછ્યું મેં કારકુનને.
બગાસાં નાંખતો, આંખો	ચાળતો તે વધો હસી:
“જમ્યો'તો હું જરા દાળી,	તેથી આંખ મળી ગઈ;
અને લાધું મને સ્વપ્ન,	જાણે કે 'હોડ'ની મહો
ભરાયાં બે બકરાં ને	ગધેડું ચે હતું વળી.
ગધેડું, બકરી આંખે	લીધા મહોમાં તુમાર જે
હતા 'અર્જન્ટ' નોંધેલા,	પડેલા સાત વર્ષથી.
અને હું મારવા દોડયો,	ઝૂંઝાવ્યા એ તુમાર સૌ;
પટાવાળો હતો ત્યાં ના	સાંજને ત્યાં ગયો હતો.
'હોડ, હોડ', અવાજે હું,	ગધેડું હાંકતો હતો.”

આયુર્વેદ

નરસિંહ

આત્મા, મન, શરીર અને સંસાર એ ચાર જીવનનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. પવિત્ર આત્મા; જ્ઞાન અને પ્રભાવથી આપતું વિશુદ્ધ મન; સશક્ત, તદુરસ્ત અને સુંદર શરીર; અને એ ત્રણેને ચિકિત્સાત્મક ગુણવર્તિ જરૂરનાં એવાં મદિરા, વિદ્યાપીઠો, કલા, મંદિર, સાહિત્ય, ઉપભોગ-મામગ્રી, સમૃદ્ધિ, વસ્ત્રાલંકાર, બોજન, ભૂમિ, ગૃહમદિરા, ઉપવનો, કુંડુપ, નગર, રાષ્ટ્ર, વ્યવસ્થા વગેરેનો બનેલો મંસાર. જીવનનાં આ ચારે અંગો જ્યારે ખીલેલાં રહે ત્યારે જીવન અહોભાગ્ય બને છે.

આ ચારેમાં વિશેષ મહત્ત્વ એ કે આત્માનું છે પણ આત્માને ઉત્તમ રાખવાને મનની પ્રકૃષ્ટતા અને જ્ઞાન-વિશુદ્ધિ જરૂરી છે; અને મનની પ્રકૃષ્ટતા માટે શરીરની તંદુરસ્તીને અનિવાર્ય ન લેખીએ તો પણ શરીરની શક્તિ અને તંદુરસ્તી સંસારની શોભા ગળવી શકે છે અને એજ શરીરની તંદુરસ્તી મંસારને સુંદર અને મનને પ્રકૃષ્ટ ગુણવામાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવે છે એ હકીકતનો ધંન્ધાર થઇ શકે તેમ નથી. આમ જીવનમાં શરીરનું સ્થાન પણ આત્મા, મન અને મંસાર જેટલું જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા, મન અને સંસારની ઉત્તતિમા શરીર અગત્યનો ફાળો નોંધાવી શકે છે. આ ગણતરીએ જ આર્થિકજીવનમાં શરીરને મહત્ત્વ આપ્યું છે અને શારીરિક તંદુરસ્તીની વિદ્યાને આયુર્વેદના પવિત્ર નામે ઓળખાવી છે.

આયુર્વેદનો અર્થ વિજ્ઞાન છે. શરીર જમડે ત્યારે, અન્નમાધાતા ઉપાધના સૂક્ષ્મ પ્રત્યાધાતો કેવા નીવડશે તેની ગણતરી વિના, અસુક ઉપાયો નરત અજમાવી દેતા વર્તમાન વૈદકશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ વચ્ચે ભેદ તફાવત છે. આયુર્વેદ પ્રથમ આત્મા અને મંસારની ઉત્તતિમા શરીર બાધક ન થઈ પડે એ રીતે તેને તંદુરસ્ત રહેવાની આજ્ઞા અને ઉપાય આપે છે; એમ છતાં સ્ખલનાથી તંદુરસ્તી એજમાય તો ક્રમિક ધોરણે મૂળ રિચતિએ મહોંચવાના તે માર્ગ દર્શાવે છે અને તાત્કાલિક દવાજને જરૂરી બનાવતી દ્વિતીય રિચતિ માટે તે ઓછામાં ઓછા પ્રત્યાધાત જન્માવતી દવાઓ કે શસ્ત્રક્રિયા સૂચવે છે આધુનિક વૈદક હોજરીમાં દવાઓ નાખીને ચાકી ગયું હોય તેમ તે, ઇન્જેક્શન માર્ગે, લોહીનો સીધો સપર્ક સાધવા માંડ્યું છે જ્યારે આયુર્વેદ પ્રથમ ઇન્દ્રિય માર્ગે [મન-શાંતિ, ધર્મ-સંગીત, નાસિકા-સુગંધત્વચા-વિલેપન], અને તે ઉપાય અસરકારક ન સંભવે તો પછી હોજરીમાં રોગને એવી રીતે શાંત અને નિર્મૂળ બનાવવા ગમે છે કે જેથી મનની શાંતિ, શરીરની તંદુરસ્તી તે શક્તિ અને સંસારની સુંદરતા સાધી શકાય.

અવતિપતિ જોજને રાજકુળ રોગ લાગુ પડ્યો ત્યારે તેને દૂર કરવાની જગ્યાએથી વાગબદ્, વૈદ્યને માથે આવી. વાગબદ્ એણે અમરપૂર્વક રાસાયણિક ઔષધ તૈયાર કર્યું. તે ઔષધ પીવા માટે પ્રભાતનો સમય નિર્ધારિત કર્યો. રાત્રી જોવા તે ઔષધ પીવાને તત્પર બન્યો કે વાગબદ્ પોતાના હાથમાં રહેલી ઔષધની શીશી જમીન પર પડતી દોધી રાત્રી અમરોને જોઈ જ રહ્યો. વાગબદ્ કહ્યું, “વ્યાધિ વિના ઔષધ પીવું એ ધાતુને ક્ષીણ કરનાર છે; વ્યાધિ હોય ત્યારે તે લાભના પ્રમાણમાં ઝોઝી દાન કરે છે; પણ ઔષધને પીધા વિના જ વ્યાધિ દૂર કરાય તે પૂર્ણ લાભરતો છે.” ઔષધની અચાનક સુગંધથી જ વાગબદ્ને જોજનો ક્ષય દૂર કરવો હતો અને તેમાં તે રાક્ષસ પણ નોવડ્યો.

મનુ કહે છે: ‘ભ્રાતિ, આજંસ ને હોધ એ ત્રણના કારણે મોત આવે છે. તેમના અભાવમાં મૃત્યુને પણ અટકાવી શકાય. તે ત્રણેનું જળ એણું કરી મોતને દૂર ધકેલવું એ આયુર્વેદની પ્રજ્ઞાલિકા છે.’

સુશ્રુત કહે છે: “જેનાથી આયુષ્ય જાણ્યું અને વધે તે આયુર્વેદ.”

ચરક કહે છે: “આયુર્વેદ એ દિત, અદિત, સુખ, દુઃખ, આયુષ્ય ને એનું પ્રમાણ અને દિતાદિત દર્શાવનાર શાસ્ત્ર છે.”

ભાવમિત્ર કહે છે: “રાગી નિરાગી બને અને નિરાગી મદા તંદુરસ્ત રહે તેવો માર્ગ સૂચવનાર શાસ્ત્ર તે આયુર્વેદ.”

દંતકથા કહે છે કે-‘જહ્નુએ આયુર્વેદની પ્રથમ રચના કરી. જહ્નુ પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રજ્ઞપતિને મળ્યું. પ્રજ્ઞપતિએ તે અશ્વિનીકુમારને શિષ્યરૂપે. અશ્વિનીકુમાર પાસેથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રે મેળવ્યું. ઋષિઓની વિનંતિથી ભારદ્વાજ મુનિ ઇન્દ્ર પાસે ગયા. અને તે જ્ઞાન લઈ આવ્યા. તેના આધારે ઋષિઓએ આયુર્વેદનાં સૂત્રો ઘડ્યાં અને એ સૂત્રોના આધારે અને અનુભવથી તે પછી તે વિષય પર સંખ્યાબંધ ગ્રન્થો લખાયા.’

વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્ર અને જગતજોરના ગ્રંથમ શસ્ત્રવૈદ્ય સુશ્રુત પોતાના વિદ્યાને ગુરુઓની પરંપરાનો પરિચય કરાવતાં કહે છે-‘જહ્નુએ આઠ [સદ્ય, શામાક્ય, કાય, ચિકિત્સા, ભૂતપિદ્યા, શૈમારુદ્ધ, અમંદ, રસાયણ, વાહકદરણ] વિભાગમાં, એક દંતર અખ્યાતને એક જ્ઞાન ‘સૌક પ્રમાણરૂપે’ આયુર્વેદ રચ્યું. જહ્નુ પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રજ્ઞપતિને મળ્યું. પ્રજ્ઞપતિએ તે અશ્વિનીકુમારને શિષ્યરૂપે. અશ્વિનીકુમાર પાસેથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રે મેળવ્યું. એક સમયે ઇન્દ્રે જોયું કે જગતમાં રોગ વિશેષ પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યા છે. તે રોગ મટાડવાને તેણે ધન્વન્તરીને જગતમાં જન્મ લેવાની ભલામણ કરી ને તેને સમસ્ત આયુર્વેદ શિષ્યરૂપે. તે પછી ધન્વન્તરીએ કાશીમાં એક સ્થિતિને ઘેર જન્મ લીધો. સમય જતાં તે કાશીપતિ બન્યો અને રાત્ર દિવોદાસ તરીકે જાણીતો થયો. તેણે જગતને ‘રાગમુક્ત બનાવ્યું. વૈદકશાસ્ત્રમાં તે ધન્વન્તરીના નામે જોળખાયો. તેણે ‘ધન્વન્તરી સંહિતા’ લખી છે. પિતા વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી સુશ્રુત એ ધન્વન્તરીના શિષ્ય બન્યાં અને તેના પાસેથી સંપૂર્ણ આયુર્વેદ શીખી તેમણે ‘સુશ્રુત સંહિતા’ લખી.’

પુરાણોના કથન પ્રમાણે સમુદ્ર-મન્થનમાં અમૃત અને લક્ષ્મીની સાથેસાથ ધન્વન્તરી પણ મળી આવેલ. મદોન વિક્રમની સર્વમાંના નવ રત્નોમાં વૈદકવિદ્યાના રત્નનું નામ પણ

ધન્વન્તરી હતું. આમ એકંદરે જોતાં આર્ય જીવનશાસ્ત્રના આદ્યગુરુ ધન્વન્તરી ઠરે છે અને એ વિદ્યાના સમર્થ આચાર્યોને કેટલેક પ્રશ્નો ધન્વન્તરીનું ઉપનામ અપાયું છે.

ચારે વેદમાં આયુર્વેદનાં કેટલાંક સૂત્રો મળી આવે છે. પણ અર્ષવેદમાં આયુર્વેદ એક ઉપાંગ બની રહે છે, જ્યારે ઋગ્વેદમાં તેને એક ઉપવેદ તરીકે સ્થાન અપાયું છે.

આયુર્વેદની રચના પછી આજસુધીમાં એ વિષયમાં અસંખ્ય સમર્થ આચાર્યો થઈ ગયા છે. પણ તેમાં ધન્વન્તરી, સુશ્રુત, કૌશિક, આત્રેય, અગ્નિવેશ, ચરક, ભાવમિશ્ર, વાગ્બટ વગેરે ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે. શસ્ત્રવિદ્યા અને એનાં સાધનોના વિષયમાં સુશ્રુતનું ક્રીણવટ-ભર્યું જ્ઞાન આજના જગતને પણ અવંજામાં ગરકાવ કરી દે છે. જેમાંથી આધુનિક એલોપથીનું ઘડતર થયું તે યુનાની વિદ્યાનો મોટો ભાગ ચરકને આભારી છે. ભાવમિશ્રનો 'માત્રક્રક્રાદ' ગ્રંથ એ આયુર્વેદનાં સમસ્ત અંગોને પોતામાં સમાવી દેતો એક સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે. વાગ્બટ દે રચેલ 'અષ્ટાંગહૃદય સંહિતા' અને 'નિષંદુ' એ આયુર્વેદના અમર ગ્રંથો છે.

રોગોના મૂળ તરીકે આયુર્વેદ શરીરમાં ત્રણ (વાત, પિત્ત, કફ) તત્ત્વોની વંધવટને જોળખાવે છે. એ ત્રણે તરતો સમપ્રમાણમાં હોય ત્યાં સુધી શરીરમાં રોગ પ્રવેશી શકતા જ નથી. પરિણામે આયુર્વેદ એ ત્રણે તરતો સમપ્રમાણમાં જળવાઈ રહે એવા જીવન-નિયમો ધકે છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોતું પૃથક્કરણ ન થઈ શકે એવાં તત્ત્વોને પણ આયુર્વેદ કેટલેક પ્રશ્નો પોતાનામાં સમાવી દે છે. કૌશિક ઋષિ કહે છે કે, 'પતિ તપી ગયો હોય ત્યારે પત્નીએ હડા જળમાં ગરમ કુદાડી બોળી તે પાણી "જે પાણીએ આ ગરમ લોખંડને ધાર્યું તે તારા જળતા જીગરને પણ ઠારો" એવા મંત્ર સાથે પતિને પાઈ દેવું.'

આર્ય સમાજ-રચનામાં જણાઈ આવતા શરીરના અને મનના કેટલાંક નીતિ-નિયમો પણ આયુર્વેદને જ આભારી છે. ચરક કહે છે—

'ખોરાક જીવનને ટકાવે છે, દૂધ શરીરને સુદૃઢ બનાવી જીવનને લંબાવે છે, આસવ યાક ઉતારે છે, પાતિત્રય દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે છે, ભેંસતું દૂધ નિદ્રા પ્રેરે છે, ચિંતા શરીરને સૂકવે છે, અધ્યાગ શ્રમ શરીરને ચકતી જીવનને ટૂંકાવે છે, સૂકો પ્રદેશ તંદુરસ્તીને રક્ષે છે, ભેજવાળો પ્રદેશ આરોગ્યનો ભક્ષક છે, આમળાં વૃદ્ધત્વને ખાળે છે; માનવીએ અન્યના દોષો ન જોવા જોઈએ, અન્યનાં રહસ્યો જાણવા મથવું ન જોઈએ, નાસ્તિકોના સંસ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, ગુરુ કે મુરખીનો વિનય જાળવવો જોઈએ, મોટેથી હસવું ન જોઈએ, મોર્ગપર તોફાન ન કરવું જોઈએ, નારીની શિખામણ અવગણવી ન જોઈએ તેમ તેનાથી જ-કેવળ દોરાવું ન જોઈએ, અનુજીવીઓનું ચોખ્ખું રક્ષણ કરવું જોઈએ.'

આમ આયુર્વેદ એ કેવળ વૈદ્યવિદ્યા નહિ, પરંતુ જીવનશાસ્ત્ર બની રહે છે.

આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે જીવનના કોઈ પણ અંગનો સ્વતંત્ર શાખા તરીકે સ્વીકાર ન કરતાં દરેક અંગોને-એકમેક સાથે સાંકળી દે છે. આત્મા, મન, શરીર, ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજ, રાજનીતિ, ઈળા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરેના સુમેળ દ્વારા જીવનની સંપૂર્ણ ખીસવણી કરવામાં આવે છે. ધર્મનો આદેશ જીવો, આગેવાનોની સલાહ જીવો, સમાજની રચના જીવો, મન અને શરીરની ગતિ જીવો, વિજ્ઞાનનું કથન જીવો એમ જીવનની બિન-બિન શાખાઓની પરસ્પર વિરુદ્ધતાથી અનાર્થ પ્રજ્ઞઓ શક્તિનો જે નિરર્થક ક્ષય કરી નાંખે

છે તે આર્ય પ્રાજ્ઞને માન્ય નથી, અને પરિણામે અનાર્ય પ્રજાઓથી ટેવાઈ ગયેલી પ્રાજ્ઞો ઘણી વખત આર્ય વિશિષ્ટતાને સમજવામાં નિષ્ફળ ગય છે. આયુર્વેદની ખાખતમાં પણ કંઈક તેવું બન્યું છે.

પૂર્વજન્મ, કર્મના ફળ, કાળની અસર, વંશપરંપરાગત ગુણવશુષ્ય જેવાં ધર્મ, જ્યોતિષ, કે માનવવંશસાસ્ત્રનાં અંગોને પણ આયુર્વેદ મૂળગત તત્ત્વો તરીકે સ્વીકારી લે છે. પરિણામે તંદુરસ્તીના વિષયને તે રાગના પ્રવેશથી કે બાળકના જન્મથી જ નથી અર્થતું પરંતુ ગર્ભ ધારણ કરવાની ક્રિયાથી સ્પર્શ છે.

કન્યા પકવયેજ ઋતુકાળમાં પ્રવેશી તે માટે તેણે કેવું શાંત જીવન વીતાવવું; ઋતુ-કાળમાં પ્રવેશી ચૂકેલી કન્યા અવિવાહિત રહેતાં મનક્ષતિ અને અંગવિકારનો સંભવ હોઈ તેવા સમયે લગ્ન કરી નાંખવાનો આદેશ; લગ્ન પ્રસંગે પુષ્ટ ખોરાક અને અંગવિકલેપન દ્વારા શરીરને સુરૂપ, સશક્ત અને તંદુરસ્ત રાખવાની ક્રિયાઓ; અમુક તિથિઓમાં જ સ્ત્રી-સંગતું નિયમન વગેરે, જન્મનાર સંતાનના હિતની અને માતૃપિતાના માનસિક, શારીરિક ને ઉપ-ભૌગિક સુખની ગણતરીએ વિચારાયલાં, આયુર્વેદનાં જ અંગો છે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કારો લઈ આવેલો આત્મા ગર્ભાશયમાં શરીરરૂપ પામતાં જ પોતાના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે. ગર્ભના પોષણ માટે સ્ત્રીના અંગમાંથી ગર્ભાશયમાં વહેતું લોહી ગર્ભાશયમાંથી હૃદયમાં વહે છે. ૨ એટલે ગર્ભધારણ કર્યા પછી સ્ત્રીને જે અવનયી ઇચ્છાઓ થાય છે તે સ્ત્રીની નહિ, પણ ગર્ભની ઇચ્છાઓ છે. અને ગર્ભના વિશુદ્ધ માનસિક ધડતર માટે એ ઇચ્છાઓ પુરાવી જ જોઈએ એવી આયુર્વેદ આજ્ઞા કરે છે. આર્ય સંસારમાં આ ઇચ્છાને દોહડાનાં નામે ઓળખવામાં આવે છે.

અગતશત્રુ ગર્ભમાં હતો ત્યારે પતિની સદૈવ પૂજા કરતી એણણીને એ જ પતિનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થયેલી; અણયકુમાર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની ગરીબ માતાને ઐશ્વર્યસંપન્ન ધર્મ પ્રવર્તવાવાની ઇચ્છા થયેલી; હમ્મીર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની કોમળ માતાને સદૈવ વિધર્મીઓના લોહીમાં સ્નાન કરવાનું ગમતું. આ જ્યાં ગર્ભના સંસ્કાર હતા. તેમની ઇચ્છાઓ એક યો બીજે રસ્તે પૂરવામાં આવી. ને પકવ વયે પણ એ ગર્ભોએ એ જ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. અગતશત્રુએ પિતાનું સિદ્ધાસન ઝૂંટવી લઈ તેને કેદ કર્યો ને આપઘાતની સ્થિતિમાં મૂક્યો; અણયકુમારે ઐશ્વર્ય વધાર્યું, ધર્મ વિકસાવ્યો; હમ્મીરે હનરો વિધર્મીઓની કતલ કરી તેમના લોહીમાં સ્નાન કર્યું.

૧ આ સ્થિતિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જગતની ઘણી પ્રજાઓને મૂઝા રાખ્ય તેમ છે. તેમાંથી પશ્ચિમ યુરોપી પ્રજાનું જ દર્શાવ લઈએ. તેમનો ખ્રિસ્તીધર્મ તેમને એક ગાલ પર તમાચો પડતાં બીજે ગાલ આગળ ધરવાની બાંધામણ કરે છે, તેમના રાજનીતિજ્ઞો તેમને લોહી વહેવડાવવાની ફરજ સમજાવે છે, તેમનું વિજ્ઞાન તેમના હાથમાં જગતને સજાવાવલાં રાત્રો મૂકે છે, તેમનું વૈદક તેમને શરીરનું જ મંદિર સમજાવે છે, તેમના મુક્તવિહારીઓ તેમને આસ્ત્રિજાત બનાવે છે; પરિણામે તે પ્રજાઓ માન-સિક વિશુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી છે, તેમનો આત્મા ઝૂંથાઈ રહ્યો છે. વિધવિધ ક્ષેત્રમાંથી જુદી જુદી આજ્ઞા મળવાથી સ્વતંત્ર અને પ્રળય સ્થિતિમાં પણ તેમની શક્તિ ઊન્નતિનિન્ન થઈ ગઈ છે.

૨ આ સિદ્ધાન્ત ચરકનો છે. દૂર રહેલા સંતાનને પણ સહેજ ધન્યતા માતાનું હૃદય કંપી જો છે તે સ્થિતિનો હકલ તે સિદ્ધાન્તમાંથી મળી રહે છે. યુરોપીય વિજ્ઞાને મોટે-મોટે પણ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યો છે.

આ જ રીતે ગર્ભાશયમાં મંતાનને શિક્ષણ પણ આપી શકાય છે. લવન્કુશે ગર્ભમાં જ નૃલકાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવેલું, અભિમન્યુએ ગર્ભમાં જ ચક્રવ્યૂહ બેઠવાની કળા સાધી.

આ મંયોગોમાં આયુર્વેદ ગર્ભાવસ્થાથી જ જિંદગીની શરૂઆત ગણે છે. અને આર્થ જીવનના સોળ મંસ્કારોમાં ગર્ભાધાનને તે પ્રથમ મંસ્કાર તરીકે ઓળખાવે છે અને તે અનુસાર તે ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે નિયમો ધડે છે. આ નિયમોને આર્થ સમાજશાસ્ત્ર અપનાવી લે છે. સ્ત્રી કાં તો કન્યાવયમાં હોય, કાં તો ગર્ભાવસ્થામાં હોય તે નહિતર તે મંતાનની માતા હોય છે. એ ત્રણે સ્વરૂપમાં તેને માટે સાતિ, મૃદનિવામ વગેરે જરૂરી છે. પરિણામે સ્ત્રી-પુરુષનાં કાર્યોની એવી રીતે બહેચણી કરાય છે કે જેથી સ્ત્રીને જીવનવિકાસ માટેનું તેનું અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી રહે.

એક જ પિતાનાં મંતાન બે લગ્નથી બેઠાય તો તે મંયોગ કાવિ પ્રજ્ઞના નાશમાં પરિણમે છે. આયુર્વેદ અને માનવવશશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત પણ આર્થ સમાજ-વ્યવસ્થાપકોએ પોતાના ખ્યાલમાં રાખ્યો. પરિણામે આર્થ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની પવિત્રતા પર વિશેષ ભાર મુકાયો. સમાજમાં રહેલી સ્ત્રી ને એક કરનાં વિશેષ પુરોવાના સંસર્ગમાં આવતી રહે તો એક જ પુરુષના સમર્ગમાં આવેલી એવી બે સ્ત્રીઓના મતાનો લવિષ્યમાં બેઠાવાનો મંતવ રહે આ સહજ અટકાવવાને પતિવ્રતાધર્મ અનિવાર્ય લેખાયો. એક પુરુષથી ન સતોપાતી સ્ત્રી સનાતને જન્મ આપવાનો અધિકાર મૂકી દઈ ગણિકા મને; એક સ્ત્રીથી ન સતોપાતો પુરુષ, સમાનભાવે, પ્રથમ પત્નીની રક્ત પછી જ, વિશેષ સ્ત્રીઓ પાછો અથવા વિશુદ્ધિ બળવતી મર્પાદાએ ગણિકામેવન કરે. પણ સમાજમાં રહેલી સ્ત્રી-પુરુષ તો અનાચાર ન જ ચલાવી શકે.

આ રીતે આયુર્વેદે જેમ ધર્મ, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા તેમ ધર્મ, સમાજ વગેરેએ પણ આયુર્વેદના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકારી આર્થ જીવનનું ચોક્કસ સ્વરૂપ ઘડ્યું છે.

આર્થ પ્રજા કેટલીક વિદ્યાઓને ખૂબ જ પવિત્ર લેખે છે. આયુર્વેદનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. આ પવિત્ર વિદ્યાઓનો અધિકાર તેમને જ આપવામાં આવે છે જેઓ દ્રવ્યથી દૂર રહેતા હોય તે સૈમ્વિદ્ય ગરીબાઇનો આદર્શ ધરાવતા હોય. આધુનિક વૈદકની જેમ આયુર્વેદ વેચી શકાતું નથી. તેનો પવિત્ર ઉપયોગ જ કરાય છે. દુઃખી ને, રોગી પ્રજાઓના હૃદયના સંસર્ગમાં રહેતા અને તત્ત્વભાર પણ આસારિક સ્વાર્થ ન ધરાવતા સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, ગોરજીઓ અને બ્રાહ્મણોને જ તે વિદ્યા અપાતી. ચરક કહે છે, “આયુર્વેદનું જ્ઞાન ધનપ્રાપ્તિ માટે નથી, તેમ માંસારિક કામનાઓ મેળવવાને નથી. તે તો પ્રાણીમાત્ર પર નિર્ભર દયા વર્ધાવવા માટે છે.” આ પવિત્ર પ્રધાનો ભંગ કરનાર વિદ્યાદ્રોહીઓએ જ આયુર્વેદની પ્રગતિ બાધી છે.

આયુર્વેદે કેટલી મહાન સિદ્ધિઓ મેળવી છે અને તેણે કેવા ચમત્કારિક ઈલાજો અજમાવ્યા છે તેનાં સરમરણો આલેખતાં ગ્રન્થો લગભગ નાહી જોઈને માનવીનો સ્વભાવ, એની શરીરસ્થિતિ અને બોગકનું ચોક્કસ સ્વરૂપ બતાવ્યું; મળ-મૂત્ર કે અંગ-કાંતિ જોઈને જ એનું આયુષ્ય કહેવું; મગજનાં ભવકર નેસ્તર મજબૂતાપૂર્વક પાર ઉતારવા; ક્ષય, કંકભાગ કે જલોદર જેવા-દુઃસાધ્ય રોગોને પણ નિર્મૂળ કરવા વગેરે આયુર્વેદથી જ બની શકે. અહીં તો એમને બેઠેલા દર્શાવેલા આલેખો વિરમીશું:

સિતે પાંચ પગ કચ્છમાં એક ગોગળ મળી ગયા. તેમને ગુરુ તરફથી આયુર્વેદનું જ્ઞાન મળેલું એક સમયે ઉનાળામાં લયકર રોગથી પીડાતો એક દર્દી તેમની સમક્ષ આવ્યો. ગોરળએ તેમને કહ્યું ‘ લાઈ આયુષ્ય જો કે જળવાનું છે, પણ તારો રોગ લગભગ અમાધ્ય છે, જળવાનું રમરણ કર ’

ખીજવાળા રોગી પાગલ જેવો મનીને આપઘાત કરવાને જગલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં રાત્રે વગ્ગાદ પડેલો ઝાડ પગથી નીચે પડેલી કાચલીમાં એ વરસાદનું પાણી ટપકતું હતું એક લયકર કાળો માપ તે કાચલીમાંનું પાણી પીતો હતો સાપ દૂર જતું જ રોગી આપનાત કંવાને એ કાચલીમાંનું અશુદ્ધ પાણી પી ગયો.

પણ તેને મૃત્યુને બદલે નિદ્રા આવી ગઈ ને ત્રીજે દિવસે નિદ્રામાંથી જાગી તે રીધો ગોરળ પાસે પહોંચ્યો.

ગોરળએ તેને આશિર્વાદપૂર્વક આવગારતા બહુ ‘ અરેખર, આયુષ્યની દેરી અમત્કારિક છે તેણે અસંભવિત સંયોગોને પણ એકત્ર કર્યા હાગે છે ’

“ એ શી રીતે ? ”

‘ લાઈ ’ ગોરળએ કહ્યું, ‘ તારા રોગનું ચોક્કસ સ્વરૂપ મેં પારખેલું પણ તે માટે જોઈતી આપધી તૈયાર કરવાનું સંભવિત નહોતું વરસાદનું પાણી જ્યાં પડે ત્યાં જોય પર પડેલી નાળિયેરની કાચલીમાં ટપકતું હોય, કાળો ઝેરી નાગ તે પાણી પીને તેના કેટલોક ભાગ વધી નાખે, એવું ઝેરપ્રમત પાણીજ તારા રોગની એકમાત્ર આપધિ બની શકે તને લાગે છે કે જગ ઉનાળે એ આપધિ સાક્ષાત કુદરત સિવાય ખીલતું કોઈ તૈયાર કરી શકે ? ”

નિરોગી બનેલા રોગીએ ગોરળના ચરણમાં માથું મૂક્યું

તાંબૂ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

અનંત પથનો સુસાદર, વિરામ માટે ઘડી
વસુ અમ્બવે ગ્રી છવનરૂપ તબૂ શીળો,
પ્રમાદ પ્રગટે દિલે “રહુ પડી સદાયે અહીં”.
અરે ! પવન મોતનો પણ ઉરાડી તબૂ જતો

પૈઠણમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વસતો. તેની કવિત્વશક્તિ અદ્વૈતિક હતી. પરંતુ ધન રળવામાં તે શક્તિનો ઉપયોગ ન કરતાં તે શિક્ષા માગીને કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો. મમય જતા તે મોતને મિછાને પડ્યો. મિછાનાની આસપાસ બેઠેલાં પોતાનાં દરિદ્ર સ્ત્રી-સતાનને જોઈ તેની આંખો સજળ બની. તેના અરણ્ય આંખની સાધ્વી સ્ત્રી પ્રત્યે જોઈ તે બોલ્યો, “તમે ગુજરાન શી રીતે ચલાવશો ?”

સ્ત્રી ઉત્તર ન આપી શકી. નિરાધાર સંતાનો તરફ નજર જતાંજ તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકરા લાગ્યા.

“ગણગ નહિ,” બ્રાહ્મણે સ્ત્રી પર મીઠી નજર ઠેરવતાં કહ્યું, “આખી જિન્દગીનું સર્વ વલોવીને મેં ચાર શ્લોક બતાવ્યા છે. પણ મને મારી કવિતાનો મોહ છે. એ જોને તેને હાય ન ચડવી જોઈએ. એ શ્લોકો તુ એને વેચજો જે એમાંના અકેકની કિંમત એકેક લાખ સોનામહોર આંકી શકે. આ પવિત્ર જુમિ પર એવો પરીક્ષક નીકળી જ આવશે.”

પત્નીને ચાર શ્લોકો સોપી બ્રાહ્મણ પંચત્વ પામ્યો. તેની ઉત્તરક્રિયા માટે કંઈ સાધન નહોતું. ને તરતની વિધવા હોઈ સ્ત્રીથી બહાર નીકળાય તેમ નહોતું. એટલે શ્લોકો વેચવાને તે રોત્રે બહાર નીકળી. એક સ્ત્રીને રોત્રે આમ શુભ રીતે બહાર ફરતી જોઈ રસ્તે જોડેલો એક પુરુષ તેની પાછળ પાછળ આવ્યો.

સ્ત્રીએ સખ્યાબધ શ્રીમતોને એ શ્લોક બતાવ્યા. પણ તેઓ તો તેની યોગ્ય કિંમત આંકવાને બદલે હસવા લાગ્યા. સ્ત્રી નિરાશ વદને પાછી ફરી. નિરાધાર સ્ત્રીની આ દશા જોઈ પાછળ આવતો પુરુષ ખીજ્યો. ને તરત તે સ્ત્રીની સામે આવી બોલ્યો, “બહેન મને એ શ્લોક બતાવશો ?” સ્ત્રીએ એ પુરુષના હાથમાં શ્લોક મૂક્યા.

શ્લોક વાંચતાંજ પુરુષની આંખો પ્રશંસાથી ચમકી રહી. ઊંડી પ્રસન્નતા અનુભવતાં તે બોલ્યો:

“બહેન, હું શાલિવાહન. સવારે રાજમંદિરમાં આવી. આ શ્લોક રજૂ કરતો, તે માગણી મુજબ દ્રવ્ય લઈ જાવો. શ્લોકના ગુણ જોતાં એની જે કિંમત આંકાય તે આપી જ છે.”

આ રીતે અમૂલ્ય ગણીને શાલિવાહનને લુટે લુટે પ્રમગે ખરીદેલા, સન્માનપૂર્વક મેળવેલા કે કોઈક ધન્ય ક્ષણે પોતે લખેલા શ્લોકોનો સંગ્રહ તે ‘ગાયા સપ્તશતી.’ આજે મળી આવતી એ ગ્રન્થની પ્રતોમા પણ એવા સખ્યાબધ શ્લોકો નજરે ચડે છે.

×

×

×

ઔરંગઝેબ કવિ જૂથજીને એક લાખ દિનાર આપતાં કહ્યું, “કવિ, આવી ભેટ આપનાર ખીજે રાજ નહિ મળે.”

ઔરંગઝેબના ગર્વથી ખીગ્નવલા કવિએ ભેટનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “લાખ દિનાર આપનાર રાજા તો અનેક હશે. પણ તે ન સ્વીકારનાર કવિ ખીગ્ન નહિ, મળે.”

X

X

X

સંત શંકરે આસામના કોચ રાજ્યમાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપેલો. તેમનો નિર્લેપભાવ જોઈ કોચનો રાજા તેમનો પૂજક થઈ રહ્યો. તેણે શંકરને રાજમંદિરમાં પધારવા ને રાજ-શુરતું પદ સ્વીકારવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. શંકર એ વિનંતિ સ્વીકારી ન શક્યા. છતાં રાજા હમેશ આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ને છેવટે એક દિવસે શંકરે સાડ ધડીમાં પોતાનો અંતિમ નિર્ણય જણાવવાનું રાજાને વચન આપ્યું.

ખીજે દિવસે શંકર આવશે જ માની ગામએ પાલખી મોકલાવી પરંતુ પાલખીની સાથે આવનાર મંત્રીએ તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે શંકરે સમાધિ ચણવી પ્રાણ છોડ્યા હતા. શંકરનાં છેલ્લાં વચનો હતાં:

“રાજાને મારા પ્રત્યે રોહ છે. ને હું ચોતે તો રાજમંદિરમાં જઈ, રાજશુર બની, નિર્લેપ રહી શકું, રાજાને સન્માર્ગ દાખવો પણ શકું. પરંતુ એ પ્રયા હાનિકર્તા છે. સાધુ પુરુષો સારો ચોસો પાડી શકે છે. પણ એ ચીલાની આસપાસ જો સાંસારિક વૈભવ રહેલો હશે તો એ ચીલામાં અનેક ધમડીઓ ઘૂસી જવાના અને એ ચીલાના જ આશ્રયે આખા પ્રદેશને લૂટી ખાવાના. પ્રજાએને આ સમજવવાને મારા દેહનો મોગ વધારે નથી.”

X

X

X

હજરત મોસની નજીકમાં એક વિચિત્ર પડોશી રહેતો. જ્યારે જ્યારે હજરતના ઘરમાં નમાઝ પઢાતી હોય ત્યારે ત્યારે તે વાજા અને દોલ વગાડતો. એક દિવસે જ્યારે નમાઝના પ્રસંગે એનો કોલાહલ વધી પડ્યો ત્યારે હજરતના શિષ્યો બોલ્યા, “સાહેબ, આપ આ કોલાહલ શા માટે ચલાવી લેા છો?”

“તમે કોલાહલ સાંભળ્યો?”

“હા.”

“ત્યારે તો તમારું ચિત્ત નમાઝની બહાર હોવું જોઈએ.”

X

X

X

સોફ્ટીસને ખૂબ ખૂબ ગાળો આપીને પણ એનો પત્ની યાદી નહિ ત્યારે ધરમાંથી બહાર નીકળતા એ સાધુ પુરુષ પર તેણે બારીમાંથી ગંદુ પાણી ફેંડ્યું.

સોફ્ટીસે હસીને કહ્યું, “ગર્જના પછી વરસાદ આવે એ સ્વાભાવિક છે.”

X

X

X

ખલીફ શિમરને પુત્ર શુજરી જતાં આખી રાજસભા જ્યારે શોકમગ્ન બની ગઈ ત્યારે ખલીફ એટલુંજ બોલ્યો, “ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ આપણે બધા સમાન છીએ તેવું એ તો એક નક્કર ઉદાહરણ છે.”

X

X

X

કોમવેલની કુંવરી વાઈટ નામે એક સ્વરૂપવાન નોકરતા પ્રેમમાં પડી. આખા યુરોપમાં ઝસૂસોની જળી પાથરી દેનાર કોમવેલને પુત્રીના આ પરાક્રમની બખર પડતાં વાર ન લાગી. તેણે તેને એ સમાચાર આપનાર ઝસૂસને કહ્યું, “તું પૂરતી દેખરેખ રાખ. વાઈટને જોડેલી સજા થશે એ જ પ્રમાણમાં તને ધંતામ મળશે.”

એક પ્રસંગે કુવરીને ને વાઈટને એક એકાન્ત ખડમાં બેઠેલા જોઈ જનસે તરતજ કોમવેલને એ સમાચાર પહોંચાડ્યા કોમવેલ ખીજી જ પળે એ ખડમાં દોડી ગયાં ને કુવરીને ઘૂંટણે પડેલા વાઈટ પર આગ વર્ષાવતી આખો ઠેંગવી તેણે પૂછ્યું: “વાઈટ, કુમારીને શી વિનંતિ કરી ગઈ છે ?”

ચિટનના રાજનીને પણ દેહાન્તની સજા કરનાર કોમવેલના તેજસ્વી સ્વભાવનો વાઈટને પૂરતો પરિચય હતો. તેની સુદ્ધિને મથાવનો ફક્ત એક જ ઉપાય સૂઝ્યો તે અજમાવતા, દૂર જોઈ કુવરીની નોકરડી પ્રતિ આગળા ચોંધી તે બોલ્યો, “દેવ, હું તેને આહું છું, પણ તે માનતી નથી તેને લાયામણુ કરા હું કુમારીને વિનંતિ કરના હતા.”

“ઘણું જ સુદઃ” કોમવેલ ક્રોધને રિમતમા ફેંગવી નાખતા નોકરડીને સમોંરી બોલ્યો, “હું અતડી ગયે એ ઠીક ન કહેનાજ. વાઈટ મારો મિત્ર છે. તારે તેના પ્રત્યે પૂરતો આદર દાખવવો જોઈએ.”

“આપનો આજ્ઞા હાલ તો” નોકરડીએ પ્રસન્ન પારખી જઈ વિનવપૂર્વક મસ્તક નમાવતા કહ્યું, “હું તેમની સાથે લમ કરવા તૈયાર છું.”

કોમવેલે તક ઝડપી લીધી તે જનસમને ઉદેશી બોલ્યો, “જન પાટ્રીને બોલાવી લાવ લમની પણ જવા ન દેવાય.”

તે કુમારીના પ્રેમ છતવા નીકળેલા વાઈટ મહાશય એ જ કુમારીની નોકરડીના ચિટન-મશફર પતિ બન્યા.

x

x

11

x

1

ગજકુમારી મેરી ને ડ્યુક ઓફ ગ્નાઉસેરટરના લમમાં ન્યાયાધીશ એલનમરો વ્યવસ્થા જળવી ગયા હતા લમ-પ્રસંગે જાણુના ખડમાંથી કોલાહલ મંચળાવા લાગ્યો. તરત જ ન્યાયાધીશ તે ખડમાં ધસી જઈ, ત્યાં એકમ મળેલા સ્ત્રી-પુરોને સમોંધી બોલ્યા, “આજ ન કરો હવે પછી જે દાદ અવાજ કરશે તેના લમ પણ અત્યારે જ બીજી દેવામાં આશે.”

x

x

x

એક સાક્ષીની ઢગધડા વગરની જુજાનીયો કટાળેલા ન્યાયાધીશ એલનમરોએ સાક્ષીને પૂછ્યું: “તમે શું ધધો કરો છો ?”

“હું દાકતર છું.”
“સબવિત છે,” ન્યાયાધીશ શાંતિથી બોલ્યા, “પરંતુ વિદ્યાપીટની ડીગ્રી મિલાવ ખીજું કોઈ તમને દાકતર તરીકે કબૂલે છે અર ?”

x

x

x

નામાકિત લેખક હોવેલ્સ શરીરે સ્થૂલ હતા વેનીસમા તેની જાડાઈની મશ્કરી કરતા એક પાતળા અને બીચા અમેરિકને કહ્યું, “જો હું તમારા જેટલો જાડો હોઉં તો આપ પાત કરીને મરી જાઉં.”

“ને” હોવેલ્સ શાંતિથી બોલ્યો, “હું જો આપવાત કરનાનો નિર્ણય કરીશ તો દોરડા તરીકે આપનો જ ઉપયોગ કરીશ.”

ખ્રિસ્તીધર્મ, ભૌતિક વિચારશ્રેણી અને નિર્દોષ પ્રજાઓની લૂંટમાંથી જન્મેલો વૈભવ-આ ત્રણ પાયા પર ચણાયેલી પાશ્વત્ય-ગોરી સંસ્કૃતિએ જગતની શી દશા કરી તેનો નિર્ણય લાવિ ઇતિહાસકારો પર હોડીએ. પરંતુ એ મંરકૃતિએ ગોરી પ્રજાના નૈતિક અને સાંસારિક જીવન પર જે અસર કરી છે તે કઈક રસભરી અને જાણુવા જેવી છે. અને આર્થ સંસ્કૃતિ તજીને ગોરી સંસ્કૃતિ પર મોહી પડેલી પ્રજાઓને તે કઈક ઉપયોગી નીવડવા પશુ સંભવ છે.

નીતિ અને સદાચાર પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને લગ્નની યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવે ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલેંડમાં પ્રતિવર્ષે છ લાખ ઉપરાંત ગર્ભદત્તાઓ થાય છે. આ દત્તાઓ અટકાવવાને ૧૯૨૬માં, શુભ રીતે જન્મેલાં સંતાનોને સંરક્ષણ નીચે લેવાનો કાયદો (Adoption of Children Act) પસાર કરવામાં આવેલો. એ કાયદાથી જે કન્યાઓ કે વિધવાઓને દુરાચારના કારણે સંતાન જન્મ્યાં હોય તેઓ ન્યાયમંદિરને શુભ અરજીઓ કરે અને બીજી બાબુઓથી ન્યાયમંદિર એવાં બાળકોને મંરકણ આપવા ઇચ્છતાં સંતાનદિન યુગલો પાસેથી પશુ અરજીઓ માગે અને એતમાં એવા યોગ્ય યુગલોને તે સંતાનો સોંપાય. આ રીતે વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ લગભગ ગેરકાયદેસર સંતાનોને સંરક્ષણ આપવા છતાં ગર્ભદત્તાઓ અટકી નથી. અને આપાં ગેરકાયદેસર સંતાનોનાં સાચાં માતાપિતાનાં નામ બહાર ન આવતા હોય એક જ પિતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓ પશુ લગ્નથી બેગાંધ જાય છે અને પ્રગ્નને અધઃપતનને માર્ગે દોરે છે. આ મંદારના નૈતિક સયોગોમાં ઇંગ્લાંડ-સ્કોટલેંડમાં દર વર્ષે આઠ લાખ વ્યક્તિઓ શુભ રોગોમાં સપડાય છે અને તેમાં કેટલાક પ્રેરણા તો એવા પશુ છે કે જ્યાં ફક્ત ૭૫ 'ટકા જેટલી પ્રજા શુભ રોગોમાં સપડાયલી હોય.

આ રિથિતિને અટકાવવાને સરકાર યુવાન કન્યાઓને બહુ જ સંભાળીને રહેવાની ને કાંઈની જાળમાં ન ફસાવાની, ચેતવણીઓ આપે છે છતાં સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોમાં ખામીના કારણે તેમાં જરા પશુ સુધારો નથી જણાતો.

જગતમાં, પ્રથમ, નજરનું પ્રજા, ચૈત્ય, ધરતીનું રેખાંશિત્વ, કૃત્ત્વ એક જ અધિકારમાં હીટલરના હાથે હારી ગયું તેનું કારણ નૈતિક અને માંસારિક અધઃપતન છે તે તો કાંસના સરમુખત્યાર માર્શલ પેટાએ પશુ કબૂલ્યું છે.

અમેરિકામાં દર વર્ષે બીસ લાખ ગર્ભદત્તાઓ થાય છે અને ગર્ભપાત કરાવનારી સીન્ડીકેટો વાર્ષિક દશ લાખ ડોલરની આવક કરે છે. તે દેશના કેટલાય વિભાગોમાં ૭૫થી ૮૦ ટકા જેટલી પ્રજા શુભ રોગોમાં ફસાયલી છે.

આધુનિક ગોરી સંસ્કૃતિને અપનાવતી પ્રજાઓમાં કન્યાઓ માતાપિતાની સતત દેખરેખ કે સામાજિક બંધનમાંથી નાની વયે જ મુક્ત બની જાય છે. પરિણામે લપટ પુરુષો માટે એમને જાળમાં સપડાવવાનો માર્ગ મોકલો અને છે. આત્માર જગતમાં એવી હાજરી કન્યાશાળાઓ હોવા સમ્ભવ છે કે જેના પર સંપત્તિવાન દુરાચારીઓએ પોતાનો સીધો કે આડકતરો કાબૂ જમાવી દીધો હોય. કન્યાશાળાઓમાં આવતી આર વર્ષ ઉપરાંતની

કન્યાઓમાંનો નેતું ટકા જેટલો વર્ગ ગર્ભ ધારણ કરી ચૂક્યો છે એવો લાહોરની આગેખ્યાતાની અધિકારીનો અહેવાલ હજી હમણાં જ પ્રગટ થયેલો.

આ ઉપરાંત, સારિયક મર્યાદાના અભાવે, ગોરા સંસારમાં લગ્નજીવન પશુ લાગ્યે જ સુખી નીવડે છે. દરમિયાને છૂટાછેડા લેનારાં નરનારીઓનો એ સંસારમાં તોટો નથી. ને જેણે એક વખત પશુ છૂટાછેડા ન લીધા હોય એવાં સુગલ શોધવાને તો ત્યાં દિવસે પશુ દીપક જોઈએ. છૂટાછેડા ધણી વખતે હારવારપદ દારણમાંથી જ પરિણમે છે. મોટેભાગે તો સ્ત્રી હલકટ શોખને ખાતર જ પુરુષને પળવે છે [આ માટે અમેરિકામાં તો 'હાઉ ટુ ટ્રાયર હસબંડ કલબ' પશુ ચાલે છે.] અને પુરુષ પશુ ધણી વખતે શૃષ્ટિક મોજને ખાતર સ્ત્રીને પળવે છે, અને પછી બંને છૂટાછેડા લેવાને ન્યાયમંદિરમાં દોડે છે. આ પગવણીઓના કિરસા કેટલીક વખતે રસિક અને જાણવાન્નેજ હોય છે:

એક પત્નીએ પોતાનો પતિ માદો હતો ત્યારે તે મરી જાય તો તેને દફનાવતી વખતે પહેરાવવા માટેનાં કિંમતી વસ્ત્રો તૈયાર કરાખ્યાં, ને તે પતિને હોંશથી બતાવ્યાં. પરંતુ કમબખત પતિ મરવાને બદલે સામે ચર્ચ ગયો. અને સાળ થયા પછી પહેલવહેલું કાર્ય તેણે તે સ્ત્રીને છૂટાછેડા આપવાનું કર્યું.

એક પત્નીને પતિનાં વસ્ત્રોમાં માંદગ-આચડ બારવાની, તેના ખૂટમાં અને બેગમાં ઉદરડા અને દેડડાં ગોઠવવાની અને તેની ચલમની પાછપમાં રાખ બારવાની ટેવ હતી. પતિએ તેને એ ટેવ સુધારવા છૂટાછેડા આપ્યા.

એક પતિ પત્ની તો લઈ આવ્યા પશુ મા માંદી હોમ હંમેશાં તેની નજીક સવા લાગ્યા. પત્નીએ છૂટાછેડા લીધા.

એક લશ્કરી અમલદારને નિત્ય ગ્રલાતે ઘરમાં ફૂલ કરવાની ને ખુસલ વગાડવાની ટેવ પડેલી. પત્નીએ નિદ્રા બગડે છે કહી છૂટાછેડા લીધા.

પત્નીના સ્વભાવથી કંટાળી એક પતિદેવ વારંવાર આપઘાત કરવા તૈયાર થતા, ને પત્નીને એના ગળામાંથી દોરકું જેવો લેવું પડતું. પરિણામે પત્નીએ ન્યાયમંદિરમાં છૂટાછેડા માગતાં કહ્યું, “હું હંઈ એના ગળામાંથી હમેશાં દોરકું દૂર કરવાની નોકરી બજાવવાને નથી પરણી.”

અંખ્યાબંધ નામાકિત લેખકો, કલાકારો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજનીતિજ્ઞોની પત્નીઓએ પોતાના ધણી ધૂની છે અને પોતાની સાંસારિક રસિકતાઓ સંતોષતા નથી એમ જણાવી છૂટાછેડા મેળવેલા છે.

એ ગોરા સંસારનાં નરનારીઓ અરસપરસને પળવવાને અવનવા ઉપાયો પશુ હમેશાં વિચારતાં જ રહે છે: સ્નાનખંડના નળમાં શાહી બારીને નહાવા માટે આમંત્રણ આપવું, મુગંધીદાર સાણુઓમાં એવા પાકા રંગ ભેળવવા કે જેથી તે વાપરતાં જ મોં જોવા જેવું બની જાય, સવાના પલગો પર માંકડોની દારો દોડાવવી વગેરે ક્રિયાઓ પશુ વ્યવસ્થિત રીતે ખીલી રહી છે.

સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનાં આ સંઘર્ષો મરનાં મરતાં પશુ નથી એલવાતાં. એક પત્નીએ પોતાની ખાનગી મિલકતનું વીલ કરતાં તેમાં એક ડોલર પોતાના પતિને આપવાનું લખ્યું ને નીચે નોંધ કરી કે, “આ ડોલરનું દોરકું ખરીદી તેની મદદથી ફ્રાંસો ખાઈને રામશરણ થવાને માટે.”

ધૂટાંફૂલ

આવતા આગરટની બીજી તારીખે શ્રી પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયની ૮૧મી જન્મજયંતી ઉજવવાની તકમાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. તે માટે ફાળો ઉધરાવવાનાં વિનંતિપત્રમાં કવિવરે રવાનનાથ ટાગોર જેવાએ સહી કરી છે અને મહાત્માજીએ પોતાનું ગૌરવનુ નામ એજે ન જાય એ સરને સહી કરવાની હા બાણી છે.

શ્રી પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તરીકે જન્મવિખ્યાત છે. નાનપણથી જ તેમને રસાયણશાસ્ત્રનો શોખ. એડીનબરો વિદ્યાપીઠમાં તેમણે ખંતથી અભ્યાસ કર્યો, તે ૧૮૮૮માં ડી. એસસી. ની પદવી મેળવી. તે પછી તેઓ કલકત્તાની પ્રેમીડેન્સી કોલેજમાં મદદનીશ પ્રોફેસર તરીકે નીમાયા, તે ત્યાં તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો સફળપ્રયોગ કર્યો.

૧૮૯૧માં તેમણે 'મર્ક્યુરિસ નાઇટ્રેડ' નામની શોધ કરી જગતને ચકિત કહ્યું, અને ધીમે ધીમે એવી બીજી પણ મુખ્યમુખ્ય શોધોથી તેઓ પ્રખર રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે જન્મવિખ્યાત બન્યા.

૧૯૧૧માં સરકારે તેમને સર બનાવ્યા. તે પછી કલકત્તા વિદ્યાપીઠે તેમને પીએચ. ડી. ની માનદ પદવી આપી તે સંસ્થાની કેમીકલ સોસાયટીએ તેમને માનદ ફેલોશીપ બક્ષી.

તેમણે રસાયણશાસ્ત્ર પર એક મોટો મન્ય પ્રગટ કર્યો છે. અને 'ધી બંગાળ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ કંપની'ની સ્થાપના કરીને તેમણે પરદેશી દવાઓના ધોધને પાછો દહાડ્યો છે.

એક માયાળુ સન્નિવૃત્ત અને હાનવીર તરીકે પણ તેઓ યશસ્વી છે.

નવા બજેટમાં પરદેશથી આવતા રેશમના દોરા ને તેની આંટીઓ પર જકાત વધારવામાં આવી છે. હિંદમાં એવા દોરા બનતાજ નથી. એ દોરા અને બનાવટી રેશમો કાપડોનાં મોટાં ભાગ પરદેશથીજ આવે છે. દોરા મંગાવી કાપડોના ઉદ્યોગ ખીલવવાની હિંદને તક હતી ત્યારેજ વધેસો આ કર -એ ઉદ્યોગને મૂળમાં જ ડાંબી દે છે. ૧૯૩૮-૩૯માં દોરા અને કાપડ બંનેની આવક ૨૨૩ લાખની હતી; ને ૧૯૩૯-૪૦માં તે ૪૫૮ લાખની થઈ.

હિંદી ઉદ્યોગોની પાછળ કુલ મૂડી રૂ. વીસ અબજ લગભગની રોકાવલી છે.

હમણાં જ નહેરૂ થયું છે કે 'China Trader' અને 'Three Sisters' જેવી પ્રખ્યાત નવલકથાઓની લેખિકા કોર્નેલિયા રોએન્સર નોબેલ-પ્રાઇઝ હાંસનાર મર્થબક્ષની બહેન થાય છે. પણ પોતાની નામના મોટી બહેનના વ્યક્તિત્વને આભારી ન ગણાયું, તે ખાતર તેણે આ સંબંધ અત્યારમુધી ગોપની રાખેલો.

મજાનમાં કુલ ૭૧૮૦ પત્રોમાંથી ૧૨૨૨ દિનિકા, ૫૦૬ અઠવાડિકા, અને ૫૪૫૨ માસિકા વગેરે છે.

આપવીતી—મરાઠીમાં મૂળ લેખકઃ અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસળી. અનુવાદક—વેણીલાલ હગનલાલ બૂચ. પ્રકાશક—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ પીછા-નવેમ્બર ૧૯૪૦. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

એક પછાત ગામડામાં જન્મ; ન રાષ્ટ્રિય, ન લાગવગ. છતાં જ્ઞાનની સાચી તરમ કેવી જીવનસિદ્ધિ અપાવે છે તે દર્શાવતી આ આત્મકથા આર્થિક અગવડતાથી મૂંઝાઈ જતા દરેક વિદ્યાર્થીએ વાંચવા જેવી છે.

માદા, સીધા, માયા માનવીની આ આપવીતી છે. તેમાં મદરવાકાંક્ષી નાયકનો જ્વલંત પુરુષાર્થ નથી, કવિનું રાષ્ટ્રમાધુર્ય નથી, તરવેતાનું સદ્ગત ચિત્તન નથી. પરંતુ લાવનાને સિદ્ધ કરવા મથતા સામાન્ય છતાં મહાન પુરુષનું, આપતિના ખડકામાધી માર્ગ કરતું જીવન ઝરણું છે.

અનુવાદ મુગમ અને લાવલયો જાઓ છે. તેના અંતમાં અનુવાદકે ઉપગંધાર રૂપે, મૂળ કૃતિ લખાયા પછીની કર્તાની ટૂંકી જીવનકથા ઉમેરી છે તે આ આપવીતીને અદ્યતન સ્થિતિમાં મૂકવામાં મહત્વનો ફાળો નોંધાવે છે.

સૂતું ગામડું—અનુવાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. એ. સુરૈયા, ધોડા બંદર રોડ, જોગેશ્વરી, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

કેટલાક અતિ લોકપ્રિય કાવ્યોએ કવિ ગોલ્ડરમીયને આંગ્રસાહિત્યમાં માનવન્ત સ્થાન અપાવ્યું છે. તેમાંનું એક અગ્રગણ્ય કાવ્ય તે 'The Deserted Village'. તે કાવ્યનું ડૉ. સુરૈયાએ કરેલું આ ગુજરાતી લાપાતર મૂળના લાવ, લય અને ઝળકને સંપૂર્ણતા જળવી રાખે છે અને સહજ રૂપાંતરથી તે મૌલિક કૃતિ સમું મીષ્ટ અને મનોહર બની રહે છે.

નવન તણાં, શરમાળ કુમારી કે'કે તિરછાં પ્રેમલ બાણ

૩—

કાંઈ મનોરમ, શોભન સ્થામા, અંગ કરે નિજ, સાદો સાજ,
તોય બધા મોઢે એના પર, બ્યાર 'લગી યૌવનનાં રાંજ.'

જગતના કુલ ૬૯ કરોડ દોરમાંથી માડા એકવીસ કરોડ દિંદમાં છે, સાત કરોડ રશિયા પાસે છે તે સાત કરોડ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાસે છે. દિંદી દોરો દિંદને વાર્ષિક રૂ. ૬૪ અબજની પેદાશ કરી આપે છે.

૧૯૪૦માં દિંદમાં કુલ ૧૬૨ અલ્પચિત્રો તૈયાર થયાં. તેમાંથી ૮૨ મુંબઈ ઇલાકાને ફાળે આવે છે. તેમાં શ્રેષ્ઠ ચિત્રોમાં અનુક્રમે અંત જ્ઞાનેશ્વર, ઔરત, નિંદગી, નરસી-ભગત, બંધન, ભરોમા ને અર્ધાંગી લેખકમાં આવે છે.

—સમી પક્ષિઓ મૂળ પક્ષિઓને પણ ધડીબાર વીસરાતી દે છે.

માદા-સરણ કાન્તને માટે યોગ્ય જદ પમઃ ગયો છે એટલુંજ નહિ, એ જદ પગનો અનુવાદકોના ૧૫૫ પ્રશ્નસાપત્ર છે લાવાગુદ્ધિ પણ નોધપાત્ર છે

પુસ્તકના બાહ્ય રૂપજ અદ્યતની ક્રિતા ચગખાજ સુદા ને મનોહર છે. પરંતુ ગુજરાતી પ્રાગતુ જીવનધોરણ લેતા કિંમત કષ્ટક વિશેષ પડતી જણાય છે

ચન્દ્રગુપ્ત મૈત્રી—[શ્રી મયાજી બાનગાનમાળા-પુષ્પ ૧૬૨ મુ]-લેખક ગિરિભ સકર વતનજી આચાર્ય પ્રકાશક-ચીમનબાલ કન્દાકટર, લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રીક પ્રેસ, વડોદરા કિંમત ૮-૫-૦

એક નાણીતા ઇતિહાસકારને હાથે આ રીતે ઐતિહાસિક મહાપુરુષોના ચગ્રિ લખાય એ આવશ્યક છે, પરંતુ જો બાલગાનમાળાનો જ વિચાર કરીએ તો પુસ્તકની ગચના કર્ષ-કીન લાગે છે

પુસ્તકમાં મુખ્ય અક્ષિતાના ચગ્રિ દરતા તેના સમયની રિચિતિ પરત્વે વિશેષ લક્ષ આપનામાં આવેન હોઈ બાલવર્ગની રુચિ ખીનરવામાં તે પૂરતો ફાળો નોધાવી શકે એ વિષે શંકા મહે છે

નવમા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવાયુ છે કે 'મનિગાધિપતિ મહાન ખાગ્વેનના વરાજ વક્ર-મીનની મદદથી ચન્દ્રગુપ્તે મગધ ઉપર ચઢાઈ કરી' જ્યારે ઇતિહાસમાં ખાગ્વેલનો સમય ચન્દ્રગુપ્તની પછી દર્શાવવામાં આવે છે આ રિયસ પર લેખક વિશેષ પ્રકાશ ફેકે એવી આશા રાખીએ છીએ

પચાસમા પૃષ્ઠ પર જણાવાયુ છે કે, 'ઈ સ પૂર્વે ૩૦૯ લગભગ શ્રુતકેવલિન બદ્ર-બાહુ માથે તે (ચન્દ્રગુપ્ત) દક્ષિણ દિશા ગયો' જ્યારે શ્રુતકેવલી શ્રી બદ્રબાહુરવામી છ સ. પૂર્વે ૩૫૭ માં ચર્ચાવાસી થયા તે વિષે કોઈ પણ કાનગણનામાં દજી સુધી તો મતભેદ માનમ નથી પડ્યો

પ્રાચીન પાટલીપુત્રનું ખોદમમ કરાવનાર શ્રી પી રી સુકરજીએ ચન્દ્રગુપ્ત અને પાટલીપુત્ર વિષે ઇતિહાસકારોએ બાધેના અભિપ્રાય પરત્વે જે મતભેદ દર્શાવ્યો છે તે પણ લક્ષમાં લેવાવો જોઈતો હતો

*

*

*

અનુભૂત સિદ્ધ પ્રયોગ સમહુ અને લોહ-પ્રયોગ સંધાહુ—લેખક અને પ્રકાશક. વૈદ્ય હરિલાલ ગોરધન પાટક, હગ્ધિઃ આપધાન, બાલાસિનોર કિંમત રૂ ૧-૮-૦

સેવાની બાવનાથી જોખમાં જોણુ વળતર લઈ બાલાસિનોરમાં દેશી દવાખાનુ ચલાવતા વૈદ્યરાજે આ પુસ્તકમાં લોહના પ્રયોગો ઉપગત રોગોની જોખખ, ઉપચાર અને અનેક આપધિઓ બનાવવાની રીત અને પ્રમાણ દર્શાવ્યા છે

વિમાની ગીતાઆર્ષ—[શ્રી સંકિત ત્રયમાળા-૭૬] લેખક અને પ્રકાશક—મધ્યજ્ઞાવ લીમારાળા કેળા ધીમ સુગત કિંમત ૦-૨-૦

૧૯૨૦ માં જન્મનારી બાળાની ૧૯૪૧ માં જીવનકથા પ્રગટ થાય એ પ્રમગને અદ્ભુત તરીકે જોગખાવી શકાય

ગીતાઆર્ષનું જીવનકથા પણ એવું જ અદ્ભુત છે બાલપણથી જ વિમાનનો શોખ, ૧૯૩૫ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી પછી પતિ તરીકે વિમાની ગાડગીવને શોખ્યા,

લગ્ન પછી પણ અભ્યાસ જારી રાખ્યો. ને ૧૯૩૯ માં ખી. એ. નો અભ્યાસ સુલતવી રાખી વિમાની અભ્યાસમાં અંપલાયું ને વિમાન ચલાવવા માટેનું 'એ' લાયસન્સ મેળવ્યું. મહત્વાકાંક્ષી બાળાઓને ગીતાબાઈની આ ટૂંકી જીવનકથા પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

જેલના કાયદા	કિંમત ૦-૪-૦	} પ્રયોજક અને પ્રકાશક- લવણપ્રમાદ શાહ ૩૬, ભાંગવાડી, મુંબઈ નં. ૨
ગુમાસ્તા ધારા	" ૦-૨-૦	
રેલ્વેના મુસાફરો માટે ઉપયોગી ધારાધોરણ	" ૦-૨-૦	

નામ પ્રમાણે ગુણુ ધરાવતાં આ પુસ્તકો તે તે વિષયમાં રસ લેનારાઓ, અથવા તે તે ક્ષેત્રમાં વિદ્યારનારાઓ કે વિચરવા ઇચ્છનારાઓ માટે મહત્ત્વની માહિતીભર્યા નીપડે તેમ છે.

શિક્ષારિકા—[ભાગ ત્રીજો-ગાંડીવ કુમારમાળા: ૧૬]-મૂળ લેખક-વિલિયમ આર્લેસ બાલ્ડવિન; અનુવાદક બાલકૃષ્ણ ચૂનીલાલ જોશી; પ્રકાશક-ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયો ચક્રો, સુરત. કિંમત ૦-૧૨-૦.

મૂળ લેખક આફ્રિકામાં જેલેલા જીવ સ્ટોસટના શિકાર-પ્રસંગોની નોંધરૂપે અંગ્રેજીમાં પુસ્તક પ્રગટ કરેલું તે પરથી ચયેલો આ અનુવાદ સરળ ને પ્રસંગોચિત બન્યો છે. ચિત્રો પ્રસંગોને તાદરશ બતાવવામાં મદદગાર થાય છે.

બેકોર પટેલ ગુચ્છ ૧ ભાગ ૧૫	કિંમત ૦-૪-૦	} પ્રકાશક- ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયો ચક્રો, સુરત
" " " ૨ " ૧	" ૦-૫-૦	
" " " " ૨	" "	

'પટેલ' શબ્દ સાથે જ આપણા મન પર એક લઘુ, બોળું, સરળ અસાનતાથી રમૂજ કે વિચક્ષણ પ્રસંગો જન્માવતું, દોડાડાણાઓથી જની જતું કે કારસ્તાનીઓના પંજમાં ફસાઈ જતું ને અંતે હારથ ગ્રેજતું એક પાત્ર તરી આવે છે. એવા પાત્રને પ્રધાનપદે રાખી લખાતી આ અચિત્ર-રમૂજ વાર્તામાળા બાળકોને, શિક્ષણ-મંદિરનાં નવાં પ્રવાસીઓને ને હજાર વાંચન તરીકે મોટારાઓને પણ રુચી જાય તેમ છે.

સ્વીકાર—

ભારતીય વિદ્યાલયન [અંધેરી, મુંબઈ] નો ૧૯૪૦ નો અહેવાલ જોતાં જણાય છે કે શિક્ષણ અને સાહિત્યના વિષયમાં જાવને સ્વીકારેલા આદર્શોને અનુરૂપ પ્રગતિ દરેક ક્ષેત્રમાં થઈ શકી છે.

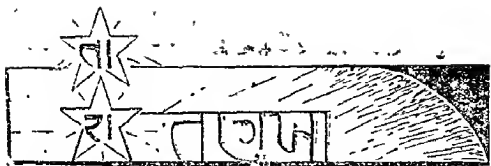
વડોદરા પ્રાંત હરિજન સેવકસંઘ—આઠમા વર્ષનો અહેવાલ [૧૯૩૯-૪૦]
શ્રી કિશોર મિત્ર મંડળ [માડવી]—વાર્ષિક નિવેદન.

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

માતૃશ્રીની માંદગી અને તાત્કાલિક અગત્યના ખીમ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલ હોઈ શ્રી. રમણલાલ વ. દેમાઈ આ લેખમાળાનો આગળનો ભાગ લખી શકેલ નથી પણ આપતા મહિને તે લખવાની યોક્તિ ગણતરી છે.

કલા-સાહિત્ય—કવિવર ન્હાનાલાલ 'હારિદ્ય પ્રલય' નામે શૈદરસપ્રધાન મહાકાવ્ય તૈયાર કરી રહ્યા છે તેમનું 'ગોપિકા' નાટક ભજવવા માટે મુગર્ધમા તૈયારીઓ. મુખ્ય વિદ્યાપીઠના આશ્રમે અપાનારા શ્રી. રમણલાલ દેસાઈના પાંચ વ્યાખ્યાનોમા એક વ્યાખ્યાન. કવિ ન્હાનાલાલ વિષે રહેશે-તે વ્યાખ્યાનો જુનાઈ-ઓક્ટોગમ ૫૦ મુવની ગહેવ છે મુગર્ધમાં કવિવર ન્હાનાલાલે 'ગૃહસ્થ ગન્યામ' વિષય પર આપેલુ વ્યાખ્યાન નામાદિત હિંદી વૈજ્ઞાનિક સર સી. વી. રમણ મુજગતની મુવાકાતે અને વડોદરા તેમજ અમદાવાદમાં તેમણે આપેલા પ્રવચનો. વડોદરામા મસ્કાન-મુજગના આશ્રમે શ્રી મનુભાઈ વૈદે 'વર્ધા યોજના' પર આપેલુ વ્યાખ્યાન. મેકમ સોફિયા વાડિયા વડોદરા આવી ગયા પછી થિયોસોશીસ્ટોના શુજરાતમાના પ્રચાર-કેન્દ્ર તરીકે વડોદરાને અપાયેલ પસંદગી. મહાત્માજીના હસ્તે અલ્હાબાદમા કમલા નહેરૂ રમારક ખગ્ગાલપની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા; તે પ્રસંગે મહાત્માજીએ સમજાવેલો સેવાનો આદર્શ. કોલ્હાપુરમાં જૈનોનો ભગ્ય અંજનશક્તિ અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ-મહોત્સવ. વડોદરામા પ્રમિદ્ધ રાસકવિ અને જીવનાચાર્ય શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની મૂર્તિનું દગદગાભર્યુ અનાવરણ. વડોદરા કોલેજમાં કવિ શ્રી રત્નેહરશ્રીએ 'મારી કવિતા' એ વિષય પર આપેલું રસઝરતુ વ્યાખ્યાન; સાહિત્યસભાના આશ્રમે આધુનિક કવિતા પર તેમનું સુંદર પ્રવચન. કોલ્હાપુર-કોલેજના મકાનને લાગેલી આગ. પ્રસિદ્ધ હિંદી સાહિત્યકાર શ્રી. ગમચન્દ્ર શુક્લનું અવસાન. ઈન્સુલીન ઈન્જેક્શનના શોધક ને નોબેલ-પ્રાઈઝ વિજેતા મર કેડરિક બેટીંગનું અવસાન.

દેશ-હિંદમાં ફરેર સત્યાગ્રહ, ૬૩ ને ધરપકડોનો વધતો જુવાળ અત્યારજુધીમાં પોણપાચ હજાર લગભગની ધરપકડ ને ૩ એ લાખ ઉપરાતનો દંડ. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના એક લેખના જવાબમાં મહાત્માજીએ કરેલી સત્યાગ્રહની ચોખ્ખટ. શ્રી. સુભાષ બોએ અદશ્ય થતાં પહેલાં મહાત્માજીને ચરણે પોતાની સેવાઓ ધરવાની તત્પરતા દાખવેલી પણ સિદ્ધાંતભેદના કારણે તેનો અસ્વીકાર થયેલો. હિંદના ગૃહમત્રી હિંદના રાજદારી કેદીઓને ચારિત્રહિનની ઉપમા આપી જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવે છે: [જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓની ચામડી ગોરી છે.] શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય અને એમના બે અહિંસક સાથીઓએ જેલમાં એક માપને મારવાનું પરાક્રમ કર્યું છે. પંખળના આરોગ્યખાતાના અહેવાલમાં જણાવાયું છે કે ૧૯૩૯માં એ પ્રાંતમાં દશ લાખ ઉંદરો માગવામાં આવેલા: હિંદની આધુનિક અંત્રામભૂમિ પર દુરમતો તરીકે ઉંદર, સાપ, ચાંચક, વાગ્ગા, કૂતરા અને ખિલાડીની પસંદગી કરવામાં આવી છે.] હિંદી સરકારનું કરોડોની ખોટ દર્શાવતું નવું અંદાજપત્રક. નવા કરવેરા. નવા વર્ષે ૧૦૬૩૯ લાખની આવક, ૧૨૬૮૫ લાખનું ખર્ચ-તેમાં ૮૪૧૩ લાખનું લશ્કરી ખર્ચ. હિંદી

રેલવેઓએ કરેલો કરોડોનો ગળવર નફો. સોનાની આયાત-નિકાસ મામે મુકાયેલો પ્રતિબંધ. મુંબઈ સરકારે તેલના લંડારો, પોલ્ટરવર્ક્સ ને પાવરસ્ટેશનોને રક્ષિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરેલ છે. કલકત્તામાં રેલ લાખના ખર્ચે ત્રણ હજાર નવા ફૂવાઓ ખોદાશે; ને હમેશના છ લાખ સિક્કા પાડવાની શક્તિ ધરાવતી નવી ટંકશાળ ગોઠવાશે. મુંબઈ અને પરાઓમા ખૂલનારી ૨૨૫૦ ચરખા-કલઓ. દિલ્હીમાં ભરાયેલી મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સિલ પાકીસ્તાનનો આગ્રહ દર્શાવે છે અને મી. ઝીણા એ ઉદ્દેશને અનુસરી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્યોને લાભો પરિપત્ર મોકલાવે છે પ્રાણ-કાકારે પોતાના રાજ્યમા દારૂ અને પશુવધની બંધી ફરમાવી છે; મુસ્લીમોએ પ્રાણ મામે પોકાર ઉઠાવતાં 'તપાસનો' પ્રબંધ. કલકત્તા અને મદુરામાં કેટલાક મુસ્લીમ ગુંડાઓએ ચલાવેલું તોફાન. જંગાળાના શિક્ષણમાં મુસ્લીમ સંસ્કૃતિએ આદરેલો ઝડપી પ્રવેશ. સિંધમાં અરાજકતા, પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું. મજીનગાહ આખરે મુસ્લીમોને સોંપાય છે 'ગક્કર-બેરેજ'ના પ્રદેશમા ત્રણ લાખ એકરના વિસ્તારમાં રતું વાવેતર થતું તે આશુ ગાલે વધારીને દર લાખ એકરનું કરવામાં આવ્યું છે ઈન્ફોરના મહારાજાએ રાજ્યાલિપેક્ષ-દિને ૨૫ લાખની ચડેલી વસવાત માફ કરી છે. રીસોન દિલ્હીએ માગે સ્થ દાખવે છે, લક્ષદ્વેશ પોતાનાં જ વ્યાપારી હિત વિચારે છે. બેરીન્ટર માવરકર કહે છે. 'કોર્મિસ ગાજરની તત્તૂડી છે; વાગશે ત્યાં સુધી વગાડીશું, નહિ વાગે ત્યારે ફરડી ખાઈશું'. [દિલ્હીમાં કાણુ ગાજરની તત્તૂડી નથી એજ એક મહા પ્રશ્ન છે.] ગુજરાતમાં માવડાએ એલેલી તાંડવશીલા.

પરદેશ—મી એમરીનું દિલ્હી મહાસભા પર પ્રદારો વર્ણવતું આખ્યાન. સિયામ ઉપર જમતું જતપાનનું પ્રસ્તુત્વ અંગ્રેજો અને અમેરિકનો સિયામમાંથી વિદાય લે છે. સિયામ અને ફ્રેન્ચ દિલ્હી ચીનના ઝગડામાં મંધ્યસ્થ અનેલા જતપાનની મક્કમ વશણુ; 'રોજનીતિમા પચાવી પાડવાની વૃત્તિનો અગલ હમેશા એજ પ્રકારે થતો આવ્યો છે' જતપાનમા સખ્યાબંધ અમેલદારોની ફેગદલી. યુદ્ધ વિસ્તારવાને જતપાન એશી કરોડ પાઉંડ ખર્ચશે. સોંગાપોર, ભૂમખ ને ઝૉનંગસ વિસ્તારમા પથરાયેલી સુરજો. સોંગાપોરના બચાવનું બીડુ ઓસ્ટ્રેલિયા ઝડપે છે. અમેરિકા ૨૦૦ વિમાનો સોંગાપોર મોકલાવે છે. અમેરિકન પ્રતિનિધિ સભાએ સરસુણ અંગે દોઢ અમજ ડોલરનું બીલ પગાર કર્યું છે. અમેરિકામાં પ્લિન્ટને ગલ્લ કરવા અંગેના 'ધીરાણુ અને પટાખીલ'ને સેનેટની મજૂરી ફ્રેન્ચ પ્રધાનમંડળમા ફેરફાર, તૂર્કી સાથે બિન-આક્રમણના કરાર કરી બલ્ગેરિયા જર્મની-ઇટલી-જતપાનના નિપટ્ટી લશ્કરી કરારમાં ભળે છે, તે જર્મની બલ્ગેરિયાનો કમળે લઇ ગ્રીસ મામે આગળ વધે છે. બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી એન્યની ઇડન ને સેનાપતિ ચર જહોન ડીલે મીસર અને તૂર્કીની મુલાકાતે. હોટલર, મુસોલિની અને ચર્ચોલનાં સ્વસ્વંપક્ષને ઉત્તેજક બાપણો. હોટલર નવા વખત-ચુદ્ધતી ધમકી આપે છે. ઇટલી અમેરિકાને ઇટલીમાના એલચીખાતા હકાવી લેવાની સૂચના કરે છે ને પ્લિન્ટન પહોચવા મથતી કેઈ પશુ નૌકાને ફૂગાડવાની ધમકી આપે છે. આફ્રિકામા પરાગ્રિત બનનાર ઇટાલિયન સેનાપતિ માર્શલ ગ્રેગીયાનો રોમમા નજરકેદ આફ્રિકામા અંગ્રેજોને ટેરેટ મળેલો વિજય. બેન ગાગ્રી અને મોગાડીયુ મમા મહત્ત્વનાં ઇટાલિયન કેન્દ્રોનું પતન જર્મન લશ્કર આફ્રિકામા ચીતરે છે. મુસોલિની-ક્રીકો મુલાકાત ને સ્પેનીશ આતંગવિષયક પ્રસંગે કરેલો મહત્ત્વ છ કરોડ પાઉંડનું બીલ મુસોલિની ક્રીકો સમક્ષ ધરે છે સ્પેનમા બાજર, આગ, ગ્રીસમા ધરતીકંપ, ડાન્યુબમા પૂર ને ઇંગ્લાંડમાં બરફનો ભયાનક વરસાદ સ્પેનના આજ રાત્રી ઓલ્ડેન્ઝોનું અવસાન.

सुधासु

३ - २५ ३

१ अंक ३१

श्रीमन्मन् १६६०

११५६

निबुधनद्वारा चरित्ररथ शाह

पत्री

श्रीमन्मन् अमुलन सेंधवी

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પણ લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પણ મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવાં દરેક પ્રકરનાં પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે શુક્રપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ ચવાધી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધી લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યાર પછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦]માં ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

જેમનાં લવાજમ ડિસેમ્બરના અંત સુધીમાં મળી જશે એવા જૂના-નવા રજીસ્ટર્ડ ગ્રાહકોને, લવાજમ પહોંચતી મુદત સુધી, સચિદાન્ત કું. ને ત્યાંથી ખરીદાતાં તેમનાં ચરમા પર પાંચ ટકાનું વળાતર આપવામાં આવશે.

સુવાસના કેટલાક ગ્રાહકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, સાત મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે ગ્રાહકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ અંક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી આજ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૧-૧૫-૦ મોકલાવી આપી ના લેજો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યભંડાર, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી, ” ” ” ”

એન. એમ. ઠક્કર, ” ” ” ”

મહાદેવ રામચન્દ્ર જોગુટે, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ

ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, ” ” ” ”

શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ, દોશીવાડાની પોળને નાકે, ” ” ” ”

શેઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ, શુકસેવક, રાજકોટ

છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી હિંદી કુટુંબોને સંરક્ષણ આપનારી

વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા લીમા કંપનીની

“હાઉસીંગ સ્કીમ”ની યોજના

પોલીસી-હોલ્ડરોના હિત માટે નવું સાહસ

એન્જ-સી માટે

લખો યા મળો

કેલકર એન્ડ કો.

વડોદરા સંસ્થાના ચીફ એજન્ટસ

ન્યુ ટાઉન રોડ, વડોદરા.

મેસર્સ એન્ડે ગ્લાસ વર્કસના, એન્ડર સીલ્વરના, તેમજ પ્રભાકર કાચમાલના અને ઓધ સોપ વર્કસના સોલ એજન્ટસ.

આ એકારીના જમાનામાં ઉદ્યોગ એ પારસમણિ છે.

એક વર્ષનો પરિતપૂર્વક શિવજીકામ (ટેલર)ને કાપકામ (કટર) શીખી લો; અને ઘેર ખેડાં તમે બી. એ. અને એમ. એ. કરતાં પણ વધુ કમાઈ શકશો.

એ શિક્ષણ મેળવવા માટેની એકજ આદર્શ સંસ્થા—

ન્યાં લંડન ડીપ્લોમા ડોર્સ પણ શીખવાય છે. તે શી પણ ન્યાં તદ્દન માફકસર છે.

મોડર્ન ટેલર એન્ડ કટર ઈન્સ્ટીટ્યુટ

[પ્રોપ્રાયટર—એ. ડી. સુરતી ડી. એમ. (લંડન)]

કે. હુમાયુન મેન્શન, ટાઉન પાસે, વડોદરા.

સોનું-ચાંદી ગમે છે તો ફરકને, પણ હમણાં જરા ભાવ નથી પોષાતો. પરંતુ એક માર્ગ છે—

ગમે તેં ધાતુ ઉપર સોનાનું, ચાંદીનું, ત્રાંખાનું કે નીકલનું હાઈકલાંસ ગીલેટ કરાવી લેવું.

ઇલેક્ટ્રીકસીટીથી એવું સુંદર ગીલેટીંગ કરનાર—

મોડર્ન ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટીંગ વર્ક્સ

પ્રો. વી. એમ. તલેગાંવકર

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક
વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકાસું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરાંગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના ખર્ચામાં, વર્ષ દરમિયાન દાકતરનાં બીજ મળે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે ખચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેનાં ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:-

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મુલુમુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા.

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખેસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, ખાંજળંગીત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે હવતને લગતાં દરેક વિષયોની સુદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી સંપદ દર અઠવાડિયે મુદ્દ પરિસ્થિતિ આબેહુલ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ સંપાદકશ્રીના દરિદ્રાશ્રમોના સચોટ છુટકો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ છુદ્ધિવર્ષક વ્યૂહ દરિદ્રાઈ વગર દાખલ થીએ સુદર ઈનામો મેળવી આપે છે.
- એના દોષોત્સવી અને ખોળ ખાસ અંકએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યના તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજુર થયેલું છે.

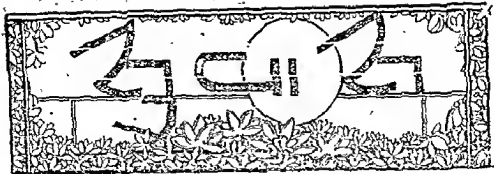
વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

• સિંધમાં, જહિર ખુખર માટે અન્નેડ સાધન •

નમુનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેજ લખો :

જેનેટો ન હોય તેવાં સ્થળોના ન્યુઝપેપર એજન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.

જેનેટર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ—કરાંચી.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનોજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભૂ ૧

દીસેમ્બર : ૧૯૪૦

૩૧/૧૨ [અંક ૭]

અહિંસા:

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

[ગતાંક ૫. ૨૭૫ થી આશુ]

વૃળી જમીન આપે એટલું આપણે લેઈ શકીએ છીએ ? ભૂમિના વાતસત્યની મર્યાદા શું આપણે જોઈ છે ? વિદ્યાનવિદો ના પાડે છે. આપણે કદપી ન શકીએ એટલો ખોરાક આપવા જમીન તૈયાર છે, માત્ર આપણને તે લેતાં હજી પૂરેપૂરું આવડ્યું નથી.

જનનવરોનો લડકું કરવામાં નહીં આવે તો તે વધી જશે એ કરથી માંસહાર આશુ રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી. ખોરાક અદ્યે જ કેટલાં પ્રાણીઓ ઉછેરવામાં આવે છે ? ખર્ચ જોતાં જનનવરોની સંખ્યા વધી જાય એવી જગતની રીતિત મનુષ્યે રહેવા દીધી નથી, અને મનુષ્યને હરકત ન કરે એટલું પ્રમાણ સાચવી રાખવા જનનવરો ખાસ કાળજી રાખે છે એ નિઃસંશય વાત છે.

કૃષિજન એ અહિંસાનો ત્રીજો અને પોષણના અંગનો આખરનો વિનયધ્વજ છે. સંસ્કૃતિ જેમજેમ પોતાની ભૂમિકાઓ બદલતી જાય છે, તેમતેમ તેને હિંસા કરવાનાં કારણો ઓછાં થતાં જાય છે. જંગલી અવસ્થામાં મનુષ્ય ઉપર સ્વર્ગતીય અહિંસાનો અંકુશ હતો; માણસનો ખોરાક માણસ ન હતો. આથી આગળ વધી ગોપ-ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરતાં જનનવરોની કેટલીક જાતો ખોરાકના સ્વરૂપમાંથી મુક્ત થઈ, અને છેવટે આ અહિંસાએ ધીમેધીમે મનુષ્યજાતને કૃષિજનતાનાં દ્વાર ખોલી બતાવી આપ્યું, કે ખોરાક માટે કતલખાનાંની દલે બિલકુલ જરૂર રહી નથી.

મનુષ્યજાતના પોષણ માટે કૃષિજનમાં આદલી બધી શક્યતાઓ હોવા છતાં જગત

હજી માંસાહારી મટયું નથી એ વાત અને જુલવી ન બેઠ્યો. હિંદુસ્તાનના થોડા ભાગ શિવાય આખી દુનિયામાં હજી માંસાહાર પ્રચલિત છે. પરંતુ આપણે એ પરિણામ આગળ આવી જોવા છીએ કે જ્યારે માંસાહાર એ જગતનો એક જ અને મુખ્ય આદાર મટી ગયો છે. વનસ્પતિઆદારે તેનું મુખ્યસ્થાન નષ્ટ કર્યું છે એટલું જ નહીં, પરંતુ આદાર તરીકે સ્વીકાર પામવા માટે માંસને વનસ્પતિની સંપૂર્ણ સહાય લેવી પડે છે: વનસ્પતિ-આદારના સ્વરૂપમાં સંતાવું પડે છે. વનસ્પતિ અને તેજનાની મદદ વગર માંસથી કોઈની યાજ્ઞમાં આવી શકતું નથી. આનો અર્થ એ જ કે માંસની મહત્તા ઘટી ગઈ છે. તેની જરૂરિયાત રહી નથી, અને માત્ર ટેવ કે શોખ તરીકે તે અસ્તિત્વ ભોગવે છે. અહિંસાનો આ વિજય નાનોમૂનો નથી.

વનસ્પતિમાં છવ અને લાગણી હોવા બદલની જગદીશ બોઝની સંભાવના અહિંસાના સિદ્ધાંતને નિર્બળ કરે છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. છવંતાં પ્રાણીઓનાં જન્મ, ઉછેર અને મરણની ક્રિયા કરતાં વનસ્પતિનાં જન્મ, મરણ અને ઉછેર-ક્રિયા જુદી રીતે થાય છે; છતાં બોઝની સંભાવના સિદ્ધ થઈ વનસ્પતિમાં પણ છવંત પ્રાણીઓ સરખી લાગણી હોવાની માન્યતા દૃઢ થશે, તો સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવા ઈચ્છતા જનસભાને પોતાનાં પોષણ માટે અલગત બીજા અહિંસાના માર્ગ બોળવા જ પડશે. એમાં અહિંસાએ ગભરાવાની જરૂર નથી, આ માર્ગમાં આ જ પણ પ્રયોગો નહીં યના હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.*

એક એવી મહાદલીલ કરવામાં આવે છે કે માંસાહાર વગર માનવી અશક્ત અને બીરુ બની જાય એમ છે. અને માંસાહાર અને અહિંસા વચ્ચેનો વિરોધ દેખીતો જ છે. પોષણનાં તરવો માંસમાં વધારે છે કે વનસ્પતિમાં એ વિષે નિષ્ણાંતોમાં મતભેદ છે. વનસ્પતિ વગર માંસ એટલું આદાર તરીકે લાગે જ આવી શકે છે એ જગતભરના પાક-શાસ્ત્રનો પુરાવો તો આપણી પાસે છે જ. ઉપરાંત માંસાહાર વગર અશક્ત અને બીરુપણું વધી ગયાનો પુરાવો તો મળે એમ છે જ નહીં. હિંદુસ્તાનના ગણ્યાગાંઠ્યા વર્ગો સિવાય માંસાહાર કોઈ સ્થળે નિષિદ્ધ ગણાયો નથી. આપણા રજપૂતો માંસાહારી હતા છતાં મુસ્લીમોથી દારી ગયા. માંસાહારી મુસ્લીમ શહેનશાહતને મરાઠાઓએ દબાવવાની નાખી. બ્રાહ્મણ પેશ્વાઓ તો માંસાહારી નહીં જ હોય, છતાં તેમણે હિંદનાં ભારેમાં ભારે યુદ્ધ એલાં. મુસ્લીમ અને મરાઠા એ બન્ને માંસાહારી પ્રજા પાસેથી ઇંગ્લેન્ડે હિંદનું રાજ્ય ખૂંચવી લીધું, એટલું જ નહીં, પશ્ચિમની માંસાહારી ડચ, પ્રોચીંગીઝ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાને દારાવી ઇંગ્લેન્ડે હિંદમાં સ્થાન મેળવ્યું. વિભજનશાહ સંબળન, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, હેમુ, સમરાશાહ, જંગલશાં ને ઘેલાશા સમા જૈન મંત્રીઓ કે લીલા અને અમરસિંહ સમા નાગરમંત્રીઓ. માંસાહારી ન છતાં તેમણે માંસાહારી દુશ્મનો સામે બેલેલાં વિજયી યુદ્ધોથી ઇતિહાસ સુપરિચિત છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા પ્રસંગે ઇંગ્લેન્ડે ભારે યર્ષ પડેલાં, ન્હાના સંહેજ, તાત્પર્યે અને લક્ષ્મીબાઈ એ ત્રણે બ્રાહ્મણો હતાં, અને સુરત બ્રાહ્મણ તરીકે માંસાહાર નહીં જ કરતાં હોય એમ આપણે માની લેઈશું. માંસાહારી પ્રજાઓના ઇતિહાસ કાંઈ સતત જનલેન કારકિર્દીના દોતક નથી જ. માંસાહારી ચીનાઓને જાપાનીઓ પૂરતી રાદ પડાવે છે. એજ પ્રમાણે ફ્રાન્સ જેવી પ્રજાને જર્મનીએ હિંદુવાવી પાડી એમાં વધારે ઓછા માંસાહારનું કારણ કોઈએ હજી આપ્યું નથી.

* જૈનોના ઉત્કૃષ્ટ છવનનિયમોમાં સદૃષ (સીલી) વનસ્પતિના આદાર. સામે બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ વર્ણની પ્રતિબંધ, મૂકાયેલો છે.

માંસાહાર એને વનસ્પતિના આહાર એ એ વચ્ચે એવી કંદી શાસ્ત્રીય તુલના કરવામાં આવી નથી કે જેથી એક ઉપર બીજો આહાર સરસાઈ ભાંગવવા પાત્ર બની ગયો. વ્યક્તિગત કે પ્રેમકીય ઇતિહાસમાં ખોરાકના તત્વ ઉપર ભાર મૂકી કોઈએ એવી શોધ કરી નથી કે માંસાહારી પ્રાણ એ આહારને જ કારણે વધારે સ્વ કે સાંકેતિક બની હોય. માંસાહારની પાછળ રહેલી ભાવના માંસાહારીને જોરદાર, મૃત્યુને ન ગણુકારે એવો અને ભયરેહિત બનાવી દે છે એમ પણ કેટલાકની માન્યતા છે. ખોરાકમાં આવતાં પશુપક્ષીને મારવામાં કશી બહાદુરી વિકાસ પામતી હોય એમ લાગતું નથી. સરળતાથી પક્ષાંતો-ખંધાંતો છડાં ફાડવામાં, બતક મરંદી ચૂંચવામાં કે ઘેટાં-બકરાં કે મરેલાં માછલાં ખાવામાં સાહેસ કે શૌરતા પાંક ખાસ આવડી જતા હોય એમ માનવું એ વધારે પડતું લાગે છે. વળી એ કાર્ય માંસાહારીએ કરતા નથી; ખાટકીએ, કસાઈએ તથા બંજરંચીએ ધંધા તરીકે બહાદુરીના તલપૂર પણ લાંબ વગર એ કાર્ય કરે છે. અને બહાદુરી હોય તોપણ તે મારનારમાં હોય; માત્ર જમનારમાં તે નજી આવે. મારે કોઈ અને બહાદુરી બીજામાં એવે એમ બન્યું કદી બાળ્યું નથી.

માંસાહારમાં જ એવો ગુણ છે કે તેથી માણસ આંખોઆંખ બહાદુર બની ગયો એમ પણ કોઈ કોઈની બમણું હોય છે. ખોરાકનાં વિવિધ ગુણ હોય છે એમાં શક નહો. પરંતુ મૃત્યુપ્રદાર ખંભતી પશુનાં દેહમાં લાગતો ઝટકો તેના આખા દેહમાં લાવતું એક વિષ ફેલાવે છે એમ કહેતા વિરૂદ્ધ પક્ષની વાત પુરવાર ન થઈ હોય તોપણ ઉમ્ર અને તામસ માનસ વિકસાવતો માંસાહાર કયા ગુણથી શૌર્ય વધારે છે એ પણ સમજમાં આવતું નથી. ઉમ્રતા અને તામસ સ્વભાવ એ બહાદુરીના વિરોધી અંશ છે. રાગીષ્ટ દેહ, બળિયેલ સ્વભાવ, અને ઇર્ષાભરી વૃત્તિમાંથી એ ઉમ્રતા અને તામસ મન વિકસી રહે છે. જંગલને માનવતા તરફ વળતું હોય તો એવા માનસને ફરવી વધારે ઉદાર, કુમંજુ, સંસ્કારભર્યું અને શાંત બનાવવું પડશે. માંસાહાર તામસ વિકસાવતો હોય તો તેને છોડવો જ જોઈએ. એ આહારમાં કરી જ બહાદુરી નથી એ તો આપણે સહજ વિચાર કરતાં સમજી શકીએ એમ છે.

ખનાઈ યો જેવો બહાદુર સાંસ્કૃતિક બળવાખોર બીજો જડવો મુરકલ છે. એ વનસ્પતિ આહારી છે. હીટલર કે મુસોલિનીની શુદ્ધશક્તિ વિષે બાગ્યેજ એ મત હોય. એ માંસાહાર કરતા જ નથી. આખી ધિટીશ સસ્તનતની રહામે એકલે હાથે ઝૂઝવાની સતત તૈયારી બતાવી રહેલા ગાંધીજીનું શૌર્ય કોઈપણ મહારથોને સરમાવે એવું છે. એ ગાંધીજી માંસાહારી નથી એ તો આખું જંગમ ગણે છે. આમ એટલું તો જોઈ શકાય કે માંસાહાર બહાદુરી માટે આવશ્યક છે એ ક્યનને ઇતિહાસ, સાહ્ય અને નિત્ય વ્યવહારનો જરાયે ટેકો નથી. આમ ખોરાક માટે હિંસાની જરૂર નથી એ એક વાત, અને હિંસામય ખોરાક વગર શૌર્ય ઘટતું ચાલે એ માન્યતા બમણું જ માન છે એ બીજી વાત. પોપણની બાબતમાં હિંસા હવે અનાવશ્યક બની ગઈ છે. આપણી જૂની જંગલો અદ્યતન અવસ્થાની દેવનો એ માત્ર એક બચુકારો છે.

પોપણના કમમાં અહિંસાનું કયું સ્થાન છે, તે આપણે જોયું. પ્રગતિનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે જેમ સંસ્કૃતિમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ હિંસાની જરૂરિયાત ઓછી થતી ગય છે. અત્યારે ખોરાક ઓછો છે, એ જૂમ નથી. પરંતુ ખોરાક સર્વને મળતો નથી એ જૂમ છે. હિંસાનો માર્ગ તો આપણે વટાવી બાળુ ઉપર મૂક્યો છે.

વસ્તુઓની કિંમત અન્ય વસ્તુઓથી અંકતી (Barter System) બ્યારથી બંધ પડી, અને ચલણી નાણું (legal tender) એ બ્યારથી વ્યવહાર અને વેપારમાં મધ્યસ્થિ

તરીકે મનાયું, ત્યારથી લંડોનવાદ (capitalism) શરૂ થઈ ચૂક્યો. વર્તમાન જગત કૃષિ ભૂમિકામાંથી ઔદ્યોગિક ભૂમિકા (Industrialism) ઉપર આવતાં આ લંડોનવાદે દૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખોરાક માટે નહીં પરંતુ ખોરાકનાં સાધનો મેળવવા માટે આજ આપણે પ્રયત્નશીલ થવું પડે છે. ખોરાક પૂરતો છે. કામની વહેંચણીને અંગે તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્પન્ન કંઈ જ જાણ છે, પરંતુ તે સર્વને મળતો નથી. ગરીબો અંગમહેનતથી ખોરાક ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તે ખોરાક તેમને માટે પણ રહી શકતો નથી. ધનવાન વેપારીઓનું ધન એ ખોરાકને લોહચુંબકની માફક આકર્ષે લે છે. ગરીબો ભૂખે મરે છે, અને ધનવાનો વગર જરૂરનો વ્યય કરે છે. પોપણુ માટેના આપણા પ્રયત્નોએ આ સદીમાં જીવું સ્વરૂપ લીધું છે. ખોરાક માટે હવે હિંસાની જરૂર રહી નથી; આપણા અઘડા હવે ખોરાકની વહેંચણી વધારે ન્યાયસર થાય એ માટે આદે છે. આ પ્રશ્ન હિંસાથી નિરાળો છે.

[૨]

પોપણુના મહત્ત્વાર્થમાં અહિંસાનું કયું સ્થાન છે તે આપણે જોઈએ. હવે રક્ષણની દૃષ્ટિથી આપણે અહિંસાના ક્રમને નિહાળીએ.

રક્ષણમાં પણ પોપણુના સરખો જ ક્રમશઃ હિંસાને ત્યાગ અને અહિંસાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સ્થાપના નજરે પડે છે એટલું જ નહિ, વિકાસક્રમની જાણે એક ચોખ્ખી શત, ચોખ્ખો ચીલો દેખાઈ આવે છે: માનવજાત જેમ આગળ વધે તેમ હિંસાને છોડે. શાસનતંત્રો અને રાજસત્તાના ઊંડા ઇતિહાસમાં ન જીતરતાં આપણે એટલું જ સ્વીકારીને ચાલીશું કે વ્યક્તિ અને સમાજની રક્ષણભાવનામાંથી વિવિધ શાસનતંત્રો ઉદ્ભવે છે. માનવીએ સામાજિક જીવન ગાળવું હોય તો નિયમગ્રહિતા સ્વીકારવી જ પડે. નિયમ ધડવા, નિયમનો અમલ કરવો અને નિયમનો લંગ કરનારને નિયમમાં લાવવો આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર સમાજ અને રાજશાસનની રચના થાય છે—પછી એ રાજશાસનનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનું હોય. માનવીનું રક્ષણ આ શાસનદ્વારા થાય છે એવી ભાવના શાસનને બાધે છે અને જીવંત રાખે છે. જે શાસનમાં રક્ષણ પ્રત્યે અઘડા ધટે તે શાસનને ખલ્લો જ છૂટકો. શાસનક્રમના વિકાસને આપણે ઉપરછલી દૃષ્ટિથી નિહાળીશું તો તત્કાળ આપણને દેખાશે કે એ વિકાસ હિંસાના ક્રમશઃ વર્જન ઉપર જ આધાર રાખી રહ્યો છે.

વિકાસક્રમની એક એવી કલ્પના છે કે મનુષ્ય પ્રથમ એકલો ભટકતો. એકલો ભટકતો પુરુષ અને એકલી ભટકતી સ્ત્રી—બંનેને કુદરતે ભેગા કર્યા ને કૌટુંબિક જીવનની શરૂઆત થઈ. એકાકી જીવનમાંથી કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રવેશ પામતા બંનેમાં માનવીએ પોતાની હિંસક વૃત્તિ મર્યાદિત કરી, કુટુંબ પૂરતા નિયમો તેણે સ્વીકાર્યા અને તે પ્રમાણમાં માનવી સંસ્કાર પામ્યો. પોતાના રક્ષણ માટે, પોતાના લાભ માટે અને પોતાના સ્વાર્થ માટે હિંસા કરવી જ પડે એ ખ્યાલ તેણે કુટુંબના સ્વીકાર સાથે જ દૂર કર્યો; પોતાની સ્ત્રી માટે, પોતાના બાલકો માટે તેણે બહુ ઝીણી અને કુમળી લાગણીઓ અનુભવવા માંડી, અને એ લાગણીઓને પ્રભાવે સ્વરક્ષણ સિવાય બીજા કાંઈ ન સમજતો માનવી પત્નીના રક્ષણની, બાલકના રક્ષણની, કુટુંબના રક્ષણની જવાબદારી સ્વપ્રેરણાથી ઉઠાવતો થયો. તેનું સ્વત્વ વિસ્તાર પામ્યું અને પોતાના અંગથી—પોતાની જાતથી આગળ વધી આખા કુટુંબ ઉપર છવાયું. હિંસાને કુટુંબમાંથી દેશવેરો મળ્યા. રસવૃત્તિ, પ્રેમશૈલ્ય અને વાતસલ્યની અમૂલ્ય લાગણીઓ આપણને આ કુટુંબ ભૂમિકામાંથી પ્રાપ્ત થઈ. હિંસાને માનવીએ પ્રાથમિક જીવનમાં મર્યાદિત

કરી એટલે એને કુટુંબ મળ્યું. કુટુંબે વિકસાવેલી લાગણીઓ માનવસંસ્કૃતિનું મ્હોટામાં મ્હોટું ધન છે. આજ કુટુંબને ન ઇચ્છતી-કુટુંબમાં ફેરફાર સચવતી વૃત્તિઓ પણ એ ધનને ખોવા માટે જરાય તૈયાર નથી. રસવૃત્તિ, પ્રેમસૌર્ય (Chivalry) અને વાતસલ્ય તો જીવંત રહેવાં જ જોઈએ, અને એ જીવંત રહેતાં નથી એવી દલીલ સચવાતા ફેરફારો પાછળ રહેલી હોય છે એ બતાવી આપે છે કે એકલ જીવનમાં સ્વીકારાતી હિંસામાંથી કૌટુંબિક જીવનની મર્યાદામાં જતાં હિંસાની પણ થણી મ્હોટી રૂઠાવટ થઈ ચૂકી છે.

એ હિંસા ચાલુ રહી હોત, પુરુષ અને સ્ત્રી એકબીજાને દુશ્મન લેખતાં હોત-પરસ્પર હિંસાને પાત્ર ગણ્યાં હોત અને બાલકોને બાવિ શત્રુ માન્યાં હોત-બાલકોનો સંભવ આવી દુશ્મન બાવનામાં પણ સ્વીકારીએ-તો આજ જનસમાજનું અસ્તિત્વ જ હોત કે કેમ એ શંકાનો વિષય છે.

આ ચીલો આગળ વધતો જાય છે એટલું જ નહીં, એ વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે વિસ્તૃત બનતો જાય છે. કુટુંબના સ્વીકારમાં જ આખા જોતનો સ્વીકાર બીજરૂપે રહેલો છે જ. કુટુંબમાંથી જોતની બાવના વિકાસ પામી સ્પષ્ટ બને એ અરસામાં હિંસાનું બીજું વર્જન માનવજાતે સાધવું પડે છે.

રૂપની આંધી

(પૃથ્વી-સોનેટ)

‘હિમદૂત’

સદા સિતિજપે ઝીણી દગ હું ફેંકી વિચારતો,
ન નતન નિહાળીને ચ રવિ-પરનીનું રાચતો.
ઉધા મલકતી સદા પ્રીતમ—વાટ જોતી રહી;
તમિસ્ર અવમાનતી વિજય-દષ્ટિ ફેંકી રહી.
તદા કવિજનો તણી હૃદય-હિમિ નાચત, ને
વિશાળ જગ ભગતું, પીતું નવીન સૌન્દર્યને;
છતાં નવ હથું હું કાં ? નયન અશ્રુપૂર્ણ રહે !
મને જગત માનીને અણુધ, આણું ત્યારે હસે !
અરે ! નવ નિહાળતો મનુજ જ્ઞાન ભૂદયે ઉરે:
ત્યહાં પૃથિવી—કાંઠે રુદન રાત્રિનું ગાજતું !
પદાન્વિત નિશા રહે પણ ન અર્ધચંદ્ર ભુજે !
શું મુઘ્ધ થઈ પેળવું રૂપ ગમે અતિ કૂર આ !
હશે રૂપની આંધી શેં પ્રળય આટલી ઓ પ્રલો ?
થતાં વિલીન જે મહીં દુઃખલયી મહા કેન્દ્રનો,

હીટલર અને નારી

ચીમનલાલ સંઘવી

મંતાન, પાકચૂદ, ધર્મ, કલા સ્ત્રીકારી,
પામીસા તું પુરુષદેવ—સુભાગ્ય નારી;
ધંધા, બદિર્જમણ, નોકરી છોડ, તારું
કર્તવ્યધામ ગૃહમંદિર બહેન ! ચાર.*

હીટલર

‘જાગત પ્રગતિ સાધી રહું છે, અને તેમાં સ્ત્રી પુરુષ-સમોવડી બની રહી છે !’—
એવા વાણીવિહાર દિદમાં આજે સદગ્ર થઇ પડ્યા છે. તે પ્રસંગે વિજયની પરંપરાઓથી
આધુનિક જગતને ચમકાવી મૂકનાર એક રાષ્ટ્રે તે તેના સ્વામીએ નારીવર્ગને કયા માંગે
દારીને એ સિદ્ધિ મેળવી છે તે જાણવું યોગ્ય થર્મ પડ્યો.

પ્રકૃતિથી હીટલર શરમાળ છે તેનામાં પુરુષનરત્વનાં મુખ્ય લક્ષણો—કઠોરતા કે સ્ત્રી-
આકર્ષણ નથી; સ્ત્રીતરત્વની સુકુમારતા નથી. અનેક પ્રમંગે તેને દાનવ બનવું પડ્યું છે પણ
કહેવાય છે કે તેના સમયે તેની આંખોમાંથી પુરુષને અણુજાજતાં આંસુ જ નહીં વર્ષા છે;
નાનપણથી માંડી તેના સરનશીનપદ સુધીમાં અનેક સ્ત્રીઓએ તેને મોહમાં આંછ નાંખવા
પ્રયાસો કર્યા છે, છતાં તે તેમનાથી દૂર જ જાય છે; માંસ, મદિરા, મત્સ્ય તે મૈથુન
એ ચાર મકારે તેના જીવનને સ્પર્શ પણ નથી કર્યો. પરિણામે જર્મનીમાં તેને સ્ત્રી-પુરુષ
બંને તરવાથી પર અને અર્ધદેવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રીઓ સંબંધમાં તે જે
કંઈ કહે છે તેને પુરુષના વચન તરીકે નહિ પણ, દિદમાં અગાઉ ઋષિવરોનાં વચન સ્વીકારી
લેવાતાં તેમ, ઈશ્વરી આદેશ તરીકે સ્વીકારી લેવાય છે. આધુનિક સંસ્કૃતિની જાળમાં ફસાયેલી
સ્ત્રીને તે તેના પવિત્રમાર્ગે ઝડપથી પાછા વળવાનો આદેશ આપી શકે છે, અને વધુમાં વધુ
શિક્ષિત એવી વીસમી સદીની જર્મન વનિતાઓ તેના એ આદેશને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી લે
છે તે તેના એ કહેવાતા દૈવતને આભારી છે.

ન્યુરેમ્બર્ગમાં હીટલરનો સંદેશો સાંભળવાને સમસ્ત જર્મનીમાંથી સ્ત્રી-પ્રતિનિધિઓ
તરીકે આવેલી લાખખો વિદુષી સનારીઓ સમક્ષ બોલતાં તેણે કહેલું કે, ‘હું તમને વિવાહીકામાં

* હીટલરે નારીની ફરજો અને તેનાં કર્તવ્યક્ષેત્ર તરીકે, આધુનિક જર્મનીના પ્રણ કકાર
[Kinder-Kirche-Kuche; સંતાન, મંદિર, ચૂલો] ને અનુસરી, ચૂલો, વાસીફ, મંદિર,
ને જાલજીર જણાવેલ છે. તેનો અર્થેજ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે થયો છે—

‘Take hold of kettle, broom and pan
Than you'll surely get a man !’
and ‘Shop and office leave alone,
Your true life-work lies at home.’

* We can always get Adolf to weep. Goering

કે વ્યાસપીઠ પર જોવા નથી પડ્યો. મારે તમને નિપુણ રસાયણો, કાળજીભરી માતાઓ ને પતિને સંતોષતી સુંદરીઓ બનાવવી છે.”

શ્રીઓ જન્મતીતી ઉત્તતિમાં શી ભોગ આપી શકે એવા પ્રશ્નો ઉત્તરમાં તેણે કહેલું. ‘શ્રી સંતાનને જન્મ આપતી વખતે માતૃભૂમિ માટે એવા ભોગ આપે છે, જેવા પુરુષ સમરક્ષેત્ર પર માર્યા મૂકતા આવે છે.’

‘એક પ્રગતિશીલ શ્રીએ તેને પૂછ્યું. ‘જન્મન શ્રીઓને માટે તમે શું કહ્યું છે? તે તો શાંતિથી બોલ્યો, “મારા નવા સૈન્યમાંથી તમને એવા લાખો નરવીરો મળશે, જે તમારાં બાંધિ સંતાનોનું જંગલભરમાં અપ્રતિમ એવું પિતૃપદ સંભાળશે.’

શ્રીઓને રાજકારણમાંથી દૂર કરવાને માટે શ્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદી દેશોમાં તેનાં પર દીકાઓ થતાં તેણે કહેલું, “રાજકારણ અને જાહેરજીવન—એ બંને છે કે એમાંથી શ્રીઓને મેં દૂર રાખી છે. પણ કઠોર પુરુષને માટે પણ એ બંને આકરી કસોટીનાં સ્થળ છે. ત્યાં સુકુમાર શ્રીઓને પ્રવેશવાની શી જરૂર છે?”

શ્રી-સ્વભાવનો તે અચ્છો પરીક્ષક મનાય છે. તે કહે છે કે, “જળતી અપેક્ષા રાખતી બાવનાવશ શ્રી નખળા પુરુષ ઉપર સરખેરી કરવા કરતાં બળવાન પુરુષને તાંબે રહેલું વધારે પસંદ કરે છે.”—ઈતિહાસ આ માન્યતાને ટેકા આપી શકે એમ છે એટલું જ નહિ, પણ તાજેતરમાં હોઝીવુડની નટીઓના, તેમને કેવો પતિ પસંદ છે તે સંબંધમાં મન લેવામાં આવતાં, મોટાભાગનાં મત ‘વીર પુરુષ’ને જ ફાળે ગયેલાં.

શ્રી અને પુરુષને તે, મોતી અને દોરાની જેમ, હાથો અને ફૂળાની જેમ, તેલ અને દીવેટની જેમ પરસ્પરનાં પૂરક માને છે. શ્રીના પુરુષ સમાન બનવાના પ્રયાસને તે કુસમતા કોટા બનવાના પ્રયાસ સમાન લેખે છે. અને તેમાં તે સ્ત્રીત્વનું, પુરુષત્વનું ને, કુદરતનું અપમાન ગણે છે, તે માને છે કે પુરુષને પોતાની ફરજોથી મ્યુત બનતો, અદકાવવાને, અસમર્થ નીવડેલી સત્તાઓ જ શ્રીને પુરુષના બવાનક માર્ગે જવા દઈ શકે, જન્મતીમાં એમ ન બને તે માટે તેણે કેટલાક શ્રી-સંરક્ષક ધારાઓ પડ્યા છે ને એ ધારાઓના ત્વરિત અમલ માટે તેને તેણે ‘કુટુંબસંરક્ષણના ફાળદારી કાપડા’નું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

એ કાપડાની રૂએ-સમિપચેદ પર નૈતિક પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે ને તે કાર્યને અગોચર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પુરુષને પોતાની મિલકત પોતાનાં સ્ત્રી-સંતાન સિવાય બીજાને આપવાનો અધિકાર નથી. ગર્ભિણી શ્રીઓ પાસે કામ કરાવે એવાં કારખાતાંઓના માલિકોને સખત સજા કરવામાં આવે છે. લગ્નપ્રસંગે કે સંતાનસંખ્યા ‘કુટુંબ’ને ભારરૂપ ન થઈ પડે તે માટે રાજ્ય તરફથી આર્થિક રાહત આપવામાં આવે છે. ગર્ભિણી શ્રી કે શ્રીના માતૃપદ સંબંધમાં શબ્દથી, કે સંકેતથી પણ મરકરી કે અપમાન કરનારને, સજા કરવામાં આવે છે. સંતાનનિવસનની વાત ઉચ્ચારનાર પણ સખત સજાને પાત્ર થાય છે.

મુખના આરોગ્યને માટે તે સ્ત્રીની સ્વચ્છતા પર ખૂબ જ ભાર મૂકે છે. શ્રી-સંસ્થાઓ કે શ્રીઓનું શ્રમજીવન—બંનેને તેણે એકદમ કમી કરી નાંખ્યાં છે. છતાં, અનિવાર્ય કારણે એમાંથી જે કંઈ બાકી રહ્યું હોય, અને કમી કમી અદસ્ય બનતું હોય, ત્યાં પણ શ્રીઓની દેખરેખ શ્રીઓને, દરતક રાખવાનો તેણે આદેશ કર્યો છે. ખેતરોમાં કામ કરતી શ્રીઓ ખુલ્લી બરાકામાં નહિ પણ ખેડોના કુટુંબમાં ગોઠવાઈ તેમની ગૃહિણીઓની સાથે રહે. એ માટે તેણે પ્રયત્ન કરેલ છે ને તેની શ્રીઓને શાંતિ મળે ને તેમનામાં સ્વાસ્થ્ય, કલા અને કૌવત વિકસે તે માટે પણ તેણે સુંદર યોજનાઓ અને કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકેલ છે.

ગઢેરજીવન, રાજકારણ ને કચેરીઓમાં અટવાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને તેણે પાછી ગૃહ-મંદિરોમાં મોકલાવી દીધી છે. જર્મનીના સરકારી દફતરે આજે એક જ કાર્યકર્તાનું નામ નગરે ચડે છે અને તે સ્ત્રી તે આગાહીની શીઘ્રચરિત્ર લેની રીફ્રેશ્નલ. જર્મન શીઘ્ર-ઉદ્યોગમાં નીતિના આદર્શ જળવાઈ રહે તે જોવાને તેને એક અપવાદ તરીકે ગૃહિણીપદેથી સુક્તિ આપવામાં આવી છે. અને ખીજી સુક્તિ તેવી યુવતીઓને આપવામાં આવે છે કે જેમની સેવાઓ ગમત્સી ખાતાને જરૂરી હોય.

નારી મંથનમાં પોતાનું આ આર્ષદર્શન હીટલરે સરમુખત્યાર જનીને નથી કેળવ્યું. બાલકવયથી જ તે નારીને એ દષ્ટિએ જોતો આવ્યો છે. કુમારવયે તેનાં પ્રવચનોમાં તે વારંવાર કહેતો કે, “સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું, પણ તેમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપગયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.” તેના સદ્ભાગ્યે નારી સંથંધમાં તેના આ દષ્ટિબિન્દુને ઝીલી લેનાર જ નહિ પણ પોતે પણ એવાં જ દષ્ટિબિન્દુઓ ધરાવનાર તેજસ્વી સાથીઓ પણ તેને મળી ગયા છે. રાષ્ટ્રનર્મજી નારી સંથંધમાં, મનુની જેમ, ‘સંરક્ષણ, પવિત્રતા ને પૂજન’નો આદર્શ ધરાવે છે. આરોગ્યખાતાનો પ્રધાન ડૉ. ફ્રીક સ્ત્રીની પવિત્રતાને રાખીને પ્રથમ ધર્મ લેખે છે. ને ડેપ્યુટી ચાન્સેલર હર હેસના શબ્દોમાં ‘ધરરખ્યુ, પ્રેમાળ ને સંતાનની માતા’ એ જર્મન સ્ત્રીનો આદર્શ છે.

આરોગ્ય ગણતરીએ સ્ત્રીની પવિત્રતા જોટલી જરૂરી છે એટલી જ હદે પ્રગટાદિ, કુટુંબોની સુખાકારી ને ભાવિ પ્રજાના વિકાસની ગણતરીએ સ્ત્રીઓ, કુટિલતાથી બરેલાં રાજકારણ, નોકરી કે ગઢેર જીવનમાંથી શાંતિ મેળવી, ગૃહિણીધર્મ સાચવે, સુન્દરતાને ખીલવે અને સંસ્કાર વિકાસે એ પણ જરૂરી છે. ને પરિણામે, પોતાની પ્રજાને એક સૈકામાં સાત કરોડમાંથી પચીસ કરોડની સખ્યાએ પહોંચાડવા ઝંખતો ને ભાવિ પ્રજાને સંસ્કારી, શિસ્તબદ્ધ, સચકત ને પ્રેમાળ બનાવવાની બાબના સેવકો હીટલર જર્મન નારીને આજે પવિત્ર, પ્રેમાળ, ધરખ્યુ, સંતાનશીલ ને સુન્દર બનાવતો આદેશ આપી રહ્યો છે.

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના મધુર શબ્દ નીચે નારીને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માગતા પુરુષો ઘણી વખતે સ્ત્રી મંથનમાં ઉપરોક્ત આદર્શો સેવનારને સ્વાર્થો પુરુષો કે સ્ત્રી-સુખના વિરોધીઓ તરીકે ઓળખાવી મનુના ‘યદ્ય નાર્યસ્તુ વૃજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા’ વાક્યને આગળ ધરે છે. પણ તેઓ જૂલી ગાય છે કે પૂજનનો અર્થ નારીને પુરુષના જેવી બનાવી તેને જગતની ઠાકરે ચડાવવાનો નથી.

મંદિરમાં મૂર્તિના આપણે પૂજન કરીએ છીએ, પણ તે મૂર્તિ સુવર્ણની હોઈ તેના ચોરાઈ જવાની બીકે, તેને આપણે જેમ ગઢેર માર્ગ પર નથી મૂકી શકતા તેમ કુદરતના એક પવિત્ર સત્ત્વ તરીકે આપણે નારીપૂજન કરી શકીએ પણ તેના સૌન્દર્યને, તેની સુકુમારતાને ને તેની પવિત્રતાને જગતની લુટના વિષય બનાવવાનો આપણને કોઈ અધિકાર નથી. પ્રજાનાં આરોગ્ય, શક્તિ, સુદરતા, ને સંસ્કાર સ્ત્રીની પવિત્રતા અને મંતાન-ઉછેરની ફરજ પ્રત્યેની તેની એકતાનતાને આભારી છે તેની આડે આવનાર કે સતાનો પાસેથી તેમની માતાના મતત સહવાસનું સુખ મૂટવી લેનાર પુરુષો પ્રજાના ને પ્રજાના દ્રોહી છે સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ જાળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા પુરુષ જ સ્ત્રીને પુરુષના કઠોર માર્ગે વાળી શકે, એવા પુરુષો સ્ત્રીની એક પણ કુદરતી ફરજ પોતાને માથે ઓઢવા સિવાય પોતાની ફરજે સ્ત્રીને માથે લાદી રહ્યા છે.

‘પ્રહરી !’

‘શું છે ?’

‘કેટલા વાગ્યા છે ?’

‘ત્રીસ ઘટિકા થઇ છે !’

‘શું સૂચિત થઈ ગયો ?’

‘હા.’

‘હાય ભગવન, કેવા ભયંકર અંધકારમાં હું પડ્યો છું. દિવસનાં દર્શન નથી થતાં અને પ્રાતઃકાળની સૂચના પણ નથી મળતી. પ્રહરી, શું આનો અંત નથી ?’

એક કંઈશ હાસ્ય કરીને પ્રહરી બોલ્યો, ‘અંત ! કેમ નહીં ! મૃત્યુ એનો અંત અવશ્ય આણશે !’

પ્રહરીએ પુનઃ કંઈશ હાસ્ય કીધું. બંદીએ ધૂણાથી મુખ ફેરવી લીધું. કાળકાટકીના ગહન અંધકારમાં એક દુર્લ્ભ દીપક એક ખૂણામાં અંધકારની સાથે ખાથ બીડતો નજરે પડતો હતો. એક તરફ એક કામળ અને પાણીનું એક બેંકું હતું. કાંસાની એક યાળા પ્રહરીના બોજન માટે પડેલી દૃષ્ટિગત થતી હતી. ચોરડીને એકજ દ્વાર હતું અને તે લોખંડનાં મળખૂત ખાદ્યોનો વડે બંધ હતું. તે ખાદ્યોમાં એક છિદ્ર હતું જેમાંથી બંદી પ્રહરી સાથે વાત કરતો હતો.

બંદી પોતાની કામળ પર પડ્યો અને નિદ્રાવશ થયો.

૨

શકેનાં ટોળાંએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું અને લાટમાં આવેલા તામ્રગિરિ અને મધુરગિરિના દૂર્ગો પર કબજો મેળવી લીધો હતો. પ્રતિજ્ઞાનના સાતવાહન વંશની સાથે હવે તેમની લડાઈ ચાલતી હતી. મધુરગિરિના સાયક રૂદ્રદત્ત આભીરને શકોએ કાળકાટકીમાં પૂર્યો હતો. રૂદ્રદત્ત પ્રખર વીર અને સાતવાહનોનો જન્મણો હાથ ગણાતો હતો. તેના કારાવાસથી પ્રતિજ્ઞાનની રાજમાતા ગૌતમી પણ દુઃખી હતી પરંતુ ઉપાય હતો નહીં. શકોનો એક સરદાર તે જ પ્રમાણે સાતવાહનોના હાથમાં કેદ હતો. પરંતુ શકો રૂદ્રદત્તને છોડવાની ઇચ્છા પણ ભોગે ના પાડતા હતા. પોતાના સરદારને મૃત્યુદંડ મળશે તો રૂદ્રદત્ત પણ મૃત્યુ પામશે એમ ધમકીઓ પણ અપાઈ હતી.

૩

પ્રતિજ્ઞાનના મંત્રી મિત્રગુપ્ત બોલ્યા, ‘રૂદ્રસેન, એક સુપ્તચર તરીકેની તારી બુધી ક્રાંતિ આ કાર્યના સાધનમાં વિશેષ પડવાથી ધોવાઈ જશે.’

૨

જાહેરજીવન, રાજકારણ ને કચેરીઓમાં અટવાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને તેણે પાછી ગૃહ-મંદિરોમાં મોકલાવી દીધી છે. જર્મનીના મરકારી દફતરે આજે એક જ કાર્યકર્તાનું નામ નજરે પડે છે અને તે સ્ત્રી તે અગાઉની શીશ્મરટાર લેની રીફોર્સ્ટાલ. જર્મન શીશ્મ-ઉદ્યોગમાં નીતિના આદર્શ જળવાઈ રહે તે જોવાને તેને એક અપવાદ તરીકે ગૃહિણીપદેથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે. અને ખીજી મુક્તિ તેવી યુવતીઓને આપવામાં આવે છે કે જેમની સેવાઓ જામણી ખાતાને જરૂરી હોય.

નારી સંજ્ઞામાં પોતાનું આ આર્ષદર્શન દીટલરે સમુખત્યાર બનીને નથી કેળવ્યું બાલ્યવયથી જ તે નારીને એ દષ્ટિએ જોતો આવ્યો છે. કુમારવયે તેનાં પ્રવચનોમાં તે વારંવાર કહેતો કે, “સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું, પણ તેમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપગયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.” તેના મદલાએ નારી સંજ્ઞામાં તેના આ દષ્ટિબિન્દુને ઝીલી લેનાર જ નહિ પણ પોતે પણ એવા જ દષ્ટિબિન્દુઓ ધરાવનાર તેજસવી સાથીઓ પણ તેને મળી ગયા છે. રોઝેનબર્ગ નારી સંજ્ઞામાં, મનુની જેમ, ‘સંરક્ષણ, પવિત્રતા ને પૂજન’નો આદર્શ ધરાવે છે. આરોગ્યખાતાનો પ્રધાન ડૉ. ફ્રીક સ્ત્રીની પવિત્રતાને ગણૂતો પ્રથમ ધર્મ લેખે છે ને ડેપ્યુટી ચાન્સેલર હર્ઝેસના શબ્દોમાં ‘ધરરખ્યુ, પ્રેમાળ ને સતાનની માતા’ એ જર્મન સ્ત્રીનો આદર્શ છે.

આરોગ્ય ગણૂતરીએ સ્ત્રીની પવિત્રતા જેટલી જરૂરી છે એટલી જ દહે પ્રગટવડિ, કુટુંબોની સુખાકારી ને ભાવિ પ્રજાના વિકાસની ગણૂતરીએ સ્ત્રીઓ, કુટિલતાથી ભરેલાં રાજકારણ, તોફારી કે જાહેર જીવનમાંથી શાંતિ મેળવી, ગૃહિણીધર્મ સાચવે, સુન્દરતાને ખીલવે અને સરકાર વિકાસે એ પણ જરૂરી છે. ને પરિણામે, પોતાની પ્રજાને એક સૈકામાં સાત કરોડમાંથી પચીસ કરોડની સખ્યાએ પહોંચાડવા ઝંખતો ને ભાવિ પ્રજાને સંસ્કારી, શિસ્તબદ્ધ, સચકત ને પ્રેમાળ બનાવવાની ભાવના સેવતો દીટલર જર્મન નારીને આજે પવિત્ર, પ્રેમાળ, ધરરખ્યુ, સતાનશીલ ને સુન્દર બનવાનો આદેશ આપી રહ્યો છે.

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યતા મધુર શબ્દ નીચે નારીને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માગતા પુરુષો ઘણી વખતે સ્ત્રી સંજ્ઞામાં ઉપરોક્ત આદર્શો સેવનારને સ્વાર્થો પુરુષો કે સ્ત્રી-સુખના વિરોધીઓ તરીકે ઓળખાવી મનુના ‘યત્ર નાર્યાતુ પૂજ્યતે રમન્તે તત્ર દેવતા’ વાક્યને આગળ ધરે છે પણ તેઓ જૂલી જાણ છે કે પૂજનનો અર્થ નારીને પુરુષના જેવી બનાવી તેને જગતની ઠોકરે ચડાવવાનો નથી.

મદિગા મૂર્તિના આપણે પૂજન કરીએ છીએ, પણ તે મૂર્તિ સુવર્ણની હોઈ તેના ચોરાઈ જવાની ખીંક, તેને આપણે જેમ જાહેર માર્ગ પર નથી મૂકી શકતા તેમ કુદરતના એક પવિત્ર સત્ત્વ તરીકે આપણે નારીપૂજન કરી શકીએ પણ તેના સૌન્દર્યને, તેની સુકુમારતાને ને તેની પવિત્રતાને જગતની ભૂટના ત્રિપથ બનાવવાનો આપણને કોઈ અધિકાર નથી પ્રજાના આરોગ્ય, શક્તિ, સુદરતા, ને સમ્રાટ સ્ત્રીની પવિત્રતા અને સતાન-ઉછેરની ફરજ પ્રત્યેની તેની એકતાનતાને આભારી છે તેની આડે આવનાર કે સતાનો પાસેથી તેમની માતાના સતત સહવાસનું સુખ ખૂટવી લેનાર પુરુષો પ્રભુતા ને પ્રજાના દ્રોહી છે સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અભવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા પુરુષ જ સ્ત્રીને પુરુષના કઠોર માર્ગે વાળી શકે. એવા પુરુષો સ્ત્રીની એક પણ કુદરતી ફરજ પોતાને માથે ઓઢવા સિવાય પોતાની ફરજો સ્ત્રીને માથે લાદી રહ્યા છે.

૧

‘પ્રહરી !’

‘શું છે ?’

‘કેટલા વાગ્યા છે ?’

‘ત્રીસ ઘટિકા થઇ છે !’

‘શું સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ?’

‘હા.’

‘હાય ભગવન, કેવા ભયંકર અંધકારમાં હું પડ્યો છું. દિવસનાં દર્શન નથી થતાં અને પ્રાતઃકાળની સૂચના પણ નથી મળતી. પ્રહરી, શું આનો અંત નથી ?’

એક કઈંચ દારૂ કરીને પ્રહરી બોલ્યો, ‘અંત ! કેમ નહીં ! મૃત્યુ એનો અંત અવશ્ય આણશે !’

પ્રહરીએ પુનઃ કઈંચ દારૂ કીધું. બંદીએ ધૂણાથી મુખ ફેરવી લીધું. ડાળકોટડીના મહન અંધકારમાં એક ક્ષુદ્ર દીપક એક ખૂણામાં અંધકારની સાથે બાથ બીડતો નજરે પડતો હતો. એક તરફ એક કામળ અને પાણીનું એક બેડું હતું. કાંસાની એક થાળી પ્રહરીના બોજન માટે પડેલી દૃષ્ટિગત થતી હતી. ઓરડીને એકજ દાર હતું અને તે ભોખંડનાં મજબૂત બારણાંઓ વડે બંધ હતું. તે બારણામાં એક છિદ્ર હતું જેમાંથી બંદી પ્રહરી સાથે વાત કરતો હતો.

બંદી પોતાની કામળ પર પડ્યો અને નિદ્રાવશ થયો.

૨

શકોનાં ટોળાંએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું અને લાટમાં આવેલા તામ્રગિરિ અને મધુરગિરિના દુર્ગો પર કબજો મેળવી લીધો હતો. પ્રતિજ્ઞાનના સાતવાહન વંશની સાથે હવે તેમની લડાઈ ચાલતી હતી. મધુરગિરિના યાત્રક રૂદ્રદત્ત આબીરને શકોએ કાળકોટડીમાં પૂરે છે હતો. રૂદ્રદત્ત પ્રખર વીર અને સાતવાહનોતો જન્મણે હાથ ગણાતો હતો. તેના કારાવાસથી પ્રતિજ્ઞાનની રાજમાતા ગૌતમી પણ દુઃખી હતી પરંતુ ઉપાય હતો નહીં. શકોનો એક સરદાર તે જ પ્રમાણે સાતવાહનોના હાથમાં કેદ હતો. પરંતુ શકો રૂદ્રદત્તને છોડવાની કાંઈ પણ ભાવે ના પાડતા હતા. પોતાના સરદારને મૃત્યુદંડ મળશે તો રૂદ્રદત્ત પણ મૃત્યુ પામશે એમ ધમકીઓ પણ અપાઈ હતી.

૩

પ્રતિજ્ઞાનના મંત્રી મિત્રગુપ્ત બોલ્યા, ‘રૂદ્રસેન, એક ગુપ્તચર તરીકેની તારી બધી કળિતે આ કાર્યના સાધનમાં વિશેષ પડવાથી ધોવાઈ જશે.’

૩

‘દેવ, પણ એનો ઉપાય અસંભવિત દેખાય છે.’

‘અસંભવિત શબ્દનું ઉચ્ચારણ ધ્રસેનના મુખમાંથી આજે પ્રથમવાર સાંભળ્યું હતું.’

‘દેવ, હું લાચાર છું. રૂદ્રદત્ત તો મારા સ્વજનોમાંના મુખ્ય છે. શું હું તેમની મુક્તિની ચેષ્ટામાં કંઈ પણ બાકી રાખું?’

મિત્રગુપ્ત થોડી વાર ચૂપ રહી બોલ્યા, ‘જો ધ્રસેન, આપણે રૂદ્રદત્ત વગર કંઈ પણ કરી શકીએ તો નથી, મારે એની મુક્તિની ચેષ્ટા તો કરવી જ પડશે.’

ધ્રસેન બોલ્યો, ‘હવે તો તમે ઉપાય બતાવો તો કંઈ થાય!’

‘વાર! ધ્રસેન, કાલે તારે મધુરગિરિની તળેટીમાં એક આશ્રમ માંડીને એક ઋષિના રૂપમાં રહેવાનું છે.’

‘એ માન્ય છે દેવ.’

‘તારે એક પ્રખર કર્મકાંડી તરીકે જાણે ચવાની ધીમી ચેષ્ટા કરવાની છે. બાકીના આદેશો તને એક ગોવાળની મારફતે મળ્યા કરશે.’

‘જેવી આગા.’

૪

પ્રતિજ્ઞાનની શેરીશેરીએ રાજમંત્રીના પદ્મચાગની વાત વીજળીવેગે પ્રસરી ગઈ. જનતામાં ગુપચુપ વાત થવા લાગી.

‘ભાઈ, શું રાજમાતા ગૌતમી પણ કંઈ ન બોલ્યાં?’

‘અરે મને તો લાગે છે કે શકેનાં ટાળાં પ્રતિજ્ઞાન પર ચડી આવશે. શિવ, શિવ, એઓની કઠોરતાનો અનુભવ હું મૌર્યાબ્દમાં કરી ચૂક્યો છું.’

‘મિત્રગુપ્ત આચાર્યને તો પ્રતિજ્ઞાન ઘણું પ્રિય હતું એને મૂકીને કેમ ચાલ્યા ગયા?’

‘મને કંઈ સમજણ પડતી નથી. આવા સારા મંત્રી હવે શકેને ત્યાં જરૂર જશે, ન જાને કિં મલિષ્ઠતિ!’

પ્રતિજ્ઞાનમાં નાગરિકોની મૂંઝવણનો અંત દેખાતો ન હતો.

૫

‘પ્રહરી!’

‘શું છે?’

‘આ અવાજ જાનો યાવ છે?’

‘એ તો બંદીગૃહની દીવાલ એક બાજુ પડી ગઈ છે અને તેમાં થઈને બહાર પડતા વરમાદનો અવાજ આવે છે.’

‘શું વર્ષાઋતુ ચરૂ થઈ ગઈ?’

‘હા, પણ તેથી શું?’

‘શું! કંઈ નહીં! ફક્ત રિધાતાનો વિચિત્રતાની કલ્પના કરતો હતો.’

‘શું વિચિત્રતા હમણાં દેખાઈ?’

‘એજ કે એક વખત હું મધુરગિરિનો શામક હતો અને આજે બંદી છું.’

પ્રહરી ચૂપ રહ્યો. તેની આંખો માંમે ઉત્થાન અને પતનનો ઇતિહાસ તરી આવ્યો. થોડી વારે પ્રહરી બોલ્યો, ‘જુઓ ભાઈ હું તમને એક ખાનગી સમાચાર કહું છું.’

‘શું?’

‘પ્રતિષ્ઠાનના રાજ્યમંત્રી મિત્રગુપ્તદેવ પ્રતિષ્ઠાન છોડી શકેલી તરફ ચાલી આવ્યા છે.’

‘શું કહે છે?’

‘હા ખરી વાત છે.’

‘અસંભવિત છે એ વાત. એની કલ્પના પણ હું કરી શકું તેમ નથી.’

‘પ્રત્યક્ષ થશે એ કલ્પના! પણ યાદ રાખજો કે પ્રતિષ્ઠાન-નરેશનું બળ હવે ઘટી ગયું છે અને પોતાના વિજયના ઉપશ્લેષમાં અમે સર્વત્ર દેવાલય અને અતિથિશાળાઓ બંધાવીએ છીએ.’

‘જોહ! આ શું સાંભળું છું! લાટ! માફે ખાફે લાટ! આજે તારી સ્વતંત્રતા ચિરકાળને માટે નષ્ટ થતી લાગે છે.’

બંદી એક નિસાસો નાંખી કામળ પર પડ્યો.

૬

‘મહારાજ શકાધિપ નહપાણુ! હું ધણો પ્રસન્ન છું, કે તમે મારી કુટિરને પાવન કાઢી છે.’ અર્પિ બોલ્યા.

‘ભગવાન, આ મિત્રગુપ્ત આચાર્યને લીધે મને આપના અહીં હોવાની ખબર પડી. દર્શનથી અત્યંત આનંદ થયો.’

‘એ આપનો અનુગ્રહ છે. તમારા જેવા રાજવીઓનું રાજ્ય ચિરકાળ હોવું ઘટે છે.’

‘ભગવાન, મેં સાંભળ્યું છે કે આપે પ્રતિષ્ઠાન-નરેશને એક યજ્ઞ કરવા કહ્યું હતું નેથી તેમનું રાજ્ય ચિરકાળ સુધી રહે!’

‘મૂર્ખ છે એ ગૌતમીપુત્ર! મહારાજ, યજ્ઞ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ તથા એને માટે ત્યાગની પણ ભાવના જોઈએ.’

‘હા એ વાત સત્ય છે!’

‘મહારાજ, એક વધિકની માફક હિસાબ રાખવાથી યજ્ઞ થતો નથી; એને માટે તો રાજભંડાર ખુલ્લા હોવા જોઈએ તથા પોતાનું રક્ત રેડનાર બાહોશ વીરો હોવા જોઈએ.’

‘દેવ, પ્રભુકૃપાથી બધું છે. આપ કૃપા કરી મારે માટે એ યજ્ઞ કરવાની શીઘ્રતા કરો.’

‘મહારાજ, એ યજ્ઞમાં મુખ્ય વસ્તુ એક બત્રીસ-લક્ષણા નરના બલિનું છે!’

‘તે કેમ થશે!’

‘મારી બાલુમાં તો બત્રીસ-લક્ષણા બેજ છે: પ્રતિષ્ઠાનનો ગૌતમીપુત્ર અને મંયુરગિરિનો રૂદ્રદત્ત. પરંતુ ગૌતમીપુત્રને જેવી લક્ષ્મી વહાલી છે તેવોજ પ્રાણુ પણ વહાલો છે. રૂદ્રદત્તે પોતાના પ્રાણુ સાતવાહન માટે પાયરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી છે.’

‘વારૂ દેવ, રૂદ્રદત્તને નહપાણુને માટે પ્રાણુ પરાણે પાયરવા પડશે.’

‘અરવું! મૂર્ખ સાતવાહન હવે શું જોઈ લેજે!’

૭

‘આજે મેં એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું છે!’

‘જોયું હશે, હવે તમારું લોહી જ્યારે યજ્ઞમાં રેડાશે ત્યારે એ સ્વપ્ન બૂલાઈ જશે.’

‘શું! માફે લોહી યજ્ઞમાં રેડાશે!’

એક બંધ કરી પ્રદરી બોલ્યો, ‘સાતવાહનના યજ્ઞમાં લોહી તમારાથી ન રેડાયું પણ નહપાણુના યજ્ઞમાં તો પરાણે રેડ્યું પડશે.’

‘મહારી, મને કાંઈ સંમજાણ પડતી નથી.’

‘સમજાણ ક્યાંથી પડે! એ તમારા મિત્રશુભદેવનાં કારસ્થાન છે. નરમેધ-યજ્ઞ શકોની ચિરસ્થાયી કીર્તિને માટે કરવામાં આવશે અને તેમાં રક્ત રેડાશે બત્રીશ-લક્ષણુ રૂદ્રદત્ત આભીરનું!’

‘શું શકોની કીર્તિ મારા રક્ત રેડાવાથી અક્ષુણ્ણ રહેશે?’

‘હા. અને હવે તો એક પંખવાડિયા સુધી તમારો સારો આદરસત્કાર પણ થશે. જુઓ પેલા મુખ્ય રક્ષક આવ્યા!’

મુખ્ય રક્ષકે આવીને દ્વાર ખોલ્યું અને બોલ્યો, ‘રૂદ્રદત્તદેવ, આપ મારી સાથે ચાલો.’

૮

રાકાધીશ નહપાણુ ધણા જ ઉત્તેજિત હતા. તેઓ એક દૂતની સાથે વાતો કરતા હતા. ‘મહારાજ, યજ્ઞમાંથી સર્વેની દષ્ટિ સમક્ષ રૂદ્રદત્ત પડાવવાનું કરી ગયો. અને તેની પૂંક પકડવા જઈએ તે પહેલાં દરીક રૂપે આવેલા આભીરોએ ખૂબ ધાંધલ કરી મૂકી અને સૈનિકો જેમ બીડને વિખેરવા ઇચ્છતા તેમ તેમ તે વધતી જતી હતી.’

‘ખરેખર એ ઘણો જ ચાલાક છે અને મિત્રશુભની ખામી પ્રતિજ્ઞાનમાં એ પૂરી પાડશે.’ એકાએક એક શુભચર આવીને બોલ્યો, ‘મહારાજ, અમારું મિત્રશુભદેવનો પત્તો નથી અને યજ્ઞના આચાર્ય પણ બીડમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા.’

‘શું કહે છે?’

બીજા શુભચરે આવી કહ્યું, ‘મહારાજ, પ્રતિજ્ઞાનની સેના પચવટીની પાસે આવી પહોંચી છે.’ નહપાણુ એક લાણુ ચૂપ બેઠો. એકાએક તે બોલી ઊઠ્યો, ‘જસ, હવે યુદ્ધ વગર બીજો ઈલાજ નથી, સેનાપતિને બોલાવો.’

સેનાપતિ આવીને મહારાજને નમ્યો અને બોલ્યો, ‘દેવ, તમારા કાષાખ્યક્ષ કહે છે કે રાજભક્ષારની લક્ષ્મી દેવાલયો બંધાવવામાં વખરાઈ ગઈ છે અને હવે સેનાને આપવાને યોગ્ય ધન નથી.’

પોતાની કીર્તિની અક્ષુણ્ણતાને માટે રૂદ્રદત્તનું રક્ત રેડવાની આસા સેવતાર શકાધિપને પોતાનું રક્ત રેડવાથી પણ શકોની શ્રીની રક્ષા થતી લાગી નહોતી.

૯

‘ઇદ્રસેન, તે’ ખરેખર સાતવાહનોની કીર્તિ અક્ષુણ્ણ રાખી છે. મિત્રશુભદેવ, આજે સમસ્ત આચાર્યવર્ત ઉત્સવમગ્ન છે અને શકોના પરાજયના ઉપસક્લપમાં જે નવો સ્વત ચાલુ થાય છે તેમા તમારું કાર્ય ઉત્તમ ગણાશે.’ સમ્રાટ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણી બોલ્યા.

રૂદ્રદત્ત બોલ્યો, ‘સમ્રાટ, આજે મારા તામ્રગિરિ અને મથૂરગિરિની પુનઃ સ્વતંત્રતા બેવાનું ભાગ્ય જો મને મળ્યું હોય તો તેને માટે હું ઇદ્રસેન અને આચાર્ય મિત્રશુભદેવનો આભારી છું.’

‘સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યની જય’ના જયોયો ચાલુ હતા અને ભરૂંકચના કોટના પરકોટા પર અમંખ્ય દીપમાલિકાઓએ એ વિજયની સૂચના સર્વેને આપતી હતી.

નર્મદાનાં તીર પણ સ્વતંત્ર ભારતના ઉલ્લાસમાં ભાગ પડાવવાની ચેષ્ટા કરતાં ભરૂંકચના દૂર નીચે કલ્લોલ કરતા હતાં.

પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરું'

અને વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળું'

(એક તુલના)

ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા

અમી પછા સાહિત્યમાં જેમ સામળના તેમ પ્રેમાનંદના અનેક પુરોગામીઓ થઈ ગયા છે અને એ બંને કવિઓ પૂર્વકાલના વાર્તાકારો તેમજ આખ્યાનકારોના અનેક રીતે નકલ્પી છે, એ તો હવે પુરવાર થઈ ગયેલી હકીકત છે. સામળ કે પ્રેમાનંદની ગર્યાદાઓ કે વિશેષતાઓ સમજવા માટે તેમની પોતાની કૃતિઓના અભ્યાસની જોટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય તેમના પુરોગામીઓના અભ્યાસની પણ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદના 'મામેરું' માથે તેના એક પુરોગામી વિષ્ણુદાસના એ જ વિષય પરના કાવ્યની સંક્ષિપ્તમાં તુલના કરવી ધારી છે.

વિષ્ણુદાસ ઉપરાંત બીજાઓએ પણ આ જ વિષય પર આખ્યાનો લખ્યાં છે. 'મામેરું'ના કથાનાયક નંમસિંહ મહેતાએ પોતે જ લખેલું 'કુવરબાઇનું મામેરું,' ભકત કવયિત્રી મીરાંબાઇનું 'નરસિંહજી કા માયરા' તથા પાટણનિવાસી કવિ વિશ્વનાથ જાનીનું 'મોસાળા ચરિત્ર' એ ત્રણેની ચોક્કસ અસરો પ્રેમાનંદ ઉપર પડેલી છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણદાસ, ગોવિંદ અને તુલસીદાસ એ પોતાના પુરોગામીઓનાં મામેરા પરનાં કાવ્યો પ્રેમાનંદે જોયાં હશે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન હરિદાસે પણ મામેરું લખ્યું છે. આ ઉપરાંત મોતીરામ, વિષ્ણુ (નાગર વિષ્ણુ-દાસથી ભિન્ન) તથા છેક છેલ્લે કવિ દયાગંધર્ભ પણ આ જ વિષય ઉપર ક્લેશમ ચલાવી છે; પરંતુ એ બધી કૃતિઓનું સમગ્ર અવલોકન ભવિષ્યની કોઈ અતુટગતતા ઉપર મુલતવી રાખી અત્યારે તો વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળું' અને પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરું' એ બે કાવ્યો પૂરતો જ પ્રસ્તુત વિષયને મર્યાદિત કર્યો છે.

વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો નાગર હતો. તેનું 'મોસાળું' ક્યારે રચાયું એની સાલ મળતી નથી, પણ એનાં બીજાં કાવ્યોની રચનાસાલ સં ૧૬૨૪થી માંડી ૧૬૮૧ સુધીની મળે છે, એ જોતાં 'મોસાળું' પણ એ વર્ષો દરમ્યાન રચાયું હશે. આમ વિષ્ણુદાસનો આ કૃતિ પ્રેમાનંદના 'મામેરું'થી સહેજે અર્ધો-પોણી સદી પૂર્વે લખાઈ હશે.

પ્રેમાનંદ અને વિષ્ણુદાસની કૃતિઓના સ્વરૂપમાં એક મૂળભૂત તફાવત છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્ય પ્રમાણમાં વિસ્તૃત કહી શકાય તેવું—લગભગ ૬૫૦ પંક્તિઓનું છે, જ્યારે વિષ્ણુદાસની કૃતિમાં પૂરી દોઢસો પંક્તિઓ પણ નથી. આ એક કારણ તો ખરું જ, પણ તે સિવાય, પ્રેમાનંદની રસદષ્ટિ કે કવિત્વની વાત જવા દઈએ તો પણ સામાન્ય કવનશક્તિનોયે વિષ્ણુદાસમાં અભાવ દેખાય છે, એટલે ક્યારમ તેમજ કાવ્યતત્ત્વ એ બેમાંથી એકે રીતે આ કૃતિઓની તુલના કરવી એ શાન સાથે જિજ્ઞાસીની તુલના કરવા બરાબર છે.

દોઢસો પંક્તિની નાનકડી કૃતિમાં વિષ્ણુદાસને માત્ર કથાનક જ કહી દેવાની ઉતાવળ હોય એવું લાગે છે. જુદા જુદા પ્રમંડો કે વર્ણનો ખિલવવાની અથવા પાત્રોના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ કરવાની તેને કુસદ નથી—કહો કે સહિત પણ નથી. આમ છતાં વિષ્ણુદાસમાં વિચારો, પ્રમંડો અને વર્ણનોનાં એવાં કેટલાંક રસખીજ છે, જેને પ્રેમાનંદ ખિલવ્યાં છે.

ઉભય કૃતિઓમાં સગલમ સમાન રૂપે જ દેખાતા આવા ફકરાઓનું અવલોકન જરૂરી છે. મામેરાની કંઠાતરી સર્થ કુવરખાઇને પિયર જતા ખોખલા પંડ્યા સાથે કુવરખાઈ સંદેશ કહેવરાવે છે, તે વિખ્ખુદાસે નીચે મુજબ એ પંક્તિઓમાં મૂક્યો છે:—

તે કહું તે પડ્યા કહેજો સાચ, જઈ કહેજો મારા તાતને વાત;
તે તમારે હોય મોસાજાની પેર, તો તમ આવજો મારે ઘર.

સરખાવે આ સાથે પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ—

ત્યા બે દહાડા પશ્ણા રહેજો, મહેતાને સમજાવી કહેજો;
કાઈ મોસાજું સારે લાવજો, સંપત હોય તો હાં આવજો.

ત્યાર પછી,

મહેજો કરી મોસાજાની ચાક, કંઠે બાધી સવાશેરની તાલ;
પીઆરા બજદ પીઆરી જોતરી, માની તાગી મહેતે વેદેલ જોતરી.

એમાં નરસિંહની સુપ્રસિદ્ધ ખડખડપાંચમ વહેલના વર્ણનનું રસબીજ દેખાય છે ખરું, પણ વિખ્ખુદાસને એમાં રહેલી સકપતાઓનો ખ્યાલ નથી. એની કઈક ખિલવણી વિશ્વનાથ જાનીએ કરી છે, પણ એક અત્યુત્તમ રસભાવોક્તા વર્ણનના રૂપમાં તો તે પ્રેમાનંદમાં જ જોવા મળે છે.

જાગ્ર માગજુ, ઝાઝ જુઆ, ત્યાહા મેતાના હતાશ દુઆ.

એ સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિ તો પ્રેમાનંદે લગભગ એમને એમ વિખ્ખુદાસમાંથી જ ઉપાડી લીધી છે.

સાસરિયાંના મહેણાંથી પીડાતી કુવરખાઇ મોસાજુ કરવા આવેલા પોતાના અખવહારે હરિભક્ત પિતાના વર્તનથી ખંદ પામી પોતાની માતાને મેલારે છે, એ પ્રશ્નમાં પણ વિખ્ખુદાસની કૃતિની પ્રેમાનંદ ઉપર સારી અસર થયેલી છે—

મા વિના આણુ પીઆણુ જાનુ કરે, મા પહંતુ હોરો ન મરે.

જલ વજોઈ જેમ માહલી, મા વિના કુવરખાઈ નેમ એકરી.

ધોડા ભાગે જેમ દીકરી, મા ગેલી મજો દીકરી.

દીપક તેલ વિના આખા તેજ, માન વિના તેમ બાપના હેન;

ધૂન વિના જેમ હુઆ અમ, માન વિના તેમ બાપના મન

મા મોઈ તારે બાપ મોરીએ ગયા, મા વિના સસાર મુનો ગયો.

આમ કહી કુવરખાઈ પાછી વળે છે ત્યાં—

એવું કહી કુવરખાઈ પાછી વળી, વારે નખુદુલી સામી મળી;

લાલી તમારા બાપ લલે આવીઆ, અમને મોસાજું શું લાવીઆ.

હાથમા તાલ ને આતો કરે, તે મોસાજું અમને શું કરે?

કારે નખુદુલી એવા મેણા મે, જેવો તેવો માંસ બાપ જીવતો રહો.

એ અવતરણુમાના કેટલાક વાક્યખંડો પણ પ્રેમાનંદમાં જેમના તેમ મળે છે.

પછી કુવરખાઈ મહેતાજીના કહેવાથી ધરડાં સાસુ પાસે જોઈતી વસ્તુઓની ટીપ કરાવે છે ત્યારે—

આગળ પાઠવના વરડા બે, કાગળમા લખાતો તેલ;

લાવનારા હળા તે કાવા શુ આવીયા દાદાજી જોરે માટે બે પાણીઆ.

એમ સોનાના બે પત્થરવાળા પ્રમંગનું મૂળ પણ વિખ્ખુદાસમાં મળે છે.

ઉના પાણીના સમોવજીનો તથા મહેતાજીએ કરેલી પ્રાર્થનાનો પ્રસંગ વિખ્ખુદાસમાં છે, વિશ્વનાથમાં પણ છે. પ્રેમાનંદમાં પણ નરસિંહ મહેતાની એ પ્રમંગની તેમજ મામેરા વખતની પ્રાર્થના ધણી મળતી આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ દામોદર દોશીના વેધે આવી મામેરૂ કરે છે, કોઇએ સ્વપ્ને પણ નહીં કલ્પી હોય એટલી સમૃદ્ધિ નાગરની નાતમાં વહેંચાય છે. નાગર જોએને રૂઝની ભેટ અપાય છે, તે પ્રસંગનું વિષ્ણુદાસે જે વર્ણન કર્યું છે, તેની ગાઢ છાંયા પ્રેમાનંદ ઉપર પડી હોય એમ જણાય છે:

કાણું કરમાદેને આપીલ ઘોણું ધનાદેને આપીલ;

નીલું નીલાદેને આપીલ પીણું પ્રેમલદેને આપીલ.

કામ કરનારી દાસીએને પણ—

તેજીકેને સેંધે સોનાની સેર, મચકા કરતી આવે ઘેર;

ગોમલીને ગોઠણે ધુપરી, જોવા મળી છે સર્વ સુન્દરી.

પછી—

કુંવરબાળને કલપેરનું ઘાઠ, અપાર સુંદરી રૂંધ અપાર.

હેવટે, પોતાની બાળકપુત્રી નાનબાઈને કાપડું ન મળ્યું તે માટે કુંવરબાઈની નહુંદ રિસાય છે, તંથા શ્રીકૃષ્ણ કાપડું આપે છે. એ પ્રસંગ પણ વિષ્ણુદાસમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે—

નહુંદની નાનકડી નાનબાઈ નામ, તેને કાપડું આપવાનો દામ;

પૂરનારો તો પૂરી મથા, નરસહી મેલો બસીયા.

X X

કીદરિનું મંદિર ઉધાડું, બાણીનું કાપડું ઉપરથી પડ્યું;

લઈ નાનબાઈ આમળ થઈ.

'મામેરૂ' વિષેની આ ચર્ચા તો માત્ર નમૂનારૂપ છે. પ્રેમાનંદનાં ખીન્ન લગભગ બધાં આખ્યાનકાવ્યો બાબતમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે. પરંતુ એથી કંઈ પ્રેમાનંદ ઉપર સાહિત્યચોરી-તરફગીની આરોપ ન મૂકાય. એમ તો શેઠરાપિપર, કાન્નિદાસ અને ભવમુતિ જેવાને પણ સાહિત્યચોરની પંક્તિમાં મૂકવા પડે: 'દર્શનિકા' ની પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી ખખરદારે કહ્યું છે તેમ, 'સર્જક તો સદા લૂંટતો જ આવ્યો છે.' પરંતુ એ લૂંટકી-આગનુક અને વિપ્રજાણુ સામગ્રીને તે આત્મસાત કરે છે, અને પોતાની પ્રતિભાના રસાળનથી રસી તેનું નવનિર્માણ કરે છે, એજ એના સર્જનની વિશિષ્ટતા. અહીં પણ પ્રેમાનંદે તેના પુરાગામીઓમાંથી ધણું લીધું છે, પરંતુ તેમ છતાંએ, કૃષ્ણભક્તિમાં વિવશ ભક્તરાજ નરસિંહ, અદારમી સદીના ધનાઢય ગુજરાતી વાણિયાનું પ્રતીક દામોદર દોશી, ધડીમાં સાસુરિયાનાં મેણાંથી ટુંપાતી ને બળતી તેમ ધડીમાં પિતાની ભક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખતી દીન કુંવરબાઈ, વઢકણી નહુંદ કે ભારેખમ સાસુ એમાંનું કોઈ પણ પાત્ર પૂર્વકાળની કોઈ રચનામાં નથી. એજ પ્રમાણે નાગરની મશકરીની કલા કે ભક્તિની સિદ્ધિનું આવું ઉબાબર્ય વર્ણન કરવાનું ખીન્ન કોઈને સૂઝ્યું નથી. આખાથે કાવ્યમાં મળેગ સૂત્રની માફક પરાવાતો બોલના અને વ્યવહારના વિસંવાદનો દોરો, અને લાક્ષણિક ગુજરાતી વાતાવરણ એ પણ અન્ય કોઈમાં નથી. પ્રેમાનંદની રસિક લોકાનુરંજક શૈલી, રસસિદ્ધિ તથા પ્રમાણુવિવેક એ તો આપણા આખ્યાનકારોમાં અદિતીય છે. આમ હોવાને લીધેજ પ્રેમાનંદ સતત એ સૈકાએ સુધી લોકહૃદયનો અધિકારી રહ્યો, અને દૃષ્ટ્યે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેનું રચાન ચિરંજીવ છે જ, જ્યારે વિષ્ણુદાસ જેવા તેના કુડીબંધ પુરાગામીઓ હવે તો માત્ર યોડાકે ધૂળ-ધોવાઓનાં જ અંબ્યાસનો વિષય બની ગયાં છે.

સાચા કે ખોટા—પણ સેવેલા આદર્શ પાછળ ફેકીરી અપનાવનાર ને પરતું ને પોતાનું લોહી રેલાવનાર વીર—

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ

[ગતાંક ૫ રૂપય થી ચાલુ]

૧૯૦૭માં ટ્રોટસ્કી લંડનમાં મળેલી ક્રાન્તિકારીઓની પરિષદમાં ભાગ લેવાને ગયો. ત્યાં તેને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર ગોર્કી ને તેની સહચારિણી વિદુષી નટી સાથે મૈત્રી બધાણી. એ પ્રસંગે, રાજસત્તાઓ કબજે કરવાનાં સ્વમાં સેવતા આ ક્રાન્તિકારીઓની આર્થિક રિથિતિ એટલી કઠાણ હતી કે નેમાંના કોઈની પાસે પોતપોતાને દેશ પાછા ફરવા પૂરતા પૈસા પણ નહોતા. આ પ્રસંગે એક અંગ્રેજ ક્રાન્તિપ્રેમીએ તેમને તથ્ય-હજાર પાઉન્ડ ધીર્યા અને બધા ક્રાન્તિકારીઓની સહી સાથે પહોંચી લખાવી લીધી. જ્યારે ક્રાન્તિ સફળ નીવડી ને રશિયામાં બોલ્શેવિક શામન સ્થપાયું ત્યારે પૂરતાં નાણાં આપીને આ પહોંચ પાછી મેળવી લેવામાં આવેલી.

લંડન છોડ્યા પછી ટ્રોટસ્કી જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, ડેન્માર્ક વગેરે સ્થળે ફર્યો. ડેન્માર્કમાં તેને લેનીનનો ભેટો થયો તે તે પ્રમંચે બને વચ્ચેનો વિખવાદ વધારે ઉઘાડ્યો. આ પછી ટ્રોટસ્કીએ આવા વિખવાદોથી દૂર રહેવાને સ્થાયી છૂટન સ્વીકાર્યું ને પોતાની પત્ની સાથે તેણે વિયેનામાં થાણુ નાખ્યું ત્યાં વસ્યા પછી તરત જ તેણે જોકે નામે શ્રીમંતની મદદથી પ્રવદાન (સત્ય) નામે એક પાક્ષિક-પત્ર શરૂ કર્યું. તેમાં તેણે દર્શાવેલી સ્વતંત્ર વિચાર-શ્રેણીને પ્રો. મીલ્યુકોફે 'ટ્રોટસ્કીઝમ' નામથી નવાજી.

૧૯૧૪ માં મહાયુદ્ધનાં મંગલાચરણ થતાં તે કુટુંબ સાથે વિયેનાથી ભાગીને સ્વીઝર્લેન્ડ પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે મહાયુદ્ધ સંબંધમાં એક પુસ્તિકા બહાર પાડી. અમેરિકામાં આ પુસ્તિકાએ એટલું આકર્ષણ જગાવેલું કે પ્રેસીડેન્ટ વીડસને તેનો ત્વરિત અભ્યાસ કરવાને પ્રકાશક પાસેથી એના મુદ્ર મગાવેવાં. પણ પાછળથી એ પુસ્તિકા પર જગતભરમાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. એ સંબંધમાં ટ્રોટસ્કીએ કહેલું કે, 'પુસ્તકોને પણ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર ભાગ્ય હોય છે.'

૧૯૧૫માં તે એક પત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ફ્રાંસ પહોંચ્યો. પણ ફ્રાંસ આ યુદ્ધમાં જાર સાથે મૈત્રી ધરાવતું હતું અને ટ્રોટસ્કી ઝારનિરાધી લેખો લખતાં જરીકે આંચકા ન પાતો. પરિણામે ફ્રાંસે તેને દેશપાર કર્યો. ઇંગ્લાંડ, ઇટલી ને સ્વીઝર્લેન્ડે મળી તેના સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો. છેવટે તે સ્પેન પહોંચ્યો, પણ ત્યાં પણ તેને કેદ કરવામાં આવ્યો ને તરતજ તેને, કુટુંબ સાથે, ન્યુયોર્ક-અમેરિકા જતી સ્ટીમરમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યો.

● પાછળથી તે પત્ર દૈનિક બન્યું; ને વર્તમાન જગત તેને ગણિત સરકારના સત્તાવાર વાનિત તરીકે ઓળખે છે.

ન્યુયોર્કમાં તેણે માસિક પચાસ રૂપિયાના ભાડે એક ઘર રાખ્યું. ધરમાલિકના નોકરને તેણે પોતાનો ફટલાક સામાન સોંપ્યો ને ત્રણ મહિનાનું ભાડું અગાઉથી ચૂકવી આપ્યું. એજ રાત્રે તે નોકર ધરભાડાંની રકમ ને હાથ લાગેલ ખીજ માલમતા લઈ નાસી ગયો. પણ આ હાહાકારીમાં તે એવી મિલકત લઈ ગયો-જે ધરમાલિકની હતી, ને એવાં ભાડાં લઈ ગયો-જેની પહોંચ ધરમાલિકની વતી આપી દેવાણી હતી. દ્રોટસ્કીને પહોંચ ન આવેલ હોઈ તેનો સામાન ને ભાડું તે એક પેટીમાં મૂકતો ગયેલ. આ પ્રસંગે દ્રોટસ્કીને અમેરિકન કાવત્રાખાનેનો હુલ્લેખો ખ્યાલ કરાવ્યો.

ન્યુયોર્કમાં દ્રોટસ્કીએ અહીં સમયમાંજ તેજસ્વી લેખો ને ગ્રેરક બાપજોથી નામના મેળવી. ને 'નોવી મીર' નામે એક સમાજવાદી પત્રના લેખકોમાં તેને સ્થાન મળ્યું.

આ અરસામાં રશિયામાં બંધક બળવો ફાટી નીકળ્યો ને ઝારનું ખૂન કરીને સમાજવાદીઓએ રાજતંત્ર કબજે કર્યું. દ્રોટસ્કીએ તરતજ રશિયા પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો, ને મહાયુદ્ધ ચાલુ છતાં કુટુંબ સાથે તે યુરોપ જતી સ્ટીમર પર ચડ્યો. રસ્તે હેલ્સિંકિસ બંદરે પિટનના દરિયાઈ સત્તાધીશોએ સ્ટીમર પરના ઉતાડ્યોની કડક તપાસ આદરી. આ વખતે ખીજ ઉતાડ્યોએ ઇંગ્લાંડના મંત્રીઓ પર વિરોધના તાર મોકલાવ્યા. પણ દ્રોટસ્કીએ કહ્યું. 'ચૂંકેલ પાસે કાકણની ફરિયાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.'

બંદરના ખલાસીઓએ તેને ચોરની જેમ બળજબરીથી પકડી રાખ્યો. ને તેના કુટુંબને ત્યાંજ રાખી, તેને એમ્બરસ્ટમાંના જર્મન કઠોળોના કેમ્પમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેની 'બંધક' તપાસ ચલાવીને તેને કઠોળોના કેમ્પમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તેના સ્ત્રી-સંતાને પણ કેદમાં ધકેલાયા. આ પ્રસંગે ન હુટકે તેણે પિટનના મહામંત્રીને ને રશિયન સત્તાધીશોને તાર કર્યા પણ એક તાર પહોંચાડવામાં ન આવ્યો. અંતે - ચોડાક દિવસ પછી તેને કુટુંબ સાથે અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ ઉપરાક્ત વર્તે તેના પિટન પ્રત્યેના રોષમાં ઉમેરો તો કર્યોજ.

આ પ્રકારની રોમાંચક મુસાફરીને અંતે તે પેટ્રોગ્રેડ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પ્રજાએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. પણ રશિયા આ વખતે બોલ્શેવિક, મેન્શેવિક, શોસ્તાલિસ્ટ, કેમોકેટીક વગેરે અનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક પક્ષે તેને પેટ્રોગ્રેડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ નીમ્યો તો ખીજ પક્ષે તેને કેદમાં ધકેલી દીધો. એ સમયે અમાજવાદી લેનિન અગ્રણી માર્કસે તેની મદદ આવી નેતે છોડાવ્યો ને તેને રશિયાના પરોક્ષમંત્રીનું પદ સોંપ્યું. પણ મંત્રીપદની ચાવીઓ તેને ન સોંપાણી. આ સંયોગમાં દ્રોટસ્કીએ વિવિધ પક્ષોમાં ફેલાયલી અંધાધૂંધી બેધ પ્રજાપ્રિય લેનિનના બોલ્શેવિક પક્ષમાં મૂકાવ્યું.

આ અરસામાં દરેક પક્ષ એકબીજાને તોડવા મથતો હતો. સત્તાધીશ પક્ષે બોલ્શેવિક અગ્રણીઓને 'જર્મન-મલસો' ના છલાંગ આપ્યો. આ સાંભળી પ્રજાના ફટલાક વર્ગો ઉશ્કેરાઈ ગયા ને તેમાં માર્કસેનું ખૂન થયું. જેતીવાડી ખાતાનો પ્રધાન ચર્નોવ પણ દ્રોટસ્કીના વચ્ચે પડવાથી પ્રજાના લોહી-સૂખ્યા પંતમાંથી મુશ્કેલીએ બચ્યો. દ્રોટસ્કીના ધરમાં આવેલા એક અમલદારે ઉપરાક્ત ઈલ્કાનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ દ્રોટસ્કીનાં છોકરાંઓએ તેને છરી-ટેળલથી ફૂટી માર્યો. ખીજે સ્થળે પણ એવા અમલદારોને માર ખાવો પડ્યો. બોલ્શેવિકપક્ષે આ રીતે પ્રજાબળની વિશિષ્ટતા જણાતાં ખીજ પક્ષે ઉગ્ર ને 'એકંત્ર

સાચા કે ખોટા—પણ સેવેલા આદર્શ પાછળ ફેકીરી અપનાવનાર ને પરબું ને પોતાનું લોહી ફેલાવનાર વીર—

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ

[ગતાંક ૫. ૨૫૫ થી આણ]

૧૯૦૭માં ટ્રોટસ્કી લંડનમાં મળેલી ક્રાન્તિકારીઓની પરિપદમાં ભાગ લેવાને ગયો. ત્યાં તેને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર ગોર્કી ને તેની ચદ્ધચારિણી વિદુષી નટી સાથે મૈત્રી બંધાણી. એ પ્રસંગે, રાજસત્તાઓ કબજે કરવાનાં સ્વર્માં સેવતા આ ક્રાન્તિકારીઓની આર્થિક સ્થિતિ એટલી કંગાળ હતી કે નેમાંના કોઈની પાસે પોતપોતાને દેશ પાછા કરવા પૂરતા પૈસા પણ નહોતા. આ પ્રસંગે એક અંગ્રેજ ક્રાંતિપ્રેમીએ તેમને ત્રણ-હજાર પાઉન્ડ ધીર્યા અને બધા ક્રાન્તિકારીઓની સહી સાથે પહોંચ લખાવી લીધી. જ્યારે ક્રાન્તિ સફળ નીવડી ને રશિયામાં બોલ્શેવિક શામન રથપાથું ત્યારે પૂરતાં નાણાં આપીને આ પહોંચ પાછી મેળવી લેવામાં આવેલી.

લંડન છોડ્યા પછી ટ્રોટસ્કી જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, ડેન્માર્ક વગેરે રથળે ફર્યો. ડેન્માર્કમાં તેને લેનીનનો મોટો યદ્ધ ગયો ને તે પ્રમંગે બંને વચ્ચેનો વિખવાદ વધારે ઉગ્ર બન્યો. આ પછી ટ્રોટસ્કીએ આવા વિખવાદોથી દૂર રહેવાને સ્થાયી જીવન સ્વીકાર્યું ને પોતાની પત્ની સાથે તેણે વિયેનામાં ચાલું નાંખ્યું. ત્યાં વસ્યા પછી તરત જ તેણે જોડે નામે ધીમંતની મદદથી પ્રવદા* (સત્ય) નામે એક પાશ્વિક-પત્ર શરૂ કર્યું. તેમાં તેણે ફર્શવેલી સ્વતંત્ર વિચાર-શ્રેણીને પ્રો. મીલ્યુકોફે 'ટ્રોટસ્કીઝમ' નામથી નવાજી.

૧૯૧૪ માં મહાયુદ્ધનાં મંગલાચરણ થતાં તે કુટુંબ સાથે વિયેનાથી ભાગીને સ્વીઝર્લેન્ડ પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે મહાયુદ્ધ સંબંધમાં એક પુસ્તિકા બહાર પાડી. અમેરિકામાં આ પુસ્તિકાએ એટલું આકર્ષણ જમાવેલું કે પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સને તેના ત્વરિત અભ્યાસ કરવાને પ્રકાશક પાસેથી એના પ્રુફ મંગાવેલાં. પણ પાછળથી એ પુસ્તિકા પર જગતભરમાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. એ સંબંધમાં ટ્રોટસ્કીએ કહેયું કે, 'પુસ્તકોને પણ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર ભાગ્ય હોય છે.'

૧૯૧૫માં તે એક પત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ફ્રાંસ પહોંચ્યો. પણ ફ્રાંસ આ યુદ્ધમાં ઝાર સાથે મૈત્રી ધરાવતું હતું અને ટ્રોટસ્કી ઝારવિરોધી લેખો લખતાં જતીકે આંચકો ન ખાતો. પરિણામે ફ્રાંસે તેને દેશપાર કર્યો. ઇંગ્લાંડ, ઇટલી ને સ્વીઝર્લેન્ડે પણ તેના સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો. છેવટે તે સ્પેન પહોંચ્યો, પણ ત્યાં પણ તેને કેદ કરવામાં આવ્યો ને તરતજે તેને, કુટુંબ સાથે, ન્યુયોર્ક-અમેરિકા જતી સ્ટીમરમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યો.

• પાછળથી તે પત્ર દૈનિક બન્યું; ને વર્તમાન જનત તેને રશિયન સરકારના સત્તાવાર વાર્તાત્ત્વ તરીકે પિછાને છે.

ન્યુયોર્કમાં તેણે માસિક પચાસ રૂપિયાના ભાડે એક ઘર રાખ્યું. ધરમાલિકના નોકરને તેણે પોતાનો કેટલોક સામાન સોંપ્યો ને ત્રણ મહિનાનું ભાડું અગાઉથી ચૂકવી આપ્યું. એજ રાત્રે તે નોકર ઘરભાડાની રકમ ને હાથ લાગેલ ખીજ માલમતા લઈ નાસી ગયો. પણ આ ઉઠાઉગીરીમાં તે એવી મિલકત લઈ ગયો-જે ધરમાલિકની હતી, ને એવાં ભાડાં લઈ ગયો-જેની પહોંચ ધરમાલિકની વતી આપી દેવાણી હતી. ટ્રોટસ્કીને પહોંચ ન આપેલ હોઈ તેના સામાન ને ભાડું તે એક પેટીમાં મૂકતા ગયેલ. આ પ્રસંગે ટ્રોટસ્કીને અમેરિકન કાવત્રાખાનેના હુકમોના ખ્યાલ કરાવ્યો.

ન્યુયોર્કમાં ટ્રોટસ્કીએ અદ્ય સમયમાંજ તેજસ્વી લેખો ને ગ્રેરક લાખણોથી નામના મેળવી. ને 'નોવા મીર' નામે એક સમાજવાદી પત્રના તંત્રીમંડળમાં તેને સ્થાન મળ્યું.

આ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર બળતો ફાટી નીકળ્યો ને ઝારનું ખૂન કરીને સમાજવાદીઓએ રાજતંત્ર કળજે ફેંડ્યું. ટ્રોટસ્કીએ તરતજ રશિયા પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો, ને મહાયુદ્ધ ચાલુ છતાં કુટુંબ સાથે તે સુરેષ જતી સ્ટીમર પર ચડ્યો. રસ્તે હેલીફોક્સ ખંદરે ધિટનના દરિયાઈ સત્તાધીશોએ સ્ટીમર પરના ઉતાડ્યોની કડક તપાસ આદરી. આ વખતે ખીજ ઉતાડ્યોએ ઈંગ્લાંડના મંત્રીઓ પર વિરોધના તાર મોકલાવ્યા. પણ ટ્રોટસ્કીએ કહ્યું. 'ચૂંલ પાસે ડાકણની ફરિયાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.'

ખંદરના ખલાસીઓએ તેને ચોરની જેમ બળજબરીથી પકડી રાખ્યો. ને તેના કુટુંબને ત્યાંજ રાખી, તેને એમ્હર્સ્ટમાંના જર્મન કેદીઓના કેમ્પમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેની 'ભયંકર' તપાસ અભાવીને તેને કેદીઓના કેમ્પમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તેનાં સ્ત્રી-સંતાન પણ કેદમાં ધકેલાયાં. આ પ્રસંગે ન છૂટકે તેણે ધિટનના મહામંત્રીને ને રશિયન સત્તાધીશોને તાર કર્યા પણ એક તાર પહોંચાડવામાં ન આવ્યો. અંતે થોડાક દિવસ પછી તેને કુટુંબ સાથે અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ ઉપરોક્ત વર્તને તેના ધિટન પ્રત્યેના શપમાં ઉમેરો તો કર્યો જ.

આ પ્રકારની શાંતિચક્ર મુસાફરીને અંતે તે પેટ્રોગ્રેડ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પ્રજાએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. પણ રશિયા આ વખતે બોલ્શેવિક, મેન્શેવિક, શાસ્ત્રાલિસ્ટ, ઉમેરેટીક વગેરે અનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક પક્ષે તેને પેટ્રોગ્રેડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ નીમ્યો તો ખીજ પક્ષે તેને કેદમાં ધકેલી દીધો. એ સમયે સમાજવાદી તંત્રના અગ્રણી માર્કોને તેની મદદે આવી નેત્રે છોડાવ્યો. ને તેને રશિયાના પરદેશમંત્રીનું પદ સોંપ્યું. પણ મંત્રીપદની આવીઓ તેને ન સોંપાણી. આ સંયોગોમાં ટ્રોટસ્કીએ વિવિધ પક્ષોમાં ફેલાયેલી અંધાધૂંધી જોઈ પ્રભાવિત લેનીનના બોલ્શેવિક પક્ષમાં મૂકાવ્યું.

આ અરસામાં દરેક પક્ષ એકબીજાને તોડવા મથતો હતો. સત્તાધીશ પક્ષે બોલ્શેવિક અગ્રણીઓને 'જર્મન-ગસસો' નો ઇલ્લાજ આપ્યો. આ સાંભળી પ્રજાના કેટલાક વર્ગો ઉત્કેષાઈ ગયા ને તેમાં માર્કોનનું ખૂન થયું. જેતીવાડી ખાતાનો પ્રધાન ચર્તોવ પણ ટ્રોટસ્કીના વચ્ચે પડવાથી પ્રજાના લોહી-ભૂખ્યા પંજમાંથી મુક્તિનીએ જાણ્યો. ટ્રોટસ્કીના ધરમાં આવેલા એક અમલદારે ઉપરોક્ત ઇલ્લાજનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ ટ્રોટસ્કીનાં છાકરાંઓએ તેને છરી-ટેળલથી ફૂટી માર્યો. ખીજે સ્થળે પણ એવા અમલદારોને માર ખાવો પડ્યો.

બોલ્શેવિકપક્ષે આ રીતે પ્રજાજનની વિશેષતા જણાતાં ખીજ પક્ષે ઉગ્ર ને એકત્ર

બનવા લાગ્યા. લેનીન અને ટ્રોટ્સ્કીને જીવ ખચાવવાને ગંતાઇ જવું પડ્યું. સત્તાધીશોએ જાહેર રીતે બોલ્શેવિકોને જર્મન-જસ્યમ તરીકે ઝાળખાવી હજારોની ધરપકડ કરી, ને તેમને લોખંડી કેદમાં ધકેલી મૂકી તેમની કતલ કરવાને લશ્કરી દુકડીઓ બોલાવી. પછી કેદખાનાના પહેરગીરો જ બોલ્શેવિક નીકળ્યા. ને સરકારને ગભરાઈને કેદીઓને છોડી દેવા પડ્યા.

આ પછી ઘરેક પક્ષની મંચુકત સરકાર રચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તે અંગે બોલ્શેવિકોને કેટલીક છૂટછાટ મળી. ને તરતજ તે પક્ષે ગ્રેસ પરનો પ્રતિબદ્ધ દૂર કરી પાટનગરને પોતાના પ્રચારથી ગળવી મૂક્યું. તેમણે કેટલીક લશ્કરી દુકડીઓ પર કાજૂ મેળવી રાતોરાત રાજકચેરી પર પહેરા ગોઠવી દીધા. વિરૂદ્ધપક્ષના કેટલાક મંત્રીઓ પકડાયા, કેટલાક નારી છૂટ્યા. ને બીજાજ મવારે ચેટ્ટોગ્રેડમાં બોલ્શેવિક શાસનની સ્થાપના કરવામાં આવી. ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાને મટિની પ્રમુખપદની દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કરવાથી લેનીન તે પક્ષનો ને રશિયાનો પ્રમુખ બન્યો. ટ્રોટ્સ્કીએ તો મંત્રીમંડળમાં પણ રહેવાની ના બાળી પણ પરાણે તેને પરદેશમંત્રીગો હોલ્લો સોંપવામાં આવ્યો. તેની સૂચના પ્રમાણે બોલ્શેવિકપક્ષે રાજબંધારણમાંનાં જૂનાં નામોને રદ કરી હવે મંત્રીને માટે 'પીપલ્સ કામીસરી' ને મંત્રીમંડળને માટે 'સોવિયેટ ઑફ પીપલ્સ કામીસરીઝ' નામ પર્મદ કર્યા.

આ રીતે બોલ્શેવિકપક્ષને પોતાના પાટનગરમાં તો સફળતા મળી, પણ રશિયાના બીજા પ્રાંતો હજી બાકી હતા. ફ્રેન્ચ સરકાર ને જમતની બીજી સત્તાઓ પણ લેનીનને રોંછ ને રાક્ષસ તરીકે ઝાળખાવી બોલ્શેવિક તંત્રની વિરૂદ્ધમાં પ્રચાર કરી રહી હતી. રશિયા પર આંતરવિગ્રહ ને પરદેશી હુમલાનો સતત જામ ઝમૂમતો હતો. આ સંયોગો ધ્યાનમાં લઈ પાટનગરને, અગાઉની જામ, રશિયાની મધ્યમાં-મોસ્કોમાં ફેરવવામાં આવ્યું, ત્યાંનું અંગ્રેજ રથજ કેમલેન રાજકચેરી બન્યું; ને યુદ્ધમંત્રી તરીકે ટ્રોટ્સ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી.

ટ્રોટ્સ્કીની પત્ની સેડાવાને 'સંઘરચાન ને અવરોધ-સંરક્ષણ' વિકાસની અધિકારી તરીકે નીમવામાં આવેલી. કેટલીક વખતે એ ખાતાની ગણતરીએ અગત્યનાં કેટલાંય રથોને લશ્કરી દુકડીઓ બેહાલ કરી મૂકતી. આ સંબંધમાં અધિકારી તરફથી યુદ્ધમંત્રી ટ્રોટ્સ્કી સમક્ષ કડક ફરિયાદો નોંધાવવામાં આવતી. ને ટ્રોટ્સ્કી પત્નીને લખી મોકલાવતો: 'જૂતકાળ કરતાં વર્તમાનની-મરેલાંઓ કરતાં જીવતાંઓની કિંમત વિશેષ છે.'

યુરોપનું મહાયુદ્ધ આ સમયે તેના મધ્યાહ્નમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. ઝારે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરેલી પણ રાજ્યકાન્તિ પછી રશિયા પોતાના જ પ્રશ્નોમાં ગૂચવાઈ ગયું હતું. હવે ત્યાં બોલ્શેવિકપક્ષને સ્થિર બનેલો જોઈ એક બાજુએ ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાંસ ને બીજી બાજુએ જર્મનીએ એની સાથે સલાહની પેરણી કરવા માંડી. પ્રજા અને લશ્કર બંને શાંતિ ઇચ્છતાં હતાં. ને મિત્રરાજ્યોને તો જર્મની સાથે રશિયાની મદદ જોઈતી હતી. પરિણામે જર્મની સાથે સમાધાનની વિચારણા ચલાવવાને ટ્રોટ્સ્કીના પ્રમુખપદે એક પ્રતિનિધિમંડળની નિમણૂક કરવામાં આવી. જર્મની તરફથી હોફમેનના પ્રમુખપદે એવું જ પ્રતિનિધિમંડળ નિમણું તે બંને મંડળો જર્મન-રશિયન સરહદ પરના ષેરટ લીટોસ્કમાં એકત્ર થયાં.

આ સમયે રશિયાના સંયોગો જોતાં હોફમેને રજૂ કરેલી શરતો વ્યાજબી હતી. લેનીનને અને રશિયાના મંત્રીમંડળને પણ તે શરતો સ્વીકારી લેવા યોગ્ય લાગી. પણ ટ્રોટ્સ્કીએ એવો આગ્રહ કર્યો કે બોલ્શેવિકપક્ષ પર જર્મનીના જાસૂસ હોવાનો આરોપ

છે એટલે જર્મનીને મહેજ પણ છૂટાછટ આપતું સમાધાન શાંતિપૂર્વક ન કરી લેવું પણ જર્મનીએ રશિયા પર આક્રમણ કર્યા પછી જ કરવું. લેનીન ને બોલ્શેવિકપક્ષને ટ્રોટસ્કીના એ આગ્રહને તાબે થવું પડ્યું. ટ્રોટસ્કી જર્મન શરતોનો અસ્વીકાર કરી પાટનગર પાછો ફર્યો.

ને એથે જ વિવેકે રશિયન સરકારને જર્મનીએ રશિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યાનો તાર મળ્યો. યુદ્ધ માટે રશિયાની જરાય તૈયારી નહોતી. પરિણામે તેણે મૂળ શરતે સમાધાનની માગણી કરી. પણ હવે જર્મનીએ વધુ ઠક્ક શરતો રજૂ કરી. ને 'ટ્રોટસ્કીની એકજ શૂલના કાગળે રશિયાને ફોન્લેન્ડ, પોલેન્ડ, લિથુઆનિયા, લેટવિયા, યુક્રેન વગેરે વિસ્તારો ગુમાવવા પડ્યા. ટ્રોટસ્કીએ યુદ્ધમનોપદેથી રાજીનામું આપ્યું.

મિત્રરાજ્યો બોલ્શેવિકોની જર્મની સાથે લડવાની અનિચ્છાને પારખી ગયાં હતાં. એટલે તેમણે પોતાને મદદ કરે એવા પક્ષને આમળ લાવવાને રશિયામાં નવા આંતરવિગ્રહનાં મૂળ પાથરવા માંડ્યાં ને તેમને સંદેહ રશિયાને, સેવીન્કોવની મરદારી નીચે, બોલ્શેવિક રશિયા સામે ઉશ્કેરવામાં સફળતા પણ મળી. જર્મનીને આ રમત ભારે ચ્છ પડી. તેણે બોલ્શેવિક સરકારને કહાવ્યું કે, "મિત્રરાજ્યોના મદદગારને દૂર રાખો. નહિતર અમે મોસ્કો સુધી ધસી આવીશું."

આ સમયે બોલ્શેવિકો ભયંકર સ્થિતિમાં મૂકાઇ ગયા. પ્રભુ લેનીનને એ પ્રમંડે ટ્રોટસ્કીની અપૂર્વ લશ્કરી પ્રતિભા સાંભરી આવી. તેણે તરત જ તેને મરસેનાપતિ બનાવી કઝાનનો કબજો લઈ બેકેલા સંદેહ રશિયનોની સામે મોકલ્યો. ટ્રોટસ્કી નેપોલિયનની જેમ દુરમનના બળની પરવા વગર સીધો જ તેમના પર ધસી ગયો. ને તેણે કઝાનને સંદેહ દુરમનોના ચંચળમાંથી પાછું ખેંચી લીધું.

આ સમયના બોલ્શેવિક સૈન્યમાં શિસ્ત તદ્દન કાચી પડી ગઈ હતી. ટ્રોટસ્કીના કેટલાક અમલદારોજ તેના ખૂનને માટે તકલી રહ્યા હતા. આ પ્રમંડે ટ્રોટસ્કીએ પોતાના અદ્ભૂત વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો. તેણે લોખંડી હાથે કામ લઇ સૈન્યમાં શિસ્ત ને શાંતિ જાળવી રાખ્યાં. ને દુરમનો પરતું આક્રમણ ચાલુ જ રાખ્યું. મોસ્કોથી નીકળતી વખતે તે જે ટ્રેઇનમાં બેઠો હતો તે જ ટ્રેઇનને તેણે અઢી વર્ષ સુધી પોતાનું ઘર બનાવી દીધું. ને ફોન્લેન્ડ ને ઈસ્ટાનિયાની મદદ સાથે પેટ્રોગ્રેડની નજીક ધસી આવેલા સંદેહ સેનાપતિ યુક્રેનીયને તેણે ભયંકર સંમોગોમાં પણ પાછો હકાવ્યો.

રેલીન આ સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવી રહ્યો હતો, ને બોલ્શેવિકપક્ષમાં ટ્રોટસ્કીના વિરોધીઓના અગ્રણી તરીકે રચપાઈ ચૂક્યો હતો. 'પ્રવદા' પ્રતનું તંત્ર તેના ને કેમેનેવના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું ને શાંત કાર્યકર્તા તરીકે કેટલાક તેનું મહત્ત્વ પણ આંકતા. લેનીનને તેના પર ખાસ વિશ્વાસ નહોતો. પણ પક્ષમાં ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા તે તેનું માન જાળવતો. પેટ્રોગ્રેડના અપૂર્વ બચાવ માટે ટ્રોટસ્કીને જ્યારે 'રેડ ફ્લેગ'નું માન અપાયું ત્યારે રેલીનને પણ એવું જ માન આપવામાં આવ્યું. કેટલાકે આ સામે વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે લેનીને કહ્યું, 'ભાઈ, જે બીજા પાસે હોય તે પોતાની પાસે ન હોય તે રેલીન * સહી શકતોજ નથી.'

* આ એક વાક્યમાં જ, જગતના કાચકાવ્ય ચઈ પરેલા વર્તમાન રશિયન સરમુખત્યારનો દુઃખ પરિચય કરાવી સકાય તેમ છે.

પક્ષમાં ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા લેનીને રોલીનને ને તેના મુખ્ય સાથીદાર વોરશિલોવને સારીસીન વિભાગની લશ્કરી હુકડીઓના સેનાપતિ તરીકે મોકલાવી દીધા. રોલીને ત્યાં પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવ્યો ને ફેટલોક વખતે તે સરસેનાપતિ ટ્રોટસ્કીની આજ્ઞાઓ વણુ ઉઘાપવા લાગ્યો. ટ્રોટસ્કી તેને સખત સખ કરવાને સારીસીન જવાને તૈયાર થયો પણ લેનીને રોલીનને સમજાવોને પાછો પાટનગર બોલાવી લીધો. સારીસીનને રોલીને પોતાનું એવું મજબૂત થાણું બનાવેલું કે લેનીન માદા પડતાં જ તેણે તે નગરને રોલીનકે નામ આપી દીધેલું.

સારીસીન છોડ્યા પછી રોલીન-વોરશિલોવ-ક્રેનેવ ત્રિપુટીએ યુક્રેનને પોતાનું થાણું બનાવ્યું ને પેટોગ્રાડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ ઝીનોવેવ પણ એ મંડળમાં બાજ્યો. તે પછી પક્ષના એક મુખ્ય કાર્યકર્તા મોલોટોવે પણ રોલીન-દળમાં મૂકાવ્યું ને એ રીતે રોલીન પ્રબળ બનવા લાગ્યો.

આ અરસામાં પોલાડ અને રશિયા વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું. એ યુદ્ધમાં ટ્રોટસ્કી ફરી ઝળકી નીકળ્યો ને તેણે પોલીસ-સેન્યને અપૂર્ણ બહાદુરીપૂર્વક મારી હઠાવ્યું. લેનીને તેને એ વિજયી તકનો લાભ લઈ પોલાડના પાટનગર રુધી ધસી જવાની આજ્ઞા મોકલાવી પણ ટ્રોટસ્કીએ તેની અવગણના કરી પોલાડ સાથે સંધિ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પોલાડના લોખંડી સરમુખત્યાર માર્શલ પીલ્સુટસ્કીએ ટ્રોટસ્કીની આ આદર્શવાદી ભ્રમણાને તરત જ લાભ ઉઠાવ્યો. તેણે નવેસરથી યુદ્ધ સળગાવ્યું અને તેમાં રશિયાને હાર આપને ફેટલાક વિસ્તાર પોલાડને સોંપી દેવા પડ્યા. આ જ રીતે ટ્રોટસ્કીના નિષ્ઠિત આદર્શવાદથી રશિયાને પૂર્વમાં પણ માર ખાવો પડ્યો.

ટ્રોટસ્કી અને રોલીન વચ્ચેના વિરોધનાં ફેટલાક મૂળ અહીં જ છપાયાં છે. ટ્રોટસ્કી આદર્શવાદી હતો, રોલીન સમયવર્તી અને વ્યવહારુ હતો, અને છે. ટ્રોટસ્કી આખા જગતમાં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ ફેલાવવા માગતો હતો, રોલીન તેને રશિયામાં જ મર્યાદિત રાખી રશિયાની આર્થિક સ્થિતિને સુધારવાના મતનો હતો. લેનીનને પ્રતિભાસીલ વ્યક્તિ તરીકે ટ્રોટસ્કી પ્રત્યે માન હતું પણ વિચારોમાં તે રોલીનને વધુ મળતો થતો. પરિણામે રોલીન ધીમે ધીમે આગળ વધતાં બોલ્શેવિકપક્ષનો મહામંત્રી બન્યો.

આ અરસામાં સમાજવાદીઓએ લેનીન અને બીજા ફેટલાક બોલ્શેવિક ‘અગ્રણીઓ’ પર ખૂની હુમલા કર્યા. તેમાં લેનીન ધવાયો ને મરણપથારીએ પડ્યો. એ સમયે ‘બોલ્શેવિક’ પક્ષની બારમી વાર્ષિક પરિષદનો પ્રસંગ આવ્યો. તેમાં રોલીને ટ્રોટસ્કીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવા કૃત્રિમ વિનંતિ કરી ને ટ્રોટસ્કીએ લેનીનની માદગીમાં પ્રમુખ વિના જ ચલાવી લેવાનું સ્વયંવર્તી રોલીને પોતાના પક્ષકાર ઝીનોવેવને કામચલાઉ પ્રમુખ બનાવી દીધો. આ રીતે રોલીન ટ્રોટસ્કીનું મહત્ત્વ ઘટાડવાની દરેક તકનો લાભ ઉઠાવવા લાગ્યો.

ધીમેધીમે લેનીનનું દર્દ વધતું ચાલ્યું. બાગ્યન્નેએ ટ્રોટસ્કી પણ એ જ અરસામાં માદા પડ્યો ને હવાફેર માટે તેને બહાર જવું પડ્યું. તે તકનો લાભ લઈ રોલીને પોતાનાં ચક્રો ફરી દિશાએ ગોઠવી દીધાં. દાકતરોએ જ્યારે લેનીનના જીવનની આશા છોડી દીધી ત્યારે રોલીને તે સમાચાર ગોપની રાખ્યા. ટ્રોટસ્કીની તરફથી લેનીને કરેલા વીલને પણ તેણે

દેખાવી દીધું. લેનીનના મૃત્યુના સમાચાર દ્રોટસ્કીને મોઝા મળે તે માટે પણ તે પોતાથી બનતું બધું કરી ચૂક્યો. લેનીનની સ્મરણયાત્રાના પ્રસંગે દ્રોટસ્કી આવી પહોંચી શકે એવો સંભવ છતાં દ્રોટસ્કીને જોટા સમય આપી તેણે તેને પાટનગરથી દૂર જ રાખ્યો.

રશિયામાં દ્રોટસ્કીની પ્રખ્યાતિ એટલી હતી કે સ્ટેલીન તેને પોતાના પક્ષની મદદથી દેખાવી શકે તે સંભવિત જ નહોતું. એટલે હવે તેણે ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં મસાલો મેળવી દ્રોટસ્કીને લેનીનના વિરોધી અને દુશ્મન તરીકે પ્રખ્યાત સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેનાં પક્ષકાર ને લાંચ આપીને ફાટેલાં બીજાં પણ સંખ્યાબંધ વર્તમાનપત્રોએ તેમાં તેને સાદ પુરાવ્યો. પરિણામે તેનો પક્ષ વધતો ચાલ્યો. તે તક જોઈ તેણે તરત જ પોતાને લેનીનના વારસ તરીકે જાહેર કર્યો. તેની આ સ્વાર્થો વધણી કંટાળીને તેના મુખ્ય સાથીઓ ઝીનોવેવ-કમેનેવ વગેરે દ્રોટસ્કીના પક્ષમાં આવ્યા; પણ હવે તે માટે ધણું મોઢું થઈ ગયું હતું.

આ અરસામાં દ્રોટસ્કીના અનુયાયીઓએ ઇંગ્લાંડ, જર્મની ને પોલાંડમાં હડતાળો પડાવી ક્રાન્તિ જમવવા માટે પ્રયાસો કર્યા પણ દરેક સ્થળે તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ચીનમાં એવો પ્રયાસ થતાં માર્શલ ચાંગ કાઇ શેકે હજારો મજૂરો ને ક્રાન્તિવાદીઓની કતલ કરી તેમનાં મઠમાં નદીમાં ફેંકાવી દીધાં. દ્રોટસ્કી જર્મનીમાં ગુપ્ત નામે રહેવા છતાં તેના ખૂનના પ્રયાસો થયા. રશિયા સામે જગતની રાજસત્તાઓનો શેપ વધતો ચાલ્યો. સ્ટેલીને આ બધા પ્રસંગો રજૂ કરી દ્રોટસ્કીની જગતક્રાન્તિની લાવના કટલી અવાસ્તવિક છે તે રશિયન પ્રજાના મનમાં ઠંસાવવા માંડ્યું. પરિણામે રશિયન પ્રજાપ્રતિનિધિસભામાં પણ દ્રોટસ્કીનો પક્ષ ધીમે ધીમે ઘટતો ચાલ્યો.

જર્મનીથી આવ્યા પછી દ્રોટસ્કીએ જ્યેંતું કે સ્ટેલીન સર્વોપરી થઈ બેઠો છે. ને તેણે પ્રતિનિધિસભામાં ચાલુ સરકારના વિરોધી પક્ષમાં નામ નોંધાવ્યું. સ્ટેલીને તરત જ તેને મંત્રીમંડળ ને સોવિયેટ કાઉન્સિલમાંથી બરતરફ કર્યો. ને પંદરમી ઓક્ટોબરિક પરિષદે વિરોધ પક્ષના દરેક સભ્યને ફેસપાર કરવાનો નિર્ણય કરતાં દ્રોટસ્કીનો પણ તેમાં સમાવેશ થયો. એ સમાચાર મળતાં જ દ્રોટસ્કીના સાથી અને શિષ્ય બોદીએ આપઘાત કર્યો. એના એક બીજા સાથી છુટાવે એની સામેના આરોપોમાં સાક્ષી બનવા કરતાં ઉપવાસ કરીને મરી જવું પસંદ કર્યું.

દ્રોટસ્કીએ હવે શાંતિથી રશિયા તણ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ સ્ટેલીને તેને કેદ કરીને આદમ-અદા મોડલાવી દીધો. તેની ઇચ્છા જર્મનીમાં રહેવાની છતાં જર્મની તેને રાખવાની ના પાડે છે. કહી સ્ટેલીને તેને તુર્કસ્તાનના ગરમ વિભાગમાં ધકેલ્યો. ત્યાંથી નીકળીને તેણે નોર્વેમાં પસવાની ઇચ્છા દર્શાવી પણ નોર્વેની સરકારે તેનું રક્ષણ કરવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી તેને ના કહી. તે પછી તેણે ફ્રાંસ-ઇંગ્લાંડને અરજી કરી પણ તે બંનેએ પણ તેને એક વા બીજા બહાને ના જ સંભળાવી. દ્રોટસ્કીએ ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસના જે રાજનીતિજ્ઞો ને નામકિત પુરુષો રશિયામાં તેની બાદશાહી મહેમાનગત માણી ગયા હતા તેવા લે-સળરી, સ્નોડન, બર્ટાંડ રસેલ, સીડની વેગ વગેરેને તાર કર્યા પણ કાંઈએ તેને આવકાર ન આપ્યો. દ્રોટસ્કીને માનવજીવનની આ દશ પ્રત્યે કંપારી વજૂદી.

યુરોપ-એશિયાને સાંકળતા એક વિરાટ દેશનો એક સમયનો તાજલીન પતિ-આજ

તેને ઊભવાને યુરોપભરમાં કયાંય સ્થાન ન મળ્યું. છેવટે દૂર રહેલા મેક્સીકોએ તેની વિનંતી સ્વીકારી, તેને વસવાને સ્થાન આપ્યું, પણ અતિથિનું સરક્ષણ તો તેનાથી પણ ન જ થઈ શક્યું. ને ગયા ઓગસ્ટમાં ખૂની હુમલાનો ભોગ જનીને એ અતિથિ એ જ જમિ પર સ્ત્રો.

તેના પ્રત્યે મૂડીવાદી ને શાહીવાદી સંસ્થાઓને ને વ્યક્તિઓને ડેટલું એર હતું તેનો ખ્યાલ, જો સ્વિટ્ઝીય મંત્રી ઓસ્ટીન એમ્બરલેનના નામ પર નોંધાયલાં શબ્દો સાચા હોય તો, એક વાક્યમાથી જ ગળી રહે છે. તેમણે જીતીવાર્ગા રશિયાનો તુચ્છકાર કરતાં એમ કહેલું કહેવાય છે કે, “જે રશિયાએ ટ્રાટસ્કીને હજી મારી નથી નાંખ્યો તેની સાથે હું વાત પણ કરવા નથી માગતો.”

હિંદી પ્રશ્નોમાં એને ખૂબ જ રસ હતો. રશિયાથી દેશનિકામ થતી વખતે અભ્યાસ ને વાચન માટે તે હિંદને લગતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો સાથે લઈ ગયેલો, પણ અધવચ્ચી જ તે ઓરાઇ ગયાં. હિંદુ પ્રગ્નને તે જગતની સર્વોત્તમ પ્રગ્ન તરીકે સન્માનતો. તેની આત્મકથા અને મૃત્યુના યોગ જ મહિના અગાઉ તેણે નાગાકિત હિંદી પત્રકાર ચમનલાલને આપેલી મુલાકાતના અહેવાલથી જણાય છે કે તેને હિંદી રાજ્યો, મહાત્માજી તથા હિંદની સવિનય ચળવળ પ્રત્યે યોગ્ય આદર નહેતો.

પરાજિત

દેવજી રા. મોહા

દીવો થયો, જ્યોત તણી સરાગ
લીલા મંહી નિશ્ચય મે' નિહાળ્યોઃ
અંધાર ફેડી વિજયી જનીને
પ્રકાશનું શાસન થાપવાનો.
જૂઝે અકેલો નિજ નેક હાથે
અંધારના સૈન્ય સહે, તથાપિ
જીતી ગયો દીપક જુદા માંહે
અંધારને સળંગ યાપ આપી.
એ હારનો ઘા નીવડ્યો અસહ્ય,
અંધાર ખૂણે જઈને છૂપાયો;
ધૂળે મળ્યા ભેઈ જમા. ઉપાયો
શોચી રહ્યો અંતરમાં અતિશય !
એને હવે દીપક ઠારી નાંખતી
જેવી રહી શહ સમીર-ફૂંકની.

સુખર્ષના એક આલિશાન મકાનના પાંચમા માળે એક લંબ્ય ફોટોગ્રાફી-સ્ટુડિયોના દ્વાર પર ઘેટડી વાગી.

સ્ટુડિયોનો માલિક—અરે! યુસુફ, જરૂર જુઓ તો બહાર કાઢો છે?

યુસુફે બહાર જોયું પણ કોઈ નજરે ન પડ્યું, જેથી ઠેક ઠેકલે માળે ગયો. ત્યાં પણ કોઈ ન દેખાયું. તેથી સરિયામ રસ્તા પર ગયો. ત્યાં એક ગૃહસ્થ યુસુફ પ્રતિ તાકી ઊભા હતા. તેને મળી યુસુફ પાછો ઉપર આવ્યો અને માલિકને કહ્યું: 'સાહેબ! ગઈ કાલે અહીંથી જે ગૃહસ્થ ફોટા પકાવી લઈ ગયો છે, તે ગૃહસ્થ પાછો આવ્યો છે, અને કહે છે કે મારે શેકડું જલ્દી કામ છે માટે શેકડે નીચે બોલાવ.'

માલિક—શું તે તેને ઉપર આવવા ન કહ્યું?

યુસુફ—મેં તેને અહીં આવવા ઘણા જ સમજાવ્યા હતા, પણ તે તમને જરૂરી કામ કોઈ જોવાની હક પકડી નીચે બેઠા છે.

માલિક પાંચમા માળેથી ઠેક નીચે જ્યાં પેલા ગૃહસ્થ ઊભા હતા ત્યાં રસ્તા પર ગયાં, અને હાથમાં હાથ મીલાવી બોલ્યા—'કેમ શું કામ છે? ઉપર પધારોને.'

ગૃહસ્થ—નહિ. તમે પાડેલા ફોટાઓ ઘણા જ ખરાબ છે, જેથી આપને પાછા આપવા, અને તેના પૈસા પાછા લેવા આવ્યો છું.

માલિક—ઘણું જ સરસ! મને લાગે છે કે મારા કોઈ બેવકૂફ માણસે જલથી તમને ખરાબ પ્રીન્ટ્સ આપી દીધા છે, માટે તમે મહેરબાની કરી ઉપર આવો અને તમારા સારા, સ્વચ્છ અને સાફ ફોટાઓ લઈ જાઓ.

લીફ્ટ હોવા છતાંયે માલિક 'જેવા સાથે તેવા ચંદ' પેલા ગૃહસ્થને પુગથિયાં દ્વારા ઠેક પાંચમે માળે લઈ ગયા પછી બોલ્યા—'માફ કરજો! હું તમને જલથી ઉપર લાવ્યો છું. તપાસ કરતાં તમારા સારા ફોટાઓ કોઈ બેવકૂફે ખંડાય કરી નાંખ્યા છે, જેથી જે ફોટાઓ તમને આપ્યા છે તે ખરાબર છે માટે મૂંગા હેઠા ઊતરી જાઓ.'

[પેલા ગૃહસ્થ વાલે મોઢે પાંચમે માળેથી હેઠળ ઊતરી રસ્તે પડી ગયા.]

ગામડિયો—[પાડેલી છબી જોવા પછી] છબી તો ઠીક પાડી છે, પણ મેં જે લુગડાં પર અત્તરની આપી બાટલી ચોપડી હતી તેની ગંધ આ ફોટામાં ક્યાં ન આવે?

ફોટોગ્રાફર—[વિચાર કર્યા પછી] સાહે, એવો સુગંધી ફોટો જોઈતાં હશે તો બે રૂપિયા વધુ પડશે.

ગામડિયો—શું તમે ધૂતવાની દુકાન માંડી છે? બાટલોની કિંમત દોઢ રૂપિયો છે ને તમે છબીના બે રૂપિયા માંગો છો? શરમાતા નથી?

ફોટોગ્રાફર—હશે! લાઇ સાજા! ત્યારે દોઢ રૂપિયાની અત્તરની બાટલી બજારમાંથી લઈ આવો. હું તમને દોઢ રૂપિયામાં સુગંધી ફોટાઓ આપીશ.

[ગામડિયો બજારમાં અત્તરની બાટલી ખરીદવા ગયો. ત્યાં...]

ગામડિયો—આ બાટલીનું શું લેવું છે?

દુકાનદાર—એ બાટલીના તમને ચાર રૂપિયા પડશે.

ગામડિયો—પેલો છત્રી તો દોઢ રૂપિયામાં પાડો આપે છે ને તારે આ બાટલીના ચાર રૂપિયા લેવા છે? તુ તો બહુ મોઘો ભાષ!

દુકાનદાર—[રિમત-દાર્ય કર્યા પછી] ઠીક, લાવો ભાષ દોઢ રૂપિયો.

[સુગંધીવાળી અત્તરની બાટલી ખરીદી ગામડિયો છત્રી પાડનારને ત્યાં ગયો.]

ગામડિયો—હ્યો આ બાટલી! ને લાવો સુગંધીવાળા ફોટા!

ફોટોગ્રાફર—[ફોટોઝ ઉપર તેજ રેડચા પછી] હ્યો, આ સુગંધીવાળા ફોટા ને લાવો પોતે દોઢ રૂપિયો વધુ!

ગામડિયો—અરે! પણ! આ છત્રી તો બગડી ગઇ! મારો ચેરો પણ કળાતો નથી!

ફોટોગ્રાફર—તમારે તો સુગંધીવાળા ફોટાઓ જોઈ એ છીએ કે મોઢક ચહેરો!

[ખરાબ ફોટાઓ લઈ ગામડિયો રસ્તે પડ્યો.]

શોકલડી*

જગજીવનદાસ દયાળજી માદી

[રયામ રંગ સમીપે ન બહુ—એ રાગ]

શોક્ય તણું મુખ હશે સાઈ, મેં તો જાણું સખી,	શોક્ય તણું ટેક
શોક્ય તણું સાલ એમ, પહેલાં કહેવાતું હશે;	
પણ આજ તો છે એ જ અતિ પ્યારું—	મેં તો જાણું ૦ ૧
ખોટું કહેતી હોઈ તો તું, પૂછી જો ભણેલીઆને;	
કોઈ નહિ કહે છે નહારું—	મેં તો જાણું ૦ ૨
પૂછી જો વિનાદિનીને ને, પૂછી જો તું બકાને;	
ખીજીએએ એજ હશે ધારું—	મેં તો જાણું ૦ ૩
રોજ રોજ શોક્ય શોધી, વરવા ન જાય નાહી;	
લાગતું જો હોય એ અકારું—	મેં તો જાણું ૦ ૪
શોક્ય તણા સાહ્યબાને, ઝૂંટવીને લેવો એ તો;	
બહાદુરીનું કામ છે કંઈ ન્યારું—	મેં તો જાણું ૦ ૫
માદીબેન કહેતાં કેવું, મોહું મલકાઈ જાય;	
મધ જેવું એ ગળ્યું લાગનારું—	મેં તો જાણું ૦ ૬
સિદ્ધિ—સુદ્ધિની પેઠે, જો બાળુ બેસવાનું;	
ગણપતિના જેવું શોભનારું—	મેં તો જાણું ૦ ૭

* આ કાવ્યને, બલેવ કે અભણ-નારીમાન પ્રત્યેના સંપૂર્ણ સન્માન સાથે, એક 'કદાચ કાવ્ય' તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે, તંત્રી

જૈન-સાહિત્યમાં

મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો

[લે. પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા]

સાહિત્ય-પ્રેમી વિદ્યા-વ્યામંગી સદ્ગુણાનુરાગી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ સાહિત્ય-પરિશીલન કરતાં સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર સમયે મહાકવિ કાલિદાસની ઉચ્ચ કવિત્વભરી સં. પ્રા. ગદ્ય-પદ્યમય મનોહર સરસ કૃતિઓનું ઊંડું અવગાહન કર્યું જણાય છે, હજાર વર્ષો કરતાં વધારે સમયથી કૃતિશાલી એ મહાકવિનાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રૌઢ કાવ્યો અને નાટકોએ વિદ્યા-વિલાસી વિદ્વાનોનું આકર્ષણ કર્યું છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ પ્રશંસા-પુષ્પો વેરતાં એનાં પદ્ય-પાદનો કરી-કરાવી વિનોદ સાથે વિવિધ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. ભારતવર્ષના અને પરદેશોના કેટલાય મુખ્ય વિદ્વાનોએ એના પર ટીકા-ટિપ્પણીઓ કરીને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ તથા ખીજી રીતે તેના ગુણ-દોષ પર વિચાર કર્યો છે. કેટલાય અભ્યાસીઓએ પોતાની કવિત્વશક્તિ ખીલવવા એમાંથી પ્રેરણા મેળવી હશે. મહાકવિ, કવિ-રાજ, કવિકુલકિરીટ જેવાં મહત્ત્વભર્યાં પદો જ્યાં ત્યાં જોને તેને માટે વાપરનારાઓને કવિ-કુલચુર-મહાકવિ કેવા હોય ?-એનાં ખ્યાલ કરાવ્યો હશે; કેટલાય કવિઓએ એ મહાકવિની આતુરી મેળવવા ઊંડા ચિંતનો અને વિશિષ્ટ પ્રયત્નો કર્યા હશે, કેટલાય કવિઓએ એની સ્પર્ધા કરી કવિ-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાં પ્રયાસો સેવ્યા હશે. કેટલાય નાટ્યકારોએ નાટકોની વિશિષ્ટ શૈલી શીખવા એ નાટ્યકારનાં નાટકો પર ગંભીર લક્ષ્ય આપ્યું હશે. સુંગર આદિ રસોના પ્રયોગો કેવા હોય છે ? બ્યુત્પત્તિ, પ્રતિભા, પદ-સાહિત્ય, અર્થ-જૈરવ કેવાં હોય ? ઉપમાદિ અલંકારો કેવી રીતે વપરાય ? મહાકવિ છટાથી માધુર્યથી વિવિધ વિષયોનું વિશાલ સરસ જ્ઞાન કેવી રીતે આપી શકે ? એ અર્થે શીખવા-સમજવા માટે પ્રસ્તુત મહાકવિની કૃતિઓ કેટલાય અભ્યાસી વિદ્વાનોને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હશે. તેમના રસમય મેધદૂતે તો વિવિધ સ્વરૂપમાં ૩૮-૪૦ જેટલા અભિનંવ હોતો રચાવવા પ્રેરણા આપી જણાય છે, જેમાં જૈન કવિઓનો પણ ગહોળો ફાળો છે. જૈન સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં વિવિધ સંસ્મરણો હજાર-આરસો વર્ષો જેટલાં જૂનાં છે. સમય, રચણ અને સાધનોની અનુકૂલતા પ્રમાણે તેમાંનાં થોડાં-ઘણાં કમચઃ સચવવા અદિ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વિક્રમની ૭ મી સદીમાં

કવિ રવિકીર્તિ

સત્યાગ્રય (પુલકેશી ચાતુક્ય મહારાજ) ના પૃથ્વ પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરનાર ચક્રાબ્દ ૫૫૬ = વિ. સં. ૧૯૧ માં મનોહર જિનેન્દ્રભવન રચાવનાર વિદ્વાન રવિકીર્તિએ કવિતાદ્વારા કાલિદાસ અને ભારવિ જેવી કૃતિ પ્રાપ્ત કરી હતી.—એવો ઉલ્લેખ દક્ષિણ ત્રીજા પુર જિલ્લાના આયહોલી ગામના મેઘૂલી નામના જિનમંદિરના શિલાલેખમાં જણાય છે—

“યસ્યામ્બુપિત્રવનિવારિતશાસનસ્ય સત્યાગ્રયસ્ય પરમાત્મવતા પ્રદાદમ્ ।

છેલ્લે જિનેન્દ્રભવનં ભવનં મહિમ્નાં નિર્માણિતં મણિમય રવિકીર્તિનેદમ્ ॥

એનાથોજિ ન વેશ્મ સ્થિરમર્થવિષો વિવેક્ષિત્તા જિનવેશ્મ ।

સ વિજયતાં રવિકીર્તિઃ કવિતાઽઽધિતકાલિદાસ-ભારવિકીર્તિઃ ॥

પદ્માશત્સુ કલો કાલે પટ્સુ પદ્યશતેષુ ચ । સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મુમુજામ્ ॥”

(એ. ઇ. ૬, ૬)

વિક્રમની ૯ મી સદીમાં

કવિ જિનસેન, પાર્શ્વબ્યુદય

મહારાજ અગોધવર્ષ(શક સેવત્ ૭૩૬ થી ૭૫૦ = વિ. મં. ૮૭૧ થી ૮૮૫)થી સન્માનિત થયેલા, આદિપુરાણ વગેરે રચનાર દિગંબર જૈન કવિ જિનસેને કવિ કાલિદાસના મેધદૃત કાવ્યનાં પદોનાં સર્વ ચરણોને ગગરચાર્ણે લઈ, પાર્શ્વનાથ-ચરિત્રરૂપ અબીષ્ટ વિષયમા પાદ-પૂર્તિ કરી ૭૬૪ મહાકાન્તા પદોથી પાર્શ્વબ્યુદય નામનું સગ્ગ કાવ્ય રચ્યું હતું, જે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. તેના અંતમાં જણાવ્યું છે કે—

“इति विरचितमेतत् काव्यमावेष्ट्य मेघं यदुगुणगगनोप कालिदासस्य काव्यम् ।

मलिनितपरकाव्य तिष्ठतादाशशाङ्क भुवनमवतु देवः सर्वदाऽमोघवर्षः ॥”

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં

સોમદેવસૂરિ

નીતિવાક્યમૃત જેવા રાજનીતિના પ્રાદ્ર અથ રચનાર દિ જૈન વિદ્વાન સોમદેવસૂરિના પદ્યસ્ત્રી યશસ્વિલકે ચપૂ (શક મં. ૮૮૧ = વિ. મં. ૧૦૧૬)માં કવિ કાલિદાસનું નામ અને તેની કૃતિમાંના ‘પ્રતિવષ્ણતિ દિ શ્રેયઃ વૃણ્યપૂજાશ્ચતિષ્ઠમ. ।’ જેવા અંશ ઉદ્ધૃત કરેલ જણાય છે (આ. ૪, ૫; નિ. સા. ૫ ૧૧૩, ૨૬૧)

મહાકવિ ધનપાલ

જેમના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૦૫૫માં દિ કવિ અમિતગતિએ ‘સુભાષિતરત્નસંદોહ’ વગેરે રચના કરી, તે પ્રખ્યાત વિદ્વાદેશી માનવાના પરમાર મહારાજ મુંજ અપરનામ વાક્યપતિરાજે રાજસભામાં ‘સરસ્વતી’ ખિન્દ આપી જેનો સત્કાર કર્યો હતો અને એ જ મહારાજદ્વારા રાજ્ય પર અભિષિક્ત થયેલા વાકમય-વિશારદ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વદ્વત્સય મહારાજ ભોજે જિનાગમેમા કહેલી કથાએ સાંભળવા ઇચ્છા દર્શાવતાં તેમના વિનોદ માટે જેણે અદ્ભુત રસવાણી તિલકમંજરી નામની ગદ્ય કથા રચી હતી, તે જ જૈન મહાકવિ ધનપાલે (અધ્યદેશના દેવર્ષિ દિગ્જના પૌત્રે અને શાસ્ત્રજ્ઞ સર્વદેવના પુત્રે) કવિ બાણબટ્ટની કાદંબરી કથા સાથે સ્પર્ધા કરતી ઉપર્યુક્ત કથાના પ્રારંભ (શ્લોક ૨૫)મા પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓનાં કવિત્વની પ્રશંસા કરતા મહાકવિ કાલિદાસનું પણ સ્મરણ કર્યું છે—

“ग्लायन्ति सकला कालिदासेनासन्नवर्तिना । गिरः कवीना दीपेन मालतीकलिका इव ॥”

ભાવાર્થ.—દીવે પાસે રહેતા જેમ કળાવાળી-ખીલેલી પણ માલતી(પુષ્પ)ની કળોએ મ્હાન થઈ જાય છે—કરમાઈ જાય છે; તેમ [કવિ] કાલિદાસ સમીપ રહેતા [ગીત] કવિઓની કલાયુક્ત વાણી પણ આખી પડી જાય છે.

વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં

કવિ જિનવલ્લભસૂરિ

જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૫ માં શેષેલાં અને ૧૧૩૮ માં લખાવેલાં પુસ્તક (તા.૫૫૨) ઉપલબ્ધ થાય છે, અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૬૭ માં થયો હતો, તે વિધિ-પદ્ય-પ્રવર્તક

પ્રખ્યાત જિનવલ્લભસૂરિએ વિવિધ કાવ્યો, નાટકો અને અલંકાર પ્રધાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમાં મેઘદૂતનો નામ-નિર્દેશ મળે છે. મુમતિગેષ્ઠિએ વિ. સં. ૧૨૯૫ માં ગણધરસાર્વ-શતક-નૃસિંહરૂપિમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે [વિશેષ માટે જુઓ ગા. જો. સિ. અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીની અગ્રહારી ભૂમિકા પૃ. ૨૦]

વિ. સં. ૧૧૩૨ થી ૧૨૧૧ સુધી વિદ્યમાન-વિ. સં. ૧૧૬૬ માં પદ્મધર યથેલા જિનદત્તસૂરિએ ઉપર્યુક્ત જિનવલ્લભ કવિની પ્રશંસા કરતાં અપભ્રંશ પદ્યમાં લોક-વર્ણિત કવિ કાલિદાસનું સ્મરણ કર્યું છે—

“કાલિયાસુ કદ આસિ જુ લોહિં જમિદ્ધ તાવ જાવ જિણવાહુ વડે નાભમિયદ્ ॥”

[ચર્ચરી ગા. ૫ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પૃ. ૪]

ભાવાર્થ:—શ્રીમાદ્ધર્મો યદ્યપ્યેલા કવિ કાલિદાસ, જેને લોકો વડે વર્ણવવામાં આવે છે; તે ત્યાં સુધી કે ત્યાં સુધી જિનવલ્લભ કવિ (વિદ્યમાન) સાંભળવામાં આવ્યા નથી.

આચાર્ય હેમચંદ્ર, કાવ્યાનુશાસનમાં—

સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રંગપદ્ય કાવ્યાનુશાસનના અલંકાર ચુક્રમણિવ્યાખ્યામાં કાવ્યના અનેક પ્રયોજનો-ફલોમાં પદ્યરૂપ ફલ સચવતાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“વશસ્તુ(સ્તુ) કવેરેવ યત્થ ઇતિ સંગારે વિરાટીતઃ

અપ્યથ યાવત્ કાલિદાસાદયઃ સદ્દર્શયઃ રત્નચંદ્રે કવયઃ ॥”

ભાવાર્થ:—પરા મુકવિનોજ યાવ છે; કેમકે આટલા મોટા સંસારમાં લાંબા વખત પૂર્વે યદ્યપ્યેલા હોવા છતાં મળુ હતું સુધી કાલિદાસ વગેરે કવિઓ સદ્દર્શયો(વિદ્વાનો) દ્વારા સ્તવાય છે.

ઉપર્યુક્ત અલંકારચુક્રમણિમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિયો(રઘુવંશ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત; અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય)માંથી ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

જેમ કવિ કાલિદાસે મહાકાવ્યથી રઘુવંશને, તેમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે શ્રી. પ્રા. દ્વાયાત્રય મહાકાવ્યથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં ગુજરાતના રાજવંશ ચૈત્રુકૃત્ય-વંશને કાર્તિકીથી અમર કર્યો છે. વિક્રમની ૧૩મી સદીમાં

મહાકવિ રામચંદ્ર, નાટ્યદર્પણ-વિવરણમાં—

જેમણે બાર રૂપકો (નાટક, પ્રસ્થાવ, પ્રદસન વગેરે)નું સ્વરૂપ જણાવનાર નાટ્યદર્પણ જેવાં ગ્રંથોની રચના કરી એ વિપવ્ત્તી ચૂનલાજ દર કરી નથી; માળવાના મહારાજ સુજની વિદત-પરિપદના વિદ્વાન ધનિક ધનંજયની કૃતિ દશરૂપક સાથે તેને સ્પર્ધામાં ચૂકી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે, તે સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના પદ્મધર રામચંદ્રસૂરિએ અને ગુણચંદ્રે નાટ્ય-દર્પણના વિવરણમાં પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ અપાયેલ ૬૪ જેટલા નાટકાદિ ગ્રંથોનાં ઉદાહરણોમાં કવિ કાલિદાસનાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશી નાટકોમાંથી અને રઘુવંશ, કુમારસંભવ મહાકાવ્યોમાંથી પણ અનેક ઉદાહરણો આપેલાં છે, તેના ગુણ-દોષ પર વિચાર કર્યો છે. (વિશેષ માટે જુઓ ગા. જો. સિ.)

કવિ આસડ, મેઘદૂત-ટીકા

ભિલ્લમાલ(શ્રીમાલ) વણિકવંશના કંટુકરાજના પુત્ર શ્રેષ્ઠ કવિ યદ્યપ્યેલા, જેનાં સુભાષિતોથી પ્રસન્ન થઈ રાજ-સભ્યોએ જેને ‘કવિ-સભા-રંગાર’ બિરૂદ આપ્યું હતું; તથા વિ. સં. ૧૨૪૮ માં જેણે રચેલા ઉપદેશકદંટી, વિવેકમંજરી જેવાં ગ્રંથો પર સિદ્ધસારસ્વત આચાર્ય બાલચંદ્રે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાઓ રચી હતી; તે કવિ “આસડે મેઘદૂત મહાકાવ્ય

પર દીકારૂંપી રનેહના સિંચનથી કવિ કાલિદાસના યશસ્વી દીપને દીપાળ્યો હતો^૧” પરંતુ દુર્ભાગ્યે હજી તે દીકાનાં દર્શન થયાં નથી.

શિવનિધાનગણિના શિષ્ય મદિમસિંહગણિએ પોતાના શિષ્ય હર્ષવિજય માટે વિ. સ. ૧૬૯૩ માં રચેલી બીજી ટીકા હ. લિ. જણાવ છે.

નરેન્દ્રપ્રભસરિ, અલકાર-મહોદધિમાં—

ગૂર્જરેશ્વરના મહામાત્ય સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની અભ્યર્ચનાથી નરચંદ્રસરિના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસરિએ વિ સં. ૧૨૮૨ માં રચેલા સાઝાચારદળાર શ્લોકપ્રમાણુવાળા અલકાર-મહોદધિ (ગા. ઝો. સિ) ગ્રંથની વૃત્તિમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિયોમાંથી રઘુવંશ, કુમારસંભવ કાવ્યો અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય નાટકોમાંથી ઉદાહરણો આપેલાં છે.

રવિપ્રભગણીશ્વરના શિષ્ય કવિ વિનયચંદ્રે રચેલી કાવ્યશિક્ષામાં, સદ્ગ્રંથ-નિર્માણ કરનાર કવિઓના નામોમા કાલિદાસ તથા પ્રોટોક્રિતમાત્રથી નિષ્પન્ન ઉપમાવાળામાં ‘દીપિકા’ કાલિદાસ એવો નિર્દેશ છે (જુઓ પત્તનસ્ય જૈન લા. ગ્રંથ સૂચી ૧, ૪૬)

કવિ અમરચંદ્ર—

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ઔદ્યમી મદીના પ્રારંભમાં રાજ-માન્ય કવિ અગ્નિસિંહે રચેલા મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના મુકૂતસકીર્તન કાવ્યના અંતમાં એ કવિ અમરચંદ્રે (કાવ્યકલ્પલતા, આલભારત, પદ્યાર્નવ મહાકાવ્યાદિ રચનાર, ‘વેણીકૃપાણુ’ ખિન્ન મેળવનાર, વીસહદેવની રાજ-સભામાં સમસ્યા-પૂર્તિથી સન્માન મેળવનાર અમરે) સ્મરણ કર્યું છે કે—

“તાત ! હયાતગિરઃ છુતા મમ હતા હી ! કાલિદાસાદયો

નન્વેક્ષ્તુ ચિતાયુરસ્તુ જગતિ શ્રીવસ્તુપાલોડ્યુના ।

માર્કેન્ઢઃ સ્ફુટમાશિષા શમવતામલ્પાગુરુષ્યેવ યત્

હલ્પાયુર્જયતીતિ વાગ્-નિગદને ચાતાડસ્તુ જાતાદરઃ ॥”

ભાવાર્થઃ—[સરસ્વતી (બ્રહ્મણી-બ્રહ્મપુત્રી) બ્રહ્મને પ્રાર્થના કરતા હશે છે કે—] ‘હે પિતાજી ! ધણા ખેદની વાત છે-કે પ્રખ્યાત વાણીવાળા, કાલિદાસ વગેરે ગદ્યારા પુત્રો હણ્યા ચલ્યુ પામ્યા; હાલમા એજ વસ્તુપાલ પુત્ર છે, તો તે જન્મતમા ચિર આયુષ્યવાળો થાઓ; જેમ આ સૂર્ય, અલ્પ આયુષ્યવાળો હોવા છતાં પણ ઋષિઓની આશિષ વડે હલ્ક-પર્થન્ત આયુષ્યવાળો જયવત વર્તે છે.’ એવી રીતે વાગ્ (સરસ્વતી દેવી)ના કથન પર વિધાતા આદરવાળા થાઓ.

વિ. સ. ૧૨૯૫ માં ચર્યારી (અપભ્રંશ કાવ્ય)ની વ્યાખ્યામાં ઉપાખ્યાય જિનપાલે પ્રાચીન પદ્યને ઉદ્ધૃત કર્યું છે કે—

“કવય. કાલિદાસાવાઃ કવયો નયમપ્યસી । પર્વતે પરમાણી ચ વસ્તુસ્વમુમયોરરિ ॥”

કવિ આશાધર

વ્યાધેરવાલ(વધેરવાલ) વશમાં યઈ ગયેલા સસ્ત્રક્ષણના પુત્ર (દિ) કવિ આશાધર, જેમણે સાગાર, અનંગાર ધર્મામૃત જેવા અનેક ગ્રંથો, ધારા, નલકન્થ (નાલજી) પુર વગેરેમાં વાસ કરીને માલવાના અનેક મહાગાનઓનાં રાજ્ય-સમયમા રચ્યા હતા; તેને કવિમિત્ર ઉદયસેન મુનિએ ‘કલિકાલિદામ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે—

“વ્યાધેરવાલવશસરોજહસઃ કાવ્યામૃતોઘરસપાનસુતૃત્તગાતઃ ।

સલક્ષણસ્ય તનયો નયવિદ્વચક્ષુઃ ‘આશાધરો વિજયતાં કલિકાલિદાસઃ ॥”

૧ “આસઢઃ કાલિદાસસ્ય યશોવીપમસીવયત્ । મેષદૂતમહાકાવ્યે ટીકાસ્તેહનિવેચનાત્ ॥”

—વિક્રમ જરી-વૃત્તિ-પ્રશસ્તિ

૨. આ કવિના વિશેષ પરિચય માટે સ્વાદિશબ્દ-સમુચ્ચયની લેખકની પ્રસ્તાવના લેવી.

વિક્રમની ૧૪ મી સદીમાં

વિ. સં. ૧૪૬૧ માં મેરુતુગસરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિના પ્રારંભમાં વિક્રમાદિત્યની પ્રબંધ સાથે મહાકવિ કાલિદાસની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કિલ્લ-તીરેપ મળેલો આશ્ચર્યકારી પ્રબંધ દર્શાવે છે.

વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં

મુનિભદ્રસંરિ, શાંતિનાથ-ચરિત મહાકાવ્યમાં—

પેરાજ પાતસાહ(દીર્ઘ તુલક)ની રાજસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર, વિ. સં. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ-ચરિત મહાકાવ્ય રચનાર, પૂલ્હદગંધર્વના મુનિભદ્રસરિએ તેના અંતમાં સૂચન કર્યું છે કે—

“જે મુખ્યક્રિમાં વિદ્વાને કાલિદાસની ઉક્તિયો (રઘુવંશ, કુમારસંભવ વગેરે)માં, તથા બીજાં અને માધવપંડિતનાં અને કાવ્યો (કિરાવર્ણુનીય અને શિશુપાલવધ)માં અને ક્રીડાપંતી અમૃતમય સુકિતરૂપ નૈપથ મહાકાવ્યમાં પણ નિરંતર દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે; તે જ વિદ્વાને ભગવાન શાંતિનાથ ચરિતમાં રચાયેલાં શ્લોકોનું વિવર્ણન કરીને માત્ર શુભોનું પ્રતિપાદન કરે છે.”

“સૂરિઓ જેવી રીતે પ્રાયમકલ્પક (નવા શીર્ષનાર) અભ્યાસીને નિરંતર વ્યુત્પત્તિની પ્રાપ્તિ થવા માટે ઉપયુક્ત મિથ્યાત્વયુક્ત ૫ કાવ્યોનાં વ્યાખ્યાન કરે છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ વાસિત વાસનાવાળા તેઓ આ શાંતિનાથ-જન્ય ચરિતને સમગ્રને, તો શું વાંચિત ન થાય?”

નેમિ-ચરિત કાવ્ય

સાંમળુનાં પુત્ર વિક્રમ નામના એક જ્ઞેન કવિ વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં અથવા તે પૂર્વે થયા જણાય છે. જેણે વિદ્વજ્જનોના મળતી ઓતિ માટે કવિ કાલિદાસના મેધહૂત કાવ્યમાંથી અંતિમ પાઠો લઈ રાજમતીના દુઃખથી આર્દ્ર (કચ્છરસમય) નેમિજનના ચરિતથી પવિત્ર ૧૨૬ પદોવાળું કાવ્ય રચ્યું હતું. જે પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. ૧૭મી સદીના મુગરતી કવિ શ્રેયભદ્રાસના પિતાનું નામ પણ સાંમળ હોવાથી કેટલાક સાક્ષરો આ કવિને તેમના ભાઈ સમજતા હતા, પરંતુ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરામાં રહેલી વિ. સં. ૧૪૫૦ માં લખાયેલી આ કાવ્યની હ. વિ. પ્રતિ જોતી આ બાબત દૂર થઈ છે.

જૈનમેધહૂત

વિ. સં. ૧૪૪૬ માં અચંલગંધર્વના ગચ્છનાયકપદને પ્રાપ્ત કરનાર અને વિ. સં. ૧૪૭૧માં સ્વર્ગવાસી થયેલા, અનેક કાવ્યો રચનાર અને અનેક પ્રતિમી-પ્રતિષ્ઠા-પ્રેક્ષાવિનું કરનાર મેરુતુગસરિએ નેમિજન ચરિતરૂપે નવીન જૈન મેધહૂતની રચના કરી તેને કવિ કાલિદાસના મેધહૂત સાથે સ્પર્ધામાં મૂક્યો છે; જેના પર તેમના શિષ્ય આચાર્ય શીશરતે વિ. સં. ૧૪૯૧ માં અંબુહિલપાટક પાટણમાં ઘૃતિ રચી હતી; જે ઘૃતિનું સંશોધન ધૃત્વીચંદ્રચરિત્ર (વાણ-વિલાસ)ના કર્તા માણિક્યસુદરસરિએ કર્યું હતું. તે ભાવનંમરની જૈન આ. સભાદ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે.

૧ “યે દોષાન્ પ્રતિપાદયન્તિ મુખિયં: ધ્રીકાલિદાસોક્તિયુ

ધીમદભારવિ-માધવપંડિતમહાકાવ્યંદ્વયેડપ્યન્વદ્યમ્ ।

ધીહર્ષામૃતસુક્તિનૈપથમહાકાવ્યેડપિ તે કેવલં

યાવદ્દૃતવિવર્ણનેન મગવચ્છાન્તેરચરિત્રે ગુણાન્ ॥”

(ય. વિ. અં.)

૨ “તદ્દુઃસારં પ્રથમકવિતુઃ કાલિદાસાયે કાવ્યાંદેશ્યે પાદં સુપદરચિંતામણિપદ્માદ યદ્દિવા ।

ધીમદ્રમેશચરિતવિશદે સાજ્ઞાનસ્યાજ્ઞજનમા વેકે કાવ્યે મુધજનસન:પ્રીતયે વિક્રમાશ્વ: ॥”

(નિ. સા. કાવ્યમાલા ગ્ર. ૨)

વિક્રમની ૧૮ મી સદીમાં

ઇંદુદત

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના છેલ્લા ચરણમાં અને ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિવિધ વિષયોમાં, વિવિધ ભાષામાં એ ભાષા શ્લોકપ્રમાણુ વિશિષ્ટ રચના કરનાર બહુશ્રુત મહે પાખ્યાય પંચિનવિજયે તપા-ગણપતિ (ગચ્છનાયક વિજયદેવસુરિ? વિ. સ. ૧૭૦૧ (?) માં તરફ જોધપુર(મારવાડ)થી સૂરત ઇંદુને દત્ત તરીકે મોકલ્યો હતો. કવિ કાલિદાસ-મેઘદૂતની પદ્યતિએ રચેલા ૧૩૧ પદ્યોવાળા એ ઇંદુદત કાવ્યમાં જોધપુર, સુવર્ણગિ (સોનગિર), જલોર, શિરોહી, આજી, અચલમઢ, ચિદ્રપુર, સામ્રમતી, રાજદ્રંગ (અદમ દાવાદ), વટપદ્ર (વડોદરા), ભુગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વગેરે રથજોનું પ્રસંગિક સુંદ વર્ણન કર્યું છે. નિ. મા. કાવ્યમાલા શુ ૧૪માં એ કાવ્ય પ્રકાશિત થઈ ગયું છે.

ચેતોદત

પોતાનું નામ સ્પષ્ટ જણાવ્યું ન હોવા છતાં 'પરમાનન્દ' નામવાળા જણાતા એક જો કવિએ મેઘદૂતના અંતિમ પાદોદ્ધારા ચિત્તને દત્ત બનાવી પોતાના પૂન્ય ગુરુ તરફ મોકલવાનું સંદેશરૂપ અભીષ્ટ વિષયમાં પાદ-પૂર્તિ કરી યુરુના ગુણોના પરિચય કરાવતું 'ચેતોદત' નામ નવું કાવ્ય રચ્યું છે, જે ભાવનગરની જૈન આત્માનન્દ સભાદારા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

"અન્તિ શ્રીમત્પરમગુરવઃ સર્વદાસપિ પ્રદાત્વાસ્તેવાં શિષ્યઃ પુનરુપમાત્મ્યન્તમકિંપ્રણુઃ ।

તત્પ્રાદાત્પ્યાદપિ જદમતિર્મેઘદૂતાન્વપાદસ્ચેતોદૂતાભિપ્રમમિતવ કાવ્યમેતદ્ અવધત ॥"

મેઘદૂત-સમસ્થાલેખ

તપાગચ્છમાં સમર્થ વિદ્વાન્ ઉપાખ્યાય મેઘવિજય થઈ ગયા, જેમણે માધકાવ્ય, અં નૈષધકાવ્યની પાદપૂર્તિરૂપ તથા સમસંધાન જેવાં કાવ્યો રચ્યા છે; અને મેઘમહોદય (વર્ષ-પ્રમેધ), હસ્તમંથન જેવાં જ્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવાં વિષયો પર વિદ્વાન્ભરી પ્રોઢ રચના કરી છે; તેમણે કવિ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનાં મર્વ (૧૩૧) પદ્યોનાં અંતિમ ચરણો સમસ્થારૂપ સ્ત્રીકારી પોતાના અભીષ્ટ વિષયમાં પાદપૂર્તિ કરી છે. ઐતરંગાબાદ(દક્ષિણ)માં પોતાની આતુમોસ-ચિયરતા થતાં ત્યાથી દેવપતન(પ્રભાસ પાટણ, કાઠિયાવાડ)માં મહેલ પોતાના ગચ્છનાયક વિજયપ્રભસુરિ (ગચ્છનાયકપદ વિ. સં ૧૭૧૦માં વૈ શુ ૧૦) ઉદ્દેશી કાવ્યરૂપે રચેલ વિશ્વમિ મહેશ-લેખને મેઘવિજયે મેઘ-દૂત દ્વારા પાઠવ્યો છે, તેમાં યુરુન પરિચય સાથે તે તે રથજોનનાં પણ પરિચય કરાવ્યો છે. એ 'મેઘદૂત-સમસ્થાલેખ' ભાવનગરન જૈન આત્માનન્દ સભાદારા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તેના અંતમાં મંત્રેપમાં સૂચન છે કે-

"માધકાવ્ય દેવગુરોર્મેઘદૂત પ્રમપ્રમોઃ । સમસ્યાર્થ સમસ્યાર્થ નિર્મમે મેઘપણ્ડિતઃ ॥"

એવી રીતે દિગંબર કવિ વાદિયદ્રે રચેલ વાયુ (પવન)દૂત (નિ. સા. કાવ્યમાલ ગુચ્છક ૧૩, શ્લો. ૧૦૧) જેવાં પીઠાં અનેક કાવ્યો રચાયેલાં મળી આવે છે. મહાર્ક કાલિદાસનાં મેઘદૂત વગેરે કાવ્યોનું અને નાટકાદિ સાહિત્યનું એ રીતે મહારવ, વિશિષ્ટ દર્શાવતા જે જે વિદ્વાન્ કવિઓએ એ મહાકવિ પ્રત્યે ઉચ્ચ આદર દર્શાવ્યો છે; મહાકવિ માર્ગને અનુસરનારાં તે તે કવિઓનાં સુમંસ્કારી પ્રતિભાભર્યા જિન જિન સર્જનાવર્ણ અજિનવ કાવ્યો તરફ પણ માદરે સમુચિત આદર દર્શાવે, તેમની કવિત્વશક્તિને એ તેમનાં નિર્દોષ પવિત્ર ભાવોને સમજવા આદર્શભર્યું સાંજન્ય દર્શાવે-એમ ઇચ્છીયું.

અવશેષ

૨૫.

✓ **પૌર્વાત્ય**—એ શબ્દનો સ્મરણ સાથે જ મારા અંગિઅંગમાં એક મધુર અણુઅણુની પ્રસરી જાય છે. મને યાદ છે કે હું એ ભૂમિમાં જન્મ્યો હોત તો કેવું સારું. સાત સાત હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ જે સ્વર્ગની સ્પર્ધા કરતો, જેને આંગણે સંસ્કારની નિર્મળ સરિતાઓ વહતી, જેની ગાંઠ જગતનાં એક એક ધર્મપ્રવર્તકને મીઠી લાગી છે; વિજ્ઞાન તેના વિશુદ્ધ રૂપમાં જ્યાં આજ કરતાં પણ અધિકતર ખીલ્યું હતું—તે ભૂમિ ને તે યુગનો હું વારસ હોત તો મારું હૃદય પ્રતિદિન પ્રલંબિત રહેત.

હું એક યુરોપવાસી છું. અમારાં વૈજ્ઞાનિક યંત્રોએ મારાં નેત્રની શેશની વર્ષો થયાં હરી લીધી છે. આ ભૂમિના ધર્મયુધી મારું હૃદય ઊડાણી રહ્યું છે. પૌર્વાત્ય ભૂમિની કાષ્ટક દિલ્લેર શાંત શિરિમાળામાં પૂર્વના ઋષિવરોની જમ છવનનાં બાકી દિવસો વીતાવવાનાં હું સ્વપ્ન સેવું છું.

ને એક સંવાર મને સમાચાર મળે છે કે તિબેટની શિરિદુર્ગમાં હજી એવા ઋષિવરો વસે છે કે જે જમની પાસે એમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો જળવાઈ રહ્યા છે, જેમનું વૈદ્યકર્મ માત્ર અદ્ભુત છે. નેત્રની આલવાયલ શેશનીને એતાવવાનું તો શું પણ કાઢ, ક'હરાગ કે ક્ષય જેવાં છવલેણુ દર્શન મીટાવવાનું પણ એમને મારે સહેજ છે.

મારું મન રામાંચ અનુભવે છે. તિબેટ: આધુનિક સંસ્કૃતિની ઉદ્ભવજાળથી અંજગો રહેલો જગતભરનો એક માત્ર દેશ—ત્યાં માર નથી, ટેલીફોન નથી, આગમોડી નથી, છાંપાંઓ નથી, કન્યાશાળાઓ નથી—તેનાં દર્શન મારે હું ઉત્કુહ બનું છું. પૌર્વાત્ય પ્રેમના દારણે મને એ ભૂમિનો કેટલોક પરિચય તો છે. તે પરિચયનો ઉપયોગ કરી મારી આંખોનું નર પાંખું મેળવવાની અને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિના અવશેષોને નજરે નિહાળવાની મારામાં તાંબામેલી જન્મી છે.

મિત્રોની મદદથી હું તિબેટની સરહદ—સોમુ ખાંણ પર પહોંચું છું. તિબેટની પ્રજા અસસોને કે કુટિલ સ્વાર્થીઓને તરત આળખી જાય છે ને તેવા પુરુષો એ ભૂમિમાંથી પાછા પણ નથી ફરતા. પણ જેમનામાં જિજ્ઞાસાં, સાંતિ ને સહુભાવ હોય છે તેમને તેઓ સંતકારે છે, તેઓને ત્યાં મિત્ર પણ મળી રહે છે. મને પણ એવાં બે તિબેટિયન મિત્રો મળ્યાં ગયાં. તેમણે મને આંખોનાં શેશની ફરી બક્ષી ચંકનારં સેન્યાસોં ઝંખોનું નામ ને તેનાં નિવાસ-સ્થળનો પત્તો આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેઓ મારાં સાથી બન્યાં.

અનેક મુશ્કેલીઓ વેડીને અને પર્વતમાળાઓથી વીંટળાયલ ગાંધેનાં મંકમાં પહોંચ્યા. ત્યાંનાં મંકાધિપ ચંદુએ અમને દૂર રહેલા સેન્યાસીનાં નિવાસસ્થળનો વિગતવાર પરિચય આપતાં કહ્યું, “જે મહિના સુધી તમને તેમની મુલાકાત મળવાનો સંભવ નથી.”

મેં એક દર્દીભરી આદ નાંખી. ને તે આદના ઉત્તરમાં હોય તેમ ચંદુના એક સુવાન શિષ્યે પોતાનાં મુખ-મસ્તક વાદળા રંગના એક રેશમી રૂમાલથી ઢાંકી દીધાં; ચંદુએ અમને મૂક શાન્તિ રાખવા કહ્યું; સુવાન સાધુએ મસ્તક ધૂણાવ્યું ને થોડી પળ પછી સંન્યાસી 'ઝર્મો' પોતે જ બોલતો હોય તેમ તેણે ચંદુને કંઈક કહ્યું. ચંદુએ અમને કહ્યું કે ઝર્મોએ મને તરતમાં સુલાકાત આપવાનું કબજુ છે. આખોમાં નૂર ન હોવાથી આ બધી ક્રિયાની કેટલીક વિગતો તો પાછળથી મેં મિત્રો પાસેથી જ જાણેલી.

ઝર્મોને મળવાને અમે ગાર્યેથી આગળ વધ્યા, ત્યારે અમને સહીસલાયત પહોંચાડવાને ચંદુ અને સુવાન સાધુ પણ અમારી સાથે જોડાયા. ચારેક કલાકની પાર્વતીય મુસાફરી પછી અમે સંધ્યાએ રેંડું લાધા નામે રથજે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના મકામાં અમને ખોરાક-પાણી અપાયાં અને મંદિરમાં છુદ્ધની ભવ્ય મૂર્તિની સમીપમાં જ અમારે માટે સુવાની બેઠક તથા આ રથજે પણ સુવાન સાધુએ પ્રથમની જેમ ઝર્મોની સાથે દરથી વાતચીત કરી ને ઝર્મોએ અમને મધ્યરાત્રે પોતાની શુદ્ધમાં આવવાનું આમંત્રણ આપતાં અમે તે સમયે ત્યાં પહોંચ્યા.

ઝર્મોએ અમારી સાથે મીઠાશથી વાતચીત કરી. તે વાતચીત પરથી મને એમજ લાગ્યું કે આ ઋષિ અહીં એકાં એકાં આખા જગતને ને તેમાં ચાલતી ક્રિયાઓને જોઈ શકે છે; દૂર દૂર રહેલા તેના શિષ્યોનાં સાથે વાતચીત કરી શકે છે. તેણે મારી આંખો પર, પવિત્ર અક્ષરોથી ને કેઈ અગમ્ય તેજક્રિયાથી મંત્રેણું પાણી છાંટ્યું. ને એ રીતે ત્રણ દિવસ પાણી છંટાતાં મારી આંખોની રોશની પુનઃ અગમગી બિડો; હું અંધ મરીને દેખતો બન્યો.

ઝર્મોના સહવાસ મને ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યો. તેણે મને પ્રાચીન તિબેટ અને હિંદની વિજ્ઞાનસિદ્ધિની અદ્ભુત વાતો મંભળાવી. તેને લગતા કેટલાક અતિ પ્રાચીન ગ્રન્થો હજી પણ તિબેટના છુદ્ધમંદિરોમાં જળવાઈ રહેલા છે. રેશમ જેવાં ઘેરાં-પીળાં પાનાંઓ પર સોનેરી અક્ષરે લખેલા એ ગ્રન્થો ભૂતકાલીન તિબેટની મનોહર કલાનું દર્શન કરાવે છે. તે ગ્રન્થોના ઉકલતી લાખા અધિકારી લામાઓને જ શીખવવામાં આવે છે. ઝર્મો પાસે પણ એવી ત્રણેક પ્રતો હતી. મારામાં તેને તે અંગે પવિત્ર જિજ્ઞાસા જણાતાં તેણે મને તે પ્રતોમાંથી, અતિ સુષ્ઠ નહિ એવા, કેટલાક વિભાગો વચાવવા માંડ્યા.

તે વાંચનમાં એક રથજે વળતને એણું કે વધતું કરવાનો પ્રયોગ આઓ. મને એના પર પૂરતી શ્રદ્ધા ન બેઠી. ઝર્મોએ એ પ્રયોગ મને તજરે બતાવવાનું વચન આપ્યું.

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં ઝર્મો મને સમીપમાં જ પડેલા એક વળતદાર પથર નજીક લઈ ગયો. તેણે મને તે પથર જીંચકી આશરે તેનું વજન જણાવવાનું કહ્યું. મેં નોંધપૂર્વક એ પથરને અદ્ધર કરી તેનું વજન મવાએક મણ જેટલું હોવાનું જણાવ્યું. તેણે તરતજ પોતાના અબ્બામાંથી ધાતુની એક નાની શીશી કાઢી. ને તે શીશીમાંના તેલ જેવા પ્રવાહીમાં ત્રાંખાતો તાર બોળી તેને પથર પર ફેરવી. થોડીક પળ જતા દષ તેણે મને તે પથર ફરી જીંચકવા કહ્યું. મેં તે પથરને રમકડાની જેમ જીંચકી લીધો ને તેનું વજન મને બીશર કરતાં પણ કંઈક એણું લાગ્યું. હું આ કરામતથી આશ્ચર્ય પામી. પણ ઝર્મોએ કહ્યું:

“એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી. જે આકર્ષણશક્તિ પદાર્થોને વળનશીલ બનાવે છે તે આ ક્રિયાથી થોડાક સમયને માટે સુષુપ્ત બની જાય છે.”—ને થોડાક સમય જતા ઈ હું એ પથરને ફરી જીંચકવા ગયો તો તે મને અગાઉની જેમ સવા મણ જેટલો જ જણાયો.

ફેટલાક મહિના ઝમેની સાથે ગાળી હું મોડેમો લાધા પહોંચ્યો. ત્યાંના મહાધીશ પેઝુ લામા સાથે પણ મારે મીષ્ટ સંગ્રંધ બંધાયો. એક સમયે તે મને એક અદ્ભુત ગ્રન્થ ખતાવેના હતા. તે વખતે અચાનક કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે પોતાના ઝખ્યામાંથી એ ઈચ્છના વ્યાસની ને આદેક ઈચ્છની લંગાઈની એક ભૂંચળી કાઢી. તેની એક ખાલુના ઢાંકણને ખોલી નાંખી તેણે તે ભૂંચળીને પોતાના કાન પર ધરી. તે પછી ખીજું ઢાંકણ ખોલી તે તે ભૂંચળીમાં કંઈક બોલ્યો. પછીથી તેણે શું કર્યું તે સંગ્રંધી મેં ખુલાસો પૂછતાં તે બોલ્યો કે ૨૦૦ માર્ષલ દૂર રહેલા ઝગન એવા પર્વત પરના મહાધિપતિ એવા પોતાના નાના ભાઈએ તેને અખ્યાત્મ—વિપય પર કંઈક અશ્ર પૂછ્યો ને તેણે તેનો ઉત્તર આપ્યો. પાછળથી મેં ઝમેને ત્યારે આની કરામત પૂછી ત્યારે તે બોલ્યા:

“એ તો એક સામાન્ય યાંત્રિક પ્રક્રિયા છે. તેને અમે ‘મંદિરાવાહક યંત્ર’ ના નામે ઓળખીએ છીએ. એવાં યુગલ-યંત્રો સહેજે તૈયાર થઈ શકે કે જેમાં એકમાંથી નીકળેલો ધીમે પળું અવાજ જગતના કાંઈ પણ ભાગમાં રહેલા તેના ખીજા જોડીદાર દ્વારા સાંભળી શકાય.”

તિમેટના જુદા જુદા ભાગો જોઈ લેવાની ઇચ્છાથી હું એક પ્રસંગે ગાથો લાધામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના મહાધિશરી લામા સાથે પૌર્વાત્ય વિજ્ઞાનશક્તિની વાત નીકળતાં તેણે કહ્યું કે, “દુરમતોના સામના વચ્ચે પણ અમારા પૂર્વજો યોગજ દિવસોમાં સાગરો પર સેતુ બાંધી શકતા.”

આ વાત પર અદા ન બેસતાં તેણે મને વેલનું એક નાનું મૂળ ખતાવી તેને રાસાયણિક દ્રવ્યોથી ભરેલા માટીના એક કુંડમાં મૂકી દીધું. ખીજે દિવસે એ મૂળ લઈ તેણે તે બે ખડકોની વચ્ચે આવેલ ત્રીશ ફૂટ પહોળા એક ઝરણુને કાંઠે ઊંડું રાખ્યું. ખીજા વાગ્યાને અડધા કલાક માંડ થયો હશે એટલામાં તો તે ત્યાં વાલેલું ત્યાંથી ઝડપથી ઊગી નીકળતી વંદા આસપાસ પથરાઈને નવાં મૂળ નાંખવા લાગી. લામાએ મને તે વેલોને એકબીજામાં પરાવવાની સૂચના કરી. તે પ્રમાણે કરીને અમે પાછા ફર્યા. તે પછી પાંચેક દિવસ સુધી હું તે વેલોને બેઠક સંખ્યામાં આસપાસ પથરાઈને સામા ખડક સામે ધસતી જોઈ રહ્યો. ને એક અડવાડિયામાં તો એક મુંદર પૂલ યઈ ગયો. એ પૂલ પર લામાએ પાસેના ગામડાનાં સાત-આઠ માણસોને નાચકૂદ કરવાનું સૂચવ્યું અને તેની અભેદતા ખતાવી. આ સમયે રામાયણમાંનો સેતુબંધનો, પ્રસંગ મારા મનમાં તરી આવ્યો. હું આ પૂલ સામે આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જોઈ જ રહ્યો.

“એમાં અપૂર્વ કંઈ જ નથી” લામાએ મારા સામે જોઈ હસીને કહ્યું. “અમારા પાસે એવી દો અજણિત વિદ્યાઓ છે. પણ અમે સ્વાર્થમાં એનો ઉપયોગ નથી કરતા, કુપાત્રનો એને સ્પર્શ નથી થવા દેતા. તમારી મર્યાદાહીન વિજ્ઞાનશક્તિ તમારા પર સંદારની આગ વર્ષાવશે, અમારે મન અમારી આ શક્તિ માતા છે. અમે ધારીએ તો આ કરતાં પણ વધારે અભેદ ને ભવ્ય સેતુઓ બાંધી શકીએ તેમ છીએ. પણ તમારી જેમ અમે કુદરતને કૃત્રિમતાથી લાદી દેવા નથી માગતા. જરૂરી સંયોગોમાં અમે આવો સેતુ બનાવીએ છીએ. પણ પછી ખીજા રસાયણમાં બોજેલું એક તીર સેતુમાંની મૂળ વેલમાં ખોસતાં જ બધી વેલો ખવાવા માંડે છે ને એક-બે દિવસમાં તો પૂલનાં પાદાં હવામાં ઊડી નીકળે છે.” ને લામાએ યોચેજ દિવસે મને આ પૂલની પણ એજ દયા ખતાવી.

૧૮૦૦૦ શીટ જિંચી ખોખુન પર્વતમાળામાં ટાચુગ નામે એક મઠ આવેલો છે. તે મઠને ખર્ચ અંગે તે પર્વતમાળામાં આવેલી ગંધકની ખાણો બેટ ધરવામાં આવેલી છે. તે મઠમાં પહોંચતાં મેં મહાધિપ લામા એશાને એ ગંધકની ખાણો મને જોવા દેવાની વિનંતિ કરી. લામાએ મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ, ખાણો બતાવવાને તે પોતે પણ મારી સાથે આવ્યો.

રસ્તે અમારે અંધકારથી જીભરાતી લાંબી લાંબી સંખ્યાગંધ ગુફાઓમાંથી પસાર થવાનું હતું. હું તો પહેલી ગુફામાં પ્રવેશતાં જ ગભરાઈ બેઠો. પણ લામાએ કહ્યું, " ડરો નહિ. પ્રકાશ થશે. "

તે લામાએ જમીન પરથી કંઈક જિંચકી અવાજ કર્યો ને આખી ગુફા તેજથી ઝળ-હળા બહી. તેના પ્રકાશમાં મેં જોયું તો જણાયું કે લામાના હાથમાં એક લાકડાની મોગરી હતી અને તે વતી તેણે ચાંદીના તારથી ગૂંથેલા તે પાસે લટકતા પિત્તળના એક ચક્રચક્રતા ઘંટ પર પ્રહાર કર્યો હતો; પ્રહાર થતાં જ તે ગુફામાં વીસ વીસ ફૂટના અંતરે છ સાત દીપકો પ્રગટી નીકળ્યા ને થોડીક પળોમાં જ દરેક દીપકમાંથી ૫૦૦ કેન્ડલ પાવર જેટલું તેજ છૂટવા લાગ્યું. દીપકોની સમક્ષ જઈ મેં તપાસ કરવા માંડી તો જણાયું કે લાકડાની ખાંચ ફૂટ જિંચી ચાંબલીના કાટખૂણે પિત્તળનો તાર બેઠેલો હતો. તે તારને એક ફૂટ બાસની ને અડધા ઇંચની જડાઈની ઝીલી ધાતુની એક યાળી વળગેલી હતી. તે યાળી પર ચાર ઇંચ બાસનો એક ખિલોરી પત્થર ઝગમગતો હતો. આસપાસ સોનાના તાર ગૂંથેલા હતા. આ સંબંધી લામાને પ્રૂણતાં એટલું જ જણવા મળ્યું કે આ ગોડવણ સૈદ્ધાંત પૂર્વે થયેલી છે. ઘંટ પર પ્રહાર થતાં ખરનિનાં મોઝ લીલી યાળીને સ્પર્શ કરી તેને ગતિ આપે છે ને પરિણામે પત્થર ઝગમગી બેઠે છે. બે ઘંટ પર લાકડાને બદલે ધાતુની મોગરીથી પ્રહાર કરવામાં આવે તો પ્રકાશ એટલો તીવ્ર બને કે માનવ-આંખો તે સહી પણ ન શકે. પ્રકાશની ગમે તેટલી વિપુલતા છતાં ઉજ્જ્વલતાનું નામ પણ નહિ. આ રીતે જુદી જુદી ગુફાઓમાં દીવા પ્રકટાવતા અમે હવે ગંધકના તળાવની નજીક જઈ પહોંચ્યા. તેનો ઘેરાવો લગભગ ૧૦૦x૬૦ ફૂટનો હતો. તેની વ્યવસ્થા પણ અદ્ભુત રીતે જળવાતી હતી.

તિબેટની અલૌકિક ભૂમિમાં આવા આવા તો મને અગણિત પ્રમંથો સાંપડ્યા છે. પ્રાણીઓ રૂપે ફેરવાઈ જવાની માનવચક્રિત, પ્રેતાત્માઓનો ઉપયોગ, ઉડુપન શક્તિ, યૌગિક ચમત્કારો, અદ્ભુત બળ ધરાવતાં હીમમાનવો, જંગલોમાં યમદૂતના અનુભવો-પણ એ બધું વર્ણવવાની મારી હિમત નથી ચાલતી. છતાં તિબેટના દીર્ઘાયુષ ને આરોગ્ય સંબંધમાં તો મારે કંઈક કહેવું જ બેઠ્યું.

અમોની ઉંમર ૨૦૦ વર્ષની ગણાય છે. તે ઉપરાંત હું જે જે લામાઓને મળ્યો છું તેમાંથી એકનો ઉંમર ૧૬૦ ની તો બીજાની ૧૪૭-એ આંકડા મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયા છે. મને મળેલ લામાઓમાં સૌથી નાનામાં નાનાની ઉંમર ૧૨૦ ની હતી.

પ્રજનનું આરોગ્ય પણ એવું જ છે. ત્યાં નથી દાકતરો; નથી દવાખાનાં, છતાં કોઈ પણ રથજે રોગથી પીડાતાં માનવો નથી જણાતાં. કવચિત કયાંક રોગ દેખા દે છે તો લામાઓ પોતાની અદ્ભુત ને પ્રેમભરી સારવારથી તેને તરત જ દૂર કરી દે છે.

આ રીતે એ ચમત્કારભૂમિનાં દર્શન કરી હું નવઅંસકૃતિનાં બાળમાં ફૂંકતી યુરોપીય ભૂમિ પર પાછો ફર્યો. મેં મારા અનુભવો જગતને જણાવવા કમર કસી પણ બાળાએ મને

ભારતીય સૈન્યો અને યુદ્ધ

નરસિંહ

આધુનિક યુદ્ધમાં યુરોપનો એકેક દેશ લાખો સૈનિકોને યુદ્ધમાં ઉતારી શકે છે એ જોઈ ભારતીય પ્રજા આશ્ચર્ય અનુભવે છે; રશિયાની એક કરોડ દશલાખની કે જર્મનીની સિતેર લાખની સૈનિક-સંખ્યા સાંભળી તે અવાચક બની જાય છે. યુદ્ધવિરોધીઓ એ સ્થિતિથી સંહારના ભયે દુઃખ અનુભવે છે, યુદ્ધપ્રેમીઓ વર્તમાન ભારતની કંગાલ સૈન્યશક્તિ માટે આંસુ સારે છે; કેટલાક ભારતની આવી અરક્ષિત સ્થિતિ માટે પૂર્વજો પર જવાબદારી ટાળે છે. પણ ભારતની સૈન્યશક્તિમાં આવેલો ઝોટ એ છેલ્લાં ૮૫ વર્ષની જ વાત છે. તે પહેલાં ભારતમાં જે અગણિત સૈન્યો હતાં તે ભારતીય પ્રજાએ જે ભવ્ય યુદ્ધો ખેડ્યાં છે તેના ઇતિહાસ આધુનિક યુરોપની સૈન્યશક્તિને પણ ઝાંખી પાડે એવા છે.

ઇતિહાસકાળની પણ પૂર્વેનાં યુદ્ધો કે જેમાં ચક્રવર્તી ભરત, સગર કે મુબૂમ જેવાએ આખા જગતને એક-ચક્ર તળે આણીવાને કરોડો સૈનિકોના જળ સાથે સેંકડો યુદ્ધો ખેડ્યાં; રામ અને રાવણ, પરશુરામ ને કનિષ્ઠો, મુદાસ અને દશજાતિઓ, કૃષ્ણ અને જરાસંધ ને પાંડવો ને કૌરવો વચ્ચે, અધર્મને ઉખેડવાને કે સાત્રાજ્યો રચાવવાને, ખેલાયલાં મહાયુદ્ધોમાં જે અગણિત સેનાઓ હોમાઈ ગઈ તે સર્વે જાણીએ રાખીને ભારતીય ઇતિહાસકાળ-શુદ્ધ મહાવીરનાં સમયથી ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધીની ભારતીય શક્તિ પર ઝીડતી નજર નાંખીએ તો તે પણ આર્ય પ્રજાજન માટે મરવો ત્રિપ્પ જની શકે તેમ છે.

પ્રાચીન શક સંવતની રચાપના કરનાર ને ખેખીલોનની ભવ્ય શહેનશાહતને ઉખેડી નાખનાર જગતવિજેતા હરાનપતિ મહાન સાયરસે ઈ. સ. પૂ. ૫૪૦ લગભગમાં હિંદ પર જ્યારે લાખો સૈનિકોના જળ સાથે આક્રમણ કર્યું ત્યારે મહાવીરના રાજ-શિષ્ય સિંધુપતિ ગાંડી ગણી કાઢ્યો. હું અંધ દેખતો જાણે હતો, તે સિવાયની વાતો માનવાને કોઈ તૈયાર નહોતું. આ સ્થિતિમાં ચારેક વર્ષ પીતાવી આખરે હું ઝમોનાં ને એ શાંત ભૂમિનાં દર્શન કરવાને ફરી તિબેટ પહોંચ્યો.

પણુ ગાયેના મઠમાં પહોંચતાં જ ચંદ્ર લામાએ મને સમાચાર આપ્યા કે મારા ગયા પછી ઝમો તરતમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. મેં તેનાં અવશેષનાં દર્શન કરવાની તત્પરતા બતાવી. પણુ ચંદુએ કહ્યું કે એમનો દેહ એમની ગુફામાં જ પડેલો હશે ને કોઈ પણ તિબેટવાસી તે પવિત્ર ભૂમિમાં જવાની ધૃષ્ટતા કે હિંમત કરી શકે તેમ નથી.

ને હું એકલો ઝમોના દેહનાં દર્શને ચાલ્યો. રાંડુ લામામાં રાત રોકાઈ બીજા દિવસે બપોરે હું ગુફા સમીપ પહોંચ્યો. પણુ ગુફાના પ્રવેશદારપર પાંચથી છ હજાર મણુ વજનની વિરાટ શિલા પડી હતી. મારે માટે સહેલે ત્યાં પેસવાનું કોઈ પણ રીતે શક્ય નહોતું. ને તે શિલાને નમન કરી હું તરત પાછો ફરી ગયો. *

ઉદ્યમે તેને એવું મુકર મુદ્દ આપેલું કે ત્યારે એ સામરસ દારીને ખરિન પાછા ફર્યો ત્યારે, રૂઢેળોના જીજ્ઞાસા પ્રમાણે, તેના એ લાખ સૈન્યમાંથી સાત માણસો બાકી રવા દતા

લામવાન મદાવીરના સમયમાં મગધપતિ બ્રહ્મિક, અંતિપતિ મદારેન, સિંમ-સૌમીર સમ્રાટ ઉદ્યન, પ્રાસાપતિ પ્રસેનજીત, વત્સપતિ સનત્કિત, વિદેહપતિ ગેટક, ત્રિવિંદ્યપતિ કશકૃ, દસાર્જપતિ દસાર્જકદ, કૃષ્ણાર્જપતિ પ્રદેશી અને કાશીપતિ જિતરાત્રુનાં સૈન્યોનો સરવાળો દશ કરોડની પણ હદ વટાવી ન્તય છે. તેમાંના સિંમપતિ ઉદ્યને સામરસના લાખજોના સૈન્યને સાફ કરી નાખ્યું એટલું જ નહિ પણ વત્સ ને મગધને પણ હરાવનાર અંતિપતિ મદારેનને તેણે સખત દાર આપેલી એ જોતાં વધુમાં વધુ મગધ સૈન્ય તેનું લોનું જોઈએ

બ્રહ્મિકની પાછી મગધની માદીએ આપેલા કૌબ્ધિક-અનાતસાનુ અને મદાવીરના મામા-વિદેહપતિ ગેટક નાએ જોડામેલા લાંબકર મુદ્દમાં, લામવાન મદાવીરના જીજ્ઞાસા પ્રમાણે, કૃષ્ણાર્જકે કરોડ એકા લાખ સૈનિકોનો સેનાર મળેલો. આ મુદ્દમાં 'મદાસિસાકટક' ને 'રથમુસલ' એવા બે બુદ્ધ રથવામાં આપેલા. પહેલા બુદ્ધમાં ગોરાશી લાખનો^૧ નારા મળો, બીજામાં ૪૦૦૦ લાખ^૨ થતું પાગ્યા. બીજા બુદ્ધનું રથરૂપ આધુનિક ટેંકપુદનો લાઠસ મળતું^૩ આવે છે.

અનાતસાનુ અને ગેટક વચ્ચેના એ લાખ સમાગ પાછી વારલીય સૈન્યશક્તિને અને મુદ્દનાં સામનોને મર્યાદિત કરી દેવામાં આપેલા અને લાંબકર રથમુદ્દો પર પ્રતિજ્ઞા મૂકવામાં આવેલો. એની મર્યાદિત રિયલિટમાં પણ ઈ. સ. ૫૦ની ગ્રોથા સદીમાં મગધપતિ નેદ પાસે એકલા પાટલીપુત્રમાં જ બે લાખ પાવદળ ને આઠ હજાર ગોડેરવારોનું સૈન્ય હતું.

તે પાછી સિંકંદર ગંઝેરનાં બાકમણે મતાં દિંદની સૈન્યશક્તિમાં સોઝેજ વધારો મળેલો એઝેરથીલીસ પાટલીપુત્રમાં એસગી લરીકે નીમામે ત્યારે તેના જીજ્ઞાસા પ્રમાણે દિંદનાં મુખ્ય રાજ્યો પાસે નીચે પ્રમાણે સૈન્ય હતું:

	પાવદળ	હમદળ	દરિતદળ
પ્રાસ (Prasii)	૬૦૦૦૦૦	૩૦૦૦૦	૬૦૦૦
વલ્લબી (Automela)	૧૫૦૦૦૦	૫૦૦૦	૧૬૦૦
પાંડા (Pandao)	૧૫૦૦૦૦	૦૦૦૦	૫૦૦
આંધ્ર (Andharo)	૧૦૦૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦૦૦
કલિંગ (Calliung)	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦

મિત્રસૈન્યે કલિંગ પર કરેલા આક્રમણમાં કલિંગના એક લાખ સૈનિકો મરામયા ને ફોદ લાખ ફેદ મળેલા એ જોતાં એઝેરથીલીંગના સમય પાછી પણ દિંદનું સૈન્યવળ મીમે મીમે વધી રહ્યું હતું એમ જીજ્ઞાસ છે.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં સેનાપતિ મુખગિરિ કરોડોની મેખ્યાએ ખોળેલો શાંતિસદી શ્રમજી પ્રગ્ત સાગે, ગોપી રાજવંશ શાગે અને એઝેટ્ટિમસ સોરખા પદેદેશી આક્રમણકર્તાઓ સાગે એક સાથે જે જોદાદ આહરી ને તેના આભાવીન વસતિને લાખ વપનસોનાનો જે સંહાર કરી નાખ્યો એ જોતાં મુંગોની સૈન્યશક્તિની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે.

૧ મદાસિસાકટક લોમામે જીજ્ઞાસાર્થે જળ સમસાદરલીઓ મદિયાઓ । ૧૭-૬-૩૧૧

૨ કષ્ટકર્મિત જળ મમસાદરલીઓ મદિયાઓ રદમુલકે લોમામે । ૧૭-૬-૩૨૧

૩ રથો મુદ્દલેન મુલ્લ: પરિધાવદ્ મદાજનકાર્ય ફલવાન્ બારી રથમુસલ: । ૧૭-૬-૩૨૨

ઈ. સ. ૫. પહેલી સદીમાં વિક્રમાદિત્યે પશ્ચિમ દિશામાં ચાણા જગાવી પડેલા શકોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા, ને અલિનવ ભારતીય સંવત્સરની સ્થાપના કરી તેણે મૌર્યોની કીર્તિને પણ ઝાંખી કરી.

તે પછી ભારતીય ઇતિહાસમાં 'સુવર્ણયુગ' તરીકે નામાંકિત અનેલા યુગને સર્જનાર ગુપ્તવંશી મહારથીઓ: સમુદ્રગુપ્તની વિજયી સેનાઓએ ભારતવર્ષને એકચક્રી રાજ્ય બદલ્યું ને એજ સેનાના બળે તે પોતાના પિતાને તેનું ઝૂંટવાઈ ગયેલું સિંહાસન પાછું અપાવી શક્યો. એ યુગમાં દિલ્હી સંન્યબળ આપ્યા જગતમાં અજોડ હતું.

કનોજપંતિ હર્ષ પાસે કેવળ હાથીઓનું જ સૈન્ય ૬૦૦૦૦ લગભગનું હતું.

અગ્રારથી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્ર, માળવા ને તૈલંગણ. સપાદલક્ષ ને કાશી, કનોજ ને કાશિમર, બંગ ને લંગાહથ-હિંદના એ એક પ્રાંત પાસે એવાં સૈન્ય, એવી સમૃદ્ધિ ને એટલાં વિપુલ સાધનો હતાં કે જેની આગળ મહારાજો પણ ઝાંખાં પડી જાય. એજ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યવનો સામે ઉત્તર-ભારતના બચાવ માટે દિલ્હીઓએ એલેલા યુદ્ધમાં ૩૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૩૦૦૦ હાથીઓ હતા. સ્વયસૈનિકાની બેઠદ ભરતીથી પાવદળ તો તે સમયે અગણિત બની ગયું હતું.

સુલતાન મહમદ તખલકનું કેવળ હથથળ જ ૬૦૦૦૦૦ની હદે પહોંચતું હતું. ખાલાઘાટ પરના આક્રમણ વખતે તે પોતાની સાથે ૮૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર લઈ ગયેલો.

પંદરમી સદીમાં વિજયનગર રાજ્ય પાસે ૧૧૦૦૦૦૦ પાવદળ, ૧૬૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૧૦૦૦ હાથીનું સૈન્ય હતું. ૧૫૧૬માં કૃષ્ણદેવે જ્યારે રાયચુર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે પોતાની સાથે ૭૦૩૦૦૦ ખડા સૈનિકા, ૩૨૬૦૦ ધોડેસ્વાર, ૫૫૧ હાથી ને અગણિત સ્વયંસેવકો ને તોફર-આકરો લઈ ગયેલો. પરદેશી પ્રવાસીઓની નોંધપોથીઓ પણ એ આંકડાઓની સમ્યાપ્તિ સાક્ષી પૂરે છે.

સૂઝાના જણાવવા પ્રમાણે ૧૫૩૪ માં એક ખલાતના રામ પાસે જ ૪૧૫૦૦૦ નું પાવદળ, ૧૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૬૦૦ હાથી હતા.

તે પછી તો મોગલો અને રજપૂતો, મોગલો અને મરાઠાઓ અને છેવટે દિલ્હીઓ અને પંદેશીઓ વચ્ચેનાં યુદ્ધોમાં લાખોનાં સૈન્ય સતત લડતાં જ રહ્યાં છે. તેમાં થયેલા સંદારને હદજ નહોતી. પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધમાં એક જ દિવસમાં ૨૦૦૦૦૦ મરાઠાઓનો નાશ થઈ ગયેલો... ને એ રીતે ધીમે ધીમે દિલ્હી સૈન્યબળ નષ્ટ કરાયું.

હિંદુ વચન

એવો એક પણ પ્રમંગ નથી મળતો કે જ્યારે હિંદુ રાજાઓએ પણ-હોંતવા મહેમાનો સરખા પોર્ચુગીઝો સાથેના સંબંધમાં વચનલંગ કર્યો હોય. પણ એથી ઊંચકું, કહેનાં શરમ આવે છે જતાં ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે. પોર્ચુગીઝો તેવી મદત્તા દાખવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. યુરોપિયનો હંમેશાં એમજ માનતા આવ્યા છે કે તેમને ચોરી, લૂટફાટ ને દિલ્હી પ્રમંગનોની કતલ માટે દૈવી હક્ક મળેલો છે.

બેશન

[પોટુગલો સર્વમેષ જનવિખ્યાત ઇતિહાસકાર]

વૃત્સદેશમાં, અવંતીપતિની દુહિતા વાસવદત્તાનું દરજી કરી જનીર વીર ઉદયનનું શાસન ચાલતું હતું. એક સમયે કમલાગ્યના પંચમાં સપ્તાયલી અંગની રાજકુમારી પ્રિયદર્શિકા યુવકે એ ઉદયનની મદારાણી વાસવદત્તાને ઘરે આવી. ત્યાં કોઈક પ્રસંગે ઉદયનની નજર પ્રિયદર્શિકાની મનોહર દેહલતા પર પડતાં તે પ્રેમવિર્ણવ બન્યો. પણ વાસવદત્તાને ખોટું લાગશે માની તેણે મન પર કાળુ જમાવ્યો.

એક સમયે વાસવદત્તાએ તેની એક વિદુષી સંખીએ લખેલા 'વાસવદત્તા દરજી' નાંટકને, કુલીન સન્નારીઓને માટે, રાજમહેલની રંગભૂમિ પર બજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં વાસવદત્તાનો પોંક પ્રિયદર્શિકા બજાવવાનો હતો, ઉદયનનો પાક તેની સંખી મનોરમાં લેવાનો હતો. પણ ઉદયન ને પ્રિયદર્શિકાના પરસ્પરપ્રેમને પારખી ગયેલો મનોરમાંએ ઉદયનને આ તક જતી ન કરવા લલચાવ્યો. મનોરમાને બદલે ઉદયન પોતેજ રંગભૂમિ પર આવે તો તેની રોહબૂખ સંતોષાર્થ, વાસવદત્તાની પણ લાગણીઓ ન દૂભાય.

ઉદયનને એ સલાહ સુચી ગઈ ને તેણે પ્રિયદર્શિકાનો સાથે અંદરું કામ કરી બતાવ્યું. પણ અંતમાં એક મૂર્ખની ગણતરી વાસવદત્તા વસ્તુસ્થિતિ પારખી ગઈ. ને ન્યાયમંદિરમાં ફરિયાદે જવાને બદલે તે રંગભૂમિ પર ચડીને ઉદયનનાં પગ પર મોંધું મૂકતાં ખોલી:

“દેવ, મનોરમા ધારીને અત્યારસુધી તમારા ચંરણ પર મોંધું ન મૂકી શકી, તે માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ક્ષમા બધી શકે તો જ મને શાંતિ વેળશે.”

ઉદયન લજમથી લેવાઈ ગયો. પણ ઉદયન-પ્રિયદર્શિકાના રોહને ઓળખી ગયેલી વાસવદત્તાએ અંતમાં જાતેજ પ્રિયદર્શિકાનો હાથ ઉદયનનો હાથમાં મૂક્યો.

x x x

અકબરે એક સમયે મહાકવિ પૃથ્વીરાજને કહ્યું, “કવિ, તમે દિંદુઓ સાંનની વાંતો તો ખૂબ મોટી મોટી કરો છો. કહો જોઈએ તમારા રેવર્ગવાસે ક્યારે અને ક્યાં થશે?”

કવિ આ પ્રશ્નથી ચમક્યો. પણ ખીંછ જ પંજે દિંદુ વીર પ્રતાપને બચાવી લેનાર એ કવિની દષ્ટિમાં તેજ બિહારાણું. ને તે શાંતિથી બોલ્યા, “રાજન્ આજથી છ મહિના પીતતાં મથુરાના વિશ્રામ-ઘાટ પર પ્રાણ છોડીશ.”

અકબરનું હૈયું હર્ષથી બિહારાણું લાગ્યું. દિંદુ કવિની વાણીને ખોટી પાડવાનો તેને આ સુદર મોકા મળી ગયો હતો. તેણે ખીજેજ દિવસે કવિને રાજકીય કામની બહાને અટકતી પાર મોકલાવી દીધા ને કવિ જે બાસબાદશાહી ફરમાન સિવાય સંરહદ ઓળંગવા જાય તો તેમને કેદ કરવાની તેણે અમલદારોને સૂચનાં મોકલાવી.

કેમકે સમય પીતતાં એક વાણી તકવાકતું એક યુગલ પકડી લાવ્યો. એ યુગલ મનુષ્યવાચા બોલતું હોય અકબરે તેને જાતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ને જ્યારે એ યુગલે મનુષ્યવાચામાં અકબરની પ્રશંસા કરી ત્યારે કવિ ખાનખાનાનું આનંદની ભરિ બિહારાણું તેણે એ યુગલનું સન્માન કરતાં કહ્યું—

સજ્જન વાડે કોઈથી છે દુર્જનની ભેટ

અકબરને આ પંક્તિ ખૂબ જ ગમી ગઈ. પણ તેનો ઉત્તરાર્થ ખાનખાનાન કે બીજો કોઈને કવિ બનાવી ન શક્યો. અકબરને પૃથ્વીરાજની ખોટ સાહી. તે તેણે, અગાઉનો પ્રસંગ વીસરી નહ, પૃથ્વીરાજને તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તરતજ આગ્રા આવી પહોંચવાનું આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

બાદશાહી ફરમાન જોઈ અમલદારોએ પૃથ્વીરાજને આગ્રા ખાલુની મુસાફરી માટે સગવડતા કરી આપી. તે પોતે ભાવિ લાખ્યાને બરાબર છ મહિના વીતતાં જ કવિ મથુરા આવી પહોંચ્યા.

મથુરાના વિશ્રામઘાટ પર તેમણે ઉપરોક્ત પંક્તિનો ઉત્તરભાગ લખ્યો—

રજનીનાં મિલન કર્યાં વિધિના અક્ષર ભેટ.

તે ખીજી પળે તેમણે પ્રાણ છોડી દીધા.

x

x

x

ખલીફા એમર સમક્ષ એક શ્રીમંતે કેટલાંક સફરજન ભેટ ધર્યાં. ખલીફાએ એવી ભેટ લેવાની ના પાડતાં મંત્રીએ અને શ્રીમંતે કહ્યું. “નામદાર, સફરજનની ભેટ તો પેગંબર સાહેબ પણ સ્વીકારતા હતા.”

“હું એ જાણું છું.” ખલીફાએ શાંતિથી કહ્યું. “પણ સાચે એ પણ જાણું છું કે પેગંબર સાહેબના વિષયમાં એ ભેટ હતાં. મારા વિષયમાં એ લાંચ છે.”

x

x

x

મહારાણા સફરસિંહે એક રખારીની હોંશિયારી જોઈ તેને જમાદારની પદવી આપી. સમય જતાં એક દોષ્ટીએ આવી ફરિયાદ કરી કે તે રખારીની સ્ત્રી પોતાની પરણેતર છે તે રખારી તેને ભગાડી ગયો છે.

મહારાણાએ તરતજ રખારીને તેની સ્ત્રીને અંતઃપુરમાં દાસી તરીકે મોકલવાની સૂચના આપી. રખારીએ હર્ષથી બિરોધ જાહેર કર્યો પત્નીને સારી રીતે ચણુભારી અંતઃપુરમાં મોકલાવી.

સાંજે મહારાજાએ એક બલ્લ જલસો યોજાવ્યો. તેમાં બધી જ દાસીઓને દોલ વગાડવાની તેમણે સૂચના કરી તે જે દાસી સારામાં સારું દોલ વગાડે તેને સુંદર ઈનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

રખારીની પત્ની દોલ વગાડવામાં બધી જ દાસીઓને ટપી ગઈ. મહારાણાએ તરતજ ફરિયાદી દોષ્ટીને આગળ ધરતાં કહ્યું. “આ ભેટ તારે માટે વધારે થોડા ધર્મ પડશે.”

દોલણે પોતાની જૂલ કબૂલી બધા દોષ્ટ રખારી પર દોલ્યો. તે રખારી, મહારાણાએ તેની પત્નીને આપેલી ભેટને નકારી ન શક્યો.

x

x

x

પોતાના ઘરમાં ભરાયલા એક ચોરને એક ધર્મચુરુએ કહ્યું. “આ માનવી, તું જાણે છે કે તું ચોરી કરોને જે ચીજ ઉપાડી જમ્યા તે જ ચીજ કપામતને દિવસે ખુદ તારા ગળામાં લટકાવશે.”

“ધણીજ સુંદર વાન,” ચોરે ખીચામાં ભરેલી કરતુરી બતાવતાં દસીને કહ્યું, “આ ચીજ વજનમાં ધણી દલકી છે એટલે ગળામાં મને ભાર જણાશે નહિ. ને વધારામાં તે મને તો સુવાસ આપશે જ પણ સાચે જ ખુદના દરબારને પણ તે સુવાસિત કરી મૂકશે.”

‘અતિશય મેધાવી અંગિરાઓ સાથે સખિત્વને ઈચ્છનાર ઇન્દ્રદેવ, પર્વત પ્રતિ અવરૂપ પ્રાપ્ત થયો. તે પર્વતે, સખિત્વની ઈચ્છા કરતાં સુષુપ્તકારે સુદકરનાર ઇન્દ્રાર્થે ગવાત્મક ગર્ભને નિર્ગમિત કર્યો. નિત્યતરુણ મરૂદેવો સદ અંગિરાઓના ગાધનને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરતા અમુરના મારયિતા ઇન્દ્રે ગાયોને પ્રાપ્ત કરી. અનન્તર, અંગિરા મધ્યે વરિષ્ઠ અંગિરા ઋષિએ, ઇન્દ્ર પાસેથી તે ગાયોને પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી જ તે ઇન્દ્રદેવને પૂજનારો થયો.’

ઘંટાકર્ણ એ જૈન દેવ જણાતા નથી—લેખક: પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જૈન સમાજમાં ‘ઘંટાકર્ણ’ નામે એક દેવની પૂજા-પ્રભાવતા દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ સાધી રહી છે. તે સામે ચેતવણી તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલી આ પત્રિકા, એ દેવ જૈન ન હોવા સંબંધી, સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રીય પ્રમાણો રજૂ કરે છે.

ખાસ અંકો

શારદા—[ઓક્ટો: દીપોત્સવી અંક નવે: પ્રવાસ અંક]—‘દીપોત્સવી અંક’ જીવનનાં વિધવિધ અંગેને સ્પર્શતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો ને સુંદર નવલિકાઓથી, આકર્ષક બન્યો છે. ‘પ્રવાસ અંક’ માંના ઘણાખરા લેખો મનોરંજક ને માહિતીપૂર્ણ છે, એકંદરે સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

શુણ્મુદરી—[ઓક્ટો: નવરાત્ર અંક. નવે: દીપોત્સવી અંક]—‘નવરાત્ર અંક’માં સંખ્યાબંધ રાસ પ્રગટ થયા છે ને તેમાંના કેટલાક ખરેખર આવકારપાત્ર છે. ‘દીપોત્સવી અંક’માં વાર્તાઓ અને નારીવિષયક અન્ય લેખો સારી સંખ્યામાં ને સુશોભિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયેલ છે.

વ્યાયામ—[સૌંદર્ય મહોત્સવ અંક]—યુગરાતને પચીસ વર્ષથી વ્યાયામ, આરોગ્ય અને શક્તિનો આદર્શ સમગ્રની રહેલા માસિકના આ વિશેષાંકમાં તે જ વિષયને વિવિધ દૃષ્ટિએ સ્પર્શતા સંખ્યાબંધ પ્રેરક લેખો પ્રગટ થયા છે. તેમાં જનરલ નાનાસાહેબ શિંદેનો ‘વ્યાયામ અને લશ્કરી શિક્ષણ’ એ લેખ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. પૂઠા પરનું સુધતિત ચિત્ર અને અંદરનાં સુશોભનો અંકને ઉદાવહાર બનાવે છે.

બાલજીવન—[દીપોત્સવી અંક]—મનોરંજક વાર્તાઓ, કેટલાંક સારાં કાવ્યો, માહિતીપૂર્ણ લેખો, સુંદર ચિત્રો ને રોગ્ય સુશોભનથી આ અંક બાલકોનાં મન આકર્ષી લે એમ છે.

બાલમિત્ર—[દીપોત્સવી અંક]—સોમાલાલ શાહનું ‘લાડકવાયો’ ચિત્ર નયનહર ને ભાવભર્યું છે. પૂઠાપરનું ચિત્ર દીપોત્સવી માટે સુધતિત ને ભક્તિપ્રેરક છે. વાર્તાઓમાં ખાસ નવીનતા નથી, પણ સંપાદન એકંદરે સારું છે. ‘તાજમહાલ’ લેખ બાળકોને સારી માહિતી પૂરી પાડે છે.

બાલજગત—[દીપોત્સવી અંક]—સુશોભન કે ચિત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં નથી, પણ સુધકતાની છાપ સારી પડે છે. વાર્તાઓ એકંદરે રસભરી છે ને વાર્તા દ્વારા માહિતી આપવાનો પ્રયોગ આવકારપાત્ર છે.

બાલક—[દીપોત્સવી અંક]—પૂઠા પરનું ચિત્ર નવલ વર્ષના મંગલપ્રભાતને અનુરૂપ છે. સજ્જત અને ચિત્રો પણ સારા પ્રમાણમાં છે. રસ અને માહિતીની ગણતરીએ અંક એકંદરે આકર્ષક બન્યા છે.

રક્ષાઉત્સવ—[દીપોત્સવી અંક]—વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતા માહિતીપૂર્ણ લેખોથી આવકારપાત્ર બની ગયું છે.

મુંબઈમાં જન્મવાણી, કવિકુલગુરુ કાલિદાસની ૧૯૯૭મી જયંતીના પ્રમુખપદેથી, લાય અને ભક્તિથી ભરેલું રસઝરું વ્યાખ્યાન આપતાં ગૂર્જર કવિવર ન્હાનાલાલ કહે છે:

“શકુન્તલા એટલે જગતનાટકોની મહારાણી... મેઘદૂત એટલે જગતસાહિત્યનું મયૂરાસન.

“અધમ શિલ્પીને હાથે કોકનું નાક કપાય ને કોકની આંખમાં ફૂલાં પડે. એમ અધમ કલાકારને હાથે સત્યરિતશાળી મીનલદેવી વ્યભિચારિણી ચીતરાય, કલિકાલસર્વસ હેમચન્દ્રાચાર્ય મનોવિકારી આલેખાય, મુંજ જેવો જગતનદ્રુદ પૃથ્વીવલ્લભ પોકારાય. કલાકલામાં ફેર છે. અધમ કલા અધમતામાં રમે છે, ઉત્તમ કલા ઉત્તમતામાં આનંદ છે. કાલિદાસ ઉત્તમ કલાસ્વામી છે. ‘મહાકવિઓની કલા ઉર્ધ્વગામિનીજ હોય.’...”

“માંધની ઉપમાઓ ગગનવિહારિણી છે; બાણની ઉપમાઓ ગડગડતા-ગાજતા મેઘા-કંબરમાં ઝબકતી વીજળીઓ જેવી છે; ભવભૂતિની ઉપમાઓ ફૂલની ફારમ જેવી છે; કાલિદાસની ઉપમાઓ પૂર્ણિમાની ચંદનીના જેવી છે. કાલિદાસ એટલે લાલિત્યનો સ્વામી; કાલિદાસ એટલે કાન્ત કમનીયતા; કાલિદાસ એટલે પૃથ્વી ઉપરથી ગગનમંડળમાં ઊડતો ઇન્દ્રધનુષ્યનો પેસો-ફવારો—

રત્નચાયા ગૂંથી શું ગગને ? સન્મુખે રમ્ય એવો

આ વદમીકના તટથી પ્રકટે ઇન્દ્રનો આપખંડ.

“‘હિંદુ ધર્મ નારા પામો’, કહેનારા ને, ‘ધર્મશાસ્ત્રો બાળા નાંખો’ બોલનારા કંઈ કંઈની બળાને રાખોયે જીડી ગઈ, તોયે હિંદુ ધર્મ ને ધર્મશાસ્ત્રો મહારાં અખ્યાતાં છે ને અખ્યાતાં રહેશે. ધર્મ, સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્રો, પર્વો, ઋષદાર અને ઋષકૃતિના અવિચળ કાળતુચ્છકારતા પાયાઓ ઉપર ભારતીય એકતા ઊભેલી છે, હજારો વર્ષોથી જ્યષ્ઠ્ય ફરકાવતી ઊભેલી છે... ભારતીય એકતાના કાલિદાસ એક મહારત્ન છે.”

ને કાલિદાસને પૂજનઅંગલિ અર્પતાં તેઓ કુસુમ સમા રાખેની માળ ગૂથે છે:

‘છે મખ્મદેશે વર દેવતાત્મા એ કાલિદાસાત્મ રસાધિનાથ;

પ્રાચીપ્રતિચી રસસ્વામીઓમાં નવું જિભો પૃથ્વિનો માનદંડ.’

ને ‘છેલ્લે પ્રણામાંજલિ:

‘સૌન્દર્યને સોહવતા મુહાગી ! લાલિત્યની વીજળીઓ વહન્તા,

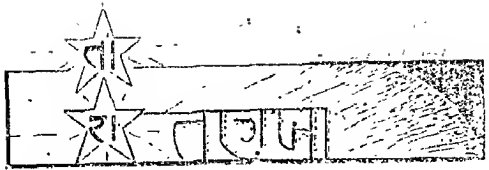
આ પૃથ્વિના ચોમુખ કાવ્યદેશે, કવીન્દ્ર ! છે સાત્ત્વિક કાવ્યદંડ.’

તાજેતરમાં લુઈ ઓમ્પ્રીફેઝ નામે ચલચિત્ર-કથાલેખકની ‘Night in Bombay’ નામની નવલકથા પ્રગટ થઈ છે. આ નવલકથામાં અસ્પૃશ્ય પાત્રોના આશ્રયે હિંદની અને રંગીન પ્રજાઓની બદનામી કરવામાં લેખકે હદ નથી રાખી.

મજરે દેખે એમાંથી એકે કન્યાને ન છોડતો હિંદી મહારાજ, એવોજ એનો ભાઈ ને એ બંનેને ટપી નાથ એવો એક પારસી થીમન્ત-જેવા વ્યભિચારી પુરુષોમાં તે હિંદુ પાત્રદર્શન કરાવે છે. ને જો કોઈ ગોરો કાળાની સાથે રસના મેદાન સુધી જવાની મહેરબાની બતાવે તો ગોરાના પગમાં અંખરોટ જેવાં રત્નો ધરાતાં હોવાનો તે અનુભવ ચીતરે છે.

એક વિવેચકે મો. ઓમ્પ્રીફેઝ કરાવેલા મુંબઈના દલન પરથી એવો સાર તારવ્યો છે કે—

‘વિના શ્રમે રૂપનાંજ મૂલ્ય-વાંછતી કોઈ પણ દેખાવડી છોકરીને માટે મુંબઈ એ સ્વર્ગ છે.’

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-

પેરીસ અને લીડનની વિદ્યાપીઠો બંધ કરવામાં આવી છે. [એ વિદ્યાપીઠોએ વિકસાવેલ વિજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી અભિનવ સહારક મંત્રકૃતિનાં એ પૂજન-પુષ્પ છે.] દિલ્હી વિદ્યાપીઠના વાઇસ ચેન્સેલર સર મેરીસ ગાયરે રાજકીય અથવાળમાં ભાગ લેનાર એ વિદ્યાર્થીઓની બી. એ. અને એમ. એ ની ડીગ્રીઓ પાછી ખેંચી લીધી છે. [ડીગ્રીઓ જ્ઞાનને નહિ પણ મનઓતે આધીન છે એવી શોધને અમલમાં મૂકવાનું માન લેવાની હિમત તો હીટલરથી પણ ન શકે એવી છે.] કાલ્દાપુરની ગમ્તરામ કોસેજના પ્રો. ડૉ. આલકૃષ્ણનું અવસાન થતાં તે પહેલું જીવદાની વિદ્વાન ડૉ. સુખલાલ છ. શાહની નિમણૂક થઈ છે. [અભિનંદન.] જાપાને પોતાના કેળવણી-પર્યમાં ત્રયુગણો વધારો કર્યો છે. [સુદની આહતના સોનેરી બહાનાનો અનાદર કરનાર જાપાનીઝ રાજનીતિજ્ઞોને દિલ્હી રાજનીતિજ્ઞોએ શિષ્યામણ આપવી થઈ છે.] 'સત્યાગ્રહ અને અગ્નિયોગ' પુસ્તક જા કરાવું છે. [સદયોગ ને નિયોગનાં પુસ્તકોની ખપત દિલ્હીમાં એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગતિ સાધી રહી છે કે અસદયોગને ક્યાંય પસંદગી મળવાનો સમાન જ નથી-એટલે જતી તદ્દન બાજગી ગણવી જોઈએ.] કવિ કાલિદાસ, સ્વામી દ્વાર્તક સરસ્વતી, શુરુ નાનક ને સર શ્રીરામશાહ મહેતાની જિજ્ઞાસા જ્યંતીઓ. લાહોરમાં જોશીઓની અને દિલ્હીમાં પત્રકારોની પરિપદ જિજ્ઞાસા. વર્તમાનપત્રોના મુદ્રણ-સ્વાતંત્ર્ય સામેનો અભિનવ પ્રતિબંધ ના. સરકારે પાછો ખેંચી લીધો છે. નૃત્યકલા-વિશારદ શ્રીમતી શ્કિમણીદેવી અમદાવાદમાં કહે છે કે, 'જો ભારત પોતાના આત્માને ઝોળખે, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરવું માંડી વાળે તો એનું ભાવિ જીજ્ઞાસુ છે. [જગતની આદિમાં શબ્દ હતો, અને એનો અન્ત પણ તો શબ્દથી જ આવવાનો છે.] સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ માટે કવિવર ટાગોર, સેનાપતિ યાંગ કાર્ષ શેક ને મહાત્મા ગાંધી વચ્ચે સંદેશાઓની આપ-લે. ડીસેમ્બર મહિનામાં મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંમેલન, વડોદરામાં ઐતિહાસિક રાદર્શન, સુરતમાં પ્રાન્તિક રાષ્ટ્રભાષા સંમેલન, અમદાવાદમાં ભાડુઆત પરિષદ ને પત્રકાર-સંમેલન, -વોલ્ટરમાં દિલ્હી વિજ્ઞાન પરિષદ ને નીગાળામાં જૈન શ્વેતાંજર કોન્ફરન્સનું અધિવેશન જિજ્ઞાસા: [ધંશુએ એ મહિનાને ભાગ્યશાળી બનાવ્યો છે.] અમદાવાદમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે નવા ગાંધી પૂજની અને ઢૂણનગરમાં ડૉ. મુંડેએ સ્વામી વિવેકાનંદના આવવાની કસેલી ઉદ્ઘાટનક્રિયા. આનાતોલ ફાન્સની ચેષ્ટ પરથી દિલ્હીમાં એકી સાથે 'નર્તકી' 'રાજનર્તકી' ને 'ચિત્રત્રેખા' ત્રણ ચલચિત્રો જોતરી રહ્યાં છે. [કાણુ કહેશે કે દિલ્હી ગરીબ છે!] 'તુકારામ' ની ભૂમિકામાં સફળ નીવડેલા ને એ કાર્તિકી 'તુલસીદાસ' ને

‘નરસિંહ’ને પાઠ ભજવી ગયેલા શ્રી વિષ્ણુપત્ર પાગનીસ હવે ‘વિદુ’ ને ઉપગતમાં કદાચ ‘શકરાચાર્ય’ને પણ વેશ ભજવશે [હિંદુ માન્ય એક જ જાણ છે] મુનમના રેડિયો-સ્ટેશને અગ્રગણ્ય ગુજરાતી સાહિત્યકારો સામેના સાહિત્યિક તહેામતનામાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે હજરતઅલીનો કબર માટે ઇગર મોકલવાને દાઉદી વહોગ કોમે દશ લાખના ખર્ચે ૨૮૧ મણ આદી ને મવા તણ મણ મોનાનું ‘ઝરી’ બનાવરાવ્યું છે: [હિંદુ મા સોનુ-આદી નથી તથા એમ કહેતા હવેથી વિચાર કરવો જોઈએ] માટુગામા હિંદુ દીનદયા મથના મકાન અંગે ૫૦૦૦૦ ની ને મીંગ જોસ્પીટલને એકમ રે માટે ૨૫૦૦૦ ની બેટ મળી છે અણુ-પગમાણુએને ફેરવીને ધાતુમા રૂપાતર કરી નાખે એવા સરા લાખની નિમતના સાર્ફકલોટ્રોન મશીનને તૈયાર કરવાને તાતા એરીડીઝ ફેડે જગણ નિઘાપીને અધી રમ્મની- ૬૦૦૦૦ ની બેટ આપી છે તાતાની પેટી દિંદમા દવેથી તરા પ્રકાગન જ પોલાદ તૈયાર કરનાર છે પ્લાઝીનમાંની સૌથી જોડી મોનાની ખાણોમાંથી સોનુ કાઢવાનો પ્રમથ દમો ૬ લોહાનીપુરમા મૈયાર્કાલીન રચાપત્તના ખોદકામમા પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી ૮ જામનગરમા ૨૦૦ અહિન્સકર્મજનેરોને તૈયાર કરવાની યોજના સાથેનો વિમાનો ચાળાની શરૂઆત થઈ છે દિંદના ખૂણેખૂણમા કીકટનો પવન ફૂંકાઈ ગલા છે કેન્દ્ર રોગના નિબ્જાત ૩૦ વીલિયમ મેન્ડેમ મોલીનનું અનમાન થયું છે

દેશ—

ના વાર્ષિકરોમની મુદતમા થયેલો એક વર્ષનો વધારો હિંદુના નવા મેનાધિપતિ તરીકે લેફ જન સી જે. ઈ ઓચીનલેકની નિમણૂ મુદ્દ બંગેના વધારાના નાણા ખીતમા ઈન્કમટેક્સ ને ચોખટના દરોમા વધારો સ્વચાલ છે નર્ધમા મહાસભાની મારાનારીની બેકક, ને મહાસભાવાદી સભ્યોએ ધારાસભામા દાજરી આપો નાણાખીતનો વિરોધ કરવાની થયેલી ગોઠવણ એ વિરાધથી ધારાસભામા જોડી ગયેલું બીવ, પણ ના વાર્ષિકરોમની ખાસ સત્તાથી તે પામ થાય છે યુરોપમા ખેવાતા યુદ્ધને માટે દિંદ પ્રતિદિન રૂ. વીમ લાખનો ખર્ચ જોમવે છે હિંદુમા પાચ લાખ ગાલુસોને યુદ્ધની તાતીમ અપાર્ક રહી છે મુનમની જેમ ગિહારનો દાઉદીટ પણ દારૂગધીને ગેરકાયદેગ ફેરવ છે [દેશી દારૂના ઉલોગેનો અત આખરા પૂરતો જ દારૂગધી કાનદેસર હતો] અમદાવાદની વીસ વર્ષનો એમ કોલેજમાનાએ પચાસ વર્ષના એક સફૂદગથ પગ વારી જઈ તેની સથે, ને ગૃહસ્થનો પત્નીની ગેરહાજરીમા જ, તરા લમ જીજવી ગાખ્યા છે [અદ્ભુત-રોમાચક.] પગથી નવેમ્બરથી અમદાવાદ-મુનમમા શરૂ થયેલો ગુમાસ્તાધાનનો અમલ સમ્પરથ ધારાસભાની ખાલી પડેલી જગ્યાએ જોનનિવાસી શ્રી સુભાષભોજનો ખિનદરીફ ચૂટણી [અખિનદન] સુભાષભોજ સમેત જગાગના કદીઓએ ઉપરામ આદર્શ છે હિંદુના રેલવાઈ પાટાઓની પરદેશી માગને પાટાઓ ઉખેડવા છતા, પૂરતા પ્રમાણમા પહોંચી શકાતું નથી વડોદરામા નવા બધારણ પ્રમાણેની ધારાસભાની ઉદ્ઘાટન ક્રિા ને શ્રી મોતીનાન દેમાઈની પ્રજાકીય પ્રધાન તરીકે થયેલી નિમણૂક વડોદરાના સંન્યાસ-રીક્ષા પ્રતિનિધ સામે જીજનાયલ વિરોધ-દિન મિથ-મક્કમા હિંદુઓ પર ચાનુ ખૂતી હુમલા એ પ્રેરેશના જળતા પ્રજ્ઞના નિગાકજી માટે રાષ્ટ્રપતિ મોનાના આગ્રહ મિથની મુનાકાતે, ને દરેક પક્ષનું મધુકત પ્રધાનમંડળ રચાપડામા તેમને મળેલી સફળતા અજિગત મત્યાપ્રહો લીધેલું વિરાટ સ્વરૂપ ને પકિત જવાહરલાલ નહેરૂ, સરદાર પટેલ,

બાલાસાહેબ ખેર, ગોવિંદ વલ્લભ પંત, મોરારજી દેસાઈ, ડૉ. રાજન, પંડિત રવિશેકર શુક્લ, પાટીલ, દરબાર ગોપાળદાસ, ભક્તિબા, મણિબહેન, વિજયગૌરી કાનુગા, પ્રગીલાખાઈ ઓક, પ્રેમા કેટક, વામન મુકાદમ, ચંદુલાલ દેસાઈ, કનૈયાલાલ દેસાઈ, માવલંકર, જિવાણી, શ્રી કૃષ્ણ સિંઘા, ડૉ. કૈલાસનાથ, છોટાલાલ પુરાણી, જી. એસ. ગુપ્તા, દ્વારકાપ્રભાદ. મિશ્ર, ગોપીચંદ ભાર્ગવ, બેરીસ્ટર અસફઅલી વગેરેની ધરપકડ. શ્રી ઇન્દુલાલ યાત્રિક પણ કેદને પન્થે. જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં ચોરી. સુરતના મુસ્લીમ લતામાં આગ. ગુજરાતમાં અકાળ-વૃષ્ટિએ કરેલું ભયંકર નુકશાન. યરપાકકરમાં ધરતીકંપ. કામવનવાળા ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યજી મહારાજ, કાલ્હાપુરનરેશ જયપતિ રામનરામ, ખંભાતના શ્રેષ્ઠો કરતુરચંદ અંબરચંદ ને મુંબઈના જાણીતા વ્યાપારી ચંદુલાલ નાણાવટીનાં શોકજનક અવસાન.

પરદેશ—યુદ્ધમાં દિંદે કરેલી મદદ માટે ના. દિંદે વજીર આભાર માને છે. જંગતશાંતિ માટે ના. પોપ એક અફવાડિયાના ઉપવાસ કરે છે. અમેરિકામાંથી બાર દહનર નવાં વિમાનો ખરીદવાની ક્ષિતને કરેલી જોગવાઈ: [ધન્યવાદ.] છગ્ગાંડના ખેડૂતોએ કરેલાં ઇશુખ્રિસ્તનાં દર્શન: [ભાગ્યશાળી.] ડી. વેલેરા પોતાનાં બંદેરા ક્ષિતને સોંપવાની ના ભણે છે: સિવામ અને ફેન્ય દિંદે ચીન વચ્ચે અથડામણ. જાપાનના આડતિયાઓથી હારેલી ટ્રેઈનને ચીનાઓ ઉડાવી દે છે: [એનું નામ પણ યુદ્ધ !] ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ જાપાનને તેલ પૂરું પાડશે: [જિગતાને સૌ નમે.] અમેરિકન પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં રૂઝવેટ ત્રીજવાર મેળવેલા વિજય: [ધન્ય લોકશાસન-વાદને.] અમેરિકા વિમાનો માટે પચાસ કરોડ પાઉંડ ને નવાં નૌકામથકો પાછળ એક કરોડ પાઉંડ ખર્ચશે: [અભિનવ સંસ્કૃતિનાં આશિષ-કુસુમો] અમેરિકામાં, ૭ મહિના પૂર્વે જ, ૬૦ લાખ ડોલરના ખર્ચે બંધાયેલા, જંગતનો ત્રીજા નંબરનો ટોકામાં પૂઠા વાવાઝોડાથી તૂટી પડ્યો છે. સંખ્યાબંધ લશ્કરી કારખાનાંઓમાં અચાનક ધડાકા થયા છે; ને યુદ્ધખાતાની ઈમારતને પણ આગ લાગી છે. ઉત્તર આયર્લેન્ડના મહામંત્રી, ને મિસરના મહામંત્રી ને સરસકમંત્રીનાં અકસ્માત અવસાન. ક્ષિતનના માછ મહામંત્રી ચેમ્બરલેઈનનું અવસાન. રૂમાનિયા ને બુલોમાં ધરતીકંપ. રૂમાનિયામાં પથરાયેલી ભયંકર અંધાધૂંધી: માછ મંત્રીઓ ને સેંકડો રાજકર્મીઓ ગાળીથી દાર થાય છે; ક્ષિતીયરો પર જીલ્મ ગુજરે છે; તખ્તબીન રાજ પણ ભાગી જનાર છે. અમેરિકા ક્ષિતને સંખ્યાબંધ ડીસ્ટ્રોયરો આપીને મદદ કરે છે. ૨૭ કરોડ પાઉંડના નંવા વર્ષના બજેટમાંથી ૧૮૬૦ લાખ પાઉંડ યુદ્ધ પાછળ ખર્ચવાની ઓસ્ટ્રેલિયાની તૈયારી: [એનું નામ રાજઅક્તિ.] ઓસ્ટ્રેલિયન જળવિસ્તારમાં જર્મનીએ પાયરેલી સુરંગો. મેક્સીકોમાં બળવો જગવવાની ને અમેરિકામાં આર્થિક જંગ પાયરવાની જર્મન ચોજના ખુલ્લી પડી ગઈ છે. રશિયન મહામંત્રી મોલોટોવ ગર્લોનની મુલાકાતે. હંગરી, રમેનવંકિયા ને રૂમાનિયા ત્રિપક્ષી લશ્કરી કરારમાં ભળે છે. જર્મની અને ફ્રાંસની વચ્ચે સરકાર વચ્ચે કરાર થાય છે. તાંછર-મોશાકોમાંની ર્પેનીશ લશ્કરી દુકડીઓનો સેનાપતિ આંતર-રાષ્ટ્રિય સરકારને લીજેરી નાંખી શાસન પોતાના કાજમાં લે છે. સોવિયેટ સમસ્ટની ક્ષિતીય દરખાસ્તો અનુત્તર રહી છે. સોવિયેટ અને અમેરિકા વચ્ચે સુધરતો સંબંધ. જર્મનીની બીમેન અને ક્ષિતનની જર્વોસ બે વગેરે કુઝરો મહાસાગરને તળિયે પહેંચે છે. ના. શહેનશાહ, ચર્ચીલ, હીટલર, મુસોલિની, તુર્કસ્તાનના પ્રમુખ ને ઈજીપ્તપતિનાં સ્વ સ્વ પક્ષને પ્રેરક ભાષણો. ગ્રીસપરનું ઇટલીનું આક્રમણ, ક્ષિતને ગ્રીસને કરેલી તાત્કાલિક મદદથી, નિષ્ફળ ગયું છે; ને ગ્રીક સૈન્ય ઇટાલિયન મથક ફોર્સાનોના કબજે લઈ આગળ ધપી રહ્યું છે.

BARODA STATE CONTRACTOR-

Modern Photo Zinco

BLOCK MAKERS

Raopura, Baroda.

દરેક સ્થળે સારા લાગવગવાળા એજન્ટો અને રેપ્રેસિયસ એજન્ટો જોઈએ છે.

જનતાની સેવાએ અમારું ધ્યેય છે • સ્ત્રીઓના વીમાની અનોઝ વિશિષ્ટતા

—: 'સુવાવક પ્રસંગે રોકક મદદ આપવાનું' પોરણ :—

સ્વદેશી અને
સંસ્કર

લાં ૨૫-લા ૬ ૬

વિમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે બન્યું હિમાલય ખાંધે છે : લક્ષ્મી રીડ, બુધવાર. પુના, ૨
ખારીવાવ, રાવપુરા, મેસર્સ શેવડે એન્ડ કો. ચાર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ

ચીફ એજન્ટસ —ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ.

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેવનિ વધારવાને પ્રચારકો:
જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુમાફરીમાં તે કામ કરી શકે, અથવા કમીસન અને પમારના
પોરણે માલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. ચરતો અને લાવકાત સાથે નીચેના ઘરનામે તરત
જણાવો— શશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા, વડોદરા.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ન
રીતે
૧૮
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક મહાસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્ત્રીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં ગ્રાહ્યતાની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા ૫
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે:
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંધણી (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમજી વાતો	૦-૪
૮ લવાટવી	૦-૪	૪૩ બલી ભાગી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીગમ લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માલ્લી અને માંવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણીનો નોખ	૦-૧
૧૩ ફોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી મતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાજકુદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની ખા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણી	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અઘાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષટ્ક (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિપેક્ષ	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમજી)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાચિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (ગજી ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ગ્રંથો (રમજી)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મુઢ્ઢો"	૧-૦	૬૧ ગેડમ ઉમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ સુધીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્વામીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ મતી-જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા ભેગમ	૦-૩	૬૭ સસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્તવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો નોંઠ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમાં ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. તર જુદું.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

૨૧ ૫ ગોવિંદભાઈ પાથીભાઈ દેશાઈ બી એ એલએન બી
 નાઇ નામ ૧ દિવ ન વડોદરા રાજ્ય
 ૨૨ ૬ અતિયુખરોકર ક વિવેહી અમ એ અલબ બી
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય
 ૨૩ ૭ રમણલાલ વનતલાલ દેશાઈ એમ એ બી એચ અસ
 ૧૬ મનભાન ના પાધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
 ૨૪ ૮ મશવલાલ હિમતલાલ કામદાર અમ એ
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય
 ૨૫ ૯ ગોવિંદલાલ એચ ભટ્ટ અમ એ
 મો સર મોડી રાજ્ય વડોદરા રાજ્ય
 ૨૬ ૧૦ મણીલાલ રાજીવલાલ મજમુદાર અમ એ એલએન બી
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય
 ૨૭ ૧૧ અમરભાઈ ગકરભાઈ પટેલ અમ એ એલએન બી
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય
 ૨૮ ૧૨ અમરભાઈ ગકરભાઈ પટેલ અમ એ એલએન બી
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય
 ૨૯ ૧૩ અમરભાઈ ગકરભાઈ પટેલ અમ એ એલએન બી
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય
 ૩૦ ૧૪ અમરભાઈ ગકરભાઈ પટેલ અમ એ એલએન બી
 મોમ્સુ નો ફોરે મોડી વડોદરા રાજ્ય

સુવાસ કાર્યાલય : ગવપુરા : વડોદરા

પ્રો. ત્રિલુવનદામ લલેગચ્છ શાહ
એક એમ. એન્ડ એમ ફત
ઈ સ પૂર્વે ૧૦૦ થી ઈ સ ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષના

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો.
તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

ત્યારે તો જુમે ભાગતવર્ષનો ઇતિહાસ બાણુતા જ હોવા બેઠ્યો
ત જાણતા હો તો

પૃથ્વા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

આ દળદાર જૈતિદામિક અન્યમા આજક મનના-ને 'મુપાન' અર્ધા લગાગમે
—કે શામા મા મળી શકે

આન ભાગ મહાન પદી ગુણ્યા ૭

પાચમે ભાગ ૧૯૪૦ ના અંતમાં મહાન ધરુને
તે પહેલા આદક મનતાને પાચ ભાગના આખા નેટના રૂ. ૩૩
તે પછી રૂ. ૨૪ ૬૪૬ રૂ. ૨

ચરમાનું

કારખાનું

- કુ આખાપે દિંમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે /
- કુ મુખ્ય મુખ્ય મર્મ મરીનરી પણ અત્ર દિંમા જ બનાવીને દીબી મ્મી છે એટલે મગખાનાને નાન મરેગી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે
- કુ અમે જર્મનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપગંત ૭૬મી તાલીમ બીધી છે
- કુ વગી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની હમેશ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેવળી વર્ષ જિવદ ગેગન્યુ છે એટલે ચરમાના નગરો પણ જગનર માફ આવના કાઠી આપીએ છીએ.
- કુ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર પચીમ પચીમ વય કરી વ્યાપારિક દષ્ટિએ તેમા પડતી કીણી કીણી જરૂરિયાતોનો પચિવ પણ માપી બીધો છે
- કુ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામા તથા તેના પડેગનાગને અપૂર્ણ મતોપ આપી શકાય ત્યામુખાની પરંપરી એટલે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોગી દિવા-અધિવાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અજાયમ કરી છે, પચિવ લીધો છે, અનગત માધે પચિસીસન વધુ છે એટલુ જ નહિ પણ તે માટે મોનાનો આઠ વધુ મેગરો છે
- કુ વગી અમાર જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અગારી અનત દેખરેખ નીમે કાચ મનારાત હોઈને ગમે તેવુ કપડું, નટપગીયુ કે કીણી વિગતનાં બ્રીન્ડોપરન હોય ના પણ જૂઠા મગવમા જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ
- કુ કેમેગના મચ દુ-બીન કાચ, માછકોરકાચ ઇત્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે મનાવાતા કાચની આગતૂર ચન હોય તેો તે અમા મ્મી અપાય છે અથવા નેરૂ પણ નાખી અપાય છે..
- કુ તેની જ રીતે ચરમ ન પગ દરેક પ્રમગનું રીપેરેંગ કામ કમી આપવામા આવે છે
- એટલે ચરમાના કાચની કોઈપ્રકાર પ્રમારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાના કે ગોઠા ખાવાની જરૂર પડેતી નથી
- કુ વગી કાચ વધુ અનની અખામા ડીમા માન નામે તેના જ નાખ્યા છે.
- કુ પોતાના વગાય પોતાના નોએ મગા તે માં રીતે અનનીય નથી જ એટલે વિશેષ
1. એકાગ્રતા બાજુના કેશ નવા લેતી નાનો તથા મોનો અમ કાઠીએ તેમજ
2. ગદાનોગાળા મગ અમને આરેના મર્મિદિશા મગાનીને નાચી જોતા વિનિ કે

રાવપુરા, દાવર નામે,
વડોદરા

સંજો યા મગો —
શશિકાન્ત એન્ડ કું. ચરમા બનાવનાગ